

DEMETER GÁBOR

A BALKÁN ÉS AZ OSMÁN BIRODALOM I.

MONUMENTA HUNGARIAE HISTORICA

DISSERTATIONES

Redigit
PÁL FODOR

Institutum Historicum Sedis Centralis
Studiorum Philosophicorum
Academiae Scientiarum Hungaricae
Budapestini, 2014

MAGYAR TÖRTÉNELMI EMLÉKEK

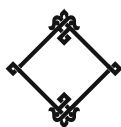
ÉRTEKEZÉSEK

DEMETER GÁBOR

A Balkán és az Oszmán Birodalom I.

Társadalmi és gazdasági átalakulások
a 18. század végétől a 20. század közepéig

Általános rész és Bulgária

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Budapest, 2014

A kötet elkészülését a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj,
kiadását pedig a Magyar Tudományos Akadémia támogatta

© Demeter Gábor, 2014
© MTA BTK, 2014

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is

ISBN 978-963-9627-72-7
ISSN 2063-3742

Az előzék lapon közölt térkép:
Turkey I. Containing the Northern Provinces. (A Török Birodalom
európai tartományai). Superintendence of the Society for the Useful
Knowledge. 1830, Baldwin és Craddok

TARTALOM

Előszó	7
Bevezetés	31
A Balkán és az európai régiók közti különbség okairól és természetéről (1820–1914)	31
1. A Balkán gazdasági modernizációjának problémáiról	31
2. A Balkán és Nyugat-Európa közti különbségek eredetét magyarázó elméletek	60
3. A Balkán fejlettségi állapota (1898–1910) európai összevetésben, saját kutatások szerint	87
I. Nyugat-Európa gazdasági behatolása és a nemzetközi munkamegosztás következményei	104
I. 1. Regionális kereskedelmi viszonyok. A kereskedelmi és árforradalom, a protekcionizmus leépülése	107
I. 1. 1. A kereskedelmi aktívum megszűnésének időszaka, s az 1846–1847-es válság hatása a Balkánon	107
I. 1. 2. A nyugat-európai gabonaigény változásának okai és következményei (1789–1897)	125
I. 2. Újabb területek bekapcsolódása a nemzetközi kereskedelem rendszerébe és hatása a birodalom gazdaságára	143
I. 3. A gabonaexport szerepe a paraszti rétegek jövedelemtermelésében és a társadalmi feszültségek enyhítésében	162
II. A bolgár gazdaság és társadalom a függetlenség kivívása előtt	176
II. 1. Alávetettség és prosperitás – a kapitalizálódás kezdetei	176
II. 1. 1. Ciklusok és trendek (1780–1880)	176
II. 1. 2. A kereskedelem megélénkülésének makrogazdasági hatásai (1838–1878)	189
II. 1. 3. A kereskedelemi fellendülés hatására lejátszódó mezőgazdasági szerkezetváltás és gazdasági-társadalmi következményei (1838–1878) ...	198
II. 1. 4. A gazdasági szerkezetváltás makrogazdasági hatásai: az adózási potenciál javulása	229
II. 1. 5. A növekedés motorja I.: az iparfejlődés eredményei, korlátai és társadalmi hatásai (1878 előtt)	241
II. 1. 6. Megélhetés és ipari termelékenység (1870 körül)	260
II. 1. 7. A növekedés motorja II.: a földművelés és állattenyésztés hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez – viták és nézetek	274
II. 2. Függetlenség és hanyatlás – a provincializálódás kezdetei	286
II. 2. 1. A bolgár függetlenségi mozgalom társadalmi-gazdasági háttere	286
II. 2. 2. A bolgár földosztás társadalmi-gazdasági háttere és következményei: gazdasági szerkezetváltás és az elit pozícióinak stabilizálása	318
II. 2. 3. Az új gazdasági berendezkedés hatása a bolgár állam makrogazdasági helyzetére	334
II. 3. A bolgár társadalomszerkezet és a megélhetési viszonyok	351
II. 3. 1. Bolgár társadalomszerkezet a 19. században – a Midhat-féle reformok hatása a vidéki társadalomra (mikroszintű vizsgálatok)	352

TARTALOM

II. 3. 2. Bolgár társadalomszerkezet a 19. században – a városi társadalom	398
II. 3. 3. A nem földből élő rétegek életminőségének változása	415
III. Bolgár társadalom- és gazdaságtörténet (1878–1944)	427
III. 1. A bolgár állam alkotmányos problémái és politikai élete	427
III. 2. Az állam támaszai: a bürokratikus, katonai és üzleti elit	437
III. 2. 1. A bürokratikus elit és a tisztikar szerepe	437
III. 2. 2. Az üzleti és multipozicionális elit	450
III. 3. A bolgár társadalom szerkezete	456
III. 3. 1. A társadalom kvantitatív vizsgálata: foglalkozási szerkezet (1878–1944)	457
III. 3. 2. Társadalmi rétegződés, életminőség	461
III. 3. 3. A jövedelmi különbségek és a megélhetés költségeinek változása	478
III. 3. 4. A lakóhely szerinti jövedelmkülönbségek alakulása és a társadalom horizontális mobilitása	489
III. 4. Állami bevételek és kiadások: a társadalom terhei	495
III. 4. 1. Állami bevételek – adótípusok	495
III. 4. 2. A társadalmi terhek – az adók megoszlása az egyes társadalmi rétegek között, a GDP szektorok közti megoszlása és az állami modernizáció lehetőségei	506
III. 4. 3. A költségvetés kiadásai és az államadósság	523
III. 5. Mezőgazdaság és parasztság	534
III. 5. 1. A mezőgazdaság dilemmája és az 1897-es agrárválság	534
III. 5. 2. A bolgár mezőgazdaság elmaradottsága és alternatívái	548
III. 5. 3. A bolgár mezőgazdaság a világháború után – jövedelmezőség és hatékonyság	559
III. 5. 4. A bolgár mezőgazdaság intenzifikálódásának kezdetei	570
III. 6. Ipar és munkásság – a finanszírozás kudarcától a szociális krízisig	575
III. 6. 1. A bolgár iparosítás a világháború előtt	575
III. 6. 2. Az ipar fejlődése a világháború után – a világgazdasági válság hatása az iparra és a megélhetésre	608
III. 6. 3. A protekcionizmus szerepe a bolgár gazdaság fejlődésében	631
III. 7. Kereskedelem	640
III. 8. Közlekedés, infrastruktúra	650
III. 9. Demográfia, oktatás, kultúra, egészségügy	662
III. 9. 1. Egészségügy	662
III. 9. 2. Oktatás	665
III. 9. 3. A bolgár államhatalom és a szellemi elit viszonya (1878–1944)	676
III. 9. 4. Demográfia	683
A bolgár társadalom és gazdaság képeken (1864–1931)	689
Felhasznált források és irodalom	705
Táblázatok és ábrák jegyzéke	726
Képek jegyzéke	740
Földrajzínév-mutató	742
Személynévmutató	750
Melléklet	757
1. Melléklet a bevezető fejezethez	759
2. Melléklet az I. fejezethez	762
3. Melléklet a II. fejezethez	764
4. A kötetben használt pénz- és mértékegységek	767

ELŐSZÓ

Az olvasó egy olyan, két kötetre tervezett munka első részét tartja a kezében, amely a Balkán-félsziget társadalmainak történetét az európai és helyi gazdasági folyamatok összefüggéseibe ágyazva, térben és időben egyaránt komparatív módon, a nyugati és balkáni szakirodalom ütköztetésével, átfogó fejlődési ívet kirajzolva, egységes szempontok szerint vizsgálja. A polemikus jellegű munka lényegében a 19. századi társadalmi-gazdasági struktúrák átalakulásának szemléletmódjában revizionista, módszereit tekintve innovatív megközelítést, valamint a korábbi gazdaság- és társadalomtörténeti munkák kritikáját tartalmazza, amely számos rétegből tevődik össze.

A szerző célja az volt, hogy a különböző – nemzeti és nemzetközi – történetírói iskolák álláspontját összevesse, következtetések érvényességét, kiterjeszhetőségét felülvizsgálja, érzékeltetve és lehetőség szerint feloldva az eltérő koncepciók ellentmondásait. A mű nem szintézis – ez talán az itt közreadott első kötet terjedelméből is látszik, s a címadás is ezt igyekszik tükrözni –; szerényen be kell látni, hogy számos kérdés maradt nyitott, sőt már megoldottnak hitt problémákról derült ki, hogy a válasz korántsem egyértelmű. Így a kötet inkább tekinthető kritikai szemléletű összefoglalásnak, mint a balkáni gazdasági-társadalmi fejlődés esszenciájának.

Miután a szerző bevallotta, hogy eredeti törekvései kudarcot vallottak, tehát a feladat meghaladta képességeit, az olvasóban felmerülhet a kérdés, hogy érdemes-e egyáltalán végigolvasni a könyvet. Mondhatná a szerző, hogy e könyv több szempontból is tanulságos. Tanulságos egyrészt bemutatni az eltérő adatok, módszerek és a különböző történelemszemlélet okozta feloldatlan ellentmondásokat (például 1878 jelentősége és értelmezése kapcsán). Tanulságos többek között, hogy még olyan alapkérdésekben sincs egyetértés, hogy nőtt-e a Balkán lemaradása. Hogy mikor, milyen okoknál fogva és mihez képest, illetve a lemaradás egyáltalán miért probléma, és mit is jelent valójában, vagy hogyan mérhető – az megint érdekes vitákra adna okot. Tanulságos, hogy mindezek ellenére miként és mennyire lehetséges a gazdasági és társadalmi folyamatokat rekonstruálni és interpretálni (a különböző ideológiák és politikai törekvések függvényében) egy olyan, eredendően adathiánnyal küszködő térségben, mint a Balkán, ahol még a GDP értékének változását illetően sincs egyetértés a szerzők között, s a gazdasági folyamatok társadalmi vetületeit sokszor negligálják.¹ Tanulságos a mű, mivel aktualitása is

1 Bulgáriáról például 2005 (Daszkalov) előtt csak az ottani marxisták írtak gazdaság- és társadalomtörténetet (Vaszilev, Berov), a legtöbbit említett nyugati szerzők, Lampe, Palairret, Crampton nem

van, bár ez nem feltétlenül szerepel kulcsmomentumként egy történész érvelésében,² noha Boszniában már a 19. századból is ismert volt a szólás, hogy „*csődbe megy, mint a görög állam*”, ami arra utal, hogy sem a mai helyzet (és az oda vezető út), sem az arra való reakció nem új jelenség.³ Más kérdés, hogy módszertanilag mennyire kifogásolható a jelenkor aktuális folyamatainak sematikus ráerőltetése egy korábbi korszakra (vagy fordítva: korábban lejátszódó folyamatok aktualizálása). A kliometrikus történetírás és a regionális tudomány képviselői (Maddison, Pamuk és Williamson, O'Rourke, Foreman-Peck és Lains) azzal érvelnek, hogy elkerülhetetlen modellekben gondolkodni a *longue durée* során lejátszódó folyamatok bemutatásához, míg mások éppen ezt a retrospektív általánosítást, a valóság leegyszerűsítését, illetve a mindent mérni kívánó szemléletet s a vele karöltve járó adatgyártást tartják veszélyesnek.⁴ Így e kötet egyben kritikát fogalmaz meg a regionális kutatások módszerei kapcsán⁵ (de e kritika a kiragadott példákkal operáló sematizáló történetírást sem kíméli), amellet arra is rámutat, hogy a módszertani újítások önmagukban nem elvetendőek: az adatközlő balkáni szerzők ugyanis jócskán hagytak kiaknázatlan lehetőségeket adathalmazaikban új, akár mikro-, akár makroszintű következtetések levonására. Tanulságos tehát látni azt is, hogy egyszer már elemzett adatokból mennyi többletinformációt lehet kinyerni, miként azt is, hogy az alapadatok megbízhatatlansága és az értelmezések sokfélesége miatt milyen nehéz belső ellentmondásoktól mentes művet alkotni – és ekkor még nem a sorok igazságtartalmáról beszélünk vagy arról, hogy végérvényesen megválaszolunk-e egy kérdést.

Szót kell ejteni e munka keletkezési körülményeiről, hiszen aligha képzelhető el, hogy a környezet ne legyen hatással a szerzőre és ez ne jelenjen meg valami módon a műben. E munka írásának kezdete (2008) megelőzte az újabb világgazdasági válság kitörését, s noha az eredeti cél nem a korábbi gazdasági válságok (1873–1878, 1897–1899, 1929–1933) anatómiájának vagy általános modelljének fel-

térnek ki a makroszinten vizsgált gazdasági folyamatok társadalmi következményeire. Szerbia esetében viszont Calic vagy Isić kitűnő példa arra, hogy az utóbbira is van igény.

- 2 A balkáni gazdasági problémák, kilábalási lehetőségek kudarcainak elemzése során felismerni vélt párhuzamosság a balkáni országokat egykor és Magyarországot (vagy a Balkánt) ma sújtó problémák között (földspekuláció, elitek harca, túlburjánzó bürokrácia, korrupció, negatív külkereskedelmi mérleg, hatalmas államadósság, a modernizáció lehetőségeinek korlátozottsága, külföldi hatalmak gazdasági-politikai behatolása, aszimmetrikus interdependencia, *divide et impera* módszerek, az infrastrukturális beruházások túlzott költségei, az állami és piaci erőforrások felosztása körül zajló politikai látszatú harc) nem véletlen. Ugyanígy aktuális a dezintegráció–integráció gazdasági következményeinek kutatása.
- 3 Armina Galijas történész közlése Csaplár-Degovics Krisztiánon keresztül jutott el hozzám.
- 4 Lásd a kliometriáról igen vitriolos véleményt megfogalmazó Boldizzoni munkáját. *Boldizzoni, Fr.: The Poverty of Clio: Resurrecting Economic History*. Princeton, Princeton University Press, 2011. Kritikánk az adathiány csökkentése érdekében új adatokat gyártó módszerek vagy eltérő módszerrel nyert adatsorok összevetése esetében érvényes. Például *Maddison, A.: Contours of World Economy, 1–2030 AD. Essays in Macro-Economic History*. Oxford Univ. Press, 2007.
- 5 Azaz a Maddison képviselte túlzók, az Ivanov képviselte nemzetiek (tudniillik a külföld felé többé-kevésbé következetes módszertannal ugyan, de azt kívánja bizonyítani, hogy a Bulgáriára vonatkozó adatok nem helytállóak, a pesszimista balkanisták egyaránt tévednek, a Balkán fejlettebb volt/gyorsabban fejlődött, mint gondolták) s a Williamson képviselte, regionális tudományok mögé bújó történészkedő közgazdászok egyaránt kritika alá kerülnek.

vázolása, s nem is a közös elemek és specifikus jelenségek feltárása volt, e kötet az állami és makroszociális adaptációs stratégiák sikerességét illetően is hasznos olvasmány. A könyv tehát nem „válságcentrikus”: eredeti célja az volt, hogy vázolja az állami szerepvállalás és a megélhetési körülmények változásának hatását a balkáni országok gazdasági és társadalmi életére.

E könyv nem könnyű olvasmány, mert amellett, hogy polemizáló, igen szer-teágazó – nemcsak tárgyát, de historiográfiai vonatkozásait tekintve is. A Balkánra jellemző, „közismert” vonások, sztereotípiák mögött gyakran kétes megbízható-ságú alapadatokra épülő tendenciózus állítások húzódnak meg. (A „balkanizá-lódás” jelensége pedig nem csak a félsziget specifikuma.) Célunk az alapadatok relevanciáját, illetve rekonstruálhatóságát, ezen keresztül a régi következtetések helytállóságát megvizsgálni, a partikuláris érvényű megállapításokat pedig ko-herens rendszerbe integrálni. Az adatok (újra)értelmezése során használt módsze-rek ezért több helyütt analizálónak tették a munkát. Az olvasást megkönnyítendő, dominál a komparatív szemlélet,⁶ s az egyes országokat azonos szerkezet szerint tárgyaljuk. A fejezeteken végigvonuló egységes gondolati ív a szintézis jelleget erősíti, az állásfoglalás esetenkénti kerülése viszont ellenkezőleg hat. Noha általá-nos érvényű társadalmi-gazdasági törvényszerűségek keresése és hatásuk elem-zése volt a cél, s a struktúrák változásának vizsgálatához elegendő időt fog át a munka, s ily módon kapcsolatba hozható a *pozitivizmus* (A. Comte és H. Spencer jegyezte) irányzatával és az *Annales-iskola* törekvéseivel is, pozitivistának nevezni a mű szemléletét nem lenne helyes. A törvényszerűségek léte a történelemben is megkérdőjelezhetetlen, és belső ellentmondásoktól mentes rendszert is lehet alkotni (éppen az a probléma, hogy többet is), de a kidolgozott rendszermodellek közötti ellentmondást, vagy ha a modellek eredménye azonos – márpedig a törté-nelemben így van, hiszen az eredményből következtetünk a múltbeli folyamatokra –, akkor az eltérő hatótényezők okozta bizonytalanságot nem sikerült mindeddig kiküszöbölni. Így a Balkánra vonatkozó számos gazdaságfejlődési modell között is nyilvánvaló ellentét feszül, mint erre a következő fejezet fejtegetései is felhívják a figyelmet, azaz a mechanizmusok működése nem tisztázódott megnyugtató mó-don. Ennek egyik már említett oka⁷ a 19. századi makroszintű adatoknak, illetve rekonstrukciónak megbízhatatlansága-megoldatlansága a félszigeten (ez Nyu-

6 Az analízissel szemben kritikaként jelentkezhet annak nehézsége és az, hogy a mutatók típusainak kiválasztása már önmagában is állásfoglalást, illetve interpretációt jelent. (A Balkánon eleve nincs nagy választási lehetőség.) A komparatív szemlélet térbeli aspektusa pedig azért támadható, mert a szomszédos országok (a Balkán esetében) hasonló jellegzetességet mutatnak, tehát az összevetésnek nincs sok haszna, az interregionális összevetés pedig eltérő fejlődési modellel bíró és távoli országokat hasonlít össze. A 19. századi Szerbia mutatói (állapota) alapján a 15. századi Angliával lenne összevethető, de időbeli összehasonlításnál mindig kritikus, hogy a jelenben működő folyamatok évszázadokkal korábban is ugyanúgy működtek-e.

7 A természettudományokra jellemző törvény- és modellalkotási kényszer a történettudományban is szerepet kapott, de áttörést még a nagy adathalmazok feldolgozásán alapuló koncepciók kidolgozása sem hozott (a Balkánt illetően legalábbis). A fenti ellentmondások oka, hogy egyrészt a modell alapvetően a valóság (s a modellt alkotó elemek közötti kapcsolat) leegyszerűsítésén és racionalizálásán alapul, másrészt a természettudományokban (és a közgazdaságtanban) a jelenségek megértésén és a tanulságok levonásán (ez a történelem feladata) túl predikciók megtételére fejlesztik és használják, ez utóbbi viszont éppen a történettudomány szemléletétől idegen..

gaton nem jelentkezik problémaként). Mivel emiatt a modellek és a levont következtetések is megkérdőjelezhetők, vizsgálódásainkat mikroszinten is elvégeztük, a modelleket lokális adatokkal is teszteltük.

Mindezen módszertani megfontolások azt eredményezték, hogy az általános mellett a specifikus kérdések is hangsúlyt kaptak. A lokális vizsgálatok alapján adaptációs stratégiáit illetően a Balkán 1878 előtt jóval sokszínűbb térség volt, mint amire a modernizáció (felzárkózási kísérlet) végeredménye (kudarca) alapján következtethetnénk. A sokszínűség részben természetföldrajzi, részben klimatikus tényezőkkel magyarázható: a szerb, a görög, a román és a bolgár agrárszféra mind termés-, mind üzemszerkezete eltérő volt a 19. század közepén. A szerb extenzív állattartáson, a görög intenzív kertgazdaságon és nagybirtokon, a román monokultúrás nagybirtokon, a bolgár pedig monokultúrás kisbirtokon (a hegyekben állattartással) alapult. Más különbségek nem a természeti adottságoknak köszönhetőek: a szerb gazdaságpolitika a vidéki fogyasztás mesterséges leszorításával, a minimum földbirtok elidegeníthetlenségével a prekapitalista gazdasági viszonyokat (és társadalomszerkezetet) szilárdította meg. Bulgáriában ugyanez a jelenség (nyílt kormányzati kényszer) nem létezett, mégis a gazdaság fejlődése azt eredményezte, hogy ugyanaz a piacképtelen kisbirtok szilárdult meg, mint Szerbiában (ráadásul később, amikor annak kiúttalansága már sejthető volt). Macedóniában a csiftlik-nagybirtok jelenléte és a megélhetés alacsony színvonala miatt a munkaerő tömegesen áramlott át az iparba legalább idényjelleggel, míg Bulgáriában az ipari bérek egyáltalán nem voltak vonzóak a macedón területek parasztságánál jobb élet-színvonalon élő lakosság számára. Ezek után szinte természetes a kérdés, hogy ha mikroszinten bizonyos tekintetben a sokszínűség jellemez egy térséget, akkor miért és mikorra vezet mégis minden út zsákutcába, illetve mitől lesz a külső szemlélő számára egységes arculatú a térség?⁸ Természetföldrajzi és klimatikus adottságai alapján ugyanis nem nevezhető homogénnek a térség – akkor nem alakult volna ki számos üzemforma. A külső kényszer, a világgazdasági rendszer, a nemzetközi munkamegosztásban játszott szerep tehát a döntő tényező?⁹

Toynbee *challenge-elmélete* egy másik kulcs a tanulmányok és nyelvezetük megértéséhez csakúgy, mint a *geopolitikai* és a világgazdasági integrációt központba helyező (Mackinder, Wallerstein¹⁰) *regionalista* szemléletmód,¹¹ s értelemsze-

8 Végeredményben Todorova „balkanizálódás” fogalma általános érvényű a félsziget valamennyi országára.

9 A „néplélekkel” mint homogenitást erősítő tényezővel szakmai kompetencia híján nem foglalkozunk.

10 A Balkán, illetve a Kelet-Mediterráneum korábban is ideális összehasonlítási alap volt, nem véletlen, hogy a legnagyobb hatású elméleti gazdaságtörténészek és közgazdászok vizsgálatainak érdekfőzébe tartozott. Wallerstein, I.–Kasaba, R.: Incorporation into the World-Economy: Change in the Structure of the Ottoman Empire, 1750–1839. In: *Économies et sociétés dans l’Empire Ottoman (fin du XVIIIe-début du XXe siècle)*. Eds.: Bacqué-Gramont, J.-L.–Dumont, P. Paris, 1983. 335–354.; Wallerstein, I.: The Ottoman Empire and the Capitalist World Economy: Some Questions for Research. In: *Türkiye’nin sosyal ve ekonomik tarihi (1071–1920)*. Eds.: Okyar, O.–Inalcik, H. Ankara, 1980. 117–122.; Gerschenkron, A.: A bulgáriai iparosítás néhány vonása (1878–1939). In: *A gazdasági elmaradottság történeti távlatból*. Szerk.: Berend T. I.–Ránki Gy. Bp., 1984.

11 A regionalista szemlélet és a regionális tudomány módszertana (komparatív kvantitatív analízis – lásd kliometria), mely szintén e kötet vizsgálódási keretein belül esik, két külön fogalom.

rúen Braudel is hatással volt a szerzőre. A vizsgálatok ugyanis arra is kitérnek, hogy a külső környezet (gazdasági, külpolitikai stb.), mennyire hagy mozgásteret egy entitásnak, s szükségszerű-e a mozgástér kényszerpályává fajulása az integrálódó világgazdaságban: felülírhatók-e világgazdasági trendek egy alapvetően kései követő (adaptív) modell segítségével.¹² *Marxista* elemek (angolszász iskola) sem tagadhatók a mű hangvételeiben, ugyanis a fejtegetések jó részét annak vizsgálata teszi ki, hogy a társadalomnak mennyiben alapja a gazdasági rendszer, mennyire determináló hatása a gazdasági fejlődés a társadalmi struktúrák működőképessége szempontjából (és fordítva).

A vizsgálat kereteit megadó *földrajzi-gazdasági tér* koncepciójának lényege, hogy a balkáni (mediterrán) perifériaért a 19. században két gazdasági centrum küzdött, a kereskedelmi kapcsolatok erőteljessé válása során előretörő Nyugat-Európa (Atlantikum) és a hanyatló Kelet-Mediterráneum. Ha Oroszországot az utóbbitól különálló entitásként értelmezzük, akkor a Mackinder és Spykmanféle Heartland–Rimland ellentét is megjelenik a Balkán feletti gazdasági-politikai szupremáciáért folyó küzdelemben. Bár a balkáni régió a 19. század közepén kereskedelmi szempontból még sok tekintetben kötődött a Kelethez, de ez a szál egyre gyengült; a térség (gazdasági szempontból vett) dezintegrációja és egymással rivalizáló, együttműködni képtelen piacokra történő felbomlasztása pedig a nyugati (gazdaság)politikai gyakorlat részeként is értelmezhető. A független balkáni államok kialakulásával a regionális centrum, Konstantinápoly nemcsak politikai síkon szenvedett vereséget (és vált hosszú időre „Isztambullá”), hanem e jelenség éppen e gazdasági folyamatok egyfajta következményeként-betetőzéseként is tekinthető. A balkáni függetlenség mélyreható változásokat jelentett, olyan társadalmi struktúrák meggyökeresedését eredményezte, melyek – noha eltérések mutatkoznak annak elfogadásában, hogy mennyiben támaszkodnak a korábbi fejlődésre – a második világháborúig alig változtak.

A vizsgálódás kezdetét is egy jelentős, hatásaiban ekkor kiteljesedő változashoz kötjük: egyfelől a nagyhatalmak (először Oroszország 1774 után) protektorátusi szerepével a külpolitikai beavatkozásnak belpolitikai és gazdasági vonatkozásai is lettek a Török Birodalom szempontjából, másodsorban, a kereskedelmi irányok (csak részben az előző hatásnak betudható) módosulásával Ragusa lehanyatlott, a Nyugat-Balkán kiszakadt az egységes balkáni (és oszmán-mediterrán) gazdasági térből. Ezért ez és a tervezett 2. kötet csak érintőlegesen foglalkozik a Drinától nyugatra húzódó térséggel, és ez egyfajta időbeli keretet is ad vizsgálódásaink számára. Harmadrészt, a Török Birodalom háborúi olyan változásokat generáltak a 18. század végére, amelyek hatásaként a birodalmi költségvetés egyensúlyát a hagyományos módszerekkel többé nem lehetett fenntartani. Mindeközben Európa igénye a mezőgazdasági és ipari alapanyagok iránt megnőtt, miként késztermékei is új piacokat igényeltek. Az új kihívások a gazdasági térszerkezet átalakulását eredményezték.

12 A különböző gazdasági, társadalmi válaszokat, azaz a politikai elit részéről érkező programokat, tervezést társadalmi kísérletként felfogva a politikus felelőssége és hatása jóval nagyobb, mint egy vegyészé. Társadalmi tervezésre (előremutatóra és alkalmazkodóra egyaránt) pedig volt már számos példa...

A vizsgált országok mind elhelyezhetők ebben a térben: Bulgária – a függetlenség előestéjén társadalmi-gazdasági berendezkedését illetően legalábbis látszólag mozgástérrel rendelkező terület – képviseli a földrajzi perifériát, mely ugyanakkor gazdasági centrumként értelmezhető. A 19. századi Szerbia (mely egy generációval hamarabb kiírta magát a birodalmi keretektől, s váltott autarkióra, így a birodalmi – részben a hadsereg igényeit kiszolgáló, részben a további szeparatizmust meggátoló – modernizáció¹³ első hulláma elkerülte) mind gazdasági, mind földrajzi szempontból a Török Birodalom perifériájának tekinthető. Maga a (készülő 2. kötetben elemezni kívánt) Török Birodalom pedig a hatalmi centrumot testesíti meg. A kutatás lényegében ezen – az intenzifikálódó külhatalmi beavatkozás miatt szerves egységnek és „sterilnek” egyre kevésbé tekinthető – részek megszerveződését és felzárkózási kísérleteinek gazdasági-társadalmi vetületeit veszi végig addig a pontig (1945), ameddig mindez a függetlenség kivívásával kikristályosodó „tradicionális” társadalmi keretekbe ágyazva zajlott – és fulladt kudarcba. Arra keressük a választ, hogy egy – az adott körülmények között ideiglenesen jól működő – struktúra nyújtotta mozgástér hogyan válhat kényszerpályává, milyen kitörési pontokat szalasztott el a politikai elit, miért volt az adott szerkezet életképes egy adott pillanatban, s ez miért változott meg később.

Felmerülhet a kérdés, hogy Görögország és Románia vizsgálatára azért nem terjednek ki e kötetek, mert a szerző nem tartja a Balkánhoz tartozónak őket, vagy egyéb indokok készítették erre, mint a nyelvi kompetenciák hiánya. Mutatói alapján kétségtelenül van különbség az előbbi három és az utóbbi két ország között, egy régióon belül végzett klaszteranalízis ágdiagramja¹⁴ legalábbis ezt a vélekedést erősítené, de ettől még a Balkánhoz tartoznak – nem csak földrajzi értelemben. Mégis mutatnak olyan sajátosságokat – Románia esetében a nyersanyagkincs miatt növekvő külföldi tőkebefektetések és az ipari fejlettség magasabb szintje, Görögország esetében a tradicionális kereskedőtőke, a bérlőparasztság dominanciája, az autark paraszti gazdaságok hiánya, az intenzív gazdálkodás szerepe és a nagybirtok túlélése –, amelyek alapján külön is vizsgálhatók. Görögország az elszabadult infláció miatt csak nagy nehézségek árán vethető össze a többi országgal 1880–1910 között, ami a komparatív megközelítést akadályozza.

Noha Bulgária esetében számos korábbi társadalmi jelenség átöröklődött, 1878 mégis cezúrának tekintő, bár nem a hagyományos (politikátörténeti) értelmezési keretek között. A modellek és a lokális struktúrák sokszínűségénél elmondottak alapján világos, hogy a kötet egyik központi kérdése (és ez felépítésében is tükröződik): a félsziget politikai térképét átrendező 1878-as változásoknak milyen gazdasági-társadalmi következményei voltak, a függetlenség megérte-e az árát? A bolgár történetírás szempontjából a válasz 1990 előtt evidens (azóta sem történt meg a korábbi állásfoglalások átértékelése), hiszen vonatkoztatási rendszerében a nemzet születése önmagában véve pozitív esemény (az 1945 előtti polgári történetírásban és utána egyaránt); a teleologikus marxista történelemszemlélet szerint szintén egy fordulat kezdete, hiszen az alávétettség és az „ázsiai terme-

13 A továbbiakban a modernizációt nem kizárólag növekedésorientált módon értelmezzük, hanem minden szerkezetátalakítást annak tekintünk, melyek zöme azonban a versenyképesség javítását célozta meg.

14 Adatok: *Szende Gy.*: Földrajz-statisztikai tabellák a Föld összes államairól. H. n., 1898.

lési mód” megszűnésével lehetővé vált a társadalom „normális irányú” (szocializmusba vezető) fejlődése. Az önrendelkezés és a kollektív tudat diadalra jutása tehát fontosabb, mint a gazdasági fejlődés/kötődés, s mivel máig az előbbi adja a bolgár társadalom önlegitimációját, az, hogy a függetlenség gazdasági hanyatlást vagy kényszerpályát eredményezne (Palairret-tézis), nem volt vizsgálati kérdés. (A függetlenséget a gazdaság teljesítőképesége szempontjából általában önmagában – társadalmi vetületei nélkül – is pozitívan értékelték.) A hagyományos értelmezés szerint tehát a bolgár történelem 1878-ban nem kisiklott, hanem „immanens úton járt”, hiszen a végcél a nemzetállami keretek ideiglenes megerősítése révén majdan egy igazságos társadalom létrehozása. Az ezt hirdető szocialista rendszer bukása éppúgy, mint az európai integráció azonban meghasonlást eredményezett a társadalomban és a történészek körében egyaránt. A probléma az volt, hogy az európai integráció egyszerre állított elő újra szupranacionális kereteket, s mindent a gazdasági növekedés képével kapcsolta össze, ami vitát gerjesztett a Török Birodalom 19. századi szerepének értelmezésével, a gazdaság fejlődésével kapcsolatban. Nem véletlen az egyik legjobban képzett bolgár történész, Martin Ivanov reakciója, aki tagadja az 1860-as évek gazdasági növekedését, hiszen a Palairret-féle függetlenség = hanyatlás a bolgár állam gazdasági legitimációját vonja kétségbe, s éppen a birodalmi keretek fenntarthatóságát racionalizálja (és ma a gazdasági racionalitás és a növekedés kulcsmomentum a politika érvrendszerében).¹⁵ Nem véletlen, hogy a bolgárok körében Midhat pasa tevékenysége máig ambivalens (és volt a szocialista időkben is), mivel egyrészt kitermelt egy nemzeti, de ideológiailag nem forradalmi gondolkodású tőkés elitet, másrészt nem ez volt a célja, hanem a nyelvi (eticizált-tribális) nemzetek születésének megakadályozása, egy nagyobb (oszmán), de nyelvileg heterogén entitás fenntartása-kialakítása érdekében. (A gazdaság fejlesztése ugyanakkor magával hozta annak árnyoldalait is korrupció, saját erőforrások pazarlása formájában.) A bolgár történelem teleológiáját, immanens voltát tehát a rendszerváltás utáni bolgár történetírás vezetői továbbra sem vonják kétségbe, és (módszertanilag jelentősen megújulva) továbbra is úgy érvelnek, hogy a felszabadulás nem hanyatlást, hanem prosperitást hozott gazdasági téren is: innen – az alapadatok megbízhatatlanságára visszavezethető – különbség Palairret és Ivanov felfogása között az 1860-as éveket illetően. Jellemző

15 Ráadásul ez az oszmán állam 19. századi és a korábbi századokban betöltött szerepének értelmezése között is ellentétet gerjesztett, mivel az elnyomó és modernizáló birodalomkép egymással ellentétes. Egy jelentős különbség biztos van: az Európai Unióban Bulgária nem nettó befizető, mint a Török Birodalomban, s egy párhuzam is: a külső támogatások az elit számára legalább akkora vonzóerőt és bevételi forrást jelentenek, mint amilyen szerepe volt az adóbérlésnek, kereskedelemnek az oszmán időkben az elit pozícióinak megszilárdítása szempontjából. Érdekes módon a mai bolgár történészek nem használják ki az ütőkártyát, amit a tartományok török „kiszípolozása” jelentene, noha az elvonások bizonyítottan olyan mértékűek voltak, hogy meghaladták a társadalom toleranciáját, s párhuzamba sem állítható az Európai Unió gyengén redistributív elképzeléseivel. Szintén eltérő megközelítést kapott az adózás, a növekvő adóteher, amely egyfelől az állam szupranacionális keretek között történő újjászervezése szempontjából helyeslendő és követendő lépés, másrészt secesszionista bolgár szemszögből interpretálható túladóztatásként, elnyomás-ként is.

módon a bolgár társadalom történetét legújabbán összegző Rumen Daszkalov az 1878 előtti időkkel nem is foglalkozik!¹⁶

Mert mi is 1878 ellentétes értelmezésének lényege? A függetlenséggel a bolgár társadalom elvesztette korábbi piacait, kikerült egy gazdasági térből, ahol korábban a birodalmi munkamegosztásba integrálódva specifikus feladatokat látott el (a török hadsereg ruházatának és fegyverzetének zöme bolgár földön készült emberek tízezeinek nyújtva fő vagy kiegészítő jövedelmi forrást). A függetlenséggel a terület eredeti funkciója a megváltozott feltételrendszer hatására haszontalanná vált, a térség adaptációs nehézségekkel küszködött és versenyhátrányba került. Ez az ipar – külső hatásra bekövetkező – hanyatlásához vezetett. De az ipar hanyatlásának belső összetevői is voltak. A bolgár ipar tőkeszegénysége miatt nem a gépesítésre, hanem az olcsó munkaerőre épített. Macedóniában ez a csiftlik-nagybirtokokon rossz körülmények között élő parasztság elvándorlása és ipari idénymunka-vállalása miatt működésképes volt. Ott az időegységre jutó ipari bérek meghaladták a mezőgazdasági jövedelmet. Bulgáriában azonban 1878 után minimálisan életképes birtokhoz (5 ha) jutott szinte mindenki, ami egyrészt több jövedelmet jelentett, mint amit az ipar rentabilitásának korlátai miatt eleinte kínálni tudott, tehát nem érte meg az iparba átrétegződni, másrészt az új struktúra az autarkiát erősítette, mert adott birtoknagyság mellett piacosiható termény alig volt (a termés 20%-a), és így a hazai ipari termékekre vonatkozó bolgár vásárlóerő is korlátozott maradt (Nyugaton pedig nem volt versenyképes a bolgár ipar). Ráadásul 1878 után véget ért a gabonakonjunktúra:¹⁷ éppen akkor, amikor Bulgária csaknem egésze áttért a mezőgazdaságra. Ha a bolgár kormányzat szándéka az volt, hogy a mezőgazdasági konjunktúrát meglovagolva biztosítsa a lakosság többségének jólétét és megakadályozza a deklasszálódást önálló egzisztenciákat teremtve,¹⁸ akkor bizony melléfogott. (Konjunktúraelmélet, egyenlőségelmélet.) A gazdasági berendezkedés módosulásával megszűnt a nagybirtok is, eltűnt a piacosiható (az önellátáson túl a külkereskedelemben jelentkező) felesleg,¹⁹ csökkent az átrétegződésre hajlamos munkaerőtöbblet, és a piacvesztés miatt hanyatlott az ipar is: végeredményben megszűnt az a többletjövedelem, mely a kialakított társadalom stabilitásához, jólétéhez szükséges lett volna.²⁰ Ha viszont a társadalmi mobilitás csökkentése volt a cél az elit pozícióinak átmentésével (hatalomféltes-elmélet), akkor a változás nagyon sikeres volt, mivel visszafordíthatatlanná vált. A rendszer ugyanis önmagát korlátozta: az ipar leépülésével és a mezőgazdasági többletjövedelmek elvesztésével tőkehiány állt elő. Ez a társadalmi viszonyok

16 Jellemző a mentalitásbeli fordulatra, hogy miként a földrajzban a gazdaságföldrajz a társadalomföldrajz egy ágává vált, úgy a bolgár történetírásban is a gazdaságtörténet a társadalomtörténet része csupán.

17 Az egységáruk leesését a termésátlagok növelésével vagy termékszerkezet-, illetve technológiai váltással lehetett volna ellensúlyozni, de ennek hiányoztak a feltételei.

18 A konjunktúrából korábban is részesedett a mezőgazdaság, de ez kevesebb ember kezében koncentráldott a csiftlik miatt, illetve a föld örökíthetőségének 1858 előtti korlátai miatt a hasznot felemészttette a következő generáció földmegváltása, továbbá jelentős volt a központi adóelvonás.

19 Egy pozitív egyenleggel bíró, akár termékeinek felét is piacosiító nagybirtok gépesítése-modernizációja lehetséges a külkereskedelmi aktívum segítségével.

20 A megmaradt nagybirtok a munkaerő hiánya/megdrágulása és a dekonjunktúra miatt gépesítésre szorult, de tőkehiányos volt – korábban ugyanúgy az olcsó munkaerő működtette, mint az ipart.

konzerválódása mellett a régió versenyképességének zuhanását is eredményezte. Bulgária két szék közül a pad alá esett: se ipari, se mezőgazdasági többlet, mindez tetézte egy demográfiai nyomással, ami 1910-re a feszültségek növekedését eredményezte a parasztság és a gazdagabb, de jobban is adóztatott városi polgárság között, akárcsak Szerbiában.²¹ A gabonakonjunktúra leáldoztával és egyidejűleg a védett birodalmi keretek megszűntével nem maradt alternatíva: a bolgár állam megalapításával rögvest kényszerpályára is került²² – az olcsó munkaerőn alapuló iparosítást nem merete vállalni az államot működtető elit (csak 1945 után). Ez 1878 másik (nyugati) interpretációja.²³

Olybá tűnhet tehát, mintha a balkáni államok számára csak követő (adaptív) gazdasági modell alkalmazása lett volna lehetséges, proaktív nem (per definitionem részben ettől váltak perifériává), és ami mozgástér adatott, az mind a külső körülményeknek köszönhető, így a fejlődés eleve *determinált*. Hangsúlyozzuk, hogy ez nem így van: a folyamatok ugyan okszerűek, de nem szükségszerűek. A külső körülmények ugyan adottak és gyakran kényszerítő erejűek voltak, de alternatívák rendelkezésre álltak 1878 előtt. A mezőgazdaság átszervezése kapcsán elvileg számos lehetőség (üzemforma, birtokméret) közül lehetett választani, mivel párhuzamosan léteztek az adott pillanatban működőképes struktúrák (csiftlik-nagybirtok, önellátó kisparaszti birtok, árutermelő kisbirtok, mono-, illetve polikultúrás birtok, mediterrán gazdaság stb.). Hogy az 1878-ban hozott döntés hosszú távon előnyös volt-e, az csak a következményekből derül ki: ha a kialakított rendszer a megváltozó külső körülményekre rugalmatlanul, megkésve reagál (mint a saját

-
- 21 A hatalomféltség-elmélet elvetésének egy dolog ellentmond: Szerbia jóval hamarabb lépett erre az anti-/prekapitalista útra (ez inkább jelenti európai értelemben a prekapitalista viszonyok ösztönös fenntartását, mint tudatos „utópista szocializmust”, ahogy 1945 után többen is megkísérelték értelmezni), és jóval erőszakosabb eszközöket alkalmazott a struktúra fenntartására. Összeomlásának, illetve a demográfiai nyomásnak a következményei is hamarabb érzékelhetőek voltak, még Bulgária függetlensége előtt. Bulgária politikusai tudatában lehettek volna ennek, mégis ezt az utat választották. De az is tény, hogy ha a függetlenség kivívása után a mezőgazdaságban a nagy társadalmi differenciák kialakításának irányába tolják el a rendszert (miközben a Nyugat-Európával konkurálni nem képes ipar a piacvesztés miatt ugyanúgy hanyatlík), akkor a toleranciaküszöböt még hamarabb meghaladják a társadalmi feszültségek.
- 22 A kérdés azért is izgalmas, mert 1873-tól már jelentkeztek a dekonjunkturális jelenségek, tehát a függetlenség és a földosztás előtt (a bolgár parasztság jelentős része saját tulajdonnal bíró kisbirtokos volt már 1878 előtt is) már sejthető volt, hogy a nagybirtok nem/sem lesz rentábilis. Ez ráadásul egybeesett azzal a periódussal, amikor az oszmán államhatalom növekvő mértékben kívánt támaszkodni a mezőgazdasági bevételekre. Az adóprés és az áresés a terméseredmények ideiglenes emelkedését és a munkaerő kihasználásának javulását eredményezte, miközben nőtt a társadalmi feszültség. Ez mindenképpen egy átrendeződést predesztinált.
- 23 Amely amellet is érvényes, hogy – a piacvesztés ellenére – a bolgár államnak továbbra is az Oszmán Birodalom maradt a legfőbb kereskedelmi partnere (agrártermékek), mellyel szemben aktívumot mutatott kereskedelme (így mérsékelni tudta az 1878 után nyugati irányban megnövekvő deficitet). Az is igaz persze, hogy a 20. század fordulója előtt a nyugati országokkal kötött török vámegegyezmények Bulgáriára is vonatkoztak, így ami kedvezőtlen volt az oszmán államnak, az valószínűleg Bulgáriában is éreztette hatását. Végeredményben a bolgár ipar számára pozitív hatású volt, hogy iparcikkeinek piaca részben megmaradt, de ezt ellensúlyozta a belpiaci vásárlóerő hanyatlása, a bérek függetlenség utáni rohamos emelkedése, a nyugati riválisok betörése (a hazai termelés alacsony hatásfoka), a vasút megjelenése (ez az államháztartás szempontjából is katasztrofálisnak bizonyult).

magát konzerváló kisparaszti létforma Szerbiában, mely a demográfiai nyomás miatt akkor adta fel a nagyobb hasznot hozó állatexportot és tért át a gabonaexportra, amikor a gabona ára éppen leesett), akkor a negatív hatások öngerjesztő módon kumulálódnak és egyre nehezebbé teszik a rendszerbe való sikeres beavatkozást.

A fejezetek struktúrája Toynbee kihívás–válasz elméletét követi, a társadalomnak, továbbá az államnak a gazdasági változásokra adott válaszára fókuszál, megvillantva a felülről szervezett „programozott társadalom”²⁴ és az alulról építkező, „önszerveződő társadalom” nyújtotta perspektívák különbségeit, hatékonyságát a Balkánon (a felzárkózáshoz rendelkezésre álló szűkös idő függvényében). A *komparatív* szemlélet mind az időbeli (trendvizsgálat), mind a térbeli (regionális és régió belüli), mind a társadalmi struktúrán belüli aspektusokat áthatja.

A hangvételen helyenként *utilitarista-etatista*, a termelőerőket és struktúrájukat az állami modernizációs célok szempontjából vizsgáló (így a társadalomtörténeti részekben sem a kultúr- vagy mentalitástörténeti szempontokat érvényre juttató) és spekulatív (meg nem valósult alternatívákat elemző) megközelítés egy szemléletében *pesszimista* (szűkülő mozgástér mellett egyre inkább kényszerpályás fejlődést hangsúlyozó), és – a vizsgálat tárgyából, továbbá a korábbi irodalmakkal történő összevetésből eredően – *antiglobalista*, a regionális tudományt kritikusan szemlélő művet eredményezett. Az *interdiszciplináris* megközelítés nemcsak a regionális elemzések, a magyar historiográfiától kissé idegen kliometrikus módszerek hangsúlyosságában jelentkezik, hanem jelen van az ökológiai, ökonómiai és szociológiai szemléletmód is a maga fogalmi rendszerével.

*

Jelen kötet tartalma a 2010-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetemen tartott, „A balkáni országok gazdasági válságai a 19. században” című kollokvium előadásainak kibővített vázlataira épül. A fejezetek értelemszerűen problémacentrikus megközelítést tartalmaznak. Jellegéből következően előfordulhat, hogy bizonyos művek nagyobb hangsúlyt kapnak egy-egy fejezetben, s terjedelmi és érveléstechnikai okok miatt egyes adatok több helyütt ismétlődhetnek – az előadásvázlatok eme sajátosságát több-kevesebb sikerrel igyekeztem kiküszöbölni. A félév egyik legnagyobb tanulsága az volt, hogy a gazdaságtörténeti vizsgálódásokat nem feltétlenül a nagy kataklizmákra kell kihegyezni (miként a rákos daganat időben történő észlelése és megelőzése is fontosabb, mint az áttétek képződésének megfigyelése), az oda vezető út, az előzmények hangsúlyosabbak (ezért sem a gazdasági válságok állnak a középpontban). A másik – triviális – tanulság, hogy a gazdasági teljesítmény mögött mindig társadalmi-politikai felépítmény található, melyek kölcsönösen befolyásolják egymás teljesítőképességét. Az előadásokhoz képest azonban a jelenlegi és a tervezett, készülő 2. második kötet is súlyozottabban foglalkozik a társadalmi kérdésekkel, azokat nemcsak a gazdaság fejlődésében játszott szerepe szempontjából, hanem a közösségek szerveződése, versengése, ko-

24 A fenti ellentétpár mellett a kifejezés az „irányított gazdaság” analógiájaként is értelmezhető: olyan társadalompolitikára utalva, mely a társadalmi viszonyokba beavatkozva (akár konzerváló, akár megújító módon) kíván egy előre deklarált célt elérni, s nem a társadalom önfejlődésére utólagosan reagálni.

herenciája, jóléte szempontjából is vizsgálva. Az érdeklődési körbe nemcsak az állam modernizációs törekvései, hanem az életszínvonal, a társadalomszerkezet és társadalmi presztízs kérdésköre is beletartozik. Az egyes rétegek állam- és önfenntartó potenciálját, reprodukációs lehetőségeit ugyanúgy elemzi e munka, mint a központ–vidék dichotómia gazdasági-társadalmi megjelenési formáit; a tradicionális és modern társadalmi struktúrák egymásra rétegződését, összeolvadását, vagy éppen egymás mellett élését; az etnikumok különböző túlélési és adaptációs stratégiáját, mely gyakran eltérő foglalkozási szerkezetet eredményezett. A makroszociális társadalmi stratégiák, a versenyképesség növelését szorgalmazó, ugyanakkor a társadalmat átalakító vagy éppen konzerváló állami modernizációs törekvések mellett figyelmet érdemel a hatalom támaszainak, illetve a hatalomra törekvő eliteknek a konfliktusa is. A hangsúly a korábbi gazdaságtörténeti művekben meghatározó ipar-, gépesítés- és tőkeközpontú felfogáshoz képest eltolódott: kisebb hozzáadott értéke ellenére a Balkán vizsgálatát egyébként is a mezőgazdaság termelékenységének, valamint a népesedési helyzet malthusianus vizsgálatával érdemes kezdeni.

Nem tagadjuk az osztályharc lehetőségét sem, de rá kívánunk világítani annak az álláspontnak a tarthatatlanságára is, mely a balkáni – főleg a bolgár – függetlenségi mozgalmakat haladó szelleműként és a történelmi fejlődés logikájából következő szükségszerűségként tünteti fel. Számtalan jel mutat arra, hogy a függetlenség elnyerése leginkább a kedvező külpolitikai és kedvezőtlen gazdasági konstelláció függvénye volt. A függetlenségben érdekelt társadalmi rétegek koronként eltérők és nehezen definiálhatók a különböző szerzőket olvasva, arról nem is beszélve, hogy az érdekeltek utólag maguk is székszisszel tekintettek a célokra és eredményekre egyaránt. A társadalmi ellentétek gyakran több síkon is manifesztálódtak (muszlim vs. keresztény; árutermelő nagybirtokos vs. kisbirtokos; autark kisparaszti önellátás és nyitott gazdaságot eredményező árutermelő mezőgazdaság, agrárium és ipari szféra, régi csorbadszik és iparos-kereskedő új csorbadszik; stb.), s e tényt az események mozgatórugóinak értelmezésekor figyelmen kívül hagyni helytelen. A bolgár függetlenségi küzdelem értelmezhető az eltérő etnikai gyökerű és gazdasági kötődésű lokális elitek (vagy erre a szerepre törő rétegek) belső hatalmi harcaként is, melyhez a néptömegek asszisztáltak; s amely küzdelem az 1830–1850 között lezajlott európai gazdasági behatolás okozta megváltozott körülményekre kívánt reagálni, egy önmagát túlélő struktúra korlátainak levetésével (megkésve). Számos társadalmi réteg érezhette magát vesztesnek a bolgár függetlenség kivívásakor, noha korábban akár erkölcsi, akár gazdasági szempontból támogatta a nemzeti újjászületést. A szerb felkelés és a független szerb állam megalakulása szintúgy nem nélkülözte a társadalmi konfliktusokat, ráadásul a választott társadalmi-gazdasági berendezkedés – noha a régi problémák egy részét megoldotta – új társadalmi feszültségeket is generált: a függetlenség elnyerésének sem minden „szerb” réteg volt haszonélvezője.

A társadalmi folyamatokat az állami modernizációs törekvések sikere szempontjából (is) vizsgálja a kötet. A többségi, rurális társadalmat inkább a felülről jövő változások elszenvedőjeként, ezekhez, valamint a globális gazdasági folyamatokhoz alkalmazkodni igyekvő, kezdeményezőkézség híján lévő entitásként kénytelen kezelni 1878 után, mintsem a történelem alakítójaként. A térségben az

önálló, „konfliktusképes” egzisztenciák kialakulására nem nyílt lehetőség, a polgárosodás megkésettége miatt a társadalom politikailag tudatos, államhatalomtól független (biztos megélhetéssel rendelkező), csekély létszámú középosztályának önszerveződése alacsony fokú maradt, felülről történő szervezése pedig az államérdeket és a hatalmi elitet szolgálta ki. Az alacsonyabb presztízsű társadalmi rétegek önszerveződésére – főleg a parasztságon belül – volt ugyan példa, de ez vagy az adott struktúrában belül történt, s annak fenntarthatóságát szorgalmazta (például szövetkezetek), vagy sikertelen volt (a csiftlikben dolgozók érdekvéonyesítése a függetlenség elnyerésekor), esetenként pedig nem a társadalmi mobilitást, hanem éppen a viszonyok konzerválódását segítette elő a túlnépesedéssel küszködő agráriumban (földreform), vagy éppen termelési szempontból túlhaladottnak minősült (kisbirtokosság), vagy az állam berendezkedése (bürokratikus centralizmus) szempontjából politikailag nemkívánatos (zadruha).

*

Az 1878-as események eltérő értelmezése kapcsán is világossá válhatott, hogy a kötet írásakor számos megoldandó historiográfiai problémával kellett szembesülni. Ennek oka részben az, hogy álláspontunk szerint a Balkánt illetően a különböző történetírói iskolák közötti párbeszéd és (ön)reflexió a kutatási keretek szabadabbá válása ellenére sem megfelelő. A regionális szemléletű germán és angolszász komparatív gazdaság- és társadalomtörténeti munkák gyakran nélkülözik a balkáni nemzeti történetírói iskolák munkáinak mélyebb és alapos vizsgálatát, műveik inkább a gazdasági és társadalmi makrostruktúrák elemzésére vonatkoznak, noha a bolgárok által összegyűjtött alapadatok és statisztikák a lokális jellegű, mikroszintű, térben és időben egyaránt komparatív, szisztematikus vizsgálatokat is lehetővé teszik. Ezek mélyreható elemzését a bolgár történészek módszertani hiányosságok, a nyugatiak pedig hozzáférési problémák és nyelvi kompetenciák hiánya miatt nem vállalták magukra, sok lehetőséget hagyva kiaknázatlanul, amelyet e kötet kiküszöbölni igyekszik.²⁵

A továbbiakban egy rövid kitérőt teszünk a bolgár és nyugati történetírás különbségeit és egymásra hatását elemzendő. Az angolszász szerzők fáziskésésben vannak, és az adott országban érvényes historiográfiai tendenciákkal sincsenek mindig tisztában; a nemzeti történetírói iskolák pedig figyelmen kívül hagyják a szomszédok eredményeit (ha egyáltalán vannak). A nyugati szerzők álláspontjára való reakció gyakran a szembehelyezkedést erősíti (például eltérő eredmények-következtetések ugyanazon módszertani apparátussal), vagy nem használják a nyugati szakirodalomban alkalmazott módszereket. Mindezek következtében az egymásnak ellentmondó eredmények közül az épül be a nyugati szintézisekbe, amely vagy jobban illeszkedik a kirajzolódó (pre)konceptióba (a kiragadott példák veszéye),²⁶ vagy ideológiai szempontból nem kompromittálódott írásból származik

25 A török munkákat 1990 előtt általában jobban ismerték az angolszászok, mivel azok jóval többet publikáltak angolul, franciául. A Nyugaton máig etalonnak tekintett Palairt (1997) például Ljuben Berovnak csak négy, Lampe (1982) egyetlen művét citálja, míg e kötet 1982 előtt 16, utána 8 tanulmányt ismer a szerzőtől (de ebből csak 1 német, 2 francia és 4 angol nyelvű).

26 Egy konkrét példa: Lampe a csiftlik-nagybirtok 19. századi jelentéktelenségét bolgár földön azzal támasztja alá, hogy egy bolgár szerző szerint csak a parasztság 10%-a dolgozott rajta. Ez egyrészt

– noha egy ideológia önmagában még nem változtatna egy adat relevanciáján. (Galabov két világháború közötti, a török kori gazdaság- és társadalomtörténetről publikált adataira később is gyakran hivatkoztak.)

A bolgár történetírás sokáig külön kezelte a Török Birodalom és a bolgár földek gazdaság- és társadalomtörténetét, az előbbiből csak a politikatörténeti eseményeket átvéve. Kétségtelen, hogy a bolgár oszmanisztika legalább egyszer jelentős nemzetközi vitát is generált Gandevev számításai kapcsán (csökkent-e 30–40%-kal a szláv–keresztény népesség az oszmán uralom alatt, vagy az összeírások pontatlanok), noha ez a kérdés ma sem jutott nyugvópontra, miként a csiftlik–goszpodarlik vita is tekintélyes múltra tekint vissza (ennek is több értelmezési szintje van: a nagybirtok egyaránt vizsgálható kialakulásának módjai, termelékenység, illetve a parasztság terheinek változása szempontjából), de a bolgár történetírás inkább a nyugati történetírói tendenciák átvételében, mintsem befolyásolásában jeleskedik. D. Koszev és H. Hrisztov idején a társadalomtörténetben a közelmúltig a koegzisztencia helyett a különbségeken (osztály, vallás, vagyon stb.) volt a hangsúly, mintha két teljesen elkülönült réteg, illetve árulók és hősök, egyértelműen progresszív és retrográd személyek és rétegek éltek volna egymás mellett. 1989 előtt Sztr. Dimitrov, majd Marija Todorova modern szemlélete (Midhat pasa agráriumot érintő rendelkezései, illetve a demográfiai sajátosságok és társadalmi szokások átalakulását érintő korai tanulmányai, valamint a brit és török politikai elit származásának, reprodukciójának, képzettségének, céljainak szociológiai módszereket felhasználó összevetése)²⁷ volt üdítő kivétel. Jellemző, hogy Midhat korszakának 2010-es feldolgozása Tafrova tollából – nemzeti szempontból kényes téma – még mindig a korábbi általánosságokat ismétli (de ezúttal legalább példákkel jól alátámasztva és érvekkel körülbástyázva), megmarad a jogrend és intézményrendszer működésének kritikájánál, az értékelést, állásfoglalást elkerüli, ezzel szemben Vitosanszka könyve számos Midhat pasáról szóló toposzt cáfol, de alig tudja háttérbe szorítani a sérelempolitikát.²⁸

1990 után a történetírókra – így az oszmanistákra – nehezedő politikai nyomás enyhült. Módszerei modernsége miatt illik a korábbi generációból megemlíteni a rendszerváltás idejének tudós-politikusát, Ljuben Berovot, aki inkább gaz-

ellentmond egy másik bolgár adatnak (20%), másrészt annak, hogy a földek 20%-a volt csiftlik a termelés 30–40%-át adva – az első adatot hitelesnek elfogadva a csiftlik munkaerőegységre vetített termelékenysége igen magas lenne, ami ellentmond a „jobbágymunka” hatástalanságáról szóló elméletnek. Ez persze felveti az itt említett többi adat hitelességének kérdését is.

27 *Todorova, M.*: „Obstopolezite kaszi” na Midhat pasa. *Isztoricseszki Pregled*, 1972/5. 56–77.; *Todorova, M.*: Sztruktura na naszelenieto, bracsnoszt, szemejsztvo i domakinsztvo na Balkanite. *Isztoricseszki Pregled*, 1983/4. 85–100.; *Todorova, M.*: Anglija i Oszmanszkata Imperija prez 30-te 50-te godini na XIX vek. *Isztoricseszki Pregled*, 1978/2. 24–44.

28 *Tafrova, M.*: Tanzimatot, vilaetszkata reforma i balgarite. *Adminisztracijata na Dunavszkija vilaet* (1864–76). IK Gutenberg, 2010.; *Vitosanszka, M.*: Midhat pasa i balgarite. *Mitove i realnoszt*. Tangra, Szófia, 2012. Bár a témáról szóló írások száma 1990 után megszorodott Bulgáriában, Midhat megítélése máig ambivalens, mivel modernizátorként egyáltalán nem a bolgár érdekeket volt hivatott szolgálni, mégis sokat profitáltak tevékenységéből a bolgárok. *Sarova, K.*: Midhat pasa i balgarszkoto revoliuciono dvizsenie prez 1872. *Isztoricseszki Pregled* 1991/6. 3–19. és *Pletnyov, G.*: Midhat pasa i upravlenieto na Dunavszkija vilaet. *Veliko Tarnovo*, 1994., illetve *Bakardzsieva, T.*: *Balgarszkata obstnoszt v Rusze prez 60-te godini na XIX. vek*. Szófia, 1996.; *Bakardzsieva, T.*: *Na kracska prez vremeto. Darzavnikat reformator Midhat pasa (1822–1884)*. Rusze, 2009.

dasági szemléletű gazdaság- és társadalomtörténész volt (a „bolgár Braudel” az Annales-iskola bulgáriai korai képviselője), mintsem oszmanista, de igen nagy hatású. Munkáiban a föld- és élelmiszerárak, illetve a különböző foglalkozások bérezésének szekuláris ingadozását vizsgálta (*longue durée*), feltárta a kereskedelmi és termelői árak különbségeit, ezek hatását a tőkeakkumulációra és a szállítási árak módosulásának hatását a mindenkori haszonra a vasútépítés járulékos következményeivel (például birtokkoncentráció) egyetemben.²⁹ Vizsgálta a társadalmi olló kinyílását és a hivatalnokréteg lojalitásának összefüggését a jövedelmi viszonyokkal és annak változásaival.³⁰ Párhuzamosítható tehát tevékenysége a nyugati szociológiai, de a regionalista iskoláéval is (Maddison, Pamuk, Williamson). Gazdasági és módszertani szemléletét Martin Ivanov viszi tovább (a legjobb bolgár gazdaság- és társadalomtörténészek közgazdász végzettségűek), illetve a bolgár kliometria vezéregyénisége, Juri Todorov.³¹ Az előbbi nem a kontrafaktuális módszer (mi lett volna, ha...) meghonosításának tétova kísérlete miatt érdemel említést,³² s nem is azért, mert szembeállva Palairt és Lampe véleményével, valamint Maddison módszertanával, megkísérelte bizonyítani, hogy az eddigi bolgár GDP-bebecslések helytelenek (beleértve saját, két, egymásnak ellentmondó verzióját is), így az sem állapítható meg, hogy 1850–1912 között növekedett vagy csökkent-e a bolgár GDP, sokkal inkább a bolgár multipozicionális elit kapcsolati hálójának szociológiai szemléletű, kritikus feldolgozása miatt érdemel figyelmet.³³ Az imént említett „GDP-verseny” részben a bolgár európai uniós csatlakozással járó várakozások és frusztrációk historiográfiai leképeződése: annak a dilemmának a kivetülése, hogy vajon a globalizáció és a birodalmi keretek vagy a függetlenség hoz(ott)-e fellendülést, párhuzamba állítva az első globalizációt (az oszmán éra) a jelenkor elvárásaival (tudniillik az állami politika elvárása az, hogy a történész az integráció mellett érveljen, annak gazdasági előnyeire helyezve a hangsúlyt, ami a bolgár történelem ismeretében tudathasadásos állapotot idéz elő és

29 *Berov, Lj.*: Le salaire des fonctionnaires d'état et communales dans les pays balkaniques au cours de la période de capitalisme manufacturière et de la révolution industrielle. *Etudes Balkaniques* 1980/1. 58–87.; *Berov, Lj.*: Änderungen der Preisbedingungen in Handel Österreichs mit den Balkanländern im 15–18 Jahrhundert. 13–35. In: *Österreichs Handel mit Südosteuropa und die wirtschaftliche Bedeutung der bulgarischen Länder bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich. IV/B/II.* Wien, 1981.; *Berov, Lj.*: The Material Status of the Free-Lanced Professions in South-East Europe. *Etudes Balkaniques*, 1984/1. 3–27.; *Berov, Lj.*: The West European Trade Cycle and Price Movement in the Salonica Economic Region during the Nineteenth and Early Twentieth Centuries. In: *Vacapoulos, A. E.–Svolopoulos, C. D.–Király, B. K.* (eds.): *Southeast European Maritime Commerce and Naval Policies from the Mid Eighteenth Century to 1914. War and Society in East Central Europe.* Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 1988. 281–301.; *Berov, Lj.*: Transport Costs and their Role in the Balkan Land in the 16–19th Centuries. *Bul. Hist. Review*, 1975/4. 74–99.

30 Ugyanezt Findley a Török Birodalom kapcsán 1986-ban publikálta – Berov tehát nem maradt le az aktuális európai trendektől. *Findley, C. V.*: Economic Bases of Revolution and Repression in Late Ottoman Empire. *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 28, No. 1 (Jan., 1986) 81–106.

31 *Todorov, J.*: *Kliometria. Paradigma.* Szófia, 2000.

32 *Ivanov, M.*: Kakvo bi sztanalo, ako... Konztruirane na hipotezata „razvitie bez Oszvobozsdenie”. In: *Balkanszkijat XIX vek. Drugi pocseti.* Szófia, Riva, 2006. 182–201.

33 *Ivanov, M.*: Bulgarian Business Elite, 1910s–1940s: Are Interlocking Directorates Good for Growth? Manuscript.; *Ivanov, M.–Ganev, G.*: *Biznesz elite na Balgarija, 1912–1947, 1989–2005.* Sofia, East-West, 2009.

1. táblázat

A bolgár történetírás dilemmája az integrációs kísérletekkel szemben

Bolgár történetírás álláspontja	Angolszász történetírás álláspontja	Bolgár történészi álláspont
<i>Oszmán Birodalom</i>	<i>Oszmán Birodalom</i>	<i>Európai Unió</i>
integráció	integráció	integráció
hanyatlás	haladás	haladás
negatív értékítélet: a nemzet és állam definíálása a korábbi formációval szemben történik	nem negatív konnotáció	?

a nemzet önlegitimációját gyengíti; 1. táblázat). A GDP korszakonkénti alakulása (alakítása) kihat a múlt értelmezésére is, mely szintén egyes társadalmi-politikai csoportok önlegitimációs forrásaként szolgálhat.³⁴

Az oszmanisták legjobb tradícióit (Elena Grozdanova, Bisztra Cvetkova, Sztrasmir Dimitrov, Vera Mutafcsieva, Evgeni Radusev) követi a modellekben és típusokban gondolkodó Sztefka Parveva, ötvözve a gazdaság- és társadalomtörténetet, a mikrotörténetet, a kultúr- és mentalitástörténetet, s hatott rá az ökológizáló történeti iskola is. Mikrotörténet, illetve ökológiai szemléletű történetírást megvalósító munka Manolova-Nikolova járványokról és a társadalomról szóló könyve (2004), amely egyszerre elemzi a járványok okait, terjedési módját, sebességét és társadalmi-gazdasági következményeit, valamint az ellenük való népi gyógymódok és állami intézkedések hatásait, továbbá a karizmával bíró spirituális személyek fellépésének motivációit és következményeit.³⁵ Idesorolható Olga Todorova oszmán útleírásokon, végrendeleteken alapuló nőtörténete (2004),³⁶ amelyből Parveva is merít. Szvetla Janeva bolgár adóbérlők eredetével és pozíciójával foglalkozó, a gazdasági és kapcsolati tőke politikai tőkévé alakulásáról szóló, oszmán források alapján megírt műve (2011)³⁷ szintén követi az elődök nyomdokát, de már nem jellemzi az a tudathasadásos ambivalencia (a bolgár társadalmi elit egyszerre osztályellenség és nemzetteremtő), mint korábban. A 18. századdal foglalkozó oszmanisták igazából szerencsésebb helyzetben is voltak, mint például Szlavka

34 Az európai gondolkodással szemben például a kínai fatalista történelemszemlélet képes kiküszöbölni az ilyen dilemmákat: egyesek szerint Kína hanyatlását nem a nyugati imperializmus (sztálinista doktrína), s nem is az elavult kínai társadalomszervezet és bürokrácia (marxista doktrína), hanem a globális klímaingadozások, extrém időjárási helyzetek idézték elő. A kínai történészek egy része szerint társadalom és az egyén tehát nem történelemformáló tényező. Cao, Sh.-Li, Y.-Yang, B.: Mt. Tambora, Climatic Changes, and China's Decline in the Nineteenth Century. *Journal of World History* Vol. 23, No. 3 (September 2012), 587–607. Ezzel szemben az „európai” álláspont Kína hanyatlását illetően Guadalupi tolmácsolásában egészen más (*Guadalupi, G.: Kína felfedezése*. Alexandra, Pécs, 2007, 186–190.).

35 *Manolova-Nikolova, N.: Csumavite vremena (1700–1850)*. Imir–94, Szófia, 2004.

36 *Todorova, O.: Zsenite ot centralnite Balkani prez oszmanskata epoha (XV–XVII. v.)*. IK Gutenberg, Szófia, 2004.

37 *Janeva, Szv.: Balgarija – otkupvacsi na danci vav fiszkalnata szisztema na Oszmanskija Imperija. Kam isztorijata na balgarszki delovi i szocialen elit prez XIX. v.* Nov Balgarszki Universzitet, Szófia, 2011.

Draganova, a 19. századi bolgár vidéki társadalom legjobb ismerője, hiszen a 18. századra kevésbé vetül rá a modern állam megteremtésének árnya, a megújulás és a függetlenség kutatóinak ideologikus és idealisztikus erőlködése.³⁸ A 2012-ben elhunyt Virzsiniya Paszkaleva³⁹ (akárcsak Draganova) műveiben még az adatközlés, a leíró jelleg dominál: analizáltak, nem szintetizáltak, regionális eredményeiket nem hasznosították komparatív módon, s az analízisben rejlő módszertani lehetőségeket sem aknázták ki messzemenően, mint ezt például Berov tette vagy Atanaszov teszi ma (2008).⁴⁰

A modern bolgár történetírásra elsősorban az angolszász irányzatok hatottak (bár angolszász közvetítéssel a német társadalomtörténeti iskola beszivárgása is jellemző). Sundhaussen német statisztikai iskolája inkább az 1980–1990-es évek (Berov, Draganova) analíziseire és szintéziskísérleteire volt hatással. A divatos szociológiai, kulturális antropológiai elméletek és új, közgazdasági-statisztikai módszerek megjelenése, a jelenkori folyamatokkal vont párhuzam, a problémák ideológiáktól sem mentes aktualizálása a balkáni fejlődés menetének és jellegének újraértelmezéséhez vezetett nemcsak a bolgár (Pencsev a korrupció történetét írta meg az 1878–1912 közötti Bulgáriában, nem kímélve a nemzeti romantikus történetírás hőseit sem),⁴¹ hanem az angolszász történetírásban is, mely két fő vonulatra bomlott. A klasszikus, komparatív gazdaságtörténeti feldolgozások mintáját követő Lampe Spulber művein építkeznek, Palairt pedig felismerhetően Lampe és Quataert koncepcióját használja fel (haladja meg szándékai szerint). A másik irányzat a regionális tudomány klio-metrikus vonulata (mely a geográfia, történeti statisztika és közgazdaságtan elemeit ötvözi), amely komparatív ugyan, de zömmel makrogazdasági szinten vizsgálódik. A társadalmi szereplők vizsgálatával viszont mindkét „nyugati” irányzat adós marad, azt jórészt a nemzeti történeti iskolák ideológiai ellentétektől sújtott munkáira hagyva (és sajnos azokra hagyatkozva).

A tisztán gazdaságtörténeti iskola Bulgáriában is megfigyelhető volt: a sztálinista–marxista Zsak Natanra igen gyakran hivatkoznak a nyugati szerzők, de idetartozik Cveta Todorova és a módszertanilag nála kevésbé kifogásolható és műveiben emberközpontúbb Vaszilev.⁴² Szintetizáló, modern bolgár gazdaság- és

38 Tudniillik a „nacionalista szocializmusé”.

39 *Paszkaeva, V.*: Szredna Evropa i zemite po Dolnija Dunav prez XVIII–XIX. v. Szófia, Izdatelstvo na Balgarszka Akademija na Naukite, 1986. Paszkaleva a 18. század második felének szakértőjeként sem kerülhette meg a történelem nagy alakjainak és sorsfordító eseményeinek propagálását. A kereskedelmi kapcsolatok vizsgálata pedig csak látszólag ideológiailag semleges: sok kereskedő le-származottjának a külpolitikai szimpátiáját, pártállását a család tradicionális gazdasági kapcsolatai határozták meg az iskola mellett – például Radoszslavov, Gesov. (Az anyagi-szellemi függetlenség hiánya egyébként máig jellemző a bolgár történész-társadalomra.)

40 *Atanaszov, Hr.*: V oszmanszkata periferija: obstesztvo i ikonomika vav Vidin i okolinostta prez XVIII vek. Szofija, 2008. Műve azért is érdekes kísérlet, mert a vidini szidzsisleket Nikolaj Todorov már elemezte *The Balkan City* című művében, de ehhez képest Atanaszov szemléletében és tartalmában is tud újat mondani a végrendeletek társadalmi rétegek szerinti csoportosításával, elemzésével.

41 *Pencsev, P.*: Kak sze nalivaha osznovite. Kam rannata isztorija na balgarszkata korupcija (1879–1912). Izd. Riva, Szófia, 2011.

42 *Natan, Zs.*: Ikonomikata na Balgarija. Szófia, 1969. Tom. 1.; *Todorova, Cv.*: Diplomaticseszka isztorija na vansnite zaemi na Bulgarija 1888–1912. Szófia, 1971. és *Todorova, Cv.*: Probleme der kapitalischen Industrialisierung Bulgariens von Anfang des 20. Jahrhunderts bis zum ersten Weltkrieg.

társadalomtörténet viszont nem létezik, nemcsak a balkáni komparatiztika hiányában, hanem még hazai, bolgár viszonylatban sem: a legközelebb ehhez Rumen Daszkalov jutott (2005),⁴³ aki viszont az 1878 előtti időszakkal nem foglalkozik (noha egy strukturalistától ez elvárható lenne). Daszkalovot dicséri, hogy Berovval ellentétben, akinél a megélhetés áll középpontban, ő az életmód kérdéseire – mint a kultúra, egészségügy, szórakozás, tisztálkodás – jobban fókuszál, miként a politikai elit és támogatói körök (a hadsereg és a bürokrácia) is komoly kritikai elemzést kap.⁴⁴ Ezzel szemben Berov korai átfogó művei kiragadott példákkal dolgoznak,⁴⁵ azaz kissé egyoldalúak, de sohasem leíró jellegűek, hanem egyfajta fejlődési ívet rajzolnak ki. Tanulmányai ugyanakkor módszertanilag is magas színvonalúak,⁴⁶ felhasználva-meghaladva például Draganova statisztikai összesítéseken alapuló munkáit (épp eme alap kutatások tették lehetővé a következő szint elérését).⁴⁷ Berov 1989 után a történetírást az aktuálpolitika szolgálatába állítva

Bulgarian Historical Review, 1980/4. 3–23. továbbá *Vaszilev, At.*: Kam vaprozsa za promisleniata kri-za v Balgarija ot 1929 do 1934 g. i za otrazsenieto i varhu polozsienieto na rabotnicseszko klasza. *Isztoricseszki Pregled*, 1957/2. 3–40.; *Vaszilev, At.*: Teksztilnata indusztrija u nasz i parvite godini na sztopanszka kriza ot 1929–1934 i sztacsnoto dvizsenie na tekstztilnite rabotnici prez 1931 g. *Isztoricseszki Pregled*, 1958/5. 27–63.; *Vaszilev, V.*: Polozsienieto na trudestite sze v Balgarija v nacsalnija period na ikonomseszka kriza ot 1929–1933. *Izvesztija na Insztituta za Isztorija*. 1960. (8). 3–73.; *Vaszilev, V.*: Za glavnite faktori na indusztrialnija podem prez perioda na vremennata i csaszticsna sztabilizacija na kapitalizma v Balgarija (1925–1929). *Izvesztija na Insztituta za Isztorija*. 1962. (11). 83–103.

- 43 *Daszkalov, R.*: Balgarszko obstesztvo 1878–1939. Tom. I. Darzsava. Politika. Ikonomika. 470. Tom. 2. Naszelenie. Obstesztvo. Kultura. Izdatelszka Kasta „Gutenberg”. Szófia, 2005.
- 44 Daszkalov nem azt vizsgálja, hogy milyen gazdasági-társadalmi berendezkedés lett volna helyes, hanem azt, hogy az aktuálisan kitűzött célok mennyiben nem valósultak meg és ennek mi lett a következménye. Ő fedezi fel újra a két világháború paraszti életének tudományos alaposágú vizsgálatát elvégző, de 1945 után elhallgat(tat)ott Mollov és Jegorov munkáit.
- 45 *Berov, Lj.*: Ikonomseszko razvitie na Balgarija prez vekovete. Szófia, Profizdat, 1974.; *Berov, Lj.*: Ikonomikata na balgarszko zemi prez godinite neposzredsztvenno predi oszvobozsdenieto. *Ikonomseszka Miszl*, 1978. Nr. 31.
- 46 *Berov, Lj.*: Promeni v razpredeleneto na pozemnata szobsztvenoszt v Szeverna Balgarija prez parvite dve desztiletija szled Oszvobozsdenieto. In: *Hrisztov, Hr.* (ed.): *Iz isztorijata na sztopanszki-ja i szocialnija zsvot v balgarszko zemi*. *Izvesztija na Insztituta za Isztorija*, XXVII, BAN, 1984. 224–274.
- 47 *Draganova, Szl.*: Imustesztvena i szocialna sztruktura na naszelenieto v Ruszenszka, Sumenszka i Szilisztrzenszka kaza predi Oszvobozsdenieto. *Isztoricseszki Pregled*, 1977/3. 98–101.; *Draganova, S.*: De la production agricole, l'imposition fiscale et la differentiation sociale de la population paysanne en Bulgarie Nord-Est durant les années 60 et 70 du XIX siècle. *Bulgarian Historical Review*, 1977/8. 68–93.; *Draganova, Szl.*: Materiali za Dunavszkija vilaet: Ruszenszka, Szilisztrzenszka, Sumenszka i Tutrakanszka kaza, prez 50-te-70-te godini na XIX v. Sofija: Izd-vo na Balgarszkata Akademia na Naukite, 1980.; *Draganova, S.*: Différentiation de la fortune dans les villages de la Bulgarie du nord-est durant les années 60 et 70 du XIXe siècle. *Bulgarian Historical Review*, 1980/2.; *Draganova, Szl.*: Razpredelenie na pozemnata szobsztvenoszt v szeverozapadna Balgarija v navecserieto na oszvobozsdanieto. *Studia Balcanica*, XVII. 1983. 163–173.; *Draganova, Szl.*: Berkovszko-to szelo v navecserieto na Oszvobozsdenieto: sztatiszticseszko izszledvane szpored oszmanszko danucsni regisztri. *Izdatelszto na Balgarszkata akademija na naukite*, Sofija, 1985.; *Draganova, Sl.*: Documents of the 1840's on the Economic Position of the Villages in Central North Bulgaria. *Bulgarian Historical Review*, 1988/2. 87–100.; *Draganova, Szl.*: Kjusztendilzski region 1864–1919: Etnodemografszko i szocialno-ikonomseszko izszledvane. *Marin Drinov*, Szófia, 1996.; *Draganova, Szl.*: Szelszko naszelenie na Dunavszki vilaet. Szófia, 2005.

veszélyes vizekre tévedt (a protekcionizmus és a szabad piaci kereskedelem összevetése, gazdasági következményeinek kvantifikálása).⁴⁸

*

Az iskolák közötti párbeszéd, az eltérő vélemények ütköztetésének hiánya, az egyoldalú adatszelekció, az adatok kritikátlan átvétele mellett azonban a Balkánon még a GDP nagyságát sem tudjuk (tekintsünk el attól a ténytól, hogy a fejlettség mérésére alkalmatlan). A becslések eltérnek, ráadásul nem minden szerző alkalmazta saját módszertanát az összes országra. Az egyes időpontokban vagy országcsoportoknál alkalmazott eltérő módszerek pedig összehasonlíthatatlanná teszik a jelenségeket (Maddison, Good és Ma). A proxy-változók gyakran nem helyettesíthetik a tényleges értéket. Nem tudjuk megmondani, hogy a GDP Bulgáriában csökkent vagy nőtt 1860–1910 között – pedig ez nem mindegy, hiszen más megvilágításba helyezheti az oszmán uralom utolsó évtizedeit. A bolgár marxista és revizionista történetírás csak abban ért egyet, hogy a GDP nem csökkent (azaz a nyugatiak által sugallt kép túl sötét és valótlan), de közben egyik sem tudja megmondani a nemzeti össztermék konkrét értékét: Ivanov saját módszereivel is kétféle változatot állít elő. Szerbiára is többféle számítás ismert. Lampe és Palairt mezőgazdasági termelésre vonatkozó adatai egymásnak és a bolgár számításoknak is ellentmondanak. Nyilván nem mindegy, melyikre esik a választás, hiszen a kiindulási érték befolyásolja a növekedés mértékét, így egyes politikusok és gazdaságpolitikák megítélését is.

Aki nincs tisztában a különféle munkákban megjelenő számok mögött lévő műveletekkel és (gyakran politikai-ideológiai elköteleződést jelző) jelentéstartalmakkal, az könnyen csapdába esik, ha kritika nélkül veszi át az adatokat. Ugyan a mezőgazdaság állította elő a termelés nagyobb részét 1945 előtt a Balkánon, de hogyan tudnánk megmondani a gabonatermelés tényleges nagyságát a 19. század közepén, ha nem tudjuk a mértékegységet? Kiléből csak bolgár földön létezett legalább ötféle.⁴⁹ A tartomány szintű becslések alapjául szolgáló tized-földadó szinte sohasem a termés tizedét jelentette, így ebből az egységnyi területre és egy főre jutó mezőgazdasági jövedelem becslése is nehézkes. S hiába ismert az összes vagy egy főre jutó adó nagysága, ha nem lehet megmondani, hogy az állami bevételek növekedése a művelt földterület növekedésének, az adókulcs (vagy az árak) emelkedésének, vagy a termelés intenzifikálódásának (a területegységre jutó termés növekedésének vagy új termék bevezetésének) köszönhető. Márpedig ezek mind eltérő gazdasági jelenségekre utalnak. A lokális, regionális összeírások sokszor részletesebbek, az így kapott kép viszont nem általánosítható. Hiába adott a földterület nagysága és az adójövedelem, ha ugyanakkor nem ismert az ugar aránya vagy az egy háztartásra jutó lélekszám – így a termelékenység nem becsülhető meg. Ha pedig a kiinduló értékek is bizonytalanok, akkor a későbbiekben mihez viszonyíthatunk? A terméseredmények változása miatt a mezőgazdasági termékek áringadozása is gyors. Ha csak az ár ismert, ki mondja meg, hogy ehhez mekkora termés járult, ha

48 *Berov, Lj.* (ed.): *Protekcionizam i konkurencija na Balkanite prez XX. vek.* Izdatelstvo na Balgarskata Akademiya na Naukite, Szófia, 1989. 667.

49 A használt mértékegységekre lásd: *Wekov, M.*: *Historische Metrologie Bulgariens XV–XIX. Jh.* Szófia, 2010.

nem ismeretes az időjárás a vizsgált időszakban? Honnan tudható, hogy az áremelkedés a külföldi vagy a belföldi hiánynak köszönhető, azaz külső vagy belső hatások okozzák-e a változást? Az egyes gazdaságpolitikák sikerességének megítélése miatt ez ugyanis nem mindegy. Ráadásul az ár növekedhet akkor is, ha a termelés mennyisége is nő – a kereslet módosulásának függvényében. Mindeközben még a pénzek nemesfém tartalma is változik, a megélhetés költségeiről nem is beszélve, tehát a nominálárakat reálárakká kell konvertálni, majd fogyasztói árindexet számolni, ha az életszínvonal változásának vizsgálata a cél.⁵⁰ A 19. század közepi hektáronkénti termésátlagot (és így a termelés hatékonyságát) illetően zavarba ejtő ellentmondások vannak a legújabb szakirodalmakban is.⁵¹ Ezek után belátható, hogy az 5%-os tévedés lehetősége sem zárható ki – évi 5%-os növekedés pedig nem kicsi.

A bolgár iparosodás kudarcát máig eltérően értelmezi például Gerschenkron, aki 1914 előtt nem is hajlandó az ipari forradalom⁵² szót használni a balkáni álla-

50 Lehet átlagárakkal kalkulálni összehasonlítóként – de csak kellően nagy időintervallumot választva. Egy intervallum átlaga viszont nem ér semmit, ha egy konkrét csiflik-birtok jövedelmét és hektáronkénti termésátlagát akarjuk kiszámolni és összevetni egy kisparaszti birtokéval. A szállítás is módosítja az árat, amíg a globális piac kialakulásával ki nem egyenlítődik az árszínvonal. Így a csekély számú konkrét adat használhatósága is korlátozott.

51 Berov 540 grossal számol hektáronként – csak ebből nem derül ki, hogy 1000 kg olcsó vagy 500 kg kétszer olyan drága gabona termett a földön – egy olyan periódusban, amikor a gabonaárak is gyorsan változtak és a fizetőeszköz is gyorsan inflálódott. Mindenesetre legalább az egy gazdaságra jutó jövedelem kiszámolható. Palairet ezzel szemben 1000 kg/ha-ral számol, arra hivatkozva, hogy ötszörös maghozamot már a középkori kétnyomásos földművelés is elért, csakhogy a jövedelemadatai túl magasak a kistérségi eredményekhez képest.

52 Noha az „ipari forradalom” fogalma a támadások kereszttüzeiben állt a közelmúltban (lásd: *Berend T. I.: Viták a 19. századi Európa gazdaságtörténetéről. Történelmi Szemle, 2008/4. 453–461.*), mégis kénytelenek vagyunk e terminust használni. Egyrészt a nyugati és balkáni iparosodottság eltérő foka és ennek következményei miatt: 1840 körül nemcsak eltérő fejlettségű országok viaskodtak egy kereskedelmi térért, de a fejlettségbeli különbség alapvető okai az ipari termelés magasabb hozzáadott értéke, illetve az iparcikkexportból származó komparatív előnyök voltak. Egyrészt az iparcikk- és gabonaexport mögött álló társadalmi-gazdasági folyamatok is mások voltak a kontinens két végén. Másrészt a magyar gazdaságtörténeti terminológiában nem honosodott meg az „industrious revolution” fogalma. Harmadrészt, noha nem kívánjuk vitatni az iparosodás fokozatosságát Angliában, de a legutóbbi gazdaságtörténeti tanulmányok is használják az industrial revolution kifejezést Angliára is, különbséget téve industrial és industrious revolution között: (*Allen, R. C.–Weisdorf, J.: Was There an Industrious Revolution Before the Industrial Revolution? An Empirical Exercise for England c. 1300–1830. The Economic History Review, 2011/3. 715–729.*). Negyedrészt: az „ipari forradalom” mint jelenségegyüttes tartalma térben és időben is változik, sőt eltérő elnevezésekkel is illetik ugyanazt a jelenségegyüttest, mely régen az „ipari forradalom” terminusának is része volt (a világkereskedelmi rendszer fejlődésének hangsúlyozása = első globalizáció). Van olyan álláspont, miszerint a nyugati országok korai nekilendülése nem társadalmi adottságaiknak, hanem földrajzi helyzetüknek köszönhető, mely ösztönözte a kereskedelmi rendszer kialakítását és ez hatott a társadalomra is – így tulajdonképpen nem ipari, hanem kereskedelmi forradalomról beszélhetünk.

Klasszikus, angol (akármilyen is éppen az álláspont az angol ipari fellendüléssel kapcsolatban) értelemben vett „ipari forradalom” már csak a balkáni országok alapadottságai miatt sem következhetett be, hiányzott többek között a hatékony állami és banki támogatás. Ezt Lampe és Gerschenkron már megállapította. Újabb probléma, hogy 1840–1870 között jobban nőtt a bolgár textilipari termelés, mint 1870–1910 között. Akkor mikor is játszódott le a Balkánon ipari forradalom? Az ipari forradalom egyenlő az ipari növekedéssel? Az utóbbi periódusban valójában a kisipar háttérbe szorulása játszódott le a gyáripari termeléssel szemben. Kérdés, hogy egy növekedés nélküli modernizálódás

mok teljesítményére, de nem is rója meg őket a kudarcért, melynek okait egyértelműen a kiindulási adottságokban keresi. Másként értelmezi Lampe, aki viszont 1900 után egy minifellendülésről beszél, mely nagyobb lehetett volna, ha a balkáni országok hibás gazdaságpolitikája nem lassítja azt. A bolgárok (Cv. Todorova) viszont 1900 után egyértelműen pozitívan értékelik országuk ipari teljesítményét a gyáripár fajlagos termelési értéke alapján, noha az egyrészt a hagyományos kézműipar tönkremenetelét eredményezte, másrészt a növekedési adatok önmagukban, viszonyítási alap nélkül sohasem lehetnek mérvadók.

Mint látható, mindez szükségessé teszi mind az angolszász, német és balkáni, mind a régi és modern szerzők következtetéseinek revideálását, véleményének ütköztetését. Mivel pedig a Balkánnal foglalkozó tudósok körében gyakran nincs egyetértés még az alapstatisztikákat illetően sem, s ez a következtetéseket is befolyásolja, célunk volt összegyűjteni az adott kérdéskörre vonatkozó, hazánkban nehezen hozzáférhető vagy nem megfelelően interpretált, de problémacentrikus (nem kizárólag leíró jellegű) nyugati és balkáni szakirodalmat, ütköztetni állásfoglalásait, illetve polemizálni következtetéseikkel. Ilyen példa Pamuk, Ortaylı és Quataert és Issawi szembenállása a török iparosítás kapcsán, valamint Berov, Koszev és Draganova eltérő koncepciója a bolgár parasztság helyzetéről, továbbá Gerschenkron, Lampe és Cv. Todorova eltérő véleménye a bolgár iparosítás kudarcát illetően. Hasonló ellentét figyelhető meg a balkáni fejlődés ütemére vonatkozóan az Ivanov-Tooze szerzőpáros, továbbá Palairt, Sundhausen, valamint Good és Ma között. A vizsgált irodalom magában foglalja többek között az Isztoricceszki Pregled, Bulgarian Historical Review, Izvestija na Insztituta za Isztorija, Istorijski Glasnik, Istorijški Časopis, a Journal of Middle Eastern Studies, Journal of Economic History, East European Quarterly, South East European Review, Études Balkaniques, National Bureau of Economic Research vagy a Keleti Kereskedelmi Akadémia kiadványainak hasábjain megjelent tanulmányokat. A vizsgálati körbe tartoznak a régió általános fejlődésével foglalkozó komparatív kliometrikus munkák és gazdasági elméletek is

minek tekinthető? Nem véletlenül ír Palairt „Evolution without development”-ről. Nem fogható meg Rostow „take off”-ja Nyugaton? Keleten akkor miért megfogható? A kereskedelmi és az ipari fellendülés itt ugrásszerű, de a GDP döntő részét adó mezőgazdaság nem tudott megújulni 1900–1910 között! A Balkán produkálta a világtörténelem egyik legnagyobb kereskedelmi bővülését a 19. század végén: ez az ipari forradalom része, vagy az úgynevezett „első globalizációé” (O'Rourke-Williamson)? Ha a Balkán dezindusztrializálódik (Pamuk-Williamson), és Nyugat-Európa indusztrializálódik, akkor valahol lennie kell ipari forradalomnak. Mi hát az ipari forradalom? Az ipar mint megélhetési forrás jövedelmezőbbé válása a mezőgazdasághoz viszonyítva? Ez alapján Bulgáriában 1918 után beszélhetünk ipari forradalomról. Az iparcikkek dominanciája a nemzeti termelésben? Ez alapján csak 1950 után, amit nem is vizsgálunk. A kettős megélhetési formák eltűnése után? A bolgár kispolgárnak még a két világháború között is volt földje. A bolgárokkal ellentétben a nyugati szerzők már tagadják az első világháború előtti „mini spurt” jelentőségét, pedig Lampe az 1980-as években még szószólója volt. A Balkánon valóban megnőtt az ipari termékek előállításának üteme – csakhogy alacsony szintről könnyű nagy növekedést produkálni, főleg hitelből. Akkor hát nevezzük „ipari forradalomnak” azt a komplex munkamegosztási folyamatot, ami Nyugat-Európa és a Balkán közötti különbségeket elmélyítette a 19. században, kiragadva „nemzeti” értelmezési keretei közül? A bevezető fejezetben látni fogjuk, hogy a statisztikák, melyek egyébként is ellentmondásosak, még a különbség definíciójában sem egyértelműek, nemhogy a kiindulási időpontban. *Mi a továbbiakban az ipari forradalmat jelenségegyüttesként, nem pedig szó szerint az ipar forradalmaként értelmezzük.*

(Pamuk, Williamson, Maddison, Foreman-Peck és Lains, Chase-Dunn), de a balkáni államok születésének szemtanúi is, kortárs történészek és statisztikusok (például Jireček, Popov, Jakšić, Mollov, Jegorov, Avramović, Cvijić). A magyar szerzőket is felhasználtuk, hiszen gyakran a folyamatok szemtanúinak tekinthetők és a magyar balkanisztika fénykorában folytatták tevékenységüket (Kúnos Ignác, Szende Gyula, Németh József, Strausz Adolf, Keleti Károly, Asbóth János). Álláspontjuk érvényességének mérlegelésekor nem feledhetjük, hogy a retrospektív szemléletű történésznek némileg könnyebb dolga van, mint a prognózist készítő kortársnak: ha a folyamatok kimenetében tévednek, még nem ok arra, hogy elveszük az adott korszakra vonatkozó tényszerű megállapításait is.

A kötet jelentőségét aktualitása és tanulságai mellett az adhatja, hogy Magyarországon eddig még nem került sor a Balkán társadalmának és gazdasági fejlődésének ilyen jellegű, komparatív, komplex szemléletű, egységes szerkezetű, a jelenségeket globális (elsősorban világkereskedelmi) tendenciákba beágyazva vizsgáló feldolgozására.⁵³ Szólnunk kell azonban a munka hibáiról is. Mivel a szerző alapvetően bulgarista, a bolgár társadalom- és gazdaságtörténet feldolgozása sokrétűbb, terjedelmileg is nagyobb súlyt kapott,⁵⁴ míg a szerb és török rész esetében a kompilatív jelleg dominál. A tervezett 2. kötet általános mondanivalója az elsőtől képest nem változik, így csak azok számára tartalmaz érdemleges információkat, akiket kifejezetten a szerb és török állam gazdaság- és társadalomtörténete érdekel.

Miben több tehát ez a kötet Lampe vagy Palairt munkájánál? Ők gazdaságtörténetet írnak, e munka viszont gazdaság- és társadalomtörténet, a társadalmi rétegek életminőségének változására éppúgy hangsúlyt helyez, mint adaptációs stratégiáira, sőt vizsgálja életminőségük változásának hatását politikai magatartásukra is. Ugyanezért más e mű, mint a Berend–Ránki szerzőpáros gazdasági modernizációra fókuszáló munkája. Mitől több e könyv Mikolaj Todorovnak a Balkán városairól írt híres-hírhedt művénel? Todorov a városi társadalmat elemzi, de a balkáni lakosság 80%-a paraszt és falusi volt a vizsgált időben – életmódjuk, terheik összevetéséről kevés konkrét eredményt mutató munka született Bulgáriában. Az oszmán éra alatti paraszti életmódról szóló írások (Draganova, Dimitrov) analitikusak, feltáró jellegűek, de nélkülözik a komparativitást, nem ágyazzák a jelenségeket tágabb értelmezési keretbe, ennek köszönhetően adataik látszólag ellentmondóak, módszereiket tekintve messze nem aknázzák ki az alapadatokban rejlő lehetőségeket, amire legjobban Berov mutatott rá. A makrogazdasági folyamatok elemzéséhez az 1878–1912 közötti periódusból is kevés az azonos módszertannal készült statisztika, összevetésük bizonytalan (Popov, Gesov, Csakalov), a korábbi korszakot illetően pedig a statisztikák hiánya mellett a fizetőeszközök sokfélesége is nehezíti a számításokat. Daszkalov friss, bár módszertanilag korántsem kifogástalan és (itt negatív értelemben) erősen kompilatív bolgár gazdaság- és társadalomtörténetét pedig legalább annyival meghaladja e

53 Részeredmények természetesen születtek Berend és Ránki munkássága után is, de ezek nem kizárólag gazdasági és társadalmi aspektusból vizsgálandók: *Bíró, L.: A jugoszláv állam 1918–1939.* MTA TTI, História Könyvtár, Monográfiák. Bp., 2011. Bulgáriáról pedig magyarul, de nyugati nyelveken sem született ilyen összefoglaló jellegű munka.

54 Ez elsősorban az MTA és a BTA csereprogramjában 2011 és 2012 nyarán megvalósuló kiküldetésnek köszönhető, mely jelentős – részben levéltári – forrásanyagot biztosított a kutatások folytatásához.

mű, hogy a vizsgálatot egységes szempontok szerint végzi és kiterjeszti az 1878 előtti időszakra. A bolgár gazdaság és társadalom ugyanis az 1878. évi fordulat ellenére is számos meghatározottságot örökölt a megújuló oszmán struktúrákból, miközben az 1878 előtti korszak kutatását – különösen ha nem az iparról van szó – az angolszász szerzők is negligálják.

*

Bár a munka írásánál célunk az volt, hogy az egyes fejezetek önállóan is megállják a helyüket, a műben végigvonul egy egységes gondolati ív. A bevezető fejezet adja az első kötet koncepcionális keretét: módszertani szempontból egy-egy részfejezetben mind a pozitivista iskola, mind a kliometrikus-regionalista iskola szemléletét, érnyeit és hiányosságait igyekszünk bemutatni. A fejezet elején a gazdasági folyamatok elemeit logikusan egymásra épülő gondolatokból kialakító, de prekonceptióval bíró, adatszelekción alapuló (tendenciózus) módszerek, a további részében a – korántsem homogén és megbízható – adatbázis-elemzéseken alapuló kutatások kritikáját adjuk. A bevezető fejezet nemcsak a balkáni országokat kísérli meg elhelyezni a világgazdaság trendjéhez és a vezető hatalmakhoz képest, elsősorban a „későn jövők” (alkalmazkodók) hátrányára fókuszálva, mely lényegesen nagyobb hatású és folyamatosan kumulálódó volt, mint az előny, hanem megvizsgálja a fejlett nyugati országok és a kevésbé fejlett nyugati mediterrán országok pozícióját, az egységes balkáni gazdasági-politikai tér dezintegrációját s a folyamathoz köthető elméletek és adatok relevanciáját. Felvillantja mindazokat a veszélyeket, melyeket a közlekedés fejlesztése és a világgazdasági integráció jelentett a helyi piacokra termelő lakosok számára, mely csökkenő árszínvonalat eredményezett az ipari, és növekvőt a mezőgazdasági termékek esetében. Tönkretette a hazai (balkáni) kisipart az ipari forradalom előestéjén, mezőgazdasági ellátóvá degradálva a gyarmatosításból és eredeti tőkefelhalmozásból kimaradt, így eredendő tőkeszegénységgel küszködő térséget, melynek agrártársadalmi viszont eleinte jelentős jövedelmet profitálhatott a nyugati és keleti árszínvonal különbségei miatt.

A bevezető fejezetben megvizsgáljuk, hogy a Balkán rendelkezik-e olyan társadalmi-gazdasági attribútumokkal, melyek a térség önálló entitásként való értelmezését lehetővé teszik. A makroszintű vizsgálatok borítékolható eredményétől függetlenül leszögezhető azonban, hogy a régióképző sajátosságok ismeretén túl az intraregionális különbségek felismerése és elemzése legalább olyan fontos. A látszólag homogén régiókép mögött ugyanis elvileg eltérő stratégiák és fejlődési folyamatok is meghúzódhatnak, melyek hasonló fejlettségi szintből, részben eltérő földrajzi adottságok mellett mégis ugyanolyan eredményre vezettek.

Az első (I.) – időrendben is a legkorábbi időszakot felölelő – fejezet három szempontból is tükrözi a kötet írásakor körvonalazódó koncepciót. (1) Módszertani szempontból az egy pontra koncentrált, de regionális jelenségeket tükröző statisztikai adatok (Szaloniki kikötőjének áruforgalma) interpretációjának lehetőségeit vizsgálja, (2) a makrogazdasági adatokból mikroszociális környezetre vonatkozó következtetésekre tesz kísérletet: végeredményben azon módszertani eljárásokat és elveket tartalmazza, amelyek később is alkalmazásra kerültek. A regionális fejlettségi szint rekonstrukciójára a Balkánon a jól megválasztott lokális adatsorok és egyedi példák alkalmasabbak, mint a magasabb szintről lebontott adatok. (3) Tartalmi mon-

danivalója a balkáni térség és a tágabb Európa termékszerkezetében megfigyelhető egyre markánsabb különbség elemzése (3a), amely a kialakuló európai munkamegosztási rendszer hosszú távú következményeként behatárolta a fejlődés lehetőségeit és dezindusztrializációhoz vezetett; valamint (3b) a kereskedelem bővüléséből származó jövedelemtöbblet szerepe a szociális és politikai feszültségek enyhülésében a kiragadott átmeneti periódus (1845–1851) elemzése alapján.

A második (II.) fejezet a gazdasági és társadalmi folyamatok (kereskedelem, árindex, bérindex, megélhetés) hosszú távú elemzésével kezdődik, majd a bolgár földek 1878 előtti jogi állapotát és termelékenységét vizsgálja. A nyugati hatalmak gazdasági behatolása a centrumok versengését eredményezte a balkáni gazdasági tér felett, s ez és a konjunkturális ciklusok kimutathatósága hosszú időre új keretek közé helyezte a társadalmi-gazdasági fejlődés lehetőségeit a Balkánon. Folytatva a gondolati ívet, megvizsgáljuk, hogy a fent említett folyamatok hogyan befolyásolták a bolgár földek fejlődését, hogyan és miért épült le a bolgár ipar és vált dominánssá a kisparaszti életforma, miért és hogyan alakult ki a csiftlik-birtok és milyen peremfeltételek között volt rentábilis. Mikrotörténeti kitekintésekkel vizsgáljuk az életmód változását a különböző társadalmi rétegek esetében, s lokális léptékű adatokból rekonstruáljuk a makrogazdasági viszonyokat. Elemezzük, hogy milyen módon hatott a függetlenség, illetve az ipari forradalom és a piaci integráció jelentkezése a gazdaság fejlődésére, a függetlenség kivívása mögött milyen – a bolgár társadalmat megosztó – társadalmi-gazdasági konfliktus húzódott, kik voltak a földosztás haszonélvezői.

A harmadik (III.) fejezet nagyjából ugyanezeket a problémákat boncolgatja, de immár (1878 után) jobban számszerűsíthető mutatókkal, szélesebb adatbázis felhasználásával. Külön kitérünk a két nagy válság – az 1897. és az 1929. évi – hatásainak elemzésére, mind makro-, mind mikroszinten, beleértve a társadalmi hatásokat is. Megkíséreljük bemutatni a modernizációs törekvések kudarcát az államháztartás bevételeinek és kiadásainak elemzésével, részletesen megvizsgáljuk a parasztság, a kispolgárság, a munkásság és az értelmiség helyzetét, termelési potenciálját 1914 előtt és a két világháború között. Kísérletet teszünk a társadalomszerkezet és jövedelmi viszonyok több szempontú (adón, jövedelmen és presztízszen alapuló) rekonstrukciójára és változásának nyomon követésére 1944-ig. Foglalkozunk az agrártúlnépesedés és a kisbirtok versenyképességének problémakörével, valamint az iparosítás kudarcával.

*

Bár a szakirodalomban köztudottnak számít a balkáni államok tőkehiánya s a modernizáció belső erőforrásainak elégtelensége, az utóbbiak tételes vizsgálatát a balkáni szerzők mindeddig megkerülték. Jelen és a tervezett 2. kötet nemcsak az állam *külső forrásokból* (például kölcsönök, *kereskedelmi mérleg*) történő modernizációs lehetőségeit, de *belső erőforrásokra* támaszkodó megújulási-felzárkózási alternatíváit is vizsgálja. Így kerülhet egymás mellé az *iparosítás* – mint nagyobb fajlagos termelékenysége révén jövedelemtöbblet előállítását lehetővé tevő megoldási kísérlet –, valamint velejárója, a *társadalmi átrétegződés* szükséglete. Eme szerkezetváltás ugyanakkor a társadalmi feszültség növekedéséhez vezethet, mely kockázati tényezőt jelent a modernizáció szempontjából, mivel egy ilyen társadalom- és gazdaságpolitikai lépés-

nek a bevételi mellett kiadási oldala is van: *a modernizációs lépések megtérülése zömmel hosszú távú* (átvitt értelemben, de a pénzvilágban, az iparnak nyújtott bankkölcsönök esetében is). A döntés a mindenkori politikai elit kezében van, melyben egyszerre van jelen a társadalmat (progresszíven) programozó, valamint a saját hatalmát a változásoktól féltő, a társadalmi struktúra konzerválódását, alacsony életszínvonalat, kis különbségeket és alacsony állami bevételi szintet abban a csalóka reményben biztosító attitűd, hogy a külföldi behat(ol)ás az izolacionista-autarkias törekvésekkel minimálisra redukálható (önigazolásul éppen a kockázati tényezőkre hivatkozva); a másik oldalról pedig a bevételek növelésének igénye a verseny- és érdekérvényesítő képesség növelése céljából (mellyel éppen a külföldi befolyás minimalizálása lett volna elérhető). A növekvő (mezőgazdasági) demográfiai nyomás, a szomszédok területi igénye – mely a problémák externalizálásával maga is modernizációs stratégiának tekinthető – ráutalja a vezetőket az állam modernizálására (akár saját hatalmuk megtartása miatt is), mely a gazdasági-társadalmi berendezkedés konzerválása mellett hosszú távon aligha lehetséges.

A külkereskedelmi mérleg vizsgálata – mely többet esetén szintén a modernizáció motorja lehetett volna a tőkeszegény országokban egyfajta merkantilizmust alkalmazva – a globális kereskedelmi folyamatok kontextusába ágyazva szintén nélkülözhetetlen. A külkereskedelem alapján hosszú távú tendenciák rajzolódnak ki az európai munkamegosztás területi sajátosságai és következményeivel kapcsolatban, és lehetőség nyílik az adott ország állapotának, gazdaságpolitikájának elemzésére. A kialakuló munkamegosztás (gabonáért iparcikket) konzerválta a 19. század elején kialakuló viszonyokat, csökkentve a kitörés lehetőségeit. A nyugati ipari forradalom és a globalizáció szülte „aszimmetrikus interdependencia” által kínált, a külkereskedelmi mérleg romlásával járó, dezindusztrializációt hozó alternatíva nem javította a térség versenyképességét.

Az extenzív és intenzív mezőgazdasági művelés mint demográfiai nyomást és társadalmi feszültséget szabályzó, de egymást kizáró, és vagy költségigényes (intenzív), vagy területhasználati konfliktust okozó (extenzív) forma szintén részletes elemzést igényel. A balkáni államok egy része által választott, kisparszti dominanciát megvalósító társadalmi-gazdasági stratégia – melyet egyszerre hívott életre a világ-gazdasági folyamatok eredményeként kialakuló európai munkamegosztás és a kis jövedelemmel bíró fiatal államok dilemmája a bevételmaximalizálás és társadalmi stabilitás fenntartása között – ugyanis könnyen olyan csapdahelyzetet eredményezhetett, mely hosszú távon éppen a modernizációs tendenciákat fékezte.

Szintén jövedelemtöbblet előállítását célzó modernizációs lehetőségnek tekintendő *a területi expanzió*, továbbá a fogyasztás ösztönzése vagy a társadalom fokozott, de *szelektív megadóztatása* az egyes rétegek közi rivalizálás kihasználásával. Ha az iparosítás beindítása sikertelennek bizonyult a fenti módszerek segítségével, akkor kerülhetett sor a hitelfelvételekre (a valóságban a társadalmi elit nem volt mindig kísérletező kedvű, vagy olyan kivérett állapotba került az állam – például Görögország –, hogy a függetlenség kivívása eleve eladósodást eredményezett), s a hitelek felhasználásának elhibázottsága egyaránt terhelte az állami vezetőket és a hitelezőket.

BEVEZETÉS

A BALKÁN ÉS AZ EURÓPAI RÉGIÓK KÖZTI KÜLÖNBSÉG OKAIRÓL ÉS TERMÉSZETÉRŐL (1820–1914)

1. A Balkán gazdasági modernizációjának problémáiról

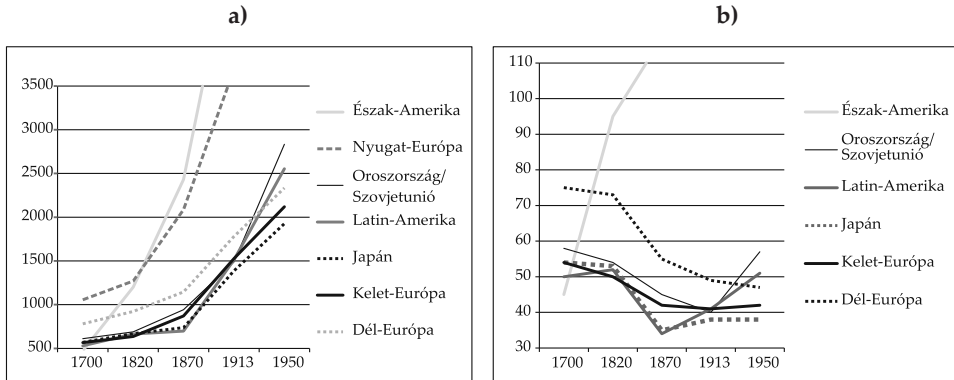
Aligha kétséges bárki előtt is, hogy a Balkán és a Török Birodalom a 19. században nem tartozott a világgazdaság vezető térségei közé; s e különbség a vezető országok és a térség között az ipari forradalom nyugat-európai kibontakozásával nem csökkent. Érvényes e megállapítás akkor is, amikor már a nyugati szakirodalom (például Lampe) álláspontja szerint is beindult a félszigeten az iparosodás: az 1. a) és b) ábra tanúsága szerint az egy főre jutó GDP alapján Európa és a Balkán között a különbség 1913–1950 között még tovább nőtt; az alapvetően alacsony egy főre jutó jövedelemmel rendelkező területek nem tudtak akkora növekedést produkálni, hogy lemaradásukat csökkentsék.¹ Kelet-Európa egy főre jutó GDP-je a nyugat-európai 50%-a volt 1820-ban, 1870–1950 között pedig a növekedés ellenére annak 40%-a körül ingadozott. E jelenség okait és tényezőit tárjuk fel e fejezetben.

A helyzet azonban csak látszólag ilyen egyszerű, mert az álláspontok korántsem egységesek: mindmáig komoly kétségek merülnek fel a különbségek növekedését, annak fő periódusát és a különbség mérésének optimális mérőszámait illetően egyaránt. A probléma vizsgálatához számos módszertani kihívással kell megküzdeni, ami két, egymástól eltérő módszer rivalizálására vezethető vissza. Mindkét módszer általános érvényű következtetések levonását, törvényszerűségek meglétének kimutatását célozza, tehát a rankei típusú történetírással szemben a szociologizáló pozitívista iskola felfogását tükrözi. A Balkán-félsziget fejlődése egyfelől vizsgálható általánosítások alapján az ok-okozati viszonyok láncolatának felvázolásával – ha azonban egy állítás zömmel egy-két példán nyugszik s az általánosítás az adatszelekción alapul, akkor a kiragadott példák logikailag egymásra épülő lánc a kiindulási hipotézist ugyan alátámasztja, de attól annak valóságtartalma még nem lesz nagyobb. E módszer hiányossága éppen az adatok megválo-

1 A béta-konvergencia értékek 1913–2000 között alacsonyak maradtak: a szegényebb országok nem produkáltak nagyobb növekedést a gazdagoknál. (1913–1950 között nem volt összefüggés a növekedés üteme és a GDP/fő értéke között.) Az országok közötti egyenlőtlenségeket mérő Gini-koefficiens nem változott 1913–1930 között, de 1930–1950 között nőtt. *Llach, J.–Roldán, F.*: Globalization and International Inequalities: Gaps and Poverty in Historical Perspective (<http://www.aep.org.ar>).

1. ábra.

Az egy főre jutó GDP (USD) változása az egyes régiókban az egységes világgazdaság születése idején és Nyugat-Európa GDP-értékéhez (= 100) viszonyítva

Oroszország nem tartozik bele Kelet-Európába, a Balkán viszont igen.

Llach, J.–Roldán, F.: Globalization and International Inequalities: Gaps and Poverty in the Long Run (www.eldis.org) és Maddison, A.: The World Economy. A Millennial Perspective, Paris, OECD, 2001. adatai alapján saját szerkesztés.

gatasán alapul, mivel így egyetlen cáfoló erejű, a korábbi állításnak ellentmondó adat az egész következtetést sorozatot romba döntheti vagy azt a prekonceptió vádjával illelheti.

A másik metódus, egy széles adatbázison alapuló, statisztikai módszereket használó vizsgálat esetében viszont egyetlen, egymásnak ellentmondó adatpárnak nincs döntő jelentősége. Éppen ezért megkíséreljük a jelenségek értelmezését e vizsgálati módszer felhasználásával is. Sajnos azonban már most le kell szögezni, hogy az adatok inkonzisztenciája és hiánya megnehezíti a régiók 19. századi összevetését;² a tényleges mérőszámok proxy-változókkal, az adathiányok átlaggal vagy becsléssel való helyettesítése pedig tévedésekre ad lehetőséget. Fokozottan igaz ez akkor, ha egy országra több eltérő becslés is létezik, vagy ha olyan mérőszámot választunk, mint a GDP, mely alkalmatlan egy terület tényleges fejlettségének mérésére.³ A nemzeti öntudat mellett éppen ez az oka a szakirodalmi álláspontok különbségeinek. Az első két részfejezet tulajdonképpen ezt a problémát tárgyalja a két eltérő módszertan ütköztetésével, az idevonatkozó modellek, elméletek, megállapítások historiográfiai jellegű áttekintésével.

*

2 Talán nem véletlen, hogy a bolgár kliometrikus történetírás egyetemi oktatója, Juri Todorov nem bolgár, hanem angol adatsorokon mutatja be a módszereket. Lásd: *Todorov, J.:* Kliometria i. m.

3 Tudniillik egy évente rosszul újraépített országút minden évben növeli a társadalmi össztermék értékét, de azért az út járhatatlan marad és ráadásul károsan befolyásolja a gazdasági fejlődést (az építőipar kivételével). A termékek rövidülő életciklusa révén könnyű GDP-növekedést produkálni, miként egy bőrtön építése vagy egy pereskedés is növeli a GDP-t, fenntartása viszont az adófizetők pénzéből csökkenti a modernizáció fordítható összeget. A GDP sok esetben csak a pénz áramlásának mértékét méri, gyakran viszont mást is, tehát nem is következetes.

A Balkán 19. századi lemaradásának okai között részben olyan adottságok hiányát említhetjük, melyekkel a balkáni államok soha nem rendelkeztek. Ilyen a nagy, földrajzilag tagolatlan terület, egységes piac, bőséges munkaerő-kínálat, nyersanyaggazdagság, mely lehetővé tette volna, hogy a külső hatásokra, a világgazdaság folyamataira kevésbé érzékenyen reagáljanak, kevésbé nyitott gazdaságú országgént működjenek. Noha az erőforrás-hiányos balkáni államok ezek jelentőségét felismerve versenyképességük növelése érdekében – a nemzetállami ideológia mögé bújva – expanziós politikát folytattak, és a félszigeten hegemoniára törekedtek, ezt szomszédai és a térségben gazdasági szempontból érdekelt hatalmak igyekeztek megakadályozni. Mivel pedig a versenyképesség növekedését eredményező területi növekedés (nemzeti ideál) elérése a priori magában foglalta a versenyképesség növelésének szükségét, a kisállamok végigpróbálták az összes modernizációs lehetőséget a késő merkantil kereskedelmi politikától (külkereskedelmi aktívum) az adópolitika reformján át a hitelfelvételéig és az izolacionizmusig.

A területi kiterjedés valóban lehet a növekedés forrása: Llach és Roldán adatai alapján 1850–1950 között a kapitalista világrend elterjedésére egyedül a nagy területű és népességű, jelentékeny nyersanyagbázissal rendelkező (tehát a balkáni államokkal ellentétben a világgazdasági folyamatoknak kevésbé kitett) Szovjetunió tudott olyan alternatív modernizációs választ adni, mely azt eredményezte, hogy az egy főre jutó szovjet GDP nagyobb ütemben nőtt, mint a nyugat-európai, és 1913–1950 között közelítette azt. Ennek azonban nagy ára volt, amit a társadalom fizetett meg.⁴

Midőn a Balkán egy hasonlóan nagy területű állam gazdaságának integráns része volt, s amikor lokálisan működött a piacfelosztás, a birodalmon belüli munkamegosztás (specifikáció), azaz a gazdasági racionalizálás – így fejlődhetett ki a bolgár textilipar és kohászat –, ez a gazdasági egység európai összevetésben mégis már 1700–1789 között jelentős hátrányba került az 1500-as évekhez mérve, ha csak a központi kincstárba befolyt adó egy főre eső és összértékét nézzük.⁵ A bolgár gazdaság a Török Birodalmon belül ugyan versenyképes volt (erre utal a görög kereskedők kiszorítása), de a gazdasági keretből kilépve elmaradottnak számított: 1870 körül ugyanis a Török Birodalom és a bolgár területek GDP-je között Ivanov szerint nem volt jelentős különbség. A gazdasági egység szétesése s az 1890 után erősödő európai (és kisállami) protekcionizmus átrendezte a piaci viszonyokat és

4 Egy másik elmélet szerint viszont a természeti erőforrásokban gazdag országok sokkal lassabban fejlődnek, mint az erőforrásban szegények. Ugyanis az utóbbiak igénye miatt a természeti erőforrások ára megemelkedik, ami nem ösztönöz fejlesztésekre, csupán a meglévő nyersanyagkincs kiaknázására. Ez az elmélet igaz lehet a Szovjetunióra vagy Brazíliára, de például az Egyesült Államokra (erőforrásokban gazdag, de erőforrásait nem fecsérlő ország) már nem. Igaz lehet Japán esetében, de Bulgária nem mutatott hasonló fejlődési tempót, pedig a 19. század végén nyersanyagkincsben szegény országnak számított. Azt azonban más tanulmányok is alátámasztották, hogy az egyoldalú exportszerkezet az egyik legnagyobb hátráltatója a gazdasági növekedésnek.

Vitatott, hogy a növekedésorientált kapitalista gazdaságokban alkalmazott mérőszám, a GDP mennyire tükrözi a tényleges fejlettségbeli különbségeket. A komplex mutató, a HDI azonban hasonló képet mutat (lásd később a 9. ábrát).

5 *Karaman, K.–Pamuk, Ş.:* Ottoman State Finances in European Perspective, 1500–1914. *The Journal of Economic History*, 2010/3.

a hagyományos szerepeket, struktúrákat: az adaptáció a kisállamoknak időt és energiát vett igénybe, s nem csökkentette a térség lemaradását, bár mutatói alapján Bulgária a Török Birodalomnál fejlettebbé vált.⁶

A méretükből következően eleve versenyhátránnyal induló (nyersanyaghiány, azonos termékszerkezet, alacsony állami összjövedelem, integrált piac hiánya stb.) *balkáni kisállamok* mellett a Török Birodalom Oroszországhoz/Szovjetunióhoz hasonlóan nagy területű, jelentős nyersanyagbázissal rendelkező terület volt, mégsem tudta lemaradását csökkenteni (még ideiglenesen sem). Eltért viszont a társadalom- és gazdaságpolitikájuk (például a Török Birodalom nem szigetelte el magát oly mértékben a világgazdaságtól és nem sikerült az autark rendszer kiépítése sem, belső piaca nem volt egységes stb.), a külpolitikai helyzet (a Szovjetunió le tudta győzni a rá támadó, már kimerült hatalmakat, a Török Birodalom forrásait a folyamatos háborúk felemésztették), és mások voltak a közlekedés-földrajzi adottságok (a Török Birodalom tengerparti ország lévén a távolságok korán összezugorodtak, a Nyugat gazdasági behatolása hamar megtörtént), és mindez más kimenetet adott az eseményeknek. *Míg a kisállamiság alapvetően kedvezett a nyugati gazdasági-politikai fölény érvényesülésének* (noha piacként a térség dezintegráltsága legalább akkora hátrány volt, mint előny), *a birodalmi lét elméletileg nagyobb ellenálló képességet és kevésbé nyitott gazdaságot feltételezett*. Éppen ezért érdemes vizsgálni (és egyáltalán: azonosítani) azokat a folyamatokat, kihívásokat és válaszokat, amelyek során a Török Birodalom a Mediterráneum keleti felének urából perifériává süllyedt a hosszú 19. század folyamán (ez utóbbi folyamat részletes leírását a tervezett 2. kötet tartalmazza majd).

E könyv részben az etatizmus szemszögéből vizsgálja a társadalmi-gazdasági modernizáció kérdését, tehát a társadalmi struktúrát az állam teljesítményének emelése oldaláról, a gazdaság versenyképességének növelése szempontjából értékelni (s rendeli annak alá), illetve a modernizáció fogalmkörébe vont jelenségeket, gazdasági folyamatokat is ezen szempontok érvényre juttatásával vizsgálja. A társadalmi változásokat tehát nem (csak) szociális igazságosságuk mentén, hanem a gazdasági modernizációhoz való hozzájárulásuk szempontjából értékeljük: a kis vagyoni különbségeket eredményező kisbirtokos paraszti életforma terjedését a Balkánon – mely kétségtelenül magán hordozza a társadalmi igazságosság jeleit – a versenyképesség szempontjából valószínűleg retrográdnak/kontraproduktívnak kell tekintenünk. (Éppen ezért a függetlenséget sem tekinthetjük magától értetődően kedvezőnek a gazdasági növekedés szempontjából.) A fentiek értelmében a szovjet példa, legalábbis elméletben, nem elvetendő. Más kérdés, hogy ismerve az erőltetett iparosítási kísérlet következményeit, továbbá mert a Balkánon az iparosodás és a modernizáció 1945-ig „szimbolikus”⁷ természetű volt, s a szovjet típusú modernizációnak, az erőltetett iparosítás gerjesztette foglalkozási átrétegződésnek nyoma sem volt a vizsgált időkeretekben, más módszerek realitását is

6 Ivanov, M.: Kakvo bi sztanalo, ako... Konztruirane na hipotezata „razvitie bez Oszvobozsdenie”. In: Balkanszkijat XIX vek. Drugi pocseti. Riva, Szófia, 2006. 182–201.

7 Lásd: Berend T. I.–Ránki Gy.: Európa gazdasága a 19. században 1780–1914. Gondolat, Bp., 1987. és Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: Balkan Economic History, 1550–1950. From Imperial Borderlands to Developing Nations. Indiana University Press, Bloomington, 1982.

meg kell vizsgálni (külkereskedelmi mérleg, adópolitika, expanzió, intenzív mezőgazdaság stb.).

Az itt következő fejezet tehát egyszerre problémafelvető jellegű, s kivonatolva a kötet esszenciáját és szemléletmódját is tartalmazza. A gazdasági modernizáció lehetőségét nem a gazdasági vagy a történelmi fejlődés természetéből fakadó *szükségyszerűségnek* tekintettük (mivel az utóbbi megfoghatatlan, a ma domináns növekedésorientált világ gazdasági szemlélet pedig nem *szükségyszerű*, csak adott körülmények között okszerű kimenet). A jelenség vizsgálatát két tényező miatt láttuk fontosnak: az egyik a modernizációnak a társadalmi stabilitásra/mobilitásra gyakorolt szerepe, a másik a többi állam gazdasági megerősödése, mely olyan környezetet eredményezett, hogy a mimézis, az utánzás *szükségyszerűvé* vált. Mivel adott körülmények között a Balkánon mindenki (talán Szerbia kivételével) ezt a „játékot játszotta” a rendelkezésre álló térben, ezért az – ökológiai és játékelméleti terminust használva – evolúciósan stabil stratégiává (ESS) vált.⁸ Mi több, e viselkedés visszahatott a társadalmi stabilitásra, továbbá az állam fennmaradását is befolyásolta.

Konfliktuselméleti megközelítésből vizsgálva a bővülő és integrálódó kereskedelmi tér által generált gazdasági átalakulás miatt felgyülemelő külpolitikai feszültségek (társadalom)politikára gyakorolt hatását,⁹ ez egyszerre vezetett az államot működtető elit részéről teljesítménykényszerhez (a versenyképesség növelésének szüksége miatt), illetve a teljesítménykényszer miatt növekvő belső társadalmi feszültségekhez és különbségekhez is, ami ezek enyhítésének szükségességét is maga után vonta. Ez utóbbi viszont a társadalmi viszonyok konzerválása esetén a versenyképesség (ön)korlátozását eredményez(het)te. A pozícióját féltő balkáni bürokratikus elit hatalma megtartása érdekében választhatott: vagy lemond a kifelé történő versenyképesség érvényesítéséről, megőrizvén belső hatalmát a társadalmi viszonyok konzerválásával, míg egy erősebb szomszéd nem externalizálja saját problémáit s terjeszkedni kezd, vagy pedig belemegegy olyan társadalmi változások eszközlésébe, melyek az elit országon belüli pozícióját is veszélyeztethetik, viszont az állam a többi riválissal szemben (jó politika esetén) versenyképessé válik, s így lehetősége nyílik több erőforrás megszerzésére (így expanzióra vagy hatékonyságának növelésére). A társadalmi stabilitás és állami modernizáció sok esetben egymással ellentétes érdekek artikulálását jelenti. *A társadalmi stabilitás tehát nem szükségszerűen jelent modernizációt, míg az állami modernizáció nem feltétlenül jelenti a társadalmi helyzet megszilárdulását* – éppen ellenkezőleg, eleinte a társadalom jelentős vertikális mobilitását eredményezheti –, és ennek a kritikus periódusnak az átvészélése nagyfokú alkalmazkodást kívánt (volna) a balkáni társadalmi-hatalmi elit részéről.

Ha az elit a modernizáció mellett dönt, annak is számos akadálya és módozata létezik. A modernizáció végrehajtása lehetséges *külső vagy belső erőforrások* segítségével. A Balkán és a többi európai régió közti (1870–1938 közötti) globalizációs kon-

8 Lényegében ezt fogalmazta meg konkrétan Rostow, Gerschenkron és Landes leader–follower elméletében a későn jövők előnyére és hátrányára fókuszálva. Itt azonban a követés, utánzás *szükségességét* hangsúlyozzuk.

9 A globalizáció, kereskedelmi intenzitás államok közötti relációra gyakorolt hatását illetően lásd később Chase-Dunn, Ch. és munkatársai konfliktuselméletét.

vergenciát hirdető (de ebben korántsem egységes véleményen lévő) neoklasszikus közgazdaságtan képviselői szerint a modernizáció e térségben leggyakrabban *külső források* révén volt sikeres (kereskedelem, hitelfelvétel vagy migráció). A *belső erőforrások* szerepét (például a növekedő output pozitív hatását a befektetések ösztönzésére) csak kevesen tartják számottevőnek közülük. A népeségrobbanás befektetéseket ösztönző szerepe (az olcsó munkaerő vagy a növekvő piac miatt), amely aztán az egy főre eső termelékenységet is javíthatja, szerintük szintén megkérdőjelezhető. Noha a neoklasszikus érvelést elutasító, az endogén tényezők szerepét hangsúlyozó (és divergenciapárti) Mankiw, Romer és Weil szerint ugyan a munkaképes lakosságból a középfokú végzettségűek aránya korrelál az ipari beruházások növekedésével, mi több, ok-okozati kapcsolat is van közöttük, Williamson azonban bemutatta, hogy az oktatás nem segített a Nyugat-Mediterráneum helyzetén, míg Skandinávián igen, így e tényező szerepe kétséges.¹⁰ Az is világos, hogy (a külső erőforrások szerepére rávilágítva) Románia nagyobb fejlettségéhez vélhetően hozzájárult, hogy 1914-ben az ipari tőkebefektetések értékének 82%-a külföldi eredetű volt, míg Szerbiában 1910-ben csak 36%-a, a bankbetéteknek 9%-a, Bulgáriában pedig az államilag támogatott ipari üzemeknél a tőke 25%-a volt külföldi, a bankok esetében 12% – de önmagában ez a tényező megint nem perdöntő. (Annál is inkább, mert a külföldi tőke elsősorban a természetföldrajzi [belső] adottságok által meghatározott kitermelőiparra koncentrált.) Éppen ezért *mind a belső, mind a külső modernizációs források szerepét* megvizsgáljuk e fejezetben.

A külső erőforrások közé tartozik még a területi expanzió, amikor az államhatalom egyes területek és a rajta élő népesség vagyonának megszerzésével próbál erőforrástöbbletbe jutni, ideológiai eszköztárába pedig a nacionalizmus, militarizmus sorolható. Ily módon akár a balkáni függetlenségi mozgalmak is idesorolhatók, hiszen látni fogjuk, hogy jelentősen átrendezték a társadalom jövedelmi viszonyait és a gazdasági struktúrát. *A függetlenségi mozgalmak sikerességének feltételei, időpontjuk, valamint egyes, általában ciklikus, dekonjunkturális világgazdasági tendenciák közötti összefüggés* felvetése (vö. 14. ábra) talán nem irreális.

Külső erőforrásnak tekinthető a hitelfelvétel, ideológiája pedig a szabad kereskedelem, a gazdasági liberalizmus (mely 1878-ra már elvált a politikai liberalizmus eszmerendszerétől). A hitelfelvétel fordítható külső és belső erőforrásokból végbemenő modernizációra. Az előbbi esetben ez expanziót vagy újabb hitelfelvételt jelenthet, ekkor a hitel nem termelő beruházásra fordítódik: az egymással rivalizáló – ugyanabban a gazdasági térben lévő, hasonló termékstruktúrával rendelkező – balkáni államok költségvetésük 20–40%-át a hadseregre költötték. Ez az improduktivitás éppen eredményre vezethetett volna, ha valamelyikük végérvényesen aláveti a többit, ezt azonban a hatalmak gazdasági érdekeik miatt természetesen megakadályozni igyekeztek. Az így kidobott pénz tehát egymás kölcsönös sakkban tartására és az újabb hitelek törlesztésére fordítódott (1. táblázat), ami a „divide et impera” elv sikerességét előlegezte meg a hitelező nagyhatalmak részéről. A vizsgált időszakban a balkáni államok közül

10 Sőt mivel az iskolalátogatás a GDP növekedésével sem mutat egyértelmű összefüggést minden térségben, így felmerül annak a kérdése is, hogy a beruházások növekedése mennyire növeli a GDP-t. Foreman-Peck, J.–Lains, P.: The Core and the Southern Periphery, 1870–1910. ASSA Papers eh.net. 89.

csak Romániának sikerült úgy növelnie költségvetését, hogy az államadósság egy főre jutó törlesztőrésze nem emelkedett, a törlesztőrészlet költségvetéshez mért százalékos aránya pedig még csökkent is. A belső erőforrások fejlesztésére (például iparosítás) a kölcsönök és állami kiadások csak elenyésző részét költötték, azt is zömmel közlekedésfejlesztésre, de látni fogjuk, hogy ez sem a balkáni kisállamok számára volt előnyös. Az 1. táblázat ékesen bizonyítja, hogy a százalékos megoszlást tekintve Európa vezető államainak költségvetési kiadásai sem mutattak a balkánitól eltérő szerkezetet, csak éppen az egy főre eső értékek jóval magasabbak voltak, a nagyobb bevétel miatt. A különbségekért természetesen nemcsak a lakosság eltérő adóztatása volt felelős, mivel a kiadások (és így zömmel a bevételek is) hasonlóan viszonyultak a GNP értékéhez az európai országokban (annak százalékában), hanem a kereskedelem is. A balkáni országokra jellemző alacsony kiviteli érték (Belgiumban a kivitel közel négyszerese volt az éves költségvetésnek 1898-ban, Nagy-Britanniában háromszorosa, a balkáni államok esetében a két tétel közel egyforma) még kereskedelmi többlet esetén sem eredményezhetett elégséges forrást a modernizációhoz.

1. táblázat.

Az egy főre jutó államháztartási kiadások megoszlása, 1911 (frank és zárójelben %-ban)

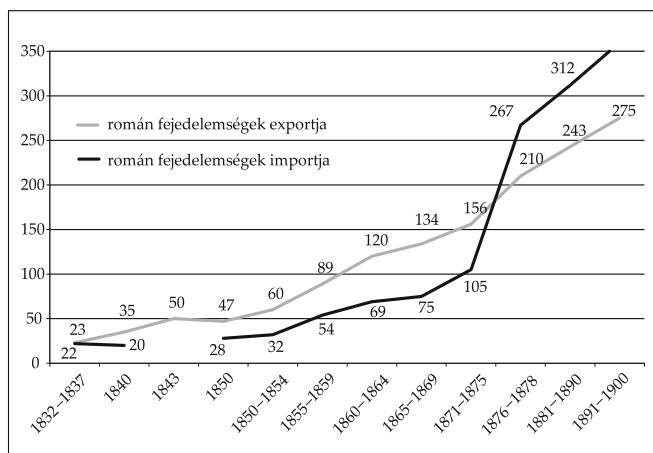
Ország	Államadósság törlesztése, 1898, 1911 (%)	Katonai kiadás (%)	Infrastruktúra (%)	Oktatás (%)	Mezőgazdaság és ipar (%)	Összesen	Központi kiadás és bevételek a GNP %-ában (1911)
Románia	14 (37) 13 (17)	12 (15)	13 (17)	7 (9)	1	75	20
Szerbia	8 (18) 12 (28)	10 (24)	5 (11)	3 (7)	1	43	10
Bulgária	5 (21) 9 (22)	9 (22)	10 (24)	5 (12)	2 (5)	42	10–13
Görögország	9 (23) 28 (40)	11 (16)	–	2 (3)	–	67	14–15
Franciaország	33 (37) 32 (28)	25 (22)	–	8 (7)	–	114	11
Nagy-Britannia	16 (25)	19 (15)	–	11 (9)	1	126	9

Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: *Balkan Economic History, 1550–1950* i. m. 234. és Szende Gy.: *Földrajz-statisztikai táblák* i. m. után módosítva.

A szabad kereskedelem az esetek zömében hosszú távon a fejlettebb országoknak kedvez, még akkor is, ha rövid távon a fejletlenebb ország is profitál belőle: a 19. század közepén Nyugat-Európában jelentkező gabonaéhség hasznos volt a Balkánnak, hiszen többletjövedelmet produkált és olyan gazdasági folyamatot indukált, mely részben a társadalom átalakulásához vezetett, illetve rövid időkre látszólagos jólétet teremtett (lásd az I. és II. 1. fejezeteket). Az aktív külkereskedelmi mérleg igénye (a modernizációs szükség miatt) a kialakuló

2. ábra.

**A román fejedelemségek exportja és importja, 1832–1900
(millió lej, 1867 utáni áron)**

Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: *Balkan Economic History, 1550–1950* i. m. alapján.

európai munkamegosztás miatt már eleve az agrárkonjunktúra kihasználására ösztönzött: a Török Birodalom így próbálta finanszírozni az ipari és társadalmi modernizációt. Ugyanakkor az iparcikkek munkaerőegységre és munkaidőre vetítve nagyobb hozzáadott értékkel bírtak, mint a mezőgazdasági termékek (a környezet terhelését, a fenntarthatóságot akkor sem vetették össze a haszonnal), s a szabad kereskedelem hosszú távon konzerválta a kialakult gazdasági szerkezetet, miközben a kisállamok külkereskedelmi mérlege az agrárkonjunktúra végével deficitessé vált. A szabad kereskedelem okozta dezindustrializáció, agrárarásodás felzárkózást gátló problematikájának megértéséhez két adat: a felszabadulás után (1878) a bolgár gyáripari termékek hozzáadott értéke a felére zuhant.¹¹ 1911-ben a bolgár kivitel volumene a behozatal volumenének duplája volt (1 millió, illetve 500 ezer t), az értékük mégis megegyezett, ami azt jelenti, hogy a bolgár exportcikkek (zömmel gabona) fajlagos hozzáadott értéke alacsonyabb volt, mint az importcikkeké.¹² Ez már 1847-ben is így volt (lásd az *I. fejezetben*), csak éppen akkor a bolgár export volumenének nagysága ellensúlyozni tudta ezt a tendenciát – a 19. század közepi gabonakonjunktúra vége után (1873–1878) viszont többé már nem.

A külkereskedelmi mérleg egyenlege is a külső erőforrásokhoz tartozik. A nyugati ipari forradalom hatásainak (például kereskedelmi és árforradalom) begyűrűzése és a függetlenség elnyerése után a korábbi aktívum elvesztése a balkáni országok esetében általánosnak tekinthető (2. ábra), a dunai vilajet exportja pél-

11 Palairret, M.: *The Balkan Economies, 1800–1914. Evolution Without Development*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997. 193–195.

12 Vacskov, D.: *Balgarszkata ikonomika i vojnite na XX vek*. Razum, 2005/3–4. 187.

dául 32,5 millió frank volt 1859 előtt, importja 22 millió,¹³ így az anakronisztikus „merkantilista” gazdaságpolitika alkalmazása nem járt sikerrel. A balkáni országok azonban aligha tudtak volna mást alkalmazni a 19. században fejletlenségük miatt. Románia a függetlenségével elvesztette gabonája számára a török piacot és az 1890-es évekig a Monarchia gazdasági érdekkörébe került át, ezzel párhuzamosan negatívvá vált külkereskedelmi mérlege. Az pedig, hogy éppen az 1858. évi oszmán földreform után egy riválistól is megszabadult, kapóra jött a bolgár gabonatermelőknek, akik a birodalom ellátásában is átvették a román fejedelemségek helyét, s ez egybeesett a gabonakonjunktúrával és Midhat tevékenységével is. A külkereskedelem még deficit, de folytonos bővülés mellett is a hazai gazdaság hajtóerejeként jött számításba az atlanti centrum perifériájává süllyedő, 1923 utáni Törökországot tanulmányozó Keyder szerint.¹⁴

Belső erőforrásként jöhet számba még az adószerkezet módosítása, ez azonban korlátozott lehetőségeket nyújt egy 80%-ban agrárszektorból élő és az európai munkamegosztás jellege miatt ebből nagyjából meg is élő országnak: az önellátásra berendezkedő parasztság által fizetett, zömmel direkt jellegű adók összege ugyanis a modernizációs igényhez képest elenyésző volt, emelésük pedig társadalmi ellenállást válthatott ki (Bulgária: Durankulak, Szerbia: „5 talléros” felkelés). A bolgár, szerb és török direkt adók egy főre jutó értéke a századfordulón (9–10 frank) megegyezett az osztrákkal és a brittel, azaz a jövedelemhez mérten a Balkánon jóval nagyobb részt képviselt. A csekély haszon így nagyobb társadalmi teherrel és kockázattal párosult. Az indirekt adók (például forgalmi adók) növelése elvben lehetségesnek tűnt, mivel az ezzel sújtott rétegek jövedelme elég nagy volt. Mivel azonban a parasztság megtermelte saját szükségletét, a városi társadalmi réteg viszont, mely piacon elégitette ki szükségleteit, szűk volt, ez megint nem jelenthetett olyan többletbevételt, amely finanszírozhatta volna a versenyképesség növelését, viszont garantáltan elidegenítette volna az ipari vállalkozórétet. Ez egyébként is politikailag aktív és tudatos volt, így saját maga ellen nem hozott volna ekkora megszorító intézkedéseket. Így az indirekt adók egy főre eső összege a Balkánon (Görögország kivételével) 10 frank körül mozgott, míg Franciaországban és Nagy-Britanniában 40 frank felett volt 1898-ban. Ha azonban az egy főre jutó jövedelemhez viszonyítjuk az indirekt adó arányát, a két régió között már nem találunk négyszeres különbséget: a kisebb jövedelem maga is megnehezíti a balkáni térségben az adó további emelését.

Belső erőforrásra történő támaszkodás a hozzáadott érték megnövelése is, ehhez viszont iparosításra – tőkére, továbbá a foglalkozási szerkezet módosítására – volt szükség. Az ipar nagyobb termelékenysége vitathatatlan: a mezőgazdaság

13 Kelet-Rumélia is 1 millió fontos többlettel rendelkezett még 1860 körül, 1878 után viszont a bolgár állam kereskedelme deficités volt. *Mihov, N.*: Prinosz kam isztorijata na targovijata na Turcija i Balgarija. Tom. 6. Szófia, 1971. 350–351.

14 *Keyder, Ç.*: The Definition of a Peripheral Economy: Turkey 1923–1929. Cambridge University Press, Cambridge–London–New York, 1981. 68. A kereskedelmi mérleg negatívvá válása ugyanígy megfigyelhető az EU-csatlakozás előtt álló, centrumot (és így keret- és feltételrendszert, nem csak politikai és társadalmi rendszert is váltó) félperifériák esetében, különösen az EU mint centrum irányába folytatott kereskedelmet tekintve. Éppen a korábban is lezajló folyamatok tükrében furcsa, hogy ennek megakadályozására nem tettek kielégítő intézkedéseket.

termelékenysége Jugoszláviában 1938-ban az országos átlaghoz (100) képest 58 volt, az ipari ágazatoké 300-400 körül ingadozott.¹⁵ A lakosság nagy része (akár Szerbiában, akár Bulgáriában) nem véletlenül élt önellátó módon a mezőgazdaságból: a függetlenség elnyerésekor tudatosan ezt a struktúrát választották a szülő kisállamok – vagy mert a társadalmi elit uralmi pozíciójára ez jelentette a legkisebb kockázatot a függetlenség elnyerésekor, vagy mert az adott körülmények között ez a forma életképesnek tűnt és fenntartható gazdasági fejlődést ígért. A kisbirtok alacsony exporthatékonysága (a termés bő 20%-a) a konjunkturális periódus végével nem produkált elegendő többletjövedelmet. Tőke híján az iparosodást az alacsony bér segíthette volna elő, de az iparba történő átrétegződés 1878 után (mikor szinte mindenki földhöz jutott) nem jelentett csábítást a munkaerőnek Bulgáriában az agrárszféra túlnépesedéséig: a 19. század közepén egy bolgár textilipari üzemben az átlagos bér nem érte el az évi 1000 grost, egy önálló, 5 ha-os birtokkal bíró földműves jövedelme viszont 1000–1500 gros volt.¹⁶ Maradt tehát iparosítási lehetőségként a hitelfelvétel, de mivel a külföldi tőkével megvalósult beruházások részben a profitot is külföldre vitték volna, arról nem is beszélve, hogy a nyugat-európai nagy bankok 1873 után egyértelműen a rövid távon realizálható haszon felé fordultak, s a hosszú lejáratú hitelt igénylő ipari befektetések helyett előnyben részesítették a pénzügyi műveleteket és a kereskedelmet,¹⁷ első megközelítésre a hadseregbe történő investálás, az expanziós politika nem is volt olyan értelmetlen – különösen annak fényében, hogy Európa hatalmai is alkalmazták ezt, tőkét és piacokat szerezve. (A gyarmatosítás szerepéről még esik szó, hatása az eredeti tőkefelhalmozás folyamatára nem lebecsülendő.) Ha azt feltételezzük, hogy a 19. század során létrejött balkáni, kisbirtokon alapuló gazdasági-társadalmi berendezkedés kialakításában humanista, társadalmi szolidaritást és igazságosságot figyelembe vevő elképzelések dominanciája játszott szerepet és mellőzzük a hatalomféltés elméletét, a külső körülmények akkor sem igazolták az elképzelés helyességét hosszú távon (rövid távon reményteljes volt), azaz a modernizációs kísérlet kudarcának okai részben az 1850–1878 között kialakuló, majd később is fenntartott társadalmi-gazdasági berendezkedés alapjainál keresendők. (Kérdés, hogy miért ezt választották.) A kisállamok alacsony eltartóképességéhez társuló túlburjánzó bürokrácia (a párhuzamos struktúrák fennmaradása, korrupció), az azonos termékszerkezet, a nyitott gazdaság, az exportpiacok korlátozottsága által tovább fokozott rivalizálás, az intraregionális kereskedelem alacsony szervezethez stb. mind hátráltatták a kibontakozás lehetőségét, s ezek valamennyien a balkanizálódás folyamatának ismérveivé váltak.

Miután egyaránt megvizsgáltuk a természeti adottságokat és a modernizáció szóba jöhető módozatait, evidens, hogy a balkáni alulfejlettség okai legalább annyira a külső körülményekben, mint a belső adottságokban keresendők. *Ez utób-*

15 *Vinski, I.*: Klasna podjela stanovništva i nacionalnog dohotka Jugoslavije u 1938 godini. Zagreb, 1970. 93.

16 *Todorov, N.*: Za naemnija trud v balgarszkitе zemi kam srednata na XIX. vek. Isztoricseszki Pregled, 1959/2. 16. A macedóniai, nagybirtokon ülő, földtulajdon nélküli bérmunkás parasztok esetében a mezőgazdaság nem nyújtott megélhetést, ezért itt gyakoribb volt az ipari átrétegződés vagy az elvándorlás.

17 *Lampe, J. R.–Jackson, M. R.*: Balkan Economic History, 1550–1950 i. m. 252–254.

biak tehetők felelőssé azért, hogy a Balkán nem tartozott az ipari forradalom érországai közé, az előbbieket pedig azért, hogy nem is válhatott azzá, s hogy a későn jövők hátránya folyamatosan kumulálódott. A belső tényezőkről már említettük, hogy részben a balkáni államok hibájának következményei (a több évszázados török uralom nem feltétlenül csak hátrányt jelentett, így igazságtalan kizárólag annak rovására írni a lemaradást), a következőkben leginkább a külső hatások érvényesülését, a globalizációs folyamatok hatását vizsgáljuk.

A mélyre nyúló történelmi gyökerek vizsgálatát mellőzve (hogyan lett Európa legfejlettebb régiójából 5000 év alatt a legfejletlenebb) jelen fejezetben azt tűztük ki célul, hogy elemezzük:

A) Milyen formában jelentkezett a nyugat-európai iparosodás hatása a Balkánon, mik voltak ennek következményei, s ezek pozitívan vagy negatívan befolyásolták az országok modernizációs törekvéseit? (Mivel a jelen kötet további, illetve a tervezett 2. kötet nagy része ezzel a kérdéskörrel foglalkozik, így itt csupán érintőlegesen tárgyaljuk.)

B) A nyugati országok előnye az iparosodás korábbi beindultán túl (mely nyilvánvalóan egy sor társadalmi jelenség meglététől függött, így belső tényezők eredménye, melyek vagy adottak voltak, vagy nem, de perzisztensnek tekinthetők a gazdasági folyamatokhoz képest) köszönhető-e valamilyen más forrásnak, folyamatnak, amivel a Balkán nem vehette fel a versenyt?

C) Mely számszerűsíthető belső gazdasági-társadalmi adottságok és milyen mértékben járultak hozzá a balkáni régió elmaradottsághoz 1910-re?

D) Létezett-e a Balkán mint önálló entitás; 1774–1944 között hogyan változott az országok régióon belüli fejlettsége; hogyan változott a félsziget és a többi európai történelmi régió fejlettségének különbsége: a különbségek kiéleződtek vagy eliminálódtak?

E fejezetben nem foglalkozunk az egyes országokra jellemző specifikus folyamatok mélyebb vizsgálatával, sem az általuk generált lokális különbségek elemzésével (ezt az egyes részfejezeteknél tesszük meg), hanem *általánosságban tekintjük át a Balkán-félszigeten mint hatalmi ütközőzónában – de a Török Birodalom gazdasági centrumában – lezajló folyamatokat a mediterrán és atlanti gazdaság közötti rivalizálás kontextusába ágyazva a világbirodalomból világ gazdaságba történő átmenet idején (1774–1940).*

A külső hatások közül kiemelendő a közvetlen nagy hatalmi politikai beavatkozás, mely jegyeiben is más volt, mint a gyakran csak burkoltan jelentkező gazdasági hatások. Politikátörténettel nem foglalkozik e kötet (de annak gazdasági vonatkozásaival igen), így megkerüli annak a spekulatív kérdésnek a részletes boncolgatását is, hogy *a kis és rivális társadalmak és gazdaságok helyett egy egységes balkáni állam kialakulása, egy magasabb fokú integrációt megtestesítő gazdaság kiépítése esetén milyen lehetőség lett volna a gazdasági felzárkózásra* (bolgár-oszmán dualista alkotmányos monarchia terve, San Stefanó-i Bulgária). Szintén nem vizsgáljuk mélyrehatóan azt sem, hogy *a Balkán térképét átrajzoló nagy hatalmakat vajon csak egymás politikai semlegesítése, vagy ösztönös vagy tudatos gazdaságpolitika vezette arra, hogy gazdaságilag kiszolgáltatott kisállamokat kreáljanak.* (Az 1918–1920 közötti változások esetében a történelmi irodalom inkább az utóbbit hangsúlyozza.) A kisállamiság gazdasági fejlődés szempontjából eredendően versenyhátrányos mivoltát már beláttuk, igaz, retrospektív módon, de nyilván a vezető kortárs diplomaták is tisztában voltak

ezzel. Feltételezhetjük, hogy 1878-ban a Balkán mozaikossá válását nemcsak a keleti rivális, Oroszország (Heartland) politikai érdekeinek aláaknázása okozta: egy Nagy-Bulgária, mely kereskedelmének 40-50%-át a Török Birodalommal bonyolítja,¹⁸ komoly vetélytársa lett volna Angliának (Rimland) vagy a Monarchiának, mert bár fejletlen területeket egyesített volna, politikai rivális híján erőforrásainak centralizálására, felhasználásuk optimalizálására jobb esélye nyílt volna;¹⁹ a *dezintegráció ellenben megkönnyíti a gazdasági behatolást*.²⁰

Az is tény, hogy a területi expanzióban rejlő modernizációs (többletforrásokat eredményező) lehetőségeket több állam is felismerte, de Bulgária már a kezdetektől, Szerbia pedig legkésőbb 1991-ben kudarcot vallott, Románia pedig területnövekedése ellenére is csak korlátozott mértékben volt képes megújulni és megerősödni. A Török Birodalom pedig nagy területe ellenére nem működött egységes piacként a hazai termelők számára (ellentétben a nyugati kereskedőkkel), s még kevésbé tudott rivalizálni a nyugati hatalmakkal.

A „Heartland” és „Rimland” közé ékelődött,²¹ nagyhatalmi szempontok szerint létrehozott, életképtelen, csupán a (látszat)függetlenség ideáját megvalósító, anorganikus államocskák nemcsak politikai játékszernek voltak kitűnők 1912-ig, de a kisállamok hasonló gazdaság- és társadalomszerkezete, mely a balkáni gazdasági tér fölötti rivalizációhoz vezetett, a nagyhatalmi behatolást is megkönnyítette. Ez az – egyfajta gazdasági gyarmatosításhoz vezető – stratégia²² bizonyosan életképes volt, hiszen később is alkalmazták a „divide et impera” elvét, s *e folyamat*

18 Noha a birodalomból való kiszakadás eredményeképpen a bolgár ipar elvesztette hagyományos piacait és funkcióit, a bolgár állam legnagyobb kereskedelmi partnere még 1910-ben is a Török Birodalom volt, míg Románia és Szerbia a századfordulóig a Monarchia gazdasági érdekszférájába sorolódott át. Bár korábban is oszmán határvidéknek számítottak, míg a birodalmi keretek közé tartoztak, gazdaságilag ez utóbbi területek is erősen kötődtek a Török Birodalomhoz.

19 Miként korábban a görög függetlenség esetében, az 1878. évi politikai változások is sokba kerültek a függetlenné váló államoknak. A vasútépítési kötelezettségek, melyeket az 1878-as berlini egyezmény előírt, gyakorlatilag eladósították Szerbiát. A politikai függetlenség ára a gazdasági függés volt (economic consequences of political independence – írja Lampe). Nyugat-Európa így szerzett új piacokat és lábalt ki az 1873-as válságból. Ettől kezdve vált teljessé a gazdasági behatolás, a gabonakonjunkturát eddig sikeresen meglovagoló román fejedelemségek külkereskedelme is deficitessé lett (lásd a 2. ábrát), miután a piacon egyre több gabonaexportőr állam jelentkezett, letörve az árakat. A brit politika csak addig tartotta fontosnak az Oszmán Birodalom fenntartását, míg az gazdasági szempontból jövedelmező volt, míhelyt riválisok jelentkeztek, nem ellenezte a felosztást és megkezdte tőkéje kivonását.

20 Griffiths, I.: An Atlas of African Affairs. Methuen, London, 1985. 40. Politikai események gazdasági magyarázata nem új keletű, s nem az Bulgária történetében sem. Sztójánov szerint például az orosz befolyás hanyatlása Bulgáriában részben gazdasági okoknak tudható be, az orosz gazdaság gyenge jelenléte pedig a rosszul szerveződő orosz kereskedelem rovására írható (annak ellenére, hogy a vámközeli a felükre csökkentek 1882-ben). Sztójánov, I.: Targovszki vrazki mezdsu Balgarija i Ruszija v parvite godini szled Oszvobozsdenieto. Isztoricseszki Pregled, 1990/7. 27–41. Egy Nagy-Bulgáriával tehát gazdasági szempontból az oroszok nem nyertek volna semmit, az angolok viszont sokat veszítenek.

21 Spykman és Mackinder terminológiáját használva, az előbbi a kontinentális hatalmakat (Oroszország, Németország stb.), az utóbbi az atlanti/tengeri hatalmakat jelentette.

22 Ab ovo szándékosságot feltételezni ellentmond a történeti bizonyítékoknak: a gazdasági-politikai stratégiát illetően Nyugaton is több, egymással rivalizáló elképzelés létezett (lásd például a Gladstone–Disraeli ellentéteket), s a megfelelő alkalom mellett a rivális elképzelések kiiktatása is kellett hozzá, hogy akkor és úgy történjen minden, ahogy történt.

*következő állomása, Köztes-Európa szilánkokra robbantása (1914–1918, 1939–1945), majd lassú bekebelezése (2004) e mű betetőzésének tekinthető Nyugat-Európa részéről.*²³

A politikai kérdések gyakran bírnak gazdasági vetülettel. A 19. századi keleti kérdés (mely terminológiailag a politikatörténethez kötődik) tehát értelmezhető az *atlanti és mediterrán gazdasági centrum közötti küzdelemként* az eredetileg az utóbbihoz tartozó balkáni periféria²⁴ fölött (például a Szalonikiben megforduló hajók 15%-a ment csak Európába vagy érkezett onnan 1845 táján),²⁵ mely végül az utóbbi nyugati gazdasági térbe sodródását eredményezte. (1847-ben, a gazdasági válság idején már a hajók 50%-a tartott Európába, és ez a gabonahiány vége után is fennmaradt.) Ezt a folyamatot (lásd 3. *ábra*) éppen a Balkán dezintegrációja és rivális kisállamok létrejötte támasztja alá, amely tehát nem az átsorolódás oka, hanem éppenséggel következménye volt. A nagyhatalmaknak az egységes Török Birodalommal szemben még összefogásra volt szükségük (vagy ellene, vagy mellette történő kiállással), hogy kedvezményeket csikarjanak ki, viszont a kisállamokkal szemben már a szalámitaktika és az államok egyedi fellépése is érvényesülhetett (igaz, ez azt eredményezte, hogy a terület gazdasági szankciók által 1912-re irányíthatatlanná vált). Gazdasági szempontból a mediterrán centrumnak a térség elvesztése azért volt nemkívánatos, mert a balkáni vazallus államok, de a dunai vilájet és maga a Balkán egésze is (a centrum, Konstantinápoly nélkül) pozitív külkereskedelmi mérleggel bírt például 1850–1853 között. Burgasz, Szeresz, Volosz, Kavala, a szárazföldi Ruszcsuk, Szvistov, Vidin, Tulcea, Niš, Szilisztra, Plovdiv külkereskedelmi mérlege pozitív, míg Konstantinápoly, Drinápoly, Janina, Szkutari, Várna és Szaloniki városoké negatív volt 1850 táján, jól kirajzolva a Földközi-tenger (közlekedés) szerepét a gazdasági behatolásban és a népességkoncentráció hatását a helyi fogyasztás növekedésében (Isztambul), illetve az exportcikkek teljes hiányát (Szkutari: 1 millió frank export mellett 20 milliós import). Összességében a felsorolt helyek passzívuma (Szkutari nélkül) 4 millió frank volt, 33 milliós kivitel mellett, de Konstantinápoly egymaga 6 milliós passzívumot mutatott, azaz magán a félszigeten a tőkekiáramlás 1800–1850 között nem volt jellemző.²⁶

23 Helyesebben a nevető harmadik: Németország részéről. Az EU sem támogatta 1991–2004 között, hogy a csatlakozni kívánó országok gazdasági blokkot formáljanak, miként arra is gondosan ügyelt, hogy a támogatást lehetőleg olyan területeken biztosítsa, ahol a saját cégei nagyobb eséllyel pályáznak, így tulajdonképpen támogatás címén redistribúció játszódott le, s a pénz ugyanúgy kifolyt a célországokból, mint ahogy 1878–1914 között a balkáni országokból is. Lásd: Kompországok – ahol a part szakad. Fejezetek Köztes-Európa integrációs törekvéseiből (1980–2008). Szerk.: Demeter G.–Radics Zs. Didakt Kiadó, Debrecen, 2010.

24 A Lampe által preferált imperial borderland (birodalmi határvidék) politikai terminusa helyett mi inkább a gazdasági megközelítést jobban hangsúlyozó periféria szót használjuk. Így tesz például *Atanaszov, Hr.: V oszmanszkata periferija i. m.* De Lampe meglátása helyes: a Balkán problematikája az, hogy az utóbbi 200 évben határterület volt – egy birodalom vagy gazdasági centrum sem tudta tartósan megszerezni, ütközőzóna volt, ez instabilitást eredményezett a belviszonyokban is, ami viszont a lobbizás és a korrupció, illetve a militarizmus melegágyává tette.

25 Dokumenti za balgarszkata isztorija iz germanszki arhivi 1829–1877. Balgarszka Akademija na Naukite, Szófia, 1963. 94–150. No. 22. Nem kell persze azt hinni, hogy ez a 19. század terméke volt: az import növekedése a szabad kereskedelem előtt is megfigyelhető; Szalonikibe cukor 1722-ben 1225 piaszter értékben, 1786-ban 335 ezer piaszter értékben érkezett.

26 *Reden, Fr. W. von: Die Türkei und Griechenland in Ihrer Entwicklungs-Fähigkeit.* Theodor Völckler, Frankfurt am Main, 1856. 259.

A szabad kereskedelem később növelte a fogyasztást a fejletlen belső területeken is, miáltal regionális szinten is negatívvá vált a külkereskedelmi mérleg. Ezt pedig a vasút behatolása ösztönözte (lásd később).²⁷

Láthattuk, hogy a birodalmi lét gazdasági előnyei sem járnak együtt minden esetben a versenyképesség megőrzésével. A világháború utáni Törökország, az egykori centrum egyértelműen perifériaként tagozódott be a világgazdasági rendszerbe:²⁸ 19. századi, nemzetközi munkamegosztásban betöltött szerepe erre predesztinálta. A hatalmak gazdasági behatolásának kulcslépéseként elért szabad kereskedelem, noha széles piacot biztosított a balkáni gabonának is, valójában az import növekedését is magával hozta, ami véget vetett a török kereskedelmi aktívumnak.²⁹ A kereskedelmi mérleg egyensúlyának megbomlása önmagában még nem befolyásolta volna drámaian a birodalom költségvetését, másodlagos hatásai viszont igen. Ha a kereskedelmi mérleg egyensúlyának a korábban bemutatott bolgár példa után is kis jelentőséget tulajdonítanánk, a következő analóg jelenség is igen elgondolkodtató: Kínában 1750–1839 között, miközben évi 400 ládáról 40 ezer ládára nőtt az ópium behozatala, kétmillió embert drogfüggővé téve, jelentős ezüstkiáramlással kellett számolni. Ennek eredményeképpen – történelme folyamán először – az import meghaladta az exportot, ami önmagában is súlyos hatással bírt, de emellett az ezüst:réz árfolyam is megváltozott. Mivel egyre kevesebb volt belőle, így egységnyi ezüst egyre több rézpénzt ért, így a kínai paraszt – aki adóját rézben fizette – terhei nőttek, noha az adó ezüstben kifejezett értéke nem változott.³⁰ A kínai paraszt azt tapasztalta, hogy saját jövedelme részben kiáramlik az ópiumfogyasztás miatt, részben növekedett az adója (a paraszti bevételek növekedése nem feltétlenül követte az inflációt). A kínai kormányzat viszont azt tapasztalta, hogy a fentiekből egyenesen következő növekedő elszegényedés miatt reálértéken egyre kevesebb adó folyik be. *Versenyképességén javítani a kereskedelmi mérlege már nem képes, az adóemelés pedig lázadásokat eredményezhet, mely megint csökkenti a versenyképességét. Így a társadalmi feszültség növekedését tulajdonképpen nem is eredendően az állam adóbevételek növelésére összpontosuló centralizációs kísérletei okozták, hanem éppen ellenkezőleg: a feszültséget az infláció, a paraszti jövedelmek kiáramlása (makrogazdasági szinten a külkereskedelmi deficit) okozta, melyre az állam a centralizációval kívánt válaszolni (ami tovább növelte a feszültségeket).* Ez a mechanizmus a Török Birodalom tanulmányozása szempontjából sem hagyható figyelmen kívül, a későbbiekben vázolandó globális elméletek közül az egyik ugyanis egyértelműen a kereskedelmi mérleg romlásának tudja be a birodalom gazdasági hanyatlását.

27 Érdekes kérdés lehet annak vizsgálata, hogy a kikötők áruinak hány százaléka jutott el a belső területekre 1850 előtt, illetve hogy a kikötők közvetlen környéke is aktívumot mutatott-e (termelt-e annyit a város, mint amennyit elfogyasztott), vagy ezért inkább a vonzáskörzetükből piacosított (nem helyben előállított) termékek a felelősek, de az adathiány egyelőre ennek beható vizsgálatát nem teszi lehetővé.

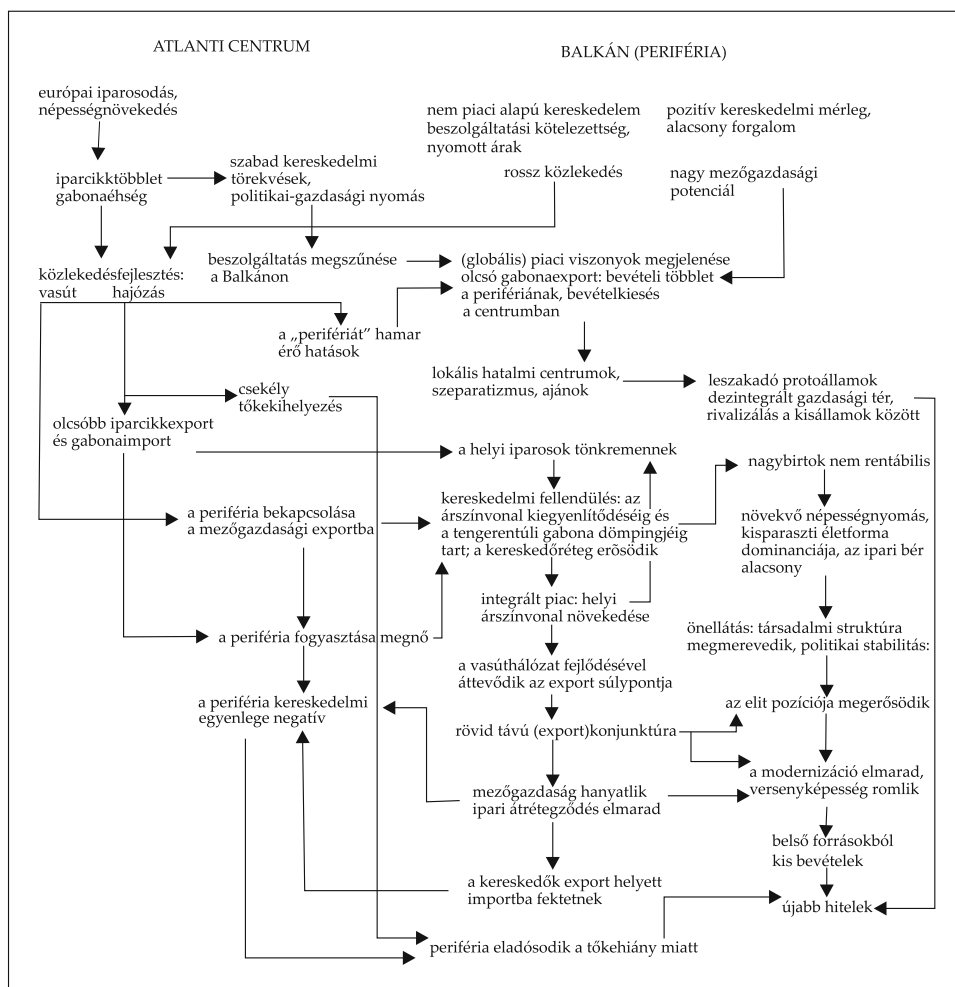
28 Keyder, C.: The Definition i. m. A világgazdasági rendszerbe a periférikus gazdaság mindig alárendeltként, s nem egyenrangú félként integrálódik, azaz a „gabonát-iparcikkért” munkamegosztás a 19. század során ezt eredményezte.

29 Isztorija na Balgarija. Tom 5. Izdatelstvno na Balgarszka Akademija na Naukite, Szófia, 1985. 71.

30 Guadalupe G.: Kína felfedezése i. m. 186–190.

3. ábra.

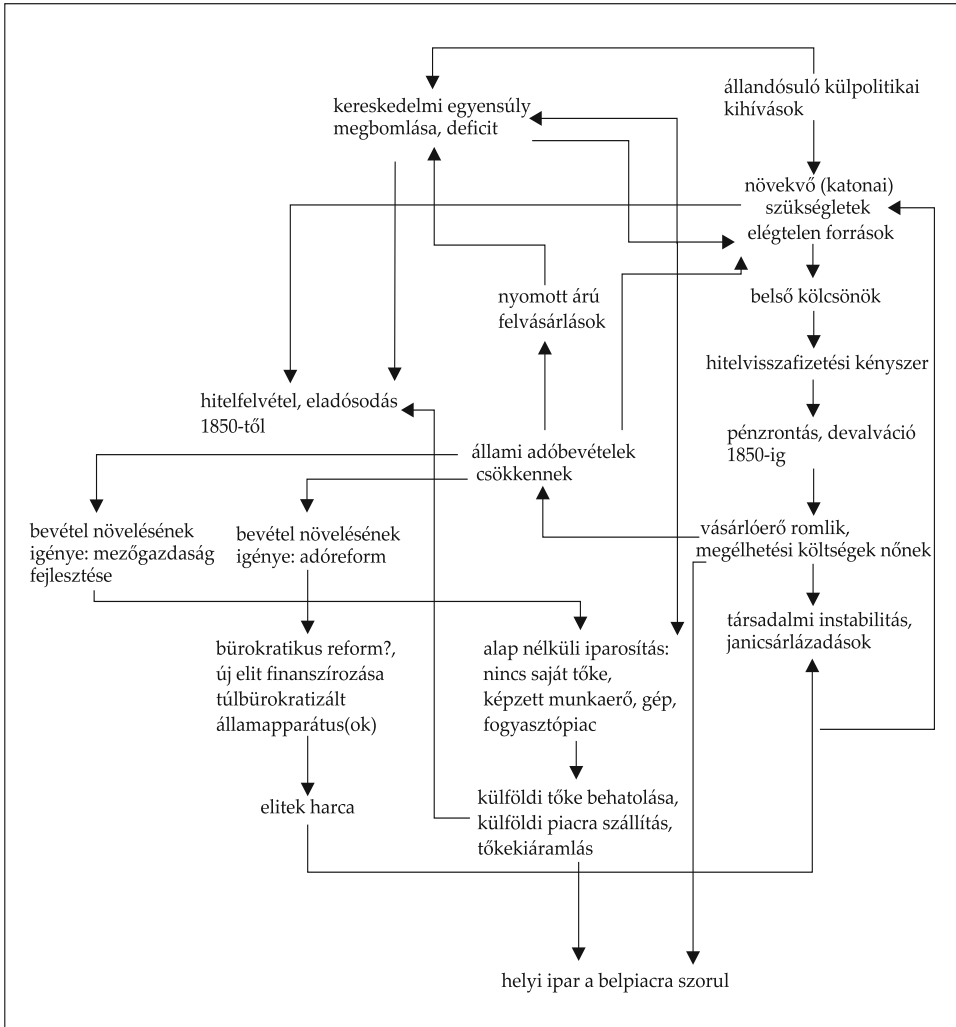
**Az atlanti centrum hatásainak gazdasági következményei a Balkánon
(mint mediterrán periferián)**

A 18. század végén kívülről még egyáltalán nem látszódott a később felhalmozódó nagy különbség. A Török Birodalom a század utolsó harmadában katonai, belpolitikai nehézségei ellenére viszonylag kedvező pénzügyi helyzettel, kereskedelmi aktívummal bírt, mely a modernizáció finanszírozásának forrásává válhatott volna. Napóleon kontinentális blokádjá távol tartotta a török piacoktól az angolokat, noha a diplomáciai-katonai küzdelemből a birodalom már nem húzhatta ki magát. Ugyan a háborús konjunktúra kedvezett a mezőgazdasági exportnak (és a luxuscikkeknek), és a nagyobb hozzáadott értékkel bíró iparcikkek behozatala csekély volt, de a kontinentális blokádnak tönkretette a francia és itáliai relációjú török kereskedelmet, az 1806–1812-es háború pedig a román fejedelemségek irányából

4. ábra.

A Török Birodalom gazdasági megroppanásának mechanizmusa

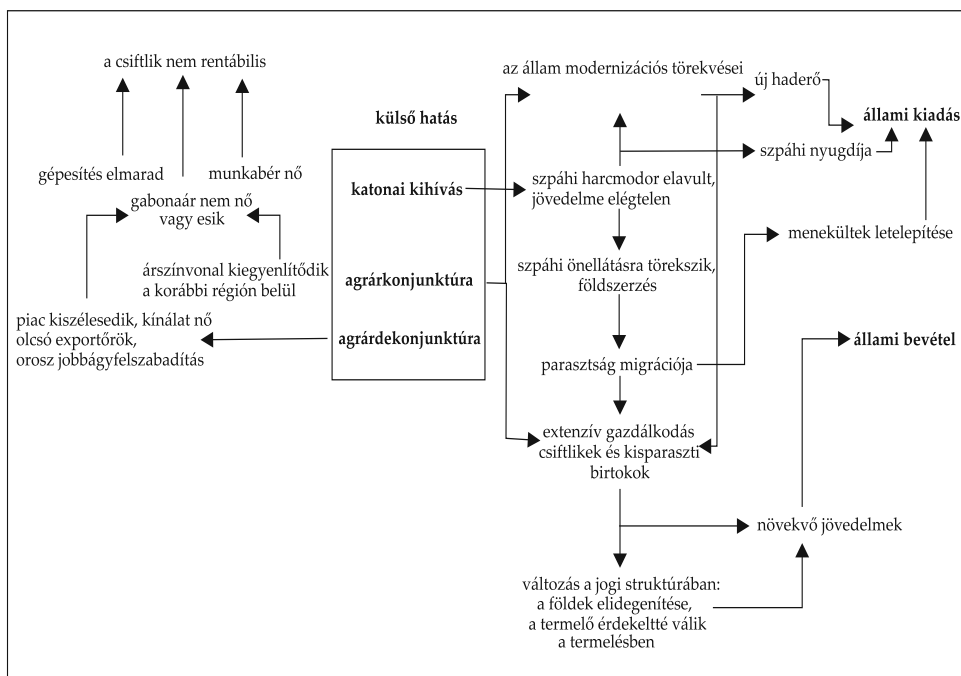

gátolta az árucserét. (Ez utóbbiak a nyomott árú élelmiszer-beszolgáltatások miatt Konstantinápoly ellátásában és az adóbérlő elit fenntartásában is kulcsszerepet játszottak. A kereskedelem blokkolása, illetve a spekulatív, belföldön hiányt eredményező export nem hajtott gazdasági hasznot.)

A sokasodó katonai kihívások miatt viszont az államnak többletbevételekre volt szüksége. A 18. században az állam a bevételi források növelése érdekében először a belső kölcsönök rendszeréhez fordult, majd amikor a rövid lejáratú hite-

5. ábra.

Az agrárkonjunktúra ösztönző hatása (1840 után) a Tanzimat során végbemenő társadalmi és gazdasági átstrukturálódásra; és a dekonjunktúra hatása (1873–1878 után) az extenzív mezőgazdaság formáira (a csifliklek hanyatlása)

lek felhalmozódtak, a valuta leértékeléséhez folyamodott,³¹ hogy elkerülje a külföldi hitelezőket és az eladósodás csapdáját. Az 1787–1792 közötti orosz–osztrák–török háború során a piasztér értéke már drasztikusan, egyharmaddal csökkent. Az állam, szent háborúra hivatkozva elérte, hogy a lakossági ezüstartalékot áron alul szerezze meg. Mindez a piasztér vásárlóerejének romlásához, a megélhetési költségek növekedéséhez, janicsárlázadásokhoz vezetett. Mivel a török kormányzat az árdrágulást az export okozta hiánynak tudta be, ezért importösztönző és exportszűkítő politikát folytatott. Ez a pénz kiáramlásához, a belföldi piacok elvesztéséhez és az iparosok életminőségének romlásához vezetett, hiszen termékeik eladása nehézségbe ütközött, miközben az élelmiszerárak emelkedtek. (A birodalom gazdasági megroppanásának mechanizmusára lásd a 4. ábrát.)

A viszonylagos stabilitás eredetileg öt tényezőnek volt köszönhető: (1) a vezető oszmán bürokraták igen magas fizetése nem az állami adóbevételeket terhelte, hanem ingatlanjövedelmeken alapult, (2) a katonai költségek viszonylag alacsony

31 Pamuk, Ş.: From Debasement to External Borrowing. Changing Forms of Deficit Finance in the Ottoman Empire. In: Monetary and Fiscal Policies in South-East Europe. Eds.: Avramov, R.–Pamuk, Ş. BNB, 2006. 7.

nyak voltak (a szpáhik hasonlóképpen szolgálati birtokból tartották fenn magukat), (3) a közbiztonság pedig jónak minősült (a derebégek megjelenése előtt), (4) nem volt egészségügyi, szociális és oktatási célú állami kiadás, (5) az állam kifelé nem volt eladósodva, így nem állt elő visszafizetési kényszer, noha a belső államadósság és a rája réteg előrehaladott differenciálódása társadalmi feszültségeket gerjesztett, ami reformokat tett szükségessé.

E kedvező állapot viszont mulandó volt: az állami adósságok megnövekedését a katonai költségek megugrása okozta, azt pedig a rossz közbiztonság és a háborúk (a szpáhik és janicsárok hasznavehetetlensége) eredményezték. A rossz közbiztonság oka a vidéken megerősödő ajának által okozott migrációs hullám, majd a fővárosból a helyi feszültség csökkentése érdekében vidékre küldött, részben az ajának leverésével megbízott janicsárok lázadása és földszerzése volt.³² Az ajának felemelkedése részben annak volt köszönhető, hogy az európaiak megjelenése a központtól távolabb eső gabonatermő vilajetekben hamar (fekete)piaci alapokra helyezte a kereskedelmi tevékenységet, még a hivatalos szabad kereskedelmi egyezmények előtt, így rövid idő alatt profitot tudtak realizálni, mellyel saját hatalmukat (például hadseregszervezés, zsold, pénzforgalom irányítása) erősítették meg.³³ A kereskedelmi forgalom intenzifikálódásával az ajának által megszerzett élethossziglani adóberletek igen rentábilissá váltak, a fixált állami bevételek nem követték a forgalom növekedését. Szaloniki forgalma 1720–1770 között 400%-kal emelkedett, míg az állami vámbevételek csak 0,5%-kal. A különbség a helyi elit kezén akkumulálódott, hozzájárulva a decentralizációhoz. (Pazvandoglu nem véletlenül a Duna mentén, Janinai Ali pedig Thesszália közelében építette ki sikerrel hatalmát.)

A hatalmi átrendeződés egyik első jele a janicsárlázadást leverő ajának kiváltásait legalizáló 1808. évi fermán volt, melyet csak 1813-ban vontak vissza.³⁴ A konstantinápolyi gazdasági helyzetet megrendítette már a kücsük-kajnardzsai béke is (pontosabban az 1783. évi kereskedelmi egyezmény),³⁵ majd később a drinápolyi békeszerződés hosszú távú gazdasági következménye is. Ez a piacok megnyitásának – és ebből kifolyólag a nyomott árakon történő központi felvásárlások megszűnésének – eredményeként előálló, valamint a kormányzati devalvációs politikából következő isztambuli áremelkedés miatt a megélhetési kiadások növekedéséhez és az (infláló) állami jövedelmekből élő (és így eddig az állam támaszainak tekintett)

32 Ez utóbbi részben annak tudható be, hogy a nyugati iparcikkek megjelenése a megélhetésüket fenyegette (ugyanis zömmel elpuhult iparosok voltak, katonai funkciójuk elhalványult), részben az isztambuli áremelkedéseknek, melyek oka az volt, hogy az európaiak feltűnése a központtól távoli vilajetekben hamar piaci alapokra helyezte a kereskedelmi tevékenységet, véget vetve a nyomott áron történő felvásárlásnak és Isztambul gabonabőségének; harmadsorban pedig lecserélésük kísérlete, a katonai modernizáció váltotta ki fellépésüket.

33 *Karpat, K.*: Ottoman Population 1830–1914. Demographic and Social Characteristics. The University of Wisconsin Press, Madison WI 1985. 90.

34 *Mardin, S.*: Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire. Comparative Studies in Society and History, Vol. 11, No. 3. 1969. Jun. 258–281.

35 *Bodnár E.*: Oroszország déli törekvései és a fekete-tengeri szorosok problémája (1774–1806). In: Távolabbra tekintve. Tanulmányok J. Nagy László 65. születésnapjára. Szerk.: *Ferwagner P. Á.–Kalmár Z.* Universitas Szeged Kiadó, Szeged, 2010. 237–252. és *Bodnár E.*: Oroszország déli törekvései és a fekete-tengeri szorosok problémája (1700–1774). In: Két világ kutatója. Urbán Aladár 80 éves. Szerk.: *Háda B.–Majoros I.–Marusza Z.–Petneházi M.* ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Bp., 2009. 35–46.

rétegek mozgolódásához vezetett. Másrészt e jelenség a központi költségvetésben bevétel- és haszonkiesést is okozott, hiszen a szabad kereskedelem által megnyílt nyugati piacok gabonaigénye és magasabb árai miatt a kereskedők immár nem Isztambulban adták tovább haszonnal az olcsón begyűjtött gabonát.

A birodalom erre a kihívásra a század elején nem tudott választ adni, mivel az ajánok megerősödése miatt a perifériákon a kereskedelem – mint a bevételek növelésének eszköze – gyakorlatilag kikerült a központi kormányzat ellenőrzése alól, a centrum pedig nem volt önellátó. A bevételkiesés és rossz közbiztonság eredményezte költségnövekedés miatt a centrumnak állami és szolgálati vagyont kellett elidegeníteni. Így megszűnt a vezető tisztviselők fizetésének gazdasági alapja, s ők vidéken inkább vállalták az aján/dahi szerepét-szolgálatát, esetleg a korrumpálódást, további visszacsatolásként még ingatabbá téve a közbiztonság helyzetét és az államapparátus működését. A forráshiányos (katonai modernizáció, adminisztratív modernizáció, bevételkiesés), eladósodás felé haladó birodalomnak éppen a kereskedő hatalmak nyújtottak hitelt, amelyek indirekt módon az egész folyamatot erősítették addigi gazdaságpolitikájukkal, s a tőkeszegény birodalom az adósságcspadából menekülni, versenyképesé válni már nem tudott. Miután megjelentek az olcsó nyugati iparcikkek az oszmán piacon, hiába volt továbbra is nagy a kereslet a gabona iránt a közbiztonság helyreállítása után, nagyobb hozzáadott értékük miatt az iparcikkek beáramlása véget vetett a kereskedelmi többletnek (1847-ben a gabona tonnánkénti ára 800 piasztért ért el, az iparcikké több ezret), ráadásul a gabona iránti kereslet olyan dezindusztrializációs folyamatokat gerjesztett, mely lehetetlenné tette a deficit felszámolását és az iparosítást.

A napóleoni háborúk elején is hasonló volt a globális gazdasági helyzet – ekkor ugyanúgy konjunkturális periódus volt, mint a század közepén, tehát a többletbevételekből finanszírozható lett volna a birodalom szerkezeti átalakítása, ha az export nem veszélyezteti az ellátásbiztonságot –, de a reformok kudarcba fulladtak 1789–1826 között. A katonai kihívás már ekkor is állandósult, ezt követően a szabad kereskedelem által kiváltott forgalomnövekedés (100 év alatt a kereskedelem 15-szörösére bővült) hátulütői gátolták a szerkezeti reformot. A korai inflációs politikát a századközepi második konjunkturális ciklusban felváltotta a hitelfelvétel, de a társadalmi feszültségek ugyanígy nem enyhültek, egyre inkább nacionalizálódtak és regionalizálódtak (az eddigi feszültségek az államhatalom és egyes társadalmi rétegérdekek közötti ellentétből táplálkoztak). Bármilyen furcsán hangzik, a periferikusnak tűnő *Balkán elvesztése jobban megrázta a Török Birodalmat, mint bármely más régiójáé, mivel az adók negyede származott innen*.³⁶ Ebből következően 1878 után (3. ciklus) már az adóemelés is csak korlátozott mértékben lehetett a modernizáció támogatója. A konjunktúra jövedelemtöbbletéből a régi állami elit leváltása és a centralizáció ugyan sikeresnek bizonyult, de az új bürokrácia kiépítése költséges volt, hatékonysága, lojalitása pedig alulfizetettsége és a régi elit hatalmának vidékre történő átmentése miatt megkérdőjelezhető. Így maga a *centralizáció* értelme és hasznossága is – mely összefüggött a reformmal,

36 Igaz, a hatalom fenntartása is költséges volt: a macedón tartományok költségvetési deficitet termeltek. Talán erőforrásként Egyiptom bírt hasonló jelentőséggel, de az piacként kisebb jelentőségű volt alacsonyabb lélekszáma miatt. *Karpat, K.*: Ottoman Population i. m. appendix alapján számítva.

s próbálkozások után végül még az ifjútörökök is emellett tették le voksukat – is megkérdőjeleződött.

A perifériák gazdasági leválásával szükségszerűen ott is megjelent a régi társadalmi és politikai struktúrák átalakításának igénye, mely nemcsak a politikai függetlenséget hozta el, de a régi struktúrákhoz hű muszlim elit leváltását is (a korábban oszmán szolgálatban álló és felemelkedő nem muszlim elit sikeresebben mentette át hatalmát).

A piacok megnyitása, a közlekedési és árforradalommal együtt az exportlehetőségek növelését jelentette a kisállamok számára is, ezek azonban autark térségek voltak alacsony igényszinttel, alacsony hozzáadott értékkel bíró termékekkel. A vasút kereskedelemteremtő és -elterelő szerepe ráadásul ugyanúgy a gazdaságilag fejlettebb partnerországot hozta kedvező helyzetbe (különösen hogy a kisállamok nem tudták fedezni építésük költségeit, így gyorsan eladósodtak, miközben függetlenségük elismerését részben éppen ilyen feltételekhez kötötték, mint Szerbia esetében is). Bár a szegmentált piac felszámolásával a mezőgazdasági termékek ára nőtt,³⁷ ez csak addig tartott, míg az árkülönbség ki nem egyenlítődtött a régiók között (a London és Odessza közötti 40%-os gabonaár-különbség 1910-re 2%-ra esett). *A vasút megjelenése és az emiatt a helyinél immár olcsóbb nyugati iparcikkek özöne* (a szállítási költségek 30, de akár 70%-kal is csökkentek),³⁸ *továbbá a balkáni mezőgazdasági árak lokális emelkedése, valamint az a tény, hogy az új közlekedési vonalak nem a tradicionális kereskedelmi térségeket fűzték fel, hanem nagypolitikai célokat szolgáltak, s így az oszmán piacokat egyébként is elvesztő hagyományos ipari központok lehanyaglottak, együttesen a helyi ipar tönkremenetelét eredményezték.*³⁹ 1857–1870 között 60%-kal esett a textilipari termékek ára a bolgár vilajetekben,⁴⁰ miközben a munkabér nőtt, s mivel ekkor a termelés 80%-át még a háziipar adta, az áresésnek nem lehetett az oka a hazai technikai fejlődés és az áresést gyári tömegtermeléssel ellensúlyozó gazdasági váltás. (Az angol fémcikkek szintén olcsóbbá váltak a bolgárnál.) E folyamat nem egyedi, a vasút szerepe több helyütt is hasonló módon áresést indukált, ugyanakkor integrálta a piacot: Indiában például a vasút 40-50%-ban volt felelős a gabonaárak 19. század végi eséséért, miután kiépültek a fő vonalak és a nem gabonatermő vidékek integrálódtak a piacba. Ez árkiegyenlítődet jelentett és 20%-os áresést.⁴¹ Jellemző például az anatóliai viszonyokra, hogy a helyi parasztnak még így is megérte piacra termelni, mert az áresést a szállítás gyorsasága és a szállítható termékek tömegnövekedése bőven ellensúlyozta. Ráadásul a gabo-

37 A kenyérgabona tonnánkénti ára (leszámítva az 1846–1848 közötti emelkedést és az 1875–1894 közötti áresést), 1850–1910 között 100-ról 130–150 frank/t-ra nőtt, a bécsi piacon a gabona ára még 1910-ben is magasabb volt, mint Belgrádban.

38 *Paláret, M.*: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 186–187. Például Berov adatai alapján a Rusze-Várna szakaszon a gabona szállításának költségei még a vasút kiépítése előtt 55 gramm ezüstről 14 gramm ezüstre estek, majd a vasút kiépültével 10 grammra csökkentek. *Berov, Lj.*: Transport Costs i. m. 74–99.

39 *Lampe, J. R.–Jackson, M. R.*: Balkan Economic History, 1550–1950 i. m. 144. és lásd korábban a marxistákat: *Natan, Zs.*: Ikonomiczeszkoto i szocialno razvítie na Balgarija kato rezultat ot osvobozenienieto. (1877–1878). Isztoriczeszki Pregled, 1948/4–5. 443.

40 *Palaré, M.*: Balkanszkité ikonómiki 1800–1914. Evolucija bez razvítieto. Izd. Aposztrofi, Szófia, 2005. 82.

41 *Andrabi, T.–Kuehlwein, M.*: Railways and Price Convergence in British India. The Journal of Economic History, 2010/2. (70) 351–378.

naár esése nem feltétlenül a kistermelőnél jelentkezett, hanem a fogyasztónál: az árcsökkenésben ugyanis zömmel a szállítási költségek redukálódása jelentkezett (1787–1878 között a gabona árából a szállítási költség részesedése 40%-ról 15% alá esett 100 km-en).⁴² Így egyikük sem járt rosszul. A Balkánon ugyanez a jelenség, a közlekedésfejlődés eredményezte áresés nem a gabona, hanem a nyugatról importált iparcikkek körében játszódott le (és rántotta magával a hazai árakat is): a gabonaárak hosszú távon emelkedtek a Balkánon a 19. század folyamán 1910-ig. E két jelenség viszont az iparosoknak nem kedvezett.

A mezőgazdasági prosperitás térségei nem voltak állandók, a fellendülés sokszor csak ideiglenesnek bizonyult. A mezőgazdasági export régiói fokozatosan áttevődtek egyre távolibb vidékekre, párhuzamosan a vasút behatolásával s az árszínvonal kiegyenlítődéssel (a piac egységesülésével, *I. 13. ábra*). *Végeredményben a közlekedési, kereskedelmi és árforradalom, mely az ipari forradalom balkáni hozadéka volt* (a textilipar fejlődése mellett, azt időben megelőzve) *ily módon a térség agrárjellegét erősítette*, mivel az import iparcikkek fajlagos (egy munkaóra jutó) hozzáadott értéke sokkal nagyobb volt, mint az exportált mezőgazdasági termékeké (vö. 2. és 4. táblázat), a rivális nyugati termékek pedig – például a textiliparban – olcsóbbak vagy jobb minőségűek voltak.⁴³

A közlekedésfejlődés által gerjesztett ipari hanyatlásra és a kereskedelmi viszonyok átrendeződésére jó példa, hogy Macedóniában 1790 körül a Szeresz völgyében 7 millió oka (9 millió kg) pamutot állítottak elő 7 millió piaszter értékben. Ennek kétharmadát ekkor még az osztrák és német piac vásárolta fel.⁴⁴ Azonban a nyugati textilipar fellendülése és a háborús helyzet miatt a rosszabb minőségű macedón pamut iránti kereslet lehanyaglott: a termelés már csak 5,6 millió kg volt az 1810-es években. A csökkenő keresleten az amerikai polgárháború ideiglenesen változtatott, de 1887-re így is már csak a század elején előállított mennyiség ötödét termelték.⁴⁵ Mikor a Balkán-szerte híres gyáros, Mihail Gümüsgerdán 1865-ben megnyitotta a gyárát a Rodopéban, olyan nagy volt a félelem a céhes vezetők körében, hogy a gyár tönkreteszti a háziipart, hogy a helyi török állami tisztviselők tudtával a gyárost (aki a helyi elit tagjaként maga is jó kapcsolatokkal rendelkezett) megkísérelték megölni.⁴⁶ (Itt egyben gyors képet kapunk a helyi eliten belüli harcokról és az oszmán állami apparátus szakértelméről, hozzáállásáról is.)

42 *Berov, Lj.*: Transport Costs i. m. 74–99.

43 Románia példáján megfigyelhető a korán és későn jövők stratégiája: azonos cikk esetén az angol áruk rendelkeztek a legnagyobb hozzáadott értékkel, a francia termékek voltak a legjobbak, az osztrákok pedig a legolcsóbbak. Az angolok az adott iparágakon belül is a legnagyobb értékű árukat exportálták, például mozdonyt, míg a magyarok ekét, kapát (*5. ábra*).

44 *Paszkaeva, V.*: Kam isztorijata na targovszkite vrazki na Makedonija szasz Szredna Evropa prez XIX v. Izvesztija na Insztituta za Isztorija, 1962. (11) 53.

45 *Paszkaeva, V.*: Kam isztorijata na targovszkite vrazki i. m. 61.

46 *Marinov, P. A.*: Edin neotbeljazan v isztorijata bunt v Rodopite 1865 g. Isztoricseszki Pregled, 1951–1952/4–5. 463–471. A merénylő felbujtója 10 év börtönt kapott. Miután a tizedet duplájára emelték a térségben, 1865-ben felkelés tört ki a muszlimok és a bolgárok körében is, mely részben viszont Gümüsgerdán „kizsákmányoló” bedolgozói rendszere ellen irányult. Mivel az adott technikai színvonalon (lásd később) 1 ha bolgár föld akkor sem termett többet, ha kétszer annyian vagy kétszer annyi ideig művelték, a lakosság a népesség növekedése esetén egyre inkább rákényszerült a szabad idő feladására és a mellékes jövedelemszerzésre. Ezt kihasználva Gümüsgerdán gyakran nem a kialakított összeget fizette bedolgozóinak, ráadásul az adóberlésben is érdekelt volt.

BEVEZETÉS

2. táblázat.

Szerbiai exportcikkek egységárai, 1885 és 1910

Cikkek	Mennyiség	Dinár
Hús*	t	1200
Szalonna*	t	1500
Búza*	t	140
Liszt	t	250–380
Szilva	t	300
Piroti szőnyeg	m ²	12
Piroti lóden (durva posztó)	m	1–1,4
Import morva posztó	m (2× széles)	2

* 1910-es ár.

Keleti K.: A Balkán-félsziget némely országai- és tartományainak közgazdasági viszonyai. Bp., 1885. 40–80.

3. táblázat.

A külföldi iparcikkek beáramlásának hatása a lakosság egy főre jutó és össz fogyasztására, és a tőkekiáramlás volumenére Bulgáriában, 1896, 1901 és 1911

Kategória	1896	1901	1911
Iparcikkek fogyasztása, millió leva	69	77	285
Iparcikkek fogyasztása (1896 = 100)	100	110	411
Lakosság (1896 = 100)	100	108	125
Egy főre jutó fogyasztás (1896 = 1)	1	1,01	3,3
Behozott iparcikk millió levában	60	59	163*
Behozott iparcikk (1896 = 100)	100	100	271
Behozott iparcikk egy főre (leva)	15	15	38
Hazai iparcikk egy főre (leva)	2,2	4,5	28,3
Behozott iparcikk a fogyasztás %-ában	87	76	57
Iparcikkfogyasztás az egy főre jutó GDP %-ában	8	–	20
Gabonafogyasztás az egy főre jutó GDP %-ában	18–20	–	14–15
Iparcikkfogyasztás/fő a gabonafogyasztáshoz (300 kg/fő = 35–45 leva) mérten %-ban	50	55	140

* Ebből késztermék csak 63 millió leva a 120 millió bolgár ipari termeléssel ellentétben. Tehát a széles közönségnek szánt késztermékeket illetően Bulgária kifejezetten rossz fogyasztópiacnak tekinthető.

Ta Van Long: Razvitie na naemnija trud v zanajatsijsztvoto v Balgarija (1888–1910). Isztoriceszki Pregled, 1991/12. 60. ipari adatai alapján saját számítás.

Az infrastruktúra fejlődésének hatását az iparcikkek esetében a következő példával világíthatjuk meg: Bulgáriában a behozott iparcikkek mennyisége 1896–1911 között 2,7-szeresére nőtt, a fogyasztás pedig értékében négyszeresére, s az egy főre jutó fogyasztás is háromszorosára emelkedett 20 év alatt, s meghaladta a

4. táblázat.

Importcikkek árai Romániában, 1885

Cikk	Egység	Lej-frank	Legolcsóbb, legjobb
Fonal	5 kg	11–14	angol
Posztó	métere	3–10	angol
Férfiruha	db	25–150	osztrák
Bécsi cipő	pár (1. oszt.)	10–13	osztrák
Francia cipő	pár	25–30	francia
Lapát, kapa	1000 db	70–200	magyar
Pohár	tucat	4–60	cseh, angol, francia
Cséplőgép	db	10 000–18 000	angol
Gőzmozdony	db	6 000–10 000	angol
Motor	db	1 000–6 000	angol
Eke (taligával)	db	70–160	osztrák–magyar

Keleti K.: A Balkán-félsziget i. m. 169–170. alapján.

gabonafogyasztás értékét. Azaz a gazdasági behatolás, a közlekedésfejlesztés ösztönözte az egyébként alacsony fogyasztást. Világos, hogy ez mindaddig jövedelemkiáramlást jelentett, míg nem a hazai ipar állította elő a fogyasztási cikkeket, márpedig 1896-ban még az iparcikkek közel 90%-a külföldről jött, s noha 1911-re részesedésük a bolgár ipar megelégnélésének köszönhetően 60% alá esett, összességében értékük így is tovább nőtt (3. táblázat). A hazai iparcikkfogyasztás egy főre jutó értéke 10 év alatt több mint 20-szorosára nőtt, de még így is a külföldi alatt maradt. A nyugat-európai iparcikkek, például a textil, ráadásul olcsóbbak is voltak a belpiacokon előállítottnál, erre jó példa a piroti lóden és a jobb minőségű morva posztó közötti árkülönbség (2. táblázat). Így a Török Birodalom ruméliai részeinek kereskedelme is, mely korábban aktívumot mutatott akár Ausztriával és Velencével szemben, deficitessé vált, a modernizációs szükségletet tehát ebből a forrásból, a kereskedelemből és az iparosításból sem lehetett fedezni. A háromszorosra növekvő fajlagos fogyasztás-növekedés egyébként értékben nem párosult kiugró összegekkel: Szerbiában Calic is 180 dinár fölé teszi egy átlag 5 ha-os birtok éves ruházatkölségét,⁴⁷ ami egy főre 30 dinár, viszont a teljes kiadás 66%-át is elérte – tehát még a kisparasztság is igényelte a textilipari cikkeket, és erre a külföldi vállalatok jó érzékkel tapintottak rá. A különbség az, hogy amit 1878 előtt saját maguk vagy a hazai ipari létesítmények állítottak elő, azt most egyre inkább a külföldi gyártóktól vették meg az 1900 utáni „mini spurt” korszakáig.

Az árszínvonal kiegyenlítődesétől kezdve az élelmesebb kereskedők az export helyett az importkereskedelmet kezdték preferálni, mely fogyasztást ösztönző hatást váltott ki ebben az egyébként csak kis jövedelemtöbblettel rendelkező térségben. Mivel a mezőgazdasági termékek árnövekedése 1850 után a hazai piacon is megkezdődött, ez az iparosok, ipari munkások vásárlóerejét csökkentette, hiszen ők nem termelték meg élelmü-

47 Calic, M.-J.: Sozialgeschichte Serbiens 1815–1941. Oldenbourg, München, 1994. 145.

ket. Így ezen országok, ahol az agrárszférában a megélhetés egyébiránt olcsó volt, a bérek pedig alacsonyok (már ha dolgozott egyáltalán valaki az iparban, mert az alacsony bérek miatt nem volt rentábilis feladni a földművelést), nem a (gyár)ipar felé fordultak, mivel az ipari alkalmazott csekély bére szintén jelentős részét lett volna kénytelen az általa nem termelt élelmiszerek beszerzésére fordítani. A magasabb munkabér viszont sem a tőkeszegény helyi tulajdonosnak, sem a külföldi tőkebefektetőnek nem volt érdeke. Míg volt elegendő föld, senki sem kívánt az iparban dolgozni (5. táblázat), így elmaradt a foglalkozási átrétegződés és az államtartás modernizációja, miként a gazdaság versenyképessé tétele is.⁴⁸

48 Itt érdemes egy nagyobb exkurzust tenni a balkáni ipari forradalom kései megjelenése kapcsán. A kisparaszti gazdálkodás gyakran a legkevésbé jövedelmező tevékenység, de meg lehet belőle élni. Az ipari munkabérek a Balkánon 1920 után már magasabbak, mint az agrárszektore, de a 19. században bizony még nem ez volt a helyzet (ez önmagában is magyarázza a megkésztettségét). Kérdés, hogy mi készítheti a parasztságot az ipari termelésre, ha a földje hozamából meg tud élni. Az egyik lehetőség a relatív túlnépesedés. A földön, ha nem osztják fel, hanem egyben tartják, egy szinten túl, technológiai váltás híján a növekvő munkaerő sem tud több értéket előállítani (legfeljebb több lesz a szabad ideje, amit művelődéssel, szórakozással-fogyasztással, politizálással tölthet), s a fajlagos jövedelem esik. Ez – ha sok a felszabaduló idő és energia, amit vásárlóerő híján fogyasztással sem lehet levezetni – politikai aktivizálódáshoz és a szélsőségek megjelenéséhez vezet, vagy ipari átrétegződéshez. Ha viszont felosztják a földet, akkor egy idő után az a kritikus méret alá csökken és elégtelen lesz egy család eltartásához. Ez ugyanazt eredményezi, mint az előbbi helyzet. A védekezési módszer az egykésztetés. Ezzel az a probléma, hogy fejlett egészségügyi rendszert igényel, mert egy járvány esetén, az elemi üzemeység, a család kihalhat, és az ingatlan másra száll. Az ingatlan koncentrációja egykésztető közegben pedig nem lehetséges, mert egy bizonyos méret fölött az adott munkaerő nem tudja megművelni a földet (relatív munkaerőhiány). Ilyen egészségügyi rendszert viszont csak az ipari forradalom járulékos hatásai tudtak kialakítani, a korábban egykésztető területek tehát nagy kockázatot vállaltak, nem is volt elterjedt és életképes stratégia a 19. század előtt.

Másik lehetőség az ipari átrétegződésre a külső kényszer (belső késztetésnek tekintve a relatív túlnépesedést) – például az állami vezetés a versenyképesség érdekében dönthet így, ha a szomszédok ezt a stratégiát alkalmazzák, mert nagyobb az ipar hozzáadott értéke. De dönthet így akkor is, ha megnövekszik a foglalkozási igény is.

Nyugat-Európában a primogenitúra esetében a helyzet egyszerűbb volt – emiatt a föld feldarabolódásától és agrártúlnépesedéstől sohasem kellett tartani. A többi gyermek szükségszerűen olyan pályát választott, ami elősegítette új megélhetési források megjelenését. Ez is egy stratégia, mint az egykésztetés. Csakhogy ez is problémákat vet fel. Az világos, hogy az a térség, mely ezt a stratégiát választja, hamarabb léphet az ipari fejlődés útjára, mint például a Balkán (tekintünk el a tőke nyilvánvaló szükségletétől, s helyezzük a középpontba a vállalkozási kényszert, amely a papi, kereskedői, iparosi és katonai pályát megnyitja ezen emberek előtt). Ez viszont azt is jelenti, hogy a termékeket, szolgáltatást el kell adni, a tőkét pedig meg kell szerezni. Nyilván az egymás közötti tranzakció nem termel túl sok valódi jövedelmet, tehát olyan térségek jönnek számításba, melyek nem rendelkeznek ezzel a kényszerrel, így nem léptek még erre a pályára (így például olcsóbb az élelem, vagy termelőszközlet lehet szerezni termelésre nem alkalmas termékért cserébe). Amennyiben viszont a mezőgazdasági termékek árát sikerül leszorítani (azaz a mezőgazdasági foglalkoztatott megélhetésre fordított költsége csökken a jövedelemhez képest) az olcsóbb külföldi élelem által, akkor a hazai agrártermelő bevételétől esik el, így elszegényedik hosszú távon. Ez ahhoz vezet, hogy nagy részük átrétegződik – ha van hová. Azaz, egy öngerjesztő iparosodási folyamatról van szó. Egy idő után az átáramlás leáll, mert az ipari vívmányok annyira javítják a mezőgazdaság termelékenységét és hatékonyságát, hogy kevés ember kezében is rentábilisan nagy földek halmozódhatnak fel.

A relatív jólét eleinte növeli a népszaporulatot. Attól függően, hogy a demográfiai robbanás mikor zajlik le – az iparosodás idején, vagy némileg hamarabb, befolyásolja a mezőgazdasági termékek

5. táblázat.

Az ipar jelentősége Európában a két világháború között

Ország	Lakosság részesedése az európai összlakosságból (%)	Az ipari termelés az európai össztermelésből (%)	A kettő hányadosa, fajlagos ipari teljesítmény
Anglia	11,7	23,7	2,03
Németország	16,8	32,1	1,91
Svédország	1,5	2,7	1,80
Csehszlovákia	3,7	3,1	0,84
Bulgária	1,5	0,2	0,13
Románia	4,8	0,8	0,17
Magyarország	2,2	0,9	0,41
Ausztria	1,7	1,4	0,82
Lengyelország	8,5	2,5	0,29

Teichova, A.: Wirtschaftsgeschichte der Tschechoslowakei 1918–1980. Böhlau, Wien–Köln–Graz, 1988. 130. alapján.

A mezőgazdasági termelők számára a vasút behatolása ugyan ideiglenesen haszonnal járt,⁴⁹ az 1870-es években a verseny fokozódásával, a nagy területű, szántófölddel bíró országok kereskedelembé való bekapcsolódásával viszont szükségessé vált volna a mezőgazdaság intenzifikálása vagy gépesítése, mely jelentős korlátokkal rendelkezett. A Balkánon az átlagos (gabonatermelésen alapuló) életképes kisparaszti birtok 5 ha nagyságú volt, hektáronkénti 1 tonnás átlagtermés esetén a gazda éves bevétele 700–1000 frank volt, egy cséplőgép viszont 10 ezer frankba került,⁵⁰ tehát csak birtokkoncentráció esetén volt esély megvásárlására. Csakhogy a kisállamokban éppen hogy szétosztották a csiftlik-nagybirtokokat (ennek nemcsak az volt az oka, hogy birtokosai muszlimok voltak,

íranti keresletet. Az biztos, hogy az európai munkamegosztást – az esetleges klimatikus és háborús tényezők mellett – a túlnépesedett országok megnövekedett gabonaigénye is fokozta (lásd később az I. 12. ábrát), ami növelhette a mezőgazdasági termékek árát. Ha a piac globalizálódásával a kínálat meghaladja a keresletet, akkor csökkennek a gabonaárak. Azok a mezőgazdasági exportőr országok, melyek kis területűek, agrártúlnépesedéssel küzdenek, és ráadásul tradicionális struktúrában gazdálkodnak, jobban ki vannak téve ennek a folyamatnak, mint például Argentína. Azok az országok, melyek az agrárkonjunktúra hatásaként demográfiai robbanást élnek át, s iparuk nem fejlődik, csapdába kerülnek. Az az ország, ahol a többletjövedelmet csak részben fordítják a család mint termelési egység (gyerek mint munkaerő, gép és nyugdíj) újratermelésére, s részben gépesít (mely hatékonyabb és olcsóbb a gyermeknevelésnél), megmenekszik az agrártúlnépesedéstől, de a bővített újratermelés kényszerpályájára kerül (az iparcikket el kell adni, az eladott termék növeli a hatékonyságot), mert a mezőgazdaság és ipar hatékonnyá tétele a termékek mennyiségét növeli. Ha ez nincs egyensúlyban a népességnövekedéssel, akkor túlkínálat vagy túlkereslet jelentkezik. Az előbbi csökkentti az árat, így az újratermelés mértékét is, az utóbbi pauperizációhoz és túlnépesedéshez, a fajlagos vásárlóerő csökkenéséhez vezet.

49 A szállítási ár csökkenése eleinte nem vezetett a felvásárlási ár eséséhez termelői oldalon, mert a balkáni árszínvonal 1870 előtt messze volt a nyugat-európaítól. Áresés a gabonahiányos területeken jelentkezett. Az áresés akkor vált túl nagygyá a balkáni termelők számára, amikor – ugyanígy a közlekedésfejlesztés hatásaként – megjelent a piacon Argentína, Oroszország és az USA.

50 Keleti K.: A Balkán-félsziget i. m. 169–170.

hanem később részletezendő dekonjunkturális jelenségek is, azaz a kialakult társadalmi-gazdasági struktúra (a lakosság 80%-a a mezőgazdaságból élt 1900 körül is!) alkalmatlan volt a mezőgazdasági termelés intenzifikálására. Akkor kellett volna ugyanis nagy befektetéseket eszközölni, amikor a túlkínálat miatt a gabonaár leesett. A tőkehiány lehetetlenné tette a birtokkoncentrációt, mely kiutat jelenthetett volna a parasztság egy részének (a többiekre az átrétegződés – ha lett volna hova – vagy a napszámos sors várt volna). A pusztán konjunkturális hatásokra támaszkodó, a belső modernizációt elhanyagoló termelési egységeket ez fenyegette. Csakhogy a kisbirtokos – mivel az 5 ha-os átlagos balkáni birtokról a termés körülbelül 20%-a jutott ki a piacra – a modernizációra akkor is képtelen lett volna, ha felismeri a veszélyt, ehhez termelési és értékesítési szövetkezeteket kellett volna alakítani. Mind Midhat pasa, mind később a bolgár hitelszövetkezeti mozgalom olyan kis tőkét tudott csak mozgósítani, melyből magánszemélynek egy 5 ha-os birtok működtetése (állatok, ekék) volt csupán lehetséges. Hogy a szövetkezeti mozgalom tagjai összefogtak volna és a kapott hiteleiket összevonva modern eszközöket vettek volna, alig van tudomásunk.

Baten és Fertig megvizsgálták a vasút szerepét a társadalmi egyenlőtlenségek eltüntetésében/újratermelésében a Ruhr-vidék hinterlandján mint rurális térségben: a megélhetés színvonalának változását vizsgálatukban a testmagasság növekedése reprezentálta. 1882-ben a vasútvonalak megépítése előtt a Ruhr-vidék hinterlandján a mezőgazdaságnak bizonyítottan nem volt hatása a testmagasságra (és így a jólétre).⁵¹ 1897-re viszont a középosztály és az alacsony sorból származók közötti magasságkülönbség, mely korábban közelített a nullához, már 2 cm-re emelkedett.⁵² Ugyanakkor az átlagos magasság az 1860. évi 164 cm-ről 168 cm-re nőtt, tehát a vasút az alacsonyabb sorból származók helyzetén is javított. *A társadalmi egyenlőtlenségek tehát úgy nőttek, hogy mindeközben minden réteg életszínvonala emelkedett.* A piacosítás vesztesének egyértelműen csak a mezőgazdasági napszámosok tekinthetők – részarányuk 1882–1897 között 20%-ról 10%-ra esett, zömmel átrétegződtek. E jelenség – a mezőgazdasági napszámosok eltűnése – a földreform után Bulgáriában is lezajlott 1878–1900 között (majd a túlnépesedés miatt megfordult a trend), de ott egyértelműen más folyamatok voltak érte felelősek.⁵³

51 Kezdetben egyensúly volt a szegényebb vidékiek szarvasmarhatartásból származó nagyobb fehérjebevitelére és az ipari munkásság nagyobb bére között. A Ruhr-vidékkel ellentétben Badenben a mezőgazdasági javakhoz való közelség viszont számított, és valószínűleg ez lehetett a helyzet Bulgáriában is.

52 A testmagasságot, mely az életszínvonalat jellemezte, a regresszió-analízis alapján leginkább az egyének osztályhelyzete befolyásolta, és e tényező szerepe felértékelődött 1882–1897 között. Nőtt a bérek szerepe is, míg az állatállomány nagyságáé egyre csökkent. A főkomponens-analízis alapján az 1. agrárius faktort a tehének számának 1871–1900 közötti növekedése, a sertések száma és az adó alapján kalkulált földminőség határozta meg. Az iparosodást jellemző 2. faktort leginkább az épületek adója, a gyárak száma definiálta, de a földadó és a sertések számának szerepe sem volt elhanyagolható.

53 A német modell Balkán-félszigetre való alkalmazhatóságát némileg megkérdőjelezi, hogy a Balkánon a tej- és fehérjefogyasztás krónikusan alacsony volt, és az ipari fejlődés sem produkált ekkora többletjövédelmet. Az is tény, hogy főleg az alacsonyabb osztályok egészsége és táplálkozásának minősége a kevéssé kommercializálódott vidékeken nem a vásárlóerő függvénye. Amit pedig a paraszt nem visz piacra (márpedig a balkáni paraszt zömmel önellátó volt), annak „ára” nem befolyásolja a piaci árat, és mennyisége is csak közvetetten mérhető.

A közlekedés és a kereskedelem fejlesztése tehát a balkáni országokban inkább hátrányokat hozott, mint előnyt (hiába érvel másként Palairt), folyományaként sem a mezőgazdaság, sem az ipar nem tette lehetővé a modernizáció finanszírozását (a kereskedelmi mérleget pedig már érintettük). A folyamat nyitott gazdaságú területeket eredményezett, melyek ugyan felismerték a problémát, de tőkeszegénységük és politikai kiszolgáltatottságuk miatt protekcionista vagy importpótló iparpolitikával ugyanúgy nem érthettek el sikert a két világháború között, mint a vámok leépítését szorgalmazó első világháború előtti liberális politika idején sem. Ebből következően itt az „ipari forradalom” (mely döntően nem is ipari jellegű volt) éppen a különbségek növekedését eredményezte országcsoportokon belül, de más régiókkal való összevetésben is (lásd az 1. és a 9–10. ábrákat). Ezen csak olyan rövid periódusok segítettek – melyek gyakran tévútra vezettek – amikor a mezőgazdasági cikkek iránti igény Európában rohamosan nőtt (1846–1847), miközben a mezőgazdasági exportra való átállás olyan öngerjesztő folyamathoz vezetett, mely hosszú távon az iparosítást hátráltatta.

A világgazdaság ciklikus nekilendülése ugyanis, bár alapvetően megnövelte az országok jövedelmét, sokak szerint fokozta a különbségeket is. Éppen az egyenlőtlenség növekedése és a gazdaságilag erősebb országok behatolása, a globális piac születése az az ok, ami miatt ezt az időszakot és ezt a térséget vizsgáljuk (hiszen a jelenség ma is aktuális). Hogyan reagált erre a balkáni régió? Volt-e (mikor és mi módon) reális esély olyan gazdaság- és társadalompolitika adaptálására, mely a különbségek csökkenését eredményezhette volna a gyarmattartó országokkal szemben egy olyan széttagolódó térségben, mely (a földön és a munkaerőn kívül) sem belső, sem külső erőforrásokkal nem rendelkezett, s fejlődése is megkésett? A különbségeket magyarázó (baloldali) elméletek egy része ugyanis máig a tőkehiányt nevezi meg fő okként – s a gyarmatosítást Nyugat-Európa fő tőkeszerzési lehetőségeként írja le.

A fentiekből az rajzolódik ki, hogy a mezőgazdaság dominánssá válása a Balkánon nem adott lehetőséget a felzárkózásra, még akkor sem, ha a világgazdasági trendek ösztönzően hatottak a modernizáció mezőgazdaságból történő finanszírozásán alapuló kísérletekre. De fontos hangsúlyozni, hogy a mezőgazdasági specializáció nem szükségszerűen egyenlő az elmaradottsággal: Kanada és Argentína 1913-ban alig rendelkezett iparral, mégis Maddison szerint⁵⁴ nagyobb volt az egy főre jutó GDP, mint Franciaországban vagy Németországban. Csakhogy a Balkánnal szemben a két említett agrárjellegű országban vagy a birtokkoncentráció zajlott le, vagy a földterületek kiterjedése lehetővé tette az extenzív gazdálkodást, a nagy állattállomány eltartását, és nem mutatták a relatív túlnépesedés jeleit. A Balkánon ezzel ellentétes folyamatok játszottak le (lásd a II. fejezetet), az állattartás háttérbe szorult a gabona mögött. Több szerző, így Foreman-Peck⁵⁵ és Ivanov a fejlettség

54 Maddison, A.: Monitoring the World Economy 1820–1992. OECD, Paris, 2000. Maddison, A.: The World Economy. A Millennial Perspective. OECD, Paris, 2001 és Maddison, A.: The West and the Rest in the International Economic Order. In: Development is Back. Eds.: Braga de Macedo, J.–Colm, F.–Oman, Ch. OECD Publishing, 2002.

55 Foreman-Peck, J.–Lains, P.: European Economic Development. The Core and the Southern Periphery, 1870–1910. In: The Mediterranean Response to Globalisation before 1950. Eds.: Pamuk, Ş.–Williamson, J. G. Routledge, 2000. 79–87.

mérőszámának éppen az állattartás mezőgazdasági összjövedelemből való részesedését tekintti, s nem a gabonát, mely proxy-változóként a GDP-t is helyettesítheti a modellekben, mivel azzal jobban korrelál. Az állattartás részesedése pedig az összes mezőgazdasági termelésből az Egyesült Királyságban 77%, Németországban 66%, Franciaországban 44%, míg az alacsony GDP-vel rendelkező Spanyolországban és Szerbiában 30-36% volt. Szerbia éppen hogy leépítette állattartását a 20. század elejére a demográfiai nyomás miatt. Így hiába volt Bulgária és Románia egy hektárra jutó búzatermelése nagyobb például a franciánál, vagy a görög és román bortermelés fajlagos hozama nagyobb a franciánál és az európai átlagnál, ha ezek nem reprezentatív mérőszámok a nemzeti jövedelem szempontjából. Az iparosítás szerepének és lehetőségének vizsgálata a Balkánon azért fontos, mert a balkáni államok a fenti pozitív példákkal szemben ugyanúgy a mezőgazdaságból éltek, mégis fejletlennek minősültek.

A szerzők egy része a lemaradás okaként egyértelműen a térség demográfiai sajátosságait jelöli meg, elfogadva Malthus koncepcióját. Hajnal szerint⁵⁶ a Kelet és Nyugat közti strukturális és fejlettségi különbségek lényegében a népesedési jelenségekkel magyarázhatók: a Nyugat-Európához képest megkésett demográfiai átmenetet mutató *Balkánon a tényleges gazdasági növekedést felemészítette a népességnövekedés*. Mazower szerint, ha a két régió népességnövekedése egyforma lett volna, akkor nem nőtt volna a különbség, de Nyugaton a népességnövekedés ekkorra már lecsengett.⁵⁷ Grigg modellje vázolta az ipari forradalom nélküli agrártúlnépesedés következményeit és *szektoron belüli* adaptációs stratégiáit is (6–7. *ábra*).⁵⁸ A pusztán demográfiai okokra visszavezethető elméletek azonban önmagukban elégtelenek: a világgazdasági igények (külpiaei meghatározottság), a helyi agrárium elmaradottságának okai, valamint a tőkehiány figyelmen kívül hagyása miatt ezen elméletek nem magyarázzák a *szektoron kívüli* megújulás (foglalkozási átrétegződés, iparosítás) mint alternatíva elmaradását. A nagyobb termelékenységet biztosító iparosítás híján csak szektoron belül (mezőgazdaság) volt lehetőség reformra, amely korlátozott számú lehetőséget és eltartottat jelentett. Szerbiában már 1910-ben 93 mezőgazdaságból élő jutott egy négyzetkilométerre (1930 táján 120 felett volt ez az érték), míg az intenzivitás útjára lépő Dániában ugyanez csak 32 fő, az európai átlag pedig 40–50 fő között volt.⁵⁹ Míg 1830–1870 között a dunai vilajet népességnövekedése 50%-os (1,35-ről 2 millióra) volt, s eközben a gabona-export is megduplázódott (véltetőleg az össztermelés is nőtt), addig 1880–1910 között Bulgária lakossága már 80%-kal nőtt – de ezt már sem a hektáronkénti termésátlagok nem követték, sem a mezőgazdaság külterjessége nem volt tovább fenntartható. A térség kisállamai eleinte valamennyien a mezőgazdaság extenzív

56 Hajnal, H.: European Marriage Patterns in Perspective. In: Population in History. Eds.: Glass, D. V.–Eversley, D. E. C. Aldine Publishing Company, 1965. 101–143.

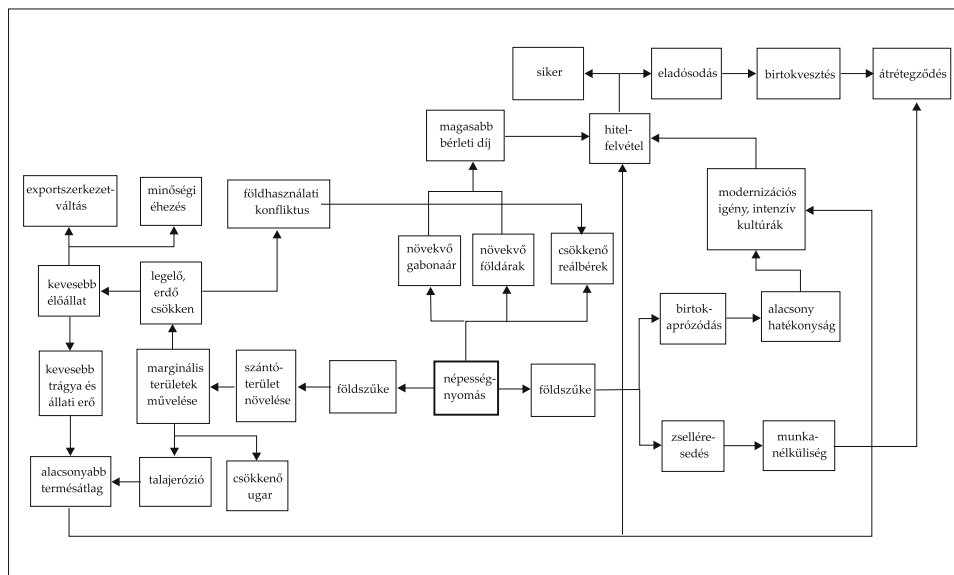
57 Mazower, M.: The Balkans. Phoenix Press, 2001, 17–44. Ez a megállapítás önmagában nem magyaráz minden jelenséget: Nyugat-Európa mindezen túlmenően azért rendelkezett kedvezőbb gazdasági mutatókkal, mert az ipari forradalom korábbi beindulása miatt az előállított áru is nagyobb fajlagos – munkaerőegységre és munkaidőre vetített – hozzáadott értékkel rendelkezett, mint a Balkán mezőgazdasági és iparcikkéi.

58 Grigg, D. B.: Population Growth and Agrarian Change. A Historical Perspective. Cambridge, 1980. 63.

59 Foreman-Peck, J.–Lains, P.: The Core and the Southern Periphery, 1870–1910 i. m. 79.

6. ábra.

A népességyomás gazdasági következményei az agrárszférában

Grigg, D. B.: Population Growth and Agrarian Change i. m. 64. után módosítva.

pályára állításával kísérleteztek, az intenzív gazdálkodásra való áttérés vagy akár csak a termékszerkezet megváltoztatása csak a relatív túlnépesedés után indult be. (Az állattartás és a gabonatermelés területi konfliktusát először a szerbek is extenzív módon kívánták megoldani.) Az externitás egyrészt természetes folyamat (olcsóbb), másrészt jelzi a térség tőkeszegénységét, harmadsorban a külpiacnak való megfelelés igényét.⁶⁰ (A világgazdasági trendek 1870 előtt éppen az ipari és az intenzív hasznosítást igénylő mezőgazdasági kultúrák megjelenését hátráltatták.) Calic is azon a véleményen van Szerbia kapcsán, hogy *a demográfiai forradalom ipar nélkül a gazdasági öngyilkosság egyik formája*. Grigg számba vette a demográfiai nyomás levezetésének módszereit (7. ábra), s elmondható, hogy a Balkán államai valamennyivel kísérleteztek tudatosan (állami szinten) vagy önkéntelenül (szociális adaptációs stratégiák szintjén).

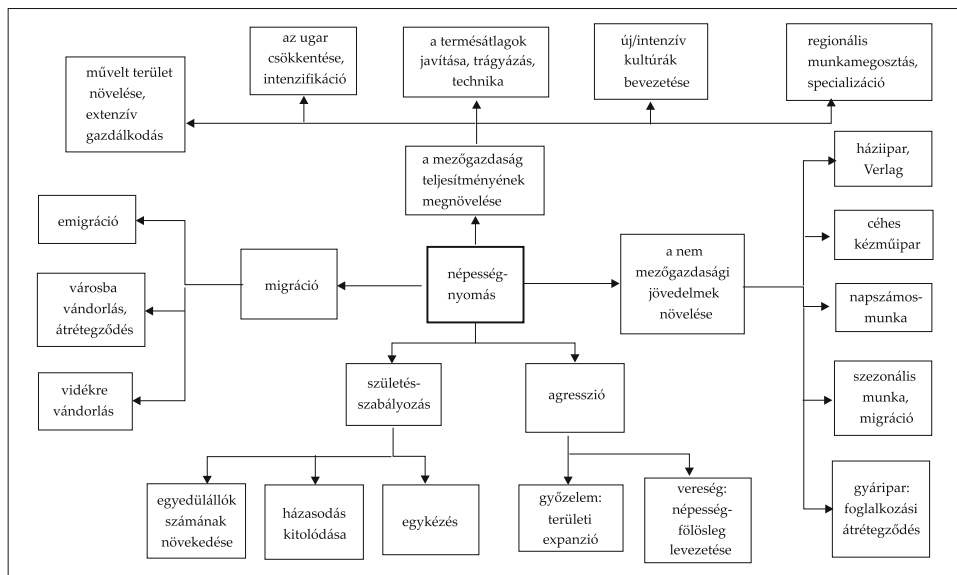
A Balkán-félsziget lemaradását számos további tényezővel magyarázták. Halil İnalcık és Traian Stojanović azonban bizonyították, hogy az a feltételezés, hogy a muszlimok, illetve a Török Birodalom nem voltak érdekeltek a kereskedelmi viszonyok fejlesztésében, téves.⁶¹ Még a birodalom elmaradott részének tekinthető

60 Egy gabonatermelő macedóniai (déli) nagybirtok a gabonakonjunktúra lecsengésével könnyebben át tudott állni dohány- vagy rózsatermesztésre, mint egy kisbirtok, az utóbbi pedig az intenzív kertgazdálkodás szempontjából volt jobb üzemforma, nem véletlen, hogy a művelési ágak elterjedése párhuzamos az eltérő üzemformák dominanciájával (a klimatikus adottságok mellett).

61 Fischer-Galati, S.: Maritime Commerce and the Balkans Before the French Revolutions. In: *Vacalopoulos, A. E.–Svolopoulos, C. D.–Kiraly, B. K.: Southeast European Maritime Commerce and Naval*

7. ábra.

A népegységnyomás levezetésének szektoron belüli és szektoron kívüli lehetőségei

Grigg, D. B.: Population Growth and Agrarian Change i. m. 64. után módosítva.

Albániában is 50-60%-kal nőtt a kereskedelmi és ipari üzletek száma a bazároknak a 19. században, s a lokális centrumnak tekinthető Szkutariban ezek száma a háromszázat is meghaladta.⁶²

Ebben a fejezetben a Balkán történetét kiragadott példák ok-okozati láncává felfűzve mutattuk be. A következő fejezet a nagy adathalmazokon, statisztikai elemzéseken alapuló fejlődési modellek relevanciáját vizsgálja.

2. A Balkán és Nyugat-Európa közti különbségek eredetét magyarázó elméletek

Az egyedi, kiragadott példák alapján kialakított regionális érvényességre törekvő koncepciók relevanciája megkérdőjelezhető, s ez a korábbi művekre és az előző fejezetben leírt, a Török Birodalmat és Kínát párhuzamba állító eszmefuttatásra is

Policies from the Mid Eighteenth Century to 1914. War and Society in East Central Europe. Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 1988. 3. A birodalom hanyatlását sokkal inkább az 1820-as évek viszontagságai okozták, amikor a külső kihívás egyszerre öltött testet a katonai beavatkozásban, a kereskedelmi viszonyok megváltozásában, mely együtt az államra elviselhetetlen fiskális terheket rótt és társadalmi válságot okozott, felemésztve a birodalom modernizációra fordítandó tartalékait, s a kereskedelem a függetlenedő Görögország kezébe került.

⁶² *Historia Popullit Shkiptar*. II. Tirana, 2002. 49.

érvényes.⁶³ A regionális tudomány megjelenése, az informatika fejlődésével a statisztikai módszerek terjedése és az interdiszciplináris megközelítés előtérbe kerülése azonban lehetővé teszi a kérdés további vizsgálatát nagy mennyiségű, térbeli és időbeni összehasonlítást segítő adatsorok elemzésével, amely újabb (vitatható) elméleteket eredményezett.

Az első elmélet a fejlődés ütemének különbségei és a regionális eltérések növekedése alapján az eredeti tőkefelhalmozás megkésetttségét és a tőke hiányát állítja középpontba, megállapítva, hogy a külső források (gyarmatosítás) hiánya behozhatatlan hátrányt jelent (Maddison, 2002).

A második elmélet az iparosítás mechanizmusát, az ehhez szükséges tényezők meglétének vagy hiányának következményeit elemzi egy labilizáló visszacsatolásokkal, öngerjesztő folyamatokkal teli, egyszerűsített (Anglia fejlődésére kalibrált) modell megalkotásával. Így a kumulálódó különbség, illetve az egyes tényezőknek az iparosodás elmaradásában játszott szerepe egyaránt mérhetővé vált (Foreman-Peck és Lains, 2000).

A harmadik és negyedik elmélet a lemaradás okait a globális kereskedelmi folyamatokba ágyazva vizsgálja, egyértelműen a kereskedelmi viszonyok és a fejlődés megkésetttsége miatt kialakuló európai munkamegosztás rovására írva a következményeket, egy – Ricardo elképzeléseit tükröző – közgazdasági modell megalkotásával (Blattman–Hwang–Williamson, 2003; Pamuk–Williamson, 2009). Az ötödik elmélet a „Mi lett volna, ha...?” kérdéssel foglalkozva arra keresi a választ, hogy megérte-e a függetlenség (Ivanov, 2006).

A hatodik elmélet szerint a globalizáció konvergenciát eredményez, így az eddigi elméletekkel szemben ez tagadja a különbségek növekedését (Good és Ma, 1999). A bonyolódó kereskedelmi hálózatok kiegyenlítődeshez vezetnek, de ez sajnálatos módon a konfliktushelyzet veszélyét növeli (Chase-Dunn és munkatársai, 2006).

A hetedik elmélet szerint a balkáni országok 1898–1910 között egységes entitásként viselkedtek Európa más régióihoz képest, azaz a Balkán viszonylag jól körülhatárolható fogalom, s az európai helyzetet a stagnáló fejlett és a dinamikusan fejlődő, de fejletlen országok politikai szembenállása határozta meg, a politikai csoportosulások is e gazdasági erővonalak mentén kristályosodtak ki.

Mivel az elméletek egy része között nyilvánvaló ellentmondás feszül (mások viszont jól kiegészítik egymást), ezért mindenképpen szükséges a folyamatok és következményeik lokális szintű rekonstrukciója, illetve az országos adatok kontrollja.

*

1. Az 1870–1913 közötti korszakot a neoklasszikus közgazdászok a *globalizáció első korszakának* is nevezik,⁶⁴ ahol a növekvő jövedelmi szint mellett a régiók közti konvergencia is megfigyelhető.⁶⁵ Míg az előbbi álláspont nagyjából tükrözi a valóságot,

63 Gondoljunk Miller, A. F.: A keleti országok története II. Szerk.: Rejsznyer, I. M.–Rubcov, B. K. Bp., Művelt Nép, 1954 című munkájára, mely szintén egyedi, kiragadott példák alapján építette fel koncepcióját.

64 Bevert még a free-trade imperialism: Maddison, A.: The West and the Rest in the International Economic Order i. m.

65 O'Rourke, K. H.–Williamson, J. G.: Globalization and History. Cambridge, Mass. MIT Press, 2009.; The Mediterranean Response to Globalization Before 1950. Eds.: Pamuk, Ş.–Williamson, J. G. Lon-

az utóbbi állítás (melyet a globalizáció sajátos tulajdonságaként is említenek) megkérdőjelezhető. A különbségek növekedésére és eredetük vizsgálatához ugyanis íme, néhány adat. Míg Észak-Európa fejenkénti jövedelme 1500-ra meghaladta a 2 USA-dollár/fő/nap értéket, addig Dél-Európában ez 1700-ra, Észak-Amerikában 1820-ban következett be, Kelet-Európában és Japánban az 1500-as szintet csak 1870-re érték el. A lemaradás tehát már ekkor jelentős volt, noha a számok csalókák, mert az egy főre jutó jövedelem a megélhetés költségeinek ismerete nélkül nem reprezentatív. Az élen álló és a sorban leghátul kullogó két térséget tekintve viszont a GDP/fő aránya az 1700-as kétszeres s az 1820-as háromszoros különbségről 1870-re hatszorosra nőtt.⁶⁶ A divergencia tehát még 1820 után is erősödött. Kérdés, hogy az 1870–1910 közötti periódusban mi történt.

Az 1870–1913 közötti periódusban éppen a különbségek növekedésének felgyorsulása következett be. A regionális jövedelmi egyenlőtlenségeket reprezentáló Theil-index az 1820-as 0,52-ről 1870-re 0,62-ra, 1910-re pedig 0,8-re nőtt, miközben 1820–1913 között a világ GDP/fő értéke 2,3-szeresére nőtt, a legdinamikusabb periódusban, 1870–1913 között pedig 1,7-szeresére. Belátható, hogy a globális GDP/fő és a különbségek együttes növekedése csak akkor lehetséges, ha nő a lecsúszók száma: 1820-ban a világon a „mélyszegénységben” élők aránya 85% felett volt. A legszegényebb 10% fejenkénti átlagjövedelme 1,8 dollár volt naponta, ez jelentette a világ lakosságának 45%-át, míg a leggazdagabb országokban (10%) a fejenkénti jövedelem 14 dollár volt, a világ lakosságának 10%-át átfogva.⁶⁷ A fenti adatok alapján a Balkán is az alsó csoporthoz tartozott. Bár Maddison a vizsgálattal éppen azt kívánta bizonyítani, hogy a gyarmatosítás előtt is jelentős különbségek voltak az országok jövedelmi viszonyai és teljesítőképessége között az ipari forradalom eltérő megjelenése miatt, valójában számadatai (melyek megbízhatósága egyébként vita tárgya) azt támasztották alá, hogy a gyarmatosítók jóléte a gyarmatosítás függvénye,⁶⁸ mégpedig inkább következménye, mint oka volt, s a különbségek csak növekedtek 1820 után. Ezek után nem meglepő, hogy a nem gyarmatosító európai államok többsége nem tudott felzárkózni. A későn jövők hátránya ledolgozhatatlanná vált.

De nemcsak a globális egyenlőtlenségek nőttek, hanem Bourguignon és Morrisson szerint (8. ábra), az országcsoportokon (régiónok) belüliek és az országcsoportok közöttiek is (csoporton belül 1950 után kiegyenlítődés mérhető).⁶⁹ A jövedelmet, iskolázottságot és várható élettartamot mint fejlettségi mutatókat tartalmazó Human Development Index (HDI) a Balkánon csak 1920 után kezdett

don, Routledge, 2000. Az árakra a konvergencia érvényes, de sem a bérekre, sem a nemzeti össztermékre nem igaz, akárcsak ma az EU-ban. A konvergencia ellen: Williamson, J. G.: Globalization and the Great Divergence: Terms of Trade Booms and Volatility in the Poor Periphery 1782–1913. *European Review of Economic History*, 12 (2008 December), 355–391.

66 Maddison, A.: *The World Economy. A Millennial Perspective* i. m.; Maddison, A.: *Monitoring the World Economy 1820–1992*. Paris, OECD, 2000.

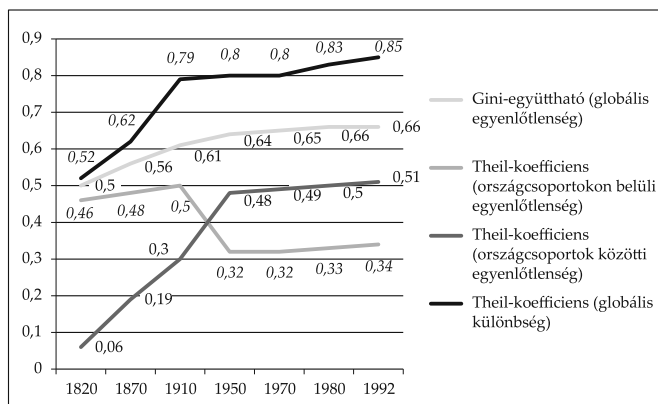
67 Llach, J.–Roldán, F.: *Globalization and International Inequalities: Gaps and Poverty in Historical Perspective*. http://www.aep.org.ar/anales/works/work2002/llach_roladan.pdf idézi Maddison, A.: *The World Economy. A Millennial Perspective* i. m. adatait.

68 Llach, J.–Roldán, F.: *Globalization and International Inequalities* i. m.

69 Bourguignon, F.–Morrisson, Ch.: *Inequality Among World Citizens: 1820–1992*. *American Economic Review*, 92. 2002/4., 727–744.

8. ábra.

Az interregionális és intraregionális területi egyenlőtlenségeket bemutató indexek értékeinek változása, 1820–1992

Bourguignon, F.–Morrisson, Ch.: Inequality Among World Citizens i. m. alapján.

közelíteni az európai elitéhez [9. a) és b) ábra].⁷⁰ A Balkán sajátosságát tehát nemcsak az adja, hogy 1870 körül a legkisebb GDP-vel rendelkezett Európában, hanem az, hogy a különbség Európa többi része és a Balkán között (Romániát kivéve) nem csökkent. Ennek oka éppúgy lehet a gazdasági növekedés ütemének alacsony százalékos értéke, mint az alacsony kiindulási értékek mellett jelentkező, de nagyobb növekedési ütem. De az ábrák szerint 1870–1910 között a balkáni államok rendelkeztek a legkisebb növekedési ütemmel Európában. Csakhogy ez utóbbi álláspontot sem osztja minden szerző (vö. 6. táblázat), ami felveti az alapadatok megbízhatóságának problémáját.

A divergenciaelmélet egy másik képviselője, Morys szerint viszont a különbség a balkáni európai országok gazdasági növekedése között nem 1870-től, hanem csak 1918 után erősödött fel, mivel a vezető országokhoz mért GDP/fő értékeik az 1870–1910-es átlag 35%-áról 1950-re 25%-ra estek (10. ábra).⁷¹ Igaz, Morys részben Maddison, valamint Good és Ma adataira támaszkodott, s az utóbbiak a 19. század végét illetően az európai történetírás „optimista” álláspontját képviselik. Bairoch viszont Bulgáriában 1913–1950 között 2,7%-os évi növekedést számított, ami elmentmond Morys és a 6. táblázat adatainak (ott 0,2% található).⁷²

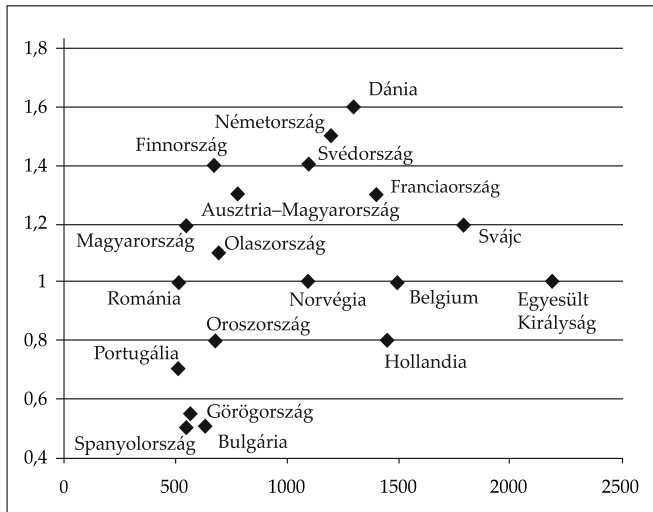
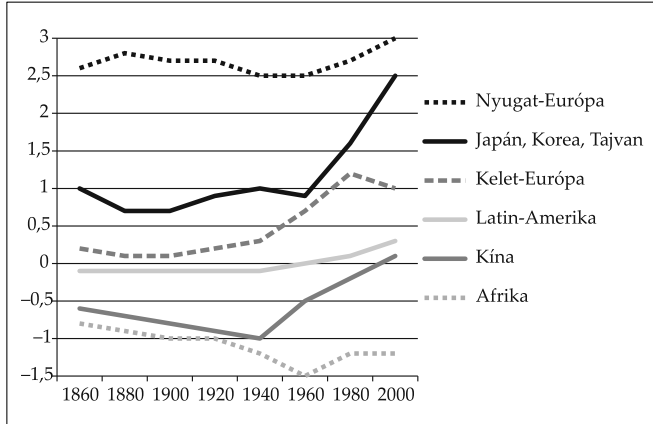
70 Morrisson, Ch.–Murtin, F.: The World Distribution of Human Capital, Life Expectancy and Income: a Multi-dimensional Approach, 2005. <http://federation.ens.fr/ydepot/semin/texte0506/MUR-2005WOR.pdf>.

71 Morys, M.: South-Eastern European Growth Experience in European Perspective, 19th and 20th Centuries. In: Monetary and Fiscal Policies i. m. BNB, 2006. 34.

72 Adatát idézi Lampe, J. R.: Bulgarian Economic History in the Twentieth Century. London, Palgrave-Macmillan, 1986. 14–15.

9. a) és b) ábra.

Fent: A HDI változása az egyes régiókban (1860–2000);
Lent: A GDP/fő éves növekedése (1870–1913 között, %) és 1870-es kiinduló értéke közötti összefüggés

Foreman-Peck-Lains. In: The Mediterranean Response i. m. 77. (Bairoch alapján.)

Maddison adatai tehát azt mutatták, hogy a különbségek kialakulása az európai országok között már 1870 előtt megindult. Bourguignon–Morrisson szerint ez 1870–1913 között folytatódott, Maddison szerint nem. A Morystól kölcsönzött 6. táblázat adatai szerint 1870–1913 között a balkáni országok éves átlagos GDP-növekedése ugyan alacsony volt, de a GDP/fő változása egész Európában hasonló üteműnek bizonyult (1,3–1,8%). Ez a periódus tehát önmagában nem tehető felelőssé a különbségek növekedéséért (a bolgár GDP/fő éves növekedési üteme pél-

6. táblázat.

A GDP/fő éves változása különböző periódusokban, 1870–2001 (%)

Terület, ország	1870–1913	1918*–1938	1950–1973	1973–1989	1989–2001
Nyugat-Európa és az USA	1,5	1,2	3,5	2,0	1,4
Franciaország	1,5	1,2	4,0	1,9	1,5
Németország	1,6	1,6	5,0	2,1	1,0
Egyesült Királyság	1,0	1,2	1,4	2,0	1,7
Délkelet-Európa	1,5	0,6	4,9	1,3	2,6
Bulgária	1,4	0,2	5,2	1,0	1,5
Görögország	1,4	2,6	6,2	1,7	1,8
Románia	1,5	-1,7	4,8	0,8	1,4
Törökország	0,9	1,8	3,4	2,4	1,4
Jugoszlávia (Szerbia)	1,8	1,3	4,6	2,3	1,3
Horvátország	1,4		5,2	2,6	3,9
Dél-Európa	1,0	1,5	5,3	2,5	2,2
Olaszország	1,3	1,3	4,9	2,6	1,5
Portugália	0,6	1,7	5,4	2,4	2,7
Spanyolország	1,2	1,4	5,6	2,6	2,5
Oroszország	1,1	1,9	3,3	1,0	-1,8
Skandinávia	1,4	2,4	3,4	2,3	1,8
Dánia	1,6	2,0	3,1	1,7	2,0
Norvégia	1,3	2,8	3,2	3,0	2,5
Svédország	1,5	2,1	3,1	1,7	1,3

* Az 1913-as adatok 1918-ra behelyettesítve, ezért a növekedés némileg kisebb a ténylegesnél, ugyanis 1913–1918 között visszaesés mérhető.

Morys, M.: South-Eastern European Growth Experience i. m.

dául nagyobb a lakosság gyarapodásánál), ez az első világháború után gyorsult fel. A 6. táblázat adatai megint ellentmondanak Foreman-Peck és Lains adatainak [9. a) és b) ábra], akik szerint Bulgária, Görögország és Portugália a leglassabban fejlődő európai országok közé tartoztak, s akik egy egész modellt építettek feltételezésükre (lásd később). Szerintük 1870–1913 között divergencia volt jellemző a Balkán és Európa viszonyára, ellentmondva a neoklasszikus közgazdászok konvergencia-hipotézisének az első globalizációt tekintve. A divergencia időszakának kérdésessége mellett tehát az a módszertani probléma is előkerül, hogy mit jelent: (1) a „különbség növekedése” (diagramon ábrázolva a távolság/különbség két országcsoport között akkor is növekedhet az egyes országokat reprezentáló vonalak között, ha a lemaradó nagyobb százalékos éves növekedést produkál a kiindulási értékek alacsonyága miatt), (2) mennyire megbízhatók az 1870-re vonatkozó (és későbbi) GDP-bebecslések.

1913-ra valamennyi balkáni állam (Albániát leszámítva) egy főre jutó GDP-je nagyobb volt Oroszországnál és a Török Birodaloménál (10. ábra). Mivel a birodalomból kiszakadni kívánó földrajzi perifériák fejlettsége között már 1870-ben sem volt jelentős a GDP-ben mért különbség, ez arra utal, hogy e térség makrogazdasági értelemben ekkor egységesnek tekinthető. A kérdés továbbra is az, hogy van-e (mekkora), mikor és minek köszönhető a lemaradás Nyugat-Európához képest, illetve a kiszakadó régió fejlettsége milyen volt az Oszmán Birodalomhoz képest 1870-ben (volt-e növekedés 1870–1910 között a függetlenség elnyerésével)?

A különbségek okai szerzteágazók: a külső körülmények ismertetésére már sor került, az előző oldalakon a lemaradás módszertani problémáit vázoltuk fel, most a balkáni országokra ezek alapján adaptált modelleket elemezzük.

*

2. Egymagában a GDP/fő változása (1. ábra, 6. táblázat) alapján tehát hiba volna messzemenő következtetéseket levonni, mert nemcsak egyváltozós mérőszám, s nemcsak pontatlan a becslése, hanem alkalmatlan a fejlettség mérésére. Foreman-Peck és Lains egész Európára kitékintő vizsgálatában viszont több, (noha viszonylag kevés) változót vett figyelembe, s modellstruktúrában gondolkodott. A kiválasztott változók kezdettől fogva egytől egyig valóban hatótényezők voltak, melyek hatásmechanizmusa világosan leírható, noha a modell leegyszerűsítő volta és területileg korlátozott alkalmazhatósága miatt a következtetések relevanciája megkérdőjelezhető. A hatótényezők a kidolgozott modellben kölcsönösen befolyásolták egymást, tehát nem tekinthetők független változónak. A vizsgálat az 1870–1910 közötti időszak fejlődésére vonatkozott, s nem pusztán az egyes országok helyzete, illetve annak változása állt a középpontban, hanem az is, hogy az egyes változók milyen erősséggel befolyásolják a fejlődést/modernizációt (amit náluk is a GDP/fő alakulása szimbolizált). A hatótényezők szerepe mellett a vizsgálat megadta a különbség alakulását a legfejlettebb országok és egy kiragadott csoport (Balkán) között.⁷³ Az adatmennyiség növelése és így a bizonytalanság csökkentése érdekében minden évtizedből felhasználták a vizsgált országok adatait (19 helyett 19×4 adat egy tényezőre). Ez azt is jelentette, hogy a Kondratyev-ciklus leszálló és emelkedő ágai egyaránt a kutatás részévé váltak.

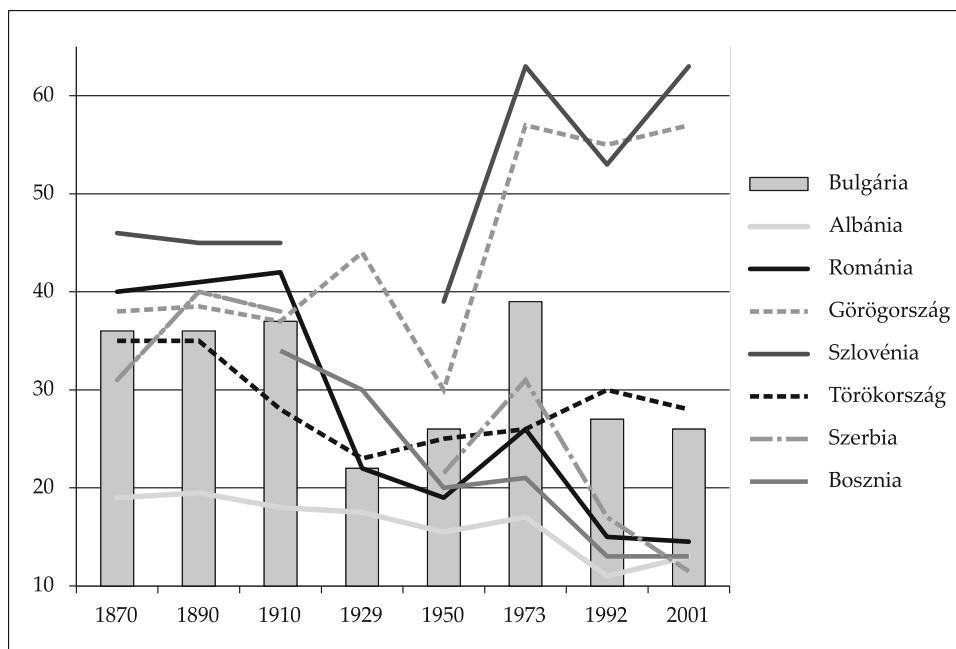
Foreman-Peck és Lains modelljében a pénzügyi stabilitást és az állami gazdaságpolitikát az aranystandard és a vám, a gazdaság (ipar) dinamikáját a széntermelés, a népesség szellemi kapacitását, kultúráját az analfabetizmus, mezőgazdasági lehetőségeit, a lakosság temperamentumát és munkamorálját (a földrajzi determinizmusból kiindulva) pedig a klíma reprezentálta. Szerepelt továbbá változóként az ország területe, lakossága mint abszolút mérőszám, a kereskedelem és a közlekedés szerepét pedig a vasúthálózat nagysága testesítette meg.⁷⁴ A vasút-

73 Foreman-Peck, J.–Lains, P.: European Economic Development. The Core and the Southern Periphery, 1870–1910. In: The Mediterranean Response i. m., valamint lásd még a problémakör vizsgálatához Lains, P.: Southern European Economic Backwardness Revisited: The Role of Open Economy Forces in Portugal and the Balkans, 1870–1913. Instituto de Ciencias Sociais, Universidade de Lisboa, 2002.

74 Foreman-Peck, J.–Lains, P.: The Core and the Southern Periphery, 1870–1910 i. m. és Foreman-Peck, J.–Lains, P.: Economic Growth in the European Periphery 1870–1914 i. m.

10. ábra.

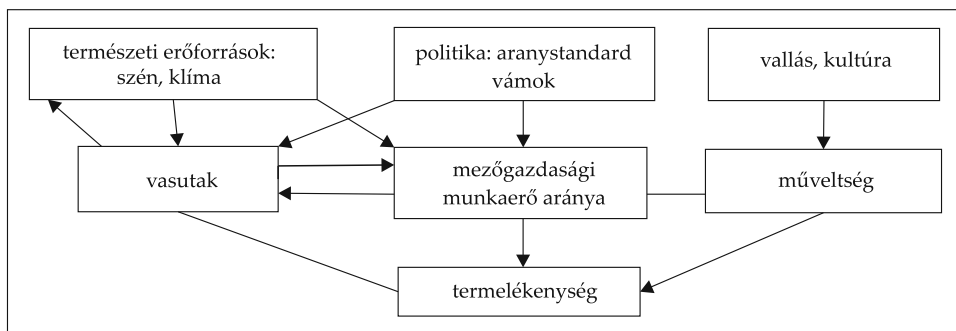
A balkáni államok GDP/fő értékei (%) az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Németország súlyozatlan átlagához képest

Morys, M.: South-Eastern European Growth Experience i. m. 39.

11. ábra.

A gazdasági fejlődés egyszerűsített hatásmechanizmusa (az ipari forradalom modellje)

Foreman-Peck-Lains. In: The Mediterranean Response i. m. 94. alapján.

építés – mint az egyik legtőkeigényesebb iparág – az ipari fejlettséget is tükröző tényezőként jött számításba, a széntermelés (és szénbehozatal) pedig az ország energiaigényét reprezentálta, mely megint az iparosodás fokmérőjeként jelentkezett. A nagy területű országok vélhetőleg kisebb importszükséglettel rendelkeznek, az így felszabaduló tőke a beruházásokban lecsapódva befolyásolja a produktivitást, a lakosság pedig fogyasztóként és munkaerőként is számba jöhet. Az írástudás és jövedelem között a szerzők nem feltételeztek erős kapcsolatot.⁷⁵ A fémstandard jelentőségét pedig az adta, hogy egyrészt megszabta a hitelezés feltételeit (lejárat, kamatláb), ami az ipari beruházások esetében nem közömbös (hosszú lejáratú hitel igény), másrészt nem lehetett korlátlanul papírpénzt nyomtatni, így nem volt lehetséges az inflációs konjunktúragerjesztés (mint például az első világháború után). Emiatt e tényező is bekerült a modellbe: az ezüststandardot követő országok például Franciaországtól kaphattak kedvező körülmények között hitelt. A védővámok beemelését szintén az indokolta, hogy 1890 után a szabad kereskedelem dominanciája már távolról sem volt egyértelmű: a magas védővám például Portugália esetében a búzatermelés fellendüléséhez vezetett, noha a talajadottságok gyengék voltak. Egy állami beavatkozás tehát képes volt módosítani a természeti környezet adottságaiból következő folyamatokat (a klíma is önálló tényező volt a modellben).

Az egyszerűsített modell a következőképpen írta le az iparosodás folyamatát (11. ábra): a szén és a klíma (mint a termelést megalapozó természeti erőforrások) meghatározzák a vasutak (iparosodás, közlekedés, kereskedelem) lehetőségeit, a klíma és a vasút a mezőgazdaság terméseredményeit (a vasút megépítésével például Szaloniki exportja 1889-re súlyban és értékben is 50%-ot emelkedett az 1886. évihez képest)⁷⁶ és piacra jutási lehetőségeit, a szén – mint az iparosodottság fokmérője – és a vasút befolyásolja a mezőgazdaságban dolgozók arányát, a mezőgazdasági termékek piacosithatóságát, a nem mezőgazdasági termelők ellátását; az írásbeliség (szakképzettség) pedig a vasútépítést és a termelékenységet, amely utóbbira szintén hat a mezőgazdasági munkások aránya. Az, hogy a két szerző az iparosodás és a kereskedelmi folyamatok intenzitásának mérésére a vasutat választotta, *alátámasztja a közlekedés kereskedelmi behatolásban játszott szerepét.*

A fő hatótényezők azonosítása érdekében, illetve a rendszer elemei közötti kapcsolatok vizsgálatára többszörös regresszióanalízist alkalmaztak, ahol a fejlődés dinamikáját számszerűsítő egyenletet folyamatosan bővítették, egyre több tényezőt felhasználva a modellből. Így egyre összetettebb egyenletek keletkeztek, melyek egyre jobban közelítették az egy főre jutó GDP tényleges értékét. Az első egyenletben tisztán gazdasági jellegű mutatókat használtak fel (széntermelés, vámmok, aranystandard), s a korreláció az egyenletből számolható és a tényleges adatok között közepes volt ($R^2 = 0,6$), azaz a kimaradt változók, például a klimatikus

75 Foreman-Peck, J.–Lains, P.: The Core and the Southern Periphery, 1870–1910 i. m. 89.

76 Tsiovaridou, Th.: The Commercial Development and Economic Importance of the Port of Thessaloniki, from the End of the Eighteenth Century to the End of World War I. In: Vacalopoulos, A. E.–Svolopoulos, C. D.–Király, B. K. (eds.): Southeast European Maritime Commerce and Naval Policies from the Mid Eighteenth Century to 1914. War and Society in East Central Europe. Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 1988. 275.

adottságok és a társadalmi viszonyok voltak felelősek a fejlődés sajátosságainak 40%-áért. A negyedik egyenlet már 85%-ban magyarázta a fejlettség okait. Újabb változók beemelése érdemben nem módosította az eredményeket (nem növelte a korrelációs koefficienszt), de szükségtelenül megbonyolította volna a modellt. Így sikerült azonosítaniuk a fejlettségért leginkább felelős tényezőket.

Összevetésként Anglia adatai is bekerültek a rendszerbe tesztelő tényezőként (úgynevezett dummy változó: az egyenlet és a modell, illetve az abból származtatott változók kialakítása úgy történt meg, hogy preconcepciózusan Anglia, a legfejlettebb európai ország sajátosságait tükrözze, ami egyben e modell hátránya, hiszen a „klasszikus” ipari forradalom menetét kéri számon a Balkántól is. Így Anglia adatai az összes egyenletet 50%-ban magyarázzák). Az első egyenlet eredményei alapján (némi talán meglepő módon) a vámok nagysága fordított kapcsolatban állt a fejlődés fokával, és a fémstandard (a valuta konvertibilitása) jobban jelzi az ország fejlettségét, mint a széntermelés 1870–1910 között. Azaz a protekcionizmus, a túladóztatás fejlődési zsákutcába vezet. Figyelembe véve a többi változót is, kijelenthető, hogy az analfabetizmus szintén fordítottan befolyásolja a fejlettséget. Fontos hátráltató tényező lehet a klíma, míg a nagy terület általában nagyobb fejlettséggel párosul (bár nem perdöntő tényező, akárcsak a lélekszám), ami behatárolja a balkáni kisállamok lehetőségeit és érthetővé válik a nagyhatalmak ódzkodása is egy Nagy-Bulgáriától.⁷⁷

A 7. táblázat azt tárja fel, hogy az egyes tényezők hány százalékban magyarázzák a brit gazdaságtól való lemaradást, továbbá mekkora a tényleges jövedelemkülönbség (százalékban) az egyes országok és Nagy-Britannia között. Ami az állami beavatkozás szerepének jelentőségét illeti, ha például Románia 1870-ben Nagy-Britanniával azonos fémstandarddal rendelkezett volna, akkor az 16–35%-kal nagyobb egy főre eső GDP-t jelentett volna. A természeti tényezők szerepe sem elhanyagolható: ha Görögország és Portugália Nagy-Britannia szénkészletével hasonló nagyságú szénkészlettel bírt volna, az önmagában 28%-os egy főre eső jövedelemtöbbletet produkált volna 1910-re a tényleges értékhez képest a 4. egyenlet szerint. Bulgária és Románia esetében viszont már csak 15–17%-os többletet eredményezett volna ugyanez a termelt szénmennyiség. Ha Portugália minden előbbieken említett adata egyezett volna a brit értékekkel, akkor egy főre jutó GDP-je 45–90%-kal lett volna magasabb az 1910-es tényleges értéknél. De a valós különbség a két ország között 218% volt, tehát a különbség felét a 4. egyenletben felhasznált változók sem tudták megmagyarázni.

Görögország és Portugália esetében 1870–1910 között nőtt, Spanyolország, Olaszország és Románia esetében csökkent a különbség a brit gazdasághoz képest. Bulgária esetében 1910-ben a legsúlyosabb hátrányt generáló tényezőként az analfabetizmus jelentkezett, megelőzve az adópolitika hiányosságait (túladóztatás, direkt adók magas aránya). Nem meglepő ezek után, hogy a későbbi fejezetekben tárgyaljuk az oktatáspolitikai és az adóstruktúra átalakításának lehetőségeit, amit például az indirekt adók előtérbe kerülése jelentett, illetve az adóemelések lehetséges hatásait.

⁷⁷ Ez az elmélet elutasítja a protekcionizmust, a vámok szerepét a fejlődésben.

7. táblázat.

Az Anglia és a dél-európai országok közti fejlettségben mutatkozó különbségek okai és az egyes tényezők szerepe, 1870 és 1910 (%)

Ország	Teljes jövedelem-különbség Anglia egy főre jutó GDP-jéhez képest	Adóból, vámpolitikából származó különbség	A fémstandardból eredő lemaradás	A széntermelésből eredő különbség	A klímából eredő különbség	A műveltségi szintből eredő különbség
1870						
Bulgária	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Görögország	216	6–12	0	12–40	n. a.	17
Olaszország	145	2,5–5	3–6	7–23	4	15
Portugália	218	16–32	0,5–1	12–40	–2	18
Románia	275	1,5–3	16–35	12–40	n. a.	18
Spanyolország	133	7–14	5–9	5–17	7	14
1910						
Bulgária	267	12–26	3–6	7–24	n. a.	37
Görögország	256	19–41	1,5–3	13–45	9	31
Olaszország	114	5–9	2–4	6–20	5	28
Portugália	257	17–37	1–2	13–45	0	39
Románia	243	11–22	1,5–3	8–27	13	38
Spanyolország	105	12–26	0,5–1	4–13	10	34

Foreman-Peck-Lains. In: The Mediterranean Response i. m.

Bulgária pénzügyi helyzete nem játszott szerepet a különbségek növelésében (kapott elég hitelt, mi több, éppen az eladósodás finanszírozta a modernizációt, így az utóbbi felelős a rossz fiskális helyzetért), a széntermelés csekély volumene (és így az iparosítás alacsony foka) szintén növelte a lemaradást (a későbbi fejezetekben az iparosítás kudarcával is foglalkozunk). Görögországnál ugyanez a helyzet, Románia esetében még a klíma is hozzájárul a hátrányhoz. Ez utóbbi különösen azért fontos, mert 1870-ben még a klíma kifejezetten előnyt jelentett (ami arra utal, hogy ekkor még egyértelműen a mezőgazdasági bevétel volt a döntő az ország gazdasági helyzete szempontjából).

Ha a különbségek időbeli változását és annak összetevőit nézzük 1870–1910 között Románia és Görögország esetében, a hiányos műveltségből származó hátrány még kumulálódott is, ugyanígy az adórendszerből fellépő hátrányok is nőttek 40 év alatt. Románia esetében az energiahordozók fokozott kihasználása miatt

az innen származó hátrány jelentősen csökkent, Görögország esetében viszont nőtt, ami a természeti adottságok kedvezőtlenségének kumulatív hatására utal (a görögök szénvagyona a nullával volt egyenlő).

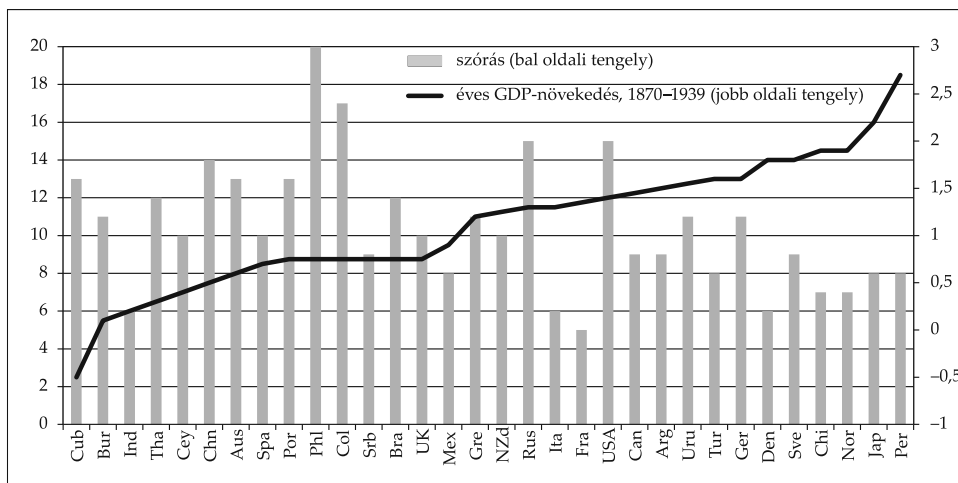
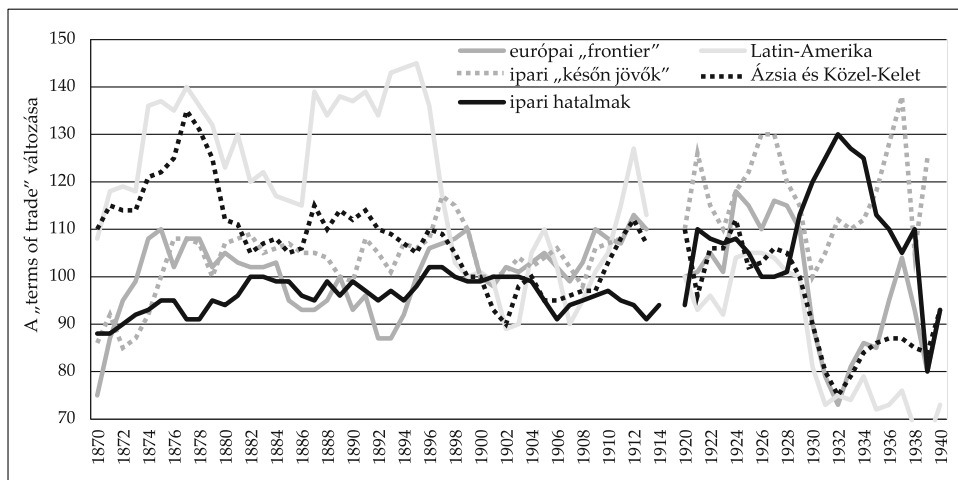
Igy aligha meglepő, hogy az angol modell adaptálása a Mediterráneumban kudarcba fulladt, de láthattuk, hogy *egy sor tényező miatt (a fejlődés megkésettisége, tőkehiány, gyarmatok hiánya, a társadalompolitikában a társadalmi mobilitástól és az egyenlőtlenség növekedésétől való tartózkodás, torz társadalmi struktúra, a túladóztatás, az eleve alacsony műveltség, nyersanyaghiány, a kisállamiságból eredő szegmentált piac, militarizált-bürokratizált centralizmus, korrupció, nyersanyaghiány, mérerhatékony-ság) a modell átvételére reális lehetőség nem is volt*, az egyre erősödő kereskedelmi kapcsolatok indukálta kölcsönhatások és a rivális szomszédok pedig nem biztosítottak steril kísérleti körülményeket. A külső körülmények egy része kiváltható lett volna a technológia intenzívítésének növelésével (például a klimatikus hátrányok csökkenthetők öntözéssel, a rossz talajadottságok trágyázással), de ezek költségesek voltak. Ráadásul az egyes tényezők szerepe önmagában nem perdöntő: Bulgária és Románia pénzügyi rendszere stabilabb volt, mint a portugál vagy a görög, mégsem volt közöttük jelentős fejlettségbeli különbség. A kevés bejövő tőke a nagy kockázat miatt nagyobb hasznot igyekezett produkálni, ami inkább tőkekiáramlást eredményezett visszaforgatás helyett – ezen a fémstandard érdemben változtatni aligha tudott.

*

3. A különbség okait messzebbre és eredendően más folyamatokra vezeti vissza Blattman és Williamson. Szerintük az intézmények, földrajzi adottságok, kultúra, azaz *a belső adottságok sokkal perzisztensebbek, mint a gazdasági növekedés fázisai, amelyeket gyakran az előbbiekkal akarunk magyarázni* (a bolgár társadalom szerkezete gyakorlatilag 1870–1940 között nem változott). Akkor hát mi a gyakori sokkhatások magyarázata, melyek azok a *külső tényezők*, melyek beindították vagy megakadályozták a növekedést? A Williamson-féle iskola a „terms of trade” (nettó barter cserearány: az exportár változása az importárhoz képest) szekuláris változásának, továbbá a rövid távú, szélsőséges áringadozások hatásának (és ciklicitásának) tudja be a centrum és a periféria folyamatainak különbségeit 1870–1939 között. A kiindulási hipotézisük az, hogy az alacsony feldolgozottságú termékek (főleg mezőgazdasági cikkek vagy nyersanyagok) ár- és exportnövekedése az egyik felelős a jövedelem kismértékű növekedéséért a perifériákon. A vásárlóerő növekedése ugyanis növekvő iparcikk-importtal párosult (a fogyasztás jobban nőtt, mint a beruházás), s így a komparatív előnyök miatt ez regionálisan a centrum és periféria közötti munkamegosztás állandósulását (a periférián dezindusztrializációt, a munkaerő agrárszektorba áramlását) – s mivel munkaerőegységre vetítve az ipar termelékenysége magasabb, mint a mezőgazdasági termékeké (egy bolgár parasztgazdaság 1000 frank körüli értéket állított elő 1910 körül, egy vasbányász vagy iparos 4000–7000 levát) –, majd a „terms of trade” romlásával a különbségek növekedését eredményezte. Az exportcikkek áresése tőkehiányt eredményezett, ami lehetetlenné tette a visszarendeződést (iparosítást). Ezt már az 1950-es években Prebisch és Singer is felvetették: azt feltételezték, hogy a „terms of trade” romlása hátrányosan érinti a fejlődő országok gazdaságának növekedését, mert

12. a) és b) ábra.

A „terms of trade” szekuláris ciklusainak és trendjeinek regionális különbségei, illetve az exportcikkek áringadozásának (szórás alapján) (fent) és a fajlagos GDP növekedésének (%/év) negatív (és közepes erősségű) kapcsolatát mutató adatok országonként (lent)

Blattman, Ch.–Hwang, J.–Williamson, J. G.: The Terms of Trade and Economic Growth i. m.

a periféria országai leginkább azok, amelyeknek legfőbb tőkebevételei forrása a külkereskedelemből származik (az áringadozások hatását nem vizsgálták).⁷⁸

⁷⁸ 1950-ben Prebisch és Singer azt állították, hogy az alapanyagok és iparcikkek esetében hosszú távon a mezőgazdasági termékek ára mindig esik az iparcikkekhez képest, ami az agrár(exportőr) társadalom számára rossz, míg a nagyobb haszon miatt ez nemcsak az ipari munkaadók számára kedvező, de hosszú távon a munkásság is előnyt szerez a növekvő bérek miatt. Ez utóbbi állításuk csak rövid távon bizonyult igaznak: sokszereplős, azonos stratégiát követő országokból álló rend-

Egy, a világ népességének 90%-át tömörítő, 35 országon 2003-ban végrehajtott globális (nem a Balkánra vonatkozó, onnan csak Szerbiát kiemelő) regresszióanalízis, mely a „terms of trade” szekuláris változásait és az árak ingadozását mint magyarázó tényezőket vette figyelembe, kontrolltényezőként pedig az export arányát és az agrár-, illetve alacsony feldolgozottságú termékek árát és exportból való részesedését használta fel, megerősítette a feltételezéseket, hogy a cserearány változása kapcsolatba hozható a fejlettséggel.⁷⁹ A „terms of trade” trendje jelentős regionális eltéréseket mutatott 1870–1938 között [12. a) és b) ábra – ez egyben arra utal, hogy a gazdasági ciklusok között is lehetett fáziseltolódás], a fejlett országokban végig növekedett, míg az európai perifériákon nem volt kimutatható egyértelmű trend (ciklusok domináltak), Ázsiában, Latin-Amerikában pedig kifejezetten csökkent. (Elvileg ez nem nulla növekedésű játszma volt, hiszen a szállítási költségek jelentős esése miatt az elvi lehetőség mindenki számára fennállt, hogy a „terms of trade” változásaiból kedvezően jöjjön ki.)⁸⁰ A vizsgálat szerint az 1870–1938 közötti periódusban a „terms of trade” hosszú távú változásai a periférián 0,2%-kal csökkentették az egy főre jutó évi GDP-növekedés százalékos értékét, míg a centrumban nem volt ilyen hatása. Ugyanekkor a „terms of trade” rövid távú ingadozásai 0,5%-kal mérsékeltek a GDP/fő növekedését a periférián, míg a centrumban megint nem mutatkozott ilyen mértékű csökkenés. A Balkán szempontjából számunkra érdekes gabonaár (akárcsak például a fa, dohány, hal, olajbogyó) ingadozása sokkal jelentősebb volt, mint például a húsé (Szerbia), a kakaóé (Afrika), a rézé (Szerbia). A „terms of trade” megváltozása értelemszerűen azokat az országokat is érzékenyen érintette, ahol az export/GDP arány nagy volt, azaz exportfüggőek, s minél nagyobb volt a „terms of trade” ingadozása (szórása), annál kisebb volt a GDP/fő növekedése [12. a) és b) ábra].

A két előbb említett tényező kombinációja igen magas értéket ad (0,7%), ha összevetjük a periféria évi átlag 0,9%-os egy főre jutó GDP-növekedésével. Azaz, ha nem lett volna a „terms of trade” rövid távú ingadozásainak és hosszú távú, szekuláris változásainak kedvezőtlen hatása a periféria GDP-növekedésére, akkor a periféria GDP-je évi 1,5–1,6%-kal nőtt volna egy főre vetítve, miközben a centrum évi 1,4%-os növekedéssel volt jellemezhető. Azaz, semmiféle divergencia nem lenne nyomozható (és így korszaka sem lenne kérdéses). Ha a perifériát pontosan ugyanazok a folyamatok jellemezték volna, mint a centrumot, akkor a „terms of trade” rövid és hosszú távú változásainak kombinált hatása 0,37%-kal csökkentette volna az évi GDP-növekedést, azaz a csökkentő hatás feleakkora lett volna, mint ténylegesen, s a fejlődő országok GDP-je még így is évi 1,2%-kal nőhetett volna egy főre vetítve.

*

szerben (mivel az ország szintű munkamegosztás és -szervezés ellentmond a világgazdasági munkamegosztásnak) a piacon a termelékenység növekedése miatt fellépő túlkínálat inkább áresést fog eredményezni, mint a bérek növekedését. Tény azonban, hogy például Bulgáriában 1920 után az ipari bérek magasabbak voltak az egy mezőgazdaságban foglalkoztatottra jutó mezőgazdasági jövedelemnél. Williamson azt is bizonyítja, hogy a periférikus államok esetében nőtt a „terms of trade”, de még így sem indukált elegendő kedvező hatást.

79 Egy 20. századi, 40 országot érintő vizsgálat alapján a GDP variabilitásának felét magyarázza a „terms of trade” változása.

80 Blattman, Ch.–Hwang, J.–Williamson, J. G.: The Terms of Trade and Economic Growth in the Periphery 1870–1938. 2003. www.nber.org/papers/w9940. 5.

4. *Şevket Pamuk* a fenti elméletet adaptálta a Balkán és a Török Birodalom viszonyainak magyarázatára. Szerinte a 2. pontban bemutatott 1870–1910 közötti helyzet csak következménye, nem előidézője a balkáni országok fejletlenségének. Azaz, nem a nyugati modell adaptálásának sikertelenségében kell az alulfejlettség okait keresni, hanem azt kell megvizsgálni, hogy miért nem történt meg az adaptáció, illetve annak kísérlete miért nem lehetett sikeres – még messzebbre nyúlva vissza az ok-okozati láncolatban. A lemaradásért ő is egyértelműen a külső tényezőket, a kereskedelmi viszonyoknak és a „terms of trade”-nek az európai munkamegosztás hatására bekövetkező, öngerjesztő folyamatokat indukáló változásait teszi felelőssé. Az elmélet szerint a balkáni régió korábbi lemaradása miatt a 19. század első felében már csupán a változások elszenvedője lehetett, a folyamatokra ráhatása nem volt (azokat nem alakította, csak kihasználta),⁸¹ csupán követő modell kialakítására volt lehetősége. Mikor a kedvező külső hatás (gabonakonjunktúra 1840–1870 között) megszűnt, a térség a megváltozó körülményekre rugalmatlanul reagált és megújulni sokáig nem tudott. Azaz, az igazi kérdés nem az, hogy 1870–1910 között konvergált vagy divergált a Balkán és Európa gazdasága, hanem az, hogy előtte mi történt. (Maddison és az 1. ábra szerint ezelőtt is divergencia játszódtott le.) A balkáni országok modernizációs törekvéseinek kudarca berendezkedésük és külső kihívásra adott inadekvát reakciójuk miatt így kezdettől kódolt volt. Pamuk és a korábban idézett Williamson kutatásának jelentősége a mi szempontunkból az, hogy nagy adatmennyiséggel dolgozva, rendszerszemlélettel, kliometrikus és közgazdasági megközelítést alkalmazva ugyanarra a következtetésekre jutottak, mint e kötet szerzője empirikusan, lokális vizsgálatok alapján először 2005-ben (Szaloniki kereskedelmének vizsgálatakor, lásd az 1. fejezetet), és regionális szinten, kiragadott példák alapján, adatbázis nélkül (amint azt az előző fejezetben kifejtettük a kereskedelmi egyenleg alakulásának jelentősége, a vasút szerepe és az integrált piac hiánya, illetve és a mezőgazdasági és iparcikkek árszínvonalának alakulása kapcsán).⁸²

Pamuk szerint a 19. század első felében megvalósuló szabad kereskedelem legsúlyosabb következménye nem a kereskedelmi egyenleg megváltozása volt (ahogyan azt Singer vagy Williamson hangsúlyozza, mint a legfőbb tőkefelhalmozó folyamat eliminálódását), hanem annak áttételes és hosszú távú hatása, amely a Török Birodalomban éppenséggel dezindusztrializációt indukált, lehetetlenné téve az államilag támogatott iparpolitika sikerét. Williamson és Pamuk modelljében a Balkán országai agrárexportórként és iparcikk-importórként jelennek meg, azaz fejletlen, periferikus országnak tekinthetők, ahol a termelési viszonyokat 3 fő tényező alakítja: a munkaerő (mely szabadon vándorol a két szektor között), a föld mennyisége (mely meghatározza a mezőgazdasági termelés mennyiségét), vala-

81 Például: Nyugat-Európa gabonaigénye és a kereslet árfelhajtó hatása szempontjából indifferens, hogy azt Oroszország vagy a Balkán elégíti ki. A szereplők növekedésével kialakuló túlkínálatnak a Balkán passzív elszenvedője, nem pedig okozója volt (a Balkán nem tudta lényegesen befolyásolni a gabonaárát).

82 Pamuk, Ş.–Williamson, J. G.: Ottoman De-Industrialisation 1800–1913: Assessing the Shock, its Impact and the Response. NBER publications, 2009. 43. <http://www.nber.org/papers/w14763>. A Pamuk–Williamson-elmélet tehát – immár adatbázissal és közgazdasági modellel alátámasztva – hasonlatosságot mutat a korábbi klasszikus (például Ricardo, Marx) elméletekkel.

mint a tőke (melyet a modellben az ipar hasznosít). Ebben az esetben – ha az ország nyitott gazdaságú, a 19. századi világgpiaci változásoknak kitett – amennyiben a mezőgazdasági cikkek iránti igény nő, és így áruk gyorsabban emelkedik, mint a hazai iparcikké, akkor (az export növekedése mellett) megindul a munkaerő elvándorlása az iparból a mezőgazdaságba, ami a hazai ipar lassú leépüléséhez vezet. Ezt siettetni egyrészt az iparosok vásárlóerejének gyengülése az élelmiszerárak emelkedése miatt, másrészt az importszerkezetben bekövetkező változások. A kereskedelem ugyanis nem egyoldalú: mezőgazdasági termékért cserébe iparcikk érkezik, egyrészt a növekvő külföldi, másrészt a csökkenő hazai kínálat miatt. A mezőgazdasági exportból szerzett jövedelem pedig az iparcikk vásárlására fordítódik termelő beruházások helyett, így helyettesítve az iparosítást. Ez egy öngerjesztő folyamat – gabonáért iparcikket –, mely mindaddig tart, míg a kiváltó hatás meg nem szűnik. A mezőgazdasági cikkek iránt megnövekvő érdeklődés okozta bevételkiesést a nyugati országok a 19. században tudatosan, a folyamatot kihasználva állami szinten is kompenzálni kívánták (a levantei kereskedőtársaságok átalakítása ekkor történik meg állami vállalkozásokká),⁸³ erre szolgált az iparcikk tömeges elhelyezése a balkáni piacon. A másik probléma, hogy a nyugati országok érdeklétté váltak a gabonáér csökkentésében, így a gabonapiac kiszélesítésében. Ezért a balkáni mezőgazdasági konjunktúra és a periféria pozitív külkereskedelmi mérlege nem tartott a végtelenségig. A leírt két példán is látható, hogy a folyamat kontrollját nem a Balkán valósította meg.

A 19. század során működő európai munkamegosztásnak ez volt a sémája. A mezőgazdasági cikkek ára a nyugatiak nagyobb gabonaigénye miatt kezdett emelkedni. A Nyugat nagyobb gabonaigényének az volt az oka, hogy nőtt a népesség és annak egy főre vetített fogyasztása is, amelyet éppen az iparosodás és az iparcikkkel való kereskedelem munkaerőegységre vetített jövedelemtöbblete tett fenntarthatóvá. (A jövedelem egy része a fogyasztást, másik része tőkévé alakulva a termelés fenntartását szolgálta.) Az ipar és a népesség növekedése ugyanis a demográfiai átmenetet iparosodással párhuzamosan megélt országok esetén gyakran nagyobb, mint az ipari forradalom hatásait szintén élvező mezőgazdaságé (I. 9. ábra),⁸⁴ a nagyobb jövedelem pedig törvényszerűen nagyobb fogyasztást indukál.⁸⁵ Az ipar segítségével lehetőségessé vált a terület mezőgazdasági eltartóképességét meghaladó, stabil társadalmat kiépíteni, nem véletlenül indult meg a foglalkozási átrétegződés

83 A Brit Levantei Társaság élére csak 1803-ban került kormány által kinevezett hivatalnok, s a kereskedőtársaság önálló diplomáciai testületként és miniállamként való működése 1825-ben szűnt meg 244 év után. Ekkor évi 17 millió font forgalmat bonyolított a társaság, de csak 70 ezer font hasznot adott át az angol államnak (elképzeltetlen, hogy ilyen kicsi lett volna a haszonkulcs). 24 darab 30 ágyús hajóval, orvosokkal, titkárokkal, tolmácsokkal és katonákkal rendelkezett ekkor a társaság, mely évi 15 ezer font költséget jelentett. *Walsh, R.*: Residence at Constantinople, during the Period of Commencement, Progress and Termination of Greek and Turkish Revolution. London, Westley, Davis. 1836. Vol. 2. 266. A Brit Kelet-Indiai Társaság a szipojlázadásig még nem állami kézben működött tovább.

84 Malthus nem véletlenül Angliában dolgozta ki elméletét. Természetesen az ipari forradalom működhet úgy, hogy a technológiai vívmányok jelentős része a mezőgazdaság fejlesztését szolgálja, így a mezőgazdaság növekedése elviekben meghaladhatja a népességnövekedést, de nem rentábilis, mert az iparcikk hozzáadott értéke, keresettsége a korban nagyobb.

85 Lásd *O'Rourke, K. H.–Williamson, J. G.*: Globalization and History, i. m. című munkáját.

Nyugaton. A haszon ideig-óraig a munkabérek emelését is lehetővé tette (I. 15. ábra), ami fogyasztásösztönző hatású volt. Mivel mindez párosult a közlekedés fejlődésével, a periférikus területen a hazai iparcikkek nem voltak versenyképesek a nyugati importtal szemben. Így a periférián a növekvő kereslet miatt a mezőgazdasági árszínvonal emelkedése a munkaerő mezőgazdaságba áramlásához/ott maradásához vezetett (egy nagy népsűrűségű és nagy jövedelmű régiót kell ellátni gabonával és luxuscikkkel). A dezindusztrializáció viszont rurális túlnépeseledést eredményezett, különösen, hogy eleinte a mezőgazdaságból származó jövedelemtöbbletet a munkaerő újratermelésére fordították (a Balkánon is volt népeségrobbanás, csak az iparosodás nem ellensúlyozta), a munkaerő növekedésével azonban nem nőtt arányosan sem a föld mennyisége, sem a bevétel. Ez 1873–1878 után hatalmas problémát okozott és a társadalmi feszültségek újratermelődését eredményezte a függetlenné vált országokban is – a Török Birodalomban szintén, csak ott a már korábban is létező makrogazdasági problémák kezelésének gondjai miatt másodlagossá váltak a vidéki társadalom problémái (valami hasonló játszódik le ma is Európában) – ez teszi érthetővé például a macedónkérdés perzisztenciáját. A kisállamok a kérdés kezelésére azt az utat választották, ami a birodalomnak már nem állt rendelkezésére, mert korábban eljátszotta: a hitelfelvételt és a feszültségek feloldását egy ellenségkép kreálásával és a népességfőlősleg háborús levezetésével. Más szemszögből nézve, mivel a gazdasági folyamatok (például munkamegosztás) már ekkor tágabb keretek között működtek, mint az államterület kiterjedése, ez az állam számára természetesen problémákat generált. (Erre az évrre támaszkodnak a globalizáció 19. századi létét elfogadó kutatók.)

Tulajdonképpen ezt a dezindusztrializációs folyamatot írták le tankönyveink India esetében is (8. táblázat), amely a rurális-periférikus terület iparosodott területtel való találkozásának és leépülésének iskolapéldája (ne feledjük, az indiai textil exportcikk volt a 19. századig, sőt az Oszmán Birodalom ezüstkiáramlásáért is részben ez felelős a nyugati utánzatok megjelenése előtt a 18. században). Emiatt az iparosodást,

8. táblázat.

A periféria textiliparának összeomlása globális kitekintésben, 1800–1910 (%)

Terület		A hazai textilpiac igényeinek kielégítése	
		külföldi import	hazai ipar
India	1800	-7	107
	1833	5	95
	1877	60	40
Oszmán Birodalom	1820	3	97
	1870	70	30
	1910	75	25

A területi változások is okozhatták az értékek módosulását: például az ambelakiai manufaktúra a görög állam kezébe került.

Pamuk, Ş.-Williamson, J. G.: Ottoman De-Industrialisation 1800–1913: Assessing the Shock, its Impact and the Response. NBER publications; Pamuk, Ş.: The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820–1913: Trade, Investment and Production. Cambridge, Cambridge University Press, 1987.

annak megkésetttségét számon kérni a Balkánon sem lehet, hiszen a nyugat-európai ipari forradalom járulékos hatása a periférián éppen az „elvárttal” ellenkező folyamatokat indukált, megsemmisítve a korábbi eredményeket is. Pamuk, Williamson, Maddison, Foreman-Peck és Lains végeredményben a klasszikus és marxista elméletek pozitív kritikáját és továbbfejlesztését jelentik. Ezen elmélet rímel a gerschenkroni tézisre, csak éppen a Török Birodalomra adaptálva, miszerint a 19. század végi orosz iparosítás a mezőgazdaság kizsárolásán, az erőltetett mezőgazdasági exportból szerzett jövedelmeken alapul.⁸⁶

Mindezekből következően igaz az is, hogy a perifériák által alkalmazott gazdasági stratégiák nagyban predesztinálják az egyes országok sorsát, illetve szerepét a nemzetközi munkamegosztásban. A fent kifejtettek ugyanis a szabad kereskedelem hatására játszódtak le (melyről egyébként minden akkori résztvevő – a kisparaszttól a kereskedőn át az államig – azt hitte, hogy számára kedvező változásokat indukál). Mexikó viszont textilipara védelmében az elzárkózást választotta, sikerült is megvédeni belső piacait a hazai textilipar számára (igaz, hogy az USA nyilvánvalóan rendelkezett más, rentábilisabb iparcikkkel is, tehát a textilipar védelme összességében alig javított Mexikó gazdasági helyzetén). Reális tehát a kérdés felvetése, hogy a Balkánon miért nem dönthettek ugyanúgy a protekcionizmus mellett (akár birodalomszinten, akár a kisállamok).

Ha ugyanis az országban a dezindusztrializációs folyamat a mezőgazdaság nyújtotta ideiglenes komparatív előnyöket kihasználva (a termelés körülményeinek – ár, földmennyiség, technológia – javulása miatt) játszódik le, akkor a GDP rövid ideig és kismértékben valóban nőhet. De mivel a GDP hosszú távú növekedése a korszakra vonatkozó kurrens gazdasági elméletek szerint csak az ipar által lehetséges,⁸⁷ így a mezőgazdasági exportőr végül gazdasága alacsony jövedelemszinten való stagnálását tapasztalja, amennyiben nem változtat stratégiáján (önellátónak nevezni csak azért nem lehet, mert zömmel egy-két exportképes termék termelésére állt át a kisparaszt is). Az ipar nagyobb termelékenységét (és magasabb munkabéreit) még az olyan felemás iparosodást mutató országban, mint Bulgáriában is tapasztalhatjuk (lásd a *III. fejezet 4. 2. alfejezetét*).⁸⁸

Lényegében tehát az 1838. évi balta-limáni szerződés, mely ledöntötte a szabad kereskedelem – régóta csak papíron létező – gátjait, a Török Birodalmat erre az útra kényszerítette. A jelenség nem egyedi, hiszen több periférián is lejátszódtott, viszont a protekcionista politikát folytató *Latin-Amerikában a kereskedelmi mérleg romlása, a helyi textilipar hanyatlása jóval kisebb mértékű volt, mint a szabad kereskedelmi zónákban. A helyzet érdekessége éppen az, hogy az oszmán gazdaságpo-*

86 Amit viszont amerikai szerzők elutasítanak, mondván, hogy Gerschenkron a sztálini időszakot vetítette vissza egy évszázaddal korábbra. *Berend T. I.: Viták a 19. századi Európa gazdaságtörténetéről* i. m. 460–461.

87 *Matsuyama, K.: Agricultural Productivity, Comparative Advantage, and Economic Growth. Journal of Economic Theory, 58. 1992, December, 317–334.; Helpman, E.: The Mystery of Economic Growth. Belknap Press, Cambridge, Mass. 2004.*

88 A bolgár kisiparos évi bevétele jócskán meghaladta egy kisbirtokos parasztét már a 19. század közepén is, persze az évente visszaforgatott tőke bevételhez viszonyított aránya is befolyásolja a hasznót. A gyáripari forma terjedésének éppen ez volt az egyik korlátja. Az ipari munkások bére csak az első világháború után haladta meg a kisparaszttségét, de annál jóval termelékenyebbek voltak.

litikusok az iparosítást a mezőgazdaság jövedelmeiből próbálták fedezni, ezért volt magasabb az exportóvám, mint az importóvám, ami az adott gazdasági környezetben viszont éppen a mezőgazdaság fellendülésének korlátozásához vezetett az ipar leépülése mellett. A mezőgazdaság fellendüléséből származó állami többletjövedelmek alig ellensúlyozták a mezőgazdasági cikkek kelendősége miatt lejátszódó munkaerő-átrétegződés eredményezett ellentétet, dezindusztrializációs folyamatot. Így hiába investálták (volna) e többletet az iparfejlesztésbe, a tőkehiány a fenti helyzet prolongálását eredményezte akkor is, mikor az gazdaságilag már nem volt rentábilis. (A másik mód, a hitelfelvételek sem jelentettek megoldást, s hamarosan a mezőgazdasági eredetű jövedelemtöbblet is a hiteltartozások visszafizetésére fordítódott – részletes kifejtését lásd a tervezett 2. kötetben.)

*

5. Érdekes, de meddő kísérletet végzett a bolgár gazdaság fejlődését illetően Ivanov, aki az állami-gazdasági keretek megváltozásának a gazdasági fejlődés ütemére gyakorolt hatását vizsgálta.⁸⁹ Elképzelésének inkább módszertanilag van jelentősége, mintsem eredményei relevanciája miatt. 2006-ban megjelent tanulmánya négy szempontból érdemel figyelmet: ez pedig a helyettesítő (proxy-) változók használata (a statisztikusok kedvelt fogása adathiány esetén, de később éppen ő érvelt használatuk ellen),⁹⁰ a lokális adatok kiterjesztésének lehetősége⁹¹ és a kontrafaktuális módszer (indirekt bizonyítás), valamint a teljes mértékű szembefordulás a bolgár történetírás hagyományaival (mivel a bolgár történetírás eleve nem kontrafaktuális, azaz a „mi lett volna, ha...” kérdés feltevését mereven elutasította).

A bolgár történészek hagyományos kiindulási alapja az volt, hogy a felszabadulással Bulgária gazdaságilag sem járt rosszul, hiszen Ivanov GDP-adatai alapján gyorsabban fejlődött, mint Törökország vagy Szerbia.⁹² Az 1870-ben még a bolgár egy főre jutó GDP-vel azonos értéket mutató Török Birodalom lemaradása a bolgár függetlenség után ugyanis jelentősen nőtt – 33 év alatt 20%-ot, noha az egy főre jutó GDP a birodalomban növekedett (9. táblázat). Viszont a Bulgáriához hasonló társadalmi berendezkedéssel bíró, de egy-két generációval korábban kvázi-függetlenné váló, s a Monarchiához gazdaságilag egyre erősebben kötődő Szerbia 1870-ben is szegényebb volt, mint a birodalmon belül lévő Bulgária (s lemaradását az 1878–1900 közötti bolgár visszaesés ellenére sem tudta ledolgozni). Ez utóbbiból (Ivanov véleményével ellentétben) az következik, hogy Bulgária gazdasági fejlődésének potenciálja eleinte mégiscsak a birodalomtól függött. Mivel 1870–1910 között a független Bulgária gyorsabban fejlődött, mint a birodalom, de már nem gyorsabban, mint a független Szerbia (amely viszont

89 Ivanov, M.: Kakvo bi sztanalo, ako i. m. 182–201.

90 Lásd lejjebb Maddison adatainak kritizálásakor: Ivanov, M.–Tooze, A.: Convergence or Decline on Europe's Southeastern Periphery? Agriculture, Population and GNP in Bulgaria, 1892–1945. The Journal of Economic History, Vol. 67. No. 3. 2007, September 672–704.

91 Az adatok sajátossága miatt hasonló módszert választott Demeter, G.: The Early Effects of the Industrial Revolution and of the Economic Crisis of 1846–1847 on the Balkan Peninsula Based on the Commercial Registers of Saloniki. Bulgarian Historical Review, 2010/1–2. 151–171.

92 Látható, hogy a 6. és 9. táblázat adatai eltérnek egymástól, bár az Oszmán Birodalom növekedése mindkét esetben Bulgáriáé mögött kullog. Ivanov a GDP-t az állatállomány változása alapján becsülte.

9. táblázat.

A bolgár, a szerb és a török fejlődés dinamizmusának különbségei, 1870–1913 (%)

Kategória	Szerbia	Török Birodalom	Bulgária
A GDP éves növekedése 1870–1913 között	2	1,4	2,1
A GDP egy főre jutó éves növekedése 1870–1913 között	1	0,75	1,05
Az egy főre jutó GDP értéke 1870-ben a bolgár értékhez viszonyítva	71	98	100
Az egy főre jutó GDP értéke 1912-ben a bolgár értékhez viszonyítva	69	79	100

Ivanov, M.: Kakvo bi sztanalo, ako i. m. 184.

továbbra sem előzte meg a Török Birodalmat, noha annál gyorsabban fejlődött) azt megmondani, hogy a függetlenség gazdaságilag üdvös-e vagy sem, Ivanov adatai alapján nem lehet. Igaz ugyan, hogy a GDP éves növekedése⁹³ a két kisállamban nagyobb volt, mint a birodalomban, de a népességnövekedés ezt a különbséget eliminálta. Tesztjeivel Ivanov csupán azt bizonyította, hogy a felszabadulás után valóban volt gazdasági visszaesés, de az nem derül ki, hogy a birodalmon belül mi lett volna Bulgária sorsa,⁹⁴ így elmélete irreális konstrukció.

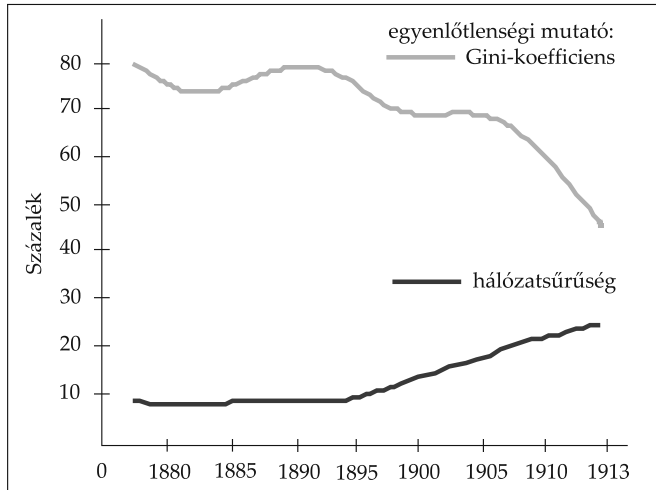
*

93 Mivel a statisztikai adatok a korból meglehetősen hiányosak egy regressziós modell megalkotásához, tesztelendő a „felszabadulás nélküli fejlődés” hipotézisét, Ivanov az ország teljesítményének megbecslését az állatállomány segítségével végezte el, mely egyszerre „gép”, élelmiszer- és ipari nyersanyagforrás (tehát utal a primer és szekunder szektor állapotára). Ivanov azért választott kerülő utat, mert egyetlen háború előtti és háború utáni év mezőgazdasági eredményeinek összevetése módszertanilag kifogásolható, 3–5 éves átlagok pedig nem álltak rendelkezésre. A jószágok száma 1848–1874 között 25 ezerről 40 ezerre nőtt az eszkidzsumajai (Tirgoviste) kazában, 1874–1892 között stagnált, majd 1910-re 53 ezer állatra nőtt: így a két növekedési periódus üteme 1,4 és 1,8% volt, közel Maddison bolgár GDP-növekedést bemutató adataihoz. Ez alapján használja Ivanov proxy-változóként a GDP-növekedés elfogadásához. Csakhogy 1878–1913 között az eszkidzsumajai kaza török lakosságának aránya 80%-ról 56%-ra esett, azaz a gazdasági változás nem zavartalan belső viszonyok között történt, a környezet kiindulási és végállapota nem azonos, így a teszt eredménye nem perdöntő. A vizsgált terület nagyságát tovább növelve a dunai vilajet területén hasonló jelenséget tapasztalt. A nemzeti jövedelem és az állattartásból származó jövedelem közötti korreláció értéke 0,87 volt (igaz, ez például a gabonára is érvényes, azaz, nem az állattartás határozta meg a mezőgazdaság teljesítőképességét, mint Ivanov fonakul érvelt, csak jól reprezentálja annak alakulását).

94 Ivanov mindenesetre azt feltételezi, hogy az 1877–1878-as háború elmaradása esetén az 1850–1860-as évek prosperitása folytatódik. Ennek ellentmond a gabonaválság, s hogy a társadalmi terhek az 1870-es évektől drasztikusan nőttek, illetve a birodalomnak az 1877–1878-as események elmaradása esetén is kellett volna valamit kezdeni a pénzügyi szempontból 1873 után megingott hatalmak adósságtörlesztésre vonatkozó követelésével. Az 1880 utáni népességnövekedés miatt a bolgár paraszt az állattartás ellenében kénytelen volt gabonát termesztetni, noha az éppen 1878 után nem érte meg, de kérdés, hogy függetlenség híján ugyanilyen drámai mértékben nőtt volna-e a népesség. A török piac elvesztésének hatását a textiliparra Ivanov is felismeri, de semmi jel nem mutat arra, hogy egy birodalmon belül maradó „textilnagy hatalom” Bulgária jobban meg tud birkózni a nyugati dömpinggel, mint független államként. A bolgár textilleport 90%-a így is a birodalomba ment (azaz a vámoknak nem volt elterelő hatásuk), csak volumene volt kicsi (más piacokat viszont elvesztett). Ivanov azzal érvel, hogy ha Bulgária a birodalmon belül marad, akkor nem kell 900 millió levát elkölteni a hadseregre – az én ellenérvem az, hogy ekkor a helyi bevételek 40%-át a birodalom központi szükségleteire

13. ábra.

A kereskedelmi hálózat fejlődésének jövedelemkiegyenlítő szerepe, 1880–1914 (%)

Chase-Dunn, Ch.–Carlson, A.–Schmitt, Ch.–Lio, Sh.: Trade and Flag i. m.

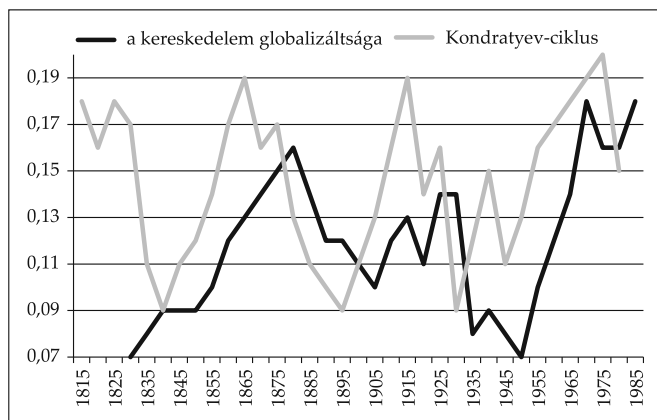
6. Nem mindenki osztja ugyanakkor azt az előzőekben kifejtett álláspontot, hogy a különbségek növekedtek Európa centrumai és perifériái között. Még ha Anglia és a Mediterráneum, illetve a GDP esetében igaz is az állítás, más a helyzet egy többdimenziós skálázás esetén. Az országok ekkor közelebb helyezkednek el egymáshoz Chase-Dunn és munkatársai szerint. A kereskedelmi hálózat fejlődésével ugyanis csökken a jövedelmi egyenlőtlenség a centrum és periféria között (13. ábra).

Ez érdekes következtetések levonására ad lehetőséget: mivel véges térben törekszik minden fél kereskedelmi többlet elérésére, így minél jobban kereskednek egymással a hálózat csomópontjainak tekintett országok, annál valószínűbb volt, hogy a kereskedelem intenzitása miatt – a szabad kereskedelem, illetve a protekcionizmus által produkált konfliktushelyzetek eredményeként – háborúba keverednek (retrospektív nézőpontból elemezve). Chase-Dunn szerint a kereskedelem intenzitása és a konfliktus hevessége közötti összefüggés 1913-ra már $r = 0,3$ -es korrelációs koefficiens mutatott az 1880-as 0,04-ről emelkedve. A későbbi politikai csoportosulások közül a központi hatalmak alkották a leghomogénebb térséget a kereskedelmi stratégiát illetően, egyedül Németország lógott ki a sorból. A világháború végered-

vonják el, illetve tartományok közötti redistribúcióra kell fordítani, részben ebből tartva fenn a hadsereget, ami 1850–1878 között 560 millió frank, továbbá nem jut 600 millió frank hitelhez a bolgár állam. A függetlenség kivívása után azonban importpótló iparpolitikát kellett folytatni, amely valóban költséges volt. Ugyanakkor ezzel szemben megemlíthető, hogy a bolgár és török fejlődés 1878 utáni eltérő ütemének oka lehet az is, hogy a bolgár állam 1899-ig nem volt eladósodott (viszont érdekes, hogy ekkor nem is fejlődött), míg a Török Birodalomból folyamatos volt a tőkeáramlás a kölcsönök törlesztése miatt. 1878 előtt viszont bolgár földön volt erős a tőkeáramlás a központi költségvetés irányába. A kontrafaktuális módszer akkor hozna eredményt, ha a népességnövekedés elmaradása, a gabonadekonjunktúra, a textilipari fejlődés, a túladóztatás mutatói és a török államadósság törlesztése mint tényezők megjelenének a modellben.

14. ábra.

A kereskedelem nyitottsága, globalizáltsága a posztnapóleoni dekonjunkció után és kapcsolata a Kondratyev-ciklusokkal

A hullámhegyek és -völgyek nagyjából egybeesnek a Kondratyev-ciklusok határaival és a főbb nemzetközi konfliktusokkal is (vö. Metz, R.: Do Kondratieff Waves Exist? How Time Series Techniques Can Help to Solve the Problem. *Cliometrica, Journal of Historical Economics and Econometric History*, 3. Vol. 5. 2011. 205–238.).

Chase-Dunn, Ch.–Carlson, A.–Schmitt, Ch.–Lio, Sh.: Trade and Flag i. m. alapján.

ményben az azonos kereskedelmi szerkezettel és célokkal bíró (2-es típus) országok között zajlott (10. táblázat).⁹⁵ Sarkítva fogalmazva: a többiek nem gazdasági indokok miatt vettek részt az első világháborúban. Ilyen szempontból tanulságos a Szaloniki kikötőjében a 18. század végén lejátszódó folyamat is: a kereskedelmi forgalom bővülése kizorítósdíhoz vezetett, mely a nagyhatalmak közötti tényleges összecsapásban kulminált (noha nyilván nem ez volt az oka), s az oroszok és franciák kiszorulásával ért véget. Végeredményben a háborús helyzetek a globalizáció szálláscsinálóiaként működtek és párhuzamosan jelentkeztek a gazdasági konjunktúrákkal vagy éppen krízisekkel (14. ábra. 1847–1856, 1873–1878: a háború a kereskedelem folytatása más eszközökkel).

10. táblázat.

Az egyes kereskedelmi típusokba sorolható európai államok politikai magatartása

Antant	Központi hatalmak	Semleges államok
Belgium 2, Franciaország 2, Görögország 2, Olaszország 3, Japán 3, Portugália 1, Románia 3, Oroszország 2, Anglia 2, USA 3, Szerbia 2	Osztrák–Magyar Monarchia 2, Bulgária 2, Németország 1, Törökország 2	Brazília 1, Kína 3, Dánia 1, Mexikó 3, Hollandia 1, Norvégia 1, Spanyolország 1, Svédország 1, Svájc 1

Chase-Dunn, Ch.–Carlson, A.–Schmitt, Ch.–Lio, Sh.: Trade and Flag i. m.

⁹⁵ Chase-Dunn, Ch.–Carlson, A.–Schmitt, Ch.–Lio, Sh.: Trade and Flag: Integration and Conflict in 19th and Early 20th Century Deglobalization. Institute for Research on World Systems, University of California-Riverside, Annual Meeting of the American Sociological Association, 2006.

11. táblázat.

A Balkán-félsziget 19. századi fejlődésével kapcsolatos nézetek

A Balkán és Európa viszonya	Szerzők	Elődök, források
GDP/fő konvergál	Good és Ma Van Zanden Chase-Dunn O'Rourke és Williamson	Bairoch
GDP/fő nő, de divergens (1820-tól, 1870-től, vagy 1920-tól)	Foreman-Peck és Lains Lampe és Jackson Ivanov és Tooze Berend és Ránki Maddison (1820–) Morys (1920–) Demeter	Bairoch és Tortella Bairoch és Tortella Gerschenkron Szende
GDP/fő nem nő, hanyatlás	Palairét Sundhaussen Avramov Daszkalov	Gerschenkron

Egyes nézetek alapján tehát a Balkán és Nyugat-Európa közötti különbség nőtt a 19. század folyamán, sőt a Balkán-félsziget nemhogy stagnált, de kifejezetten hanyatlott. Ezen a véleményen van Palairét és Sundhaussen. Foreman-Peck, valamint Lains szerint a Balkán ugyan fejlődött, de a különbség még így is nőtt a kontinens két fele között. A neoklasszikus közgazdászokra építő tanulmányok ugyanakkor azt állítják, hogy a Balkán (és a Nyugat-Mediterráneum, valamint Kelet-Közép-Európa) közelítette a fejlettebb országok életszínvonalát, legalábbis az egy főre eső GDP-t illetően. Ezt hangsúlyozza Good és Ma,⁹⁶ valamint a „zöld forradalomról” írt művében Van Zanden is,⁹⁷ aki szerint a balkáni országok mezőgazdaságuk átstrukturálása révén profitáltak abból a folyamatból, amit viszont Pamuk és Williamson egyébként kifejezetten hátrányosnak tartott hosszú távon. Ha figyelmen kívül hagyjuk azt a tényt, hogy a GDP egyébként sem alkalmas az országok teljesítményének reális mérésére, valamint az egy főre jutó GDP változása nem mond semmit a megélhetés költségeinek ismerete nélkül, mely pedig országonként igencsak eltérő, a kérdés akkor is marad: hogy lehetséges, hogy ennyire eltérő következtetésre jutnak tudósok ugyanazon témakört illetően. Kinek van igaza? Ha megvizsgáljuk, hogy a modern elméletek milyen alapadatokat használnak, illetve kitől merítenek, akkor sem lesz egyértelműbb a helyzet (11. táblázat).

Az álláspontok kritikai tanulmányozása megér néhány további gondolatot, hiszen a kötet anyaga e szerzők adataira és véleményére támaszkodik, így álláspontjuk ismerete és módszertanuk relevanciájának vizsgálata nélkül az ellentmondások feloldhatatlanok lesznek. Ha Szerbia gazdaságának 19. századi fejlődését Lampe alapján vizsgáljuk, akkor egy pozitív kép, az Osztrák–Magyar Mo-

96 Good, D.–Ma, T.: The Economic Growth of Central and Eastern Europe, 1870–1989. *European Review of Economic History*, 3. 1999/3. 103–138.

97 Zanden, J. L. van: First Green Revolution: The Growth of Production and Productivity in European Agriculture, 1870–1914. *Economic History Review*, 44. 1991/2. 215–239.

narchia gazdasági gyámkodása alól kikerülő ország képe jelenik meg előttünk, ha Palairet vagy Sundhussen műveit olvassuk, akkor egy globális folyamatoktól elzárkózó, hanyatló, rurális, agrártúlnépesedéssel küzdő, ezért nacionalizmus iránt fogékony autark térség képét kapjuk – esetenként ugyanazon adatok alapján. Calic árnyaltabb: a gazdasági gyámkodás alól való kikerülés jelentőségét illetően optimista, egyebekben osztja a pesszimista nézeteket. Gerschenkron forgatva Avramov arra a következtetésre jutott, hogy Bulgária számára gazdasági hatékonyság szempontjából megváltás volt a kommunizmus,⁹⁸ mert a felhalmozódó fölös agrármunkaerő iparba csoportosításával társadalmi problémákat oldott meg egy szerkezeti átalakulás kieroszakolásával, mely a termelés hatékonyságát és hozzáadott értékét is növelte. (Az intenzív termelést propagáló kapitalizmussal ellentétben valójában a szocializmus korszaka ugyanúgy extenzív, hiszen az ipar működése külső források megszerzésén alapult.) Ugyanezt a Gerschenkron használva Berend és Ránki egy fokkal optimistább. Foreman-Peck és Lains Bairoch és Tortella adataihoz visszanyúlva úgy látják,⁹⁹ hogy a Balkán fejlődési üteme nem volt nagyobb, mint a Nyugat-Mediterráneumé, szemben azzal, ahogy azt Good és Ma vélte, s akiknek adatait Angus Maddison is felhasználta az előzőekben ismertetett kutatásában. Akkor Maddison túlföntül „optimista” adatai is hibásak, következtetései pedig nem helytállóak? Berov szerint Bulgáriában 1800–1877 között a termelés növekedése évi átlagban kisebb volt, mint 1878–1911 között¹⁰⁰ (de ennél finomabb felbontást nem ad az 1850 utáni időszakra). Ivanov szerint a felszabadulás gazdasági visszaesést hozott 1900-ig. Palairet szerint Bulgária 1878 után hanyatlik, de adatsora csak a mezőgazdaság termelését tartalmazza, másrészt, mint arra Ivanov és Tooze felhívta a figyelmet, az egy főre eső adatok 1892 után nem zuhannak tovább (miközben a népesség nő). A Palairet által összevetésként használt 1860-as, magas értéket mutató adat szerintük megbízhatatlan, mert egymagában áll, nincs kontrollja (minél régebbi egy adat, annál megbízhatatlanabb). Maga Palairet is elismeri, hogy 1878 után a bolgár gazdaság több krízist élt át, s az ország csak 1900 után lábalt ki végleg a depresszióból (hiába indult meg a fejlődés 1890 körül, az 1896–1899. évi válság visszavetette azt): módszertani szempontból nem helyénvaló eltérő fázisokat összevetni (a fellendülést szimbolizáló 1860-ast és a recesszióból való ideiglenes kilábalást képviselő 1892-est) egy ciklicitást mutató gazdaságban. Mindezek fényében nem meglepő, hogy a 12–15. táblázatban a különböző szerzők által Bulgáriára megadott GNP-növekedés értékei (évi 0,02–1,3%) erősen eltérnek egymástól.

98 Avramov, R.: Sztopanszkiját dvadeszeti vek na Bulgaria. Szófia, Centar za liberalni sztrategii, 2001.

99 Bairoch, P.: Europe's Gross National Product: 1800–1975. *Journal of European Economic History* 5, 1976/2. 273–340. és Tortella, G.: Patterns of Economic Retardation and Recovery in South-Western Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries. *Economic History Review* 47, 1994/1. 1–21.

100 Todorova, Cv.: Indusztrializacija i sztrukturni promeni v Balgarija predi parvata szvetovna vojna. *Isztoricseszki Pregled*, 1991/5. 22–24. Berov és Cveta Todorova ebből következően „növekedéspárti”, míg Palairet nem.

12. táblázat.
 Európa államainak egy főre jutó GDP-je 1913-ban különböző szerzők szerint, illetve a GDP-növekedés üteme
 (%; 1980-as US-dollárban)

Ország	Maddison, 1990	Maddison, 1995	Good, 1996	Batroch, 1981	Clark, 1951	Gini, 1959	Előbbiek szórása	Szörös Maddisonhoz képest %-ban	Éves növekedési ütem (%)					
									Batroch, 1976	Maddison, 1990	Prados, 1993	Crafts, 1983	Good, 1994	
Ausztria	1489	1513	1453	1897	1814	1574	186	12,49	1,15					
Magyarország	1052	921	1004	1016	934	1059	58	5,51						1,3
Bulgária	756	877	715	772		951	97	12,83	0,42					
Cserögországn	808	949	794	908	739		86	10,64	0,60				0,9	
Olaszországn	1773	1467	1531	1233	1028	1360	256	14,44	0,81	0,8	1,06			1
Románia			883	1003	813	788	96	10,87	1,10					1,42
Szerbia	705	602	695	813	679	851	92	13,05	0,49					1,69
Oroszországn	973	871		934	880	806	64	6,58	0,62	0,8			1,1	
Németországn	1907	2243	1875	2100	2117	1894	152	7,97	1,30	1,6	1,42		1,2	1,63
Portugália	659	792	683	908	887	1095	162	24,58	0,18	0,3	0,60		0,6	0,3
Spanyolországn	1547	1320	1575	1084	1888	1326	276	17,84	0,25	1,4	1,05		0,8	1,37
Anglia	3065	2945	3063	2899	2903	3073	84	2,74	1	1	0,90		0,9	1
Franciaországn	1934	2020	1867	1815	1841	2360	203	10,50	1,06	1,3	1		1,11	1,1
Svédországn	1792	1812	1837	1910	2097	1577	169	9,43	2,39	1,4	1,29		1,9	1,5
Hollandia	2400	2311	2391	2005	2305	2302	144	6,00	0,93	1	0,81		1,2	0,9

Ivanov és Tooze komoly módszertani kritikákat fogalmaz meg a többi elmélettel kapcsolatban is.¹⁰¹ Lains ugyanis Corrado Gini adatait vette át, aki 1959-ben megjelent művében a bolgár GDP-t a brit 30%-ára tette a 19. század végére. Maddison ugyanezt használta fel. Good és Ma 1999-es tanulmányukban a bolgár GDP-t a brit 26%-ára tették Bairoch adataihoz visszanyúlva. Így nem meglepő, hogy Bulgária állításuk szerint konvergált Európához, Lains szerint viszont nem. Good és Ma módszertanával azonban más probléma is akad. Proxy- (közelítő, helyettesítő) változókat használtak, amelyek a gazdasági fejlődést tükrözhetik ugyan, de annak nem biztos, hogy okozói, hogy a kelet-európai országok esetében megfigyelhető adathiányt áthidalják. A GDP növekedését megbecsülő mutatóik a halálozási ráta, a postán feladott levelek száma és a nem mezőgazdasági munkaerő aránya (és ezek időbeni változása) voltak. Ivanov és Tooze megkérdőjelezi, hogy ezen változók a Balkán esetében valóban tükrözhetik-e a gazdasági fejlődést, ráadásul maga Good és Ma vallják be, hogy elméletük csak akkor érvényes, ha a gazdaságokban nincs szerkezetváltás, s az elméletnek (a változóknak) minden országra érvényesnek kell lennie. Ők azonban 12, nemzeti jövedelemre vonatkozóan pontos adattal rendelkező európai ország adatsorából állították elő ezeket a helyettesítő változókat, csak hogy az adatok Európa fejlettebb részéből származtak, ahol a demográfiai átmenet és az alfabetizáció előrehaladottabb állapotban volt, mint Keleten.¹⁰² Ebből következően vizsgálatuk peremfeltétele sérül.

Good és Ma e változók alapján a bolgár GDP növekedését évi 1,3%-ra tették, ami meghaladta a brit és francia értéket is.¹⁰³ Ivanov és Tooze szerint viszont e változók használhatatlanok az 1870–1910 közötti periódusra. A halálozási ráta ugyan csökkent 1890 után Bulgáriában, de ez az érték még mindig nagyobb volt, mint például a függetlenség kikiáltása utáni évtizedben! A postahivatalok száma valóban nőtt, az 1879-es 41-ről 374-re és a feladott levelek száma is megnegyvenszereződött, de ez részben az írni tudás gyors terjedésével volt összefüggésben, amely fázison Nagy-Britannia ekkor már túllépett (tehát a két változó nem azonos periódusban lejátszódó folyamatokat mér). Sőt, noha az egy főre eső posták száma a két országban megegyezett 1911-ben, az egy főre jutó feladott levelek száma Bulgáriában mégis csak a brit érték 7%-a volt. (A bolgár GDP viszont nem

101 *Ivanov, M.–Tooze, A.*: Convergence or Decline i. m. De ugyanez megtehető a 12. táblázat kapcsán is. A korábbi GDP-bebecslések szórását Maddison 1990-es adatsorához viszonyítva 10% feletti az eltérés az országok nagy része között. A szórás éppen a balkáni országokkal leginkább összevethető Mediterráneum esetében nagy, 15–25%-os. A két 1950-es évekbeli becslés között is jelentős a különbség, de a Mediterráneum és a Balkán esetében még Maddison két becslése is 10% feletti eltéréseket tartalmaz, ráadásul a korrekció nem minden ország esetében azonos irányú (Szerbia és Olaszország egy főre jutó GDP-je számottevően csökken, Görögországé jelentősen nő). Az országok közötti rangsor is jelentősen módosul a különböző becsléseket tekintve. Hasonló a probléma az 1870–1910 közötti periódus növekedésével: attól függően, hogy kinek az alapadataira hivatkoznak, eltérő az éves növekedés üteme. Ha 1910/1913 kapcsán ennyi a becslések eltérése, akkor mennyivel lehet pontosabb az 1870-es? A Balkánra vonatkozó, 9. ábrán bemutatott alacsony növekedési értékek Bairoch adatain alapulnak, akinek számításai 1913-ra is az optimistábbak közül valók.

102 *Morys, M.*: South-Eastern European Growth, Experience in European Perspective, 19th and 20th Centuries. In: *Avramov, R.–Pamuk, Ş.* (eds.): Monetary and Fiscal Policies i. m. 23.

103 *Ivanov, M.–Tooze, A.*: Convergence or Decline i. m. 676.

13. táblázat.

A Balkán GDP-je különböző szerzők szerint

Szerző	GDP
Lains	A Balkán GDP-je = $0,3 \times \text{GBR}$ (Gini)
Maddison és Clark	A Balkán GDP-je = $0,3 \times \text{GBR}$ (Gini)
Good és Ma	A Balkán GDP-je = $0,26 \times \text{GBR}$ (Bairoch)

a brit GDP 7%-a volt). Az írni-olvasni tudást ráadásul a HDI index is tartalmazza (a demográfiából pedig a várható élettartamot), tehát hasonló tartalommal bír, mint Good és Ma rendszere, de a HDI-t tartalmazó, korábban közölt 9. ábrán mégis nő a különbség Kelet- és Nyugat-Európa között, míg Good és Ma szerint viszont csökken. A harmadik változó, a mezőgazdaságon kívül foglalkoztatottak aránya pedig végig stagnált Bulgáriában 1870–1910 között. Azaz, a három változóból csak egy mutatott szigorúan monoton növekedést, s bár az írni-olvasni tudás összefügg a GDP-vel, önmagában nem alkalmas a különbségek érzékelésére.

Bairoch 12 változó alapján vizsgálta meg a helyzetet, s 1860–1910 között Bulgáriában 25%-os GNP/fő növekedést mutatott ki, míg az európai átlag 75% volt. Bulgária növekedése csak Portugáliát és Spanyolországot előzte meg, ráadásul az

14. táblázat.

A bolgár gazdaság jellege, 1860–1910

A növekedés nagyobb, mint 1800–1870 között: Berov
A növekedés dinamikus 1900 után, amit a háború szakít meg (mini spurts): Cv. Todorova, Lampe
A bolgár gazdaság visszaesik 1860-hoz képest (1890-ig): Palairet
A bolgár gazdaság teljesítménye hullámzik a világgazdasági trendek szerint (külső meghatározottság): Ivanov és Tooze

15. táblázat.

A bolgár GNP éves növekedési üteme az eltérő álláspontot valló szerzők szerint (%)

Szerzők	1890–1910	1911–1924
Ivanov (1892–1911, 1911–1924)	0,02	–0,83
Good-Ma (1870–1910)	1,3	n. a.
Bairoch (1880–1913, 1913–1925)	0,7	0,55
Maddison (1910–1924)	1,12	–4,3
Clark (1913–1926)	n. a.	–2,26

Ivanov, M.: Long-Run Bulgarian Economic Development 1892–1945: GNP Estimates, Methods and Data Sources. In: Monetary and Fiscal Policies i. m.

utóbbi nagyobb GNP-vel rendelkezett még így is.¹⁰⁴ Palairet pedig még ennél is pesszimistább volt.

Tesztelendő az álláspontokat, saját adataink alapján mi is elvégeztük a Balkán-félsziget és Európa fejlettségének összehasonlító vizsgálatát.

3. A Balkán fejlettségi állapota (1898–1910) európai összevetésben, saját kutatások szerint

Foreman-Peck és Lains többváltozós (és így a GDP alkalmazhatóságának problematikáján túllépő) vizsgálatához hasonlóan kliometrikus, matematikai statisztikai módszereket alkalmazva (klaszteranalízis, főkomponens-analízis és regresszióanalízis) megvizsgáltuk, hogy: 1. Növekedett-e a különbség a balkáni országok és Európa többi része között? 2. Tekinthető-e önálló entitásnak a félsziget, és hogyan illeszkedett be a világgazdaság rendszerébe? 3. Mely tényezők és hogyan befolyásolták az európai fejlődés ütemét?

E vizsgálatban az előbbieken bemutatott kutatások során alkalmazott változóknál többet használtunk fel, noha ezek kapcsolatrendszere és hatásmechanizmusa nem volt ismeretes, nem úgy, mint Foreman-Peck és Lains kutatása esetében (ezért is volt szükséges a harmadik kérdéskör újbóli vizsgálata). Figyelve arra, hogy – a leírt kutatással ellentétben – a Kondratyev-ciklus azonos szakaszából válasszunk összehasonlító adatokat (így vélhetően minden országban azonos trend érvényesült), 1898-ra és 1911-re kigyűjtöttük az Európa egyes országait jellemző gazdasági mutatók értékeit, majd fajlagos adatokká (területegységre vagy egy főre átszámítva őket) alakítottuk őket, hogy a lakosság teljesítményét jobban reprezentálják. Az alapváltozók kombinációjaként előállított fajlagos változók száma kétszerese volt az alapváltozóknak (kiemelve található a forrásokból gyűjtött adatok, kiemelés nélkül a kombinációjukból előállított fajlagos mutatók). A választott indikátorok egyszerre ölelik fel a természeti adottságokat, a makrogazdasági mutatókat, kereskedelmet, az infrastruktúrát, a foglalkozási struktúrát és ezek kombinációját. A kiválasztott alap- és fajlagos mutatókat a 16. táblázat tartalmazza.¹⁰⁵

A mutatók előállítását követően korrelációs vizsgálatokkal meghatároztuk az egyes változók értékei közötti függvényszerű kapcsolatot 1898-ban, illetve 1911-ben (mind a fajlagos, mind az abszolút változók esetében), trendeket és elkülönülő csoportokat keresve. E módszer az ok-okozati viszonyok elkülönítésére nem alkalmas, tendenciák kimutatására viszont igen. Az tehát nem állapítható meg, hogy a nagy vasútsűrűség az oka-e a magas egy főre jutó GDP-nek (nyilvánvalóan nem csak ez felelős érte), vagy a magas GDP miatt nagy-e a vasútsűrűség. (A visszahatások, öngerjesztő folyamatok problematikája is izgalmas.) A kétváltozós diagramok (15. ábra) is tendenciák, valamint országcsoportok kimutatására alkalmasak.

104 Uo. 677.

105 Szende Gy.: Földrajz-statisztikai tabellák i. m. Az alapmutatók vastaggal kiemelve, a többi saját számítás eredménye. A két vizsgált évben (1898 és 1910) a kiszámolt mutatók adathiány miatt nem azonosak.

Az ok-okozati viszonyok vizsgálatához – különösen, ha egy tényezőt több másik is befolyásolhat – a változók regresszióanalízise szükséges.

Mivel a korrelációs mátrix alapján számos változó között mérhető változó-páronként erős korreláció (16. táblázat), ezért a kétdimenziós vizsgálatokat követően immár többváltozós statisztikát alkalmazva elvégeztük a változók függetlenségvizsgálatát, mely egyben a változók számának, dimenziójának redukcióját is lehetővé tette, kizárva a vizsgálatból az egymásból származtatható mutatókat (főkomponens-analízis). Ezt követően a faktoranalízissel azt vizsgáltuk, hogy a változók közül melyek magyarázzák leginkább az országok adatstruktúrából kiolvasható fejlettségét, s az így kapott eredmény összhangban van-e a korábban vázolt elméletek által azonosított fő tényezővel. Majd az országokat klaszteranalízissel csoportokba soroltuk, abból a célból, hogy megállapítsuk, gazdasági fejlettségük alapján körvonalazhatók-e régiók (mint például a Balkán) Európában: a hasonló fejlettségű országok egymással szomszédosak, vagy egymás szomszédságában jelentős különbségekkel bíró országok helyezkednek el. (Földrajzi törvényszerűségek alapján az utóbbi ritkább, de érdekesebb.) Végül megvizsgáltuk, hogy mely változók befolyásolják leginkább egy-egy kiválasztott mutató értékeit, ehhez regresszióanalízist alkalmaztunk.

Szoros kapcsolat volt mérhető az államadósság mértéke és az adósság törlesztése között: minél nagyobb volt az adósság, annál nagyobb összeget fordítottak a törlesztésre. Hasonló jelenség figyelhető meg a fajlagos mutatóknál (az egy főre eső értéket tekintve). Az egy főre jutó államadósság és az adósságtörlesztés költségvetésbeli aránya között is erős kapcsolat volt mérhető ($r > 0,7$). Itt Franciaország, Hollandia, Portugália, Nagy-Britannia és Olaszország álltak az élen, de a grafikonok arról nem tájékoztatnak, hogy ezek az értékek az egy főre jutó jövedelem vagy megélhetési költségek hányad részét tették ki, így a tényleges terhekről nem adnak infor-

A 16. táblázatban részletezett vizsgálatához felhasznált mutatók

<ul style="list-style-type: none"> – az államadósság összege – egy főre jutó államadósság – az államadósság törlesztése – az államadósság-törlesztés egy főre jutó értéke – az államadósság és az éves költségvetés hányadosa – az államadósság-törlesztés részesedése költségvetésből – a direkt adók értéke – a direkt adók egy főre jutó értéke – a direkt adók költségvetéshez mért aránya – az indirekt adók értéke – az indirekt adók egy főre jutó értéke – az indirekt adók költségvetéshez mért aránya – a direkt és indirekt bevételek aránya – a költségvetés értéke – egy főre jutó költségvetési összeg – a költségvetés a kivitel arányában – a kivitel értéke – a kivitel egy főre eső értéke – a behozatal értéke 	<ul style="list-style-type: none"> – távíró hossza – távíró hossza/fő – telefon hossza – telefon hossza/fő – hajók úrtartalma – hajók úrtartalma egy főre vetítve – vasút hossza – vasút hossza egy főre vetítve – utas-km – utas-km/hossz – tonna-km – tonna-km/hossz – népsűrűség – lélekszám – művelhető terület % – szántó % – rét, legelő % – erdő % – a mezőg. dolgozók aránya – a mezőg. dolgozók száma – az iparban dolgozók aránya – az iparban dolgozók létszáma – a kereskedők létszáma – a kereskedők aránya 	<ul style="list-style-type: none"> – a haditengerészetre költött pénz – a haditengerészetre költött pénz egy főre jutó értéke – a haditengerészetre jutó összeg a költségvetés %-ában – az oktatásra költött pénz éves értéke (millió K) – az oktatásra költött pénz egy főre jutó értéke – az oktatásra jutó összeg a költségvetés %-ában – a hadseregre költött pénz – a hadseregre költött pénz egy főre jutó értéke – a hadseregre jutó összeg a költségvetés %-ában – GDP – GDP/fő – GDP/kivitel – GDP/államadósság – a kivitel és behozatal aránya
---	---	---

16. táblázat.

Részlet az 1898-as fajlagos változók (24 db) korrelációs táblázatából

Változók	Államadósság/fő	Államadósság törlesztése/fő	Államadósság/törlesztés/fő	Államadósság/költségvetés	Adósságtörlesztés/költségvetés	Költségvetés/fő	Direkt adó/fő	Direkt adó a költségvetés %-ában	Indirekt adó a költségvetés %-ában	Indirekt adó/fő	Költségvetés/kivetel	Kivetel/behozatal	Kivetel/fő	Ipari munkás (%)	Kereskedő (%)	Vasúthossz/terület	Hadtengeszlet a költségvetés %-ában
Államadósság/fő	1	0,787**	0,809**	0,564**	0,718**	0,729**	-0,59	0,293	0,739**	0,106	-0,23	0,257	-0,016	-0,32	0,405*	0,208	
Államadósság törlesztése/fő	0,787**	1	0,551**	0,886**	0,618**	0,736**	-0,003	0,259	0,657**	-0,93	-0,072	0,535**	-0,178	-0,36	0,375	0,296	
Államadósság/költségvetés	0,809**	0,551**	1	0,540**	0,266	0,713**	0,255	0,187	0,354	0,196	-0,171	0,07	0,061	-0,13	0,192	0,06	
Adósságtörlesztés/költségvetés	0,564**	0,886**	0,540**	1	0,316	0,711**	0,157	0,208	0,393	-0,42	0,44	0,434*	-0,294	-0,405	0,164	0,215	
Költségvetés/fő	0,718**	0,618**	0,266	0,316	1	0,449*	-0,559	0,225	0,812**	-0,006	-0,26	0,399	0,131	-0,417	0,560*	0,197	
Direkt adó/fő	0,729**	0,736**	0,713**	0,711**	0,449*	1	0,287	0,07	0,416*	0,129	0,32	0,118	-0,333	-0,514	0,196	0,016	
Direkt adó a költségvetés %-ában	-0,59	-0,003	0,255	0,157	-0,559	0,287	1	-0,297	-0,426	0,097	0,75	-0,246	-0,438	-0,273	-0,338	-0,218	
Indirekt adó a költségvetés %-ában	0,293	0,259	0,187	0,208	0,225	0,07	-0,297	1	0,702**	-0,348	-0,319	0,207	0,104	-0,066	0,227	0,698**	
Indirekt adó/fő	0,739**	0,657**	0,354	0,393	0,812**	0,416*	0,702**	1	0,702**	-0,207	-0,365	0,383	0,129	-0,28	0,499*	0,599**	
Költségvetés/kivetel	0,106	-0,93	0,196	-0,42	-0,006	0,129	0,097	-0,348	-0,207	1	0,387	-0,6	-0,482	-0,025	-0,528	-0,300	

* p = 0,1.

** p = 0,05.

Alapadatok: Szende Gy.: Földrajz-statisztikai tabellák i. m. és Pounds, N. J. G.: Európa történeti földrajza. Bp., Osiris, 2003.

mációt. Ehhez a GDP/fő értékeit érdemes összevetni az egy főre jutó államadóssággal vagy adósságtörlesztéssel: ekkor képet kapunk a terhekről, de a fejlettségi szint mögött meghúzódó gazdasági nyomásról is (például nagy fejlettséget lehet nagy eladósodottság árán is elérni). Ebben a tekintetben a balkáni országok nem tértek el jelentősen az európai átlagtól: az egy főre jutó törlesztés az egy főre jutó GDP 2–3%-a volt (Olaszországban, Franciaországban és Portugáliában 5% felett volt, Németországban és Norvégiában 1% alatt).

Ugyanígy jelentős volt a korreláció a költségvetés és az államadósság összege között Európában. Az egy főre jutó államadósság egy főre jutó költségvetéshez mért értéke a Balkánon és a Nyugat-Mediterráneumban nagy volt (lásd a fejezet elején közölt 1. táblázatot). Azonos nagyságrendű államadósság-törlesztés esetén a balkáni országok fejenkénti költségvetési értéke mindig alacsonyabb volt, mint a nyugati országoké, így ez az előbbieknél jelentett nagyobb terhet.

A kivitel/fő és egy főre jutó államadósság tekintetében egyértelműen a mediterrán országok voltak a legrosszabb helyzetben: az előbbi alacsony, az utóbbi magas volt, míg a Benelux-államokban és Svájcban fordított volt a helyzet, azaz az utóbbi országok *tudták finanszírozni gazdasági modernizációjukat a külkereskedelemből*, az előbbiek nem, hiszen fejenkénti törlesztőrészeik is magasak voltak a kivitel/fő értékéhez képest.

Szintén kirajzolódik a trend az államadósság és a hadügyi-tengerészeti költségek, valamint a költségvetés és a hadügyi-tengerészeti kiadások között. Általában a fejlettebb országok voltak inkább eladósodva, bár nagyobb bevételük miatt ez a költségvetés vagy a kivitel összegéhez képest nem jelentett kiugró értéket.

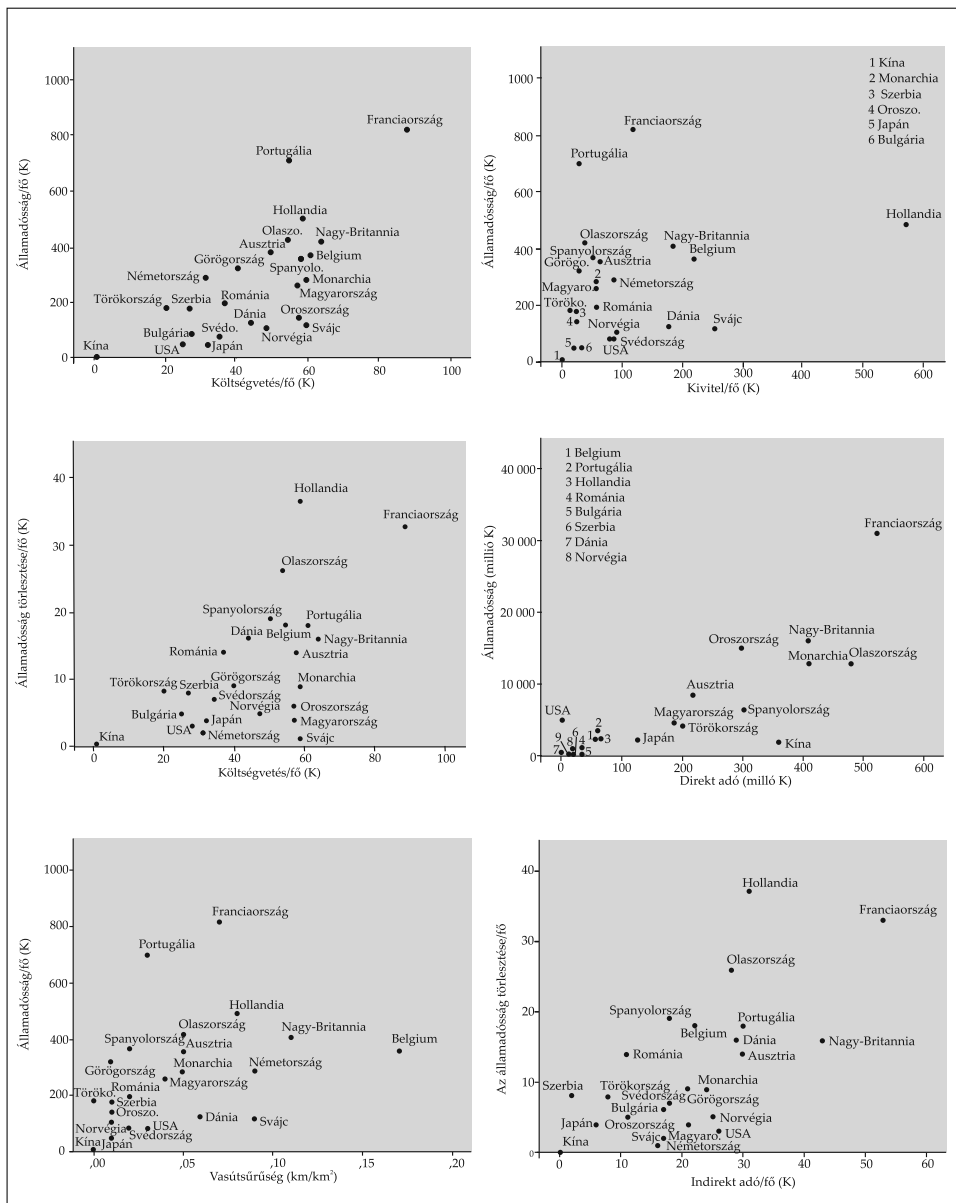
Hasonlóan erős kapcsolat volt mérhető a kivitel nagysága és a költségvetés értéke között, azaz *a külkereskedelmi mérleg valóban finanszírozhatja az állami modernizációt*,¹⁰⁶ bár megfigyelhetők kis költségvetésű, de nagy kivittel rendelkező országok (Dánia, Németország) és az ellenkező véglet is (Oroszország). A kereskedők számaránya korrelált a kivitel nagyságával. A vasúthossz és a kivitel értéke között szintén összefüggés volt, miként egyébiránt a vasúthossz és az államadósság értéke között is (kivéve az USA-t), azaz a fentebb leírtak a közlekedésfejlesztés hatásáról statisztikailag is alátámaszthatók. Azonos államadósság-törlesztés mellett azonban a balkáni országok vasútsűrűsége alacsonyabb volt, mint a nyugati országoké. (Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy a kétváltozós korreláció erőssége az ok-okozati viszonyokról nem mond semmit, miként a többi tényező hatásának nagyságáról sem, így parciális korrelációs vizsgálatok, illetve regresszióanalízis is szükséges a kapcsolat jellegének tisztázásához.)

Szintén volt összefüggés az államadósság és a direkt adók összege (illetve fajlagos értéke) között, azaz az államadósság növekedése többek között az európai adóterhek általános növekedésével is együtt járt. A direkt adók nagysága és az indirekt adók nagysága között szintén egyértelmű kapcsolat volt, ami azt jelenti, hogy a két adó valójában nem egymást pótolta (a fejlettebb országokban elvileg az indirekt adó dominálna, a fejletlenebbeknél a direkt adók), hanem az egyik

106 Az 1898-ban még meglévő egy főre eső kivitel és az egy főre eső költségvetés közötti kapcsolat 1910-ben már nem volt kimutatható, azaz a költségvetés nagyságát már nem a kereskedelem határozta meg.

15. ábra.

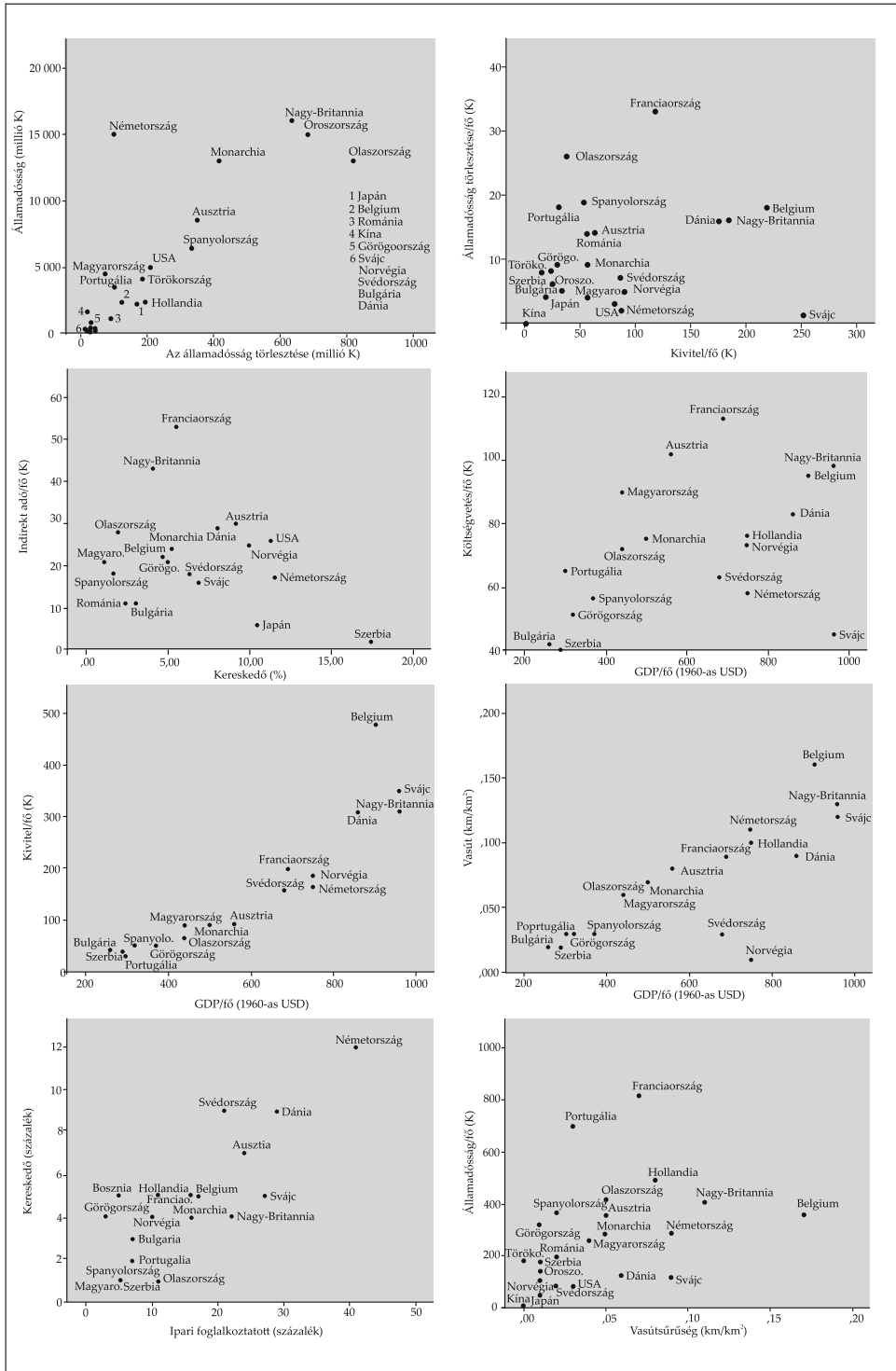
Kétváltozós diagramok a változók közötti kapcsolatok erősségének és az országok fejlettségének bemutatására

Vasút/ter. = területegységre jutó vasúthossz, kereskedő-százalék = kereskedők aránya a keresők között, az adatok millió koronában.

Szende Gy. 1898. évi és Pounds, N. J. G. 1910-re vonatkozó adatai alapján.

BEVEZETÉS

összegének növekedése a másik értékének növekedését eredményezte 1898-as adatok alapján. A fajlagos értékek is hasonló jellegzetességet mutattak. Az egy főre jutó indirekt adók értéke viszont korrelált az egy főre jutó államadóssággal és törlesztőrészletével, ami a költségvetés kényszerhelyzetére utal. Bulgária és Görögország még viszonylag kedvező helyzetben volt e tekintetben 1898-ban, de a többi balkáni ország nem. Az iparúzők arányához képest viszont magas volt az indirekt adók értéke Bulgáriában és Görögországban, ami vagy e réteg túladóztatására, vagy a piacon más rétegek és nem ipari termékek jelenlétére utal. (Szerbiában ugyanez alacsony volt.) Az iparban dolgozók aránya és a területegységre jutó vasúthossz között szintén kimutatható a trendjelleg, miképp a költségvetés nagysága és az iparban, bányászatban dolgozók száma között is – a Balkánon is.

Fordított volt a kapcsolat a kereskedők aránya és a direkt adók egy főre jutó értéke között, ez végeredményben nem is meglepő, hiszen a kereskedőket inkább az indirekt adóztatással lehet bevonni a fiskális politikába. A főátlótól balra lévő országokban inkább az adóbevételek határozzák meg a költségvetést, mint a kereskedelmi többlet. A jelentős flottával rendelkező országok fajlagos államadóssága viszonylag kicsi volt.

Egyértelmű volt a kapcsolat az iparban dolgozók aránya és a GDP/fő között, de országcsoportokat is el lehet különíteni a kétdimenziós diagramon. A kereskedők aránya és az egy főre jutó GDP között nincsen ilyen egyértelmű kapcsolat, de az országok tipizálása (csoportképzés) itt is lehetséges. Az oktatásra jutó fajlagos összeg és a GDP/fő között sem található (szerencsére) kapcsolat. Az egy főre jutó GDP és az egy főre eső költségvetés viszonya esetében a balkáni régió mindkét mutatót tekintve hátul kullog (lásd e fejezet 1. táblázatát), ami modernizációs lehetőségeiket újfent korlátozta, noha a költségvetés GDP-hez viszonyított aránya jelentősen nem tért el az európaiaktól. A GDP/fő és az egy főre jutó kivitel között megint szoros a kapcsolat (a nagy kivitel nagy GDP-t eredményez és fordítva – a folyamat öngerjesztő), de az egy főre eső adatok esetében is a Balkán áll a sor végén.

A korrelációs vizsgálatokból egyértelműen kikövetkeztethető multikollinearitás¹⁰⁷ elkerülése és a változók számának csökkentése, így az adathalmaz áttekinthetőbbé tétele érdekében ezt követően a választott változók függetlenségének vizsgálatát (a dimenziók redukcióját) főkomponens-analízis segítségével végeztük el.¹⁰⁸

Az összes változó főkomponens-analízise külön faktorba különítette el egymástól az abszolút és fajlagos mutatókat, ezért a továbbiakban ezeket külön bontva vizsgáltuk – a faktoranalízis megbízhatósága szempontjából is így helyesebb.

107 Egyszerűsítve: ha A és B változó és A és C változó egymással kapcsolatban van, akkor A és C változó is.

108 Így kiszűrhetők voltak azok a változók, melyek egymással hasonlóságot mutattak. A kétdimenziós altérben történő elhelyezésnél bonyolultabb, többdimenziós csoportképző vizsgálatokhoz (klaszterezés) csak faktoronként egy-egy, a keletkezett faktorokkal legnagyobb korrelációt mutató változókat választottuk (csak akkor tettünk kivételt, ha jellegében egészen különböző két változó került besorolásra ugyanabba a faktorba). Az egymásból számolható, illetve csak fajlagosságukban vagy abszolútosságukban különböző, azonos tartalomra vonatkozó változókat kizártuk a vizsgálatokból.

Az 1898. évi fajlagos mutatók faktoranalízise a mutatókat öt önálló („ósváltozóra” visszavezethető) csoportba sorolta: az első csoportba az államadósság törlesztésével kapcsolatos fajlagos változók kerültek, valamint a direkt adók fejenkénti értéke. Ezek magyarázták az adatszerkezet varianciájának 40%-át. A második faktort a kereskedelmet jellemző kiviteli-behozatali mutatók alkotják az oktatásra vonatkozó fajlagos változók és a vasútsűrűség mellett. Ezek az adatszerkezet varianciájának (azaz a fejlettségi adatoknak) 22%-át magyarázták. A harmadik faktorba a hajózásra utaló fajlagos mutatók és az indirekt adók egy főre eső értéke került. A negyedik csoportba a költségvetést jellemző fajlagos mutatók nyertek besorolást, az ötödik faktorba a fajlagos hadügyi költségek kerültek (17/a táblázat).

A fajlagos változókon végzett faktoranalízis az 1910-re vonatkozó változókat szintén öt csoportba sorolta (17/b táblázat). Ezek azonban különböztek az előzőekben bemutatottaktól, mivel a vizsgálatba is eltérő változókat emeltünk be (például GDP). Az első csoportba kerültek a vasútsűrűséget, egy főre jutó kivitt, GDP/fő értékeit tartalmazó változók, az oktatásra fordított költség egy főre jutó értéke: ezek tehát kölcsönösen helyettesíthetik egymást mint fejlettségi mutatók. A második csoportba tartozott a GDP/költségvetés, az oktatási, hadügyi kiadások részesedése a költségvetésből, az egy főre jutó költségvetés. A harmadik változócsoporthoz tartozik az egy főre jutó távíróhossz és egy főre eső hajótonna. A kivitel-behozatal aránya önálló főkomponens: a kereskedelmi viszonyok vizsgálata a fejlettség szempontjából tehát fontos, önálló tényező használatát matematikailag is indokolható.

Mivel a legjelentősebb (az első) faktor az adatszerkezet varianciájának 40%-át magyarázta 1898-ban és 1910-ben is, ezek alapján azonosíthatók a fejlettséget leginkább jellemző mutatók: 1898-ból az államadósság törlesztésével kapcsolatos fajlagos mutatók, valamint a direkt adók fejenkénti értéke, 1910-ből a vasútsűrűség, az egy főre jutó kivitel, a GDP/fő értéke, az oktatásra fordított költségek egy főre jutó értéke tartozott ide. A két időpont eltérő eredményeinek oka részben abban keresendő, hogy 1898-ban, illetve 1910-ben adathiány miatt nem ugyanazokat a változókat emeltük be a vizsgálatba. Amennyiben csak a közös fajlagos változókat vizsgáljuk a két időpontban, akkor ugyanazon változók tartoznak az első faktorba, ami arra utal, hogy a gazdaság szerkezetében nem állt be változás (vasútsűrűség, kivitel/fő, oktatás/fő, költségvetés/kivitel).

Az 1910-es, első faktorba (1898-ban pedig második faktorba) került változók egyezést mutatnak Foreman-Peck és Lains modelljének elemeivel, alátámasztva annak relevanciáját, illetve Pamuk és Williamson elméletével, mely a külkereskedelmi mérleg változásaira összpontosított. Kutatásaink igazolják, hogy e két elmélet részben helyesnek, noha nem kizárólagosnak tekinthető.

Az első faktorba tartozó faktorértékek (tehát nem az összes változó) alapján megkíséreltük bemutatni az egyes országok fejlettségét, illetve fejlődésük dinamizmusát a többi országhoz képest, hasonlóan Foreman-Peck és Lains modelljéhez (de más módszerrel) (18. táblázat). A faktoranalízis során keletkezett faktorértékek az egy csoportba tartozó változók értékeit adatredukcióval helyettesítik, úgyhogy a fejlettség egyfajta mutatójaként használhatók (korlátozott mértékben, hiszen a többi faktor változóit kirekeszti a vizsgálatból). A vizsgálathoz először az abszolút mérőszámokat kivettük az adathalmazból és csak a fajlagos adatok

17. a) táblázat.

A fajlagos változók főkomponens-analízisének eredménye a független változócsoporthoz meghatározása céljából, 1898

Változók	1898 Rotated Component Matrix Component				
	1	2	3	4	5
Egy főre jutó államadósság	,834	-,013	,129	,336	,072
Államadósság egy főre jutó törlesztése	,930	,161	,193	,067	,054
Adósságtörlesztés a költségvetés %-ában	,837	,086	,181	-,191	-,027
Költségvetés/fő	,579	,187	,052	,750	-,105
Direkt adó (%)	,175	-,188	-,135	-,827	,103
Direkt adó/fő	,880	-,120	-,021	-,068	,076
Indirekt adó (%)	,086	,016	,807	,274	,060
Indirekt adó/fő	,538	,112	,549	,581	,003
Direkt/indirekt adó	-,005	-,127	-,352	-,713	,180
Költségvetés/kivitel	,101	-,792	-,305	,112	-,034
Kivitel/behozatal	,012	-,392	-,349	-,166	,409
Kivitel/fő	,355	,821	,205	,030	-,180
Behozatal/fő	,299	,845	,226	,055	-,310
Hajó tonna/fő	,036	,236	,833	-,025	-,138
Vasút/terület	,321	,634	,052	,365	,027
Haditengerészet (%)	,088	,103	,937	,076	-,033
Haditengerészet/fő	,328	,141	,817	,204	,029
Oktatás (%)	-,326	,781	-,069	,242	,323
Oktatás/fő	,186	,803	-,048	,389	,170
Hadügy (%)	-,020	,039	-,018	-,310	,900
Hadügy/fő	,513	,175	,103	,491	,623

A számértékek a korrelációs koefficienset reprezentálják. A kiemelt számok az adott indikátor főcsoportba tartozását mutatják.

Extraction Method: Principal Component Analysis. Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

maradtak bent. Abszolút értékek alapján ugyanis Oroszország lenne a legfejlettebb, nagy mérete miatt, de fajlagos értékek alapján fejlettségi szintje távolodik a vezető országokétól, mi több, még az USA sem rendelkezett jó fajlagos fejlettségi mutatókkal ekkor.

A fajlagos faktorértékek alapján Európa országai hat, fejlettséget reprezentáló csoportra oszthatók (18. táblázat): fejlett és növekvő (pozitív faktorértékek), fejlődő és növekvő (negatív faktorértékek, melyek növekednek, vagy pozitívba fordulnak át 1910-re), fejlett és stagnáló, fejletlen és stagnáló, fejlett és hanyatló (csökkenő pozitív értékek, esetenként negatívba fordulva), fejletlen és hanyatló (negatív, csökkenő értékek). Az utóbbi esetben a fejlett országoktól mért távolság növekszik.

17. b) táblázat.

A fajlagos változók főkomponens-analízisének eredménye a független változó-csoportok meghatározása céljából, 1910

Változók	1910 Rotated Component Matrix Component				
	1	2	3	4	5
Távíró/fő	-,185	,153	,407	,736	-,052
Vasút/terület	,778	-,035	,397	-,200	,147
Haditengerészet (%)	,105	-,035	,667	,527	,249
Haditengerészet/fő	201	-,111	,711	,433	,223
Oktatás (%)	,461	,792	-,114	-,219	,079
Oktatás/fő	,692	,592	,033	-,081	,082
Hadügy (%)	-,193	,767	,465	-,113	-,216
Hadügy/fő	,178	,061	,922	,051	-,125
Költségvetés/fő	,444	-673	,435	053	,091
Költségvetés/kivitel	-723	-,218	-,07	-,301	,356
Kivitel/behozatal	-,025	-,049	-,070	-,058	-925
Kivitel/fő	,904	,000	-,034	,089	,048
Behozatal/fő	,902	,054	-,048	,084	,119
GDP/fő	,808	,184	,331	,164	,220
GDP/költségvetés	,472	,790	-,001	,138	,10
GDP/kivitel	-854	-,019	-,216	,08	,22
Hajótonna/fő	,210	-,302	,036	,910	,057

A számértékek a korrelációs koefficienszt reprezentálják. A kiemelt számok az adott mutató főcsoportba tartozását reprezentálják.

Extraction Method: Principal Component Analysis. Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

Ebbe a csoportba tartozott az egész Balkán Romániát leszámítva (megerősítve a pesszimisták, Palairt és Sundhaussen álláspontját), valamint Oroszország. (Fontos ugyanakkor hangsúlyozni, hogy a legfejlettebbtől való távolság növekedése nem jelenti azt, hogy az átlaghoz vagy más országcsoportokhoz képest is nőtt volna a különbség.) Viszonylag fejlett, de hanyatló volt a Nyugat-Mediterráneum és Ausztria: 1898–1910 között jelentősen lemaradtak a legfejlettebb országoktól. Kevésbé maradt le, stagnált a kontinentális Monarchia, Magyarország, Románia. Dinamikusan fejlődött Belgium, Nagy-Britannia, fejlett volt és stagnált Hollandia, felzárkózóban volt Dánia, Norvégia, Svájc, Svédország, valamint a helyzetén lassan javító (azaz *fajlagos* teljesítményét az előbbiekhöz képest kisebb mértékben növelő) Németország.

A 18. táblázat első fele tehát a fajlagos teljesítményt mutatja, a második fele (ahol az abszolút és fajlagos mutatók alapján együttesen számolt értékek láthatók) pedig azt, hogy a területük és lakosság számuk kicsinységéből fakadó – az abszolút számértékekben értelemszerűen jelentkező – hátrányt a kisállamoknak

18. táblázat.

Az európai országok fejlettsége és fejlődésük dinamikája fajlagos változók faktorértékei és abszolút mérőszámok alapján, 1898–1910

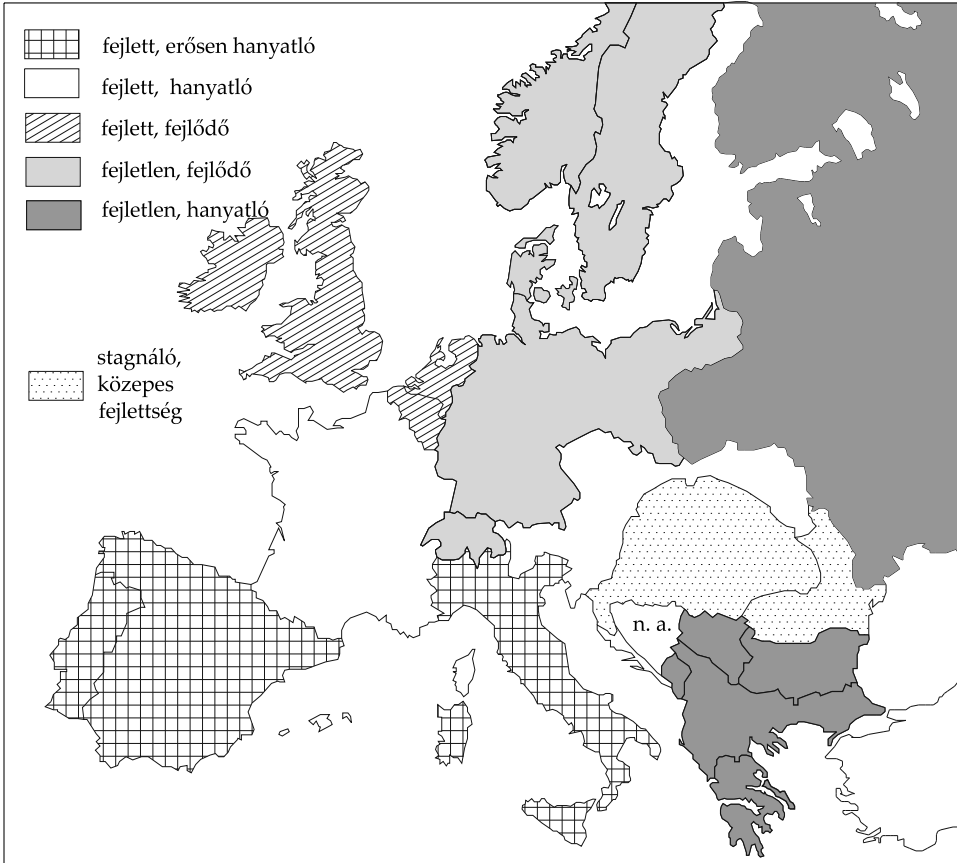
Ország	Fajlagos változók faktorértékei alapján						Abszolút mérőszámokkal egyetemben					
	1898	1910	állapot	dinamika	helyezés 1898	helyezés 1910	1898	1910	állapot	dinamika	helyezés 1898	helyezés 1910
Ausztria	0,44	-0,08	+	-	7	9	0,26	0,42	+	+	6	6
Belgium	0,77	1,72	+	+	6	2	-0,25	-0,35	-	o	10	9
Bulgária	-0,36	-0,89	-	-	15	16	-0,71	-0,69	-	o	13	15
Dánia	-0,09	1,05	+	+	11	4	-1,15	-0,71	-	+	19	15
Franciaország	1,96	0,08	+	-	2	7	2,22	1,83	+	-	1	2
Görögország	-0,25	-1,09	-	-	14	17	-1,22	-1,17	-	o	20	20
Hollandia	2,06	2,19	+	o	1	1	-0,87	-0,82	-	o	15	19
Magyarország	-0,16	-0,06	o	o	13	8	0,00	0,02	o	o	8	7
Nagy-Britannia	0,29	0,96	+	+	8	5	1,83	0,77	+	-	3	4
Németország	-0,72	-0,30	-	+	17	13	0,66	1,78	+	+	4	3
Norvégia	-1,20	0,22	-	+	19	6	-0,99	-0,80	-	o	18	18
Olaszország	1,38	-0,47	+	-	3	14	0,60	-0,05	+	-	5	8
Oroszország	-0,48	-1,08	-	-	16	17	2,21	2,28	+	o	1	1
Portugália	0,97	-1,29	+	-	5	20	-0,84	-0,76	-	o	15	15
Románia	-0,11	-0,10	o	o	12	9	-0,71	-0,60	-	o	13	13
Spanyolország	1,08	-0,73	+	-	4	15	-0,03	-0,51	o	-	8	12
Svájc	-1,48	1,43	-	+	20	3	-0,31	-0,34	-	o	11	9
Szerbia	0,09	-1,10	-	-	9	17	-0,39	-0,61	-	-	12	13
Svédország	-0,84	-0,25	-	+	18	12	-0,89	-0,47	-	+	15	11
Monarchia	0,08	-0,19	o	o	9	9	0,05	0,80	o	+	7	4

sikerült-e ledolgozni, vagy az esetleges fajlagos teljesítménynövekedés csak a további lemaradás kiegyenlítésére volt elegendő. Belgium, Bulgária, Görögország, Románia, Szerbia ez utóbbi csoportba tartozott. *Végeredményben a kisállamok teljesítménynövekedése csak a különbségek befagyasztására volt elegendő, a nagy területű államoknak nem voltak vetélytársai gazdasági potenciáljukat tekintve.*

Térképen ábrázolva (16–17. ábra) a fajlagos adatokat világos, hogy a fejlettségi csoportok megfelelnek egyes földrajzi régióknak is, így Európa térbeli felosztása gazdasági fejlettség alapján indokolható. A gazdasági potenciálnál az országok méretét is figyelembe vevő 18. táblázat második fele alapján egyértelmű, hogy Németország és a Monarchia fejlődésével senki sem tudta (volna) tartani a lépést, s a

16. ábra.

Európa fejlettségi különbségeken alapuló földrajzi régiói az első faktorba tartozó fajlagos változók eredményezte faktorértékek felhasználásával, 1898–1910

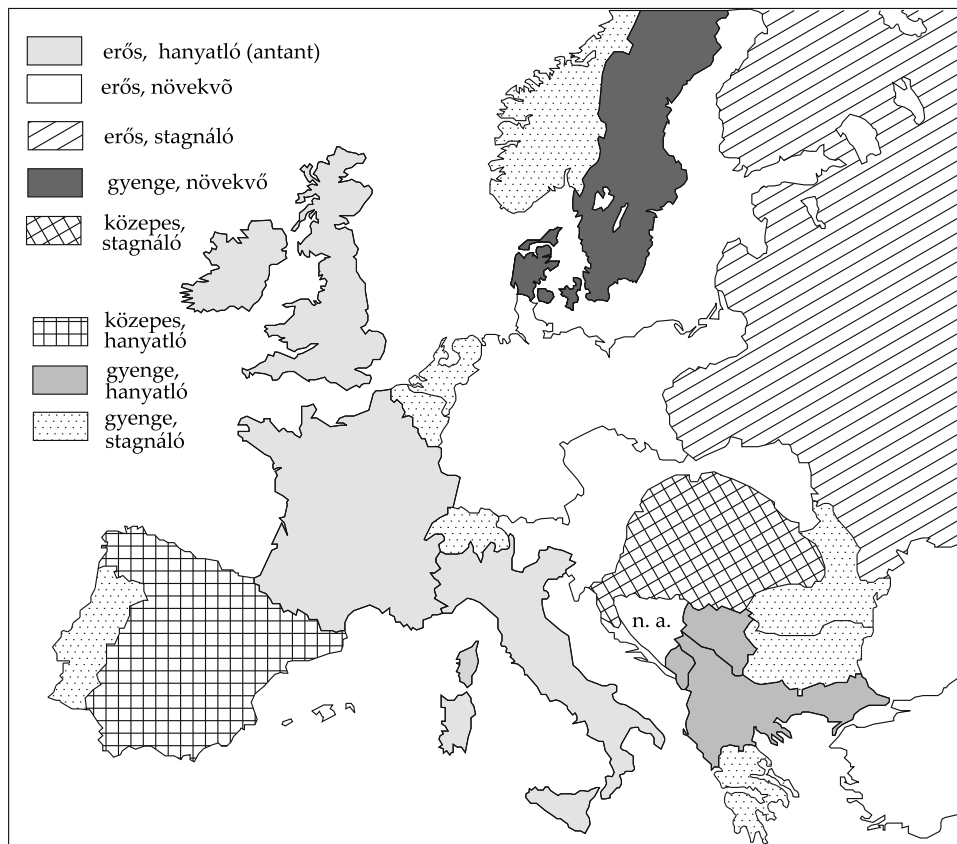
Saját szerkesztés.

legnagyobb erőforrásokkal rendelkező Oroszország pedig nem volt képes tovább növelni potenciálját, a britek és a franciák pedig egyenesen hanyatlottak (17. ábra).

Ezzel ki is rajzolódik és új dimenziókat nyer az érdekelletét gazdasági-politikai háttére a két nagyhatalmi csoportosulás között. Az antant gazdasági szempontból (fajlagos vagy abszolút mérőszámai alapján) egy fejlett, de nem dinamikus térség volt, a központi hatalmak egy kevésbé fejlett, de dinamikusan növekvő térséget testesítettek meg. A két csoport leszámolása logikus volt, hiszen az egyik a jelenben, a másik a jövőben veszélyeztette a másik érdekeit, miközben véges erőforrásokért harcoltak egy véges térben. Mint már említettük, a fejlődés forrásai részben externek voltak, így a gyarmatbirodalom nagyságától is függtek: a belső növekedés tehát nem volt korlátlan, a Heartland hatalmai pedig (Oroszország kivételével) 1910-re elérték ezt a fázist, s külső erőforrásokra lett volna szükségük. Mivel azonban két, eltérő mutatókon alapuló állapot összevethetősége módszertani

17. ábra.

Európa országai fejlettségük és dinamikájuk szerint az első faktorba került abszolút (területet és lakosságát is tekintetbe vevő) és fajlagos mérőszámok alapján együttesen, 1898–1910

Saját szerkesztés.

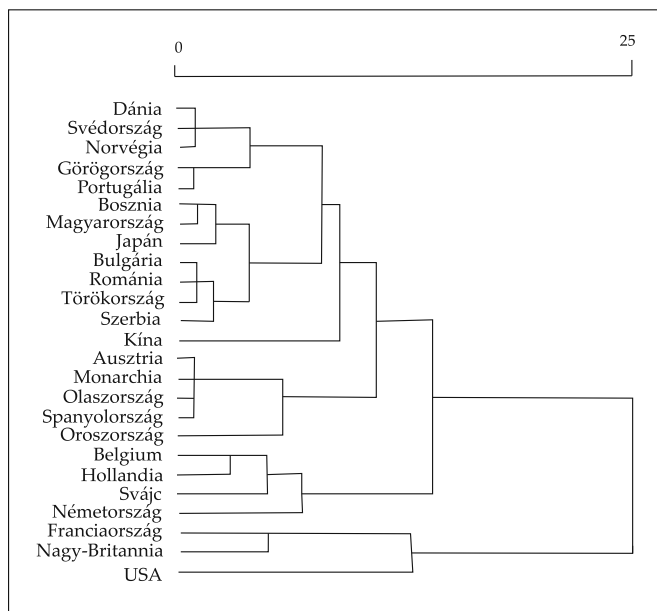
szempontból megkérdőjelezhető, a vizsgálatot elvégeztük a két időpont közös változóiban is, ezen túlmenően pedig megkíséreltük a GDP helyettesítését egy, a kereskedelmet súlyozottan figyelembe vevő képlet segítségével (lásd melléklet).

A fenti mutatók felhasználásával keletkezett faktorértékek alapján klaszterekben soroltuk az országokat (azaz megadtuk az ország helyzetét és a többi országtól való távolságát n változó alapján egy n dimenziós térben) (18–19. ábra). Az 1898-as, hasonlóságot bemutató dendrogram alapján kijelenthető, hogy a Balkán Európa egyik jól elkülöníthető régiója volt: Bulgária, Románia, Törökország és Szerbia egy csoportba került, egyedül Görögország került át a fejletlen mediterrán országok csoportjába, Portugália mellé.

Az 1910-es adatok alapján a helyzet nem ilyen egyértelmű (részben az eltérő indikátorok miatt: a 25 fajlagos változóból 13 volt közös 1898-ban és 1910-ben): a

18. ábra.

Az országok hasonlósága (gazdasági fejlettségi régiók) az összes fajlagos mutató (beleértve a nem függetleneket is) alapján, 1898

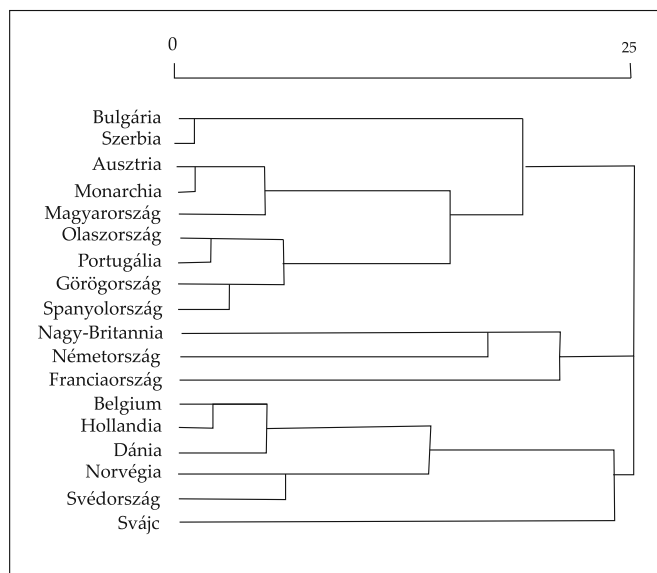
Saját szerkesztés.

Balkán államai erősen keveredtek a mediterrán országokkal, sőt Magyarország sem volt náluk sokkal fejlettebb a fajlagos mutatókat tekintve. Ez azt jelenti, hogy a Balkánon dinamikusabb fejlődés ment végbe, mint a környező országokban (de nem a vezető államokhoz képest), így felzárkózott a Mediterráneum térségéhez (ugyanis az erősen hanyatlott), de legalábbis nem maradt le tőle döntő mértékben.

A következőkben *diszkriminancia-analízissel* ellenőriztük a *klaszteranalízissel* definiált csoportokba történt besorolás helyességét,¹⁰⁹ azaz újfent azt vizsgáltuk, hogy az egyes (előre definiált) régiók elkülöníthető-e egymástól pusztán társadalmi-gazdasági mutatóik alapján (kontrollálva a klaszteranalízis eredményét); kompakt régiókról van-e szó (a szomszédos országok azonos csoportba kerültek-e); illetve a csoportok határai mennyire markánsak és mennyire képlékenyek. A klaszterezés során létrejött besorolás nem helytelen, de még nem jelenti azt, hogy más besorolás nem lehetséges (például a 20. ábrán is látható, hogy egy Nyugat-Mediterráneumba sorolt ország Közép-Európához is tartozhatna). Ezért más beosztásokat is kipróbáltunk (például Oroszországot leválasztottuk a Balkánról). A csoportba sorolás megbízhatóságát *diszkriminancia-analízissel* oldottuk meg (ez

109 Az SPSS segítségével végrehajtott klaszteranalízis jellegéből és a fenti ábrák sajátosságaiából következően a csoportba sorolás „rugalmas” volt, mivel a klaszterek számát intervallumban (például 3–7-ig) is meg lehet adni.

19. ábra.
Az országok hasonlósága a faktorértékek alapján,
1910

Az összes változó felhasználásával, saját szerkesztés.

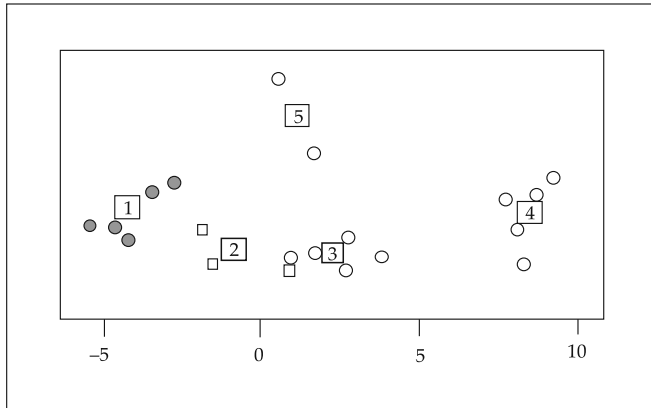
a megadott csoportokba való visszatorolás sikerességét méri a gazdasági mutatók értékei alapján). A csoport annál stabilabb, minél magasabb az adott csoportba automatikusan (sikeresen) visszaosztályozott országok aránya, minél kevesebb az átfedés a különböző csoportokba besorolt országok között, minél távolabb vannak a csoportcentrumok egymástól, és az azonos csoportokba előzetesen besorolt országok minél közelebb vannak egymáshoz a fiktív térben.

A valóságban az egyes országscsoportok elkülönülése nem markáns: a diszkriminancia-analízis sikeres volt akkor is, ha Olaszországot Közép-Európába soroltuk, Dániát és Nagy-Britanniát a skandináv országokkal vontuk össze. Magyarországot (önmagában) nem lehet a Balkánhoz sorolni. Romániát sem Közép-Európához, amennyiben Magyarországot a Balkánhoz soroltuk. Ha viszont Magyarország Közép-Európa része, akkor Románia is lehet az, Szerbia viszont már semmiképpen. Görögország besorolható a Nyugat-Mediterráneumba, függetlenül Románia és Olaszország hovatartozásától, azaz a *Balkán határai leginkább a Duna mentén mutattak stabilitást 1910-ben (a Kárpátoknál kevésbé), másképpen fogalmazva, a fejlettségben törést leginkább ott lehetett kimutatni.* A balkáni régió viszonylagos képlekenységét a szomszédságelemzés is alátámasztotta (19. táblázat).¹¹⁰

110 Az pedig, hogy a szomszédok fejlettsége hasonló, geográfiai törvény, ahol éppen a kivételek érdekes esetek (például a Monarchián belül Ausztria és Magyarország között volt ilyen törés, illetve Csehország és „Szlovákia” között).

20. ábra.

A diszkriminancia-analízis eredménye: országcsoportok elhelyezkedése a fiktív térben a kiválasztott (faktoronként 2), normáloszlást mutató 11 változó 1910-es fajlagos értékei alapján

1 = Balkán (Bulgária, Szerbia, Románia, Görögország) és Oroszország, 2 = Nyugat-Mediterráneum (Portugália, Spanyolország, Olaszország), 3 = Közép-Európa (Németország, Ausztria–Magyarország, Dánia, Svájc), 4 = Nyugat-Európa (Franciaország, Belgium, Hollandia, Nagy-Britannia), 5 = Skandinávia (Norvégia, Svédország). A számozott jelek csoportcentrumokat, a többiek az egyes országokat reprezentálják.

19. táblázat.

Az adott országhoz gazdasági fejlettség alapján legközelebb álló államok, 1910

Szerbia	Görögország	Spanyolország	Olaszország, Románia
Oroszország	Görögország	Portugália	Spanyolország, Szerbia
Románia	Szerbia	Oroszország	Spanyolország, Magyarország
Bulgária	Szerbia	Spanyolország	Görögország, Olaszország, Magyarország
Görögország	Bulgária	Spanyolország	Olaszország, Szerbia, Magyarország

Tíz fajlagos változó alapján.

Ezt követően *regresszióanalízissel* megvizsgáltuk, hogy az elemzett európai országok esetében az egyes, fejlettséget reprezentáló változók értékeinek alakításában a többi változó mekkora szerepet játszott.¹¹¹ Az *államadósság* értékével leginkább a költségvetés, az egy főre jutó direkt adó és az indirekt adók mértéke

111 Ebben az esetben a teljes adathalmazt használtuk, beleértve az abszolút mérőszámokat is. Minden – az abszolút mérőszámokat is felhasználó – faktorból kiválasztottunk két, a változócsoporthal nagy korrelációt mutató normál eloszlású változót, és ezek alapján végeztük el a lineáris regresszióanalízist. 1910-ben az első faktort ismét a költségvetési adatok jelentették, néhány infrastrukturális jellemzővel (távíró hossza, vasút hossza) együtt. Önálló faktor maradt a haditengerészeti kiadás, illetve a hajógyártás. Külön faktorba kerültek a GDP és az oktatás fajlagos mutatói, akár csak a mezőgazdaságban dolgozók aránya, az iparban és kereskedelemben dolgozók aránya. Ezzel a változókat az esetszám alá redukáltuk, ami a helyes klaszteranalízis feltétele.

mutatott hasonlóságot – nyilván nem véletlenül: az államadósság befolyásolta a költségvetés alakulását, az adók növelése pedig a lineáris regresszió tanúsága szerint részben az államadósság törlesztésére fordítódott.

1898-ban a *hadügyi kiadásokat* leginkább az államadósság, a költségvetés és a kivitel/behozatal aránya befolyásolta. A *költségvetéssel* az államadósság összege, a kivitel/behozatal aránya, a mezőgazdasági és ipari munkásság aránya mutatott hasonlóságot. Ugyanezen tényezők befolyásolták az *oktatás* költségvetéséből való részesedését is. A *kivitel/behozatal* aránya a direkt adóktól, a kereskedők számától és az adósságtörlesztéstől függött.¹¹²

1910-ben (az összes változó alapján – beleértve a nem független változókat is) a *kivittelt* leginkább a kereskedelmi flotta nagysága, az egy főre jutó szántóterület (mezőgazdaság szerepe), a hadügyi (belföldi piacon felhasznált) kiadások, a kereskedők létszáma (humántőke) és a költségvetés mérete befolyásolta. A *költségvetést* szintén a kereskedelmi flotta mérete, a hadügyi kiadások részesedése, a mezőgazdaságban dolgozók száma és az egy főre jutó GDP jellemezte – hasonlóan a korábbihoz. Az *egy főre jutó GDP*-t az oktatásra fordított összeg részesedése a költségvetésből, a területegységre jutó vasúthossz, a telefon és távíró egy főre jutó mennyisége és a kivitel behozatalhoz mért értéke, a népsűrűség és az egységnyi szántóterületre jutó lakosok száma (a mezőgazdasági túlnépesedés a Balkánon volt jelentősebb, Nyugat-Európában a területegységre jutó hozamok növekedtek) reprezentálta leginkább.¹¹³

Az abszolút változók szerepeltetése a vizsgálatban nem véletlen, hiszen egy kis területű és lakosságú állam eltérő sajátosságokkal rendelkezik, mint Európa egésze, azaz *a modernizáció, a felzárkózás nem csupán a fajlagos, teljesítményre utaló adatok függvénye, hanem az abszolút adatoktól is függ.* Végeredményben igaz a korábbi megállapítás: *a kisállami lét önmagában is korlátozza a felzárkózás lehetőségeit.*

112 Az összes változó figyelembevételére esetén (beleértve a nem függetleneket, de kizárva azokat, melyek egyértelműen ugyanazt a jelenséget mutatják be csak más oldalról) 1898-ban az *államadósságot* leginkább annak törlesztése, a költségvetés és a kivitel aránya, a vasúti és tengeri infrastruktúra és a kereskedők jelenléte befolyásolja. A *költségvetésre* a hadügy igényén, a lakosság szektorok közötti megoszlásán túl a hajózás igényei és a direkt és indirekt adók aránya voltak hatással. Az *oktatás* fajlagos költségeivel a hajózás, a kivitel és az iparosok aránya korrelált. A *kivitel és behozatal* arányát a vasúthossz, a foglalkoztatottság szerkezete, az adósságtörlesztés és az oktatás költségvetéséből való részesedése tükrözte.

113 Az *államadósságot* a hadügyi költségek, az indirekt adó nagysága (melyet így törlesztésre fordítottak, ha értékük fajlagosan kicsi, akkor pedig nincs eladósodva az ország) és a kivitel/behozatal aránya jellemezte leginkább 1910-ben, valamint az államadósság törlesztőrészelete, a vasúthálózat sűrűsége (rámutatva arra, hogy sok országban kölcsönből épültek), a költségvetés és a kivitel aránya és maga a kivitel értéke.

I. NYUGAT-EURÓPA GAZDASÁGI BEHATOLÁSA ÉS A NEMZETKÖZI MUNKA- MEGOSZTÁS KÖVETKEZMÉNYEI

Mint az eddigiekből is kiderült, a történettudomány alapvető problémája az időben visszafelé tekintve egyre nagyobb mértékben jelentkező adathiány, valamint az egységes adatszerkezet kialakításának korlátozottsága, mely a komparatív és trendkutatásokat egyaránt megnehezíti, a vizsgálati lehetőségeket térben, időben és módszertanilag behatárolja, és így próbára teszi a következtetések helytállóságát.

Regionális és lokális szintű kutatásoknál az országos léptékű adatoknak gyakran nem lehet hasznát venni. Éppen ezért különösen szerencsés a külkereskedelem vizsgálata, ahol az adatok egységes szerkezete, elérhetősége és területi koncentráltsága egyszerre teszi lehetővé az anyaország és kereskedelmi partnerei összevetését. Áttételesen ugyanis – az áruszerkezeten keresztül – gazdaságuk állapota és – az áruszerkezetben és a kereskedelmi forgalomban bekövetkező változásokat figyelve – a végbemenő folyamatok is rekonstruálhatók. Ez pedig számunkra különösen fontos, hiszen a bevezetőben vázolt elméletek közül egyrészt több is a külkereskedelmi fejlődés sajátosságaiban látja Nyugat-Európa és a Balkán fejlettségi különbségeinek okait (illetve a mérsékelt elképzelések szerint ezek inkább a létező különbségeket tükrözik), másrészt a külkereskedelem maga is a modernizáció forrása lehet, harmadrészt a kereskedelmi viszonyokból kiolvashatók társadalmi-gazdasági sajátosságok is.

E fejezet – látszólag – egy gazdasági régiót (Thesszália, Macedónia, Nyugat-Trákia területét) kiszolgáló kikötő, Szaloniki kereskedelemben betöltött szerepével foglalkozik. Első megközelítésre partikuláris, másodlagos jelentőségű témának ígérkezik. Mégsem az. Célunk ugyanis nem csupán a külkereskedelmi irányok térbeli és időbeli megoszlásának vizsgálata, hanem a külkereskedelmi típusok azonosítása (rövid és hosszú távú, tranzit- és célforgalom), így a régióval kereskedő országok stratégiájának elemzése, ezen keresztül pedig mind a balkáni térség, mind a fő kereskedelmi partnerek gazdasági fejlettségének, versenyképességének, állapotának felmérése, továbbá a forgalom összehasonlítása más kikötők (például Sulina, Szmirna) és így más balkáni területek kereskedelmével. Mindez a vizsgálatot regionális, komparatív kontextusba helyezi.

A kikötő és hátszaga gazdasági teljesítményének elemzésén keresztül a fejezet valójában még ennél is átfogóbb kitekintést ad. Bepillantást nyerünk általa abba az interregionális, gazdasági és politikai következményekkel egyaránt járó makrogazdasági folyamatba – az időbeli keretek szerencsés megválasztása révén annak is fordulópontjába –, amely az európai munkamegosztás rendjét kialakított-

ta, elindítva az iparcikkek beáramlását a Balkánra, egyben kiváltva az ottani gabonafőléleg nyugati irányú piaci alapú, korlátok nélküli értékesítését, kiszakítva a térséget a hagyományos munkamegosztás kereteiből. A nagyhatalmak növekvő politikai jelenléte a Török Birodalomnak nemcsak a fizikai egységét fenyegette, de távlati hatását tekintve legalább ilyen jelentősek voltak a szerződésekből elbújtatott gazdasági klauzulák: ezek ugyanis hosszú távon a birodalom gazdasági integritását is veszélyeztették. Miután a szabad kereskedelem előtérbe kerülésével a Balkán szakított a hagyományos, de nyomott áron történő isztambuli beszállításokkal, a félsziget kereskedelmi partnert váltott, és a (globális) tőkés fejlődés útjára lépett annak minden előnyös és káros hozadékával.

Ennek a fordulatnak az első jele a 19. század elején a Török Birodalom földrajzilag periferikus (balkáni) részeinek növekvő instabilitása volt, mely levezethető az új, nyugati irányú kereskedelem iránt mindkét fél részéről megnyilvánuló igényből, továbbá annak közvetlen, rövid távú hozadékából, a piaci árú gabonaexportból befolyó jövedelemtöbbletből (mely a centrumban ugyanakkor jövedelemkiesésként jelentkezett) és az érte folytatott belső küzdelemből.¹ Bár a Balkán ezáltal (újra) bekapcsolódott az euroatlanti gazdaság vérkeringésébe, évtizedeken át az ekkor kezdődő folyamatok, továbbá ezek hosszú távon végül is a versenyképességet rontó következményei határozták meg a félsziget európai gazdaságban betöltött szerepét és modernizációs-felzárkózási kísérleteinek realitását. A gabona- vagy állatexport nem fedezte a modernizáció költségeit, miközben a fogyasztás nőtt, az import végül meghaladta az exportot, ugyanakkor önfenntartó struktúrákat teremteni nem sikerült. Éppen ezért e fejezet nélkül nem érthető sem a szerb állam kialakulásakor fellépő gazdasági-társadalmi dilemma, sem a bolgár prosperitás jelensége az oszmán uralom utolsó időszakában, sem a török állam belpolitikai és pénzügyi meggyengülése, amelyek mind egy-egy további fejezet fő mondanivalóját jelentik.

Módszertani szempontból a fejezet érdekességét az adja, hogy a regionális és interregionális folyamatok rekonstruálhatóságát lokális léptékű adatok alapján kísérjük meg. Célunk a centrum–periféria viszonyokat befolyásoló tendenciák kihívás–válasz alapú megragadása, illetve annak vizsgálata, hogy a jelentősebb történelmi események mennyiben tükröződnek egy lokális adatsorban.

Azonban nemcsak mezo- és makroszintű következtetések levonására nyílik lehetőség: az egy pontra koncentrált gazdasági jellegű adathalmaz lehetővé teszi – dekonstrukcióval és bizonyos általánosításokkal élve – a mikroléptékű vizsgálatokat, illetve a társadalomtörténetet központba helyező kérdésselvetéseket. A kereskedelmi forgalom adatainak termelői szintre vetítése lehetővé teszi az életminőség változásának és lokális különbségeinek, illetve a gazdasági-társadalmi feszültségek enyhítésében-fokozásában játszott szerepének vizsgálatát. Mindezt egy olyan periódusban, amikor mind az általános európai gazdasági helyzet, mind a romantikus „Zeitgeist” igen kedvezett a tömegmozgalmak kialakulásának. Így példája

¹ Ez a központi hatalom rovására megerősödő lokális hatalmi centrumok kialakulását eredményezte: Janinai Ali vagy Pazvandoglu több volt, mint egyszerű oligarcha vagy „kalandor-üzletember”, protoállamaik (területi kiterjedéssel és rendszeres legális-illegális jövedelmekkel egyaránt bíró entitások) a később függetlenedő területek előképei voltak (ha nem is szerves előzményei), önálló hatalmi központok, noha szakértők és megbízható állami apparátus nélkül.

lehet annak, hogyan lehet gazdasági jellegű adatsor alapján társadalmi kérdéseket vizsgálni.

E vizsgálat a szaloniki angol konzul, Charles Blunt éves jelentésein alapul.² A konzul jelentéseire Bailey ugyan hivatkozott, ez azonban csak az 1835–1839 közötti évek (a balta-limáni egyezmény előtti időszak) kizárólag brit szemszögű vizsgálatát jelentette.³ A mi értelmezésünk viszont túllépte e térbeli és időbeli kereteket. Módszertani szempontból ígéretes, s korántsem teljesen kiaknázott e forrásbázis: az egyébként bolgáruul hibásan publikált adatok átrendezésével, kiértékelésével azok újszerű interpretációjára, így a lokális adatokból regionális érvényességű következtetések levonására nyílik lehetőség. A térbeli kiterjeszhetőségen túl kísérletet teszünk arra, hogy makrogazdasági adatokból mikroszociális sajátosságokat rekonstruáljunk – azt, hogy mit érzékelt egy, piacra közvetlenül nem termelő parasztgazda a szaloniki forgalom és az európai kereslet változásaiból, trendjeiből, miközben kirajzolódik a nagyhatalmak erősödő gazdasági behatolása az ipari forradalom hatására, végérvényesen megbontva a Török Birodalom kereskedelmi egyensúlyát, mely éppen a vizsgált években játszódtott le.

Elemzésünk ezt az átmeneti, fordulópontot jelentő periódust, az 1845–1851 közötti éveket öleli fel, szándékosan olyan időszakot választva, amikor az európai (mező)gazdaság válságot élt át, amikor a forradalmak okozta bizonytalansági és kockázati tényező nem volt elhanyagolható. Nem ez volt az első konjunkturális ciklus a Balkánon a 19. században, a napóleoni háborúk idején is hasonló folyamatok játszódtak le, de az első, melyet nem háború indukált és nem vezetett belső hiányhoz – éppen ezért esett választásunk ennek áttételes vizsgálatára.

A rövid vizsgálati periódust szintén indokolja, hogy az oszmán piaszter harminc év alatt elvesztette korábbi nominálértékének négyötödét (*I. 1. táblázat*).⁴ Az

I. 1. táblázat.

A piaszter ezüsttartalmának változása, 1790–1839

Év	Egy piaszter ezüstben (g)	Év	Egy piaszter ezüstben (g)
1790	4,9	1860	1
1819	2,5	1870	1
1834–1839	0,7	1885	1

Berov adatai alapján.

2 *Dokumenti za bälgarszkata isztorija iz germanszki arhivi 1829–1877*. Balgarszka Akademija na Naukite, Szófia, 1963. 94–150. No. 22. Doklad-sztatiszticeszki tablici na pruszckija konzul. Ch. Blunt do Ljokok (Lecoq) odnoszno koraboplavaneto, targovijata i predeneto na koprina v Szolun prez 1840–1845 g. Sächsisches Landesarchiv, Dresden, Korrespondenz mit dem königlichen Konzul zu Konstantinopel. No. 23. Doklad sztatisticeszka tablica na Ch. Blunt do Ljokok za dvizsenieto na korabite na Szolunszkoto prisztaniste prez 1847 g., illetve további hasonló táblázatok: No. 24–32. (Továbbiakban: Dokumenti i. m.). A dokumentumok oldalszámozása és sorszámozása hiányos, ezért a következőkben mellőzzük őket. A kimutatásokban a sorok és oszlopok elcsúsztak, a rekonstrukcióra a végösszeg alapján nyílt lehetőség.

3 *Bailey, F. E.: British Policy and the Turkish Reform Movement. A Study in Anglo-Turkish Relations 1826–1853*. Harvard Univ. Press–Oxford Univ. Press, Cambridge–London, 1942. 303.

4 *Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: Balkan Economic History, 1550–1950* i. m. 98.

árucikk, mely 1800-ban 100 piasztért ért, az 1832-ben már 471-ért kelt el, újabb 17 év múltán viszont „csak” 528 piaszterre nőtt az érték – más termékek árai pedig 50 év alatt 10-szeresére nőttek. Az árfolyam ingadozása trendvizsgálatoknál problémákat okozhat, rövid idősorok esetében viszont az infláció korrigálható, így a fizetőeszközök közötti átszámítások okozta bizonytalanság negligálható.⁵

I. 1. REGIONÁLIS KERESKEDELMI VISZONYOK, A KERESKEDELMI ÉS ÁRFORRADALOM, A PROTEKCIONIZMUS LEÉPÜLÉSE

I. 1. 1. A kereskedelmi aktívum megszűnésének időszaka és az 1846–1847. évi válság

A cím(ek)ben megfogalmazott jelenségek vizsgálatára Szaloniki és vonzáskörzetének⁶ bemutatásán keresztül kerül sor. A Balkán-félszigeten európai hatásra lejátszódó gazdasági folyamatok szempontjából e kikötő kellő reprezentativitással bír: földrajzi fekvése miatt egyszerre lehetett kapuja a Balkánnak, az ázsiai Törökországnak, az afrikai, európai és hellén irányú kereskedelemnek is, szemben más kikötőkkel, melyek legfeljebb feleannyi helyzeti energiával rendelkeztek (Szmírnát kivéve). A kikötő bolgár gazdaságban játszott szerepét és egyben vonzásterületének kiterjedtségét jelzi, hogy az angol konzul már 1813-ban kérte, hogy a Szalonikibe érkező brit áru elosztása Szófián keresztül történjen Észak-Bulgária felé.⁷ Szintén Szaloniki, illetve a kereskedelmi kapcsolatrendszer bolgár földekre gyakorolt hatását jelzi, hogy 1821-ben a görög felkelés miatt például a messzi Szlivenben is elmaradt a vásár, ami hatással volt a helyi árakra is.⁸ *A fegyveres konfliktusok tehát olyan területek gazdaságára is kedvező-kedvezőtlen*

5 A frank–piaszter árfolyam például 30–40 év alatt jelentős elmozdulást mutatott. A gros hol egyötöd, hol egyneved frankot ért – egyébként árfolyama a 19. század elején a piaszterral egyezett, s a kurussal egyenértékű. A leva, dinár a frankkal és koronával közel egy árfolyamot mutatott, de a piaszter–leva átváltási aránya 6:1 és 4:1 között mozgott. Egy piaszter 1820–1822-ben még 70–75 centet ért, 1839-ben már csak 35 centet, 1856-ban pedig 25 centet, azaz ekkor már több mint 4 piaszter tett ki egy frankot. Adatok: *Diculescu, Vl.–Iancovici, S.–Danielopolu, C.–Popa, M. N.*: Relațiile comerciale ala țării Românești cu Peninsula Balcanică (1829–1858). Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bukarest, 1970. és *Mihov, N.*: Prinosz kam isztorijata na targovijata i. m. 23.

6 A vonzáskörzet egyrészt jelenti a fent meghatározott területet, ahonnan a kikötő exportcikkei érkeztek, másrészt mindazon térségeket is, ahonnan Szalonikibe áru érkezett. Szaloniki lakossága ekkor 50 ezer fő körül volt. Lakosságszámát tekintve Drinápoly és Plovdiv is megelőzte. *Fényes E.*: A Török Birodalom leírása történeti, statisztikai és geographiai tekintetben. Pest, 1854. 424–425. és *Todorov, N.*: The Balkan City 1400–1900. Univ. of Washington Press, Seattle, 1983. 313.

7 *Gluskov, Hr.*: Targovijata na Anglija sz Balgarszkite zemi ot 30-te godini na XIX.v. do Osvobozsdnieto. Trudove na Velikotarnovszkija Univerzitet Kirill i Metodij, Szófia, 1973. 113.

8 Dokumenti zu bálgarszkata isztorija III. Dokumenti iz turszkite darzavni arhivi 1564–1908. Ed.: Dorev, P. Szófia, 1940. 63.

hatással voltak, melyek attól egyébként távol estek, s ez, valamint a háború árakra gyakorolt hatása a távolsági kereskedelem felértékelődését (a piac globálissá válását) és a kereskedelmi irányok átalakulását szimbolizálja (például Ragusa hanyatlását, mellyel e fejezet keretein belül még foglalkozunk). Szaloniki kereskedelmi forgalma alapján tehát jól megfigyelhetők az európai és ázsiai Törökország árucikkei közötti különbségek, és lehetőség nyílik a kereskedelmi irányok felvázolására, a kereskedelem típusainak elkülönítésére.

Az első megválaszolandó kérdés az, hogy (1) Szaloniki milyen jelentőséggel bírt a félsziget kikötői között. Ezért forgalmát összevetettük a régió többi kikötőjének forgalmával. Másik fontos vizsgálati szempont annak tisztázása, hogy (2) a kikötő gazdaságilag melyik nagyobb térséghez kötődött leginkább. Erre a hajók száma, az áruk értéke és iránya alapján lehet következtetést levonni. A harmadik kérdéskör, hogy (3) meddig terjedt hatósugara hátországa irányába, a negyedik, hogy (4) a hátország exportjában és importjában milyen változások következtek be a vizsgált időszakban és ezeket milyen hatások indukálták.

Ami a vonzásterület kiterjedését illeti, bár a szliveni vásár példáján láthattuk, hogy Szaloniki hatása elért „Bulgáriáig”, fordítva ez nem minden esetben volt így. (Ez is a külső hatások nagyobb erősségét támasztja alá.) Macedónia és „Bulgária” két külön gazdasági régió volt: mind a vasúti összeköttetés hiánya, mind a terepviszonyok ezt erősítették. A szamokovi vasat a Vardartól északra adták el gyakran, Prileptől délre már nem jutott el, a nevrokopi vasbányák miatt. A Sztara Planinától délre lévő bolgár földek nem kapcsolódtak Szalonikihez: mert igaz ugyan, hogy karlovói és szamokovi iparosok 2 millió piaszter értékben árultak textíliát a prilepi vásárban 1864 augusztusában, de ez a vásár forgalmának csak egytizede volt. Szófia térsége ugyan rendelkezett kapcsolatokkal dél, Szeresz felé, de a Konstantinápoly–Belovovasútvonal kiépülése után ez az irány megszűnt, s a kelet–nyugat irány vált dominánssá: Dupnica, Szamokov, Pernik és Kjusztendil a 19. század második harmadában már nem Szalonikihez kötődött. Így az angolok reményei sem váltak be: a Macedónia és Trákia között a Rodopén keresztül létesült kapcsolat is elhalványult. A dél–észak irányú kapcsolatok helyreállítása Szerbián keresztül valósult meg 1878 után. Macedónia viszont Szalonikin, illetve a 19. század közepétől Szerbián keresztül a Monarchia vonzáskörzetébe tartozott (Durazzo és a Via Egnatia jelentősége a térség gazdaságában szintén lecsökkent a 19. század elején).

Macedónia és „Bulgária” különböző gazdasági régió volt, ezt nemcsak a mezőgazdasági üzemformák különbözősége (csiftlik-nagybirtok és kisparaszti birtok), de az is bizonyítja, hogy árkiegyenlítés gyakran még szomszédos térségekben sem érvényesült. Bulgáriában nemcsak az importcikkek árai voltak magasabbak (melyek a hosszabb utak miatt értelemszerűen drágábbak lehettek), de olykor a helyben termelt alapélelmiszerek is megdrágultak, mely a vásárlóerővel és a helyi klimatikus viszonyokkal volt összefüggésben (I. 2. táblázat).⁹

9 *Berov, Lj.:* The West European Trade Cycle and Price Movement i. m. 285–286. Bulgáriában drága volt a sajt, hiszen a nagy juhnyájak eltűntek az 1878 utáni földosztás, majd extenzív gazdálkodás során. Az olívaolaj a klimatikus adottságok miatt, a bor a filoxeravész miatt volt drágább Bulgáriában (ez ugyanis Görögországot nem érintette). A búza és kukorica ára viszont egyforma volt: termelési lehetőségeik hasonlóan alakultak, és alapvető népelelmészeti cikknek számítottak (a macedóniai

I. 2. táblázat.

A főbb termékek egységárai (oka) Macedóniában és Bulgáriában, 1870 körül
(gramm ezüst)

Termék	Macedónia	Bulgária	Termék	Macedónia	Bulgária
Rizs	1,37	2,25	Bor	0,78	1,17
Sajt	0,98	3,00	Kávés	8,05	13,3
Vaj	7,10	7,22	Cukor	2,02	3,47
Gyapjú	5,37	6,07	Búza	0,76	0,66
Olívaolaj	3,7	6,3	Kukorica	0,50	0,49

Berov, Lj.: The West European Trade Cycle and Price Movement i. m. 289.

Az exportcikkekkel illetően látni fogjuk, hogy a térség legfőbb termékévé a gabona lép elő a 19. század közepén – ennek okait részletesen megvizsgáljuk a későbbiekben –, de ez nem volt mindig így. A gabona ára például 1790 előtt a Balkánon nem volt alacsonyabb, mint például Bécsben, így a balkáni kereskedő számára a bécsi export nem hozott volna hasznot. A szaloniki gabonaexport a 18. század végén mintegy 480 ezer konstantinápolyi kile volt¹⁰ (12 ezer tonna, 720 ezer piaszter, 3,5 millió gramm ezüst), s ha a napóleoni konjunktúrától eltekintünk, ez az érték 1845-ig nem is igen változott (16 ezer tonna, 5 millió gramm ezüst). Ezzel szemben a húsárak a 18–19. században Bécsben magasabbak voltak, mint a Balkánon, nem véletlenül vált ez az irány létfontosságúvá a szerbek számára a 19. század során [lásd e fejezetben az I. 7. a)–b) ábrát]. A balkáni állattartás hanyatlását és a gabonanövények előtérbe kerülését az árszínvonal kiegyenlítődése (részben a burkolt osztrák–magyar protekcionizmus miatt), a piacvesztés (Isztambul a bolgárok esetében) a demográfiai problémákkal (agrártúlnépesedés) együttesen eredményezte a 19. század végére.

Szaloniki szerepét, jelentőségét összevetve a többi mediterrán török kikötő paramétereivel megállapítható, hogy a kikötőbe érkező hajók számát tekintve csak Sulina és Szmirna előzte meg, Szaloniki a teljes hajóforgalom egyötödével részesedett.¹¹ Sokkal érdekesebb viszont, hogy az árumennyiséget tekintve csak Bejrútot és Alexandrettát előzte meg, s az egységnyi tömegű áru értékét véve pedig az abszolút utolsó helyen állt átlag 351 piaszter/tonnával 1835 táján (I. 3. táblázat). Ez tíz év múlva is csak 450-500 piaszter körüli értéket tett ki, és ennek a növekménynek a jelentős része nem az értékes árucikkek részesedésének növekedéséből, hanem a körülbelül 25%-os inflációból származott. A kikötőt elhagyó hajók esetében ugyanez a helyzet figyelhető meg.

gabonaexport 1890 után visszaesett az ipari növényekkel szemben). A bérek különbségének ismerete nélkül azonban nem állítható, hogy Macedóniában olcsóbb volt a megéltetés.

10 Isztorija na Balgarija i. m. Tom. 5. 71.

11 Nem számítva Konstantinápolyt, ahová 1840-ben is 5630 hajó érkezett, amelyből 2361 görög, 869 osztrák és 567 angol hajó volt. Az angol hajók közül 165 a Fekete-tengerről érkezett és csak érintette a várost, s csupán csak 139 volt célforgalmú, azaz az összes többi angol hajó nem angol kikötőből indult útnak. Bailey, F. E.: British Policy i. m. 95. Ez is kiemeli az égei-tengeri térségben a közvetítő kereskedelem nagy szerepét.

I. 3. táblázat.

Szaloniki és más kikötők részesedése a törökországi kereskedelemről,
1833–1837¹²

Év	Kikötő	Beérkező					Kimenő				
		hajó	tonna	tonna/ hajó	millió piaszter	piaszter/t	hajó	tonna	tonna/ hajó	millió piaszter	piaszter/t
1836	Trebizond	172	25 718	150	155	6026	163	25 000	153	93	3720
1837	Alexandretta	24	3 327	139	20	6011	22	3 068	139	2,35	766
1833/35	Szmirna*	1255	118 865	95	50,35	424	1210	112 823	93	74,7	662
1835	Bejrút	341	21 247	62	13,63	642	216	19 112	88	14,67	768** (1087)
1835	Szaloniki	473	45 569	96	16	351	473	45 569	96	7,43	163**
Összesen		2265	214 726	95	255	átlag: 1188	2084	205 572	99	192,14	átlag: 934
Ebből Szaloniki		21%	21%		6,30%	utolsó	22,70%	22%		4%	utolsó

* 1839-ben Szmirnába érkezett 74 millió piaszter, kiment 156 millió, a pozitív mérleg tehát nem egyszeri eset; ** Az angol hajók rakományának értéke ismeretlen, tömegüket levonva kapjuk a zárójeles értéket.

Szalonikiben tehát sok hajó fordult meg, de ezek csak kevés árut hoztak, vagy a hajók űrmérete volt kicsi. Ez arra utal, hogy ekkor Szalonikiben az átmenő és helyi forgalom nagyobb volt a célforgalomnál, távolsági kereskedelemnél. Bailey óta ismert, hogy az angol hajók nagy része Szmirnát tekintette végállomásnak, és Szalonikiben ritkábban, árufelvétel céljából álltak meg. A kimenő forgalom alacsony tonnánkénti értéke 1840 előtt a luxuscikkek hiányára és a nyersanyagok túlsúlyára utalt a felsziget exportszerkezetét illetően.

Megvizsgálva az egyes kikötők kereskedelmi mérlegét, látható, hogy csak Bejrút és Szmirna rendelkezett pozitív mérleggel, az egész keletmediterrán térség deficitese volt már 1840 körül (szemben a Balkán szárazföldi részeivel, vö. *Bevezető*). Szintén figyelemre méltó, hogy Trebizond és Alexandretta esetében a behozott áruk fajlagos értéke igen magas volt. Elemezve a behozott áruk eredetének megoszlását, továbbá az egyes országok által szállított áru fajlagos értékét, megállapítható, hogy a magas érték elsősorban a zömmel iparcikkeket szállító angol hajók árukészletének köszönhető.

12 Bailey és MacGregor adatai után saját szerkesztés. *MacGregor, J.*: Commercial Statistics, a Digest of the Productive Resources. Commercial Legislation ... of All the Nations. 5 Vols. London, 1850, adatait idézi *Bailey, F. E.* Az adatok fontból piaszterre vannak átszámolva, mert Blunt jelentéseiben mindenütt a török fizetőeszköz tűnik fel. Az átszámolásnál segítséget jelentett, hogy 1841-ben 60 millió piaszter értékű papírpénzt bocsátott ki a török állam, ami 552 ezer fontnak felelt meg, hogy az angolokkal szemben fennálló negatív külkereskedelmi mérlegüket csökkentsék, illetve az árukért az angoloknak fizessenek. *Bailey, F. E.*: British Policy i. m. 76–77. Szalonikibe 1851-ben 78 ezer font értékű angol áru érkezett, ami az 1841. évi átváltási aránnyal számolva 8,48 millió piaszter. *Bailey, F. E.*: British Policy i. m. 107. Blunt viszont 10,6 millió piaszter értékű fontot említ, ez azt jelenti, hogy – korrektnek feltételezve a konzul adatait – tíz év alatt a piaszter 25%-ot veszített értékéből. Bailey fontban megadott 1846 utáni értékeit ezért korrigáltam.

Az 1830-as évek közepén Szalonikiben a behozott *angol áruk* fajlagos átlagértéke 41 font/tonna volt, ami elmaradt Alexandretta 98 font/tonna és Trebizond 126 font/tonnás értékétől, viszont Szmirna hasonló adatát négyszeresen felülmúlta. Ez utóbbi kikötő kis értéke nem meglepő, ugyanis a kis-ázsiai török textilipar ekkor még ellenállt az angol dömpingnek, s saját nyersanyagait használta elsősorban.

Az angolok szerepe a térség kereskedelmében ekkor már megkérdőjelezhetetlen, éppen ezért jelenlétük és viselkedésük összehasonlíthatóvá teszi Szaloniki szerepét más kikötőkkel. Korábban ez nem feltétlenül volt így: Anglia a 17. században kereskedelme 10%-át folytatta a Török Birodalommal, de ez az 1770-es évekre 1%-ra esett, igaz, közben az angol kereskedelem volumene megduplázódott.¹³ A napóleoni háborúk előtt azonban még a török kereskedelem háromnegyede, 30 millió livre értékben Franciaországgal bonyolódott.¹⁴ 1700–1789 között a kereskedelmi intenzitás megnégyszereződött, a francia textilipari termékek mennyisége a török piacokon az évi 1100-ról 4700 tonnára nőtt.¹⁵

A 18. század végétől kezdve egyre intenzívebbé vált a kereskedelem a mediterrán perifériával, s az intenzitás növekedése egyúttal fokozódó versenyhez vezetett, mely a napóleoni háborúk idején katonai összecsapást is eredményezett a térségben, alátámasztva a Chase-Dunn és munkatársai által kidolgozott elméletet, s végül a franciák kiszorulásához vezetett. A franciák részesedése a Szalonikivel való kereskedelemről az 1750-es 30%-ról 1777-re 66%-ra nőtt, miközben Szaloniki összekereskedelmének értéke megháromszorozódott; a napóleoni háborúk hatására viszont a francia részesedés a kereskedelemről 20% alá esett vissza, s értéke stagnált (I. 4. táblázat). Mindeközben Szaloniki forgalma újra megháromszorozó-

I. 4. táblázat.

A francia kereskedelem értéke Szalonikivel és a Levantéval, 1744–1798

Év	Francia Szalonikibe (millió livre)	Összes áru Szalonikibe (millió livre)	Szalonikibe (millió gros)	Ebből francia (%)	Év	Francia összekereskedelem (millió livre)	Levante részesedése (%)	Szaloniki részesedése (%)	Livre vs. piaster
1744–1749	1,4	4,8	0,45/1,45	29,2	1740	362	11,3	0,3	4:1
1750–1770	3,9	8,1	1,5/3,5	48,1	1750	451	11,4	0,9	3:1
1771–1777	8,4	12,8	3/6	65,6	1760	291	8,7	1,6	3:1
1778–1786	6,0	10,8	2,5/7,5	55,6	1770	623	10,6	1,4	2,8:1
1798	7,0	36,0	1,5/9,5	19,4	1780	452	7,6	1,4	2,8:1

Svoronos, N.: Le commerce de Salonique en XVIIe siècle. Paris, 1956. 107., 319., 387., 306., 313., Beaujour, F.: A View of the Commerce of Greece 1787–1797. London, 1800. 343. Továbbá: Isztorija na Balgarija i. m. Tom 5. Izd-vo na BAN, Szófia, 1985. 70. ez utóbbi nem korrigált, grosra számolt árat ad meg (dólt). Lásd még: Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: Balkan Economic History, 1550–1950 i. m. A livre körülbelül a frankkal egyenértékű.

13 Ortayli, I.: Az Oszmán Birodalom leghosszabb évszázada. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2004. 93.

14 Damianov, S.: French Commerce with the Bulgarian Territories from the Eighteenth Century to 1914. In: Vacapoulos, A. E.–Svolopoulos, C. D.–Király, B. K. (eds.): Southeast European Maritime Commerce and Naval Policies i. m. 13–35. különösen 13.

15 Damianov, S.: French Commerce with the Bulgarian Territories i. m. 14.

I. 5. táblázat.

Az angol kereskedelem szerepe a Török Birodalomban lejátszódó pénzáramlásban, 1825–1852 (millió font)

Év	Brit export a birodalomba	Török export Angliába	Oszmán egyenleg
1825	1,0	1,2	0,2
1835	2,7	0,9	-1,8
1840	3,6	1,2	-2,4
1845	7,6	1,5 (0,4 azaz kb. 25% a Balkánról)	-6,1
1848	11,2	1,1	-10,0
1852	8,5	2,3	-6,2

Paskaleva, V.: A Contribution to the History of Trade in the Bulgarian Lands during the 1st Half of the 19th Century. Bulg. Hist. Rev., 1980/2., Todorova, M.: Anglija i Oszmanszkata Imperija prez 30-te 50-te godini na XIX vek. Isztori-cseszki Pregled, 1978/2. 24–44. adatai alapján.

dott. Igaz, a Balkán a Levantéhoz képest elhanyagolható szerepet játszott a francia kereskedelemben, nem úgy, mint az angolok esetében (I. 5. táblázat).

Az angol behatolás kifejezetten csak a napóleoni háborúk után indult meg. Ennek nem kizárólag politikai okai voltak: Anglia a 19. század előtt a Földközi-tengeren még nem tudott rivalizálni Franciaországgal a nagy távolság miatt, csupán a gőzhajók megjelenése után (ami a közlekedésfejlesztés jelentőségére utal): 1845-ben viszont Bejrútban már 365 angol „kereskedőház” működött, kiszorítva a franciákat. A balta-limáni egyezmény után pedig (noha nem állítható egyértelműen, hogy csakis annak hatására) a Török Birodalom addig pozitív kereskedelmi mérlege Angliával szemben negatívvá vált, ami jelentős tőkeáramlást eredményezett az 1825–1850 közötti periódusban is, csökkentve az iparosítás esélyeit (I. 5. táblázat): Anglia behozatala a birodalomba 1840–1845 között 3,6-ról 7,6 millió fontra nőtt, míg fordítva 1,2-ről 1,5 millióra.

I. 6. táblázat.

A főbb török kikötőkbe érkezett angol áru értéke és részesedése a törökországi angol exportból és importból, 1840 előtt

Kikötő	Év	Angliából török kikötőkbe		Angliába török kikötőkbe	
		ezer font	az összes %-a	ezer font	az összes %-a
Szmirna	1839	189	5,30	419	35
Alexandretta	1837	165	4,60	1,7	0
Trebizond	1836	326	9,10	70	5,85
Szaloniki	1835	44	1,20	n. a.	n. a.
Törökország össz.	1836	3650	100	1196	100

Bailey és MacGregor adatai után saját számítás.

A térségbe irányuló angol export 65%-a pamut és gyapjú (fonal és szövet) volt, a cukor 9, a vas 4%-ot ért el.¹⁶ 1836-ban az angol exportnak még csak 3,7%-a ment Törökországba (3,65 millió font a 97,6 millióból), 1845-ben 5%-a (150,8 millió fontból 7,6 millió), 1848-ban pedig már 7,4%-a.¹⁷ Törökország, mint piac, tehát felértékelődött az angolok számára, míg fordítva ez nem volt igaz, a török kereskedelem csak 1–2%-a célozta Angliát. Ehhez képest viszont 1835-ben Szaloniki csak 1,2%-kal, 1846-ban 1,4%-kal részesedett a törökországi angol exportból (I. 6. táblázat): 11,5 millió piasztér, azaz 106 ezer font értékű angol áru érkezett a kikötőbe, ami alatta maradt az elvárt értéknek. Ha Szaloniki vonzaskörzetének lakosságát a birodalom lakosságával vetjük össze, akkor is legalább 4–6%-ot várnánk egyenletes eloszlású kereskedelmi forgalom esetén. Anglia Szaloniki importjának 40%-át adta, ami 1851-re 25%-ra esett, Szaloniki exportjából pedig 7,5 és 10%-kal részesedett a két évben.¹⁸

A 19. század első felében Szalonikinek már hátránya származott Szmirnával szemben abból, hogy környékén jelentős ipari beruházás ekkor még nem volt, míg Brüsszában ott volt a selyemgyár, 1850 előtt az egyetlen ilyen modern ipari létesítmény Törökországban. Nyerselymet az angolok közvetlenül főként Szmirnából hoztak az 1838. évi angol–török egyezmény révén, a közvetítő kereskedelem megkezdésével, míg a franciák Szalonikiből is szállítottak (ez részben céhes eredetű volt). A selyem az 1850-es törökországi angol összimport 18%-át tette ki, és ennek elenyésző hányada jött Szalonikiből, szemben 1846-tal, amikor a kikötőben az angol hajókra felrakott áru értékének még 33%-át adta (bár az összes, angolok által importált selyemnek ez is csak 4,4%-a volt, azaz nagyjából a vonzaskörzet birodalomhoz mért lakosságának arányával volt egyenlő). Igaz viszont, hogy az angol gabonabehozatal egyötöde Szalonikiből került ki; ez alapján Szaloniki hinterlandjának (Thesszáliának, Macedóniának és Nyugat-Bulgáriának) specifikus terméke a 19. század közepén a Török-Mediterráneum térségében a gabonafélékkel azonosítható (I. 7. táblázat).¹⁹

A két utóbbi adat alapján leszögezhető: *1850 előtt a balkáni textilipar még nem volt fejlettebb, sem fejletlenebb a birodalmi átlagnál, hiszen az angolok selyemszállítása Szalonikiből megfelelt a lakosságárányos értéknek, ugyanakkor a gabonakereskedelem jelentősége a Balkánon megkérdőjelezhetetlen.* Pamuk és Williamson előző fejezetben ismertetett (és birodalomszintű adatokon, illetve országok összehasonlításán alapuló) elmélete tehát egy lokális adatsorban, regionális szinten megerősítést nyer. (Ez nemcsak az adatsor és az időintervallum szerencsés megválasztását jelzi, de azt is, hogy a két szerző elmélete nem csupán globális szinten érvényes.) Szintén érdekes adalék a Balkán ipari elmaradottságához, hogy Anglia törökországi fémexportjának 6–7%-át Szalonikiben rakodta ki (ez megegyezik a vonzaskörzet birodalomhoz viszonyított lakosságának arányával), ami a kikötő angol behozatalból való átlagos, 1,2%-os részesedését jóval meghaladta – holott Szamokovban ekkor már megnyíltak az első bolgár vasbányák.²⁰

16 Isztorija na Balgarija i. m. Tom. 5. 271.

17 Bailey, F. E.: British Policy i. m. 70–76. Később ez megváltozott: 1851-ben a 214 millió fontos angol exportnak 3,5%-a irányult Törökországba.

18 Ekkor a font–piasztér árfolyam még 100:1-hez körül volt, 1860-ra 140:1-re módosult.

19 A későbbiekben megvizsgáljuk, hogy a dohány mikortól játszott jelentős szerepet, illetve mekkora volt a kikötő hátszaga.

20 1860 körül Szamokov termelése 2000 t volt (adatok Eli Eskenazitól az Arie klán cégkönyvéből), 1850-be Szalonikibe csak az angolok részéről 800 ezer piasztér értékű vas érkezett, ami 800 t.

I. 7. táblázat.

Szaloniki szerepe Anglia törökországi kereskedelmében, 1845–1851

Anglia importja Törökországból					
árucikk	év	ezer font	millió piaszter	ebből Szaloniki részesedése	
				millió piaszter	%
Selyem	1846	250	27	1,2	4,4
	1850	450	61 (49)	0,0	0,0
Gabona	1845	15	2 (1,63)	0,4	20,0
	1850	100	13,5 (10,9)	3,0	22,0
Anglia exportja Törökországba					
Acél/vas/ólom	év	ezer font	millió piaszter	ebből Szaloniki részesedése	
				millió piaszter	%
	1845	70	7,6	0,44	6
	1850	90	12 (9,8)	0,80	7
Textilipari áru	1845	1920	220*	8,46	4
	1850–1851	2140	287* (232)	5,40	2

* Összevont érték; () korrigálás nélküli érték.

Bailey, MacGregor és a Dokumentum i. m. adatai után saját szerkesztés.

A ruméliai török hadseregnek ugyanakkor egyre nagyobb szüksége volt jó minőségű nyersanyagra.

1830-ban a brit textilipari kereskedelem 5%-át, 1850-ben 7%-át tette ki a Török Birodalommal folytatott kereskedelem.²¹ A Törökországnak szánt textilipari cikkek 2–4%-át rakták ki Szalonikiben (I. 7. táblázat), ami a kikötőre jellemző 1,2–1,4%-hoz képest szintén felülreprezentáltságot mutat a Dél-Balkánon (de nem a lakosságárányos 4–6%-hoz képest). Ez mind arra utal, hogy a dezindustrializációs folyamat éppen csak elkezdődött, s kérdéses, hogy a kereskedelemből kiolvasható változásokon túl kimutatható-e mélyebb társadalmi változás.

Összességében Szaloniki tényleges kereskedelmi szerepe a hajók száma alapján becsült értéknek csak töredéke volt. Lampe véleménye szerint Anglia exportja sohasem volt olyan jelentős „Bulgária” felé, mint „Bulgária” exportja Anglia felé. Szerinte 1857–1877 között a Monarchia és Franciaország hajói voltak felelősek a bolgár importtöbbletért, nem pedig Anglia. Ezek az országok ugyanis 30-30%-át adták a nem török eredetű importnak, mely főleg cukorból, kávéból állt, iparcikk közöttük alig akadt, viszont Bulgária exportjának csak 15-15%-át vásárolták fel. Anglia ellenben a nem oszmán eredetű bolgár importnak csak negyedét adta, míg a bolgár export fele a szigetországba áramlott.²² Lampe fenti állítása semmiképpen

A bolgár vas azonban rossz minőségűnek bizonyult, ráadásul tonnája 1870 körül már 400 frank felett volt, míg az angolé 1000 piaszter, 200 frank körül volt. A bolgár adatra lásd *Keleti K.*: A Balkán-félsziget i. m.

21 Lásd még: *Todorova, M.*: Anglija i Oszmanszkata Imperija prez 30-te 50-te godini na XIX vek. *Isztoricneszki Pregled*, 1978/2. 24–44.

22 *Lampe, J. R.–Jackson, M. R.*: *Balkan Economic History, 1550–1950* i. m. 138–139. Ha azonban a bolgár export jóval kisebb, mint az import – és Ortayli következő sorokban citált adataiból ez következik,

sem igaz az 1856. évet megelőző időkre. Ekkor ugyanis az angol hajók a szaloniki behozatal 22–42%-át adták,²³ ellenben a macedón és bolgár áruknak csak 9–10%-át vették fel (*I. 8. táblázat*), ami árértékben is kicsi volt. A francia és osztrák hajókon szállított áru pedig (beleértve a gőzösöket is) együttesen 23 és 45%-át adta a szaloniki exportnak. Varna térségében igaz lehet Lampe állítása, nem véletlenül szorgalmazták egy konzulátus megnyitását és a vasút megépítését a Dunáig az angolok.

Lampe megállapítása a Török Birodalom egésze esetében sem állja meg a helyét. Míg 1825-ben a teljes törökországi angol export 56 millió font sterlinget tett ki, s az import 44 millió volt, tíz év múlva Anglia exportja 92 millió, importja 50 millió lett: a kereskedelmi deficit tehát egyértelműen érezhető.²⁴ Pontosán az 1857–1877-es periódus lesz Bulgária gazdasági fellendülésének időszaka, Lampe erre a korszakra vonatkozó állítása éppen azt támasztja alá, hogy a kedvezőtlen tendenciákat a krími háború gazdasági többlete révén ugyan ideiglenesen meg lehetett fordítani, de a bolgár fellendülés forrásai nem kizárólag a külkereskedelmi többletből, hanem a birodalmon belülről származtak. 1876 körül Anglia és Ausztria adta a bolgár import 70%-át, Franciaország a 20%-át.

Ami a kikötő gazdasági kötődését illeti, a következő adatok azt bizonyítják, hogy 1847-től eltekintve 1851 előtt Szaloniki és a *Balkán gazdasági kapcsolatai a vizsgált időszakban sokkal inkább Kis-Ázsiához, mint Európához kötődtek, hirtelen változások esetén viszont kellő rugalmasságot mutattak*. Szalonikibe 1846-ban 404 hajó érkezett Törökországból (62%), míg a kikötőből 433 hajó indult Ázsiába (62%). 1851-ben 356 hajó (68%) indult Törökországba, és 321 (63%) érkezett onnan. 1846-ban csak a hajók 11%-a jött „Európából”, 1851-ben 15%-a, de számuk még így is csökkent. A hajók 25%-a görög föld felé tartott. Egyedül 1847-ben mutatható ki némi változás, amikor „Európába” 357 hajó tartott, és ez elérte az 50%-ot, ami 1845-hoz képest (55 hajó) hétszeres növekedést jelentett (nem véletlenül).²⁵ Az ipari forradalom kezdeti szakaszát jelző közlekedési forradalom növelte a kereskedelem intenzitását: 1851-ben a szaloniki export fele már gőzhajókon utazott, a Szalonikit célzó kereskedelemről pedig 45%-kal részesedtek. 1845-ben ez még csak 20, illetve 25% volt.

A régió tehát a kapcsolatok intenzitása alapján (ez nem azonos a hajókon lévő áru értékének vagy tömegének irányok közötti megoszlásával) inkább a Török Birodalom felé tendált.²⁶ A kikötőbe az európai eredetű áru döntően európai hajó-

akkor hiába nagy Anglia részesedése a bolgár exportból – végeredményben a bolgár–angol kereskedelmi reláció könnyen bolgár deficitet mutatott.

23 Bailey, F. E.: *British Policy* i. m. 106. Anglia 7 hajóval Szaloniki behozatalának 29%-át adta 1835-ben (a kivitel ismeretlen).

24 Ortayli, I.: *Az Oszmán Birodalom* i. m. 96.

25 1846-ban a szaloniki behozatal értékének 33%-a, 1851-ben 45%-a török vagy osztrák, 8–9%-a pedig görög hajókról származott. Az útirányokból megállapítható, mely országok vettek részt közvetítő kereskedelemben és melyek közvetlen célforgalomban.

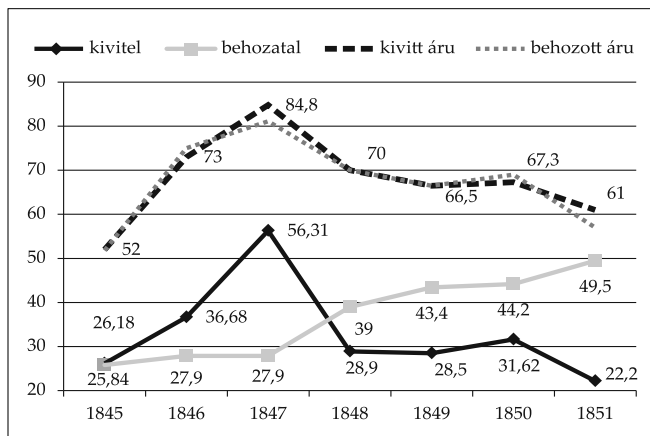
26 A kérdéses időszakban az orosz hajók Szalonikivel elenyésző kereskedelmi forgalmat bonyolítottak le, és legfőbb exportcikkük sem a gabona volt. 1846-ban 5 orosz hajó Európából, 3 Görögországból, 30 pedig Törökországból érkezett Szalonikibe, de ebből csak 9 volt megrakott, főleg cukrot, ólmot, szappant szállítva. 1851-ben a hajók száma mindössze kilencre csökkent és az is mind Törökországból jött. Ezek a hajók a visszaúton nem Oroszországot és nem Európát vették célba, hanem Törökországot. Az orosz kereskedelmi utak a Balkánra 1845–1851 között nem a tengerszorosokon

kon érkezett: a francia, az angol, a holland és az osztrák példa azt mutatja, hogy Szaloniki nem végcél, csupán egy útba eső kikötő volt. Az európai eredetű árut lerakták, majd a félsziget áruival elhajóztak Török-Ázsia felé, ott ismét lecserezték a rakományt, és indultak vissza (*interregionális közvetítő kereskedelem*). A másik típusba tartozó szárdok, nápolyiak, svédek és norvégok esetében a hajók nagy többsége oda tért vissza, ahonnan érkezett – Európába (*interregionális célkereskedelem*). Esetükben a szállított áru megfelel az adott ország importjának és exportjának. A harmadik típust az oroszok, görögök, törökök és a gőzhajók képviselték, amelyek Szaloniki, Törökország és Görögország között ingáztak, és jóval kisebb utat tettek meg (*intraregionális kereskedelem*). Számuk azért magas, mert egy évben többször is megfordultak Szalonikiben. Az általuk szállított áru nem saját termék volt, hanem a regionális kereskedelem áruösszetételére utalt.

Az 1846–1851 közötti export és import értékét bemutató I. 1. ábra adataiból világosan látszik, hogy 1851-re a Balkán déli része kiviteli többletét elvesztette.²⁷ Az export értéke 1847-hez képest a felére esett (kérdés, hogy ez egyedi vagy átlagos év volt), 1845-höz képest is stagnált, míg az import tartósan 20 millió piaszterrel nőtt. Így az 1846-os 12 milliós többlet 1851-re 29 milliós hiánnyá alakult. A kereskedel-

I. 1. ábra.

Szaloniki kikötőjének exportja, importja és a rakomány súlya, 1845–1851
(ezer tonna és millió piaszter)

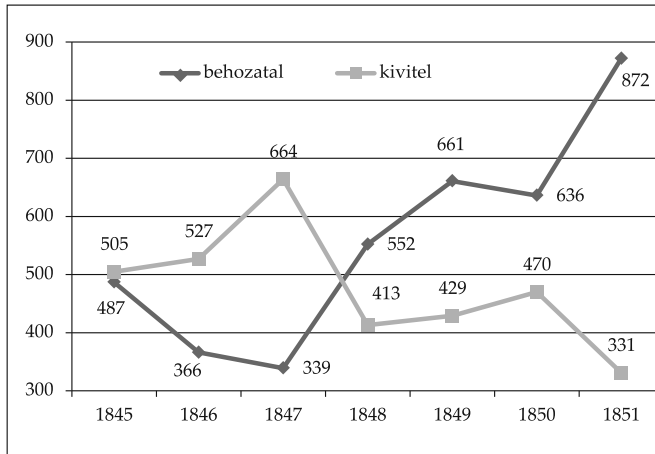
Saját szerkesztés a Dokumenti i. m. adatai alapján.

keresztül vezettek. (A Dokumenti i. m. alapján. Az ábrák, táblázatok is ez alapján készültek, ha nincsenek másként feltüntetve. Lehet, hogy csak orosz zászló alatt hajózó balkáni/kis-ázsiai flottáról volt szó, de ennek gazdasági jelentősége a balta-limáni egyezmény, majd az 1841-es londoni megállapodás – mely megnyitotta a szorosokat a gazdasági hajóforgalom előtt békeidőben – után egyre kevesebb volt.)

- 27 A negatív külkereskedelmi mérleg valójában nem Szaloniki, sokkal inkább hinterlandja gazdasági helyzetének romlását tükrözte: a kereskedőknek nem jelentett gondot, hogy több terméket hoznak be, mint amennyit kivisznek mindaddig, míg a belpiacon volt rá kereslet. (Ráadásul a „kereskedők” nagy része adóbérlő vagy keresztény hatalmak védnöksége alatt álló, mentességgel, *berattal* rendelkező ügynök volt, tehát egyszerű közvetítő, a tényleges kereskedők zömmel külföldiek voltak.)

I. 2. ábra.

A Szalonikibe érkező és a kikötőt elhagyó áru tonnánkénti átlagos értéke, 1845–1851 (piaszter)

Saját szerkesztés a Dokumenti i. m. adatai alapján.

mi deficit nem kedvezett a belső tőkefelhalmozásnak, és így az iparosításnak sem, inkább fogyasztásra ösztönzött, ami tőkekiáramlást jelentett.

Ha az egyes országokat vizsgáljuk, megállapítható, hogy míg a Balkán kereskedelme a franciákkal szemben jelentős szufficitet mutatott 1876-ig – s Damianov ezt más balkáni városok példáján is bemutatja 1856–1876 között (I. 16. táblázat) – addig az angol hajók ötször annyi értékű terméket hoztak be, mint amennyit elvittek, jóllehet a rakomány tömege nem változott.²⁸ 1846-ban pozitív volt a kereskedelmi mérlege Szalonikivel szemben az angoloknak, osztrákoknak, az osztrák gőzösöknek, 1851-re már társultak hozzájuk a görögök, hollandok, svédok, a törökök, a szárdok és az oszmán gőzhajók. Csak a franciák, poroszok és az oroszok mérlege maradt végig negatív a nagyobb államok közül (I. 8. táblázat).

Az I. 1. ábra alapján világos, hogy sem a hajók száma,²⁹ sem a rakomány súlya nem növekedett olyan ütemben, ami a Szalonikibe irányuló áruszállítások értékének hét éven belül bekövetkező megkétszereződéséhez vezetett volna. Mégis ez történt 1845–1851 között. Ez viszont csak úgy lehetséges, ha (a) vagy jelentősen változott a termékszerkezet – akár az egyes európai államok eltérő termékskaláját vizsgáljuk; (b) akár a Szaloniki behozatalában és kivitelében lévő feltűnő különbségek szűrnek szemet; (c) vagy a termékek ára változott meg jelentősen; (d) vagy az infláció számlájára írjuk a különbséget.

²⁸ Az orosz hajókon Szalonikiből elszállított áruk értéke esett, bár a kikötő még így is többletet mutatott az orosz hajókkal szemben. A szárdok megduplázták exportjukat.

²⁹ A Szalonikivel szemben pozitív kereskedelmi mérleggel rendelkező országok esetében például a szárdoknál 23–74–6, az angoloknál 24–58–30 volt a Szalonikibe befutó hajók száma az 1845., 1847., 1851. év esetében. 1845-ben összesen 572, 1847-ben 777, 1851-ben 509 hajó érkezett a kikötőbe (Dokumenti i. m. alapján).

I. 8. táblázat.

Az egyes nemzetek részvétele a szaloniki kereskedelemben, 1846 és 1851

Hajók	Be				Ki			
	1846		1851		1846		1851	
	millió piazster	%	millió piazster	%	millió piazster	%	millió piazster	%
Angol	11,50	42	10,60	22	3,33	9	2,00	10
Osztrák	1,20	4	0,48	1	0,98	3	0,30	2
Orosz	0,40	1	0,14	0	2,00	5	0,54	3
Szárd	0,84	3	1,60	3	6,00	16	0,38	2
Oszmán	5,00	19	7,50	15	5,00	14	2,05	10
Oszmán gőzös	3,60	13	4,35	9	4,60	13	3,45	17
Osztrák gőzös	2,75	10	17,90	37	1,70	5	6,80	34
Görög	2,20	8	4,10	9	6,50	18	1,36	7
Francia	0,10	0	1,10	2	5,60	15	1,90	9
Porosz	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,75	4

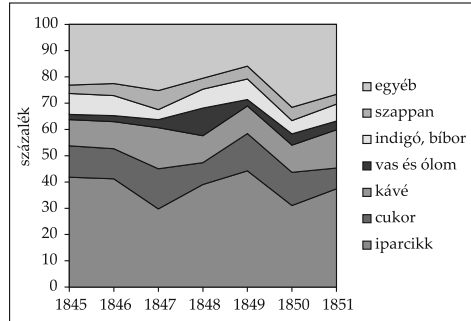
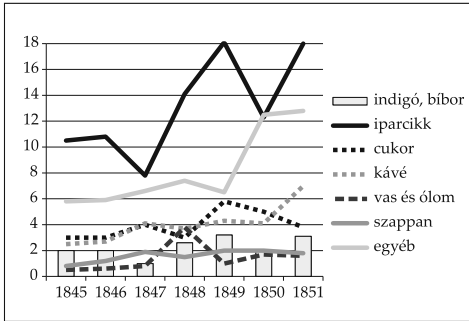
A Dokumentum i. m. alapján saját szerkesztés.

A piazster inflációját mint hatótényezőt kizárhatjuk, mert bár korábban jelentős elértéktelenedésen ment keresztül, az 1845–1851 között értelmezett intervallum kellően szűk ahhoz, hogy nagyobb változás ne következzen be a fizetőeszköz értékében. Arról nem is beszélve, hogy az importtöbbletre önmagában az infláció nem ad magyarázatot, hiszen a behozott és kivitt termékek árában egyaránt jelentkezne.

A Szalonikibe bevitt és az onnan kimenő áruk fajlagos (tonnánkénti) átlagos értéke viszont valóban jelentős ingadozást produkált (I. 2. ábra). 1845-ben még körülbelül egyforma volt a cikkek tonnánkénti átlagértéke (és az exportvolumen is akkora volt, mint az import), azaz a főként Európából érkező iparcikkek értékét a Balkán még ellensúlyozni tudta például a selyem és a dohány révén, így a kikötő mérlege nem volt veszteséges. De a behozott termékek átlagos tonnánkénti ára 1848–1851 között végig növekedett, míg a kivitt áru értéke nőtt, majd leesett. 1846–1847-ben körülbelül egyforma mennyiségű hajó és áru érkezett Szalonikibe és hagyta is el a kikötőt, mégis a Szalonikiben felrakodott áru fajlagos értéke tonnánként 160–330 piazsterrel meghaladta ekkor az európai hajókon beérkező árukét. 1851-re viszont teljesen megfordult a helyzet, s a kikötőből kivitt áru fajlagos átlagos értéke több mint 500 piazster/tonnával az európai eredetű behozatal értéke alatt maradt. A vizsgált periódus választása ilyen szempontból szerencsésnek bizonyult, hiszen így az exporttöbbletből az importtöbbletbe való átmenet jelensége elemezhetővé vált. (1853–1856 között e folyamatot sikerült feltartóztatni.) Mivel a behozott és kivitt rakomány súlya közel egyforma volt, a tonnánkénti egységárakban mutatkozó különbség mindenképpen valamilyen termékszerkezetben meglévő különbségre vezethető vissza. Ami a termékszerkezet különbségeit és azok változásait illeti, a Szalonikibe érkező áruk 30–40%-a

I. 3. a) és b) ábra.

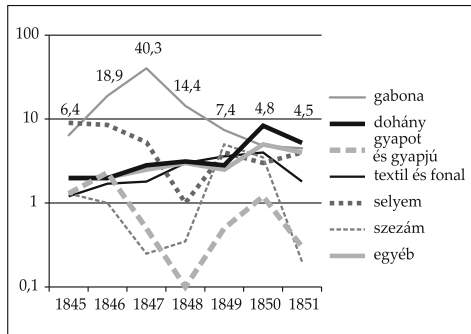
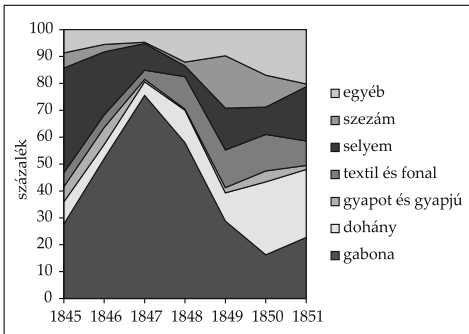
A Szalonikibe érkező árucikkek megoszlása,
1845–1851 (millió piaszter és %)

A Dokumenti i. m. adataiból számítva.

I. 4. a) és b) ábra.

A Szalonikit elhagyó árucikkek megoszlása, 1845–1851 (millió piaszter és %)

A Dokumenti i. m. adataiból számítva.

iparcikk volt (I. 3. ábra). 1845–1851 között a behozott áruk közül egyértelmű emelkedést mutatott az iparcikkek, továbbá „gyarmatárak, élvezeti cikkek”, a bors, kávé, indigó, bíbor értéke. Az előbbi önmagában 8 millió piaszteres növekedést jelentett (10 millióról 18 millió piaszterre), a kávé pedig 5–6 millió piaszteres növekedést könyvelhetett el (2 millióról 7 millióra). Mivel a behozott iparcikkek volumene végig 3000 tonna körül ingadozott, részesedésük a behozatalból pedig 30–40% körül volt (I. 3. ábra), így a behozott iparcikkek összértékének növekedése csakis a tonnánkénti egységáruk emelkedésének tudható be, amit az I. 5. ábra is megerősít.

Az iparcikkek egységárának emelkedése növekvő keresletre utal éppúgy, mint a gyarmatárak behozatalának fellendülése. A kereslet növekedése nyilván csak akkor volt lehetséges, ha a lakosság a korábbi időszakhoz képest rendelkezett elkölthető többletjövedelemmel. Az I. 1. ábra alapján a korábbi exporttöbblet

finanszírozhatta a fogyasztás kezdeti növekedését. A luxuscikkek, gyarmatárúk fokozódó jelenléte a fogyasztói szokások megváltozása mellett ugyanakkor a Szalonikivel kereskedő nemzetek azon törekvésére is utal, hogy a deficitet enyhítsék. (Ez ekkor állami szinten is ösztönzött tudatos stratégia volt.) A „luxuscikkek” fogyasztása a haszon felélését jelentette, tőkét vont el a mezőgazdaságtól és az ipartól, hiszen improduktív tevékenységbe forgatták vissza, de burkoltan jelzi a társadalmi differenciálódás előrehaladását is.

Vizsgálандó az is, hogy a *Szalonikibe irányuló áruszállítások termékösszetétele nemzeteként* változott-e. Ez ugyanis rávilágíthat arra, hogy egy-egy viselkedéstípusnak voltak-e követői. Nyilvánvaló, hogy ha az adott viselkedés megtérül, akkor többen utánózni kezdik. Így kideríthető, hogy mely nemzet és/vagy termék felelős az I. 1–I. 2. ábrán látható jelenségért. Az angoloknál az iparcikkek már 1846-ban is 70%-os részesedést értek el,³⁰ s értékük és a hajók rakományából való arányuk 1851-re csak tovább nőtt. Az ebben rejlő nagy üzleti lehetőség másoknak is feltűnt, mert 1851-re az osztrák és oszmán gőzhajók is jelentős részesedést értek el.³¹

Mit tudott az importért cserébe felmutatni a kikötő? *Szaloniki fő kiviteli cikkek* közül 1851-re értékben erős visszaesést mutatott a selyem, a gyapot és a szappan. A dohány növelte értékét és részesedését is. De a kivitelben a legnagyobb változás a gabonaszállításban történt.³² Jelentős emelkedés után a gabona részesedése 70%-ról esett 25% alá, a selyemé 30-ról 15%-ra, a dohányé viszont 5%-ról 20%-ra nőtt (3 millióról 9 millió piasztérre), a textilé 5-ről 10–15%-ra, de az 5 millió piasztért nem haladta meg értéke (I. 4. ábra).

A *szaloniki export nemzetekre lebontott* összetétele is változatos, részben a termékszála is különbözött országonként, részben az arányok változtak. A szárdok 1846-ban szinte csak gabonát szállítottak Szalonikiből, 1851-re viszont ez megváltozott, a gabona részesedése visszaesett.³³ A törökök 1846-ban még 70%-ban gabonát vittek el a félszigetről, viszont 1851-ben már a dohány vette át a vezető

30 5-5%-ot tett ki a vas, ólom, bőr, cukor, 8%-ot az indigó 1846-ban. Az angol és szárd hajók döntően Európából érkeztek, így ez azonos az adott ország exportjával.

31 1846-ban a Szalonikibe érkező iparcikkek 75%-át angol hajók adták 8 millió piasztér értékben, 10-10%-ot képviseltek az oszmán (1,2 millió piasztér) és osztrák gőzösök (0,86 millió piasztér), 5%-ot a görög hajók. 1851-ben viszont a 9,5 millióra emelkedő angol iparcikkexport Szaloniki iparcikk-behozatalának már csak 51%-át adta, az osztrák gőzösök hozták a 33%-át (6,45 millió piasztér), a maradékot az oszmán gőzösök (2,16 millió piasztér). 1846-ban az angol hajók rakományának értékéből 70%-kal részesedett az iparcikk, az osztrákok és törökök esetében ez 30% volt, 1851-ben pedig sorrendben 90, 36 és 50% volt (Dokumentum i. m. alapján). A török hajók áruszerkezete szinte változatlan maradt (a kikötőbe beérkező áruk esetében). A szárdoknál 1846-ban a bőr volt az uralkodó (70%), 1851-ben viszont csak 33%-ot tett ki, a maradékot a kávé és a bors jelentette. A hollandok, svédok, norvégok pedig kifejezetten egy termék (fémek) szállítására specializálódtak, és változás náluk sem történt.

32 A gabona a 19. században egyre jelentősebb szerepet játszott az oszmán exportban. 1825-ben értékben még csak a 18. helyen állt, 1855-ben, miután Anglia megnyitotta piacait a szabad kereskedelem előtt, a 2. helyre ugrott, de Törökország a mezőgazdasági exporttal sem tudta kiegyenlíteni az iparcikkimport okozta negatív kereskedelmi mérleget.

33 A szállított áru értékének csak 45%-át tette ki, a gyapjú pedig 35, a selyem 8%-ot. Igaz, a szállítmány értéke is töredékére zuhant. A szárd hajók érdeklődése a gabona iránt annak tudható be, hogy az olasz térsza zöme (balkáni) importgabonából készült.

I. 9. táblázat.

Az egyes hajók rakományának tonnánkénti átlagos értéke, 1846 és 1851

Hajók	Szalonikibe érkezett hajók				Szalonikiből indult hajók			
	t/hajó		piaszter/t		t/hajó		piaszter/t	
	1846	1851	1846	1851	1846	1851	1846	1851
Francia	122,0	113,6	54,0	710	134	112	2793	1113
Angol	143,0	48,0	3505,0	7361	244	160	866	375
Jón	31,0	43,0	152,6	2837	32	117	4634	521
Osztrák	191,0	268,0	392,0	301	184	266	413	236
Orosz	72,0	117,0	150,0	133	72	101	728	487
Szárd	148,0	137,0	123,0	1941	148	143	943	330
Holland	198,0	66,5		1160	63	66	383	42
Svéd	111,0	185,0		1080	112	185	718	
Norvég	193,0	180,0			92	180	1773	623
Oszmán	92,0	91,0	260,0	942	84	97	286	256
Oszmán gőzös	212,5	229,0	393,0	380	213	229	496	302
Osztrák gőzös	155,0	235,0	684,0	1493	155	236	414	569
Szamoszi	82,0	76,0	90,0	479	88	76	359	181
Görög	60,0	67,0	121,0	276	58	68	366	87
Porosz		230,0		354		226		667

Saját szerkesztés a Dokumenti i. m. adatai alapján.

szerepet (66%), megelőzve az épületfát (20%) és a textilt.³⁴ (A gabona értékének és részesedésének ingadozása további magyarázatokat igényel.)

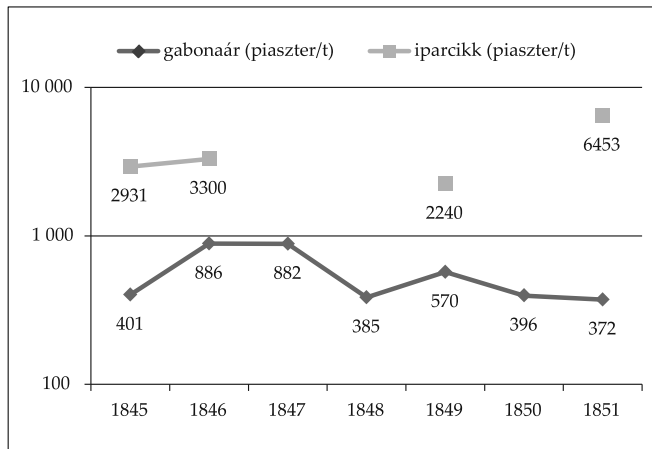
A Szalonikibe érkező és azt elhagyó áruk fajlagos (tonnánkénti) értékét az egyes országokra lebontva is ki lehet számítani (I. 9. táblázat). Ez a mutató a termékszerkezet modernségéről és az egyes nemzetek kereskedelmi stratégiájáról egyaránt árulkodik, fontos összetevője a haszonnak és megadja a nemzetek egyfajta erősorrendjét. Például a franciák kivitele Szalonikibe kis tonnánkénti értéket mutatott, behozataluk viszont 1851-ben nagy fajlagos értéket jelentett, ami a luxuscikkek dominanciájára utal és magyarázza a negatív kereskedelmi mérleget a Balkánnal szemben. Az angol hajók viszont hatalmas többletet produkáltak, kis exporttömegük és nagy importtömegük ellenére, az export nagy fajlagos értéke miatt.³⁵

34 Az osztrák hajók (nem a Lloyd gőzösök) másképp viselkedtek. 1846-ban kétharmad részben gabonát szállítottak Szalonikiből, 20%-ot tett ki a gyapjú, 5-5%-ot a selyem és a gyapot. 1851-ben szinte kizárólag gabonából állt a rakomány. Az angolok 1846-ban alig hoztak el gabonát Szalonikiből (az angol import 15%-a), főleg selymet vittek el onnan (33%). 1851-ben viszont csak gabonát szállítottak. 1846-ban az osztrák hajók körülbelül fele-fele indult Európába és Törökországba. Az angol hajók többsége ekkor Törökországba ment, éppúgy, mint a török hajók. A török hajók rakománya így megfelel a török importnak (egy részének). A szárdok 1851-ben Európát célozták meg, ez az érték tehát a szárd importtal egyenértékű kategória.

35 A szállított áru a közvetítő kereskedelem miatt nem feltétlenül azonos a szállító ország export/import cikkeivel! A Dokumenti i. m. alapján olykor lehetőség nyílik az adott áru tonnánkénti árának

I. 5. ábra.

A Szalonikibe érkező és a kikötőt elhagyó legjelentősebb árucikkek tonnánkénti ára, 1845–1851 (piaszter)

A Dokumentum i. m. adatai alapján saját számítás.

Mindezek alapján világos, hogy jelentős különbség volt a beérkező és kimenő áruk összetételében és nemzetenkénti fajlagos értékében is.

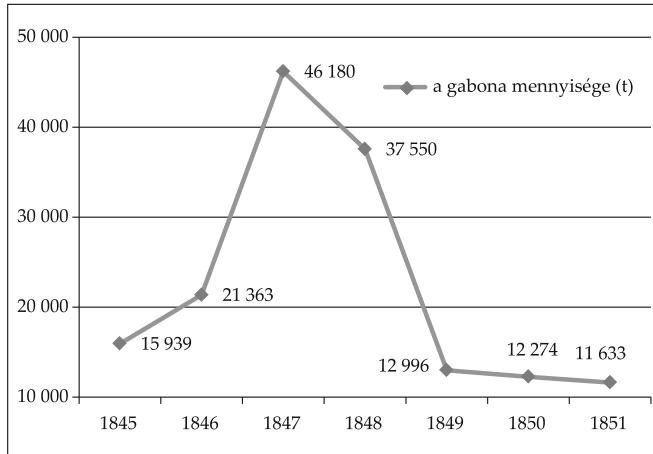
Mi az oka, hogy a Balkán csak 1846–1847-ben tudott értékesebb cikket piacra dobni? Minek köszönhető a behozott termékek egységárának rohamos növekedése, miközben a kivitel meglehetősen nagy hullámzást mutatott? Mivel megállapítottuk, hogy általánosságban nem következett be termékszerkezet-váltás, így a különbségeket az áringadozásban kell keresni. Az árfolyamot leginkább a két vezető termék esetében (iparcikkek és a gabona) célszerű megvizsgálni: a gabona nagy részesedését a szaloniki export értékéből 1847-ben egyformán okozhatta pusztán a piacra vitt termék mennyiségének, illetve árának növekedése, vagy mindkettő egyszerre.

Az angol, porosz, szárd és máltai hajók révén – melyek egyes években szerencsénkre csak egyféle terméket szállítottak – lehetőség nyílik a legjelentősebb árucikkek tonnánkénti árának rekonstruálására a szaloniki kikötőben (I. 5–I. 6. ábra). Szalonikiból 1851-ben 1,9 millió piaszter értékű gabonát hoztak el angol hajók, ami közel 5100 tonnát tett ki. Tehát 1 t gabona értéke 372 piaszter volt. Ezzel szemben az angol hajók által Szalonikibe szállított áruk 1851. évi exportjának 90%-át iparcikkek tették ki, 9,3 millió piaszter értékben, a hajók rakományának össz súlya 1440 tonnát tett ki, ami 6400 piaszteres tonnánkénti értéket jelentett! Az angol haszonkulcs tehát 1851-ben óriási volt.³⁶

megállapítására is, ha egy ország hajóin csak egyféle terméket szállítottak. A svédek 1851-ben 200 ezer piaszter értékű fémeket hoztak be, ami 185 tonnát tett ki, ezért 1 t fém ára 1087 piaszter (200–250 frank) körül lehetett. A Jón-szigetek által 1851-ben Szalonikibe szállított 122 ezer piasztert érő és a kikötő behozatalának 3%-át adó – Kis-Ázsiából érkező – szappan 43 tonnát foglalt el a raktérben, így tonnája 2800 piasztert ért.

³⁶ 1846. évi szárd adatokból tudjuk, hogy 5,9 millió piaszter értékű, Szalonikiben felpakolt árujuktól 5,6 millió piasztert tett ki a gabona, ami a 6300 tonnás szállítóképesség ismeretében 886 piaszter/t

I. 6. ábra.

A Szalonikiból exportált gabona kalkulált mennyisége,
1845–1851 (tonna)

A Dokumentum i. m. adataiból számolva.

Jól látszik az is, hogy a gabona ára a szaloniki piacon 1845-ben körülbelül ugyanannyi volt, mint 1850-ben. 1846–1847-ben viszont egy nagy áremelkedés, majd egy zuhanás következett be. Az iparcikkek ára stagnált 1849-ig, majd ugrás-szerűen nőtt.

A tonnánkénti gabonaár emelkedésére, majd leesésére az infláció nem adhat magyarázatot. Viszont 1846–1847-ben gazdasági válság söpört végig Európában. Ennek legismertebb eseménye az ír burgonyavész, de a galíciai parasztfelkelés is részben ehhez a problémakörhöz kötődik. Elvben persze áremelkedést okozhatott volna a kínálat csökkenése is, de ez a feltevés ellentmond az I. 6. ábra adatainak: nem a kínálat csökkent, hanem a kereslet nőtt meg. A mezőgazdasági válság hatására Európa paraszti lakossága jövedelmének növekedő hányadát a dráguló élelmiszerekre költötte, és kevesebb ruházati és iparcikket vásárolt. A búza ára a hiány miatt megemelkedett. Az iparcikkek iránti keresletcsökkenés azok árának eséséhez vezetett Nyugat-Európában, így a kereskedők számára érdekesebb volt azokat más piacokon eladni: az iparcikkimport 8-ról 10 millió piaszterre nőtt.

Az I. 5–6. ábrán megfigyelhető a piac tehetetlensége is: 1846-ban már magas volt a gabona ára, de viszonylag kevés került exportra, 1848-ban pedig árfolyama ismét visszaesett a válságot megelőző értékre, de ennek ellenére nagy tömeggel exportáltak belőle. A válság végével a kereslet lecsökkent, ugyanakkor a kínálat csökkenése ezt csak később követte, így a túlkínálat árzuhanáshoz vezetett.

Az 1846–1847-ben megmutatkozó kereskedelmi aktívum Szaloniki részéről tehát a gabona egységárának és exportált mennyiségének közel egyidejű emel-

fajlagos értéket adott. A máltaiak 1845-ben csak gabonát hoztak el a kikötőből: 199 ezer piaszter értékben, mely 496 tonnát tett ki, ami 401 piaszteres tonnánkénti értéket eredményezett. Az 1847-es érték a porosz hajók szállítmányából számolható ki: 256 ezer piasztert ért 290 t gabonájuk. A tonnánkénti egységár és az összes exportált gabona értékéből pedig az össztömeg is kiszámolható.

I. 10. táblázat.

A Szalonikit elhagyó gabona értéke és részesedése a rakomány súlyából, illetve a hajók útiránya, 1847 és 1845 (piaszter és %)

Hajók	1847 (piaszter)	Összes rakomány %-a	Hajó	Ebből Európába	1845 (piaszter)	Összes rakomány %-a	Hajó	Ebből Európába
Angol	9 600 000	95	58	36	400 000	32	21	4
Máltai	1 733 000	100	7	7	200 000	100	3	3
Jón	220 000	100	3	3	9 600	100	2	0
Francia	2 451 000	55	15	14	0	0	16	9
Osztrák	401 000	79	12	6	576 000	29	11	11
Orosz	1 000 000	36	21	11	132 000	31	29	0
Nápolyi	4 181 000	98	31	23	289 000	59	7	4
Szárd	11 924 000	94	74	69	1 492 000	83	23	18
Norvég	725 000	100	4	3	0	0	1	1
Svéd	333 000	100	2	2	216 000	100	2	2
Holland	450 000	100	3	3				
Hellén	4 054 000	80	207	31	1 912 000	37	259	0
Oszmán	2 072 000	45	160	135	830 000	31	136	0
Összesen	40,7 millió			6,38 millió				

A Dokumentum i. m. adatai alapján saját szerkesztés.

kedéséből származik. Az ínség kezdetén, 1846-ban a legiparosodottabb Anglia alig félmillió piaszter értékű gabonát szállított el, azaz mintegy 564 tonnát, egy év múlva viszont már majdnem 10 millió piaszter értékben vásárolt (a tonnánkénti egységár alapján körülbelül 10 880 tonnát). Amikor megszűnt a válság, majdnem 2 millió piaszter értékben vett az olcsóbb gabonából (körülbelül 5100 t), mely az angol hajók egyébként is az eredeti kétharmadára csökkenő rakományának 100%-át adta, szemben az 1846. évi 15%-kal. Az angolok által szállított gabona mennyisége tehát csupán a felére, míg értéke az ötödére zuhant, a rakományban viszont dominánsá vált: a balkáni export termékspecifikussá alakulását alátámasztva.

Bár a mezőgazdasági válságot tagadni nem lehet, kérdés, hogy a különböző hajókon szállított gabona elérte-e Európa nyugati felét, vagy valamely más ország, illetve kontinens volt a célpontja. Az utóbbi esetben ugyanis módosításra szorul a fenti állítás. Az I. 10. táblázatban összehasonlítottuk az 1845-ben és 1847-ben felrakodott gabona megoszlását, a hajók számát és az Európa felé induló hajókat. Két év alatt a vásárolt gabona mennyisége több mint 7-szeresére nőtt (5 millió piaszterről közel 40 millióra), Európába pedig 357 hajó tartott, míg 1845-ben csak 55.³⁷

³⁷ A Dokumentum i. m. alapján számolt érték.

A poroszok, az angolok, a máltaiak, a jónok, a franciák, a nápolyiak, a szárdok, az oroszok, a szamosziak, de még a törökök is jórészt Európa felé vették az irányt hajóikkal.³⁸ Sok hajó rakományának 80–100%-át gabona tette ki, ami korábban szintén ritkaság volt. A szaloniki gabonaexport tehát valóban Európát célozta meg.³⁹ Az exportált gabona mennyisége a Balkánra jellemző 250–300 kg/fő/év értékkel számolva 180–300 ezer felnőtt embernek volt elegendő 1847-ben.⁴⁰ A szaloniki gabonaexport azonban csak 25%-át tette ki Várna, Moldva, Burgasz és az Al-Duna gabonaexportjának (250 ezer tonna), mellyel összesen 1 millió ember élelmezését biztosította a térség. Ezen régiók fejlődését ezért az I. 2. fejezetben részletesen is elemezzük (I. 17. táblázat).

I. 1. 2. A nyugat-európai gabonaigény változásának okai és következményei (1789–1897)

Szaloniki kereskedelmének 1853 előtti rövid megélénkülése tehát elsősorban külső okokban keresendő, nem pedig a félsziget gazdasági fejlődésének köszönhető. Kérdés, hogy egy egyszeri, gyorsan lecsengő időjárás-változás mellett volt-e más tényező, ami stabilizálhatta a kialakuló munkamegosztást. A klimatikus eredetű hatás ugyanis – bár rövid távon okozhat nagy károkat – nem feltétlenül vezet tartós változáshoz, mint ezt az itt elemzendő 1815–1820 közötti periódus is tanúsítja. Az világos, hogy 1845 után a balkáni gabona betört a nyugat-európai piacokra, de vajon ott is tudott maradni?⁴¹ Az 1816-os gabonaválságot kihasználó oroszoknak például ez nem sikerült.⁴² A nyugati országok behozatala hosszú távon emelkedett-e, nőtt-e a kereslet, és ha igen, ez minek köszönhető? Vajon a balkáni gabona számottevő mennyiséget jelentett-e a nyugat-európai piacon, kiszorított-e korábbi exportőröket?⁴³ A Tam-

38 Az oroszok, a törökök, a jónok, szamosziak korábban szinte nem is kereskedtek Európával Szalonikin keresztül. Szintén említést érdemel, hogy pápai, norvég, holland, dán, hannoveri hajók is megjelentek Szaloniki kikötőjében, s korábban vagy nem fordultak meg ott, vagy nem gabonát hoztak.

39 1847-ben a szárdok (29%) és az angolok voltak a legnagyobb gabonaimportőrök (24%), megelőzve a nápolyiakat és a görögöket (10-10%), 1851-re viszont a poroszok (17%) és az oroszok (10%) közelítették meg az angolokat (44%), megelőzve a szárdokat (8%), miközben az importgabona tömege a negyedére, értéke a tizedére esett. Az, hogy a köztudottan gabonaexportőr oroszok is vettek gabonát Szalonikiben, megint csak a szaloniki kereskedelem tranzitjellegére utal, illetve arra, hogy a gabona 1851-ben ismét olcsó lett.

40 Egy angol tanulmány napi fél kg-ban határozta meg az angol kenyérfogyasztást, így a számolt érték (180 ezer fő) akár a duplája is lehet. Allen, R. C.–Weisdorf, J.: Was There an Industrious Revolution i. m. 715–729. A napi fél kg kenyér intenzív mezőgazdasági munkát végzők esetében kevés, főleg a Balkánon, ahol ez vált elsődleges táplálékká. Bulgáriában az uzundzsovói vásáron a 9 tűzoltó 22 napon át összesen 148,5 oka kenyeret fogyasztott 1866-ban (okánként 1 piaszterért), ami egy főre körülbelül 1 kg naponta. Adat: Georgiev, J.–Acskov, B.: Uzundzsovszkiját panair v szvetlinata na novoizdirenii dokumenti. Izvesztija na Insztituta za Isztorija, 17. 1967. 167–191.

41 1845–1880 között a brit búzabehozatal jelentős része a Balkánról származott – 1880 után ez megszűnt, amit később még vizsgálunk.

42 1870–1910 között viszont már újra jelentős volt az orosz gabona részesedése a brit búzabehozatalból.

43 A korábbi exportőrök kiszorítása (ha ez történt) ugyanis lehetséges a kereslet változatlansága mellett is, ebben az esetben a balkáni gabona olyan sajátosságokkal rendelkezett, amelyekkel például a német nem.

bora kitörése 1815-ben szintén klimatikus eredetű gazdasági válságot indukált, a vulkánkitörést követően viszont éppen a protekcionizmus és vámemelések domináltak, ellentétben az 1838/1846 utáni – szintén vulkánkitörések okozta klímáromlással jellemezhető – időszakkal, mikor viszont a szabad kereskedelmi tendenciák érvényesültek. A balkáni gabona 1816-ban tartósan nem tört be az európai piacokra, a Napóleon fellépése előtt a franciáknak gabonát exportáló Egyiptom pedig éppen a vámemelések hatására fordult el a gabonától a gyapottermesztés felé, ami ráadásul tartós, klimatikus hatásra visszavezethető, gazdaság szerkezeti változásnak bizonyult. Vajon Nyugat-Európában mi volt az oka a teljesen eltérő gazdasági reakciónak a két hasonló esemény esetében? Miért nem volt szabad kereskedelem 1816 után?

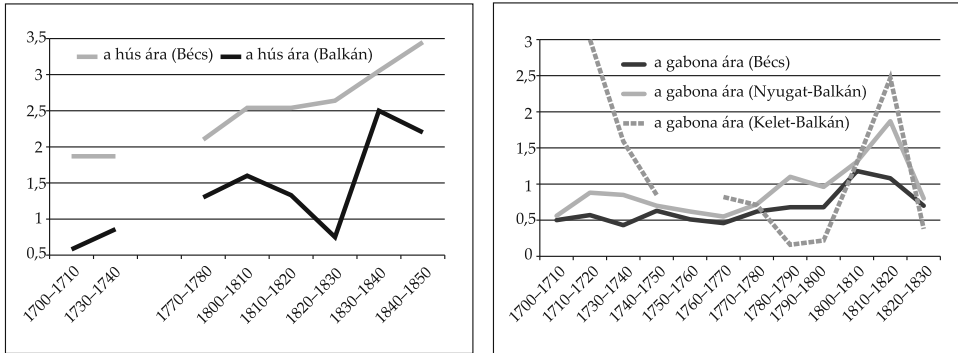
Az 1846–1847-es válság lezárulta után is kimutatható balkáni eredetű angol gabonaimportot Fairlie azzal magyarázza, hogy 1846-ban *Anglia véget vetett a protekcionizmusnak*, és szabaddá tette a gabonabehozatalt az országba, ami biztosította a nagy mennyiségű, olcsóbb, balkáni gabona felvásárlását. A gabona egységei Angliában az 1815–1827 közötti 66 shillingről 1850-re 52 shillingre estek. A szabad kereskedelem révén tehát a vásárló 15 shillinget takaríthatott meg,⁴⁴ noha *e folyamat nem kedvezett a hazai termelőknek, s fokozta az európai munkamegosztást*. (Ugyanaz zajlott le tehát fordított irányban, mint 1838-ban az iparcikkek esetében a baltalimáni egyezményrel.) De miért nem állította helyre Anglia a protekcionizmust a mezőgazdasági válság vége után, hiszen számára a gabonaimport egyfelől tőkekiáramlást jelentett, másrészt a hazai termelőknek (nem csak a nagybirtokosoknak) is káros volt?

Az egyértelmű, hogy a Balkán számára a gabonaexportnak akkor van értelme, ha drágábban tudja eladni azt, mint otthon. 1847-ben ez történt. Látszólag a balkáni és a protekcionizmust feladó angol érdekek – egyik oldalról a gabonaár növelése, illetve a másik fél részéről annak csökkentése – egymásnak ellentmondanak. Az angolok azonban nemcsak alacsonyabb gabonaárat akartak elérni, de növelni a rendelkezésre álló gabona mennyiségét is, amely visszahatott (bár nem egyértelmű tendenciát kirajzolva) az árra, ugyanakkor ösztönözte az importot. A másik oldalról pedig a balkáni gabonaexport fennmaradása az 1847 után rövid távon visszaeső gabonaárak mellett szintén magyarázatot kíván,⁴⁵ hiszen látszólag itt is ellentmondás figyelhető meg. Azonban egyrészt a mennyiség nyújtott kárpótást az exportőrnek, másrészt a nyugati árak még mindig magasabbak voltak, mint a balkániak, harmadrészt 1856–1860 körül a gabona tonnánkénti ára újra elérte az 1000 piaszttert. A balkáni árutermelő (részben nagybirtokon alapuló) gazdálkodás és a gabonaexport rentabilitását mindezek biztosították – de az angolt nem.

44 Fairlie, S.: The Corn Laws and British Wheat Production, 1829–76. *The Economic History Review*, New Series, 22. 1969/1. (Apr.) 106.

45 A szaloniki export csökkenése szinte minden esetben magyarázható az európai gabonahiány megszűntével. A szárdok 1846-ban 5,6 millió piasztter értékben vettek gabonát (6300 t), 1851-ben csak 170 ezerért, igaz ez utóbbi még mindig a rakomány felét jelentette értékben, súlyban pedig 40%-ot tett ki (450 t). Az oroszok 1,5 millióról (1690 t), a teljes szállított érték 75%-áról (1846-ban), 400 ezer piasztterre mérsékeltek a gabonavásárlást (1070 t), csakhogy ők Törökországnak szállítottak. De a gabona még mindig 80%-át tette ki az áruik értékének. A franciák a hetedére mérsékeltek gabonaszállításait, ami 12-ről 6%-ra való esést jelentett a rakományban.

I. 7. a) és b) ábra.

Egyes termékek árának változása a Balkánon és Bécsben,
18–19. század (gramm ezüst/kg)

Berov, Lj.: Änderungen der Preisbedingungen i. m. 13–35. alapján saját szerkesztés.

Az exportképes termékek körét ugyanis (szabad kereskedelem esetén) a termelés volumene mellett a regionális árkülönbség határozza meg. Ezt megfigyelhetjük Bécs és a Balkán esetében is: Bécsbe nem volt érdemes gabonát exportálni a 18. század folyamán (húst viszont igen), mert 1780–1800 kivételével a balkáni gabona nem volt olcsóbb a helyinél.⁴⁶ Az európai gabonaár ugyan növekedett a napóleoni háborúk idején, de növekedett a balkáni gabonaár is [I. 7. a) és b) ábra] Isztambul akadozó ellátása miatt. (Mind a Balkán, mind Egyiptom számára megérte nyugatra csempészni a többletet: ezt az oszmán állami fizetőeszközök sorozatos devalvációja is erősítette, hiszen a kereskedők értékálló valutához tudtak jutni a kereskedelem révén, s az infláció maga is exportösztönző hatású; a tranzakciókban az állami hivatalnokok is részt vettek – lásd erről később.) Ez azt jelenti, hogy a megnövekedett nyugati szükséglet végül a balkáni piacon is lecsökkentette a kínálatot. Emiatt viszont a napóleoni mezőgazdasági konjunktúrát nem tekinthetjük valódi termelési konjunktúrának, a piac keresletét a kínálat nem tudta még maradéktalanul fedezni hazai ellátási zavarok nélkül, a balkáni gabonatermelés ekkor még nem állt növekedési pályára (a termelés növekedését majd a földárváltozások és a földfoglalások jelzik – lásd e kötetben az I. 2., II. 1. 1., II. 1. 3. alfejezeteket).

Az árszínvonalat számos tényező befolyásolja: a szállítási költségen és a munkabéren kívül a keresleti-kínálati viszonyok megbomlása is hat rá. Ez a kereskedelmi viszonyok megváltozását eredményezi, amelynek háttérben pedig *demográfiai*, *klimatikus* (éhínség) és *katonai-politikai* (napóleoni háborúk) „elsődleges okok” állhatnak.

A 18. század végén Franciaországban jelentkező, s korábban jelentős részben Egyiptom által enyhített gabonahiányt (1789–1793), mely a politikai eseményekre is hatással volt (francia forradalom sans-culotte-jainak kenyérigénye, Vendée felkelé-

46 A szappan árának 1700/10–1740/50-es balkáni esése (4,5 gramm ezüst/kg – 2 gramm ezüst/kg) részben a balkáni munkabér esésének köszönhető (3,7–3,2 gramm ezüst/kg), ami azt jelenti, hogy a szappan jóval olcsóbb volt a Balkánon, mint Bécsben, tehát az exportirány ekkor kelet-nyugati volt. 1800-ra visszaállt a száz évvel korábbi állapot, s ekkorra már alig volt különbség.

se) az El Niño okozta időjárás-változás generálta.⁴⁷ Lamb szerint a 19. századi magas gabonaárak és a vulkánkitörések korrelálnak egymással (1783–1786, 1811–1818, 1835–1841, 1845–1850). (Az I. 13. ábrán látható árcsúcsok egyeznek e periódusokkal, az utolsó pedig a krími háborúnak tudható be.) A gabona iránt például az 1830-as évek végétől újra megélenkülő kereslet oka a nicaraguai Coseguina kitörése volt, mely több port és vulkáni hamut juttatott a felső légkörbe, mint a Tambora.⁴⁸ (Ez persze felveti azt az elméleti kérdést is, hogy e periódus gazdasági ciklusai tisztán csak klimatikus eredetűek-e, és ha igen, e ciklusok mennyiben tekinthetők egyáltalán indusztriális konjunkturális ciklusnak, ha az élelmiszer-növények terméseredményei kihatnak az egész gazdaság működésére.) Nyugaton az ipari forradalom nyomán növekedett a népesség, ami fokozta az élelmiszerigényt, miközben a foglalkozási átrétegződés az élelmiszer-termelésre és önellátásra képes egyének számát csökkentette, a termelt iparcikkek biztos piacának hiánya pedig a vásárlóerőt, így mindez az egy főre jutó megvásárolható gabonamennyiséget befolyásolta. Ezért volt szüksége a nyugati országoknak annyira a keleti piacokra, illetve a technológiai fejlesztésekre.

A kereskedelmi viszonyok megváltozása mögött gyakran áttételesen álltak *külpolitikai* problémák. A görög függetlenségi harc – a tengeri kereskedelem lehetőségeinek korlátai, majd a török államhatalom szigorúbb adópolitikája – után Szaloniki éves gyapjúexportja 400 ezer okáról 170 ezer okára esett vissza, ami egyfelől a mezőgazdaság felé terelte a kereskedők, majd a termelők figyelmét, így a textil sokáig az igény növekedésével és a kikötői forgalom fellendülésével sem nyerte vissza szerepét. A brit gyapottermékek beáramlása ebbe a vákuumba jó minőségének tudható be.⁴⁹

A krími háború megint fontos szerepet játszott a kereskedelmi viszonyok átalakításában: a háború előtt Szaloniki teljes gabonakereskedelme 350 ezer hektoliter volt (ebből 75 ezer hl búza), 1856-ban viszont csak búzából annyit szállítottak, mint korábban gabonából, ráadásul az ár is ötszörösére emelkedett tíz év alatt (1 hl = 5,5 frank 1840-ben, 8 frank 1847-ben, 25 frank 1856-ban). A szaloniki áremelkedés ellenére Marseille-ben 1854 júniusában a gabona ára még így is 40%-kal magasabb volt, noha ezt a szállítás költségei nem indokolták.⁵⁰ A szállításról: a brit gabona árának 1845-ben még 30%-át tette ki a szállítás, 20%-át a vámtarifa, 1853–1861 között viszont a gabonaár csak 5%-át tette ki a fuvarozás és 10%-át az illetékek. Ráadásul a balkáni exportkikötők és a termelőterületek árai között is volt különbség. Egyértelmű tehát, hogy mind az exportáló terület, mind a kereskedő számára kifizetődő volt az üzlet.

47 Grove, R. H.: The Great El Niño of 1789–1793 and Its Global Consequences: Reconstructing an Extreme Climate Event in World Environmental History. *Medieval History Journal* 10, 2007/1–2. 75–98. Ugyanakkor Mika J. éghajlatkutató szerint az El Niño jelensége az európai időjárást nem befolyásolja.

48 Lamb, H. H.: Volcanic Dust in the Atmosphere: with a Chronology and an Assessment of its Meteorological Significance. *Philosophical Transactions of the Royal Society, Ser. A, CCLXVI*, 1970, 425–533.

49 *Vacalopoulos, C. A.*: Commercial Development and Economic Importance of the Port of Thessaloniki from the Late Eighteenth Century to 1856. In: *Vacalopoulos, A. E.–Svolopoulos, C. D.–Király, B. K.* (eds.): *Southeast European Maritime Commerce and Naval Policies* i. m. 302. Mivel elsősorban az oszmán elitnek volt jelentős vásárlóereje, s a helyi lakosság még a helyi termelőktől vásárolt, ezért a külföldi termékszerkezet sem öket célozta.

50 *Vacalopoulos, C. A.*: Commercial Development i. m. 304. 15 hl = 1 t = 120 frank = 720 piaszter (1847), 15 hl = 1 t = 85 frank = 500 piaszter (1845), 15 hl = 1 t = 325 frank = 1625 piaszter (1855); 1866 = 1 oka = 1 gros, 1 t = 833 piaszter. Ebből viszont következtethetünk a közvetítő kereskedelem hasznára is.

Az árak kiegyenlítődése még nem következett be 1850 körül, s 1900 körül is volt még némi különbség a belgrádi és bécsi gabonaárak között. A közlekedés fejlődése is kettős hatással bírt: csökkentette a szállítási költségeket, így már minimális árkülönbség esetén is kifizetődő volt a szállítás (vagy éppen a forgalomnövekedés, a tranzakciók ismétlődése, így a kockázat csökkenése és az alaptőke gyorsabb megtérülése vezetett a csökkenő árkülönbségekhez, mely a globális piac kialakulását eredményezte).

Látjuk tehát, hogy a Balkán számára volt hajtóerő, noha Bécs irányába a Balkán nem tudott gabonát exportálni a 18. század során. Vajon volt-e készség a balkáni gabona fogadására Anglia részéről? Az 1813. évi sokk hatására – mikor a kontinentális blokád hirtelen megszűnt és az olcsó gabona elárasztotta Angliát, tönkretéve sok angol birtokost –, Anglia a Corn Law bevezetésével a protekcionizmus felé fordult. A protekcionizmus szószólói, Malthus és környezete 1813-ban azt javasolták, hogy 80 shilling/quarter (4 font/220 kg, 2010-es áron 202 font) legyen a gabona ára. Malthus szerint az ennél alacsonyabb importár ugyanis a gyárosok részéről az ipari munkások fizetésének csökkentését eredményezné, ráadásul az ipari tőkésék csődbe mennének a brit termelők és birtokosok vásárlóerejének csökkenése miatt (az érv alapján az iparosodottnak tekinthető Britanniában ekkor a lakosság megélhetésének zömét a mezőgazdaság adta – egy többségében ipari társadalomban egy ilyen érvelés nem lenne ésszerű).

Malthus érvelésének első fele azért volt téves, mert a fizetéseszközzel párosuló költségszűkülés (az olcsóbbá váló gabona miatt) önmagában még nem eredményez romló életszínvonalat.⁵¹ Statisztikák alapján bizonyítható, hogy az ipari munkásság bére a Corn Law idején független volt az igencsak ingadozó gabonaáraktól, viszont alacsonyabbá vált 1812-höz képest a háborús konjunktúra végével. A mezőgazdasági bérek is estek – vélhetően a Corn Law híján még nagyobb mértékben estek volna. (A Corn Law eltörlése után az ipari bérek nőttek, feltehetőleg a vásárlóerő is, a mezőgazdasági bérek a kezdeti esés után szintén, ennek a meglepő jelenségnek az oka a kivándorlás és az ipari átrétegződés eredményezte munkaerőhiány volt, lásd az *I. 15. ábrát*).

Végeredményben Malthus javaslata nem feltétlenül az ipari érdekeket szolgálta. Elképzelése a korábbi évek áraihoz képest még mérsékeltnek is tekinthető, csak hogy 1816–1848 között sohasem ért el ilyen árat többé a gabona (80 shilling/quarter az közel 2000 piaszter/t, miközben a Balkánon ekkor 400 piaszter volt tonnája, s a konjunktúra idején sem több, mint 1000–1500 piaszter). A törvény bevezetését a parlamentben domináns nagybirtokosok részéről (Disraeli támogatásával) az a félelem indokolta (az ipari tőkés réteget ekkor jóval kevesebben képviselték, mint 1845-ben), hogy a napóleoni kontinentális blokád végével (mely a brit mezőgazdaság felledülését eredményezte az 1804-es protekcionista törvények, valamint a kontinentális gabona behozatalának akadályozottsága miatt) az 1812. évi 125 shillinges gabona-

51 Persze az is érv lehetne, hogy a csökkenő élelmezési költségek és változatlan fizetés mellett a fennmaradó vásárlóerő-többletet a munkás iparcikkek vásárlására fordítja, így a belső piac növekszik, a gyáros haszna nem csökken, s ez esetben nincs szükség még egy ideig külfiacokra az iparcikkek elhelyezésére. Csakhogy a gabonabehozatalra ekkor is szükség van, s Anglia nem kívánt egyoldalú függésbe kerülni egy „stratégiai” ágazat terén (ugyanakkor szerette volna ilyen függésbe hozni piacait), ezért nemzetbiztonsági szempontból kívánatos volt a gabonatermelő ország fogyasztásának növelése, így az iparcikkek exportja is.

ár a piacok megnyílása miatt jelentősen esni fog. S valóban, 1815-re, a Corn Law bevezetésének évére, a gabona ára 66 shillingre csökkent. A Corn Law elfogadása ráadásul megelőzte a Tambora kitörését (pontosabban annak globális 1816. évi következményeit), így az angol gazdaság maga hozta ipari munkásait kellemetlen helyzetbe a rákövetkező éhínséggel.⁵² A rekordmennyiségű, 1,5 millió quarter/330 ezer t⁵³ angol importgabona ára így is magasabb volt a szomszédos országokban tapasztaltaktól – Corn Law híján ez nem feltétlenül lett volna így.

A törvény hatására a brit szigeteken a gabona egységára 30 shillinggel magasabb volt a porosz kikötőkben hajóra rakottnál (*I. 13. ábra*). A szakirodalom nem egységes a Corn Law hatásának megítélésében. Sokan azzal érvelnek, hogy a brit gabonaár egyébként is emelkedett volna az 1820-as évek demográfiai robbanása és a Tambora 1815-ös kitörése után, tehát a törvény lényegében nem okozott kárt senkinek, s az 1818–1820-as jó termésű évek miatt gyakorlatilag nem is kellett volna gabonát importálni. Csakhogy a valóság az, hogy – az 1789–1815 közötti időszakban csak háború esetén nem önellátó [*I. 11. a) és b) ábra*] – Anglia 1830 után egyre jelentősebb mennyiségű gabonát hozott be az importár felemelése ellenére is (újfent évi 1,5, majd 2,5 millió quartert). Ezért mások szerint éppen a népesedégnövekedés miatt kellett volna az importot szabadjára engedni, mert a kínálat növekedése ellensúlyozta volna a kereslet növekedését (így az áresés és az importvolumen növekedése nem eredményezte volna az import értékének elszabadulását, tőke kiáramlását „csak” a hazai termelők tönkremenetelét). Csakhogy míg az importvolumen növekedése ellenére 1830 és 1845 körül az angol importfüggőség a gabona esetében még csak 5%-os volt, a Corn Law eltörlésével 1860-ra ez 24%-ra nőtt, 1880-ban már 45%-ra, a búza esetében egyenesen 65%-ra. Hosszú távon ugyanis az importfüggőség erősödése a hazai termelés csökkenését eredményezte: az 1838–1929 közötti gabonatermések alapján az USA 1%-os termelésnövekedése a brit termelés 0,6%-os csökkenését és a brit import 3%-os növekedését eredményezte.⁵⁴ Így 1881-re a népszámlálás szerint tíz év alatt 92 ezerrel csökkent a mezőgazdasági munkások száma, az ipariaké pedig csak 53 ezerrel nőtt. Ez szociális problémát jelentett. Mindeközben a búza vetésterülete 4000 km²-rel csökkent.

A problémát hajlamosak az ipari és agrárlobby ellentétes érdekeire korlátozni. Mivel az olcsó gabona csökkenti a kenyér árát, így a gyárosok, a Corn Law ellenfelei, támogatták a szabad kereskedelmet, mert ekkor nem kényszerülnek munkabér-emelésre, és nem csökken a profit (ebben igaza volt Malthusnak). Hosszú távon az iparcikkek ára ugyanis esett,⁵⁵ ami profitcsökkenéssel fenyegetett. (Ennek

52 Az 1828. évi módosítás csúszóárat határozott meg, kimondva, hogy 52 shilling/quarter alatt a vám először 34 shilling, majd később 20 shilling, s ha a piaci ár 73 shilling fölé megy, akkor csak 1 shilling. Azaz az utóbbi esetben az exportőrök be tudtak jutni a brit piacokra, de ehhez a gabonaár olyan mértékű emelkedésére volt szükség, amelynek háttérben valamiféle globális problémának kellett meghúzódnia. Ekkora árra 1816-ban, 1839-ben, 1846-ban volt példa (*I. 13. ábra*).

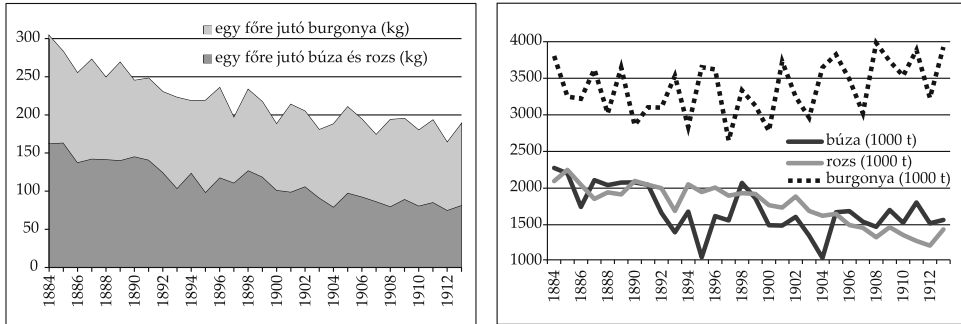
53 A napóleoni háborúk idején, 1801 és 1809 körül is csak 1100 quarter angol importgabona volt (1 quarter = 220 kg).

54 Sharp, P.: Pushing Wheat: Why Supply Mattered for the American Grain Invasion of Britain in the Nineteenth Century. Discussion Papers Department of Economics, University of Copenhagen, No. 08–08. (2008). Az árrés 1%-os növekedése 0,33%-os importcsökkenést eredményezett.

55 Noha 1847-ben éppen emelkedett ellensúlyozandó a gabonaár-emelkedés okozta tőkekiáramlást: a britek tudatosan ügyeltek arra, hogy partnereikkel szemben pozitív kereskedelmi mérleggel zár-

I. 8. a) és b) ábra.

A fő élelmiszernövények egy főre jutó és összes termelésének változása Angliában, 1884–1912

Mitchell, B. R.: European Historical Statistics, 1750–1975. Sijthoff és Noordhoff, New York, Macmillan, 1980 adataira alapján saját szerkesztés.

ellenére a munkabérek is nőttek, amit a termelési volumen megugrása tett lehetővé – I. 15. ábra). A Corn Law szószólói szerint viszont a szabad kereskedelem hosszú távon a helyi termelők számára a felvásárlási árak csökkenését eredményezte volna, így nem lett volna kifizetődő. A Corn Law eltörlése nem csak a nagybirtokosok számára volt káros. A kistermelők a tőkeszegénység miatt állattartásra átállni nem tudtak. Hasonló helyzet állt elő Írországbán, hol a gabonatermelés munkaintenzív volt. A gabonaárak esése csökkentette a munkaerő iránti keresletet (mivel a munkaadó bevételecsökkenése miatt tőkéje is csökkent és nem tudta megfizetni a munkát; a termelés növelésével, mely a bevételekiesést részben kompenzálja, pedig éppen tőkehiánya miatt nem kísérletezhetett), ezért a terméseredmények is visszaestek. A munkaerő kivándorlása viszont bérfelhajtó hatású volt, amit szintén nem tudott a tulajdonos „kigazdálkodni”.

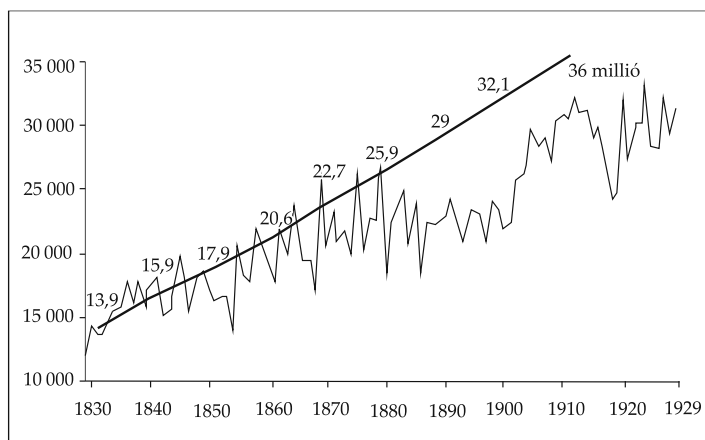
Így a Corn Law 1846-os eltörlése az iparosok diadalát jelzi az agrárlobbi (birtokosok) felett, s ennek a kereskedelemben is következményei lettek, mivel a birtokosok kiesést könyvelhettek el, piacot veszítettek, a brit ipar viszont a „gabonáért iparcikket” elv értelmében piacot és jövedelmet nyert magának, fokozva az európai munkamegosztást. Más kérdés, hogy a brit demográfiai viszonyok miatt a hazai termelők meddig tudták volna ellátni gabonával (és milyen áron) a lakosságot. Az egy főre eső hazai termelés mindenesetre felére esett Angliában a fő gabonánövények esetében 1884–1913 között (már az importdömping idején, ezért példánk nem perdöntő érvényű a két stratégia – önellátás vagy import – közötti választás racionalitását illetően), amit a burgonya sem tudott kiegyenlíteni [I. 8. a) és b) ábra].

Csakhogy az imént vázolt helyzet a szabad kereskedelem minden – brit termelésre és gazdaságszerkezetre gyakorolt – negatív hatása ellenére sem egyértelműen káros (azaz az import mellett való döntés nem ésszerűtlen). A protekcionizmus

janak. 1880-at 100-nak tekintve a brit iparcikkek ára 396-ról 109-re csökkent 1820–1850 között, a fonal kivételével, melynek ára 220-ról 84-re esett. Hogy ennek ellenére bővült (bár a bővülés üteme lassult) a brit kereskedelem, és még veszteséges sem volt, hatalmas keresletet feltételez. *Pamuk, Ş.:* The Ottoman Empire and European capitalism 1820–1913. Trade, Investment i. m. 48.

I. 9. ábra.

A brit búzafogyasztás (termés + import, 1000 quarter) és a lakosságszám (1000 fő) alakulása, 1830–1910/1929

Mivel 1 quarter körülbelül 220 kg (ami egy fő éves fogyasztását közelíti), így a két tengely osztásköze közel azonos, így a két görbe futása a többlettel bíró (220 kg felett) és hiányos (220 kg alatt) periódusokat is kiadja. Adatok: Sharp, P.: Pushing Wheat i. m., Mitchell, B. R.: European Historical Statistics, 1750–1975 i. m.

hívei ugyanis nem számoltak a *vis maior* esetekkel, márpedig az angol import értékei és a termés becslése alapján (hivatalos statisztika csak 1884-től létezik) 1831, 1841, 1847, 1852, de 1877–1878, 1895, 1904 is kritikus időjárású esztendő volt a brit agrártörténetben, mely mindenképpen importot tett szükségessé. Az 1845-ös angliai maximumtermés sem volt képes megakadályozni az 1846–1847-es agrárkrízist. Az más kérdés, hogy a szabad kereskedelem a hazai termelés olyan mérvű leépüléséhez vezetett, hogy importfüggővé vált a brit gazdaság a gabona szempontjából, de *vis maior* esetekben a hazai termelés nem volt elegendő a lakosság jelentős részének, tehát az import önmagában szükségszerűség volt. Malthus éppen azzal nem számolt korábban idézett érvelésében, amit az utókor a nevéhez köt: a lélekszám növekedése meghaladja a termelés növekedését.

Az I. 9. ábrán jól látszik, hogy a brit gabonatermelés és -import *együttesen sem* tartott lépést a népesség növekedésével (ez érthetővé teszi a burgonya elterjedését). Az I. 9. ábrán bemutatott grafikont úgy kalibráltuk, hogy egy főre 220 kg (1 quarter) éves gabonafogyasztást feltételeztünk – ez némileg alatta van a hazai termelés és az import összevetése alapján készült I. 11. táblázatból leszűrhető értéknek, azaz a quarterben és ezer főben megadott lakosságszám a tengelyeken egyenlő léptéket vesz fel. Így a „lélekszámtól” felett lévő gabonamennyiségek a bőség, az alatta lévő értékek a szükség periódusait adják ki. A nagy minimumok még így is kimutathatók, a gabona szabad áramlása ellenére, sőt 1880 után a gabona mennyisége (mind a termelt, mind az importált) nem képes a 220 kg/fő fogyasztást tovább biztosítani. Az I. 11. táblázat pedig azt bizonyítja, hogy a mindenkor brit import nem feltétlenül az ártól függött, hanem a lakosság megélhetésének biztosításához szükséges mennyiségtől: ezért van az, hogy 200–300 kg között ingadozik az egy

I. 11. táblázat.

Anglia és Wales importfüggőségének és egy főre eső fogyasztásának változása, 1830–1920

Év	Búza-termés	Import	Import-függőség (%)	Egy főre jutó fogyasztás (Anglia és Wales lélekszáma)
1830	13–15 millió quarter, azaz 3–4 millió t	1,5 millió quarter = 0,3 millió t	5	13,9 millió = 215–310 kg
1842	12 millió quarter = 2,6 millió t	12 millió cwt = 0,6 millió t	18	16,1 millió = 200 kg
1845	18 millió quarter (maximum termés) = 4 millió t	5 millió cwt = 0,25 millió t	6,5	16,7 millió = 254 kg
1860	5,3 millió t vagy 18 mó quarter, azaz 4 millió t	8 millió quarter = 1,76 millió t	24 vagy 40	20 millió = 260–350 kg
1864	18 millió quarter (maximum termés) = 4 millió t	20 millió cwt = 1 millió t	kb. 20	20,9 millió = 240 kg
1880	4,5 millió t	60 000 000 cwt = 3 millió t	45–65	26 millió = 280 kg
1920	6 millió quarter = 1,3 millió t	110 000 000 cwt = 5,5 millió t	80	35 millió = 200 kg

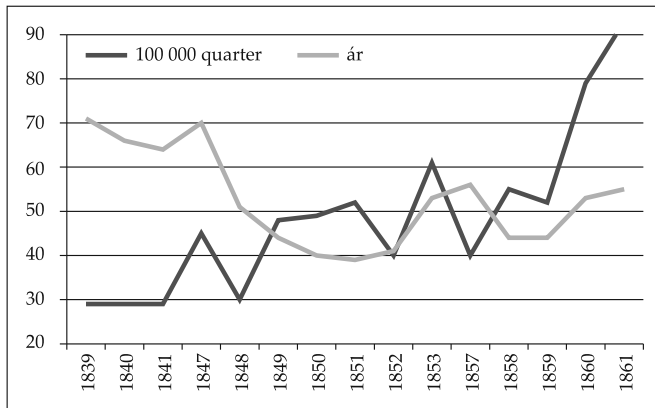
A félkövérrel kiemelt adatok a szakirodalomból származnak (népességszám esetén abból interpolált), a nem kiemelt adat számított. Sharp, P.: *Pushing Wheat* i. m., Mitchell, B. R.–Deane, P.: *Abstract of British Historical Statistics*. Cambridge, Cambridge University Press, 1953 adatai alapján saját gyűjtés.

főre jutó búzamennyiség, függetlenül a hazai termelés és az import volumenétől. Ezek után az is világos, hogy a (brit) gabonaár és gabonaimport volumene között sem kell egyértelmű kapcsolatot feltételezni (I. 10. ábra).⁵⁶

Fairlie szerint a Corn Law eltérő megtérülésű periódusokat élt át. Volt, amikor valóban hasznosnak bizonyult, s megakadályozta az olcsó gabona beáramlását, de 1835 után Európa egyre inkább gabonahiányban szenvedett, így a protekcionizmus túlhaladottá vált. Ezt bizonyítja, hogy Anglia hagyományos gabonakereskedelmi partnereit, Poroszországot, Lengyelországot felváltotta a Mediterráneum és Oroszország [I. 11. a) és b) ábra], majd az USA. Tehát nemcsak a szaloniki gabona érte el Európát, de a gabonaimportőrök által preferált kereskedelmi irányok súlypontjában is eltolódás volt megfigyelhető. Olyannyira, hogy az angol gazdaságpolitika is megváltozott – ez ugyanis kínosan ügyelt arra, hogy ne legyen nagy deficitje egyetlen országgal szemben sem, ezért míg a német terület volt gabonabehozatalának központja, addig (körülbelül 1830-ig) oda vitte ki textilipari termékei zömét. A gabonakereskedelmi centrumok eltolódása (és a német iparosodás) viszont odavezetett, hogy immár a Mediterráneumba szállította a textil zömét. Ennek az is

⁵⁶ Erős korreláció nem mutatható ki az importvolumen és az ár között az előző fejezetben is bemutatott fáziskésés és a kínálat korlátai miatt (hoztak be viszonylag kevés gabonát magas és alacsony áron egyaránt).

I. 10. ábra.

Az angol import mennyiségének és a gabonaár alakulásának összefüggése,
1839–1861

Fairlie adatai alapján saját szerkesztés (ár shillingben).

oka volt, hogy amíg a szorosok nyitva álltak, egyre több olcsó gabonát vásároltak az oroszoktól. Az orosz gabona a nagy távolság ellenére is olcsó maradt, ugyanis eleinte a moszkvai börze teljesen függetlenül működött a világpiactól, alacsony árai az orosz lakosság kis vásárlóerejéhez igazodtak. Ezt használták ki a britek (egy idő után ez nyilván az árszínvonal közeledését eredményezte), de az alacsony orosz vásárlóerő miatt a brit textilipari termékekre nem volt nagy a kereslet. A hiányt tehát kompenzálni kellett, s erre kitűnő terep volt a Török Birodalom. Ezért is ragaszkodtak annyira a szabad kereskedelemhez a britek (míg saját hazájukban a „török” gabonára csak később terjesztették ki, tehát egy évtizedig nem volt reciprocitás), s ezért sajátos a szaloniki kikötőben megforduló hajók mozgásiránya. Egyfajta kereskedelmi háromszög alakult ki, mint korábban az Atlantikum térségében (rum, rabszolga, arany), ezért a britek számára elsőrendű volt az orosz tengeri kijutás további korlátozása.⁵⁷

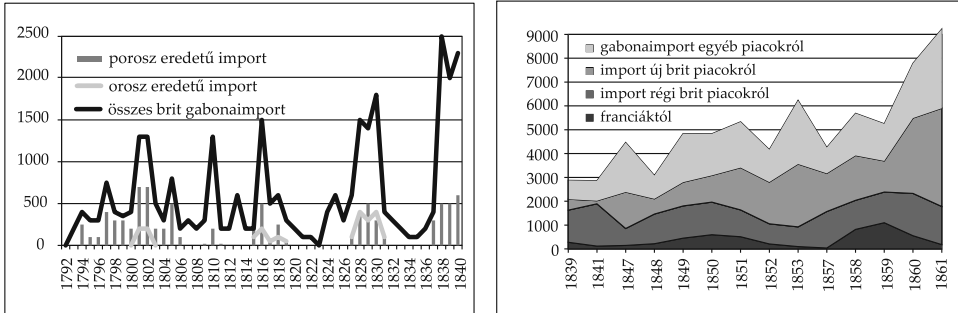
A gabona ára az északi és a mediterrán termelőknél egyébiránt nagyjából egyforma tendenciákat mutatott (noha jelentős árkülönbség volt). Európai szinten a Tambora kitörésének következményeként⁵⁸ 1816–1820 között először

57 Fairlie, S.: The Nineteenth-Century Corn Law Reconsidered. *The Economic History Review*, New Series, 18. 1965/3. 562–575.

58 A búza a vegetációs periódus hosszára és hőmérsékletére érzékeny növény. Az 1816-os év Európában 600 év feljegyzései alapján a második leghidegebb volt (a year without summer), illetve a legrövidebb vegetációs periódussal rendelkezett 1601 óta, az 1817-es év pedig az 5. helyen szerepel. A hőmérsékleti anomáliák közvetlen kiváltó okának a Tambora kitörését (1815. április) tartják, mely a kidobott anyag mennyiségét (VEI 7) és az abból a magaslégtér légáramlatokba jutó (felhőzet híján így csapadékként kiülepedni képtelen) anyag mennyiségét, és légkörben töltött idejét tekintve (DEI) mindmáig a legnagyobb történelmi erupció, melyet ráadásul 1810-től folyamatos vulkánkitörések előztek meg (1812-ben például a Mt. Soufrière), melyek szintén 0,5–0,5 fokkal vetették vissza a hőmérsékletet. *Oppenheimer, C.*: Climatic, Environmental and Human Consequences of the Largest Known Historic Eruption: Tambora Volcano (Indonesia) 1815.

I. 11. a) és b) ábra.

**A brit búzaimport nagyságának és a kereskedelmi partnerek szerepének változása
(1000 quarterben, 1 quarter = 290,8 l = 218 kg)**

Régi központok: lengyel és porosz területek, Hollandia. Új központok: Balkán, Oroszország, USA. Fairlie, S.: *The Nineteenth-Century Corn Law Reconsidered* i. m., Sharp, P.: *Pushing Wheat* i. m. alapján saját szerkesztés.

gabonahiány (és áremelkedés) lépett fel,⁵⁹ majd 1820–1825 között a gabona ára újra alacsony lett. Emiatt a Corn Law 1815. évi bevezetésén túl a kontinentális Európában is importkorlátozó és exportösztönző lépéseket vezettek be (francia vámemelés 1819-re).

Klimatikus zavarok más esetben is közrejátszottak a gabona árának ingadozásában. Az óceáni éghajlaton fekvő Massachusetts államban a vegetációs periódus 1815, 1824, 1829, 1833–1837 között rövidebb volt az átlagnál, s ez részben egybeesik a Lamb által magas európai gabonaárakkal jellemzett periódusokkal.⁶⁰ Az I. 13. ábra szerint Angliában ugyanekkor mindenütt árcsúcsot láthatunk, ami arra utal, hogy a hiány az óceáni éghajlatú térségekben általános lehetett, míg a kontinentális Poroszország esetében például 1824-ben olcsó maradt a gabona, később viszont már az árakat tekintve itt is lejátszódott a piac egységesülése.⁶¹ A klímaingadozás tehát sok

Progress in Physical Geography, 27, 2003/2. 230–259. A hőmérséklet csökkenése már Napóleon oroszországi hadjáratának extrém időjárásáért is felelős volt. *Szilágyi Zs.*: *Felelőtlen Napóleon? – avagy az 1812-es tél.* Adsumus II. Tanulmányok a IV. Eötvös-konferencia anyagából. Bp., 2004. 43–50. A kidobott kéntartalmú anyag aeroszolként viselkedett, tehát a csapadékképződés kondenzációs magvaiként szolgált csapadékosabb időt eredményezve, másrészt savas esőt okozott, mely károsította a termést, harmadrészt e sötét színű, pernyés aeroszolkok visszaverték a napsugárzást, negyedszer pedig mindez befolyásolta az izlandi minimum (csapadékot hozó ciklonális) légtömeg elhelyezkedését, így a csapadék mintázatát is.

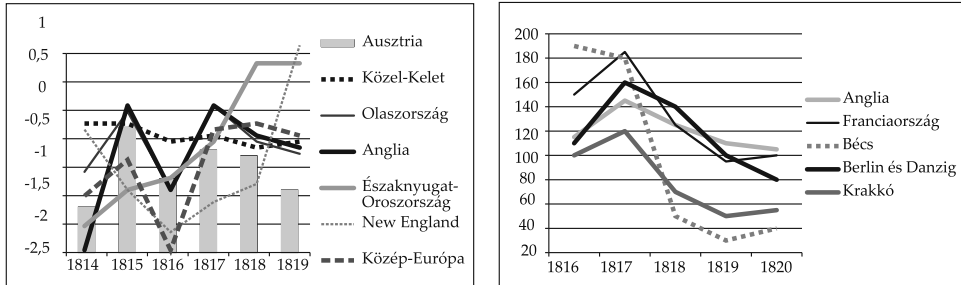
59 Post a gabona árának változását használta proxy-változóként a termés mennyiségének megbecslésére (noha e módszer hosszú távú alkalmazása vitatott, mert csak konstans kereslet esetén alkalmazható, a rövid intervallum miatt elfogadható közelítést ad). A gabona ára pedig 1816–1817-ben megduplázódott a korábbi évtizedhez képest. *Post, J. D.*: *The Last Great Subsistence Crisis in the Western World.* Baltimore MD, The John Hopkins University Press, 1977. 240.

60 *Oppenheimer, C.*: *Climatic, Environmental and Human Consequences* i. m. 230–259.

61 Az északi termelői központok csak látszólag tudtak sok gabonát előállítani, valójában a magtárak a napóleoni éra során felhalmozott gabonával voltak tele, illetve az 1820–1825 közötti alacsony brit árak miatt, melyet a piacra dobott gabona mennyiségének korlátozásával kívántak némileg emelni. Ez azonban nem tarthatott örökké, mert a parasztok adózási kötelezettsége miatt pénzre volt szükség, s egy idő múltán tartalékaik elfogytak, s kénytelenek voltak piacra dobni a gabonát.

I. 12. a) és b) ábra.

Az 1768–1819 közötti átlagtól Fahrenheitben mért évi közepes eltérés (a) és a gabonaárak regionális változása 1815–1820-hoz képest (b)*

* 1805 = 100.

Post, J. D.: A Study in Meteorological and Trade Cycle History: The Economic Crisis Following the Napoleonic Wars. The Journal of Economic History, Vol. 34, No. 2. 1974/Jun., saját szerkesztés.

esetben csak regionális volt, éppen ez tette lehetővé más térségek felértékelődését [I. 11. a) és b) ábra].

Kérdés, hogy a tradicionális exportközpontok miért veszítették el szerepüket? Az orosz, mediterrán vagy amerikai gabona ugyanis nem csak azért tört be a piacra, mert olcsó volt. (A bolgár gabona éppen akkor érte el a brit piacot, mikor a hiány miatt magas volt az ára.) A fordulatot egyértelműen a hiány okozta. Ez magasan tartotta a gabonaárakat, ami jó volt a brit kistermelőknek és nagybirtokosoknak – de nem a lakosságnak, melynek nem jutott elegendő táplálék. Ez tette szükségessé a Corn Law eltörlését.

Az I. 12. a) és b) ábráról jól leolvasható, hogy egyfelől a közel-keleti régiót érintette legkevésbé az 1815–1820 közötti klimatikus hatás, így Egyiptom valóban gabonaellátó terület lehetett volna, ha valamilyen – alant részletezett ok miatt – a franciák nem választják a védővámokat. Szintén megállapítható, hogy az európai gabonaexportőrnek számító lengyel területeken akkora áringadozás, mint például a viszonylag közeli Bécs esetében, nem volt. Az utóbbi két területen viszont a gabona árindexének drasztikus esése (véltetően a termésmennyiség megugrása miatt, mely a vetésterület mikrokonjunkturális növekedésének köszönhető) a klíma helyreállításával jelentős veszteségeket okozott azon termelőknek és befektetőknek, akik az áremelkedésből hosszú távon is profitálni akartak. Az olcsó keleti gabonától való félelem viszont érthetővé teszi a védővámrendszer olyan tradicionális gabonatermelő országokban, mint Franciaország, mely eddig képes volt lakosságát részben a hazai gabonatermelésből ellátni. S még fontosabb elem, hogy a védővámrendszer csak látszólag mondott ellent azt ipari befektetők érdekeinek. A rossz termés ugyanis az ipari munkások reálbérét csökkentette a magasabb élelmiszerárakon keresztül, s így az ő iparcikkre irányuló vásárlóerejük is visszaesett (I. 13. ábra), ezért voltak fontosak az exportpiacok. Ellenvetésként megfogalmazható az az érv, hogy az agrárszférában még ekkor is többen dolgoztak, tehát az ő vásárlóerejük éppen nőtt a gabonaár emelkedésével, azaz az összes vásárlóerő az iparcikk irányában is nőtt. Csakhogy a preindusztriális ciklusokat kutató

Labrousse szerint jellemző,⁶² hogy a termésnövekedés okozta bevételekiesés mértéke meghaladja az áremelkedés okozta nyereséget – a nagytermelők kivételével (ti. a kisparaszt arányaiban is kevesebbet tud piacra termelni, mert arányaiban nagyobb a fogyasztása, egy 20–30%-os termésnövekedés esetén nem marad feleslege, hiába adhatná el azt kétszeres áron). Emiatt a vásárlóerő romlik, az iparcikkek iránti kereslet valóban csökken és ezzel az ipari munkásság foglalkoztatása is (ami – külpiacok nélkül – a haszon és az ipar zsugorodását eredményezheti). A helyzet csak akkor fordul meg, ha a következő év termése nagyobb. Labrousse szerint tehát a preindusztriális konjunkturális ciklusokat végeredményben a rendelkezésre álló élelem mennyisége (és azt részben a klíma, részben pedig a termelés technológiai feltételrendszere)⁶³ határozza meg (az iparcikkek termelését ez ugyanis erősen befolyásolja). Post szerint azonban Labrousse 1816-ra vonatkozó tézise nem áll meg, ugyanis az áremelkedés nagyobb, mint a termés csökkenése, tehát az összbevétel nő: éppen Franciaországban, ahol a gabonaárak 80%-kal emelkedtek, a kérdéses periódusban a termelés mennyisége csak 12%-kal csökkent – ha az 1817–1818-as 154 és 143 millió hl-es termést normálisnak tekintjük, akkor az 1816. évi 136 millió hl ennyivel kevesebb.⁶⁴ Csakhogy a gabona árát a felesleg mértéke határozza meg a kisparaszti gazdaságokban, s mivel a 12%-os átlagos termésnövekedés (regionálisan, illetve birtokmérettől függően ez lehet sokkal több!) az 5 ha alatti művelt területtel rendelkező parasztszámára gyakorlatilag a megélhetést sodorja veszélybe (a piacosított gabonából ugyanis más, odahaza meg nem termelt, de létfontosságú termékek is megvásárolhatók, s az állattenyésztés, mely számos kiegészítő élelmiszert és ipari alapanyagot biztosított, szintén hatalmas veszteséget könyvelt el e korszakban). Így valóban kiválódhat egy nagymértékű áremelkedés, mely a lakosság kis részének (közép- és nagybirtokosok) hatalmas profitot hoz, nagy részének pedig eladósodást. A közép-európai parasztszámára éppen ezért többletjövedelmet akkor sem tudott realizálni 1816-ban, hogy Nyugaton akuttá vált a gabonahiány, a rövid távú felfutás pedig csapdahelyzetet eredményezett számukra. 1816 után Habsburg-területeken a kisparasztok közel fele, a nagybirtok 10%-a eladósodott. A bolgár állam még 1929–1933 között is azzal küzdött, hogy minden exportösztönző és ártámogató lépése végeredményben a létszámban elenyésző nagygazdákat inkább támogatta, mint a kisparasztokat. A nagytermelők többletjövedelme pedig az iparon nem segített, mert egy bizonyos szinten túl iparcikkfogyasztásuk nem nő, hanem luxuscikkekre irányul, melyek behozatala egyébként megemelkedett ezekben az években negatívvá téve a francia kereskedelmi mérleget – ez utóbbinak tehát nem a gabonahiány és az áremelkedés az egyetlen oka.⁶⁵ A fenti eszmefuttatás alapján indusztriális konjunkturális cik-

62 Labrousse, C. E.: *La mouvement ouvrier et les idées sociales en France de 1815 a la fin du XIXe siècle*. Paris, Centre de Documentation Universitaires, 1948. 30–31. Vele ellentétes David S. Landes felfogása: *Landes D.: The Statistical Study of French Crises*. *Journal of Economic History*, 1950/Nov. 196–201.

63 Nem mutatható ki magas korrelációs koefficiens a klíma és a hosszú távon mért terméseredmények között még az adatsor – késlételetett hatást imitáló – elcsúsztatásával sem.

64 Post, J. D.: *A Study in Meteorological and Trade Cycle History: The Economic Crisis Following the Napoleonic Wars*. *The Journal of Economic History*, Vol. 34, No. 2 1974/Jun. 339–340.

65 Franciaországban az import az 1815-ös 296 millió frankról 1818-ra 444 millióra nőtt, mivel a Nagy-Britanniából származó import ugyanakkor csökkent, így az importnövekmény nagy részét a gabona

lusról csak 1845 után beszélhetünk, a napóleont preindusztriális konjunkturális ciklusnak tekinthetjük, mert a mezőgazdasági termelés hatása még nagyobb volt az iparra a kontinens egészét tekintve, mint fordítva (másképpen, mert a bér- és ár-növekedést ideiglenesen a háború indukálta).

1816 eredményeképpen német területeken az állatállomány fele pusztult el, ami annullálta a gabonaárak felfutása által esetlegesen jelentkező többletbevételket. Az odesszai kereskedelem 1817. évi hirtelen felfutása, majd gyors összezuhanása, az orosz gabona vetésterületének kiterjedése, majd a vállalkozások bedőlése szintén beilleszthető a képhez: az árkonjunktúrát kihasználva jelzáloghitelt felvett birtokosok képtelenek voltak törleszteni adósságaikat az ár visszaesésével. (A megnövekedett árszínvonal egyébként nemcsak a gabona, de a gyapot, dohány, selyem, sőt gyapjúkereskedelem élénküléséhez is vezetett a fent elmondottak folytán.)

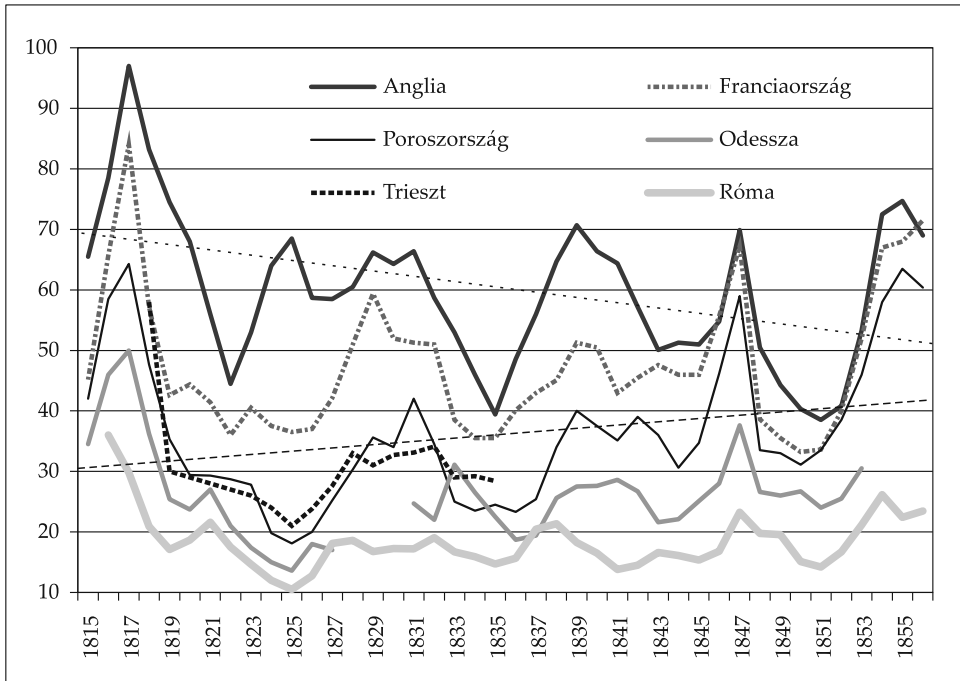
A *külpolitika* szintén közrejátszott a gabona árának (és mennyiségének ingadozásában). 1829–1830 között az orosz–török háború, majd Mohamed Ali támadása miatt újra a hiány, majd a tengerszorosok megnyílása után a bőség korszaka következett. 1836 után általánossá vált a gabonahiány: mivel a Corn Law érvényben maradt gabonahiányos periódusokban is – azaz a brit ár magasabb volt a többinél – ezért gabonatöbbletét minden exportképes ország ott kívánta eladni. De a hiány hamarosan átgyűrűzött ezekbe az országokba is, részben azért, mert mindenki a briteknek akart exportálni (elhanyagolva a helyi piacot és a szomszéd országokat), részben mert a tradicionális exportőröknél (például 1836–1841 között Lengyelországban) folyamatosan rossz termések voltak a már említett klimatikus okok miatt. A galíciai felkelés 1846–1847-ben szintén rendelkezett klimatikus-gazdasági háttérrel. Lengyelországban 1845-ben vált általánossá a búzalisztból készült kenyér. Korábban a búzalisztet exportálták, de ekkor olyan magasra szökkent a rozs ára, hogy kénytelenek voltak az exportra szánt gabonát is helyi fogyasztásra felhasználni. Érdekes jelenség volt, hogy a vasutat építő lengyel és német területeken is megnőtt a gabona ára⁶⁶ ellentétben az Andrabi által vázolt indiai jelenséggel. Mivel a szállítási költségek és idő csökkenése sem tette olcsóbbá a gabonát, a hiány nem kizárólag az importőröknél jelentkezett, hanem a tradicionális exportőröknél is. A német Zollverein 1838 után gabonaexportőrből gabonaimportőrré alakult. Az *I. 13. ábra* alapján kijelenthető, hogy hosszú távon a porosz gabona ára is emelkedett, s közelítette a Corn Law visszavonása után csökkenő brit árat. Ez újabb ellátó területek bekapcsolását tette szükségessé [*I. 11. a) és b) ábra*], a világgazdasági integráció fokozódását eredményezve. A keleti piacokon (például Odessza) a gabona az angol és porosz értéknél valóban olcsóbb volt. Tehát a balkáni gabona iránti folyamatos keresletet a leírt tényezők együttesen eredményezték: a brit igény megnőtt, a régi exportőrök ezt kielégíteni nem tudták, így az új és olcsó piacok exportvolumene és kereskedelmi forgalmából való részesedése (Balkán, majd a félszigetet kiszorítva Oroszország, USA) növekedett, miközben a régi kereskedel-

(1 millió frankról 71 millió frankra 1815–1817 között, majd vissza 12 millióra 1818-ban) és luxuscikk (nem iparcikk) tette ki.

66 Valószínűleg a koncentráló munkaerő okozta relatív hiány miatt, hiszen a vasút önmagában csökkentette a szállítási költségeket – ugyanakkor a Corn Law léte lehetővé tette a gabona magas áron való angol eladását, és a vasúttal egyre több terület tudott bekapcsolódni a kereskedelembe.

I. 13. ábra.

A búza árának változása a főbb európai piacokon, 1815–1861
(shilling/quarter – Rómában* líra/hl)

* Ez utóbbi a többivel nem összevethető, csak trendjeit tekintve.

Fairlie, S.: The Nineteenth-Century Corn Law Reconsidered i. m. adatai alapján saját szerkesztés. A trendvonalak Anglia és Poroszország gabonaárainak hosszú távú tendenciáit reprezentálják.

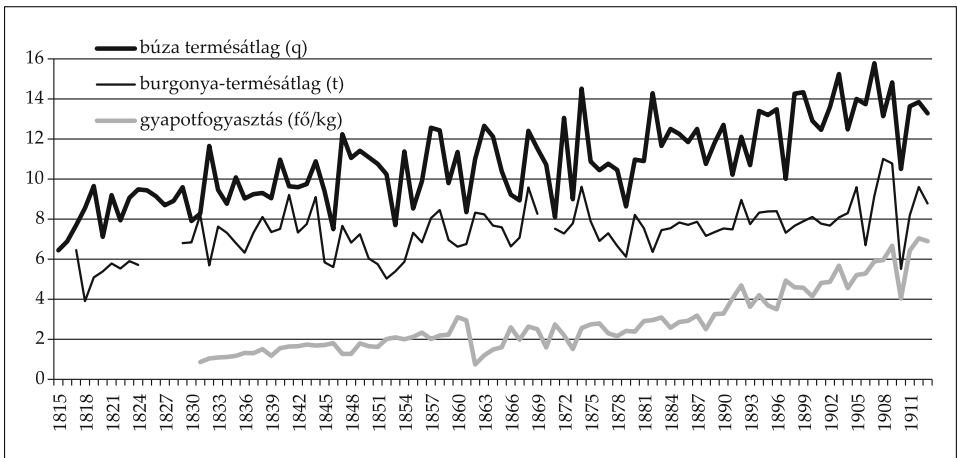
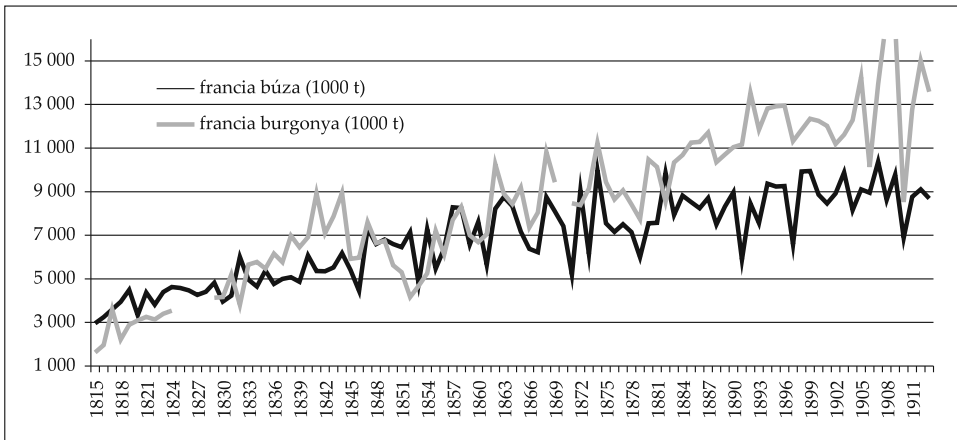
mi központok részesedése a közel 50%-ról 20% alá esett. Az I. 11. a) és b) ábrán a volumenek is arról tanúskodnak, hogy a mezőgazdasági export régiói fokozatosan áttevődtek egyre távolibb vidékekre, párhuzamosan a vasút behatolásával és az árszínvonal kiegyenlítődéssel (a piac egységesülésével).⁶⁷

1839–1861 között a német és a brit gabonapiac szinte teljesen egységesült: a francia, brit és német árak közötti korreláció 0,7 felett volt. A brit behozatal nagyságát leginkább az újonnan bekapcsolódó területek exportja határozta meg ($r = 0,9$), a régi partnerek korrelációs együtthatója 0,1 volt. Mivel az exportált mennyiség nőtt, s a római és porosz ár és a mennyiség között 0,5–0,6 feletti korrelációt mértünk, így leszögezhető, hogy a periódusban a mennyiség növekedése az export országokban nem okozott áresést, s a nyugat-európaihoz közelített (mely viszont 1839–1861 között például árcsökkenést mutatott). Az odesszai ár alakulása ettől függetlenebb volt ($r = 0,3$), tehát az új

⁶⁷ Szintén hangsúlyozandó, hogy az I. 11. a) és b) ábrán látható importvolumen csúcsai és a gabonaár csúcsai (I. 13. ábra) egybeesnek, ami arra utal, hogy az import növekedése a gabona árnövekedésével párhuzamos volt, azaz mindenképpen valamilyen regionális hiány volt a háttérben. Trendvonalak alapján a stagnáló francia és emelkedő porosz gabonaár 1846 után lényegileg a brittel azonos, de az odesszai ár még ekkor is 40%-kal alacsonyabb volt.

I. 14. a) és b) ábra.

A francia gabona és burgonya termésátlagainak és gyapotfogyasztásának trendjei, 1815–1911 [a) össztermés; b) fajlagos értékek]

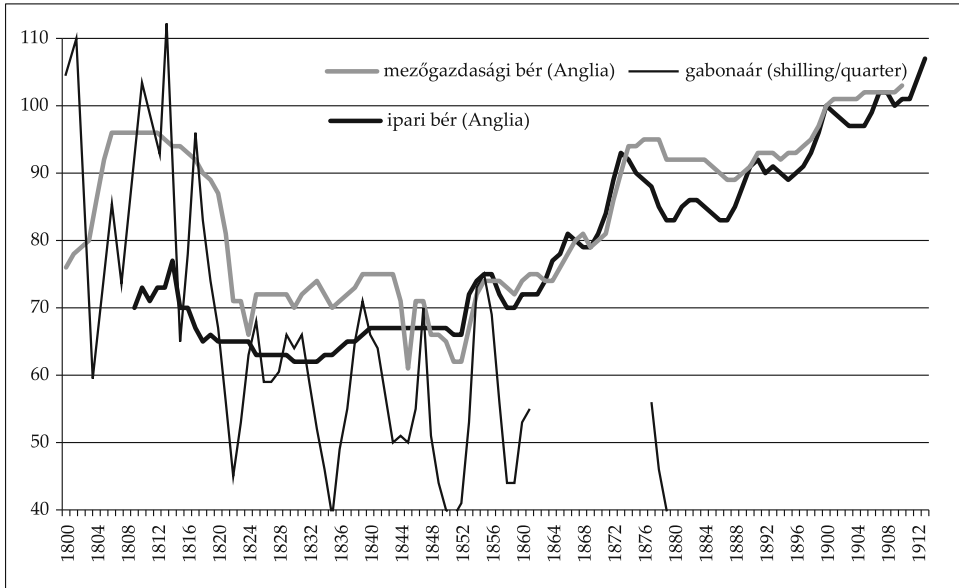

Mitchell, B. R. : European Historical Statistics, 1750–1975 i. m. alapján saját szerkesztés.

térségek exportmennyisége az orosz exportárak alakulásától kevésbé függött (azaz az oroszok ekkor vagy keveset exportáltak, vagy akkor is exportáltak, ha az árak estek), a régi exporttérségek exportmennyiségének pedig nem volt hatása az exportárakra.

A mezőgazdasági és a mezőgazdasági cikkeken alapuló alapú ipari termelés (illetve import esetében a vásárlóerő) összefüggését jelzi a tény, hogy a korrelációs koefficiens Franciaországban a behozott gyapot egy főre jutó mennyisége és a búza ha-onkénti termésátlaga között 0,66-os, erős értéket ért el 1815–1913 között [I. 14. a) és b) ábra]. Még meglepőbb, hogy az egy főre eső széntermelés és a mezőgazdasági hozamok kapcsolata 0,7 erősségű volt 1827–1913 között (ami arra utal, hogy a francia ipar nem tudott nagyobb növekedést produkálni a mezőgazdaság-

I. 15. ábra.

A bérek és a gabonaárak változása Angliában (1900 = 100),
1800–1912

Mitchell, B. R.: *European Historical Statistics, 1750–1975* i. m. alapján saját szerkesztés. Adatok 1800–1815 között Galpin, W. F.: *The Grain Supply of England During the Napoleonic Period*. Macmillan, New York, 1925.

nál). A francia egy főre eső értékek ingadozása egyes esetekben valóban tükrözi a kedvezőtlen klimatikus (1815, 1835–1840, 1846–1847, 1876–1878, 1897),⁶⁸ más esetekben a háborús eseményeket (a gyapot esetében az amerikai polgárháborút).

1800–1846 között a mezőgazdasági munkabér színvonala Angliában az 1900-as évet mindkét szektor esetében egyaránt 100-nak tekintve⁶⁹ végig nagyobb volt az iparinál (másképpen fogalmazva: az ipari munkabér nagyobb ütemben emelkedett 1900-ig), bár 1815 után jelentősen esett. A piacnál magasabb brit gabonaár a csökkenő mezőgazdasági munkabérekkel együtt jelentős profitot nyújthatott a nagybirtokosoknak a Corn Law bevezetése után, még akkor is, ha a munkabér a gabonaárral némileg párhuzamosan mozgott (azaz hiány esetében nőtt a búza ára, de a következő évben a mezőgazdasági bérmunkáé is, s ez a fáziskésés, ha közben lecsökkent az oszcilláló gabonaár a brit piacon a Corn Law minden hatása ellenére, némileg csökkentette a hasznot). 1850/1863 után a mezőgazdasági munkabérek emelkedni kezdtek, mely a Corn Law megszűntével eliminálta az agrárius körök hasznát. Sőt az 1875–1878. évi gabonaválság idején a mezőgazdasági munkások bérszínvonala meghaladta az ipari munkásokét (I. 15. ábra).

68 1815: Berlinben 15–17 fok júliusban a szokásos 17–20 helyett. 1846: 3 fokkal melegebb a szomszédos éveknél. 1875: Londonban júliusban 15 fok a szokásos 17–19 helyett. *Mitchell, B. R.: European Historical Statistics, 1750–1975* i. m. 17.

69 Természetesen ez nem azt jelenti, hogy a két szektor bérezése 1900-ban egyforma volt.

A szerkezeti változások fontos indikátora, hogy az ipari munka bérszínvonalára 1850 tájától már nem volt alacsonyabb a mezőgazdaságinál (az 1900-as fix adathoz viszonyítva). Egyértelmű, hogy a krími háború nagyobb hatással volt az ipari munkások bérére, mint a Corn Law eltörlése, bár az *I. 15. ábra* alapján nem dönthető el, hogy az iparcikkek iránti növekvő kereslet, vagy a gabona magas ára indukálta ezt a hatást. A Corn Law eltörlése lényegében a megélhetési költségeket csökkentette, tehát reálbér-növekedést indukált a munkásság esetében. Az is világos az ábra alapján, hogy 1815–1846 között a gabonaár nem volt jelentős hatással az ipari munkások bérére, tehát a globális válságok idején jelentősen romlottak életkörülményeik. A napóleoni háborús konjunktúra vége egyébként az iparban is a bérek csökkenését eredményezte, ez esetben valószínűleg a csökkenő kereslet hatására. 1850 után az ipari és mezőgazdasági bérek nagyjából együtt mozogtak, és a korábbi periódussal ellentétben most már az ipari bérek mutattak nagyobb érzékenységet a gazdaság teljesítményére.

A nyugat-európai demográfiai változások a Balkánon is új folyamatokat indítottak be. *A kereskedelmi passzívum a félszigeten tőkeáramlást eredményezett, a tőkeáramlás viszont az iparosítás lehetőségeit is korlátozta, csökkentve a térség kitérésí lehetőségeit, tovább erősítve a mezőgazdaság szerepét, az egyoldalú exportszerkezet felé eltolva a termelési struktúrát a diverzifikáció helyett. Ez a jelenség a világgazdasági változásoknak jobban kitett, érzékenyebb gazdaságot eredményezett.* A konjunktúra nem örök érvényű, viszont míg tart, többletjövedelmet produkál, melynek felhasználása nagyban befolyásolja a későbbi boldogulást. Azok a mezőgazdaságból élő balkáni keresők (akár nagybirtokos, akár kereskedő, akár kistermelő), akik a gabonakonjunktúra kezdeti jövedelemtöbbletét rosszul használták fel, vagy felélték, vagy éppen földhöz jutásuk során felvett hiteleiket törlesztették, a későbbiekben csak a mezőgazdaságra szorítkozhattak, mozgásterük beszűkült, kényszerpályára kerültek. Aki viszont többletét a termékszerkezet modernizálására vagy a termelőeszközök, módszerek korszerűsítésére fordította, az akkor is képes volt a korábbihoz hasonló bevételt produkálni megnövekedett termelékenységére, vagy versenyképesebb termék előállítására révén, amikor a gabonaárak hirtelen estek. Az a bolgár kistermelő, aki a földosztás, 1878 előtt (például az 1846–1848. évi vagy az 1853–1856. évi háborús konjunktúrát kihasználva) még magas piaci áron vásárolta ki a maga művelte földet, gyakran későn reagált, s ha nem is élte fel hasznát, a magas népszaporulat miatt a következő generáció szembesült a birtokaprózódás problémájával. Az 1878 után birtokhoz jutott kisgazdák sem jártak jobban: a megszerzett földbirtok ugyan olcsó volt, de a gabonaár is alacsony – a kettő ugyanis együtt mozgott. A bolgár kisparaszt ekkor zömmel földet vásárolt, nem eszközöket – azt a néhány hektárt, amit korábban használatra bérelt. Az is földet vásárolt, aki már 1878 előtt is rendelkezett birtokkal, részint, hogy így csökkentse az áresés okozta bevételkiesést, részint hogy felhasználja gyermekei munkaerejét, egyben megélhetést is nyújtva nekik. Csak hogy a parasztság többsége továbbra is csak kis birtoktesteket tudott venni, ami nem oldotta meg a problémát. Aki a többletjövedelmet földszerzésbe fektette, az már nagyobb kockázatot vállalt, hiszen a megnövelt birtoknak a modernizációs költségei is nagyok. A termékszerkezet átalakítását sokáig nem merték felvállalni, a gépesítés pénzigényét a bevezető fejezetben már említettük, a későbbi

hitelszövetkezetek pedig nem váltak termelési és értékesítési szövetséggé, így a felvett hitelek zömét is a fogyasztás növelésére fordították.

Ugyanez érvényes a nagybirtokra is. Ha a csiftlik-nagybirtokos a hasznot a birtokszerzésre fordítja, akkor a konjunktúra leáldozásával haszonkulcsa jelentősen csökken, amit a megnövekedett birtoktest csak ideiglenesen ellensúlyozhat. A csiftlik nem a gépesített birtok előképe volt, jövedelmezősége a munkaerő olcsóságán és a gabonakonjunktúrán (árán) alapult, mint ezt a következő fejezetben láthatjuk. Bármelyik tényező megváltozott, az befolyásolta a birtok rentabilitását, a tényezők közül pedig az egyik egyértelműen külső körülmény függvénye volt. Güran szerint a csiftlik-nagybirtok jövedelmének felét a munkabér vitte el még a konjunkturális periódusban is, 10–13%-ot tett ki a következő évi munkálatok előkészítése, illetve az éves bérleti díj, ha a tulajdonos kiadta egy nagybérelőnek a földet, s a termény 37%-a került piacra. A bolgár parasztság mindezen problémáiról, a nagybirtok rentabilitásának korlátairól jelen kötet *II. fejezetében* olvashatunk.

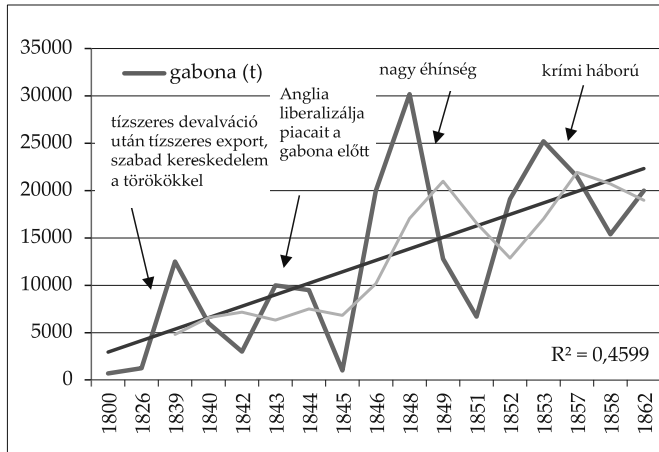
I. 2. ÚJABB TERÜLETEK BEKAPCSOLÓDÁSA A NEMZETKÖZI KERESKEDELEM RENDSZERÉBE ÉS HATÁSA A BIRODALOM GAZDASÁGÁRA

Az előző fejezet a Balkán-félsziget és Nyugat-Európa gazdasági kapcsolatának általános tendenciáit elemezte egy kedvező helyzetű – földrajzi elhelyezkedésénél fogva Konstantinápolyt kikerülni képes – kikötő adatainak elemzésével. A kötet jelen fejezetében a Balkánon (a Török Birodalmon) belüli viszonyok vizsgálatára helyezük a hangsúlyt; a szabad kereskedelem hatására új kereskedelmi központok fellendülését, az export (és így a termelési) centrumok birodalmon belüli eltolódását és az exportképes termékek körének változását vizsgáljuk. Arra vagyunk kíváncsiak, hogy Szaloniki mellett miképp tudott bekapcsolódni a többi balkáni térség az árucserébe és a munkamegosztásba, mert – mint ezt az *I. 16. ábra* is meg erősíti – a gabonakereskedelem a Fekete-tenger partján is fellendülőben volt.

A román és a fekete-tengeri bolgár területek eleinte jobban el voltak zárva a világpiactól, mint Szaloniki. Tengeren nem tudták kikerülni Isztambult (ott kötelesek voltak nyomott áron beszolgáltatni a gabonát), a szárazföldi szállítás pedig sokáig költséges volt (lásd az *I. 19. táblázatot*), így a kelet-nyugati irányú közlekedési vonalak meggyengültek. De a terület reagált a változásokra, ezt bizonyítja többek között, hogy McGowan szerint még 1820 előtt Havasalföldön az állattartás dominált, s a szántók részesedése a művelt területből alig 16%-os volt, a világpiacon árak begyűrésével a szántóföldek is kiterjedtek. De míg a román fejedelemségekben az elit sikeresen zárta ki a versenyből és tartotta távol a piactól a termelőt, a Dunától délre ez nem így történt (lásd a következő részfejezetet). A fenti adat azt is bizonyítja, hogy a nemzetközi munkamegosztás nem mindig létezett ebben a formában – a gabonakonjunktúra (és vele párhuzamosan a szabad kereskedelem) viszonylag új jelenség volt, melyhez a gazdaságszerkezetnek alkalmazkodnia

I. 16. ábra.

A gabonakereskedelem megélénkülésének tendenciái és fluktuációja
Burgasz kikötőjén példázva, 1800–1862*

* Éves adatok, trend és hároméves mozgóátlagolás – a növekedést bizonyítja, hogy a minimumok is egyre nagyobb értéket értek el.

Sterionov, St.: Juzsnoto csernomorie prez vazrazsdaneto. Szófia, Tomel, 1999. 165. adatai alapján saját szerkesztés.

kellett. A világpiacon árak begyűrűzése, valamint az oszmán kormányzat által – a főváros nyersanyagigénye és társadalmi stabilitásának fenntartása miatt – fogantatosított nyomott árú felvásárlások közötti küzdelemnek számos hatása volt a társadalom alkalmazkodó- és túróképeségére a Kelet-Balkánon:

1. A beszolgáltatási kötelezettséget hosszú távon gyakran emelték. Szaloniki környékén 1764-ben az új adóbérlő (mellesleg a korábbi fia, ami rámutat az adóbérlés örökíthetőségére, amely a helyi aján elit kiformalódásában kulcsszerepet játszott) 3 konstantinápolyi kile gabona helyett (60 oka = 75 kg) egy szaloniki kilét követelt (80–90 kg).⁷⁰ E jelenség oka nemcsak a helyi elit haszonlesése lehetett, hanem részben az is, hogy Konstantinápolynak és Európának tulajdonképpen már 1760 óta növekedett a gabonaszükséglete. A Konstantinápoly élelmezésére szánt gabona egy része ugyanis már ekkor elhagyta a birodalmat, de ebből ekkor még a centrum húzott hasznot. A dobricsi kazában 1740-ben 74 falu 4470 kile búzát és 2244 kile árpat szolgáltatott be, 1786-ra ez 6250 kile búzára nőtt (kiléje 50 akcséért – miközben a piacon Isztambulban a század során 60-ról 140 akcsére nőtt a búza ára) – bár a terméseredmények javulása sem zárható ki a tized jellegű adók esetén.⁷¹

2. A beszolgáltatások nyomott áron történtek, gyakran nemcsak a nemzetközi árakkal, de a helyi piaci árakkal sem voltak összhangban. Burgaszban 1793-ban a korábban kialkudott 50 akcse egységár helyett kilénként 45 akcsét fizetett a ga-

⁷⁰ Cvetkova, B.: Izvanredni danaci i darzsavni povinnoszti v balgarszkite zemi pod turszka vlaszt. Szófia, 1958. 142.

⁷¹ Dimitrov, Szt.: Oszmanszki izvori za isztorijata na Dobrudzsa i Szeveroiztozna Balgarija. Szófia, 1981. 118–120. és Parveva, Szt.: Zemljata i horata prez XVII – parvite deszentija na XVIII vek. Szófia, 2011. 228. Egy falura így 83 isztambuli kile (2000 kg) jutott. (120 akcse = 1 piaszter.)

bonát a központ számára felvásárló *mubasir*.⁷² A Tepeleni Ali elleni háború elején, 1821-ben a 30 ezer fős sereg mozgatásához a kényszermunkában elrendelt híd- és útjavítások mellett 50 para egységáron (körülbelül 1,2 piaszter, azaz 50 piaszter/tonna; ez az 1780-as ár, az inflációt nem vették figyelembe!) 2500 kile lisztet és 4000 kile zabot (25 para egységáron) kellett biztosítani, jóval a piaci ár alatt (1845-ben 400 piaszter/tonna), ami a termelők számára kiesésként jelentkezett.⁷³

3. Mivel az oszmán állam visszaélt a monopóliumokkal és export-, illetve közszükségleti cikkeinek árát megemelte, ez társadalmi elégedetlenséget szült és bérfelhajtó hatása lehetett. A török állam a só árát önkényesen 20 para/oka értékre növelte, megduplázta, hogy a monopólium révén növelje bevételeit, mire a sóbányászok, akik a bolgár tengerparton 2 paráért dolgoztak, válaszul követelték bérük 5 parára emelését.⁷⁴

4. A nyomott árú beszolgáltatások és a napóleoni „kis” konjunktúra magukkal hozták a spekulációt is. 1789-ben a spekuláns Ibis aga és Szalih aga csiftlik-birtokosként 45 ezer és 30 ezer kile gabonát tárolt el hombárjaiban (fiainál további 40 ezer kile volt), bízva az árfelhajtásban, illetve, hogy kedvezőbb vevő jelentkezik az államnál, s ezért 1790-ben kivégezték.⁷⁵ (Egyébként az árak valóban emelkedtek a Balkánon is, ami jelzi a hiányt.)

5. Az illegális piackeresés és az alapanyagok elsikkasztása is megjelent. A szófiai patkolókovácsok már 1804-ben Rodosztóban adták el árujukat, mert ott magasabb árat kaptak érte, s csak a maradékot vitték Konstantinápolyba, mindaddig, míg a kádi meg nem büntette őket.⁷⁶ A szamokovi fémművesek ugyanezt csinálták 1817-ben.⁷⁷ Sőt 1826–1838 között 178 ezer oka vas érkezett Szamokovból Szlivenbe hordóvasalás céljából, de csak 125 ezer oka távozott Konstantinápolyba – a maradék a helyi céheseket gazdagította, akik egyszerűen ellopták és feldolgozva a városiaknak adták el.⁷⁸ Gyakran a helyi hatóságok segítségével történt mindez: Sztójko Popov és Petre pap a szliveni *vojvoda* segítségével 14 gros egységáron beszerzett posztót 25 grosért adták tovább.⁷⁹ A háborús helyzet hatására 1826-ban Burgasz kikötőjét szultáni rendelettel kényszerítették arra, hogy 50 ezer kile gabonát fix áron szállítson Isztambulba. 1833-ban Konstantinápoly a gabona kiléjének árát 9,5 grosban határozta meg, de a bolgárok elégedetlenek lévén az árral, feketén 11–12 grosért is el tudták adni árujukat, ami 25–33%-kal magasabb értéket jelentett (380 és 460 piaszter/t).⁸⁰ 1834-ben olyan jó volt a termés, hogy a bolgárok engedély nélkül is exportálták Bräilán keresztül a búzát⁸¹ – ez is arra utal, hogy az 1838. évi szabad kereskedelmi megállapodás csak legalizálta a helyzetet.

72 *Cvetkova, B.*: Izvanredni danaci i darzsavni povinnoshti i. m. 143.

73 Turszki dokumenti za macedonszkata isztorija. IV (1818–27). Skopje, 1957. No. 120.

74 *Tonev, V.*: Balgarszkoto csernomorie prez vazrazsdaneto. Ak. Izd. Marin Drinov, Szófia, 1995. 86–87., 92–93.

75 *Dimitrov, Sztr.*: Isztorijata na edin ajanin. Szbornik v cseszt na akad. Dimitar Koszev. Szófia, 1974. 65–78.

76 Dokumenti za Balgarszkata Isztorija III. i. m. 50–58.

77 Uo. 73–74.

78 Uo. 197.

79 Uo. 173.

80 *Paskaleva, V.*: A Contribution to the History of Trade in the Bulgarian Lands i. m. 33.

81 Dokumenti za Balgarszkata Isztorija III. i. m. 190–197.

6. A központi hatalom – a bevételek növelése érdekében – a hazai termelőket ráadásul többletadóval sújtotta (vám, *kara-gümriük*), ami így drágábbá tette árucikkeit az angolokénál. Az angol konzul ugyanis már 1813-ban kérvényezte, hogy a szaloniki vámokon túl belső vámokat ne kelljen fizetniük a brit kereskedőknek.⁸² 1829-ben a Szalonikibe érkező brit árut – 60%-ban már ekkor textilipari termék, 12%-ban papír – így 20%-os haszonnal továbbították.⁸³ (A bolgár textilipari cégek a hazai piacon szintén képesek voltak 20%-os hasznot elérni, de távolsági kereskedelem esetén ez lényegesen lecsökkent volna.)

Miért alakult ki Konstantinápoly monopóliuma, s a féloldalas protekcionizmus, mely saját kereskedőit korlátozta? Nem mindig volt ez így. Volt kísérlet a merkantilista elvek megvalósítására, a modernizáció külkereskedelemből történő finanszírozására a birodalmon belül: 1825-ben az angol behozatal a Török Birodalomból még nagyobb volt, mint a kivitel (1,2 millió font vs. 1 millió). 1819-ben II. Mahmúd 1500 gros⁸⁴ ellenében azonos jogokkal ruházta fel a hazai és külföldi kereskedőket (a hazaiaknak is 3%-os vámot kellett fizetniük), ugyanakkor kiterjesztette az állami monopóliumokat is: a pamut és a bőr csak a belföldi igények kielégítése után volt kivihető az országból. Ez a visszásság pedig a század elejének a bevezetőben megfogalmazott pénzügyi problémáira volt visszavezethető. Egy oka kenyér 4 para volt 1800-ban, 1819-ben már 24 para⁸⁵ a devalvációból természetes módon következő áremelkedés miatt. Az oszmán hivatalnokok azonban ebből – tévesen – azt szűrték le, hogy az áremelkedés oka a termékhiány, azok túlzott exportja miatt. Emiatt korlátozták az exportot, megkönnyítették az importot. A gabonamonopólium pedig évi 10 millió grost jövedelmezett a központ kereskedőinek⁸⁶ – igaz, azt nem számolták ki, hogy mekkora lenne a bevétel, ha szabad kereskedelem mellett a fogyasztási adókat növelnék meg.

Az export okozta termékhiány azonban csak részben volt igaz: a gabona ára valóban nőtt (ezüstben kifejezve is), s párhuzamosan mozgott a nyugat-európaival a napóleoni háborúk idején [Berov szerint a Balkánon egyenesen magasabb volt a gabona ára, mint például Bécsben: lásd az előző fejezetben közölt I. 7. a) és b) ábrát], ami az alacsonyabb helyi jövedelmek miatt (Antwerpen, London magasabb bérekkel volt jellemezhető, mint Isztambul, Bécs pedig hasonlóval) nagyobb terheket eredményezett. Az ételek ára a fővárosban jobban ingadozott a napóleoni háborúk idején: míg 1798-ban a bosnyák kenyér volt drágább, 1806-ra a fővárosi vált azzá.⁸⁷ De ipari termékek esetében is érvényesült a restrikción: 1838-ig a gyapjúval való külkereskedelem vált állami monopóliummá.⁸⁸ Megint Szaloniki volt a ludas: az infláció miatt ugyanis 1810 körül az élelmesebb kereskedők külföldön adták el a jobb minőségű termékeket (hogy értékálló pénzhez jussanak). Ez viszont importösztönző hatású volt, mert az államnak jó minőségű textilipari termékekre is szüksége

82 *Gluskov, Hr.*: Targovijata na Anglija sz Balgarszkite zemi i. m. 113.

83 *Bailey, F. E.*: British Policy i. m. 101.

84 Ez 1870. évi áron 4000 gros, tehát nem kis pénz.

85 *Isztorija na Balgarija* i. m. Tom. 5. 80–81.

86 *Koszev, D.*: Kam izjasznjavane na njakoi problemi ot isztorijata na Balgarja prez XVIII i nacsaloto na XIX. v. *Isztoricseszki pregled*, 1956/3. 32.

87 *Vinaver, V.*: Ceni i nadnici u Dubrovniku u XVIII veku. *Istorijski časopis*, 1958. 315–332.

88 *Isztorija na Balgarija* i. m. Tom. 5. 258–259.

volt (és ez messzire vezet: a dilemmához, hogy a hazai ipart érdemes-e fejleszteni, vagy az import ellensúlyozásában bízni). Ráadásul a kínálat növelésével, az árak letörésével a hazai iparosoknak tettek kárt. Az infláció ugyanis éppen az árutermelő gazdálkodást folytató iparosokat érintette leginkább: ha termékeik iránt nem nőtt a kereslet, akkor bevételeik nagyobb részét kellett a reálértéken dráguló élelmiszerekre költeni. A gabonaár pedig 1780–1820 között a 10-szeresére emelkedett, miközben a devalváció csak ötödére csökkentette a piasztér ezüstben kifejezett értékét (éppen emiatt gondolták a hivatalnokok, hogy az export az oka a devalváción túli áremelkedésnek).⁸⁹ Ez a paraszti termelőknek előnyös volt, amennyiben volt piacolható gabonájuk, az iparosoknak kevésbé. 1812-ben az osztrák valuta is inflálódni kezdett, ami ugyancsak aggasztó volt a ruméliai kereskedők és iparosok számára, és fékezte a külkereskedelmet, korábban ugyanis tőkefelhalmozásukat részben a stabil valuta tette lehetővé. Most azonban az állam egyszerre korlátozta az (iparcikk-)exportot, az importösztröngzéssel pedig rontotta a hazai iparosok versenyképességét. Ebből következően kénytelenek voltak kijátszani a rendeleteket: 1804-ben a szaloniki *válit* is szigorúbb fellépésre ösztökölte a kormányzat, mert addig a kikötőből nagyon sok gabonát exportáltak. A korlátozásokkal párhuzamosan nőtt a kereskedők élelmesége is. Mivel Várna Szalonikivel ellentétben nem tudta kikerülni Konstantinápolyt, így úgy védekezett, hogy például 1817-ben kétszersültként feldolgozva adta el szabad piaci áron Konstantinápolyban a gabonát.⁹⁰ A korlátozások tehát hasznot nem hoztak, a dezindusztrializációt erősítették, midőn azonban megszűntek, a belföldi iparosréteg már jelentősen meggyengült, főként Anatóliában. Ezt a folyamatot már a szabad kereskedelem bevezetése sem tartóztatta fel. A függetlenségi harc a görögöket meggyengítette, a bolgárok így 1842 (a korlátlan gabonakereskedelem bevezetése) után átvették a vezető szerepet a gabonaexportban.

Szaloniki kereskedelmi egyenlege a krími háború után is negatív maradt, tovább erősítve a tőkekiáramlás tendenciáját: 1857-ben 23 millió frank volt exportja és 27 millió az importja.⁹¹ Ne higgyük ugyanakkor, hogy a pozitív külkereskedelmi mérleg feltétlenül hasznot hozott volna – erre a későbbiekben, Szmirma kikötője esetében látunk majd ékes példát.

Bailey Szalonikit már a Balkánon is csak a második helyre teszi,⁹² mert a kikötő kereskedelmi forgalma volumene alapján elmaradt Sulináé mögött (*I. 12. táblázat*).⁹³

89 Egy kile gabona 1780-ban Macedóniában 1,5, 1812-ben már 15 piasztért ért a piacon. Tudjuk azt is, hogy Isztambulba 1758-ban 6,5 millió kile gabona érkezett, mely a város gabonaellátását szolgálta, és amely akkor összesen 237 ezer t gabonát jelentett. 27 kile tehát itt 1 tonnával egyenlő (másutt 40 kile = 1 t). Így míg 1780-ban 1 t gabona ára 40,5 piasztér volt, 1812-ben már 400 körül állt. Ez rávilágít arra a tényre, hogy a gabona ára a szükséglet növekedésével jelentősen emelkedett a napóleoni háborúk idején (s ez egybeesett a török piasztér devalválódásával, emiatt különösen nagy volt az infláció), de piaci ára ezt követően még 1840 körül is tonnánkénti 400 piasztér körül mozgott.

90 Isztorija na Balgarija i. m. Tom. 5. 80–81.

91 *Vacalopoulos, C. A.*: Commercial Development i. m. 305. Ebből a franciák részesedése 20 millió frank volt (1865-ben ez 24,5 millió és 17,5 millió frank volt). Franciák vásárolták fel a térség csaknem teljes gyapottermelését (10 millió frank), a gyapjút (1 millió), a nyersselymet (3 millió frank) és gabonát (ekkor már csak 1 millió frank).

92 *Fényes E.*: A Török Birodalom leírása i. m. 423., *Bailey, F. E.*: British Policy i. m. 105.

93 *Lampe, J. R.–Jackson, M. R.*: Balkan Economic History, 1550–1950 i. m. 138. Damianov szerint a kereskedelem értéke alapján Szaloniki megelőzte Várnát, Burgaszt (*I. 16. ábra*), Plovdivot és Drinápolyt is (*I. 16. táblázat*). A Balkán kereskedelmének felét még mindig Isztambul adta.

I. 12. táblázat.

Sulina be- és kimenő forgalma együttesen, 1847, 1850 és 1853

Nemzet	1847			1850			1853		
	hajó	tonna	rakomány (t/hajó)	hajó	tonna	rakomány (t/hajó)	hajó	tonna	rakomány (t/hajó)
Osztrák	144	29 000	201	96	19 500	203	111	19 500	176
Török	663	76 500	115	174	29 400	169	406	56 300	139
Görög	630	94 000	149	860	155 000	180	1049	199 300	190
Angol	151	22 600	150	108	17 700	164	205	35 200	172
Összesen	1588	222 000	140	1238	221 000	179	1870	321 000	172

Hajnal, H.: The Danube. The Hague, 1920 alapján.

A Duna-torkolatban az 1830-as évek elején még csak 600 hajó kötött ki, 1844-ben már 2000, 1847-ben 3000. Hajnal és Sugar adatai szerint Sulina kivitelének és behozatalának *tömege* Szaloniki kikötőjének másfélszerese volt 1847-ben (221 ezer t vs. 140 ezer t), 1853-ban pedig még ennél is nagyobb (321 ezer t), a krími háború pedig további 50%-os bővülést eredményezett a kereskedelem volumenében a vezető partnereket tekintve (I. 13. táblázat).⁹⁴ A Duna-delta kikötője a Balkán-hegységtől északra lévő bolgár területek és a román fejedelemségek kereskedelmét tartotta kézben, és már az 1840-es években is több gabonát exportált, mint Szaloniki: 1837-ben 54 ezer tonnát, 1847-ben 124 ezer tonnát, 1862-ben 265 ezer tonnát.⁹⁵ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a 19. század előtt az európai hajók ki voltak tiltva a Fekete-tengerről, majd az oroszok szerezték meg a sulinai Duna-ág felett az ellenőrzést, akiknek sem tőkéjük nem volt a nyáron csupán 6–8 láb mély delta kotrásához, sem érdekük nem fűződött hozzá, hiszen Odessza vetélytársa lehetett volna a dunai kikötő. Ráadásul a kikötő adatai nem tükrözik az európai hajók termékszerkezetét, ugyanis Moldova 1835–1850 között még nem az európai piacokra szállította gabonáját, hanem az 1847. évet kivéve leginkább Isztambult látta el, így az akkori árak sem tükrözték a világpiacon trendeket. (Ilyen szempontból viszont Szaloniki kiválasztása ideális volt.) A krími háború után viszont mind a görögök, mind az osztrákok, mind a britek és hollandok inkább Sulina kikötőjét használták, mint Szalonikit, tehát 1856 után Sulina is a világkereskedelem része lett.

Azaz nemcsak a Balkán-hegységtől délre lévő térségek (Macedónia, Thesszália) kapcsolódtak be intenzíven a gabonakereskedelembé, hanem az al-dunai régiók is, ráadásul ekkor még inkább a Fekete- és Földközi-tengeren keresztül, mint a Dunán felfelé hajózva – s a forgalomnövekedés Moldvában és a bolgár városokban is igen jelentős volt (I. 17. táblázat). Bráila lakossága például 1834–1843 között, kilenc év alatt

94 Hajnal, H.: The Danube. The Hague, 1920. 156–157., 164. és Sugar, P. F.: Economic Considerations for Political Decisions in Romania, 1878–1883. 95. In: Nationality and Society in Habsburg and Ottoman Europe. Collected Studies Series, No. 566, Variorum, Aldershot, Hampshire, 1997.

95 Az eredeti adatok hektoliterben megadva: Berend T. I.–Ránki Gy.: Európa gazdasága a 19. században i. m. 592. Egy hl búza súlya átlagosan 78 kg.

I. 13. táblázat.

Sulina (1856) és Szaloniki (1851) forgalmának összehasonlítása – a háborús konjunktúra hatása a kereskedelmi forgalom bővülésére

Nemzet	Sulina	Kivitel	1856	Szaloniki	Kivitel	1851
	hajó	áru (t)	tonna/hajó	hajó	áru (t)	tonna/hajó
Brit	161	32 084	199	32	5 113	159
Osztrák–magyar	239	45 035	188	5 + 51	1 332 + 12 019	266 + 236
Görög	996	157 821	158	234	15 832	67
Holland	104	9 817	94	4	265	66
Román	119	8 246	69	–	–	–
Oszmán	125	13 661	109	83 + 50	8 059 + 11 454	97 + 229
Összesen	2221	338 200	152	517	61 177	118

A Dokumentum i. m. adataiból számítva, továbbá Hajnal, H.: The Danube i. m. alapján.

5 ezerről 14 ezerre nőtt, s míg 1831-ben mintegy 100 hajó fordult meg a kikötőben, addig 1843-ra 600 hajóra nőtt a forgalom.⁹⁶ A szabad kereskedelem itt is az árak felszabadulását és a kereskedelmi irányok megváltozását eredményezte: Isztambul túlsúlya megszűnt, a diplomatáknak a szorosok megnyitására folytatott harca mögött nemcsak politikai, hanem kemény gazdasági indokok is álltak. 1851-ben 366 ezer hl (28 ezer t) búza indult Isztambulba, míg Európába már 460 ezer hl.⁹⁷ További 500 ezer hl (39 ezer t) kukorica ment Isztambulba, de már 760 ezer hl Angliába, 306 ezer Triesztbe és Velencébe. A város gabonaexportja, mely a krími háború előtt 300–350 ezer hl volt (tehát Szalonikiéhoz hasonló), a háború során megötszöröződött.

Az I. 14. táblázatban jól látható, hogy a gabona részesedése a moldvai összexportból a szabad kereskedelem általánossá válásával megduplázódott, volumene meghaladta a burgaszi gabonaexportot (30 ezer t). Jól azonosíthatók a világpiaci trendek is: az első (60%-os) áremelkedés (1843) az export megduplázódását eredményezte, az 1859. évi esetében viszont a 33%-os áremelkedés dacára is alig nőtt az export, míg 1863-ban a csekély 10%-os áremelkedés ellenére is jelentős exportbővülést lehetett tapasztalni. Az 1843-as export- és árnövekedés részben magyarázható a piasztér elértektelenedésével. 1837 és 1847 között piasztérben kifejezve megduplázódott a gabona ára (333–730 piasztér), de a reálár növekedése ennél jóval kisebb volt. A szabad kereskedelem elvi lehetősége a török birodalmi fizetőeszköz devalvációja és instabilitása miatt arra ösztönözte a termelőket, hogy külföldi valutát szerezzenek és az árut a konstantinápolyi piac kikerülésével értékesítsék, ami további destabilizációs tényezőként jelentkezett a birodalmi fiskális politika számára. Az 1863. évi jelentőség már egyértelműen az exportkényszerre utal – a térség az elmúlt 30 év tapasztalatai alapján gabonaexportra rendezkedett be (az összexport 90%-át adva), és egy esetleges áresést is csak az export növelésével tudott volna ellensúlyozni, ami rámutat a gazdaságszerkezettől világgazdasági folyamatoknak való kiszolgáltatottságára és kiút-

96 Diculescu, Vl.–Iancovici, S.–Danielopolu, C.–Popa, M. N.: Relațiile comerciale i. m. 18–19. 31 orosz, 17 osztrák, 19 jón hajó és később 321 török, 191 görög, 48 szárd, 39 orosz, 32 osztrák hajó mutatja a kereskedelem irányainak változását.

97 Angliába 250 ezer hl, Livornóba 60 ezer, Triesztbe 150 ezer hl.

I. 14. táblázat.

Moldva gabonaexportjának részesedése az összexportból
és a gabonaár változásai, 1837–1863

Év	Teljes export (millió lej)	Gabonaexport (millió lej)	A gabona mennyisége (ezer hl)	Áremelkedés	A gabona értékaránya az exportból (%)	Gabona (t)	Gabonaár (lej/t)*
1837	30	12	691		40	53 898	222,6
1843		30	1118	57		87 204	344,0
1847	52	45	1591	-8	87	124 098	362,6
1857	58	40	1527	-7	69	119 106	335,8
1859	73	59	1728	33	81	134 784	437,7
1863	134	120	3409	10	90	265 902	451,3

* Egy lej 1837 előtt 40 parát ért (azaz a piasztter vele egyenértékű volt), 1843 előtt 60 parát, 1843 után 80 parát, 1850 után pedig 100 parát. (Adatok: Diculescu, Vl.–Iancovici, S.–Danielopolu, C.–Popa, M. N.: *Relațiile comerciale i. m.*) Így 362 lej 1847-ben = 730 piasztter, 222 lej 1837-ben = 333 piasztter.

Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: *Balkan Economic History, 1550–1950 i. m. alapján.*

talanságára. A klimatikus adottságok korlátai miatt pedig gyakran az árnövekedést nem követte (1859) az export mennyiségének növelése (azaz, ebben az esetben az árnövekedés oka a szűk kínálat és nem a kereslet bővülése, mint 1847-ben; 1837–1847 között az export reálértéke a négyszeresére nőtt és az export is megduplázódott).

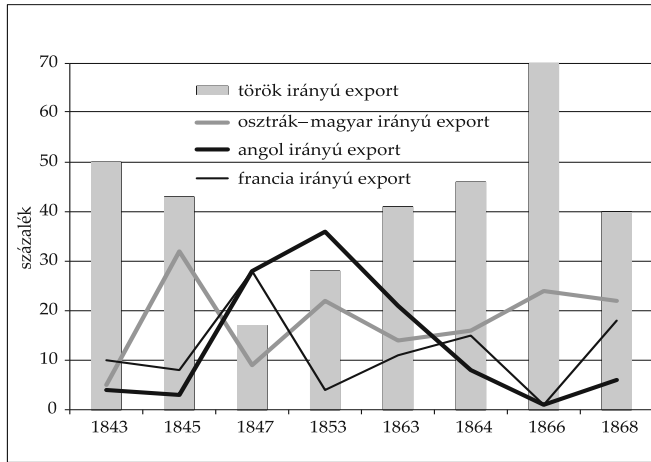
Az exportirányok változásából a hatalmi rivalizálásokról is képet kaphatunk (I. 17. ábra): 1830–1850 között folyamatosan esett az Oszmán Birodalom részesedése a moldvai exportból a fent említett folyamatok eredményeképpen, miközben az angol és osztrák részesedés nőtt. 1863 után viszont a nyugati piacok lassan bezárultak Moldva előtt (részben az 1841–1856 között kiszorított orosz gabona újbóli betörése miatt), azaz ismét a Török Birodalom vált a legfőbb felvevővé, miközben a korábbi célpiacon Moldva szempontjából egyre inkább exportőrökké alakultak át.

A szabad kereskedelem diadalát, a nyomott árú felvásárlások végét jelzi a dunai kikötők fellendülése is: 1843–1853 között az Al-Dunán szállított összes áru tömege megtízszereződött, 378 ezer centnerre nőtt (1 centner = 45 oka, körülbelül 50 kg), ez összesen 19 ezer tonna, ami Szaloniki teljes forgalmának (130 ezer t) csak hetede volt. A szállított pénz értéke (a bankok hiánya miatt volt erre szükség) megduplázódott. 1843–1847 között az Orsova–Galați szakaszon az áruszállítás volumene 16%-kal nőtt.⁹⁸ Az áruk tonnánkénti adatai elérték a szaloniki értéket.

Hogy mennyire megérhette a gabonaexport az európai mezőgazdasági válság idején, azt az bizonyítja, hogy Meidinger szerint 1847-ben az al-dunai hajók 30%-a Angliába, 12%-a Triesztbe ment, 28%-a Marseille-be, Genuába és Livornóba tartott.

⁹⁸ Paskaleva, V.: *Shipping and Trade on the Lower Danube in the Eighteenth and Nineteenth Century.* In: *Vacalopoulos, A. E.–Svolopoulos, C. D.–Kiraly, B. K.* (eds.): *Southeast European Maritime Commerce and Naval Policies i. m.* 139.

I. 17. ábra.

Moldva exportirányának változása,
1843–1868

Konstantinápoly csupán a hajók 25%-ának volt végállomása, s a Dunán felfelé, Ausztria irányába is csak 10%-uk hajózott.⁹⁹ A hajók 95%-a gabonát szállított, noha 1847 a Balkánon nem volt különösebben jó év a terméseredményt tekintve. 1844–1853 között az al-dunai szállítások értéke 620 ezer forintról 7,5 millió forintra (15 millió frank) nőtt.

A gabonaexport hatására 1831–1866 között Vidin adózó lakosságának száma 25%-kal, Ruszée 40%-kal emelkedett¹⁰⁰ (ekkor még nem üzemelt a Rusze–Várna vonal és Midhat is éppen elkezdte tevékenységét a vilajet-központban, tehát a növekedést e két tényezőre visszavezetni nem lehet), miközben Szófiában és Sumenben az adózók számának növekedése 10% alatt maradt.¹⁰¹ De a leírtak nem jelentik azt, hogy az észak-balkáni térség folyamatosan nagy aktívummal zárt volna; az 1847. évi kiugró érték nem szokványos: Paszkaleva szerint 1849-ben Galați kikötőjébe 7,5 millió forint értékű áru érkezett, míg a kivitel 5,1 millió volt. Noha a behozott és a kivitt áru tömege szinte megegyezett, a behozott áru tonnánkénti átlagértéke ekkor 75 forint (150 frank) volt, a kivitt cikkeké 50 forint alatt, ami kedvezőtlen előjelnek bizonyult: *az áruk fajlagos hozzáadott értéke a Balkánon kisebb volt (I. 15. táblázat).*¹⁰² Mint Paszkaleva is megjegyzi, *a növekvő gabonaexport ellené-*

99 Meidinger, H.: Die deutschen Ströme in ihren Verkehrs- und Handelsverhältnissen mit statistischen Übersichten. Die Donau, B. VI. Frankfurt am Main, 1861.

100 A dunai vilajet központjaként működő Rusze 1865-ben 20 ezer lakosával (ebből 7676 bolgár, 10 ezer török) talán a „legeurópaibb” város volt: itt tanított Ivan Kaszabov, a későbbi forradalmár, és itt volt újságíró és nyomdász Dragan Cankov, későbbi kétszeres miniszterelnök, s a gazdag kereskedők közül a Petkovics és Kantardzsiev család érdemel figyelmet. *Vitosanszka, M.*: Midhat pasa i balgarite i. m. 49.

101 *Todorov, N.*: The Balkan Town in the Second Half of the 19th Century. *Etudes Balkaniques*, 1969/2. 32–35.

102 *Paszkaeva, V.*: Szredna Evropa i zemite po Dolnija Dunav i. m. 174. Brăila némileg kedvezőbb helyzetben volt, itt az 5,2 millió forintos kivitel 0,4 millió forinttal meghaladta a behozatalt 1849-ben. (A tranzitkereskedelem ismeretlen volumene persze bonyolítja a helyzet megítélését.)

I. 15. táblázat.

Rusze kereskedelmi forgalma Ausztriával, 1842–1851

Év	Ausztriából Ruszéba (1000 forint)*	Ruszéból Ausztriába (1000 forint)*	Áru Ausztriából (Ft/centner)**	Áru Ausztriába (Ft/centner)**
1842	718	75	226	181
1843	813	71	115	52
1844	1656	80	173	108
1846	872	101	119	85
1847	1360	53	129	63
1848	704	10	192	80
1851	998	165	73	88

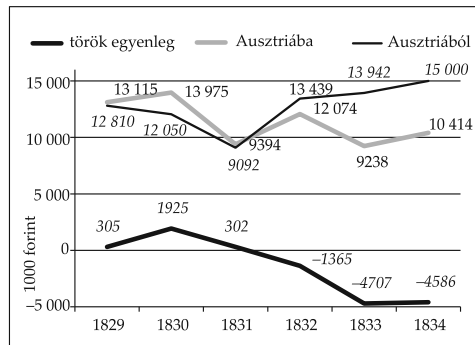
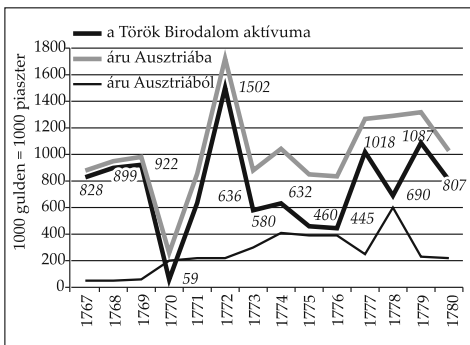
* 1 forint = 10–11 piaszter = 2 frank; ** 1 centner = körülbelül 50–55 kg.

Paszzkaleva, V.: Ikonomiceskoto pronikvane na Avsztrija u nasz ot 30-te godini na XIX. vek do Krimszkata vojna. Isztoriciszki Pregled, 1956/2. 37–38. adatai alapján saját számítás.

re a kereskedelmi kapcsolatok intenzifikálása miatt a behozatal folyamatosan emelkedett: a Balkán korábbi aktívuma például Ausztriával szemben 1831-től passzívumba fordult [I. 18. a) és b) ábra]. Rusze kereskedelmi forgalmának adatai szintén azt bizonyítják, hogy a kivitel értéke Ausztriába kisebb volt, mint a behozatal, s ezért elsősorban a kivitel áruösszetétele felelős, (s nem volumene), ez ugyanis alacsonyabb tonnánkénti értékkel bírt, mint a behozatalé. Még ha a gabonaexport jelentős része (22%) valóban Ausztriába távozott is, 1850-ben már 50 millió forintra tették az Al-Dunához beérkező áruk értékét, amiből 15 milliót az osztrákok adtak (30%). Ez önmagában meghaladta az északi bolgár városok összes gabonaexportját. Ez azt jelentette, hogy az eddig védett, szárazföldi Észak-Balkánon is felborult a kereskedelmi egyensúly 1838 következményeként: bár a térség exportbővülést könyvelt el, az import növekedése dinamikusabb volt, azaz a folyamat a kereskedelem intenzifikálódásával a szabad kereskedelmi formát propagáló európai országoknak kedvezett.

I. 18. a) és b) ábra.

A Török Birodalom európai része kereskedelmi egyenlegének változása

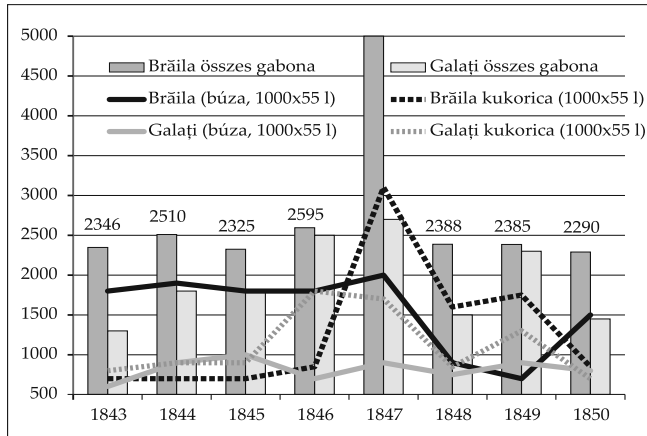
Paszzkaleva adatai alapján, a b) diagramon Ausztria = osztrák-cseh tartományok.

Megkísérelhetjük megbecsülni az Észak-Balkán gabonaexportból származó bevételét, mert ismerjük a Galați-ból és Brăilából exportált áruk tömegét 1847-ből. Átszámítva az alant (1000 × 55 l-ben) megadott értéket, Brăilánál 76 ezer tonnát kapunk, ami 800 piaszter tonnánkénti értékkel számolva 67 millió piaszter, Galați-ban a 37 ezer tonna 30 milliót ért, és akkor a kukoricát nem is számoltuk (I. 19. ábra). Az előbbi érték felülmúlja, az utóbbi megközelíti Szaloniki 1847. évi gabonaexportjának értékét (40 millió piaszter), összege értelemszerűen az exportkikötőként szóba jövő Sulina szállításainak értékére hasonlít. Ebből bizonyíthatóan Észak-Bulgáriából került Brăilába 1 millió forint (12 millió piaszter) értékű gabona,¹⁰³ így ez az al-dunai (brăilai) kereskedelmi forgalom legkevesebb 20%-át tette ki. De már 1843–1845 között is forgalomnövekedés volt mérhető a teljes al-dunai szakaszon (I. 17. táblázat), ami a kereskedelmi kapcsolatok megélénkülésére utalt.

A Dunától délre kirajzolódik előttünk tehát egy másik kereskedelmi régió, melyet a szorosok lezárása, a feszült diplomáciai helyzet mindig is kiszolgáltatottá tett (ez érvényes persze Odesszára és Moldvára is), viszont a diplomáciai és kereskedelmi akadályok elhárulása esetén a relatív prosperitásból részesedett. Emiatt a bolgár földek 19. századi gazdasági helyzetének elemzésére további figyelmet szentelünk (lásd e kötet II. fejezetét). A britek jól ismerték Bulgária gazdasági potenciálját: Cuningham galați-i konzul 1844-ben azt írta, hogy a fekete-tengeri bolgár kikötők (Várna és Burgasz) és hátországuk évi 800 ezer font (80 millió piaszter, 15 millió frank) exportra lennének képesek, ennek felét gabonában – Szaloniki a kiugró 1847-es

I. 19. ábra.

Gabonaexport Brăila és Galați kikötőjéből, 1843–1850

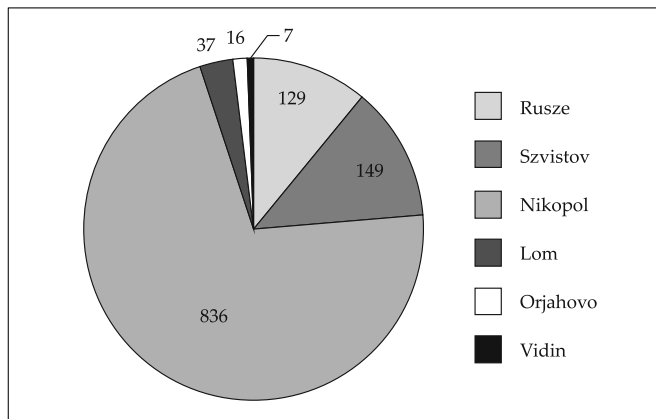

Paszskaleva után, az értékek 1000 sefelben, 1 kile = 35 l = 0,64 sefel, 1 sefel 55 l.

103 *Diculescu, Vl.–Iancovici, S.–Danielopolu, C.–Popa, M. N.*: Relațiile comerciale i. m. 284–287. Az érték egybevág a fent írt 17–19 ezer tonnás összes áruszállítással, melynek döntő része (90%) gabona volt. Az export mennyiségét tekintve 1878-ra a kukorica 2:1 arányban győzött a búza felett 1860-ra a román fejedelemségekben, de áruk egyformán változott.

I. 20. ábra.

Az észak-balkáni városok gabonaexportja, 1847 (ezer forint)

Paszkaleva és Meidinger alapján.

évben 56 millió piaszteres összexporttal rendelkezett. Az angolok által feltételezett kapacitás háromszorosa volt az aktuális északi bolgár gabonaexportnak (I. 20. ábra). Mindeközben a Török Birodalom Angliába irányuló exportja ekkor 1,5 millió fontot tett ki, a Balkán-félsziget összexportja (minden irányban) pedig 4 millió fontot. Nem véletlenül nyílt meg Várnában 1847-ben az angol konzulátus, a gazdasági behatolás egyértelmű jeleként. Gandev szerint a napóleoni háborúk előtti 65 millió livre értékű török–francia kereskedelem mintegy harmada, 20 millió livre e bolgár földekről érkezett. (Ez 1763 körül még csak 9 millió livre volt.)¹⁰⁴ 1876 táján a 300 millió frank értékű török–francia kereskedelem negyede bonyolódott a bolgár földekkel,¹⁰⁵ s a bolgár földek francia irányú exportja (13 millió frank) ugyanúgy meghaladta az importot (4 millió frank),¹⁰⁶ mint Szaloniki esetében (I. 16. táblázat).

A kereskedelem fellendülésére alapozták vagyoniukat a híres kereskedőcégek, mint a bolgár Georgievek, az isztambuli Topcsilestov testvérek, a monasztiri Robev testvérek, a kazanliki Papazov testvérek, a Nacsovicsook és Mincsoглу. A kereskedelem nagyobb hasznot hozott a 18. és a 19. században is, mint az ipari tevékenység. Ez utóbbi a 19. század végének Bulgáriájában alig 8% volt, ennél a hitelügyletek is jobban jövedelmeztek, a gabonakereskedelem pedig még jobban. Nem véletlenül mutatják az adatok már a 18. században, hogy a legnagyobb vagyont a kereskedők halmozták fel, megelőzve a kézműipar jövedelmezőségét.¹⁰⁷

104 Damianov, S.: French Commerce with the Bulgarian Territories i. m. 19.

105 Uo. 20.

106 Uo. 23.

107 Georgieva, Zv.: Neue Elemente in der bulgarischen sozialen Struktur im 18. Jahrhundert. In: Zusammenstoss Mitteleuropas mit der Türkei und die Kämpfe der Balkanvölker gegen die Osmanenherrschaft, 15–18. Jh. Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich, Wien, 1979. II–B–I. 102–103. Az örökösödési iratokból nemcsak az derül ki, hogy a bolgár lakosság ritkán for-

I. 16. táblázat.

A bolgár földek és Isztambul évi átlagos kereskedelme Európával és Franciaországgal, 1856–1876 (millió frank)

Kikötő	A kikötő kereskedelmének értéke Európával (millió frank)	%	Import Franciaországból (millió frank)	%	Export Franciaországba (millió frank)	%	A bolgár földek egyenlege Franciaországgal szemben
Szalóniki	60	14,2	4,0	23,5	13,0	18,4	9,0
Kavala	20	4,7	2,0	11,8	7,0	9,9	5,0
Dedeagacs	15	3,6	2,0	11,8	6,0	8,5	4,0
Enosz	5	1,2	1,0	5,9	2,0	2,8	1,0
Konstantinápoly	200	47,4	2,5	14,7	7,5	10,6	5,0
Drinápoly	43	10,2	3,0	17,6	20,0	28,4	17,0
Plovdiv	25	5,9	1,5	8,8	4,5	6,4	3,0
Burgasz	20	4,7	0,0	0,0	4,0	5,7	4,0
Várna	24	5,7	1,0	5,9	1,5	2,1	0,5*
Dobrudzsa	10	2,4	0,0	0,0	5,0	7,1	5,0
Összesen	422	100,0	17,0	100,0	70,5	100,0	53,5

* 1857: francia behozatal Várnába 285 ezer frank, kivitel 700 ezer frank. 1866: 3,4 millió frank behozatal és 2,8 millió kivitel Várnából francia hajókon. 1869: 0,9 és 1,3 millió frank. (Adatok: Tonev, V.: Balgarszkoto csernomorie i. m. 109.) Damianov, S.: French Commerce with the Bulgarian Territories i. m. 24. alapján saját szerkesztés.

A 18. század végi fogadósok, gyógyszerészek vagyona 16–30 ezer akcse volt, ebből készpénz általában csak 10 ezer akcse (1250 gramm ezüst). A papok 25–50 ezer akcse összegű vagyont hagytak hátra a jegyzék szerint. A kézművesek-iparosok vagyonának szórása nagy volt: 12–95 ezer akcse között mozgott. Legkiemelkedőbb azonban a nagykereskedők (Djoko, Panajot és Pavel) vagyona volt: 120–398 ezer akcse vagyont halmoztak fel, igaz, a zöme árukészlet volt. Pavel hagyatékában például 103 bála zsebkendőt találtak, ami egyértelműen arra utal, hogy nagykereskedő, viszonteladó volt, aki kiskereskedőknek szállított árut. Ez a folyamat a 19. században is tartott, nem véletlenül teszi Todorov és Lampe is vagyona alapján a társadalmi piramis élére a kereskedőréteget.

A gyáripar lassú terjedését a magas kezdőtőke mellett éppen – a gabonakereskedelemhez képest alacsony – megtérülési rátája hátráltatta, alátámasztva Pamuk és Williamson dezindusztrializációs hipotézisét. A Duna mente és az égei-tengerpart tőkeerejének összevetésére álljon itt a következő példa: Szalónikiben a 15 jelentős kereskedelmi ház 5 millió frank tőkével és 12 millió frankos áruforgalommal volt jellemezhető. A Duna mentén – mely szintén a gabonake-

dult ügyekkel a muszlim kádikhoz (1731–1799 között 37 alkalommal), hanem az egyes társadalmi rétegek vagyona is.

I. 17. táblázat.

A dunai kikötők forgalma, 1843 és 1845 (1000 forint)
és a fekete-tengeri kikötők gabonaexportja, 1847 (1000 t)

Kikötő	Az áru értéke (1845. évi érték zárójelben)	Kikötő	Gabona (1000 t)
Drenkova	295	Szaloniki	46
Orsova	1116	Burgasz	30
Gladosztnica	108	Várna	50
Kladovo	13	Brăila	76 (Sulina)
Vidin	10 (7,3)	Galați	37 (Sulina)
Szvistov	0 (150)	Dunai kikötők*	17–30
Rusze	35 (129)	Várna és Burgasz	55–90
Gyurgyevo	355	Potenciálja**	
Brăila	53		
Galați	50	Export által ellátott lakosság	250 ezer t = 1 millió fő

* 400, ill. 700 piaszter/t áron (1 forint = 2 frank = 10–12 piaszter; **pénzösszezből kalkulált, de 1857-ben Várna, Balcsik és Burgasz együttesen 90 ezer tonna feletti exportértéket adott.

reskedelem feltörekvő központja volt –, Ruszéban a Rozenec zsidó kereskedő-család tőkéje mindössze 20 ezer frank volt.

Említettük már, hogy a kereskedelmi hasznot a szállítási költségek is befolyásolták, illetve szót ejtettünk a kereskedelmi útvonalak átrendeződéséről. A következőkben Berov kutatásai alapján felvázoljuk a szállítás költségeinek változását a 18–19. században, a szárazföldi és vízi szállítás árának különbségeit, a szállítási költségek változásának kereskedelemelterelő hatását, illetve a szállítási költségek hatását a kereskedők hasznára, valamint a kereskedelemben részt vevő termékek összetételére.

A kereskedelem nem jelentéktelen bevételeket produkált a 15. században a félsziget belsejében is. 1477-ben a kereskedelmi tevékenységből származó bevétel aránya a teljes adóból például Monasztirban 38%, Veleszben 12%, Koszturban 22% volt. A földművelésből származó jövedelem aránya ugyanitt rendre 58, 28, 31%. (Poyet 1859-es statisztikájából tudjuk, hogy a földadó részesedése az adókból Bulgáriában a 19. században is 45–50% volt.)¹⁰⁸ A paraszti társadalom ellenére beszélhetünk a Balkánon árutermelésről és üzletiesedésről a török uralom elején is. De a szárazföldi szállítás költségei 1787-re jelentősen megnövekedtek a 15. századhoz képest, miközben az árindex is emelkedett. Ez nem tette rentábilissá például a gabona szállítását (árának 30–40%-át is kitehette a szállítás), az oszmán restriktív gazdaságpolitika és a nyugati piaci igény hiánya (sőt protekcionizmusa) mellett ez a magyarázata annak, hogy a Balkán a 19. század közepe előtt nem exportált je-

108 *Todorov, N.*: Po njakoi vaproszi na balkanszkija grad prez XV–XVII. v. Isztoriceszki Pregled, 1962/1. 57. és *Poyet, C. F.*: IIe lettre du docteur Poyet à la Société de géographie contenant la description du kaza de Eski-Zagra (Bulgarie). Bulletin de la Société de géographie. IVe série. Tome 18. Année 1859. Paris, 145–179., valamint *Poyet, C. F.*: IIIe lettre du docteur Poyet à la Société de géographie contenant la description de Quezanlik Turquie d'Europe (Thrace). Bulletin de la Société de géographie. IVe série. Tome 18. Année 1859. Paris, 179–200.

I. 18. táblázat.

A gabonaszállítás költségeinek változása és részesedése
a gabona piaci árából, 1787, 1816–1827, 1843–1876

Év	100 kg áru szállításának költsége (100 km, ezüst, gramm)	A szállítás árándexe (1563–1616 = 100)	Árándex (1563–1616 = 100)	100 kg gabona ára (ezüst, gramm)	Szállítási költség, 100 kg gabona árában kifejezve (%)
1787	26,1	357	178	60	43
1813–1827	35,3	483	189	149	23
1843–1876	9,1	125	144	71	13

Berov, Lj.: Transport Costs i. m. 81. alapján.

lentős mennyiségű gabonát. A szabad kereskedelmi egyezmény önmagában csak az elvi akadályokat szüntette meg, a kereskedelem fellendüléséhez szükség volt annak rentabilitására is, amely a szárazföldi szállítás költségeinek csökkenésében jelentkezett. Míg 1787-ben 100 kg gabona 100 km-re való elszállítása az árat 40%-kal emelte, 1843–1876 között már csak 13%-át tette ki a gabona árának (I. 18. táblázat). Másképp fogalmazva, egy adott piacközpont (kikötő, mint például Szaloniki vagy Várna) hatósugara is megnőtt: ugyanazon áron háromszor nagyobb sugarú körben tudta beszerezni az árut 1876-ban, mint száz évvel korábban. A szárazföldi szállítási árak csökkentésének igénye nagy lökést adott a gőzhajózás elterjedésének.¹⁰⁹ A tengeri kereskedelem árának csökkenése lehetővé tette a gabona (és más termékek) haszonnal történő exportját, ez zömmel a közlekedésfejlődésnek köszönhető.

A növekedő export mögött tehát ezek a jelenségek álltak. Kérdés persze, hogy a tengeri kereskedelem valóban olcsó volt-e, olcsóbb-e, mint a szárazföldi, illetve a gabona mellett más termékek esetében is ugyanez a jelenség tapasztalható-e (ha ugyanis igen, akkor vizsgálandó, hogy ezek is részt vettek-e a globalizálódó kereskedelemben, s ha nem, akkor miért nem). Míg a 19. század első felében a gabona szállítási költsége 23%-kal növelte az árat 100 kg 100 km-re történő szállítása esetében, addig marhabőr esetében ez csak 10–14%, a gyapjúnál 9–12% volt.¹¹⁰ Ennek oka pedig az utóbbi cikkek tömegességre vetített (itt most a befektetett munka, a teméket előállító földterület nagyságát stb. nem érintjük) nagyobb fajlagos értéke volt: 100 kg gyapjú 289, 100 kg „állat” 250 gramm ezüstöt ért a 19. század első felében, míg 100 kg gabona csak 149 grammot.

Hogy ennek ellenére mégis a gabona, s kisebb mértékben a gyapjú, nem pedig az élőállat (mint például a Konstantinápoly irányába történő kereskedelem esetén)

109 Wege des Handels. Literary Gazette. Das Ausland. II. Jahrg. Nr. 41. Muenchen, 1829. 164. Napóleon idején a cukor kávé, dohány, gyapot Londonból tengeren jutott el Szalonikiig, onnan viszont a zárlat miatt az állatokat például lábon hajtották fel Magyarországon át Calais-ig és ez az árak megduplázódásához vezetett. Ez a brit külkereskedelmi aktívumot veszélyeztette.

110 Berov, Lj.: Transport Costs i. m. 74–99.

vált Nyugaton kelendő exportcikké, az elsősorban a nyugati gazdaságok igényeinek és szabad piaci magatartásának köszönhető. Az igények tömegesedése ugyanis kisebb egységnyi haszonkulcs esetén is rentábilissá tette az exportot, ráadásul kezdetben a haszonkulcs sokkal magasabb volt, mint amit a nagy és közeli piacot kínáló Isztambul biztosítani tudott az állatokért. Nem véletlen, hogy a szerbiai állatexport (amellett, hogy a muszlimok például sertést nem fogyaszthattak) zöme még akkor sem Konstantinápoly felé irányult, amikor a bolgár közvetítő kereskedők ezzel megpróbálkoztak Szerbiában is. Ausztria közelebb volt és jobb árat kínált a 18. századtól kezdve [lásd korábban az *I. 7. a) és b) ábrát*]. 1840 körül „csak” 60 ezer juh indult Keletre,¹¹¹ míg Ausztria irányába 10 millió dinár értékű állatot vittek ki. A Török Birodalom városaiban az árak és a megélhetési költségek egyaránt alacsonyabbak voltak, mint Nyugaton (az életszínvonal viszont éppen emiatt nem feltétlenül volt alacsonyabb, erre a készülő 2. kötetben visszatérek) – ami nem meglepő egy rurális gazdaságban, hiszen mindaddig, míg mezőgazdasági termékből hiány nem volt, a munkabéreket alacsonyán lehetett tartani; igaz, ez csökkentette a központi adóbevételek nagyságát.¹¹² Amikor pedig az oszmán állami gazdaságpolitika a 19. század elején a háborúk okozta költségvetési hiány miatt csődöt mondott, a devalvációs politika, majd a szabad kereskedelem drágulást okozott, közelítvén az árakat a nyugati színvonalhoz, a bérek kevéssé növekedtek.¹¹³

Hogy a szállítási árak valóban változtak, arra Berov konkrét példákat is ad: a Rusze–Várna szakaszon például 55-ről 14–20 gramm ezüstre estek az egységárak (és ekkor a vasútvonal még meg sem épült!).¹¹⁴ A kiragadott példa azért is jó, mert alkalmat ad a szárazföldi (nem vasúti), folyami és tengeri kereskedelem költségeinek összehasonlítására. Folyón a Rusze–Brăila szakaszon a gabona szállítása 1843-ban 1 gramm ezüst volt csupán (300 km-en 1000 oka gabona szállítása 70 grosba került) (*I. 19. táblázat*).¹¹⁵ *A folyami szállítás tehát 1850 körül nagyságrendekkel olcsóbb volt, mint a szárazföldi. A szárazföldi szállítás költsége csak akkor esett le, amikor a vasút megjelent.* 1870 után Hirsch báró trákiai vasútjain a fajlagos szállítási költségek 4,5–9 gramm ezüstre estek (összevetésként Németországban viszont csak 1,6 g volt) – ezek után érthető, hogy például a Rusze–Várna-vasútvonal kiépítése (és angol kézbe kerülése) kétszeres előnyt jelentett a kedvezményezett országnak. Egyrészt az európainál magasabb vasúti tarifák miatt – így az építés mellett a szállítás is nagy üzlet volt –, másrészt megkönnyítette a gazdasági behatolást.

111 *Džambazovski, K.*: Snabdevanje Carigradske pijacije srednom XIX veka sitnom stokom iz Knježevije Srbije. Istorijski časopis, 1982–1983/29–30. 315–325. és Isztorija na Balgarija i. m. Tom. 5. 278.

112 Az ár- és bérszínvonal alakulása kitűnő mérőszáma egy ország gazdasági állapotának. A magas ár- és bérszínvonal az iparosodott országokra jellemző, s külön csoportot képeznek a magas ár- és alacsony bérszínvonalal rendelkező országok (például Magyarország ma). A két érték hányadosa az életminőségre utal.

113 A drágulás, társadalmi elégedetlenség és az államháztartás finanszírozása miatt fordult a birodalom a hitelfelvétel irányába. A munkabér : fogyasztói árindex aránya Isztambulban 7,3-ről 5,94-ra esett 1810/19–1840/49 között, vissza a napóleoni idők értékére. (Képzetlen munkások esetében az érték stagnált.) *Özmucur, S.–Pamuk, Ş.*: Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489–1914. The Journal of Economic History, Vol. 62. 2002/2. 293–321.

114 *Berov, Lj.*: Transport Costs i. m. 77.

115 Egy isztambuli kile (20 oka, azaz 25 kg) gabona 165 km-es szállítása 1 gramm ezüst volt 1846-ban.

I. 19. táblázat.

A szárazföldi gabonaszállítás költségeinek változása bolgár területeken összevetve a vízi szállítás (dólt) és más árufajták költségeivel, 1787–1866

Év	Táv	Km	PéNZ/tömeg	Gramm ezüstben, 100 km-en, 100 kg áru
1787	Rusze–Várna	213	35 para/oka	55
1860–1870	Bräila–Isztambul	520	7,5 para/oka	11
1850	Várna–Rusze	213	70–90 gros/100 oka	14–20
1854	Pazardzsik–Szvistov	285	69 kg rizs, 35–40 gros	11
1880	Gabrovo–Kazanlik	50	16 gros/100 oka	13,6
1843	Rusze–Bräila	300	70 gros/1000 oka	1
1864	Tulcea–Marseille	3180	0,2 frank/kg (gyapjú!)	2,6
1866	Odessza–Szvistov		41 rubel/116 ökörbőr	2,8

Válogatás: Berov, Lj.: Transport Costs i. m. alapján.

Sok esetben azonban a vasút későn jelent meg, s régiók mentek tönkre a folyóvizek melletti települések nagyobb helyzeti energiája és a gőzhajózás korai megjelenése miatt. Raguza kereskedelmi pozícióvesztését általában politikai hanyatlásával hozzák összefüggésbe, de ebben az érvelésben keverednek az ok-okozati viszonyok. *Raguza politikai hanyatlása ugyanis a helyi szállítási költségek növekedésének és a kelet–nyugati irányú szárazföldi kereskedelem hanyatlásának tudható be.* Míg a 17. században a bőr ára Dubrovnikban ötszöröse volt a kelet-balkáni felvásárlási árnak, tehát a kereskedő extraprofitot tudott termelni a szállítás költségei mellett is, addig a 18. századra a helyi felvásárlási ár a szállítással együtt már meghaladta a világpiacon árat. Ez a raguzai kereskedőket inkább érzékenyen érintette, mint a fuvarosokat, akik bármilyen terméket más irányba is tudtak szállítani – Raguza viszont nem tudott „közelebb költözni” a hinterlandjához, vonzáskörzete leszűkült. Az 1720-as években a tengeren szállított áru vámja még kétszer akkora volt, mint a szárazföldi, amit a balkáni kereskedők ki is használtak.¹¹⁶

A Balkán kereskedelmi viszonyainak gyökeres átalakulása, a „modern” kereskedelmi tér kialakulása Raguza függetlenségének elvesztésével és a kirdzsali banditizmus kereskedelemteremtő és -elsterelő funkciójával magyarázható. Ettől kezdve az észak–déli irányú szárazföldi kereskedelmi útvonalak felülírták a kelet–nyugatiakat (lásd például a Monarchia külpolitikáját). Kelet–nyugati kereskedelemről csak a Duna és a görög partok mentén beszélhetünk, illetve Niš–Várna irányában. *Az egész bolgár állam is tulajdonképpen egy kelet–nyugati irányban megszerveződő gazdasági tér, az eszmei–ideológiai síkon szerveződő (gazdasági célok explicite sosem jelennek meg a retorikában) külpolitikai kísérlet, hogy az észak–déli irányú vonalakat is elérjék, kudarcba fulladt.* (A szerbek és a görögök viszont nyíltan használták ezt az

116 Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: Balkan Economic History, 1550–1950 i. m. 41. Dubrovnik hanyatlása már az 1667-es földrengéssel megkezdődött, a Kelet-Balkánnal kapcsolatai a török-osztrák háborúban gyengültek meg 1687–1690 között.

I. 20. táblázat.

Megélenkülő szárazföldi kereskedelem a Balkán déli részén, 1844 és 1846 (ezer forint)

1844	Uzundzsovo	Szeresz	Nevrokop	1846	Uzundzsovo	Szeresz	Nevrokop
Ausztria	500	250	120	Ausztria	800	600	400
Szászország	500	200	110	Szászország	40	800	600
Anglia	200	153	52	Anglia	400	200	120

Paszzkaleva, V.: Kam isztorijata na targovszkite vrazki i. m. 64.

érvrendszer, s némileg több sikerrel.) A Nyugat-Balkán tehát 1800-ra kiszakadt e gazdasági térből, ezért csak érintőlegesen foglalkozik vele e kötet.

A szárazföldi kereskedelem olcsóbbá válása természetesen fordított relációban is hasznot hajtott – a Balkánra irányuló szárazföldi kereskedelem megélenkülése is megfigyelhető volt. Kitűnő példa erre Ausztria kereskedelmi behatolása a balkáni piacokra. Uzundzsovo (Haszkovó mellett) híres vásárközpont volt a Dél-Balkánon. Széchenyi István keleti utazása során maga is megemlíti, hogy a török posztó ára 1830 körül még 20 krajcár volt (2 kurus), amivel a lokális piacon a nyugati termékek ekkor még nem tudtak versenyezni.¹¹⁷ Az osztrák termékek jelenléte egyre meghatározóbb lett itt 1840 után. E piacokra eljutni viszont vagy hosszú szárazföldi úton, vagy hosszú vízi úton (például Szaloniki érintésével) lehetett. Ha Ausztria ideiglenesen versenyképes tudott lenni Angliával (*I. 20. táblázat*), akkor ez legalább részben annak tudható be a rövidebb távolság mellett, hogy a szárazföldi szállítási útvonalak olcsóbbá váltak. Ezen az osztrákok számára kedvező helyzeten a vasútvonalak kiépítése és kontrollja változtatott hamarosan.

Foglalkoznunk kell még a kereskedelmi haszonkulcs kérdésével. Michoff és Draganova adatait összevetve feltűnő, hogy a gabonaárak a kikötőkben magasabbak, mint a félsziget belsejében, hol csak 20–30, hol 50–100%-kal. 1853-ban a gabona kg-ja Szalonikiben 0,77 gramm ezüst, Várnában 0,64–0,81, míg Berkovicában és Szófiában 0,33 gramm.¹¹⁸ 1870-re a termelői ár és a szállítási árral megnövelt kereskedelmi ár közötti arány 1:2 fölé módosult. Ez teszi lehetővé számunkra a közvetítő kereskedelem hasznának becslését (a szállítási költségek ekkor már csak 13%-kal növelték az árat). A 17. századi Lengyelországban a szárazföldi utakat használó kereskedő haszna 14–17% volt, 100 év múlva már csak 3–14%.¹¹⁹ Az oroszok Konstantinápolyval folytatott kereskedelmének haszna 15–30% között ingadozott 1786-ban.¹²⁰ Gyakori jelenség volt, hogy a felvásárlók a szárazföldi városi piacokon előzetesen magasabb (kikötői) árat ígértek, majd a messze földről összegyűlt parasztokat alaposan megvárakoztatva érték el az akár 30%-os árcsökkenést.¹²¹ Láttuk Raguzsa példáján is, hogy a 19. század felé haladva a haszonkulcs csökkent. Ezért elsősorban a szállítási költségek növekedése volt felelős, nem a termény ára, hiszen azonos bázisról kiindulva 1813–1827-re

117 Idézi: Nagy K.: Hej, Balkán! Gondolat, Bp., 1979. 53.

118 Berov, Lj.: Parvite ciklicsni krizi na evropejszkija kapitalizma i sztopanszkata konjunktura v balgarszkite zemi prez XIX. v. Isztoriccseszkzi Pregled, 1978/6. 22–36.

119 Berov, Lj.: Transport Costs i. m. 75.

120 Mihov, N.: Prinosz kam isztorijata na targovijata i. m. Tom. 6. 45.

121 St. Clair, S. G. T.–Brophy, Ch.: Residence in Bulgaria és Twelve Year Study of the Eastern Question in Bulgaria. Chapman and Hall, London, 1877, 134. alapján átlagolva.

a szállítási költségek növekedése 2–2,5-szerese volt a gabonaár emelkedésének, s a szállítás költségei csak 1843 után estek le (lásd korábban az *I. 18. táblázatot*).

Kérdés, hogy mi lehetett az oka a szállítási költségek áremelkedésének a 18. század végén: a belső vámok léte nem egyértelmű felelős, ugyanis a belföldi (török) kereskedők azt később is kötelesek voltak megfizetni, a függetlenedő országok pedig szintén vezettek be vámokat. A fuvarozás kockázatos mivolta (a 18. századi rossz közbiztonság, a kirdzsalik megjelenése miatt) és a kis raksúly lehetett a másik ok,¹²² a harmadik pedig Konstantinápoly növekvő nyersanyag-szükséglete a társadalmi elégedetlenség kirobbanásának megakadályozása céljából, amely kereskedelemelterelő hatással bírt. Ezzel Raguzza nem tudott vetekedni, Anglia viszont igen. *Konstantinápoly igényei és politikai lehetőségei önmagában elegendők voltak ahhoz, hogy a kelet-balkáni területek nyugati gazdasági kötődéseit a 18. században elvágják, amit a századvégi banditizmus csak tetézett.* Noha a központi igények érvényesítése a nem isztambuli kereskedőket a piaci árak letörése miatt kedvezőtlenül érintette, a fuvarosokat valószínűleg nem.

A kereskedelmi költségek későbbi esése részben Midhat pasa infrastruktúrális beruházásaihoz köthető,¹²³ de az irodalomban szereplő 3000 km út kijavítása csak mítosz.¹²⁴ 1878-ig a Balkánon 2200 km vasút épült, ebből 1100 km Bulgáriában. Emellett 237 híd, 553 km-nyi új főút létesült és 250 km-nyi utat újítottak fel 1856–1878 között Midhat saját jelentése szerint.¹²⁵ Szintén az árak esését vetítette elő maga a kereskedelmi forgalom növekedése: nagy kereslet esetén a nagy tételben történő (és ismétlődő) áru fuvarozás ugyanis önmagában is kockázat- és költségcsökkentő tényező az eseti fuvarozással szemben, s lehetővé teszi a fuvarozás főfoglalkozásként való üzését, mely maga is a fuvarozás áresését vetíti előre.¹²⁶

Mindenesetre a Balkánon még a 19. században is drágább volt a szállítás – még tengeren is –, mint Nyugaton: a század első felében a német területeken a szállítás fajlagos költsége 9–22 gramm ezüst volt, azaz az ár 14–16%-a, míg Bulgáriában 35 g, tehát 23%. Az Amszterdam–Bordeaux távolság pedig tengeren, a század második felében 0,4–0,5 gramm ezüst fajlagos egységárat mutatott, a Balkánon viszont ugyanez az egységár 3,8 g volt. Ennek számtalan oka közül az egyik, hogy a Midhat pasa idején eszközölt útépitések sok visszaéléssel valósultak meg. A Rusze–Devna útvonal 120 mérföldes hosszából például csak 30 mérföld volt járható. A közlekedés

122 A rossz utak miatt nem szekérrel, hanem lóval fuvaroztak, ami csökkentette a raksúlyt. De az önállóság hiánya, az igavonó állatok fuvarozásra való használata ugyanígy drágító tényező lehetett.

123 *Tođorova, M.*: „Obstopolezite kaszi” i. m. 59. Például Rusze–Várna, Rusze–Sumla, Sumla–Plovdiv.

124 *Vitosanszka, M.*: Midhat pasa i balgarite i. m. 69–70.

125 *Izstorija na Balgarija* i. m. Tom. 6. 35. Az első vasút Constanța és Csernavoda között létesült, a dunai szállítás megkönnyítése érdekében. 1878 előtt kiépült a Rusze–Várna (233 km) szakasz (1866), mely összekötötte a dunai bolgár földeket a Fekete-tengerrel, a Konstantinápoly–Szaranbej szakasz (561 km), a Tarnovo–Szejmen–Jambol vonal (105 km), a Szaloniki–Szkopje–Mitrovica vonal (353 km). *A vonalak elhelyezkedéséből látszik, hogy a tengerpart és a szárazföld közötti kapcsolatok létesítése volt az elsődleges, a félszigetet átszelő, interregionális vonalak helyett.* Ez a Balkán-félsziget és a tengeri, nem pedig a kontinentális országok számára volt kedvező kereskedelmi szempontból. Az újabb konzulátusok megnyitása szintén a gazdasági behatolás kísérőjelensége volt.

126 Egy mezőgazdaságból és fuvarozásból egyaránt élő „kétlaki” személy számára ugyanis az utóbbi az előbbitől vesz el időt, ezért a kieső időt mindenképpen kompenzálni kell pénzben, ráadásul a fuvarozási tevékenység csak alkalmyszerűen űzhető, éppen a lekötöttség miatt.

sebessége télen nem haladta meg a 2 mérföld/órát lovas szekéren (ez terepen gyalog is tartható).¹²⁷ A Rusze–Várna-vasútvonal nem volt elkerítve: csak 1867. november 18–27. között, kilenc nap alatt négy vonat siklott ki a kóborló szarvasmarhák miatt.¹²⁸

A következőkben megvizsgáljuk a gazdasági fellendülés szerepét a társadalmi feszültségek mérséklésében, azaz kiterjesztjük a lokalításra koncentrált adatokat, és megvizsgáljuk a regionális társadalmi jelenségek bemutatására való alkalmisságukat.

I. 3. A GABONAEXPORT SZEREPE A PARASZTI RÉTEGEK JÖVEDELEMTERMELÉSÉBEN ÉS A TÁRSADALMI FESZÜLTSEGEK ENYHÍTÉSÉBEN

A gabonaexport további vizsgálatát nemcsak az indokolja, hogy Szaloniki és más balkáni kikötők (többlet)jövedelmének zöme ebből a forrásból származott, hanem az is, hogy ennek a terméknek az előállításában vett részt a társadalom legnagyobb hányada. E fejezetben a gazdasági adatok társadalomtörténeti célú hasznosítására teszünk kísérletet; azt vizsgáljuk, hogy a gabonakereskedelem hogyan oszlott meg a termelőrétegek között, Szalonikiben az eladáskor realizált haszon hányadrésze kerülhetett a termelőkhöz, ez jelentős többletbevételt képviselt-e, alkalmas volt-e a társadalmi feszültségek enyhítésére. A gabonakereskedelem társadalmi bázisának felvázolásához (azon rétegek azonosításához, melyek közvetve vagy közvetlenül részesültek a kereskedelmi haszomból, illetve a haszon megosztásának vizsgálatához) szükséges egyrészt a kikötők hinterlandjának meghatározása, másrészt a vonzáskörzet termelési adottságainak ismerete. Így elemezhető a szaloniki gabonakereskedelem belföldi, társadalmi jelentősége.

Az egy családra jutó gabonatermés és -export átlagértéke Heuschling, Hochstetter, Farley, Ubicini, Poyet, Kanitz, Vernazza, Viquesnel elszórt adataiból – amennyiben megbízhatónak tekintjük adatforrásaikat – kiszámítható. A krími háború után az Oszmán Birodalmat újra felfedező, a Staatenkunde nyomdokain haladó, politikai és ökonómiai geográfiát, etnográfát egyesítő szerzők területi lebontásban közlik a gabonatermés és -export nagyságát az 1850-es évekből,¹²⁹ s gyakran

127 *St. Clair, S. G. T.–Brophy, Ch.*: Residence in Bulgaria i. m. 27–29. Többen inkább az út mellett haladtak, mint az úton, megtakarítva az útdíjat.

128 Uo. 31.

129 Drinápoly, Rumélia és Trákia 1849-ben 2,5 millió kile gabonát termelt (62 ezer t), ebből 500 ezer kile került exportra (20–25%). 1853-ban egy kile gabona 10–13 gros volt (400–500 piaszter), Enosz kikötőjében viszont már 15 grosért adták tovább a gabonát, ami a szállításnak és a kereskedő hasznának tudható be. Burgasz 900 ezer kilét exportált 1852-ben (22 ezer t), Macedónia gabonatermesztésének értéke 1847-ben 67 millió piaszter volt, ez alapján 134 ezer t lehetett termelése (5,3 millió konstantinápolyi kile). Szvistov 2,5 millió konstantinápolyi kile gabonát exportált 1846-ban Galați és Brăila felé (62 ezer t). Szeresz környéke 1851-ben 1,9, 1852-ben 3,3 millió kile gabonát termelt. Szaloniki 1852-ben 2,6 millió kile értékű gabonát exportált 26 millió gros értékben (65 ezer t, 400–500 piaszteres egységáron). Volosz környékén 4,1 millió kile gabona termelt, ebből 400 ezer kilét exportáltak. *Heuschling, X.*: L'Empire de Turquie. Territoire. Population. Gouvernement.

a piaci egységárakat is. Az egyes kikötőkhöz, illetve központokhoz tartozó vonzásterületek lakosságának ismeretében pedig a családonkénti adatok is kiszámíthatók. A vonzáskörzet lehatárolásához a centrumok közötti teret az egyenlő elérhetőség elve alapján felosztottuk, kombinálva a földrajzi akadályok szerepével, néhány esetben pedig maguk az adatközlők adták meg a kikötő hátországának kiterjedését – például Enosz a Marica-völgy kikötője volt. Így viszont adatainkban nemcsak időbeli különbségek, de térbeli átfedések is keletkeztek (például Drinápoly és Enosz esetén), emiatt a félsziget tényleges gabonatermelése nem adható meg pontosan. Az így lehatárolt területekhez hozzárendeltük a lakosságszámot (hatfős báziscsaládokban gondolkodva) McGowan adatai alapján.

Az I. 21. táblázatból számos sajátosság leolvasható: megerősítést nyer például az 1847-es év kiemelkedő jelentősége az exportbevételeket illetően Enosz példáján a korábbi, 1845. évhez képest. Az is egyértelmű, hogy eltérő területegységek eltérő mértékben kapcsolódtak be az áruforgalomba: a Volosz környékén termelt gabona kis exportaránya (10%) annak tudható be, hogy Thesszália részben Helász és Epirosz ellátóterülete volt, s a gabonát részben szárazföldön szállították, mely értelemszerűen nem Voloszt érintette. A Macedóniában mért magas exportarány (30%) alapján megerősítést nyert a feltételezés, hogy a csiflik kihasználta az exportlehetőségeket. Az is világos, hogy a tengerparttól és folyóvizektől, mint fő közlekedési vonalaktól távolabb eső területek exportja (az exportlehetőségek korlátozottsága miatt pedig gyakran termelése is) alacsonyabb. Birodalmi szinten a Balkán volt a gabonaexportőr, az anatóliai parasztság az önellátáson túl vagy nem folytatott jelentős árutermelést, vagy belpiacra termelt. Az I. 21. táblázatból az is kiolvasható, hogy a termelés és az exportbevétel a prosperáló területeken megduplázódott a stagnáló, piaci forgalomtól távol eső helyekhez képest. Az exportból származó *többletbevétel* akár az évi 100–200 piasztert is elérhette családonként – de természetesen ez csak hipotetikus adat: a táblázatban közölt összegek valójában nem mind jutottak el a termelőkhöz, hiszen egyrészt a közvetítő kereskedelem, másrészt a csiflik-birtokforma is részesedett az exportált gabona hasznából. A tartós árkonjunktúra hatása a plovdivi szandzsák területén tanulmányozható (1867): jóllehet az egy családra jutó termésátlag nem volt magasabb a voloszinál és szerezsinél, a bevétel mégis a duplájára nőtt a konjunktúra előttihez viszonyítva.

A vonzáskörzet megállapításához részben analógiákat is segítségül hívtunk. Szaloniki Balkán-félszigeten betöltött gazdasági szerepének értékeléséhez a román fejedelemségek kereskedelmi adatai nyújthatnak támaszt. Moldva exportjának értékét 1843-ban 30 millió, 1847-ben 50 millió lejre tették (I. 14. táblázat).¹³⁰ Ismert, hogy a fejedelemség 1837-ben 691 ezer hl gabonát exportált, 1847-ben pedig már 1 millió 591 ezer hl-t.¹³¹ Az 1837-es 54 ezer tonna exportált gabonából befolyt jövedelem Moldvában 1837-ben 400 piaszter/tonnával számolva 21,6 millió piaszter körül volt. 1847-ben pedig csak gabonából annyi jövedelem származott – 800

Finances. Industrie agricole, manufacturière et commerciale. Voies de communication. Armée. Culte... H. Tartier Bruxelles, 1860. 120–128.

130 *Lampe, J. R.–Jackson, M. R.*: Balkan Economic History, 1550–1950 i. m. 103.

131 *Berend T. I.–Ránki Gy.*: Európa gazdasága a 19. században i. m. 592. Mivel 1 hl gabona egyenlő 78 kg-mal, az előbbi érték átszámolva 54 ezer tonnát jelentett, az utóbbi érték 124 ezer tonnát tett ki, amely megegyezett az oszmán Bulgária 1848-as gabonaexportjával.

I. 21. táblázat.

Gabonaexport, gabonatermelés a Balkán-félszigeten
a gabonakonjunktúra előtt és után, 1837–1870

Kikötő, terület	Gabonatermés (millió konst. kile ⁵)	Gabona-export (millió kile, %)	Teljes termés értéke ¹	Export értéke (millió piaszter) ¹	Családok (hatfős bázisszalád, millió)	Egy családra jutó termés (kile)	Egy családra jutó termés (piaszter)	Egy családra jutó export (piaszter)
Drinápoly környéke, 1849	2,6	0,5 (25%)	25–27	5	0,1 ⁶	25 (500 kg)	250	50
Drinápoly, 1846		5,2		40	0,1 ⁷			400 ⁷
Enosz, 1845		0,4		4	0,06–0,1			50
Enosz, 1847		1,5		15	0,06–0,1			150
Burgasz, 1851, 1852		0,3 és 0,9		3 és 9	0,1 ⁷			30 és 100
Szvistov		2,5		25	0,12			200
Macedónia 1847 (és Szaloniki, 1852)	5,7–6	2,6 (33%)	67	26 ¹ (Szaloniki exportja 40 millió p, 1847)	0,12 ⁸	50 (1000 kg)	510	180 (és 270)
Szeresz, 1851–1853	1,9 és 3,1		20 és 33		0,03	60 és 100 (1500–2500 kg)	600 és 1000	
Volosz	4,1	0,4 (10%)	41	4	0,03	120 (3000 kg)	1200	130
Bulgária és „Rumélia”, 1848		4,4–5		45–50	2,8 millió fő, = 0,45			100–110
Anatólia, 1858	25		250		7,4 millió fő = 1,25	20	200	
Sztara Zagora kaza, 1859 ⁴	0,75	0,2 (30%)	14	4	0,0055	125	2300	700 ⁴
Kazanlik kaza, 1859 ⁴	1	0,3 (30%)	15,2	4,5	0,008	122	1855	550 ⁴
Plovdivi szandzsák 1867 ²	4,5	1,2 (25%)	260 ²	70 ²	0,8 millió fő = 0,15	30 ² (90) (2250 kg)	1700 ²	460 ²
Moldva, 1837, 1847		54 ezer t 124 ezer t		21,6 50 ¹	0,2			110 250
Pleven, 13 falu, 1840	200 ezer kg		0,1		385 háztartás		250	
Szófia, 1870 (áresés: 20 para/oka)	2,4	0,3 (12%)	25	3	0,33/0,03 ³	80/800	800/8000	100/1000

¹ A félkövér az eredeti szakirodalmi adatokat jelenti, a többi ebből számított 400–500 piaszter/t árral számolva (kétszer ekkora konjunkturális árral számolva a bevétel és az egy családra jutó érték értelemszerűen nagyobb, körülbelül a duplája).

² Plovdivban 1867-ben 1000 piaszter/t áron számolva a forrás adatai alapján és 1 kile = 60 oka!

³ Nem tudni, hogy a vilajet egésze, vagy csak a szandzsák.

⁴ Az állatállomány élelmiszerigénye nélkül számolt hipotetikus exportérték.

⁵ 1 konstantinápolyi kile = 20–22 oka, azaz körülbelül 25 kg. 1 tonna tehát 40 kile.

⁶ A lakosság szám becslésénél a McGowan által közzétett dzsizje-összeírások nyújtottak segítséget: Drinápoly környékén 69 546, az Ergene-völgyben 7073, Dimotikánál 9772, Kirkkiliszenél 9603, Gümüldzsínánál 4886 adózó családot mutattak ki 1815-ben. A muszlimokat még hozzá kell adni ehhez az értékhez. Mivel összesen 932 ezer adózó családot

írtak össze 1815-ben, és a teljes Dunától délre lévő lakosság 1834-ben 5,77 millió fő volt, az adócsaládonkénti hat fő reális értéknek tekinthető. Számadatok: *Fényes E.*: A Török Birodalom leírása i. m. 387–424. és *McGowan, B.*: *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and Struggle for Land, 1600–1800.* Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1981. 88–92., valamint *II. 40. táblázat.*

⁷ Plovdiv vidékén 35 410 család.

⁸ Bulgária 1815-ben az összes – Dunától délre beszedett – dzsizje 23%-át adta, Macedónia és Thrákia a 30%-át. Ha ebből Thrákia és Bulgária körülbélül felét leszámítjuk, mely Várna, vagy Konstantinápoly kikötőjének vonzáskörzetéhez tartozott inkább, akkor megközelítőleg 35–40% marad. Mivel 1831-ben a teljes lakosságot 5,77 millió főre tették a Dunától délre a dzsizje alapján, így 2,2 millió fő lehetett ekkor a lakosság a vizsgált területen.

Adatok: Poyet, C. F.: *Lettre du docteur Poyet á la Société de géographie contenant la description du district d’Ismilnia.* Bulletin de la Société de géographie. IVe série. Tome 18. Année 1859. Paris, 21–45., Poyet, C. F.: IIe lettre du docteur Poyet á la Société de géographie contenant la description du kaza de Eski-Zagra (Bulgarie). Bulletin de la Société de géographie. IVe série. Tome 18. Année 1859. Paris, 145–179., Poyet, C. F.: IIIe lettre du docteur Poyet á la Société de géographie contenant la description de Quezanlik Turquie d’Europe (Thrace). Bulletin de la Société de géographie. IVe série. Tome 18. Année 1859. Paris, 179–200., Heuschling, X.: *L’Empire de Turquie.* i. m., Farley, J. L.: *Modern Turkey.* London, Hurst–Blackett, 1872., Ubicini, A.: *Letters on Turkey.* London, 1856. 327., Viquesnel, A.: *Voyage dans le Turquie d’Europe. Description physique et géologique de la Thrace.* Paris, Bertrand, 1868., Hochstetter, F.: *Reise durch Rumelien im Sommer 1869.* Mitteilungen der Kaiserl. und königl. geographischen Gesellschaft in Wien, B. XIII–XV. 1871–1873., Kanitz, F.: *Donau-Bulgarien und der Balkan.* Historisch-geographisch-ethnographische Reisetudien aus den Jahren 1860–1879. Leipzig, Renger’sche Buchhandlung Gebhardt und Willisich, 1882. B. II. 214.

piaszteres tonnánkénti átlagárral számolva 99 millió piaszter –, mely jócskán meghaladta Szaloniki *teljes exportját*.¹³² A kikötő vonzáskörzetének nagysága így kisebb volt, mint a 200 ezer család lakosságú Moldva területe, bár az export értéke jelentősen függött a termelési feltételektől is – Moldva kiválasztását éppen ez indokolta. Az a kijelentés ugyanis, hogy a fanarióták eltávolítása és a Kiszeljov-féle szervezeti státútumok jobb termelési lehetőséget biztosítottak, és rendezték a jobbágyi szolgáltatások mennyiségét, szemben a török uralom és az ajánok szolgasága alatt sínylődő, Dunától délre elhelyezkedő térséggel, nem állja meg a helyét.¹³³ Az előbbi gondolatmenet alapján Szaloniki vonzáskörzetébe 1840 körül Szelanik (0,9 millió fő) és Bitola (1,4 millió fő) tartozott, de ezen a területen Szeresszel osztozott.

Az *I. 21. táblázatban* kapott eredmény azért nem megbízható, mert nem mutatja a területenként eltérő jellegű gazdálkodási forma és birtoknagyság különbségeit és így a termelőrétegek haszonból való részesedését, bár a regionális differenciákra jól rávilágít (vö. Macedónia és Trákia). A termelési feltételek és az üzemforma ugyanis meghatározta a termelőrétegek tényleges részesedését a haszonból. Moldvát azért is választottuk összevetésként, mert a *Dunától északra*, a két román fejedelemségben 1818-tól az úrbéres telkek domináltak.¹³⁴ A paraszti

132 Tehát a moldvai export körülbelül 80%-át a gabona tette ki 1847-ben. 1837-ben ez ugyanekkor még – az akkori 400 piaszteres tonnánkénti átlagárral számolva – csak 40% volt. Moldva elsősorban a török igények kielégítésére volt hivatott, a szabad exportot sokszor korlátozták. A Moldvából Anatóliába szállított felesleget gyakran a törökök a piacon értékesítették.

133 Moldvában hivatalosan a jobbágyok 12 nap ígás és 4 nap gyalogos robottal tartoztak évente. Valójában ez 68 napos teljesítménynek felelt meg, ami igen magas volt. 1775-ben még csak 12 nap, 1800 körül 43 nap robottal tartoztak a jobbágyok, ami 1830 körül már a 70 napot is meghaladta. *Berend T. I.–Ranki Gy.*: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969. 64.; *Berend, T. I.–Ranki, Gy.*: *Economic Development in East Central Europe in the 19th and 20th Centuries.* New York, 1974. A Réglament Organique (Szervezeti Státútumok) sokkal inkább a kereskedelemben játszott pozitív szerepet, mint a termelési viszonyok javításában. A robot emelkedése a mezőgazdasági konjunktúrának volt köszönhető.

134 *McGowan, B.*: *Economic life* i. m. 73.

dézsmá 1/10-ről a termés 1/5-ére nőtt, így a paraszti gabonabeszolgáltatás öszvszövege háromszorosa–ötszöröse volt a majorsági területeken robotolással termelt gabonáénak. Ezért a majorság helyett a földek bérbeadása vált meghatározóvá: 1833-ban Moldvában az összes föld fele a bérlők kezében csoportosult. A 665 kereskedő-bérlő közül a gabonabeszolgáltatások felét gyűjtötte be 265 zsidó terménykereskedő.¹³⁵ A kereskedelem nagy része Bräilán, majd Sulinán keresztül bonyolódott le, mely 1856 után a félsziget vezető gabonaexportáló kikötője lett.¹³⁶ *A moldvai parasztság kiszorult a kereskedelemből és jelentős jövedelmet ily módon nem realizált. Ennek köszönhetően a Nyugat-Európa gabonaigényéből származó haszon nem a parasztságnál csapódott le, így ott nem enyhítette a társadalmi feszültséget 1848-ban.*

Hogy ez a gazdálkodási forma rentábilis volt-e, azt a későbbiekben még elemezzük. A Dunától délre azonban más birtok- és termelési formákkal találkozhatunk. Bulgáriában (és Kelet-Ruméliában) 1830–1844 között felszámolták a *szpáhirendszert*,¹³⁷ helyette a *maktu-rendszert* vezették be, azaz az (átalány)adót – legyen szó akár természetbeni járadékról, akár pénzről – immár bolgárok szedték be, a *csorbadzsik* és a *vojvodák*. Ezáltal a helyi bolgárok nem szorultak ki a kereskedelemről, sőt a görögök pozícióit is megszerezték. 1838-ban a törökök feladták a gabonaexport monopóliumát Bulgáriában is, így ezt követően a bolgár kereskedők szabadon exportálhattak. Ez a lehetőség 1840–1860 között a gabonaexport megkétszereződését hozta. A bolgár gabonatermésnek Berend és Ránki szerint ekkor körülbelül 40%-a került kivitelre.¹³⁸ Ez az érték a két világháború közötti értékkel azonos, bár az I. 21. táblázat adataihoz képest egy kicsit túlzó. Megkíséreltük ezt az értéket ellenőrizni (I. 22. ábra): 1900 körül Szerbiában az 5 ha-os birtokok piacólásból származó jövedelme a gabonatermés 25%-ára tehető, de a birtoktest éppen hogy rentábilis volt. Azaz, ha hasonló szituációt feltételezünk 1850 körül, mint a századfordulón, akkor a parasztság nem tehetett volna szert akkora bevételre, hogy földjeit megváltsa, márpedig 1870-re mégis jelentőssé vált a földtulajdonnal rendelkező bolgár parasztság aránya.

A helyzet természetesen nem volt teljesen ugyanaz. A rentabilitást akkor, a 19. század közepén a következő tényezők biztosították: a parasztság fogyasztása ekkor kisebb volt, mint 1910 körül (Bulgáriában 1900–1910 között a lakosság egy főre jutó fogyasztása megháromszorozódott), egy főre jutó bevétele viszont körülbelül hasonló. Az adó ugyan a 19. század közepén valamivel nagyobb (1910 körül a termés 10–12%-a, 1850 körül mintegy 15%), viszont magasabb volt a gabona ára is – különösen a külpiaci ára – a konjunktúra miatt. Kérdés, hogy megérte-e bekapcsolódni a kereskedelembé, ha a család a megélhetés szélén egyensúlyozott (tehát nem csak a felesleg exportjáról volt szó). Márpedig mind a nagybirtokon élő parasztság, mind a szabad parasztság zöme 10 ha-nál kisebb birtokkal rendelkezett, azaz ebbe a kategóriába esett. 1840 körül a Pleven környéki bolgár parasztság alig termelt több gabonát, mint amennyi önellátásához szükséges volt.¹³⁹ A magas

135 Berend T. I.–Ránki Gy.: Európa gazdasága a 19. században i. m. 592.

136 Jelavich, B.: A Balkán története. I–II. Osiris, Bp., 2000. I. 237.

137 Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: Balkan Economic History, 1550–1950 i. m. 135.

138 Berend T. I.–Ránki Gy.: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése i. m. 84.

139 Draganova adatai alapján: 385 család átlag 3–5 ha földdel, 500 kg/ha hozammal, 50%-os ugarral háztartásonként 700–1200 kg gabonát termelt. Ebből adó 15%, vetőmag 20%. Azaz leszámítandó

nyugat-európai gabonaár (lásd korábban az I. 13. ábrát) miatt azonban akkor is megérte az export, ha emiatt a család rövid időre nem rendelkezett annyi gabonával, mint amennyi éves megélhetéséhez kellett volna.¹⁴⁰

Macedóniában a gabonakonjunktúra kihasználása érdekében földesúri áruterelés bontakozott ki, mely exportra termelt. Itt az úgynevezett *csiftlik-nagybirtok* volt a meghatározó (a későbbiekben még ejtünk róla szót). A csiftlik eredetileg 7–12 holdas, majd maximum 10 ha-os kisbirtokokat jelentett, ami egy nap alatt egy pár ökörrrel felszántható (*raijet csift*), de a parasztokat gyakran megfosztották földjeik tényleges birtoklásától, ami elsősorban tehernövekedésként jelentkezett (I. 21. ábra).¹⁴¹ Egyes nagybirtokosok, az ajánok, akár 100–200 ilyen csiftlik-települést is birtokolhattak.¹⁴² Itt a kereskedelemből a birtokos jóval nagyobb hasznot húzott, mint a termelő. Az egyes csiftlikek nagyságára jellemző, hogy akár több ezer juh ellátását biztosították, és akár 500 tonna gabonát is el tudtak raktározni,¹⁴³ ami megkönnyítette az exportot. 1850-től sok csiftlikben gabonaexportáló kereskedők telepedtek meg a kereskedelmi fellendülés hatására.

1853-ban a Monasztir területén lévő 165 településből 87 tartozott csiftlikhez, Kumanovo körzetében a 165-ből 63, Skopje vidékén 78 a 150-ből.¹⁴⁴ A csiftlik azonban nem volt mindenütt domináns birtoktípus: Bulgáriában a 19. század elején a földek legfeljebb 20%-a tartozott ide, rajta a parasztság 10%-a élt. Macedóniában ugyanakkor ez az 50%-ot is elérhette mindkét esetben.¹⁴⁵ A kelet-ruméliai parasztnak elvileg nagyobb lehetősége volt piacra jutni, vagy feleslegét egy kereskedőnek eladni, mint macedón társának. A gabonaexportnak itt szélesebb társadalmi hát-

200–400 kg. A maradék 300–800 kg 1–3 embernek elegendő. Ha a falu kettős adózás alatt állt és az iltizám-adóbérlet is dívott, akkor további 10% levonandó. Állattartás nélkül tehát a parasztság nem rendelkezett volna elegendő bevétellel, hogy gabonája piacosításával kísérletezzen – önellátó színvonalon élt.

140 Tétélezzük fel, hogy 10 egység gabona kell a megélhetéshez, amely 10 egység pénzt hoz alapáron, ha exportra kerül egy része, akkor is csak valamivel többet. Ez nyilvánvalóan kockázatos egy, a megélhetés szélén egysúlyozó családnak. Exportálni 1 egység gabonát akkor érdemes, ha az exportár jelentősen megugrik, például 1 egység gabona 2 egység pénzt hoz. Az így befolyt jövedelemből már lehetett annyi élelmet vásárolni, hogy a hiányzó 1 egység gabonát pótolja (akár akkor is, amikor csökken a kínálat odahaza, s emiatt a belpiaci árak is emelkednek). Tehát konjunktúra idején a határvonalon egysúlyozó családoknak is megérte az export felé fordulni.

141 A *ráják* és az *aszkeri*-réteg is rendelkezett csiftlikkel a 17. században (társadalmi-jogi szempontból legalább akkora a különbség e két réteg között, mint a muszlimok és keresztények között – egy társadalom két eltérő vetületéről van tehát szó). A csiftlik-nagybirtok kialakulása és a tímár (szpáhiluk) felbomlása párhuzamosan ment végbe, noha részben eltérő folyamatok voltak a mozgató rugói. A tímár, mint nem örökíthető szolgálati birtok önellátásra, nem piacra termelt: birtokosa nem volt érdekelt a termelés növelésében, s ha mégis volt ilyen irányú kísérlete, azt az állam letörte. A csiftlikké alakulás jogi alapja a *csift* volt, mely minimális földtulajdonként a *ráják* rendelkezésére állt (a többi föld jogilag az állam, a szultán kezében volt) és örökíthették is (azaz egyfajta jobbágyteleként funkcionált). Csiftje a szpáhinak is volt, ezt akár fiára is hagyhatta, még akkor is, ha a szolgálati birtokba egyébként a szultán mást iktatott be.

142 Berend T. I.–Ránki Gy.: Európa gazdasága a 19. században i. m. 595.

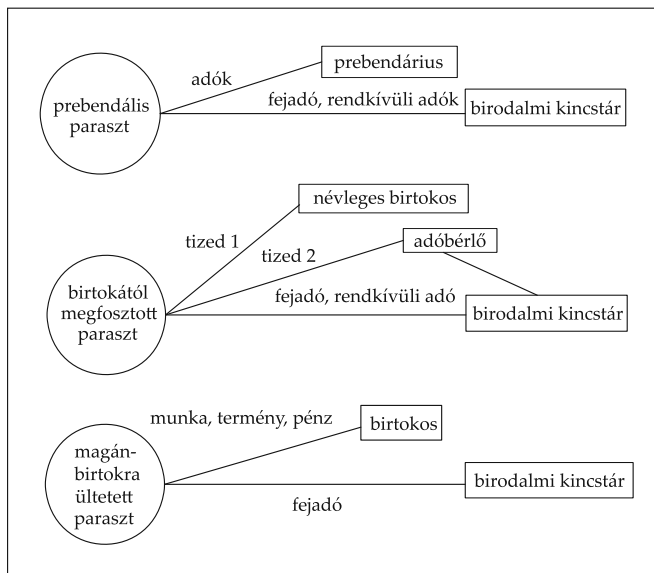
143 Trockij, L.: The Balkan Wars 1912–13. The War Correspondence of Leon Trotsky. Pathfinder, New York, 2001. 165.

144 Hrisztov, H.: Agrarnite otnosenija v Makedonija prez XIX. v. iz nacsaloto XX. Szófia, 1964. 86–87.

145 Palairat, M.: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 42–45.; Berend T. I.–Ránki Gy.: Európa gazdasága a 19. században i. m. 595.

I. 21. ábra.

A nagybirtokon dolgozó parasztság kötelezettségeinek változása

McGowan, B.: *Economic Life* i. m. alapján.

tere alakult ki, közvetlenül vagy áttételesen érdekelt volt a nagybirtokos (a csiflik tulajdonosai), az adóbérlők (terményben kapták az adót, így piacra jutottak vele), a kistermelők és a csiflikken dolgozó parasztok. A többletbevétel függött a kereskedők hasznának, illetve a nagybirtok és kisparasztság által megtermelt és piacra juttatott gabonának az arányától, s az állami export részesedését sem szabad számításán kívül hagyni.

A következőkben a termelőcsaládokra jutó, gabonaexportból származó jövedelmet próbáljuk bemutatni (az I. 21. táblázat átlagos értékeivel szemben az üzemműködés megosztásának figyelembevételével). Ehhez az alábbi tényezők figyelembevétele szükséges. A parasztok egyötöde földnélküli volt.¹⁴⁶ Az adathiány miatt azonban minden adózó termelőként lett feltüntetve, aki elvben részesült a gabonaexportból befolyó többletjövedelemből, még akkor is, ha iparból élt. Azt is feltételezzük a szállítási árak esése miatt, hogy a vonzáskörzet kiterjedt, azaz a termelők zöme legalább közvetett módon, kereskedők által kijutott a piacra. Ez persze a kereskedelmi haszon becslését is szükségessé tette. Az angol kereskedők az 1838. évi angol-török kereskedelmi egyezmény alapján például közvetlenül a termelőktől vásárolhattak.¹⁴⁷ A kompetíció így mérsékelte a helyi kereskedők hasznát. Számításunk továbbá csak általánosságban vette figyelembe a parasztság belső, vagyoni differenciáltságát. Ez, a kereskedelmi haszon bizonytalansága, illetve

¹⁴⁶ *Trockij, L.*: *The Balkan Wars* i. m. 39.

¹⁴⁷ *Benke J.*: *Az arabok története*. Alexandra, Pécs, 1984. 287.

I. 22. táblázat.

Egy „magas termésátlaggal bíró” csiflik-nagybirtok jövedelmezősége és annak megoszlása, 1850 (1 ha)

Össztermés (1 hektáron)	1500 kg	100 (%)
adó (10%)	150 kg	10
vetőmag (7–8x hozam)	200 kg	15
marad	1100 kg	75
a tulajdonosé	550 kg	37
ebből fogyasztás**	10 kg	1–2
exportra	500 kg	35
a paraszté	550 kg	37
ebből fogyasztása***	250 kg	15 (saját részesedése 40–45%-a)
exportra	300 kg	20–22

* A hét-nyolcszoros maghozam realitását lásd később; ** 150 ha csiflikkel és ötfős családdal, fejenként 300 kg-mal számolva; *** 5 ha művelt területtel, 5 felnőtt egységgel rendelkező családdal és 250 kg/fő fogyasztással számolva (a fogyasztásra lásd Tomasevich adatait).

minden termelő bevonása a gabonaexportba pontatlanná tette a számításokat: a végeredmény szándékosan alábecsült értéket ad.

Bosznia-Hercegovinában a parasztok a gabona egyharmadát kötelesek voltak a csiflik tulajdonosának, a bejnek vagy ajánnak beszolgáltatni még a 19. század végén is.¹⁴⁸ Hasonlóképpen tették Macedóniában is: jóllehet hivatalosan a termelőnek a gabona 50%-a járt volna, az aján előbb levonta belőle az állami adót (10–12%), a vetőmagot (20%)¹⁴⁹ és csak a maradékot (66%) felezték. A parasztok piacra nem vihették összes árujukat, hiszen a saját fogyasztást is ebből biztosították.

Számításaink során az átlagos évekhez képest mért jövedelemtöbbletre voltunk kíváncsiak. A számítást először Szaloniki vonzáskörzetére végeztük el. Az 1845-ben exportált gabona értékét alapul véve, ehhez képest 1846-ban 12,5 millió (összesen 18,5 millió) 1847-ben 34 millió (összesen 40,5 millió), 1848-ban 8 millió piaszter *többletet* lehetett kimutatni (rendre 250%, 680%, 160% a bázisévhez képest).¹⁵⁰ Nem feltételezhetjük, hogy a csiflikben dolgozó kistermelők közvetlenül tudták a piacra juttatni saját fölöslegüket, a közvetítők megkerülésével, mint ahogyan a csifliket műveltető nagybirtokosok esetleg megtehették. Ez utóbbi is csak az 1850-es évek közepétől vált gyakoribbá, amikor a csiflik az ajánoktól birtokos-kereskedők kezébe került. Ha azt feltételezzük, hogy a térségben a csiflik a domináns birtokforma, akkor a megtermelt gabona egyharmada az aján, vagy

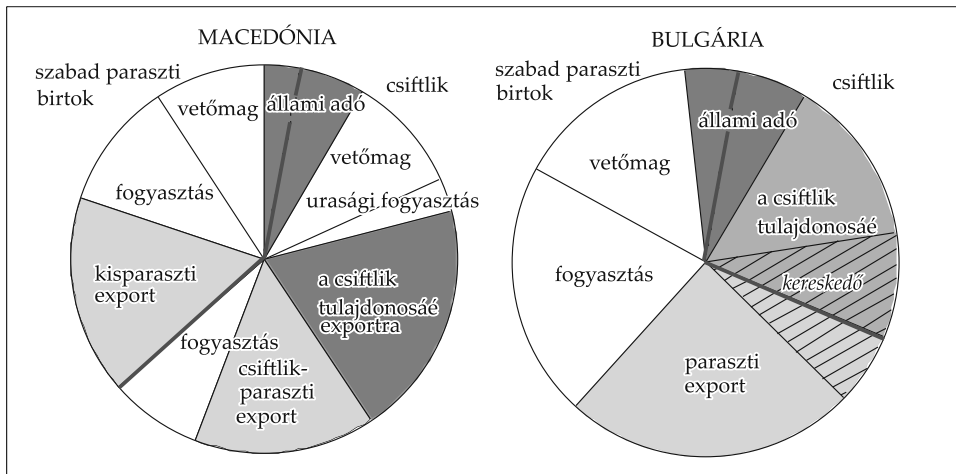
148 *Trockij, L.*: The Balkan Wars i. m. 44.

149 *Tomasevich, J.*: Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia. Stanford University Press, 1955. Lampe túloz, amikor 25%-ra teszi az adót – ez a maradék 25%-a volt csak. Csak a kettős adózású (államnak és földesúrnak egyaránt adózó) birtokon érte el a 25%-ot az adó, például Vidin környékén. *Lampe, J. R.–Jackson, M. R.*: Balkan Economic History, 1550–1950 i. m. 283.

150 Dokumenti i. m. alapján számított érték.

I. 22. ábra.

A gabonatermelés birtoktípusok szerinti megoszlása és a gabona piaca jutása Macedóniában és Bulgáriában

Az első esetben a macedóniai földek 50-50%-ban vannak kisparaszti, illetve csiftlik-gazdálkodás alatt, a második esetben a csiftlik alárendelt szerepet kap. A szürke színárnyalatok az exportra kijutó gabonamennyiséget reprezentálják, a vastag vonalak a csiftlik-nagybirtok és a szabad paraszti birtokok termelésének részesedését az összes gabonatermésből, figyelembe véve a birtoktípusok összterületből való részesedését és termelékenységük különbségeit.

a kereskedő-birtokos kezébe kerül. Kérdés, hogy a földet művelő termelőnek maradt-e elég többlete, hogy a piacon megjelenjen. Vélhetően igen, hiszen a csiftlik-birtokosban is volt igény a haszon maximalizálására: s mivel a csiftlik jövedelmezőnek bizonyult, 1850 után megkezdődött a csiftlikben élő kistermelők felváltása föld nélküli bérmunkásokkal (*momak*), akik munkájukért pénzt kaptak, így fölösleggel sem bírtak, s nem vettek részt a kereskedelemben. Ez a folyamat 1873–1878-ig eltartott.¹⁵¹

A csiftlik-nagybirtok magasabb termésátlaggal rendelkezett a szabad paraszti birtoknál saját, bolgár adatokra alapozott számításaink alapján,¹⁵² a maghozam (ugarral együtt) 7–8-szoros volt. Így 1 ha-on egy átlagos termésű évben a termelt gabona 15%-a szolgált vetőmagként a következő évre, tekintélyes része (20%) helyi fogyasztásra került esetleg állami adóként (10%) tűnt el. I. 22. táblázatunk 1 ha-ra kiszámítva közli a gabona tömegét és megoszlását a tulajdonos és a csiftlik-paraszt, illetve a különböző hasznosítási módok között. Azaz, a csiftlikben termelt gabona 33%-a illette bérlőt, de ennek jelentős részét még le kellett vonni táplálkozása miatt. A csiftlik-paraszt (ha nem napszámos volt) a csiftlikben megtermelt gabona 20%-át tudta piacra vinni, ami viszont a csiftlikről a piacra jutott összes gabona mintegy

151 Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: *Balkan Economic History, 1550–1950* i. m. 134.

152 Lásd e kötet II. 1. fejezetét! A nyers adatok: АВПР, Москва, ф. Посольство в Константинополе 1864. г. д. 1010. л. 141–149. hivatkozva *Todorov, N.*: Novi dannii za agrarnite otosenija u nasz ot 60-te godini na XIX. vek. *Isztoriceszki Pregled*, 1958/5. 102–113. Brakalov csiftlikjén jó évben 7–10-szeres, rosszabb évben 4–7-szeres volt a termés. Lásd még: *Paroeva, Szt.*: Zemljata i horata i. m. 225.

35–40%-a, hiszen az aján és az állam is megjelent a piacon a maga részesedésével, s a termésből a fogyasztásra szánt és vetőmagként tárolt gabonát le kell számítani.

Ezt követően kiszámítottuk, hogy a termés és az export hogyan oszlik meg a szabad paraszti és a csiflik-gazdálkodás formája között. Ha számításba vesszük, hogy Macedóniában a földek fele kisbirtokos kezén volt („eredeti csiflik”),¹⁵³ viszont a csiflik-nagybirtok 50–60%-kal nagyobb ha-onkénti termésátlagot mutatott (lásd e kötet *II. 1. fejezetét*), akkor a nagybirtokon termelt gabona a termés körülbelül 60%-át adta. A maradék 40% a szabad parasztké volt. Ebből a 10%-os adón kívül további levonások történtek. Egy ha gabonaföld bevetéséhez Palairt és Razbojnikov szerint körülbelül 2 mázsa vetőmagra volt szükség, s 1 ha föld átlagos hozamát ugyanó 1 tonnára tette,¹⁵⁴ ami megegyezett a Török Birodalom 19. század végi átlagértékével. Ebből kikalkulálható, hogy a vetőmagszükséglet a kisbirtokon nagyobb, körülbelül 20%. Bulgáriában egy felnőtt főre 250–300 kg gabonaszükséglettel lehet számolni, ami 1 ha gabonaföld termésének 25–30%-a. 1880 táján – bolgár analógiákat hozva – egy család átlagosan öt-hat főből állt, az átlagos földbirtok, amit a család manuálisan meg is tudott művelni és elegendő is volt a megélhetéshez,¹⁵⁵ pedig 5 ha körül volt.¹⁵⁶ Fejenként tehát 1 ha földdel számolva, annak terméséből kivonva az egy fő élelmiszer-szükségletét, körülbelül 25%-kal kell csökkenteni a piacsítható termény mennyiségét. Azaz, a szabad paraszt saját termése felét, az összes gabonatermés ötödét vihette piacra egy jó termésű évben (amikor 5 ha föld legalább 5 t gabonát termelt; összefoglalva lásd: *I. 22. ábra*).

Ennek szellemében a kisbirtokos paraszti, továbbá a csiflik-paraszti export az összexport fele lehetett legfeljebb, amiből még le kell vonni a közvetítő kereskedelem 25%-os haszonkulcsát. Macedónia lakossága 1,4 millió fő volt, ami hatfős családokkal számolva 200–230 ezer családot jelent. Ezen Szeresz és Szaloniki osztozott.¹⁵⁷ A családok egy része nyilván nem gabonatermelésből élt, de az egysze-

153 *Lampe, J. R.–Jackson, M. R.*: Balkan Economic History, 1550–1950 i. m. 283.

154 Berov fele ekkorára tette, vö. a *II. fejezettel!* Attól függ az átlag, hogy az ugarolt földet beleszámítjuk-e. *Razbojnikov* közlése alapján 1912-ben az 1:5 (az ugarolt földdel együtt) gyakori volt, de az ugar figyelembevétele nélkül 1:9 is mérhető.

155 *Dimitrov, Sztr.*: Za klaszovoto razszloenie szred szeljanite v Szeveroiztočna Balgarija prez 70-te godini na XIX. vek. Izvesztija na Insztituta za Balgarszka Isztorija. 1960/8. 225–269.

156 Nem mindegy, hogy ez 5 ha vetett területet, vagy birtoknagyságot jelent. Ha 5 ha-os birtokot tételezünk fel, akkor ebből átlag 40%-a ugar, azaz, tulajdonképpen 3 ha x 1000 kg-mal számolhatunk. Ebből 600 kg a vetőmag, ha-onként 200. Marad 2400 kg, amiből lejön a tized, marad 2100 kg. Két felnőttre és négy gyerekre ez legkevesebb 1,2 t gabona fogyasztási célokra. Így ebben az esetben csak 1 t körüli a piacsítható érték, és akkor még nem vettük figyelembe azt a sajátosságot, hogy 1878 előtt például Küstendilben egy háztartásban kettőnél több felnőtt férfi is élt (ígaz a föld mennyisége és minősége is változott). Öt ha vetett terület viszont körülbelül 8 ha birtoknak felelt meg. Azt is hozzá kell tenni, hogy a fajlagosan magas balkáni gabonafogyasztás mögött a kukorica áll, ami viszont csak az 1860-as évektől vált meghatározóvá.

157 A család nagyságát a román fejedelemségek mintája alapján próbáltuk megadni. Megjegyzendő, hogy a zadruha felbomlása szerb területeken az 1830-as évekre már megtörténtnek tekinthető, hiszen törvényt hoztak az egyes személy birtokában lévő föld elidegeníthetőségéről, és a családönkénti adózás felváltotta a háztartásonkénti adózást. Ennélfogva a déli területeken is megkezdődhetett a bomlás. A konkrét számadat Fényes Elektől való, de pontatlan. Azonban más módon is megközelíthető a probléma. Az 1815. évi adójegyzék szerint Elaszóna térségében 7821, Servia környékén 21 254, Nevrokop, Melnik, Drama vidékén 31 209, Ohrid, Dibra területén 5536, Monasztir–Florina körzetében 18 930, a Preszpa-tó vidékén 1192, Szaloniki térségében 45 668, végül

rűség kedvéért egységesen kezeltük őket. Ez azt jelenti, hogy egy parasztcsaládra legalább 30, 90, 20 piaszter *többlet*jövedelem jutott 1846–1848 között. Igaz ugyan, hogy a kisbirtokos saját termésének nagyobb hányadát vihette piacra, mint a csiftlikben gazdálkodó paraszt, de eliminálódott az előnye, mert rosszabb termésátlagai miatt a ha-onkénti exportálható gabona mennyisége és így összexportból való részesedése nem változott. Ez viszont felveti a csiftlik versenyképességének kérdését, amit a következő fejezetben elemzünk részletesebben.

Mindezen számítások elvégzése azért fontos, hiszen ha csupán az egy családra jutó exportált gabona mennyiségét néznénk, s nem számolunk sem a közvetítő kereskedelem hasznával, sem a birtokviszonyok sajátosságaival, akkor 1847-ben 34 millió/150 ezer, azaz családonként 225 piaszter értékű többletexportot kapunk Macedóniában, s maga az összexport családonként 250 piasztert tenne ki.

„Bulgária” esetében a csorbadszik által beszedett (termény)adó legfeljebb 10%-os lehetett, mert tudjuk azt, hogy az 1876–1878-as zavargásoknak és nemzeti mozgalmaknak egyik kiváltó oka az adóprés volt, mely akkor 15–20%-os volt.¹⁵⁸ Sőt bolgár tudósok szerint az 1858-as adóemelés (10-ről 12,5%-ra) váltotta ki abban az évben a zavargásokat.¹⁵⁹ E 25%-os adóemelés így jelentős haszontól fosztotta meg a parasztságot, mely éppen ekkor jutott saját tulajdonú földhöz, az 1846–1848, majd az 1853–1856 közötti konjunktúra többletjövedelmét felhasználva (1857-ben éppen egy recesszió következett). Kisbirtokon, 3000 kg-os termékkel számolva 5 ha-on, az adó 300-ról 360 kg-ra emelkedett, ami 60 kg, fellendülés előtti időben körülbelül 30 piaszter, konjunkturális periódusban 60 piaszter kiesést jelentett családonként – s ugyanennyi többletet az államnak. Megközelítőleg 450 ezer családfővel számolva ez 13–25 millió piaszter. A dunai vilajet 160 millió piaszteres bevételének ez 10–20%-át jelentette, a tartományra fordított kiadásainak viszont harmadát-kétharmadát fedezte volna.¹⁶⁰ Noha az Oszmán Birodalom által működtetett adóprés ekkorra lényegesen gyengült, de a 19. század elején McGowan szerint a görög területeken még a megtermelt érték 40%-át kiszípolyozta az állam. Bulgáriában az adó reálértéke 1840-ig nem emelkedett, de számításaink szerint a „nemzeti” jövedelemnek így is 20%-a, az adó 70%-a hagyta el a tartományt (lásd: *II. fejezet*).

Az 1848-as 4,4 millió kile export tehát „Bulgáriában” (*I. 21. táblázat*) a következőképpen oszlott meg. Mivel a csiftlik tette ki a földek 20%-át, vélhetően a termésből (és így az exportból) is legalább 30%-kal részesedett. Le kell vonni továbbá a kereskedők hasznát, azaz a 46 millió piaszteres exportból levonandó összesen 23 millió piaszter. Azaz, szabad paraszti kézen maradt termelés 23 millió piaszter: ez 50 piaszter családonként (*Az I. 21. táblázatban* szereplő 110 piaszter a birtokviszonyok ismerete nélkül kalkulált átlagérték.) A 2,5%-os adókulcsemelés éppen

Üsküb és Dojran között 63 004 adózó család lakott. Ha ehhez hozzászámoljuk a muszlimokat és a természetes szaporulatot, a 200 ezer adózó család elég könnyen kijön (és ez esetben mindegy mekkora a tényleges lakosság). Az adatokat McGowan, B. tette közzé, *Economic Life* i. m. 100–103.

158 *Lampe, J. R.–Jackson, M. R.*: *Balkan Economic History, 1550–1950* i. m. 137.

159 Jó termésű év esetén előfordult (például 1867), hogy 15%-ra emelték az adót, a következő évre pedig 5–7%-os adóbeszedést ígértek.

160 *Draganova, Sl.*: *Les Dépenses du vilayet de Janina et du Danube pour L'Année Budgetaire 1870–1871*. In: *Relations et influences Réciproques entre Grecs et bulgares XVIIIe–XXe siècle*. Institute for Balkan Studies, 1991. 152.

I. 23. táblázat.

Havasalföld bevételei és kiadásai

Bevételek	1000 piaszter	%	Kiadások	1000 piaszter	%
Parasztok adója	8700	53,64	Portai adó	1415	9,25
Kisnemesi adó	283	1,74	Civillista	1600	10,46
Cigányok adója	184	1,13	Igazságügy	2158	14,10
Pátensek jövedelme	864	5,33	Belügy	1857	12,14
Sóbányák hasznobéré	3516	21,68	Fegyveres erők, csendőrség	4000	26,14
Uradalmi hasznobér	673	4,15	Posta, közlekedés	1107	7,24
Pálinka-, dohányadó, gabona- és marha-kiviteli vám	2000	12,33	Nyugdíjak, segélyek	1600	10,46
			Oktatás	350	2,29

Fényes E.: A Török Birodalom leírása i. m. adatai alapján.

ekkora összeget vitt el a termelőtől, s a piacokról való kiszorulás feszült helyzetet teremtett. Burgasz térségében, ahol a csiftlik szerepe erősebb volt, s a 25 milliós export bő felét tette ki, a szabad parasztság ugyancsak 50 gros bevételre tett szert, Szvistov környékén viszont ez 100 gros felett volt. Ha a plovdivi szandzsák esetében is azt feltételezzük, hogy a tényleges exportérték valamivel több, mint fele maradt a parasztság kezén, akkor 230–250 piasztert is elérhetett a haszon (de 1867-ből kétszer akkora árral kalkulálva, mint az előző két esetben).

Kérdés, hogy jelentős összegnek tekinthető-e 1847-ben ez az átlag 30–50–90 piaszteres *jövedelemtöbblet*. A kapott többletértékek összevethetők a két Dunától északra fekvő román fejedelemség adózási viszonyaival. Moldva esetében 1839-ben a 6,16 milliós piaszteres fejadó a központi bevételek 72%-át jelentette, Havasalföld esetében a 8,7 milliós¹⁶¹ piaszteres paraszti fejadó a bevételek 54%-át adta (I. 23. táblázat). Itt a 378 ezer adózó családból 272 ezer paraszti sorban élt. Ebből kiszámolható, hogy Havasalföldön az átlagos éves *fejadó* körülbelül 25–30 piaszter volt parasztszaládonként. Moldvában 200 ezer adózó családra jutott 6,16 millió piaszter, egy család tehát szintén 30 piaszter adót fizetett. (Ez a családonkénti érték Kiszeljov szervezeti statútumait megelőzően, 1827-ben még 78 piaszter volt!)¹⁶² 1864-ben a dunai vilajetben a *feldadóból* származó bevétel 60 millió piaszter volt,¹⁶³ azaz családonként 150 piaszter. Ez nagyságrendileg azonos a gabonakereskedelemből származó *teljes paraszti bevétellel*. Ime további néhány példa: a szegényebb rétegek fejadója 1835-ben 15, a középrétegeké 30 kurus (piaszter) volt.¹⁶⁴ Egy ipari munkás havi 30–50 piasztert keresett 1830–1850 körül bolgár földön.¹⁶⁵ 1834-ben a román

161 Fényes E.: A Török Birodalom leírása i. m. 323–334.

162 Uo. – és akkor az inflációt még nem is számoltuk.

163 Palairat, M.: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 48.

164 Hadžibegić, H.: Džizja ili Harac. Prilozi 5. Oriental Institute, Sarajevo, 1954–1955. 102.

165 Todorov, N.: Za naemnja trud v balgarszkata zemi i. m. 10–11.

fejedelemségekben egy tehén ára 100–140 lej (piaszter) volt, az ököré 150–230, 1 oka brinza 1 lej volt, 1 oka dohány 1,6–2 lej, a cukor okája pedig 3–5 lejbe került.¹⁶⁶

A *többlet*bevétele könnyebbséget jelentett a Dunától délre élő parasztságnak, hiszen ez az éves fejadó értékét is meghaladhatta. A gabonakonjunktúra enyhítette a balkáni parasztsztrájkokat akkor, amikor Európa más tájain forradalmak törtek ki. A birodalom más részei nem voltak ilyen szerencsések: 1845-ben lázongás tört ki a drúzok és maroniták, illetve a földesurak és a parasztsztrájk között Libanonban, de 1848-at megelőzően, majd azt követően Vidinben is parasztsztrájk tört ki (ez a birodalomnak azon része volt, ahol a helyi elit valóban feudális hűbérúrrá tudott átalakulni, így gyakorlatilag kettős adóztatás dívott a területen). Az oszmán Bulgáriában az 1876-os sztrájk előtt sok lázadás tört ki (1835, 1836, 1837, 1841, 1842, 1850, 1862, 1867, 1868, 1872, 1875), de érdekes módon egy sem 1845–1850 között,¹⁶⁷ ami álláspontunk szerint összefüggésben van mezőgazdasági export fellendülésével.

Az is ismeretes, hogy az 1858. évi oszmán földreform után a bolgár parasztsztrájk nem vásárolta volna fel az 1850-es évek rossz termései miatt a török tulajdonosok által elhagyott földeket, ha 1845–1856 között nem lett volna realizálható jövedelme a gabonaexportból.¹⁶⁸ Ez rávilágít a balkáni gabonaexport társadalmi jelentőségére is. Összességében *a termelők által 1846–1848 között realizált többletbevételek jelentős mértékben enyhítették a termelők terheit és sok más tényező között ez is szerepet játszhatott, hogy a Dunától délre 1848-ban elmaradtak a nagyobb parasztsztrájkok, forradalmak.*

Ugyanígy megbecsülhető a gabonatermelés haszna a Rodopétól északra lévő bolgár földek esetében. Az 1847-es mezőgazdasági válság idején a franciák Várnából 10 millió frank¹⁶⁹ (40–50 millió piaszter, 50 ezer tonna) értékben szállítottak gabonát, tehát Szaloniki szerepét jóval felülmúlta a bolgár kikötő a gabonakereskedelemben. Ha a közvetítő kereskedelmet leszámítjuk, marad 30 millió piaszter. Így adózó családonként több mint 150 piaszter a gabonából befolyt *teljes* (nem többlet) jövedelem, ugyanis a családok száma a térségben körülbelül 200 ezer. Csak a franciákkal való egy főre eső kereskedelem megközelítette egy ipari munkás háromhavi keresetét. Ha figyelembe vesszük, hogy a csiflik itt hasonló arányokat ért el, mint Macedóniában, akkor az exportált gabona fele származott szabad vagy csiflik-parasztoktól (*I. 22. ábra*), azaz a fenti értéket felezni kell (75–100 piaszter). Hasonló számítás végezhető a Duna mentén is. Itt körülbelül 12 millió piaszter volt az exportgabona értéke – analóg módon a kereskedők és a nagybirtokosok részesedésének leszámításával itt 100 ezer család 60–70 piaszter jövedelmet realizálhatott.¹⁷⁰

S még egy gondolat: a gyapjú előállítására 73 ezer embert (családfőt) foglalkoztatott bolgár földön. A hazai textilipar számára a 4900 tonna gyapjú alapanyag 650 ezer líra értéket képviselt (65–70 millió piaszter), így az 1870-es években egy

166 Diculescu, Vl.–Iancovici, S.–Danielopolu, C.–Popa, M. N.: Relațiile comerciale i. m. 22–23.

167 Az 1850-es vidini sztrájkban pedig a termelésből kizárt rétegek, részben zsellérek, napszámosok vettek részt.

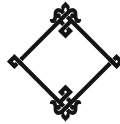
168 Lampe, J. R.: Bulgarian economic history i. m. 23.

169 Damianov, S.: French Commerce with the Bulgarian Territories i. m. 20.

170 A birtokstruktúra Észak-Bulgáriában hasonló lehetett, mint Kelet-Ruméliában, tehát a csiflik alárendelt, 10–20% közötti részesedéssel. Vetőmagként a termés 15–20%-a, fogyasztásra további 25%-a került elkülönítésre, az adó 10% felett volt. Exportra tehát legfeljebb 50% kerülhetett.

emberre 900–1000 piaszter értékű termelés jutott.¹⁷¹ (De az előállított érték nem azonos a bérrel!). Ez alig magasabb, mint a paraszti háztartások gabonatermelése (gabonakonjunktúra esetén az I. 21. táblázat bevételi adatai tulajdonképpen duplázandók), s mint láttuk, a termelt gabona 30–40%-a paraszti kézen maradt (levonva az adót, a saját fogyasztást és a vetőmagot is), míg a textilipari termékeknel ez nem így volt. A földművelés tehát az állattenyésztés és a textilipar vetélytársa tudott lenni a gabonakonjunktúra idején.¹⁷² Ami az exportot illeti: Macedóniában 1850 körül 40–50 millió piaszter volt a textilexport, egy családra bontva ez 160 piaszter, ami meghaladta a mezőgazdasági export egy főre eső értékét.¹⁷³

Mint látható, a termés és a belőle származó jövedelem jelentős része nem a termelő kezében összpontosult. Ez a jelenség, valamint a növekvő adóbevételek kiáramlása a bolgár tartományokból további – részben eltérő rétegeket érintő, illetve eltérő irányba realizálódó – konfliktusforrás volt, mellyel a következő fejezetben részletesen foglalkozunk. Azt azonban már itt leszögezzük, hogy a bolgár parasztság helyzete egyáltalán nem volt mindig olyan rossz, hogy a tömeges, törökellenes fellépés indokolt lett volna, ezért a felszabadító mozgalomban való érdekeltisége szintén vizsgálendő. A kereskedelemről való nagyobb részesedés igénye nem (csak) török uraik ellen fordította őket, hiszen a kereskedelmet éppen honfitársaik (a csorbadszik) tartották kezükben. Célszerű tehát megvizsgálni a megélhetés és terhek, valamint magasabb szinten az államháztartási szükségletek, bevételek és kiadások változását a bolgár földeken.

171 Palaré, M.: Balkanszkité ikonomiki 1800–1914 i. m. 81–83.

172 A kép itt is összetettebb, hiszen a családokat véve alapegységként a textilipari dolgozók egy része többletjövedelem reményében bedolgozó paraszt volt – a férj szántott, az asszony font.

173 Mivel a gabonát közvetlenül is fel lehetett használni, a textiltermelés azonban meghaladta egy család szükségleteit, így picolni kellett vele, a magasabb exportérték nem is olyan meglepő.

II. A BOLGÁR GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM A FÜGGETLENSÉG KIVÍVÁSA ELŐTT

II. 1. ALÁVETETTSÉG ÉS PROSPERITÁS – A KAPITALIZÁLÓDÁS KEZDETEI

II. 1. 1. Ciklusok és trendek (1780–1880)

A 18. század végén a Balkán-félszigetet még a stagnálás és az instabilitás jellemezte. A gazdaság nem mutatta jeleit annak, hogy a fejlődés belső forrásokra támaszkodhat, jelentős külső, konjunkturális hatás pedig egészen a napóleoni háborúig nem mutatható ki. A szárazföldi (bel)kereskedelem hanyatlása az előző fejezetben bemutatott adatok fényében egyértelmű, az így létrejött szegmentált piac pedig önmagában alkalmatlan volt a gazdaság mozgásba lendítésére. Bolgár területen Ljuben Berov számításai szerint a 16. század végén 1-nek véve a szárazföldön szállított áruk árindexét (és 1,1-nek a 17. század végén), ez az érték 1787-re 2-re nőtt, 1813–1826 között pedig már 2,5-re emelkedett (lásd a gabona árának változását: *I. 18. táblázat*), mindeközben maga a szállítás költsége megnégyszereződött (azaz a drágulás jelentős része a kedvezőtlen közlekedési adottságoknak köszönhető),¹ az általános árindex pedig 1800–1820 között csaknem duplájára emelkedett (*II. 1. ábra*).

A szállítási költségek növekedése egybeesett a birodalom közbiztonságának és a központi hatalom meggyengülésének korszakával és a kirdzsali csapatok feltűnésével. Ez gátolta az árutermelő, piacorientált gazdaság kialakulását. A fellendülés egyik, de nem kizárólagos előfeltétele tehát a közbiztonság helyreállítása volt.² Hogy ez sikerrel járt a Tanzimat idején, még a felszabadulás előtt, arról az 1843–1876-os évekhez tartozó 0,87-es fogyasztói árindex tanúskodik. A kereskedelmi költségek csökkenése növelte a kereskedelem intenzitását, s magával vonta a világgazdasági folyamatok által közvetlenül érintett piaci központok (kikötők) vonzáskörzetének kiterjedését, ez pedig hozzájárult a gazdaság fellendüléséhez, ami viszont előbb vagy utóbb szélesebb rétegek életszínvonalára is hatással volt.

A napóleoni konjunktúra idején még ugyanis hiába emelkedett a gabona ára két és félszeresére 1787-hez képest [*I. 7. a) és b)*, illetve *II. 3. ábra*], a szállítási árak

1 *Palairat, M.*: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 41. és részletesen *Berov, Lj.*: Transport Costs i. m.

2 Jellemző módon a bolgár házakon nem volt ablak a 19. század közepéig, mert attól tartottak a lakók, hogy a banditák az ablakon keresztül lövik le őket. Emiatt éjszaka egész bolgár falvak mellett lehetett elmenni észrevétlenül. *St. Clair, S. G. T.–Brophy, Ch.*: Residence in Bulgaria i. m. 6.

további növekedése (+ 50% 1787-hez képest), az adószedés sajátosságai és a központi rögzített felvásárlási ár miatt a fellendülésből még bizonyosan nem a széles néptömegek részesedtek. A szállítási költségek árból való részesedésének csökkenése (a gabonaár megugrása miatt) inkább a kereskedők, illetve a termékeket nyomott áron felvásárló állam növekvő hasznához vezetett – nem meglepő, hogy ekkor, illetve e folyamat lecsengése után a szűkülő lehetőségek miatt élénkültek meg a kereskedelem liberalizációját igénylő törekvések, illetve, hogy a keresztény kereskedők 1878 előtt általában a leggazdagabb rájárteget alkották.

A következő, 1840–1876 közötti konjunkturális periódus a korábbtól annyiban tért el, hogy a gabonaár megugrása mellett a szállítási költség maga is csökkent a napóleoni érában tapasztalhatóhoz képest, a kötelező beszolgáltatás rendszere megszűnt és változások álltak be az adószedésben is, ami a román fejedelemségekkel ellentétben lehetővé tette, hogy a lakosság szélesebb rétegei jussanak ki a piacokra vagy közvetett módon részesüljenek a kereskedelem hasznából. Az *I. fejezetben* ennek a már szélesebb társadalmi hatással bíró folyamatnak a globális, regionális és lokális hatásait elemeztük. *A kereskedelem liberalizálása tehát érdekeltté tette a termelőt a termelésben.* S ha ez így van – márpedig a bolgár parasztok földvásárlásai, s a nagybirtokok tradicionális formáinak továbbélése ezt bizonyítják –, akkor ez az életszínvonalban is jelentkezett valamilyen módon.³ Mivel a termelő haszna a nem liberalizált vagy önellátásra berendezkedő gazdasági térben elenyésző, ezért ezt nem is vizsgáltuk meg a napóleoni konjunktúra esetében. Az állam gabonakereskedelemből származó haszna pedig elolvadt a folytonos költségvetési és inflációs problémák miatt (lásd részletesen a készülő 2. kötetben). Nem meglepő tehát, hogy a birodalom feladva kvázi kereskedelmi monopóliumát, jövedelmi forrásait illetően inkább a mezőgazdaság adóztatása felé fordult, a kereskedelmet a magánemberekre bízva.

Természetes, hogy a fellendülésben a közbiztonság helyreállításán és a szabad kereskedelmen túl egyéb tényezők is szerepet játszottak. A megélhetés körülményeinek javulása ugyanis csökkenő lakossági terhek mellett éppúgy elképzelhető, mint változatlan vagy növekvő terhek mellett, ha ehhez növekvő bevételek járultak. Mindezt a fogyasztói árak alakulása is befolyásolta. A gabona ára például 1813–1827 között emelkedett, a megélhetés költségei pedig 1843 után csökkentek, de messzemenő következtetéseket ebből a két adalékból még nem lehet levonni a terhek ismerete nélkül.⁴

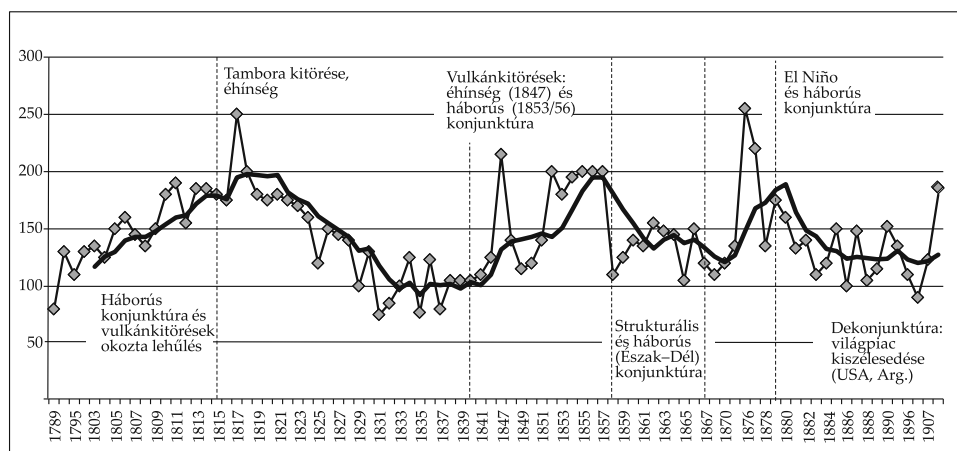
A fő kérdés tehát a *II. 1. fejezet* oldalain az, hogy

a) volt-e tehernövekedés, majd csökkenés az adózásban a 19. század első felében – s ez is legalább három folyamat eredőjeként vizsgálható:

3 Így Balkánt érő makrogazdasági hatások mellett a mikrofolyamatok (például a megélhetés körülményeinek változása) is figyelmet érdemelnek, hiszen a kereskedelmi változások hatásai oda is átgűrűztek. A *II. 3. fejezet* ezekkel a kérdésekkel részletesen, minden társadalmi réteget és nagy időtávlatot átfogóan foglalkozik.

4 A gabona árnövekedése például romló terméseredmények esetén nem produkált többletjövedelmet, csak valódi konjunkturális fellendülés (az ár és a termelt mennyiség egyidejű növekedése) esetén volt erre képes. Az árindex esése megint nem mond semmit a jövedelmek (és adók) változásának ismerete nélkül.

II. 1. ábra.

26 termék alapján számolt macedón árindex 5 éves mozgóátlagolással,
1789–1910 (1888 = 100)

Berov, Lj.: The West European Trade Cycle and Price Movement i. m. 291. alapján saját szerkesztés (az ötéves mozgóátlag görbéje alapján a gabona szerepe eléggé meghatározó, vö. II. 3. ábra csúcsai).

– a decentralizáltság, az ajánok jelenléte okozott-e teherfölletet (a szállítási árak legalábbis ezt valószínűsítik);

– a szpáhiluk erre a periódusra tehető végleges felbomlása okozott-e tehercsökkenést (a szpáhik részesedése a földjövedelmekből a 16. században 50–60% felett volt, a 17. századra ez 20–40% közé esett),⁵ vagy éppen ellenkezőleg, a kettős adóztatás (goszpodarlik) és a csiftlikképzés jelensége erősödött meg (lásd később), s a terhek növekedtek;

– az állami adórata miként változott és az adók beszedése mi módon történt.

b) Kimutatható-e az adózó lakosság jövedelemnövekedése (az előző fejezet alapján voltak periódusok, amikor igen), s ha igen, ez mennyire tudható be az inflációnak (azaz mekkora volt a reáljövedelem növekedése), illetve a bevételek hogyan viszonyultak a megélhetés költségeihez. Mindemellett különbséget kell tenni a mezőgazdaságból és iparból élők életszínvonala és bevételei között.

c) Milyen tényezők okozták a Tanzimat viszonylagos sikereit: a belső hatóerők mellett melyek voltak a külső tényezők?

Először az utóbbi kérdésre kívánunk magyarázatot adni a balkáni folyamatok világgazdasági rendszerbe helyezésével. O'Rourke és Williamson szerint a 19. század nemcsak a politikai, hanem a gazdasági gyarmatosítás évszázada

5 Berov, Lj.: Ikonomiceszko to razvitie na Balgarija i. m. 55. Az iszpendzse 25, a dzsizje 40–50, az avariz újabb 25 akcse volt a 16. században, miközben egy háztartás éves bevétele 500 akcse (ekkor körülbelül 400 gramm ezüst) volt. Azaz a tizeddel együtt legkevesebb 150 akcse (120 gr ezüst), 30%-os volt az adó. Egy ló 800–1500 akcse (600–1200 gramm ezüst) volt, egy kg gabona ¼ akcse (1 t gabona ára maximum 200 g ezüst volt, egy háztartás teljesítménye 2000 kg gabonával egyenértékű – de természetesen nem ennyi volt, hiszen a jövedelemhez az állattartás is hozzájárult).

is: az első globalizáció korszaka.⁶ Meglepő, de 26 árucikk⁷ alapján a Berov által kiszámított *macedóniai* (Szaloniki kikötőjéhez tartozó) *árindex alakulásában valóban nem kizárólag a hazai gabonatermés mennyisége játszotta az elsődleges szerepet, hanem a nyugat-európai kereskedelem és a globalizációs folyamatok közvet(it)ett hatásai.* Noha a 26 árucikk árváltozását mutató görbe futása nagy hasonlóságot mutat a gabona árának változásával (*II. 3. ábra*), a szaloniki árindexet bemutató görbén (*II. 1. ábra*) megfigyelhetők a nyugat-európai események hatásai, például az 1816-os angliai áremelkedés, majd az 1817-es áresés. Az 1820-as években ugyan Szaloniki térségében csökkent az árindex, míg Angliában nőtt, de ennek a Corn Law és a görög függetlenségi harc volt az oka. *Ez indirekt módon megint azt az elképzelést erősíti, hogy a kereskedelmi integráció erősödött, valóban egyfajta globalizáció játszódott le, a háborúk pedig antiglobalizációs folyamatok, vagy éppen a globalizáció szálláscsinálói* (például 1853–1856, 1876–1878). Írtuk, hogy 1821-ben Szlivenben elmaradt a vásár a görög függetlenségi háború okozta zűrzavar miatt, s noha a két helyszín egymástól igen messze feküdt, a háború áttételes hatása mégis érezhető volt. Másfelől az is tény, hogy a háború azok számára, akik a termelt javak elosztásában vettek részt, igen jövedelmezőnek bizonyult, hiszen a kereslet és a megélhetési költségek egyaránt nőttek, míg a szükségletek nem csökkenhettek egy bizonyos szint alá (például gabonából). Ez a jelenség a balkáni agrártermelőknek is kedvezett (még ha csak közvetetten is kijutottak a piacokra) mindaddig, míg önellátóak maradtak, míg a (viszonylag drága) iparcikkek fogyasztása nem növekedett. 1845–1856 között a gabonaár jobban nőtt (kétszeresen), mint a munkabér (másfélszeresen), a gyapoccikkek tonnánkénti ára viszont 24 frankról 11 frankra esett, így nőtt az iparcikkekre irányuló vásárlóerő.

1840 után az integráció szorosabbá válásával párhuzamosság figyelhető meg az atlanti és mediterrán kontinensperem árindexének alakulásában. Az 1865–1866. évi európai gazdasági válság Szalonikiben és Macedóniában ugyanúgy érezte hatását, mint az 1873-as. 1876–1879 között a szaloniki árindex eltért az európaítól a háborús események miatt, s csak az 1880-as évektől kezdve figyelhető meg ismét az árak együttlomozgása. Jelentős változás volt viszont, hogy *1850 után csökkent az iparcikkek ára* (*II. 3. ábra*) és nőtt a mezőgazdasági termékeké. De ekkorra a régió fogyasztási szokásai már megváltoztak, az ipari termékek beáramlása oly nagy mértékűvé vált, hogy ellensúlyozta a növekvő gabonaárból származó emelkedő bevétel⁸ a Balkánon (lásd *Bevezetés, 3. táblázat*). (Ilyen szempontból a napóleoni, majd az 1840 utáni mezőgazdasági konjunktúra hosszú távon a későbbi balkáni konjunktúrák pozitív hatásait gyengítette – az iparra és a külkereskedelem jellegré gyakorolt hatása miatt.)

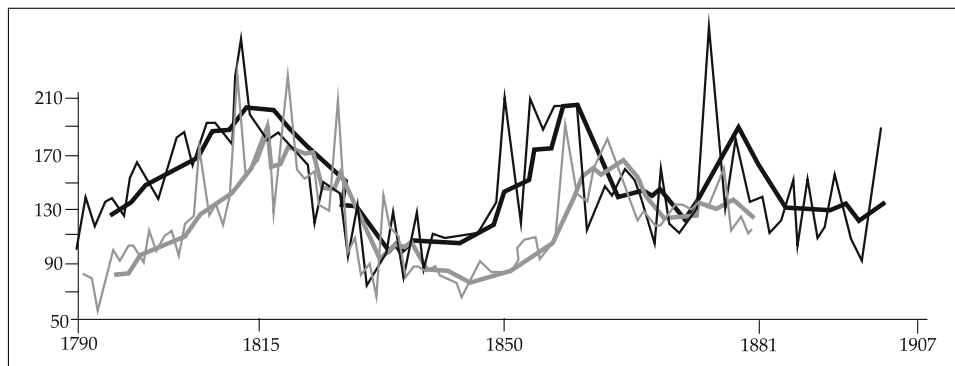
6 Ez nem nagy felfedezés és nem is új, egyedi jelenség, már Wallerstein felhívta rá a figyelmet. A folyamatot régen máshogy hívták, de a jelenség ugyanaz, csak a terminológia és a paradigma változott meg.

7 Például búza, kukorica, árpa, rozs, rizs, gyapot, dohány, borsó, bor, tűzifa, gyapjú, sajt, vaj, hús, tojás, birkabőr, juh stb.

8 Az előző fejezetben láthattunk példát arra, hogy az áremelkedés nem a kínálat hiányának, hanem a kereslet növekedésének köszönhető, azaz nemcsak az ár nőtt, hanem az exportált mennyiség is. A kínálat csökkenésére példa 1859 moldvai exportja. Így tehát nem tévedés azt mondani, hogy a gabonaár emelkedése a bevételeket is növelte.

II. 2. ábra.

26 termék alapján számolt macedón (export) árindex éves szinten és 5 éves mozgóátlagolással (1888 = 100, sötét), valamint a bolgár földek árindexének változása (1800 = 100, folyó áron, világos) éves szinten és 5 éves mozgóátlagolással

Mivel az 1800-as földár az 1880-as értékhez is hasonló (= 100), így a két görbe összevethető. Berov, Lj.: Parvite ciklicnsi krizi i. m., Berov, Lj.: The West European Trade Cycle and Price Movement i. m.

A félszigeten tehát a világgazdasági trendek nyomozhatók, s a 19. században több konjunkturális ciklust lehet azonosítani (II. 1–II. 2. ábra), olykor még jobban is, mint Nyugat-Európában.⁹ A fogyasztói árindex a napóleoni háborúk idején gyorsan emelkedett, majd az 1830-as évek közepéig csökkent. A krími háború idején ismét emelkedés történt, majd 1861–1864 után megint (amikor drágábbá vált a búza). A II. 2. ábrán jól látszik az 1880 körüli zuhanás a gabonaárakban, mely a tengerentúli gabona beáramlásának köszönhető.¹⁰ Az is egyértelmű, hogy a nyugat-európaihoz hasonló szaloniki árindex és a bolgár árindex trendjei is közelítenek egymáshoz (II. 2. ábra), tehát a globalizációs folyamatok a szárazföld belsejében érezhetővé váltak. Az, hogy a balkáni régió a konjunkturális ciklusnak éppen melyik fázisában volt, befolyásolhatta a reformtörekvések sikerességét. A Tanzimat éppen az árindex mélypontja, illetve a balta-limáni egyezmény után erősödött fel, amikor a gabonaárak növekedni kezdtek, ez pedig többletbevételt jelentett a termelőnek

⁹ Berov, Lj.: Parvite ciklicnsi krizi i. m. 22–36. és Berov, Lj.: The Material Status i. m. 3–27.

¹⁰ Berov, Lj.: The West European Trade Cycle and Price Movement i. m. 285–286. A gabonán kívül az ipari alapanyagok ára is igaz a ciklusosság, illetve a világgazdasági folyamatok hatása. Például a 18. század végén a gyapot ára meglehetősen stabil, de alacsony volt: 1803–1814 között 1,1 frank volt a gyapot kilogrammja. Az európai textilipar igénye csak 1820 után növekedett meg, de ez nem vezetett áremelkedéshez, mert a napóleoni háborúk idején az amerikai gyapot importja vámentessé vált. Emiatt az 1840-es években még csökkent is a gyapot ára Szalonikiben. Az amerikai polgárháború idején viszont gyapothiány állt elő, mely a gyapot kilójának árát 5 frankra tornászta fel. 1862-ben Szaloniki gyapotexportja 2,8 millió frank volt, 1863-ban már 15 millió, s ez csak részben tudható be a termelés növekedésének. Az amerikai polgárháborúnak köszönhetően a kikötő így megmenekült az Európát sújtó recesszió hátrányaitól. A háború végével aztán megváltoztak a viszonyok: míg 1865-ben 150 kg gyapot ára 500 frank volt, addig 1867-ben már csak 300 frank. Ezt követően az egyiptomi gyapot behatolása nyomta le az árat, mely 1880-ra megegyezett a száz évvel korábbival. A dohány kilogrammja 1780 körül 1,3–1,4 frank volt, ezt követően esett, s csak 1875 után kezdett emelkedni, a balkáni diplomáciai helyzet miatt: ára 1900 körül 3 frank/kg volt.

és a mezőgazdaság fokozott adóztatásával, a kereskedelem liberalizálásával az oszmán államnak is. (Nem véletlen, hogy az 1815–1830 közötti reformok nem sok sikert hoztak, mivel a helyes elképzelések mögül is hiányzott a fiskális stabilitás.) Az, hogy a Tanzimat hatott-e jobban az árakra, vagy a szabad kereskedelem, vagy éppen fordítva, nem egyértelmű (mivel a Tanzimat mint folyamat nem számszerűsíthető), az viszont bizonyos, hogy a kereskedelem bővülése párhuzamos volt az árak és adóbevételek emelkedésével (vö. *II. 1. ábra*).

A 26 termék alapján kialakított árindex azonban komplex mutató, ezért érdemes megvizsgálni az esetleges különbséget az agrár- és ipari szféra árai között, valamint azoknak változását, illetve összevetni azt a megélhetést/vagyont reprezentáló mutatókkal. Rurális térségről lévén szó, nem meglepően a földárak nagyjából párhuzamosan mozogtak a mindenkori gabonaárral (vö. *II. 1–3. ábra*), és hasonlóság mutatkozott a földárak és az általános árindex között is, ami a gabona jelentős árképző hatását jelenti (illetve módszertani szempontból kölcsönösen helyettesítheti egymást a rurális jellegű régiókban). Ráadásul ez azt is jelenti, hogy a *parasztság vagyoni helyzete is ciklikusan változott*, aminek a későbbiekben még nagy jelentősége lesz.

A föld- és élelmiszerárak együttmozgása azonban nem teljes: a ciklusok egymáshoz képest eltolódtak (*II. 2. ábra*). 1815 után az árindex erősen esett, a földárak viszont csak 1820 után követték, a gabona iránti kereslet csökkenése ekkorra gyűrűzött be. Ez a változás a termelőknél az életminőség romlását eredményezte, viszont az ipari bér munkások számára nem volt kedvezőtlen. 1845–1857 között az árindex meredeken emelkedett, a földárak viszont kevésbé. Ekkor megérte termőföldbe és gabonaexportba fektetni. *1858-tól 1876-ig az általános árindex esett, miközben a földárak emelkedtek.*¹¹ Ez a termelőknél hátrányos volt, a földet birtokló és attól szabadulni akaró, vagy éppen eladását megakadályozni kívánó társadalmi rétegnek nem. *A földárak megugrása egybeesik a földtulajdon szabad örökithetőségével és forgalmával* – hogy a kínálat növekedése nem árcsökkenést, hanem növekedést eredményezett, azt bizonyítja, hogy korábban a föld csak korlátozottan töltött be piaci szerepet, s azt is, hogy volt igény a föld iránt, megnőtt a vásárlóerő. Az 1876-ot követő megugrás után mind a földárak, mind az élelmiszer-árindex estek 1890-ig (a földárak esetében ennek oka a muszlim birtokok 1878 utáni kisajátításával előálló földbőség és a zsellérek alacsony vásárlóereje volt).

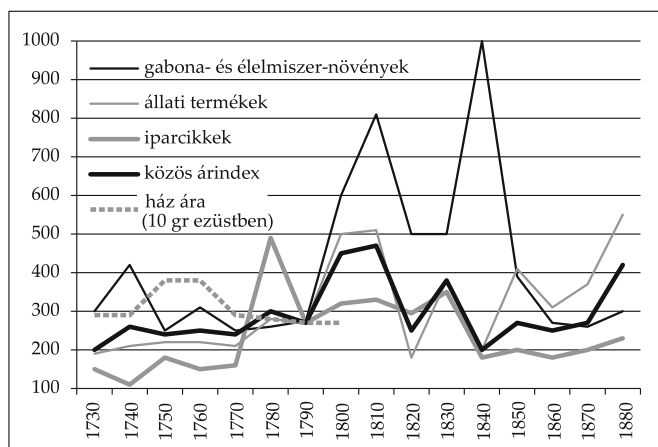
A *II. 1. ábra* így a gabonakonjunktúrák, de az ipari hanyatlás időszakát is megadja. Ugyanis Pamuk és Williamson bevezetőben kifejtett elmélete szerint a nagy európai munkamegosztásba bekapcsolódó Balkánon a gabonaárak emelkedése szükségszerűen dezindusztrializációt produkált hosszú távon és elősegítette a nyugati iparcikkek beáramlását, tönkretéve a helyi kézműipart. Az iparcikkek árának változása nem mindig követte a gabonáét ($r = 0,53$), leginkább csak a 19. században, sőt gyakran ellentétes volt azzal (*II. 1. táblázat*).¹² Az iparcikkek és me-

11 Az 1840–1870 közötti periódusban ráadásul az áremelkedés az inflációval sem magyarázható, sőt az árindex és földárak összevetésénél – mivel mindkettő folyó áron számolt – sem számít.

12 A föld- és gabonaárak között $r = 0,65$ -os korrelációt számítottunk, de ez nem éri el a véletlen valószínűség $r = 0,7$ -es értékét. A földárak és az általános árindex között is kimutatható a kapcsolat, ami viszont azt is jelenti, hogy a balkáni fogyasztói árindex alakulását leginkább a mezőgazdaság határozta meg. A földárak emelkedése 1890 után Bulgáriában már szintén a relatív túlnépesedés

II. 3. ábra.

A nominális (a házak kivételével folyó áron számolt) árindex változása a Balkánon, 1730–1880 között

Berov, Lj.: Dvizsenieto na cenite na Balkanite prez XVI–XIX v. i Evropejszkata revolucija na cenite. Izd. Ak. na Naukite, Szófia, 1976. Berov, Lj.: Dvizsenieto na cenite na balkanite prez XVI–XIX v. i evropejszkata revolucija na cenite. Isztocicseszkzi Pregled, 1975/3. 92–102.

zőgazdasági termékek árának interferenciájaként (a hullámhegyek ugyanis nem estek egybe) az általános árindex a Balkánon valójában nem kettő, hanem három hullámhegyet mutatott a 19. században, az utolsó megugrás mezőgazdasági, az utolsó előtti pedig ipari eredetű (II. 3. ábra).

Érdeemes megfigyelni, hogy a háborús konjunktúra és az ipari termelés, illetve az árak alakulása szoros összefüggésben vannak egymással: A háborús túltermelés után, a kereslet csökkenése miatt 1815-re az ipari termelés nyugaton 17–25%-kal esik, az ipari árak 30–50%-kal csökkennek. 1836–1846 között viszont Anglia ipari termelése 35%-kal nőtt a szabad kereskedelmi egyezményeknek és a békeperiódusnak köszönhetően. 1848 után az iparcikkek ára 30–40%-kal csökkent, termelésük párhuzamosan 25–30%-kal esik a Balkánon. 1857 (a krími háború vége) után a nyugati ipari termelés 15%-kal lesz kevesebb, az árak 12%-ot, majd 1879–1880-ra 25%-ot esnek, az ipari termelés 6–15%-kal csökken.¹³ Az iparcikkek nyugati árának ingadozása befolyásolta a balkáni házi- és gyáripar életképességét is: a háború árfelhajtó hatása például a balkáni céhek esetében is érvényesült 1790–1810 között.

eredményezte földhiány jele, miként az állati termékek árindexének megemelkedése is hiányra és túlnépesedésre utal. Az ipari és az általános árindex között 0,6-es a korreláció, az állati termékek árai és az általános árindex között viszont 0,9-es 1730–1880 között. A gabonatermés és az általános árindex kapcsolatának erőssége 0,3, míg az ipari és mezőgazdasági árindex között kapcsolat nem mutatható ki ($r = 0,16$). Ha a korrelációs vizsgálatot nagyobb időintervallumra végezzük el (korábbi kezdőponttal), akkor a korrelációs koefficiensek értékei döntően nem változnak az egy ipari és általános árindex közötti kivéve, amely 0,8-re nő. Ezek szerint 1730 előtt még inkább az ipari árak határozták meg az általános árindexet Berov „fogyasztói kosara” alapján, a 19. században a ruralizálódás tényerése tapasztalható.

¹³ Berov, Lj.: Parvite ciklicsni krizi i. m.

Az általános árindex mozgását tehát összetevőire lehet bontani: az iparcikkek és a gabona árának változásai alapján nemcsak a ciklusok, de következményeik is nyomon követhetők. 1750–1800 között a balkáni gabonaárak alacsonyok voltak, az iparcikkárak viszont magasak, ami a mezőgazdaságból élők helyzetét rontotta. Ez a mezőgazdaságot vagy az illegális export felé fordította [vö. bécsi gabonaárak, I. 7. a) és b) ábra], vagy relatív iparosodást eredményezett. 1800–1820 között az iparcikkek ára nem esett,¹⁴ a gabonaárak viszont jelentősen emelkedtek (ez nemcsak a hazai, hanem az exportpiacokban is jelentkezett a nyugat-európai igény miatt, noha az ábra a balkáni árak változását mutatja), s ez agrárkonjunktúrát eredményezett (II. 3. ábra).

1830–1840 között viszont az iparcikkek ára nőtt, a mezőgazdasági termékeké csökkent, s ha a térség az előző folyamat hatásaként a mezőgazdaság felé fordult és iparát leépítette (ez lehet akár háziipar is), mert az iparosok számára csökkent a haszon és nőtt a megélhetés költsége, akkor most a mezőgazdasági árak csökkenése és az ipari árak emelkedése a mezőgazdaságból élők megélhetésének romlásához és relatív iparosításhoz vezetett (II. 1. táblázat és visszatérek erre még a készülő 2. kötetben is). 1840–1870 között a gabonaárak emelkedése miatt újabb agrárkonjunktúra indult el.

A megélhetési körülmények változásainak hosszú távú vizsgálatához szükség van egy további tényezőre a fogyasztói árak mellett: ez pedig a bevételek alakulása. Mint láttuk, egyes iparcikkek árai észrevehetően csökkennek 1840 után, sőt végérvényesen a gabona 1456-hoz viszonyított ára alá esnek, vissza az 1780 előtti értékre. (A korábbi két maximum a napóleoni háborúknak és a görög füg-

II. 1. táblázat.

A munkabér, iparcikkek, gabonaárak és megélhetési költségek trendjellegű változása bolgár földön, 1762–1900

Év	Képzetlen munkás bére (gramm ezüst)	Képzett szakmunkás bére (gramm ezüst)	A kettő aránya	1 kg gabona ára (gramm ezüst)	1 képzett munkás napi béréből vásárolható gabona (kg)	1 képzetlen munkás napi béréből vásárolható gabona (kg)	Iparcikké árjai (1490 = 10)
1762–1784	4,40	6,75	1,53	1,0	6,75	4,40	6,5
1785–1798	3,70	5,80	1,57	0,8	7,25	4,63	11,0
1799–1820	3,60	6,40	1,78	1,0	6,40	3,60	7,0
1831–1840	4,25	8,60	2,02	0,5	17,20	8,50	11,0
1845–1875	3,60	7,10	1,97	1,2	5,92	3,00	7,6
1887–1900	7,00	10,70	1,53	0,8	13,38	8,75	5,4

Berov, Lj.: Dvizsenieto na cenite i. m. alapján.

14 Nem tévesztendő össze az ipari alapanyagokra (tehát zömmel mezőgazdaság által előállított termékek) jellemző folyamatokkal.

II. 2. táblázat.

Agrár- és ipari konjunkturális ciklusok Ruméliában
és az iparból élők életszínvonala, 1785–1910

Év	Ipari munkabér az előző periódushoz képest	Gabonaár	Iparcikkék ára	Iparosok és munkások megélhetése	Folyamat
1785–1799	csökken	csökken	nő	stagnál	húskonjunktúra vége
1800–1820	stagnál	nő	csökken	romlik	napóleoni agrárkonjunktúra
1830–1840	nő	csökken	nő	javul	relatív industrializáció
1845–1870	stagnál	nő	csökken	romlik	dezindustrializáció, zöld forradalom
1873–1887	nő	csökken (1873/1878 után)	nő	stagnál	gépesítés előtti átmeneti reindustrializációs periódus
1887–1896	nő	csökken	csökken	javul	industrializáció
1896–1910	csökken	nő	stagnál, nő	romlik	gépesítés igénye, ipari nekilendülés

Saját szerkesztés Berov alapadatai alapján, az 1875–1887 közötti periódus Macedónia adatai alapján, az 1900–1910 közötti periódus a III. 3. fejezet és a II. 55. táblázat alapján. Mivel a periódusok intervalluma viszonylag tág, egyes folyamatok a valósághoz képest 10 éves késéssel jelentkezhetnek a táblázatban (vö. Pamuk és Williamson periodizációja, például az Oszmán Birodalomban a reindustrializáció az 1870-es évektől jelentkezik).

getlenségi harcnak köszönhető.) Ugyanakkor 1887 után a munkabérek jelentősen emelkedtek (az iparban), ami az árscökkenéssel együtt a haszon visszaesését vetíti előre (a haszonkulcsét mindenképp) – hacsak időközben meg nem történik a tömegtermelésre való áttérés. Erre az industrializációra utal a képzett és képzetlen munkások bére közti különbség csökkenése, a gabonaár esése, a munkások életminőségének javulása a vásárolható kenyér mennyisége alapján (annak ellenére, hogy az iparcikkék egységára csökkent – éppen ez jelzi a minőségi ugrást).

Ezzel szemben korábban, például 1845–1875 között nőtt a gabona ára, ami egyrészt rontotta a munkásság életkörülményeit: az ipari munkabérek emelése viszont komoly hátrány lett volna, hiszen a bérnövekedés a haszon csökkenését eredményezte volna, mivel a szabad kereskedelem okozta növekvő verseny miatt az ipari termékek egységárai egyébként is estek. Erre a periódusra tehát az alacsony ipari munkabérek a jellemzők, ami viszont korlátozta az ipari ártérteget (II. 1. táblázat). A megélhetés költségeinek növekedése ugyanis elvándorláshoz vezet az iparból, s dezindustrializációt eredményezett a térségben Pamuk és Williamson elmélete szerint.

Ezzel ellentétben 1831–1840 között a gabonaárak estek, az ipari bérek viszont emelkedtek, így több kenyeret lehetett vásárolni egy ipari fizetésből. A balkáni iparcikkék árai is növekedtek, ez a haszon rentábilissá tette a munkaerő létszámának és

II. 3. táblázat.

Az „ipari” munkásság jövedelmi és megélhetési viszonyai
Szaloniki környékén, 1819–1883

Év	Képzetlen munkás (napi bér)	Ezüstben (g)	Téglavető mester (piaszter)	Ezüstben (g)	Egy piaszter ezüstben (g)	Megélhetés költsége (1880 = 100)	Jövedelem/ megélhetés indexe (képzett)	Jövedelem/ megélhetés indexe (képzetlen)	Képzett/ képzetlen
1819	45 para	2,5	2	4,50	2,5	183	2,46	1,37	1,80
1834	2,5 piaszter	1,8	4	2,85	0,7	124	2,30	1,45	1,58
1839	3 piaszter	2,1	5	3,50	0,7	106	3,30	1,98	1,67
1883	2 piaszter	2,0	4*	4,00	1,0	109	3,67	1,83	2,00

* Bulgáriában ugyanekkor 12 gros felett!

Berov, Lj.: The West European Trade Cycle and Price Movement i. m. 291–292. alapján saját számítás.

fizetésének bővítését, ami lökést adott az iparosításnak (II. 1–2. táblázat). Ez a periódus egybevág a Török Birodalomban tapasztalható protoindusztriális fellendüléssel.

Ezek alapján nemcsak az ipari és agrár konjunktúraciklusok változása vázolható a bolgár földeken, de az ipari és mezőgazdasági bérmunkások életminőségében jelentkező változások is (II. 1–II. 2. táblázat).

A Tanzimat hatására a közbiztonság és a közlekedés mellett a 19. század első felére a néptömegek helyzete is jelentősen javult. Míg Koszev arról panaszkodott, hogy a csiftliken dolgozók 1840 körül napi 2 grosért munkálkodnak,¹⁵ 1870-re ez 4–5 grosra (1 leva) emelkedett, ami nem magyarázható az inflációval (vö. II. 3. táblázat, piaszter ezüsttartalma). 1879-re pedig 10–12 grost ért el (2 leva), ami meghaladta az árindex növekedését. Ez azonban csak a földtulajdon nélküli mezőgazdasági dolgozók helyzetének változását minősíti.

Az életszínvonal változását a megélhetési költségek és a bérek együttes alakulása alapján követhetjük nyomon, és természetesen különbséget kell tenni a mezőgazdaságból és iparból élők megélhetésének változásai között. A Török Birodalom fővárosában az iparosréteg körében jobban nőtt a nominális és ezüstben kifejezett bér, mint a fogyasztói árindex 1804–1834 között (II. 5. táblázat).¹⁶ Macedóniában a megélhetés költségeit 1880-ban 100-nak véve 1819-ben ez 183, 1834–1839 között 124 és 106 volt, s a felszabadulás után, 1883-ban 109 lett: a század első felében úgy állt be javulás az ipari lakosság életkörülményeiben, hogy az ezüstben kifejezett munkabér például 1819–1839 között még csökkent is.¹⁷ Ez úgy lehetséges, ha az árak is csökkennek. És valóban, részben erről is volt szó: a gabona tonnánkénti ára 1819-ben és 1839-ben is 400 piaszter körül volt, miközben a képzett munkás napi

15 Koszev, D.: Vasztanieto na szeljanite v szeverozapadna Balgarija prez 1850 g. i negovite pricsini. Istoricseski Pregled, 6 (1949–1950), 474–493.

16 Özmutur, S.–Pamuk, Ş.: Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489–1914. The Journal of Economic History, Vol. 62, No. 2 (Jun., 2002) 301.

17 Berov, Lj.: The West European Trade Cycle and Price Movement i. m. 291–292. alapján.

munkabére piaszterben kifejezve két és félszeresére emelkedett (II. 3. táblázat). Hiába volt például nagyobb 1819-ben az ezüstben kifejezett bér, mint 1883-ban, ahhoz akkor magasabb megélhetési költség társult. Így a jövedelem és a megélhetés hányadosa 50%-kal nőtt, azaz a jólét növekedett.¹⁸

De más, ennél átfogóbb, foglalkozástól független adatok is alátámasztják az életszínvonal növekedését a 19. század első felében. Grozdanova adatait¹⁹ átszámítva úgy látszik, hogy a csak keresztényeket sújtó dzsizje adóteher fejenkénti értéke minden társadalmi réteg esetében csökkent 1824–1834 között ezüstre átszámítva – de hosszabb távon is (II. 4. táblázat). Más kérdés, hogy önmagában, a bevételek és a kiadások ismerete nélkül ez még nem sokat mondana a tényleges életszínvonalról – a dzsizjét mégis fel lehet használni a társadalom vagyoni gyarapodásának mérésére, mégpedig úgy, hogy megvizsgáljuk: az egyes adókatégoóriába a lakosság mekkora hányada tartozott. A tirnovói kazában 1700 körül például 53 falu 5500 keresztény lakosának vizsgálata szerint 250 (5%) tartozott a legmagasabb adókatégoóriába, 1559 volt közepesen vagyonos (28%) és 3649 szegény (66%).²⁰ Karpat 1831. évi gyűjtése és Draganova adatai (1841) alapján viszont bolgár területen a szegény réteg aránya a szélsőséget mutató Szófiában is csak 47% volt, de átlagosan 30% alatt maradt, a közepes vagyonú rétegek aránya viszont 50% fölé emelkedett.²¹ Igaz, ehhez kellett az adó reálértékének módosulása: míg 1804-ben és 1824-ben egy középosztálybeli 30 g ezüst értékű adót fizetett, egy szegény 15 g-ot, a piaszter inflációja miatt ez 1839-re 21 és 10 g-ra csökkent. Azaz korábban a szegények csak alig kisebb adót fizettek (reálértéken), mint 1830-ban a középréteg. Ez önmagában még nem döntő érv a megélhetési helyzet javulása mellett – a bevételek változásának ismerete nélkül különösen nem.

Ha a fejadó értékét a mindenkori bevétellel vetjük össze, akkor az életminőség javulásáról, a terhek csökkenéséről tanúskodik, hogy a dzsizje és a képzetlen iztambuli munkások napi bérének aránya csökkent – 1640-ben 15 napot kellett ledolgozni a dzsizje kifizetéséhez, 1685-ben már 17 napot, 1839-ben viszont már csak 9,3 napot (II. 5. táblázat). De a bevétel/kiadás (fogyasztói kosár) aránya is javult.²²

18 Uo. 291–292.

19 Grozdanova, E.: Szabiraneto na danaka dzsizie v Balgarszkitze zemi. Isztoricseszki Pregled, 1970/5. 84.

20 Dimitrov, Sztr.–Sztokov, R.: Szocialnata diferenciacija szred szeljacsesztvoto v Trnovszko kam kraja na XVII i nacsaloto na XVIII v. Izvesztija na Insztituta za Isztorija, 1964. 188–190. Érdekes módon a gazdagok zöme Gabrovo (8%), Elena, Trjavna (8%), Gorna Orjahovo és Arbanaszí városában lakott, azaz olyan városias településeken, melyek a tradicionális kézműiparokról és kereskedelmükről voltak híresek a 19. század elején, s melyeket majd a vasútépítés és a nyugati textilipari forradalom tesz tönkre. Az 1400 ismert foglalkozású lakos közül 189-et irtak össze földművesként: szegény közöttük nem volt, gazdag viszont 169. Gyanús körülmény, hogy például Gabrovóban 50 gazdag közül 41-et minősítettek földművesnek, Dimitrov véleménye szerint ezeknek az embereknek egyéb jövedelmi forrás is rendelkezésükre állt. Az 1131 argat a szegények 30%-át tette ki. Zömük földet dolgozott. Elhadzs Mehmed csiflikjén például a 32 adófizetőből 22 argat volt, akik a szegények kétharmadát tették ki. Mivel azonban megint Gabrovóban az argatréteg a lakosság 50%-át tette ki, vélhetően iparostanoncokat és kereskedőlegényeket is összeírtak soraikban, nem csak mezőgazdasági bémunkásokat.

21 Draganova, Szl.: Materiali za Dunavszkija vilaet i. m. Tablica 1. (1841); Karpat, K.: Ottoman Population 1830–1914 i. m. 36.

22 A dzsizje reálértékének csökkenése egybeesett a Török Birodalom nagy inflációs periódusával, egyben az államháztartási szükségletek (és a bevételek) növekedésével is. Vizsgálat tárgyát kell

II. 4. táblázat.

A keresztényeket sújtó fejadó ezüstben kifejezett értékének változása

Időszak	Ala/gazdag	Evsat/középosztály	Edna/szegény
16. század	40 gramm ezüst (40–50 akcse, nem differenciált)		
1640–1685 (g ezüst)	68–80 nem differenciált		
1780 körül (g ezüst)	55	27	13
1804 (g ezüst)	60	30	15
1824 (g ezüst)	60	30	15
1839 (g ezüst)	48	24	12

Grozdanova, E.: Szabiraneto na danaka dzszie i. m. 84. adatai után saját számítás.

II. 5. táblázat.

A keresztényeket sújtó fejadó és a napi bér (isztambuli képzetlen munkás) aránya, 1640–1839

Év	Dzsizje (akcse/hané)	Dzsizje (gramm ezüst)	Képzetlen munkás bére (akcse/nap)	Képzetlen munkás bére (gramm ezüst/nap)	Egy gramm ezüst akcsében	Dzsizje/napi bér	Bevétel/kiadás (megélhetési index 1490-hez képest)
1640	225	62,5	15,2	4,2	3,6	14,9	0,8
1668	300	68	19,5	4,4	4,4	15,4	0,8
1685	400	70–80	21,8	4,5	4,85	17,7	0,73
	Dzsizje (kurus/ffi)*		Egy kurus ezüsttartalma (és egy gramm ezüst piaszterben)				
1780 körül	11	55**		4,0	4,9 (0,2)	12–18**	0,9
1804	12	60**		5,3	2,5 (0,4) (1819)	11,3**	0,84
1824	24	60**		5,0		12,0**	1,13
1839	60	48**		4,5***	0,8 (1,5)	10,33**	1,11

* A 19. századtól már nem a *hané* az alap, hanem az adózó felnőtt férfi. Bolgár területen egy házban a paraszti lakosság körében mintegy 2-3 felnőtt férfi élt, a legszegényebbek negyed-, a közepes vagyonúak feleannyit fizettek fejenként, mint a gazdagok. Így az itt feltüntetett érték tulajdonképpen megfelel 4 szegény férfit, vagy 2 közepes vagyonú férfit, vagy 1 közepes vagyonú és 2 szegény férfit (vagy gyermeket – mert gyakran utánuk is beszedték az adót) tömörítő háztartásnak.

** A leggazdagabb (ala) réteg adója – képzetlen munkások napi bérével összevetve. Vö. még II. 85. táblázat, Berov gyűjtése.

*** Macedóniában (II. 3. táblázat) a képzett munkások bére ennyi, a képzetleneké feleakkora, tehát terheik is kétszeresek.

Adatok: Özmucur, S.–Pamuk, Ş.: Real Wages and Standards of Living i. m. 301., valamint Hadžibegić, H.: Džizja ili Harač i. m. 102. és Grozdanova, E.: Szabiraneto na danaka dzszie i. m. 84. alapján.

hogy képezze az 1850–1860-as évek reformsorozata, különösen a földterheket illetően (II. 3. fejezet), hiszen a birodalmi koncepció lényege a modernizáció mezőgazdasági forrásokból történő finanszírozása volt, a konjunktúrát meglovagolva (II. 2. és 5. fejezet).

Természetesen az egyéb adók vizsgálata nélkül a terhek általános csökkenéséről nem beszélhetünk. Igaz, ez 1856 után megváltozott: Karaman és Pamuk legújabb kutatásai szerint az oszmán állam egy főre jutó adóbevételei egy isztambuli munkás napi bérében kifejezve 6-ról újra 12-re nőttek 1874-re, azaz a városi munkásság helyzete 1839-hez képest romlott.²³

Ami a birtokos parasztságot illeti, tény, hogy volt termelésnövekedés, mégpedig nem is elhanyagolható: Berov szerint 1837–1877 között a parasztság termelése a művelt terület kiterjedésének növekedése és kereskedelem megélénkülése, valamint az 1840-es évektől általános gabonakonjunktúra pozitív árképző hatása miatt 30%-kal nőtt, míg 1800–1837 között ez a növekedés csak 5–6% volt.²⁴ Az, hogy ez az egy főre jutó termelés volumenében is jelentkezett-e, bizonytalan, hiszen a két érték nagyjából a népesség növekedésének ütemét is reprezentálja. 1815-ben a nagyjából 5,7 milliós ruméliai lakosság 23%-a élt a Balkán-hegységtől északra, ami 1,5 millió főnél nem több. 1860-ra ez 2 millió főre emelkedett, majd 1880-ig stagnált, ami 33%-os növekedés, azaz a termelés növekedésével azonos nagyságrendű. Szintén nem állítható, hogy az egységnyi termőterületre jutó termelés jelentősen nőtt 1850 előtt, mert Berov a művelésbe vont földek kiterjedésének növekedését mutatta ki a Tanzimat mezőgazdaságában. A gazdaság ciklikus trendjei alapján (II. 3. ábra) viszont a gabona egységára 1819 és 1838 után egyértelműen nőtt ezüstben kifejezve is (akár nőtt a termésátlag, akár nem, akár nőtt a művelt földterület, akár nem), ami jövedelemnövekedést eredményezett.

A kifejtett viszonylagos, preindusztriális prosperitás semmivé foszlott a bolgár állam függetlenségének kivívásával; az eddigiektől eltérő társadalmi-politikai struktúra kialakításával párhuzamosan (részben ettől függetlenül, de részben ennek következményeként) rövid távon gazdasági recesszió lépett fel, mely alapvetően korlátozta a bolgár fejlődés kibontakozását. Ezt a ténytet a bolgár történészek nem sietnek hangoztatni: érdekes módon a marxista-szocialista Berov inkább hangsúlyozza, mint a modernebbnek tekintett „strukturalista” Daszkalov,²⁵ aki a bolgár gazdaság- és társadalomtörténetet az előzmények eredményeinek ismertetése nélkül az 1878. évvel indítja. A bolgár történészek álláspontja abból a szempontból érthető, hogy a függetlenség kérdését egy más vonatkoztatási rendszerbe illesztve kezelik, s számukra a gazdasági hanyatlás ideiglenes és ideológiai szempontból mellékes probléma a függetlenség elnyerésének jelentőségéhez képest.

Ebben a fejezetben a török Tanzimat ideiglenes sikerei (és annak okai) mellett megvizsgáljuk a függetlenség azonnali gazdasági-társadalmi következményeit, továbbá az 1878–1890 között lejátszódó gazdasági depresszió okait. Érdekes – de sajnos ahistorikus – kérdés, hogy a bolgárok vajon akkor is a függetlenség mellett „döntenek”, ha tudják, hogy recesszió következik be (akár a függetlenség „eredményeként”, akár attól függetlenül is), illetve az is, hogy a rákövetkező gazdasági

23 Karaman, K.–Pamuk, Ş.: Ottoman State Finances i. m. 593–630.

24 Berov, Lj.: Promeni v obstija obem i tempovete na narasztvane na szelszkozstopotanszkata produkcija v Balgarija prez XIX. v do 1912. Szbornik v cseszt na akad. Hr. Hrisztov. Izsledvannija po szlucsaj 70 godini ot rozsdenieto mu. Szófia, 1988. 113–114.

25 Az adatokat egymás után dobáló szerző művében vezérfonalat találni nehéz, mivel elutasítja az előzmények, a bolgár gazdaság fejlődésének 1840–1878 közötti vizsgálatát, s komparatistikája a szomszédos országok adataival való regionális összevetésben merül ki.

fellendülés üteme vajon nagyobb lett volna, ha egy birodalom részeként élik meg azt (mint ezt Ivanov vizsgálta)? Mint ahogy az is érdekes kérdés, hogy az egyébként erősen baloldali Berov adatai mennyiben tekinthetők a „burzsoá” elit által létrehozott, független, de stagnáló Bulgária kritikájának (azaz mennyire hitelesek). Sőt az is említésre érdemes, hogy az eltérő politikai orientációjú szerzők mindmáig ellentétesen ítélik meg a bolgár gazdaság teljesítményét – Ivanov például elutasítja az 1878 előtti magasabb színvonalú gazdaság (Palairet) képét, mérhető (bizonytalansági tényezőktől nem terhelt) fejlődést csak 1923 után kimutatva. A pontos és azonos módszertannal készült statisztikai adatok hiánya ugyanis többé-kevésbé spekulációra készíti a szerzőket.

De felfogható a problémakör úgy is, hogy vajon a szerkezetváltás, a kisbirtok dominanciája eredményezte-e az 1878 utáni recessziót, vagy a recesszió ettől függetlenül, a világgazdasági folyamatok eredőjeként is bekövetkezett volna, s az 1876. áprilisi felkelés csupán e recesszió egyik (áttételes) tünete volt, az önálló kisbirtok elterjedése, a csiftlik hanyatlása pedig e kihívásra adott inadekvát válasz. Mindkét elképzelésnek vannak ugyanis komoly alapjai. 1847-ben (és 1856-ban), mikor a gabonatermelés fellendülése leginkább kézzelfogható volt a Balkánon, ugyanúgy mezőgazdasági válsággal nézett szembe Európa, mint 1873/1878 után.²⁶ Csakhogy az első esetben a globális kereskedelem csak a Mediterráneumot kapcsolta a Nyugathoz (lassan kiegyenlítve az árszínvonalat, mely 30 év alatt a bolgár gabona tonnánkénti árának 70 leváról 100 leva fölé emelkedését eredményezte), az oroszok pedig éppenséggel kiszorultak 1853–1856 eredményeképp, míg 30 évre rá viszont már az Atlanti-óceán túlsó felét is, mely szintén rendelkezett exportálható gabonamennyiséggel. Így a megnövekedett kínálat miatt 1878 után a bolgár nagybirtok elvesztette jövedelmezőségét az olcsó argentin és amerikai gabonával szemben. *A bolgár társadalom- és gazdaságpolitika éppen e kihívásra adott rövid távon helyes, hosszú távon a versenyképesség csökkenését eredményező választ a monokultúrás kisbirtokos paraszti létforma felkarolásával.*

II. 1. 2. A kereskedelem megélénkülésének makrogazdasági hatásai (1838–1878)

Bulgáriában 1832–1834 között a szpáhi-rendszer felszámolásával megszűnt a szpáhi jog a földek birtoklására és – legalábbis elméletben – a parasztság szolgálatra kényszerítésére és megadóztatására. Az adó visszakerült az államhoz, a szpáhi kárpótlásul állami nyugdíjat kaptak vagy más (tőkeerős) rétegekkel egyetemben (kereskedők, csorbadszik) bekapcsolódhattak az árutermelő mezőgazdaságba a birtokok kisajátításával, bérletbe vételével. A csiftlik-nagybirtokká alakított földeken ugyan megmaradt művelőik kiszolgáltatottsága, de a föld (mind a nagybirtok, mind a kisparaszti) az 1850-es évek végétől gyakorlatilag örökithetővé és elidegeníthetővé vált, ami új elem volt a szultáni tulajdonon alapuló birodalomban.²⁷

26 Mellőzve annak megvitatását, hogy az 1873-as válság globális jellegű volt-e, a fenti jelenség pusztán a bolgár társadalmi berendezkedés vizsgálata szempontjából sem jelentéktelen.

27 Az oszmán kormányzat úgy tette túl magát ezen a jogi szempontból drámai változáson, hogy a tulajdonszerzés formáit megadóztatta.

Az 1838. évi, Balta-Limánban megkötött szerződés kivette a jogot az oszmán hatóságok kezéből, hogy tiltó rendelkezésekkel korlátozzák a gabona piacra kerülését, az 1840-es években pedig megszűnt a gabonaexport embargója (ehhez többek között Ausztria és Franciaország is csatlakozott). Ezzel a folyamattal viszont *jelentős termelőerők váltak érdekeltté a termelésben, ami új adaptációs technikák és termelési struktúrák elterjedését tette lehetővé*. A következő két fejezetben ezért megvizsgáljuk az 1830–1850 közötti reformok (a földtörvény előtti periódus) kereskedelemre és gazdasági-társadalmi struktúrákra gyakorolt hatásait.

Stavrianos kétségbe vonja a balta-limáni egyezmény racionalitását a Török Birodalom szempontjából, mondván, hogy ez felel az 1835–1845 közötti brit exporttöbbletért, mely lerontotta az oszmán állam kereskedelmi egyenlegét. Palairt viszont úgy látja, hogy nem a brit áruexport okozta a hiányt, hanem az, hogy a török gabona 1846 előtt nem a brit piacokat, hanem Dél-Itáliát célozta meg, ahol például tésztát készítettek belőle. A birodalom kereskedelmi egyenlege összességében 1850 előtt nem volt deficit, csupán az egyes irányok szintjén mutatható ki hiány (például Anglia vagy Ausztria felé is az 1830-as évektől) vagy szufficit (franciák). Láthattuk, Lampe egyenesen cáfolta (szerintünk sikertelenül) az angolok szerepét a bolgár kereskedelmi egyenleg deficitjének kialakításában. Pamuk szerint a *birodalom 1853-ig kereskedelmi egyensúlyt mutatott*, a minimális deficitet az Egyiptom által fizetett adó egyenlítette ki. A franciákkal szemben 20 millió frankos éves többlete volt a Török Birodalomnak 1847 után a krími háború végéig, de a bolgár földeknek is. Sőt 1845 után a britek irányába is növekedett a gabonaexport: 1845–1864 között az Angliába irányuló török export négy-ötszörösére nőtt, ami a helyi termelők számára csak azért nem volt maradéktalanul öröndetes, mert az import még nagyobb mértékben növekedett (II. 6. táblázat).²⁸ *A szabad kereskedelem ugyanis növekvő fogyasztást eredményezett egy főre vetítve is (Bevezetés, 3. táblázat).*

A szabad kereskedelem tehát oka lehetett ugyan a britekkel szembeni hiánynak, de általános kereskedelmi deficit csak 1853 után jelentkezett. Az egyensúly a krími háborúval bomlott meg végérvényesen a nyugati hatalmak javára, s a Török Birodalom gazdasági gyengeségét jelzi, hogy többé nem tudott kilábalni ebből a helyzetből.²⁹ Franciaország is csatlakozott 1872 után a birodalommal szemben aktívumot mutató országok sorába. 1860–1866 között mintegy 400 millió frank aktívumot halmozott fel a birodalom, 1872–1877 között viszont 400 millió frank volt a passzívuma a franciákkal szemben.³⁰

Ne feledjük azonban, hogy e szerzők a birodalom gazdaságának egésze szempontjából elemezték a kereskedelem liberalizációjának következményeit, s nem tartományi szinten vizsgálták. Éppen ezért a liberalizáció birodalomra gyakorolt hatását a készülő 2. kötetben elemezzük részletesen, itt vizsgálódásainkat Ruméliá-

28 Palairt, M.: The Balkan Economies, 1800–1914. 42–45. Szalonikiból az angol kivitel 1846–1851 között 2–3 millió piaszter volt évente, 1868–1870 között évi 2–3 millió frank, azaz megötszöröződött, Anglia behozatala a kikötőbe 1846–1851 között évi 10 millió piaszter volt (2 millió frank), 1868–1870 között már évi 8 millió frank. *Paszkaeva, V.*: Kam isztorijata na targovszkite vrazki i. m. 62–63.

29 E háború kifejezetten jól jött azoknak, akik a gazdasági behatolás szószólói voltak, s az ekkor bekövetkező kereskedelmi átrendeződés egyik nagy vesztese a krími háborúból kimaradó, de a Balkánon korábban jó pozíciókkal rendelkező Ausztria volt.

30 *Damianov, S.*: Francija i balgarszkata nacionalna revolucija. Szófia, 1968. 16–17.

II. 6. táblázat.

A kereskedelmi intenzitás növekedése a Török Birodalomban,
1831–1855 (millió frank)

Év	Francia behozatal Törökországból (évi átlag)	Török behozatal Franciaországból (évi átlag)	Év	Angol behozatal Törökországból	Török behozatal Angliából
1831–1836	16,6	15	1831	22	60 (1835)*
1841–1845	47,5	19,5	1850	78	180 (1845)*
			1855	60	130

* Adatok az I. 5. táblázatból átvéve.

ra összpontosítjuk. Egy főre lebontva a birodalom európai részei ugyanis 2,7-szer nagyobb forgalmat bonyolítottak a britekkel, mint az ázsiai oldal, ami jelzi a tágabb értelemben vett Rumélia jelentőségét a török gazdaságban, a periféria kimozdulását a stagnálásból és az isztambuli centrum érdekszférájából. A bolgár és a kelet-ruméliai gabonaexport az 1840. évi 296 ezer hl-ről (23 ezer t) 1848-ig 1,6 millió hl-re növekedett, a vetésterület pedig megduplázódott.³¹ Ez 125 ezer tonna (500 ezer fő éves fogyasztása) – Szaloniki 1847-ben ennek harmadát exportálta, 46 ezer tonnát, kétharmadát az északbolgár régió Bräilán, Várnán és Burgaszon át. Mivel 1 millió forint = 12 millió piaster, így 800 piaster/tonna átlagárral számolva az északbolgár városok részesedése 17/70 ezer tonna volt 1847-ben a dunai gabonakereskedelemből (vö. I. 13. ábra, I. 17. táblázat) a maradékot (60 ezer t) Várna és Burgasz adta. Az európai mezőgazdasági válság a birodalom szerencséjére egybeesett a Tanzimat reformtörekvéseivel, így az ideiglenesen kedvező gazdasági klíma is hozzájárulhatott a reformok (időleges) sikeréhez és népszerűségéhez. (Az másik kérdés, hogy az oszmán intézmények megújulása segítette-e a prosperitást, vagy pedig a gátja volt annak, ahogy a bolgárok állítják!)

De nem csak a bolgár gabonaexport nőtt: általános exportbővülést lehetett tapasztalni 1840–1870 között. A megélenkülő kereskedelem miatt csak a drinápolyi vilajetben 4,5 millió juh és 0,8 millió kecske volt – a 3 millió oka éves gyapjútermés kétharmada exportra került. A 665 ezer oka selyemgubó fele (2,5 millió frank) Marseille-be tartott.³² Plovdivban már osztrák dominancia volt megfigyelhető,³³ ugyanis

31 *Ubicini, A.*: Letters on Turkey i. m. 327. Ebből persze még nem lehet a termelékenység növekedésére is következtetni.

32 A franciák az 1860-as években 3,5 millió frank értékű árut vittek be Drinápolyba (gyarmatáru, élelem), s 18 millió frank értékben vittek ki termékeket. Ekkor már az angolok mögé szorultak, az angol behozatal a városba 4,7 millió frank, az osztrák 2 millió volt. 1877-ben 1,8 millió frank értékű francia áru érkezett, s a franciák 5,5 milliót vittek el – azaz a bolgár aktívum még akkor is megmaradt, amikor a birodalom francia relációjú kereskedelme passzívumba fordult (a brit kivitel 0,6, az angol 0,9 millió frank volt). Franciaország behozatala Szalonikibe 19 millió, kivitele 44 millió frank volt 1868–1870 között (ebben az 1868-as kiugró gabonaimport is benne van). *Paszkaeva, V.*: Kam isztorijata na targovszkite vrazki i. m. 62–63.

33 Plovdiv 1860-ban 1–1,5 millió frank értékű francia árut fogyasztott (zömmel kávé és cukor formájában), noha teljes behozatala 13 millió volt (ebből 8,5 millió frankot Ausztria hozott be). A plovdivi francia kivitel viszont 3–4 szerese volt a behozatalnak 1860 körül (4,5 millió frank). A teljes kereskedelem (volumene 20–25 millió frank) negyede a franciákkal zajlott, és így a szufficit a bolgár föl-

Plovdivtól a tengerig a szállítás négyszer annyiba került, mint Párizstól Marseille-ig.³⁴ Lom volt az Ausztriába irányuló export centruma: 1863-ban 360 tonna gyapjút szállítottak a bolgárok a Dunán 276 ezer forint értékben (1,5 frank, azaz 7–8 gros/kg). Mivel 1 kg gyapjú ára például 1838-ban 4–4,5 gros volt,³⁵ ezért a haszon még a szállítási költségek (1866-ban vízen kg-onként 1 gros) levonása után sem volt kicsi, kg-onként 2 grossal számolva 720 ezer gros, azaz 144 ezer frank. Rusze évente 100–150 ezer forint értékű árut szállított 1840–1855 között Ausztriába.³⁶

Paszkaeva szerint Vidin kivitele Ausztriába az 1864. évi 490 ezer forintról 1866-ra 978 ezer forintra nőtt, s ezek között ekkor már iparcikkek is voltak, míg a város behozatala 510 ezer forintról 1 millióra emelkedett.³⁷ Ezen iparcikkek azonban zömmel alapanyagok, alacsony hozzáadott értékkel bíró iparcikkek voltak: a nyugati kereskedelem számára azért voltak fontosak, mert a hazai piac nem, vagy drágábban állította elő őket, tehát alapanyagként továbbadva is jelentős hasznot realizálhatott a nyugati kereskedő. A Balkánnal folytatott kereskedelem jövedelmezőségéről néhány adat Paszkaeva gyűjtéséből: 1858-ban 1 kg selyemhernyó petét/gubót a franciák 180 frankért vettek, de 350-ért adtak tovább. (Plovdiv évi 1200 kg-ot állított elő.) De a hazai kereskedők is jelentős profittal zártak: Hadzsi Hriszto Racskov gabrovói kereskedő 1795-ben 1500 grost nyert 300 oka selyem eladásával.³⁸ Tulceában 50 kg gyapjú 90 frankba került vámmal és szállítási költséggel együtt, amit Marseille-ben 110 frankért adtak tovább, s végül, amit már említettünk korábban is: a balkáni gabona árának emelkedése ellenére Marseille-ben 1854 júniusában a gabona ára még így is 40%-kal magasabb volt.

A Tanzimattal és a közbiztonság helyreállításával egybeeső mezőgazdasági fellendülést ékesen alátámasztja, hogy Várna gabonaexportja 1852–1874 között 80%-kal nőtt (*II. 7. táblázat*). A város kereskedelmi jelentőségét bizonyítja, hogy összes kivitele az 1857-es 7,7 millió frankról (Galați-hoz hasonló) 1867-re 20 millió frankra nőtt, míg behozatala 7 millióról 20 millió fölé emelkedett.³⁹ 1868–1878 között viszont a kivitel egyharmadával-felével csökkent. Ez a visszaesés önmagában még nem tanúskodik recesszióról, jelezte viszont a dunai kereskedelmi tér életképességét: Vidin

deknek hozott bevételt. *Paszkaeva, V.*: Za targovszkite vrazki mezdsu Francija i balgarszkite zemi ot nacsaloto na XIX. veka do oszvobozsdenieto. Isztoriceszki Pregled, 1960/5. 70.

34 Ennek ellenére a franciák még így is 2,5 millió frank értékű gabonát vittek el a városból, a britek csak 0,9 millió frank értékűt. *Damianov, Sz.*: Francija i balgarszkata i. m. 30.

35 Adatok: *Paszkaeva, V.*: Ikonomicseszko pronikvane na Avsztrija v balgarszkite zemi prez perioda ot krimszkata vojna do oszvobozsdenieto. Izvesztija na Insztituta za Isztorija, 1957/7. 113–163. A gyapjú árát lásd a Gümüsgerdán vagyonosodásáról szóló részben (*Todorov, N.*: Balkanszkij grad XV–XIX. veka. Szófia, 1972.), a szállítási költségeket illetően lásd Berov korábbi adatait.

36 *Paszkaeva, V.*: Szredna Evropa i. m. 160.

37 *Paszkaeva, V.*: Za targovszkite vrazki mezdsu i. m. 75.

38 *Paskaleva, V.*: A Contribution to the History of Trade in the Bulgarian i. m. 28. 1800–1801-ben a textilkereskedéssel 5000 gros hasznot szerzett. *Paskaleva, V.*: Le mer Noire et son littoral a l'Epoque de la domination Ottomane sur les terres bulgares. Bulgarian Hist. Rev., 1975/3. 73–94.

39 Tendencia a Balkánon ekkoriban, hogy Ausztriával és Angliával szemben negatív (13 vs. 4 millió és 2,4 vs 1,7 millió frank), Törökországgal, Görögországgal és Franciaországgal szemben pozitív (0,4 és 4,1 millió frank). *Tonev, V.*: Balgarszkoto csernomorie i. m. 120. és 109. Összehasonlításként: Szaloniki exportja 20–30 millió, importja 40–50 millió piaszter (nem frank) volt 1848–1851 között, azaz ennél jóval kisebb.

II. 7. táblázat.

Várna export- és importszerkezetének összetétele,
1857–1859 (millió frank)

Kategória	1857		1858	1859
Várna exportja	7,7	174 ezer charge gabona, 22 ezer tonna fa, 2008 kvintál fonal (gyapjú)	6,8	8,7
Várna importja	7,1	4388 bála iparcikk (textil), 4900 zsák kávé, 1117 hordó (225 l) cukor, 3819 kvintál vas, 13 500 kvintál kőszén, 2585 kvintál cserzőanyag, 396 kvintál réz	7,5	6,4

Heuschling, X.: L'Empire de Turquie i. m. 1 charge = 110-120 kg.

gabonaexportja ugyanis 1868–1876 között 20%-ot növekedett.⁴⁰ Igaz ugyanakkor, hogy a gabona részesedése Várna exportjából 1862/1874–1880 között 60%-kal nőtt:⁴¹ az összexport csökkenése mellett tehát erőteljes specifikáció indult meg, lecsökkent a textilipari termékek exportértéke, ami viszont összefüggésben volt a kialakuló európai munkamegosztással.⁴² Erről a bevezetőben szövegünk részletesebben.

A kereskedelmi viszonyok megváltozására utal, hogy a Várnába befutó hajók (638) 1878-ban már 6,7 millió forint értékű árut hoztak be, 3,6 millió értékű árut vittek ki. Várnának ekkor csak a törökökkel szemben volt pozitív a kereskedelmi mérlege.⁴³ Várna említett mutatói tehát hosszú távon, a periódus végére aggasztó jeleket mutattak, hiszen a diverzifikált export megszűnése kiszolgáltatottabbá tette a gazdaságot. A nyugati mezőgazdasági válság miatt átalakult, beszűkült, specifikussá vált a balkáni exportszerkezet, 1850-re a gabona vált dominánssá, az iparcikkek háttérbe szorulását a nyugati termékek beáramlása is felerősítette. Drinápoly, Plovdiv, Szliven, Jambol és Koprivstica az 1840-es évek elején még 4–5 ezer mázsa pamutot, (zömmel alacsony hozzáadott értékkel rendelkező iparcikket exportált Angliába és Franciaországba, mielőtt az angol és osztrák áruk megjelenése végérvényesen meg nem változtatta ezt a helyzetet.⁴⁴ A Marseille-ben és Ausztriában eladott pamut és gyapjú pedig késztermékként érkezett vissza, jóval nagyobb hozzáadott értékkel, ami az előző fejezetben boncolgatott kereskedelmi aktívum megszűnését vetítette előre. A nyersselyem és a selyemgubó kg-jának exportja 66, illetve 20 frankot hozott a Török Birodalomnak a franciákkal szemben 1856-ban, viszont a kész selyemszövet kg-ja 166 frankért jött be Franciaországból. A nyersbőr esetén ez 2,3 és 6,1 frank/kg volt.⁴⁵

40 A városba 1878 körül 14 millió kg élelmiszer érkezett 3 millió frank értékben, 140 ezer nyersbőr (210 ezer frank) és 12 ezer kikészített bőr Michoff szerint. Idézi *Vladigerov, T.*: Csuzsdesztranni izvori za sztopanszkata isztorija na Balgarija. Isztoriciszki Pregled, 1953/3. 317–318.

41 *Palairt, M.*: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 188.

42 Nota bene: Várna nem volt ideális kikötő, mert nem volt mély a vize, így nem kellő reprezentativitása. A bolgár gabona korábban is jelentős részben Bräila és Galati felé haladt. A két kikötőben összesen 500-500 hajó fordult meg egy-egy évben, a behozott áru tonnánkénti ára 50–70 forint, az exportálté 35–50 forint volt.

43 *Kanitz, F.*: Donau-Bulgarien und der Balkan i. m. III. 214.

44 *Lemonidi, A.*: Du commerce de la Turquie. Konstantinápoly, 1849. 65–97.

45 *Heuschling, X.*: L'Empire de Turquie i. m. 194. alapján saját számítás. Fonal és szövet esetében 1,8 és 27 frank/kg.

II. 8. táblázat.

Kereskedelmi viszonyok a Balkánon, 1850–1853 (millió frank, éves átlag)

Település	Behozatal a birodalomba	Kivitel a birodalomból	Többlet
Konstantinápoly (a trapezunti átmenő forgalom nélkül)	21,75	15,5	-6,25
Monasztir	2,88	1,89	-0,99
Burgasz	0,52	1,00	0,48
Szaloniki	2,36	2,11	-0,25
Szeresz	1,00	0,86	-0,14
Kavala	0,08	1,05	0,97
Volosz	0,46	2,40	1,94
Janina	1,75	1,05	-0,70
Szkutari	1,22	0,80	-0,42
Antivari	0,03	0,03	0,00
Durazzo	0,45	0,67	0,22
Vidin	0,18	0,26	0,08
Ruszcsuk	1,50	2,00	0,50
Sziliztria	0,15	0,22	0,07
Szvistov	0,40	0,57	0,17
Tulcea	0,05	0,21	0,16
Niš	0,57	0,72	0,15
Várna	1,90	1,53	-0,37
<i>Összesen</i>	37,3	32,90	-4,40

Reden, Fr. W. von: Die Türkei und Griechenland in Ihrer Entwicklungs-Fähigkeit i. m. 259. alapján. Szűrővel kiemelve a nem deficités kikötők.

Ez a probléma, a túlzott specifikáció és az alacsony hozzáadott értékű termékek dominanciája az exportban a bolgár állam születésekor vált igazán akutná, amikor a gabona (mely az állam legjelentősebb exportcikke volt) árának esése miatt az export összértéke lecsökkent, miközben az államnak teljesítenie kellett vállalásait az oszmán államadósággal és a vasútépítésekkel kapcsolatban.

A másik probléma az export összetétele mellett maga a kereskedelmi passzívum: 1873 februárja és 1874 márciusa között bolgár területekre 3,9 millió török líra értékű árucikk érkezett, de csak 2,3 millió líra értékű árut exportáltak.⁴⁶ Ez 190 millió piasztér deficitet jelentett, azaz a deficit nem csak birodalmi szinten jelentkezett. Korábban ez nem így történt. 1856 körül az (északi) bolgár területek exportja 32 millió frank volt, az import 28 millió, a többlet jelentős részben a 25 milliós gabonaexportnak tudható be (ez körülbelül 125-150 ezer t)⁴⁷ – ezek után válik érthetővé a bolgár állam problémája az 1873–1878 közötti gabonakonjunktúra után, hiszen hiába szereztek meg a függetlenséggel a bolgárok a törökök által korábban központilag elvont forrásokat, ha ugyanakkor elveszítették az exporttöbbletet. Az

⁴⁶ Isztorija na Balgarija i. m. Tom. 6. 58.

⁴⁷ *Poujade, E.*: Chrétiens et Turcs. Scènes et souvenirs de la vie politique, militaire et religieuse en Orient. Didier et C., Paris, 1859. 259–260.

1850–1853 közötti periódusban ugyanis a szárazföldi bolgár területek – ahová a vasút nem hatolt be – jelentős része még aktívummal rendelkezett, sőt még egyes tengeri és Duna menti kikötők is (noha maga a Balkán-félsziget elsősorban Konstantinápoly fogyasztása miatt, már negatív mérleggel zárt) (II. 8. táblázat).

Egyes államok, mint például Ausztria – Franciaországgal ellentétben – jelentős aktívummal rendelkeztek például Észak-Bulgáriával szemben. 1868-ban Ausztria egymaga 13 millió frank értékű árut hozott be Várnába, de csak 4,1 millió értékben szállított el onnan.⁴⁸ Ez forráskiáramlást jelentett a térségből. Különösen igaz ez akkor, ha az illető állam a forgalom jelentős részét bonyolította, és monopolhelyzetre tört. Márpedig az osztrák behozatal Ruszéba a helyi kivitel tízszerese volt 1842–1851 között. 1850 körül az osztrák behozatal Vidinbe 320 ezer forintra rúgott, a kivitel csak 270 ezerre.⁴⁹ Közép-Európa bolgár irányú exportja hamarosan az import ötszörösét is elérte (míg például Levante esetében ez nem játszódott le ilyen hamar). A bolgár tudósok elismerik, hogy Bulgária elsősorban a felvevőpiac szerepét töltötte be.⁵⁰

De nemcsak a dunai hajózás által érintett területeken volt megfigyelhető az osztrák előretörés, hanem Bulgária belsejében és Macedóniában is. Karasz (Csernavoda) térségében a 800 ezer piaszteres forgalom felét Ausztriával bonyolították. Szereszben 1845-ben az osztrák áruk értéke 250 ezer forint volt, Szászországé 200 ezer, Angliáé csak 150 ezer. Nevrokopban Ausztria 120 ezer forint értékű árut adott el, Anglia csak 56 ezer forint értékűt.⁵¹ A krími háború ideiglenesen visszavetette Ausztria behatolását, hiszen a háborús viszonyok miatt a szövetségesek kereskedelme élénkült meg, nem a semleges félé. Ausztria 1856 utáni visszaszorulása jól példázható az uzundzsovói vásár forgalmával: a britek textilipari termékei pedig már 1848-ban is olcsóbbak voltak, mint az osztrákoké,⁵² pedig az utóbbi szállítása nem volt drágább a kisebb távolság miatt. Az eszkidzsumajai (Targoviste) vásáron 1851 körül Ausztria és a német államok 800 ezer forint értékű árut rakodtak ki és be, az angolok, franciák 1,7 milliót.⁵³ Csernavodában britek adták az árukészlet másik felét, 400 ezer piasztert. Különösen kelendő volt az angol fonal. 1857-ben Macedóniában, Szeresz, Janina és Prilep vásárain az angol áruk értéke már 1,9

48 Isztorija na Balgarija i. m. Tom. 6. 60.

49 Szvistovban is 12 ezer forinttal meghaladta az osztrák behozatal a kivitelt. Lom viszont többlettel rendelkezett: 1853-ban 180 ezer forint értékű áru érkezett a városba (ebből 100 ezer forint értékű osztrák áru), és 320 ezer hagyta el (250 ezer forint értékben Ausztria behozatala). *Paskaleva, V.*: Ikonomiceskoto pronikvane na Avsztrija u nasz ot 30-te godini i. m.

50 Isztorija na Balgarija i. m. Tom. 6. 60.

51 *Paskaleva, V.*: Ikonomiceskoto pronikvane na Avsztrija v balgarszkitte zemi prez perioda ot krimsz-kata vojna do osvobozdenieto. Izvestija na Insztituta Isztorija, 1957/7. 145–147. (1 forint = 2 frank.)

52 *Paskaleva, V.*: A Contribution to the History of Trade in the Bulgarian Lands i. m. 39. és Isztorija na Balgarija i. m. Tom. 5. 271.

53 Várna és Rusze térségének fogyasztását elégítette ki a vásár, Kutschera és Rappaport 1876. évi jelentései szerint gyapjú, bőr és vastermékek cseréltek gazdát. A termelőterületek: Konstantinápoly, Trapezunt, Brüssza, Gabrovo, Tirnovo, Sarköj (Piro), Rusze, Várna. Rusze és Várna, illetve Konstantinápoly kihasználták a vasút és tenger nyújtotta lehetőségeket, míg Drinápoly és Gabrovo szárazföldi utakon juttatta el áruait a célterületre. Vasúton 1000 vásárló, szárazföldön négyszer annyit érkezett. A gazdasági válság és az 1876. áprilisi felkelés miatt az eszkidzsumajai piac forgalma jelentősen visszaesett: a bérleti díj 40%-ra esett, de az üzletek negyede így is csaknem üres volt. *Hilberg, A.*: Nach Eski-Djumaia. Reise Skizzen aus Bulgarien. Im Anhang: Bericht über die Messe von Eski-Djumaia im Mai 1876 von Graf Edmund Zichy. Alfred Hölder, Wien, 1876.

millió frank, az osztráké 1,29, a németé 1,26 millió frank volt, ami az említett 1845. évi szereszi helyzethez képest jelentős változás.⁵⁴

A kereskedelem megélénkülésére nemcsak Midhat azon racionalizálási kísérlete utal, hogy a targovistei vásár helyszínét közelebb vitte a vasútvonalhoz, hanem az is, hogy 1865-ben az 1800 városi ház mellett (10 ezer lakos) 1800 különböző üzlet is volt. A kereskedelem fellendülését és a gazdasági prosperitás társadalomra gyakorolt hatását jelzi a hosszú távon megtérülő tercier tevékenységek megjelenése, s az életminőség javulása: 1860-ban az iskola működtetésére 500 grost gyűjtöttek össze, míg a tanár éves fizetése 2800 gros volt, az újonnan alapított lányiskola 2000 grost kapott.⁵⁵ A vásárok a környék állattenyésztésére (árucikk, élelem és ipari alapanyag) is jótékony hatással voltak (a főváros közelsége is ösztönző volt). Az Uzundzsovoéhoz közeli Plovdivba Konstantinápoly környékéről 160 ezer juh jött fel nyári legelőre, 100 ezer ló élt itt.⁵⁶

Az osztrákok visszaszorulása azonban nem volt végleges. Ausztria Ruszéba 1864-ben 0,5 millió forint, 1866-ban már újra 1 millió forint (10–12 millió piaszter) értékben szállított árut (Vidinbe szintén).⁵⁷ 1864-ben Plovdiv behozatalából a Monarchia részesedése 50% felett volt (2,8/4,5 millió forint, míg Anglia csak 1 millió forintot ért el). Ausztria a krími háború befejeződésével az uzundzsovi vásáron is visszaszerezte tekintélyét. 1857-ben 38 millió piaszter értékben adott el árucikket, ezzel toronymagasan vezetett a 78 milliós forgalom 40%-át adva (a szászok és az angolok 11–11 millió piaszterrel, a törökök [belföldiek] 3,1 millióval követték, a gyarmati cikkek értéke 3,3 millió piaszter volt). Ugyanakkor jelzésértékűnek tekinthető, hogy noha 1872-re Ausztriából Plovdivba már 41 millió piaszter (8 millió frank, 4 millió forint) értékű áru érkezett, de még így is Anglia mögé szorult 10 év alatt.⁵⁸ 1867-ben az osztrák kereskedők eladásainak értéke az uzundzsovi vásáron is 14 millió piaszterre csökkent, az angoloké pedig 14 millióra nőtt,⁵⁹ ugyanis 1866 után a Rusze–Várna-vasútvonal megépítése miatt a déli, „szárazföldi” piacoló hely jelentősége lecsökkent, a Várnába érkező francia és angol termékek pedig így már el tudták érni a Duna menti piacot. Az ekkor csupán 40 millió piaszter értékű kirakodott árut felvonultatató hanyatló vásárlóközpont így is 30 ezer vásárlóval bírt.⁶⁰

A kereskedelmi érdekszférák összeéréséből és ütközéséből nem Ausztria került ki győztesen. *Anglia a vasúttal és tengerrel szövetségben kiszorította a dunai hajózásra támaszkodó Ausztriát is* – a törökök (belföldiek) részesedése pedig már 1857-ben is elenyésző volt. A vasútnak és a közvetlen várnai kapcsolatnak köszönhetően 1869-re az uzundzsovi vásár forgalma 78-ról 38 millió piaszterre esett (Ausztria részesedése 14 millió piaszter volt, Angliáé 12 millió).⁶¹ Az eszkidzsumajai vásár

54 *Poujade, E.*: Chrétien et Turcs i. m. 259–260.

55 *Gluskov, Hr.*: Targovijata na Anglija i. m. 39. és *Paszkaeva, V.*: Ikonomiczeszkoto pronikvane i. m. Hamarosan a híres tanító, Robovszki érkezett a városba, aki már 6000 grost kapott. *Velikov, Szt.*: Targoviste prez vazrazsdanieto. Isztoricseszki Pregled, 1976/3. 95–96.

56 *Hochstetter, F.*: Reise durch Rumelien im Sommer 1869. i. m. 175.

57 *Michoff, N.*: Beiträge zur Handelsgeschichte Bulgariens. II. Szófia, 1953. 312.

58 *Paszkaeva, V.*: Ikonomiczeszkoto pronikvane i. m. 128.

59 Uo. 131–133.

60 *Hochstetter, F.*: Reise durch Rumelien im Sommer 1869 i. m. 76. Az osztrák termékek ekkor is a cikkek 40%-át tették ki értékben, miközben a forgalom értéke megfelelődt.

61 *Michoff, N.*: Beiträge i. m. II. 281–284.

pedig szintén a Szófia–Várna-vonal megépítése miatt hanyatlott le:⁶² itt 1874-ben az egy háztartásra jutó jövedelemadó mindössze 60 gros volt,⁶³ nem több, mint a gabonaexportból élő sumeni kazában, kevesebb, mint 13 falu 385 háztartásának átlaga 1840 körül Pleven térségében (igaz, ekkor más volt az adózás rendszere), vagy Kazanlikban (104 piaszter), vagy Sztara Zagorában (130 piaszter).

1868-ra Ausztria máshová helyezte kereskedelme súlypontját: Prilepbe 12 millió piaszter (1,1 millió forint) értékben szállított árut, Nevrokopba továbbra is 200 ezer forint (2 millió piaszter) értékben (vö. I. 20. táblázat). Ahogy a vasút behatolt a Balkán testébe, s az angolok délről és keletről nyugat felé szorították az osztrákokat, azok egyre inkább a vasút nélküli központi területeket (Morava–Vardar) célozták meg. Felismerve a vasút kommunikációban és piacmegtartásban, -szerzésben játszott szerepét, nem véletlenül vált a Monarchia egyik központi külpolitikai törekvésévé 1867 után, hogy a Belgrád–Szaloniki-vasútvonal elkészüljön, s lehetőleg baráti államok területén vezessen keresztül.

A Monarchia visszaszorulása végérvényesen csak Bulgária függetlenné válásával következett be. 1865-ben az osztrákok 109 hajójával szemben csak 39 angol és 83 francia hajó kötött ki Várnában.⁶⁴ Az újabb háborús időszak még növelte is a Monarchia súlyát: 1878-ban Várna 15 millió frankos importjából 14 milliót a Monarchia adott. Ez nem is meglepő: a háború a szorosokon való áthaladást megnehezítette, a kereskedelem értéke is visszaesett a korábban idézett adatokhoz képest. A Monarchia gazdasági köreinek tehát a háború kapóra jött, s a kiszorulástól való fenyegetettség a berlini kongresszuson a diplomáciai testület munkájában is megjelent: a Morava–Vardar-tengely ellenőrzésére irányuló vasút képében.

A délen lévő Szalonikiben is hasonló volt azonban a helyzet: 1877-ben a kikötőbe érkező 25 millió frankos forgalomból a Monarchia hajói csaknem 11 millió frank értékű árut adtak, míg Anglia és Franciaország 6-6 millió frankkal részesedtek a kikötő behozatalából. A Monarchia forgalma a többiek rovására egyértelmű bővülést könyvelhetett el, hiszen 1863-ban exportja még csak 4 millió frank volt a kikötőbe, 1872-ben is csupán 5,8 millió frank. A szaloniki kivitelből a Monarchia viszont csak 6 millió frankkal részesedett, míg a franciák 11 millióval.⁶⁵ Szaloniki kivitele ekkor 30 millió frank volt, azaz a háborúnak köszönhetően pozitívvá vált (viszont a forgalom értéke jelentősen esett).⁶⁶

62 *Velikov, Szt.*: Eszki-Dzsumajszkijat (Targoviskijat) panair. Isztoriczeszki Pregled, 1989/10. 53–61.

63 Ez a birodalmi átlaggal volt egyenértékű. Az 1874-es számla szerint Eszkidzsumaja 717 keresztény háztartása (a 2142 ház harmada) 42 ezer gros vergit és 33 ezer gros bedel-i szerkerjét fizetett, a teljes lakosság által fizetett tized 54 ezer gros volt. *Velikov, Szt.*: Targoviste prez vazrazsdanieto i. m. 96. Pleven környékén az egy háztartásra jutó vergi 1840 körül is 200 gros felett volt. Ez arra utal, hogy Targoviste már erősen specializálódott, a mezőgazdasági termelést a lakosok feladták, így a kereskedelmi útvonalak áthelyeződése és a kereskedelem hanyatlása megélhetés nélkül hagyta a várost, azaz vagy az elvándorlás, vagy a visszarétegződés indult be. A mezőgazdaság mellékes szerepére utal, hogy Eszkidzsumajában az egy háztartásra eső tized értéke 1870 után éppúgy 25 gros volt, mint Plevemben 1840 körül egy 2–3 ha-os birtokon.

64 *Paszkalova, V.*: Za ikonomiczeszkoto vlijanje na Avsztro-Ungarija v Balgarszkitte zemi po vreme na Ruszko-turszkata vojna, 1877–1878. Izvesztija na Insztituta za Isztorija. 1960/8. 135.

65 *Paszkalova, V.*: Za ikonomiczeszkoto vlijanje i. m. 214. *Az osztrákok egyértelműen felvevőpiacként tekintettek a térségre, s nem nyersanyagforrásként.*

66 Mindez a franciák számára negatív, a Monarchia számára pozitív mérleget eredményezett. A Monarchia a szárazföldi Szófiával is nagyobb forgalmat bonyolított, mint az angolok (100 és 75 ezer

A kereskedelmi forgalom megélénkülése természetesen a bolgár fél számára is hasznos volt. 1870-ben 50 ezer kecske- és 40 ezer báránybőrt vittek Bulgáriából Bécsbe. 1871-ben Szófiából 6 hónap leforgása alatt 200 ezer oka gyapjút szállítottak Bécsbe, míg 1870-ben 3 hónap alatt csak 15 ezer okát. Vrácából és Tirnovóból 6500 font selyemhernyógubót exportáltak a Monarchiába 270 ezer frank értékben.⁶⁷ A bolgár exportőrök felismerték a cseh textil- és bőripar nyersanyagigényében rejlő lehetőségeket, de ezzel éppen saját országuk iparosítását nehezítették meg. Az adatok mind alacsony hozzáadott értékkel bíró nyersanyagexportra utalnak, melyek egy része késztermékként visszaérkezett és elhódította a korábbi bolgár piacot, mint például a cseh textil Boszniát. A bolgár gabonatermelés jelentőségét, illetve a pesti malomipar kapacitásainak túlfelvezését jelzi a tény, hogy 1872-ben éppen bánáti tőkésék hoztak be Magyarországra 600–800 ezer konstantinápolyi kile (20 500 tonna) kukoricát. 1874-ben a teljes bolgár gabonaexport a pesti malmokat célozta meg.⁶⁸ E két adat rávilágít arra, hogy Bulgária mezőgazdasága is alacsony feldolgozottságú terméket exportált (1 kg liszt háromszor annyit ért, mint a búza), s hogy export-szerkezete eltért a szerbtől, mely ekkor még az állatkereskedelemre specializálódott, Bulgária pedig részben ezek élelmezésére. (Ezért a szerb sertésexport visszaszorulása és a magyar agrárlobbi tevékenysége részben Bulgáriát is érintette.)

II. 1. 3. A kereskedelmi fellendülés hatására lejátszódó mezőgazdasági szerkezetváltás és gazdasági-társadalmi következményei (1838–1878)

Az első fejezetben láthattuk, hogy a mezőgazdasági export fellendülése egymástól eltérő birtokstruktúrák megszilárdulását eredményezte bolgár földön, melyek kölcsönösen korlátozták egymás életterét és ez az érintett rétegek között is rivalizálást okozott.⁶⁹ Ezek kialakulásának gyökereit, módozatait, egymáshoz és a kormányzati törekvésekhez való viszonyukat, illetve – mint adaptációs stratégiák – életképességük peremfeltételeit vizsgáljuk ebben a fejezetben. A Török Birodalom peremterüle-

frank). De ez is egy visszaesésnek köszönhető: 1869-ben a szófiai osztrák export 360 ezer forint volt, az angol 270 ezer. *Paszkaeva, V.*: Za ikonomiczeszkoto vlijanije i. m. 216. Az osztrákok Drinápolyba is 1 millió frankot vittek ki, de ott már az angol és francia fölény érvényesült. A Duna mentén még érezhető volt az osztrák–magyar fölény. 1878-ban Rusze, Szvistov, Szilisztra, Rahovo és Nikápoly együttesen 9,1 millió kg értékű osztrák árut hozott be 3,65 millió forint értékben, míg a kivitel csak 2,5 millió kg és 1 millió forint volt. Ha a kilogrammonkénti értéket nézzük, akkor nem volt különbség az export és import struktúrája között, de a Balkán mégis veszteséggel zárta a mérleget, s az öt város kereskedelmének 40%-a az osztrákokkal bonyolódott. Ez egyértelműen a háborús pusztításnak volt köszönhető. Az osztrákok ekkor már csak a kereskedelem fizikai akadályoztatása és hiány esetében tudtak betörni a piacokra, békés körülmények között nem versenyezhetek az angolokkal. Ugyanekkor a többi állam 5,1 millió forint értékben hozott be 13,4 millió kg árut a fenti öt városba, melyek kivitele 1,9 millió kg és 0,78 millió forint (1,5 millió frank) volt. A kivitt és behozott áru tonnánkénti értéke között sem volt jelentős különbség. *Michoff, N.*: Beiträge i. m. II. 543–544.

67 *Paszkaeva, V.*: Ikonomiczeszkoto pronikvane na Avsztrija i. m. 138.

68 Uo. 136. 1873-ban Magyarországon nemcsak bankválság, de agrárválság is volt.

69 Balkáni viszonylatban még színesebb a helyzet: a nagybirtok dominálta gabonaexportra berendezkedő Macedónia, a magas adó sújtotta paraszti telkek dominálta román fejedelemségek mellett a törpeparcellás intenzív kultúrákat termeszto görög mezőgazdaság is megért.

tein ugyanis több struktúra rétegződött egymásra: a tradicionális gazdasági formák hanyatlása keveredett a lokális sajátosságok által életre hívott formákkal és az új formák megszilárdulását ösztönző állami törekvések eredményeivel.

Vita van a tekintetben, hogy az árutermelő nagybirtok milyen hatásokra alakult ki, mikor és miért kezdődött hanyatlása. Az biztos, hogy a csiflik terjedése és a timarlik felbomlása egymástól elválaszthatatlan folyamat, s hogy a jelenség a 18. század végétől datálható számos változást eredményezve.⁷⁰ Most azonban elsősorban a 19. századi változásokra fókuszálunk, a csiflik-nagybirtok perzisztenciájának, majd hanyatlásának okait keresve a napóleoni konjunktúra után (a kialakulásához kötődő sajátosságokról a lábjegyzetekben lehet olvasni).

Arra alapozva, hogy a csiflik-nagybirtokok száma és mérete Levintov 1878-as adatai alapján csökkent, miközben 1850–1870 között a bolgár gabonaexport értéke megduplázódott,⁷¹ Lampe szerint a nagybirtok egyértelműen hanyatlott 1815 után.⁷² A csiflik-nagybirtok a török kormányzat társadalmi és adónövelést célzó reformjai elleni védekezéséppen a napóleoni gabonakonjunktúra előestéjén szilárdult meg, de Bulgáriában még ekkor sem vált dominánssá, noha az 1840-es évek előtt valóban innen származott az export zöme, s nem a szabad paraszti birtokokról. A csiflikek gazdasági jelentőségének⁷³ esetleges csökkenése azonban még nem ok arra, hogy ezt általános gazdasági hanyatlásként értékeljük, akkor sem, ha az 1850 utáni periódusban, a parasztság saját földhöz jutásával a nagybirtok számára rivális gazdasági üzemforma jelentkezett. Annál is inkább, mert a bolgár csiflikek 1860 körül a földterület 20–25%-án a mezőgazdasági termelés és export 40%-át adták (az árendás birtokok 11%-ot tettek ki ebből), miközben a parasztság legfeljebb 20%-a dolgozott rajta.⁷⁴ Ebből követke-

70 Mint már írtuk, a csiflik gyökerei korábbra mennek vissza és jelentése is módosult az idők folyamán. A csifliket a továbbiakban árutermelő nagybirtokként értelmezzük, de az árutermelő nagybirtoknak is vannak egyéb elnevezései és formái (*agalik, beglik, goszpodarlik*). A csiflik kialakulása és a timár felbomlása párhuzamosan ment végbe, noha részben eltérő folyamatok voltak a mozgatórugói. Mivel a 18. század végétől az államnak azonnali pénzbevételre volt szüksége, terjedt az adóbérleti rendszer (*iltizam*) és a szultáni földek magánkézbe adása (*mukátaa*). Az adóbérlet megszerzése központi isztambuli árveréseken történt, ami kiváltotta az ebből kirekesztett helyi muszlim elit (ajának és beglerbégek) féltékenységét és gyors alkalmazkodását. Mivel pénzzel rendelkeztek, sőt hiteleztek, ők sem akartak kimaradni a jövedelmező üzletágból, vagy maguk is kiadták iltizamba a tartományi bevételeket. A *timárlík* bomlásának okai közül az első, hogy a legtöbb timárbirtokos viszont kimaradt ebből a folyamatból, ezért más úton keresett kompenzációt. A második, hogy olyan személy is szerzett timárt, aki nem is katonáskodási céllal kapta: a kötelezettség nélküli birtokszerzés a többieket is földszerzésre ösztönözte. A konjunktúra miatt az államnak érdeke lett volna a házbirtokok nagyságának növelése, ezért a megürült és kis jövedelmű timárbirtokok visszavétele is megkezdődött a 18. században. Ez a harmadik tényező: a timáron élő tehát igyekezett csiflikké alakítani birtokát, az adóbérlők pedig élethossziglani adóbérlővé válni (*malikané*), majd örökíteni is azt. A csiflik nem terjedhetett volna el a helyi hivatalnokok elnéző magatartása nélkül. *Sugar, P. F.*: *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354–1804*. Univ. of Washington Press, Seattle–Washington, 1977. 212–221.

71 *Lampe, J. R.*: *Bulgarian economic history* i. m. 23.

72 Lásd: *Lampe, J. R. – Jackson, M. R.*: *Balkan Economic History 1550–1950* i. m. 132–140.

73 A csifliket másképp értelmű egy a parasztság életminőségét vizsgáló kutató (tehernövekedés), s másképp a makrogazdasági mutatók javulásán a birodalom szemszögéből vizsgálódó közgazdász.

74 *Berov, Lj.*: *Ravniste na ikonomicseszko razvitie* i. m. 45–50. Quataert, Lampe és Hrisztov szerint a csiflikparasztság a parasztság 10%-át tette ki, Dimitrov azonban 20%-ot ír. Ez bizony maga is

zően fajlagos termelésük magasabb volt a kisparaszti birtokokénál.⁷⁵ Ha pedig a bolgár tudósok fenti számadatait elfogadjuk (maga Lampe is ezt teszi a lábjegyzetben kifejtett nehézségek ellenére, mégpedig a kisebb, parasztságra vonatkozó adatot elfogadva, noha ez éppen a csiftlik termelékenységét támasztja alá), akkor a csiftlik nem lehetett hanyatló gazdasági forma. 1873 előtt a csiftlik versenyképes volt a szabad paraszti birtok terjedése ellenére is, ezt orosz dokumentumok is tanúsítják.⁷⁶ Macedóniában 1912-ben is volt csiftlik-gazdálkodás, ha nem is a leghatékonyabb és legigazságosabb, de működő üzemforma volt. Az más kérdés, hogy a Tanzimat során végül is a Török Birodalom eladósodott, a birodalmi fizetőeszköz inflálódott, így Blaisdell⁷⁷ szerint a korszak makrogazdasági szempontból kudarcékként fogható fel (és ez a csiftlik megítélésén sem javított). Hozzátehetjük még, hogy a külkereskedelmi mérleg negatívvá vált, s a mezőgazdaság megadóztatása nem tudta finanszírozni az iparosítást. De mégsem volt ennyire rossz a helyzet. Mint írtuk, a gabonakonjunktúra miatt a társadalmi terhek csökkentek, és látni fogjuk, akár a Midhat tevékenysége, akár a szpáhikérdés megoldása során, hogy a modernizációnak voltak sikeres fejezetei. Ilyen szellemben értékeli az 1858-as földreform következményeit Quataert is.

Lampe szerint a csiftlik-nagybirtok létesítése egyértelműen a szpáhikhoz kötődik,⁷⁸ akik a tizedet gyakran visszatartották a kisajátított állami földeken vagy tímárjaikat adóberletté alakították (mint a bosnyák elit tette), így bevételkiesést

befolyásolja a csiftlik termelékenységéről alkotott képet. Ha Hrisztov véleményét fogadjuk el, akkor a csiftlik-parasztság kétszer akkora földet művelt, mint a szabad paraszt, és fajlagosan 6-szor annyit termelt, területegységre vetítve két és félszer annyit. Ez irreálisnak tűnik, vagy pedig el kell vetni a csiftlikek által termelt gabona részesedését az összes termésből. Álláspontunk szerint, melyet példákkal is alátámasztunk, a bolgár csiftlik egységnyi termőterületen legfeljebb 50%-kal magasabb hozamot biztosított, elsősorban azért, mert a birtokállomány egy tagban volt, szemben a kisparaszti parcellákkal. Ez azt jelenti, hogy a gabonatermelés bő harmadát adhatta a nagybirtok (lásd I. 3. fejezetbeli számításunk). Quataert, D.: *The Age of Reforms, 1812–1914*. In: *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914*. Eds.: Inalcik, H.–Quataert, D. Cambridge University Press, Cambridge, 1994. 864.

75 Brakalov csiftlikjén hétszeres-nyolcszoros volt az elvetett mag hozama, ami jobb a kisbirtok átlagánál.

76 Lásd: *Todorov, N.*: Novi danni za agrarnite otnosenia i. m. tanulmányának forrásmellékletét.

77 *Blaisdell, D. C.*: *European Financial Control in the Ottoman Empire*. Columbia University Press, New York, 1929.

78 *Dimitrov, Sztr.*: Kam vaprosza za otmenjavaneto na szpahijszkata szisztéma v nasite zemi. *Isztoriceszki Pregled*, 1956/6. 40. Kialakult tehát a piacoló, árutermelő csiftlik, s vele egyfajta jobbgátság is a 18. század végére. Ez számos társadalmi hatással járt. Az Isztambulból kiszoruló rétegek is igyekeztek bekapcsolódni ebbe a folyamatba és csiftliket szerezni. (Szerbiában például az volt a lakosság lázongásának az oka, hogy a kialakult szolgáltatások rendszerét a janicsárok megjelenése felbolygatta, ezért támogatták a paraszti mozgalmat eleinte az uraságok, a volt szpáhik is.) A romló közbiztonság miatt a csiftlikben ülők vagy hajdúknak álltak, vagy a hegyekbe menekültek új földekre. A csiftlik a romló helyzetre válaszul erősített majorságok körül koncentráltan szerveződött újjá, a falu is újratelepült. A táj átalakult, megindult a pusztásodás, a legelők kiterjedtek. A földesúr így nyert teljes kontrollt a rájuk felett: a telepesfalvakban a földek mellett ugyanis a házak, a termelőeszközök és a vetőmag is a földesúr tulajdona volt, és a termésért cserébe bocsátotta a termelők rendelkezésére (ami megkönnyítette eladósodásukat). Mivel a közösség terhei egy-egy tag továbbköltözésével nem csökkentek, az obstina tagjai maguk is érdekeltek voltak a migráció megakadályozásában. Ez viszont a zadruga és a telepesfalu megszilárdulását eredményezte. *Sugar, P. F.*: *Southeastern Europe under Ottoman Rule* i. m. 219–221.

okoztak az államnak. Ezt olvashatjuk egy 1816-os hivatalos török panaszban is, s az állam ennek hatására határozta el jogosítványaik (például a termés beszédése, adószedés felügyelete) korlátozását, majd „nyugdíjazásukat” 1832–1844 között. Az állami fellépés különben nem volt ritka. Pazvandoglu halála után szétesztették erővel szerzett földvagyonát,⁷⁹ s ha megüresedtek vagy elenyésző volt a jövedelmük, mint például 1715-ben Erzurumban, az állam akkor is igyekezett visszaszerelni a szolgálati birtokokat (éppen a konjunktúrában rejlő haszonszerzési lehetőség, valamint az adóbérlők háttérbe szorítása miatt). Szerbiában is erőszakkal akadályozták meg a további csiftlik-képzést, de nem azért, mert az oszmán állam erős, hanem éppen azért, mert gyenge volt, s a felkelők a saját kezükbe vették sor-suk irányítását. Az viszont igaz, hogy az állam felismerte a csiftlik-képzéssel és a szpáhik katonai hasznavehetetlenségével jelentkező problémát, és kezelésével is próbálkozott: a már létrejött csiftlik birtokviszonyaiban bekövetkező társadalmi változást – a régi szpáhikat, agákat valóban felváltották a bolgár kereskedők és vojvodák – áttételesen a birodalom szpáhikra irányuló társadalompolitikája is ösztönözte. 1832-től ugyanis nem a szpáhi vagy adóbérlő szedte be az adót a rájáktól, hanem az új állami hivatalnok, a vojvoda, s az a szpáhi kikerülésével a kincstárba került egyenesen. Ez viszont azt eredményezte, hogy az állam tulajdonképpen a tizedkötelezettséget egységesen kiterjesztette minden földre, ami viszont a parasztság számára okozott többletterheket, a helyi muszlim elit ugyanis megtalálta a módját pozícióinak megtartására.

Az 1816-os feljegyzés ugyan magyarázhatja a szpáhik elleni állami fellépés okát, de nem magyarázza a nagybirtok mint gazdasági forma elleni fellépést – ennek életképessége ugyanis a gabona-, munkaerő- és exportáraktól függött. A csiftlik kialakításában pedig lehet, hogy eredetileg a szpáhi/aján volt érdekelt, későbbi fenntartásában viszont más rétegek is: Bulgáriában a kereskedő-hitelező burzsoázia gyakran fektette nagybirtokba pénzét. Szófiában Hadzsi Mano, Plovdivban Coko Kableskov, Bitolában a Robev testvérek is így tettek, de évtizedekkel később a kereskedő-bankár Georgiev is beszámolt ilyen irányú terveiről Najden Gerov konzulnak.⁸⁰ Gyakori volt 1858 után, hogy a tényleges tulajdonos bérbe adta a földet, akár kisparasztoknak,⁸¹ akár egy kereskedőnek (árendátor), aki azt paraszttal műveltette. A majorsági jellegű nagybirtokok a 19. század közepétől egyre gyakrabban jobbágytelkekké alakultak – ezt a jelenséget a román fejedelemségek exportja kapcsán már érintettük –, de ez még nem jelentette azt, hogy a föld művelője kezébe megy át, a földesúr megtartotta legalább a pénzbeli adószedés jogát.

A leírtak alapján belátható, hogy helytelen a csiftliket kizárólag a napóleoni konjunktúra birtokformájának tekinteni (ugyanúgy, ahogy helytelen csak a volt szpáhikhoz, helyi ajánokhoz kötni), hiszen számos nagybirtok még 1860–1870-ben is prosperált (sőt a bevétel és a kiadások mérésére alkalmas adataink is éppen innen származnak). A nagybirtokképzés valójában két jól elkülöníthető szakaszra osztható, s a szereplők köre is változott. A napóleoni konjunktúrához kapcsolható első hullámban még a hagyományos, főként muszlim elit vett részt. A második

79 Lásd: *Dimitrov, Sztr.*: Kam vaprosza za otmenjavaneto na szpahijszkata szisztema i. m.

80 *Isztorija na Balgarija* i. m. Tom. 6. 41.

81 *Razbojnikov, A.*: Csiftlici i csiftligari v Trakija predi i szled 1878 g. *Izvesztija na Insztituta za Isztorija*, 1960/9. 143–187.

hullám a következő gabonakonjunktúrához köthető, de immár szabad piaci viszonyok között, s az adóberlő/bolgár elit is szerepet játszott benne.

A földek csiftlikké (nagybirtokká) vagy goszpodarlikká (kettős adózású birtokká), esetleg adóberletté alakítása már a napóleoni háborúk során is problémát jelenthetett, mert egy 1795-ös szultáni rendelet megtiltotta, hogy a *rája* eladja vagy adóssága fejében felajánlja földjét,⁸² de a gabonaexportban rejlő lehetőségek miatt a csiftlík-képzés másodreuzsánszát élte 1839–1851 között.⁸³ Galabov az 1840-es adóregiszterekből kiindulva úgy vélte, hogy Vidin–Belogradcsik–Lom térségében a falusiak nem birtokolták ténylegesen a földet, hanem agák bérlői voltak, akik *tapia* révén bírták a falu vagyonát, és a falusiak csak a *polovinát* vagy *tretinát* tarthatták meg (a termés fele-harmada). A szpáhik, helyi ajánok, akik tehát jog szerint nem lehettek volna tulajdonosok, itt már így vannak feltüntetve, s ezen az 1858-as földreform sem tudott változtatni.⁸⁴

Hrisztov szerint 1804–1813 között például a falusiak földvesztésének egyik legfőbb oka a rossz termésű évek és a háborús helyzet miatt a szpáhinak járó tized kifizetésének elmaradása volt, amelynek kifizetéséhez kölcsönt (*borcs*) kellett felvenni, amelynek fedezetéül a föld szolgált. Aki adósságspirálba került, elvesztette földjét.⁸⁵ 1857-ben 83 ember a Nišava völgyében tanúsította, hogy korábbi „uruk”, Nedzsib bég a lakosok tudta nélkül eladta őket Gyakovai Alinak⁸⁶ – a falusiak azzal próbáltak helyzetükön javítani, hogy a föld jogilag a szultáné, tehát csak ő idegenítheti el azt. Az a tény, hogy a „goszpodár” adta el a földet, arra utal, hogy csiftlíkként (magánbirtokként) kezelte azt.⁸⁷ A lakosok kis száma és az a tény, hogy felajánlották házaik megvételét – tudniillik a szpáhi- és vakufbirtokokon a *bastina*, a ház a paraszt tulajdonában volt, mind erre utal.

Egy másik dokumentum a leszkováci kaza 85 házának folyamodványa. Itt Sziámi pasa 600 embere megölt néhány helybelit, mert ellenálltak a csiftlikké alakításnak (1815). A lakosok panasza hiábavaló volt: birtokaikat *tapia* fejében kapták

82 Hrisztov, Hr.: Njakoi problemi na prehoda ot feodalizma kam kapitalizma v isztorijata na Balgarija. Isztoriceszki Pregled, 1961/3. 95.

83 Niš és Konstantinápoly is tele volt menlevél nélküli paraszti kérvényezőkkel, akik a birtokviszonyok megváltozása ellen tiltakoztak – gyakran börtönbe vetették őket. Hahn, J. G. von: Reise von Belgrad nach Saloniki. Wien, 1868. 36–37.

84 Galabov, G.: Za osznovnite nacsala na pozemelnata szobsztvenoszt v Oszmanszkata Imperija i szpecialnio v Balgarija pod turszko vladicsztvo. Godisnik na Szof. Univ., 1947. 28.

85 Hrisztov, Hr.: Njakoi problemi na prehoda ot feodalizma i. m. 91. és Hrisztov, Hr.: Kam vaprosza za zagrabvaneto na szelszkite zemi zemi i szazdavaneto na csiftlíci i goszpodarlici v Evropejszka Turcija prez XVIII–XIX v. Izvesztija na Insztituta za Isztorija, 1964. i. m. 153–155.

86 Hrisztov, Hr.: Kam vaprosza za zagrabvaneto na szelszkite i. m. 152.

87 A csiftlík és goszpodarlik közti különbség lényege a szakirodalomban igen vitatott. Az biztos, hogy a goszpodarlik későbbi, 19. századi képződmény. A második tized rákényszerítése a lakosságra tulajdonképpen goszpodarlik, de a paraszt ezzel gyakran nem volt tisztában, ezért kérvényeikben-panaszaikban a csiftlík kifejezés fordul elő gyakrabban. A goszpodarlikföldön gyakran falu áll, ahová a muszlim birtokos erővel terjeszti ki hatalmát és átveszi a feudális adók feletti rendelkezést (az állam és a helyiek kárára). A csiftlík ugyan korábbi képződmény, de a 19. században a társadalmi-jogi keretek fellazulásával gyakran nem művelt, állami földekre is kiterjesztik, s az *izpolicsar* (a földet a termés harmadáért, feléért művelő) és *rataj*- (bérmunkás)réteg dolgozik rajta, sokszor a falu is újratelepített képződmény. A csiftlíken dolgozó parasztnak nincs tulajdona. A goszpodarlik a hegyvidékeken volt domináns, a csiftlík az alföldeken. Hrisztov, Hr.: Kam vaprosza za zagrabvaneto na szelszkite i. m. 160–161.

meg, a szabad falu visszaminősült csiftlikké. Kocsána lakosai szintén panaszkodtak 1858-ból, hogy Gyakovai Ali csiftlikké alakította falujukat, noha az eredetileg szabad volt, és most kettős tizedet kell fizetniük az államnak és a földesúrnak (tehát valójában goszpodarlik volt). Őseik viszont még *miri* jellegű (állami föld) birtokon dolgoztak.⁸⁸

A csiftlik- és goszpodarlikképzést elősegítette a parasztok esetleges elszegényedése, ha adóhátralékuk vagy adósságuk volt – akár a helyi kocsmáros (Kir Taso), akár bolgár csorbadzsi (Valko Csalakov) felé. A parasztság pedig már a 18. század végén jelentős tartozásokat halmozott fel: Popovóban Szulejmán aga drinápolyi adóbérlőnek és hitelezőnek 12 ezer grossal tartoztak, Dervis mogulában 22 ezerrel: ez utóbbi akkoriban 150–200 kg tiszta ezüst vagy kétszer ennyi súlyú vert ezüsttartalmú pénzzel volt egyenértékű. 1751-ben Szófia térségében Sztolnik falu 239 ezer akcséval tartozott, Ahmed agának pedig 13 falu 1,25 millió akcséval 1761-ben. 1778-ban Szulejmán agának 20 falu 13 ezer grossal volt adós.⁸⁹

De léteztek más okok-módok is. Zahariev szerint Karamanica szabad (*rája*) faluban egy szpáhi vásárolt magának egy földdarabot – tíz éven belül a borcs miatt a falusiak elvesztették tulajdonjogukat, és *keszimben* meghatározott terméshányadot fizettek a szpáhinak. Boszilegrádban máshogy alakult ki a csiftlik: ez timarlik alatt lévő falu, azaz nem örökíthető szolgálati birtok volt, míg egy szpáhi nem vásárolt magának a faluban egy földdarabot. Itt a föld megmaradt a falusiak tulajdonában, de a szpáhi bérmunkára kényszerítette őket saját földjén (*izpolicsari*).⁹⁰ Enisz efendi félmillió grossal tartozott az államnak, így az általa kisajátított földeket egyszerűen az államnak adta, amely újra elidegenítette – a parasztok hiába követelték vissza birtokaikat. A precedens is sokat számított, még ha jogtalan volt is: Vodnjanci falut (94 ház) Pazvandoglu adta tapiával Memis agának, noha az *miri* (állami) föld volt, tehát a jogbitorló ajánnak nem volt jussa elajándékozni. Az aga halála, illetve Pazvandoglu bukása után a falu nem nyerte vissza szabadságát: Izzed Mehmed pasa (tehát a szultáni hatalom legitim képviselője) *mahlúlnak*, megüresedett birtoknak nyilvánította, majd Cselebi agának adta.⁹¹ A leírt esetekben nem csak a birtokjog és a tulajdonjog ütközött

88 Kérdés, hogy mire hivatkozhattak a parasztok a visszaélések ellen: az 1839-es gülhanei hatt-i sherif ugyanis inkább általánosságokat és elveket fogalmazott meg, de a Tanzimathoz kötődően, a társadalmi változások szükségyszerűségét és a folyamatok visszafordíthatatlanságát felismerve, számos tulajdonjogi kérdésben született áttörés. Az 1839–1858 közötti reformokat az úgynevezett Kanun'ü Kalemije tartalmazza – ezek zöme a mezőgazdasággal kapcsolatos, illetve a földtulajdonlás jogának terjedésével függ össze. Például az 1840. áprilisi törvény tartalmazza a tulajdonhoz való jogot és a kisajátítás törvénytelenységét, azaz a tulajdonjog védelmét is. A *miri* (állami) birtokokon a földtulajdonlás jogát először egy 1847. évi szabályozás fogadta el. Ekkor az egyenes ági örökösök (fiúk, annak hiányában a lány) örökösödési jogát ismerték el. Az 1858. évi törvény még nem ismerte el a birtok szabad adásvételét, tehát forgalma korlátozott volt, de tapia megfizetése árán gyakorlatilag bármelyik rokonra vagy a faluközösségre ráruházható volt, egyenes ági leszármazott esetén pedig az örökítés illetékmentes volt. *Milkova, F.: Razvitie na naszledsztenite prava varhu mirijszkite zemi. Isztoriceszki Pregled, 1961/3. 77. és részletesebben: Milkova, F.: Razvitie na oszmszanskoto pozemleno zakonodatelsztvo ot 1839 do 1878. Isztoriceszki Pregled, 1965/5. 31–56.*

89 Isztorija na Balgarija i. m. Tom. 5. 39. Ekkor 1 gros körülbelül 20 g ezüst és 120 akcse, tehát az 1,25 millió akcse = 10 ezer gros, 200 kg ezüst.

90 *Zahariev, J.: Kjusztendilszko Kraiste. SZBNU, Tom. 32. 1918. 32.*

91 *Zahariev, J.: Kamenica. SZBNU, Tom. 40. 1935. 379.*

össze, az elvi különbség mellett sokkal többet nyomott a latban a gyakorlati következmény: az új elemként jelentkező bérleti díj vagy terményhányad, azaz a paraszti terhek növekedése. Csak 1874-ben 40 család menekült át Szerbiába Kraiste hegyvidékéről ilyen okok miatt (annak ellenére, hogy ez igen káros volt az obstinának), amint azt az oszmán vizsgálóbiztos megállapította.⁹² A kollektív tudat (és a sajtó) viszont megőrizte az eredeti állapotokat. A felszabadulás után Egalnicában (Radomir) Biljar bejtől és unokájától 27 lakos 931 dönüm földet követelt vissza mint törvénytelenül kisajátítottat. A belogradcsiki Mehmed Eminovtól 1880-ban 800 uvrat földet követeltek vissza a parasztok.⁹³ A csiftlik-képzést szintén megkönnyítette, hogy az 1828–1829-es orosz–török háború során közel 100 ezer bolgár menekült el az országból, s bár zömük hamarosan visszatért, birtokaikat az aján gyakran lefoglalta (noha éppen megőriznie kellett volna).⁹⁴

A „szultáni” föld magántulajdonba kerülését az előbb említett általános gabonakonjunktúrán túl azonban számos más jelenség is táplálta, hiszen a konjunktúra önmagában éppenséggel nem készítette volna az államot földjei elidegenítésére, sőt ellenkezőleg. Quataert úgy véli, hogy az állam eredendően nem is támogatta a nagybirtok kialakulását. A marxista Koszev és Hrisztov értelmezése szerint, mivel a szpáhik életmódjának egyik fontos összetevője, a zsákmány a hadi kudarcok miatt megszűnt, s mert az államtól segítséget nem kaptak, életmódjuk és társadalmi státusuk fenntartása érdekében többletjövedelemre kellett szert tenniük, ezt pedig gyakran birtokaik eladásával vagy átalakításával érhették el.⁹⁵ 1844-ben Prištinában a 80 földesúr közül 12 már csiftlik-birtokosként került feltüntetésre, a többi tímárlíként.

A törvényekkel való visszaélés vagy a központi hatalom gyengesége lehetőséget nyújtott a vagyon felhalmozására. Dervis aga Tirnovóból 5500 dönüm földet harácsolt össze 1,1 millió gros értékben,⁹⁶ ami jócskán meghaladta az egyszerű tímár vagy ziámet értékét. Álljon itt néhány példa a szpáhik jövedelmének megbecslésére: a nyugdíjrendszer (*bedel-i tímár*) bevezetése előtt Csaus Ahmed (vranjai Omer fia) tímárbirtoka 1841-ben Rades faluban (Radoviste körzet) 1500 grost jövedelmezett terményben,⁹⁷ a szpáhinak és az államnak járó további tized jellegű bevételek viszont

92 *Dimitrov, Sztr.*: Csiftlikoto sztopansztvo prez 50-60-te godini na XIX. vek. Isztoricseszki Pregled, 1955/2. 22.

93 Uo. 10–11. Egy uvrat körülbelül 2-2,5 dekár.

94 Statistische Mitteilungen über Bulgarien. (Aus der Zeitung von Odessa.) – Das Ausland. 5 Jahrg. Bd. 1. Nr. 30–41. München, 1832. 161.

95 A tizedet fizetők jogilag bírják a földet – a szpáhi azért kap tizedet, mert nem ő a föld tulajdonosa, csak hasznélvezője. Ha egy falu nem tizedet fizetett, hanem ürdzsetet, az azt jelentette, hogy még az oszmán reformok előtt elvesztette a lakosság a tulajdonjogot a föld felett. *Dimitrov, Sztr.*: Kam vaprosza za otmenjavaneto na szpahijszkata i. m. 55.

96 *Dimitrov, Sztr.*: Csiftlikoto sztopansztvo i. m. 11.

97 89 kile búzát (7 gros egységáron), 122 kile rozst (4,5 gros), 44 kile árpát (3,5 gros). Ha 1 kile, azaz körülbelül 25 kg = 7 gros, így 1 tonna ekkor csak 300 gros (1840 körül). Ez körülbelül 50 kile vetésterület termése, azaz 5–6 ha föld bevétele. Ennél nyilván nagyobb volt a szpáhit ellátó birtokok össz nagysága, hiszen a parasztoznak is maradt terménye. Például a fenti értékhez hasonló volt 1840 körül a 38 háztartásból álló Bakovo falu összes terménye (72, 29, 16 kile), de itt egy kile 100 oka volt, nem 20. Azaz tkp. 350, 150, 80 konstantinápolyi kileről van szó. A falu tehát körülbelül 3400 gros gabonajövedelemmel bírt a fenti árakon számolva, azaz ha egy szpáhit számolunk, akkor 40%-os volt az adó.

II. 9. táblázat.

**Az 1715-ben Erzurumban működésképtelenség miatt elkobzott-felszámolt
(2114 db) és az 1792-ben még működőképes szpáhíbirtokok (48 db) jövedelemnagyság
szerinti eloszlása**

Ezer akcse (1792. évi árfolyamon)	1715 (db)	%	Gramm ezüst	1792 (db)	%
2–5	670	32	100–250 (2–5 ezer akcse)	3	6
5–10	746	35	250–500	7	14
10–20	616	29	500–1000	8	16
20 felett	82	4	1000 felett (ziámet, 20 ezer akcse felett)	30	62

Egy akcse 1710-ben 0,15 g ezüst, 1792-ben 0,05 g. (1792-ben 1 gros = 5-6 g ezüst = 120 akcse.) Dimitrov, Sztr.: Politika na upravljavasta i. m. 55. alapján saját számítás. Az 1715-ös eredeti akcseértékek 1792-es értékekre átszámolva.

éppen annyit hoztak, mint amennyibe begyűjtésük került. (Ez utóbbi nem egyedi jelenség volt, s ez is a birtok- és jövedelemstruktúra megváltoztatásának szükségletét erősítette.)⁹⁸ Egy piaszter 0,8 gramm ezüst volt az 1840-es években, azaz 1500 gros jövedelem 1200 gramm ezüst, míg 1870 körül 1500 gros 1500 gramm ezüsttel egyenértékű, illetve egy 5 ha-os paraszti birtok hasonló jövedelmet termelt ezüstben kifejezve. Ebből következően egy kisparaszt nem volt szegényebb, mint a szpáhik kevésbé módos fele. Egy jobban fizetett bolgár tanár pedig ezüstben kifejezve hasonló jövedelemmel bírt, mint a példában írt szpáhi.

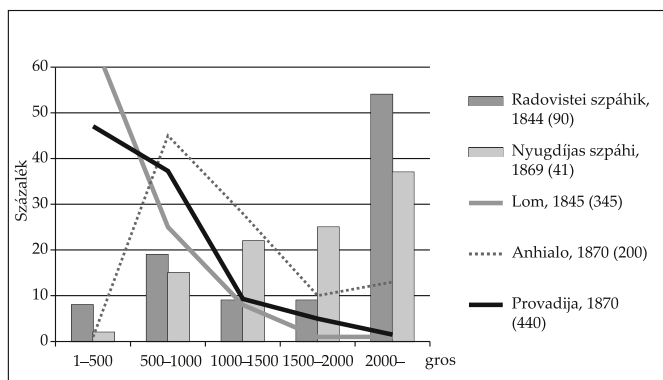
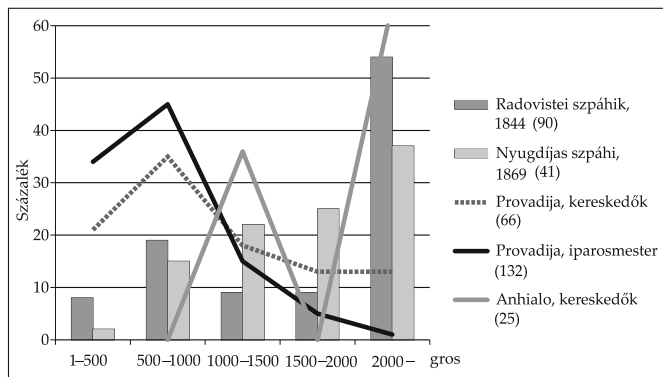
Összevetve a szpáhik vagyoni differenciálódását Radoviste bolgár város felszabadulás előtti társadalmi szerkezetével elmondható, hogy az 1845-ből és 1869-ből származó listán szereplő szpáhik még mindig a társadalom vagyonosabb rétegei közé tartoztak [III. 4. a) és b) *ábra*]. Ha a városi társadalmat foglalkozás szempontjából differenciálatlanul vizsgáljuk, akkor egyértelmű, hogy ott 1500 gros feletti éves bevétellel a lakosság csupán 10–20%-a rendelkezik, míg a szpáhik esetében ez 50–70% a két időpontban. Provádijában 1870 körül a kézművesek, iparosok csak 20%-a keresett 1000 grosnál többet, a földművesek esetében ez 10%, a kereskedők esetében 44% volt, míg a szpáhik esetében közel 70%.⁹⁹ A gazdagabb Anhialo városában 1870 körül a kézművesek 31%-a bírt 1500 grost meghaladó évi

98 Huszein (Abdulhalim fia) Pades faluban (Dupnica körzete) lévő tímár/mukáta birtoka után 1840 körül a következő jövedelmeket húzta: 24,5 kile búza (egy kile itt 12 gros) – 318 gros értékben, 52,5 kile rozs 512 gros értékben, 17,5 kile árpa 157 gros. A gabonanövények összesen 1050 grost jövedelmeztek, a tized jellegű pénzbevételek 530 grosra rúgtak (széna–szalma 149 gros, dohány 231 gros), de beszedésük 160 grosba került. Az állami ötd levonása után (a szpáhi csak a beszedett érték 80%-át tarthatta volna meg) 1150 gros maradt. *Dimitrov, Sztr.*: Kam vaprosza za otmenjavaneto na szpakijzkata szisztema i. m. 48–49. Ezt a beszedési rendszert a szpáhi kiiktatása céljából az 1830-as években kezdték megreformálni.

99 Ugyanez a trend igaz volt a 18. század végén a vidini janicsárookra. Hiába vagyonosodott a keresztény társadalom 1720–1800 között, a janicsárok helyzete még ennél is jobban javult. Ez a „kirdzsali idők” aszkeri rendre vonatkozó legfontosabb sajátossága. (A mesteremberek ekkor is vagyonosabbak voltak a janicsároknál, de közöttük sok volt a muszlim.) Lásd: *Atanaszov, Hr.*: V oszmanszkata periferija i. m.

II. 4. a) és b) ábra.

A szpáhik és városlakók vagyoni különbségeinek alakulása, 1840–1870

Gros és %, folyó áron számolva, az 1840-es gros 0,8 g ezüzzel, az 1870-es 1 g ezüzzel egyenlő.

Adatok: Todorov, N. és Dimitrov, Sztr. tanulmányaiból átszámolva.

jövedelemmel, a kereskedők esetében viszont ez kétharmad volt, azaz leginkább a kereskedőréteg vagyoni helyzete volt a szpáhikéhoz mérhető. Sőt bizonyos szempontból kedvezőbb is: a szpáhik 20–25%-a 1000 grosnál kevesebb jövedelemmel rendelkezett, a kereskedők esetében ez 0% volt.

A vizsgálatba bevont szpáhik jövedelemeloszlása tekintetében jelentős változás figyelhető meg 25 év alatt, a nyugdíjrendszer bevezetésével. Míg 1844-ben a vizsgált szpáhibirtokok fele 5000 grosnál (4000 gramm ezüst) többet jövedelmezett, addig 1869-ben a 41 vizsgált, immár nyugdíjazott szpáhinak csak ötöde rendelkezett 3000 grosnál nagyobb jövedelemmel. Az alacsonyabb jövedelmi kategóriák esetében az 1000–2000 gros közötti intervallum gyakorisága 1869-re jelentősen nőtt. Azaz a nyugdíj inkább kevesebb volt reálértéken, mint több 1845-höz képest.

Pedig már az 1844. évi jövedelmi értékek sem voltak magasak, a hadra keléshez legalábbis nem elegendők. Az 1715 táján Erzurum vilajetben elkobzott és szultáni házbirtokokhoz csapott tímárok száma (az összes 40%-a!) alapján a rendszer már komoly válságban volt (II. 9. táblázat). Itt 3000 akcse alatt (ez 400–600 gramm

ezüst) volt a szpáhíbirtokok kétharmadának az éves jövedelme,¹⁰⁰ miközben egy ló felszerelésének ára 600 gramm ezüstmél kezdődött. Azaz a szpáhiik nagy része egy lovat sem tudott volna felszerelni. Egy pár pisztoly ára 100–1000–5000 piaszter volt a minőségétől függően.¹⁰¹

A 18. század végén Dimitrov szerint a kormányzat 500 gros jövedelmet várt volna el a szpáhíbirtoktól, hogy a megfelelő minőségű katonát kiállíthassa.¹⁰² ez ekkor körülbelül 2000-2500 gramm ezüstöt tett ki. 1792-ben a vizsgált 48 szpáhíbirtokból már csak a 30 ziámet felelt meg ennek a kritériumnak. A 19. század közepén az utóbbi, ezüstben megadott érték 3000 grossal volt egyenértékű, de ennek a peremfeltételnek a példánkban vizsgált 90 szpáhíbirtok fele nem felelt meg 1845-ben sem (*II. 10. táblázat*).¹⁰³ Ehhez képest az állami nyugdíj átlagos értéke 2000 gros/év volt.¹⁰⁴ Ez körülbelül 3-4 ha gabonatermő vetett terület teljes bevétele volt egyenértékű (ugarral 7–8 ha-os birtok, de a kedvezőtlen adottságú hegyvidéki területen ennek duplája). Az állami nyugdíj tehát kárpótolta a tímárbirtok kieső jövedelmét, de egy csiflik nyilván nagyobb perspektívát jelentett.

A szpáhiluk szétesését és a csiflik elterjedését elősegítette az állami megrendelések felértékelődése,¹⁰⁵ majd a szabad kereskedelmi periódusban az általános gabonakonjunktúra, mint külső tényező, mely egyébként a birodalom modernizációjához (például a szpáhikérdés megoldásához) szükséges forrásokat is előteremtette. Hajtóerő tehát volt. 1834-ben a Porta 550 ezer (isztambuli) kile gabonát rendelt Észak-Bulgáriából, 1837-ben pedig 1 milliót (25 ezer t).¹⁰⁶ Igény is volt tehát, de a termelők 1838 előtt nem voltak érdekeltek a termelésben az alacsony felvásárlási árak miatt, csak egyes spekulánsok, mint a tevékenységéért kivégzett csiflik-birtokos, Ibis aga.¹⁰⁷ A Tanzimat gazdasági reformjaival párhuzamosan az észak-bulgáriai gabonafélék kivitele az 1840-es évekre megtízszereződött az

100 Eredetileg 3000 akce után kellett 1 lovat kiállítani a birtokosnak, de ez 1550-ben még 2100–2500 gramm ezüst volt! *Dimitrov, Sztr.*: Politikata na upravljavasta varhuska v Turcija prez XVIII v. Isztoricseszki Pregled, 1962/5. 41–55. A 2100 birtok 6,7 millió akcset jövedelmezett. Ez átlagban ugyan 3000 akcset ad, de ezüstben elmarad a 200 grammtól. Dimitrov megjegyzi, hogy a birtok névértéke sohasem egyezett a ténylegesen beszedett összeggel; itt azonban üres vagy rájáik nélküli birtok volt az elkobzott birtokok nagy része, tehát a megadott jövedelem reálisnak tekinthető.

101 Statistische Mitteilungen i. m. Az Atanaszov által használt inventár (*szidzsil*) az egyik keresztény végrendelkező esetén említ egy 50 gros értékű puskát. Ez 500–800 gramm ezüstnek felelt meg akkor, amit 1720-ban a hagyatékok értéke alapján a janicsárok 45%-a, 1800-ban 20%-a nem engedhetett meg magának, ami adalékul szolgál e réteg társadalmi differenciálódásához és a deklasszálódók katonai funkcióinak sorvadásához – éppen ahhoz, amit vizsgálunk.

102 Lásd: *Dimitrov, Sztr.*: Politikata na upravljavasta i. m.

103 Az ezüstben kifejezett emelkedés oka, hogy 1715-höz képest a megélhetési költségek közel háromszorosukra emelkedtek 1860-ra, s ezt a bérek is követték. 1844-ben Prištinában a 68 földesúrból csak 7 éves jövedelme haladta meg a 3000 grost (10%), a 2000 grost pedig összesen 20 főé (30%).

104 *Draganova, Szl.*: Materiali za Dunavszkija vilaet i. m. 19. táblázat, 33. Az első 41 személy alapján. Egy 500 ha szántóval rendelkező nagybirtok adóját 50 ezer grosért adták bérebe 1912-ben. Egy ha tehát 100 gros adót (800 gros terményt jelent), a 2000 gros 20 ha-t 1912-es áron. Tehát a szpáhi átlagos nyugdíja 20 ha vetett földről szedett adójával volt egyenértékű.

105 *Koszev, D.*: Vasztanieto na szeljanite i. m. 474. és *Hrisztov, Hr.*: Njakoi problemi na prehoda ot feodalizma i. m. 83–107.

106 Uo. 1 kile = 15–18 oka, azaz 20–22 kg itt és ekkor.

107 *Dimitrov, Sztr.*: Isztorijata na edin ajanin i. m. 65–78.

II. 10. táblázat.

90 szpáhibirtok jövedelmezősége Bulgáriában a 19. század elején Radoviste térségében (gros), 1792-ben Ruméliában (48 birtok),
 illetve 41, bolgár földön élő szpáhi nyugdíja 1869-ben

1840, Radoviste térsége*	1–500 gros 400 gramm ezüst	500–1000 gros 400–800 gramm ezüst	1000–2000 gros 800–1600 gramm ezüst	2000–5000 gros 1600–4000 gramm ezüst	5000 gros felett	
Birtok és %	7 (8%)	17 (19%)	16 (18%)	3 (3%)	46 (51%)	
1869, nyugdí- jazott szpáhik	1–500 gros	500–900 gros	900–1500 gros	1500– 2000 gros	2000– 3000 gros	3000 gros felett
Birtokos és %	2 (5%)	6 (15%)	9 (22%)	10 (25%)	7 (17%)	8 (20%)
1870, Provádija kereső lakossága	207 (47%)	164 (35%)	41 (10%)	28 (6%)		
1792	2000–5000 akcse 500 gramm ezüst alatt**	5000–10 000 akcse 500–1000 gramm ezüst	10 000–20 000 akcse 1000–2000 gramm ezüst	20 000 akcse felett 2000 gramm ezüst		
Birtokos és %	3 (6%)	7 (14%)	8 (17%)	30 (62%)		

1 gros = 0,8 gramm ezüst 1840-ben, de 1 gramm 1869-ben.

* 1000 gros felett csak 7 birtok kiegészítő jövedelme volt; valamennyi birtok konstantinápolyi hivatalnok (nem katonai) tulajdonában, 500–1000 gros között 14 birtoké, a többié 500 gros alatt.

** Az 1792-es adatok esetében a tényleges ezüstben kifejezett érték megduplázva a megélhetés összevethetősége érdekében (1792–1860 között az árak és a bérek is duplájukra nőttek). 1780-ban 10 akcse = 1 g ezüsttel, 1800-ban már 20 akcse = 1 g ezüst.

Dimitrov, Sztr.: Kam vaprosza za otmenjaveneto na szpahijszkata szisztema i. m. 36. Dimitrov, Sztr.: Politikata na upravljavasta i. m. és Draganova, Szl.: Materiali za Dunavszkija vilaet i. m. 19. táblázat, 1. oldal.

1830-as évekhez képest a gabonaár-korlátozások megszüntetése után.¹⁰⁸ Mint megelőlegeztük, 1840 után az első hullám hagyományos, muszlim eredetű nagybirtokos rétegén túl újabb, keresztény rétegek kapcsolódtak be az árutermelésbe a nagybirtokok megszerzésével. Megerősödésüket részben az állam is támogatta a szpáhikkal szemben, hiszen megbízható adóbérlőkre volt szüksége, de ugyanilyen fontos a jogi háttér változása és a tőke eredete is. A következőkben ezt a folyamatot tekintjük át.

Az árutermelő piaczgazdaságra való áttéréssel a birodalomban felértékelődött a föld mint áru, illetve mint tőke (mely jövedelmet termelt). Noha már az 1840-es évektől a bolgár csorbadzsik szedhették be az adót a *maktu-rendszer* alapján, ami lehetőséget teremtett számukra a tőke felhalmozására, mégis a bolgár történészek (például Danailov, Berov, Paszkaleva, Koszev, Hrisztov) szerint a hagyományos szpáhibirtok felvásárlásához – akár kisparaszti használatbavéte-

108 Berov, Lj.: Agrarnoto dvizsenie v Iztocna Rumelija po vreme na osvobodzdenieto. Isztoriceszki Pregled, 1956/1. 5.

léhez, akár csiftiliké alakításához – szükséges pénzmennyiség valójában a krími háború idején érkezett az országba, amikor megnövekedett a kereskedelmi tevékenység, és a vidéki, belföldi cserekereskedelmet is felváltotta a pénzforgalom.¹⁰⁹ Előtte ugyanis olyan virágzó városban is, mint Szvistov, a kereskedők tőkeereje nem haladta meg a 40 ezer frankot (körülbelül 400 ha föld, lényegében egy csiftilik értéke). A krími háborúban a Kiszimov kereskedőcsalád 1,2 millió gros tőkét halmozott fel.¹¹⁰ A Ijaszkoveci csorbadzszik 80 ezer groszt kasszíroztak a hadiszállításokból.¹¹¹ 1876-ban a zsidó Rozenec kereskedőcsalád Ruszében 20 ezer frank tőkével bírt, ami nem ért fel Szaloniki kisebb helyi kereskedőinek tőkéjével sem. Éppen ez a relatív tőkehiány lesz az iparosítás egyik hátráltatója is, a rendelkezésre álló tőke mennyisége ugyanis komoly ipari magánvállalkozások beindításához (állami támogatás nélkül) nem volt elegendő, de a földvásárláshoz igen. Ennek a jelenségnek köszönhetően a bérlők és kereskedők egyaránt megkezdtek a földek felvásárlását a bégektől (Trákiában és Kazanlikban a föld egyenes arányban drágult a bolgár vásárlóerő növekedésével).¹¹² A kereskedők azért, mert a föld ekkor viszonylag gyorsan megtérülő hasznot jelentett a gabonakonjunktúra miatt és a rendelkezésre álló tőkemennyiség számára ideális célpont volt, a jogi akadályok pedig 1858-ra elhárultak.¹¹³ A földbe befektető bolgár komprádor kereskedőtőke tipikus képviselője, Cvjatko Radoszlavov szvistovi kereskedő osztrák vasat hozott be és Nyugat-Európába Galați-on keresztül gabonát szállított¹¹⁴ – vagyont tehát nem az iparosítás elősegítésébe fektette, éppen ellenkezőleg, tevékenysége a bolgár dezindusztrializációt érdekeit szolgálta. Akárcsak Szerbiában, itt is kialakult a komprádortőke: a fogyasztás növekedésével megjelentek az importkereskedők, s az export- és importkereskedők közötti küzdelem később gazdasági érvekkel, majd politikai töltettel is színesedett.¹¹⁵

A gazdasági élet fordulópontját Lampe is 1857–1858 körül látja, de nem csak a krími háború eredményezte konjunktúra hatásaként jelentkező tőketöbblet és

109 Bulgária gazdasági fejlődése és közgazdasága. A magyar-bosnyák és keleti gazdasági központ kiadványai. 6. Budapest, Pallas, 1917. 26. (Alexandar Cankov és Georgi Danailov politikus-történészek tanulmányai), 4–5.

110 Koszev, D.: Otrazsenieto na krimszkata vojna (1853–1856) v Balgarija. Isztoricseszkii Pregled. 1946–1947/2. 185.

111 Hrisztov, Hr.: Kam vaprosza za klaszite i klaszovite otnosenija v balgarszkoto obstesztvo prez vazrazsdaneto (proizhod, szocialna prinadlezsnozt i rolja na csorbadzsite). Izvesztija na Insztituta za Isztorija, 21 (1970) 76.

112 Palaré, M.: Balkanszkité i konomiki 1800–1914. i. m. 57.

113 A földek megszerzését a kereskedők részéről a kereskedelem megszervezése követte a szabad kereskedelem engedélyezése után. De a tőkehiány itt is korlátot jelentett, legalábbis összefogásra serkentett. A várnai bolgár kereskedelmi részvénytársaság 1872 körül 118 részvényest számlált, akik 200–500 gros tőkét adtak a vállalkozásba, s az átlag 20–25%-os haszon is közöttük oszlott meg. 1872 körül az alaptőke 70 ezer gros volt, ennek 20%-a 15 ezer gros, azaz egy társult tagra 150 gros osztalék jutott.

114 Életét lásd részletesen: Paszkaleva, V.: Ikonomiczeszkoto pronikvane na Ausztrija u nasz ot 30-te godini i. m. és az osztrák–bolgár kereskedelmet: Paszkaleva, V.: Avsztro-balgarszki targovszki vrazki v kraja na XVIII. i nacsaloto na XIX. vek. Isztoricseszkii Pregled, 1958/5. 83–92.

115 Rahovában importra specializálódott cégek voltak: Milcsov, Krisztov, Teodorov, Mladenov, Bobcsevszki, exportra specializálódott cégek pedig: Karakas, Dimitrov, Ivanov, Halima, Rajkov és Bobcsevszki. Kanitz, F.: Donau-Bulgarien und der Balkan i. m. II. 175.

vásárlóerő-növekedés miatt. Szerinte a krími háború utáni *dekonjunktúra eredményezte gabonaárésés* és az ezzel párosuló 1857-es *rossz termés* (mely nem tudta el-
lensúlyozni az áresést), majd az 1858-as oszmán törvénykönyv, melyben *garan-
tálták a bérlő jogait*, a tulajdonszerzést, továbbá *eltiltotta a földesurat a mezőgazdasági
adók beszedésétől*, s így a tulajdonosokat a föld eladására készítette, voltak az okok
– ehhez járult még az *emelkedő földár*. Viszont a birtokok felvásárlásához szükséges
tőke csak azoknak állt rendelkezésére, akik maguk korábban is bekapcsolódtak a
mezőgazdasági konjunktúrába, azaz a bolgár parasztok, valamint kereskedő-adó-
bérlők megélénkülő földvásárlásai azt is bizonyítják, hogy 1840 után áttételese-
n a termelők maguk is profitáltak a kereskedelemből. A csorbadzsi ugyan realizál-
hatott nagy hasznot rövid idő alatt, például 1853–1856 között, de kisparasztok is
vásároltak földet, nekik pedig a tőke összegyűjtéséhez több időre volt szükségük.

Az 1845–1856 közötti periódus alacsony föld- és magas gabonaárai miatt sok-
kal jobb lehetőséget kínált a tőkefelhalmozásra, mint az 1858–1870 közötti. 1858
a jogi kereteket tisztázta, így kedvezőbb klímát biztosított a földvásárláshoz, vi-
szont 1858 után 1870-ig emelkedtek a földárak a föld szabad forgalmának és a
magnövekvő keresletnek köszönhetően. Ez többletbevételhez juttatta a birtokost.
A többletjövedelem eredete tehát már az 1840-es évektől nyomon követhető, a szabad
kereskedelem terjedéséhez és a Török Birodalom fizetőeszközének újabb devalvá-
ciójához köthető. A krími háború elnyújtotta e konjunktúrát.

Mindez felvet egy – a nagybirtok terjedésével szoros kapcsolatban álló – má-
sik kérdést is, a bérlőparasztok földhöz jutását. A vidéki bolgár földművesnek a
19. század elején még alig volt saját földje, zömmel a városiak rendelkeztek ki-
csi parcellákkal. A nem művelt *állami földekre* terjeszkedő nagybirtok feles bérlői
ugyan az *izpolicsarsztvo* segítségével idővel birtokossá válhattak, s megkezdődött a
szabad kisparaszti birtok kialakulása, de folytatódott a szpáhi- és állami birtokok
csiftlikké-gospodarlikká alakulása is. E két folyamat egymással és a gabonakon-
junktúrával párhuzamos volt, és mint eddig is láttuk, nem konfliktusmentes. A fel-
szabadulás idejére a partvidéken a bolgár parasztság 70–80%-a rendelkezett saját
birtokú és tulajdonú, eladható, örökíthető földdel,¹¹⁶ míg Macedóniában a csiftlik
vált domináns formává.¹¹⁷ Ugyanakkor Bulgáriában a falusiak 15%-a nem rendel-
kezett vagyonnal, további 15%-a pedig olyan kis földjövedelemmel bírt, hogy meg
kellett jelennie a munkaerőpiacon megélhetése érdekében (mezőgazdasági bér-
munkásként, juhászként vagy kisiparosként).¹¹⁸

A csiftlik terjedése Bulgáriában 1860-ra megállt, aránya nem nőtt 20% fölé, leg-
alábbis ennyi volt a nem lakóhelyén földet művelő emberek aránya. Igaz ugyanak-
kor, hogy Berov szerint 1840–1860 között *extenzív forradalom is lejátszódott, a művelt
föld kiterjedése is megduplázódott*, így a csiftlikeké is.¹¹⁹ Ennek ellenére a csiftlikek
bomlásának jelei is megmutatkoztak: 1874-ig a sajtó alapján (Dunav) 23 csiftlik

116 Tonev, V.: Balgarszkoto csernomorie i. m. 75.

117 Érdekes kérdés, hogy miért alakult így: Szalonikihez mint kereskedelmi csomópontoz közel-
ebb volt Macedónia. Bulgáriában is Várna környékén volt sok csiftlik.

118 Hrisztov, Hr.: Njakoi problemi na prehoda ot feodalizma i. m. 105.

119 Berov, Lj.: Ravniste na ikonomiceszko razvitie i. m. I. 20.

szűnt meg vagy osztották fel;¹²⁰ ennek a későbbiekben elemzendő, 1870 után fel-erősödő gazdasági változások voltak az okai.

Az állami földek goszpodarlikká és csiftlikké alakítása nem volt meglepő, noha feltételezhetnénk azt is, hogy az állam megkísérli közvetlenül maga kihasználni a fellendülésben rejlő gazdasági lehetőségeket helyzete stabilizálására. Fel kellett mérni, hogy a fizetésektelenség felé sodródó oszmán állam számára rövid és hosszú távon mi a hasznosabb: ha a föld továbbra is állami tulajdonban marad, és ekkor a harcértékkel már nem bíró szpáhikat valamiképpen kárpótolják, ami évről évre hatalmas kiadást jelentett, vagy ha szemet hunynak a föld szabad forgalma felett (gyenge központi hatalom idején amúgy sem lehetett mást tenni), ezáltal a költségvetés megszabadul egy rendszeres tehertől, viszont ez hosszú távon az állami (tartalék)vagyon elidegenítését vetíti elő. Eleinte a szpáhik nyugdíja jelentősen terhelte a büdzsét: 1864-ben a tatarpazardzsiki szandzsákban például a 447 ezer gros értékű kiadás 21%-a, 90 ezer gros a szpáhik nyugdíjára ment, a helyi lakosság nem kis ellenérzésétől kísérve.¹²¹ Az állam tehát, mikor pénzügyileg megszorult vagy gyenge volt a központi hatalom, inkább hozzájárult a földek magántulajdonba vételéhez. Másrészt a szpáhik számára az állam modernizációs kísérletei csepp kétséget sem hagytak afelől, hogy az önálló lábra állás megbízhatóbb jövedelemforrás, mint a nyugdíj. Az állam erősödésével a tímárbirtokosoknak folyósított nyugdíj a birodalom területén az 1850-es 40 millióról 1860-ra 21 millióra esett,¹²² s ez legalább annyira köszönhető a kettős adóztatású goszpodarlikok elterjedésének, mint az állam takarékosági törekvéseinek (illetve e réteg kihalásának).¹²³

Látszólag a bolgár parasztság is jól járt. A „nyugdíjazás” (*bedel-i timar*) előtt Belogradcsik körzetében a 45 faluból 38-nak volt muszlim birtokosa, a nyugdíjazás után a falusiak földhöz juthattak, ráadásul a 20–40%-os földterhek is enyhültek.¹²⁴ Csakhogy még az 1830-as években olyan folyamatok indultak be, melyek segítettek a „feudális” réteg hatalmának átmentését. Az állam modernizációs törekvései ellenére, az arra adott válaszként az állami hivatalnokok és a helyi muszlim elit gyakran együttműködött a rendeletek értelmezésében az írástudatlan parasztság rovására, elősegítve ezzel a goszpodarlik terjedését. 1832-től az adó a szpáhi kikerülésével a kincstárba került egyenesen, s az állam folyósította azt a szpáhinak. Ettől azt várták, hogy a szpáhi és a paraszt közötti kapcsolat elhalványul, a szpáhi

120 Karagözov csiftlikjét például parasztok vásárolták fel: az 1000 uvrat feléért uvratonként 250 grost fizetve, a másik feléért uvratonként 130-at, a többit később pótolták.

121 Midhat idején az állami lapok beszámoltak a fejlesztésekről, a bolgár emigráció lapjai (például Dunav) pedig a visszaélésekről.

122 *Dimitrov, Sztr.*: Kam vaprosza za otmenjavaneto na szpahijszkata szisztema i. m. 49–50.

123 Hogy a földek birtokba vétele mikor jelentett kedvező helyzetet a parasztságnak és mikor a szpáhiknak, az részben a helyi viszonyoktól, részben az állami politikától függött. Az állam minél nagyobb mezőgazdasági jövedelmet próbált produkálni és megcsapolni, hogy kiadásait fedezze, ezért a parasztság, mely hajlandó volt a földért fizetni, alkuképesebb volt az állam számára, mint a kiadást jelentő szpáhik. Az állam tulajdonképpen a szpáhik nyugdíját részben a parasztság által fizetett adójövedelmekből és a föld elidegenítéséből fedezte. A mezőgazdasági konjunktúra nagyságát éppen az érzékelteti, hogy korábban a szpáhi a mezőgazdaságból szerelte fel magát katonának, most az állam a szpáhi fizetése mellett a megnövekedett bevételekből még a hadsereg is finanszírozni tudta. A török állam bevételnövekedésére és terheire lásd *Karaman, K.–Pamuk, Ş.*: Ottoman State Finances i. m.

124 Lásd: *Dimitrov, Sztr.*: Kam vaprosza za otmenjavaneto na szpahijszkata szisztema i. m.

függése az államtól erősödik. Az állam kiterjesztette a tized fölötti fennhatóságát minden földre (legkésőbb az 1858-as földtörvénnyel), de azok a földművelők, akik nem szultáni berattal, hanem a birtokostól kapott tapia jogán bírták a földet, kénytelenek voltak bérleti díjat is fizetni. (Az árendátor a vojvoda és a multezim lett, ő adta ki a tapiát 2000 gros érték alatt, e felett az állam.) E „második tized” felett először 1832-ben kezdődött vita bolgár földön. Mikor 1842–1843-ban Belogradcsik térségében a parasztok meg akarták váltani az eddig birtokolt földjeiket, a nagyvezír nem engedte, s 20 falut muszlim agáknak adtak el (hivatkozva a régi jogra).¹²⁵ Ez nem egyedi eset volt: 1878 után Niš és Szófia–Küsztenil körzetében a felszabadulás után több mint 300 csiftlik vagy goszpodarlik falu mentesült a többletterhektől (itt a falvak 55%-a nem volt szabad jogállású).¹²⁶

A földek csiftlikké, goszpodarlikká alakítása a paraszti terhek növekedése miatt migrációs hullámot gerjesztett, mely az eddig nyugalmasabb országrészek társadalmi stabilitásának megbomlásával fenyegetett, ezért szükségessé vált a menekülők letelepítése szultáni birtokokon különböző adókedvezményekkel ösztönözve (vagy újraszervezésükre csiftlik-magánbirtokokon).¹²⁷ Ez egyfelől a művelt földek kiterjedésének növekedését is magyarázza, másrészt a gazdaság extenzivitása, párhuzamosan a 19. század eleji, majd 1840 utáni újabb gabonakonjunktúrával az állami bevételeket is növelte. A pozitív külső hatás miatt a probléma tehát nem vált kezelhetlenné, mi több, a tartósan kedvező külső körülmények az államot a reformok folytatására ösztönözték. A kezdeti kényszerhelyzetre való reakciót felváltotta a *raison d'état* helyes felismerése, azaz az állam végül hasznot is produkált a jelenségből, s finanszírozta a szpáhik lecserélését. Így a Tanzimat részben organikus, a kedvező folyamatokat az állam előnyére kihasználó jelenség volt. Az más kérdés, hogy a kedvező külgazdasági helyzet hiányában mit ért (és mennyibe került) volna bármiféle modernizációs erőfeszítés.

A folyamat a következőképpen foglalható össze: a szpáhi képtelen és alkalmatlan fegyveres szolgálatra az adott jövedelmi viszonyok között, ezáltal társadalmi pozíciója az állam szemében (de a rája szemében vidéken még nem) megrendül, viszont jelentős összegeket tart vissza a kincstártól. Az állam viszont versenyképesebb réteget óhajt, melynek problémái kisebb kiadással, nagyobb haszonnal járnak. Az 1840-ben szpáhi-jövedelemként befolyt és 1869-ben nyugdíjként kifizetett összeg között ugyanis (100 főre kalibrálva, a *II. 10. táblázat* százalékarányai alapján) 50%-os differencia volt (2500, illetve 3700 frank). A volt szpáhik, valamint a szpáhik birtokait megvásárlók az említett társadalmi-gazdasági reformok elleni védekezéséért, de a konjunkturális kereskedelmi bevételekből való részesedés növelése érdekében is csiftlikké–goszpodarlikká alakították a birtokaikat. A külső hatás, a gabonakonjunktúra fedezi a társadalmi aktorok tevékenységét: rentábilisá teszi a földbirtokos számára a hatalommal való visszaélést és a földek eltulajdonlását, az állam számára finanszírozza a menekülők letelepítését, az új földek művelésbe vonását és a szpáhiluk felszámolását, a nyugdíj fizetését, továbbá lehetővé teszi a kereskedő-, valamint paraszti rétegek földhöz jutását.

125 Isztorija na Balgarija i. m. Tom. 5 242.

126 *Stojančević, Vl.:* Društveni položaj seljaštva u Niškom i Sofijskom sandžaku 1877–1878 godine. Istorijski časopis, 1974. 165–185.

127 *Hrisztov, Hr.:* Njaskoi problemi na prehoda ot feodalizma i. m. 96–97.

Bulgáriában a csiftlik részesedése az 1860-as évekre Szófia térségében 10%, északon 22% volt,¹²⁸ Vardar-Macedóniában azonban a földek 40–50%-át foglalta el Levintov szerint. 1870 után azonban a 20 ha-nál nagyobb birtokok aránya már nem haladta meg az 50%-ot (II. 11. táblázat). Kelet-Ruméliában Berov szerint a csiftlik kiterjedése 500 ezer uvrat volt az 5 millióból.¹²⁹ Ezek a csiftlik-nagybirtokok a falu földjeinek akár felét, háromnegyedét is elfoglalhatták.¹³⁰ Egy csiftlikben 3–4 plug (eke), 10–15 ralo (karcoló, túróeke) volt, míg egy nagycsaládi birtokra 1 plug és 2–3 ralo jutott. A kiscsaládos monokultúrás gazdaságoknál viszont nem volt plug, ami negatívan befolyásolta a terméseredményeket.¹³¹

A csiftlik művelésének három fajtája volt: a *keszimdzsik* írásos szerződésben foglaltak alapján művelték a földet, cserébe a termény egy részét át kellett adni a *csiftlikcsi* (uraság) számára (részesbérleti forma). Ez hasonlított leginkább a goszpodarlikra. Usi falu 50 háza Zejnel bégnek házanként 50 kutla (1000 oka) gabonát, 70 oka szenet (okája 1 para) adott, emellett 20 aratonappal, 10 kaszálónappal és 10 nap vetőmunkával tartoztak lovanként és férfinként.¹³²

A második típusba az árendába adott birtokok tartoztak (*izpolica*): Zarifi görög birtokos csiftlikjén a kisparasztoknak kiadott 1 csift ökörrel megművelhető föld után 15 kile gabonát kellett fizetni és elszállítani térítésmentesen Burgaszig a 10 nap robotmunka mellett. A 19. század végére Macedónia-szerre ez a forma vált dominánssá, a földművesek kétharmada idetartozott. A koszovói vilajet szabad keresztényei például törpebirtokosok voltak, átlag 2 ha földdel, így rákényszerültek a bérmunkára. Egy csiftlikben dolgozó *izpolicsar* család általában 6–10 ha földet kapott az uraságtól művelésre (városban ez kisebb gyümölcsös volt). A tized levonása után a termést felezték. A bérletrendszer sajátosságai miatt a bej szinte mindig 18–25% közötti haszonnal zárta az évet, ráadásul a bérlője, az *izpolicsar* általában 10 napot köteles volt robotolni a tulajdonosnál és még 4 szekér fát is adott neki. Cserébe a földesúrtól a bérlet időtartamára pénzbeli juttatást, *szozbát* kapott, amiből megvehette termelőeszközeit (de vissza kellett téríteni az összeget, ha a szerződés – ez 2–20 év tartamú is lehetett – lejárt).¹³³

A harmadik forma felelt meg leginkább a kapitalista gazdaság követelményeinek.¹³⁴ A *momak*, a nagybirtokon dolgozó bérmunkás sorsa az *izpolicsar*énál is rosszabb volt: bérleti szerződéssel nem rendelkezett, gyakran nem is paraszti telken dolgozott, hanem a majorságban. Hat hónapi munkájáért életkortól függően

128 Levintov, N. G.: Agrarnij perevorot v Bolgarii v 1878–1879gg. In: Oszvobozsnyenije Bolgarii ot tureckogo iga. Moszkva, 1953. 158–160.

129 Idézi: Todorov, N.: Novi danni za agrarnite otnosenija i. m. 103. 1 uvrat 1880-ban 2,3, 1883-ban 1,6 dekár volt. Tehát körülbelül 100 ezer ha. Dél-Bulgáriában 145, Észak-Bulgáriában 77 csiftlik volt. Dimitrov, Sztr.: Csifliskoto sztopansztvo i. m.

130 Berov, Lj.: Agrarnoto dvizsenie v Iztocna Rumelija i. m. 17.

131 Dimitrov, Sztr.: Csifliskoto sztopansztvo i. m. 16.

132 Bazovica (12 ház) 400 kutla (8000 oka) gabonát, 100 oka szenet és 40 nap *angariját* (robot) adott a földesúrnak. Metohija 20 háza 300 kutla gabonát és 80 oka szenet adott az 50 nap robotmunka mellett.

133 Isztorija na Bálgarite, 1878–1944 v dokumenti. Tom I. 1912–1918. Periodát na vojnite. Eds.: Trifona, Sz.–Georgijev V. Proszveta, Szófia, 1996. I/2. 79.; ИДА, ф. 321, оп. 1. a.e. 1984. л. 150–168.

134 Egy részük nemcsak a munka formája, hanem gépesítettsége miatt is: Szilisztria közelében volt olyan csiftlik, melynek malmában a négy malomkövet gőzgép hajtotta.

250–350 grost (*hak*) és 4 kile vetőmagot kapott (ez 20–25 kile gabonát termett, körülbelül 0,4 ha vetésterület). Macedóniában 1890 után a fizetség a munkáért 100–120 gros volt csupán a termés mellett. A macedóniai bolgár urak földjén dolgozó béresek általában jobban jártak, mert munkájukért 500–600 grost is kaptak, egyébként gyakran csak búza volt a jussuk (15–20 kile 80 okával, körülbelül 2000 kg, ez 2000 piasztér érték konjunkturális áron). „Bolgár” megfelelője, a *rataj* a momaknál több jövedelmet húzott: Nova Zagora körzetében a bérmunkások 250–1000 grost kaptak és 4–5 uvrat föld bevetésére elegendő magot 1870 körül. 1896-ban viszont már 100–150 levát kaptak hat hónapra (600–750 gros), mert a földosztás miatt relatív munkaerőhiány állt elő.¹³⁵

A béresek egy része, a *csapaldzsik* vagy *kopácsok* (kapások) gyakran rendelkeztek saját földdel is, de ez nem tette lehetővé az önálló egzisztencia kialakítását (például a dobricsi kazában idetartozott a 20–50 dekar közötti birtokosok egy része).¹³⁶ A 250–500 grosnyi éves bér 1870 táján viszont 300–600 kg gabonával volt egyenértékű (15–20 konstantinápolyi kile), így egy-két fő élelmészésének nagy részét biztosította, ami a törpebirtokosok számára elegendő többletet jelentett a létfenntartáshoz.¹³⁷ Persze előfordult, hogy a földbirtokos, hatalmával visszaélve nem fizetett: a haszkovói Husszein agától 10 ezer grost követeltek béresei a kádi előtt a bíróságon – hiába.¹³⁸

A nagybirtok formái közül a *goszpodarlik* – mikor a parasztok az állami tized mellett a földbirtokosnak is fizettek kilencedet – még mindig kedvezőbb volt, mint a csiftlik.¹³⁹ Koszev kutatásai során megadta egy ilyen, 374 házból álló falu terheit (Bregovo, Kulszki okolie): az állami adó 28 500 gros (76 gros/ház, körülbelül 15 leva). A falusi *aga* járandósága 50 oka gabona volt minden csift-ökör után, egyéb élelmiszerekkel együtt ez 20 600 gros (55 gros/12 leva/ház). Összevetésként, például a csiftlikben dolgozók napszámére napi 2 gros volt 1840 körül (1870-ben már 4–5 gros).¹⁴⁰ Csak e két adó egy csiftlik-paraszt több mint kéthavi bevételét tette volna ki. Továbbá minden uvrat szőlő után 450 gros adót kellett fizetni. A *szubasinak* pedig házanként 150 gros és 3 oka gabona járt. Mindezek után láthatjuk a kettős adóztatás jelenségének hatását a termelékenységre és a megélhetés színvonalára. De másutt egyéb járandóságokkal is találkozhatunk: a házasság ára 2–12

135 *Jirecek, K. J.*: Cesty po Bulharska. Prága, 1888. 238–241. és Isztorija na balgarite v dokumenti i. m. I/1. 449.

136 A dobricsi kazában például 15, 20–50 dönüm nagyságú földön élő 18 felnőtt közül csak 9 volt önálló földműves főfoglalkozás szerint (50%), hét csapaldzsi és egy juhász volt még soraikban. Azaz csak 50 dönüm (körülbelül 5 ha) feletti birtoknagyság esetén beszélhetünk önálló megélhetésről. Dimitrov ez alapján húzta meg a „kizsákmányoltak” kategóriájának határát a dobricsi kaza esetében. *Dimitrov, Sztr.*: Za klaszovoto razszloenie i. m. 225–269.

137 *Dimitrov, Sztr.*: Za klaszovoto razszloenie i. m. 228. és 234. Ebből következően ekkor 1 gros 1 kg gabonát ért, 1 tonna gabona 160 frank felett volt.

138 *Dimitrov, Sztr.*: Csifliskoto sztopansztvo i. m. 27.

139 A goszpodarlikon dolgozók helyzete annyival volt könnyebb a csiftlik-parasztokénál, hogy – noha saját földjük nekik sem volt – ők nem napszámért kaptak s nem a termés egyharmadát-felét tarthatták meg, mint a csiftlikben dolgozók, hanem szerződés fejében a termés zömét, ha lerótták az állami tizedet és a földesúri tizedet/husadot.

140 Mivel e két időpontra a piasztér ezüsttartalma csak 30%-kal nőtt, 1839–1870 között reálbér-növekedés ment végbe a mezőgazdasági bérmunkát végzőknél részben az árkonjunktúra hatásaként (vö. Anglia I. 15. ábra).

piaszter, a temetés 50 piaszter volt, 1 piaszter (120 aszper) után 2 aszper örökösödési illeték járt a kádinak.¹⁴¹

Nem csoda, hogy az elkeseredés és az 1834-ben Szerbiához csatolt 6 náhijéből menekülő muszlimok letelepítése generálta földhiány 1850-ben Vidin térségében (ahol a helyi elit képes volt politikai hatalmát gazdasági hatalommá transzformálni, s a földek megszerzésével itt volt a legteljesebb az oszmán „feudalizmus”) felkeléshez vezetett. E villongások az egyébként makrogazdasági szempontból nem rossz helyzetű Észak-Bulgáriában 1864-ben kiváltották Midhat pasa reformjait, aki a jogi helyzet rendezése mellett a parasztság számára hitelintézeteket hozott létre. A hitelintézetek megalakításával a földszerzésre és a termelés modernizációjára fordítható tőke 1867-re a ruszei szandzsákban 3,6 millió gros volt, a vidiniben 1,8, a teljes dunai vilajetben 11 millió, a drinápolyi vilajetben 8,7 millió. E tőke nagy részét a termelőktől beszedett adó fedezte, 1864–1865-ben ugyanis 5%-os különadót vetettek ki a termésre.¹⁴² E visszássága ellenére a hitel jelentős segítséget nyújtott a kisparasztágnak, amit a következő példákkal tudunk illusztrálni. A Hadzioglu Pazardzsiki (Dobrics) kazában a 2873 hiteligénylő (a 16 ezres férfilakosság 11%-a!) 10%-a kapott 2000 gros feletti összeget, 200–500 és 500–1000 gros között pedig 30–30%-uk.¹⁴³ Egy igénylőre átlagosan 860 gros hitel jutott (természetesen nagybirtokosok is kaphattak hitelt), Eszkidzsumajában pedig 560 gros. Az igényelhető hitel nem volt kevés, hiszen a gazdák felének ennyi volt az éves jövedelme, s ennyit ért egy ökrös szekér.¹⁴⁴ A ruszcsuki kérelmezők között 105 olyan falusi paraszt is volt, akinek korábban nem volt ökre, és ebből a pénzből vettek (a 225 ezerből 198 ezer grost adtak ki). Mivel 1 ha föld értéke 700 gramm ezüst, azaz 700 gros volt ekkoriban, így a hitel csak korlátozott méretű földvásárlásokat tett lehetővé. Ugyanakkor az állam a nagybirtokokat is támogatta, hiszen 1869-ben 33 gözekét és 33 aratógépet vásárolt a bolgár területek számára. E nagylelkűség nem is annyira meglepő, tekintve hogy 1875-ben a tartománygyűlésbe csak egy városi polgárt választottak be, a többiek csiftlik-birtokosok voltak.¹⁴⁵ De a gazdasági problémákat így sem oldották meg.

Az 1864-es reformok után a jogi helyzet stabilizálódni látszott, a kettős adóztatás háttérbe szorult, de a csiftlik jelensége és piaci fölénye még fennmaradt. *Tulajdonképpen a harmadik típusú (bérmunkán alapuló) csiftlik terjedése felfogható keresletkorlátos, külső hatásra (a Nyugat gabonaéhsége) kibontakozó protokapitalista (termelészervezését és profitorientáltságát illetően) kísérletnek – a textilipar fejlődésével együtt. A bolgár történetírás legalábbis így látta az Isztorija na Balgarija 5–6.*

141 Statistische Mitteilungen i. m. és Koszev, D.: Vasztanieto na szeljanite i. m. 480–481.

142 Todorova, M.: „Obstopolezite kaszi” i. m. 63–65. De a drinápolyi vilajetben például minden csift-ökr után 9 éven át 40 grost kellett adni a terményadó helyett.

143 Todorova, M.: „Obstopolezite kaszi” i. m. 71. A pénz 84%-a jutott a muszlimoknak, ami alig több a lakosságon belüli arányuknál.

144 Ebben az időben pedig egy bivaly 560 gros, egy tehén 200 gros, egy ökr szekérrel 675 gros, egy ló taligával 285 gros volt. Todorova, M.: „Obstopolezite kaszi” i. m. 73. A kölcsön jelentőségét illusztrálандó: az N. Todorov által (Balkanszkijat grad i. m.) 10 városból összegyűjtött 5800 adózóból 1100 volt földműves, közülük 450 volt önálló gazda – 57%-uknak viszont 500 gros alatt volt az éves jövedelme, 500–1000 gros között 35%-uknak, 1000 gros felett pedig összesen 5%-uknak. A segédmunkásoknak, bérmunkásoknak pedig 70% keresett kevesebbet évi 500 grosnál 1866-ban.

145 Lásd Dimitrov, Sztr.: Csiftlikoto sztopansztvo i. m.

II. 11. táblázat.

Csiftlik-birtokok Bulgáriában, 1878

Körzet/típus	Csiftlik száma	Ebből munkaerőt bérel	Bérletbe kiadva és vegyes	Kényszermunkát alkalmaz	Ismeretlen
Plovdiv	60	27	12	nincs adat	21
Szófia	41	nincs adat	26		15
Rusze	12	1	2		9
Vidin	7	1	4		2
Tirnovó	2	1	1		0
Szlivén	85	6	13	19	47
Összesen	207	36	58	19	94
Méret	10 ha alatt	10–20 ha	20–50 ha	50–100 ha	100 ha felett
Darab	50	9	18	16	15
Tulajdonos	török	görög	bolgár	állami, egyházi	ismeretlen
Plovdiv	19	18	7	3	4
Többi bolgár terület	104	22	17	2	64
Összesen	123	40	24	5	68

Levintov, N. G.: Agrarnij perevorot v Bolgarii i. m. 158–160. alapján újrászámolva.

kötetének megjelenésekor¹⁴⁶ (Lampe véleményével ellentétben). Ezzel szemben a részesbérleten alapuló csiftlik Anatóliában a modernizáció gátja volt. Az utóbbin ugyanis a földesúr hatalmát a részesbérlők folytonos eladósodása táplálja (akár a vetőmag megvételéhez, akár az adók kifizetéséhez gyakran hitelre volt szükségük az alacsony megtartott terményhányad piacosításáig). Ez utóbbi csiftlik-típuson a gépesítés már csak azért sem volt rentábilis, mert szükségszerűen gyengítette a földesúr befolyását a bérlőkre, az előbbi az alacsony technikai színvonal fenntartásában volt érdekelt.¹⁴⁷ A csiftlik 1878-as elsőprése tehát progresszív lépésnek tekinthető nemcsak a társadalom, hanem a gazdaság szempontjából is. Ezzel szemben a bérmunkán alapuló kommerciális csiftlik esetében a birtokos érdekelt volt a munkaerő kiváltásában, hiszen nemcsak költségcsökkenést eredményezett hosszú távon, hanem lehetővé tette a további birtokkoncentrációt is.¹⁴⁸

Érdeemes tehát megvizsgálni a csiftlik-nagybirtokok jövedelmezőségét – elősegítve a későbbi összevetést a kisbirtokkal és az ipari szférával –, valamint a földművelők életminőségét, jövedelmi viszonyait más társadalmi rétegekhez képest. (A felszabadulás előtti kisparaszti életformával a II. 3. fejezetben foglalkozunk részletesen.)

146 A csiftlik-nagybirtok kialakítására így tekint Gandev is. *Gandev, Hr.: Zarazsdane na kapitaliceszko-to otnosenija v csiftliskite sztopansztva na szeverozapadna Balgarija prez XVIII vek.* Szófia, 1962.

147 *Keyder, C.: The Definition* i. m. 24.

148 *Bhaduri, A.: A Study in Agricultural Backwardness under Semi-Feudalism.* Economic Journal, (73) 1973. No. 329.

Egy 2000–5000 dönüm (1 dönüm = 0,1 ha = 1 dekár) nagyságú csiftlik értéke 30–200 ezer gros között volt 1864-ben a drinápolyi pasalikban (3–8 leva/dönüm).¹⁴⁹ Sztara Zagora térségében a csiftlik-föld dönümjének ára 40–200 gros (7–40 leva/frank) volt.¹⁵⁰ A függetlenség elnyerése után, a földosztásnál 1 dönüm ára 4–8 leva között mozgott átlagosan, de volt 20 leva értékű föld is. Ez azt jelenti, hogy a *paraszt 1878 után olcsóbban jutott földjéhez, mint amennyit az 1864-ben ért* (a muszlim tulajdonos jóval áron alul kényszerült azt eladni –, hogy a különbség hogyan és kinek a kezére került, azt a következő fejezetben részletesen elemezzük), s felmerül az a kérdés is, hogy valóban nem volt-e földéhség, hiszen a földárak az 1860-as években magasabbak voltak az 1840-es években tapasztalhatóknál.

Miként a csiftlikiek egységárai, úgy jövedelmezőségük között is óriási különbségek voltak. Egy átlagos, 2000 dönüm nagyságú csiftlik-nagybirtok a drinápolyi vilajetben 133 ezer grost ért (60 gros/dönüm), a bevétele pedig 35–40 ezer gros között volt, három év volt tehát a megtérülés ideje, míg Plovdiv mellett egy 2000 dönüm nagyságú föld viszont – melyből csak 800 volt művelt! – 80 ezer grost jövedelmezett, melyből a kiadások levonása után 40 ezer gros tiszta haszon maradt.¹⁵¹ Hektáronként ez 50 gros tiszta haszon (5 ha-on 250 gros = 50 leva/frank), ami ugyan nem sok, de később az 5 ha alatti bolgár és szerb birtokok vizsgálata (vö. Mollov és Palairt munkáit) bizonyította, hogy a kisbirtok hektáronként még ennyit sem képes előállítani: Szerbiában 5 ha-on 2 leva volt a tiszta haszon 1910-ben. (Ha az ugart is beleszámítjuk, a hektáronkénti haszon 20 gros, 5 ha-on 20 leva.)

D. Brakalov az isztambuli bolgár kereskedőtől, Hriszto Topcsilestovtól vett fel kölcsönt, hogy két csiftliket bérbe vehessen öt évre Burgasz és Trojanovo térségében. Hamarosan még két nagyobb csiftliket vett bérbe – 2500–3000 kile gabonával bevetve. A mintegy 700–1000 ha földről évente 20 ezer burgaszi kile¹⁵² gabona bevétele származott (ez 1300–1500 t gabona, ami hektáronként 1,5–2 t, tehát termelékenysége magasabb volt, mint a berkovicai vagy küsztendili régióban, a szilisztrai parasztságával egyenértékű). Mindezért bérleti díjként hat évre 400 ezer grost fizetett (évi körülbelül 70 ezer), azaz a termés nagy része a kezén maradt.¹⁵³ (Az adatokból következik, hogy a maghozam körülbelül hétszeres lehetett.) A gabonát Burgaszba és Konstantinápolyba szállították eladásra.

Nem minden csiftlik volt ilyen jövedelmező, mint azt a következő példánk is mutatja. Nézzük meg részletesen, milyen kiadások terhelték a csiftliket, illetve művelői milyen juttatásokat élveztek és ezek milyen életminőséget tettek lehetővé. 1864-es adatok szerint egy 600 dönüm (60 ha) nagyságú föld megművelésé-

149 Hektáronként 30–80 leva volt tehát a föld. 17,5 gros 1 rubellel (körülbelül 4 frank) egyenlő ekkor. A gazdasági jellegű összevetéseket megnehezíti, hogy az 1869 előtti dönüm sokszor csak 750 m², 1837-ben például 1200 m², de 2000 m² feletti dönümmre is van adat (az arsin mint mértékegység nagysága befolyásolta). Az 1880 után bevezetett új dönüm pedig ¼ ha! *Minkov, A.*: Mernata edinica za povarhnoszt „dönüm” v adminisztrativo-finanzovata praktika na oszmanskata imperija (XV.–XX. v.). Isztoriceszki Pregled, 1991/12. 50–52.

150 *Todorov, N.*: Novi danni za agrarnite otnosenija i. m. 106.

151 Uo.

152 A konstantinápolyi kile háromszorosa, körülbelül 75 kg (a vetett gabona mennyisége alapján).

153 *Tonev, V.*: Balgarszkoto csemomorie i. m. 73–74. Ez körülbelül 90 tonna gabona 800 piaszter/t gabonaárral számolva, s 500 piaszter/tonnával, azaz 100 frankkal számolva is 150 t, azaz a termés körülbelül 10%-a.

hez három állandó munkásra volt szükség télen, kilencre nyáron. Egy pár ökörrel 30 dönümot lehetett művelni, s a földműves 1000–1200 grost kapott pénzben és terményben (200–240 leva), a fenti földhöz tehát 10–20¹⁵⁴ gazda kellett (10–24 ezer gros kiadás). A gazdatiszt és a munkafelügyelő, a *kehája* és a *csiftlikcsibasi* évi 1800, illetve 1200 gros fizetést kapott. Az idénymunkások (100 dönümon 25-re volt szükség, egy főre 4 dönüm jutott) napi 2–3 gros fizetést, további 1–1,5 gros értékű élelmet vagy terményt kaptak (jövedelmük harmadát tehát táplálkozásuk tette ki, a nők ugyanennyit kerestek, de terményt nem kaptak). Egyes idénymunkások dönümonként 10 grost kértek egész évre.¹⁵⁵ A példában szereplő 600 dönümes birtokon tehát 150 arató dolgozott, ami legalább további 6000 gros kiadást jelentett (egy aratóra 40 gros jutott a fenti számítást alkalmazva). Egy dönüm 12 kile gabonát jövedelmezett, ez 150–180 kg,¹⁵⁶ ami hektáronként 1500–1800 kg, a csiftlik tehát fajlagosan 50–60%-kal nagyobb termelékenységet mutatott 1864-ben, mint a kisbirtok 1911-ben, hiszen ott 1000–1100 kg gabonát arattak hektáronként. A *bolgár mezőgazdaság termelékenysége 1878 után csökkent, s még 1911-ben sem érte el a csiftlik szintjét*. A 600 dönüm így összesen 90–100 ezer kg gabonát jelentett. A gabona tonnánkénti ára 1867 körül folyó áron körülbelül annyi volt, mint 1910-ben, azaz 100–130 frank (de emelkedett 160–200-ra is olykor).¹⁵⁷ Ez körülbelül 10 ezer frank, azaz példánkban a 25–50 ezer gros bevétel mellé 16–33 ezer gros kiadás társult és a következő évi vetőmagot még le se vontuk (5–10 ezer gros érték).¹⁵⁸ Ha azonban három évvel korábbi adatokat nézünk, akkor a bevétel már alig haladná meg a kiadást, s 1882 után is csökkenés jelentkezett a piaci árban. Látható tehát, hogy a csiftlik jövedelmezőségének voltak korlátai.¹⁵⁹

Brakalov csiftlikjeit 60 csift (pár) ökör és 30 csift bivaly művelte, emellett állandóan 90–100 ember alkalmazására volt szükség az 1000 ha-on. Egy csift tehát itt 10 ha földet művelt, egy ember szintén (körülbelül 120–130 ezer gros). Emellett 350–400 idénymunkásra volt szüksége Elena és Sztrandzsa térségéből, akik nap-

154 A forrásban megadott adatok emberre és ökörpárra vonatkozóan eltérő eredményt adnak. A nagyobb szám esetén feltételezzük, hogy nincs ugaroltatás, a teljes területet bevetették, s a terméseredményeket, illetve a munkaerő nagyságát is ehhez mérten adtuk meg.

155 *Todorov, N.*: Novi danni za agrarnite otosenija i. m. 108.

156 Todorov forrása rendhagyó módon 1 kilét 10 okára tesz. *Todorov, N.*: Novi danni za agrarnite otosenija i. m. 110.

157 1851 körül még csak 400 piaszter körül (80 frank) volt a búza tonnánkénti ára, azaz a fenti feltételek esetében a haszon megint eliminálódik. A 100 levás tonnánkénti árra egy 1867-es szerb adatból következtetünk. Valójában 1910-re jelentős volt a leva értékvesztése, reálértéken körülbelül a felére esett (folyó áron volt 130 leva a gabona tonnája, míg 1870 körül Berkovicában 160 frank, ezüstben kifejezve viszont a két érték között már kisebb a különbség).

158 АБИП, Москва, ф. Посольство в Константинополе 1864. г. д. 1010. л. 141–149. hivatkozva *Todorov, N.*: Novi danni za agrarnite otosenija i. m. alapján saját számítás. Ha azt feltételezzük, hogy csak a föld felét vetették be, akkor 45 t (22–25 ezer gros) gabonához 75 arató kellett (3000 gros). Végeredményben, ha bevételként a nagyobb, kiadásként a kisebb összeget fogadjuk el, akkor sem nagy a haszon.

159 *Hrisztov, Hr.*: Njakoi problemi na prehoda ot feudalizma i. m. 83–107. és АБИП, Москва, ф. Посольство в Константинополе i. m. 141–149. hivatkozva *Todorov, N.*: Novi danni za agrarnite otosenija i. m. Voltak egyéb kiadások, például a piacozás, illetve olyan kiadások, melyek a parasztot terhelték. A ló ára 200–1000 gros volt, egy pár ökör (*csift*) 500–1000 gros befektetést igényelt. A megtermelt gabona szállítása is igen drága volt: a ló okánként 1 grosért szállította az árut Plovdivból Drinápolyba és Drinápolyból Rodosztóba, ezért a vízi és vasúti közlekedés óriási előnyöket rejtett magában.

II. 12. táblázat.

Egy 600 dönüm bevett szántóval rendelkező csiftlik jövedelmezősége optimális (1870–1880) és legrosszabb (1880–1890) esetben

Érték	Gabona ára frankban (t)	Napi bér (gros)	Termés / ha (kg)	Bevétel (gros)	Kiadás (gros)	Bevétel/kiadás
Maximum	160 (1880 előtt)	16 (1880 után)	1800	80–90 ezer	40 ezer + 15 ezer vetőmag és gép	Optimális eset (1870 körül): 2 vs. 1
Minimum	100 (1880 után, 1870 előtt)	5–10 (1880 előtt)	1500	50–60 ezer	20–30 ezer + 10 ezer vetőmag és gép	Legrosszabb eset (1880 körül) 5 vs. 4

II. 13. táblázat.

A jövedelmezőség peremfeltételei Brakalov csiftlikjein különböző árak mellett

Terület	Gabonaár (frank/t)	Kiadás (millió gros) Bérlét + napszámosok + állandó munkások + járulékos költség	Termés (t)	Bevétel (millió gros)
1000 ha	100	0,07+0,2+0,13+0,8=1,2	1500	0,75
1000 ha	160	0,07+0,2+0,13+0,8=1,2	1500	1,2
1000 ha	200	0,07+0,2+0,13+0,8=1,2	1500	1,5
Terület	Gabonaár (frank/t)	Kiadás (millió gros, a bérek megduplázódása esetén)	Termés (t)	Bevétel (millió gros)
1000 ha	200	0,07+0,4+0,26+0,8=1,5	1500	1,5

Palairét, Koszev, Tonev, Todorov, Mollov, Razbojnikov és Berov adatai alapján saját szerkesztés.

számot kaptak.¹⁶⁰ Ebből kiszámolható Brakalov kiadása is. A száz állandó ember járulékos költségei több mint 0,8 millió gros kiadást jelentettek.¹⁶¹ Napi 4–5 gros napszámmal számolva egy nap 1400–2000 gros kiadást, pénzt és terményt jelentett, összesen 150–200 ezer grost téve ki. Azaz a bérleti díjjal együtt ez 1,1 millió gros (vetőmag nélkül). Brakalov csiftlikje csak akkor volt jövedelmező, ha legalább 20 ezer kile (1550 t) gabonát 700 piaszter/t áron el tudott adni. Ez 140 frank/t körüli érték, de ennél olykor alacsonyabb is volt a búza tonnánkénti ára.

Az itteni számításból is látszik (II. 12. táblázat), hogy a birtokkoncentráció rentabilitása alapvetően a munkabérektől és a gabonaáraktól függött. Az 1861-es orosz jobbágyfelszabadítás, majd az 1864-es román földreform viszont ideiglenesen drágábbá tette a helyi termelést, így a gabonaárak emelkedni kezdtek e két országban, s ez némileg kedvezett a csiftlikeknek, akárcsak az 1853–1856 közötti háborús helyzet, illetve előtte a demográfiai válság. Ez a trend az 1873-as válságig tartott, ezt követően a tengerentúli és orosz gabona beáramlása miatt a rossz ter-

160 Tonev, V.: Balgarszskoto csernomorie i. m. 73–74.

161 A burgaszi kile éppen emiatt nem lehet 20 oka, hanem 60 oka nagyságú. Az előbbi esetben ugyanis a 20 ezer kile csak 500 tonna gabona, ami viszont még 1000 gros/t (200 frank) egységáron is csak félmillió gros bevétel, tehát a birtok egyszerűen nem lenne rentábilis.

mésű évek ellenére is 1900-ig csökkent a gabona ára. A szállítási árak csökkenése a modern közlekedés kiépülésével versenyképessé tette a tengerentúli gabonát.¹⁶²

Ha a munkabérek növekedésével nem tartott lépést a gabonaárak emelkedése, akkor a csiflik elvesztette jövedelmezőségét, mivel a profitot általában nem gépesítésre, a munkaerő helyettesítésére (költségsökkentésre) fordították. Márpedig a gabonaárak az 1882-es 160 leváról 1894-re újra 100–110 levára estek, Szta-
ra Zagorában pedig a napi mezőgazdasági munkabérek az 1877. évi 10-ról 15–17 piaszterre emelkedtek, Gabrovóban a kaszások 5–12 piaszteres dönümonkénti bére (1877) 1885-re az inflációt jócskán meghaladóan 40 piaszterre (!) nőtt (az 1878 utáni földosztásnak köszönhetően).¹⁶³ Ez korlátozta a nem gépesített nagybirtokok jövedelmezőségét. *Azaz a mezőgazdasági (bér)munkások bérei és életfeltételei amellett javultak, hogy közben 1878 után az adók és a gabonaár is csökkentek.* Ez a paraszti termelő és a nagybirtok számára egyaránt jövedelemkiesést jelentett.¹⁶⁴

A nagybirtok gépesítésének hasznáról pedig a következő adat tanúskodik: 1869-ben Zafiropul bej, az egyik legnagyobb burgaszi csiflik-birtokos egy cséplőgépet vett Angliából, mely egyetlen nap alatt négyszer annyi gabonát csépelet ki, mint amit 70 ló és 24 ember megcsinált.¹⁶⁵ Ugyanakkor a fejlesztés költségigényes is volt: Keleti szerint egy cséplőgép 10 ezer frankba került Romániában 1885-ben.¹⁶⁶ Ilyen hasznot viszont egy (a II. 12. táblázatban példaként felhozott), 60 ha vetett területtel rendelkező csiflik egy-két év alatt nem tudott produkálni. De ennél nagyobb sem: 1908-ban Trákiában egy körülbelül 450 ha vetésterületű nagybirtok (Büyük Kalucsi), mely már áttért az adószedésre, s a földet művelő paraszt a termés nagyobb részét megtarthatta, 1908-ban 300, 1912-ben 480 török líra, azaz 36–60 ezer gros (7–11 ezer frank) hasznot hozott.¹⁶⁷ Egy 2000 konstantinápolyi kile vetésterületű (50 ezer kg, 6–7-szeres maghozammal számítva 300–350 t termést adó, így körülbelül 250–300 ha nagyságú, az előző példával azonos nagyságrendű) csiflik megműveléséhez 1910 körül 156 plug jellegű ekére volt szükség, ami legkevesebb 12 ezer frank egyszeri beruházást jelentett (darabja 370 gros, azaz összesen 60 ezer gros).¹⁶⁸ Ez is akkora

162 *Berov, Lj.*: The West European Trade i. m. 287.

163 *Mollov, J.–Totev, Ju.*: Ceni na zemedelszkite proizvedenija u nasz prez poszlednite 54 godini 1881–1934. Szófia, 1935. 90 és *Palairé, M.*: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 181. A csiflikben dolgozó napszámos *argat* Macedóniában napi 8 grost kapott (nők 5-öt), az aratómunkás 12–15 grost (nők 8-at), a szüretelők 5 grost, a kaszások 15–20 grost 1910 körül. Itt tehát viszonylag olcsó maradt a munkaerő, ami rentábilissé tette a nagybirtokot, de éppen az alacsony árak és a szezonális munka miatt a munkaerő a városokba és az iparba áramlott, hajtóerőt adva annak.

164 Az alacsony gabonaár a kistermelőnek sem volt jó (szemben a napszámossal, aki pénzben vagy élelmiszerben kapta bérét), mert saját hasznát csökkentette. Tulajdonképpen ezért volt szükség az 1878 utáni adócsökkentésre, mert az életszínvonalat végeredményben ez javította a paraszti rétegnél kompenzálva a gabona áresését. Továbbá megjegyzendő, hogy a bérmunkások helyzete akkor javulhat, ha a munkabér-növekedést a konjunktúra gabonaigénye okozta relatív munkaerőhiány váltotta ki (ez 1878 után nem állt fenn), vagy ha saját földhöz jutottak (és éppen emiatt nem volt érdekük a nagybirtokon dolgozni, s ez váltotta ki a munkaerőhiányt és a napszámabérek emelkedését).

165 *Tonev, V.*: Balgarszkoto csernomorie i. m. 74.

166 *Keleti K.*: A Balkán-félsziget i. m. 169–170.

167 Adatok *Razbojnikov, A.*: Csiflicsi i csifligari i. m. alapján számolva.

168 Lásd *Razbojnikov, A.*: Csiflicsi i csifligari i. m. Az eke árára vonatkozóan hasonlóan 70 frankot ad meg Keleti Károly is.

bevételt igényelt, mely csak több év alatt gyűlhetett össze (ha választani kellett, inkább ekét vettek, mint cséplőgépet). Azt is láthattuk, hogy a gépesítés egyes csiftlik típusoknál ellenkezett a földesúr érdekeivel, hiába lett volna rá elegendő tőke.

*

Milyen volt az élet az 1878 után török uralom alatt maradt területeken, ahol megmaradt a nagybirtok dominanciája? A kérdés értelmezhető a földművelők szemszögéből és az üzemforma hatékonysága szempontjából egyaránt, ráadásul mindegyiknek regionális sajátosságai is voltak.

Nedkov kereskedelmi ügyvivő 1904. évi helyzetjelentésével összevetve az 1910-es macedóniai viszonyokat, az adóterhek emelkedése egyértelmű: a tized ugyan 12% maradt, de a török uralom alatt álló területeken szedték az oktatási hozzájárulást és a földműves szövetkezetek adóját (1,5 és 2%) is. 1896-ban a katonai adó már 37 gros volt, 1910-ben pedig 60–150 gros. A juhok után 5 gros *begliket* kellett adózni, de 1905-től a lovak után is bevezették eme adónemet, lovanként 10 grost, a sertések után 13 grost kellett fizetni. Az útfenntartási díj 16 gros volt évente, vagy négy nap állami robottal megváltható. A malmok működtetése 30–50 grosba került évente, az iskolai adó 1910-re 6%-ra nőtt.¹⁶⁹ A keresztények elnyomottságérzetét fokozta, hogy 1896-ban a drinápolyi vilajetben szolgáló 400–500 csendőr csak 10%-a volt keresztény,¹⁷⁰ s hogy a tartományi reformok 1903 előtt zömmel Nyugat-Európának szóló látszatintézkedések maradtak, a parasztság és a város lakó keresztények mindennapi életére nem sok hatással voltak – például az adóemeléseket sem tudta megakadályozni a lokális szintű kormányzat.¹⁷¹

A város lakókat a *takszi vergisz* adó sújtotta. Ezt száz háztartásonként vetették ki (körülbelül 2000 gros) a vagyon arányában – ötven háztartás 5 grost fizetett, húsz háztartás 10-et, nyolc 40-et, öt 60-at, kettő 80 grost, kettő 100-t, egy pedig 150–1000 gros közötti értéket. Ez utóbbi csoport (ha a város kellően nagy) pótdátot is fizetett: 30 nufuz 15 grost, 20 nufuz 200 grost, 20 nufuz 300 grost, 15 nufuz (adózó) 400 grost, 10 pedig 500 grost, és így tovább. Falun ez a fajta adó nufuzonként 5 gros volt, vagyoni állapottól függetlenül – a városban továbbá 60–80 háztartásonként, falvakban 80–120 ház után kellett a hadsereg számára egy lovat biztosítani.¹⁷²

A törvényes terhek növekedése mellett a visszaélések is mindennaposak voltak a központi hatalom gyengesége miatt. A tetovói kazában Mavrovo falu (vegyes patriarkista–exarchista lakossággal, 140 ház) gazdálkodói az adók mellett 7 *arnótát* (albán fegyveres) is megfizettek, hogy fenntartsák a rendet „állami feladatot átvál-

169 Isztorija na Bălgarite v dokumenti i. m. I/2. 94. ИЦА, ф. 321, оп. 1. а.е. 1984. л. 150–168.

170 Uo. I/2. 35. és 38.

171 A tartományi gyűlés megválasztásán részt vehetett minden 500 gros feletti egyenes adót fizető 30 évesnél idősebb férfi, a szandzsák és kaza esetében 150 gros volt a cenzus. A válit vagy a kajmakámot azonban a tanács tagjai nem tudták korlátozni döntései érvényesítésében (81. cikkely), ráadásul a tanácsnak rendszerint 6–7 muszlim és 3–4 keresztény tagja volt, tehát a keresztények kisebbségben maradtak, és még az irodalmi oszmán nyelvet sem mindig értették. A muszlim tanács tagok zöme állami tisztviselő volt, ami megint a központi hatalom érdekeit szolgálta, csakúgy mint az, hogy a keresztényeket egy viszonylag szűk körből kellett kiválasztani. A városi igazgatás esetén választó minden 25 év feletti, 50 grosnál több egyenes adót fizető férfi és választható minden 150 grosnál többet adózó.

172 Isztorija na Bălgarite v dokumenti i. m. I/2. 82. és ИЦА, ф. 321, оп. 1. а.е. 1616. л. 2–13.

lalva” (a gyenge központi hatalom mellett a vegyes lakosságú faluban ez érthető volt), ami rendfenntartónként 6–20 török lírát tett ki. Ehhez képest kis kiadás volt, hogy a földesúr 8 oka szénánként 1 oka széna árát követelte, de ezt 20 parában határozta meg, miközben a széna valódi piaci ára 6–7 para volt. Novo Szelo (Štip) falu 10 háza csak 30 ha saját földdel rendelkezett, a földesúri birtoktest viszont 40 ha volt. Az egész faluban 350 kecske és juh, 60 tehén és ökör volt – de a földesúri és állami adóteher házanként 6–7 líra (600–700 gros) volt, mert a földesúr 43 líráért szerezte meg egy évre a föld műveltetésének jogát. Egy dönümrre 150 kg búzát és 90 gros (18 leva) bevételt számolva (120–130 leva/t) egy ház bevétele 2700 gros, azaz az adó 22–25% feletti volt!¹⁷³

Szintén gyakori visszaélésnek számított, hogy tartozás miatt a tulajdonost áron alul kényszerítették földje eladására. 1890 körül Trajko Sztojanov 50 dönüm földet volt kénytelen eladni 12 líra (60 leva) adósság fejében, Dimitar Krasztev 60 dönümröt 20 líráért, Szpasz Iliev 40 dönümröt 6 líra adósság miatt (Mlado Nagoricano, Kumanovo), miközben egy dönüm föld piaci ára Macedóniában ekkor elérte az 1 lírát (100 gros, 20 leva). Hasonlóan alacsony áron föld csak Bulgáriában kelt el 1879–1884 között.¹⁷⁴ A vásárlók azonban itt éppen muszlimok voltak, akik kifizették a hitelezőnek az adósságot.

Aposztol Georgiev (Ljaszkovec) 10 tagú családját tartotta el 5 líra értékű szegényes házában 15 dönüm földön, két ökör és egy ló, két öszvér és 16 kecske segítségével, miközben 300 gros tizedet fizetett (megint a fenti dönümrönkénti 150 kg-os terméssel, 100% vetett területtel és dönümrönként 90 grossal számolva ez 1350 gros, azaz az adó 25%), emellett 60 gros harácsot (15 éves testvére szintén), 60 gros vergit és 15 gros útkarbantartási hozzájárulást adózott, és a bégnek további 40 grost adott, a beglik pedig 16 × 4 gros volt. Ez a gabonából származó bevétel 35%-a, nem is beszélve arról, hogy egyetlen kereső a maradék gabonából és kecsketejből nem tud egy tíztagú családot eltartani. Ehhez képest az Amerikába kivándorolt macedóniai lakosság évi 70–100 lírát küldött haza, ami rámutat a kivándorlás és vándormunka jövedelmezőségére.

További visszaélések történtek a tized beszedése során: Dzsevdet bej Csucusligovo faluban 5 kile búzában határozta meg a tizedet uvratonként, így a lakosság a 10% helyett 15–50%-ot fizetett.¹⁷⁵ Juszuf bej, mivel a lakosság nem volt hajlandó fizetni az általa meghatározott taksákat (például a nagy testű háziállatok után is be akarta szedetni az 5 gros begliket 1896-ban) a kakaraszki csiftliken (Szeresz), a falusiak teljes legelőterületét kiadta szántónak muszlim *muhadzsirok*nak. Kumancsevo faluban (Nevrokop), mely a muszlim regiszterek szerint nem is volt csiftlik, egy nevrokopi bej játszotta el a földesurat, és a termény 25%-át beszedte, a helyiek pedig nem is voltak tudatában, hogy nincs joga hozzá.¹⁷⁶

Több macedóniai településen a lakosság megpróbálta megvásárolni a csiftliket a századforduló után a dekonjunkció miatt tönkremenő vagy a romló közbizton-

173 Uo. I/2. 80–81. ИДА, ф. 321, оп. 1. а.е. 1616. л. 2–13.

174 1884-ben a csiftlikek szétosztását felügyelő bizottság Ali Dzsulov 1045 dönümrös birtokát ötven család között osztotta szét, 3 leva egységáron (Gorna Cerovina, Berkovica). Isztorija na Bălgarite v dokumenti i. m. I/1. 434.

175 Uo. I/2. 83. és ИДА, ф. 321, оп. 1. а.е. 1616. л. 2–13.

176 Uo. I/2. 88.

ság miatt megfélemlített földesúrtól. Pusztá-Bresznica lakói (Skopjétől délkeletre) a 6000 líra török vételárat 4800 lírára alkudták ugyan le, de így is csak az összeg kétharmadát tudták kifizetni, úgy, hogy – földtulajdonuk nem lévén – erdőiket kiirtották és állataikat eladták. A hiányzó egyharmad előteremtése érdekében a bolgár államtól kértek segítséget, cserébe bolgárnak vallották magukat. E csiftlik birtokosa 15 éve nem járt a helyszínen, a birtok ügyeit két kehája intézte. Őket a falusiak gyakran pénzzel, meggyőzéssel rá tudták venni számukra kedvező döntések kieszközlésére, például egy iskola megnyitására, de a birtokos ezeket a döntéseket mindig megvétózta. A kehájának joghatóságuk nem volt a falu felett, a falusiak pedig a birtokossal nem tudtak közvetlenül érintkezni,¹⁷⁷ így e félféudális¹⁷⁸ hierarchia lehetetlenné tette a párbeszédet. A macedón csiftlikek rentabilitása 1900 után meg sem közelítette a trákiai birtokokét, melyek Konstantinápoly élmezését biztosították. Akarli úgy véli, ennek oka, hogy Szaloniki szerepe éppúgy csökkent, mint a gabonaexporté, illetve Macedóniában az ipar el tudta csábítani az alulfizetett munkaerőt, részesbérloket, a Macedóniában szokásos vándormunka pedig relatív munkaerőhiányt eredményezve bérfelhajtó hatású volt.¹⁷⁹ A részesbérleti forma egyszerűen már nem érte meg a parasztnak az adott körülmények között.

Razbojnikov szerint egy 50 kile vetésterületű (körülbelül 1300 kg, terménye 8000 kg, azaz körülbelül 7–8 ha¹⁸⁰) művelési egység a Büyük Kalucsi „csiftlikén”¹⁸¹ 8 török lírát (körülbelül 800 gros) adózott 1912-ben. A gabonából származó összjövedelem árfolyamtól függően egy ilyen egységen 1000–1200 frank lehetett, az adó körülbelül 160 frank, azaz 14–16%.¹⁸² A csiftlik 60 ilyen művelési egységből állt (körülbelül 450 ha vetésterület). Minden egységet két család gondozott, mert száz telepes család lakott a faluban, tehát a területegységre jutó gabonatermés és az adó értéke (de nem aránya) is felezendő (magyarán 4–5 ha jutott egy családra). E nagybirtokhoz tartozó 36–60 ezer gros nagyságú hasznot visszaszámítva a 19. századi példánkban szereplő 60 ha-ra, 5–8 ezer grost kapunk, ami arányos.

Ha itt a beszedett bérleti díj valóban csak a „tized” volt (ez itt 14%-ot is jelenthetett), akkor 1 ha-ra 700–900 gros, 140–170 frank termelt érték jutott, ami nagyjából 1,2 t/ha-os gabonatermésnek felelt meg. Ebből viszont az is következik, hogy *a termés-eredmények 1870–1910 között jelentősen nem nőttek, s a terhek jelentősen nem csökkentek.*

Ennek fényében kell értékelnünk a kisparaszti árutermelésre áttérő bolgár gazdaság fejlődését, melynek a technológiai elmaradottság mellett a nagy népességszaporulattal is meg kellett küzdenie, amelyek a gabona árának esésével

177 ЦДА, ф. 335к. оп 1. а.е. 402 л. 8–10.

178 Bhaduri szóhasználatát anatóliai viszonyokra.

179 Lásd Akarli, A.: Growth and Retardation in Ottoman Macedonia 1880–1910. In: The Mediterranean Response to Globalisation i. m. 120–121.

180 Egy dőnumre Razbojnikov szerint körülbelül 17 kg vetőmagot számíthatunk, ez 6–7-szeres maghozammal hektáronként 1–1,2 t terményt tesz ki. Vagy 25 kg-ot számolunk (1 kile/dőnum), de ugart is feltételezünk.

181 Tulajdonképpen „gospodarlik”. A munkások nem bérért, hanem a termés döntő hányadéért dolgoztak, s adóztak belőle.

182 Razbojnikov, A.: Csiftlici i csiftligari i. m. Ez az adó 1908-ban még csak 5 líra (100 frank) volt. Ez állandó terméseredmény (és árak) mellett 60%-os tehernövekedést feltételez, ezért valószínűbb, hogy a termés mennyisége és az árak ingadoztak jobban, s az adó aránya rögzített volt.

egyetemben mind a jövedelemnövekedés ellen hatottak. Palairet adatai alapján¹⁸³ egy 70 frankos eke megvásárlása Szerbiában egy 5–10 ha közötti birtok teljes évi hasznát is meghaladta, ennél kisebb birtok pedig (és ez volt a domináns) nem járt haszonnal. Azaz a modernizációt csak hitelből lehetett volna megoldani – a hitel felvétel viszont improduktív beruházások eszközzésére, a fogyasztás alap nélküli növelésére is csábított.

Mivel a parasztság életkörülményei a népességnövekedés ellenére 1910-ig lényegesen nem romlottak (leszámítva a felszabadulás utáni visszaesést),¹⁸⁴ így a *felszabadulás után vagy egy extenzív mezőgazdasági fejlődést kell feltételeznünk, amely viszont térigénye miatt az állattenyésztéssel került konfliktusba, vagy jelentős specializáció történhetett a termelésben* (görög vagy olasz modell). Ennek vizsgálatára a következő fejezetben kerül sor.

Ez előtt azonban célszerű megismerkedni a görög modell lényegével, mely eltérő természetföldrajzi, klimatikus és társadalmi viszonyok között jött létre. A görög mezőgazdaság vizsgálata emellett azért is fontos, mert a föld szabad adásvétele, illetve a struktúra kiépítése egy-két generációval hamarabb megkezdődött, mint Bulgáriában, így bizonyos jelenségek már akkor érezhetőek voltak, amikor a szláv államban még nem. A görög szabadságharc idején a török földek részben a görög állam, részben a görög földbirtokosok kezébe kerültek. Az állami földek nagysága a felszabadulás után 580 ezer ha volt: a gabonaföldek harmada, a jelentős exportcikként jelentkező szőlő- és mazsolaföldek háromnegyede, az olajfák 87%-a az állam kezében volt,¹⁸⁵ az export hasznából tehát a termelők közvetlenül nem is részesedhettek. A kisbirtok alárendelt volt Bulgáriával ellentétben, hiszen a magántulajdonban lévő nagybirtok, az állami és egyházi birtokok tették ki a művelt földek 60%-át (Epiroszban, a csiflikjeiről híres Macedóniában 75%, a gabonatermő Thesszáliában 50%, míg a korábban fölszabadult és földrajzilag is tagolt térségekben, mint a Peloponnészosz és az Ión-szigetek, csak 25%). A felszabadítók sok esetben beültek az elkergetett muszlim tulajdonos helyére, a struktúrát nem bolygatták, a földosztás elmaradt. A nagybirtokok értéke 1896-ban 1 milliárd aranydrakhmára rúgott, az összes többi belföldi tőkeérték kétszeresét képviselte. Az itt előállított termékek a mezőgazdasági termelés harmadát jelentették, ezek zömmel exportra kerültek. A tőkefelhalmozás színtere is a föld és a hozzá kapcsolódó kereskedelem volt: a görög tőkésék jelentős része mezőgazdasági exporttermékek termelésével és exportjával foglalkozó földbirtokos volt korábban.

A felkelés győzelme után a 700 ezer fős parasztság mintegy 700 ezer ha nagyságú birtokkal rendelkezett, a fejenként 1 ha-os átlag alapján belátható, hogy ez a megélhetéshez nem volt elegendő. Ráadásul 200 ezer paraszt rendelkezett a föld felével, azaz esetükben 2 ha volt a birtok átlagmérete, míg 500 ezer paraszt fél ha-nál is kevesebbel bírt, tehát kénytelen volt a földbirtokos vagy az állam földjét

183 Palairet, M.: Fiscal Pressure and Peasant Impoverishment in Serbia before World War I. The Journal of Economic History, Vol. 39, 1979/3. 724.

184 A kérdéssel (ti. a felszabadulás termelésését és adócsökkenést is hozott) a következő és a II. 2. 2. fejezetben részletesen foglalkozunk.

185 Babanászsiz, Szt.: A görög ipar kialakulása és fejlődése. In: Berend T. I.–Ránki Gy.: Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1979. 359.

művelni. Az állami föld azonban fejenként továbbra is csak 1 ha-t jelentett, s ezért a termés 20%-át fizették bérleti díjként a tized mellett. A görög rendszer tehát kísértetiesen hasonlított a csiflikre (goszpodarlikra). Igaz ugyanakkor, hogy az olajfa és a gyümölcs kisebb telekméreten is tudott akkora jövedelmet termelni, mint a nagyobb, de búzával bevetett birtok (vö. szerb szilva).

Az áldatlan állapotok miatti elégedetlenség hatására kezdeményezett első föld-reform 1871-ben valósult meg: ekkor Görögország művelhető földjeinek harmadát, 265 ezer ha-t, ültetvényeinek 55%-át adták el 357 ezer kisbirtokosnak 26 éves, 5%-os kamattal. Így a görög parasztság harmada földtulajdonossá vált, de a kiosztott átlagos birtokméret 1 ha alatt maradt.¹⁸⁶ 1880-ban eltörölték a tizedet, és az igavonó állatok után fizetendő adóval helyettesítették, mely a termés 4–5%-át tette ki. Így a terhek enyhültek, a nemzeti jövedelem mintegy 10%-a kikerült az állam kezéből és piaci viszonyok váltak érvényessé területén.¹⁸⁷ Ezek eredményeként javultak a terméseredmények, a termelők érdekeltté váltak a fölösleg megtermelésében: míg 1830–1870 között a mazsola-, bor-, dohány- és az olajtermelés megduplázódott, addig 1870–1910 között, ugyanúgy negyven év alatt, megötszörözött.¹⁸⁸

A földrajzi adottságok folytán a földnek csak 20%-a állt művelés alatt. A kis gazdaságok miatt világos volt, hogy a gabonatermelés és gabonaexport járhatatlan utat jelent, a mazsolaföldek területe viszont 35-szörösére nőtt 1830–1860 között, a szőlőművelés megötvenszereződött.¹⁸⁹ Ennek köszönhetően a kis helyigényű és magasabb hozzáadott értékkel rendelkező termékek váltak elsődlegessé nemcsak az exportban, de a hazai élelmezésben is. A gabona termelőterületének részesedése az 1835. évi 95%-ról és az 1861. évi 66%-ról (228 ezer ha), 1880-ra 50%-ra esett, miközben az összes vetésterület 60%-kal nőtt (330 ezer ha). A Balkánon így Görögország volt az egyetlen ország, mely adottságai miatt gabonabehozatalra szorult. Nem meglepő ezért, hogy a búza termésátlaga sem volt valami magas: 1914-ben például hektáronkénti 7 mázsa, a bolgár 60%-a, ipari növényekből szintén ennyi, míg szőlőből 17 mázsa, mazsolából 18 mázsa. Az olíva összterméseredménye megnégyszereződött 1864–1888 között, a mazsoláé megháromszorozódott, a dohány volumene két és félszeresére nőtt, míg a gabonáé csak 1,7-szeresére (vö. *II. 14. táblázat*, ahol az értéknövekedést adtuk meg).¹⁹⁰

186 Az állami földek felosztását Görögországban bizonyosan nem a gabonadekonjunktúra okozta, hiszen az argentin gabona csak 1878 után jelent meg az európai piacokon nagy mennyiségben, a földreform pedig már 1871-ben elkezdődött, ami véget vetett az állami nagybirtok uralmának. Itt tehát nem (csak) arról volt szó, hogy a csiflik gazdaságtalanná vált, mint Bulgáriában, hanem arról, hogy a gabonatermelésből egyébként sem lehetett volna egyszerre külpiazi bevételt szerezni és a helyi lakosság igényeit is kielégíteni.

187 *Babanászisz, Szt.*: A görög ipar kialakulása i. m. 360.

188 A földreform 1911-ig újabb 265 ezer ha-t adott át a parasztnak. Radikális reform viszont csak 1923 után, az 1 millió emigráns érkezésével valósult meg. 1922–1927 között 270 ezer család között 2 millió ha földet osztottak szét – az összes nagybirtokot (1917-ben a 2250 nagybirtokból maguk a birtokosok csak 150-et hasznosítottak, a többit bérlőkkel műveltették). Ezáltal életképes kisbirtokok (7,5 ha) keletkeztek akkor, amikor Szerbiában és Bulgáriában már az agrártúlnépesség jelei mutatkoztak, s az egy családra jutó birtoknagyság 5 ha alá esett.

189 *Babanászisz, Szt.*: A görög ipar kialakulása i. m. 361.

190 Uo. 362. A mazsolaexport (mely a teljes termeléssel egyenlő) 1895–1911 között végig évi 120 ezer tonna körül volt. Tágabb intervallumot választva, 1860–1907 között pedig a mazsola-termés volu-

II. 14. táblázat.

A különböző mezőgazdasági művelési ágak termelésbővülése Görögországban, 1835–1909

Művelési ág	1835 (millió arany- drakhma)	1860 (millió arany- drakhma)	%	1909 (millió arany- drakhma)	%	Növekedés, 1860–1909 (%)
Gabonatermelés	25	43,4	39	128	38	195
Egyéb földművelés	12	30,6	28	165	49	439
Állattenyésztés	nincs adat	36,6	33	44	13	20
Összes mezőgazdaság	nincs adat	110,8	100	337	100	204

Növény, termék	1860 (hektár)	1860 (%)	1909 (hektár)	1909 (%)	Növekedés (%)
Gabona	356 000	78	567 000	57	59
Mazsola	5 300	1	55 700	5,6	951
Szőlő	49 250	11	104 000	10	111
Olajfa	37 000	8	260 000	26	603
Összesen	452 260	100	1 000 433	100	121

Saját számítás Babanásizs, Szt. adatai alapján. Az infláció miatt egy 1860-as drakhma = két 1909-es drakhma. A táblázat ezt korrigálta.

A különböző mezőgazdasági formák jövedelmezőségének összevetéseként (II. 15. táblázat): Görögországban 1835-ben 1 ha gabonaföld ára 16 év alatt térült meg, ha a föld árát és az éves bevételt nézzük, a zöldség 5 év alatt, a mazsola 11 év alatt, az olajfa egy év alatt. Az utóbbinak ráadásul alacsony volt az ára, igaz, csak huszadannyit jövedelmezett, mint a szőlő. A gyümölcs hektárja viszont drága volt és jövedelmezősége a gabonához hasonlóan alacsony. A zöldség és a szőlő termesztése, a mazsola előállítását tőkeigényes volt (ha a földet a tulajdonos vette és nem területhasználat-váltás következett be), éppen ezért a szegényebb parasztok nem engedhették meg ezt maguknak. Számukra az olajfa volt az ideális: hektárja többet hozott, mint ugyanekkora gabonaföld, és csak tizede volt a tőkeigénye. Nem véletlenül hatszorozódott meg termőterülete 50 év alatt, és háromszorozódott meg a termőterületből való részesedése 25%-ot elérve. Hasonló dinamikát csak a mazsola mutatott, amely a legdrágább, de legtöbb hasznot hozó hasznosítási típus volt – a hasznot csak növelte, hogy a gabonaföldeket is át lehetett alakítani erre a célra, s ebben az esetben a beruházási költségek elenyészőek voltak, a föld értéke viszont hirtelen megugrott. Többen ezt a lehetőséget választották – a már korábban erre használt földek elidegenítése ritka lehetett, hiszen értékük igen nagy volt. Ezek után nem is meglepő, hogy a búzatermelés nem növekedett jelentősen.

Ha egy család megélhetési minimumát bolgár analógiára 700–800 aranydrakhmára tesszük, akkor ehhez 1 ha szőlő is elegendő volt, gabonából viszont 10 ha sem fedezte volna ezt. Egy ha gabonaföld pontosan annyit jövedelmezett, mint egy ökör vagy négy juh, ez utóbbihoz viszont némileg kevesebb terület kellett. Nem meglepő módon az olajfaligetek (és a mazsola) kiterjedése és részesedése

mene 14-szeresére, a dohányé 7-szeresére, az olajbogyóé 6-szorosára, a gabonáé 4-szeresére nőtt. (A gabonatermelés háromszoros értékű növekedése így csökkenő egységárra utal.)

II. 15. táblázat.

A különböző művelési formák költsége és megtérülése Görögországban, 1835

Növény, termék	Földterület (ha)	%	Földérték (aranydrakhma)	%	Termelési érték (aranydrakhma)	%	Egy ha-ra jutó földérték	Egy ha-ra jutó termelési érték	Termelési érték és földérték aránya
Gabona	775 000	96	387 500 000	84	25 000 000	67,0	500	32	0,06, olcsó, lassú megtérülés
Zöldség	5 000	0	50 000 000	13	10 000 000	27,0	10 000	2000	0,20, gyors megtérülés, drága
Mazsola	150	0	4 500 000	1	400 000	1,0	30 000	2667	0,09, drága, gyors megtérülés, nagy jövedelem
Szőlő	900	0	9 000 000	2	700 000	2,0	10 000	778	0,08
Olajfa	25 000	3	1 200 000	0	1 000 000	2,3	48	40	0,83, olcsó, gyors megtérülés, kis bevétel
Gyümölcs	2 000	0	400 000	0	30 000	0,0	200	15	0,08
Összesen	808 000	100	463 400 000	100	36 430 000	100,0	575	45	0,08

Saját számítás Babanászisz, Szt. adatai alapján.

nőtt, a gabonáé csökkent (II. 14. táblázat). Viszonylag alacsony jövedelmezősége miatt az állattartás is másodlagos szereppel bírt.¹⁹¹

A román fejedelemségekben más stratégiát alkalmaztak a termelés és a piaci részesedés növelésére. Itt a jobbágytelkek mennyiségének növekedése volt tapasztalható a majorság rovására, mert a Reglement Organique a *corvée* mennyiségét csökkentette, viszont a beszedett terményadó mennyisége-aránya növekedett. Ennek nyilvánvalóan az lehetett az oka, hogy a jobbágyok nem voltak érdekeltek a termelés növelésében az allodiális viszonyok közepette, a saját földjükön viszont igen. Nem mintha lehetőségük nyílt volna bekapcsolódnival közvetlenül a piaci áru-

191 Az állatállomány sűrűsége alacsony volt, az állatok súlya kicsi. Egy görög tehén átlagos súlya 128 kg volt, a franciáé 372 kg, egy görög juh 19 kg-ot nyomott, míg egy francia 36 kg-ot. Míg 1870 körül Romániában 3,5 ló jutott 1 km²-re, addig Görögországban 1,4, Magyarországon 6,6, Nagy-Britanniában 9. A juhok esetében a 100 lakosra jutó görög érték 81 állat volt, Romániában 106, Magyarországon 97. Szarvasmarha esetében ugyanez Görögországban 7,5 állat, Romániában 40, Spanyolországban 18, Írországon 77, Magyarországon 34, Franciaországban 32. Az igénytelen kecske elterjedése rávilágít a görög állattartás viszonyaira: 100 görög lakosra 91 kecske jutott, míg Romániában és Magyarországon 4, Spanyolországban 28 az 1870-es évek közepén. A szarvasmarha igavonó állat volt Görögországban, hiába nőtt állománya 60%-kal 1860 és 1909 között. A kecskék száma csak 25%-kal emelkedett ebben a periódusban, miközben az állam területi kiterjedése és lélekszáma is nőtt. Így a szegénységre is utaló egy főre eső kecskeszám is csökkent.

forgalomba, mert erre a földesurak nagyon ügyeltek. Ezért itt vázolandó spekulatív modellünkben először azt feltételezzük majd, hogy a változás termelésnövekedést eredményezett, majd azt, hogy a termelékenység nem javult, de a gabonaárak nőttek. Modellünkben megvizsgáljuk, hogy azonos területegységen melyik termelési típus milyen bevételt eredményez a földesúr számára.

Tételezzük fel először kiindulási állapotként, hogy a föld fele majorság, a másik fele jobbágytelkekből áll. A teljes termelés értéke 90 egység, és a kiindulási szituációban csak csekély különbség van az azonos kiterjedésű majorság (40) és a jobbágytelkek ($5 \times 10 = 50$) termelékenysége között (éppen ez a különbség lesz az itt vázolt rendszer mozgatója). Ebben az esetben (a) a földesúr az allódiumból részesül 40 egység termésben, melyből leszámítandó a vetőmag (8), az állami adó (4) és a személyes fogyasztás, azaz marad körülbelül 28 egység. A jobbágytelkekről (példánkban legyen 5, szintén 50 egység terméssel) megkapja a tizedet, ez 5×1 egység, tehát összesen 33 (II. 16. táblázat).

Tételezzük fel, hogy hasonló termelési körülmények és birtokviszonyok között adóemelés miatt megduplázódik a jobbágytelkekről beszedett földesúri járulékok összege (2 egység), máris 38 lesz a beszedett gabona mennyisége. Csakhogy, ha ez a növekedés nem jár együtt a fajlagos terméseredmények javulásával, akkor hosszú távon a paraszt elszegényedik (1 egység állami adó, 2 egység vetőmag, 3 egység élelem mellett immár 2 egységnyi földesúri adó, ez piacosiható gabonájának 33%-os csökkenését eredményezi).

Tételezzük fel, hogy a román földeken elterjedő új rendszernek megfelelően, a robot napjainak és az allódiium kiterjedésének egyidejű csökkenése miatt (mely így összhangban is van egymással) a jobbágy többet tud dolgozni földjén, s ez 50%-kal emeli a termelést, ami már lehetővé teszi a dupla adó beszedését. Ha a majorság nagy részét felosztotta a földesúr (az ábrán: 3 új telek), s a majorságon folyó termelés színvonalra nem változik, ebben az esetben (b) az innen származó urasági bevétel $16 - 1,6 - 3,2 = 11$ egység. A jobbágytelkek (már 8 db) nem 10, hanem 15 egység gabonát állítanak elő, azaz telkenként 3 egység lesz az urasági bevétel a duplájára emelt beszolgáltatási %-kal kalkulálva, azaz $8 \times 3 = 24$. Ez összesen 35 egység, tehát nagyobb, mint az első esetben. Azaz bizonyos peremfeltételek mellett a majorság szétosztása és a jobbágytelkek terheinek megnövelése valóban rentábilis lehet, mindaddig, míg meg nem haladja a társadalom toleranciaszintjét. Ha viszont nincs termelékenységnövekedés, akkor az adó duplájára növelése a földesúr összbevétel-csökkenését eredményezi a majorság szétosztása esetén (c), hacsak maga az árszínvonal nem nő. (Ha az árszínvonal például 50%-ot nő, akkor a fenti számítás felfogható úgy, mint a [b] eset, csak nem a terméseredmények nőnek, hanem a bevétel, tehát a földesúr szétosztja az allódiiumot és megduplázza a jobbágyi terheket. Ebben az esetben ismét haszonra számíthatunk a kiindulási állapothoz képest.)¹⁹²

Kimutatható az is, hogy a parasztság azonos termelékenység mellett jelentkező ár-növekedés, illetve termelékenységnövekedés (áremelkedés nélkül) esetében is jelentős többletbevételt tud realizálni, még akkor is, ha az állami adó és a föl-

192 A tisztán áremelkedésből származó struktúraváltást azonban el kell vetni, hiszen ebben az esetben a kiindulási helyzetben (a) is nőne 2,5-del a földesúr bevétele egy 50%-os áremelkedés esetén, akkor is, ha nem osztja szét az allódiiumot és abszurd módon az allódiumon nem nő a gabona ára. Ez rentábilissá tenné a gazdálkodást (b) esettel szemben is.

II. 16. táblázat.

A földesúri bevételnövekedés permfeltételei adónövelés és az allodiális birtokok felosztásának hatására

a)		b)		c)	
40	1	16	3	16	2
–állami adó 4	1	–1,6 és 3,2	3	–1,6 és 3,2	2
–vetőmag 8	1	3	3	2	2
	1	3	3	2	2
	1	3	3	2	2
Földesúré: összesen 33		Összesen 36		Összesen 30	

a) a birtok fele allódiium, a termelékenység nem egyforma, az adó egységnyi;

b) a birtok 20%-a allódiium, a termelékenység nem egyforma, az adó dupla, a termelékenység nő;

c) a birtok 20%-a allódiium, a termelékenység nem egyforma, az adó dupla, a termelékenység nem nő, $b > a$.

Saját szerkesztés, részletesen lásd a szöveget.

II. 17. táblázat.

A termelékenység és az árak növekedésének hatása a paraszti áruterelésre

A paraszt szemszögéből	Kiindulási állapot	Duplájára növelt földesúri teher esetén	Dupla teher, 50%-os termésnövekedés (vagy dupla teher, azonos termés, 50%-os árnövekedés mellett)
Termés	10	10	15
Állami adó	1	1	2
Földesúri adó	1	2	3
Vetőmag	2	2	2
Fogyasztás	3	3	3
Termelőnél marad	3 (30%)	2 (20%)	5 (33%)

5 ha-on, kettős adóztatással, fiktív egységekben. Saját szerkesztés.

desúri adó is emelkedik, így a termelő gabonakonjunktúra esetén érdekelt volt a román fejedelemségekben bekövetkezett változásokban (II. 17. táblázat).

Természetesen ezzel csupán azt kíséreltük meg bizonyítani, hogy a román modell bizonyos permfeltételek mellett (és ezen van a hangsúly) kínált alternatívát. A csiftlik jellegű gazdaságok túlélésére szintén van példa az oszmán uralom alatt maradt területeken.

II. 1. 4. A gazdasági szerkezetváltás makrogazdasági hatásai:
az adózási potenciál javulása

Az előzőekben a különböző termelési és birtokstruktúrák működését tekintettük át, a rajta dolgozók életfeltételeivel együtt (amiről később még lesz szó), a továbbiakban a külső és belső tényezők (a konjunktúra és a reformfolyamat) tartományi szinten, a makrogazdasági mutatókban megnyilatkozó hatásait vizsgáljuk meg.

II. 18. táblázat.

A dunai vilajet összes bevételeinek növekedése, 1864–1866 (millió piaszter)*

Év	Összes jövedelem	Ebből terménydézsmá	Állatállomány adója
1864	113 (280, 56)	40 (100, 20)	16 (40, 8)
1866	132 (330, 66)	53 (130, 27)	nincs adat
1867	151 (380,** 75)	68 (170,** 34)	28 (70, 14)

* Zárójelben az egy háztartásra és egy főre jutó (2 millió fővel számolt) központi bevétel (piaszterben).

** Kisebb régióban (Draganova, Szl.: Kjusztendilszki region i. m. alapján válogatva) csaknem ugyanennyi.

Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: *Balkan Economic History, 1550–1950* i. m. 150., Isztorija na Balgarija i. m. Tom 6. 65. és Palairet, M.: *The Balkan Economies, 1800–1914* i. m. 19. alapján módosítva. 1868-ban a tized értéke tovább emelkedik, 108 millió gros, egy háztartásra 250–300 gros, 400 ezer háztartással számolva.

A gabonakonjunktúra 1856 után is folytatódott a Balkánon. Az oszmán éra utolsó néhány éve is rendkívül prosperáló volt: 1876-ban körülbelül 1,5 millió tonna, 1873-ban 1,4 millió tonna volt a gabonatermés Bulgáriában, s 1876 volt a birodalom addigi legjobb éve az exporteredményeket tekintve.¹⁹³ 1860–1873 között a Balkánon volt a kereskedelmi forgalom bővülése a legnagyobb a világon (nemcsak abban a korban, de később is kiugrónak tekinthető), s ez a gabonakonjunktúra következő hullámának köszönhető,¹⁹⁴ ami arra is rávilágít, hogy a csiflik hanyatlásáról ekkor még nem lehet beszélni.

Szintén a gazdasági fellendülést bizonyítják nemcsak a lokális, de a regionális adatok is. A dunai vilajet reformjának sikerét bizonyította, hogy 1859–1864 között 75-ről 113 millió piaszterre (50%-kal),¹⁹⁵ majd 1864–1867 között, mindössze négy év alatt újabb 40%-kal nőttek az állami bevételek (II. 18. táblázat). A növekedés jelentős része a mezőgazdaságból származott: 1866-ban a várnai szandzsákból 5,7 millió gros tizedet szedtek be, ami 0,7 millióval volt több az előző évinél. 1874-ben ez az érték már 7,9 millió gros volt és 1875-ben a hozzáadott beszedett adóhátralék 3,6 millió gros.¹⁹⁶

Más kérdés, hogy a makrogazdasági mutatók javulása mit jelentett a társadalom szempontjából. A földadó (tized) súlyozott szerepét jelzi, hogy bevételei 60–70%-os növekedést mutattak 1864–1867 között, ami meghaladta az összbevételek növekedésének arányát. Északon 1850 körül a földadó és beslik aránya (17+17%) még nem haladta meg a jövedelem- és vagyonadók 33+16%-os arányát. De ez hamar megváltozott: ezen adók értéke átlag 150 piaszter volt háztartásonként, ami arra utal, hogy az oszmán adópolitika az 1860-as években már a mezőgazdaság adóztatását látta célszerűbbnek. (Tíz évvel később viszont az egyéb tevékenységekből és vagyonból származó bevételek szerepe újra megnőtt.) 1859-ben Sztara Zagorában a hadiadó és a jövedelemadó együttes aránya 13+7% volt, a földadóé viszont 60%. Kazanlik kazában a jövedelemadó 26%-ot tett ki, a hadiadó 8%-ot, a földadó 40%-ot.

193 1873 (a mezőgazdasági dömping kora) előtt az iparcikkek árának zuhanása (a bővülő import okozta kínálatnövekedés miatt) terelte a török kereskedőket a mezőgazdaság felé, amely így kifejezetten kedvező helyzetbe került. *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey 1500–1950*. Ed.: Quataert, D. University of New York Press, Albany, 1994. 87–88.

194 Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: *Balkan Economic History, 1550–1950* i. m. 162.

195 Poujade, E.: *Chrétien et Turcs* i. m. 254.

196 Tonev, V.: *Balgarszkoto csernomorie* i. m. 76.

Mivel a tized adókulcsa összesen 2%-kal emelkedett, ami az adóbevételekben önmagában csak 20%-os többletet jelentett volna, az adóemelésen túl további tényezők is felelősek a bevétel növekedéséért, mint az adók hatékonyabb beszedése és az egy főre vagy területegységre jutó termésvnövekedés, valamint a művelt föld nagyságának növekedése. *A bevételek növekedési üteme tehát nem feltétlenül azonos a parasztság terheinek növekedési ütemével.* A mezőgazdasági termelés gyakran ingadozó volt: Szeresz környéke 1851-ben 1,9, 1852-ben 3,3 millió kile gabonát termelt – ekkora növekedés nyilván nem származhatott a termőterület kiterjedéséből (extenzivitásból).¹⁹⁷

A bevételnövekedés a dunai vilajetben tehát egyértelműen a mezőgazdaságnak tudható be. De míg ebben ekkor az adókulcs emelése is szerepet kapott, ugyanez a Kelet-Ruméliában 1874–1875 között lejátszódó mezőgazdaságból származó adónövekedésben már nem kapott szerepet. Az 1874-es és az 1867-es háztartásonkénti bevétel alapján a két terület teljesítőképességében jelentős különbség nem volt, a nem földművelésből származó adók alapján az ipari bevételek Kelet-Ruméliában voltak jelentősebbek.

A tized értéke alapján (60–70 millió piaszter) 600 millió piaszterre volt tehető a dunai vilajet földművelésből származó jövedelme,¹⁹⁸ a tized részesedése a teljes költségvetési bevétel 35%-át is elérte. A Török Birodalomban a földjövödelmek jelentőségét alátámasztja, hogy 1912-ben Trákia adóbevételeinek még mindig 40%-át adták a földadók (33 millió vs. 41 millió gros),¹⁹⁹ sőt 1925-ös eltörlése előtt Atatürk Törökországában a tized az állami bevételek 22%-át adta.²⁰⁰ A dunai vilajetben a fenti érték alapján 400 piaszter/t (80 frank/t) árral számolva 1,5 millió t gabona lehetett a termés, 800 piaszterrel pedig 0,9 millió t.²⁰¹ Az állattartással együtt a tartomány mezőgazdasági jövedelme csaknem 1 milliárd piaszter, körülbelül 200 millió frank lehetett, a „GDP” 66%-át adva. A GDP így 1500 millió piaszter körül volt, harmadát az ipar és kereskedelem tette ki. Ha az iparnak ilyen jelentős szerepet tulajdonítunk, akkor a GDP körülbelül 10-12%-ára tehető a központi oszmán állami bevétel, ami azt is jelenti, hogy az adóteher nem tűnik jelentősnek. Érdeemes azonban ezt egyrészt társadalmi rétegenként külön vizsgálni, másrészt a hivatalos adatokban az adóbérlők haszna sohasem jelenik meg,²⁰² harmadrészt az összeg felhasználása sem közömbös. Egy főre vetítve a janinai vilajet például a bolgárnál kedvezőbb kiadási oldallal rendelkezett (II. 19–II. 20. táblázat), de az egy főre jutó adóterhek magasabbak voltak (persze ez csak a tartomány lakosainak átlagos jövedelmi szintjéhez viszonyítva nyer igazi értelmet).

Kelet-Rumélia dézsmája (földadója) az 1866. évi 22 millió piaszterről 1868-ra 38 millióra nőtt, noha ekkor adóemelés nem volt (majd 1869-ben 20 millióra esett),

197 Heuschling, X.: L'Empire de Turquie i. m. alapján.

198 A tized ekkor valójában 12%-os volt, azaz az adó/termés arány 1:8 volt. A II. 18. táblázatból származó adatok esetén azért szerepel mégis következetesen 1:10 arány, mert a befolyt adó mellett az iltizám is jelentős értéket tüntetett el. Ezért az 1:8 aránynál magasabb a becsült össztermés.

199 Razbojnikov, A.: Csiflici i csifligari i. m. 178.

200 Keyder, C.: The Definition i. m. 33.

201 Továbbra is gabonaegyenértékben számolva.

202 Például a dunai vilajet elődjének területéről 170 ezer állat után 740 ezer gros beglik gyűlt össze 1839-ben, de az adó beszedése maga is 41 ezer gros volt. *Janeva, Szv.:* Balgari – otkupuvacsi na danaci i. m. 57.

azaz valószínűleg inkább a termelési adottságokat tükrözi az érték. Az adó értéke 1870–1873 között 27 millióról újra 37 millióra emelkedett, majd 1875-ben 50 millió piaszterrel tetőzött. (Ezt követően – egy később részletezendő hanyatlás után – 1885-ben az összes egyenes adó éppen felülmúlta a földadót.)²⁰³ Mivel az 50 millió piaszter (azaz körülbelül 10 millió frank) a termény körülbelül tizedét jelentette, így a teljes, földművelésből származó termelés értéke Kelet-Ruméliában 1875-ben 400–500 millió piaszterre becsülhető (v. 100 millió leva).²⁰⁴ 500–600 piaszter/t átlagértékkel számolva ez körülbelül 0,8 millió t gabonaegységet jelentett. Ez igen jelentősnek volt mondható, s területarányosan alig maradt el az 1910-es érték mögött. A plovdivi szandzsákban egy év alatt, 1875-re 30%-kal nőtt az állami bevétel, s ennek csaknem felét a földadó tette ki (II. 19. táblázat). Ha az adónemeket egy háztartásra osztjuk vissza, akkor kiderül, hogy a nem mezőgazdasági jellegű adók is hasonló mértékben emelkedtek a földadó és az állatok után szedett beglik mellett. Ötfős családokkal számolva a vagyon-, jövedelem- és katonai adó háztartásonként 200–250 gros volt, a tized jellegű bevételek 230-ról 310 grosra nőttek. Egy háztartásra 500–550 gros adóbevétel jutott, ami a dunai vilajet értékét is meghaladta. Ez újfent elvezet minket ahhoz a kérdéshez, hogy a társadalmat mennyire érintette a központi bevételek növekedése, azaz a terhek vagy a bevételek nőttek-e jobban, és mennyiben forgatták vissza a beszedett pénzüsszeget.

A gabonakonjunktúra, a piaci prosperitás rivalizálást eredményezett a termelőrtegek, a csiftlik-birtokos/bérlő és az állam között a nagyobb piaci részesedés (vagy jövedelme) megszerzéséért. Ez az adóbérlő rendszer (*iltizám*) megszilárdulását eredményezte. Mivel azonban az adó beszedésének költsége elérte az adóérték 10%-át,²⁰⁵ az adóbérlő a „tizednél” mindig többet szedett be. Az *iltizám* működésére jó példa, hogy Draganova szerint a küszteni régióban a tized 1867-ben 1,9 millió gros volt, 1873-ban 3,1 millió gros. A több mint 60%-os emelkedés csak egy része származhatott tényleges termelésnövekedésből.²⁰⁶ St. Clair és Brophy szerint egy falu tizedét és beglikjét 400 török líráért adták el adóbérlőknek, de 900 lírát jövedelmezett.²⁰⁷ Razbojnikov az adóbérlési rendszer kései működésére hoz példát (1910). Kücsük Szejmen falu (Szilivri okolie) adóját 50 ezer grosért (10 ezer frank) adták el 5000 kile vetésterületű (körülbelül 500 ha) szántó után, de a parasztoktól az adóbérlő 70 ezer grost szedett be, ami 40%-kal több, mint amilyen áron az adóbérlés elkel.²⁰⁸

203 *Palairot, M.*: The Balkan Economies, 1800–1914. i. m. 176–178.

204 A piaszter–leva átváltási arány körülbelül 5:1 volt a 19. század végén, 4:1 akkor, ha inflálódott levával számolunk (1910-es levában kifejezett értéket vetve össze korábbi, piaszterben megadott összeggel). Mivel a tizedet nemcsak a gabona után szedték, az itt szereplő értékek nem a tényleges gabonatermést, hanem úgynevezett gabonaegyenértékben számolt termést jelentenek. Noha 1858 után a tized 12%-ot jelentett, valójában az *iltizám* rendszer miatt az adóbérlők ennél többet szedtek be (ami eltűnt a rendszerből).

205 *Palairot, M.*: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 47.

206 *Draganova, Szl.*: Kjusztendilszki region i. m. 79. A földek kiterjedése nem változott, Berkovicában például az adókulcs ideiglenesen 5%-kal nőtt, ami 40%-os tehernövekedést jelentett.

207 *St. Clair, S. G. T.–Brophy, Ch.*: Residence in Bulgaria i. m. 178. Balcsikban 4000 líra hasznot hajtott az adóbérlés.

208 *Razbojnikov, A.*: Csiflici i csifligari i. m. 176–177. Ötszörös maghozammal számolva ez 500 t gabona, azaz 100–130 levás tonnánkénti gabonaárral számolva 50–65 ezer frank. Az adó (10 ezer,

Ráadásul a tizedet 1858-ban a termés 12%-ára emelték. Noha a terhek csökkentek az előző évszázadhoz képest, amikor a szpáhik a termés 20–40%-át szedték be, a plovdivi szandzsákban 1844-ben a falvak még így is (föld)jövedelmük 18%-át fizették be (föld)adó gyanánt,²⁰⁹ a berkovicai járásban jövedelmük 14%-át (de csak 12% jutott el az államhoz). A fenti, 600 millió piaszter tényleges földjövedelemmel számolva az adóként elvett érték ebből 90 millió lehetett, azaz ebből évente 20 millió piaszter az adóbérlők zsebébe vándorolt a dunai vilajetben s Kelet-Ruméliában ugyanennyi. (Így az egy főre jutó „földadó” sem 30 piaszter, hanem inkább 40 piaszter volt.) A függetlenség elnyerése után a paraszti adóterhek alacsonyabbak lettek: 1885-ben mind Szerbiában, mind Bulgáriában és Kelet-Ruméliában az adó értéke a mezőgazdasági (nem csak földművelésből származó) jövedelmek 6–10%-a között mozgott. A plovdivi szandzsákban az egy főre jutó állami bevétel 16–23 frank volt 1874–1875-ben, míg 1885-ben Kelet-Ruméliában 20 frank alatti. Így mondhatnánk, hogy a parasztságot a nagy adóterhek is motiválhatták volna a török iga levetésében (sok egyéb ok mellett), hiszen például az egy háztartásra jutó terhek a dunai vilajetben 1859–1867 között megduplázódtak. Csakhogy ez a bevételek alakulásának ismerete nélkül nem jelenti a terhek tényleges növekedését. Ha valóban a teherlerázás motiválta a bolgárság széles tömegeit a függetlenség kivívásában, akkor hosszú távon nem jártak jól: 1867-ben a dunai vilajetben az egy főre jutó állami bevétel 15 frank volt (75 gros), 1888-ban szintén, 1897-ben közvetlen adókból 10 frank, összesen pedig 20 frank, 1911-ben pedig már több mint 30 frank. Az adó kétszeresére nőtt, ami meghaladta az inflációt, a lakosság 80%-át kitevő parasztság bevételei pedig nem nőttek 1878 után 1934-ig (lásd a *II. 37. táblázatot*). Ha csupán a földművelésből származó értékhez viszonyítjuk az adókulcsot (az állattenyésztést levonva, mely jóval kevesebbet adózott a felszabadulás után), akkor ez a századfordulón már a 15%-ot is elérte, 1926 után 20% fölé emelkedett, így ekkorra az 1860-as évek értékéhez képest jelentős különbséget nem tapasztalunk.

Az általános tartományi helyzet és a terhekre vonatkozó kérdés megítélése érdekében megvizsgáltuk az adóterhek egy háztartásra jutó jövedelemhez mért arányának, továbbá az oszmán állam adópolitikájának, a különböző adótípusok szerepének és az összerhek hosszú távú (18–20. század) változásait (*III. 5. ábra*). Noha összegyűjtött adataink eltérő területeket reprezentálnak a különböző időszakokból, továbbá a nagy időtávlat miatt problémát okoz a piaszter reálértékének módosulása, illetve a háztartások nagyságának becslése,²¹⁰ az így is egyértelmű (eredeti adataink intervallum-jellegűek, csak ábrázolástechnikai okok miatt térünk el ettől), hogy 1834–1864 között nominálértéken nőtt az adó, reálértéken (a piaszter javulásával) kevésbé (ugyanaz a jelenség, amit a bevezetőben Kína esetében érintettünk), a jövedelemhez mérten pedig aránya csökkent (a jövedelem 2 kg-ról 4-5 kg ezüstre nőtt).

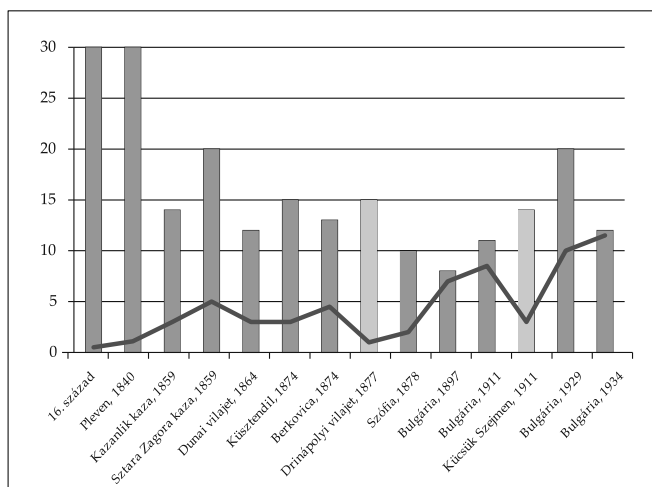
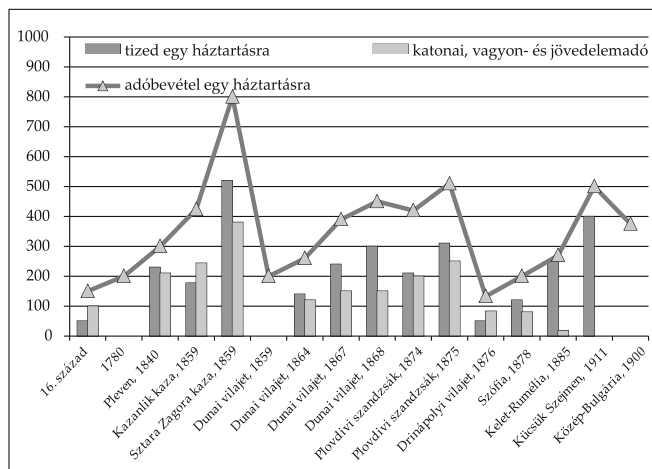
illetve 14 ezer frank) a bérleti rendszer miatt tehát 20% körül volt az oszmán uralom alatt maradt területen.

209 *Berov, Lj.*: Ravniste na ikonomsicseszko razvítie i. m. 45–50.

210 Egyes esetekben tartományi adatokból következettünk a lakosság szám ismeretében az egy főre jutó értékekre, más esetben az összeírások csak a házak számát adják meg, a lakosságé ismeretlen. Végül az egy főre eső értékeket ötfős fiktív háztartásokra konvertáltuk az összevethetőség érdekében.

II. 5. a) és b) ábra.

Fent: az adók változása (oszlopok folyó áron, vonaldiagramm gramm ezüstre átszámítva);
lent: a terhek változása a bolgár földeken a jövedelemhez viszonyítva (oszlop: adó
a bevétel %-ában, vonal: bevétel, ezüst kg) egy háztartásra (1897 után az 1 főre jutó
GDP-t 5 fős háztartásokkal átszámolva), társadalmi differenciák nélkül

A drinápolyi vilajet (1876) a Midhat reformjából kimaradt területeket szimbolizálja, Kücsük Szejmen csiffljke (1912) az 1879 után oszmán uralom alatt maradt területek terheit, Kazanlik kazája (1859) pedig az ipari jellegű körzeteket (ahol a földadó szerepe gyakran kisebb a többi adónál).

Berov (16. század), Draganova (Pleven, Berkovica), Mihov (Kazanlik, 1859), Popov (Bulgária, 1897, 1911), Keleti (Kelet-Rumélia), Palairet (dunai vilajet, plovdivi szandzsák), Daszkalov, Ivanov (költségvetés, adóbevétel 1912 után), Vaszilev, Razbojnikov (Kücsük Szejmen, 1912) és Todorov, G. műveiből saját számítás (a számítás részleteit illetően lásd a II. 72. táblázatot).²¹¹

211 Az 1840-es években a piaszter ezüsttartalma körülbelül 70-80%-a az 1870-es évekbelinek, így jelentős adócsökkenésről nem beszélhetünk 1834-1864 között. Az összadót (vonal: bevétel, gramm ezüstre átszámítva) adtuk meg (1870-es piaszter), az oszlopoknál a nominális érték szerepel

A korábbi évszázadok állami bevételeihez képest előtérbe kerültek a mezőgazdasági jövedelem adói: 1864 után előbb a tized jellegű mezőgazdasági bevételek adója nőtt, majd 1870 után a vagyon-, hadi- és iparüzési adók értéke is emelkedett. A felszabaduláskor csökkentek,²¹² 1890 után viszont újra nőttek a parasztság adóterhei.²¹³ A függetlenség kivívását ugyan az adóteher csökkentésén túl más gazdasági tényezők is kívánatosá tették, erre a későbbiekben visszatérünk, de az is tény, hogy a török uralom alatt maradt területeken nem javult a parasztság helyzete. A már idézett Kücsük Szejmen faluban 1912-ben az 5000 kile vetésterület 125 t vetőmaggal ekvivalens (ami körülbelül 625-750 t termés, azaz 625-750 ha) után 10 ezer frankért adták el az adószedési jogot: hektáronként számítva ez 13–16 frank adó, ami 10–13%-os adókulcsot jelentett volna, de az iltizám miatt adóként 14 ezer frank (hektáronként 18 frank) került kifizetésre, ami a termés 18%-a volt. Az adó és a vetőmag a termés 30%-át vitte el a példában felhozott trákiai faluban. Ugyanakkor a felszabadult területen a jövedelmek (1900 utáni) növekedésével párhuzamosan az adókulcs már lecsökkent – hasonló nagyságú központi bevételt eredményezve.

A felszabadulás előtt tehát jelentősen nőtt a beszedett adó értéke, de önmagában ez még nem lett volna baj. *Ez a jövedelem növekedésére utal, de rövid távon 1864–1874 között a terhek is emelkedtek (II. 19. táblázat – egy hosszabb periódussal összevetve viszont nem látnánk nagy változást), ráadásul a midhati reformok idején is folytatódott a tartományok jövedelmeinek kiáramlása.* Mind a dunai vilajet, mind a plovdivi szandzsák esetében az adójövedelem háromnegyedét nem a tartományban használták fel. Hasonló adatot közöl McGowan Görögország esetében is,²¹⁴ és

(ez a vonaldiagram és az oszlopok közötti különbség oka Plevennél), kivéve a 16. századot, ahol az akcsét 1870-es grosra számítottuk át. A 16. századi adózási adatok csak 4 fő adónem (iszpendzse, avariz, dzsizje, tized) figyelembevételével készültek. Kücsük Szejmen a török uralom alatt maradt területeket reprezentálja, de az állattartásból származó jövedelmek és a vagyonadók ismerete nélkül. Szófia 200 háztartása 700 lakossal városi és háborús környezetet képvisel, ezért nem mérvadó. A dunai vilajet, plovdivi szandzsák és Kelet-Rumélia esetében az adatokat egy főről számoltuk át háztartásra ötfős háztartással számolva (ami pl. Szófiában, Kelet-Ruméliában, de Küstendilben sem állja meg a helyét, Plevenben és Berkovicában pedig nem ismert a lakosság tényleges száma). A pleveni adatok az infláció miatt korrigálva. A dunai vilajet esetében az egy háztartásra jutó bevétel a tartományi adatokból becsült, ezért itt az iltizám nincs benne az adó értékében. A b) ábrán az 1929-es adat csak a mezőgazdasági dolgozókra vonatkozik, az 1840-es érték 385 háztartás alapján, a dunai vilajeté Palairét GDP-re vonatkozó becslése és az az összes adóbevételek alapján kalkulálva (II. 18–19. táblázat). A b) ábrán 1897-től kezdve a leva átszámolva (1:5 aránnyal) grosba (1 gros = 1 gramm ezüst). 1897 után a bolgár GDP-becslések nem egyértelműek, lásd a III. 43. táblázatot).

- 212 Kelet-Ruméliában 1874 körül 40 millió piaszter volt a tized értéke, 1879-ben és 1881-ben 32 és 30 millió. *Palairét, M.*: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 176. És ez nem jelentett feltétlenül terméscsökkenést, mert az adóhátralék az 1881-es 0,3 millió piaszterről 1884-re 16 millióra, az adó felére (!) nőtt.
- 213 Szintén összehasonlítás tárgya lehet a vagyon változása. Az 1878 utáni földbőség lenyomta a földárakat, ugyanakkor éppen emiatt nőhetett a parasztok által birtokolt föld mennyisége, azaz elvileg vagyonuk reálértéke nem csökkent, míg termelési potenciáljuk nőtt. Ezt mégsem követte tényleges vagyonosodás, részben a népszaporulat, részben a külpiaci kereslet csökkenése miatt.
- 214 A török uralom, bár fellendülést eredményezett a 19. század elején például a görög iparban, ki is szívtá a hasznát a tartományokból. 1700-ban a nemzeti jövedelem 57%-a, 1820-ban pedig a 40%-a hagyta el a görög területeket, ami világossá teszi, hogy az elégedetlenség mögött komoly gazdasági igények húzódtak meg. Ugyanakkor ilyen viszonyok mellett az ipari forradalomhoz szükséges belső tőkefelhalmozás nem is volt reális.

II. 19. táblázat.

Bulgária adóbevételei, kiadásai, 1878 előtt

Dunai vilajet	1863	1864	1863	1864	1863	1864
	millió török font		millió piaszter		millió frank	
Bevétel	1,13	1,17	113	117	26,0	27,0
Kiadás	0,3	0,35	36	40	7,0	8,1
<i>Kiadás egy főre</i>			18	20	3,5	4,0
Plovdivi szandzsák	1874	1875	1874	1875	1874	1875
	millió török font		millió piaszter		millió frank	
Befolyt adó és illeték	0,58	0,8	70,0	90,0	13,5	18,6
Ebből földadó			37,0	50,0	7,5	10,0
<i>Egy főre (piaszter és frank)</i>			88,0	112,0	16,0	23,0
Kiadás	0,03	0,026	3,6	3,5	0,7	0,6
<i>Egy főre (piaszter és frank)</i>			4,5	4,4	0,9	0,8

1 frankra 5-6 piasztert számolva, 1 török font körülbelül 22 frank, 100–120 piaszter.

Palairat, M.: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 48. alapján.

a Draganova által közzétett kiadási oldal is arra utal, hogy a bevételek elenyésző része maradt csak a tartományokban: a janinai vilajetben is 40% alatt. A dunai vilajet 160 millió piaszteres bevételeiből csak 30 milliót fordítottak a régió fejlesztésére (II. 19. és II. 20. táblázat) – ráadásul 1859-ben ez ugyanennyi volt, ami viszont azt jelentette, hogy *a helyben felhasznált bevétel aránya 45%-ról 25%-ra esett tíz év alatt.*²¹⁵

Ez az elvonás 1870 körül a ténylegesen megtermelt „nemzeti” jövedelem (GDP) minimum 7–8%-a volt, s ha az adóbérlők szerepét is figyelembe vesszük, akkor akár 12% is lehetett az arány. Mivel a csiftlikek aránya 20% volt, és itt a termelő a termelt gabona közel felét beszolgáltatta az adón felül, ez azt jelentette, hogy a termelt mezőgazdasági érték további 10%-a nem a termelőkhöz került: *a termelők tehát a tartományban megtermelt összjövedelem összesen 20–25%-ával nem rendelkezettek szabadon.* A leírt adatok alapján Vardar-Macedóniában a mezőgazdasági termelés 40 + 15%-a kerülhetett elvonásra a termelőtől. Összevetve az 1897-es adósságtörlesztéssel, az akkori 5,5 millió frank a GDP 1%-át sem érte el. Ennyiben előnyösebb volt a hitelfelvétel és a függetlenség a birodalmi keretknél.

A helyben felhasznált jövedelmek eloszlása sem felelt meg a szükségleteknek: az államapparátus működtetésére nagy összegeket fordítottak, akárcsak a rendőrségére, a vonalas és épített infrastruktúrára viszont keveset költöttek. Álljon itt példaként a janinai és a dunai vilajet költségvetése 1870–1871-ből. A janinai vilajetben a *váli*, a helyettese, a *mutesarifok*, a *kajmakámok* és a *müdir* 1,8 millió gros nagyságrendű fizetést húztak, azaz a belügyi kiadások 20%-át kapták a mektupcsi és az írkokok 0,4 milliós részesedésével együtt. Ugyanez a dunai vilajet esetében 3,5 millió gros volt, szintén

215 Poujade, E.: Chrétiens et Turcs i. m. 254.

II. 20. táblázat.

A janinai és dunai vilajetek költségvetésének összehasonlítása, 1870–1871

Kategória	Janinai vilajet			Dunai vilajet		
	millió gros	%	egy főre	millió gros	%	egy főre
Belügyi	11,5	66	16,4	16,0	58	8,0
Pénzügyi	3,0	17	4,3	5,6	21	2,8
Igazságügyi	1,25	7	1,8	2,4	9	1,2
Kereskedelmi	0,3	2	0,4	0,5	2	0,25
Egyéb	1,3	8	1,9	2,8	10	1,4
Összesen	17,3	100	24,7	27,2	100	13,6

Draganova, Sl.: Les Dépenses du vilayet de Janina et du Danube i. m. 152.

20%.²¹⁶ A rendőrség mindkét vilajetben 8-8 millió grossal rendelkezett, a dunai garnizonok viszont csak 91 ezer gross kaptak. A hadiárványokra, hadiözvegyekre és leszerelt katonákra 0,3–1 millió gros, a tímárbirtokosok kártalanítására félmillió gros jutott, ugyanannyi, mint az utak javítására a janinai vilajetben, míg a dunai vilajet erre csak 20 ezret költött.²¹⁷ A postai alkalmazottak fizetése 0,4, illetve 1,4 millió gros volt.

Nem meglepő, hogy a függetlenségi harc egyik motivációja éppen ezen jövedelmek visszaszerzése, azok szabad felhasználása lehetett volna a hadiadó, a goszpodarlik és az iltizám eltörlése mellett. Mivel azonban ez utóbbi elem a tartományi reformok miatt az 1870-es évekre megszűnt állandó probléma lenni, további tényezőként nem hagyhatjuk figyelmen kívül a muszlim és keresztény elit, a kereskedő- és iparosréteg rivalizálását, s további törésvonal húzódott a bolgár adókat beszedő csorbadzsik és a hatalomból kiszorult kézműves-iparos közép- és felsőrétegek (új csorbadzsik) között, s nem zárható ki egyes (nem feltétlenül plebejus) rétegek földéhsége sem a vizsgálatokból.

Az 1878 után az adóelvonásban beállott változást – Kelet-Rumélia adójövedelméből ekkor már csak 25–30%-ot adott át a töröknek, ami jelentős javulás a korábbi 75%-hoz képest – az imént írtak fényében pozitívan kell értelmezni. Ráadásul az eredetileg 240 ezer török font értékű adó (32 millió piaszter, míg a teljes bevétel 100 millió körül volt) helyett Keleti szerint a tartomány, likviditási nehézségekre hivatkozva csak 180 ezer fontot fizetett évente (1 török font = körülbelül 120–140 piaszter, azaz összesen 25 millió piaszter), ami a költségvetés negyedét még így is meghaladta.²¹⁸ Ez azt is jelenti, hogy *Kelet-Rumélia 1878 után nem volt képes az előtte elvárt teljesítményt hozni*, bevétele körülbelül 10%-kal csökkent 1875-höz képest. Ennek okaival a következő részfejezetben foglalkozunk bővebben. Mindemellett az 1913-ban hasonló lélekszámú Albánia 10 millió frankos tervezett költségvetéséhez képest²¹⁹ Kelet-Rumélia még így is kétszer ekkora bevétellel rendelkezett.

²¹⁶ Draganova, Sl.: Les Dépenses du vilayet de Janina et du Danube i. m. 155.

²¹⁷ Miközben a szakirodalom kiemeli az itt folyó útépitéseket. 1870-re ezek elkészültek, illetve robotból fedezték az építést.

²¹⁸ Keleti K.: A Balkán-félsziget i. m. 301.

²¹⁹ Csaplár-Degovics K.: Az albán nemzetiségűek kezdetei (1878–1913). A Rilindja és az államalapítás korszaka. ELTE, Bp., 2010. 363–364.

II. 21. táblázat.

A balkáni területek exportjának és költségvetésének nagysága

Terület	Összes export	Lakosság	Egy főre jutó teljesítmény
Kelet-Rumélia (1870)	160–190 millió piaszter (1,4 millió török font, 31 millió frank)	750 000	210–250 piaszter (45 frank)
Koszovó (1885)	38 millió piaszter (3,2 millió forint)	800 000	50 piaszter (9–10 frank)
Dél-Albánia (1885)	48 millió piaszter	500 000	96 piaszter (16 frank)
Szerbia (1835–1838)	30 millió piaszter (4,8 millió frank)	680 000	44 piaszter (7–8 frank)
Szerbia (1864)	15 millió dinár	1 200 000	13 dinár (80 piaszter)
Szerbia (1866–1870)	180 millió piaszter (29 millió frank)	1 200 000	150 piaszter (25–28 frank)
Bosznia (1864)	9,75 millió forint (19,5 millió frank)	1 200 000	16 frank (100 piaszter)
Terület	Költségvetési bevétel	Lakosság	Egy főre jutó teljesítmény
Plovdivi szandzsák (1875) (Kelet-Rumélia)	800 ezer török font (104 millió piaszter, 18 millió frank)	750 000	1,1 font (130 piaszter, 25 frank)
Dél-Albánia (1885)	355 ezer török aranylira (46 millió piaszter)	500 000	0,7 líra (15 frank)
Szkutari szandzsák (1885)	370 ezer aranyfrank	293 000	1,25 aranyfrank
Dunai vilajet (1867)	150 millió piaszter	1 800 000	80 piaszter (14 frank)
Bosznia (1865)	11 millió frank (66 millió piaszter)	1 200 000	9 frank (54 piaszter)
Bosznia (1886)	17 millió frank (105 millió piaszter)	1 200 000	14 frank (80 piaszter)
Szerbia (1870)	12,5 millió dinár (1910-es árakon 25 millió)	1 300 000	9,6 illetve 19 dinár
Terület	Termelés összértéke	Lakosság	Egy főre jutó teljesítmény
Dunai vilajet (1864)*	11,7 millió török font (1500 millió piaszter)	2 000 000	750–800 (150 frank)
Dél-Albánia (1885)	300 millió piaszter	500 000	600 piaszter (100 frank)
Bulgária (1870)**	394 millió frank	1 800 000	222 frank
Bulgária (1885)**	272 millió frank	2 000 000	159 frank
Kelet-Rumélia (1885)**	150 millió frank	800 000	185 frank
Bosznia (1879)***	77 millió frank (110)	1 200 000	76 frank
Szerbia (1860)***	181 millió frank	950 000	186 frank
Szerbia (1863)****	700 millió frank	1 000 000	700 frank
Szerbia (1885)***	281 millió frank	1 600 000	173 frank

* Adóból becsülve; **ipar nélkül, egyesülés előtt, 1910-es árfolyamon; *** ipar nélkül 1910-es árfolyamon (azaz folyó áron körülbelül 30–40%-kal kevesebb, zárójelben az iparral együtt becsült érték); **** beleértve a tercier szektor redistribúcióból származó immateriális jövedelmét; 6 piaszter = 1 frank = 0,5 forint, 1880 körül; Szerbia és Bosznia esetében a teljes mezőgazdasági jövedelem adott csak, viszont az 1910-es levában, míg az export, adóbevétel folyó áron számolt Sundhaussen, Lampe-Jackson, Keleti K., McGowan és Palairret adataiból számítva, folyó áron.

II. 22. táblázat.

A balkáni területek fejlettsége fajlagos teljesítményük és terhelésük alapján

Terület	Export a jövedelem %-ában	(Föld)adó az éves termelés %-ában
Szerbia (1864)	5–10	6–7***
Szerbia (1885)	15*	11
Dél-Albánia (1885)	16	15
Dunai vilajet (1867)	18	11–12
Kelet-Rumélia	25–30**	12
Bosznia (1856–1879)	20–30*	14–20
Görögország (1870)****	10	14
Törökország (1923)****	23, 11**	12

* Szerbia és Bosznia esetében a teljes mezőgazdasági jövedelem adott csak, az viszont 1910-es levában, míg az export-, s az adóbevétel folyó áron számolt, ezért a kettő aránya nem pontos, az ipar a termelés 30%-ánál többet nem adott; ** 1875-ös plovdivi, az 1870-es tartományi és 1885-ös adatok kombinációjából. Az exportnál az első szám a mezőgazdasági export értéke a mezőgazdasági termeléshez viszonyítva, a második a teljes exporté (Törökország); *** 1860-as és 1870-es adatok kombinációjából; **** Görögország.

Babanászsiz, Sz. alapján, Törökország Keyder, C.: The Definition i. m. 68. alapján.

Kelet-Rumélia fejlettségére utal, hogy kereskedelmi aktívummal rendelkezett a török érában, s ennek jó részét iparcikkeinek köszönhette. A tartomány exportja 1870 körül meghaladta az 1 millió fontot mezőgazdasági terményekben számolva (130–140 millió piaszter, 22 millió frank), ami a termés 25%-át tette ki,²²⁰ és további 0,4 millió font volt az iparcikkexport. Mivel az import 0,5 millió font volt, így a tartomány nettó 1 millió font (100–120 millió piaszter) aktívummal zárt a fellendülésnek köszönhetően, ami a tartomány fejlesztésének motorja lehetett (volna) a felszabadulás előtti években, ha nincs a központi elvonás (a magánszféra adóztatásán keresztül.) Ez jelentős érték, hiszen Kelet-Rumélia Koszovót, Dél-Albániát és Szerbiát is felülmúlta ezzel még fajlagos teljesítmény szempontjából is (II. 21–23. táblázat). Ez is hozzájárult ahhoz, hogy 1878–1885 között a területre „mintatartományként” tekintettek. Ha azonban ebből az összegből levonjuk az adószedők által az államnak, a földtulajdonosok által beszedett terményt, akkor a tényleges termelőnek alig maradt része a haszonból. Ennek felszámolása szintén motiváló erő lehetett a felkelés mellé álló, mezőgazdaságból élő elemek számára. S ne feledjük, hogy az I. fejezetben kifejtett kedvező gazdasági helyzet ideiglenes volt és az export felfutása Európa megnövekedett igényének köszönhető, nem pedig a fennálló társadalmi-gazdasági berendezkedés versenyképességének.

Kitekintésként: a török uralom alatti dunai vilajet fent számított GDP-je (1500 millió piaszter) megközelítőleg a független görög államéval lehetett egyenértékű 1867-ben. A vilajet exportja meghaladta a görög export értékét, mindemellett a földadó a görögnél kisebb volt (és ha az adóbérlő-rendszer sajátosságait figyelembe vesszük, akkor is azzal egyenlő arányt képviselt a termelésből). Ebből az is következik, hogy a nem állami export jelentősége is a bolgár földeken volt na-

220 Törökországban 1928-ban sem volt ennél több ez az érték (20%), pedig az export kilenczede volt mezőgazdasági eredetű, ami rávilágít az agrárszféra jelentőségére. Keyder, C.: The Definition i. m. 42., 68. Szerbiában is hasonló volt az érték.

II. 23. táblázat.

A plovdivi szandzsák exportja és importja török fontban Gesov szerint, 1876

Import	Török font (100 piaszter)	PExport	Török font (= 100 piaszter)	Tonna	Egységár (piaszterben)
Németország, Svájc (gyapjú, gyufa, papír, acél)	200 000	Gabona (Anglia, Franciaország, Olaszország, Görögország)	730 000		
Anglia (gyapot, pamutfonal, indigó, gyarmatáru, réz)	100 000	Francia ánizs	20 000	1 000	2000
Franciaország és Németország (cukor, kávé, gyertya, bőr)	50 000	Rizs (Belső-Török- ország)	100 000	7 000	1400
Törökország: szamokovi vas, krétai szappan és olajbogyó, gabrovói kések, szmirnai szárított gyümölcs, vránjai kötél, piroti kárpitzőnyeg, bosnyák szőnyeg, damaszkuszi gyapot	100 000	Bőr	40 000	250 000 db	16
Amerikai petróleum, kávé	20 000	Gyapjú (német, francia)	10 000	10 000 oka	100
Görög, orosz, perzsa	50 000	Élőállat (juh, szarvasmarha, Konst.)	100 000	100 000 db	100
Összesen forintban (= 10 piaszter)	5 200 000	Dohány (török, orosz)	50 000	1 millió oka	5
		Mezőgazdasági összesen (forintban)	11 000 000		
		<i>Iparcikkek: rózsaolaj</i>	50 000		
		<i>Aba (Kis-Ázsiába)</i>	80 000		
		<i>Sajak (Konstantinápoly)</i>	20 000		
		<i>Gajtán (Szerbia)</i>	70 000		
		<i>Fa (Szmirna, Görögország)</i>	100 000		
		<i>Bőr (Osztrák- Magyar Monarchia)</i>	16 000		
		Összesen forintban (= 10 piaszter)	15 200 000	1867-ben 9 millió	
Az adatok török fontban megadva, kivéve az összesítő sorokat (11 forint = 1 font).					

More, R. J.: Under the Balkans. Notes on the Visit to the District of Philippopolis in 1876. Henry S. King, London, 1877.

II. 24. táblázat.

Görögország ipari bevételei és nemzeti jövedelme, 1867–1921

Év	Ipari jövedelem millió aranydrachmában	Nemzeti jövedelem millió aranydrachmában (és millió piaszterben)	Az ipar részesedése a nemzeti jövedelemből (%)
1867	51	300 (1500)	17,0
1877	150	400 (2000)	37,5
1917	870		
1921	1614	5000	32,0

Babanászsiz, Szt. alapján saját gyűjtés és számítás. A drachma és a frank értéke közel azonos.

gyobb. Kelet-Rumélia ipari exportja körülbelül 50 millió piaszter (5 millió forint, 10 millió frank, II. 23. táblázat) volt, ez alapján ipari termelése a göröggel lehetett egyenrangú (II. 24. táblázat). Az ipari export értéke pedig a görög duplája volt. Ebből következően – függetlenül attól, hogy 1878 után hanyatlottak, stagnáltak vagy növekedést mutattak, illetve hogy az adat a gazdasági növekedés mely periódusából származik – a „török” iga alatt lévő bolgár tartományok jobb helyzetben voltak, mint a független, de a függetlenségi harcban kizsigerelt görög állam. Ugyanakkor fontos felhívni a figyelmet arra, hogy az iparcikkek zöme nyersanyag (például fa) vagy mezőgazdasági eredetű feldolgozott termék (rózsaolaj) volt, s a textilipari cikkek csak körülbelül 19 millió piasztert tettek ki (az iparcikkek 40%-át), illetve hogy a II. 23. táblázat alapján 10–15 millió piaszter értékű ipari áru a Török Birodalomba ment (20–30%), ami 1885 után egyértelműen piacvesztést jelentett az ipar számára (a mezőgazdaság esetében a török irányú export 25 millió piaszter, 20%).

II. 1. 5. A növekedés motorja I. Az iparfejlődés eredményei, korlátai és társadalmi hatásai (1878 előtt)

Szemrevételezve a II. 25. táblázatot (és annak szakaszait összevetve a II. 1–II. 2. táblázattal) feltűnő, hogy noha a bolgár állam később lépett az önálló társadalmi-gazdasági fejlődés útjára, mint a szerb, 1912-ben a fiatal bolgár állam mégsem mutatott rosszabb gazdasági teljesítményt, mint Szerbia, s később is élt át gazdasági-társadalmi krízist. Persze a fordítottja is igaz: annak ellenére, hogy Bulgária később lett önálló, s 1870-ben fejlettebb volt mint Szerbia (lásd *Bevezetés*, 9. táblázat), 1912-ben már hasonló problémákkal küzdött, azaz rövid idő alatt ugyanoda jutott. Ezek alapján aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a függetlenség nem feltétlenül hoz magával fellendülést.

Mindkét állam (monokultúrás) kisparaszti létformára rendezkedett be, de Szerbia legalább egy generációval korábban, így ott az agrártúlnépesedésből eredő hátrányok is hamarabb jelentkeztek (a bolgárok voksa a kisbirtokos létforma mellett tehát e szempontból is érdekes). De a bolgár állam 1878 utáni teljesítményének gyökerei nem kizárólag a mezőgazdaságban, hanem a városiasodásban és a preindusztriális kor iparának viszonylagos fejlettségében rejlenek, mely még a birodalmon belüli munkamegosztásnak volt köszönhető (amelyet az új gazdasági rendszerbe való illeszkedés

felülírt számos kedvezőtlen hatást indukálva). A különbség a két ország fejlődésében általánosságban véve e tényezőkben keresendő. Az ipar jelentősége kiderül a kelet-ruméliai export abszolút és relatív értékéből is, hiszen ez a délnyugati export összértékének ötszöröse, fajlagosan pedig több mint duplája volt, értékében Szerbia exportjával azonos, fajlagosan még azt is felülmúlta. A kelet-ruméliai iparcikkexport pedig Dél-Albánia 1885-ös, Bosznia és Szerbia 1864-es teljes exportját is meghaladta (II. 21–22. táblázat).

Az első, 1840–1860 közötti ipari konjunkturális periódus (0.) még preindusztriális vonásokat viselt magán: a textilipar fejlődése ellenére még a manufaktúrák árutermelés dominált, s egybecsengett a Török Birodalomban országszerte jelentkező (textil)ipari fellendüléssel.²²¹ A fejlődés alapvetően még az olcsó munkaerőn és a nagy keresleten alapult (miként a csiflik-nagybirtok esetében), s a kis- és háziiparnak éppúgy kedvezett, mint a manufaktúráknak. Jó példa a preindusztriális vonásokra, hogy a szamokovi fémművesek nem voltak teljesen kiszolgáltatva az üzemtulajdonosoknak, sem kapitalista, sem hűbéri-feudális értelemben. Jóllehet szinte valamennyien a tulajdonos adósai voltak, eladósodottságuk nem haladta meg ingó vagyonuk értékét, 1839-ig nem fizettek fejadót az államnak, volt földjük, és jogukban állt azt művelni és állatot tartani. Több lábbon álló munkások voltak, átmenetet képezve az ipari munkásság és a parasztság között a preindusztriális Bulgáriában.²²² 1830 körül Szlivenben az 1332 bolgár háztartás 7027 embert számlált, ezek közül csak 19 volt földműves, 48 pedig juhász, felük, 676 viszont abadzsi (posztós) és egyben szőlőműves volt (városlakók tipikus mezőgazdasági foglalkozása Magyarországon is, gondoljunk a 17–18. századi Modorra, Bazinra vagy Pozsonyra), tehát két forrásból származott a megélhetése.²²³ Emellett 100 fegyvermester, 100 kereskedő és 88 faragó-ács élt a városban. A Török Birodalomban az ipar tulajdonképpen a viszonylagos dekoncentráció fázisába került: a textilipar 1840 körül a városokból a falvakba települt át, ekkor kezdődött sok tradicionális ipari város hanyatlása (például Diyarbakir, Bursa), de a textilipar összességében nem esett vissza, így a városok teljesítménye alapján hibás következtetéseket lehet levonni a gazdaság állapotáról.

Az 1860–1877 közötti második szakasz viszont már jelentős gépesítéssel, a gyáripár előtérbe kerülésével járt. Ennek egyik jeleként a kézzel font fonal mennyisége a birodalomban az 1821. évi 13 ezer tonnáról 1910-re 1000 tonnára csökkent. A kézi szövés pedig 1821–1881 között 33%-kal esett, ezt követően viszont 1910-ig megduplázódott (1820-hoz képest tehát 120%-on állt),²²⁴ de az előállított összérték arányában mégis csökkenést könyvelhetett el a gépi szövés értékehez képest.

A textilipar fejlődésének előzménye, hogy 1694-ig a legfőbb – és ami még fontosabb, állandó és kiszámítható – megrendelő a birodalom volt, ugyanis a janicsárok viseletét a „hazai” ipar állította elő. Az így előállított torzult piaci viszonyok

221 Clark, E. C.: The Ottoman Industrial Revolution. *Int. Journal of Middle East Studies*, 1974/5.

222 Palairot, M.: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 157. Keyder szerint (65.) a megkésett fejlődésű Török-Anatóliában sok helyütt még 1920 táján is a szövőmunkások tulajdonában volt a szövőszék, de piacra már nem tudtak termelni, mert az alapanyagot a kereskedő biztosította (a termelő már nem tudta megvenni), és a terméket is ő piacositotta, egyfajta bérmunkássá degradálva a szövőt. Ez Bulgáriában 1878-ra már lezajlott.

223 Isztorija na Balgarija i. m. Tom. 5. 269.

224 Palairot, M.: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 54.

II. 25. táblázat.

A bolgár gazdaság fejlődésének periódusai a 19. században

A bolgár gazdaság periódusai a 19. században	Év	A szerb gazdaság periódusai a 19. században
Háborús (napóleoni) konjunktúra, rossz közbiztonság, bizonytalan életfeltételek, a céhes ipar és az export fellendülése, belföldi hiány, decentralizáció	1800–1815	Társadalmi konfrontáció: összeütközés a szerb és az egykori, valamint új török elit között az erőforrások használatáért külpolitikai kihívás hatására
Dekonjunktúra, bizonytalan belpolitikai helyzet, izoláció a nyugati piacoktól	1815–1838	A viszonylagos jólét időszaka: olcsó megélhetés, földbőség
Preindusztriális konjunktúra (ipari fellendülés 0. manufaktúris szakasza), társadalmi terhek csökkenése, javuló közbiztonság, a textilipar és a gabonatermelés első fellendülése	1838–1855	Útkeresés: a gazdaság- és társadalom-politikai koncepciók ütköztetése
Az ipari forradalom 1. szakasza. A textilipar újabb fellendülése, gépesítés, a mezőgazdaság fejlődése, elnyomás és prosperitás – a kapitalizálódás kezdetei	1856–1877	Agrárforradalom 1. fázisa: az állattenyésztés virágzása, extenzív gazdálkodás, földszűke
Dekonjunktúra, függetlenség: a társadalom- és a gazdaságpolitika újrastrukturálása, szabadság és hanyatlás – a provincializálódás kezdetei	1878–1900	Agrárforradalom 2. fázisa: a népességnövekedés miatt a földművelés teret nyer az állattenyésztés rovására az exportban, miközben az amerikai exportdömping letöri az árakat – válság, dekonjunktúra
Nekilendülés, az 1877-es szint elérése, meghaladása, „ <i>industrial mini-spurts</i> ”	1900–1912	A mezőgazdaság stagnálása, túlnépesedés, csökkenő életszínvonal, növekvő társadalmi nyomás, iparosítási kísérletek

miatt a céhes takácsok nem törekedtek minőségi munkára. 1694 után viszont a janicsárok visszautasították a hazai textil viselését annak rossz minősége miatt, így sok kisiparos elvesztette megélhetését.²²⁵ Ennek ellenére Szaloniki még 1780-ban is az egyik legjelentősebb textilipari központ volt, ami azt jelenti, hogy egyes helyeken a textiliparban volt innovációs kapacitás, s meg tudott felelni a kor követelményeinek és kihívásainak (ha máshogy nem, az olcsó munkaerő révén volt versenyképes, mint Macedónia). 1810-ben aztán a birodalmi valutát leértékelték, ami az oszmán gyapjú árának némi esését eredményezte – tudniillik ára nem teljesen követte az inflációt. A hazai fizetőeszköz romlása exportösztönző hatású: élelmes zsidó kereskedők a rossz minőségű gyapjút a belpiacokon adták el, a jó minőségűt exportálták, hogy értékálló pénzhez jussanak, amiből több hazai árut vehettek a piaszter folyamatos értékvesztése miatt.²²⁶ A gyapjúra a „Fonó Jenny” feltalálása

225 Uo. 55.

226 A külföldi vásárlónak is megérte török gyapjút vásárolnia, mivel ugyanannyi angol fontért egyre több piasztert kapott, miközben több áruhoz is jutott. Gyakorlatilag hasonlót élhettünk át 2011–2012-ben. Az euró árfolyama javult a forinthez képest, és bár ennek és a fiskális helyzetnek köszönhetően (államadósságunk jelentős része valuta, és így nőtt az államadósság és törlesztése is, ami visszahatótt a költségvetés bevételegényére) sok cikk ára emelkedett, számos területen, ahol

után megnövekedett angol fonókapacitás miatt volt is igény (korábban éppen a fonás volt a szűk keresztmetszet a textiliparban).²²⁷ E spekuláció tovább szította a belföldi fogyasztók elégedetlenségét, s utat nyitott a nyugati import számára (a napóleoni háborúk után egy ideig az állam is ösztönözte az importot). Túlkinálat keletkezett, a Szeresz völgyében a pamuttermelés (a rossz minőség miatt) végül a felére esett 1790–1810 között, ízelítőt adva az 50 évvel későbbi folyamatokból.²²⁸ Az egészet fokozta, hogy a Fonó Jenny diadala miatt Angliában immár a szövés nem tudott lépést tartani a fonás mennyiségével 1818-ig, a szövőszék tökéletesítéséig, ezért hazai feldolgozókapacitás híján az angol fonal dömpingszerűen elárasztotta az Oszmán Birodalmat.²²⁹ Válaszul az állam újfent beavatkozott (ekkor még képes volt rá), és amit tudott, a helyiektől rendelt, így az importnak nem volt kereskedelemelterelő hatása a század közepéig.²³⁰ A szaloniki szőnyeggyártás ugyan összeomlott az 1838. évi járvány után, mely a helyi zsidóság felét kiirtotta, 1859-ben viszont már újra 6 szőnyeggyár működött 400 ezer frank termelési értékkel, s a selyemfeldolgozás is 2000 embert foglalkoztatott a környéken.²³¹ Míg Szaloniki 1862-ben 2,8 millió frank értékű macedón pamutot exportált Marseille-be, 1863-ban már 15,2 millió frank értéket ért el az export, ami jelzi a textilipar újbóli nekilendülését a Balkán egyes régióiban (és azt is, hogy a nyugati szövőipar technikai fejlődése és kapacitásnövekedése miatt a balkáni régió bedolgozóvá vált).²³²

A hazai textilipar fellendülését bizonyítja az is, hogy 1870 előtt 1 millió kg volt a macedón gyapjúexport, 1885-ben már csak 150–200 ezer kg, ekkor ugyanis már jelentős kapacitás állt rendelkezésre a nyersanyag helyben történő feldolgozására. A szaloniki pamutfonó 28 géppel 7800 orsót forgatott, naponta 2,7 tonna fonalat állított elő. Hét gőzmalom, 1 szeszgyár, 5 szappangyár egészítette ki Szaloniki iparát. A férfiak napi bére ekkor 12–20, a nőké 7–9 piaszter volt (2–3 frank, illetve 1–1,5 frank).²³³ Ugyanekkor a 12 ha földet megművelő mezőgazdasági munkások bére

túlkinálat volt, nem következett be áremelkedés (például lakáspiac) így érdemes volt euróban tartani a pénzt és belőle ingatlant vásárolni.

227 Mint minden vertikumnak, a textilipar outputját is a szűk keresztmetszet határozza meg. 1807-ben a soproni posztós céh évi 25 ezer rőf posztót állított elő, de ha lett volna elég fonó, ennek tízszeresét is meg tudták volna termelni. *Endrei W.*: A textilipari technológiák termelékenységének története. Akadémiai, Bp., 1993. 22.

228 *Paszkaeva, V.*: Kam isztorijata na targovszkite vrazki i. m. 61.

229 *Endrei W.*: A textilipari technológiák i. m. 22–24.

230 Az 1850-es évek végén Edessza (Vodena), Veria-Karaferia 574 ezer frank értékben exportált pamutterméket, kendőket a Levantéba, miközben a pamutimport is jelentős. Szaloniki környéke 4,2 millió frank értékű abaposztót termelt. Pella-Veria 1,7 milliót, Litchori 1,2 milliót a Balkánra. Monasztir környéke 1867-ben 1,5 millió értékű harisnyát exportált a birodalom piacaira. *Palairé, M.*: The Balkan Economies i. m. 76. Az 1850-es évektől kezdve a félszigeten divatos leninget kezd kiiszorítani a pamut árának esése miatt a pamuting, így a pamut a továbbiakban nem csak exportcikk.

231 *Palairé, M.*: Balkanszkité ikonómiki 1800–1914 i. m. 67.

232 *Paszkaeva, V.*: Za targovszkite vrazki mezsdu i. m. 69.

233 *Keleti K.*: A Balkán-félsziget i. m. 370–400. A férfi:női:gyerek munkabér aránya Ausztriában is 4:2:1 volt, mint a Balkánon. Mivel a gyerekek jól betaníthatók voltak, ezért a munkások száma meredeken emelkedett az iparosítás kezdeti szakaszaiban. 1816-ban Lancashire területén a gyerekek 40%-át alkalmazták. Ez a tradicionális termeléssel összhangban volt, hiszen a gyerekek munkacerejét a parasztgazdaságok is hasznosították, legfeljebb nem ilyen hatékonyan. *Endrei W.*: A textilipari technikák i. m., 31.

II. 26. táblázat.

A balkáni textilipari termelés és export jelentősége egy családra vetítve, 1845–1870

Terület, termék	Fonaltermelés, (1000 oka)	Fonalexport, (1000 oka)	Teljes termelés értéke (1000 piaszter)	Export értéke (1000 piaszter)	Családok száma (1000 családot)	Egy családra jutó termelés (oka)	Egy családra jut (piaszter)	Egy családra jutó export (piaszter)
Plovdiv, 1845	25–30		137–165		35	1	4–5	
Trákia, 1858, gyapjú		200		1100	100 (össztlakosság)	2		11
Kelet-Bulgária és Trákia, 1860	2500				200 (össznépesség)	12,5	70	
Macedónia és Thesszália termelése, Szaloniki exportja 1860, 1862	2500	800 (33%)	15 ezer	5000 15 ezer	300 (össznépesség)	8	50	17 50
Bulgária, 1870 körül, gyapjú	5000		70 ezer		73 tényleges ipari foglalkoztatott	70	1000	

Collas, B. C.: La Turquie en 1861. Jouaust, Paris, 1861; Viquesnel, A.: Voyage dans le Turquie d'Europe i. m. és Palaiet adatai alapján. A kiemelt adatok a szakirodalomból, a többi számított. Az egységáruk az eltérő terméktípusok miatt különböznek (gyapot, gyapjú).

évi 600 piaszter (100 frank) volt Macedóniában a csekély termés mellett.²³⁴ Nem csoda, hogy itt a mezőgazdasági szezonon kívüli ipari idénymunka-vállalás egyre gyakoribbá vált (szemben Bulgáriával, ahol a kisparaszti termelés jövedelmezőbb volt az iparnál), hiszen fajlagosan 3–4-szer többet jövedelmezett készpénzben. Ebből következően a csiflik napszámosa viszonylag könnyen átrétegződött a némileg jobb feltételeket kínáló iparba, de az önálló kisbirtokos egzisztenciája már elérhetetlennek bizonyult e rétegek számára békés körülmények között (ha földjét meg is tudta volna váltani, a nagybirtokosok itt nem adták el 1858 után).

Az eltérő gazdaságszerkezet nagy mértékben meghatározta a későbbi fejlődés útját. Bulgáriában a termelő élvezhette saját munkája gyümölcsét, mert ott a csiflik alárendelt maradt, 1878 után pedig életképes kisbirtokok alakultak. Ezek jövedelme eleinte meghaladta az ipari béreket, és így csökkent a mezőgazdasági bérmunka jelentősége is (hiszen a munkaerőhiány miatt az ára megnőtt), s nem zajlott le jelentős átrétegződés az ipar irányába, sem tőkekoncentráció. Sőt ha összevetjük az egy családra jutó gabona- és textilipari export értékét (II. 26. táblázat s az I. 21. táblázat alapján), akkor megállapítható, hogy a mezőgazdaság produkálta a nagyobb értéket.²³⁵

234 Keleti K. szerint, de a Todorov által gyűjtött eredeti források sem mutatnak nagyságrendi eltéréseket.

235 De nyilván más ez az érték, ha az exportált mennyiséget csak a ténylegesen textiliparból élő családok számával osztjuk, kizárva a mintából a textiltermelést kiegészítő keresetként űzőket (ami azért

1878 eltérítő hatása előtt azonban a bolgár területeken is megindult a textilipari fejlődés két hullámban: a céhekkel párhuzamosan először nagyobb üzemek, de még nem gépesített manufaktúrák alakultak, majd a megnövekedett kereslet és termelési kapacitás okozta nyersanyagéhség miatt elterjedt a Verlag-rendszer, azaz párhuzamosan az új üzemformák elterjedésével a háziipar és kézműipar is akméját élte, végül a gépesítés is beindult, kihatva az alapanyaggyártásra is.

Az ipari forradalom a céhes keretből nőtte ki magát, jelentős mértékben támaszkodva a céhek vezetőire, akik a legtöbb tőkét tudták mozgósítani. Mi több, olykor a gyáripar fejlődése is ösztönzőleg hatott vissza a céhek működésére, mint történt ez a félkésztermék-gyártásra specializálódott Gümüsgerdán-cég esetében. Ugyanis a Balkánon is érvényes volt, hogy a textilipari vertikum teljesítményét a szűk keresztmetszet határozta meg: miképp a magyar posztósok, úgy a balkániak is képesek lettek volna több szövetet előállítani, ha lett volna elég alapanyag.²³⁶

Egy-egy személyiség életútjából a gazdasági átalakulás fokozatai is nyomon követhetők: Kiriak Menon, 1811–1820 között plovdivi céhnagymesterként Kis-Ázsiába exportált posztót, ezzel túllépett a lokális piacon, s tágította az ipar horizontját. Sztancso Ivanov 1840–1841 között állt a plovdivi abaposztós cég élén, s tevékenysége szerteágazó volt: magáncélokra vett fel a cég pénztárából jelentős összeget, ebből Plovdiv mellett csifliket vásárolt, manufaktúrát szervezett a Rodope lakosainak.²³⁷ Mindkét tevékenység modernizációs alternatívaként is felfogható: a csiflik a mezőgazdaság globalizálódásának kezdeteire adott válasz volt (a korábbiak, illetve a megtérülés idejének ismeretében nem is annyira meglepő, hogy egy tőkeerős iparos a mezőgazdaságba fektet be). A termelés munkafázisokra bontása és területi elkülönítése pedig (ugyanis a rodopei pásztorok nyájai adták a textilipari alapanyagot, Plovdiv pedig a magasabb hozzáadott értékkel bíró késztermékek előállítására állt át) az ipari specifikáció kezdeti lépése volt. Hadzsi Szimeonko posztókészítő (abadzsi) Sumenből eredetileg céhes mester volt, de gyárat alapított, gépeket vásárolt. Kiszimov tirnovói abadzsi céhesként kereskedőházat alapított a termékek európai értékesítése céljából. (Tirnovóban egy céhes mester akár 10–15 legénnyel is dolgoztathatott, s ez bolgár viszonyok között igen magasnak számított.) Argir Kojumdzioglu szintén posztós volt, de önálló kereskedőcéget alapított.²³⁸ A szintén céhtag Atanasz Gümüsgerdán pedig még tovább ment: manufaktúrája és kereskedelmi hálózata létrehozása mellett gépek beszerzésével a gyári üzemforma meghonosítása felé tett jelentős lépést.

Atanasz Gümüsgerdán vagyonosodásának és a kereslet változásának mértékét a háború hatására jól mutatja, hogy 1806-ban még csak 365 top (vég) abaposztót vett, 1808-ban már 963 véget. A napóleoni háborúk után az érdeklődés a textil iránt megcsappant, s 1815-ben megint csak 380 top posztót vett 18–20 gros

nehéz, mert egyre gyakrabban fordult elő, hogy a mezőgazdaságból élő családfelek mellett számszerűsíthetővé és piacossíthatóvá vált a bedolgozó családtag – feleség – textilipari teljesítménye is).

236 Sopronban 1776–1786 között egy mesterre évi 760–830 róf teljesítmény jutott, a legényeket beleszámolva ez 500 róf évente. Megfelelő anyagutánpótlás esetén viszont havi 180–200 róf posztót lettek volna képesek termelni a takácsok. *Endrei W.*: A textilipari technikák i. m. 113–115., 181.

237 *Todorov, N.*: Za njakoi problemi v haraktera na cehovata organizacija u nasz prez parvata polovina na XIX. vek. *Isztoricseszki Pregled*, 1958/4. 70.

238 *Isztorija na Balgarija* i. m. Tom. 5. 258.

egységáron. Ekkor még egyszerű posztókészítő mesterember (*abadzsi*) volt.²³⁹ Egy top körülbelül 15 arsin, rőf (körülbelül 9–10 m) volt, s két ruhát lehetett belőle készíteni. Egy szabómester egy-két legénnyel naponta legfeljebb három-négy ruhát tudott elkészíteni (tehát 2 top abát használtak fel). 250 munkanappal számolva egy mester 500 top abát tudott feldolgozni, tehát 1000 ruhát állított elő. Azaz, Atanasz Gümüsgerdán ekkor még alig dolgoztatott több mesterrel – 1878-ban Várnában egy hasonló műhely 4 emberrel évi 800 ruhát állított elő (*II. 27. táblázat*).²⁴⁰

A céhek vagyoni helyzetének lokális különbségeire utal, hogy míg 1830 táján Sumenben 10–15 ezer gros volt a céh pénztárában, addig Plovdivban 200 ezer: a társadalmi differenciálódást pedig a céhes keretek sem tudták megakadályozni, éppúgy mint a regionális különbségek kialakulását sem. A céhes mesterek számának alakulása összefüggésben volt a textilipar konjunkturális fellendülésével. 1685–1775 között a plovdivi abakészítő mesterek száma 147-ről 82-re esett, ami a korábban leírt (*II. 3. ábra*) ipari dekonjunktúrára utal. Ezt követően fellendülés következett be, 1815-ben már 182 mester ténykedett, ez jelzi a céhek akméját a napóleoni háborúk idején. A 18. században ugyanis Franciaország 3–4-szeresére növelte gyapjúvásárlásait a Balkánon. 1820 után újabb csökkenés volt tapasztalható, valószínűleg a háborús korszak végének, a gyári keretek terjedésének és a külföldi import megjelenésének, továbbá a bizonytalan balkáni politikai helyzetnek köszönhetően (orosz–török háború). A háborúk okozta károokra példa, hogy 1829-re az anhioloi (Pomorje) kaza állatállománya a felére esett (17–25 ezer) az 1731–1732-es értékhez képest, ami a textiliparra is kihatott.²⁴¹

A mesterek felvételekor kért összeg szintén fontos adalékokkal szolgál a textilipar pozícióit illetően. 1775 előtt 10 gros volt a felvételi pénz, ezt követően megemelkedett 40 grosra, ezzel párhuzamosan a mesterek száma lecsökkent – vélhetően piacvédelmi szempontok játszottak közre, azaz a piac szűkült. 1805-ben a felvételi díj már 100 gros volt, 1807-ben 250 gros (jóval meghaladva az inflációt),²⁴² csakhogy ennek ellenére a mesterek száma is tovább emelkedett, ami arra utal, hogy a piac jelentős keresletet mutatott a textilipari termékek iránt. Ezt követően a mesterek száma csökkent, de a felvételi díj alig (200 gros), ami ismét piacszűkülésre enged következtetni.

Hogy ez a 10-100-250 gros milyen jelentős összeg volt, arra a következő adatokat idézi Todorov: 1685-ben Ruszéban 1500–2500 akcse (12–21 gros) volt egy dönüm szőlő ára, egy új szőnyeg pedig 1400 akcséba került (10–12 gros, 250 g ezüst). Az adatokból az is látszik, hogy az iparcikkek ára ekkor még relatíve igen magas volt a mezőgazdasági terményekhez és termelőeszközökhöz képest, s a 19. században esett csak le. 1708-ban Szófiában egy kis ház 40–60 grost ért (1200 g ezüst), egy ló 20 grost.²⁴³ Egy szpáhibirtok évente 3–4 ezer akcse bevételt hozott (körülbelül 400–600 g ezüst).

239 Todorov, N.: Balkanszkijat grad i. m. 231.

240 A napóleoni háború után kiment Anatóliába. Halála előtt fiára, Mihailra 100 ezer grost hagyott, egyházi célokra 15 ezer grost. Atanasz, fiával ellentétben, kezdetben még inkább késztermékkel kereskedett, s csak később tért át a gyapjú- és posztókereskedelemre, hiszen az árkülönbségek miatt ez is jövedelmező volt.

241 Tonev, V.: Balgarszkoto csernomorie i. m. 75.

242 Todorov, N.: Balkanszkijat grad i. m. 59.

243 Uo. 61.

Ekkor a 10 gros (1200 akcse) értékű felvételi díj is jelentős volt tehát. 1773-ban egy igavonó bivaly 1200 akcsét ért, 1793-ban az állam 1 grosért (ekkor már csak körülbelül 5-6 g ezüst) vett egy juhot, ennyit ért egy kocsi széna is. 1805-ben egy csift 165 grost ért, a 100 gros felvételi díj tehát igen magas volt.

A 18. századi francia vásárlásoknak köszönhetően a plovdivi abaposztó-készítés fellendült, sőt már a munkamegosztás jelei is megmutatkoztak. Plovdiv állította elő a készterméket, a rodopei falvak kézművesei a posztót, Sztara Planina lakosai pedig a belpiacra termelték az olcsó gajtánt (zsinórt, paszományt).²⁴⁴ A korai ipari fellendülésre jó példa, hogy Szliven és környéke 1830-ban még csak 1000 top (1 top = 10 m), 1833-ban viszont már 60 ezer top „sajakposztót”, darócot állított elő. Pazardzsikban az állami megrendelések 1829-ben csak 2200 top posztót tettek ki,²⁴⁵ az 1840-es években viszont a kormányzat 70 ezer top (700 ezer m, 350 ezer kg) posztót rendelt Pazardzsikból és Plovdivból.²⁴⁶ Jordan és Todor szliveni kereskedők a helyi és koteli posztósok támogatását maguk mögött tudva már 1827-ben megállapodást kötöttek a török hadsereggel évi 10 ezer ruha rendszeres szállításáról,²⁴⁷ s a mennyiség hamarosan 60, majd 80 ezer vég szövetre nőtt.²⁴⁸ Az állam garantálta a 18 gros/vég felvásárlási árat. Ez az egységár eleinte kedvező volt, az előállítás költségeit akkor 3–4 grossal meghaladta,²⁴⁹ tehát a magántermelők még a nyomott konstantinápolyi árak ellenére is évi 250–300 ezer gros haszonnal dolgoztak, de a helyi tisztviselő, a vojvoda később manipulálta az árakat. A bolgár gyáriparosok többsége sem tudott ennél (22%) sokkal nagyobb haszonkulcsot produkálni. Mivel az 1850-es években a tényleges piaci árak már 22–24 gros körül voltak, így az állam, megkerülendő a magántermelőket, a katonaság igényeinek kielégítésére Szlivenben 1839-ben gyárat hozott létre (Dobri Zseljazkov üzeme), mely ennél olcsóbban termelt, de a helyieket így sem szorította ki a piacról. (A városban még az 1850-es években is 2000 szövőszék volt.)²⁵⁰ Ugyanakkor az össztermelés nem nőtt: Szliven 1850 után továbbra is 320 ezer kg gyapjút dolgozott fel, s 650 ezer méter posztót állított elő belőle, ugyanúgy 60–80 ezer vég posztót, mint az 1830-as években.

1830-ra a helyi termelés már nem volt elegendő: a nyersanyag Dobrudzsából és a tengerpartról érkezett a városba. A szamokovi abakészítők Panagüristéből vásárolták évi 100 ezer arsin alapanyagot: Jireček szerint két török hadsereg ruházatát állította elő a térség. A specifikáció mellett (aba, gajtán, sajak) a piacfelosztás jelensége is létezett a gépesítés kora előtt: az egymáshoz igen közeli szamokovi és plovdivi textilipari központ fennmaradását az tette lehetővé, hogy az előbbi a nyugati, az utóbbi a keleti piacokra termelt. A házi és céhes ipar jelentősége 1870 előtt egyáltalán nem lebecsülendő: 1836 körül, Dobri Zseljazkov szliveni gyáranak beindulásakor a

244 A gajtánkészítés az 1860-as évekre évi 2600 tonnát (2 millió oka) ért el. Erre épült Kotel, Szliven, Karlovo (266 ezer oka) és Kalofer (125 ezer oka) szőnyegkészítése, Gabrovo (120 ezer oka), Pirdop (140 ezer oka), Szopot (93 ezer oka) ipara. Isztorija na Balgarija i. m. Tom. 6. 52.

245 *Berov, Lj.*: Ikonomiczeszkoto razvitie na Balgarija i. m. 74–75.

246 *Todorov, N.*: Za njakoi problemi i. m. 51. Panagüristében 1850 körül 100 ezer méter aba- és sajakposztót adtak el, Gorna Arda 1830 után évi 300 ezer méter posztót adott.

247 Dokumenti za Balgarszkata Isztorija III. Szófia, 1940. 117.

248 *Todorov, N.*: The First Factories in the Balkan Provinces of the Ottoman Empire. ODTÜ, Gelisme Dergisi Sayı 2., 1971. 319.

249 *Todorov, N.*: Balkanszkijat grad i. m. 270.

250 *Michoff, N.*: Beiträge i. m. 338.

320 ezer kg megmunkált gyapjúnak (és szövetnek) csak negyede származott a gyár-ból.²⁵¹ Szlivenben egy átlagos háztartás évi 20-30 oka gyapjút juttatott ki a piacra, mi-közben a saját szükséglete csak 10 oka volt²⁵² (évi 100 gros/háztartás körüli bevétel). A bolgár földek összes kisüzemi termelése 3 millió méter szövet volt – kontraszt-ként: 1909-ben a gyáripari termelés nem volt több 2,7 millió méternél.²⁵³

De a *tőkeszegény bolgár környezetben a hasznot eleinte nem a termelés, hanem a ke-reskedelem szolgáltatta*. Csak kevés olyan kereskedő volt, aki hasznát később a terme-lésbe is visszaforgatta, mint Mihalaki (Mihail) Gümüsgerdán. Igaz, ő kihasználta pozícióját és a Török Birodalom vezetői nyújtotta védelmet is. Apjától örökölt va-gyona elegendő kezdőtőkét jelentett, amelyet apránként gyarapított. Például 1838 szeptemberében 4800 oka gyapjút vásárolt okánként 5 grosért, s Pazardzsikban de-cemberben 6 grosért adta tovább. Egy top abát Isztambulban 1838-ban 28–29 gro-sért lehetett eladni, ő 23–24 grosért vette, s ehhez járult még a szállítási költség.²⁵⁴ Mihail Gümüsgerdánnak a gyapjún 1–2, a posztón (toponként) 3 gros haszna volt. Ez a posztó esetében 12,5–15%-os hasznot jelentett. Vállalata számára bedolgozási rendszerben 20 falu 1837–1838–1839-ben 6400, 12 400 és 10 ezer top abát készített (bár nem mindig fizette ki a munkát). Az 1839-ben megmunkált 10 ezer top posztó eladása így 30 ezer gros (6 ezer frank) hasznot hozott évente, ami négy-öt átlagos ház ára, vagy egy-két emeletes városi ház értéke. A bedolgozóknak 40-50 ezer gros-t fizetett ki. A körülbelül 300 bedolgozó, akik így fejenként 30 top posztót dolgoztak ki (850 gros értéket termelve), munkabérül évi 120 gros körüli összeget kaptak (14%). Ebből következően a bedolgozó rendszerben lévőknek egyéb megélhetési forrásra is szükségük volt, hiszen ez a 25 frank körülbelül kéthavi megélhetési költséget je-lentett. Egyébként a bolgár tisztviselők, a *vojevodák*, kihasználva kormányzati kap-csolataikat, gyakran okánként 40–50 parával (1–1,2 gros) olcsóbban jutottak a gyap-júhoz a tényleges piaci árnál, s úgy adták tovább az abadzsiknak. A kész abát pedig olcsóbban vették át a piaci árnál, így az abadzsi sem járt rosszul, a vojvoda viszont sokat nyert.²⁵⁵

Az elmondottak rávilágítanak a korai textilipar néhány további sajátosságára: a céhek szerepére, az állami megrendelések jelentőségére, a korán kialakult munka-megosztásra, mely később a beszállító térségek hanyatlását okozta, midőn az import nyersanyag is megjelent; a készterméket előállító városok némileg versenyképeseb-bek voltak, de csak rövid távon. Hosszú távon mégis a nyersanyagot előállító terüle-tek jártak jól, mert Nyugat-Európa megvásárolta a bolgár fonalat, azonban a bolgár készáru később elvesztette a birodalmi megrendeléseket, saját beszállított piacán vi-szont az angol késztermékekkel is meg kellett küzdenie. Említettük, hogy Drinápoly, Plovdiv, Szliven, Jambol és Koprivstica az 1840-es évek elején még 4000–5000 mázsa

251 *Todorov, N.*: Za njakoi problemi i. m. 52–53.

252 *Todorov, N.*: The First Factories i. m. 319.

253 *Berov, Lj.*: Ikonomiczeszkoto razvitie na Balgarija i. m. 74–75.

254 Egy top abához 3 oka gyapjúra volt szükség. Egy top aba munkadíja 2,2–4 gros volt. Például 162 oka gyapjúból 71 top aba készült, a munka okánként 1,2 grosba (toponként 3,5 grosba), összesen 243 grosba került. 1839-ben 788 oka gyapjúból 268 top aba készült, a feldolgozás Gümüsgerdán-nak 1074 grosába került. Ebből 645 gros volt a munkabér, 428 gros az egyéb kiadás. Egy top előál-lítása tehát 15–19 grosnál nem került többre (3 oka gyapjú ekkor 12–15 gros, s erre jött a munkabér 4 gros egységárral).

255 *Todorov, N.*: Balkanszkijat grad i. m. 270.

pamutot exportált Angliába és Franciaországba, mielőtt az angol áruk végérvényesen meg nem változtatták ezt a helyzetet.²⁵⁶ Drinápoly 1858-ban 200 ezer oka gyapjút exportált, egész Trákia 2,5 millió okát termelt, ennek kétharmada Burgasz, Enosz és Rodosztó kikötőjéből indult Franciaországba.²⁵⁷ Fontos hangsúlyozni, hogy az első esetben félkész termékről volt szó, amit tehát később a nyersanyagexport váltott fel, ez is jelzi a Ruméliában az angol ipari termékek megjelenése következtében beinduló dezindusztrializációs folyamatot.²⁵⁸

1861–1865 között, majd 1873 után a világgazdasági válság viszont a helyi iparnak kedvezett (előtte 1840–1860 között az importnak). A pénzügyi válság és a növekedő adóterhek eredményeképpen a vásárlóerő csökkent a birodalmon belül, ami drágává tette az importárúk vásárlását a helyi lakosságnak. A közlekedés fejlődése és az importcikkek áresése ellenére az import még nem volt lényegesen olcsóbb, legfeljebb jobb a helyi árunál. Emiatt viszont a belső piacokra irányuló textiltermelés fellendült – végeredményben az 1873-as válság impulzust adott a belpiac igényei miatt a textiliparnak. Csakhogy 1878 után *egyszerre jelentkezett az iparban piacvesztés és a mezőgazdaságban dekonjunkctúra, s ez behatárolta nemcsak az ipar, hanem általában a bolgár állam lehetőségeit is.*

A Szredna Gora központú preindusztriális bolgár textilipari fejlődésre *a decentralizált manufaktúra (bedolgozó rendszer)* nyomta rá bélyegét. Valódi (gépesített, s nem emberi erővel működtetett) gyárnak csak Ivan Grozev 1876-ban megnyitott karlovói üzeme, Gümüsgerdán parvaneci gyára és az 1867-ben létesült knjazsevoi üzem tekinthető,²⁵⁹ ezek rendre 25, 40, 100 emberrel dolgoztak, tehát nem voltak nagyobbak a hagyományos manufaktúráknál. Az üzeméret korlátaira utal, hogy Szamokovban ugyan két, 300–300 főt foglalkoztató paszománygyár is működött, további három üzem 50–50 főt alkalmazott, de ez volt a ritkább. A paszományüzemek 20–30 csarkával, fonókerékkel működtek.²⁶⁰

A szamokovi abaposztó exportja a bandák felszámolása után 1846-tól kezdett fellendülni egészen 1882-ig. A posztósokat a zsidó Arie klán szervezte meg és 1500 embert vett részt ebben, de az 50, 10–20 embert foglalkoztató üzem mellett sokan otthon dolgoztak. 1876-ban például egyszerre 400 ezer arsin mennyiségű állami megrendelést kaptak (26 ezer top, 130 ezer kg) 1 millió gros értékben.²⁶¹ A (szabad versenyes) piac is jól fizetett: 1868-ban a piroti vásáron 300 ezer gros értékű szamokovi abát adtak el. Pirost és Niš piacain a panagüristei posztósok évi 150–200 ezer arsin (10–13 ezer top) posztót adtak el. Koprivsticában 2000 ember évi 150 ezer oka

256 *Lemonidi, A.*: Du commerce de la Turquie i. m. 65–97.

257 *Paszkaeva, V.*: Za targovszkite vrazki mezsdu i. m. 70.

258 Uo. 69. Viszont Szaloniki 1862-ben 2,8 millió frank értékű macedón gyapotterméket exportált Marseille-be, 1863-ban már 15,2 millió frankot ért el az export, ami jelzi a textilipar újbóli nekilendülését a Balkán egyes régióiban az amerikai polgárháború hatására.

259 Lásd *Todorov, N.*: La genése du capitalisme dans les provinces bulgares de l'Empire Ottoman au cours de la première moitié du XIXe siècle. Etudes historiques, Szófia, 1960.

260 Kaloferben 1000 csarkán 125 ezer oka, Gabrovóban 800 csarkán 120 ezer oka, Szopotban 700 csarkán 93 ezer oka, Pirdopban 800 csarkán 140 ezer oka, Karlovóban 2000 csarkán 266 ezer oka paszomány készült. *Isztorija na Balgarija* i. m. Tom. 6. 52.

261 Ez 40 gros/top, és 1500 posztóssal számolva egy főre így 17 top, 666 gros termelés (nem egyenlő a termelő bevételével, az csak körülbelül 100 gros) esett. Vö. az előző oldalon Gümüsgerdán bedolgozó rendszerével.

abaposztót állított elő, noha a lakosság 1840-ben még zömmel pásztorokból állt.²⁶² Egy főre tehát 25 top jutott, ami nem kevés, de a Gümüsgerdán-gyárban 1850 körül egy főre már 50 top jutott – igaz, mikor még bedolgozói rendszerben dolgozott, a bedolgozó falusiak átlag szintén 20–30 top abát állítottak elő, s az Arie klánnak dolgozó számokoviak is hasonló mennyiséggel foglalkoztak.

A munkaerő koncentrációja és a manufaktúrális termelés egyre nagyobb méreteket öltött a bedolgozó (Verlag) rendszer mellett: Kliszurában 20 takácsműhely rendelkezett legkevesebb 10–20 munkás és 1000 török líra (100 ezer kurus) tőkeértékkel, 130 ezer arsin abát előállítva, ami a Zseljazkov-féle gyár 1840 körüli termeléséhez hasonló nagyságrendű.²⁶³ A 30 műhellyel bíró Gabrovo Veliko Tirново rovására nyert teret és piacot, s 1870–1877 között 20%-os növekedést produkált.²⁶⁴ A napi munkadíj a textiliparban itt 4-5 piaszter volt (1 frank), ami balkáni viszonylatban bizony nem volt rossz, bár nem érte el a Szalonikiben fizetett munkadíjak értékét. Szredna Gora térsége 6000 fonógéppel rendelkezett, s a textilipar vízimalmok sorát hasznosította.²⁶⁵ Kotel fejlődése annak tudható be, hogy az állattenyésztés ott évszázadok óta meghatározó volt, s noha nem textilipari célzattal történt eleinte, a textilipar mégis 3000 keresőnek nyújtott megélhetést.²⁶⁶ A lakosság még kétlaki volt, nem kötelezte el magát végérvényesen az iparos életforma mellett: például Elena városában a lakosság fazekassággal, selyemhernyó-tenyésztéssel, állattartással egészítette ki keresetét.²⁶⁷ Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert teljes átállás esetén a fizetett bér – mely nem volt nagyobb, mint a mezőgazdaságból élők jövedelme – tetemesebb része ment el a létfenntartásra, mint így, kétlakiként (lásd Le Play leírását a munkás családról).

Hagyományos formáiban a selyemgyártás viszont hanyatlott: Gabrovóban 100 vízemelő kerék működött, s az 1860-as években Georgi Raseev kereskedő Bakal, Cankov és Heszapcsiev manufaktúratulajdonosokkal együttműködve 7500 oka selymet exportált, Vráca környéke 10–12 ezer okát. Elenában 700, Trjavnában 450 család megélhetése alapult a selymen, ez azonban minőségében („*koprina*”) nem vetekedhetett a kis-ázsiaival. E manufaktúrák a bolgár gyárak termelésével sem tudtak versenyezni: Tirnovóban Karagözov gyára 20 géppel 500 ezer oka gubót dolgozott fel 60 állandó és 300 idenymunkás segítségével. Ez a középkori selyemkészítés termelékenységét (napi 1 m, India 3 m) felülmúlta. Hasonló volt Sztara Zagorában a francia Bonal gyára, ez európai gőzgépekkel és 100 munkással dolgozott.²⁶⁸

262 *Palairé, M.*: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 67–75. A megadott érték túl nagyra tűnik, de az Isztorija na Balgarija is 100 ezer lírát ír.

263 Isztorija na Balgarija i. m. Tom. 6. 50–51.

264 *Palairé, M.*: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 82

265 *Palairé, M.*: Balkanszkité ikeonomiki 1800–1914 i. m. 84.

266 Isztorija na Balgarija i. m. Tom. 6. 50–51.

267 *Bobcsev, Sz.*: Elena i elenszko prez vreme na oszmanszkoto vladicesztvo. Szófia, 1937, 15–17. A jelenség nem egyedi: az 1782-ben működő angol posztós, Cornelius Asworth vagy Crompton apja földműveléssel is foglalkozott, így napi teljesítményük 2–4 m volt, miközben egy teljesen átrétegzett munkás 10 m-t is meg tud szőni. Az angol posztósok 3–15 acre földdel bírtak. 1848-ban Champagne területén a francia posztósok zöme is rendelkezett földdel. Magyar példa: Forgách János a gácsai manufaktúra megalapításakor azért ad 5 hold földet munkásainak, mert csak így tudta magához láncolni őket. *Endrei W.*: A textilipari technikák i. m. 32.

268 Isztorija na Balgarija i. m. Tom. 6. 52.

A tradicionális vasművesség Szamokov környékén 20 hámorban (*madan*) 1,7 millió oka²⁶⁹ (2000 t) vasat állított elő 1870-ben 770 munkással, de bolgár tulajdonban bányát vagy céget alig lehetett találni. Gabrovóban a gazdagabb kovácsok és vaskereskedők már ekkor jobb minőségű osztrák vasat használtak (lásd Cvjatko Radoszlavov kereskedelmi tevékenységét). Itt 300 késes műhely volt 1800 munkással, Karlovóban 40 rézműves üzem, Prilepben 36, Sumenben 45, Kazanlikban 8.

Egy török centner (50 kg) kovácsolt vas ára 160 piaszter volt a piacon (különbülül 35–40 frank), de előállítás költsége Szamokovban 122 piaszter volt.²⁷⁰ A haszon tehát 25-30% körül mozgott az 1860-as években, csakhogy ugyanekkor 50 kg angol szeg mindössze 110 piaszter volt a balkáni piacon, ami jelzi a balkáni vasgyártás versenyképességének korlátait.²⁷¹ Miből állt össze az előállítás ár? Egy fuvar (360 oka) érc ára 25 piaszter volt, a megolvasztásához szükséges 210 oka szén 52 piaszter, 1 fuvar mogyorófa 5 piaszter, a munkabér 53 piaszter (mindössze az ár harmada),²⁷² a kovácsműhelybe a 60 oka szén 15 piaszterbe került, a kovács bére 10 gros volt. Szamokov évi teljesítménye 5,6 millió piaszter vas volt.²⁷³ A nyersvas azonban salakot is tartalmazott: a kovácsolás során 100 oka nyersvasból csak 60 oka vas készült. A 18 kovács- és 80 olvasztómű évi 36 ezer kantar (centner) árut (a már említett 2000 t) állított elő.²⁷⁴ Egy kovácsműhely napi 10–12 centner vasat munkált meg és hat embert foglalkoztatott. (Ez körülbelül évi 180 munkanap termelése.) Emellett a város évi 24 ezer bála szattyánbórt állított elő, ezzel Rumélia legjelentősebb termelője volt. A rövidárugyártásban 250 gép működött, minden háztartás évi 1–1,5 centner gyapjút használt fel.

A háború előtt kisüzemi keretek között Tirnovóban évi 200 ezer bőrt készítettek ki, Sumenben 220 varga dolgozott. Az 1855–1875 között Drinápolyban, Lovecsben és Gabrovóban készített 200 ezer pár lábbeli négyötöde exportra került. A gabrovói papucskészítők haszna évi 1 millió gros volt.²⁷⁵ Ez nem tekinthető kevésnek – de a bolgár iparosodás egyik problémáját éppen az jelentette, hogy a verseny- és exportképesség érdekében a gyáripari termelésre kellett átállni 1878 után, mely össztermelésében végül nem volt jelentősebb, mint a kisüzemi, viszont kevesebb embert tartott el. A termelés növekedésének elmaradása (piac híján) így önmaga is dezindusztrializációt gerjesztett.

A 19. század hatvanas éveiben újabb tendenciák jelentkeztek. Az iparosítást, a gyári üzemforma és a textilipari vertikum (ahol a fonás, a szövés és a textil feldolgozása egymásra épült) terjedését elősegítette, hogy a tradicionális manufaktúrák és a részfolyamatokat felügyelő üzemek költségei egyre növekedtek. A meg-

269 Uo.

270 A vas tonnáját 600-700 frankkal számolva egy főre 2 t, azaz 1500 frank termelés jut, csakhogy az angol vas ára alacsonyabb volt. A 19. század elején ennél nagyobb volt a termelés, 4000–6000 t.

271 Adatok: *Hilberg, A.*: Nach Eski-Djumaia i. m.

272 A bányászok összesen 2 millió piasztert kerestek, egy főre 2000 piaszter jutott. A feldolgozott vasáru értéke viszont 3000 frank/t is lehetett, tehát jóval magasabb volt a hozzáadott értéke. *Heuschling, X.*: L'Empire de Turquie i. m. 179.

273 *Hochstetter, F.*: Reise durch Rumelien im Sommer 1869 i. m. 174–175. Ez 2800 piaszter/t (560 frank) érték.

274 *Rockstroh, E.*: Bericht über einer Reise von Samakov nach Melnik. XI. Jahresbericht des Vereins für Erdkunde zu Dresden. Red.: *Meinecke, C.* Dresden, 1874. 35–40.

275 Isztorija na Balgarija i. m. Tom. 6. 52.

II. 27. táblázat.

Várna céhes iparának teljesítménye, 1878 körül

Iparos	Műhely	Munkás	Egy év eredménye	Egy főre	Nyersanyag származási helye	Célterület
Varga	70	140	14 000 pár	100	francia anyag	Várna
Abaposztó	20	80	16 000	200 ruha	Kotel	Várna és környéke
Bőrfeldolgozó	9	60	75 000	1250	Dobrics, Várna, Provádija	Dobrics, Várna, Provádija
Fazekas-kádár	13	39	1105 edény	30	várnai állami erdők	Dobrics, Várna, Provádija
Bognár	11	22			várnai állami erdők	Várna és környéke
Asztalos	2	6	200	33	várnai állami erdők	Északkelet-Bulgária
Kecskeszűrőszövő	3	12	5000 oka kecskeszűrő	416	környék, Anatólia, Oroszország	
Kovács	3	10	21 ezer oka vas	2100	Anglia, Belgium	Várna

Tonev, V.: Balgarszkoto csernomorie i. m. 80. alapján.

növekedett kereslet kapacitásnövelést tett szükségessé, ehhez viszont szélesíteni kellett a bedolgozó, előkészítő fázisban, alapanyaggyártásban érdekelt termelők körét (a szövés szűk keresztmetszete a fonás volt), ami költségnövekedést eredményezett. Az állam mint fő megrendelő pedig éppen leszorítani kívánta a piaci árakat. Emellett 1870 körül nőttek is a munkabérek például Szófiában (lényegében a munkaerőhiányra visszavezethető okait lásd később). Egy bizonyos üzemméret felett így a gépesítés, az emberi izomerő megsokszorozása és helyettesítése vált olcsóbb megoldássá. 1870-ben egy gyár nyílt Panagüristében, majd három újabb üzem Szlivenben 1870-ben és 1874-ben.²⁷⁶

1866-ban bolgár területen 60 ezer kézműves élt, a 200 ezres városi lakosság harmada. E szám jelentőségét bizonyítja, hogy a kisiparos-kézművesek száma 1910-ben is csak 40 ezer mesterre és 70 ezer kisegítőre oszlott. A preindusztriális oszmán Bulgáriában 1870 körül maga a textilipar 73 ezer céhes iparost, bedolgozót, állattartót és kereskedőt foglalkoztatott zömmel rész munkaidőben; 4800 t nyers gyapjából 650 ezer font (török líra) értékű árut állítottak elő, 75%-át a plovdivi és

²⁷⁶ Manolov 1874-ben Szlivenben alapított manufaktúrájában 3 kártológép, 20 szövőszék és 15 munkás volt. Szarivanov és Kalov manufaktúrái is ekkoriban alakultak. 1874-ben Aszenovóban és Vladajában (Szamokov mellett) is textilüzem létesült. 1875-ben Karlovóban kallómalom kezdte meg működését (a 24 lőpormalom és 2000 fonókerék mellett), Pirotnban 1872-től üzemelt kallómalom. A karlovói üzemet Ivan Grozev kereskedő hozta létre, 350 orsóval, 3 kártológéppel, 8 szövőszékkel, körülbelül 26 embert foglalkoztatva (egy szövőszékre átlagosan 3 fő jutott). Isztorija na Balgarija i. m. Tom. 6. 50–52. Az 1867-ben alapított knjazsevoi gyár 100 munkása évi 20 ezer m szövetet állított elő, ami nem volt túl sok (2000 top).

a szliveni szandzsákban.²⁷⁷ Ez évente 1,6–1,8 millió m² textilszövetet jelentett,²⁷⁸ amelyből a gyáripari termelés ekkor még csak 0,2 millió m²-rel részesedett. Csak Szredna Gorában 34 ezer szövőmunkás dolgozott. A nagy szultáni nyájak jobb alapanyagot szolgáltatottak, mint a parasztek juhái, így az export is jobb minőségű volt a háziipar termékeinél. A fogyasztói szokások megváltozását, a kereslet bővülését jelzi, hogy az uzundzsoví vásárra 1857-ben még csak 1 millió, 1869-ben már 4,7 millió piaszter értékű gyapjú érkezett, a koteli Sztancsov–Bjanov cég kereskedelmi tőkéje 140 ezer piaszterrel (1862) 1871-re 420 ezer piaszterre nőtt.²⁷⁹ A plovdivi Gümüsgerdán alapította parvaneci (Dermen dere) gyár forgalma 1869–1876 között 1,7 millió piaszterrel, 2,8 millió piaszterre nőtt.²⁸⁰ A gabrovói gajtánkészítés még 1869–1876 között is 20%-os bővülést könyvelt el. 1864-ben 1,5 millió piaszter értékű karlovói kalikószövet került a pirdopi vásárba, amely a manchesteri gépeken szőtt pirdopi törölköző alapanyagául szolgált. Pirdopban a fürdőköpeny-készítés évi 200–300 ezer frankot jövedelmezett 1878-ig a 25–30 emberrel dolgozó Kajcso Doncsevnek és nyolc társának.²⁸¹ A pirdopi temékek a burszaiakkal is állták a versenyt. Mikor beindult a nyugat-európai import, a pirdopi – zömmel muszlim – iparosok Anatóliába költöztek és ott alakítottak prosperáló vállalkozásokat. (A fellendülést az 1873 utáni agrárkrízis is segítette.)

A bolgár preindusztriális kor ipara alapvetően az alkalmazkodóképességen alapult. Tipikus példa volt az iparosok feltörésére a gajtángyáros Ivan Kalpazanov esete. 1860-ra annyi tőkét gyűjtött össze, hogy három szövőszéket vásárolt, majd házasságot kötött egy gazdag kereskedő lányával, így szert tudott tenni újabb 20 szövőszékre. Az orosz–török háború idején a növekvő igényeket kihasználva gépesítette üzemét, gőzgépeket alkalmazva.²⁸² Városában, Gabrovóban már 1840 körül 1000 szövőszék működött, évi 10 ezer ruha alapanyagát előállítva. Kalpazanov 16–18 emberrel dolgoztatva maga évi 160–200 ezer gros tiszta haszonra tett szert, a bevétele ennek közel a duplája volt.²⁸³ Az ő esetében tehát a bevételhez mért haszon meghaladta az ipari beruházások rövid távú túléléséhez szükségesnek tartott kritikus 20–25%-ot. (Ugyanis a tőkét biztosító hitelek zömmel rövid lejáratúak voltak, hiányoztak a 10 évnél hosszabb lejáratú banki hitelek, miként a bankok is. Az iparosítást kereskedő-bankárok finanszírozták, és egyéb pénzügyleteikből ők sem tudtak évi 20% haszon fölé menni.)

A függetlenség előtti iparosítás féltudatosságát bizonyítja viszont a következő hét példa:

1. Szamokovban 1864-ben 45 olvasztó működött, mezőgazdasági eszközök előállítására specializálódva, s e termékek olcsóbbak voltak, mint az angol termékek,

277 *Palairé, M.*: Balkanszkite ikonómiki 1800–1914 i. m. 81–83.

278 3 millió m fél méter szélességgel számolva (a későbbi összevetések miatt átválta).

279 *Palairé, M.*: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 70.

280 *Palairé, M.*: Balkanszkite ikonómiki 1800–1914 i. m. 93.

281 *Koszev, K. D.*: Za kapitalicseszkoto razvitie na balgarszkoto zemi. Izd. Balgarszkata Akademija na Naukite, Szófia, 1968. 42–43. és *Koszev, K.*: Precski za razvitie na kapitaliszcicseszkoti otosennija v balgarszkoto gradszko sztopansztvo prez 60-te i 70-te godini na XIX v. Isztoriccseszkoti Pregled, 1964/5. Bjanov koteli cége 1862-ben 1400 török font értékű forgalmat bonyolított le, 1867-ben már 3 ezret, 1871-ben 5100-at (1 font = 22–25 frank).

282 *Lampe J. R.–Jackson, M. R.*: Balkan Economic History, 1550–1950 i. m. 140.

283 Isztorija na Balgarija i. m. Tom. 6. 52.

elsősorban azért, mert a Rusze–Szófia-vonalon a vasút megépítése előtt a szállítás lassú és költséges volt, és ez megdrágította az egyébként olcsóbb angol termékek árát.²⁸⁴ *A vasút megépítése itt is ugyanazokat a folyamatokat eredményezte, mint másutt: a mezőgazdasági termékek exportlehetősége megnőtt, az iparcikkek importja viszont olcsóbb lett, tönkretéve a kibontakozófélben lévő helyi ipart.* Míg 1909-re a vasúton szállított gabona súlya megduplázódott 1885-höz képest, s a rakomány 70%-át tette ki, addig a bolgár kisiparos az exportból és a városi piacokról 1890-re a vidéki piacokra szorult vissza, ami behatárolta fejlődési lehetőségeit a szabad kereskedelem időszakában. A mezőgazdaságról látni fogjuk, hogy termelékenysége és exportjövödelme 1878 után már nem volt akkora, mint az iparé lett volna (szemben az itt tárgyalt 1878 előtti periódussal), s nem tudta fedezni a felzárkózáshoz, modernizációhoz szükséges tőkét.

Példa persze arra is van, hogy egy török infrastrukturális beruházás fellendíti a környék iparát (hiánya pedig visszaveti azt). Ez azonban általában nem eredményezett végleges szerkezetváltást. A Constanța–Csernavoda (1860) és a Rusze–Várna (1866) vasút építése és a török haderő új diszlokációja számos lehetőséget rejtett magában. A vasút építéskor Várnában a céhes *teszkere* szerint 166 mester élt, közülük 18 építész és 6 kőműves. Az infrastruktúrát kiépítő munkásokat élelmezni is kellett: 15 pékmester is dolgozott a városban a 18 bognár mellett. 1878 körül, a vasútépítések és a török hadsereg kivonulása után változott az összetétel: 70 cipész-műhely mellett 20 abaposztót készítő műhely és 11 bognárműhely működött.²⁸⁵ Az üzemek általában kicsik voltak, 2–4 fő dolgozott bennük. A kikötő helyzetéből adódóan a nyersanyag jelentős része külföldről érkezett.

A beruházások, infrastrukturális fejlesztések elmaradásának hatásaira pedig jó példa, hogy 1847-es ott-tartózkodásakor Abdul Medzsid elutasította, hogy a Várnai-tó és a tenger között egy 1 km-es csatornát mélyítsenek (körülbelül 3 millió grosba került volna, azaz a kikötő forgalmának hasznából öt év alatt megtérülhetett volna, ha nem számolunk a kereskedelem bővülésével), pedig ezzel Várna a régió legjelentősebb kikötőjévé válhatott volna, s Burgasz nem halványíthatta volna el szerepét.²⁸⁶

2. Az ipari fejlődés zsákutcájára kitűnő példa az Arie zsidó klán tevékenysége. E klán a 18. századtól foglalkozott vaskohászattal, de miután nem sikerült beszereznie Bécsből egy modernebb kokszolóművet a helyi török vasművesek tiltakozása miatt, s az üzleten még 300 ezer piasztert vesztett is, inkább a kölcsönökre és a csifftlikekre fordították tőkéjüket, mely sokkal profitábilisabbnak mutatkozott még ekkor. A nagybirtokon a megtérülés eleinte 20–33% körül maradt (lásd fenti példánkat), azaz a nagybirtok 3–5 év alatt hozta be árát, s a kezdetekben Gümüsgerdán textilgyárának is 20% körül mozgott a haszna, ami ötéves megtérülési időt jelentett. Palairt kimutatása szerint a textilipar termelékenysége csak 1885 körül múlta felül a csifftlikét (lásd a példát a *III. fejezetben*), ekkor a bolgár textiliparban már esetenként évi 50%-os megtérülés is mérhető volt, míg a nagybirtoké öt év körül maradt (miként az 1878 előtti textiliparban). Az Arie család is inkább az adóbérlésből és a kölcsönügyletekből, valamint a vaskereskedelemről tudott nagyobb haszonra szert tenni, mintsem az ipari be-

284 Lampe J. R.–Jackson, M. R.: *Balkan Economic History, 1550–1950* i. m. 144. 1869-re lásd: *Hochstetter, F.: Reise durch Rumelien im Sommer 1869* i. m. 174.

285 Tonev, V.: *Balgarszkoto csernomorie* i. m. 80–81.

286 Uo. 121.

ruházásokból. Havi 100–200 grosért fogadtak fel törököket, hogy beszedjék az adót.²⁸⁷ A klán 1860-ban megvásárolta a niši tized beszedési jogát – mivel jó kapcsolatokkal ápolta Midhat pasával, ez segítette nekik a boldogulásban –, és aggodalmaik ellenére 10%-os haszonnal zárták az üzletet.²⁸⁸ *Azaz a mezőgazdaság 1878 előtt még jövedelmezőbb volt, mint az ipari tevékenység, s az ipari tevékenységek közül is a textilipar versenyképesebb volt, mint a kohászat-gépgyártás. A kereskedelem és az ipar haszonkulcsának összevetéséből sem egyértelműen az ipar jön ki győztesen, mert nagyobb volt a tőkeigénye.* A Georgiev testvérek haszná a kereskedelemből és pénzügyletekből a 20%-ot hosszú távon szintén nem haladta meg, viszont ehhez képest az iparosításban rejtett kiugró haszon, azonban nagy volt a tőkeigénye. (A Georgiev testvérek évi 12–25%-os kamatra adtak kölcsön.)²⁸⁹

3. Az állami beavatkozás torzult piaci viszonyokat eredményezett: az állam állandó felvásárlóként jelentkezett, ami verseny híján nem ösztönözte minőségre a termelőt, viszont a magánvállalkozó gyakran a valós piaci ár fölé tornázta az árat (az állami üzem olcsóságáról és minőségi problémáiról már írtunk). Igaz, a rendelkezések elnyeréséhez le kellett fizetni a hatóságokat (ez volt a verseny, illetve ezt selejtes termékekkel és áremeléssel kompenzálták), így viszont a profit egy része el is veszett. A török hadsereg távoztával viszont megrendült e gyárak helyzete, piacvesztést voltak kénytelenek elkönyvelni, s a hazai piacokért a helyi kézműiparral és az importcikkekkel is meg kellett küzdeniük. Erre a mechanizmusra a magán-szektorban konkrét példát a Gümüsgerdán-gyár működése kapcsán láthatunk: a gyár gépesítése-modernizációja addig nem történt meg, míg a tulajdonosok nem biztosították az állami keresletet.

Az állami beavatkozás szakasza csak 1865 körül ért véget. Korábban a hadsereg gyakran utasított falvakat arra, hogy álljanak át a textiliparra, vagy adják el nekik a termelt értéket piaci ár alatt. Már 1832-ben Szlivenbe küldtek egy adóhivatalnokot, hogy ösztönözze a helyieket a termelésre: ekkor nőtt 60 ezer top fölé a korábbi 1000 top nagyságú termelés. Az eredmény magáért beszél és rávilágít az oszmán gondolkodásra: a termelőket a szliveni vojvoda kényszerítette, hogy a piaci ár 60%-áért adják át az átvevőnek termékeiket (14–16 gros/vég és 22–25 gros/vég), ezért azok egyszerűen kicsempészték azt a városból a hivatalnokok orra előtt, esetleg lefizetve őket. A hadsereg így nem tudott hozzájutni a szükséges mennyiségű ruházathoz, ezért az állam taktikát váltott és más megoldást keresett: monopóliumokat adott el. Az ilyen állami megrendelésekre szakosodott később Zseljzkov és Gümüsgerdán is, becsapva a megrendelőt és selejtes eladva nekik garantált áron. Másik példa: mikor Isztambulban nem volt elegendő munkaerő az építkezéseknél és a szultán 50 ácsot kért Várnától, fizetést, ételt és szállást bizto-

287 Érdekeség, hogy török adószedők esetén a lakosság mindig talált módot arra, hogy elrejtse a termék egy részét, amit bolgár adószedők esetében nem tudott megtenni. A küsztendili régióban a 175 falura csak 35 bolgár adószedő jutott, a többi muzulmán volt, ezért itt a tized értéke nem reprezentálja pontosan a tényleges terméseredményeket. *Draganova*, Szl.: Kjusztendilszki region i. m. 80.

288 *Eskenzazi, E.*: Za nacsina na szabiraneto njakoi danci v zapadna Balgarija prez XIXv. do oszvozboszenieto. Izvesztija na Insztituta za Isztorija 1967/16–17. 339.

289 *Koen, D.*: Bankerszkata dejnoszt na kastata „Evlogi i Hriszto Georgievi” v balgarszkite zemi do Oszvozboszenieto. Isztoricseszki Pregled, 1975/6. 67.

sítva nekik, az ácsok még Várnában elszöktek, mert attól tartott a város, hogy az egyszerű alkalmából aztán rendszeres kötelezettség lesz.²⁹⁰

4. A Szlivenben Bulgária első, részben gépesített üzemeként 1834-ben megnyílt textilgyár ugyancsak a török hadsereg jelenléte miatt volt rentábilis. Dobri Zseljazkov gyára kifejezetten azért alakult meg, mert Thesszaloniki és Plovdiv kapacitása elégtelennek bizonyult, hogy ellássa a török hadsereget ruházattal, s a növekvő importot kívánta az állam kiváltani a beruházással. 9000 merinói juhot is hoztak, hogy jó minőségű „hiszán fonalat” tudjanak előállítani (juhonként 5–6 oka gyapjúval számoltak). Az 1842-re 20 gőzhajtású géppel rendelkező és 330 munkást foglalkoztató²⁹¹ Zseljazkov is – aki a profitot a cég fejlesztésébe forgatta vissza, de nem lehetett tulajdonosa a gyárnak, viszont fizetése akkora volt, mint a szliveni kajmakámé, havi 2500 gros (ez egy átlagos bolgár kereskedelmi cég teljes éves hasznával volt egyenlő)²⁹² – csak a hadseregnek köszönhette a prosperitást, mi több, a krími háború kitörésekor le is váltották, mert nem tudta kielégíteni a megnövekedett szükségleteket. Ugyanis a termelés alacsony színvonalon maradt és a termelékenység sem volt nagy. 1842-ben csak 20 ezer oka mosatlan gyapjút²⁹³ dolgoztak fel, ami 50 ezer arsin posztót eredményezett, de ez az érték 1851-ben is ugyanennyi volt. 1865-re viszont 120, illetve 250 ezer okára,²⁹⁴ vagy másutt 100 ezer topra emelkedett a teljesítmény.²⁹⁵ A plovdivi Gümüsgerdán 1840-ben 15 posztófelvásárló ügynököt alkalmazott, hogy 20 faluból felvásárolják az abaposztót a ruhagyártáshoz. Bár 1847-től osztrák gépeket használt, a termelés nagy része még ekkor is a helyi, vidéki háziiparból származott.²⁹⁶

Zseljazkov nem azért nem lehetett főigazgató-tulajdonos, mert keresztény volt – a török iparosításban kulcsszerepet játszó örmény Dadianok sem voltak muszlimok –, hanem egyrészt, mert a török állam időről időre aukcióra vitte a gyárat, annak adva a tulajdonjogot, aki nagyobb hasznot ígért, másrészt az új, 1834-es gyár után létesített, 1839-ben elkészült nagyüzemhez Zseljazkov már nem is rendelkezett volna elegendő tőkével, így annak nem is lehetett tulajdonosa. Első gyára *angarijából* (robot) épült fel 140 ezer gros költséggel, de az sem saját tulajdona volt, a második viszont már 1 millió grosba került. Csak a 12 + 4 szövőgép (760 + 800 orsó) 200 ezer grost ért, a gyár hossza 102 arsin, szélessége 20 arsin volt. Zseljazkov saját házában felállított első üzeme tehát, ahol az energiát a kártozófésűkhöz még lovak szolgáltatták, kivívta a hatóságok figyelmét.²⁹⁷ A bolgár

290 *Palairret, M.*: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 76.

291 *Lampe J. R.–Jackson, M. R.*: Balkan Economic History, 1550–1950 i. m. 145.

292 *Todorov, N.*: The First Factories i. m. 323.

293 Emiatt a ténylegesen felhasznált, mosott gyapjú tömege 10 ezer oka, azaz 3333 top. Azonban az érték csak a hiszán gyapjúra vonatkozik, a tényleges termelés ennek körülbelül duplája. Továbbá ne feledjük, hogy e gyár a teljes textilipari vertikumot fedte, a fonástól a ruhakészítésig.

294 Mosatlan, illetve mosott gyapjúból megadva. Az egyszerűség kedvéért a továbbiakban 40-50 ezer topot számolunk.

295 1872-ben Kanitz szerint 1100 bála, azaz csak 40 ezer arsin volt a termelés. *Kanitz, F.*: Donau-Bulgarien und der Balkan i. m. 24. 1865-ből 100 szövőszéken évi 100 ezer top abáról is szó esik, de valószínűleg ez a bedolgozókkal együtt mért érték. A 125 és 250 ezer oka is Kanitztól. Lásd: *Kanitz, F.*: La Bulgarie danubienne et le Balkan. Paris, 1862. 354.

296 *Lampe J. R.–Jackson, M. R.*: Balkan Economic History, 1550–1950 i. m. 145.

297 *Todorov, N.*: Balkanszkijat grad i. m. 271–275.

Jekatyerinoszlavból (az 1828–1829-es háborúban menekült oda) csempészett be 2 gépet Szlivenbe, hogy a hadseregnek ruhát állítson elő, kártolómalmát víz hajtotta, de még kézi szövőszékei voltak. Ekkorra tehetők a bolgár gépgyártás kezdetei is, mert 5 újabb gépet képek alapján szereltek össze szliveni mesterek.²⁹⁸

Mivel a török hadsereg ragaszkodott ahhoz, hogy felszerelésének jelentős része hazai alapanyagokon alapuljon, így 1878-ig sem a más iparágakra jellemző alacsony haszonkulcs, sem később a vasútépítések importösztönző hatásai nem árthattak a bolgár textiliparnak. A gyárak felvevőpiaca biztosított volt, ugyanakkor nem volt riválisa, így meglehetősen torzult versenyhelyzet állt elő, s nem a minőségi termelés került előtérbe. Zseljazkov emberei felmentést kaptak a dzsizje alól (ezt a gyár fizette ki), élelmet kaptak és magas fizetést, csak éppen a beszerzett gépeket nem ismerték, így sok selejtet állítottak elő. A gyárak gyakran munkaerőhiánnyal küszködtek, mert az átlag bolgár rendelkezett egzisztenciával, s nem ment gyárba dolgozni, emiatt ár-felhajtó hatás érvényesült, ami csökkentette a tulajdonos hasznát (ha nem selejtet állított volna elő). A munkások zöme például Zseljazkov cégénél cigány nő volt (a 400 munkásból 330 nő volt). Néhány gyár, így a Szófia külvárosában lévő „Bali efendi” árvákat alkalmazott tömegesen (ez utóbbi kétszázat), levévén az államról az ellátás és a szállás költségeit, mindezt az „oktatás” mögé bújtatva.

Az oszmán államot közvetve ugyan kár érte a rossz minőségű ruházat miatt, de ezt látszólag palástolta, hogy egy arsin szliveni ruhaszövet előállítására 17 gros, tényleges piaci ára viszont már 22–24 gros volt például az izmiti üzemben.²⁹⁹ Ha igaz Todorov feltételezése, hogy a különbözet az államkasszát gyarapította, akkor 50 ezer arsin esetén ez évi 350 ezer gros is lehetett (kvázi megtakarítás), a gyár beruházási költségeinek egyharmada-egynegyede. Az államnak tehát ezért állt érdekében a hazai ipar fejlesztése: ha állami gyárakból fedezte a hadsereg szükségletét és nem a piacról, akkor megtakarítást érhetett el.

5. A plovdivi Gümüsgerdán-gyár szintén katonai megrendelésre dolgozott, s mivel csak félkész terméket állított elő, eleinte a helyi posztós céh is szívesen fogadta letelepülését, hiszen számukra nyersanyagot biztosított. Gümüsgerdán havi 75 piaszter bérért (14–15 frank 25–30 napra) görög (vendég)munkásokat alkalmazott. 1847-ben ez a fizetés nem volt sok, de a megélhetésre elégnek bizonyult, a bolgárok viszont ennyi pénzért nem álltak be, mert sok időt elvett volna a földműveléstől, miközben nem jövedelmezett annyit. 1868-ra viszont a munkaerő költsége a napi 0,45 frankról már 2,5 frankra nőtt, így a tulajdonos végül hagyta becsődölni az üzemet,³⁰⁰ hiszen az iparcikkek árai az élesedő nyugati verseny miatt 1840 után leestek (lásd a II. 3. ábrát). Atanasz Gümüsgerdán 1815-ben, a háborús konjunktúra idején még 18–20 grost fizetett (nagyban) 1 top abáért, Mihail már 14–15 gros áron adta el 1850 körül (bedolgozói rendszert működtetve). A munkáltató vagy a hasznát csökkentette, vagy a munkabéreken (munkások számán) kellett a kiesést kompenzálni.

Mivel 1878 után a kisparaszti életforma konzerválása mellett döntött az állam, mely ideig óráig felszívta a munkaerő-fölösleget – miképp Szerbiában is egy emberöltővel korábban –, átütő siker nem is következhetett be 1912 előtt az iparo-

298 Isztorija na Balgarija i. m. Tom. 5. 258–259.; *Todorov, N.*: The First Factories i. m. 322.

299 *Todorov, N.*: The First Factories i. m. 331.

300 *Palairé, M.*: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 81. 2,5 gros és 13 gros.

sodásban. Az alacsony bérek a foglalkoztatási átrétegződésnek mondtak ellene, az esetlegesen magasabb bérek pedig az üzemalapítási kedvet rontották, mert redukálták a haszonkulcsot (nagy tőkeigény, kis tőkekoncentráció mellett). Ezen egymásnak ellentmondó körülmények miatt az ipar addig nem tudott kibontakozni Bulgáriában, míg be nem következett egy olyan relatív túlnépesedés, mely meghaladta a termés hozamok növekedését. A másik út a termelékenység növelése lett volna, ez viszont gépesítést (és tőkét) igényelt.

Nemcsak a fenti példa vagy a következő részfejezetben elemzendő bulgáriai eseménysor támasztja alá az ipari bérek emelkedését, hanem a görög adatsor is: 1820-ban 280, 1840-ben 500, 1880-ban 900 inflációs (1919-es) drakhma volt egy munkás évi bére (2 drakhma = 1 frank). Mindezen emelkedés amellett is lezajlott, hogy Bulgáriával ellentétben Görögországban a mezőgazdaság nem kínált alternatívát – ha a megélhetésre alkalmas volt is, a struktúra mindenképpen a specializációra és piacolásra kényszerítette a görög parasztot –, így a munkaerő iparba áramlása előtt kevesebb korlát állt, de a relatív munkaerőbőség sem vezetett a bérek eséséhez. (A görög bérek némileg magasabbak is voltak a bolgárnál.) Az emelkedő munkabérek egy dolgot bizonyossá tettek – a termelékenység javulása nélkül nem volt esély sikerre vinni az iparosítást: mivel 1815-ben 100 millió drakhma volt a görög ipari tőke, így ebből elméletileg 350 ezer ipari munkás bérére futotta volna, 1845-ben és 1879-ben viszont csak 30, illetve 45 ezer ember foglalkoztatására nyílt volna elvi lehetőség az ipari tőke értékéhez viszonyítva (15 és 40 millió drakhma). Ez csak 1909-re emelkedett 180 ezer főre (250 millió drakhma).³⁰¹ Olybá tűnik, a felszabadulásnak nagy ára volt az iparosodás vonatkozásában.

6. Dobri Zseljazkov 1834. évi és Gümüsgerdán 1848. évi kísérlete után még 40 ipari üzemalapításról tudunk bolgár földeken 1877-ig, de ezek mind kis és tartósan nem működő cégek voltak. A kisebb területű Albániában 1910-ben 20-22 komolyabb üzem működött. Ennek oka a birodalom instabilitásán, a külföldi versenyen és a támogatási rendszer hiányán kívül részben az volt, hogy a bolgár iparosok, miként a kereskedők is, általában kevés, 10–30 ezer grosnyi tőkével rendelkeztek. A várnai bolgár kereskedelmi részvénytársaságnak 1870 körül még csak 27 ezer gros tőkéje volt.³⁰² A gazdagabb kereskedők (Hriszto Racskov, Szahatcsijszki testvérek, Arnaudov) 250–300 ezer gros tőkével bírtak, s csak a konstantinápolyi Topcsilestov rendelkezett 1 millió grosnál nagyobb vagyonnal a bolgárok közül,³⁰³ miközben a szaloniki kereskedők ennél jóval tőkeerősebbek voltak.³⁰⁴ A Papazoglu testvérek rózsaoilaj-exportőr cégük beindításához 1864-ben Topcsilestovtól és má-

301 Babanászisz Szt. adatai alapján.

302 *Tonev, V.*: Balgarszkoto csernomorie i. m. 133.

303 *Berov, Lj.*: Ikonomiczeszkoto razvitie na Balgarija i. m. 78. 1803-ban Hriszto Racskov tőkéje 73 ezer gros volt, ebből 42 ezer gros kiadott hitelre. Teljes vagyona 146 ezer gros volt. *Koszev, D.*: Kam izjasznjavane na njakoi problemi i. m. 34.

304 Ehhez lásd: *Damianov, S.*: French Commerce with the Bulgarian Territories i. m. Szalonikiban Argiri Matheosz 100 ezer frank tőkével és 250 ezer frankos forgalommal bírt. Az Allatini, Modiano és Fernandez zsidó kereskedelmi érdekeltségek tőkeereje 1 millió frank volt, éves forgalma 2 millió, az angol Abbott-ház tőkéje 1,5 millió frank volt, Theagenisz Kharisszisz negyedmillió frank tőkével rendelkezett.

soktól körülbelül 70 ezer gros kölcsönt szereztek,³⁰⁵ ugyanakkor láthattuk, hogy a Zseljazkov vezette szliveni, viszonylag stabil üzem működéséhez 1–1,5 millió gros tőkére volt szükség. Ekkor (1860 táján) a bolgár nemzetiségűek zöme még nem rendelkezett ekkora vagyonnal, Topcsilestov mellett csak Evlogi és Hriszto Georgiev jöhetett szóba ipari mecénásként. Az utóbbiak kereskedelmi cégének galati-i és bukaresti kirendeltsége 1859-ben még csak 2,6 millió gros tőkével rendelkezett, ez ugyan 1870-re 5 millióra, 1878-ra 11,5 millióra nőtt, de a haszonkulcs nem volt túl magas: 1859-ben 7%-os, 1870-ben 14%-os. Az ötéves haszonkulcsátlag 7–18% között ingadozott csökkenő tendenciát mutatva (míg ipari cégeknél ez a 20%-ot közelítette). A haszon zöme eleinte a áruk eladásából, 1865 után viszont inkább a banki ügyletekből származott.³⁰⁶ Mindemellett a Georgiev testvérek is azok közé tartoztak, akik később próbálkoztak az ipari befektetéssel.

7. Az ipar jogi helyzetének bizonytalanságára és a korrupciós összefonódások hálózatára álljon itt egy példa: az Arie cégnek 300 ezer grosába került az a vasmű, amit azért kellett lebontania 1858-ban, mert Jaszin bej szamokovi kajmakám szerint az üzemből be lehetett látni a háremébe, noha korábban éppen ő adott engedélyt az építésre, és a cég egy új háremet is felépített volna neki. Ugyanez a cég kamat nélkül adott kölcsön pénzt a kajmakámnak, sőt a szamokovi vashányászatból származó bevétel egy részét is átadta neki. Ugyanakkor néha e kapcsolatok hasznot is hajtottak: az Arie cég 1866-ban szerződést kötött a szamokovi bányászokkal, melyben előre felvásárolta a termelt ércet. De az érc ára az év közepén hirtelen leesett, ami hatalmas veszteséget okozott volna a klánnak, de szerencséjükre a szófiai pasa nyomására a munkásokkal kötött előszerződést érvénytelenítette a török hatóság.³⁰⁷

II. 1. 6. Megélhetés, megtérülés és ipari termelékenység (1870 körül)

Az előző fejezetben leírtak után joggal merülhet fel a kérdés, hogy a bolgár iparosítás végeredményben sikeres volt-e vagy sem, milyen életkörülményeket biztosított a dolgozóknak, mennyire volt rentábilis, és nyugati összevetésben mennyire tekinthető termelékenynek.

Lampe szerint Bulgáriában a kézműves:kereskedő arány 3:1 volt, a gabonakereskedők jövedelme viszont hétszeresen múlta felül a kézművesek, iparosok jövedelmeit. Ez jól illusztrálja azt, hogy miért tartották hiábavalónak az ipari be-

305 Papazoglu az 1863-as 1000 kg-os kazanliki termés negyedét volt képes felvásárolni, a konkurens Antoniadisz ennél némileg nagyobb készlettel rendelkezett. 1852-ben Anglia 650 kg rózsaoajat importált 16 ezer font értékben, 1863–1867 között 93 ezer font volt az angol behozatal. *Gluskov, Hr.: Targovijata na kazanliskata firma „Bratja Papazoglu” sz rozovo maszlo do Oszvobozsdenieto. Istoricseszki Pregled, 1972/6. 44–54.*

306 *Koen, D.: Bankerszkata dejnoszt i. m. 63–75.*

307 *Koszev, K.: Precski za razvitie na kapitalistsicseszki otnosennija i. m. 34–58.* A nyolcadik jelenség földrajzi gyökerekkel rendelkezik. Bulgária távol volt a Monarchiától, így onnan képzett munkaerő nem vándorolt be (nem úgy, mint Szerbiába), a kereskedelmi kapcsolatok pedig lazábbak voltak – a bolgár földek még mindig Isztambulhoz, a román területekhez vagy Szalonikihez kötődtek 1860 táján. Ez bizonyos szempontból hátrányt jelentett Szerbiával és Romániával szemben – a bevándorlók hiánya ugyanakkor védte a helyi kispárt, de rugalmatlanná is tette azt a külső változásokkal szemben.

II. 28. táblázat.

Gazdasági tevékenységi formák és éves haszonkulcsuk bolgár földön az ipari forradalom előtt

Tevékenység	Haszonkulcs (%)
Gümüsgerdán textilipari gyár, 1853 (bevételhez mérve)	20–22
Gümüsgerdán kiadási rendszerben, 1840 (bevétel)	12–15
Gabrovói vágóhíd 1860 (állatállomány és munkabér után bevételből)	20
Georgiev kereskedése (pénztőke értékéhez mérve)	7–18
Kalpazanov gyára 1860 (termeléshez mérve)	70
Brit exportkereskedő, 1829	20
<i>Ipari befektetés haszna Bulgáriában 1900 körül Lampe szerint</i>	8
Gyapjúexport Ausztriába, 1863	25–28
5 ha-os monokultúrás kisbirtok, 1880 után	1–2
Csiftlik, 1860 körül (termelés)	25–30
Kotel, textil a hadseregnek, 1850–1860 (termelési érték)	25–30
Adóbérlés, min. Arie, max. 1912, Kücsük Szejmen	2, 10, 18, 50
Orosz exportkereskedő	12–30
Szamokovi vas eladása (műhelyek nélkül)	25
Juhtartás (állatállományhoz mérve)	20–25

Adatok a szövegből.

fektetéseket a gabonakonjunktúra végéig. Ezt támasztja alá, hogy a kereskedők zöme iparoscsládból származott, a fordított irányú átrétegződés ritkább volt 1878 előtt (a kereskedők, mint Grozev, Gümüsgerdán vagy Georgiev befektették ugyan vagyontukat az iparba, de eredeti tevékenységüket sem adták fel, és a mezőgazdaságra is költöttek). Ezek után világos, hogy a gazdasági klíma nem kedvezhetett az iparosításnak. A görögös Plovdivban, Gümüsgerdán székhelyén az ipari tevékenységből származó haszon 1853-ban még úgy is kisebb volt a gabonakereskedelemben mérhetőnél, hogy a krími háború kitörése nemcsak az élelmiszerek, de a ruházat iránti igényt is megnövelte, s a gyár gépesített volt.³⁰⁸

A haszonkulcs (II. 28. táblázat) tehát jelentős szerepet játszott egy-egy vállalkozás fennmaradásában – és azt tapasztaljuk, hogy e tekintetben nem volt jelentős különbség kisüzemi és nagyüzemi, manufaktúrális és gyári forma, ipari és kereskedelmi-hitelezői tevékenység között (kivételt a gabonakereskedő jelentett a konjunktúrális periódusban). Az élelmiszeripar kisüzemi jellegű volt: egy 30 embert foglalkoztató szalháne, vágóhíd 11 ezer gros hasznot hozott 1870 körül Gabrovóban, ami 20%-os haszonkulcsot jelentett. A városban négy ilyen üzem volt, egy-egy évente 2500 nagy- és 20 ezer kisállatot vágott le. A kisüzemi forma más iparágban is alacsony haszonkulcsot eredményezett: a bőriparban a 10–12 fős üzemek haszna

4–5 ezer gros volt, a 30 főt meghaladóké 30 ezer gros: egy munkásra 500, illetve 1000 piaszter haszon jutott, de Gümüsgerdán gyárában sem volt ez több 1853-ban 600 grosnál.³⁰⁹ Az egy főre eső termelékenység nem tekinthető kiugrónak a gyáripari formánál sem, a vasbányászatban pedig hiába volt magas az egy főre jutó árbevétel (éppen a vas drágasága folytán), az import vas olcsóbb volt és jobb minőségű (II. 29. táblázat).

Az iparosítás társadalmi következményeit röviden már érintettük: a következőkben Todorov mikrotörténeti vizsgálatokra is alkalmas kutatásai alapján rekonstruáljuk az egyik vezető gyár anyagi helyzetét, alkalmazottai társadalmi státuszát, megélhetési körülményeit, valamint a vezetés által alkalmazott üzlet- és alkalmazotti politika okait, illetve következményeit, megismerkedve a bolgár kapitalizmus korlátaival.

Egy egyszerű gyári munkás az 1830-as években évente 100–150 frankot keresett (vagy akkori áron 500–800 grost), ami nem sokkal volt több, mint egy prekapitalista formában dolgozó szőnyegszövő havi 35 grost (7 leva) érő keresete. Szlivenben ekkor 400 munkás dolgozott, ebből 330 nő volt.³¹⁰ Kanitz szerint Szlivenben egy szövómunkás napi bére 6 gros (1,2 frank) volt 1872-ben, a nőké feleannyi.³¹¹ A szliveni textilgyár éves kiadása tehát a munkásokra körülbelül 300 ezer gros volt, Szliven forgalmában további kiadásként jelentkezett a 120 ezer oka gyapjú felvásárlása, ez 1,2 millió gros, a munkabér tehát a kiadások 20%-ával volt egyenértékű.³¹² Ez 1892-re sem változott, de a textilipari munkabér Szarivanov szliveni gyárában reálértéken is ötszörösére nőtt, az egy főre eső termelés pedig hétszeresére. Az iparba munkaerőt csábítani csak a munkabérek növelésével lehetett, igaz, ez ekkor még megtérült: a termelékenység megnövekedése azt mutatja, hogy a létező üzemek egy része 1878 után is prosperált, a termelés jellegében gyáriparivá vált.

1850 táján a gépesített Gümüsgerdán-gyár által kifizetett bér a szliveninél jóval kisebb volt, 20 ezer gros, igaz, az üzem tizedannyi munkással dolgozott, a fejenkénti bér tehát itt arányaiban a szlivenihez hasonló volt. 1843-ban a razgradi gyár szintén körülbelül 22 ezer grost költött a munkások fizetésére, ami kiadásai alig 12%-át jelentette. A vezető 1000 grost keresett, míg további 12 munkás havi 80 grost kapott, amely magasabb volt, mint az előbbi gyárakban tapasztalt érték. A kiadások zömét a 34 500 oka salétrom céhektől (*esznáf*) történő vásárlása jelentette, mely 160 ezer grost tett ki.³¹³

Kérdés, hogy a gépesítéssel mennyi munkaerőt lehetett kiváltani, továbbá ez mekkora beruházást és mennyi idő alatt jelentkező megtérülést jelentett, illetve hogyan változott az egy főre eső termelékenység. Gümüsgerdánék gyára évi 10 ezer top abaposztót alakított át (1 top aba = 15 arsin/rőf, 1 arsin = 0,66 m, tehát összesen 100 ezer m, 50 ezer kg). Mikor 1848-ban a *váli* elrendelte, hogy a hadsereg 400 ezer arsin mennyiségű szükségletéből 100 ezer arsint a Gümüsgerdán-gyár

309 Isztorija na Balgarija i. m. Tom. 6. 52–53.

310 Todorov, N.: Za naemnija trud v balgarszkite zemi i. m. 9.

311 Kanitz, F.: Donau-Bulgarien und der Balkan i. m. II. 282.

312 Uo. Band III. 22. A gyapjú ára 5 grosról 8 fölé emelkedett 1840–1870 között.

313 Todorov, N.: Za naemnija trud v balgarszkite zemi i. m. 10–11. A 12 munkás mindegyike itt török nevű volt, tehát az iparosodás minden nemzetet érintett.

II. 29. táblázat.

Megélhetési formák és produktivitásuk bolgár földön az ipari forradalom előtt

Megélhetési forma	Termelés egy főre (gros vagy leva)	Ebből saját jövedelem	Saját jövedelem aránya a termeléshez képest (%)
Gümüsgerdán gyárának munkása, 1853	3000, ebből lejön a nyersanyag, 2000 gros	600–700; emberenkénti tiszta haszon 300–400 gros (gyáros)	20–30
Zseljazkov gyárának munkása, 1865 körül	2800–4500 gros	900 gros	20–33
Gümüsgerdán „kétlaki” bedolgozója, 1839	800 (ipari) + 1000 (mezőgazdasági), ebből a nyersanyag 400 gros	130 + 800; emberenkénti tiszta haszon 90 gros (fővállalkozó)	50
Paraszt (5 ha birtok, 3 ha vetett terület, gabonaártól függően)	900–3000 ebből 180–600 gros a vetőmag	600–2000	60 (levonva az adó és a vetőmag)
Csiftlikparaszt (1864)	2000–2500, ebből lejön a vetőmag	600–1200	35–40
Szamokovi vasbányász, 1870 körül	7000 (ebből 2700 az alapanyag, 1800 a kereskedelmi haszon)	2000	30
Szarivanov textilüzemének munkása, 1892	4500 leva, ebből 1500 az alapanyag	900–1000 leva	20

A vidéki paraszt esetében az állatállományból és erdőlésből származó jövedelmek további 20%-ot jelenthetnek.

állítson elő,³¹⁴ úgy számolva, hogy egy szövőmunkás gépek nélkül napi 14 óra munkával maximum 7–8 arsin szövetet tud szőni, míg *egy gépi munkás négyszer-öt-ször annyit*, főleg ha igénybe veszik a szomszédos falvak bedolgozóit is, tehát napi 25–30 arsint, azaz tíz hónap alatt 9000 arsint, akkor kiszámolható, hogy a szükséges mennyiséghez legkevesebb 12 gépre volt szükség – s valóban, az 1860-as években 14 géppel dolgoztak a Gümüsgerdán-gyárban, Todorov tehát jól becsülte meg a gépesítés termelékenységét.³¹⁵ Hozzá kell tenni, hogy a gépesítés (magasabb termelékenysége ellenére), tőkeigénye miatt igen kockázatos volt – látni fogjuk, hogy az éves haszonkulcs alacsonyága és a belföldi piac korlátai miatt erre csak azok az üzemek voltak képesek, amelyek biztos megrendelővel rendelkeztek hosszú távon is. A török hadsereg jelenléte (akármilyen módszerekkel is érte el Gümüsgerdán, hogy cége legyen a kedvezményezett) tehát olyan ösztönző tényező lehetett, melyre a felszabadult Bulgáriában már nem alapozhattak.

314 Todorov, N.: The First Factories i. m. 338.

315 Todorov, N.: Za naemnja trud v balgarszkitе zemi i. m. 13. Amikor gépeket vettek Ausztriából, a betanító munkások 50 nap munkáért 400 grost kaptak.

A haszonkulcs, a hozzáadott érték és a munkabérek vizsgálatához rendelkezésre állnak a cég kimutatásai. 1851-ben a gyár 6100 oka, okánként 8 gros értékű gyapjából (48 800 gros) harmadannyi (2000 top), négyszer-ötször olyan értékes, 34 gros egységárú abaposztót állított elő (68 ezer gros).³¹⁶ A bevétel a kiadáshoz mérve nem volt túl nagy, és ebből a munkások bérét még nem vontuk le.³¹⁷ (Igaz viszont, hogy az abaposztó előállítás nem tükrözi a gyár teljes spektrumát.) A két érték közti különbség, a 20 ezer gros évi 12 × 80 gros munkabérrel számolva 20 munkás bérét elégítette volna ki, s a munkabér a költségek 25–30%-át tette ki, ami elég magas. De a razgradi bérek ez esetben nem állják meg helyüket, mert a Gümüsgerdán-gyárban a havi bér átlagosan nem 100, hanem csak 50 gros volt, viszont 1847-ben átlagosan 40 embert foglalkoztatott (így jön ki a közel 20 ezer gros értékű éves összes munkabér). Egy emberre tehát 150 oka, illetve 50 top megmunkálása jutott (ez magasabb volt, mint a bedolgozók körülbelül 30 topos értéke), s ebben az évben abaposztóból gyakorlatilag nem is volt haszon. Egy fő fizetése ugyanis évi 500–600 gros volt, azaz toponként 10 gros (ennél összességében nyilván kevesebb, hiszen más is gyártottak), azaz a gépesítés ellenére 1 top megmunkálása nem lehetett 4 gros, mint még 1839-ben a bedolgozó rendszer idején. Nem csoda, hogy a balkáni abaposztó nem tört be az európai piacra.

1853-ban némileg más volt a helyzet. A gyár 81 ezer gros értékben vásárolt alapanyagot (8800 oka gyapjú), a munkások bére összesen 18 500 gros volt (a kiadások 18–20%-a), ami valamivel alatta maradt a haszon 22 ezer grost elérő értékének. Az eladások értéke tehát 122 ezer leva volt. Ebből következően a gyár haszonkulcsa 20%, ami nem túl magas (20%-os haszonkulcsot tartottak akkoriban reálisnak, ami egy üzem fenntartását lehetővé tette, a hitelek is 12–14% körül mozogtak), de tény, hogy a Mincsoğlu és a Topcsilestov kereskedőcégek is 24, illetve 30%-os haszonkulccsal dolgoztak.³¹⁸ A várnai bolgár kereskedelmi részvénytársaság fennállásának első évében 10%, második évében 25% hasznot produkált, tőkéje ekkor 27 ezer grosra nőtt. 1872-re, a 3–4. évre 17, illetve 22%-os haszon volt a mutatója.³¹⁹

A közel 3000 top (45 ezer arsin, az állami megrendelés körülbelül fele) abaposztó piaci egységára tehát 40 gros volt (ez is magasabb az 1851. évihez képest), de egy top megmunkálása már csak 6 grosba került, azaz a Gümüsgerdán lassan „ráérezte a tőke ízére”. A garantált állami felvásárlás és a háborús helyzet miatt megnövekedett kereslet árnövekedéshez vezetett, miközben az egységnyi termékre jutó munkabér csökkent. Igen ám, csak hogy láthattuk, 1840 táján Gümüsgerdán a bedolgozói rendszerben is el tudott érni 12–15%-os hasznot, a gépesítés tehát – noha az időegység alatti termelés megnégyszereződött – a haszonkulcsot „csak” duplájára növelte, mindezt torzult piaci viszonyok között, garantált felvásárlás mellett. A befektetett tőke az alapanyag árnövekedése és a gépesítés (az előbbi magával hozza az utóbbit) miatt csak lassan térült meg (azaz nem gyorsabban, mint

316 *Todorov, N.*: Balkanszkijat grad i. m. 275–278.

317 Viszonylag drága alapanyag, hiszen láthattunk példát 5 gros egységárú gyapjúra is, de a kész abaposztó ára is magas (20 vs. 34 gros). A hozzáadott érték (24 vs. 34 gros) 10 gros, 50% alatt maradt.

318 *Todorov, N.*: Za naemnija trud v balgarszkite zemi i. m. 14.

319 *Tonev, V.*: Balgarszkoto csernomorie i. m. 133–134. A 4. évben már 45 ezer gros volt az alaptőke.

más, hasonló tőkeszükségletű ágazatok, mint a kereskedelem, adóbérlés, mezőgazdasági termelés), és speciális körülmények kellettek hozzá.³²⁰

*

A bolgár szövőipar lényegében 1892-ben tartott ott termelékenységi mutatóit illetően, mint Anglia 1814-ben, vagy egy angol céhes (nem kétlaki) takács, aki szövőszékén óránként 1 m szövetet állított elő.³²¹ 1850-hez (preindusztriális formák) képest a termelékenység ugyan megnőtt, de ezzel párhuzamosan a bérek is emelkedtek, hiszen a felszabadulás után földhöz jutó bolgár parasztság még kevésbé ment volna el gyári munkásnak, mint korábban, változatlan bérek esetén. Az 1 m szövetre jutó bérköltség szintén javult, de 1890-re visszaesett, az európai színvonalat nem érte el. A bolgár bérköltség a termeléshez képest nagyobb volt a nyugatihoz viszonyítva (körülbelül hatszor akkora!), s a bolgár szövőipar egy főre jutó termelési értékét tekintve lényegében az orosz színvonalán állt [II. 30. a) és b) táblázat]. Gümüsgerdán 1850 körül működő gyárában hiába volt alacsony a bérköltség/m/fő értéke és körülbelül hasonló a termelékenységi mutató Szarivanov felszabadulás utáni gyárához képest, Gümüsgerdánál a haszonkulcs is alacsony maradt. Éppen a magas haszonkulcs tette lehetővé az egyébként rosszabb mutatókkal rendelkező szliveni kisüzemek továbbélését (a haszon Szarivanovnál a bevétel és a tőke 40%-a, a jobb termelési adatokkal rendelkező Kantardzsiev-üzemnél 50%-os). És minek köszönhető a nagy haszonkulcs? Az egyik ok, hogy ők a késztermék háromnegyedét továbbra is a török piacon értékesítették. A másik ok, hogy a gépesítés valóban növelte a termelékenységet (például Kantardzsievnél), még ha ez a nyugati normákkal szemben jelentéktelennek is látszik: ugyanis csak az egy munkásra eső termelékenység növekedése tudta ellensúlyozni a bérköltségek emelkedését 1850–1890 között. Mivel a beszerzési árak ingadoztak, az értékesítési árak nem nőttek 1913-ig, a munkabér meghatározta a haszonkulcs mértékét. Így sok esetben az alapanyag árának változása eliminálhatta a hasznot, így e jelenség hatással volt a munkabérekre is (II. 60. táblázat).

320 A balkáni ipar alacsony haszonkulcsát 1878 körül szintén jól példázza a következő, görögországi számsor. A gyárak létesítésére fordított tőke 26 millió drakhma volt, a felhasznált nyersanyagok értéke 48 millió, a termelt érték 51 millió, a felhasznált energia költsége pedig 3 millió drakhma. Azaz, ha összegezzük az utóbbi tételeket, akkor a 7500 munkás bérezése után tulajdonképpen minimális volt a haszon az ipari szférában, nem csoda, hogy mind a paraszti kisbirtok, mind a csíftlik időlegesen az ipar vetélytársa lehetett. *Babanászisz, Szt.*: A görög ipar kialakulása i. m. 378.

321 Igaz a 18. századi magyar posztósok termelékenységét meghaladta a száz évvel későbbi bolgár gyári termelés. Sopronban 1776–1786 között a korábbi értékeket átszámolva napi 1 m/főt kapunk. Esztergomban 1780–1786 között az egy mesterre jutó átlag 373 róf volt (0,8 m/nap). Az elméleti termelékenység pedig folytonos fonalutánpótlás esetén: 0,5 m/h/fő, napi 4 m/fő. A selyemszövés esetében a teljesítmény 1 m/nap volt Itáliában, 3–5 m Indiában hagyományos szövőszékeken. *Endrei W.*: A textilipari technológiák i. m. 113–115. „El lehet tűnődni azon, hogy milyen munkabért fizet és hogyan tudja értékesíteni termékeit az a török vagy portugál fonoda, mely az amerikai és német gyárak hatékonyságának negyedrészt éri csak el.” Uo. 52–53.

II. 30. a) táblázat.

A bolgár szövőipar termelékenysége nemzetközi kitekintésben,
1850–1892

Szövőipar, szövőgépeken	Munkaóra/ hét	Termelés, m/fő/hét	Méter/ óra/fő	Heti kereset	Béreköltség
Anglia, 1814	80	131	1,5		
Anglia, 1832	72	220	2,8		
Anglia, 1890	54	540	9		
Németország–Svájc, 1890	68	466	6,8	11 s 8d*** (50-60 piaszter)	0,3 d/m (0,2 piaszter/m alatt)
Lancashire, 1890	54	706	13	16 s 3 d (80 piaszter)	0,27 d/m
USA, 1890	60	1200	20	20 s 3 d (100–120 piaszter)	0,2 d/m
Plovdiv, Gümüşgerdán-gyár, gépesítés nélkül, 1850, posztógyártás	80	30	0,33	2 leva (10 gros)	2,5 piaszter/m
Plovdiv, Gümüşgerdán-gyár, gépesítéssel, 1853, Posztóüzem	80	100-120	1,25–1,5	2 leva (10 gros)	0,6 piaszter/m
Dobri Zseljazkov, 1865, 250 ezer oka vagy 100 ezer top, posztó- és ruhagyár	72	30-60	0,5–0,8**	18 gros	0,3–0,6 gros/m
Szamokovi kétlaki posztósok, 1876, posztókészítés			0,6 m /nap!	körülbelül 100 gros egy évre, 666 gros/fő/ év termelés mellett	0,6 gros/m
Szlivén, 1892: Szarivanov, 150 000 m* 50 fő +50–100 fonó	60	60	1**	20 leva (100 piaszter)	0,33 leva/m (1,5–1,65 piaszter)
Szlivén, 1892: Tanev és Kantardzsiev, 30 fő, 140000 m	60	100	1,6	16–18 leva (80–90 piaszter)	0,25 leva/m (1,25 piaszter)
Szlivén, 1892: Balgarija, 100 fő, évi 50 ezer m	60	10	0,2		
Szlivén, 1892: Gyaurov, 50 ezer m, 30 fő	60	33	0,5		

* A 45 cm és 1,35 cm széles szövet átszámolva 45 cm szélesre; ** teljes vertikum fonókkal, így a munkaidőegységre vagy személyre jutó termelés valójában megduplázható; *** 1 angol font = 20 shilling = 240 penny (d).

II. 30. b) táblázat.

A bolgár és orosz szövőipar termelékenysége, 1892

Gyárak	Az egy főre jutó termelés értéke
Moszkva, Vladimir, 1892 (napi 14 óra)	456 rubel = 1825 leva*
Pétervár, 1892 (napi 12 óra)	1102 rubel = 4410 leva
Észtország, 1892 (napi 12 óra)	1327 rubel = 5308 leva
Dobri Zseljazkov (napi 12 óra?) 1850 körül	2800–5500 leva**
Szarivanov, 1892	4500 leva (bér: 900–1000 leva, beszerzés: 1500 leva)
Kantardzsiev, 1892	7000 leva (bér: 800–900 leva, beszerzés: 1500 leva)

* 1 rubel 1897 előtt 4 frank, utána 2,66 frank; ** 120 ezer oka mosott gyapjú, 40–50 ezer top 18–20 gros egységáron, illetve 40 gros egységáron.

Bolgár adatok: Isztorija na balgarite v dokumenti i. m. I/1.

A termelékenység mérése és regionális összevetése a (textil)iparban is problémás, és nem csak a mérőszámok különbségei miatt.³²² A bolgár ipar alacsony termelékenységének sok oka volt. Az egyik a megkésett iparosodás, mely kumulálja a hátrányt. Nyugat-Európa technológiailag már az 1300-as években ugyanazt tudta, mint 1700-ban: a fejlődés lelassulásának ott demográfiai okai voltak.³²³ Angliá-

322 Az egy főre, egy órára, egy gépre jutó hossz éppúgy értelmezhető és eltérő eredményt ad (ráadásul nehezen rekonstruálható a források szövegei alapján), mint a méterben, négyzetméterben, kilogrammban, fontban vagy árértékben megadott teljesítmény. Ráadásul az eltérő légnedvesség is okozhat 20–40%-os termelékenységekülönbséget, ez volt például a helyzet az Angliából Franciaországba hozott gépek teljesítménycsökkenésének oka. *Endrei W.*: A textilipari technológiák i. m. 13.

323 A középkori textilipar a gépek kapacitása tekintetében már kétszáz évvel megelőlegezte az ipari forradalmat (a középkori fejlődés a rokka feltalálása után szakadt félbe), csak éppen a megnövekedett termelést nem volt, aki felhasználja a pestisjárvány után. De ugyanígy a céhek is önkorlátozó lépéseket vezettek be: Firenzében egy műhely évi 220 végnél több posztót is képes volt előállítani a pestisjárvány előtt (1347–1348), de piacvédelem miatt (a vásárlóerő csökkenésével) maga a céh korlátozta tagjai termelését. 30 évvel később a 280 cégből már csak 5 volt képes 140 végnél többet termelni (miközben az átlag 70 vég volt). Ez a kisvállalkozások stagnálását vetítette előre: Jihlavában kétszáz év múlva, 1569-ben az átlagos termelés műhelyenként 70–90 vég volt. Ha ezt összevetjük a 18. század végi, 19. század eleji balkáni termelékenységgel, akkor azt láthatjuk, hogy Európa nyugati fele céhes keretek között már 1300 körül tudta azt a teljesítményt hozni, amit a bolgárok 1800-ban. Ha tehát már a céhes kézműipar is önkorlátozó lépéseket vezetett be, akkor világos, hogy a gépesítés (melynek tehát elvi lehetősége megvolt) a 15. századi Európában túlermelést eredményezett volna, ami az egységárok eséséhez vezet az iparban, miközben a gépek miatt az ipari munkaerő megélhetése is veszélybe került volna. Ilyen körülmények között Leonardo textilipari találmányaira nem volt szükség. Ugyanekkor az agrármunkaerő hiánya a munkaerő árának növekedéséhez vezetett (illetve a munkaterhek könnyebbedéséhez), ami fékezi az industrializációt, s így ruralizációt, regionálisan pedig a nemzetközi munkamegosztás fokozódását eredményezi a 15. században (ugyanaz ismétlődik meg a vizsgált korszakban). A munkaerő mezőgazdaságba áramlása természetesen felveti a gépesítés szükségességét, csakhogy ez egyrészt tőkeigényes volt – a 19. századi Angliában éppen ezzel indokolták a munkaerő kihasználásának növekedését (hogy minél gyorsabban nagy hasznot produkálva megtérüljön a befektetés) –, másrészt amíg a mezőgazdaság nem telődik és nincs többletermelése, addig nem funkcionál piacként. Azaz, ha megbomlik az agrárkonjunktúra, akkor vele száll alá az ipar egy tradicionális társadalom esetén: Ypern posztóexportja az 1308–1309. évi 50 ezer végről már 1325–1328-ra (még a pestis előtt) évi 26 ezer végre

ban már 1820-ban 12 ezer, 1829-ban pedig 45 ezer szövőgép volt, miközben ekkor a bolgár gyáripar még nem is létezett. Míg az angolok már 1790-ig 1 millió fontot (100 millió piasztert) fektettek be csak a textiliparba,³²⁴ addig a bolgárok 1910-ig összesen 100 millió levát (500 millió piasztert) a teljes iparba. A gépek beszerzése a kontinentális piacon mindig drágább volt, mint Angliában, ez sem kedvezett a bolgároknak. A technikai elmaradottságra utal, hogy míg Indiában 1000 orsóra 25 ember jutott, addig Bulgáriában 1892-ben Szarivanov gyárában 50 jutott 520 orsóra. Míg egy gépnél 1790 körül egy felnőtt dolgozott, 1880-ra Nyugat-Európában egy felnőtt mellé két gyereket is beállítottak. A gyerekek nagy száma az ipari üzemekben nemcsak a munkaerő olcsósága miatt volt gyakori, hanem a gépeken alkalmazott orsók számának növekedése is szükségessé tette: Lancashire területén a gyerekek 40%-a dolgozott gyárban. Ezt követte a gépszám növelése: Németországban 1890-ben egy felnőttre két gép jutott, miközben Angliában már négy gépen dolgoztak. A bolgár adatok alapján az ipar 1890 körül még abban a fázisban volt, hogy egy gépnél legfeljebb egy felnőtt és egy gyerek dolgozott (egy műszakra vetítve). (A segéderő alkalmazása természetesen a bérezésben is meglátszott.)

Amikor Angliában a burgonya mint népélelmezési cikk elterjedt, a gyárosok panaszkodtak, hogy a munkások két nap alatt megkeresik a heti betevőt, így a hét többi napján termelékenyséjük leromlik. Ezért céljuk a bérek leszorítása volt.³²⁵ Ezt Bulgáriában az említett okok, továbbá a burgonya ismeretlensége miatt nem lehetett kivitelezni, termelékenységnövekedést a bérek leszorítása révén nem lehetett elérni, mint ezt az 1850-es és 1892-es bérek összevetése is igazolja. Igaz, 1840 körül Bulgáriában ugyanúgy éhbéért dolgoztak, mint Angliában, de ott a gépek nagy száma és a demográfiai nyomás (munkaerő-túlkínálat a visszarétegződés lehetőségére nélkül) okozta a munkabérek esését, Bulgáriában a tőkehiány, az agrárnépesség biztos megélhetése viszont push-faktorként működött. (Az is igaz, hogy Bulgáriában az alacsony bérek nem tartalmazták az étkeztetést, amit a munkaadó biztosított, és sok esetben az adókat is az állam állta 1878 előtt.)

A technikai lemaradást és a tőke szerepét a termelékenység elmaradásának alakulásában az alábbi példakkal támaszthatjuk alá. Egy kézi szövőszék ára Angliában a 19. század elején 8–10 font volt, egy szövőgép viszont 30–35 fontba került. Az előbbi élettartama 20-30 év, az utóbbié 7,5%-os amortizációval 14 év volt. Az

csökkent. Firenzében az évi 100 ezer végnyi export 1336-ra 80 ezerre esett, majd a pestisjárvány után, 1373-ra 30 ezerre, 1383-ra pedig 1900-ra zsugorodott. Ennek a piac összeomlása éppúgy oka volt, mint a céhek önkorlátozó reakciói. Egy önellátó agrártársadalomban – ahol a lakosság zöme a mezőgazdaságból él, s az iparosok is kétlakiak, s ilyen tekintetben a 14. századi Nyugat-Európa és a 19. századi Balkán nem különbözött az ipari termékek előállítására és fogyasztására tekintetében – az iparcikkekre kis kereslet alakul ki. Az iparosodáshoz vagy agrártúlnépesedés kellett, vagy piacolható felesleggel rendelkező árutermelő agrárszféra, mely meg tudta venni az ipari termékeket, miközben élelemmel látta el az átrétegződő munkásságot, mely elvesztette kétlakiságát. A modern ipari társadalom éppen arról ismerszik meg, hogy az agrárválság alig hat az ipari termelésre, sőt az utóbbi képes kihúzni az agráriumot a kátyúból. Mindezek alapján Bulgária 1897-ben még egyértelműen tradicionális/rurális társadalom volt, nemcsak hagyományait, de gazdasági szerkezetét is tekintve.

324 143 Water-gép 700 ezer fontért, 550 Mule-Jenny egyenként 90 orsóval 20 ezer font, 21 ezer Jenny 80 orsóval 140 ezer font. *Endrei W.*: A textilipari technológiák i. m. 160.

325 Uo. 34.

előbbin egy takács óránként 1 m terméket produkált 1,5 shilling bérért, az utóbbin 20 m termék előállítására óránként 8 d-be (2/3 shilling) került.³²⁶ Azon túlmenően, hogy 1892-ben a szliveni bolgár szövőüzemek nem tudtak az angol takácsnál lényegesen jobb teljesítményt mutatni, ha két vállalkozó egyaránt 35 fonttal indul, s az egyik négy kézi szövőszéket vesz, a másik egy szövőgépet, akkor az utóbbinak egységnyi idő alatt ötször annyi lesz a termelése kilencedannyi bér mellett, igaz, gépe élettartama csak fele a hagyományosénak, de még így is jóval hatékonyabb.

Az ipari forradalom elején a gépi (egyelőre emberi izomerőn alapuló) teljesítmények kezdetben még nem voltak nagyobbak, mint a hagyományos eszközökön. A fonókeréken egy fő egy óra alatt 0,01 font (4-5 gramm) fonalat font csupán meg, a Fonó Jenny 12 orsójával 1780 körül ugyan hétszer annyit, viszont értő kezekben egy rokkán (mely a középkori technológia akmejét jelzi) a 200 m/óra teljesítmény sem volt ritka.³²⁷ Ugyanakkor a fonógép 6–7, a kártológép 4–6 embert tett feleslegessé.³²⁸ Ez persze enyhíthetett volna a középkor munkaerőhiányán is, de kellő nagyságú piac nélkül nem volt értelme ezen innovációk bevezetésének, mivel nem térültek meg. Sőt a kapitalista teljesítménykényszer éppen azon alapult, hogy a fejlettebb gépek beállítása egyre költségesebb volt, fizikai vagy technológiai amortizációjuk viszont relatíve gyors, mindez az innováció diffúziója során kialakuló egyre élesebb versenykörnyezetben, ezért rövid idő alatt kellett a hasznát kitermelni,³²⁹ ami egyre hatékonyabb eszközök készítésére inspirált, miközben már volt piac is.³³⁰ Az áttörést igazán a Mule-orsó hozta meg, mely 9 ezer–20 ezer m/óra/fő vagy 300–400 m/orsóra teljesítménnyel bírt, a Jenny megmaradt a falusiak eszközének.³³¹ Már csak azért is, mert egy Fonó Jenny installálása 0,01 font/orsó volt, a Mule-é 0,4 font/orsó volt, a Water-típusú fonóé viszont orsónként 7 font 1780 körül, ez utóbbi tehát az angol és a bolgár paraszt számára egyaránt elérhetetlen beruházás volt, s már minimális tőkekoncentrációt igényelt.³³²

A céhes bolgár fonóipar és háziipar nem mutatott elmaradást az európai átlagtól: paszományból nagyjából 40–50 gramm/óra volt a 2000 karlovói csarka egységnyi teljesítménye is 1870 körül. Szalonikiben a fonóüzem 1850 körül 1 kg/orsó/nap = 4000 m/orsó/nap = 300 m/orsó/óra teljesítményt mutatott. A bemutatott szövőipari adatokhoz képest ez mindenképpen pozitív eredménynek tekinthető. Másutt, Anglia és Svájc területén 1793-ban 300 m/óra fonalat fontak főoglalkozású

326 Uo. 14–15.

327 Uo. 166.

328 Uo. 170.

329 A csipkeverő gép újonnan 1200 fontba került, de 10 év múlva az újabb generációs gépek már 60 fontért keltek el, tehát a gyárosnak elemi érdeke volt a gyors megtérülés. *Endrei, W.*: A textilipari technológiák i. m. 67.

330 Az 1780 körüli textilipari fellendülés oka a rokokó divatja, pontosabban a brit harisnyaipar volt. A pamutipar korábban még jelentéktelennek számított: 1752–1754 között importja 354 ezer angol font volt, a reexportra szánt kalikóé 400 ezer, a selyem behozatala 671 ezer font, a lenrost szintén 400 ezer font volt. 1772–1774 között tovább nőtt a kalikóimport (700 ezer font, mind reexportra került), a selyemimport (750 ezer font), a lenrost importja (480 ezer font) és a pamutimport is (550 ezer font). Azaz, a pamut nem a legfontosabb alapanyaga volt az angol textiliparnak. Igaz, hogy a pamutszövet exportja 80 ezer fontra 220 ezer fontra nőtt. Uo. 153.

331 Uo. 169.

332 Uo. 160.

fonó esetén gyáripari keretek között, de még kezdetleges gépeken, napi 600–800 métert mellékfoglalkozású esetén (Körmöcbánya). Igaz, Indiában is 300 m/óra/fő volt a teljesítmény a hagyományos fonókeréken.³³³ Kreissing chemnitzi fonógyáros kevesellvén fonói termelését, 50 Jenny-t vásárolt, és 1800-ban már 38 ezer motring fonalat termelt (38 × 8150 m), 300 munkás kézi erejét kiváltva ezzel (170–200 m/h/orsó, 300 m/fő/h).³³⁴ Itt a fellendülést Crompton gépe eredményezte, mely 1780 körül egy nap alatt annyi hasznot hozott, mint négy-öt takács akkori bére (1,5 font/nap) – Crompton tehát fel is hagyott eredeti szakmájával.³³⁵ Ezt követően egy nyugati, 110 fős fonóüzem havi 280 munkaóra/fővel (10 óra/nap) 16 ezer font, azaz 16 ezer m/óra/fő termelést produkált (több orsó egy főre).³³⁶

Egy másik adalék az energiagazdálkodáshoz kapcsolódik: 1795-ben egy 180 orsós Mule ára ugyan 35 font volt, ha kézi erővel fontak rajta – gépi erő esetén azonban az ár többszörös lett. Bulgáriában ezt csak kevesen engedhették meg maguknak.³³⁷ Ez megint a bérek alacsonyán tartását követelte meg a haszon érdekében, ami viszont limitálta az átrétegződésben érdekelt csoportok létszámát, így végső soron az ipar kapacitását is. Az angol textilipar fejlődését szolgálta a vízbőség, ami Bulgáriában nem használtak ki. A vízenergia hosszú távon még 1840-ben is olcsóbb volt, mint a gőz, noha rövid távon fordított a helyzet: egy vízkerék beállítására háromszor drágábbnak bizonyul, mint egy gőzgépé.³³⁸

*

Míg Todorov az átlagos bért havi 60–80, évi 600–800 grosra tette a textiliparban (a razgradi havi 80, évi 900–1000 gros értékű munkabér magas volt), összehasonlításképpen a kajmakám 2500 grost kapott havonta (egy munkás béérének 35–50-szerese), egy titkár 400 grost (6–8-szoros), egy csinovnyik 150 grost (2–3-szoros) (II. 31–32. táblázat).³³⁹ A textilipari bérek – összevetve a csiftliken dolgozó, ökörrrel rendelkező földművesek évi keresetével, mely 1000–1200 gros volt (a macedóniai napszámosoké 600, ott az ipari bér volt magasabb) – 1878 előtt nem voltak jelentékenyek, nem csoda, hogy a gyárak, manufaktúrák nem jelentettek nagy vonzerőt a szakképzetlen munkaerő számára. Igaz, a fent kifejtettek alapján ekkora haszonkulcs csak akkor volt reális, ha a béreket alacsonyan tartották. Ebből következően *a szakképzetlen ipari munkásságot nem fizették meg, társadalmi presztízse pedig még az önállóan gazdálkodó földművelőket sem érte el.*³⁴⁰ Megismételve (immár a munkavállalói szemszögből): a

333 Uo. 103–104.

334 Uo. 67.

335 Uo. 169. A Mule-orsó 1779–1820 között a termelés hatékonyságát megszázsorozta, s a technikai fejlődés a textilipari egységarak esését eredményezte.

336 Uo. 203. és 207. A tökéletesített Fonó Jenny 6000 m/óra/fő (0,4 font/óra/fő) teljesítményt adott 1820 körül, egy Water-gép 30 ezer m/óra/fő (2 font/óra/fő) fonalat termelt 1850 körül, egy Mule 30–60 ezer méter/óra/fő (2–4 font/óra/fő) teljesítményt mutatott.

337 Uo. 171.

338 Uo. 174.

339 *Todorov, N.*: Za naemnija trud v balgarszkite zemi i. m. 16.

340 Tudván, hogy a gyapjú előállítására 73 ezer embert foglalkoztatott (a juhászokkal együtt) a hazai textilipar számára a 4900 tonna gyapjú alapanyag 650 ezer líra értéket képviselt (65–70 millió piasztter) az 1870-es években (*Palare, M.*: Balkanszkite ikonometriki 1800–1914 i. m. 81–83.), egy emberre 900–1000 piasztter termelés jutott (évi 200 frank): ebből már meg lehetett volna élni, csak-

II. 31. táblázat.

Jövedelmi különbségek a keresők között bolgár földön, 1860 körül*

Kategória	Jövedelem (éves, gros)
Kajmakám	30 000
Titkár	5000
Csinovnyik	1800
Kehája	1800
Csiftlikbasi	1500
Postás	900–1000
Szpáhi nyugdíja	500–3500
Csifttel rendelkező paraszt, csiftliken ülő paraszt	1000–1200
Macedón, 12 ha-t művelő csifcsija	600
Napszámos**	100–300
Csapaldzsi (1870)	250–300
Verlag-rendszerű szőnyegszövő (földjövedelmet nem számolva, szezonális munkás)	300
Gyári szövőmunkás**	600–900
Külföldi gépész/gyári munkás	2500
Favágó (idénymunkás Gümüsgerdánál)	400–600
Fuvaros (idénymunkás Gümüsgerdánál)	100–400

* Vö. II. 83. táblázat. ** A napszámos bére 1840 körül 2 gros, 1850 körül 4 gros, 1878 után 12 gros felett. Az ipari munkás már 1840 körül 4–5 grost keresett.

Todorov, N.: Za naemnija trud v balgarszките zemi i. m., Todorov, N.: The first factories i. m. adatai alapján (1 leva = 5–6 gros). A vidéki paraszt esetében az állatállományból és erdőélésből származó jövedelmek további 20%-ot jelenthetnek.

bedolgozói rendszerben működő szőnyegszövők havi 35 grost kaptak (mivel a bedolgozói rendszer gyakorta szezonális jelleggel működött, ez körülbelül évi 250–300 gros) – egy gyári munkás évi 500 grost keresett 1850 körül, a gép mellett álló mesterek pedig jóval többet, mint a szakképzetlenek.³⁴¹ Csakhogy a bedolgozó – még ha nő volt is – munkaerejét a családi gazdaság is hasznosíthatta, míg a gyári dolgozó esetén földbirtokot vagy családi gazdaságban való munkavégzést napi 12 órás munkaidő mellett nem feltételezhetünk.

Elég volt-e megélhetésre a fenti összeg? Három ing 20 gros volt ekkoriban, egy tehén 35–40 gros, egy ló 600–1200 gros. A kenyér okája 1,2 gros, a húsé 2–4, a

hogy a termelt érték zöme nem a termelő kezén maradt. Egy kg feldolgozott gyapjú piaci értéke átlag 14 piaszter volt, ebből a nyersanyag 35 millió gros, kg-onként 8 gros, a fenti érték bő fele. Feltételezve, hogy a kifizetett gyapjútermelők a textiliparból élők felét tették ki, a maradék 35 millió piaszter (a tulajdonképpeni hozzáadott érték) a munkabér (gyáripar és Verlag) és haszon 35 ezer emberre jut (1000 piaszter). A leírt analógiák alapján a haszon és az ipari munkabér nagyjából egyenlő arányban oszlott meg, azaz egy dolgozóra vetítve a munkabér 500 piaszter körül volt.

341 1847-ből van adatunk személyekre bontott munkabérekre a Gümüsgerdánból is: Ivan Panagürec évi 300 grost keresett, Bojo Kurtev 750-et, Petar Lazarov 400-at, Atanasz Kalemzsi havi 60-at. 1848-ban Haralamb Kalemzsi 350 grost, Péter Melnikből (gép mellett állt) évi 400 grost, Avram Dolapcsi és gyermeke havi 100 grost keresett. (A dolapa szó jelentése: vízemelőkerék, azaz Avram korábban vagy kertész volt, vagy egy hasonló, de nem gépesített üzem munkása, és igen nehéz fizikai munkát végzett csekélyke bérért.) Az osztrák gépész viszont 2600 grost kapott.

II. 32. táblázat.

A bolgár önkormányzati (obstina) vezetés fizetése, 1878

Kategória	Jövedelem (éves, gros)
Elnök	18 000
Titkár, tagok	12 000
Írnok	3000–6000
Küldönc	2400
Vámos	6000

Szofijszkoto obstinszko upravlenie 1878–1879 i. m. Nr. 979. 676.

vajé 7 gros, (II. 33. táblázat).³⁴² Ismerve, hogy egy bolgár évente átlagosan 300 kg kenyérgabonát fogyasztott, amely táplálékszükséglete zömét tette ki, ez körülbelül 250-300 grost jelentett, azaz a gyári munkás évi fizetése 40–80%-át élelmezésre fordította. 1929-re – a világgazdasági válság idején – ehhez képest lényeges változást észlelhetünk, mert ekkor az alapélelmiszerek részesedése a fizetés 20%-a alatt maradt. Szófiában 1878-ban tíz ember ebédjét tömegétkeztetéssel már napi 30 grosból meg lehetett oldani (II. 34. táblázat).³⁴³ Azaz egy ipari munkás – textilipari dolgozó – vagy építőmunkás, ha napi kétszer étkezett, akkor havi 60 grost költött. A gyáripárban foglalkoztatott képzett (korábban gyakran céhes) mesterek nagy része azonban az ellátást a bérén felül kapta (az egyszerű munkás nem mindig),³⁴⁴ így valójában a jövedelmük is nagyobb volt a fent megállapítottnál, és az élelmezési költség jövedelmükhöz viszonyítva is inkább a megadott alsó határértéket közelítette. Ez megint csak azt erősíti, hogy a gyár nem kínált megélhetési perspektívát, gyakran csak a földönfutók álltak munkába, nem csoda, hogy a felszabadulás utáni a földosztás egyáltalán nem kedvezett az iparfejlődésnek – még az 5 ha-os birtok is többet jövedelmezett, mint a textilgyári munka.

Ugyanakkor a munkaidő miatt Bulgáriában a gyári üzemforma már nem tette lehetővé a kettős foglalkoztatást, a gyári munkás tehát ritkán rendelkezett földdel (vagy nem ő művelte). Előfordulhatott viszont az, hogy törpebirtok esetén a földműves szülők a gyereket-feleséget küldték a gyárba többletjövedelem szerzése céljából. Az adott nagyságú földön ugyanis munkaerőtöbblet alakulhatott ki (egy ötfős család 5-6 ha földet tudott megművelni munkaereje kihasználásával),³⁴⁵ és a technikai elmaradottság miatt a föld akkor sem termett többet, ha többen végezték a termelési fázist (legfeljebb hamarabb végeztek). A „kapun belüli munkanélküliség” Szerbiában is gyakori volt, miközben a birtoktest már képtelen volt a család eltartására. Ekkor indult meg a családtagok vándorlása a város és az ipar irányába pótlólagos jövedelemért.

Mindebből következően a Gümüsgerdán-gyár alkalmazottainak többsége város lakó volt: az 56 ismert származású alkalmazottból csak 11 került be a gyárba

342 *Todorov, N.*: Za naemnija trud v balgarszkite zemi i. m. 17.

343 Szofijszkoto obstinszko upravlenie 1878–1879 i. m. Nr. 390. 250–251.

344 1848-ban a takácsok havi 70 grosért és élelemért szegődtek el Gümüsgerdánhoz. Azaz évi jövedelmük valójában 840 + 600 gros (élelemben).

345 *Keyder, C.*: The Definition i. m. 18.

II. 33. táblázat.

Fogyasztási cikkek árai 1860 körül bolgár földön 1860, 1878 (gros)

Fogyasztási cikk	1860	Fogyasztási cikk	1878
Ing (db)	7	Sapka	20
Kenyér (oka*)	1,2	Kenyér (oka)	1
Hús (oka)	2–4	Ecet (oka)	5
Vaj (oka)	7	Vaj (oka)	3
Szappan (oka)	5	Szappan (oka)	7
Gyertya (oka)	7	Gyertya (oka)	5
Ló (db)	200–1000	Bab (oka)	2
Ökör és föld (csift)	500–1000	Földmunka (m ³)	5–7
Liszt (oka)	0,8	Só (oka)	2

* 1 oka = 3 font, 1,28 kg.

Todorov, N.: Za naemnja trud v balgarszkite zemi i. m. adatai alapján. Szofijszkoto obstinszko upravljenje 1878–1879 i. m. alapján.

II. 34. táblázat.

Egy tízfős ebéd és vacsora minimális költsége a szófiai önkormányzat szerint, 1879 elején

Ebéd tíz főre			Vacsora tíz főre		
Kenyér	7,5 oka	7,5 gros	Bab	2 oka	4 gros
Vaj	2 oka	10 gros	Főzelékhez való össze- tevéők		6 gros
Egyéb feltét		4 gros	Tíz emberre összesen		10 gros
Tíz emberre összesen		21 gros			

Szofijszkoto obstinszko upravljenje 1878–1879 i. m. Nr. 390.

faluról (ebből öt a gyárnak otthont adó Parvanecből, egy-egy Csepelare és Belovo térségéből), 16-an a túlnépesedett Pirdopból, tízen Plovdivből, heten Tatarpazardsziból, hatan Aszenovgrádból jöttek.³⁴⁶ Sok volt közöttük a nem bolgár ajkú munkás. Egy gyári munkásnak több mint egyéves jövedelmét emésztette volna fel a ló vagy a csift-ökör vásárlása, ami foglalkozási átrétegződését lehetővé tette volna, ha eltekintünk táplálkozási szükségletétől (és akkor földet még nem vett).³⁴⁷ Megvizsgálva az eddig bemutatott társadalmi rétegeket, jelentős különbség figyelhető meg jövedelmi helyzetükben (II. 31–32. táblázat).

346 Todorov, N.: Za naemnja trud v balgarszkite zemi i. m. 21. A fenti nevek beszédesek: megállapítható, hogy gyakran nem bolgár ajkú munkásokról van szó, akik zömmel városiak (Melnik, Panagüriste), illetve foglalkozásukra is történik utalás.

347 A gépnél ülő gyári munkás kevesebbet keresett, mint a céhes (kézi) munkás vagy a fizikai munkát végző kisegítő személyzet, mivel a munka „könnyű fizikai munka” volt, s gyakran kiskorúak vagy nők ültek a szövőgépeknél.

II. 1. 7. A növekedés motorja II.: a földművelés és állattenyésztés hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez – viták és nézetek

A török modernizáció kedvező hatása más területeken is megmutatkozott. Az egyik tényező a juhtartás volt, a textiliparhoz szorosan kapcsolódó alapanyag, a gyapjú, valamint a városok ellátásában fontos szerepet játszó hús miatt, a másik a juhtartás riválisa, legalábbis a területigényét illetően, a gabonatermelés. Draganova kutatásai szerint a dunai vilajetben a juhok és kecskék száma az 1866. évi 4,8 millióról 1874-re 6,3 millióra nőtt, ami ilyen rövid idő alatt figyelemre méltó teljesítmény.³⁴⁸ Ennek oka csak részben rejtett a konstantinápolyi élelmiszerpiac nagy felvevőképességében, legalább ekkora súllyal esett latba a textilipari felhasználás.³⁴⁹ Panagüristében Dimo Kajmakcsija 5000 juhval rendelkezett már 1715-ben, s itt a nyolc legnagyobb birtokosnak összesen 51 ezer juha és kecskéje volt, de a dunai vilajetben 1870 körül volt olyan muszlim tulajdonos, akinek egymagában 26 ezer juha volt.³⁵⁰ A juhtenyésztés már a 19. század elején sem volt elhanyagolható jövedelemforrás: a sztrumicai körzet 1200, Dupnica és Dzsumaja 6000, Küsszteni 8000 juhot küldött Konstantinápolyba. A század második felére ez még jelentősebb méreteket öltött. Csak Plovdiv évente 200–250 ezer juhot és 6–8 ezer szarvasmarhát szállított Isztambulba.³⁵¹ Cvjatko Hadzsi Georgiev panagüristei és koprivsticai kereskedő 5–10 ezer kost és bárányt küldött a konstantinápolyi piacra – ha mindegyiken csak 1 grost nyert, és levonjuk a szállítási költségeket, már akkor is egy átlagos falusi házat vehetett magának egy év alatt. A távolsági kereskedelem növekvő rentabilitását jelzi, hogy 1842-ben 87 bolgár kereskedő Szerbiából 61 ezer kecskét hozott be a birodalomba.³⁵² Az állatállomány a mezőgazdasági termelés értékének ötödét adta,³⁵³ ennek negyede tej volt, 33%-ot tett ki a vágóhídi állatok értéke. A konstantinápolyi piac elvesztése a függetlenség után nemcsak az állattenyésztés háttérbe szorulását eredményezte a földművelés javára, hanem a textilipari alapanyagok hiányához is vezetett, ami veszélyeztette a gyárak termelését.

Az állattartás jövedelmezőségét támasztja alá, hogy az ebben rejlő lehetőségek sokaknak feltűntek. Kazanlik és Karlovo között a nyájak állami tulajdonban

348 Még akkor is, ha feltételezzük az összeírások és adózási morál javulását. *Draganova, Szl.*: Kolicesztven analiz na ocvovodsztvoto v balgarszkitte zemi pod oszmanszka vlaszti ot szredata na XIX. vek do osvovozsdenieto. Izd. Ak. Na Naukite, Szófia, 1993. 11.

349 Mivel a húst és gyapjút szolgáltató juhajták eleinte nem váltak szét, valószínűleg a konstantinápolyi piac indukálta a juhtartás fellendülését, s a textilipar ebből profitált: később.

350 *Draganova, Szl.*: Kolicesztvtven analiz i. m. 34. Kotel csorbadzsijai 10 ezer juhot bírtak.

351 *Palaiet, M.*: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 61. *Hochstetter, F.*: Reise durch Rumelien im Sommer 1869 i. m. 175. 1869-ből ennél kisebb értéket ír: Isztambulba Boszniából és Albániából évi 150 ezer juh és 24 ezer kecske érkezik Plovdivon keresztül. Konstantinápolyból nyári legelőre 160 ezer juhot hajtottak fel a környékre, és 100 ezer lovat is ellátott a térség. Ebből is látszik, hogy a lábón hajtott jószágok jelentős utat is megtehettek, illetve Plovdiv gyűjtőcentrum volt, nem maga a térség állította elő ezt a gyapjút és hústömeget. Ez magyarázatot ad arra is, hogy 1878 után miért maradtak kihasználatlanul a délbolgár legelők.

352 *Paskaleva, V.*: A Contribution i. m. 44.

353 1912-ig részesedése Bulgáriában nem érte el a 30%-ot. Módszertani szempontból ezért fontos az adójövedelmeknél hangsúlyozni (ahogy korábban is tettük), hogy a (föld)adót a mezőgazdasági jövedelmek vagy a földjövedelmek értékéhez viszonyítjuk.

voltak. A rodopei nomád (transzhumáló) karakacsának bérelték a legelőt és juhonként 60 parát fizettek érte (15 krajcár, 1–1,5 kurus).³⁵⁴ Íme egy kvantifikálható példa: 1846–1847 telén 250 ezer erdélyi juh tartózkodott bolgár földön, ezekről 332 ezer oka (830 ezer font) gyapjút nyertek, amelyből 212 ezer oka Erdélybe került vissza feldolgozásra Brassón keresztül, 60 ezer oka pedig a szliveni török szövetgyárakba, okánként 4 piaszterért.³⁵⁵ (Összesen tehát 240 ezer piaszterért jutott hozzá a gyár az alapanyaghoz: ebből 20 ezer top abát lehetett előállítani, amely a Zseljzakov-gyár termelésével volt egyenértékű.) Ha a kész abaposztó okáját (3 oka = 1 top) csak az államilag garantált 16–18 piaszterért adták volna el,³⁵⁶ akkor a 80–120 ezer gros hasznot a munkabér (20 ezer topra 80 ezer gros) eliminálta. További 60 ezer okát Bulgáriában adtak el. Emellett a mokány pásztorok 47 ezer bőrt is eladtak, párját 8 piaszterért.

1847 őszen 4100 csobán vezetésével 470 ezer erdélyi juhot hajtottak át Bulgáriába, így számuk már 623 ezerre nőtt. Egy juhra 25, egy lóra 500 piasztert számolva, az áthajtott erdélyi állatok értéke 15 millió piaszter körül volt, egy juh 2–2,5 oka gyapjút adott. E juhek összesen 27 ezer bécsi centner, azaz 1,2 millió oka gyapjút adtak (1 osztrák centner = 55 kg), azaz 5 millió piasztert (33%!) tett ki értéknövekményük. A nyájak tulajdonosai a legelőkért (1000 juhra) évi 2–3 ezer piasztert fizettek. Az erdélyi juhek legeltetéséből így 1,2–1,8 millió piaszter bevétele származott a birodalomnak és földbirtokosainak egy-két év alatt. Ebből következően az állattenyésztés haszna is (levonva a legelők bérleti díját, a csobánok fizetését) elérte a 20%-ot. Noha a román mokányok termékei vámmentesen jutottak be Brassóba, a helyben 30 krajcárt érő gyapjú okája (4 piaszter) Bécsben és Pesten már 1,3 forintot (10 piaszter) ért. Egy centner szállítása Brassóból Bécsig 5 forint volt, ami az ár 10%-át is elérte. Ugyanakkor Brassóig a szállítás Bulgáriából 7 krajcár/okába került, ami a helyi ár (30–34 krajcár/oka) 20–25%-a volt (de értékben a Bécs–Pest viszonylathoz hasonló). Mivel így a szállítási költségek hányada csökkent az eladási árhoz viszonyítva nagyobb távolságon, ez ösztönözte a távolsági kereskedelmet.

A textiliparban és húsexportban rejlő lehetőségek felismerése miatt egyes bolgár kazákban 33–50%-kal is emelkedhetett a juhek és kecskék száma 1848–1870 között (II. 35. táblázat). 1861-ben az Arie család megvásárolta a szófiai okrug beglikjét (állatok után járó adóját) 70 ezer török líráért (7–8 millió gros). Noha a vállalkozással kapcsolatban nekik is kétségeik voltak, mégis 100 ezer gros haszonnal zárták az akciót. Ugyanez a jog 1864-ben már 1,8 millió frankért kelt el (9 millió gros), ami az állattartás fellendülését jelenti a térségben, a növekvő adófegyelem (illetve az adóbérlők erősödő versenye) mellett.³⁵⁷ Csak a niši vilajet (Szófia központtal) évi 400 ezer oka vaját, 350 ezer oka sajtot küldött a fővárosnak.³⁵⁸ Konstantinápoly környékéről 160 ezer juh jött fel Szamokov környékére nyári legelőre, és 100 ezer ló élt itt. Isztambulba Boszniából és Albániából évi 150 ezer juh és 24 ezer

354 Hochstetter, F.: Reise durch Rumelien im Sommer 1869 i. m. 67–75.

355 Lásd: Ungewitter, F. H.: Die Türkei in Gegenwart, Zukunft und Vergangenheit, oder ausführliche geographisch-ethnographisch-, statistisch-historische Darstellung der Türkischen Reiches i. m.

356 Az 1 top abához szükséges 3 oka gyapjú 12 piaszter, a 16–18 gros egy viszonylag gyenge garantált felvásárlási ár, mert 1 top megmunkálása 3–4 piaszter.

357 Eskenazi, E.: Za nacsina na szabiraneto njakoi danci i. m. 337.

358 Idézi: Ubicini, A.: La Turquie actuelle. Hachette, Paris, 1855.

II. 35. táblázat.

Az állatállomány növekedése Bulgáriában, 1848–1870

Kaza	Falu	Juh és kecske	Egy falura jut
Sumen, 1870	148	136 417	921,74
Sumen, 1848	113	114 320	1011,68
Vráca, 1870	84	206 617	2459,73
Vráca, 1848	73	131 700	1804,11
Eszkidzsumaja, 1870	47	57 967	1233,34
Eszkidzsumaja, 1848	37	27 420	741,08

Draganova, Szl.: Kolicsesztven analiz i. m. A növekedés keleten (Sumen) elenyésző, ami maximális kihasználtságra utal (a gabona konkurenciája mellett).

kecske érkezett a városon keresztül 1869-ben.³⁵⁹ Ezzel együtt viszont az adó is nőtt: Eszkidzsumájában 37 ezer grosról 260 ezer grosra emelkedett, ami azt jelenti, hogy az állatonkénti 1,5 gros adó (*beglik*) 4 grosra növekedett.

A 19. században Bulgáriában keletről nyugatra csökkent a juhok, kecskék egy falura jutó száma, ami megint azt jelzi, hogy az állatok zöme a birodalmi központ ellátását (főleg hús) szolgálta ekkor. Míg 1873-ban Medzsidijában 159, Szilisztriában 91 állat volt a gazdaságonkénti átlag, Berkovicában 1871-ben 38, Vidinben 1873-ban 18. A bolgár függetlenség után ezért tűntek el a nagy nyájak – a kis nyájak ugyanis eddig el tudták látni alapanyaggal a bolgár textilipart, s mivel a bolgár textilgyártás kapacitása csak lassan nőtt meg, a keleti területek állattartói a hirtelen piacvesztést és lassú belső igénynövekedést már nem tudták átvészelni az állatállomány átalakításával (a földosztás térigénye szintén közrejátszott), noha például Kelet-Ruméliában 1878 után is lett volna igény hazai gyapjúra, mert az importra kezdetben vámot vetettek ki.

Az említett fellendülés ellenére az „enclosure” jelensége mégsem játszódtott le a birodalom területén, noha törvényekkel támogatták az állami erdők legelővé alakítását. Csakhogy részben a gabonakonjunktúra, részben pedig az erdőélés (fakitermelés) magasabb hasznot hozott, ezért az intenzív legeltetés helyett sok esetben alacsony volt az állatlétszám, más esetben pedig kifejezetten a szegény vidékek jellemzője volt az állattartás, és az önellátási szinten nem ment túl (például Küszteni).³⁶⁰

359 Hochstetter, F.: Reise durch Rumelien im Sommer 1869 i. m. 175.

360 A juhtartás szerepe éppen ezért volt jelentős a konjunktúra előtt, illetve a függetlenséggel beköszönő textilipari és húsipari dekonjunktúra után is. Székelyföldi példát hozva: hegyvidéken 10 darab juh nyáron megél 2 hold legelőn és télen 12 mázsa takarmányon. Ez 1900 körül 16 forint kiadást jelentett. Ugyanakkor e juhok hozama gyapjúból évi 8, a szaporulat után évi 16, túró után évi 36, orda után 4 forint. Piacra azonban csak a szaporulat kerül dekonjunktúra és önellátó parasztgazdaságok esetén, a többi a család fogyasztását fedezi. Tehát kiadás 16 forint, bevétel 16 forint, ezáltal fenntartható az évi 48 forintos fogyasztás (1:3). A házi gyapjufeldolgozás miatt a családban az asszonyok gazdasági értéke is nő, immár nemcsak a munkaerő reprodukcióját biztosítják, hanem maguk is termelnek. Bartha M.: Kazárföldön. H. n. 1996. 82–83. Szerinte a parasztság leginkább a juhhoz ragaszkodik: elszegényedés esetén az állatállománytól való megválás (mely egyben annak értékcsökkenését is jelenti) a következő sorrendben megy végbe: igavonó ökör, tehén, ló, sertés, juh.

Részben az infláció, részben a textilipari fellendülés okozta jövedelmezőség miatt egy juh ára az 1846. évi 50 grosról 1864-re 70–90 grosra emelkedett.³⁶¹ A minden tizedik juh után természetben szedett beglik valójában ekkor már az érték ötödét is elérhette, a tized ugyanis állatonként átlag 17–20 gros volt hegyvidéki falvakban (másutt kevesebb, 4–5 gros). Ez csökkentette az erdőelés-fakitermelés rentabilitását is. A juhászok bére ugyanakkor igen alacsony volt, napi 20–25 para vagy 2–3 oka gabona. Ez éves szinten 200 gros körül lehetett, amit a 3%-os tetmetuat még terhelte. Ezért a juhászokat általában szegénynek kell tekinteni. A 16 ezer, Draganova által vizsgált gazdaságból 4000 (a gazdaságok negyede) csak 1–10 állattal rendelkezett, ami az állatállomány 3%-át jelentette. A több mint 50 állatot tartó gazdaságokban (a gazdaságok 28%-ában) volt a juhek és kecskék 75%-a.³⁶² Az exportcélú juhtartás tehát nem a legszegényebbek stratégiája volt, a haszon nagyobb része a juhállattartók kezébe került.

*

A gyáripari dolgozók kedvezőtlen helyzete ellenére, az elmondottak alapján mégsem tévedünk, ha Berovval egyetértve az életszínvonal emelkedését feltételezzük 1860–1878 között. Kiril Popov adatai alapján (állatlétszám, átlagos tejhozam, tej ára stb.) Palairet megbecsülte a bolgár parasztok jövedelmi viszonyainak változását a felszabadulás előtt és után. A II. 36–37. táblázat alapján az állati eredetű termékek értéke 47 millió leváról 1911-re 74 millió levára nőtt, a növénytermesztésé 300 millióról 440 millióra emelkedett a korszakhatár végére. A függetlenség tehát látszólag növekedéssel párosult. De ez valóban csak a látszat. Az állati eredetű termékek értéke ugyanis a függetlenség kivívása után közvetlenül 25%-kal csökkent. Hasonlót figyelhetünk meg az állattartásból származó jövedelmek értékében, s a növénytermesztés értéke is esett 30%-kal 1878–1885 között. Ennek következtében a mezőgazdaságból származó fejenkénti jövedelem 1880-ra 170 levára süllyedt, miközben 1865–1873 között még 200–220 leva volt (1910-es áron). Míg a terméseredmények az összértéket tekintve 1886–1890 között újra elérték az 1878 előtti időszakét,³⁶³ sőt az 1897–1901-es válság után meg is haladták azt, azonban az egy főre eső jövedelem 1895 után végérvényesen 200 leva alá süllyedt és meg sem állt 150 leváig. Palairet szerint tehát a bolgár államban az életminőség romlott a Tanzimat prosperitásához képest. (Ivanov és Tooze viszont szkeptikusak voltak Palairet számításaival szemben.) Ez azt jelenti, hogy az árszínvonalban és össztermelésben bekövetkező kedvező irányú változások – hiszen 1910 körül az összes mezőgazdasági jövedelem 600–645 millió leva volt, ami 50–60%-kal meghaladta az 1878 előtti évtizedét és több mint duplája volt az 1878–1885-ös recesszióban mért értéknek – sem tudták ellensúlyozni a lakosság jóval nagyobb ütemű növekedéséből fakadó fajlagos jövedelemcsökkenést.³⁶⁴

361 *Draganova, Szl.*: Kolicsesztven analiz i. m. 21.

362 Uo. 35.

363 Ez nagyobb mértékben köszönhető az extenzivitásnak, mint a terméseredmények javulásának. Az 1 ha-ra jutó termény értéke ugyan átlagosan nőtt, de ez az érték messze volt a csiftliken korábban tapasztalt értéktől.

364 A Palairet által számított értékek a mezőgazdaság összjövedelmét illetően megegyeznek az általunk az adó alapján számítottal (lásd III. fejezet).

II. 36. táblázat.

Földművesek bevétele és adóterhei Kücsük Szejmen faluban
(Szilivri okolie), 1912

Összes föld (kile)*	Ebből ugar és pihentetett	Művelő	Ebből a búza vetésterülete (kile)	Vetés értéke (gros)	Termett (kile)	Vetés/termés	Termés értéke (gros)	Tized (kile)	Tized (gros)	Adó a jöv. %-ában	Vetés a jöv. %-ában	1 kile (20–25 kg) ára (gros)
30	4	Sztavri Nikolov és 7 gyereke	11	330	100	1:9	2600	19	488	18	11,3	26
120	15 + 45	Ivan Trendafilov	28	952	150	1:5,5	4500	19	562	12,5	17,5	30
30	4	Todor Dimitrov	14	476	75	1:5	2325	10	290	12,5	17,0	31
40	18	Petko Tanev (kmet, muhtár)	18	648	120	1:7	3120	15	390	12,5	17,2	26

* 1,5 dönümrre 1 kilet (20–25 kg) számítva a 30 kile vetésterület 4,5 ha. Az egy dönüm bevetetéséhez szükséges vetőmag mennyisége hasonló a Palairet által számíthatóhoz.

Razbojnikov, A.: Csiftlici i csiftligari i. m. 175–176. alapján számítva.

A függetlenség kikiáltása utáni recesszió okával részletesen foglalkozunk a következő fejezetben, de előtte érdemes megvizsgálni, hogy a fenti jövedelemszámítás mennyire tekinthető pontosnak, illetve a mezőgazdaság termelékenységének kiszámításakor alkalmazott módszertan mennyire korrekt.

1889-ben egy évtizeddel a bolgár függetlenség kinyilvánítása után Georgi Zsivkov oktatási miniszter a bolgár mezőgazdaságot tömören primitívnek nevezte, amely szerinte nem sokat változott az elmúlt ötszáz évben. Két évtizeddel később a statisztikus-közgazdász Kiril Popov szintén igen kritikusan nyilatkozott a mezőgazdaság teljesítményéről, noha az éppen abban az évtizedben jelentős fejlődésen ment keresztül („hét bő esztendő” az 1897–1900-as válság után), de Popov szerint ez egyedül a külső körülményeknek volt köszönhető. E szerzők szerint a függetlenség társadalmi krízist okozott, és a gazdaságot sem hozta lendületbe.³⁶⁵ Az 1878 utáni agráriumban lejátszódó makroszintű demográfiai változások közül a legszembeszökőbb, hogy míg 1889–1910 között Bulgáriában az éves átlagos népességnövekedés 1,4% volt, addig az aktív mezőgazdasági keresőké évi 2%, az eltartott népesség esetében pedig 1,8% volt mérhető, ami azt jelenti, hogy a mezőgazdasági népesség szaporodása meghaladta az országos szaporulatot, így a függetlenség gyakorlatilag ruralizációt és dezindusztrializációt eredményezett. Ebben tehát Palairet-nek és Pamuknak is igaza van.³⁶⁶

365 Zsivkov, G.: Kratko izlozsenie po zemledelieto i zanajatite v Balgarija. Szofia, 1889. 3.; Popov, K.: Pogled varhu ikonomsicseskoto razvitie na Balgarija. Szpiszanie na Balgarskoto Ikonomsicsesko Druzsesztvo, 11. 1907/4–5. 209–245.

366 Lyberatos, A.: From Imperial to National Lands: Bulgarian Agriculture from the Russian–Ottoman (1877–78) to the Balkan Wars (1912–13). In: The Economic Development of Southeastern Europe in the 19th century. Eds.: Eldem, E.–Petmezas, S. D. Alpha Bank, Historical Archives, Athen, 2011. 148.

II. 37. táblázat.

A bolgár mezőgazdaság termelésének megoszlása, 1865–1923
(1910-es áron, millió leva, a fajlagos érték levában)

Időszak	Állati eredetű termékek	Állatok	Termény (pénzzé tett)	Termény	Kert	Összesen (millió frank 1910-es áron)	Egy mezőgazdaságból élő főre (frank)**
1865–1873	47	37	43	255	12	394 (???)	222
1879–1880	34	30	33	170	13	279	170
1881–1885	38	34	34	152	13	272	159
1886–1890	63* (25)	52* (18)	53* (19)	259* (107)	20* (7)	447* (175)	174* (190) [150]
1891–1895	68	56	62	341	21	546	203 [165]
1896–1900	77	58	69	308	22	534	184 [150]
1901–1905	85	61	83	326	17	571	181 [145]
1906–1910	98	70	75	329	24	595	175 [142]
1911–1912	103	74	54	384	31	645	180 [150]
1923	84	61	120	286	23	574	146 [110]

* Zárójelben Rumélia részesedése a két bolgár érték különbsége alapján 0 növekedést feltételezve, Palairét, M.: Farm Productivity i. m. 187.; ** szögletes zárójelben a teljes népességszámra számolt érték: <http://www.geohive.com/cntry/bulgaria.aspx>.

1892-ben 3,3 millió fő a lakosság, 1910-ben 4,3 millió fő. Az 1911-es általa közölt adat hibás, hiszen Bulgária lakosságának 80%-a volt földműves, ami 3,5 millió főnél nem több.

Lyberatos szerint azonban nemcsak a bolgár mezőgazdaság teljesítménye ellentmondásos, de annak historiográfiai interpretációja is. A marxista (egyben nacionalista) irányvonal hajlamos volt alábecsülni az oszmán reformok jelentőségét, az integrációpárti nyugati történészek pedig túlértékelik a birodalmi keretek között végbemenő teljesítménynövekedést. Így Palairét álláspontjával szemben Ljuben Berov szerint 1835–1877 között a bolgár mezőgazdaság teljesítménye 1911-et bázisnak tekintve (1911 = 100) 43 és 73 között ingadozott, 1800–1877 között a mezőgazdaság éves növekedése mindössze 0,4%, míg a felszabadulás után, 1878–1911 között pedig 2% volt. Láthattuk, hogy Palairét³⁶⁷ szerint viszont az oszmán kor prosperitását a függetlenséggel hanyatlás váltotta fel. A két álláspont markáns különbsége egyértelmű. Mivel azonban a mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtés csak 1896-tól indult meg Bulgáriában, s a két álláspont pedig egyszerre nem lehet igaz, célszerű megvizsgálni a két szerző módszertanát, mellyel a felszabadulás előtti időszak agrárfejlődését rekonstruálni igyekeztek.

A felszabadulás utáni, általuk felhasznált források közül az 1884. évi *Sztatiszticeszki szvedenija na Direkcijata na Financiite na Iztocna Rumelia* (Plovdiv,

367 Berov, L.: Promeni v obstija obem i tempovete na narasztvane na szelszkosztopanszkata produkcija v Balgarija prez XIX v. do 1912. In: Szbornik v cseszt na akad. Hrisztov Hrisztov i. m. 102–119., különösen 118–119.; Palairét, M.: Farm Productivity under Ottoman Rule and Self-Government in Bulgaria, c. 1860–1890. In: Kirschbaum, S. J. (ed.): East European History. Columbia, 1988, 89–124.

1884) használhatatlan a mértékegységek kuszasága miatt, a *Sztatisticeszki szvedenija za zemledelceszkata proizvoditelnoszt na Balgarija pri navecserieto na I-to zemledelceszko-promisleno izlozsenie* (Sofia, 1892) pedig propagandisztikus kiadvány. Ljuben Berov a Draganova által publikált oszmán kor végi adatokat felhasználva készített egy becslést 412 gazdaság 1872–1874 közötti adatai alapján.³⁶⁸ A földadóból kalkulált adatok szerint (lásd korábban a *II. 18–19. táblázatot*) a mezőgazdasági jövedelem körülbelül 1,4 milliárd piaszter volt (a dunai vilajetben legalább 800 millió), ami 2,4 millió fős lakossággal számolva fejenként 570 piaszter, családonként/gazdaságonként legkevesebb 3000 piaszter volt (hat fővel számolva). Az állami földadóból Berov megkísérelte meghatározni a hektáronkénti terméseredményeken keresztül az átlagos birtoknagyságot. Ha azonban az adóbevételt összevetjük az általa kalkulált földterület nagyságával, akkor kiderül, hogy Berov mindössze 5,4 mázsa/ha átlaggal számolt az 1870-es évek terméseredményeit és a belőlük befolyt jövedelmeket illetően. Ez viszont alábecsült érték Palairet szerint³⁶⁹ – ekkora termésátlag ugyanis a pleveni szandzsákban is volt az 1840-es években. A 19–20. század fordulóján már Törökországban is 1 t/ha volt a búza termésátlaga. Berov adatai egy rossz évre, például 1880-ra jellemzők lehetnek, de sehol Európában nem esett 3,5:1 alá a termés:vetőmag arány 1500–1820 között (amennyit az 5,4 mázsa feltételez), ez végig körülbelül 5,5:1-hez volt.³⁷⁰ Razbojnikov hasonlóan 1 kilében adta meg 1 dönüm vetőmagszükségletét, ami az 5:1 arányt s az 1 tonnás termést támasztja alá. A szerb statisztika megalapítója, Jakšić szerint Szerbiában 1 ha-on 11 mázsa gabona termett, ami 1:7 maghozamot jelentett szerinte, azaz 1 ha bevetéséhez 150 kg gabona kellett.³⁷¹ Lampe szerint ez ugyan némileg túlzott, de az 5,4 mázsát még így is meghaladja az általa publikált adat (*II. 38. táblázat*). 1864–1865-ből egy árendás szerint a téli búza hét-tízszeres maghozammal volt jellemezhető a vetett területen³⁷² (azaz az ugaron hagyottat beszámítva ez négy-ötszörös hozam). A nagybirtokon dolgozó béres (*momak*) 4 kile vetőmagot kapott, s ez 20–25 kile gabonát termett.³⁷³ Kérdés tehát, hogy rosszak-e Berov adatai.

Lyberatos szerint számos hiba van Berov számításaiban, melyet maga Palairet sem vett észre: egyrészt mivel 412 szilisztriai gazdaság képezi a számítások alapját, ez nem reprezentatív egész Bulgáriára nézve, másrészt ezt 1880-as (!) Sztara

368 *Berov, L.*: Ravniste na ikonemicseszko razvitie i. m. 21–28.

369 Tény, hogy jelentős regionális különbségek voltak. A viszonylag szegény küsztevidi kazában ténylegesen 600 kg/ha volt a termés 1870 körül, Szilisztria környékén 1000 kg felett, Berkovicában 800 kg körül. Az ugar nagysága (és figyelembevétele a statisztikában) szintén torzíthatta az eredményeket, miként az adóbérlőrendszer sajátosságai is.

370 Ennyi már a középkorban is volt Franciaországban, tehát a 19. századi Balkánon is reális. Lásd: *Darnton, R.*: Lúdanyó meséi és más tanulmányok. General Press, é. n. 41. Egy ha bevetéséhez körülbelül 2 mázsa vetőmagra volt szükség 1910 körül, így 1 ha-on 11 mázsa gabona termett, ami egyezik az általunk 1900 után számítottal és Kücsük Szejmen falu példájával. Berov adatai csak akkor reálisak, ha a föld fele ugaron maradt a birtoktesteken.

371 *Jakšić, V.*: Stanje zemljoradnje u Srbiji. GSUD, XLI. Beograd, 1875. 5–9.

372 *Hrisztov, Hr.*: Agrarnijat vaprosz v Balgarszkata nacionalna revolucija. Szófia, 1976. 152.

373 Lásd: *Dimitrov, Sztr.*: Csifliskoto sztopansztvo i. m. Macedóniában 1 dönüm föld bevetéséhez 22–30 oka búza vagy 10–12 oka borsó, 22 oka rozs, 7–8 oka kukorica kellett. 1 dönüm föld a bitolai vilajetben 5–15 oka búzát adott minden vetett oka után, 1908-ban 12 oka volt az átlagos hozam minden vetett oka után. Isztorija na balgarite v dokumenti i. m. I/2. 96–97.

II. 38. táblázat.

A búza termésátlaga a balkáni országokban, 1915 előtt

Időszak	Búza termésátlaga (mázsa/ha)		
	Románia	Bulgária	Szerbia
1862–1866	9,6	n. a.	9,5
1891–1895	11,1	n. a.	8,7
1896–1900 (válság)	8,9	7,9	9,4
1900–1905	12,4	11,8	8,4
1906–1910	11,3	9,3	9,3
1911–1915	11,6	11,1	11,1

Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: *Balkan Economic History, 1550–1950* i. m. 188.

Zagora-i (!) termelékenységi adatokkal kombinálja.³⁷⁴ A különböző korrekciókkal Berov terméseredményei a Palairet által számított 5,4 mázsa helyett 9–12 mázsát adnak különféle gabonanövények esetében.³⁷⁵

Palairet szerint a Berov által vizsgált 412 gazdaság szerinte átlagosan 12 ha méretű volt, ami bolgár viszonylatban túlon túl magas. Draganova 8340 gazdasággal számolva 8 ha-os átlagot kapott, ami már közelebb esik a Dimitrov által 9300 háztartás alapján számolt 5-6 ha-hoz. *Ebből következően a felszabadulás előtti és felszabadulás utáni átlagos birtokméret sem különbözött jelentősen, csak a birtokosok száma nőtt meg.* Ezt a problémát persze kiküszöbölné az uvrat méretének Lyberatos-féle értelmezése. Ha ennek fényében korrigáljuk Berov adatait, akkor a vetés:termés arányból számolt 2800 ha föld valójában csak 1400 ha (hiszen kétszer annyi gabona termett 1 ha-on, mint ő becsülte, és egy birtok 6 ha-os). Ha mégis azt feltételezzük, hogy számítása lényegében helyes, akkor az alacsony terméshozam csak egyféleképpen magyarázható: Berov az ugart is belevonta a vizsgálatba, nem csak a vetett területet.

Nyilvánvaló, hogy ha a Berov által (rosszul) számított értéket az 1889–1913 közötti 11 mázsás átlaggal vetjük össze, a bolgár mezőgazdaság szárnyalására következtetünk belőle, ha viszont a Lyberatos által korrigált értéket használjuk, akkor a növekedés 10% körüli sincs. De Palairet adatait is érheti kritika. Az 1873-as kalkulációnak alapul szolgáló adatok erősen kerekítettek. Mosnyin adatai alapján Palairet 13,2 millió mázsára tette az éves gabonatermést, ami viszont magasabb az

374 A gabonatermés nagyságát megbecsülni egy év és másik helyszín alapján – főleg háború és föld-reform után – módszertanilag helytelen, ahhoz legalább hároméves átlag kell, mert a mezőgazdaság jobban ki van téve a külső (ár)hatásoknak és az időjárásnak is, mint például az ipar.

375 A leírt 5,4 mázsa Berovnál nem is szerepel, hiszen ő kile/uvrat mértékegységben számolt. Ezt áttéve eleve 6–7 mázsa/ha értéket kapunk. Továbbá Berov tévesen – egyetlen alkalommal, itt – 1 konstantinápolyi kile gabonát 25 liternek vesz, noha az helyesen 25 kg. Mivel 100 l gabona körülbelül 75–78 kg, így a 25 kg helyesen 33 liter. Mindemellett Berov 1 uvratra 1,6 dekárt számít, ami Plovdivra és Tatarpazardszakra igaz, de nem az 1880-as Sztara Zagorára, ott ugyanis feleakkora volt egy uvrat, nagyjából 1 dönüm, 919 m²! Más munkáiban erre maga Berov is hivatkozik. *Lyberatos, A.: From Imperial to National Lands* i. m. 144.; *Doklad na sztarozagorszkij prefekt za szasztojanieto na okruga i hodat na raznite v nego obsti szluzsbi. Sztara Zagora, 1884.* 16.

átlagosnak tekinthető 1909-es évinél is.³⁷⁶ Ez viszont, ha túlzónak tekintjük is Berov álláspontját, hogy 1870–1913 között 200%-kal nőtt a szántók kiterjedése (Lyberatos szerint csak 30%-kal, s másutt maga Berov is 38%-ra teszi a szántó növekedését 1874-1897 között 174 falu átlaga alapján), azt jelentené, hogy kisebb termőterületen több gabona termett, mint 1909-ben. Ez 14 mázsát eredményez hektáronként, ami az újabb kutatások fényében kissé túlzó. Palairet 1866-os adatai, melyet a *Dunav* című lap alapján citál, átszámítva 20 mázsás eredményt adnak ki, miközben Draganova adatai alapján 6–8 mázsa volt reális például a küsztendili és a berkovicai régió adatai alapján.³⁷⁷

Palairet azon feltételezése azonban, hogy a maghozam a 19. században 1:5-höz közelített, még akkor is megállja a helyét, ha az általa számolt értékeket elvetjük, illetve az ugart is beemeljük a vizsgálatba. Az ugar átlagrontó hatása nélkül a hozam Macedóniában 1912-re meghaladta az 1:9 arányt, az ugar beleszámításával két esetben 1:5 alá esett, viszont két másik esetben 1:5 felett maradt (II. 36. táblázat). Igaz viszont, hogy a macedóniai csiftlikeken némileg magasabb volt a termésátlag, mint a kisparaszti gazdaságokban. Mindenesetre az ellentmondás kiküszöbölhetőnek tűnik a vetett földterület és az ugar beszámításával.

Csakhogyan van még egy elgondolkodtató jelenség, mely megnehezíti a terméseredmény becslését. 1850 után valóban van adatunk arra, hogy 1 dönüm (körülbelül 1/10 ha) föld jövedelme 54 kurus volt Északnyugat-Bulgáriában (akkori áron 13 frank). Ez visszavezet minket az előbbi problémához: az 540 kurus/ha jövedelem feltűnően egyezik a Berov által becsült 540 kg/ha termékkel (amit viszont Palairet kevesellt), ha 1 kg gabona árát 1 grosnak vesszük, azaz 1 t gabona ára 200 frank körül van. Ilyen gabonaárra egyébként valóban van adatunk (ez némileg felülmúlja az 1847-es árat), de van feleekkorára is az 1860–1870 közötti időből. Azaz az 540 kurus/ha tartozhat akár 1000 kg-os hektáronkénti terméshez is, de 540 kg-oshoz is. Berov ugyanis az adóbevételből (pénz) kalkulálta a paraszti bevételt, abból pedig a földterület és így a hektáronkénti termés nagyságát, és nem fordítva, mint Palairet. A probléma forrása tehát az is, hogy egy hektár jövedelmét ugyan meg lehet becsülni, de a rajta termelt gabona mennyiségét kevésbé, mivel a gabonaár ingadozik és a termelt gabona mennyisége maga is módosítja az árat.³⁷⁸

376 Sax, C.: Tuerkei: Bericht verfasst von Carl Sax, Kaiserlicher und koeniglicher Consul. Vienna, 1873.; Lásd még Contribution de l'histoire du commerce de la Turquie et de la Bulgarie. Vol. IV. Sofia. Ed.: Michoff, N. 1953. 382–383.; Matyeriali dlja izucsenie Bolgarii. Vol. II/3. Bukarest, 1877. 79–82.; Mosnyin, A. N.: Pri-dunaszckaja Bolgarija. Szlavjanszka szbirka. Szt. Petyerszburg, 1877.

377 Berov, Lj.: Zemedelieto v Balgarija prez 1878–1912 g. Upravlenie na szelszkoto sztopansztvo, 25/8. 1980. 47–48.; Berov, Lj.: Promeni v razpredelenieto na pozemlenata szobsztvenoszt v Szeverna Balgarija prez parvite dve deszetiletija szled Oszvobozsdenieto. Izvesztija na Insztituta po Isztorija, 27. 1984. 224–273.; Bairoch, P.: New Estimates on Agricultural Productivity and Yields of Developed Countries, 1800–1990. In: Economic Development and Agricultural Productivity. Eds.: Bhaduri, A.–Skarstein, R. Cheltenham, 1997. 48.

378 Éppen ezért, meglátásunk szerint helyesebb a hektáronkénti bevétel használata a GDP becslésénél (és imigyen az egy mezőgazdasági lakosra jutó földjövedelem kiszámítása), mint a Palairet által használt hektáronkénti termésátlag. Eme eljárás mögött a következő gondolat rejlik. Ha a gabona hektáronkénti termésátlaga kétszeresére nő, akkor a bevétel (az egységárak esése miatt) nem feltétlenül emelkedik ugyanilyen mértékben, és fordítva, ha a termésátlag csökken, akkor a hiány

Palairet 1910-es áron számolta ki a fajlagos mezőgazdasági jövedelmeket. Berov 1870-es 570 piasztere 1910-ben már csak 150 levát ért, csakhogy Palairet szerint 1870-ben ennél magasabb, 210–228 (1910-es) leva volt a fejenkénti paraszti árutermelés értéke. Azaz Berov és Palairet jövedelmi adatai is szemben állnak egymással, nem csak módszerük különbözik. A csökkenés oka nem feltétlenül az adóterhek növekedésének következménye volt, ahogy a marxisták állítják, hiszen Daszkalov adatait felhasználva bizonyítható, hogy a városiak adója nagyobb volt, a parasztságé pedig 1878–1895 között még csökkent is. Döbbenetes az is, hogy például az első világháború után kisebb abszolút és fajlagos (egy főre eső) visszaesés mérhető a mezőgazdasági termelésben az adatok alapján, mint 1878 után (ha eltekintünk az adatok megbízhatatlanságától). Lényegében *negyven év alatt a bolgár paraszt jövedelme nem nőtt, sőt 1878–1890 között egyenesen csökkent, s ez részben az uralomváltásból eredő struktúraváltás következménye*. Ugyanis sem az adópolitikában, sem az éghajlatban, sem a népesség növekedési ütemében nem következett be drasztikus változás (10 évente 15%-kal nőtt a népesség 1910-ig, leszámítva az 1870–1880 közötti stagnálást a háborús kivándorlás miatt), ami ezt eredményezhette volna – a piacon viszont jelentős módosulások történtek 1870 után.

Kérdés, hogy megbízhatók-e ezek az adatok. Növekedés, csökkenés vagy stagnálás jellemezte-e az egy főre eső mezőgazdasági termelést? További problémát jelent, hogy a fenti számítások nem mondanak semmit az állattartás jelentőségéről, sem térigenyéről. Berov módszere alapján egy 5 ha-os birtokkal számolva (100% vetett terület vagy 10 ha-os birtok 40-50% ugarral) konkrét példák alapján gabonából valóban 2500–3000 gros (600–650 frank) évi bevétel jut egy nukleáris családra, mely körülbelül öt-hat főből állt.³⁷⁹ Ezt az állattartás további 120 frankkal fejeltte meg 1878 előtt (720–770 frank = 155 frank/fő). Ebből következik, hogy a Palairet által megadott 200 frank/fő magas. Ennél nagyobb – de ritkább – birtokméret (10 ha) esetén a fajlagos érték értelemszerűen nagyobb, és közelít Palairet értékeihez.

Mikor a bolgár mezőgazdaság alacsony termelékenységéről esik szó, nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a teljesítmény valójában a tőkeráfordításhoz képest értékelendő: Iowa államban a kukorica hektáronkénti hozama hatszorososa volt az indiainak, de az előbbi nagyobb tőkeráfordításainak nagysága miatt a tényleges hozam csak duplája volt.³⁸⁰ Ugyanezen az alapon az öt-hatszoros bolgár

miatt nőhet az egységár, így csökken a veszteség. A hektáronkénti bevétel tehát némileg stabilabb, mint a hektáronkénti termésátlag.

379 Példa Berov véleményének alátámasztására Draganovától: 1869-ben a 750 ezer dönümpre 1,9 millió piasztér tized jutott 153 faluban, ami dönümpönként (dekáronként) 2,6 gros adó, azaz a termés 200–250 gros/ha körül lehetett (átlagos birtokot véve, 8–10 hektáron ez 1600–2500 gros, azaz 400–600 frank, de öt-hat főre!). Deirmen derében (ma: Szlokostica) a 7500 dekár föld (a csiftlikkel együtt) 29 500 gros tizedet jövedelmezett, ebből következően a termés legfeljebb 290 ezer gros értékű lehetett, egy ha-ra 380 grosnyi termés jutott. Mivel egy házra ott körülbelül 4,5 ha föld jutott, ez gazdaságonként 1700 gros, azaz 350 frank (nem egy főre!). Az adatok a viszonylag szegény küszteidili térségre vonatkoznak, és keleten nagyobb volt a gazdaság mérete, de az adatok megduplázása esetén sem ériük el a Palairet által sugallt adatokat. Lásd *Draganova, Szl.:* Kjuszten-dilszki region i. m.

380 *Endrei W.:* A textilipari technikák i. m. 11.

II. 39. táblázat.

A szerb mezőgazdaság jövedelmének szektorális megoszlása és a fejenkénti jövedelmek változása, 1860–1875 (millió dinárban és fajlagos értéke dinárban)

Időszak	Állati eredetű termékek	Állatok	Termény (pénzzé tett)	Termény	Kert	Összesen (millió frank 1910-es áron)	Egy mezőgazdaságtól élő főre (frank)
1859–1860	33	59	49	34	7	181	186 (180)
1865–1873	38	61	62	47	9	217	178
1871–1875	37	60	61	45	9	212	176 (163)
1879–1880	45	64	84	63	12	268	177 (157)
1881–1885	46	56	92	75	13	281	173
1886–1890	45	51	118	89	14	316	175 (145)
1891–1895	46	53	84	92	14	289	155 (131)
1896–1900	49	51	74	127	15	317	153
1901–1905	52	56	53	102	14	276	123
1906–1910	60	54	66	134	18	331	137 (110)
1911–1912	67	57	48	148	20	340	129

Zárójelben a teljes lakosságszámmal való osztás esetén kapott egy főre eső érték. Palairet, M.: *The Balkan Economies, 1800–1914* i. m. 123.

maghozam nem tekinthető kicsinek a 10–12-szeres nyugat-európaihoz képest, hiszen a bolgár gazdaság a talajerő-utánpótlást egyáltalán nem használta, tehát a befektetés és a kifizetés hányadosa a két esetben hasonló volt. Más kérdés, hogy a bolgár mezőgazdaság a tőke hiánya miatt nem is tudta volna produkálni a nagyobb maghozamot, illetve, hogy a munkaerőegységre vetített hatékonyság esetében már más a helyzet. A bolgár földek ugyanis 1900 után munkaerő-főlétséggel rendelkeztek, e kihasználatlan munkaerőt táplálni kellett, s ehhez az öt-hatszoros maghozam már kritikus volt. A bolgár tőkenövekedés zömét az emberi erőforrások növekedése jelentette, de ez a potenciál kiaknázatlan maradt: alacsony egy főre eső termelékenysége miatt ez éppúgy nem eredményezhetett áttörést a gazdaságban, mint a középkori textilipar.

Meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy Palairet termésátlagokat tekintve közel helytálló, de a fejlődés tendenciáit illetően pesszimista jövedelmi adatait számos további kritika érte:

1. Ivanov szerint egyetlen adata van a felszabadulás előtti időkből, amely viszont kiugróan magas (akár konjunkturális, akár nem), és ez nem egyezik Draganova e korszakra vonatkozó nyugatbolgár adataival. Az tény, hogy a Bulgáriában beszedett tized értéke jelentősen nőtt 1867–1875 között (22 millió piaszterrel 50 millió piaszterre), de ennek egy része az adóbérlő növekvő hasznát jelentette, másrészt a tized valójában nyolcad volt (adókulcsemelés történt), tehát a tized értékéből a termés növekedésének megbecslése nem egyszerű. (Palairet

valójában nem egy adatra hivatkozik, de a forrásként megadott Balkstat nem megbízhatóbb.)

2. Ha a mezőgazdasági termelés értékét a teljes lélekszámmal osztjuk, akkor 1880–1920 között tulajdonképpen 150 leva/fő körül állandósul az egy főre eső összeg, s jelentősebb csökkenést csak 1920 után tapasztalunk, azaz a csökkenés helyett inkább a stagnálás jellemző. A csökkenés Bulgáriában akkor sem egyértelmű, ha csak a mezőgazdaságban foglalkoztatottak számával osztunk: az 1911–1912-re vonatkozó fajlagos adat pedig egyértelműen hibás volt, ezért javítottuk.

3. Az 1890 utáni újabb csökkenés a jövedelmekben Palairt mellett másoknak is feltűnt: Ivanov szerint 1892–1897 között a parasztság fejenkénti jövedelme 30%-ot is zuhanhatott, amit az 1899–1901 közötti fiskális és hitelválság csak tetézett. Ez a csökkenés viszont nem a kisbirtok termelőképességével van összefüggésben, hanem külső tényezők (dekonjunktúra) hatásának eredménye.

4. Az 1923-as adat a világháborús összeomlás hatását mutatja, amikor a művelt területek kiterjedése is leesett. Az egy mezőgazdasági lakosra jutó teljesítmény 1924 után újra elérte az 1912-est, sőt később 200 leva (1911-es áron) körül állapodott meg. Igaz, ez 1939-re sem módosult pozitív irányban (lásd később a *III. 15. ábrát*).

5. Kritizálva az adatok megbízhatóságát még egyszer: Lampe az itt bemutatottnál jóval magasabb értékre teszi a bolgár és a szerb mezőgazdaság teljesítményét is (900 és 850 millió frank). Szerbia értékeit Lampe mintegy 50%-kal nagyobbra taksálja, mint Palairt (például a szerb állattenyésztés értékét 270 millió frankra teszi, a növénytermesztést 490 millióra).³⁸¹ Palairt adatai alapján viszont Szerbia mutatói 1890 után rosszabbak voltak, mint Bulgáriáé, és hanyatló tendenciát mutattak (*II. 39. táblázat*). Ráadásul Ivanov szerint egy mezőgazdasági főre 1911-ben és 1930 után is 200 leva mezőgazdasági bevétel jutott Palairt kisebb adataival szemben (1924–1929 között 150 leva/fő volt az érték).

Helyesbítve Palairt véleményét: a probléma nemcsak az, hogy a bolgár parasztság terméseredményei mennyivel romlottak vagy javultak, illetve mikor, miért és mihez képest, hanem az, hogy a lakosság 80%-a a nemzeti jövedelem 60%-át állította elő csupán. Ez elsősorban a mezőgazdasági üzemformának és a termelt árucikkeknek köszönhető (kisbirtokos monokultúras gazdaság).

381 *Lampe, J. R.*: Varieties of Unsuccessful Industrialization: The Balkan States Before 1914. *The Journal of Economic History*, 35. 1975/1. A különbségnek talán az az oka, hogy a tizedet Palairt gabona- és állattartásból származó tizedként kezeli, míg Lampe csak a növénytermesztésre vonatkoztatja azt, ezért nála a növénytermesztés értéke Palairt teljes mezőgazdasági termelésével egyenértékű.

II. 2. FÜGGETLENSÉG ÉS HANYATLÁS – A PROVINCIALIZÁLÓDÁS KEZDETEI

II. 2. 1. A bolgár függetlenségi mozgalom társadalmi-gazdasági háttere

Az oszmán Bulgáriában az 1876-os felkelés előtt 11 lázadás tört ki, de ezek közül egy sem esett 1850–1858 közé,³⁸² s ez utóbbi álláspontunk szerint összefüggésben van mezőgazdasági export *I. fejezetben* kifejtett ideiglenes fellendülésével. Bár e felkelések nem voltak megrendítő erejűek, a megmozdulások mögött álló gazdasági folyamatok és társadalmi bázis vizsgálata figyelmet érdemel. Egyrészt, mert az 1878 utáni bolgár társadalom struktúráját és mechanizmusait a későbbiekben is meghatározta az oszmán éraban kialakult és átörökített szerkezete, továbbá a függetlenségnek a lakosság gazdasági-szociális helyzetére gyakorolt hatása. A nagy politikai és gazdasági cezúra ellenére ugyanis a társadalomszerkezet folytonosságokat mutatott: a kárvallottak mellett számos réteg átmentette hatalmát, de voltak olyanok is, akiknek sorsa jótányit sem változott az uralomváltással. Másrészt, e megmozdulások nemcsak az egyes társadalmi rétegek lokális vagy országos problémáit, hanem sokszor (később is releváns) érdekellentéteit is jól reprezentálják. Mivel a függetlenség kivívásában leginkább érdekelt rétegeket és motivációjuk természetét illetően a bolgár marxista és polgári történetírás között ellentét van, éppen ezért vizsgálандó a különböző csoportok céljainak egybeesése és összeháboríthatósága. Harmadrészt, e megmozdulások a világgazdasági és birodalmi modernizációs folyamatok hatásainak leképeződései, a külső kihívásra adott válaszként is felfoghatók.

A függetlenség kivívásában érdekelt rétegek motivációjának vizsgálatához (*cui prodest?*) elemezni kell a bolgár társadalom szerkezetének azon változásait, amelyek a Tanzimat hatására következtek be. Az egyértelműnek tűnik, hogy a nagyobb felkelések összefüggésben vannak az export (és így a terméseredmények) romlásával (1872, 1875–1876), illetve az adózásban bekövetkező változásokkal (1861–1862, 1867–1868), így a megmozdulások gazdasági háttere – mely egyszerre volt függvénye a világpiacon igényeknek, a klímának, illetve az oszmán állam bevétel-növelési kísérleteinek – elvitathatatlan (*II. 40. táblázat*).

Lampe szimplifikált modellje szerint a Tanzimat gazdasági modellje a következő volt: a külföldnek nyújtott gazdasági kedvezmények miatt növekvő importot a Török Birodalom az agrárexport növelésével kívánta ellensúlyozni.³⁸³ Még általánosabban fogalmazva, a birodalmi elit az 1856 után romló külkereskedelmi mérleget, az államháztartási hiányt, a hadsereg és közigazgatás reformját és az

382 Az egyetlen 1843–1858 közötti felkelés, az 1850-es vidini részben éppen a parasztság gabonakereskedelemből való kiszorulása miatt tört ki – más kérdés, hogy 1848 eseményei hatottak rá, így a városi értelmiségi rétegek törekvései nyomán a társadalmi berendezkedésre vonatkozó kérdések is felmerültek. Vidin térségében ugyanis lényegében sikerült a lokális muszlim elitnek megszereznie a földet és kettős adóztatásúvá tenni, azaz itt a lakosság a szultánnak és az ajánnak is tizedet fizetett, ami csökkentette a piacosítható gabona mennyiségét.

383 Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: *Balkan Economic History, 1550–1950* i. m. 133.

II. 40. táblázat.

Összefüggés a gabonatermés és -export, illetve az adójövedelmek és a felkelések időpontjai között Bulgáriában, 1862–1875

	1862	1863	1864	1866	1867	1868	1869	1870	1871	1872	1873	1874	1875
Várnai export, (1000 charge)	361	297	410	539	594	527	233	149	x	401	370	402	374
Vidini termés, (1000 mérő*)	x	x	x	x	x	5070	x	2640	3990	2479	x	x	x
Tized (millió piaszter)	x	x	x	x	22	38	20	x	27	29	38	33,5	50
A lázadás oka	termény-adó helyett pénzadó	x	x	x	x	tized adókulcs növelése	x	x	x	termés-eredmények romlása, tized nő	x	x	adóemelés, rossz termés

* 1000 mérő = 450 kg. 1 charge = 110 kg. Palairot, M.: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 73. után saját szerkesztés.

iparosítást mind a mezőgazdasági termelés részben külső hatásoknak betudható fellendüléséből származó bevételből kívánta finanszírozni. Azt, hogy ezek részben egymásnak ellentmondó igények, illetve elégtelen a hozzárendelt forrás nagysága, továbbá gazdasági kényszerpályára sodorja az államot, a birodalmi elit nem tudhatta, hiszen korábbi tapasztalatok nem álltak rendelkezésére.

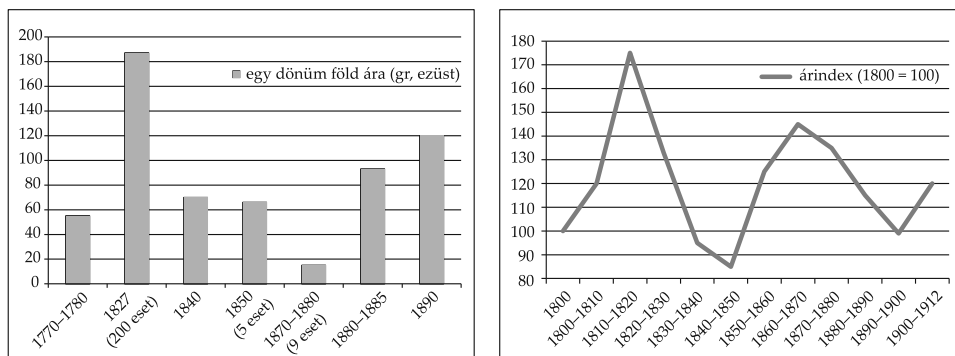
A reformok bevezetésének célja tehát az volt, hogy növeljék a tartományi adóbevételeket, majd azokat kivonják a tartományokból, ezáltal helyreállítva a birodalom romló kereskedelmi mérlegét és költségvetését. Ez magyarázza az előzőekben említett 75%-os központi adóelvonást. E cél érdekében a központi hatalom 1858, a földtörvény után egyre több állami földet juttatott a helyi lakosság kezébe, ami a megélenkülő kereslet és a termelők termelésben való érdekeltté tétele miatt az egykori bevételnövekedés mellett valóban nagyobb adóbevételeket eredményezett, mint a korábbi szpáhi-struktúra.

Kedvező gazdasági klímát jelentett a földet vásárlóknak és a gabonakonjunktúrából megélni kívánóknak, hogy Berov szerint Dél-Bulgáriában a föld ára a 19. század negyvenes majd hetvenes éveire (az 1858 utáni áremelkedés után) harmadára-ötödére esett vissza a 18. század végéhez képest [II. 6. a) és b) ábra],³⁸⁴ részben a túlkínálat, részben a felszabadulást követő bizonytalan helyzet miatt. A gabonaexport állami monopóliumának 1838-, illetve 1842-es eltörlése után a „bolgár” Várna és az Al-Duna kereskedelmi jelentősége megközelítette a „nemzetközi” Szalonikiét, és 1857, a háborús konjunktúra végét követő áresés idején pedig az egyébként is rossz termésű évek miatt a török birtokosok megkezdték földjeik át-, illetve eladását, melyet 1858 után az oszmán hatóságok jogilag is lehetővé tettek, ezzel elismerve a birtokos tulajdonjogát. Így a bolgárok földtulajdonlása és gaz-

384 Berov, Lj.: Agrarnoto dvizsenie v Iztočna Rumelija i. m. 6.

II. 6. a) és b) ábra.

A bolgár földárak (bal) és az árindex (jobb) ciklikus és párhuzamos változása a 19. században (gramm ezüst; 1800 = 100)

A földárak az 1899–1901-es válság hatásaként az 1878 körüli értékre estek vissza, így a 2 teljes ciklus a II. 6. a) ábrán is megfigyelhető. Berov, Lj.: Parvite ciklicsni krizi i. m. 32–33.; Berov, Lj.: Dvizsenieto na cenite i. m. 112. és Berov, Lj.: The Material Status i. m. alapján.

dasági pozíciója egyaránt erősödött. A helyiek gazdagodása azonban előbb-utóbb politikai vágyakat is támasztott, ami éppen a megtermelt jövedelem feletti diszponálás igényében jelentkezett. Ez utóbbi állt Mohamed Ali fellépte mögött is, hiszen a modernizálódó Egyiptom jövedelme 38%-át fizette Isztambulnak.

A fellendülés azonban nem tartott a végtelenségig.³⁸⁵ Az 1870-es évek elején a földárak már magasabbak voltak az aktuális gabonaárhoz viszonyítva, mint korábban (II. 2. ábra). Az 1870-es évek végén a bolgár gabonát a nyugati piacokról kiszorítja a jóval olcsóbb argentin és amerikai búza, ennek eredményeképpen a búza ára 30–50%-kal esett 1884-re 1879-hez képest.³⁸⁶ A csiflikiek sorra tönkrementek 1873 után. Ez mind növelte a nyugtalanságot, amelyet egyébként is számos tényező erősített a Tanzimat kezdete óta. Mivel ez a krízis éppen a felszabadulás utáni évekre esett, a frissen (de nem ingyen) földhöz jutott és hitelek miatt eladósodott kisparasztnak piaci problémákkal voltak kénytelenek szembenézni, ami részben megmagyarázza a termelés és az állami bevételek előző fejezetben említett csökkenését, amelyet tehát nem szabad kizárólag annak betudnunk, hogy a kisbirtok kevésbé versenyképes a csifliknél (5 ha-nál kezdődik a rentabilitás Palairet szerint), a helyzetet a világgazdasági folyamatok is befolyásolták.

A gülhanéi hatt-i seriftől (1839) s a modernizációs folyamatától a bolgár társadalom (rétegtől függően) minimálisan adókedvezményeket, illetve a politikai hatalomba való beemelkedést várt (önkormányzatok), de a szultán egyértelműsíti-

385 Mint az I. fejezetben láttuk, az iparcikkek jóval versenyképesebbek voltak, mint a mezőgazdasági termékek, s a Török Birodalom hosszú távon nem tudott javítani kereskedelmi mérlegén. Ráadásul a vasútépítés is az import iparcikkek áreséséhez vezetett a csökkenő szállítási költségek miatt. Igaz ugyan, hogy áruik piacra jutását a nyugati országok finanszírozták, de a vasúti költsönöket kamatostól fizették vissza a balkáni államok és a törökök. Ez ismét a birodalmi költségvetés növelésének igényét eredményezte.

386 Berov, Lj.: Agrarnoto dvizsenie v Iztocna Rumelija i. m. 31.

tette, hogy minden rendelkezése – beleértve az adószedést is – az alattvalók jóléte érdekében történik, s az Isten előtti egyenlőség elismerése nem azonos a terhek egyenlőségével.³⁸⁷ Az 1840-es rendelet ugyan leszögezte, hogy a terményadón túl (mely nem haladhatja meg a termés 10%-át) az angarija (robot) és egyéb földesúrnak járó összegek beszedése tilos. Ez azonban csak elméletben volt így – Bisztra Cvetkova kutatásai szerint egyes helyeken még 1859-ben is szedtek avarizt (mely eredetileg rendkívüli hadiadó volt),³⁸⁸ s a tized is magasabb volt 10%-nál. A bolgár forradalmi mozgalom számára a sok törvényszegés hivatkozási alap volt. Kérdés viszont, hogy miért történt mindez így.

A válasz a következőkben rejlik. A költségvetési problémák ismeretében nem meglepő, hogy a 19. században az adószedés felügyelete mind a központi kormányzat, mind a helyi (és nem feltétlenül bolgár) elit rétegek részéről kulcskérdéssé vált. Noha a szpáhik elvesztették szolgálati birtokaikat s az adószedés jogát (így megélhetésüket), a helyi (muszlim) elit nem rendült meg, mert a Tanzimat reformjai során létrehozott új intézményekbe bekerülve sikerült társadalmi pozícióit és kapcsolatrendszerét megőriznie, az adóbérlés révén pedig gazdasági hatalmának átmentése is sikeres volt.³⁸⁹ Az ajánok rájákkal szembeni pozíciója sem ingott meg: a *goszpodár* helyi képviselőit, a *szubasikat* a falusiak élelmezték még 1850 után is. Ez a harc az adó felett tulajdonképpen a földterhek növekedését eredményezte: s nagyon leegyszerűsítve, a bolgárok éppen ennek az eldöntetlen hatalmi-politikai játszmának nem kívántak áldozatul esni, s ez vezetett 1876–1878 megmozdulásaihoz.

A helyzet azonban ennél sokkal összetettebb, mert egyes bolgár rétegek is profitáltak a rendszer működtetéséből (hiszen adóbérlők ők is lehettek, a *vojvodák* között is szép számban voltak bolgárok). Midőn a török központi hatalom az adószedést 1832-ben kivette a szpáhik kezéből és a helyi elit kapta azt meg (például vojvodák), kialakult egy, a korábbi jogosítványait folyamatosan bővítő, a birodalomhoz viszonylag lojális, zömmel keresztény *csorbadzsiréteg*, mely gazdasági pozícióit a helyi bolgár társadalmon belül a polgármesteri címek megszerzésével kívánta megszilárdítani, és szoros kapcsolatot ápolt szövetségesével, a kőtemplomok építésének 1829 utáni engedélyezésével lekötöztetett fanarióta ortodox papsággal,³⁹⁰ s együttműködött a birodalom tisztviselőivel is.

E csorbadzsiréteg kialakulásához tehát a Tanzimat (jogi és gazdasági értelemben egyaránt) és a központi hatalom is tevékenyen hozzájárult. Az 1820-as években a korábbi *resm-i ađnam*, *dzselepkesan bedeli* kötelezettségét egy egységes dézsma jellegű adó váltotta fel, a *beđlik*. Ennek beszedését keresztényekre bízták, mert az új

387 *Tafrova, M.*: Tanzimat, vilaetszkata reforma i. m. 25. Az állami érvelés része, hogy az alattvalók jólétét csak egy megerősödő állam képes biztosítani, ezért a partikuláris érdeket fel kell áldozni a közösség érdekeiért. Csakhogy sem a helyi elit, sem a helyi parasztság nem tudott azonosulni az állammal, mert tényleges „közösség” nem létezett.

388 *Cvetkova, B.*: Izvanredni danaci i darzsavni povinnoszti i. m. 28.

389 *Quataert, D.*: The Age of Reforms, 1812–1914 i. m. 854–857.

390 Az orosz–török háborúnak köszönhetően. A patriarchátus különösen ott ellenezte a bolgár nyelvű oktatás bevezetését, ahol görögök is éltek, így Hrisztantosz pazardzsiki metropolita be is zárta a bolgár iskolát. Jellemző módon az 1835-ben Gabrovóban az első bolgár iskolát megalapító Aprilov, Venelin bolgár történeti munkájának elolvasásáig görögnek vallotta magát. *Ortayli, I.*: Az Oszmán Birodalom i. m. 75.

centralizált rendszer a janicsárok 1826. évi likvidálásához kapcsolódóan II. Mehmed új hadseregének ellátását nem a korábban kompromittálódott rétegek segítségével kívánta megoldani, hanem alternatív támogatókat keresett. A reform előtt gyakran köztes szerződők (*matrabaz*) közvetítettek a lakosság és az állam között az adóbeszedésnél, ami sok visszaélésre adott lehetőséget. A celepkeşan bedeli adót Bulgáriában 1787–1805 között két muszlim bírta élethossziglani adóbérletként (*malikane*).³⁹¹ A bevezetett új adórendszer a kötelező állami felvásárlásokból nőtt ki (*mubayaa*), csakúgy, mint vele párhuzamosan a juhtartó csorbadzsiarisztokrácia egy része, mely e rendeletnek, illetve a szolgáltatási rendszer folyamatos transzformációjának köszönhető a felvirágzását. A 18. század előtt a celebíréteg, mely köteles volt a juhok központi besolgáltatását, rögzített alacsony árakon történő felvásárlását koordinálni, igen népes volt, Grozdanova és Andreev szerint a 16. században akár a 30 ezer fős létszámot is elérhette számuk (tehát e kötelezettség privilégiumnak aligha tekinthető). 1779–1780-ban I. Abdülhamid fermánja szerint viszont e transzformálódó és exkluzív válni réteg a térségben már csak 80 főt számlált, s kihasználva az adórendszer átalakítását ebből fejlődött ki a vagyonos csorbadzsiaréteg.³⁹² A 16. századi *celebi* jelentése ekkor már állatkereskedő volt: a celebi eredeti kötelezettségét először pénzbeli szolgáltatás váltotta fel (celepkeşan bedeli), majd ez kollektív adóvá változott, amit a maktu-rendszer alapján mindenkitől beszedtek. Az adószedők így váltak privilegizált réteggé. A plovdivi Csalakov család is e reformoknak köszönhető felemelkedését. A nyersanyagot biztosító, Plovdivba beköltöző homo novusok, a Csalakov–Csomakov klán tagjai és a nyersanyagot feldolgozó helyi Gümüsgerdánok házassággal is megpecsételték gazdasági kapcsolataikat az elit stratégiájának részeként.

A csorbadzsi mint kifejezés már a 18. században előfordul (például 1775), és ekkor a következő kifejezésekkel volt egyenértékű: *kmet*, *muhtár* (mindkettő falubíró jelentésben), *kodzabasi*, *knéz*, *kehája*, *primikür*. Eredetileg a bolgár lakosság és az oszmán államhatalom képviselői közötti kommunikációt voltak hivatottak szolgálni a török feudális szisztéma bomlása idején. Grancsarov szerint a csorbadzsiaréteg foglalkozás szerint nem különült el, vegyes összetételű volt, míg Pencsev szerint csorbadzsi az, aki pozíciójából eredően gazdasági-politikai előnyökben részesülve gazdagszik meg, s nem munkája révén (pejoratív, szűkítő értelmezés).³⁹³ A 19. század elején valóban az adminisztratív funkció adta e réteg presztízsét, valódi gazdasági hatalom csak később párosult hozzá. A városokban általában 2 csorbadzsi volt, de közéjük sorolták a *birnik* és *kabakcsi* (*kapzamal*) tisztviselőket is. Az obstina tanácsát ők alkották, kiegészülve a vagyonos „vénekkal” (*sztaresinák*).

391 *Lyberatos, A.*: Men of the Sultan: the Beğlik Sheep Tax Collection System and the Rise of a Bulgarian National Bourgeoisie in Nineteenth-century Plovdiv. *Turkish Historical Review*, 2010/1. 55–85. Részletesen lásd: 61–62.

392 *Crampton, R.*: Bulgarian Society in the Early Nineteenth Century. In: *Balkan Society in the Age of Greek Revolution*. Ed.: *Clogg, R.* Barnes and Noble, London, 1981. 200–201.; *Grozdanova, E.–Andreev, Szt.*: Dzelepkesanite v balgarszkite i szaszedite im zemi prez XVI–XVIII vek. *Nacionalna Biblioteka Kiril i Metodij, Szofija*, 1998. 53.

393 *Grancsarov, M.*: Kam vaprosza za csorbadzsijsztvoto prez XVIII i parvata csetvart na XIX vek. *Isztoricseszki Pregled*, 1992/7. 66–71.; *Grancsarov, M.*: Csorbadzsijsztvoto i balgarszkoto obstesztvoto prez vazrazsdanieto. Szófia, 1999. és *Hrisztov, Hr.*: Kam vaprosza za klaszite i. m. 61–65., illetve *Pencsev, P.*: Kak sze nalivaha osznovite i. m. 26.

A csorbadzsi nevet alkalmazták-kiterjesztették e tanács tagjaira is, de a városi tisztviselőkre, kerületi előljárókra, mint *áz, bojár, köjbasi, sztaroszta, mahalebasi* stb. Noha a teljes helyi közösség választotta a csorbadzsiakat, a török hatalom képviselőinek meg kellett őket erősíteni. Feladatuk eleinte az adásvételi szerződések engedélyezése, piactartás ellenőrzése, később az iskolák, utak, kórházak és az egyházi létesítmények fenntartása volt (amit a muszlim militen belül az egyházi kezeléssű vakuf-birtokok voltak hivatottak megtenni).³⁹⁴ Mind náhije, mind kaza szinten voltak csorbadzsiak, akik szintén az államhatalom és a helyi igazgatás, valamint az egyház között játszottak közvetítő szerepet, és volt köztük bolgár keresztény már a 19. század első felében is. A reformok előtt pedig a falubírák és városbírák alkották az egy szinttel magasabb közigazgatási egység általános tanácsát.

A csorbadzsi mellett az írnök, a kapzamal állt, aki az adószedésért és a regisztrációkért volt felelős. A birodalom decentralizációs periódusa idején a csorbadzsi mellé az aján (aki általában helyi földesúr, tehát nem a központi hatalom képviselője) *szubasit* nevezett ki, hogy tevékenységét ellenőrizze. A Tanzimat során a központi hatalom megerősítése céljából létrehozott *vojvoda* viszont állami hivatal volt (noha gyakran megvásárolták a posztot a helyi elithez tartozó keresztények a szultáni kincstártól), elvileg az ajántól független s vele egyenrangú, de a gyakorlatban sok helyütt együttműködtek.

Keresztény társadalmi elit tehát létezett (muszlim helyi elit mellett) az 1830-as években,³⁹⁵ de a rang nem volt örökíthető (a vagyonnal ellentétben). E rétegek gazdasági hatalmának növekedése (adószedés) ennek örökítéséért és a politikai hatalomért való küzdelem felerősödését eredményezte, miközben a társadalom többi rétege részben jogokat veszített. 1821-ig a bolgár földeken bevett volt a fegyverviselés, de Ypszilanti felkelése (illetve a bolgár részről csatlakozó Szava bimbasi és Szlivnoi Mihalaki tevékenysége) miatt ezt megtiltották.³⁹⁶

A szpahiluk csiftlikké (goszpodarlikká) alakulásával párhuzamosan nőtt a csorbadzsiak szerepe, ugyanakkor csak kis részük volt kizárólagosan földbirtokos. A csorbadzsiak zöme 1856 után vagy nagyállattartásból élt, vagy adóbérlő, gyáros vagy hitelező volt, mint például a Csalakov-klán. A csorbadzsiak gazdasági erejére és politikai hatalmára jellemző, hogy e klán 1827-től kezdve folyamatosan jelentős adóbérlő család volt egészen a krími háborúig, a balkáni beglik zömét ők gyűjtötték be. Adószedő apparátusuk fegyverviselési jogára utal, hogy a helyiek Keszjakov szerint „bolgár hadseregnek” nevezték azt, és a klán ügyintézői, beosztottjai szintén

394 A csorbadzsiak Szent György és Szent Demeter napján ültek össze beszámolni tevékenységükről, illetve átadni a beszedett bírságokat, adókat.

395 A helyi elithez tartozó *kádi* jogilag az aján vagy a vojvoda alatt állt, de hivatalát pénz fejében Konstantinápolytól nyerte, hat hónapra 7000 piasztert kapott, illetve minden beszedett piasztér után 2,5%-ot. A hivatal jellegéből következően viselői muszlimok voltak, de ők lehetek a helyi közösségből származók is. Végeredményben az elit nemcsak helyi és állami-hivatali elite volt bontható, hanem keresztény és muszlim elite, illetve ezek kombinációira. A kialakuló kettős identitás megnehezíti az egyes személyek és csoportok szerepének értékelését.

396 Statistische Mitteilungen i. m. 162–166. Elvileg bolgár még fegyverkovács sem lehetett, nehogy kitanulja a fegyverkészítést. A gyakorlatban azonban a török fegyverkészítőnek lehetett bolgár inasa, legénye, így eltanulták a fortélyokat, és Sumenben több bolgár fegyverkovács működött. Pisztolyt főként Szlivenben készítették, flintát pedig Gabrovóban, jatagánt Vidinben és Szófiában kovácsoltak.

nagy presztízsnek örvendtek. 1838-ban például Larisza környékén 500 embert foglalkoztatott az adószedő-hálózat a fegyveres kíséret nélkül.³⁹⁷ Ebből juhász 100, segédek száma 200-300 volt, a többi adminisztrátor. A Csalakovoknak 700 embere volt, ebből 400 juhász, 300 adminisztrátor, rokonuk, Joakim Gruev szerint. Míg a balkáni beglik a Csalakovok kezén volt, ez több száz koprivsticai családnak nyújtott megélhetést Mihail Madzsarov visszaemlékezése szerint – a kettős könyvvitel éppúgy hozzájárult ehhez, mint a lopások és „ajándékok”.³⁹⁸

Az adóbérllet hatalmas üzlet volt, amit a következő számokkal tudunk bizonyítani: a plovdivi szandzsák 177 falujának *ösür* (tized) adóját 2,7 millió grosért adta el az állam 1850-ben, ugyanakkor 3,5 millió gros folyt be belőle, mivel az adó begyűjtése 120 ezer gros volt (5%), a 633 ezer gros értékű tiszta hasznon (18%) a négy fő-adóbérlő osztozott (mint láthattuk, más tevékenység sem mutatott ennél nagyobb haszonkulcsot, tehát kifizetődő volt). Hárman közülük keresztények voltak. Ráadásul az adóbérlletet kiadták „alvállalkozóknak”, úgyhogy egy adóbérlőre átlag két-három falu, 32 ezer gros megvásárlása jutott.³⁹⁹ Azaz csak erre a szandzsákra 80 olyan ember jutott, aki be tudott fektetni 30 ezer gros! Ez volt a helyi elit. Jellemző módon például a Csalakovok betörése az „adópiacra” a beglik bevezetése előtt jelentős szerepet játszó albán adószedők (ők főként végrehajtok voltak) és támogatóik nemtettségét váltotta ki, akik az aukciókon is igyekeztek revansot venni, illetve fegyvereseik a beszolgáltatásokat is hátráltatták, s a Csalakovok csaknem csődbe is mentek emiatt 1845-ben. (Azonban helytelen lenne pusztán etnikai indíttatású küzdelemnek tekinteni e harcot, mert bár Csalakov a vezető pozíciókba valóban bolgárokat tett, kiszorítva az albánokat, valójában két üzleti kör összezapása állt a háttérben.)

Ehhez képest elenyésző az olyan *visszaélésekből* származó jövedelem (a fenti példa ugyanis törvényes, bár etikailag támadható eljárás során szerzett vagyonról szólt), mely miatt a bolgár történetírás a csorbadzsik társadalmi szerepét igen elmentősen ítéli meg (noha a jogtalanság kirívóbb, az alvállalkozó adóbérlők pedig innen szerezték a jövedelmüket). A marxisták az elnyomó uralkodó osztály részeként tekintettek rájuk (így soraikban a bolgárookra is), részben azért, mert összefonódtak az oszmán hatalommal: a csorbadzsik, jogköriükkel élve 1854-ben 3000 embert küldtek Trjavna környékéről robotolni. Elena csorbadzsija szintén 1854-ben 3200 aratómunkást küldött a szultáni nagybirtokokra Trákiába.⁴⁰⁰ A krími háború idején Ljaszkovecben azt is megtehették, hogy a hadsereg élelmezésére kért nyolc szekér helyett húsz szekeret állítottak elő, s ezen saját hasznukra szállították a kötelezően begyűjtött élelmiszert (melynek egy részét ráadásul kisajátították). Így a korábban egyébként szegény csorbadzsik 80 ezer gros haszonra tettek szert – számol be Georgi Rakovszki.⁴⁰¹ 1864-ben Sztefan Sterbanov ellen érkezett panasz:

397 *Lyberatos, A.*: Men of the Sultan i. m. 67–68.

398 *Keszjakov, H.*: Valko i Sztojan Todorovi Csalakovi. Pomeklo zsvivot i dejnoszt. Plovdiv, 1935. 26.; *Gruev, J.*: Moite szpomeni. Plovdiv, 1906. 10.

399 *Janeva, Szv.*: Balgari – otkupuvacsi na danaci i. m. 60–65. Ráadásul a szandzsákban az *ösür* bevétele 1860-ban már 9 millió gros volt.

400 Mind Trjavnában, mind Gabrovóban a csorbadzsik a szubasik és csendőreik (*zaptie*) mellett álltak ki a vitákban, és természetesen viszonzásra is számíthattak. Kotel csorbadzsijai is meglehetősen konzervatívak voltak (Georgi Rakovszki ellenük fellépő apját börtönbe is küldték).

401 Idézi: *Hrisztov, Hr.*: Kam vaprosza za klaszite i klaszovite otosenija i. m. 76.

csorbadzsiként ingyen dolgoztatta a panagüristei asszonyokat manufaktúrájában. Najden Gerov konzul levelezéséből tudjuk, hogy Mihalaki Gümüsgerdán manufaktúráiban szintén ingyen dolgoztatta néhány falu lakosságát.⁴⁰²

Ugyanakkor Janeva rámutat, hogy az adóbérlők gyakran adakozók voltak: Szalco Csomakov a bacskovói kolostor építését támogatta, Georgi Csalakov az 1846–1848 között begyűjtött beglikből 785 ezer gros haszonra tett szert, de ebből legalább 100 ezret különböző oktatási és vallási intézmények dotálására fordított,⁴⁰³ igaz, a bolgár ügyet legalább annyira támogatta, mint a görögöt. Azaz inkább mecénásként funkcionáltak, mint a nemzeti ügy élharcosaiként. Topcsilestov 1838 körül 300 ezer gros kölcsönt adott bolgár templomoknak és iskoláknak – igaz, a sztambuli Fenerben. Az adóbérlő Atanasz Hadzsisztojanov a *Ljuboszlovie*, Hriszto Karamikov a *Dunavszki lebed* című lapot (Georgi Rakovszki lapja) támogatta, melyek mind a nemzeti újjászületést propagáló orgánusok voltak.⁴⁰⁴ E réteg nem feltétlenül volt érdekelt a függetlenségben, bár később remekül használta ki annak gazdasági-politikai lehetőségeit, hatalma átörökítése céljából. Olyan családok szerezték a vagyonukat adóbérlésből, akik később, a függetlenség után a politikai elit soraiba emelkedtek, a gazdasági és társadalmi hatalom mellé tehát a politikai hatalmat is birtokolták. Ilyen volt a később politikai ellenfélle váló, miniszterelnököt adó Gesooglu (Gesov) és Radoszslavov család.⁴⁰⁵

E csorbadzsik nemzeti affinitása máig vitatott, hatalomgyakorlási technikáik, kapcsolati hálójuk kiépítése és kapcsolati tőkéjük működtetése viszont tanulságos, hiszen gyors felemelkedésük sok riválisnak szemet szúrt, ezért jól kellett manőverezniük. A Koprivsticából származó Csalakovok Plovdivba településük után, 1817-ben eleinte a céhes posztómesterek, az abadzsik szövetségesei lettek, részt vettek az új mesterek beiktatási ünnepélyén és segítettek megdönteni a céhes vezetők – a régi öröklési alapon működő városi görög arisztokraták, a *dzselebi* – hatalmát, amit a görög szabadságharc tetőzött be végérvényesen.⁴⁰⁶ Hamarosan azonban a céhes vezetők fejére nőttek és a városi középiskola vezetését is megszerezték tőlük 1823–1846 között. 1833-ban a városi kórház vezetését is átvették a céhektől, és egy templom jövedelmét ajánlották fel működtetésére. A klán (leveleiben többes szám első személyt használva) 1834-ben elemi iskolát létesített. A klán társadalmi pozícióira, gazdasági erejére jó példa, hogy a plovdivi középiskolának 1831-ben 36 cég és egyén által felajánlott 33 ezer kurusból 11 ezer kurust négy Csalakov adományozott. Noha a céhek folyton panaszkodtak túlhatalmukra, a Csalakov-klán megtette azt a szívességet, hogy kiszorította a városból a helyi adókat (például *gümriük*) felügyelő örmény adószedőket és hitelezőket (*sarrafa*), igaz, miután rendbe hozták a város költségvetését, át is vették a pénztár kezelését. 1833-ban a várost vezető Csalakovok építették újjá a tűzben leégett (rossz nyelvek szerint leégett) rilai kolostorokat mint városi vezetők (*gradonacsalnik*). A perusticai kolostor adósságállományát szintén átvették az albán bégektől és az örmény hitelezőiktől. Ezt követően a kolostort a plovdivi isko-

402 Natan, Zs.: Klaszi i klaszovi odnosenija v epohata na balgarszkoto vazrazsdane. Isztoriczeszki Pregled, 1945/1. 36.

403 Janeva, Szv.: Balgari – otkupuvacsi na danaci i. m. 294.

404 Uo. 301–321.

405 Uo. 56.

406 Lyberatos, A.: Men of the Sultan i. m. 71.

lák hitelintézetévé alakították át (s nem a bolgár nemzettudat erősítésének szellemi bázisaként használták). A plovdivi görög középiskola pénzügyeinek felügyeletét, tőkéjét kötvények formájában koprivsticai rokonaikra és lekötelezettjeikre bízta (itt tanult sok bolgár, például Najden Gerov is, de a Csalakov gyerekek egy része is). Lyberatos szerint az itt vázolt folyamat egy vidéki elit városba szivárgását jelentette, mely az 1840-es években a régi városi elittel való összetűzésben csúcsosodott ki, mely látszólag nemzeti jelleget öltött, így az elit mögé állítva az elittel csak közvetve érintkezést mutató szélesebb tömegeket. A Csalakovok nemzeti affinitása ilyen szempontból izgalmas jelenség. Mikor a városba költöztek, a klán nőtagjai görögösítették nevüket. A város görög (és nacionalista) tanárának, Cukalasznak görög nyelvtankönyvét 1835-ben a Csalakovok pénzén adták ki. Ugyanakkor bolgár iskolákat is támogattak, amiért is a bolgár nacionalista April Vaszilov védelmébe vette őket.⁴⁰⁷ Levelezésük egy része görögül folyt, más része bolgáruul és törökül, de görög betűkkel, az üzleti levelezésüket pedig bolgáruul vezették.⁴⁰⁸ Mivel legkevesebb 700 ember megélhetése függött közvetlenül tőlük, szerepük a vidéki bolgárság felemelésében jelentős volt. A városban éleződő ellentéteket tévesen interpretálja Nikolaj Gencsev, amikor annak nacionalista színezetet ad,⁴⁰⁹ s írja, hogy a grekofileknek sikerült a bolgár középiskolából a Csalakovok által kinevezett, mérsékelt nézetű Joan Muszikosz eltávolítását elérni és a radikális hellén Georgakisz Popkonsztantinovval helyettesíteni. A két személy ugyanis testvér, ráadásul mindketten a görög kórus tagjai, az iskola oktatási nyelve pedig nem a bolgár, hanem a görög volt. A Csalakovok attól függetlenül is pártolták a bolgár kultúrát, hogy 1834-ben görög iskolát alapítottak a városban a bolgár tanárok hiánya miatt: Zahari Zograf ikonfestő hívására ide érkezett volna Neofit Rilszki, aki – állítólag – csak a városban dúló járvány miatt nem lehetett az alapítandó bolgár középiskola vezetője, viszont helyette az elemi iskola igazgatója lett a Csalakovok ősi fészkeiben, Koprivsticában.⁴¹⁰ Tény, hogy a család eddig megszerzett pozícióit nem akarta kockáztatni a városban a radikális bulgarofilek felkarolásával (akik Zahari Zografal az élükön hazugnak nevezték a klán vezérét) és a görögös értelmiség magára haragításával (a harc egyébként is árt az üzletnek). A nacionalista, mindent feketén-fehéren látó historiográfia szerint viszont a család ravasz taktikája ezzel éppen a két csoport közötti széthúzást erősítette fel. De valójában ekkor még a bolgár érzelmű értelmiség is úgy tartotta, hogy a görög egyfajta nyelvi belépő Európába (például Petar Beron). Nikifor érsek pedig maga szentelte fel a bolgár iskolát Koprivsticában, hiszen a Csalakovok szövetségese volt. Ugyanígy korábban a krétai Ilarion tirnovói érsek is támogatta Rilszkit a bolgár iskola megteremtésében Gabrovóban 1835-ben, éppen a helyi elittel szemben⁴¹¹ – noha támogatásának alapja nyilván nem Rilszki bolgár volta, hanem egyházi személyként elismert tudós tekin-

407 Lyberatos, A.: Men of the Sultan i. m. 78.

408 Még üzletfeleik, például a vlah Micsora is bolgáruul írt hozzájuk, bolgáruosan, Kiriakovként aláírva a nevét. A beglik-üzlet nyelve a régióban alapvetően a bolgár volt – valószínűleg azért, mert a térségben vezető szerepet betöltő család anyanyelve is ez volt.

409 Gencsev, N.: Vazrozdenszkijat Plovdiv. Prinosz v balgarszkoto duhovno vazrozsdenie. Iztok Zapad, Szofija, 2007. 146.

410 Lyberatos, A.: Men of the Sultan i. m. 79–80.

411 Sznegarov, I.: Prinosz kam biografija na Neofit Rilszki (gracki pismo do nego). BAN, Szofija, 1951. 54–56.; Radev, I.: Isztorija na Veliko Tarnovo XVIII–XIX vek. Szlovo, Veliko Tarnovo, 2000. 85–97.

télye volt. Miként az ellentét sem csupán nyelvi: a vidék és a város, a hatalmon lévő elit, valamint a feltörekvők és szegény műveletlen tömegek (*szíromasija*) szembenállása is kifejeződött a két nyelv rivalizációjában, mely kapcsolatról a valóban görög érzelműek eleinte úgy gondolták, hogy a bolgár jó szövetséges lehet a fanarióták 1821–1830 után meggyengülő pozícióinak megerősítésében.

A Csalakov-klán később sem szakított sem a fanarióta papsággal (az önálló bolgár egyház támogatása mellett), sem az oszmán államhatalommal: a családi stratégia része volt beépülni minden struktúrába, hogy probléma esetén az egyik ág megsegíthesse a másikat. Ez az összetartó erő az esetleges családon belüli ideológiai különbségeknél is erősebbnek bizonyult: egy Csalakov az Oszmán Államtanács (*sura-yı Devlet*) tagja volt még 1868–1872 között, egy másik ezredes az oszmán hadseregben, a klán nőtagját feleségül vevő Joakim Gruev a plovdivi szandzsák helyettes főnöke volt. Nem meglepő ezek után, hogy az 1876-os felkelés idején a klán az oszmán államhatalmat támogatta, hiszen számára ez biztosította a prosperitáshoz szükséges gazdasági, jogi, társadalmi környezetet és biztonságot. De ugyanígy az egyébként erősen nacionalista görög Gümüsgerdánok is támogatták az oszmán uralom fenntartását, hiszen megrendeléseik az államtól jöttek.⁴¹²

Az úgynevezett régi csorbadzsik eme rétege mellett hamarosan feltűnt egy új (vagy mint a Csalakovok esete is mutatja, korábban kiszorított) társadalmi réteg (az új csorbadzsik), mely jogot formált a politikai és gazdasági hatalom egy részére. Ennek előzménye pedig az volt, hogy a muszlim birodalmi tisztviselők, hogy túlzottan meg ne erősödjön a csorbadzsiréteg, egyúttal 5–10 tagú városi tanácsokat is alakítottak, ahol zömmel a bolgár (céhes) iparosság képviseltette magát. A 18. században a Balkánon már sok helyen megjelent az autonóm városközösség, ilyen volt a jellegzetes vlach–görög–szláv–albán kereskedőváros: Moszkopolisz⁴¹³ és Krusevo. E réteg azonnal összeütközésbe került a csorbadzsikkal az adók felhasználását és az autoritást illetően. Így kialakult a kereskedőkől is egy „fiatal – nemzeti” csorbadzsiréteg, mely nem volt görögbarát.⁴¹⁴ Tevékenységük a nemzeti egyház propagálása mellett a nemzeti nevelés fellegráinak számító iskolák megnyitására összpontosult, nem véletlen, hogy az első az iparosok és kereskedők fellegráinak számító Gabrovóban nyitotta meg kapuit. 1840-re az iskolák száma 13-ra emelkedett a görög papság ellenkezése ellenére.⁴¹⁵ A régi csorbadzsik

412 A csorbadzsikérdésről lásd még: Pletnyov, G.: Csorbadzsii i balgarszkata nacionalna revolucija. Vital, Veliko Tarnovo, 1986. 1–8.; Sztefanova, M.: Kniga za balgarszkite csorbadzsii. Univ. Izdatelstvo „Szveti Kliment Ohridski”, Szofija, 1998. 21–26.

413 Moszkopolisz 40 ezer fős város volt, de az albánok 1769-ben és 1788-ban felprédálták, mert a városlakók támogatták az Orlov-expedíciót. Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: Balkan Economic History, 1550–1950 i. m. 45.

414 1850 körül Szkopjében a kereskedők bolgár vladikát és templomot akartak, de a helyi csorbadzsik az új görög templomot és papot részesítette előnyben. Prilepben a kereskedők szintén nehezményezték, hogy a görög vladika számára kell adót fizetniük. Hrisztov, Hr.: Kam vaprosza za klaszite i. m. 70.

415 A plovdivi szlávok iskolaügyét a csorbadzsik ígérete alapján 6000 gossal mozdították volna elő Neofit Rilszki visszaemlékezése szerint 1836-ban, de a helyi görög metropolita és a görögbarát értelmiségiek ekkor ezt megakadályozták – még 1846-ban is. A leghíresebb bolgár ikonfestő, Zaharij Zograf ezért ábrázolta a kárhozatra ítélték között a plovdivi csorbadzsikat a bacskovói kolostor Utolsó ítélet című képén. A rendszer büntetlen kritikája ekkor még csak egy olyan személyiség számára volt lehetséges, aki a szentek ábrázolására vonatkozó Harna-

viszont nyomást tudtak gyakorolni a tantervre és az oktatók kinevezésére,⁴¹⁶ ezért nemzetietlennek bélyegezte őket az ellenzék. Grancsarov – felülbírálván az osztályszempontok alapján vizsgálódó Hrisztov álláspontját, aki szerint a csorbadzsi a 19. század közepétől retrográd tendenciát testesített meg – a nemzet fejlődése szempontjából mindenképpen hasznosnak ítéli szerepüket (tényleges tevékenységükön túl), hiszen évszázadok óta először ők hozták létre a bolgár elitet: Mincsolu és Topcsilestov már 1860-ban beadvánnyal fordult a Portához az önálló bolgár egyház megteremtése érdekében. Topcsilestov és Georgi Csalakov tagja volt az exarchátus tanácsának 1872–1875 között.⁴¹⁷

A költségvetési bevételek további növelését célzó és az egymással rivalizáló bolgár társadalmi rétegek közötti harcot kihasználó visszarendeződési kísérlet során az 1832-től működő helyi adószedők helyére 1842 után ideiglenesen újra állami adószedőket neveztek ki, ami az adóemeléssel és a vasútépítések miatt újra elrendelt kötelező kényszermunkával együtt felkelésekhez vezetett.

De ideiglenes győzelem volt csupán az iparosok részéről, hogy 1842-ben a török állam saját megbízottjaira bízta az adószedést, mert az 1850 után újfent a csorbadzsi kezébe került, akik immár ötévente fizettek e joguk meghosszabbításáért a Portának. Zajlott a küzdelem nemcsak a kézműves-kereskedő és csorbadzsi réteg, de az előbbiek és az oszmán államhatalom hivatalnokai között is. Az utóbbiak már az 1840-es években megígérték a tartománygyűlés (*medzslisz*) hatalmának kiszélesítését, de a csorbadzsi a fanarióta papsággal közösen itt is megszerezték a pozíciókat (1870-ig, az exarchátus létrehozásáig). Csak 1860 után kapott helyet itt legalább egy, az obstina tanácsából választott képviselő.

1857-ben a török hatóságok szabályozták a csorbadzsi jogkörét és kötelességeit, korlátozva a hatalommal való visszaélést. Tirnovóban a tisztség egy évig tartott, két év eltelté után volt csak újraválasztható a korábbi csorbadzsi, a tevékenységükről egy bizottság előtt kötelesek voltak beszámolni, szolgálataikért fizetést (*hak*) kaptak, választásukat a *medzslisz* erősítette meg, ellenszolgáltatás nélkül be kellett fogadniuk és élelmezniük a hivatalosan a helyszínre küldött állami tisztviselőket, tilos volt kisajátítani vagy áron alul megszerezni javukat, nem kényszeríthették fizetetlen robotra a lakosságot, a lakosságnak joga volt panasszal élni tevékenységük ellen a török hatóságoknál, s nem szedhetek adókat a kormányzat által kirótt adókon túl.⁴¹⁸

nija szabályait is áthághatta más festményein (gatyában ábrázolta a pokolra jutókat), egy egyszerű tanár gyakran szabadságával és állásával fizetett ilyen irányú tevékenységéért. Nagy K.: Hej, Balkán! I. m. 238. Haszkovóban a görögbarátok azzal érveltek a bolgár iskola ellen, hogy kapcsolataik Plovdivhoz és Edirnéhez kötik őket, s bolgárul ott nincs kívül levelezni. Azaz a bolgár írásbeliség terjedésének feltétele az volt, hogy a városi központokban is pozíciókat szerezzen a bolgárság. Noha 1843-ban iskola nyílt a térségben, 1852-ben a görögbarátok megölték a tanítót, Atanasz Csolakovot, Neofit Rilszki tanítványát. Koszev, D.: Proszvetnoto dvizsenie v Balgarija prez parvata polovina na XIX vek. Isztoriczeszki Pregled, 1945–1946/2. 184., 190–191. Az elgörögösödés jelensége is megér néhány gondolatot. A hilendari monostor anyakönyvében a 18. század végén 157 nevet jegyeztek le, ebből 15 volt görög és 15 egyházi jellegű keresztnév, a többi bolgár. 1806-ban a görög nevéük mind Anhialóból származtak. 1872-ben ugyanebben a regiszterben az 560 összeírt közül már csak 11 viselt bolgár keresztnevet. Tonev, V.: Balgarszkoto csernomorie i. m. 58.

416 Például Kúszkendilben bezáratták az iskolát.

417 *Janeva, Szv.*: Balgari – otkupuvacsi na danaci i. m. 307–326.

418 *Hrisztov, Hr.*: Kam vaprosza za klaszite i. m. 73.

E két társadalmi réteg – forradalmi mozgalmakban is tükröződő – küzdelmére tipikusan jellemző, hogy Georgi Mamarcssev az orosz katonai beavatkozásra apelláló 1829. évi szliveni felkelés kudarca után a bolgár kereskedők támogatását kérte, de az 1835-ös újabb felkelést vezető Atanaszov Dzsamszsjetát éppen a kereskedőkkel rivalizáló csorbadzsik árulták el,⁴¹⁹ akik ugyanakkor 1820 körül még 10 ezer fős bolgár hadtest felállítását tervezték, hogy Szerbiából betörjön a birodalomba a hellén Filiki Hetairia (!) mozgalmát támogató (Sztjoan Csalakov). Ugyanaz a Topcsilestov, aki a bolgár nemzeti egyház megteremtését még támogatta, 1860 után elutasította Panajot Hitov és Filip Totju bolgár forradalmi csetáinak felszerelését.⁴²⁰ Összességében tehát a csorbadzsik szerepe a bolgár nemzeti mozgalom fejlesztésében tagadhatatlan, noha elsősorban nem ez a cél, hanem saját társadalmi-gazdasági pozíciójuk bebiztosítása vezérelte őket: a csorbadzsi egyszerre volt nemzeti és lojális elit réteg.

1857-ben Elenában olyannyira elmérgeződött a helyzet a „régii” és „új” csorbadzsik (kereskedők, kisiparosok) között, hogy a török államhatalomnak kellett közbeavatkoznia. A tirnovói kádi és egy konstantinápolyi efendi érkezett a városba, hogy az Andrej Robovszki pap vezette „új” ellenzék panaszait kivizsgálja. A muszlim hatóság új választások kiírásáról döntött, ahol a korábbi ellenzék (a nemzetiek) győzött. Sumenben a céhes vezetők elégedetlenkedtek: a konzervatív városi vezetés manipulálta a helyhatósági választásokat, sok céhest távol tartott a választástól, így a konzervatív, adóbérlésből, uzsorából meggazdagodott csorbadzsikat választották újra.⁴²¹ A konzervatív csorbadzsik közül kiemelkedett a szófiai Hadzsi Mano, aki a tized beszédését is kontrollálta, Kotelben Tino Gubidelnik (a Gubidelnikov család hatalmát generációkon keresztül tovább tudta örökíteni) és a kazanliki Sztjoancso Grujoglu.

Az 1864. évi reform ugyan – melyben minden település minden vallási közössége köteles volt két mukhtárt (csorbadzsit) választani soraiból⁴²² – a kézműveskereskedők (új csorbadzsik) győelmét hozta a régi elit felett, de ez a réteg is hamar népszerűtlenné vált, hiszen a török kormányzat a vilajet-reformmal együtt ravasz módon egyúttal megnövelte a földadókat is.⁴²³

419 *Ortayli, I.*: Az Oszmán Birodalom i. m. 74.

420 *Janeva, Szv.*: Balsari – otkupuvacsi na danaci i. m. 326–331.

421 *Hrisztov, Hr.*: Kam vaprosza za klaszite i. m. 77–78. A régiék és a nemzeti csorbadzsik küzdelméről lásd még *Dzsumaliev, G.*: Proteszt na sumenszkite esznafi szrestu izbora na njakoi csorbadzsii v szasztava na cerkovno-grazsdanszkata obstina. Izvesztija na Balgarszkoto Isztoricseszko Druzsesztvo, Szófia, 1967. 181–187.

422 *Egy évre* választható minden 28 éven felüli, 50 gros egyenes adónál többet adó férfi, de a kajmakámnak is meg kellett erősíteni a helyiek választását. A mukhtár munkáját a szintén egy évre választott 3–12 fős tanács segíti, ellenőrzi (például adószedés).

423 *Lampe, J. R.–Jackson, M. R.*: Balkan Economic History, 1550–1950 i. m. 148. 1871-ben újabb reform lépett életbe, municípiumok (*beledie*) alakultak a városokban, melyek már az utakért, iskolákért, kereskedelemért stb. is felelősek voltak. Kötelesek voltak elszámolni a rájuk bízott pénzzel és évente költségvetési tervet készíteni. A tisztviselőket a helyi közösség választotta. De Bulgáriában ez sem működött minden esetben: a tisztviselők elmulasztották a beszámolót, és senki nem vonta felelősségre őket, olyan pénzeket szedtek be, melyre nem volt felhatalmazásuk és olyan célokra költötték, mely nem egyezett a lakosság többségének érdekeivel. A kereskedelmet is ellenőrzésük alatt tartották. *Hrisztov, Hr.*: Kam vaprosza za klaszite i. m. 75–76.

A patthelyzetből az áttörést meghozó radikális réteg eredete Meininger szerint nem paraszti, nem is iparos-kereskedő, hanem zömmel értelmiségi volt. A tanári réteg fele külföldi neveltetésben részesült, ezek fele pedig Oroszországban tanult. A tanárokat sokszor elég hamar elbocsátották nézeteik miatt, ezzel viszont még jobban elkötelezték magukat a radikalizmus mellett. Eme álláspont kizárólagossága azonban nem tartható. Egyfelől, a mozgalom zászlóvivői lehet, hogy e rétegből kerültek ki, ugyanakkor 10 ezer bolgár kereskedő élt Bukarestben,⁴²⁴ ők szolgáltatták a felkelésekhez szükséges anyagi és szellemi tőkét (részben a fiatalok neveltetését), de Mamarcsev hadseregét is Havasalföldön szerelték fel. Az 1876-os Sztara Zagora-i felkelők nagy része céhes legény és mester volt (Sztambolov és T. Ikonov szervezték a harcot).⁴²⁵ A forradalom nagy alakjai, Todor Kableskov, Georgi Ikonov, Zahari Sztojanov vasúti tisztviselőként dolgoztak, melynek nemcsak társadalmi presztízse volt jelentős, de hírforrásként sem volt utolsó. A nyugati egyetemeken kívül (ezek messze voltak és költségesek) a bolgárok itt találkozhattak hús-vér nyugati emberekkel és eszmékkel (a Konstantinápoly–Belovo-vonalat Maurice Hirsch báró építtette). Szintén megfigyelhető a bolgár polgárság forradalmi mozgalmakban játszott erősödő szerepe az 1850. évi vidini felkelésben is, amikor szultáni fermánt kiharcolva önszerveződés kezdődött a félautonóm Északnyugat-Bulgária megeremtéséért.⁴²⁶

Bolgár fogalmak szerint persze az említett foglalkozásokat űző személyek táján értelmezve az értelmiség közé sorolhatók (ezt egyébként is képlékeny fogalom). A bolgár értelmiségbe Gencsev szerint körülbelül 9500 ember tartozott – mindenkit idesorolt, aki külföldön végezte iskoláit, sőt azokat is, akik külföldön tanultak, de nem szereztek képesítést, és hazatérve tanárként tevékenykedtek. Odahaza betöltött pozíciójuk szerint e 9500 ember fele valóban tanár volt, ahogy Meininger írta (és így a városi elit politikai harcának kiszolgáltatót), 33%-a viszont pap (az exarchátus léte 1870 után számukra a politikai-szellemi szabadság légkörét jelentette), 1,4%-a hivatalnok és 2%-a orvos. 14%-uk kifejezetten gazdag családból származott, ötödük módos volt, a középrétegek részesedése 58% volt, s csak 7%-uk származott kifejezetten szegény közegekből. Apjuk foglalkozása szerint kisiparos családból jött hatoduk, nagykereskedők gyereke volt szintén hatoduk, tanár gyermeke 18%, pap fia negyedük, ikonfestők gyermeke 8% (ez nagy presztízsu foglalkozásnak számított), földművesek gyermeke volt 4,5%, nagyiparosoké 2,5%. Látható, hogy tényleges foglalkozásuk ellenére egy igen heterogén eredetű csoportról van szó, melynek orientációja is – eltérő származási közegek, iskoláik és a beszélt nyelvek alapján – magában hordozta a függetlenség utáni ellentétek gyökereit. Oroszul 803 beszélt, törökül 755, görögül 877, románul 403, szerbül 158, csehül 146, franciául 994, németül csak 284, olaszul pedig 56. Iskoláik alapján (csak a képesítést szerzettek statisztikáját figyelembe véve) 263-263 fő kötődött az Osz-

424 A bolgár sajtót is az országon kívül élő kereskedők és értelmiségiek hozták létre: Fotinov Izmirben alapította a Ljuboszloviét 1844-ben, s 1846-ban Lipcsében jelent meg a Bulgarszki Orel. *Ortalyli, I.*: Az Oszmán Birodalom i. m. 76.

425 *Natan, Zs.*: Klaszi i klaszovi otnosenija i. m. 45.

426 Mely egy hónapig működött, aztán a központi hatalom lecsukott 20 obstinavezetőt, akik csak 1853-ban szabadultak orosz közbenjárásra. *Kuzmanov, P.*: Za szabitija szled vasztanieto ot 1850 g. v Balgarija. *Isztoriceszki Pregled*, 1987/2. 48–62.

mán Birodalomhoz és Oroszországhoz, Romániához 158, Görögországhoz 124, Csehországban és Szerbiában végzett 64-64 fő, Besszarábiában 83, Franciaországban 51, Németországban 27, Horvátországban 24 fő. Az értelmiség politikai aktivitását tekintve is differenciált a helyzet. Nem minden tanárból lett forradalmár. A cseták 1850–1875 közötti tevékenységében csak az értelmiség 2,5%-a vett részt (ez talán meglepő, de érthető, ha tudjuk, hogy a cseták létszáma sohasem volt nagy, és hogy az 1850 előtt aktív értelmiségiek eleve kiesnek a halmazból), a két belgrádi bolgár légióban is csak 2,6%-uk „harcolt”, ugyanakkor az 1876. áprilisi felkelésben már 21%-uk játszott szerepet, az 1877–1878-as felszabadító háborúban pedig 13%-uk harcolt önkéntesként az oroszok oldalán. Az exarchátus megalakítása és megszervezése körüli harcban 20%-uk vett részt (a papok aránya ennél ugyan magasabb volt, de a vizsgált időszak 1800–1880 közötti évekre vonatkozik, így sokan már nem éltek 1870-ben), az olvasókörök megalakításában, működtetésében viszont kétharmaduk játszott szerepet. 1870 előtt 43 olvasókör működött bolgár földön, ebből 5 falun. Nem meglepő módon az értelmiség létszáma és aktivitása 1870 felé növekedett: 1870–1880 között volt aktív 1803 fő (25%), 1861–1870 között 22%, míg 1841–1850 között csak 577 fő (8%), 1811–1820 között pedig 165 fő (2,5%) (természetesen egy embert több periódusba is besoroltak).⁴²⁷

A gülhanéi hatt-i serif paradox módon erősítette a balkáni parasztság mozgolódását is: a niši szandzsákban 1841-ben kirobbant felkelés például eredetileg a Tanzimat rendelkezéseinek megvalósítását tűzte ki célul, mivel a kihirdetett rendeletek zömét a vilajetekben az agák elszabotálták. A Balkánon a kibontakozó elégedetlenség azonban hamar nemzeti jelleget öltött, mivel az agák zöme muszlim török, a parasztok zöme pedig ortodox szláv volt. A szerb támogatás miatt e felkelés hamarosan államellenes tendenciákat is kezdett mutatni. Hasonló fokozatokon ment át az 1850-es vidini felkelés. Ez eleinte a többletterhek, a csiftlik- és gazdaszolgálatok ellen irányult. Itt a helyi elit az állami adminisztráció közreműködésével egész falvakat (Garci, 149 ház) minősített át miri földbirtokból és vont be a *mukátaa*-rendszerbe az 1820-as években (annak adva a birtokot, aki leghamarabb kifizeti a kincstár járandóságát – *muaccele*). A fenti probléma még 1844-ben is aktuális volt.⁴²⁸ A helyi (és itt valóban „feudálissá” fejlődő) elit eltávolítása mellett az önkormányzatiság igénye volt a következő fokozat, ráadásul mindez szerb támogatással. A szintén lázongó Anatóliában ezzel szemben a nagybirtokképzés is alárendelt volt, illetve a keresztény és a muszlim millet tagjai között egyaránt voltak kis- és nagybirtokosok, a rájuk zöme muszlim volt, ezért ott a felkelésekben ez utóbbi államellenes-szeparatista fejlemény már nem következett be (ott viszont a kormányzati reformok elleni fellépés volt gyakori).⁴²⁹ *A folyamat végén a tartományi vezetés, hatalmi helyzetéből adódóan megszerezte a haszonbérletben lévő, magántulajdonná váló kincstári földeket.*

A pomák származású Midhat 1864-es reformjainak közvetlen kiváltó oka nem a birodalom makrogazdasági helyzete, nem is a bolgár társadalmi rétegek

427 Georgieva, Cv.–Gencsev, N.: Isztorija na Balgarija XV–XIX. vek. Tom. 2. Anubisz, Szófia, 1999. 407–412.

428 Dimitrov, Sztr.: Vasztanieto ot 1850 godina v Balgarija. Izdatelstvo na BAN, Prilozsenija 2. Szófia, 1972. 189.

429 Ortayli, I.: Az Oszmán Birodalom i. m. 108.

rivalizálása és az élénkülő forradalmi szerveződés volt, hanem a körülbelül 100 ezer, Krímből és Kaukázusból menekülő cserkesz sikertelen letelepítési kísérlete, akik nem tudván hozzászokni a földműveléshez, visszatértek pásztorkodó életmódjukhoz és rablóbandákat alakítottak az őket sújtó éhínség miatt. Államvédelmi szempontok miatt Midhat előszeretettel erősítette a muszlim elemet a Balkánon (célja egy birodalmi eszméhez hű oszmán nemzet megteremtése volt), ugyanakkor azt is érezte, hogy a felkelések nem kizárólag osztályalapon állnak, s nem is mindig nemzeti indíttatásúak. Fellépésének hátterében mégis leginkább a nagyhatalmak növekvő beavatkozásától való félelem állt, mely 1861-ben Libanon autonómiájához vezetett, miután az angolok és a franciák által szándékosan is szított drúz–maronita ellentétek okozta konfliktus ürügyet teremtett fellépésükre.

Ezek a felismerések arra vezették a központi kormányzat vezetőit, hogy a helyi közösségek, valamint a makrogazdaság mellett a tartományok szintjén is megkezdődjön a reform. 1852-ben szétválasztották a katonai és közigazgatási kormányzati szerepköröket a tartományokban, gyengítve ezzel a szeparatizmust (jelentős előrelépés volt ez az 1808-as fermánhoz képest). Hasonló lehetőséget nyújtott a kontrollra a tartományi gyűlések létrehozása, ahol a vegyes lakosságú tartományokban az így kibontakozó vallási ellentét (például 1875-ben Diyarbakirban)⁴³⁰ a kormányzat malmára hajtotta a vizet. E látszatdemokratikus intézkedés végeredményben a tartományi önkormányzatot és szeparatizmust gyengítette, s valójában a központi hatalmat erősítette a „divide et impera” elvének alkalmazásával. Az oktatás fejlesztése és a helyi elit oszmán birodalmi elitbe emelkedése szintén a kohéziót erősítette, ezért nem tiltakoztak a ruméliai nemzeti iskolák megnyitása ellen.

A hatékony igazgatás igénye miatt egyre növekvő mértékben támaszkodott a központi hatalom a helyiekre, és ezzel levette a központi költségvetésről a terhek egy részét. A tartományi választás mechanizmusa elég egyszerű volt, kiforratlan és manipulációktól nem mentes: a körzet minden faluja küldött öt-öt férfit, valamint a központi település is húszat, akik a bíróságon bejegyzett képviselőjelölteket (feddhetetlen, tiszteletben álló, művelt férfiakat) megválasztották, oly módon, hogy az egyenként megjelenő jelöltek mellé álltak, ha egyetértettek személyével. Ily módon az „elektorok” minden jelöltet megvizsgáltak. Az eljárás többnyire azt eredményezte, hogy az állami apparátus vezetőit, a keresztény millet előljáróit választották meg nagy hasonlatosságot mutatva az oroszországi zemsztvótkban lezajló választások eredményével. A megválasztott tagok foglalkoztak 1864-től a földkérdéssel, a tartományi adóbevételekkel és felhasználásukkal, közintézmények fenntartásának költségeivel, noha sem funkciójuk, sem jogi helyzetük nem volt körülhatárolt (sőt ekkortól kezdve fizetést sem kaptak, ami még ingoványosabb talajt eredményezett). Az 1871-es újabb reform után az állami tisztviselők, vallási vezetők, helyi hivatalnokok (természetes tagok) mellett két választott helyi muszlim és két helyi keresztény egészítette ki a tartományi gyűlést. Az 1877. évi első nép-képviselési gyűlés képviselőinek zömét is a tartományi képviselők tették ki, mivel a köznép csak őket tekintette választhatóknak, sok helyen pedig egyszerűen a kormányzó jelölte ki közülük a nép-képviselési gyűlés tagját.

430 Uo. 140.

II. 41. táblázat.

Az adófizető lakosság átlagos éves agrárbevételeinek különbsége kazánként és etnikum szerint, 1860 után (kurus)

Nemzet	Rusze	Sumen	Sziliztria
Bolgár	431	566	285
Török	393	366	257

Draganova, Sl.: De la production agricole i. m. 91. alapján.

Egyik korábban említett felkelés sem volt megrázó a birodalom szempontjából, csupán a szultáni hatalom, a csorbadzsik és kereskedő-iparos rétegek közötti, társadalmi, gazdasági és politikai síkon egyaránt zajló küzdelem (ne)ki-lendüléseit jelzik: s az 1876-os felkelés is csak a nemzetközi helyzet sajátosságai miatt érhetett el végül sikert, önmagában elbukott. A külpolitikai meghatározottságra jó példa, hogy a Georgi Mamarcsev vezette Zemszko Bolgarszkoe Vojszko által kirobbantott 1829. évi szliveni felkelést éppen a török ellen harcoló orosz (német) Dibics tábornok verte le, akitől a függetlenség elnyerését várták. Az 1876. áprilisi felkelés kitörésekor azonban nem lehetett előre tudni, hogy a nagyhatalmi beavatkozás bekövetkezik-e, a felkelés mozgatórugóit tehát mindenképpen vizsgálni szükséges.

A felkelések bázisa és területi kiterjedése relatíve szűk volt: például az 1876. évi felkelésben zömmel a városi kereskedő-iparos rétegek vettek részt (Koprivstica), a vidéki parasztság és a csorbadzsik nem. Berov szerint a bolgár parasztság gazdagsága a felkelésekhez való hozzáállását is befolyásolta: így például Talasmanli (Sztrelac, Sztara Zagora) lakói átlag 83 uvrat nagyságú és Kajadzsik (Szkalica, Szliven) lakói átlag 125 uvrat (250 dekar) nagyságú birtokkal rendelkeztek, s itt csak a férfilakosság egynegyede fegyverkezett fel 1876–1878-ban, a szegényebb falvak viszont tömegesen keltek fel.⁴³¹ A gazdasági indokok tehát gyakran erősebbek voltak, mint az eszmék, például a nemzeti összetartozás, ez utóbbiakat viszont kitűnően meglovagolhatták azok is, akik érvényesülésüket keresték, pozícióikat féltették.

A vidéki parasztság és a csorbadzsik gyakori kimaradása a szervezkedésből összefüggésben lehet azzal a ténnyel, hogy például Észak-Bulgáriában a bolgár paraszt nagyobb földbirtokkal rendelkezett, mint a török, a csiftlik pedig nem volt elterjedt, a föld nélküli szegényparasztság szinte teljesen hiányzott.⁴³² Másfelől Midhat reformjai 1874-re stabilizálták a parasztság jogi helyzetét, a gazdasági fellendülés és a közvetlen piacra jutás, a földvásárlás szabadsága pedig gazdasági pozícióikon javított. Szlavka Draganova kutatásai szerint Rusze, Sumen, Sziliztria és Berkovica térségében alig volt föld nélküli paraszt, aki volt, az is juhászként kereste kenyerét. Egyedül Sziliztria térségében volt szignifikánsan nagyobb a török földbirtok, mint a bolgár, a többi területen a bolgár gazda földbirtoka 10–60%-kal nagyobb volt, mint a muszlimoké (II. 42. táblázat).⁴³³ Az éves jövedelmeik

431 Berov, Lj.: Agrarnoto dvizsenie v Iztocna Rumelija i. m. 19.

432 Draganova, Sz.: Differentiation de la fortune i. m. 74–86.

433 Draganova, Sz.: Razpredelenie na pozemnata szobsztvenoszt i. m. 164–171.

II. 42. táblázat.

A bolgár és török parasztság birtokméretének összevetése 4 kazában,
1870 körül (dönüm)

Kategória	Berkovica	Rusze	Sumen	Szilisztria
Átlagos birtoknagyság	76	61	60	158
Török birtokok átlagos nagysága	50	57	58 (52 tatár)	189 (74 tatár)
Bolgár birtokok átlagos nagysága	87	67	64	147
Bolgár és török kisbirtokosok aránya (kisbirtok dekárban)	–	15 és 19% (20)	x és 2x (30)	24 és 16% (50)

Draganova, Szl.: Berkovszkoto szelo i. m. 30. és Draganova, Szl.: Imustesztvena i szocialna sztruktura i. m. 98–101. adatai alapján saját szerkesztés.

és jövedelemadóik között sem volt jelentős különbség a törökök javára, sőt ha a jövedelemadó mértékét nézzük, akkor regionális különbségeket ugyan tapasztalhatunk, de a bolgárság negatív diszkriminációját nem feltétlenül (II. 41–43. táblázat).⁴³⁴ Jellemző módon az 1860-as években Vidin környékére betelepülő muszlim tatárok földje kifejezetten kicsi volt – éppen ezért jártak élen az intenzív kultúrák elterjesztésében.

Az északbolgár parasztság öntudatosabb, jobb módú elemeit a forradalomnak csak azzal lehetett megnyerni, hogy a tartományban beszedett adót helyben használják fel, és nőnek jövedelmeik, exportlehetőségeik az iltizám felszámolásával. Illetve még egy dologgal – ha a földosztás haszonélvezője lesz –, ez viszont szembeállította a csorbadzsiakat a föld nélküli, csifliklen dolgozó szegény tömegekkel. *A csorbadzsi elit lényegében remekül látta meg az uralomváltás lehetőségeit (az elitváltást), s a hatalmi támasz nélkül maradó török birtokosok földjeinek potom áron történő megszerzéséből profithoz jutott, kihasználva politikai befolyását a születő államban és a kisparasztság földéhségét.*

Ugyanakkor Berov szerint délen, például Kelet-Ruméliában (ellentétben a korábbi, északi példákkal) mégis volt különbség a muszlim és keresztény földművesek birtoknagyságát illetően – az előbbi javára. Kazanlik térségében 16 tiszta török faluban 8000 lélek művelt 586 ezer dekár földet, így egy főre 73 dekár (7,3 ha) jutott, míg 36 bolgár faluban 1,15 millió dekár jutott a földművesekre, akik tehát átlagosan feleakkora, 34 dekár földet műveltek.⁴³⁵

A parasztság terheit illetően tehát Koszev és Berov ellentétes állásponton vannak, mint Draganova. Koszev a parasztság súlyos terheivel magyarázta a felkelésekben való részvételüket. Ez az 1850-es évek elején igaz volt, de a későbbi felkelésekben a parasztság nem lépett fel egységesen, ugyanis helyzetében – Midhat reformjai idején – javulás állt be, ami nem feltétlenül tehercsökkenésben, mint inkább a globális konjunktúra hatására bekövetkező termelés- és bevételnövekedésben jelentkezett. Véleményünk szerint – s ezt a felkelések lokális és széles társadalmi rétegeket nem érintő jellege is alátámasztja – a következő tényezők játszottak szerepet:

434 *Draganova, Sl.:* De la production agricole i. m. 70–93.

435 *Berov, Lj.:* Agrarnoto dvizsenie v Iztocna Rumelija i. m. 14.

II. 43. táblázat.

Az adófizető lakosság átlagos éves jövedelemadóinak (és így jövedelmének) különbsége kazánként és etnikum szerint, 1860-as évek (kurus, illetve %)

Kaza	Bolgár vergi	Török vergi	Vergi összesen	Bolgár adó egy főre jutó átlaga	Török adó egy főre jutó átlaga	Teljes egy főre jutó átlag	Vergi adó a jövedelem %-ában
Sumeni	31 209	43 479	74 688	66	56	60	bolgár: 11, török: 15
Szillisztriai	34 613	43 950	81 511	45	45	44	bolgár: 16, török: 16

Draganova, Sl.: De la production agricole i. m. 83. alapján saját szerkesztés.

1. Egyrészt jelentős regionális különbségek voltak a későbbi Bulgáriában: az orjahovici körzetben Kozloduj falu 1871-ben 14 ezer kile gabonát fizetett *természetbeni tizedként (ösür)*, Iszmailbunár 39 ezret, Krusevica 13 ezer kile gabonát. Ez hatalmas mennyiség. Gorni Lom háztartása 14 ezer kile gabonát adózott tizedként a 2300 kocsi széna mellett, Rabisa 89 háztartása 19 ezer kilét és 1100 szekér szénát.⁴³⁶ Egy háztartásra 100 és 200 kile, azaz isztambuli okával számolva is legkevesebb 2000 és 4000 oka adógabona jutott. 2000 oka adógabona legalább 16 ezer oka termés, körülbelül 16-20 ha szántóföld átlagos, 1 tonnás hozammal számolva (12%-os adókulcs esetén). De valószínű, hogy itt több volt az adó, mert a földbirtok valószerűtlenül nagy. Kontrasztként ugyanekkor a vráci körzetben Moravica faluban a leggazdagabb ember birtoka 4,5 ha volt, az átlag pedig 1 ha, azaz 1 tonnánál aligha volt több a gabonatermés (és akkor az ugarral még nem is számoltunk). Belogradcsikban Szredogriv falu 71 háztartásából 47, 1000 oka alatti terméssel (és így 2 ha alatti szántott földdel) rendelkezett. Ha figyelembe vesszük, hogy egy fő legkevesebb 250 oka gabonát fogyaszt és egy család 4–6 főből áll,⁴³⁷ akkor jogosan merül fel a kérdés, hogy az év második felében mit ettek és hogyan vetettek ezek az emberek – ha nem volt kiegészítő jövedelmük? Nem véletlenül voltak fogékonyak a forradalmi mozgalmakra. (Ezek után nem is meglepő, hogy a forradalom után Moravica falu birtokszerkezete jelentősen átalakult.)

2. Másrészt – és ezt részletesen kifejti a társadalomról szóló fejezetben – a keresztények számára nem a tized vagy a jövedelemadó, hanem a „hadiadó” olyan többletkiadást jelentett, mely a muszlimokat – látszólag – nem érintette. Kérdés persze, hogy ha valóban a hadiadó a felelős az elégedetlenség növekedéséért, akkor ez korábban miért nem jelentkezett. Ennek oka az, és ezt bizonyítjuk is egy későbbi fejezetben, hogy az 1864. évi reformok után a szegényebb területek hadiadója a kétszeresére növekedett (mindenkinek egyformán legalább 27 gros volt, míg korábban vagyoni helyzethez igazították), ezen szegényebb területek viszont nem tudtak olyan termelésnövekedésre szert tenni, mint a Duna menti régió, miközben kiadásaik nőttek. (A Duna-vidék inkább a megízlelt öngazgatás visszasságai miatt tiltakozott.) A gazdagok (és gazdag területek) számára viszont az új hadiadó tehercsökkenést jelentett, ami ráadásul jövedelemnövekedéssel társult. Ez magyarázhatja

436 Isztorija na Balgarija i. m. Tom. 6. 45.

437 Uo.

Draganova, valamint Berov és Koszev eltérő vélekedését, hiszen eltérő területen és eltérő vagyoni helyzetű rétegek között vizsgáldtak. Mindenesetre Koszev következő példája is azt bizonyítja, hogy a tehetősebbek jelentős része a dzsizjéből, illetve utódából, a *bedel-i aszkerjéből* (hadiadó) származott. A plovdivi szandzsák 800 ezer török líra bevételéből 600 ezret (75%) a bolgárok fizettek 1875-ben, noha a lakosság csak 60%-át tették ki (200 ezer adófizető). Ez egy bolgár adófizetőre 3 líra (300–400 gros, egy főre 75 gros, nagyjából a dunai vilajetével egyenértékű), s a különbség a bolgárok és törökök között egyértelműen a hadiadónak tudható be. Az ugyanis 75 ezer török líra volt, amit csak a keresztények fizettek (itt adózónként 37 gros), enélkül a bolgárok által fizetett adó nagyjából létszámarányukkal egyenlő.⁴³⁸ Ez korábban is így volt: Papadopoulos 1850-es, a dunai vilajetre vonatkozó adatai alapján a keresztény háztartás átlagos adója 60 frank (300 piaszter), a muszlimé 40 frank, s a különbözetért a dzsizje volt felelős.

Csakhogy St. Clair és Brophy véleménye szerint a hadiadó éppen a keresztények számára biztosított könnyebb boldogulást. Egy muszlim ugyanis 8000 piaszter árán válthatta meg magát egy életre a katonáskodás alól. Ez a 20 és 40 éves kor közötti időszakra visszaosztva évi 400 piaszter kiadás, ami nyilván magasabb, mint a keresztények 25 piaszternyi adója. Ha pedig a muszlim nem váltotta meg magát, akkor évi 182 nappal kevesebb ideje volt földjét művelni, mint keresztény társának. A két brit példát is hoz, igaz, nagybirtokról: Mehmed aga Ajvalikból egy 300 kile gabona vetésterületű földet birtokolt, mely után 300 líra adót fizetett. Hat fia közül öt katonáskodott, tehát a birtok igazgatásában nem segíthetett, egy kifizette a 8000 piaszter megváltást, a földműveléshez azonban így is szolgálókat kellett fogadni évi 3000 piaszterért. Ezzel szemben a keresztény Anasztaz Akderéből 500 kile vetésterületű föld után fizetett 300 líra adót, tehát valószínűleg rosszabb termés eredménnyel bírt, viszont négy fia volt otthon, akik egyenként évi 25 gros fizettek a katonai szolgálat helyett (azaz a munkaerő 100 piaszterbe került).⁴³⁹

Szólni kell még a balkáni kultúra egyik sajátosságáról, ez pedig a burjánzó korrupció, mely – az adóberletet nem ideszámítva – szintén kiadásnövelő tényezőt jelentett az egyén, de az állam számára is. Sajnos a korrupció az ortodox egyházba is beférkőzött, miután a 15. században Szimeon pátriárka 1000 aranydukátért vette meg a konstantinápolyi pátriárka stallumát. Olyan híres személyek is, mint Szofronij Vratsanszki pályájának kezdete sem volt mentes ettől a 18. században: a helyi csorbadszik 70 gros árán kívántak neki egyházi pozíciót szerezni, amit a felettese kevesellt, így még harminccal meg kellett tetézni az összeget. 1853-ban a görög Neofit Bizantiosz tirnovói metropolita 100 ezer groszt kért Dorotej bolgár származású püspök vracai beiktatásáért. Bizantiosz maga 1839-ben úgy jutott a metropolitai székhöz, hogy hívei lefizették a Konstantinápolyban a Neofit Bozveli megválasztása érdekében közbenjáró tirnovói küldötteket.⁴⁴⁰ E kiadást szinte belekalkulálták az életpályába (miként a moldvai és havasalföldi fanarióták is), s azt is, hogy e tételnek meg kell térülnie. 1850-ben a dél-macedóniai Kukus városka szlávjai megelégteltek

438 Koszev, K.: Precski za razvitie na kapitaliszticeszki otosennija i. m. 38. 1860-ban a szultáni szükségletekre elkülönített költségvetési összeg értéke körülbelül ugyanennyi, 767 ezer török líra volt, azaz a tartomány éves bevétele.

439 St. Clair, S. G. T.–Brophy, Ch.: Residence in Bulgaria i. m. 168.

440 Pencsev, P.: Kak sze nalivaha osznovite i. m. 15–16.

a görög pap visszaéléseit és elmozdítását kérték a szaloniki oszmán hatóságtól. Erre a környék hét görög püspöke összesen 32 ezer grost gyűjtött Jakub pasának, hogy ne a bolgárok javára döntsön. Mivel az utóbbiak csak 3000 grost tudtak összeadni, így érveik – szó szerint – kisebb súllyal estek latba; dühükben aztán a nagyhatalmak konzulaihoz fordultak, akik végül rendezték az ügyet.⁴⁴¹ A Sztara Zagora-i bolgárok az 1830-as években engedélyt kaptak egy templom építésére, de a helyi aján, Hadzsi Elib túl nagyra találta a templom méreteit és hátráltatta az építkezést. Erre a bolgárok egészen Konstantinápolyig mentek, ahol a nagyvezír titkára nekik adott igazat, sőt elmozdította helyéről az ajánt – igaz, csak kellő mennyiségű arany pénz ellenében. Nem meglepő ezek után – az egyenlő elbánás, illetve a töröktől való védelem hiánya miatt – a bolgárok törekvése a nemzeti egyház létrehozására. A görög egyház éppen közösség-összetartó funkcióit nem tudta megőrizni a szimónia és az anyanyelvi oktatás elutasítása miatt.

1872-ben Mahmúd Nedim nagyvezír elvette Hirsch bárótól a további balkáni vasútépítésre vonatkozó jogot nemzeti érdekekre hivatkozva, majd 400 ezer líra ellenében újra visszaadta a bárónak a koncessziót.⁴⁴² Tehát mind az egyház, mind az állami hivatalnokok, mind a görögök, a törökök, a szlávok gyakorolták a korrupció változatos formáit, nem csoda, hogy a bolgár állam függetlenné válásával sem tűntek el ezek. Noha az állam számára sem volt ismeretlen a korrupció fogalma, a rendszer tehetetlen volt: mikor 1839-ben megkísérelték felszámolni az adóbérlőrendszert, a következő évben alaposan visszaestek az állami bevételek: a hivatalnokok és a komoly kényszerítő (fegyveres) erővel rendelkező adóbérlők elszabotálták a rendelkezéseket, a helyi szervek pedig egyszerűen megtartották maguknak a pénz egy részét.⁴⁴³ A birodalomban használatos sokféle pénzérme miatt a gabrovói csorbadzsik azt is megtehették, hogy a városi tanítókat a nominálértéknél kevesebbet érő pénzben fizették ki.⁴⁴⁴ De nem volt mentes a korrupciótól az újságírás sem: a Konstantinápolyban 1864–1873 között megjelenő *Turcija* újság szerkesztője, Nikola Genovics havi 1000 lírát kapott a bolgár társadalomról szóló információkért cserébe. A forradalmi mozgalmakban szintén megvolt a török titkosrendőrség beépített embere Szvetoszlav Szapunov-Milarov személyében. A kapitalista alapon működő cégek között is feltűnt a korrupció: Papazoglu rózsaolaj-termelő és -exportáló cége a vámosokat fizette le.⁴⁴⁵

Hogy mi az igazság a bolgárság terheinek nagyságát illetően (mivel St. Clair és Brophy példáiban nagyobb birtoktestekről volt szó), az máig vitatott. Az emigráns, orosz külpolitikai érdekeket kiszolgáló Pavel Kaliandzsi 1859-es panaszai szerint, míg a krími háború előtt egy dönümrre 6 gros adóérték jutott, 1859-ben már 16. Egy ártány után a háború előtt 3 gros adót kellett fizetni, 1859-ben már 16-ot. Egy oka selyemért 16 grost, majd 45 grost, és 20%-os adó volt rajta.⁴⁴⁶ Ez a bolgár textiliparnak is új irányt szabott, hiszen a 20%-os adó jelentősen redukálta a

441 *Sapkarev, K.*: Za vazrazsdanieto na balgarstinata v Makedonija. Szófia, 1984. 166–168.

442 *Pasev, G.*: Ot Carigrad do Belovo. Szófia, 1965. 255–258.

443 *Pencsev, P.*: Kak sze nalivaha osznovite i. m. 23.

444 *Burmov, T.*: Dnevnik. Szpomenite mi. Avtobiografija. Szófia, 1994. 103.

445 *Pencsev, P.*: Kak sze nalivaha osznovite i. m. 27–28.

446 *Pletnyov, G.*: Pavel Kaljandzsi za polozsenieto na balgarite szled hattii-humajúna. Isztoriceszki Pregled, 1980/1. 73.

hasznot. A háború idején a vagyonosabbakat arra kényszerítették, hogy 500–5000 gros értékben aranypénzben támogassák az államot, amelyért névértékben azonos mennyiségű papírpénzt kaptak, de ez elértéktelenedett. Kaliandzsi egy másik beadványa 1867-ben viszont a földet illető terheket dőnimönként már csak 7 grosra teszi. Az átlag 30 gros értékű harács adózónként 95 grosra emelkedett 1859-es beadványa szerint, de 1867-ben már újra csak 30 grost említ. Viszont a korábban nem adózó gyerekek után is 27 grost kellett fizetni, és visszamenőleg két évre is beszedték.⁴⁴⁷ Ez azonban nem új jelenség: a gyerekek után gyakran az *edna* (szegény) réteg után járó dzsizjét fizették már az 1830-as években is.⁴⁴⁸ Ugyanakkor láthattuk a *II. 5. táblázat* alapján, hogy korábban, 1800–1840 között csökkentek a terhek a 18. század végihez képest,⁴⁴⁹ s tény, hogy 1840-ben az oszmán kormányzat mást ígért, mint amit a bolgárok kaptak. Objektíven megítélni a kérdést tehát nehéz, hiszen időről időre politikai tőkét igyekeztek belőle kovácsolni. Lampe úgy véli, hogy az 1860-as évek vasútépítései többletterhet eredményeztek az állami *corvée*, kényszermunka elrendelésével a parasztság számára (a magánföldesúri robotot megtiltotta a kormányzat), s a növekedő adóterhek mellett ez is forrása lehetett elégedetlenségüknek – noha a vasútépítés részben az agrárexportot is segítette, így közvetetten a parasztnak is érdekükben állt, de rövid távon bevételkiesést okozott, hiszen a robot ideje alatt nem művelhették földjeiket.

Azt is látni fogjuk, hogy a rossz termelési-természeti adottságokkal rendelkező régiókban az adókulcs emelése a megélhetést veszélyezteti (lásd a küsztendili régiót, *II. 3. 1. fejezet*), nem is az adókulcs értéke miatt önmagában, hanem ennek járulékos következményei miatt: mivel a termés növekedése nem követi az adóké, illetve az elvont gabona mennyisége túl nagy, a paraszti kézen maradt gabona egyszerűen nem elég a megélhetési minimumhoz, a fejenkénti 250 kg-hoz az adók és a vetőmag levonása után. Egy progresszív adókulccsal például segíteni lehetett volna a rosszabb adottságú földeken élő lakosságon – de ehelyett éppen ezek zöme volt goszpodarlik alatt. Konkrét példákat nézve: a goszpodarlik alá tartozó Cericában (Küsztenil)⁴⁵⁰ egy adózó, összeírt férfira 400 gros földbevétel jutott, ami *konjunktúra esetén* 0,5 t búza értékével azonos (dekonjunktúra esetén ennél többel) – ebből minimum 50–50 kg leszámítandó tizedként és kilencedként, a rosszabb hozam miatt 100 kg vetőmagként: a maradék 300 kg aligha elég a megélhetésre (ha a férfi nős és gyereke is van), piacolásra, árucserére nem is jut.

3. Tehát a modernizációnak, Midhat reformjainak is voltak árnyoldalai – a pasa tevékenységének megítélése máig ambivalens bolgár szemszögből, s nemcsak azért, mert a bolgárokból lojális, a birodalmi eszmével azonosulni tudó oszmán alattvalókat kívánt nevelni, ezért megkísérelte összevonni a bolgár iskolákat a muszlimokkal (de tevékenysége egységfrontba kovácsolta a céhes iparosokat,

447 Uo. 76.

448 52, 32 és 14 piaszter. Statistische Mitteilungen i. m.

449 Azaz korábbi táblázatunkban a két közepes vagyonú felnőtt férfival rendelkező háztartás már legalább négy adózót jelentett, ami a terhek duplázódását okozta 1834-hez képest, azaz a fejadó kifizetéséhez szükséges ledolgozandó napok száma háztartásonként (nem fejenként) újra a 18. század közepét érte el.

450 Adatok: *Draganova, Szl.*: Kjusztendilszki region i. m., az 1874-es török összeírás alapján számítva.

kereskedőket, és terve elbukott).⁴⁵¹ És nem is azért, mert a bolgár mozgalmárokat azzal vádolta meg, hogy a muszlimok és a keresztények közötti konfrontációt késztetik elő, amivel tönkreteszik reformjait (ebben történetesen igaza volt).⁴⁵² Egyéb kifogások is érték tevékenységét. Mivel az oszmán költségvetés már 1861-ben 80 millió frank hiányt mutatott a kölcsönök ellenére, Midhat idején jelentős adóemelések történtek. 1868-ban a lakosság 55 millió grossal fizetett többet, mint 1866-ban: a növekmény jelentős részét a földadó megduplázódása (egyben ez volt a földműves pénztárak finansziális forrása is), 54-ről 108 millió grosra való emelkedése tette ki.⁴⁵³ A hadiadót a 16 éven alattiakra is kiterjesztette (körülbelül 15 grost, a felnőtt érték felét fizették), a 30 éven felüliektől pedig 60 grost követelt. Az orosz konzul, Mosnyin szerint egy átlagos, 5000 gros vagyonnal rendelkező paraszt akár 1300 grost is fizethetett egy évben, ami vagyonának (nem jövedelmének) 25%-a.⁴⁵⁴

Az, hogy 1864–1867 között körülbelül 40%-kal nőttek az állami adóbevételek a bolgár tartományokban, önmagában még nem lett volna baj, hiszen nem feltétlenül jelent tehernövekedést, ha mögötte az adófejelem növekedése vagy konjunkturális jelenségek állnak.⁴⁵⁵ Csakhogy a mezőgazdasági adóbevételek sokkal jobban emelkedtek, mint maga az összbevétel, illetve mint a földadó más tartományokban (noha az összes állami bevétel növekedése ott is megközelítette a 30%-ot). Azaz, Midhat éppen azt a területet adóztatta túl, amely prosperitást mutatott (ami megegyezik Lampe elméletével, miszerint a modernizáció költségeit a mezőgazdaság fellendüléséből kívánták fedezni), de eközben a tartományban helyi célra felhasznált adójövedelmek aránya nem nőtt, sőt a prosperitást mutató ágazatba sem forgattak vissza elég tőkét. 1870-ben a vilajet kiadásai csupán 27,2 millió piaszttert tettek ki (csak a földadóból származó bevétel, mint láttuk, 108 millió volt), ennek 58%-át viszont a hivatalnokok fizetése vitte el, az oktatás mindössze 1%-kal, a vallási és szociális intézmények 5–6%-kal részesedtek.⁴⁵⁶

A Midhat által megvalósított földműves-szövetkezetek ötlete nem volt új (és sajnos nem is volt mentes a visszásságoctól). Marija Todorova beszámol arról, hogy már 1845-ben megkísérelt szétosztani a török állam 20 millió grost a szegény parasztoknak eszközök, állatok vásárlására.⁴⁵⁷ A kibontakozó konjunktúra miatt ez rövid időn belül megtérült volna és önfenntartóvá tette volna a kedvezményezettet – de a pénzt egyszerűen ellopták a hivatali hierarchia útvesztőiben. Ez a jelenség sajnos Midhat idején is megismétlődött: mivel a felvehető kölcsön értéke

451 *Tafrova, M.*: Tanzimat, vilaetszkata reforma i. m. 100. Szintén az oszmanizációt szolgálta, hogy a szegények iskolájába beadott gyerekeket bolgárul ugyan, de muszlim tanárok tanították, s a diákok és tanáraik minden muszlim ünnepet megültek, míg a keresztényeket nem. Mivel a bolgár apák ezt nehezményezték, Midhat erővel szedette össze a szegény gyerekeket és zárta őket „kol-légiumba”. *Vitosanszka, M.*: Midhat pasa i balgarite i. m. 62.

452 *Tafrova, M.*: Tanzimat, vilaetszkata reforma i. m. 105.

453 *Vitosanszka, M.*: Midhat pasa i balgarite i. m. 56.

454 *Mosnyin, A. N.*: Pridunajszkaja Bolgarija i. m. Tom. II. 1877. 367.

455 Hogy ez mennyiben volt így és mekkora volt a tényleges (egy családra jutó) tehernövekedés, arról a II. 3. fejezetben olvashatunk részletesebben.

456 *Draganova, Szl.*: Szelszkoto naszelenie i. m. 27–31.

457 Valószínűleg nem a német Raiffeisen típusú szövetkezetek hatására alakultak, mert noha ez utóbbiak már léteztek (1849) Midhat európai útja során, a török államférfi által Európában eltöltött összesen fél év valószínűleg kevés volt, hogy részleteiben megismerje működésüket.

akár nagy is lehetett – éppen azért, hogy az állami mintagazdaságként funkcionáló Obrascov-csiftlik is részesülhessen belőle –, a csorbadzsik is vettek fel 12%-os hitelt, majd nemes egyszerűséggel 20%-os kamattal adták tovább a parasztoknak.⁴⁵⁸ Ráadásul az állami pénzen vásárolt két gőzgép közül az egyiket el kellett adni, s helyettük hét mechanikus cséplőgépet kellett venni – bebizonyosodott ugyanis, hogy a pénz léte nem jelenti automatikusan a hozzáértést is.⁴⁵⁹

Midhat pasa földműves-takarékszövetkezetein kívül más modernizációs célra is felhasználható – ráadásul helyi, nem központi – pénzügyi források is rendelkezésre álltak a Duna menti Bulgáriában. A templomok például a magánszemélyekkel ellentétben 12%-ra adtak kamatot. A gabrovói Bogorodica-templom például csak 1843-ban 34 ezer grost, 1852-ben 12 ezer grost, a Szveta Troica 1872-ben 72 ezer grost osztott szét hitelként, de 1830 körül az egyik templom 300 ezer gros kölcsönt adott a kézműveseknek.⁴⁶⁰ Persze a rendszer oda-vissza működött: a piroti céhek rendszeresen támogatták az egyházat.⁴⁶¹ A céhes kassza szintén fontos pénzügyi forrásnak volt tekinthető: Bulgáriában 1850 körül a 3000 céhes pénztár 3–6 millió grossal rendelkezett. Szemben Midhat pasa intézményeivel, melyek a központi hatalmat kívánták népszerűvé tenni, az említett intézmények később a függetlenségi harc anyagi bázisaivá váltak.⁴⁶² Midhat tevékenységét ugyan kritika éri, hogy a mezőgazdasági hitelintézet működését a tized egy részéből fedezte, de az imént említett hazai pénzügyi források sem a parasztságot célozták meg. A bankalapítási kísérlet hátulütője pedig éppen az állami tartalék alapok hiánya volt: így a szükséges tőke csak lassan gyűlt össze és csak kis értékű kölcsönökhöz lehetett jutni, melyből egy nagyobb birtok modernizációját fedezni nem lehetett (a váltót pedig tiltották, nem úgy, mint például Szerbiában).

A korrupció, a sikkasztás, az erőforrások pazarlása továbbra is mindennapos volt. Az utcák tisztán tartására és világítására négyzetméterenként 3,5 gros adót vetettek ki, de a pénzt végül más célra használták. A Rusze–Várna-útvonal felújítása idején például a felújítással megbízott európai mérnök nem fizetett a munkálato-kért a rájáknak, hanem állami robotmunkára kényszerítette őket, a munkabért pedig zsebre tette,⁴⁶³ noha csak a környékbeli csorbadzsik 25 millió grost ajánlottak fel, ha megépül a vonal. Azt ők sem gondolták, hogy Midhat 15 ezer ember robotmunkájából (évi 6-tól 30 napig terjedt a kötelező robotmunka, a munkaképtelenek, öregek 18–24 gros árán válthatták meg magukat) építteti meg a vasutat és hidakat.⁴⁶⁴

Így a parasztság ellenszenve a modernizáció és az állami központosítás iránt nőtt, és az út sem készült el, csak tessék-lássék módon. 1867-ben az út Ruszétól 6 mérföld távolságig felelt meg csak valódi céljának, utána csenevész fák jelezték futását és sok kőrakás – a fel nem használt útburkoló anyag. Aki tehette, inkább elkerülte

458 *Vitosanszka, M.*: Midhat pasa i balgarite i. m. 44–45.

459 Uo. 61.

460 Uo. 42.

461 *Nikolić, I.*: Tefter crkvene opštine u Pirotu 1834–1872. *Istorijski časopis*, (XII–XIII) 1963. 272–279.

462 *Vitosanszka, M.*: Midhat pasa i balgarite i. m. 43. és *Csilingirov, Szt.*: Midhat pasa i zemedelszkite kaszi. Szófia, 1942. 30.

463 Egy minimális képzettséggel rendelkező külföldi a hivatalok megvesztegetése árán szinte bármilyen állami feladatot át tudott venni és az abban rejlő lehetőséget saját hasznára kihasználni.

464 *Vitosanszka, M.*: Midhat pasa i balgarite i. m. 69–70.

az utat és a gabonaföldeken vágott át, úgy gyorsabban haladt.⁴⁶⁵ A vasútépítésnek is voltak árnyoldalai: a sínek mentén elfelejtették elkeríteni a vasúti pályát, így naponta több arra kóborló szarvasmarha pusztult el, érzékeny veszteséget okozva a parasztságnak az igavonóerőben. Egy 12 mérföldes szakaszon egy év alatt több mint 100 szarvasmarha pusztult el (60 ezer gros).⁴⁶⁶ Ráadásul Berov hiába állapította meg, hogy a vasút hozzájárult a földbirtok-koncentrációhoz és a termények piacosításához, eleinte éppen a kisparasztnak nem használták ki a vasút adta lehetőségeket (nem véletlen, hogy a csorbadszik adtak össze 25 millió piaszt).⁴⁶⁷

A probléma nemcsak az volt, hogy a bolgár gazdaság erőfeszítéseiből nem annak továbbfejlesztését finanszírozták, hanem hogy a szomszédos Szerbia állandó összegű hűbéri adója gyakorlatilag elenyésző volt ehhez képest, ami elgondolkodásra készítette a birodalomhoz hű elitet is. A tartományi reformok ellenére mindennaposak voltak a visszaélések: a medzslisz tagjai ugyanis nem kaptak fizetést (kivéve az írnok, havi 500 grost), hiszen sokan foglalkozásuk révén máshonnan élveztek jövedelmet. A választhatóság kritériumát hamarosan 50 grosnyi adóról 150 grosra emelték.⁴⁶⁸ Volt arra is példa, hogy egy megválasztott azért mondott le, mert nem volt jövedelme. 1876 elején az elektorokkal két napig nem állt szóba a tirnovói *mutesarif*, mert ő olyan elektorokat szeretett volna, akiket a falusi *vekilek* (a falusi oszmán adminisztrátorok) jelölnek ki, noha a választási törvény szerint erre egyáltalán nem lett volna szükség. Mikor Szabri pasa 1865-ben Vidinben elrendelte Ioan pópának a gazdag (választható) bolgárok összeírását, azt is meghagyta, kiket kell mindenképpen lehasználni a listáról, noha vagyonuk alapján választhatók lettek volna. 1876 februárjában Serif sumeni kajmakám a választások után megsemmisítette az eredményt, majd a jelen lévő elektorokkal megszavaztatta a saját jelöltjeit.⁴⁶⁹

Mégis, Bulgária a birodalomnak köszönhette a szabad földforgalmat, ami egy új társadalom felépüléséhez vezetett; a helyi keresztények hatalomba való beemelését, ami a jövőre nézve politikai tapasztalatokat biztosított;⁴⁷⁰ Nyugat-Európának pedig a gabonakonjunktúrát, ami a gazdaság fellendüléséhez és a társadalom műveltségi viszonyainak javulásához vezetett – de paradox módon a függetlenségi mozgalom eme „üzemanyaga” éppen akkor fogyott ki, mikorra a függetlenség megvalósult. Ez új kihívások elé állította a bolgár társadalmat.

A korábbi évszázadhoz képest az elnyomás 1870 körül az adóemelések ellenére sem volt nagy. A keresztények helyzete rosszabb lehetett a 17–18. században, csak

465 St. Clair, S. G. T.–Brophy, Ch.: Residence in Bulgaria i. m. 27–29.

466 Uo. 31.

467 A postaszolgálat megszervezésében szintén történt előrelépés, ami érthető is, hiszen az 1 millió gros éves bevétellel, 70 ezer gros nagyságú tiszta haszonnal záró cég (mely 133 kocsit és egy üzemet működtetett, s 155 pár lóval bírt) fő részvényese maga a pasa volt. *Vitosanszka, M.*: Midhat pasa i balgarite i. m. 60. Megjegyzendő, hogy nem véletlen, hogy állami hivatalnok volt a főrészvényes – az éves 7%-os haszon a csorbadszik nagy részét nem is kecsegtette, hiszen több üzletágban 15–20%-os nyereséget lehetett egy évben elkönyvelni, „csaknem” becsületesen.

468 Midhat a ruszei előkelők közül megnyerte magának Aleko Konsztantinovot és Dimitar Nacsovcot, akik így a városi tanácsba kerültek (míg fiaik forradalmárok lettek), Sztojan Zaimov viszont visszaautasította a lehetőséget (ekkor már Levszki forradalmi szervezetének volt a tagja).

469 *Tafrova, M.*: Tanzimat, vilaetszkata reforma i. m. 144–156. Ezekről az esetekről természetesen az akkor már a városokban közvéleményt formálni képes sajtó beszámolt.

470 *Lampe, J. R.–Jackson, M. R.*: Balkan Economic History, 1550–1950 i. m. 150.

akkor sem a külpolitikai helyzet, sem a nemzetközi eszmei áramlatok (és a nemzetközi közvélemény) hiánya nem tette lehetővé a feszültségek materializálódását és sikeres levezetését. Ebből is látszik, hogy az egyes korszakok kínálta alternatívák szerepe milyen nagy lehet az adaptáció módozatainak megszabásában: 1615–1685 között 110 település adóösszeírását megvizsgálva Grozdanova azt tapasztalta, hogy a keresztény háztartások száma a szilisztriai vilajetben 45%-kal (6224-ről 3367-re), a razgradiban 42%-kal csökkent. Ennek számos oka lehetett (de mind azt erősíti, hogy a keresztények sora nem ment jól ezekben az időkben): ilyen volt az elvándorlás, az adóösszeírók előli bujkálás, az összeköltözés (a nagycsalád, a zadruga előnyös volt, míg házanként szedték az adót), a halálozási ráta megnövekedése, a járványok és végül a gazdasági kényszer szülte iszlamizáció⁴⁷¹ (a muszlimokat ugyanis nem írták össze az adóregiszterekben, ráadásul nem kis pénz járt az áttérésért). Az elnyomáson természetesen nemcsak az állami terhek növekedését értjük, a dzsizje ugyanis (ekkor minden keresztényre vonatkozóan egyforma volt) 1640–1668 között az infláció miatt 225 akce/háztartás (*hane*) értékről 300 akce értékűre nőtt⁴⁷² (1685-re pedig 400 akce körüli inflációt meghaladó növekedés), hanem a földesúri terhekét is. Ráadásul 1640–1670 között a fogyasztói árindex emelkedett, a munkabér csökkent.⁴⁷³ Ha figyelembe vesszük, hogy az utóbbi időpont egybeesik a Köprülü-reformmal, amely fiskális és katonai téren egyaránt jelentkezett, akkor a leírt jelenség is értelmezhető.

Az tehát, hogy az életkörülmények hogyan változnak, mindig térbeli és időbeli viszonyítás kérdése, de a bolgárok mégsem érezték magukat otthon egy elvileg jogegyenlőséget és jobbiztonságot ígérő rendszerben. Már csak azért sem, mert éppen a jobbiztonság hiányzott: 1861-ben Lom környékén a csendőrök törvénytelenül a falusiaktól követelték élelmezésüket és hátasaik számára a takarmányt. A visszaélések ugyanúgy mindennaposak voltak, mint 1833-ban, amikor Hadzsi Mehmed aján a helyi parasztoktól 14 ezer gros értékű fát és ugyanennyi gyapjút vett át konakja építéséhez, de utána nem fizetett – 1848-ban az aján még mindig követelte élelemmel való kiszolgálását, ha a faluba érkezett, noha ez is törvénytelen volt.⁴⁷⁴

4. Van egy negyedik tényező is, ami az 1875 utáni megváltozó makrogazdasági környezettel van összefüggésben és Koszev véleményét erősíti. Eszerint a bolgár forradalom kitörése részben egy makrogazdasági folyamat következményének köszönhető. A Török Birodalom a korábbi mezőgazdasági konjunktúrát kihasználva igyekezett struktúráját modernizálni. Amíg az adóemeléseknek volt gazdasági háttere, addig nem is jelentkezett gond. A jobbágyosság eltörlése után azonban fellendült az orosz export, konkurenciát jelentve a Török Birodalomnak: míg 1861-ben 75 millió pud volt az orosz gabonaexport, 1876-ra ez 257 millióra nőtt. A verseny erősödése a piacokért s a gabonaárak ezt követő esése azt is jelentette, hogy a török költségvetés – a növekvő államadósság finanszírozása miatt – egyre nagyobb bajba került. 1874-ben az 5 milliárd frankos török államadósságnak csak a kamatai 3,4 millió erszény⁴⁷⁵ pénzt tettek ki, miközben az állam költségveté-

471 Grozdanova, El.: Naszelenieto na Razgradszko, Sumenszko i Targovisko prez XVII v. Isztoriczeszki Pregled, 1987/2. 62–83.

472 Turszki izvori za Balgarszkata isztorija. Arhivite govorjat 13. Ed.: Grozdanova, El. Szófia, 2001. 75.

473 Özmucur, S.–Pamuk, Ş.: Real Wages and Standards of Living i. m. 301.

474 Cvetkova, B.: Iszvanredni danaci i darzsavni povinoszti i. m. 144.

475 Egy erszény 500 gros, 100 frank, azaz összesen 340 millió frank, a 14 millió lírás alaptőke 7%-a.

se 5,8 millió erszény pénz volt, azaz csak a kamattörlesztés a költségvetés 60%-át jelentette volna.⁴⁷⁶ Az államháztartás hiánya 1875-re 5 millió török lírát ért el, ami viszont újabb hiteleket tett volna szükségessé (részben a régiek fizetése érdekében). A török állam rákényszerült, hogy az eddig legnagyobb prosperitást mutató ágazatában, a mezőgazdaságban is adóemelést hajtson végre, a tized különböző úton-módon már 15%-ra nőtt. A dohány illetékéből 2 millió líra többletet reméltek, a tizedbevételeket így 1,6 millióra taksálták.⁴⁷⁷ Csakhogy a *Napredak* újság szerint 1875-ben nagyon hideg tél volt a Balkánon.⁴⁷⁸ Így 1875–1876-ra a 4,8 millió erszény bevételből a korábbi 45% helyett (2,3 millió erszény) a tizedre birodalomszerte „csak” 1,4 millió esett (140 millió frank). Ez ugyan az állam számára sem volt kis bevételkiesés, de még nagyobb kárt okozott az adóemeléssel együtt a helyi lakoságnak. A rossz termés miatt ugyanis megjelent a spekuláció. Ha az 5 ha-os átlagbirtokán a megélhetés szélén egyensúlyozó kisparaszt termésének tizedét (immár nyolcadát-hetedét) adóként elvették, akkor rossz termés esetén előfordulhatott, hogy neki is vásárolnia kellett, hogy életben maradjon, illetve vetőmaghoz jusson. Egy ha föld bevetéséhez ugyanis ugyanúgy körülbelül 8 kile gabona kellett, ha a termés normális, körülbelül 40 kile volt, mint akkor, ha csak 20 kile, csakhogy az első esetben a vetőmag 20%, az utóbbi esetben 40%.

A termelőtől a búza kiléjét 25 grosért vették át a piacon 1875 elején (1 kg = 1 gros), de a rossz termés miatt vásárolni augusztusban már csak csak 85–90 grosért lehetett, miközben a konstantinápolyi börzén még mindig csak 27–32 gros volt az ára – a spekulációs szándék tehát egyértelmű (más területeken nem volt olyan hideg a tél). A rossz termés miatt a parasztnak nem maradt tartaléka, így még a 27–32 grost sem tudta kifizetni, ezért kénytelen volt hitelt felvenni uzsorakamatra, ami így további 60 grost jelentett kilénként.⁴⁷⁹ Sokszor a kölcsön (*borcs*) feltétele az volt, hogy a hiányt szenvedő kistermelő megkapta a gabonát 90 gros/kile áron (vagy ingyen), de kötelezte magát, hogy a következő évben a sajátját legfeljebb 45 grosért adja el, megtérítendő a kölcsönt (másképpen: kétszer annyi gabonát adott vissza a hitelezőnek). Volt olyan falu, ahol minden családfő 5000 gros tartozást halmozott fel néhány év alatt. Ez a periódus egybeesett a nagyhatalmak (szintén gazdasági válságtól vezérelt) növekvő politikai beavatkozásával a Balkánon, s a török állam csódhelyzete, a bolgár parasztság jövedelmeinek megcsappanása a rossz termés és az adóemelés miatt, illetve a nagyhatalmi érdeklődés növekedése együtt vezetett el 1877–1878-hoz.

A parasztságon kívül – részben gyenge szervezettsége, részben a regionális vagyoni különbségek miatt – további rétegek forradalmi érdekeltisége is vizsgálандó. A kereskedők 50%-a ugyanis muszlim volt,⁴⁸⁰ azaz az iszlám felülreprezentált volt a kereskedők és iparosok körében, hiszen a 19. században átlagosan a lakosság 25–40%-a volt az iszlám híve, így a gazdasági rivalizáció hozzájárulhatott a városi ortodox kereskedőréteg muszlimellenes fellépéséhez. Elvben a muszlim céhek adómentességgel rendelkeztek és milíciát tarthattak fenn, míg a keresztények nem. Kitű-

476 Koszev, D.: Polozsenieto na balgarszkija narod predi aprilszkoto vasztanie. Isztoricseszki Pregled, 1948/2. 146.

477 Uo. Ez körülbelül 180-190 millió gros.

478 Uo. 149.

479 Uo. 151.

480 Todorov, N.: The Balkan City i. m. 403.

nő példa az iparosság etnikai arányainak változására Karlovo, ahol 4000, zömmel Brassón keresztül érkezett szövőszék volt, s miközben lakossága 1878-ra 5000 főről 10 ezerre nőtt, a bolgárok aránya 30%-ról 75%-ra emelkedett.⁴⁸¹

Ugyanakkor az iparosság birodalomellenessége sem egyértelmű: Bitolában minden céhes szabómesternek a török hadsereg számára készített ruhákból évi 20–25 ezer piasztér befolyt tiszta jövedelme volt (körülbelül 4000 frank), több, mint egy tanár vagy katonatiszt, vagy vilajet-funkcionárius fizetése. Ha ezt kiterjesztjük a teljes török seregre, akkor ez éves szinten 6–7 millió piasztért jelent. Világos, hogy ez a viszonylag szűk, de befolyásos réteg sem volt érdekelt a török uralom lerázásában, mindaddig, míg a céhes keretek fennálltak és a török sereg a területen állomásozott. Ráadásul a térségben – noha ez helyileg változhatott – a 69 céhből 45 keresztény volt, tehát a törökök kiszorítása pozícióikból sem lehetett motiváló tényező⁴⁸² (nem is meglepő ezek után, hogy nem Közép-Macedónia volt a függetlenségi mozgalom központja).

A lélekszámot és etnikai viszonyokat vizsgálva feltűnő, hogy erőteljesebb muszlim jelenléttel kell számolni 1878 előtt, mint utána. Karpat véleményét Ubicini és Urquhart régi statisztikáira alapozza.⁴⁸³ Ortaylı elismeri, hogy Midhat tevékenysége a mezőgazdaság átszervezésére nemcsak annak modernizálását, hanem Tuna vilajet megbízható muszlimokkal való feltöltését is szolgálta, de a muszlim lakosság aránya már a 17. század elején jelentős volt.⁴⁸⁴ E vilajetben (Balkántól északra beleértve Ništ és a Duna-deltát) 1868 körül 945 ezer muszlim (45%) élt, Szófia provinciában 154 ezer (25%), az edirnei vilajetben 597 ezer (39%). A muszlimok számának csökkenését nem a természetes demográfiai folyamatokban látó Karpat szerint cáfolható⁴⁸⁵ Tyeplov azon állítása, hogy a muszlim lakosság azért került számbeli hátrányba, mert a nem muszlim család átlagosan hét–kilencfős, a muszlim pedig csak ötfős volt.⁴⁸⁶ A balkáni család átlagos méretéről Stoney, W. L. konzul is készített kimutatást. 55 faluban 50 600 egyént mért fel, akik 10 110 családhoz tartoztak, így egy bolgár család szerinte átlagosan öt főből állt, ami valóban közelít saját számításainkhoz, különösen ha figyelembe vesszük a városi lakosságra jellemző kisebb családméretet. Göyünc úgy véli, 10 ezer, Anatóliába települő lakos alapján, hogy az átlagos muszlim családméret csak kevéssel haladta meg a négy főt.⁴⁸⁷ Döntő különbség a muszlim és nem muszlim család között Todorova szerint

481 Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: *Balkan Economic History, 1550–1950* i. m. 140–142.

482 Doncseva, Sz.: *Ikonomiczeszkata i politikata otgovornoszt na esnafite prez XVIII–XIX. vek*. In: *Balkanite mezsdu tradicija i modernizacija*. Gutenberg, Szófia, 2009.

483 Urquhart, D.: *Turkey and Its Resources. Its Municipal Organisation and Free Trade*. London, 1833. 272–273. Ubicini mellett a megbízhatóbb statisztikusok közé tartozik a szerb Jakšić, Kutschera ruszcuki osztrák konzul, Helle von Samo és Synvet.

484 Ortaylı, I.: *Az Oszmán Birodalom* i. m. 199.

485 Lásd Karpat, K.: *Ottoman Population 1830–1914* i. m.

486 A családokban megadott kimutatások esetén a keresztények számát 3,5-del, a muszlimokét csak 3-mal szorozták önkényesen, hivatalos dokumentumokban is. Lásd: *Saloniki vilajet. Turkey, No 15. Correspondence respecting the New Law for the European Provinces of Turkey*. London, 1880. Jun. 12. Lord E. Fitzmaurice to Earl Granville. 161–292., ill. Tyeplov, Vl.: *Materiali dlja sztatistikii Bolgarii, Trakii i Makedonii*. Szentpétervár, 1877.

487 Göyünc, N.: *Aile Deyimi Hakkinda*. *Tarih Dergisi*, 32. 1979. 331–343. *Turkey, No 1. Correspondence respecting the Affairs of Turkey*. Presented to both Houses of Parliament by Command Her Majesty 1878. Harrison and Sons, London, 14.

sem volt: a muszlim falusi háztartás átlagos mérete 4,9 fő volt a 19. század közepén, a városi 4,7, a keresztény városié 4,4, Belgrádé 1734-ben 4,9.⁴⁸⁸

Karpat szerint a *muszlimok létszámának csökkenése leginkább az 1877–1878-as háborúnak köszönhető*. Erre kétségtelenül hoz fel adatot, hiszen a plovdivi szandzsákban 300 ezerrel 15 ezerre esett a muszlimok száma 1875–1878 között, s magasabb arányra utalnak a II. 44–48. táblázatok is.⁴⁸⁹ De az is tény, hogy a muszlim közösségek természetes szaporulata alacsony volt, s ezt Karpat forrásai is megerősítik: Demirhiszárban például évi 2 ezrelékes növekedés volt jellemző 1839–1842 között.⁴⁹⁰ Szófiában 1878-ban a törökök lakta házakra általánosan 2,66, a bolgárokéra 4,2 lélek jutott, de az időpont miatt nem állapítható meg, hogy az elvándorlás vagy a demográfiai hanyatlás a felelős a különbségért. Tonev statisztikája szerint 1874-ben a balcsiki körzetben 6300 adózó muszlim 2100 házban lakott, a 3600 keresztény 638-ban.⁴⁹¹ Egyértelmű, hogy a keresztény háztartás volt nagyobb lélekszámú: közel hat adózó jutott egy házra, míg a muszlimoknál csak három. De ez sem perdöntő, hiszen ez az eltérő családstruktúrára (*zadruga*) is visszavezethető. Ráadásul a várnai körzet 8200 muszlim adózója 3760 házban élt, a 4900 keresztény 2200 házban, ami közel azonos számú adózót jelent háztartásonként, itt tehát nincs meg az a különbség, ami például a provádijai kazában jellemezte a háztartásokat.⁴⁹²

A törökök által a balkáni muszlimok létszámára vonatkozó adatokat Nyugat-Európában és a Balkánon is tendenciózusan magasnak tartják, arra hivatkozva, hogy a keresztények extra állami bevételi forrásként jelentkeztek, így őket pontosabban írták össze, mint a muszlimokat, akiknek száma tehát papíron kisebb volt. Vannak esetek, mikor a muszlimok kis létszáma ennek a jelenségnek is betudható, s az adatok időnkénti megugrása nem annyira természetes folyamatoknak vagy a migrációnak volt köszönhető, mint az összeírási fegyelem javulásának. A meszémbriai körzetben 1873-ban 8500 muszlimot és 6800 nem muszlimot írtak össze, 1876-ban viszont 2300 muszlimot és 3100 keresztényt.⁴⁹³ Az eltérés itt nem annyira az összeírás pontatlanságának, mint inkább a krími menekültek továbbvándorlásának tudható be. Jelenlétük szintén megnehezíti az „őshonos” muszlim lakosság számának megbecslését (II. 43–44. táblázat). (A mangaliai kazában a 70 faluból 40-et nogaji tatárok laktak, akik egy új várost – Medzsidiát – is alapítottak.)⁴⁹⁴ Mivel a migráció a 19. században rövid időn belül növelte, majd csökkentette a török lakosság létszámát, sem a demográfiai hanyatlás mértékét, sem a kikényszerített migráció nagyságát megállapítani nem tudjuk.

Azonban az előbbi állítás a statisztika tendenciózusságáról sem mindig tartható. Tonev szerint éppen a muszlim lakosság összeírása pontosabb, s nem a

488 *Todorova, M.*: Sztruktura na naszelenieto i. m. 98.

489 *Karpat, K.*: Ottoman Population 1830–1914 i. m. 56.

490 Uo. 16–17.

491 *Tonev, V.*: Balgarszkoto csernomorie i. m. 45.

492 A provádijai kazában egy bolgár háztartásra 67 dönüm föld jutott, egy adózóra viszont csak 18. Ebből következően itt egy házban legalább három-négy férfi lakott (385 fő 103 házban). A törökök esetében ez 59 és 20 dekár, azaz egy háztartásban három török férfi lakott (1150 fő 391 házban). Ebben az esetben tehát a török családméret kisebb, az egy főre számolt földvagyon pedig egyenlő. *Dimitrov, Sztr.*: Za klaszovoto razzsloenie i. m. 255.

493 *Tonev, V.*: Balgarszkoto csernomorie i. m. 45.

494 *Pinson, M.*: Ottoman Colonisation of the Circassians in Rumili after the Crimean War. *Etudes Balkaniques*, 1972/3. 71–85.

II. 44. táblázat.

Tuna vilajet lakossága, 1868

Szandzsák	Falvak	Muszlim (fő)	Muszlim (%)	Összesen	Falu átlagos lakossága	Házak	Ház/falu	Fő/ház
Ruszcsub	833	138 600	59,2	234 000	281	20 677	24,8	11,3
Várna	391	56 700	73,2	77 450	198	6 342	16,2	12,2
Vidin	434	25 300	16,8	150 000	346	9 340	21,5	16,1
Szófia	711	24 400	14,2	171 000	241	10 428	14,7	16,4
Tirnovo	453	71 600	40,6	176 000	389	9 203	20,3	19,1
Tulcea	252	39 000	68,4	57 000	226	5 959	23,6	9,6
Niš	549	54 500	35,1	155 000	282	9 763	17,8	15,9

Az eredeti kézirat a Bolgár Nemzeti Könyvtárban, Szófiában található. Karpat után (Ottoman Population 1830–1914 i. m. 25.) saját számítás.

keresztényeké: a Fekete-tenger partvidékét vizsgálva Vodica faluban a hivatalos összeírás 26 bolgár, 12 török és 8 tatár háztartást talált, a földeket számba vevő műlk-összeírás viszont 1874-ben 56 bolgár, 18 török és 9 tatár házról számol be. Tyeplov szintén bizonyította, hogy a *szalnámék* pontatlanul adják meg a lakosság számát: 1873-ban a partvidéken hivatalosan 55 ezer muszlim és 26 ezer nem muszlim háztartást írtak össze, míg Tyeplov dokumentációja szerint 48 ezer muszlim és több mint 90 ezer keresztény adózó lakta a területet.⁴⁹⁵

Pontos összeírás készült viszont a törökökről Tuna vilajetben, Midhat pasa által 1868-ban (II. 44. táblázat), ami azt igazolja, hogy a muszlimok aránya valóban nagyobb volt az 1878 utáninál. Ezt megerősíti Keren 1866. évi adatsora is az egyes városokra vonatkozóan: egyetlen nagyobb bolgár városban sem volt abszolút bolgár többség, relatív is csak Várnában és Plevenben (II. 45. táblázat). Totev szerint a vilajetek 30–40%-a volt muszlim, a többi keresztény (nem bolgár!).⁴⁹⁶

Az összeírás adatainak statisztikai elemzésével bizonyítható (noha az elemszám kicsi), hogy az egy háztartásban lakók létszámában lényeges különbség volt: minél nagyobb a falvakban a muszlimok aránya, annál kisebb az egy házban élők száma ($r = -0,75$). Emiatt Tyeplov elmélete a *demográfiai hanyatlásról sem vethető el*. Az is igaz, hogy minél több a muszlim, annál kisebb a falvak átlagos lakosságszáma. A demográfiai hanyatlás elméletét erősíti Marija Todorova statisztikája, adatai szerint a 0–14 éves korosztályba tartozott a bolgárok 41, a törököknek viszont csak 36%-a (a teljes vizsgált lakosság 39%-a).⁴⁹⁷ Ez nyilván a jövőben jelentett volna demográfiai problémát.

A muszlimok mellett meg kell emlékezni egy másik népcsoportról, mely szintén a változás vesztesének tekinthető. 1878 előtt jelentős zsidó réteg élt Szófiában, Vidinben és Dupnicában, a többi városban pedig az örmény kereskedőréteggel

495 Tyeplov, VI.: Materiali dlja sztatistikii Bolgarii i. m. 159–160. Nr. 332., 354.

496 Totev, At.: Cenen dokument za isztoriceszkata etniceszka demografija na Balkanszkija poluosztrov. Isztoriceszki Pregled, 1982/5. 105–113.

497 Todorova, N.: Sztruktura na naszelenieto i. m. 90.

II. 45. táblázat.

Bolgár városok etnikai viszonyai az 1866. évi oszmán teszkere alapján (%)

Város	Bolgár	Muszlim	Cigány	Örmény	Zsidó	Adózó összlakosság, 1866	Adózó lakosság, 1831
Vidin	34	52	6		8	7664 (+ 25%)	6095
Szófia	38	39	4		20	6770 (+ 5%)	6481
Lom	58	35	3		5	3013	–
Dupnica	38	46	5		11	3529	–
Pleven	47	45	5		2	7793	–
Ruszcsubuk	38	52	2	4	5	10 338 (+ 40%)	7434
Sumen	40	51	1	5	2	10 060 (+ 8%)	9263
Várna	49	40	1	8	2	7537	–
Szilisiztra	30	62	2	4	1	3787	–

Keren, C.: Evrejszkoto obstesztvo i. m. 71., 98–99. és Todorov, N.: The Balkan Town i. m. 32–35.

rivalizáltak.⁴⁹⁸ A ruszcsubuki Rozenec család például 106 ezer gros tőkével rendelkezett 1873–1874-ben (20 ezer frank).⁴⁹⁹ Ugyanakkor volt olyan év (1870–1871), amikor 60 ezer grost vesztett a család a tőkéből. Az üzletek fellendüléséhez persze az ottani török garnizon jelenléte is hozzájárult, mely ekkor 14 ezer főt tett ki – a török katonaság távozása nyilván érzékenyen érintette az üzletmenetet. A felkelés és az orosz–török háború nemcsak a muszlimokra volt katasztrofális hatással, hanem megingatta a zsidóság helyzetét is. Robert Reed angol konzul szerint az eszkidzsumajai vásár üzleteinek többsége annak ellenére zárva maradt, hogy az 1876. áprilisi felkelés miatt az árak jelentősen estek. Az eladott pamut mennyisége 20%-kal csökkent.⁵⁰⁰ Míg Ruszcsubukban 1870 körül 176 zsidó kereskedő élt, addig Keleti K. szerint 1885-ben már csak egy család rendelkezett kereskedelmi céggel.

Nem csak a kereskedőket érintette kellemetlenül a változás: a zsidóság foglalkozás szerinti diverzifikálódása már 1870 táján elkezdődött (részben abból a felismerésből táplálkozva, hogy a család számára szerencsés a több lábon állás, illetve egyes ágazatok teljes vertikumának megszerzése-megszervezése, az üzleti kockázatot csökkentendő), Ruszcsubukban a kereskedők mellett 55 eladó, 50 hivatalnok és 21 hitelügynök is izraelita vallású volt – a hivatalnokokat az uralomváltás szintén érzékenyen érintette, a boltosokat pedig a fogyasztói piac és a vásárlóerő szűkülése hozta hátrányos helyzetbe.⁵⁰¹ Szófiában a nyolc orvos közül 1878-ban négy zsidó, egy cin-

498 A felszabadító háború idején Szófiába szállásolt 4. dragonyos ezred 2. svadronjának ellátásáról fennmaradt iratok szerint a nevek alapján (Hahám Perszjalo, Iszai Geosev, Mihail Sekerdzsi) zömmel izraelita és muszlim felekezetűek jártak élen az élelmiszer-kereskedelemben. Szofijszkoto obstinszko upravlenie 1878–1879 i. m. Nr. 84. 51.

499 Keren, C.: Evrejszkoto obstesztvo v Ruszcsubuk ot osznovaneto na Dunavszki vilajet do vojnata mezsdu Ruszija i Oszmanszkata Imperija (1864–1878). Godishnik na Szofijszkija Univerzitet „Szv. Kliment Ohridszki“, Isztoriceszki fakultet, Tom. 98–99. 2007. 69–119., itt: 85.

500 Uo. 82–84.

501 Uo. 82.

II. 46. táblázat.

A „törökök” létszáma és aránya Ruméliában, 1876

Kategória	Trákia (1000 fő)	Macedónia (1000 fő)	Trákia (%)	Macedónia (%)
Görög	744	705	37,7	53,0
Bolgár	315	141	16,0	10,6
Muszlim	558	350	28,3	26,3
Összesen	1972	1330	100	100

Foreign Office, 78/2784.

cár volt.⁵⁰² A háború hatására csak Plovdivból 400, Sumenből 750, Várnából 250 szefárd zsidó menekült el, köztük a Rozenec család képviselői is egészen Isztambulig.

A Panagüristében és Koprivsticában 1000 muszlim lemészárlásával 1876 áprilisában kitört bolgár felkelésre válaszul 4–12 ezer bolgárt öltek meg török basibozuk (irregulárisok) (Batak). A felkelés a nemzetközi viszonyok miatt bizonyult részben sikeresnek.⁵⁰³ *A nemzetközi beavatkozás az itt nem részletezendő politikai indokok⁵⁰⁴ mellett megállapításunk szerint részben gazdasági természetű volt, s szoros kapcsolatban állt az 1873. évi pénzügyi válsággal, mely a Kondratyev-ciklus aktuális hullámvölgyének kezdetét jelentette, valamint a Török Birodalom döntésével, hogy felfüggeszti a hitelek visszafizetését.*

Össességében a bolgár felkelés és az orosz–török háború során a hadszíntérre vált országban mintegy 200–300 ezer törököt öltek meg Karpat szerint.⁵⁰⁵ Justin McCarthy szerint bolgár területekről további 250–350 ezer török menekülhetett el ezekben a zűrzavaros időkben,⁵⁰⁶ Lampe szerint a muszlimok fele. A kivándorlás

II. 47. táblázat.

A „törökök” aránya Ruméliában, 1870 körül (vilajetenként)

Kategória	Istanbul	Edirne	Tuna	Sofia	Szelanik	Yanya	Manastir	Iskodra	Bosnia	Szigetek
„Török” (1000 fő)	342	597	945	154	265	430	860	141	520	80
Karpat (%)	57	39	45	23	49	36	56	47	40	50
Totev (%)	–	37	38	–	40	–	33	–	–	–

Karpat, K.: Ottoman Population 1830–1914 i. m. 56. és Totev At.: Cenen dokument i. m. 105–113.

502 Szofijszkoto obstinszko upravljenje 1878–1879 i. m. Nr. 416.

503 A felkelés ugyan elbukott, de Vaszil Levszki nem árulta el társait és a szervezet működését, így az orosz–török háborúban ugyanazok a személyek vezették a bolgárokat, akik 1876-ban.

504 Például Gladstone bolgárbarát érzelmei részben abból táplálkoztak, hogy ellenfele, Disraeli törökbarát politikát folytatott, amely mögött eltérő gazdasági érdekcsoportok álltak.

505 Karpat, K.: Ottoman Population 1830–1914 i. m. 48.

506 McCarthy, J.: Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821–1922. Darwin Press, Princeton N. J., 1996. 1878-ban a vracai körzetből 1640, a pleveniből 670, a szófiaiból 1800 menekült tartózkodott Szófia térségében – összesen 6765 ember. Szofijszkoto obstinszko upravljenje 1878–1879. i. m. Nr. 492. 313.

II. 48. táblázat.

Kelet-Rumélia lakossága, 1875 és 1878

Népesség	Háború előtt (fő)	Háború után (fő)	Arány a háború előttihez képest (%)	Arány 1875-ben (%)	Arány 1878-ban (%)
Török	220 000	90 000	41	29,0	15,5
Pomák	25 000	25 000	100	3,3	4,3
Tatár	10 000	8 000	80	1,3	1,3
Cserkesz	10 000	0	0	1,3	0,0
Cigány	25 000	16 000	64	3,3	2,7
Bolgár	400 000	380 000	95	52,6	65,5
Görög-bolgár	35 000	30 000	86	4,6	5,1
Görög	35 000	30 000	86	4,6	5,1
Összesen	760 000	580 000	76	100,0	100,0

Foreign Office, 424/75. (Drummons-Wolff to Salisbury, 1878. szeptember 26.) után saját számítás.

később is olyan nagy mértékű volt, hogy Jireček szerint a várnai és sumeni körzetben 135 falu lakossága cserélődött ki mohamedánról bolgárra. 1881–1889 között 12 500 török vándorolt ki a várnai körzetből, a razgradiból pedig 1882–1883 között 15 ezer török. Csirpan és Szejmen térségében nem maradt muszlim.⁵⁰⁷ A Foreign Office szerint a legsúlyosabb veszteség Kelet-Ruméliában is a törököket érte (II. 48. táblázat), hiszen arányuk 30%-ról 15%-ra esett. A muszlimok létszámcsökkenésének messzemenő gazdasági következményei lettek.

Összefoglalva: a balkáni függetlenség igényét a Török Birodalom modernizációs kísérletei legalább annyira táplálták, mint az erősödő nagyhatalmi jelenlét. Az előbbi a régi birtokos rétegek lecserélésében és új, lokális (nem a központi érdekeket szem előtt tartó), nem muszlim társadalmi rétegek felemelkedési törekvéseiben jelentkezett. A pénzüsszegek helyi felhasználásának gazdasági-politikai igényéből fakadó függetlenségi törekvések akkor kerültek előtérbe, amikor az oszmán állam helyzetét megingatta a külföldi gazdasági behatolás és a dekonjunkció. Ez a birodalmon belüli relatív társadalmi stabilitás zálogának tekinthető kedvező gazdasági helyzet (a külkereskedelmi mérleg és a költségvetés) további romlását eredményezte, amire az állam a központi költségvetés erősítésével, adóelvonással válaszolt. Ez felerősítette a függetlenségi törekvéseket, amely ördögi körként újfent élénkítette a nagyhatalmak gazdasági-politikai tevékenységét a térségben, ugyanakkor gazdasági hanyatlást is eredményezett. Tény viszont, hogy a különböző társadalmi rétegek eltérő okok és gyakran egymásnak ellentmondó érdekek miatt álltak a függetlenségi mozgalom mellé, és így annak egységessége is megkérdőjelezhető.

507 Topalov, T.: Borba na Balgarszkija narod za demokratsno usztroitelstvo i nezavisimoszt na Balgarija (1878–1894). Isztoriceszki Pregled, 1945–1946/4–5. 442.

II. 2. 2. A bolgár földosztás társadalmi-gazdasági háttere és következményei: gazdasági szerkezetváltás és az elit pozícióinak stabilizálása

A bolgár felszabadulást követő átalakulást több szempont szerint érdemes elemeznünk: 1. A nemzetté válás folyamatának kiteljesedése beilleszthető az általános európai fejlődésmenetbe, noha egyes társadalmi rétegek öncélúan értelmezték e jelenséget és kihasználni igyekeztek. 2. A bolgár parasztság és napszámos réteg földhöz juttatása nemcsak egy (világ)gazdasági kihívásra adott válaszkísérlet, hanem a társadalmi stabilitás fenntartása szempontjából is fontos, az új állam gazdasági struktúráját alapvetően meghatározó lépés. A kisparaszti létforma megszilárdítása nemcsak a csiflikbirtok hanyatlása miatt volt hasznos, hanem a társadalmi mozgolódásoknak is elejét vette, miközben az államhoz lojális réteg kialakulását eredményezte. 3. A korábbi elit jelentős része átmentette pozícióját, leszámolt riválisaival (a helyi muszlim és az állami bürokratikus elittel) és jelentős vagyonra tett szert a földbirtok-spekulációval.

A felszabadulás után a földkérdés rendezését és eredményét több megközelítésből érdemes vizsgálat alá vonni. Marxista történészek szerint a reform alapvető célja a parasztság saját tulajdonú földhöz juttatása volt, azért, hogy javítsanak gazdasági helyzetükön. Véleményünk szerint azonban a parasztság saját tulajdonú földhöz jutása a társadalmi mobilitás (és így az iparosításhoz szükséges munkaerő-áramlás) lelassulását, a kisparaszti struktúra konzerválódását, mellékesen a mezőgazdaság terméseredményeinek romlását eredményezte, a felvilágosodás eszméivel is párhuzamosítható „szláv” egalitarianizmusa ellenére ellentmondva a marxista társadalomfejlődés dialektikájának. (Gyakorlatilag eltolódott a szabad versenyos kapitalizmus kialakulása – és így annak bukása is.) Így a földosztást pozitív lépésként értékelni a marxista történetírás szempontjából legalábbis ellentmondásos, hiszen a társadalomszerkezet megmerevítése, a verseny korlátozása a politikai elitnek állt érdekében. Ha a parasztság földhöz juttatása valóban célként jelentkezett is, az nem feltétlenül életkörülményeik javításának szándékával történt, de ha még így volt is, a várakozással ellentétben e folyamat hosszú távon mégsem ezt eredményezte. A földosztás következménye ugyanis az lett, hogy 1. a parasztság legkevesebb 40 millió leva adósságot halmozott fel a földet először megszerző, majd továbbadó bolgár elit és az állam felé;⁵⁰⁸ 2. a bolgár mezőgazdaság teljesítménye nem nőtt, és ez meghatározta a bolgár társadalom és gazdaság fejlődését 1945-ig. (A másik lehetőség a nagy parcellák és a földnélküliek számának növelése lett volna, de kérdéses, hogy ez mennyiben tekinthető termelékenyebbnek: ennek vizsgálatával a *III. fejezetben* foglalkozunk.) A bolgár marxista történészek az elit földreformmal kapcsolatos spekulációs szándékait szintén hangsúlyosan kezelik, de elmulasztják annak vizsgálatát, hogy a csiflik világgazdasági folyamatokra (is) visszavezethető hanyatlása okozta-e az új gazdasági struktúra terjedését vagy éppen az erőszakos beavatkozás vetett véget a csiflik működőképességének.

A reformnak – éppen azért, mert járulékos célok megvalósulását is várták tőle – számos, előre át nem gondolt társadalmi-gazdasági következménye lett.

⁵⁰⁸ Lásd Lampe, J. R.: Bulgarian economic history i. m.

Az, hogy külföldi (például az országból elmenekült muszlim) csak 2,2 ha földet birtokolhatott, egyértelműen törökellenes intézkedés volt, mely a *nemzeti homogenizációt is célul tűzte ki, hiszen az elmenekült muszlimok között kisbirtokosok is szép számban akadtak, akik számára a korlátozás ugyanúgy gazdasági sorvadással volt egyenértékű, mint a csiftlik-tulajdonos számára. A szilisztriai kazában például az 1140 török gazdaság közül csak 14 rendelkezett 800 dönümnél több földdel, de a kisajátítás a többit is érintette.*⁵⁰⁹ Így e fellépés inkább magyarázható nacionalista, mint osztályharcos alapon (ellentétben egyes forradalmárok, mint például Vaszil Levszki eredeti nézeteivel). A muszlimokkal ellentétben a bolgár repatriáltak 3–6 ha földet kaphattak, ha letelepedtek. Ennek hátterében is inkább politikai-társadalmi okok (az állam etnikai jellegének erősítése) álltak, mintsem a gazdasági racionalitás diktálta volna, erre a birtokméret is utal. Mint azt a *II. 1. 6. fejezet* végén láthattuk, a földosztás következményeképpen a mezőgazdaság fajlagos teljesítménye nem javult, a megélhetés nehezebbé vált, összehasonlítva a török uralom utolsó évtizedeivel. Ezen az üresen maradt földekre telepített bevándorlók sem tudtak segíteni, sőt ugyanúgy a folyamatok elszenvedőivé váltak.

Az 1878 utáni agrárreform (forradalomnak ne nevezzük) lényege nem kizárólag a török földesuraktól való megszabadulás és a parasztság földhöz juttatása (vagy kisbirtokos létbe kényszerítése) volt, mint azt korábban a marxista történetírás kidomborította, hanem a társadalmi elit részéről a spekulációs lehetőségek kihasználása és a hatalom átmentésének biztosítása, illetve a parasztság részéről az uzsorától való megszabadulás (ez utóbbiról viszont még a jól informált Palairet sem ír). Dimitrov 7%-ban határozta meg a muszlim nagybirtok arányát 5 nahije kazái alapján. Hrisztov szerint csak 8% volt a nagybirtok aránya. Draganova szerint 1872–1877 között 20 ha felett volt a földek 25%-a Észak-Bulgáriában, viszont birtokosainak negyede keresztény volt, ugyanakkor a parasztok 57%-a 5–10 ha-os saját birtokkal rendelkezett már a felszabadulás előtt is. Berov szerint Dél-Bulgáriában a 10 ha feletti muszlim birtokok aránya (nagybirtokok a középbirtokokkal együtt) 14–19% volt. Ezzel szemben a földek 20%-a került muszlim tulajdonosoktól keresztényekhez, így ebben a muszlim kisbirtok is benne foglaltatik.⁵¹⁰

A muszlim nagybirtokok egy része már 1878 előtt átment a bolgárok kezébe. Tilev szerint – aki 1873–1875 között képviselte a bolgár egyházat – Tatarpazardzszikban három év alatt 2000 muszlim birtok került át ortodox csorbadzszik és parasztok birtokába.⁵¹¹ Tevfik Güran egyenesen azt állította kilenc, Plovdiv környéki település vizsgálata alapján, hogy a tulajdonosa által művelt kisbirtok az Oszmán Birodalomban rentábilis, jobb megtérülést biztosít, mint bármilyen más üzemforma: a vetett földek 81%-a (a tulajdonosok 98%-ának kezén) a termés 85%-át adta.⁵¹² (Mint láttuk

509 *Draganova, Szl.*: Imustesztvena i szocialna sztruktura i. m. 99.

510 Adatokat lásd: *Hrisztov, Hr.*: Isztorija na Balgarija. Vol 4. Szofija, 1987. 42.; *Berov, Lj.*: Agrarnite otosenija u nasz po vreme na Oszvobozsdenieto. Trudove na Viszsija Ikonomiceszki Institut 'Karl Marx'. 1956/2. 67–148.; *Draganova, Szl.*: Szelszkoto naszelenie i. m. 83., 91.; *Ikonomika na Balgarija do szocialiszticeszkata revolucija*. Szofija, 1969. 3.

511 *Batakliev, I.*: Grad T. Pazardzszik. Isztoriko-geografiszki pregled. Szofija, 1923. 142.; Szto godini balgarszka ikonomika. Szofija, 1978. 13.

512 *Güran, T.*: Structure économique et sociale d'une région de campagne dans l'Empire ottoman vers le milieu du XIXe siècle. Sofia, 1980. 21–24.

korábban, a csitflikek közt is volt jövedelmező: Kelet-Ruméliában például 1880-ig csak 6 nagybirtokot adtak el a 100-ból, 1885-ig viszont további 90-et a megváltozott politikai és gazdasági körülmények miatt.) A nacionalista bolgár értelmiség ideológiájából, forradalmi programjából szinte teljesen hiányzott a földosztás gondolata,⁵¹³ s ez nem érzéketlenségük számlájára írható, hanem azzal a ténnyel függ össze, hogy a bolgár parasztság nagy része az 1858-as oszmán földreform után tulajdonossá vált – igaz, e birtokszerzés adósságokat eredményezett, melyet a konjunktúra sem tudott egészében eliminálni. (Lásd az 1875-ös oszmán adóemelés és rossz termékek hatását és a *borcs* terjedését). Az igazi probléma a hitel és a hozzá kapcsolódó uzsorakamat és az adóbérlő-rendszer volt. A csorbados, mint társadalmi jelenség is innen kapta negatív töltetét, s nem onnan, hogy sok földje volt (mert ez utóbbi például nem is volt általános). A földelkobzás jelensége Bulgária keleti részén, mely még 1878 elején is török kézen maradt másodlagos volt: Tirnovo térségében 77 vegyes lakosságú faluban 24-ben a bolgárok szereztek meg a földeket, 22-be visszatértek a muszlim tulajdonosok, 22-ben nem történt változás Crampton szerint. De Dél-Bulgáriában, ahol az 1876-os áprilisi felkelés és leverése felszította ez etnikai alapú gyűlölet lángját, a kisajátítás intenzív volt. 15 ezer trákiai bolgár menekült is földhöz jutott, a kelet-ruméliai (Sztara Zagora-i) muszlim kisbirtokosok rovására, akik birtokaik eladása (vagy elkobzása!) után visszatértükkor (1885-ben 50 ezer menekült muszlimot említ Queillé Macedóniában s nem volt mind nagybirtokos),⁵¹⁴ ipari és mezőgazdasági bérmunkásokká váltak. Nem kizárólag a nagybirtok volt az áldozat.

*

E bevezető gondolatok után nézzük meg, hogyan valósult meg a földreform és milyen következményekkel járt. A Sztara Zagora-i körzetben 1877 előtt 100 csitflik volt, 1884-ben 46, 1888-ban 4, s ebből csak egy török, ami a muszlim nagybirtokosság felszámolásának tézisének támasztja alá.⁵¹⁵ Jireček szerint Kelet-Ruméliában 1879–1883 között 103 millió kurus (20 millió frank) értékű földet adtak el, ennek 75%-át tették ki a török tulajdonosoktól – alacsony áron – felvásárolt birtokok. Egyedül Sztara Zagorában 50 millió kurus értékű üzletet bonyolítottak le, 80%-ban muszlimok voltak az eladók, s 1888-ban harmadakkora ára volt a földnek, mint az oszmán érában,⁵¹⁶ a relatív földbőség, az élelmiszerárak esése és a parasztság kis vásárlóereje miatt. Sztara Zagorában a földek ára még 1895-ben is az 1877. évi ár kétharmada volt.⁵¹⁷ A török földek megváltása a föld éves jövedelmének mindössze hét-nyolcszorosát tette ki, a minimálisan kérhető föld 1 ha, a maximum 9–10

513 *Meininger, T.*: The Formation of a Nationalist Bulgarian Intelligentsia, 1835–1878, unpublished PhD-thesis, University of Wisconsin, Madison, 1974. 18.

514 *Kejé, E.*: V Balgarija i Rumelija. Polisz, Szófia, 2006. (Reprint.) 124. A 3 évig vetetlen földeket elkobozta a bolgár állam. Az előrelátók bérbé adták a földeket a bolgároknak mielőtt elmenekültek, tudván, hogy egy friss papír még sokat érhet a tulajdonviszonyok igazolásakor, joguk van a bevételre is (külön nemzetközi egyezmény nélkül is). *Crampton, R.*: Bulgaria, 1878–1918. A History. Columbia Univ. Press, New York, 1983. 179–183.

515 *Koszev, D.*: Szelszkoto dvizsenie v Balgarija v kraja na XIX v. Isztoricseszki Pregled, 1948–1949/5. 552.

516 *Irecsek, K.*: Putovanie po Balgarija. Szófia, 1974. 234.

517 A háború előtt Sztara Zagorában 50%-kal volt drágább a föld, mint az 1880-as években. *Iliev, At.*: Sztarozagorszkij okrug v narodno-ikonomicseszko otnosenie. Sztara Zagora, 1885. 25–29. és *Palairé, M.*: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 175.

ha volt, ami rávilágít arra, hogy a reformerek által preferált birtoknagyság valóban a kisbirtok volt (a birtokkiegészítés mellett).⁵¹⁸ Az állami földosztás (jelen esetben a spontán földfoglalás után lejátszódó folyamatról van szó) során ráadásul eleve csak a birtokok kisebb része cserélt gazdát: az összes eladott föld értéke ugyanis 60,5 millió leva volt, ami 4,47 millió dekárt tett ki, miközben 1888-ban az összes művelt földterület 3 millió hektár volt.⁵¹⁹ Kelet-Ruméliában pedig a keresztényektől is 24 millió gros (5 millió leva) értékű föld került át keresztények birtokába, ami mögött (s ez a forgalom negyede)⁵²⁰ részben spekulációt gyaníthatunk.

A szegényebb Délnyugat-Bulgáriában (Küstendil, Dupnica) 2300 ha földet adtak át a bíróságok a parasztságnak – igaz, ez volt az egyetlen terület, ahol valóban állami közbeavatkozás révén jött létre a földreform.⁵²¹ A csiftlik munkásai így életükben először földtulajdonosokká váltak: Szejmenben tíz korábbi mezőgazdasági bérmunkás (*rataj, nadnicsar*) közül kilenc annyi saját földhöz jutott, hogy megélhetéséhez nem volt szüksége többé bérmunkára, Sztara Zagorában 20% volt ez az arány.⁵²² Bevételeik, megélhetési körülményeik némileg javultak a korábbiakhoz képest. Egy rataj Sztara Zagorában 1870 körül ugyanis 300–500 gros bért és 18 kile (44 okával számolva 790 kg) gabonát kapott, ami összesen 700–1200 gros érték, ehhez járult még 2–3 uvrat föld bevetésére elegendő vetőmag. Dupnicában a *momak* 50 kutla (1250 kg) gabonát kapott, 2 kutla rozs vetőmagot, 2 bárányt, 12 oka sót, készpénzt viszont nem.⁵²³ Az 5 ha-os kisbirtok viszont 40%-os ugarolás mellett 3 t gabonát termelt, igaz, árdepresszió esetén ez 3000 gros helyett 2000 gros bevételt jelentett csak.

1891-ben a bolgár államban 40 ezer új földtulajdonos volt, miközben 26 ezer, zömmel 2 ha alatti birtok állt üresen a muszlim menekülés miatt.⁵²⁴ Sztara Zagora térségében a földosztásból részesülők 90%-a ekkor jutott először földhöz,⁵²⁵ tehát ilyen szempontból „igazságos” volt a földreform, de a jogi helyzetben bekövetkező változás még így sem jelentett jelentős jövedelemnövekedést (hiszen a mezőgazdasági bérmunka ára is nőtt), bár a magyarországi jobbágyfelszabadítás egyik velejáróját, a cselédsorsot és az ipari átrétegződést elkerülhették (az 5 ha-os birtok jövedelme ekkor ugyanis még meghaladta az ipari munkabéretet).

A számok mögött azonban sokkal több rejlik, mint első olvasatra vélnénk: a földkisajátítás már 1878-ban megkezdődött, de eredményeit, noha több ezren jutottak földhöz, a bolgár állam „törvényes keretekre” hivatkozva több helyen

518 *Keleti K.*: A Balkán-félsziget i. m. 226. 1884-ben Iszmail Zejnel 150 dönümes földjének nagy részét 3 bolgár között osztották szét 25-25 dönümonként. Ömer bég földjét 8 bolgár között osztották szét, de egy sem kapott többet 3 ha-nál. Isztorija na balgarite v dokumenti. i. m. I/1. 438.

519 *Topalov, T.*: Borba na Balgarszkija narod i. m. 442. módosítva Ivanov és Tooze appendixéből (*Ivanov, M.–Tooze, A.*: Convergence or Decline i. m. 672–704.)

520 *Topalov, T.*: Borba na Balgarszkija narod i. m. 442. 1879–1883 között 14,4 millió leva értékben adtak el földet muszlimok keresztényeknek, a Sztara Zagora-i körzetben 4,5 millió leva, átlagosan 13,5 leva/dekár (70 gros) értékben.

521 Bulgária gazdasági fejlődése i. m. 8.

522 *Iliev, At.*: Sztarozagorszkij okrug i. m. 25–29.

523 *Irecsek, K.*: Putovanie po Balgarija i. m. 237.

524 *Topalov, T.*: Borba na Balgarszkija narod i. m. 442.

525 *Palairot, M.*: The Balkan Economies, 1800–1914. i. m. 176. Ezzel ellentétben, mint írtuk, a tengerparton a lakosság 70%-ának volt saját tulajdonú földje.

megsemmisítette, és elrendelte a tulajdonosok kárpótlását. Ez azonban olyan kis összeget tett ki, hogy felmerül a kérdés: kinek állt e rendelkezés érdekében – azon túl, hogy a legitimitás látszatával megnyugtatta a külföldi kedélyeket.

A plovdivi körzetben 1878-ban egy összeírás szerint 51 csiftlik volt (19 török, 18 görög, 7 bolgár, 2 állami), egy másik szerint viszont 79. Berov azon az állásponton van, hogy a különbözet a felszabadulás idején spontán földfoglaló mozgalom során feldarabolt (7 db) vagy elpusztásodott (6 db) csiftlik-nagybirtok lehet. E földfoglalások tehát korábban történtek, mint a bolgár állam kísérletei a földosztásra (1881). Uzunhaszan faluban 3600 uvrat erdőt vettek el a parasztok Afiz Ali Rasid-tól, Szali aga pedig 2500 dekár földjét veszítette el még 1878–1879 során.⁵²⁶ A reform előtt a térségben a művelt földnek csak 15–20%-a volt már muszlim kézben, hogy korábban mennyi lehetett, annak becslésére a következőkben teszünk kísérletet.⁵²⁷

A földfoglalások részben a háborús pusztítás okozta önellátási igénnyel is magyarázhatók. Tirnovo környékén 37 faluban egyáltalán nem volt élelem, 32-ben a lakosság fele éhezett, az élelmiszerárak 1879-ben ideiglenesen megemelkedtek. Hogy a földművelés hanyatlása mekkora jövedelemkieséseket okozott a háborús években, arra a kelet-ruméliai tized nagysága is utal: 1873–1874-ben 430 ezer líra volt az adó, 1878–1879-ben a rossz termés és a háború miatt csak 114 ezer, illetve 217 ezer, de 1880-ban már újra 300 ezer líra (körülbelül 30 millió piaszter) volt az adó nagysága.

Az adók értékének változása alapján mért adatok azt mutatják, hogy 1882–1883-ban Kelet-Ruméliában török kézen (körülbelül 100 ezer fő) ekkor még 1,3 millió uvrat föld volt (egy főre jutó átlag: 2,6 ha, egy családra 10 ha, tehát zömmel kisbirtok!), *miközben 1879-től 1883-ig 570 ezer uvrat föld ment át bolgár birtokba.*⁵²⁸ Nagyjából ennyi volt egyébként összesen a 100 uvrat (20 ha) feletti föld, ami nagybirtoknak minősült;⁵²⁹ a fent említett 1,3 millió uvrat tehát már döntően kisbirtokok kezén volt. *Ez azt is jelenti, hogy Kelet-Rumélia földjeinek körülbelül egyharmada lehetett muszlim birtokos kezén még 1879-ben (1,8 millió uvrat az 5 millióból).* Ehhez hozzászámolandó még a spontán földfoglalás a felszabadító háborúk idején (1878–1879): így a török birtok Kelet-Ruméliában körülbelül 2-2,5 millió uvrat lehetett az 1870-es évek elején (a művelt föld körülbelül 40-50%-a, de nem volt mind

526 Így jártak például Veli aga, Iszmail efendi és Hadzsi Ahmed efendi, Müfti efendi plovdivi lakosok. Csirpanli faluban 7 bej veszítette el birtokát. *Berov, Lj.:* Agrarnoto dvizsenie v Iztočna Rumelija i. m. 8. A tirnovói bíróság a közszükségletre hivatkozva lefoglalta Etem bej 2 malmát, 250 dönüm erdejét, tartozás fejében pedig további 116 ezer gros értékű ingatlant. A Szulejmán testvérek 3600 török lírával tartoztak Evlogi Georgievnek, s mivel elmenekültek, fedezetként lefoglalták a testvérek 4 boltját, 4 házát, 2 hombárát, 2 vízimalmát, 650 dönüm legelőjét. *Todorov, G.:* Urezdane na agrarnija i bezsanzskija vaprosz v Knjazsesztvo Balgarija v parvite godini szled Oszvobozsdenieto (1879–1881). Isztoricseszki Pregled, 1961/1. 26–36.

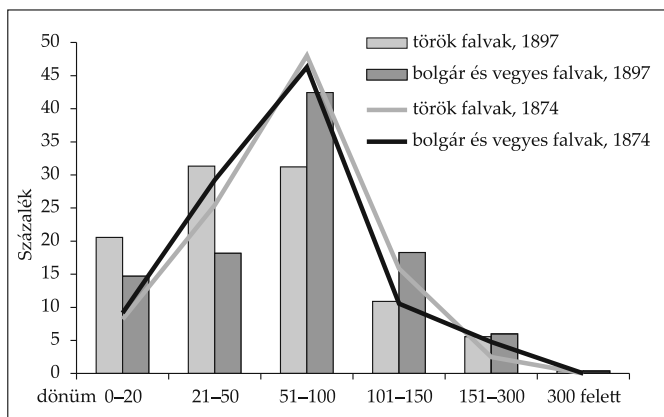
527 *Berov, Lj.:* Agrarnoto dvizsenie v Iztočna Rumelija i. m. 13. és *Todorov, G. T.:* Deinoszta na vremenoto ruszko upravlenie po urezdane na agrarnija i bezsanzskija vaprosz prez 1877–1879 gg. Isztoricseszki Pregled, (11) 1955/6. 27–59.

528 Nagyságrendileg egyezik Koszev előző oldalán megadott értékével. Ha a korábbi adatok alapján elfogadjuk, hogy a föld dekárja átlag 75 grost (körülbelül 15 leva) ért, akkor az 1879–1883 közötti 72 millió gros értékű vásárlás alapján 1 millió dekár (félmillió uvrat) föld került bolgár kézbe muszlimoktól Kelet-Ruméliában (a Sztara Zagora-i körzetben pedig félmillió dekár, 40 millió gros értékben). *Irecsek, K.:* Putovanie po Balgarija i. m. 235–236.

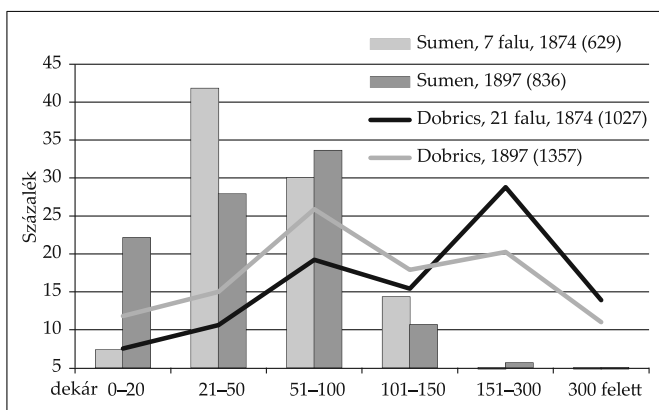
529 Isztorija na Balgarija i. m. Tom 6. 42.

II. 7. ábra.

a) A vegyes lakosságú novopazári kaza (13 falu) földbirtokviszonyainak módosulása, 1874 és 1897

b) A török többségű dobricsi és sumeni kaza birtokmegoszlásának módosulása, 1874 és 1897

Zárójelben a birtokok száma.

nagybirtok). Észak-Bulgáriában a földek 30%-a volt muszlim kézen, északkeleten ez 50–60%-ra nőtt, északnyugaton 20% alá esett.

Berov szerint az 1878–1879-ben spontán kisajátított föld fele a nagybirtok felosztásából eredt (250–300 ezer uvrat),⁵³⁰ fele viszont kisbirtok volt: ez 50 uvratos átlaggal számolva 5000 gazdát (25 ezer embert) tett földönfutóvá, akik aztán el is hagyták az országot. *A török gazdák birtokainak mérete 1874–1897 között a bolgár falvakkal összevetve kedvezőtlen irányba tolódott el [II. 7. a) és b) ábra] – noha ez nem feltétlenül a bolgárok előnyben részesítése miatt történt csak, hiszen a folyamat olyan körzetekben is lejátszódott, ahol a bolgár lakosság alárendelt volt (dobrichsi és sumeni kaza),*

530 Berov, Lj.: Agrarnoto dvizsenie v Iztočna Rumelija i. m. 22–23.

és ahol a felosztott nagybirtokokból a török kisbirtokosok és nincstelenek is részesedtek. Az első esetben még rendelkezésre állt művelésbe vonható földterület, ami a népesség növekedését ellensúlyozta (legelők, erdők), a második példánál azonban a művelt földterület növekedése nem haladta meg a birtokok számának növekedését, tehát a relatív túlnépesedés csökkentette a birtokméretet.⁵³¹

Az 1881–1886 között lejátszódott korrekció és földreform számos ellentmondást tartalmazott. Elvben egy dönüm föld értékét (0,1 ha) 18 levában, a rétét 35 levában szabták meg például Küsztendil környékén (ez egyezett a háború előtti piaci árral), de ez térben és időben is, a hatalmon lévő kormányzattól függően, jelentős eltéréseket jelentett. Mikor Karavelov vagy Cankov *liberális kormánya volt hatalmon, a parasztok áron alul jutottak földhöz, a konzervatív uralommal viszont a kárpótlást váró csiftlik-tulajdonosok vagy bolgár spekulánsok, bankárok jártak jobban.*⁵³² A liberális földosztó bizottság működésének eredményeképpen 1884-ben Pali-lüle faluban 11 család igen olcsón, dönümonként 4 leváért kapott 330 dönüm földet (lényegében az általuk művelt csiftlik egy darabját, ami ez esetben családonként 3 ha).⁵³³ Gorna Cerovina faluban Ali Dzsulov csiftlikjéből 50 család kapott 1045 dönüm földet (családonként 21 dönüm) 3 leva egységáron. Szófia környékén a filipovci csiftlik tulajdonosa, Georgi Csohadzsi 2000 dönüm földjéért eredetileg dönümonként 30 levát kért, végül 7 levát és az 1877–1885 közötti periódusra 5 leva elmaradt hasznót kapott. (A névből is látszik, hogy nem csak muszlimokat érintett a kisajátítás.)⁵³⁴

A konzervatív hatalomátvétellel viszont a korábbi tulajdonosok jártak jól, a föld ára a kormányváltással alapvetően négy-öttszörösére (az eredeti piaci árra) nőtt: Szwardanban Ibrahim bej már dekáronként 20 levát kapott a falusiaktól (nem részletre).⁵³⁵ A kormányzathoz közeli Popov doktor 98 ezer grosért (20 ezer leva) vásárolt földjének egyötöde (!) öt év múlva már 28 ezer levát ért – tág teret adva az ingatlanspekulációnak.⁵³⁶ A konzervatív körökhöz közel álló csorbadzsi, M. Parvanov 8400 dönüm földet 2440 leváért kapott meg (igaz, bérletre), ugyanakkor Begovica faluban (Berkovicei járás) 108 dönüm földet 6100 leváért akartak a parasztoknak adni.⁵³⁷ Ez jól rámutat a két párt eltérő társadalmi bázisára. Volt arra is példa, hogy a korábban a földosztó bizottság által 10 ezer levára értékelt földet

531 *Berov, Lj.*: Promeni v razpredeleneto na pozemnata szobsztvenoszt i. m. 224–274.

532 A Hadzsikalcev család (gazdag bankárokká lettek, 1913-ban egyikük még titkos fegyverszüneti tárgyaláson is járt a török fronton) 1878-ban Bekir efendi 100 uvrat legelőjét és réjtjét szerezte meg Plovdiv környékén, Ivan Hadzsipetrov pedig Hasszán és Husszein Mahmúd csiftlikjét foglalta el Burgasz térségében. *Berov, Lj.*: Agrarnoto dvizsenie v Iztocna Rumelija i. m. 19.

533 Isztorija na balgarite v dokumenti i. m. I/1. 434. Razgrad faluban a török bej 60 ezer levára becsülte birtokát, de csak 40 ezret kapott érte (300 ezer gros helyett 230 ezer gros). 9400 dönüm föld így egységenként 4 leváért (20 gros) kelt el 6-7 leva helyett. *ИДА, ф. 159. а.е. 84. л. 270.*

534 Minkova mahala 19 családja 1032 dönümot kapott 4 levás áron (55 dekár/család). Bojcsinovciban 536 dönümnyi török csiftliket osztottak szét 13 család között 4 levás egységáron. Bobovci faluban viszont 16 leva volt a csiftlik-föld ára és 20 a legelőé. Isztorija na balgarite v dokumenti i. m. I/1. 433. Adatok a lomi földosztó bizottság 1884-es jelentéséből.

535 1886-ban Küsztendilben 194 földesúr összesen 806 ezer leva kárpótlást kapott, az izvori (Boszilegrád) 76 birtokos 336 ezer leva kártalanításhoz jutott, ez 4000 leva/fő. Dnevnic na IV obikovenno narodno szabranie. IV izvanredna szeszija. Darzsavna, Pecsatnica, Szofija, 265–266.

536 *ИДА, ф. 159. а.е. 132.*

537 Centralen Darzsaven (Isztoriceszki) Arhiv (*ИДА*), ф. 159. а.е. 31. л. 110, 120.

az új kormányzat 45 ezer levára értékelt fel. Országában a 16 ezer levára értékelt földet a konzervatívok 65 ezer leváért akarták értékesíteni.⁵³⁸

Milyen folyamatok állhattak ennek háttérében? A föld ára másutt is hirtelen ugrott meg, azt követően, hogy a török birtokosok még áron alul voltak kénytelenek megválni tőlük. Hrisztaki Kosztov és Ivan Libenov Sztara Zagorából 50 ezer grosért vásároltak meg egy erdőt és 150 ezerért adták tovább szinte azonnal. Más bolgár csorbadszik (Bojadzsiev és Trifonov) olcsón felvásárolták a török csiftlik-tulajdonosoktól a földet, melyet a parasztok már elfoglaltak és sajátjukként műveltek, majd az állami politikára nyomást gyakorolva megvetették/megváltatták a paraszttal immár drágábban, vagy éppenséggel beültek a csiftlikre és a paraszttal dolgoztattak.⁵³⁹

Így a felkelés eredményeképpen sor került az eliten belüli leszámolásra, de a parasztság helyzete nem mindenütt javult, mivel elmaradt az önkényes foglalások legalizálása, a megváltáshoz pedig nem maradt elég tőkéjük a földárakat felhajtó spekulánsokkal szemben. A Sztara Zagora-i körzet 54 falujában például a 100 uvrat feletti török birtokosok száma az 1882. évi 251 főről és 76 ezer uvratról ugyan 176 főre és 46 ezer uvratra csökkent 1885-re, de ugyanekkor a bolgár nyelvű, 100 uvratnál kisebb birtokkal rendelkezők földterülete ugyanebben a körzetben csak 8400 uvrattal nőtt (255 ezerről 264 ezerre). A bolgár nagybirtokosok száma viszont 313-ról 442 főre emelkedett, a kezükben lévő birtok területe is 20 ezer uvrattal lett több (76 ezer uvratra), azaz a megszerzett föld kétharmada az ő tulajdonukba ment át.⁵⁴⁰

Ráadásul a Sztara Zagora-i prefektus jelentése szerint az 1882-es föld- és lakásvásárlások értékének (6,5 millió gros, illetve 17 millió gros) csak egynegyedét fizették ki a falusiak, a többivel tartoztak.⁵⁴¹ Különösen azok jártak rosszul, akik nem állami kölcsönt vettek fel, hanem a kezdetek kezdetén szerettek volna földet vásárolni, ők a spekulánsok és hitelezők kezébe kerültek, akik évi 100–150%-os kamatot is felszámoltak. Sokan már 1882-ben eladni kényszerültek vagyontárgyaikat.

A felszabadulás előtti paraszti gazdálkodók nagy hiteligenyét és hitelképességét-vagyonosságát egyaránt jelzi, hogy a dunai vilajetben 1865–1877 között a Midhat által propagált agrárszövetkezetek (*menaf-i ummumiye sandıklari*) vagyona ötszörösére nőtt, míg a drinápolyiban csak 50%-kal (az egyébként is szegényebb területről lásd a 2. kötetet). Ez az intézmény az uzsorásokra elvileg súlyos csapást mért – elvileg, mert St. Clair és Brophy azt is leírják, hogyan lehetett kijátszani. Az orosz–török háborúban azonban e rendszer összeomlott – 1879-ben már csak a korábbi hitelfelvételek 54%-a volt ellenőrizhető és bizonyítható. Ez egyfelől kedvező volt az adósoknak, ugyanakkor az agrárbank 1894-es megalapításáig hasonló intézmények nem is működtek (*zemedelszki kaszi*) bolgár földön, ami kiszolgáltatottá tette a parasztságot a hitelezőkkel szemben, akik az évi 12% helyett havi 12%-ot is felszámítottak. Pontosan az élet- és piacképesség határát súroló kisbirtok (3–5 ha) volt leginkább ennek kitéve. A birtokosok számának 1887–1892 közötti esése (524

538 *Todorov, G.*: Politikata na balgarszkite burzsoazni pravitelstvata po agrarnija i bezsanzskija vapros szled darzsavnija prevrat ot 1881.g. (1881–1886). Isztoriczeszki Pregled, 1961/2. 25. Bisztrában a korábban 6500 levára becsült 1600 dönüm földet a konzervatív kormány 12 ezerért akarta eladni, végül a parasztok 7300-ra alkudták le az árat (5 leva/dekár). ИЛІА, ф. 159. а.е. 84. а. 270.

539 *Berov, Lj.*: Agrarnoto dvizsenie v Iztocna Rumelija i. m. 28.

540 Uo. 33–34.

541 Uo. 32.

ezerről 425 ezerre) vélhetőleg az eladósodott birtokok elkobzásának számlájára írható. 1908-ban a 80 ezer parcella közföldből 36 ezret az agrárbank kobzott el az eladósodott parasztoktól. A *zelenicsarsztvo*, a lábon álló gabona felvásárlása áron alul (az előzetes kölcsön törlesztéseként) szintén gyakori jelenség volt, különösen akkor, amikor megjelent az adószedő és a parasztságnak készpénzre volt szüksége.⁵⁴²

Végeredményben, főleg Dél-Bulgáriában (Kelet-Ruméliában) a bolgár kispaszrt gyakran a bolgár csorbadzsitól vásárolt földet, magasabb áron, mint azt a csorbadzsi tette. Egy parasztcsalád átlagosan 200–450 levát fizetett birtokáért (50 dönüm, 5–9 levás egységáron, ami kedvezőbb, mint az elviekben megszabott 17–18 leva), ami körülbelül egy-két ökör ára volt. A zagorai parasztok hitelre vásárolták birtokaikat, de még 1906-ban is 869 ezer leva volt adósságuk, a törlesztett összeg pedig csak 19 ezer leva (ekkor a kamatokat eltörölték). A törlesztés csak az 1918-as inflációval gyorsult fel, amikor a hitelek elértéktelenedtek (értékük nem követte az inflációt), majd a hátralékot a Sztambolijiszkai-kormány eltörölte.⁵⁴³

A csiftlik-nagybirtok mint protokapitalista gazdasági forma felszámolását nem (kizárólag) jövedelmezőségének korlátai okozták, hanem a hatalomváltással bekövetkező új helyzet, mely a gyors meggazdagodás lehetőségét hozta el az egyébként is jómódú társadalmi rétegek számára: a parasztság földhétségének kielégítése nemcsak a társadalmi feszültségek enyhítése miatt volt fontos, hanem jövedelemszerzési lehetőség is volt az új elit számára, megalapozva és megszilárdítva saját társadalmi státusát.

A föld elvétele a török tulajdonosoktól elősegítette, hogy a csorbadzsi kikényszerítették az úgynevezett tizedtörvényt, melynek köszönhetően azt a földbirtok nagysága után kellett fizetni készpénzben, nem pedig a terméseredményből vonták le. Így a háború okozta felfordulásban megműveletlen földekkel rendelkező török csiftlik-tulajdonosok számára nem maradt rentábilis e föld birtoklása.⁵⁴⁴ A törvény betartatása a zavarosban halászó hivatalnokoknak is érdeke volt: a török birtokosok legádázabb ellensége, Dimitar Naumov is hozzájutott ily módon 3000 uvrat szőlőhöz.

A török birtokosokat még számos tényező készítette földjeik eladására: ezek egy része *objektív* és valóban a csiftlik versenyképtelenségét sugallta. Ilyen volt a gabona 30–50%-os áresése 1879–1884 között az argentin és amerikai dömping miatt (1882–1894 között a tonnánkénti ár 160 leváról 110 levára esett). Észak-Bulgáriában a gabona ára annyira lecsökkent, hogy csak 20 parát fizettek okánként, ami 300–400 piaszter/tonnát (80 frank) is alig ért el (mint 1820–1845 között).⁵⁴⁵ Az új kereteknek köszönhető *szubjektív tényező* viszont, hogy államhatalmi kényszerítők híján kényszerűmunkát, robotot a török földtulajdonosok nem alkalmazhattak földjeiken, csak fizetett bérmunkásokkal dolgoztathattak. Mivel azonban a mezőgazdasági bérmunkások nagy része is földhöz jutott és érdekeltté vált a termelésben, munkaerőhiány lépett fel:⁵⁴⁶ az 1850-es években még csak 2 grost kitevő napszám 1878-ra 4–5 gros-

542 *Daszkalov, A.*: Zemedelszkijat kredit v Balgarija ot 1864 do 1913. Szofija, 1912, 137–138.; *Berov, Lj.*: Roljata na zadalzsitelni darzsavni dosztavki vav vatresna i vansna targovija na balgarszkite zemi prez XVI–XIX vek. In: Iz istorijata na targovijata v balgarszkite zemi v XV–XIX vek. Szofija, 1978. 107–152.

543 *Todorov, G.*: Politikata na balgarszkite burzsoazni pravitelstvata i. m. 29.

544 *Berov, Lj.*: Agrarnoto dvizsenie v Iztocna Rumelija i. m. 29.

545 *Kanitz, F.*: Donau-Bulgarien und der Balkan i. m. II. 214.

546 Románia és Besszarábia 50 ezer bolgár munkást foglalkoztatott, a helyükre Macedóniából érkeztek szegényebbek.

ra emelkedett, s meg sem állt 10–12 grosig (1883). Sztara Zagorában 10-ről 15–17 piaszterre nőtt a napszámber 1880-ra, Plovdivban Queillé szintén ennyit ír. Ez a tény megint csökkentette a nagybirtok hasznát.⁵⁴⁷ Ezzel párhuzamosan 1885 után a föld ára is elkezdett emelkedni: Szófiában, Plovdivban egy ha ára már 250 leva volt, igaz, Queillé azt is megjegyzi, hogy Oszmanpazar térségében még mindig csak 25 frank (!) 1 ha, és 2-3 ezer frank árán akár egy falut is lehet venni.⁵⁴⁸ *Végeredményben a kisbirtok dominánssá válásával a bolgár parasztság elkerülte a cselédsorsot, de a birtokkoncentráció híján az állami kereskedelmi bevételek is kisebb növekedési ütemet produkáltak.*

Mi volt tehát a parasztság számára az 1878 utáni földreform lényege? Az impériumváltás eredményezte adócsökkentést már érintettük, a következő részfejezetben bővebben taglaljuk. Az uzorától, hitelektől való megszabadulás csak ideiglenes volt. A bolgár parasztság 70%-a a partvidéken ténylegesen birtokolta és tulajdonolta földjét már az oszmán éra végén is. Az adatok alapján azt hihetnénk, hogy Kelet-Bulgáriában a földosztás előtt nagy birtoktestek voltak: a dobricsi kazában 77 ezer ha föld jutott 5185 háztartásra, ahol 15 ezer férfi lakott (közülük csak 2900 volt bolgár, de itt a törökök nagy része nem is menekült el). Egy háztartásra tehát 150 dekár föld esett, de egy férfira már csak 50 dekár (5 ha) 1878 előtt is.⁵⁴⁹ Azaz a birtokméret máris nem olyan nagy, ha báziscsaládokkal számolunk. Így az 1878 előtti és 1878 utáni átlagos birtokméret között nincs nagy különbség, viszont a földnélküliek is megélhetéshez jutottak, kizárva ezzel a térségben az ipari átrétegződést, hiszen az ipari bérek az 5 ha-os birtok jövedelme alatt, de a bérmunka éves bevétele fölött voltak. Mivel nem ismerjük e férfiak életkor szerinti megoszlását, ezért azt is feltételezhetjük (a sumeni kaza 4 falun alapuló statisztikája szerint a férfiak fele 14 év alatti volt), hogy a földosztás tulajdonképpen arra volt elég, hogy a felnövekvő következő generációt 5 ha-nyi saját földhöz juttassa, elodázva az agrártúlnépesedést, viszont a báziscsaládokra bomlás önmagában nem javította a termelékenységet (Güran minden érve ellenére), sem az adózási potenciált (fejadók voltak már az oszmán uralom végén is).

Hrisztov, Dimitrov és Draganova 1874-es török összeírásokon alapuló adatait és a bolgár népszámlálásokat felhasználva Berov megkísérelte összevetni az 1874-es és 1897-es állapotokat. Általánosságban igaz, hogy mind a művelt terület, mind a népességszám nőtt. Ez azonban nem ad képet arról, hogy az átlagos birtoknagyság vagy a paraszti társadalom földbirtokvagyon alapján mért differenciáltsága hogyan változott a felszabadulás után, birtokaprózódás vagy birtokkoncentráció játszódott-e le, és voltak-e etnikai vagy regionális különbségek a birtokstruktúrában.

A művelt terület növekedése eleve több forrásból eredhet: Mihajlovgrad térségében például 68 ezer dekárról 115 ezer dekára nőtt a földek nagysága 1874–1897 között, de a 47 ezer dekáros különbségből 32 ezer dekár a magánerdő, amit az oszmán összeírások korábban nem tüntettek fel, mivel az nem adózott, a bolgárok viszont figyelembe vették. A berkovicai körzetben a földterület 50%-os növekedését szinte teljesen az erdők adták – igaz, itt az erdők a szántók 36%-át is kitétték az országos átlag 10%-kal szemben, és rendkívül gyors ütemben alakították őket szántóvá a demográfiai nyomás miatt. De a növekedés származhat korábbi állami földek szétosz-

547 Palaré, M.: Balkanszkité ikonomiki 1800–1914 i. m. 187.

548 Kejé, E.: V Balgarija i Rumelija i. m. 52.

549 Dimitrov, Sztr.: Za klaszovoto razzsloenie i. m. 234.

II. 49. táblázat.

A földosztás eredménye Moravica faluban, 1874, 1897 (db)

Gazdaságok (dönüm)	1874	1897
0–20	59	13 (8%)
21–50	7	55 (37%)
51–100	0	66 (44%)
101–200	0	14 (9%)
200 felett	0	1
Összesen	66	149

Berov, Lj.: Promeni v razpredeleneto na pozemnata szobsztvenoszt i. m. alapján.

II. 50. táblázat.

A bolgár birtokmegoszlás átalakulása az 1878 utáni földreformnak köszönhetően (%)

Gazdaságok (ha)	1872–1877		1897 (1908-ban ugyanez)	
	birtok	földterület	birtok	földterület
1–3 között	18	3	45	7
3–10	51	35	35	30
10–20	23	35	14	29
20 felett	7,5	26	7	33

Lyberatos, A.: From Imperial to National Lands i. m. 156. és Draganova, Szl.: Szelszkoto naszelenie i. m. 91., 93., 99. az ország 10%-ára kiterjedő vizsgálata alapján.

tásából, illetve az összeírásokból pontosan nem ismert nagybirtokok felosztásából is. (A vrácai és lomi járásban például 35 nagybirtokos 18 ezer dekár földet birtokolt.)

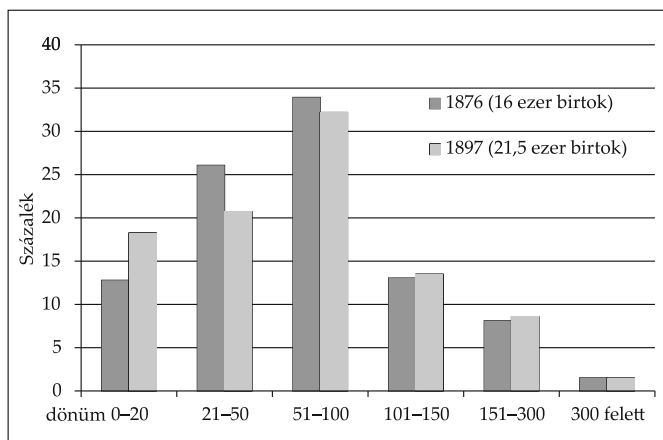
A már említett Moravica faluban 1010 dekárról 9700 dekára nőtt az összeírt terület, de itt a növekedésből csak 6000 dekár volt az erdő részesedése, azaz a szántóföldek növekedése 2700 dekár volt, ami magyarázza a gazdaságok számának növekedését és ezzel párhuzamosan a birtokszerkezet kedvezőbbé válását is (II. 49. táblázat).⁵⁵⁰ De még ez is azt jelentette, hogy a családfők 45%-a nem életképes birtokon gazdálkodott.

Egy falu azonban statisztikai szempontból nem releváns minta. Moravicában, bár javult a helyzet, Draganova adatai alapján a statisztikai sokaságot tekintve a reform nem volt más, mint az életképes (3–10 ha és 10–20 ha közötti) gazdaságok számának és földterületből való részesedésének drasztikus redukciója (II. 50. táblázat). Egyedül a nagybirtok aránya nem módosult 1872–1897 között (az más kérdés, hogy a tulajdonosi garnitúra kicserélődött). Vizsgálódásunk ezért komparatív jelleget öltött: szélesebb körre is kiterjesztettük több tényező (etnikai viszonyok, irtásföldek által történt bővítés, nagybirtok szétoztása) fgyelembevételével.

⁵⁵⁰ Berov, Lj.: Promeni v razpredeleneto na pozemnata szobsztvenoszt i. m. 233. és 242–246.

II. 8. ábra.

A gazdaságok nagyság szerinti megoszlásának változása Észak-Bulgáriában, 1876–1897 (dönüm és %)

* 174 falu háztartásai alapján.

Berov, Lj.: Promeni v razpredeleneto na pozemnata szobsztvenoszt i. m. alapján.

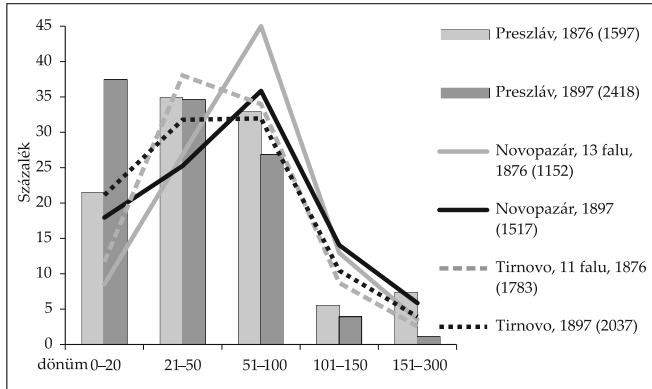
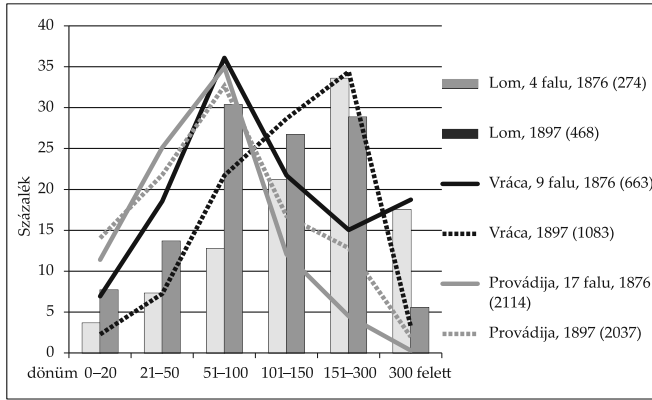
Országos viszonylatban az Észak-Bulgáriában megvizsgált 174 falu alapján nem tűnik jelentősnek a 20–25 év alatt lezajlott változás (II. 8. ábra). A birtokok száma és az összeírt föld egyaránt 30–35%-kal növekedett, így Észak-Bulgáriában az átlagos birtoknagyság 7–8 ha között ingadozott, ami megfelelt 5 ha vetett területnek. Így is szembevetendő azonban, hogy a 2–5 ha közötti gazdaságok aránya csökkent, míg a 2 ha alatti törpebirtokok aránya nőtt.⁵⁵¹ Regionális szinten például Vráca és Lom körzete esetében sokkal markánsabb a változás. Itt a módusz jelentősen eltolódott a kisebb birtokok irányába. Preszláv térségében pedig az 5 ha alatti birtokok aránya növekedett megugrásszerűen.

Azokban a körzetekben, ahol a birtokállomány sem irtással, sem a muszlim, sem az állami birtokok elkobzásával nem nőtt, ott nem meglepő, hogy húsz év alatt jelentősen eltolódott az átlagbirtokok módusza. A kilenc vizsgált vrácai faluban az 5 ha alatti birtokok aránya 10-ről 25%-ra nőtt, mivel a birtokállomány mérete nem változott, a gazdasági egységek száma viszont összhangban az országos népességnövekedéssel – csaknem megduplázódott. Az átlagméretet tekintve kis birtoktesttel jellemezhető tirnovói körzet 11 falvában az 5 ha-on aluli birtokok aránya az összesből nem változott, de a 2 ha-nál kisebb birtokok irányába jelentős eltolódás volt megfigyelhető. Ha az erdőket leszámítjuk, tulajdonképpen a gazdaságok átlagmérete itt sem változott. Novopazárban ugyancsak romlott a

551 A birtokprózódás ellen látszólag tehát az 5 ha-nál nagyobb birtokok esetében tudtak csak jobban védekezni, ezek aránya stagnált. Ebből azonban még nem következtethetünk semmilyen demográfiai jelenségre vagy mikroszociális stratégiára. Az adatok ugyanis megtevesztők, hiszen az első két intervallum felelyan széles, mint a többi, így nem kizárt, hogy az 5–10 ha-os intervallum további bontása esetén is hasonló differenciálódást figyelhetnénk meg. (Egy kétmintás t-próba ugyan lehetővé tenné a populációk összehasonlítását, ehhez viszont az eredeti összeírásokra lenne szükség.)

II. 9. a) és b) ábra.

A földbirtokok nagyság szerinti megoszlásának változása járásonként, 1876–1897 (dekár és %)

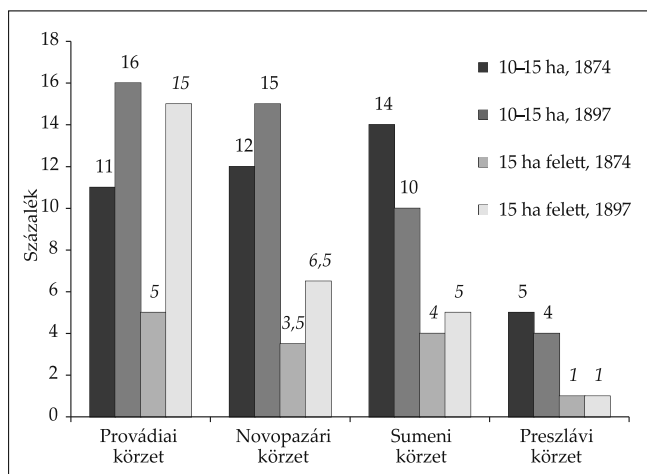

Berov, Lj.: Promeni v razpredeleneto na pozemnata szobsztvnoszt i. m. alapján, zárójelben a birtoktestek száma.

helyzet [II. 9. a) és b) ábra]. A lomi körzet négy falujában a gazdaságok számának növekedése 70%-os, az összeírt földeké csak 33%-os volt, így a viszonylag nagy gazdaságok mérete némileg csökkent. A provádijai körzet 17 falvában viszont a gazdaságok száma csökkent, a földek nagysága 44%-kal nőtt (részben erdő volt), így az átlagos gazdaságméret is emelkedni látszott.

A birtokaprózódásnak *etnikai aspektusai* is voltak. A felszabadulás előtt a novopazári kazában a bolgár és a török földbirtokviszonyok kiegyenlítettnek minősíthetők voltak, az 5 ha alatti gazdaságok az összes 38 és 33%-át tették ki a bolgárok és a törökök esetében. 1897-re a helyzet némileg megváltozott, ekkor az 5 ha alatti bolgár gazdaságok aránya 32%-ot tett ki, a törökök esetében viszont 50% fölé emelkedett, ami arra utal, hogy az uralomváltással nem a törökök jártak jól. A birtokaprózódással ellentétes folyamatok is lejátszódtak (II. 10. ábra). A nagybirtokok koncentrálódása összefüggött a Rusze–Várna-vasútvonal futásával, azaz a piac elérhető

II. 10. ábra.

A nagy birtoktestek arányának növekedése a Rusze–Várna-vasútvonal mentén,
1874–1984 (%)

Berov, Lj.: Promeni v razpredeleneto na pozemnata szobsztvenoszt i. m. alapján.

ségével.⁵⁵² A vonalhoz közel eső földek esetében a 10–15 ha-os birtoktestek aránya közel 20% volt, a távol eső helyeken (ez egyébként feleannyi gazdaságot jelentett, mint az előző minta) 10% alatt maradt. A 15 ha feletti birtokok aránya mind a vasúthoz közeli provádíjai, sumeni és novopazári körzetben nőtt 25 év alatt, a 10-15 ha közötti birtokok aránya pedig a provádíjai és novopazári körzetben emelkedett.⁵⁵³

Kelet felé a művelt terület 1874–1897 közötti növekedése [II. 11. a) és b) ábra, a kereskedelmileg fejlett, ezért már kevés elidegeníthető földdel rendelkező] a dobricsi kaza kivételével egyre erőteljesebb (a berkovicai és vrácai járásban 0%, Lomban, Tirnovóban 20–30% körüli, a sumeni járásban már 40% feletti, a preszlávi, provádíjai kazában 50–60%, Ruszéban pedig 80% feletti),⁵⁵⁴ párhuzamosan a török etnikum erősödő jelenlétével. A dunai és a tengeri gabonaexportőr kikötők forgalmának változása és a népességnövekedés egyformán hatással volt a földek kiterjedésére, ami azonban gyakran birtokaprózódáshoz vezetett.

A Berov által vizsgált 15 körzetből a gazdaságok száma öt esetben nőtt a művelt föld területének növekedését meghaladó módon 1874–1897 között (az átlagos birtoknagyság öt körzetben csökkent), elsősorban nyugaton a nagy népességnövekedés miatt, és Dobrics térségében, ahol a birtokkoncentráció előrehaladottabb állapotba került. A művelt földterület növekedése 1874–1897 között északon 40%-os volt, délen 20% alatt maradt. Az északon átlagosan 7 ha-os birtoknagyság így

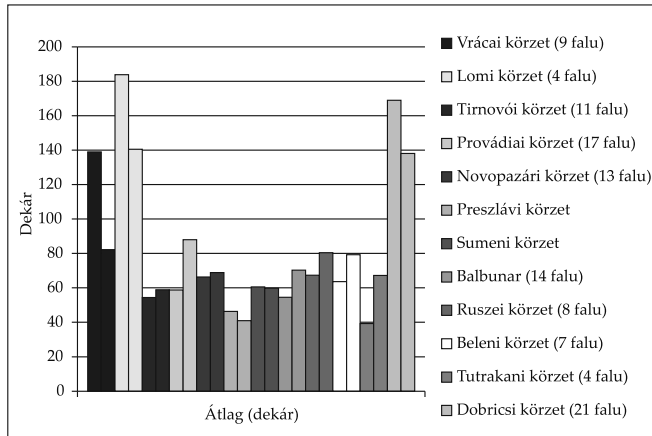
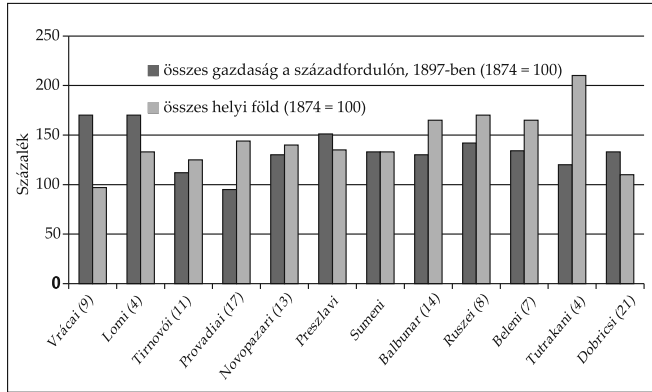
552 A Rusze–Várna-vonalon a török árufuvarozások 60 ezer tonnát tettek ki 1875-ben, 3,7 millió piaszter értékben. Az 1000 tonnát meghaladó áruk közül kiemelkedett a gabona (73%) és liszt, fa (7), iparcikk (3), kőszén (2%). *Kanitz, F.: Donau-Bulgarien und der Balkan i. m. III. 286–288.*

553 *Berov, Lj.: Promeni v razpredeleneto na pozemnata szobsztvenoszt i. m. 257–260.*

554 Uo. 266.

II. 11. a) és b) ábra.

A gazdaságok számának és a művelt területnek, illetve az átlagos birtoknagyságnak a változása járásonként, 1874–1897

Az első oszlop 1874-re, a második 1897-re vonatkozik.

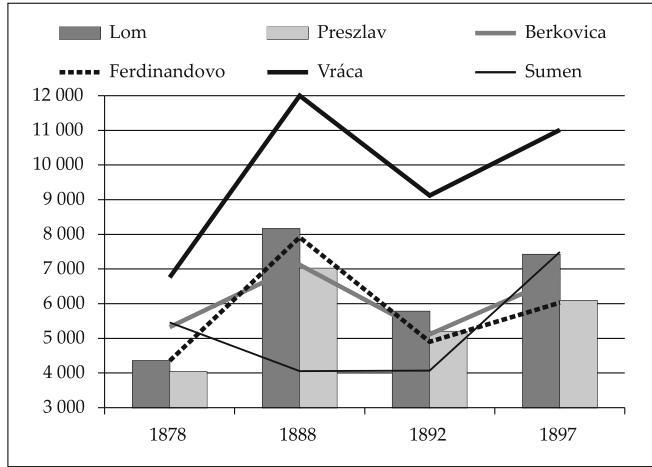
Berov, Lj.: Promeni v razpredeleneto na pozemnata szobsztvenoszt i. m. alapján.

jelentősen felülmúlta a Délnyugat-Bulgáriára jellemző 3 ha-t.⁵⁵⁵ Az északi legelők, illetve a búzatermesztés kedveztek a nagyobb gazdaságok kialakulásának, míg a déli kisbirtokok a mediterrán gazdálkodás felé jelentettek átmenetet (gyümölcs, zöldség). Itt a gabonatermesztés nem volt életképes – és ez hosszú távon be is bizonyosodott –, a birtokkoncentráció is inkább az intenzív kultúrákat, a dohányt és a rózsát célozta meg, mint a gabonát. A földművelő népesség száma elsősorban 1874-1888 között ugrott meg, majd 1892-ig csökkent, s 1897-ig újra emelkedett. Az utóbbi oka elsősorban az volt, hogy 1892-ben a főfoglalkozású földműveseket írták össze, 1897-ben pedig a földbirtokkal rendelkező lakosságot (a kettő nem azonos kategória), az 1888 utáni csökkenés viszont összefüggésbe hozható azzal,

555 Uo. 270–271.

II. 12. ábra.

A földosztás eltérő hatásai a földből élők számának alakulására, 1878–1897

(1) a bolgár nyugaton a birtokosok száma megugrik, majd leesik, (2) a jó exportlehetőségekkel bíró Sumenben a törökök elűzése miatt először csökken, majd a kikötőkhöz való közelség miatt megugrik a birtokosok száma, de közben a birtokméret esik. Berov, Lj.: Promeni v razpredeleneto na pozemnata szobsztvenoszt i. m. 269.

hogya a földhöz jutó, de eladósodott parasztok feladták az önálló gazdálkodást (II. 12. ábra).

Még egy kérdéskört kell körüljárni: mi volt az oka annak, hogy a parasztság esetenként eltérő kondíciók mellett kaphatott földet. Mint láttuk, nemcsak az a folyamat volt megfigyelhető, hogy a csorbadszik áron alul megveszik a török tulajdonos földjét, majd drágábban (reál áron) eladják a parasztnak,⁵⁵⁶ hanem olyan tendenciák is felfedezhetők, melyek azt mutatják, hogy a parasztság kedvező körülmények mellett, az államtól is juthatott földhöz. A bolgár marxista történészek szerint az árfelhajtó konzervatívok a nagyburzsoáziát képviselték, a liberálisok pedig a kispolgárságot.⁵⁵⁷ A földet olcsóbban mérő, Karavelov és Cankov vezette liberálisok tehát jóval megértőbbek voltak a parasztság problémái iránt, ugyanis számukra e réteg fontos szavazóbázist jelentett. (Nézőpont kérdése, hogy szerepüket pozitívan vagy negatívan értékeljük, hiszen a szociális érzékenység/demagógia mellett ők erőltették rá Bulgáriára a végső soron zsákutcás kispaszti fejlődést.) Ez ekkor külpolitikai elköteleződést is jelentett: Todorov szerint paradox módon éppen a nyugati nagyhatalmak ellenezték a liberális kormányzatot, de nem ideológiai-elvi okok miatt, hanem azért, mert csak a konzervatívok támogatásával remélhették a liberálisok támaszául szolgáló orosz befolyás gyengítését.

556 A Nejcsev testvérek 32 ezer dekár földet vettek. Coko Kableskov 300 uvrat földet vett, noha már rendelkezett több mint 1000 uvrattal. Ivan Hadzsipetrov Burgasz körzetében 6000, Ajtosz térségében 2000 uvrat földet vett (ezek jellegzetesen törökök által lakott területek, közel az exportlehetőségekhez). Mivel e vételek zöme több helyszínen realizálódott, így esély sem volt arra, hogy a tulajdonos azt egy tagban hasznosítsa, sokkal valószínűbb, hogy eleve spekulációs céllal történt a vásárlás.

557 Todorov, G.: Politikata na balgarszkite burzsoazni pravitelstvta i. m. 3.

Sarkítva fogalmazva: az oroszbarát liberálisok érdeke, hatalmon maradásuk záloga a széles körű választójogot biztosító liberális alkotmány alapján a kispaszti szavazók minél szélesebb tömegének megnyerése volt, melyre az olcsó föld kitűnő lehetőséget nyújtott. Az oroszok segítségével történt felszabadulást a parasztság szemében így összekapcsolódott a földhöz jutással (és a parasztságnak ez utóbbi fontosabb volt), ami a ruszofil liberálisok szavazóbázisát erősítette. *Így a konzervatív–liberális szembenállás és a mögötte álló nagyhatalmi ellentét a bolgár társadalompolitikára is hatással volt.* A minél több ember kielégítésének politikai természetű igénye természetesen a földvásárlások korlátait is magában foglalta, a 25 uvratos vásárlási maximum eleve a kisbirtokosság terjedését eredményezte.⁵⁵⁸ Így 1897-re a birtokok 45%-a 3 ha alatti volt, mely például Vrácában 1893–1894-ben az életképesség legalsó határát súrolta.⁵⁵⁹ Korábban, 1872–1877 között – igaz, csak a birtokok 10%-a alapján –, Draganova szerint a 3 ha alatti birtokok az összes 18%-át tették csak ki.

II. 2. 3. Az új gazdasági berendezkedés hatása a bolgár állam makrogazdasági helyzetére

A parasztság kis vásárlóereje, a liberálisok társadalompolitikája miatt tehát a föld áron alul került az új tulajdonosokhoz, így az állam kisebb bevételre tett szert a kisajátítással, mint amennyit a föld értéke alapján remélhetett volna. (A konzervatívok éppen ennek kívánták elejét venni saját támogatóik jutalmazása mellett.) A parasztok ráadásul a sokszor több évre kitolt törlesztőrészleteket sem bírták fizetni. A kis vásárlóerő (hiteligény), valamint a társadalom nagy részének megnyerése, és nem utolsósorban a gabonaár esése miatt⁵⁶⁰ a földhasználatból befolyt állami adók nagysága is jelentősen csökkent. A háborús pusztítás miatt volt olyan körzet, ahonnan mindössze 500 frank adót sikerült összegyűjteni 1879-ben a várt 88 ezer helyett Jireček szerint.⁵⁶¹ Korábban említettük, hogy Kelet-Ruméliában a földadó az 1873–1875-ös átlag évi 40,4 millió piaszterről 1880-ra 28 millió piasterre esett, az adóhátralék pedig rövidesen elérte a földadó értékének felét. A kormányzat nem tehette meg, hogy a földhöz jutás során eladósodó kisparasztokat ugyanak-

558 Ezzel szemben Kelet-Ruméliában és Küsztenkilben Berov meggyőzően bizonyította, hogy a nagybirtokkal a bolgár elit spekulált, s a helyi parasztság csak rajtuk keresztül és drágán jutott földhöz: a föld 23%-át kapta meg a küsztenlili parasztság 800 ezer levéért. *Lyberatos, A.*: From Imperial to National Lands i. m. 154. Arról nem is beszélve, hogy a földosztás politikai tartalma (minél több ember 'megvásárlása') és jellege feltűnően hasonlított az 1945 utáni magyar agrárreformra. Elképzelhetetlennek tűnik, hogy 70 évvel a bolgár agrárreform után ne lettek volna tudatában a gazdasági következményeknek.

559 *Mollov, J.*: Problemi na balgarszkoto zemedelie. Szofija, 1935.; *Totev, At.*: Szasztojanieto na zemedszka prenaszelenoszt v Balgarija. Szpiszanie na Balgarszkoto Ikonomiceszko Druzsesztvo, 39/6. 1940. 353–384.

560 A gabona ára később, 1890–1910 között 30–70%-kal emelkedett, kivéve Romániát, ahol 10%-kal csökkent. *Spulber, N.*: Changes in the Economic Structures. In: *The Balkans in Transition*. Eds.: *Jelavich, B.–Jelavich, Ch.*, Calif. Univ. Press, Berkeley–Los Angeles, 1963. 350–351.

561 *Irecsek, K.*: Balgarszki dnevnik. Tom. 1. 1879–1881. 52. és *Petrov, M.*–*Sztojanov, I.*: Politikata na parvoto balgarszko pravitelstvo szled osvobozdenieto (Juli–Noemvri, 1879). *Isztoricseszki Pregled*, 1980/2. 26.

kora adóval sújtja, mint korábban, s ha mégis így tett volna, az már pusztán a termelés színvonalának csökkenése miatt is a helyi és központi bevételek esését eredményezi. A központi bevételek zuhanása tehát csak részben adócsökkentés eredménye, a termelés színvonalának visszaesése és a fizetéseképtelenség ugyanúgy hozzájárult. Egyértelmű viszont az adócsökkentés szándéka a következő helyzetekben. Kelet-Ruméliában (a gazdasági mellett természetesen ideológiai okokból is) az ingatlanadó drámaian, az 1876. évi 6,66 millióról 1881-re 0,66 millióra esett, mivel a korábbi gyakorlattól eltérően ezt a parasztnak már nem kellett fizetniük. A jövedelemadó az 1876. évi 6,5 millió piaszterről 1880-ra 3,6 millióra (1882-re 4,2 millióra) csökkent.⁵⁶² 1883–1884-ben a parasztság terhei újabb 1,1 millió piasztterrel estek vissza, miközben az így keletkező hiányt a városiakra hárították, akik az impériumváltás igazi vesztesei voltak (lásd később a kereskedelmi központok, Tirnovo, Szvistov hanyatlásánál). Az adócsökkenés egy része a jövedelmek eséséből következett (földadó, jövedelemadó), tehát a széles tömegek terhein nem enyhítettek, miközben az állam számára kedvezőtlen tendenciát testesítettek meg. A hadiadó és az ingatlanadó eltörlése viszont kedvező volt a parasztság számára, családanként legkevesebb 27 + 15 piasztter (8–9 frank) könnyebbséget jelentve.

Kelet-Ruméliában 1884-ben a bárányadót 11%-kal mérsékelte a kormányzat.⁵⁶³ Aleko pasa ezzel részben a parasztságnak, részben a textiliparnak kívánt kedvezni, elvéve a nemzeti megmozdulások élet, és utóda, Khrusztevics is követte példáját. Noha az 1878-as önkényes földfoglalásokat a berlini szerződés hatálytalanította, a parasztnak a náluk maradt adópénzekből felvásárolták a tartományt elhagyó muszlimok birtokait, ezáltal nemcsak gazdasági struktúraváltás következett be, hanem etnikai arányeltolódás is. A törökül beszélők száma ugyanis a két bolgár tartományban 1880–1892 között 600 ezerről a felére esett. Az adókedvezmények ellenére Kelet-Rumélia egy főre jutó bevételei és kiadásai még így is magasabbak voltak, mint Bosznia-Hercegovináé, ami a tartomány fejlettségére utalt. Az 1878 utáni változást érzékelteti, hogy míg a dunai vilajetben 1867-ben egy főre 15 frank állami bevétel jutott, a plovdivi szandzsákban 1874–1875-ben pedig 16–23 frank (*II. 18–19. táblázat*), Kelet-Ruméliában ez 1885-ben is 20 frank alatt volt, s az összes bevétel sem növekedett (0,7 és 0,8 millió török font).

Hiába voltak az adókedvezmények, a tőkefölösleget nem mindig forgatták vissza a mezőgazdaságba. 1892-ben még 26 ezer 2 ha-nál kisebb (és életképtelen) telek állt üresen. Olyan területeket, melyeket korábban 19 ezer piasztterért adott bérbe az állam évente, a földbőség és a vásárlóerő csökkenése miatt 1879–1882 között 2700 piasztterért tudta csak kiadni. Várna mellett a földek harmada megműveletlen maradt. 1886-ban az export a tényleges érték kétszerese lehetett volna, ha mindazt a földet megművelik, amit az oszmán éra alatt.⁵⁶⁴ A dézsma hátraléka 0,3 millió piasztterrel 16 millióra nőtt 1882–1884 között – a bolgárok a nagy szabadságot adómentességként is értelmezték.

A muszlimok elmenekülésének gazdasági következményei egyébként – a textilipar mellett – más ágazatokban is jelentkeztek. Plovdiv körzetének rizstermelése

562 Palairot, M.: *The Balkan Economies, 1800–1914*. i. m. 176.

563 Uo. 177.

564 Uo. 179–180.

500–600 ezer kile volt az oszmán időkben, mely exportértékben 13–14 millió piaszttert tett ki. A muszlimok távoztával 1884-ig nem volt termelés, ami évi 3 millió 1910-es árfolyamú levával számolva körülbelül 20 millió leva kiesését jelentette, és 1923-ig a korábbi egynegyedét sem érte el az export. A dohánytermelés lehasnyatlott, miként a selyemhernyó-tenyésztés is. Lovecsben 50 ezer oka selyemgubót termeltek 1877-ben, de 1880-ban már csak 15 ezer okát, ami a muszlim nők kivándorlásának következménye volt.⁵⁶⁵ Edirnéből kellett munkásokat felfogadni, hogy a következő generációt betanítsák. Az intenzív kertgazdálkodást folytató (például dohányt termesztő), kis- és törpebirtokon gazdálkodó, 1860 körül az országba érkező vidini tatárok elűzése szintén nagy veszteség volt a gazdaságnak. Pedig helyenként valóban nagy szerep jutott a specifikációnak és az intenzív kultúrák elterjedésének: 1885-ben Kelet-Ruméliának az évi 5000 mázsza rózsatermés 10 millió piaszttert jövedelmezett,⁵⁶⁶ ami az akkori költségvetés 10%-ával volt egyenértékű.

Értelemszerűen a műveletlen földek kiterjedése tovább csökkentette a parasztság bevételeit, így adózási potenciálját, visszafogta az állam bevételeit és az exportot is, ezáltal a modernizáció lehetőségeit is behatárolta. Mivel ez egy ördögi kört gerjesztett, az államnak változtatnia kellett stratégiáján, hiszen az adócsökkentés nem eredményezte a parasztság helyzetének megerősödését, állami (többször)jövedelmekre viszont éppen az általános (külgazdasági) dekonjunktúra hatásainak felszámolása miatt is szükség lett volna. Egy évtizedes várakozás után a bolgár állam elkezdte emelni a parasztság adóját, abban a reményben, hogy a növekvő terhek nem vezetnek a parasztság további elszegényedéséhez, hanem éppen ellenkezőleg, a földek jobb kihasználtságát és a piac megélénkülését eredményezi majd az adóelőteremtésének kényszere. Todorov szerint viszont a Sztambolov foganatosította

II. 51. táblázat.

Bosznia és Kelet-Rumélia adójának összevetése, 1885 és 1886

Kategória	Bosznia, 1886 (ezer forint)	Egy főre (forint)	Kelet-Rumélia, 1885 (1000 forint és piasztter)	Egy főre (forint)
Tized és beglik	2740 (32%)	2,3	4000 (50 millió, 52%)	5,0
Jövedelemadó	640 (8%)	0,5	270 (3,3 millió, 3,5%)	0,3
Harács	0	0,0	0	0,0
Kocsma- és fogyasztási adó	100	0,1	0	0,0
Vám	726 (9%)	0,6	130 (1,6 millió)	0,2
Dohány, só, kávé (monopóliumok)	3200 (38%)	2,7	1700 (21 millió, 22%)	2,1
Illeték	470 (6%)	0,4	120 (1,5 millió)	0,2
Állami tulajdon	500 (6%)	0,4	550 (7 millió, 7%)	0,7
Összes állami bevétel	8400	7,0	7700 (98 millió)	9,6
Frankban	16,8 millió	14,0	körülbelül 16 millió	19,0

Keleti K. és Asbóth S. alapján saját számítás (1 Ft = 2 frank).

565 Uo. 185.

566 Keleti K.: A Balkán-félsziget i. m. szerint.

II. 52. táblázat.

Kelet-Rumélia kiadásai, 1885 (800 ezer fő)

Kategória	1000 font	1000 piaszterben	Egy főre jutó (piaszter)	Frank	%
Portai adó	185	25 900	32,38	5,40	26,4
Központi végrehajtó szervek	13	1 820	2,28	0,38	1,9
Pénzügyi	100	14 000	17,50	2,92	14,3
Belügy	43	6 020	7,53	1,25	6,1
Igazságügy	51	7 140	8,93	1,49	7,3
Közmunka + földművelés	81	11 340	14,18	2,36	11,6
Oktatás	44	6 160	7,70	1,28	6,3
Milícia + csendőrség	181	25 340	31,68	5,28	25,9
Összesen	700	98 000	122,50	20,42	100

Keleti K. adatai alapján (1 font = 140 piaszter már ekkor).

adóemelések a pénzhiány és az uzsora miatt sok embert inkább tönkretettek, mintsem termelésre kényszerítettek, mint Palairet véli. Az utóbbi szerint a földbőség váltotta ki a termelés csökkenését, a marxisták szerint viszont éppenséggel földszűke volt az oka az elszegényedésnek, ami miatt többen feladták a földművelést (Vö.: II. 12. ábra). A két szemlélet ellentmondásossága nyilvánvaló, de láthattuk, hogy akár-kinnek is volt igaza 1888 körül, egy emberöltő alatt a demográfiai változások egyértelműen eliminálták a birtoktestek növekedését (II. 49. táblázat).

1890-ben tehát megkezdődött az adó emelkedése, miközben azonban a rossz módszerekkel művelt kisparaszti birtokok jövedelmezősége nem nőtt. 1885-ben vett ugyan 60 aratógépet a bolgár állam, de a kisparcellás rendszer és a parasztok ellenállása, hogy munka nélkül maradnak (pedig a napszám éppen a kisbirtok dominanciája és a földnélküliek kis létszáma miatt nem volt elterjedt) nem tette lehetővé hasznosításukat. Ráadásul 1882–1894 között a gabona mázsánkénti ára 16 levárol⁵⁶⁷ (körülbelül 600–700 piaszter/t) 10 levára esett vissza (körülbelül 400–500 piaszter/t), ami további veszteséget jelentett a kisbirtokos parasztságnak. A földadót, terményadót kataszteri földadó váltotta fel, amit a műveletlen föld után is meg kellett fizetni, így akarták a parasztságot termelésre ösztönözni. (Ezt korábban a csiftlikén ülő török birtokosok ellen használták.) Végeredményben ez a bolgár parasztot legalább extenzív gazdálkodásra készítette, ha az intenzív földművelésre nem is volt esély az anyagi és strukturális problémák miatt.

A nagybirtok szinte teljesen eltűnt. Az 1878. évi orosz összeírás 200 csiftlik-nagybirtokot talált Bulgária területén, felük azonban a 10 ha-t sem érte el. 1892-re csak egy prosperáló muszlim csiftlik maradt, nagyfokú gépesítéssel, mely 30 falura terjedt ki.

Visszaesett az állattenyésztés is: Plovdiv és Szliven körzetében 1867-ben 2,8 millió juhot és kecskét írtak össze, 1880-ban alig a felét. 1870-ben egész Bulgária-

567 Palairet, M.: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 180.

ban 5 millió birka volt, 1883-ban pedig 4,3 millió. Csepelare térségében 1878–1912 között 290 ezerről 30 ezerre, majd 2,5 ezerre esett a juhok száma.⁵⁶⁸ A török had-erő kivonulásával eltűntek a nagy (és szultáni) nyájak, ami a húsipar mellett a textilipart is hátrányosan érintette. A hízott juh Panagüristéből Konstantinápoly felé irányuló exportja 30 ezer egyedről 4–8 ezerre csökkent.⁵⁶⁹ Igaz, a kisparaszti gazdálkodást támogató Danailov szerint a hatalmas községi és állami legelők és rétek gyengítették a bolgár mezőgazdaságot. Szerinte ez a struktúra a monokultúra kisparaszti földművelés lehetőségeinek korlátozója volt, és természetes, hogy 1878 után ez konfliktushelyzetet szült, amit a demográfiai nyomás csak tetézett, s mindez végül az állattartás háttérbe szorulását eredményezte.⁵⁷⁰

Az alföldeken a megnövekedett adók, illetve a muszlim nyájtulajdonosok menekülése miatt a bolgár parasztok feltörték a legelőket, hogy extenzív gazdálkodásra váltva növeljék a termésmennyiséget, ha már a termésátlagot (intenzív gazdálkodás hiányában) nem sikerült.⁵⁷¹ Ezt a folyamatot, továbbá a lakosság illegális erdőhasználatát 1907-ig nem büntette törvény. 1878 előtt a török rendeletek védték a transzhumáló pásztorkodást, mert a legelőkön tartott haszonállatok értékes trágyát biztosítottak a szántóknak. 1878 után viszont a legelők feltörése miatt a talajerő-utánpótlás megszűnt, tovább csökkentve a termésátlagot, ami viszont megint csak az extenzív jelleg erősítésére készítette a bolgár földművelőket, akik a föld kimerülése után újabb termőterület után néztek. A legelők rovására immár a hegyvidékeken is megjelentek a szántók, ami 1890 után megnövekedett erózióhoz és a talaj gyorsabb kimerüléséhez vezetett. Az ugaroltatás csökkentése is (1889-ben a földek egyharmada volt ugar, 1920 után ez 20% alá esett) a talajerő-utánpótlás gyengüléséhez vezetett. (Korábban a szántót minden második évben – amikor ugaron hagyták – legelőként hasznosították.) Az elhagyott és kimerült szántóföldek már nem voltak alkalmasak legelőnek sem. Ennek eredményeként, míg a termés:vetés arány 7:1 körül állandósult 1878 körül, 1888–1892 között 5,5:1, 1906–1909 között 4,3:1, 1910–1913 között pedig 5,2:1 volt,⁵⁷² azaz ugyanakkora összterméshez és adóbevételhez több föld szükségeltetett 1878 után. Az adatokból bizony ekkor a kisbirtok azon – Janaki Mollov által 1930 után propagált – sajátossága sem látszik, hogy területegységre vetítve nagyobb termelékenységet biztosít (de munkaerő-egységre vetítve már nem), mint a nagybirtok.

568 Ovcsevodsztvoto v Rodopite, pricsini za otpadaka mu i szredsztvo za povdiganeto mu. Szofija, 1902., 28–29.

569 *Palairé, M.*: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 185.

570 Bulgária gazdasági fejlődése i. m. 4.

571 Az ugar magas arányának az volt az oka, hogy a bolgárok a vetésforgót nem alkalmazták, az ugart az állatállomány trágyázta még a 19. század első harmadában is. Ennek részben a textilipari konjunktúra volt az oka. A függetlenség utáni textilipari hanyatlás, a húsexport szűkülése és korábban a gabonaexport fellendülése, majd később az agrártúlnépesedés okozta az állattenyésztés hanyatlását. A természetes talajerő-utánpótlás megszűntével vezették csak be a vetésforgót. A burgonyát pedig csupán Montenegróban alkalmazták, ott sem nitrogénmegkötő képessége miatt. *Boué, A.*: Remarks on Scenery, Antiquities, Population, Agriculture and Commerce of the Central European Turkey. The Edinburgh New Philosophical Journal. Vol. XXIV. 1838. 121–131., 237–251.

572 Más mezőgazdasági ágak sem fejlődtek gyorsan: a borászatnak volt tíz jó éve, mert Franciaországban már 1880-ban megjelent a filoxéra, Bulgáriában csak 1891-ben, de a bolgár borok minősége nem volt alkalmas arra, hogy nagyobb szeletet hasítsanak ki a piacból a borászok.

A bolgár (gabona)export a háború, a romló terméseredmények, a belső piacon jelentkező hiány, valamint a búza világpiaci áresésének eredményeként a felszabadulás után összeomlott: Szilisztria 1876-ban még 3 millió frank értékű árut exportált, 1879-ben már csak 0,6 milliót.⁵⁷³ A hanyatlást erősíti, hogy a gabona termésátlaga stabilan csak 1889 után javult, így az áresést a termés növekedése sem kompenzálta. Az állati eredetű export megszűnt, mert a helyi fogyasztás megnőtt, míg az állatállomány lecsökkent. Az abaposztó szintén megszűnt exportcikk lenni, mert az olcsó nyersanyag hiánya, összefüggésben a munkabérek növekedésével több textilgyárat veszteségessé tett.

E tényezők végeredményben nemcsak a bolgár állami bevételek, de a lakosság jövedelmeinek csökkenését is eredményezték. A kereskedelmi viszonyok előbb említett megváltozása és az általános dekonjunktúra miatt ugyanakkora állami bevételek produkálásához nagyobb mértékben kellett volna adókra támaszkodni, s ez a fajlagos terhek emelését eredményezte egy csökkenő jövedelmekkel bíró társadalomban. (Az adóteher 1885-ben nem volt magasabb, mint másutt a Balkánon, vö. II. 54., illetve II. 51–52. táblázat, s 1878–1885 között valóban alacsony volt az általános adószint.)

Ráadásul az általános bolgár árindex 70%-kal nőtt 1870/1874 és 1887 között,⁵⁷⁴ hiszen a bolgár területek korábbi kereskedelmi kapcsolatai összeomlottak, az állam likviditási problémákkal (fizetéseképtelenség) küszködött, így a kínálat csökkenése végeredményben az árak emelkedéséhez vezetett a bolgár állam életének korai fázisában. Mivel a leva átváltási árfolyama nem változott a többi valutához képest, az import nem növekedett jelentős mértékben, legalábbis nem annyira, mint a fogyasztói árindex. (Az infláció nem import-, hanem exportösztönző hatású, de exportcikknek híján ez a folyamat aligha használható ki). Bulgáriában a városi lakosság harmada például önellátó volt textilből, ezért a gyapjúimport 1880–1900 között stagnált.⁵⁷⁵ Sztara Zagorában – a nemzetközi piacok felé nyitott, piaci szempontból viszonylag jól integrált Kelet-Ruméliában – csak 10–20%-kal nőtt az importcikk árak, a „gyarmatárak” ára pedig kifejezetten csökkent, ugyanakkor a tejért 65%-kal kellett többet fizetni, a gyapjú, bor és élő állat ára pedig 35%-kal nőtt.

A jelenség nem volt egyedi, Szerbiában Niš városának szerb kézre kerülése után, 1878–1883 között 17 árucikk ára átlagosan 70%-kal emelkedett. A periférián lévő településeken, valamint ahol nem volt exportképes termék, még nagyobb lehetett ez az érték. Ugyanakkor egész Szerbiát illetően az élelmiszer ára 17%-kal esett az európai piaci trendeknek megfelelően,⁵⁷⁶ így a drágulás lokális, a különbségeket kiegyenlítő jellegű volt, ami azt is alátámasztja, hogy a Török Birodalomban az árak alacsonyabbak voltak (de egyébként a bérek is), mint Európában. A bekövetkező árszínvonal-növekedés viszont a változásokra leginkább érzékeny ipari munkásság bérének növekedését is magával vonta, ellenkező esetben tömegesen hagyták ott a gyárat. Nem véletlen, hogy a havi 20 levát sem elérő (100

573 *Palairé, M.*: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 188.

574 Uo. 186–187.

575 *Popov, K.*: Sztopanszka Balgarija. Szbornik na Balgarszkata Akademija na Naukite. Tom 8. Szófia, 1916. 302.

576 *Palairé, M.*: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 186–187., 199.

gros) ipari bérek közel megduplázódtak (de a leírtak miatt a vásárlóerő mégsem nőtt, *II. 2. táblázat*).

A mezőgazdaság nekilendülése 1896-ig tartott, ezt követően a fajlagos gabonatermelés stagnált, lényegében az oszmán éra alatti érték alatt stabilizálódott. 1885-ben, a fellendülés jeleit mutató Kis-Bulgária területén 530 ezer ha gabonaföldet műveltek, s erről 13,2 millió leva értékű tized gyűlt össze (hektáronként 25 leva adó, gazdaságonként 125–150 leva). A termést 500–700 ezer t-ra becsülték,⁵⁷⁷ ami hektáronként 1 t feletti hozamot jelent. Tehát a 132 millió leva értékű, földművelésből származó termés tonnánkénti (és hektáronkénti) értéke ekkor 150–180 leva volt folyó áron, azaz hasonló az 1910-eshez, akárcsak az adóé (*II. 54. táblázat*).

Igaz, eredmények is voltak: részben a vasúti fővonal 1888-as elkészültének és piacintegráló szerepének köszönhetően megszűnt az éhezés, a szállítás felgyorsult, a szállítási költségek pedig 30%-kal csökkentek.⁵⁷⁸ A korábbi időszakban a gabona szekéren, illetve állaton történő szállítása akár meg is duplázhatta az árat a hajón szállíthatóhoz, illetve a helyben eladotthoz képest. De a felszabadulás utáni bolgár agrárszférát ugyanúgy a külföldi szükségletek és készletek által befolyásolt gabonaárak határozták meg az egyre növekvőbb mértékű függés mellett (a termés és az export 60–80%-a is lehetett gabona), mint a Tanzimat idején. A filoxéra, az eperfát megtámadó járványok, a rizstermesztés betiltása az oroszok által 1879-ben egészségügyi okokra való hivatkozással, a hozzáértő muszlim rizs- és dohánytermesztők menekülése, az öntözéses gazdálkodás feladása, a csapalari juhászat hanyatlása még egysíkúbbá tették a bolgár mezőgazdaságot.⁵⁷⁹ Mindezt akkor, mikor a gabona ára esett: Angliában és Belgiumban 1869–1893 között 45%-kal.⁵⁸⁰ Az áresés miatt a termelés egyre nagyobb hányadát kellett volna exportálni növekedő népesség mellett ugyanazon haszon elérése érdekében (vagy extenzív gazdálkodással növelni a termésmennyiséget). 1903 után aztán emelkedtek a nemzetközi árak 14 leváról az 1910-es 20 levára, a növekvő ár és a változatlan kereslet a termés 26%-os emelkedését eredményezte, de ez egyértelműen a szántóterületek 1903–1911 közötti 21%-os növekedésének volt köszönhető, nem pedig minőségi ugrásnak.⁵⁸¹ 1889–1911 között a termelt gabona átlag 25%-a került exportra, 1904–1907 között az árnövekedés hatására egyenesen 40%-a (ez exportkényszerre utal: az 1907-es év rossz termésű volt). 1900-ban a mezőgazdasági gépek összsúlya 400 t volt 428 ezer leva értékben, 1911-ben 4400 t volt 3,8 millió leva értékben. A tonnánkénti érték esése azonban arra utal, hogy számottevő növekedés mellett a beszerzett gépek kezdtek elavulni, és mindez az igaerő visszaesésével párosult (az egy állati iga-vonóegységre jutó szántóföld mennyisége 2,5-ről 3 ha-ra nőtt 1906–1911 között).⁵⁸² Az ország első cukorgyárát csak 1898-ban alapították, addig az ipari növények termelése jelentéktelen volt. Joggal figyelmeztette tehát Popov a bolgár mezőgazdaság 1900 utáni nekilendülésének örülőket, hogy e konjunktúra teljes egészében

577 Keleti K.: A Balkán félsziget i. m. 226.

578 Uo.

579 Lyberatos, A.: From Imperial to National Lands i. m. 161–163.

580 Crawford, R. A.: An Inquiry into Wheat Prices and Wheat Supply. *Journal of the Royal Statistical Society*, 58/1. 1895. 79., hivatkozva: Lyberatos, A.: From Imperial to National Lands i. m. 164.

581 Lyberatos, A.: From Imperial to National Lands i. m. 164.

582 Popov, K.: Sztopanszka Balgarija i. m. 140–141.

II. 53. táblázat.

A gabonatermelés produktivitása Bulgáriában, 1889–1911 (mázsa)

Év	Egy főre jutó gabonatermelés	Egy férfi munkaerőegységre jutó gabonatermelés	Egy ha-ra jutó gabonatermelés
1889–1892	5,7	18,2	nincs adat
1897–1900	4,9	16,1	9,6
1903–1906	5,2	15,4	9,8
1908–1911	5,1	15,3	9,1

Sztatisticeszki Godisnik na Balgarszkoto Carsztvo 4/1912. Sofia, 1915. 242–243. alapján.

külső hatásokon és az extenzív gazdaságon alapul, nem a belső fejlődés eredménye.⁵⁸³ A munka produktivitása hosszú távon nem nőtt (II. 53. táblázat).

A török lakosság távozása a textilpiac (vásárlóerő) és általában az ipar fejlődése szempontjából éppúgy káros volt, mint az állami megrendelések elvesztése: a török nők ugyanis ötször többet költöttek ruházkodásra, mint a bolgár asszonyok. Az iparosok kivándorlására utal, hogy 1880-ban még a kézművesek 25%-a volt török, 1910-ben már csak 12%-a (az összlétszám döntően nem nőtt). Jóllehet a bolgár történetírás a textilipar nemzeti jellegét hangsúlyozza, valójában Pirdop térségében 5000 muszlim nő vett részt a textil-alapanyaggyártásban a felszabadulás előtt.⁵⁸⁴ Nem véletlenül vándoroltak ki az iparosok közül sokan éppen Anatóliába. A bolgár kisbirtokosság megerősödése pedig nem jelentette a kereslet növekedését, mivel a kisbirtok – alacsony színvonalon ugyan, de – önellátónak bizonyult. A bolgárságra egyébként is jellemző volt a kezdeti időkben a teaurálás, azaz a többlettel rendelkezők ékszerekbe, földbe fektették vagyონukat, s nem forgatták vissza a termelésbe. A társadalom szűk, vagyonosabb rétegeinek nagyobb és növekvő fogyasztása nem nőtt annyival (vagy nem a hazai piacról elégtették ki szükségleteiket), hogy ellensúlyozza a szélesebb, szegényebb, önellátásra berendezkedő rétegek csökkenő fogyasztását, így például a gyapjúszövet importja 1880–1900 között 1,1–1,5 millió leván stagnált (vö. 3. táblázat). A nem gépesített ipar hanyatlása és a gépesítés megkészsége miatt Bulgária 20 éven keresztül teljesen agrárjellegű ország maradt.⁵⁸⁵

Jóllehet az importnak relatív előnye volt a belföldi termeléssel szemben a bolgár piacon, mert árai kisebb mértékben emelkedtek, mint a hazai termelőké (márpedig árat kellett emelni a növekvő munkabérek miatt [megakadályozandó a mezőgazdaságba való visszarétegződést az olcsó föld korszakában], vagy a hasznot kurtítani), valójában azonban csak a különbség eliminálódott: általánosságban a nyersanyagimport 1890-ig nem volt olcsóbb, mint a belföldi termékek, utána pedig védővámokkal akadályozták meg, hogy az import olcsóbb legyen.

A textilimportban ugyan volt némi fellendülés, mert a bolgárok az uralomváltással „átöltöztek”, de ez nem annyira ideologikus jellegű volt, mint inkább a nagy és olcsó külföldi kínálat (pamut) eredményeként fogható fel. Az ipar állami támo-

583 Lyberatos, A.: From Imperial to National Lands i. m. 164.

584 Palairot, M.: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 195.

585 Palairot, M.: The Decline of the Old Balkan Woollen Industries, 1870–1914. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 70. 1983/3. 331–362.

II. 54. táblázat.

A balkáni államok mezőgazdasági viszonyainak mérőszámai, 1885

Kategória	Bosznia, 1885, mezőgazdasági adó és összes költségvetési bevétel	Szerbia, 1889 (paraszatok által fizetett adó alapján)	Szerbia, 1893 (paraszatok által fizetett adó alapján)	Szerbia, 1910 (paraszatok által fizetett adó alapján)	Kelet-Rumélia 1885, mezőgazdasági adó	Kis-Bulgária, 1885 (földadó alapján)	Kis-Bulgária 1885 (az összes mezőgazdasági része)	Bulgária 1910 (mezőgazdasági adó alapján)
Adó (frank)	6,6 és 17 millió	20 000 000	30 000 000	30 000 000	8 000 000	13 200 000	20 000 000	66 000 000
Gazdaság (Bulgária esetében a zárójeles érték a zsellérek nélkül értendő)	220 000	250 000	310 000	370 000	110 000	300 000	300 000	900 000 (570 000)
Művelt terület (ha)	1 800 000	650 000	1 200 000	1 800 000	250 000	530 000**	530 000**	4 500 000
Termény (t)	500 000	700 000	1 150 000	1 700 000	500 000	500 000–700 000	500 000–700 000	2 500 000
Lakosság	1 200 000	2 000 000	2 100 000	2 500 000	800 000	1 900 000	2 000 000	4 300 000
Adó/fő	5,5 és 15	10,0	14,3	12,0	10	6,9	10,0	15
Adó/birtok	25 és 75	80,0	96,8	81,1	73	44,0	66,7	73 (120)
Adó/ha	3,3 és 10	30,8	25,0	16,7	32	24,9	37,7	15,5
Ha/birtok	8,2	2,6	3,9	4,9	2,4	1,9**	1,9**	5,0 (8)
Termény (t)/ha	0,3	1,1	1,0	0,9	2	0,9–1,3	0,9–1,3	0,6
Termény értéke* (130 frank/t)/ha	30,6	140,0	124,6	122,8	233	130–171,7**	130–171,7**	72,2
Lakosság/birtok	5,5	7,5	6,8	6,8	7,3	6,3	6,7	4,4 (6)
Termény (t)/gazd.	2,3	2,8	3,7	4,6	4,5	2–2,3	2–2,3	2,8 (4,5)
Agrárszféra által fizetett adó csak a földművelésből származó termeléshez képest (%)	15,3	22,0	20,1	13,6		14,5	22,0	20
Adó/jövedelem, % (a mezőgazdaságból származó összértékhez képest)	10 és 25	6,3	10,4	9,1	10	4,9	7,4	11
Összes mezőgazdasági jövedelem (frank)		316 000 000	289 000 000	331 000 000	80 000 000–150 000 000****	272 000 000	272 000 000	595 000 000
Mezőgazdasági jövedelem/fő	1910-es áron számolva!	158	138	132	100–200	143	136	149
Mezőgazdasági jövedelem/ha		486	241	184	320–600	513 (250)**	513 (250)**	132
Mezőgazdasági jövedelem/gazdaság		1264	932	895	720–300	907	907	661 (1000)***
Összes földművelésből származó jövedelem	55 008 000	89 000 000	98 000 000	134 000 000	58 333 000	140 000 000	140 000 000	329 000 000
Földművelés/fő	46	45	47	54	73	74	70	82
Földművelés/ha	31	137	82	74	530	264	264	73
Földművelés/gazdaság	250	356	316	362		467	467	366 (580)

* Csak gabona. ** Csak vetett szántóföld, illetve erre eső érték. Analógiák alapján az átlagos telek körülbelül kétszer akkora, mint amit a táblázatban megadtunk, ezért a birtokméret és az egy családra jutó birtoknagyság a megadott kétszerese, a hektáronkénti jövedelem a fele, a földművelés esetében szintén (3,8 ha, 250 leva és 132 leva). Az egy gazdaságra jutó mezőgazdasági jövedelem viszont pontos. *** Zsellérekkel és nélkülük 550 és 900 ezer gazdaságot számítva. ****A magasabb érték a II. 37. táblázat 1886–1890-re vonatkozó különözete alapján.

Adatok: Palairt, M., Daszkalov, R., Asóth J., Strausz A., Sundhaussen, H., Lampe, J. R. alapján számítva.

gatása miatt 1895 után a hazai termékek mennyisége a piacon nőtt, áremelkedésük lassult, vagy éppen olcsóbbak lettek. A bolgár ipar a függetlenség elnyerése után keresletcsökkenést volt kénytelen elkönyvelni.⁵⁸⁶

A leírtakból következően az ipar is megsínylette az impériumváltást. A bolgár szerzők, így a legutóbbi társadalomtörténet szerzője, Daszkalov is elmulasztják az uralomváltás bolgár városi-polgári rétegekre gyakorolt hatásának elemzését – mert következményei nem tüntetik fel kedvező színben a felszabadulást, amelynek legharcosabb rétegét éppen a városi kereskedők és iparosok tették ki –, s inkább a felszabadulás szellemi-kulturális hatását emelik ki. Pedig Szamokovban 1878-ban 426 kézműves élt, 1888-ban csak 53. Sztara Zagora körzetében 1877-ben 493 kézműves-iparos tevékenykedett, 1879-ben csak 186. Karlovo 60 cserzőüzeméből a háború után 1883-ban 16 működött csupán. Gabrovóban a felszabadulás előtt 360 fémművesbolt és kisüzem volt, 1882-ben 60, 1910-ben 42 (igaz ezek, már nagyobb, gyáripari jellegű cégek voltak). Vidin korábban híres szalag- és selyemszövő üzemei még 1891-ben sem működtek. A szófiai gyertyakészítők teljesítménye 1875–1898 között 90%-ot esett.⁵⁸⁷ Vidin gazdaságát nagyon károsan érintette, hogy hátországát, Ništ, Szerbiához csatolták.⁵⁸⁸ Kelet-Ruméliában a gyapjútermelés 61%-kal zuhant, a ruházati ipar visszaesése 70%-os volt. 1886-ra a bolgár export csupán 5%-át tették ki a textilipari termékek, míg a függetlenség előtt ez 20–30% volt, s 1911-re ez is 3%-ra esett. A bolgár textilipar 1906-ig a szófiai piacra sem tudott betörni.⁵⁸⁹

A hanyatlás másik oka az alacsony technikai színvonal okozta gyenge versenyképesség. Bulgáriában a fémművesség a felszabadulás után Keleti szerint olyan alacsony színvonalon állott, hogy a szamokovi 60–70%-os vastartalmú ércnek csak tizedét tudták kivonni. A függetlenség kivívása után a szamokovi kohók száma 1885-re 30-ról 12-re csökkent, 1 mázsa bolgár vas ára pedig 41 frankra emelkedett, ami egy munkás egy-másfél havi bérével volt egyenértékű.⁵⁹⁰ Nem csoda ezek után, hogy a helyi cikkek ára nőtt, majd a nyugati importcikkek beáramlása feltartóztathatatlanra vált. Az angol vas mázsája már 1840 körül is csak 20 frank volt (II. 55. táblázat).

A bolgár ipar hanyatlása a függetlenség után nem is olyan meglepő, ha belegondolunk, hogy a háborús korszak mekkora károkat okozhatott. Görögországban 1845–1867 között a gyári üzemformának tekinthető telephelyek száma 10-ről 168-ra nőtt, azaz a 850 üzem 20%-a rendelkezett modern üzemformával. Az ipari tőke értéke e periódusban 15-ről 32 millió aranydrakhmára nőtt, ami csak azért

586 Nem először a történelem folyamán: midőn 1814 után véget ért a napóleoni háborúk konjunktúrája, és az osztrák piacok igénye csökkent, Kalofer kereskedői Odesszába telepedtek. *Palairé, M.*: *The Balkan Economies, 1800–1914* i. m. 51. A vasművességgel foglalkozó Gabrovóban is hasonló jelenség játszódott le, s csak 1830 után élénkült meg a két település gazdasági élete, mely periódus a második gazdasági fellendülést hozta el. De a plovdivi céh előző fejezetben bemutatott példája is ezt erősíti. Pamutinget pl. a bolgárok nem hordtak 1850 előtt, Cousinéry (1831) szerint a pamut drágasága miatt. De ára 1850 körül megfeleződött.

587 Uo. 190.

588 *Kanitz, F.*: *Donau-Bulgarien und der Balkan* i. m. I. 40.

589 *Lampe, J. R.–Jackson, M. R.*: *Balkan Economic History, 1550–1950* i. m. 246. Kelet-Rumélia 1870-es 12 millió levás textilipari termelése 5,44 millióra esett 1884-re.

590 *Keleti K.*: *A Balkán-félsziget* i. m. 217. és 243.

II. 55. táblázat.

Árak Bulgáriában és Kelet-Ruméliában, 1885

Áru	Egység	Ár (frank/leva)
Vas	t	410
Rózsaolaj	kg	400
Búza	t	110-160
Sör	hl	42
Lótakaró	db	1
Daróc (sajak)	66 cm	0,6–2
Birka	db	8–10
Kecske	db	6–8
Föld	1000 m ²	60–80*

* Vö. a földosztás 4–6 levás értékével vagy a szerb 200-as értékkel. 1900 táján a bolgár föld csaknem teljesen elértéktelenedett, dekárja 10 levát ért. A föld- és gabonaárakról a külön táblázatot lásd a következő alfejezetben.

Keleti K. adatai alapján.

nem bámulatos teljesítmény, mert a függetlenség előtt, 1815-ben, a napóleoni háborús konjunktúrát kihasználva, 100 millió drakhma volt a kézműipari tőke értéke (nyilván ez még nem a gyáripari formát jelentette). Azaz a függetlenségi háború hatalmas károkat okozott: a gyáripar tőkeereje meg sem közelítette a kisiparét. (II. 58. táblázat).⁵⁹¹

A visszaesés ellenére Bulgáriában az egy (iparban foglalkoztatott) főre jutó ipari termelés csalóka módon nem csökkent, noha mind az állatállomány, mind az állati termékeket feldolgozó iparosok száma esett (a csökkenő nyersanyagmenyiséget kevesebb ember dolgozta fel). Ez az iparosodás fokmérőjének csak akkor fogható fel, ha azt feltételezzük, hogy az iparosok számában bekövetkező csökkenésnek az az oka, hogy megkezdődött az emberi erő gépekkel történő helyettesítése. E két folyamat között – a hanyatlás és átstrukturálódás – azonban különbséget kell tenni, mely viszont nem minden esetben tehető. Palairet szerint a foglalkoztatott munkaerő számának csökkenése a gépesítés előtt is érzékelhető volt. Az állam szempontjából még egyértelműbbé teszi a helyzetet, hogy a textilipari termelés összértéke is csökkent a gyáriparban 55%-kal a felszabadulás után (úgy, hogy 1878–1888 között a termékek árai is nőttek).⁵⁹²

Világos, hogy állami beavatkozásra volt szükség, hiszen a jövedelem csökkenése az állami adóbevételeket is érzékenyen érintette. Kelet-Ruméliában a nagy nyájak eltűnése, ebből következően az alapanyaggyártás hanyatlása, ugyanakkor a nagyobb termelőkapacitások kihasználása érdekében azonnal importéhség jelentkezett a textiliparban, ellenkező esetben a gyárak bezárással fenyegettek (kis haszonkulcsuk miatt a termelés tömegessége különösen fontos volt). Ugyanakkor a gyapjút 6%-os behozatali vámmal terhelték, ami ellen a gyárosok tiltakoztak, mondván, hogy versenyhátrányba kerülnek a hazai kisiparosokkal, kézműiparral

591 *Babanászisz, Szt.*: A görög ipar kialakulása i. m. 352–353.

592 *Palairret, M.*: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 193–195.

szemben. A kormányzó végül engedett a gyárosok „meggyőző erejének”. A nyersanyagimport növekedése viszont megint nem segített a hazai kisiparon és állattenyésztésen. Az állattenyésztés és a földművelés területhasználati konfliktusából az utóbbi került ki győztesen.

De még súlyosabb probléma volt a kereskedők és gyárosok számára a munkaerőhiány. A textil munkások bére Gabrovóban és Pirdopban gyorsan emelkedett (itt a kivándorlás miatt háromszorosra). A textilhez adott értéktöbblet eközben Kotel régiójában az 1870-es 4,4 levárról 1883-ra 5,6 levára nőtt, ami 22%-ot tett ki. (Ez kisebb volt, mint az előző részfejezetben munkabérek nélkül korábban, azaz 1850 körül számított hozzáadott érték.) A munkabérek növekedése így az említett értéknél nagyobb csak akkor lehetett, ha a gyáros a saját hasznát csökkentette, mivel a költségnövekedést nem tudta a fogyasztóra hárítani, mert akkor az a külföldi terméket részesíti előnyben vagy a háziipar termékeit veszi meg. Azaz az értéktöbblet nagy része a munkabérré fordítódott (a gyapjú ára 1870–1880 között alig nőtt, köszönhetően a fent említett importösztrónzó lépésnek). Valószínű, hogy az üzemtulajdonosoknak profitsökkentést kellett végrehajtaniuk, ugyanis a bérek növekedése Sztara Zagorában és Nišben jó eséllyel meghaladhatta az említett 22%-ot, mivel a megélhetés költségei ott 50–60%-kal emelkedtek, azt pedig tudjuk, hogy a mezőgazdasági munkások bérei pedig ugyanitt, ugyanekkor 117%-kal nőttek.⁵⁹³ Ez általános jelenség volt, és felgyorsította a csiflikiek hanyatlását is. Berov Macedóniában szintén áremelkedést mutatott ki 26 árucikk alapján 1870–1880 között.⁵⁹⁴ Ez a mezőgazdasági idénymunkások esetében némi életszínvonal-emelkedést eredményezett; bérnövekedés híján pedig senki nem találta volna jövedelmezőnek az ipari munkát, s a visszarétegződés újfent munkaerőhiányhoz vezetne. Ez hosszú távon a gépesítés felé fordította a gyárosokat, viszont láthattuk azt is, hogy még a jelentős Gümüsgerdán is éppen a jövedelmezőség határán állt 22–25%-os haszonkulcsával, amelynek csökkentése, a fizetések emelése a vállalat fenntarthatóságát vonta volna kétségbe. Nem meglepő, hogy a gépesítés stratégiáját választotta a tulajdonos, viszont éppen az évi kis haszon miatt ennek is megvolt a kockázata: a forráshiány és eladósodás.

A bolgár textilipar tehát válságperiódust élt át a felszabadulás után, hiszen Gabrovóban, Koprivnicában és Pirdopban a munkabérek növekedése a textilipar rentabilitását kérdőjelezte meg, a bérek befagyasztása pedig a munkaerő elvándorlását, visszarétegződését vagy gépromboló mozgalmak megerősödését eredményezte volna. Végeredményben a megoldás kompromisszumos volt: a keresők nominálbére nőtt, míg jövedelmük reálértéke nem. A munkások erre úgy reagáltak, hogy otthon maguknak szőttek fonalat, vagy rossz minőségű terméket állítottak elő, amire a gyárosok büntetésképpen úgy válaszoltak, hogy import alapanyagot hoztak be, noha csak ideiglenes jelleggel szándékoztak ezt tenni. A 6%-os vám eltörlése most kifejezetten jó szolgálatot tett nekik. Ez történt Gabrovóban, Szopotban, Szredna Gorán és Kaloferben. Válaszul a háziiparból élők és a bedolgozók, többségükben nők – ők szőttek otthon – megtámadták az importőrök és a gajtányáro-

593 Uo.

594 Berov, Lj.: *The West European Trade Cycle and Price Movement* i. m. 291.

II. 56. táblázat.

A gyapjúruházat piaci ára és a feldolgozás során hozzáadott érték (árnövekedés) módosulása, 1852–1902

Év	Gyapjúruházat piaci ára (leva/m ²)*		Kézi munka hozzáadott értéke (árnövelő hatás) napi bér	
	aba	daróc	aba	daróc
1852–1870	7,34	n. a.	1,28	nincs adat
1865–1875	6,52	4,17	1,00	0,66
1878–1882	5,98	6,28	0,66	1,33
1883–1887	5,08	5,46	0,07	0,84
1888–1889	3,98	4,13	0,00	0,40
1898–1902	3,13	2,77	0,00	0,27

* 2 m × 0,5 m vagy 1 m² = 1 kg.

Palaiet, M.: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 194.

sok bázisait. Gabrovóban a kallómalmok ellen fordultak a munkások, és az orosz cártól követelték bezárásukat.⁵⁹⁵

Csiprovecben a munkaerőhiány (árfelhajtó hatás) és a piacok zsugorodása (kereslet csökkenése = árcsökkenés) mellett végeredményben a szőnyegek ára 1885-ig nőtt. A külföldi piacvesztések közül kiemelkedik Bosznia elvesztése, mely az 1878. évi okkupáció után a cseh textilipar piacává vált, s a Monarchia védővámokkal védte, továbbá Szerbiáé, mely pedig saját textilipar kiépítését kísérte meg. A török piac teljesen nem veszett el, 1878–1885 és 1900–1910 között vámmentes volt a bolgár árucikkek behozatala, a köztes időszakban viszont 8%-os vám terhelte a bolgár textiltermékeket (amikor a vámot 1900-ban eltörölték, a kész ruházati cikkek exportja évi 330-ról rögvest 440 tonnára, 33%-kal emelkedett). A török piacokért meg kellett küzdenie az erősödő török és a nyugati textiliparral (és a szerbekkel), s végül Szmirna bizonyult megfelelő helynek a bolgár export számára.

A gépesítéssel viszont fordult a kocka. A késztermék olcsóbb lett, mert a feldolgozás hozzáadott értéke kisebb volt (II. 56. táblázat), a kézi munkaerő háttérbe szorult. A gépesítést végeredményben a munkabérek növekedése és a fonalhiány együttesen indukálta. A gyárak a háziipar központjába, Gabrovóba és Szlivenbe települtek,

II. 57. táblázat.

A háziipari és gyáripari textiltermelés volumene Bulgáriában, 1870–1903

Év	Gyáripari termelés (m ²)	Gyáripar (%)	Össztermelés (m ²)
1870	196 200	11	1 800 000
1890	566 400	35	1 900 000
1903	1 484 000	81	1 850 000

Palaiet, M.: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 196. után saját szerkesztés.

595 Palaiet, M.: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 195.

II. 58. táblázat.

A görög iparosodás alapmutatói, 1815–1909

Év	Ipari tőke	Ipari termelés	Nemzeti jövedelem	Munkabér (1919-es árakon)
	millió aranydrakhma			
1815	100	–	–	280
1845	15	–	–	500
1867	32	51	300	–
1879	40	150	400	900
1889	102	–	–	–
1909	250	800	3000	1400

ahol a gyáripari gyapjúruházat 81%-a készült. A kézi munka (feldolgozás) hozzáadott értéke 1,3 leva/napról az abaposztó esetében nullára zuhant 1888-ra (azaz a piacra termelő kézi munka megszűnt), a posztó négyzetméterára pedig 40%-kal leesett 1903-ra a gépesítés és a verseny következményeként.⁵⁹⁶ A gyáripar fejlődését bizonyítja, hogy 1870-ben a textil 11%-át állította elő, 1903-ban már 81%-át, miközben az össztermelés alapvetően nem növekedett (II. 57. táblázat), a növekedés nélküli átstrukturálódás tehát a háziipar visszaszorulását valószínűsíti.

A fejlődést mutatja, hogy 1885–1892 között a gyapjúfeldolgozók száma 6-ról 25-re emelkedett, 1894–1911 között pedig évi 7%-kal nőtt a befektetett tőke értéke az iparágban. A gyapjúcikkek a gyáripari jellegű ruházati ipar termelésének 25%-át adták. Párhuzamosan a bolgár ipari termelés megkétszereződésével, 1904–1911 között megduplázódott a textilipari termelés (20 millió frank) is, a gyapotcikkek részesedése a termelésből 33%-ra ugrott. Hátrányt jelentett viszont, hogy a gyapotot külföldről kellett behozni.

Analógiaként megint csak görög példát hozhatunk fel (II. 58. táblázat). Az ipar relatív termelékenysége ugyanis láthatóan megnövekedett Hellászban is. Míg 1840–1880 között csaknem megduplázódott az ipari keresők bére, addig az ipari termelés és az ipari tőke arányában (azaz a termelékenységekben) is eltolódás játszódott le: 1867-ben a termelés/tőke arányszám 1,66 körül volt, 1879-re 3,2-re nőtt (de 1909-ig nem változott). A munkabérek növekedésével párhuzamosan ez csak gépesítés révén volt lehetséges, ami az ipari forradalom egyértelmű jele. A görög ipari jövedelem gyorsabban nőtt, mint a nemzeti jövedelem, és 16%-ról 35%-ra emelkedett részesedése.

A gépesítés és a kézműiparból átáramló munkaerő eredményeként az ipari munkabérek emelkedése 1890 körül megállt: 1900-ra a hagyományos textilipari ágazatokban körülbelül a felére csökkent a munkabér (II. 59. táblázat), és a válság vége után sem emelkedett, egészen 1908-ig. Mindeközben az éves termelés a befektetett tőkét (amely 90%-ban hazai eredetű volt) 1904-ben és 1911-ben is évi 31%-kal múlta felül, amit kevés iparágáról lehetett elmondani ekkor Bulgáriában, ugyanakkor viszont a munkabér a termelés jelentős hányadát tette ki. Az élesedő nemzetközi piaci verseny (szerb és török textilipar kiépülése, a bosnyák piac elvesztése) a szállítási és késztermékárak esését prognosztizálta, s 1880–1900 között valóban 40%-kal csökkent

596 Uo.

II. 59. táblázat.

A bolgár munkabérek alakulása a gépesítés fellendülése után, 1890–1903 (leva)

Foglalkozás	1890	1895–1897	1903
Masinsizta, gépész (órabér)	0,25	0,2	0,15
Szliveni takácsok (munkabér)	9	4	–
Knjaz Borisz várnai textilüzem munkása (napi bér)	2–3,5	–	1,5–2

Berov, Lj.: Polozsenieto na rabotniceszskata klasza v Balgarija pri kapitalizma. Profizdat, Szófia, 1968. 52–53.

az iparcikkek ára (II. 56. táblázat). A nyersanyag, a mosatlan gyapjú azonban nem mutatta ugyanezt a tendenciát. Árának hullámozása befolyásolta a munkabérek alakulását is: 1887-ben, mikor a gyapjú ára alacsony volt, magasabbak voltak a munkabérek, 1895-re a gyapjú felvásárlási árának 25%-os növekedésével ez megfordult (II. 60. táblázat). Az ipari munkabér (a folyó áron mért növekedése ellenére) a gyapjúhoz képest mélypontját 1905 körül érte el, amikor a nyersanyag ára újabb 30%-kal emelkedett. A leírt körülmények között a rentabilitás a haszonkulcs megmaradása mellett a bérek reálértékének csökkenésével volt a legegyszerűbben elérhető [III. 13. a) és b) ábra]. Ekkor az átrétegződött lakosság számára már nem volt visszatérés az agrárszektorba, mivel elvesztették kötődésüket a földhöz, nem úgy, mint a 19. század közepén élő kézműves. A mezőgazdasági napi jövedelmek még ekkor is nagyobbak az iparinál.

A gépesítésnek és a piacvesztésnek köszönhetően a hagyományos bolgár textilipari körzetekben lecsökkent a népességszám, mert a korábbi munkaerő munka nélkül maradván elvándorolt. Ez rossz hatással volt a helyi piaci forgalomra, így több más szektor képviselői is távoztak a koteli régióból. A 12 hegyvidéki város, mely zömmel textiliparból élt az oszmán uralom alatt, lakossága 22%-át veszítette tíz éven belül. Kliszurának 1876-ban 15 ezer lakosa volt, 1884-ben már csak 1500.⁵⁹⁷ Koprivstica lakosságának ötöde vándorolt el 1900–1910 között,⁵⁹⁸ pedig ez a város az 1870-es években még évi 300 tonna ruhaanyagot, 20 ezer harisnyát exportált Konstantinápolyba 160 ezer török líra értékben,⁵⁹⁹ de a kereskedelmi vonalak 1878 utáni átrendeződése megroppantotta a jól jövedelmező üzletágat. A textilmunkások Szófiába távoztával és ipari átrétegződésével a szolgáltató szektor (bürokrácia, intelligencia) is elmenekült. 1884-ben Koprivstica háztartásainak feléből hiányzott egy férfi, aki valahol máshol vállalt munkát és fizetése egy részét hazaküldte. Koprivstica izoláltságára jellemző, hogy háromórai járason belül nem volt falu a közelében, és 1060 m magasságban feküdt. A föld terméketlen volt, és egy családra zsebkendőnyi méretű kert jutott, ugyanúgy, mint Kotelben. Az ipar hanyatlása ilyen körülmények között szükségszerűen elvándorláshoz vezetett, mivel a mezőgazdaság nem tudta felszívni és eltartani a munkaerőt. E városok korábbi fellendülése a textilipart kiszolgáló állattenyésztésnek, a közlekedési helyzetből adódó kereskedelmi szerepkörnek volt köszönhető, s mert a vasútépítések értelemszerűen elkerülték a nehéz terepet, izolálódtak a piacoktól. Az egyoldalú iparfejlesztés

597 Uo. 200.

598 Crampton, R. J.: Bulgaria i. m. 300.

599 Palaré, M.: Balkanszkite ikonomiki 1800–1914 i. m. 86. Ez 10 frank/kg, annyi, mint a nyugati import ára az 1850-es években és a hazai termelési ár 1880 körül.

II. 60. táblázat.

Árak és bérek Bulgáriában, 1887–1911 (leva, folyó áron)

Kategória	1887	1890	1895	1900	1905	1908	1911	Növekedés (%)
Ökör	96	68	77	71	110	110	150	36,00
Juh	6,6	6,7	8	6,88	9,27	9,51	13,37	50,64
Ló	134	122	133	93	124,5	136	191	29,84
Kakas	0,64	0,55	0,64	0,57	0,77	0,9	1,07	40,19
Sertéshús (kg)	0,69	0,77	0,75	0,73	0,89	1,1	1,21	42,98
Vaj (kg)	1,38	1,61	2	1,7	2	2,51	2,64	47,73
Tej (liter)	0,24	0,24	0,28	0,25	0,27	0,34	0,34	29,41
Tojás (100 db)	2,98	2,69	3,34	3,73	4,72	5,2	5,37	44,51
Bab (kg)	0,2	0,23	0,24	0,2	0,32	0,28	0,34	41,18
Gabona (100 kg)	14,17	13,79	10,95	15,48	14,24	19,78	16,78	15,55
Kenyér (kg)	0,24	0,23	0,2	0,24	0,23	0,3	0,27	11,11
<i>Mosatlan gyapjú (100 kg)</i>	<i>143</i>	<i>150</i>	<i>175</i>	<i>140</i>	<i>191</i>	<i>193</i>	<i>210</i>	<i>31,90</i>
<i>Általános bér (leva)</i>	<i>1,79</i>	<i>1,8</i>	<i>1,78</i>	<i>1,45</i>	<i>1,66</i>	<i>1,82</i>	<i>2,18</i>	<i>17,89</i>
Szántóvető	3,61	3,66	3,73	3,23	3,55	4,08	4,53	20,31
Kőműves	2,58	2,69	2,85	2,28	2,61	3,27	3,73	30,83

Popov, K.: Sztopanszka Balgarija i. m. 469. (az infláció körülbelül 25%-os a vizsgált időszakban).

tehát ilyen veszélyeket rejtett magában. Gradec volt az egyetlen koteli település, ahol az elvándorlás nem volt jelentős: a lakosság továbbra is abapsztót termelt, hogy pár fillérrel drágábban adja el a terméket, mint a gépesített gyárak.

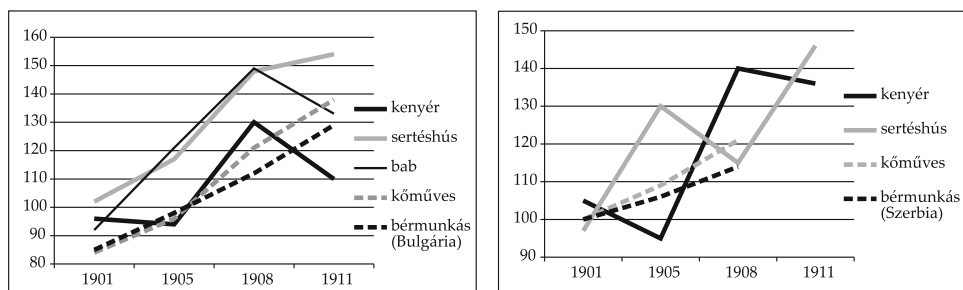
A gépesítés azonban nem volt mindenütt előrehaladott, a tulajdonosok több esetben az említett, textilipari hagyománnyal bíró, hanyatló és mezőgazdaságból megélni nem képes településeken fellépő munkaerő-túlkínálat nyújtotta olcsóbb munkaerőt vették igénybe: Tatarpazardzsikban zsidó üzletemberek kéziszőttest előállító üzemet hoztak létre 100–150 nőnek munkát adva. Panagüriste, Pirdop és Kotel térségében boltokban éhbérért dolgoztattak nőket és gyerekeket, perzsaszőnyeget utánozva szőtteseikkel. A bolgár textilipar túlélőképességét növelte, hogy Gabrovo térségében a textilipari dolgozók 80%-a nő volt, akik viszont a férfiak bérének csak felét kapták, ennek köszönhetően a textiltermékek viszonylag olcsók maradtak. A háziipar–kisipar termelése 1903-ra azonban így is 90%-kal csökkent.

A vietnami bulgarista, Ta Van Long statisztikai elemzése bemutatják, hogy hogyan zajlott le 1888–1910 között a kézműipar eróziója. A családtagok szerepe a háziipari tevékenységekben fokozatosan halványodott 1888–1910 között. A gyapjúfeldolgozásban a kisegítő családtagok aránya 23%-ról 3%-ra esett, ezzel párhuzamosan nőtt az ipari munkások aránya. A kerékgyártók, kocsikészítők esetében ugyanez 77 és 12% volt.⁶⁰⁰ A bőriparban a családi kisegítők aránya az 1900. évi 9%-ról 1910-re 3%-ra esett, a munkások aránya az aktív keresőképes

600 Ta Van Long: Razvitie na naemnija trud i. m. 56.

II. 13. a) és b) ábra.

A bolgár (bal) és szerb (jobb) ipari munkabérek és az alapélelmiszerek árának alakulása, 1901–1911 (1891–1901 = 100)

Lampe alapján.

lakosság 26%-áról 40%-ára nőtt, a családon belül dolgozó fiatalok aránya a dolgozók 52%-áról 8%-ára esett.⁶⁰¹ Ez a nagycsaládok dezintegrálódását vetítette előre. A paszománykészítés hanyatlását jelzi, hogy az eltartottakat is beleértve 1900-hoz képest (100) az ezzel foglalkozók száma 1910-re a 80-as indexértékre esett, míg 1893-ban még 130 volt. A szücsök esetében az 1888-as 117-es index 1910-re 86-ra csökkent.⁶⁰² Csak az aktív népességet tekintve a hanyatlás még ennél is gyorsabb (az előző példában például 175-ről 88-ra esik az index 1888–1910 között, a gajtánkészítőknél 212-ről 83-ra 1893–1910 között). Szintén gyors a csökkenés a családi kisegítők esetén, míg az önálló mesteremberek aránya az aktív lakosságból emelkedett. A bérmunkások aránya a foglalkoztatottakból szintén nőtt. Ezen tradicionális foglalkozások termelése csökkent, de nem kizárólag az egy főre eső termelékenység problémája miatt, hanem azért, mert a gyáripari termékek versenye árleszorító hatással bírt, ami megnehezítette a megélhetést, a drága, jó minőségű termék pedig nem volt kelendő, így egyre kevesebben gyakorolták hivatásukat (hiszen a kieső jövedelmet ellensúlyozó tömegtermelésre tőkehiány miatt nem tudtak volna átállni).

Összegezve: a parasztság terheinek enyhítése jelentős jövedelemkiesést eredményezett az állam számára. A függetlenség alacsony színvonalon biztos megélhetést jelentett, de a mezőgazdaság és a textilipar hanyatlását eredményezte. Több város, így Panagüriste is „feláldozta saját jólétét, a nemzeti ügy, az anyaföld szabadságának oltárán”. A tudós-politikus Mihail Madzsarov apja elismerte, hogy ha Bulgária valaha felszabadul, az nem értük (kereskedőkért) történik, akik még a török uralom alatt is boldogultak, hanem a parasztokért.⁶⁰³ Arnaudov professzor

601 Viszont a fiatalok a bőrparban dolgozó munkások 60%-át tették ki. A fiatalok férfiak átlagosan ugyanúgy 11 órát dolgoztak, mint a felnőtt bérmunkások, viszont csak 53%-uk kapott 1 levánál nagyobb napi bért, míg a felnőtteknek 97%-a.

602 *Ta Van Long: Evolucija na propadastite zanajati v Balgarija (ot kraja na XIX v. do 1910 g.)* Isztori-cseszki Pregled, 1990/5. 34.

603 Erről részletesen lásd: *Koszev, K.: Precski za razvitie na kapitaliszticeszki otosennija i. m. 49.* Azért a kereskedők számára is hozott hasznot a változás, nemcsak a riválisok eltűnése, hanem a javuló közbiztonság miatt is. A közbiztonság ugyanis a forradalmi hangulat hatására annyira

1931-ben a még élő szereplőkkel készített interjúi során is arra a következtetésre jutott, hogy a személyes és állami szabadság kínálta előnyök nem mindig értek fel a gazdasági jóléthez, amit a Török Birodalom városaiban élvezett a lakosság.⁶⁰⁴ A megélhetéshez és tulajdonhoz jutott parasztság inkább volt haszonélvezője a felszabadulásnak, mint a városi réteg. A zöld birodalmi zászlót sokan visszasírták, nem véletlenül lett olyan fontos a hazafias nevelés a későbbiekben. A bolgár gazdaság – mely 1878-ig fejlettebb volt szomszédjánál – a föld árát kivéve a szerbhez kezdett hasonlítani, s megindult a *szerbizáció* útján.

II. 3. A BOLGÁR TÁRSADALOMSZERKEZET ÉS A MEGÉLHETÉSI VISZONYOK

Ebben a fejezetben olyan kérdéseket járunk körül, melyeket részben már érintettünk az előzőekben, de részletes kifejtésük itt történik meg, zömmel lokális-mikroszintű, de kiterjedt adathalmazokat átfogó vizsgálatokra támaszkodva. A vizsgált problémák a következők:

1. Kimutathatók-e a városi és vidéki társadalom életminőségének különbségei? A föld-, gabona- és házarak trendjellegű változásai, a hagyatékok és a foglalkozási szerkezet alapján hogyan változott az életszínvonal száz év alatt?

2. Hogyan módosultak a mezőgazdaságból és iparból élők bevételi lehetőségei – annak fényében, hogy 1878 előtt kifejezetten nem érte meg ipari munkásként dolgozni, 1923 után viszont egyértelműen nagyobb jövedelmet realizált egy ipari munkás, mint egy paraszti kistermelő?

3. Kimutathatók-e a bolgár és török parasztság, illetve egyéb keresőtevékenységet űző rétegek jövedelmi különbségei etnikai alapon – tartható-e az az álláspont, hogy az oszmán uralom elleni felkelésben a parasztság földéhsége miatt volt érdekelt, a városi rétegek pedig azért, mert ki akarták szorítani a konkurenciát – létezett-e különbség az eltérő etnikumok megélhetési stratégiáit (foglalkozás) és vagyonát illetően?

4. A bolgár parasztság jövedelmi viszonyai milyen regionális eltéréseket mutattak – a bolgár mezőgazdasági termelés értéke (az 1 ha szántóra jutó gabona-termés nagyságára vonatkozó eltérő álláspontokból kiindulva) vajon Berov vagy Palairet feltételezését támasztják alá, azaz az 1878 utáni fejlődést pesszimista vagy optimista szemszögből értelmező scenárió áll-e közelebb a valósághoz?

5. Az adózás mértéke és viszonyulása a termelés nagyságához – az adók arányaikban növekedtek-e Midhat reformjai idején, ez az egyes társadalmi rétegek lojalitását és vagyoni állapotát hogyan érintette (mezőgazdasági adók vs. iparűzé-

romlott, hogy a kirdzsali korszakot idézte: Najden Gerov konzul beszámolója szerint hat hónap alatt 25 támadás ért kereskedőket, ami 90 ezer piasztér kárt okozott. 30 embert öltek meg 26 ezer piasztérért 1874-ben. 1860-ban legkevesebb 600 ezer grosnyi kárt okozott a banditizmus bolgár területeken a helyi tudósítások összesítése alapján.

604 Palairet, M.: *The Balkan Economies, 1800–1914* i. m. 201.

si fejadó, hadiadó); azaz javult-e a társadalom jóléte, és ha igen, mi módon: adócsökkenés játszódott le vagy a termelés nagysága ugrott meg, vagy mindkettő, vagy ennél komplexebb a folyamat?

6. Az adók nagyságának változása minek tudható be: változó termékszerkezetnek, intenzív gazdálkodásnak, nagyobb terméseredményeknek, növekvő adókulcsnak, növekvő népességnek, növekvő egységáraknak?

7. A bér- és árváltozások hogyan hatottak a megélhetés költségeinek alakulására a tercier szektor alacsony presztízsű rétegei és a hivatalnokok esetében (nemzetközi kontextusban, illetve a fogyasztói kosár alapján mérve)?

II. 3. 1. A bolgár társadalmiszerkezet a 19. században – a Midhat-féle reformok hatása a vidéki társadalomra (mikroszintű vizsgálatok)

Az állami jövedelmeket nemcsak a mezőgazdaság fejlődését és a Tanzimat sikerességét tükröző, növekvő értékű mezőgazdasági adók (II. 1. fejezet), de a társadalmiszerkezetre és annak területi differenciáltságára utaló fejadó is növelte. A fejadó alapján lehetőség nyílik a keresztény lakosság társadalmi rétegződésének vizsgálatára a Balkánon az 1830-as években, tekintettel mind 1. a társadalmi különbségek változásaira, 2. mind az egyes társadalmi rétegek arányára, 3. mind területi különbségeire.

A keresztényeket a török adószedők az 1690-es évek után, miután a ház alapú adóegységről áttértek a személy alapú adózásra, négy csoportba osztották (1856-ig):⁶⁰⁵ a leggazdagabbak az *ala*, a közepes vagyonúak az *evsat*, a viszonylag szegények az *edna* kategóriába tartoztak. A negyedik kategóriát az idősek, betegek, felmentettek és gyerekek jelentették, akik nem adóztak. A dzsizje, a fejadó értéke jelentősen változott a Török Birodalom európai részén. Folyó árat tekintve 1804–1834 között ötszörösére nőtt mind a gazdagok, mind a szegények, mind a középrétegek fejadója, miközben a köztük lévő viszonyszám nem változott, 4:2:1 maradt (II. 61. táblázat), sőt elvileg reálértéke sem. A társadalmi olló kinyílására ebben a harminc évben nem lehet következtetni az adóértékekből, az adó növekedése viszont egybevág a piaszter elértéktelenedésének periódusával. Így az egy főre jutó adóterhek a dzsizje esetében igazából nem nőttek. A gabona egységára 1800–1840 között 8–10-szeresére nőtt, míg az adó csak ötszörösére, miközben a piaszter ezüsttartalma is ötödére zuhant, ami elvileg csökkenő terheket eredményezett. Ezüstben kifejezve a dzsizje értékét némi csökkenés volt mérhető 1824–1834 között, ami érzékenyen érintette a központi bevételeket is. Nem véletlen, hogy a dzsizjét később eltörölték a kötelező hadi szolgálat vagy annak pénzbeli megváltása fejében (1856), és a földjövedelmek adóztatása került előtérbe Midhat pasa idején. Igaz, azok a katonai parancsnokok, akik megbízhatatlanság miatt nem akartak a keresztények kezébe fegyvert adni, továbbra is beszédtek azt tőlük (*bedel-i aszkerje* néven), ráadásul a középosztály terheit vetették ki minden férfira, vagyoni

605 A dzsizje az 1690-ig minden háztartás számára elvileg körülbelül egyforma értéket jelentett. 1687-ben például Ohrid 2240 adózója fejenként 385–415 akcsét fizetett. A vagyon szerinti differenciálódás csak ezt követően vált általánossá. *Grozdanova, E.*: Szabiraneto na danaka dzsizie i. m. 84.

II. 61. táblázat.

A fejadó értékének változása társadalmi rétegenként, 1696–1834

Év	Ala/gazdag	Evsat/középosztály	Edna/szegény
1696	10	5	2,25
1780 k. (kurus)	11	5,5	2,75
1780 k. (g ezüst)	55	27	13
1804 (kurus)	12	6	3
1804 (g ezüst)	60	30	15
1816 (kurus)	16	8	4
1824 (kurus)	24	12	6
1824 (g ezüst)	60	30	15
1827 (kurus)	36	18	9
1829 (kurus)	48	24	12
1834 (kurus)	60	30	15
1834 (g ezüst)	42–48	24	12*

* A legszegényebbek adója kb. 1 gramm arannyal volt egyenértékű a 19. század során.

Hadžibegić, H.: Džizja ili Harać i. m. 102., Grozdanova, E.: Szabiraneto na danaka dzsizie i. m. 84.

állapottól függetlenül. Ezért vélte Quataert, hogy a keresztények inkább rákényszerültek a kereskedelemre és az iparúzésre, mint a mohamedánok, amely kijelentés viszont megkérdőjelezhető, hiszen a lakosságot tekintve a bolgárok nem voltak felülreprezentáltak e foglalkozások körében. 1860 körül a „bolgár” városokban például a muszlim adózók 60%-a volt önálló kézműves-iparos, a keresztényeknek csak 28%-a Todorov vizsgálatai szerint.

Ha megnézzük a társadalom tagolódását Bulgáriában és Macedóniában az adókatégoriák alapján, azt tapasztaljuk, hogy 1831-ben az elit a társadalom 3–10%-át tette ki, a középosztályba tartozott a társadalom 50–80%-a, s szegénynek minősült 10–40%-a (II. 61. táblázat). A II. 14. a) és b) ábrák alapján két jelenségre figyelhetünk fel: a szerbiai kazák jóval szegényebbek voltak adózási szempontból, mint a bolgár kazák (Niš), illetve hogy a Duna mentén a szegények aránya viszonylag kicsi volt, a gazdagoké pedig nagyobb (például Nikápoly Szvistov).

A regionális eltérések oka a tényleges különbségeken túl az oszmán adóösszeírók sajátos hozzáállása: a kérdést vizsgáló Hadžibegić egyenesen azt hangsúlyozza, hogy „Ruméliában” az egyes kategóriákba tartozók aránya közel állandó, a gazdagok 7–8%-ot tesznek ki, a középréteg 66%-ot, a szegények 25%-ot.⁶⁰⁶ Így valójában e kategóriák nem feltétlenül számszerűsíthető (és tartományonként összevethető) vagyont jelentenek, hanem egy sorrendi skála megjelenései. A másik tényező a Tanzimat idején a központi hatalom megerősödésével együtt javuló adófejelem: a 234 berkovicai gazdag közül korábban csak 3 fizetett adót, Szófiában

606 Hadžibegić: Džizja ili Harać i. m. 42. no. 1.

II. 62. táblázat.

A társadalom megoszlása az egyes vagyoni kategóriák között és a korábbi adózók aránya 1831-hez viszonyítva az egyes körzetekben

Körzet	Ala	Evsat	Edna	Gazdag ala (%)	Középo. evsat (%)	Szegény edna (%)	Adófizető korábban	Nem adózók	Adófizető (%)
Tikves	131	2 369	1 475	3,3	59,6	37,1	–	–	–
Berkovica	234	5 978	1 124	3,2	81,5	15,3	2 379	4 957	32
Sofia	1589	12 794	12 794	5,8	47,1	47,1	15 732	11 445	58
Haszköy	268	5 163	280	4,7	90,4	4,9	5 711	466	92
Radoviste	122	2 593	777	3,5	74,3	22,3	–	–	–
Avrethisar	55	4 593	14	1,2	98,5	0,3	–	–	–
Donidzse	747	6 050	231	10,6	86,1	3,3	2 797	4 614	38
Radomir	544	3 425	175	13,1	82,6	4,2	2 435	1 790	58
Vráca	629	6 898	738	7,6	83,5	8,9	2 148	6 117	26
Prilep	238	7 697	2 066	2,4	77,0	20,7			
Köprülü	569	6 839	1 024	6,7	81,1	12,1			

Karpat, K.: Ottoman Population 1830–1914 i. m. 36.

az 1589 gazdagnak minősített személyből csak 250 fizette korábban a fejadót.⁶⁰⁷ Az adózók aránya helyenként csak az összeírt felnőtt férfi lakosság 26–60%-át érte el (II. 62. táblázat). Az 1831-es és 1841-es adatok összevetése arra utal, hogy elég gyorsan változott az egyes kategóriák aránya [II. 59–60. táblázat, II. 14. a) és b) ábra]. Berkovicában például a szegények aránya 15%-ról közel 40%-ra nőtt, Radomirban 4%-ról 25%-ra, de további vizsgálatok nélkül nem dönthető el, hogy ez a lakosság elszegényedését, vagy az összeírás körének kiterjedését jelenti-e.

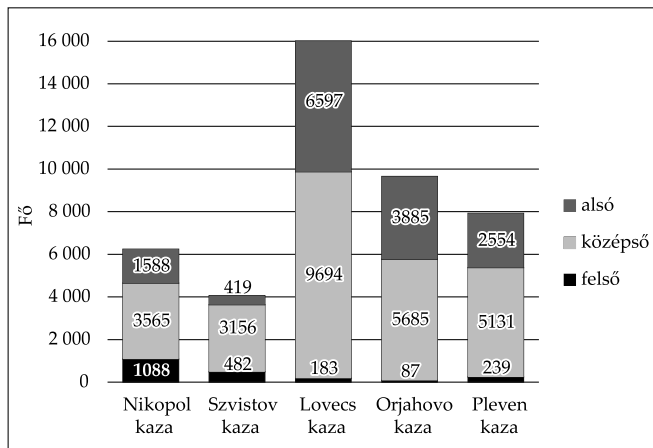
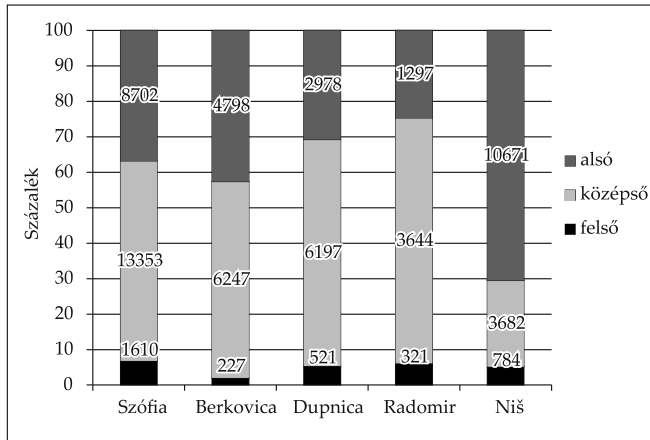
Az adófegyelem növekedése nyilván az állam megerősödésére volt visszavezethető, s a megadóztatott gazdag réteg kompenzációként politikai jogokat és/vagy helyi gazdasági előnyöket kapott vagy csikart ki magának. Az adórendszerbe való bekezdéssel a csorbadzi szükségyszerűen *homo politicusszá* vált, akinek érdeke volt beépülni a közigazgatási rendszerbe, hogy annak inkább befolyásolójává és haszonélvezőjévé váljon, mintsem pusztán szenvedő alanyává. Ez egy hosszú küzdelem kezdetét jelentette az állami elit, a lokális elit és a lokális értelmiség között, mely 1878-ban tetőzött.

Draganova kutatásai pedig azt mutatták ki, hogy a földbirtok mérete alapján nem lehetséges a parasztság vagyoni minősítése, így társadalmi státuszuk városi rétegekkel való összevetése sem: a középbirtokosok között is vannak szegény, illetve gazdag kategóriába sorolt adófizetők, s a nagybirtokosok között is közepes adókatégoiába sorolt emberek. Az összeírás nem tekinthető teljesen megbízhatónak az egyének szintjén, bár valószínűleg a csoportátlagot jól képviseli. A földnél-

607 Karpat, K.: Ottoman Population 1830–1914 i. m. 36. A szófiai szegény réteg nagysága nem jelentős, általában ez a réteg nem tett ki többet 22–27%-nál.

II. 14. a) és b) ábra.

Bolgár kazák keresztény lakosságának társadalmi megoszlása a dzsizje (fejadó – hadiadó) értéke alapján, 1841 (% és fő)

Draganova, Sz.: Materiali za Dunavszkija vilает i. m. 15. Tablica 1. (1841).

küliek egy része például juhász és juhtartó is volt, tehát vagyonnal rendelkezett. Szerinte a jövedelemadó, a *vergi* jobban reprezentálja a lakosság tényleges vagyoni különbségeit, mint a földbirtok.

A nehézségek ellenére Todorov és Draganova megkíséreltek vagyont társítani a fejadó értékéhez. Álláspontjuk szerint (a parasztságra fókuszálva) eme összeírásoknál általában a 3 ha-nál kisebb birtokkal bíró parasztokat tekintették szegénynek, s a 10–15 ha feletti szántót bírókat gazdagnak. Egy dönüm (körülbelül 1/10 ha) föld jövedelme 54 kurus volt Északnyugat-Bulgáriában (13 frank) 1850 (a konjunktúra) előtt, így egy szegényparaszt átlagos éves földjövedelme 50% ugar esetén 700 kurus (170 frank), egy középosztálybeli 700–2000 kurus (170–500 frank), a gazdagé 2000–3750 kurus (500–900 frank) volt folyó áron. Így a 4:2:1 adóarány

II. 63. táblázat.

A társadalom megoszlása Lom városában, 1845

Kategória	Fő	%	Évi 400 gros alatt keresők (%)	Évi 500 gros alatt keresők, Provádija, 1870 körül (%)
Szolgáló, ipari bérmunkás és alkalmazott	161	50	97	62 (80 a kapásokkal)
Földműves	76	20	60	52
Iparos, hivatalnok	75	20	24	34
Kereskedő	33	10	12	20

Todorov, N.: Za naemnija trud v bulgarskite zemi i. m. 33. alapján.

valamilyen szinten az éves jövedelem mértékéhez is kapcsolódott.⁶⁰⁸ Megjegyzendő, hogy számításuk nem általános érvényű, más területeken eltérő volt a kategóriahatár, illetve a földek minősége is. 1840 körül például Pleven környékén a 10–15 ha-ral rendelkezők éves jövedelme a tized és beglik alapján 4500 gros, a 3 ha alatti gazdaság jövedelme 1200 gros volt, az 54 kurus/dönüm értéknek ez felel meg teljes művelés esetén – de ebből csak 1000 és 400 gros volt a gabona. Ugyanakkor Plovdiv környékén Güran szerint 3,5 ha volt az átlag, ennek is a fele ugar, tehát elvben a parasztság szegény volt.⁶⁰⁹

Todorov foglalkozott a városi lakosság rétegződésével és megélhetésével is, különösen az iparosodás által leginkább érintett rétegek helyzetével. 1845-ben Lom lakosságából (körülbelül 1500 ház) szolgáló vagy ipari munkás volt 161, földműves 76, kézműves és közhivatalnok 75, kereskedő 33 adózó családfő. Az első/alsó társadalmi kategóriában a lakosok 97%-a keresett kevesebbet évi 400 grosnál, a földművesek közül 60%, a kereskedők közül pedig csak 12% (II. 63. táblázat).⁶¹⁰ Ebből következően a gyári munkásság volt a legalacsonyabb életszínvonalat biztosító megélhetési forma, nem véletlenül volt magasabb presztízsű a kisbirtokos életforma, s volt viszonylag kis átjárhatóság a két réteg között. 1845-ben Lom lakosságának 35%-a már falusi eredetű volt (500 ház), s az 1856-ban még eredendően török lakosságú város (Lompalanka néven – a palanka végződésű városnevek egyébként is muszlim lakosságra utalnak) elbolgárosodása éppen nekik köszönhető.⁶¹¹ A városok elbolgárosodása ekkor indult be, zömmel a vidéki parasztság bevándorlása révén. A döntően török többségű Provádijában is megduplázódott a bolgárok száma 1866–1872 között (170-nel nőtt).⁶¹²

608 Todorov, N.: Balkanszkijat grad i. m. és Draganova, Szl.: Differenciation de fortune i. m. 68–70. Az ugaron az állattartás ezt némileg növelte. Viszont a fenti érték (1850) elmarad a fejenkénti 570 és háztartásonkénti 3000 grostól (1870), amit Berov számított. A 20 év alatt mért jelentős differencia szintén vizsgálatra szorul!

609 Draganova, Sl.: Documents of the 1840's i. m. 87–100. E háromosztatúság másutt is megjelent, például az összes fizetett adó alapján. A Statistische Mitteilungen i. m. szerint bolgár földön három társadalmi réteg volt: 1000 piaszter körüli, a 200–500 piaszter közötti és a 100–200 piaszter közötti adót fizető. Güran, T.: Structure économique i. m. 67–69.

610 Todorov, N.: Za naemnija trud v bulgarskite zemi i. m. 33.

611 Carigradszki vesztnik, VI. br. 300. 1856. október 27.

612 Todorov, N.: Szocialni-ikonomiczeszki oblik na Provádija: Isztoriceszki Pregled, 1963/2. 68–85.

II. 64. táblázat.

Anhialo (Pomorje) társadalmi szerkezete, 1870 körül

Jövedelem (gros)	Összesen (fő)	Kézműves- iparosok és alkalmazottak	Kereskedők és alkalmazottak	Földműves	Bérmunkás	Kézműves- iparosok és alkalmazottak	Kereskedők és alkalmazottak	Földműves	Bérmunkás
2000 felett	26	0%	64%	0%	2%	0%	96%	0%	4%
1500–2000	20	31%	0%	4%	0%	95%	0%	5%	0%
1000–1500	56	69%	36%	0%	0%	75%	25%	0%	0%
500–1000	97	0%	0%	96%	98%	0%	0%	30%	70%

Todorov, N.: Iz demografijata na gr. Anhialo (Pomorje) i. m. 160–162. alapján saját számítás.

Ez a sajátosság arra utal, hogy vidéken a túlnépesedés, vagy a közbiztonság hiánya, illetve a gabonaexportba való bekapcsolódás vagy az állami és magán szolgáltató szektortól való távolság migrációs nyomást eredményezett, mely ekkor még nem vezetett foglalkozási átrétegződéshez, mivel a beköltözők zöme megmaradt földművesnek, s csak később kapcsolódott be a kereskedelembe. Az elosztó és fogyasztói centrumokhoz való közelség azonban egyre nagyobb vonzerőt jelentett, ami megnövekedett fogyasztást és változó fogyasztói magatartást feltételez.

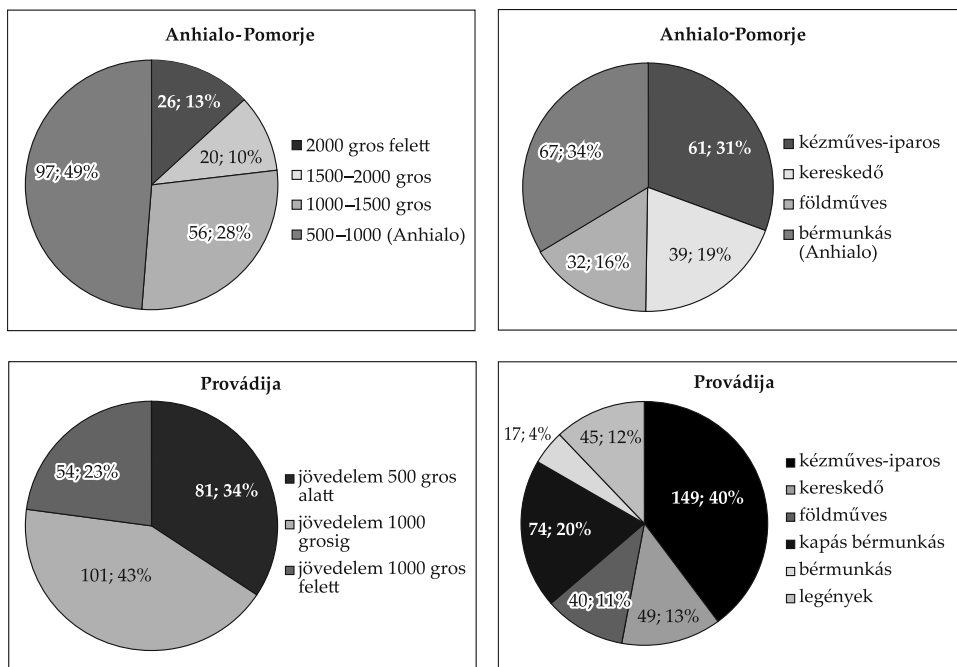
Hogy harminc év alatt mennyit javult a megélhetés, illetve mennyit haladt előre a városiasodás, arra a hasonlóképpen kereskedelemből profitáló, bár a parasztság bevándorlásának kevésbé kitett, tradicionális központnak számító Anhialo (Pomorje) görögök lakta városa lehet jó példa. Foglalkozás szerint a férfilakosság⁶¹³ 30%-a kézműves-iparos, 18%-a kereskedő, 15%-a önálló gazda, 34%-a bérmunkás volt. A kézműves-iparosok az 1845-ös Lomhoz képest felülreprezentáltak voltak, a többi réteg nagyjából hasonló arányokat mutatott [II. 15. a) és b) ábra és II. 64–65. táblázat]. Az alkalmazottak (nem önálló keresők) az ismert foglalkozásúak hatodát tették ki. Ekkor a gros ezüsttartalma hasonló volt, mint 1840 körül, s Lom városával ellentétben az évi 500 groszt szinte mindenki jövedelme meghaladta.⁶¹⁴

613 Todorov, N.: Iz demografijata na gr. Anhialo (Pomorie). Izvesztija na Balgarszkoto Isztoricieszko Druzsesztvo, Szófia, 1967. 159–160. 149 adattal rendelkező háztartás. A legnépesebb az ötfős családok kategóriája volt: 150 fő (30 háztartás), négyfős családban élt 100 fő (25 háztartás), háromfős családban 100 fő (35 háztartás). A lakosság 33%-a volt 15 éven aluli (44%-a 19 éven aluli), 55 éven felüli 11%. A 10–14 éves korosztály a lakosság 10%-át tette ki, a 25–35 éves 8-8%-ot, a 35–44 éves már csak 6-7%-ot 1872-ben.

614 Az iparosréteg (66 fő) jövedelméről a következő kimutatás áll rendelkezésre: az önálló iparosok (19 fő) átlagjövedelme 1700 gros, az alkalmazottaké (5 fő) 1000 gros volt, a sóvágóké 1300 (18 fő), a hajtós-halászkóké (19 fő) 1200 gros volt. A kereskedők (39 fő) közül az önálló kereskedők (14 fő) jövedelme 6000 gros volt, alkalmazottaiké (7 fő) csak 1100 gros, a szatócsoké (11 fő) 3600, alkalmazottaiké (7 fő) 970 gros. A 32 földműves átlagos jövedelme 890 gros volt, a bérmunkások (72 fő) közül csak a dohánymunkások kerestek évi 1500 groszt, a többiek éves jövedelme 850 gros alatt maradt. A 149 háztartásra 89 üzlet jutott, ennek 23%-át bérelték. A tőkekoncentráció jelentős volt: 42 üzlet 12 ember kezében összpontosult, a 33 hombár ugyancsak 12 ember kezében koncentrált. Összesen 52 család foglalkozott sópárlással. Az 1670 sóvágó közül egy adóbérlő 350 sóvágót, egy kereskedő egymaga 400 sóvágót alkalmazott.

II. 15. a–d) ábra.

Anhialo (fent) és Provádija (lent) lakosságának jövedelmi és foglalkozás szerinti összetétele, 1870 körül

Todorov, N.: Szociální-ikonomicseszkí oblik i. m. 68–85., Todorov, N.: Iz demografijata na gr. Anhialo (Pomorje) i. m. 160–162. alapján.

A legszegényebbek 70%-a bérmunkás volt, a földműveseknek 4%-a rendelkezett csak 1000 gros feletti éves jövedelemmel, míg a kézműveseknél, kereskedőknél mindenki. A kereskedelmi és ipari alkalmazottak átlagjövedelme is meghaladta a parasztságét. A törökös Provádija esetében viszont az iparosok harmada 500 gros alatt keresett, a kereskedők ötöde és a földműveseknek 60%-a szintén, azaz 1870-ben Provádija egyáltalán nem volt gazdagabb, mint 1845-ben Lom városa (II. 9–10. táblázat), Anhialónál pedig (1870) kifejezetten szegényebb volt.

Lom 1845-ös – gabonakonjunktúra előtti – állapotát nemcsak a későbbi időszak gazdagodó városaival, hanem a korabeli falvak lakosságának életmódjával is össze lehet vetni. A következőkben a mezőgazdaságból élő, a társadalom zömét kitevő lakosság vagyoni helyzetét, annak változását, adózási teljesítményét vizsgáljuk meg a Tanzimat előtt és után, a regionális különbségekre is ügyelve.

A Plevén környéki 13 falu 385 háztartásának 1840-es években készült vagyoni és társadalmi összeírása igen értékes forrás, képet ad a bolgár társadalom minden napjairól, vagyoni-jövedelmi helyzetéről a gabonakonjunktúra előtti időszakból [III. 66. a–c) táblázat].⁶¹⁵ Hogy a konjunktúra előtt vagyunk, bizonyítja, hogy a földvagyon értéke

615 *Draganova, Sl.*: Documents of the 1840's i. m. 87–100. Az 1840–1870-es évekre vonatkozó, itt bemutatott bolgár dokumentumok sorsa igen érdekes. A dunai vilajet anyaga a török levéltárból egy

II. 65. táblázat.

Provádija társadalmi szerkezete, 1870 körül

Kategória	Teljes éves jövedelem (gros)	Egy adózófőre (gros)	Létszám	Jövedelem 500 gros alatt	Jövedelem 1000 grosig	Jövedelem 1000 gros felett
Kézműves-iparosok	140 000	940	149 (40%)	34% (61%)	46% (69%)	20% (51%)
Kereskedők	56 000	1143	49 (13%)	20% (12%)	35% (17%)	44% (40%)
Földművesek	27 000	667	40 (11%)	52% (25%)	38% (15%)	10% (8%)
Kapások	49 000	660	74 (20%)			
Munkások	11 000	661	17 (5%)			
Legények	26 000	575	45 (12%)			

Todorov, N.: Szocialni-ikonomiceszki oblik i. m. 68–85.

piaszterben kifejezve jóval kisebb volt az állattállományénál, körülbelül annak 20%-a, és a termésátlagok sem voltak kiemelkedőek. A Draganova által vizsgált gazdaságok 80%-a 5 ha-nál kisebb szántóval bírt, a legelők és erdők részesedése a művelt földterületből 10% volt. Látszólag kis területen sűrűsödött tehát össze a vagyon nagyobbik része, de valójában az ugaron hagyott területet – mely itt a 40–50%-ot is elérte – legelőként hasznosították, és a szerves trágya kifejezetten talajjavítási célokat szolgált. Ha összevetjük ezt Palairt és Sundhaussen Szerbiára vonatkozó 1878 utáni vizsgálataival, láthatjuk, hogy a felszabadulás után az állattartás visszaszorult (20% volt a részesedése 1863–1906 között a mezőgazdaság termeléséből, 1911-ben is csak közelítette a 30%-ot).⁶¹⁶ Ebben az időben még nem kellett a relatív túlnépesedéssel számolni és a gabonakonjunktúra hatása sem eredményezte a gabonaárak emelkedését, miközben Konstantinápoly és a helyi textilipar az állattartók szemszögéből állandó felvevőnek számított. Így az állattartás rentábilis volt, a gabona nem szoríthatta ki mindaddig, míg ezek a tényezők fennálltak. Cvijić is kiemeli, hogy a Rodope térségén kívül is létezett a transzhumáló pásztorkodás jelensége a bolgárok között: Kotel lakosai például egészen Dobrudzsáig eljutottak.⁶¹⁷ Így nincs meglepő abban sem,

selejtezés során került a bolgár államhoz, mikor is az megvette a kidobott iratokat – selejtként, papírgyártáshoz. Az anyag értékére csak akkor derült fény, mikor a feldolgozás során valaki belepillantott a dokumentumokba, s leállította a megsemmisítésüket.

616 A rideg állattartás, a marhák lábón hajtása Konstantinápolyig nem egyedi jelenség. Magyarországon is jelentős, politikaformáló társadalmi réteget termelt ki a török kor elején (hajdúk), s 300 évvel később Bulgáriában ugyanez a folyamat játszódott le. Míg azonban Lovecs, Gabrovo és Tirnovo külföldre szállította az állatokat, addig a Plevén környéki falvak a belkereskedelemben vettek részt, kialakult tehát egy – hogy mennyire tudatos, az kérdéses – földrajzi munkamegosztás a régiók között, a verseny minimalizálása érdekében.

617 A bolgár és vlah parasztok az ősz kezdetén az Al-Dunához jártak legeltetni. Cvijić, J.: A Balkán-félsziget és a délszláv országok. Az emberföldrajz alapjai. Szabadka-Újvidék, 2009. 209., 211.

hogy a Pleven környéki lakosság nagy része szintén az állattartásból élt, akár a régi hagyományok, akár rentabilitása (lásd a II. 1. 7. fejezetet), akár a kis népsűrűség miatt.

A háromhektáros földbirtok volt az a határ, melyen túl már megérte bekapcsolódni az állattenyésztésbe. (Az ettől szegényebb rétegek vélhetőleg juhászként keresték kenyerüket vagy valamilyen mesterséget űztek, mint az később a dzsizjegyzék elemzéséből kiderül.) Kiszámolható a termesztett gabona mennyisége és a termésátlag is: ehhez a kilében megadott értékeket meg kell szorozni 100-zal (Vidin környékén egy kile 100 oka volt, de Sumenben már csak 60, Konstantinápolyban 20), majd az okában megkapott mennyiséget 1,28-dal, és ebben az esetben kg-ban kapjuk meg a termést. A termésátlag – annak ellenére, hogy 1850 után ez a régió lesz az egyik fő gabonaexportőr – ekkor még igen alacsony, körülbelül 45–50 kg/dönüm volt, ugyanannyi, mint Küsszteni térségében 1870-ban, de jócskán kevesebb, mint Berkovicában, ahol 1870 körül 87 kg volt az átlag. Popov 1897–1899 között 112 kg-ra, 1903–1911 között 100 kg-ra tette a gabona dekáronkénti termésátlagát, azaz két generációval korábban feleakkora volt a termésátlag.⁶¹⁸

Érdekes módon a 2–3 ha-os birtok adta a legjobb termésátlagokat, 50 kg felett, s a nagybirtok alig 25–30 kg-os termésátlagot mutatott. Kérdés, hogy ez reális-e és mi állhat mögötte. Az ugar nagysága biztosan nem, hiszen részesedése 55% körül volt minden kategóriában. A későbbi korszak összhozamnövekedését viszont magyarázhatja, hiszen 1897-ben még 36%, 1912-ben már csak 19% volt az ugar kiterjedése, de a fajlagos hozam növekedése nem ezzel magyarázható (ugyanis itt ugar nélküli, vetett területre számított értékkel találkozunk). Berkovicában is hasonló jelenségre lett figyelmes Draganova, de ott a kisbirtok azért mutatott nagyobb hozamot, mert jobb minőségű földeken terült el. Itt nem csak erről van szó, hiszen a dönümonként mért földár viszonylag kis intervallumban, 10–14 piaszter között ingadozott⁶¹⁹ (Küsszteni-ben is hasonló volt 30 évvel később), tehát jelentős különbség a földek között nem lehetett. Valószínűleg jobb munkaerő-kihasználása miatt a kisbirtok termelékenyebb volt, illetve a *nagyobb paraszti birtoktesteken az állattartás szerepe volt meghatározó*. A 10-15 ha-os birtokokon ugyanis gazdaságonként 150 db volt az állatállomány, a 3 ha-nál kisebb gazdaságoknál ez 20 alatt volt, ami 1 ha-ra vetítve is kevesebb. Az állatállomány értékéből a 10–15 ha közötti birtokosok (4%) 14%-kal részesedtek, a földből 17%-kal, de a gabonatermésből már csak 8%-kal, miközben viszont a vergi jövedelemadó 14%-át adták. A kisebb birtokok kénytelenek voltak a gabonatermelés

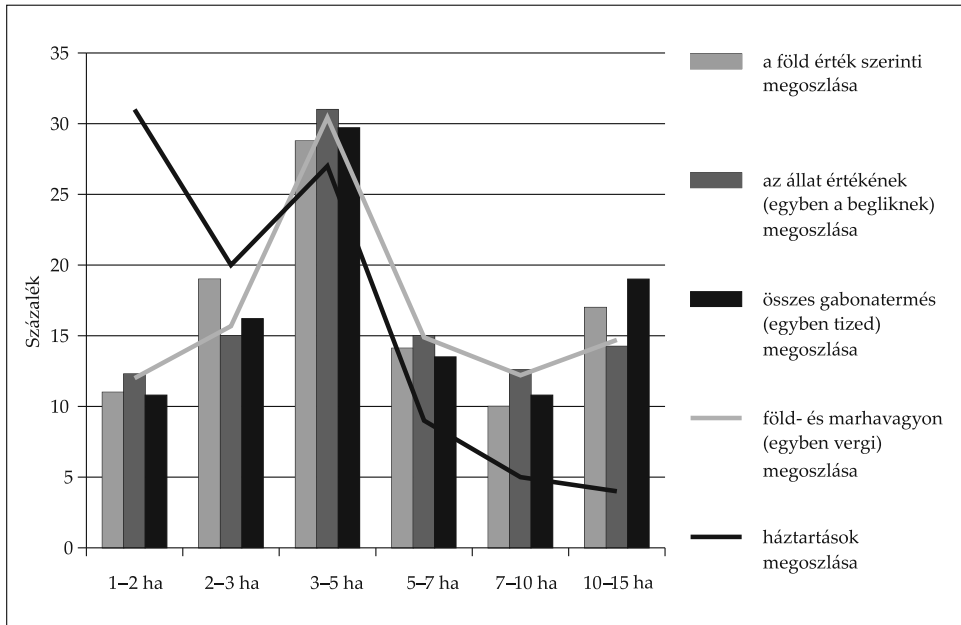
A transzhumáló pásztorok halódását nemcsak a demográfiai forradalom, hanem a kisállami függetlenség is gyorsította. Ez ugyanis a közbiztonság helyreállítása mellett a meghúzott határok miatt sok esetben lehetetlenné tette a pásztorok mozgását. Így adták fel foglalkozásukat a Moravához, Dunához vándorló a kelet-boszniai transzhumáló pásztorok 1830 után, Szerbia határainak megszilárdulása miatt, és a sop és vlah pásztorok 1912 után Macedónia felosztásával.

618 Azaz a termésátlag javulása nélkül Bulgária az ugar megszüntetésével monokultúrára kisbirtokon legfeljebb kétszer ennyi lelket tudott volna eltartani, mint 1850-ben (néhány évig, míg ki nem merül a föld), a termésátlag megduplázásával négyszer ennyit. Nagyjából ezek voltak a növekedés korlátai, melyet 1930-ra a bolgár gazdaság elért.

619 Északkelet-Bulgáriában 1870 körül a kisebb birtokok egységára magasabb, mint a nagybirtokoké. 20 dönüm alatt a föld dönümje 116 gros volt 1870 körül, 1000 dönüm felett 25 gros. Valószínűleg a kisebb birtokok jobb minőségűek, magasabb hozamot biztosítók lehettek (részben a kisbirtok termelékenysége miatt, részben a természeti adottságoknak köszönhetően). *Draganova, Szl.: Imusztvena i socialna sztruktura i. m. 98–101.*

II. 16. ábra.

A háztartások birtoknagysága és részesedésük a vagyontól, termelésből és vergi (jövedelem-) adóból Plevén környékén, 1840-es évek

Draganova, Sl.: Documents of the 1840's i. m. alapadataiból.

mutatóin javítani, hiszen sem állatállományuk, sem birtoknagyságuk nem tette őket verseny- és exportképesé. A gabonatermés ilyen hozamok mellett két felnőttet és két gyereket csak a 7 ha feletti (3 ha vetett terület) birtokokon volt képes eltartani. Azaz, a nagyobb birtokok az állattenyésztésből inkább többletet realizáltak, míg az ennél kisebb birtokok esetében az állattenyésztés viszont a megélhetést szolgálta.

A leírtak után nem meglepő, hogy a beglik értéke magasabb volt, mint a gabonatermésből származó bevétel, s a vergi is hasonlóképpen (ekkor inkább a vagyont adóztatták, mint a jövedelmet – a vergi példánkban a földek és állatok értékének tizede volt). A három adó (a tized, a beglik és a vergi) a gabonatermésből származó bevétel és az állatállomány gyarapodásának 22–30%-át tette ki (ha a föld- és marhavagyon is hozzávesszük, akkor 12–15%-át). Ha a települések goszpodarlik alatt voltak, akkor pedig még nagyobb volt ez az érték (kettős tized).

A gazdaságok fele kisebb volt, mint a régiós átlag (3,5 ha). A háztartások szegényebb fele a tized (és így a termés) 30%-át adta csak, ugyanennyi volt részesedésük a vagyontól és a vergi jövedelemadóból (II. 16. ábra). Az 5 ha feletti birtokok (18%) szintén a termés harmadát, valamint a vagyon és a vergi 40%-át adták. Kiegyensúlyozott volt a 3–5 ha-os gazdaságok részesedése. Az egy háztartásra jutó vergi jövedelemadó (tehát a tized és a katonai adó nincs benne) a vagyon (a ház nélkül), a föld és állatok értéke alapján, azaz nem a jövedelemről van szó) 8–10%-át tette ki (házzal együtt 3–5%), (egyedül a legszegényebb, nincstelen rétegek esetében volt

II. 66. a–c) táblázat.

Gazdaságok jövedelmezőségi adatai, 1840 körül (13 Pleven környéki faluban)

Kategória	Háztartás (db)	Háztartások megoszlása (%)	Föld nagysága (dönüm)	Föld értéke (piaszter)	Állat értéke (piaszter)	Marhaiföld	Föld- és marhavagyon együtt	Egy háztartásra jutó vagyon (ház nélkül) (piaszter)
Földnélküliek	14	4	0	0	360		360	26
1–2 ha között	120	31	1 379	15 680	89 601	6:1	105 281	877
2–3 ha között	76	20	1 869	26 992	109 500	5:1	136 492	1796
3–5 ha között	104	27	4 110	40 795	224 146	6:1	264 941	2548
5–7 ha között	35	9	2 097	20 025	109 386	6:1	129 411	3697
7–10 ha között	21	5	1 763	14 122	91 857	7:1	105 979	5047
10–15 ha között	15	4	1 721	24 141	103 830	5:1	127 971	8531
Összesen/ illetve átlag	385	100	12 939	141 755	728 680	6:1	870 435	2261

Kategória	Háztartás	Szántó (dönüm)	Ebből bevetett (%)	Terméshozam (kg/bevetett dekár)	Összes gabonatermés (kg, 1 kile itt 100 kg)	Egy háztartásra jutó gabonatermés (kg)
Földnélküliek	14	0	0		0	0
1–2 ha között	120	1 027	59	49–54	20 000–30 000	200–300
2–3 között	76	1 532	55	50	30 500–42 000	400–550
3–5 között	104	3 351	55	50–55	75 000–92 000	720–900
5–7 között	35	1 700	57	35–38	25 000–33 000	720–940
7–10 között	21	1 468	43	31–34	20 000	1000
10–15 között	15	1 312	53	25–27	15 000	1000
Összesen	385	10 390	4609	40–45	200 000	520

Kategória	Vergi adó (piaszter)	Egy háztartásra jutó vergi adó	Egy háztartásra jutó gabona tized (piaszter, 500 gros/t)*	Egy háztartásra jutó állat	Beglik egy háztartásra (5–6 piaszter/állat)**	Állatok száma	Állatok értéke/ háztartás	Egy háztartásra jutó jövedelem (gabona +állat)***
Földnélküliek	140	10		1				13
1–2 ha között	12 609	105	10–15	12	74	1 500	740	650
2–3 között	12 819	169	20–28	24	144	1 800	1430	1200
3–5 között	24 805	239	36–45	37	215	3 800	2150	1800–2000

Kategória	Vergi adó (piaszter)	Egy háztartásra jutó vergi adó	Egy háztartásra jutó gabona tized (piaszter, 500 gros/t)*	Egy háztartásra jutó állat	Beglik egy háztartásra (5–6 piaszter/állat)**	Állatok száma	Állatok értéke/háztartás	Egy háztartásra jutó jövedelem (gabona + állat)***
5–7 között	11 897	340	36–47	57	315	2 000	3110	2200–2500
7–10 között	10 115	482	50	81	440	1 700	4100	3000
10–15 között	10 905	727	50	150	690	2 250	6900	4500
Összesen/illetve átlag	83 290	216	26	32	190	12 500	1890	1500

* 800–1000 gros/t ár esetén a tized értéke a táblázatban megadott duplája; ** Az állatállomány értéke a beglik kb. tízszerese; *** A jövedelem az állatok értékének felével (éves gyarapodás+gyapjú értéke) és 1000 piaszter/tonna, konjunktúra utáni gabonaárral számolva.

Draganova, Sl.: Documents of the 1840's i. m. alapadataiból saját számítás.

arányaiban kiugró 40%). Ebből következően az előbbi rétegeknek *a nem mezőgazdasági jellegű jövedelmük nem lehetett jelentős 1840 táján, különben a jövedelemadó megoszlása nem mutatna párhuzamot a vagyonnal*. Ez jelentősen megváltozik a midhati éra idejére, miként a földművelés és állattenyésztés egymáshoz viszonyított jelentősége is.

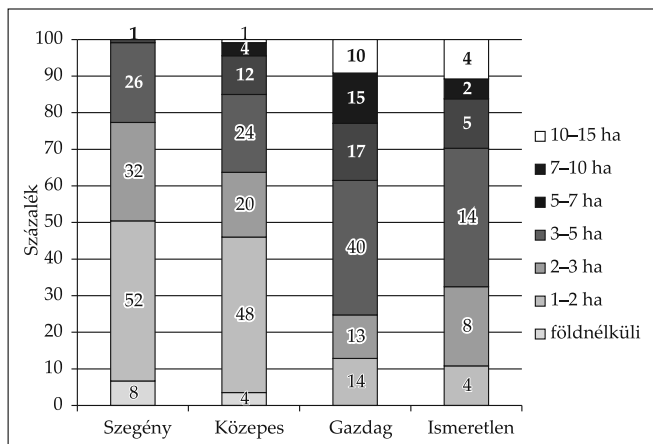
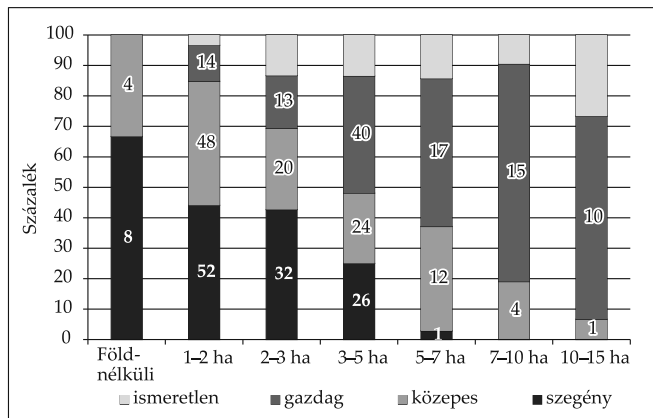
Egy átlagos, 3–5 ha körüli gazdaság értéke 2500 piaszter volt, de a 7 ha feletti 5000 piasztert is értek a ház nélkül, melynek értéke szintén körülbelül 3000–5000 piaszter között ingadozott. Egy ilyen 5 ha-os birtok jövedelemadóként (vergi) 200, gabonatedként 20–50 grost, beglikként 200–300 grost fizetett. Az adó jövedelemhez való viszonyának kiszámításához kísérletet tettünk a jövedelem megbecslésére is oly módon, hogy a gabonatermés esetén a konjunktúra utáni árral számoltunk, az állatállomány esetében pedig az éves szaporulatot az állomány harmadára tettük, melyet az egyéb állati eredetű bevételek (gyapjú, bőr) az állatállomány értékének felére emeltek (vö. erdélyi mokány pásztoroknál írtakkal). Így az átlagos jövedelem 1500 gros volt, amely az 5 ha feletti birtokok sajátossága volt – a birtokok több mint fele ezt a hozamot nem érte el. Szerkezetváltás nélkül a gabonakonjunktúra (az árak duplázódása) a jövedelmeket körülbelül 20%-kal növelte (ekkor a bevételek harmadát adva).

A vagyoni helyzetről kapott képet bonyolítja, hogy a 13 település esetében az adófizetők birtoknagyság szerinti megoszlása nem egyezik a hadiadó (dzsizje) által meghatározott társadalmi struktúrával [II. 17. a) és b) ábra]. A dzsizje összeírására jellemző, hogy egészen kis birtokkal rendelkezők is szerepelnek a gazdagok között (például az 1–2 ha közötti birtokkal rendelkezők 12%-a). Ők vagy mesterelemek lehettek, vagy pásztorok révén jutottak többletjövedelemhez (csak 11 kecske, tehén és juh jutott átlagosan erre a rétegre). Hasonlóképpen a 3–5 ha közötti birtokosok között is írtak össze szegényt – az idetartozó háztartások negyede minősült annak. Mindenképpen figyelemreméltó viszont, hogy 5 ha felett a dzsizje alapján történő minősítés szerint sem találkozzunk szegénnyel.

Érdeemes felfigyelni arra a jelenségre, hogy a dzsizjében megállapított 1:2:4-es arány a szegények, középrétegek és gazdagok között (15:30:60 piaszter rendre), meg egyezik a vergi által kapott értékkel (130:264:583). Ebből következően csoportszinten a

II. 17. a) és b) ábra.

A régi katonai adó (fejadó, dzsizje) alapján meghatározott társadalmi rétegek földvagyona (db és %)

Draganova, Sl.: Documents of the 1840's i. m. alapadataiból saját számítás.

dzsizje jól lefedte a társadalmi rétegeket. Ugyanis a háztartások 10%-a, a 7,5 ha feletti gazdaságok adták a vergi negyedét, átlag 583 piasztert, ami négyszer annyi volt, mint a 3 ha alatti birtokokkal rendelkezők (a gazdaságok 55%-a) által fizetett átlagérték (amely viszont így is az összeg harmadát tette ki). A 3–7,5 ha közötti háztartások által fizetett vergi átlagosan 264 piaszter volt, az előbbi érték kétszerese. Ez a réteg létszámához képest arányaiban sem több, sem kevesebb adót nem fizetett, szemben az előző csoportokkal.

Ahhoz, hogy megértsük a bolgár parasztság társadalmi különbségeit, szolgáltatási kötelezettségeit, és egyben fény derüljön egyes, eddig nem ismertett gazdasági formák sajátosságaira, különbséget kell tenni a szabad paraszt, a goszpodarlikon élő paraszt, a *csifcsija* és a *momak* között.⁶²⁰ A béreseknek (*momci*) gyakran

620 *Ínalcik, H.:* The Emergence of Big Farms, „ciftlicks”. State, Landlords and Tenants. Turcica, 1983. 121–122.

nem volt saját földjük, tehát csak a munkaerejükre számíthattak, s Macedóniában inkább természetben, Bulgáriában gyakrabban pénzben kapták bérüket 6 hónapra. Hadzsi pasa például egy évre 1000 oka gabonát, 12 oka só, fél ökörbőrt, 1 ágyásnyi kukoricát és 1 ágyásnyi zöldséget adott béreseinek.⁶²¹ A goszpodarlikon éppen fordítva volt: ott a bérlő fizetett és tarthatta meg a termés zömét. A csiftlik és a goszpodarlik típusú nagybirtok között tehát a földműves számára jövedelmezőség szempontjából a leglényegesebb különbség, hogy míg a goszpodarlik művelője a termés nagyobb részével rendelkezett és bérleti díjat adott érte, addig a momak csak annyit kapott, amennyi megélhetéséhez elegendő volt, s ez a réteg rá volt kényszerülve a piacozásra is. A két réteg között elhelyezkedő csifcsija a termés nagyobb részét tarthatta meg, mint a momak (a minimum egyharmadát), viszont kevesebbet, mint a goszpodarlik dolgozója. Végeredményben *a csifcsija és a goszpodarlikon dolgozó között a különbség kisebb volt, mint a szabad paraszt és a goszpodarlikon dolgozó paraszt között.*⁶²² A goszpodarlikon élő paraszt nem volt tulajdonosa, sem birtokosa a földnek, ez az állapot csak 1878 után változott meg.

Irecsek és Szarafov a bolgár állam megalakulásakor végzett felmérésük során, a küsztendili régió vizsgálatakor feltárták a goszpodarlikon és csiftlikon élők kötelezettségeit is. Dragalevci 22 háza 6000 oka gabonát (7500 kg), 25 nap robotmunkát (*angarija*) szolgáltatott az uraságnak más egyebek között. Itt a földek össz nagysága 693 dekárról 1200 dekár szántóra nőtt 1870–1893 között. A különbözet oka egy működő nagybirtok lehetett (500 dekár). Egy házra így 24 dekár urasági föld jutott, s emellett 340 kg beszolgáltatás esett, ami 40–65 kg-os dekáronkénti búza-terméssel átlaggal számolva 6–8 dekár föld termése házanként. Azaz a termés negyede-harmada az uraságé lett. Turszko szelo 24 ezer oka gabonát, 150–200 kocsi szénát és házanként 40–80 grost fizetett az uraságnak. Bresz község 9 háza 300 kutla (6000 oka, 7500 kg) gabonát és házanként 45 grost adott az uraságnak.⁶²³

A felszabadulás után ért csak véget a bérlők kálváriája: miután 1883-ban Törökország jegyékben tiltakozott a bolgár kormánynál, hogy a csiftlik-tulajdono-

621 Raport na komisija izpratena v Küsztendilszki okrug da izucsi polozsenieto na bezzemlenite szeljani. Eds.: Irecsek, K.–Szarafov, B. P. Szófia, 1880.

622 *Draganova, Szl.*: Kjusztendilszki region i. m. 29.

623 Raport i. m. 10–13. Egy házon tehát 600 oka, körülbelül 800 kg beszolgáltatási kötelezettség volt. 40-65 kg-os dekáronkénti termésátlaggal számolva egy ház 13–20 dekár gabonatermését adta át az uraságnak. Figyelembe véve, hogy Breszben 1094 dekár föld volt 1874-ben (házanként 120 dekár) és 2011 dekár 1893-ban, vélhetően itt is volt nagybirtok, mintegy 900 dekár (s nem az ugar csökkent vagy voltak új területet művelésbe), házanként 100 dekár (10 ha) jutott bérmunkába. Az 1094 dekár föld 35 ezer grost jövedelmezett (egy házra 3500 gros jut). Kiszámolható a földesúri járandóság értéke, mely normális esetben csak a mezőgazdasági termények huszadát (5%-ot) jelentette volna. Egy oka gabona 30 para volt, a 6000 oka „adógabona” így 180 ezer para, azaz házanként 450 gros (+ 45). (Ez 800 kg gabona, azaz e példánkban a tonnánkénti ár 600 gros, 120 frank.) Ez a földjövedelem 12–13%-a (házanként 500 gros, 100 frank, s az ingatlanadót még nem is számoltuk). Az állami tized értéke további 350 gros volt. A goszpodarlik a kettős adóztatás rémét vetítette a parasztságra, hiszen a fizetett körülbelül 900 gros a termés negyedét jelentette. (Íncsik maga 20%-ra tette a *keszim* által parasztoakra rótt szolgáltatás értékét.) A goszpodarlik lakói rákényszerültek más földjeinek bérmunkában való művelésére, ellenkező esetben a nyomor várt rájuk. Ha az 1874–1893 közötti földtöbblet valóban egy nagybirtok volt, akkor ez a következő bevételi többlet jelentette a falusiaknak. Házanként 80 dekár föld (20 elmege az adóra), 50 kg-os dekáronkénti termésátlaggal számolva 80 × 40 oka = 3200 oka, azaz 2400 gros.

sok nem kapják meg az őket illető terményt vagy bérleti díjat, a bolgár kormányzat 1885-ben 800 ezer leva kártalanítás mellett a bérlőknek adta a földet. Ez családonként 250–400 leva hiteltörlesztést jelentett.

Hogy képet alkothassunk a társadalom vagyoni állapotáról, a gazdálkodás típusain túl természetesen meg kell ismerkedni a Tanzimat reformjai során kialakuló új adótípusokkal és adózási renddel is. A jövedelemadó, a *vergit* (mely, mint láttuk, kvázi vagyonadó volt), más adófajták váltották fel. Az *emljak* jelentős bevételi forrás, ingatlanadó volt: földek, házak, műhelyek stb. értéke után 4 ezrelékes adókulccsal kellett adózni. Ezen ingatlanok egy része bevételt is termelt, amelyet szintén megadóztattak: ez volt a 4%-os adókulcsú *idzsar*. A *temetuat* (vergisi) eredeti jelentése haszonadó, de erre a századra már jövedelemadó vált belőle, elsősorban a kocsmai bevételeket, mesteremberek (bognár, pék stb.) munkájának bevételeit terhelte a 3%-os adókulcs, de a mezőgazdasági bérmunka is idetartozott.⁶²⁴ A *hadiadó* (*bedel-i aszkerje*) a keresztény lakosok fizették, fejenként 27 gros volt az értéke, ugyanis minden 180 keresztény lakos köteles volt egy katonát kiállítani vagy kivásárolni őt 5000 grosért (50 török líra).⁶²⁵ 1856 előtt *dzsizje* (vagy harács) néven szedték ezt az adót, a vagyoni helyzettől függően 15:30:60 piaszter értékben. A vagyoni helyzet nem volt azonos a földbirtok nagyságával még a parasztság esetében sem (a városiakról nem is beszélve) – láttuk, hogy kisbirtokosokat is besoroltak a gazdagok közé, és a nagybirtokosok között is volt közepes jövedelmű, hiszen a föld minősége, az ugar mennyisége és az egyéb tevékenységi formák (ipar, állattartás, kocsmáztatás, kereskedelem) is befolyásolták a jövedelmet –, hanem a régi vergivel mutatott szoros kapcsolatot.

Kérdés, hogy megérte-e a birodalom számára, hogy átálljon a fejenkénti hadiadóra. Mint látjuk, ennek értéke megközelítőleg a közepes vagyonúak dzsizjéjével azonos. Azaz, ahol viszonylag sok a szegény (kisbirtokos), ott az új hadiadó bevételnövekedést eredményezett (már ha a lakosság ki tudta fizetni), ahol viszont gazdagok éltek, ott a relatív terhek csökkentek. A küsztevidi régióban például a dzsizje átlaga 17 gros volt, 1864 után viszont 27 gros, itt tehát az államnak megérte a változás. Viszont a Pleven környéki 13 falu 385 keresztény háztartása 1840 körül az új adó alapján konstans létszámon 10 400 grost jövedelmezett volna, a tényleges gazdagság alapján viszont 11 700 piaszter volt az adó 1840 körül. (Esetenként a kiskorúaktól is beszédtek az adót, ezért a valóságban 1856 után emelkedett az egy háztartásra eső érték.) *Adónövekedést ebből a forrásból leginkább a birodalom szegényebb részein lehetett várni – és éppen ez volt a baj Midhat reformjaival, aki viszont a Duna menti gazdagabb régiókra dolgozta ki azokat.*

A lakosság zöme fizette a *tizedet*, de ez 1865 után bizonyosan 12% volt, sőt 1867 után, mikor a földek jelentős része magánkézbe került, a megváltás módja miatt 15%-ra emelkedett öt éven át, ami jelentős tehernövekedés volt.⁶²⁶ Igaz, ennek nagy részéből a parasztság hitelintézetait finanszírozta Midhat pasa. Az adóemelés oka emellett a bulgáriai török földbirtokstruktúra reformja volt, amelynek előzményei az 1834. évi szerb területgyarapodásra vezethetők vissza. A Szerbiához csatolt hat nahijéből ugyanis Mutafcsieva szerint olyan sok muszlim menekült át a szomszédos vidini

624 *Draganova, Szl.*: Berkovszkoto szelo i. m. 21. A temetuat részesedése 34%-ról 25% alá esett 1850–1860 között (Eszkidzsumaja, Kazanlik).

625 Uo. 13–15. A dzsizje a központi bevételek 16%-át adta 1850-ben, a bedel-i aszkerje 6–8%-ot 1860 körül.

626 Uo. 1850-ben a dunai vilajet bevételeinek 20%-a; a konjunktúra idején, 1868-ban 45%-ot adott.

és berkovicai körzetbe, hogy szükséges volt letelepíteni őket és földet adni nekik. Ez csak a keresztények rovására volt lehetséges, ami olyan nagy vihart kavart, hogy részben az itteni társadalmi nyugtalanság hatására határozta el a török kormányzat, hogy megreformálja a szpáhirendszert. 1850-ben Vidinben hasonló okok miatt újabb felkelés tört ki, ennek hatására a berkovicai körzet falvai állami falvak lettek, a szpáhik fennhatósága megszűnt (korábban négy csiftlik volt a területen). De ez nem jelentette a terhek csökkenését. A birodalom ugyanis ravasz húzással a szántók nagy részét, ami nem *mülk*, hanem *miri* és *vakuf* föld volt, állami tulajdonná minősítette, a művelője tehát csak bérlő volt. Teljes birtokába a föld csak az 1867-es rendelettel ment át, viszont az öt éven át fizetendő, 5%-kal magasabb adókulcs tulajdonképpen az állam kárpótlását jelentette. Az állam tehát elvette a földet a szpáhiktól, majd pénzért odaadta a föld művelőinek, miközben a befolyt összegből kártalanította a volt birtokosokat. További változást jelentett, hogy még 1861-ben bevezették a terményadó helyett a pénzben fizetett tizedet, ami egyrészt piacozásra kényszerítette a termelőket, másrészt ki lettek szolgáltatva a felvásárlók alacsonyabb árainak, így teljesen a külföldi kereskedők és helyi uzsorások függésébe kényszerültek.⁶²⁷

Az állatállomány utáni tizedet 1863-ig természetben szedték, majd a juhok és kecskék után állatonként 3 grost kellett fizetni. De nem csak állami adók léteztek: az egyházi adó is nagy volt. Az esküvőért 210 grost kellett fizetni, ez egyszeri, de jelentős tételnek számított: például a fenti, 1840-es példában egy 2–3 ha-os birtok vergi és tized adójának körülbelül a felével volt egyenlő.

Az állam a pénzbeli adózással rákényszerítette a parasztságot a piacozásra, amit viszont közvetett adók terheltek. Ilyen volt az *ihtiszab*, a húsrá és állatokra kirótt 2,5%-os adó (a regionális bevételek 4–6%-át adva). A széna után szekerenként fél grost kellett fizetni, a fafeldolgozó munkások a szolgalmi jogért évente 20 grost fizettek, az *akciz*, a vámilleték pedig akár 10–20%-os is lehetett. Ennek következtében a parasztok nem nagyon hagyták el a helyi piacokat (mivel vámot a vilajetek között is fizetni kellett), így a világpiacon kereskedők közvetítésével jutottak ki termékeik.

Láthattuk, a dzsizje helyett bevezetett adó sokszor tehernövekedést jelentett. De nem csak ez volt az egyetlen változás. Vizsgálandó tehát, hogy a vergi és a dzsizje helyettesítésére bevezetett új adónemek tehercsökkenést vagy tehernövekedést jelentettek a lakosságnak. A következőkben a társadalom vizsgálatánál ezekre a kérdésekre is választ keresünk. Egy dolgot viszont már az elején le kell szögezni: az új adófajták behajtása sem ment könnyen: Berkovica körzetben 1875–1876 között a kirótt 5,5 millió grosból csak 3,1 millió (60%) jött be.⁶²⁸ Ennek oka a túladóztatás éppen úgy lehetett, mint a társadalom passzív rezisztenciája. Megelőlegezve a fenti kérdésre a választ, Draganova kutatásai arra utalnak, hogy a terhek növekedtek (arányaikban is: a berkovicai körzetben a bevétel 14%-át érte el) – de növekedett a bevétel is (a gazdag Plevén környékén 1840-ben 45–55 kg volt a búza dekáronkénti termésátlaga, míg 1870 körül Berkovicában 80 kg, a szegényebb Kúsztenkilben is 55–65 kg).

627 Tonev, V.: Balgarszkoto csernomorie i. m. 76. A beglik részesedése északon 16% volt az adóbevételekből 1850-ben, délen 10% 1860-ban.

628 Draganova, Szl.: Berkovszkoto szelo i. m. 24.

A következőkben a mezőgazdaságból élő bolgár falu (a következtetések kiterjeszthesége érdekében egy egész régió) életminőségének változását vizsgálva keresünk választ erre a kérdésre.

Küsztendil környékén az egy háztartásban (*domakinsztvo*, ez nem mindig azonos egy házzal) élő férfiak és nők átlagos száma kilenc fő volt. Ez valószínűleg összefügg azzal, hogy Bulgária sop nyelvjárású részein a zadruga nem volt ismeretlen jelenség.⁶²⁹ Egy házhoz itt átlagosan 85 dönüm (8,5 ha) különféle föld tartozott, de a szórás Bulgária egészét tekintve nagy volt: például a szilisztriai kazában 154, a dobricsiban 149, a berkovicaiban viszont csak 89 dönüm az átlagérték. Nyugat-Bulgáriában tehát kisebb volt az átlagos földbirtoknagyság, a keletre lévő földek nagysága pedig (a vasútvonal és az exportkikötők közelsége mellett) abból is eredhetett, hogy a juhtartás eleinte lényegesen nagyobb szerepet játszott keleten, mint nyugaton.⁶³⁰ Az ingatlanokra kivetett emlíak adóalapjának egy házra jutó átlagos értéke a küsztendili és dobricsi régióban viszont megegyezett: körülbelül 15 ezer gros volt. Ezért a vizsgálatokba érdemes bevonni az ingatlanok értékét, annál is inkább, mert ezek hosszú távon is megtartották értéküket, míg a föld a gazdasági helyzetnek megfelelően változtatta az árát. Párhuzamosság figyelhető meg ugyanis a földárak és a gabonaárak között, márpedig az utóbbit a világgazdasági folyamatok is befolyásolták az éppen aktuális termés mennyiség mellett.⁶³¹ A küsztendili régióban a falvak egyharmada úgynevezett goszpodarlik falu volt, mely az államon túl egy földesúrnak is adózott, legkevesebb a termés huszadát, de inkább tizedét. Éppen ezért a bolgár falu bemutatásakor érzékeltetjük a különbséget a két falutípus lakóinak életminősége, eltérő jövedelemforrásai és kötelezettségei között.

Draganova gazdasági egységnek a házat vette alapul, egy házban pedig a küsztendili körzetben átlagosan három felnőtt férfi lakott (és feltételezhetően három felnőtt nő). A házak lakótere 20–30 négyzetméternél nem volt nagyobb. A falvak relatív többsége 50 háznál kevesebb lakóhelyből állt (91 település), 100 háznál több pedig csak 30 faluban volt.⁶³² Dominánsnak tehát az 500 lélek alatti településeket tekinthetjük. Ebből goszpodarlikon élt a lakosság 33%-a, állt a házak 45%-a. A goszpodarlik-földek 10 ezer lakosa között egyáltalán nem volt török (nem meglepően), s a falvakban is csak körülbelül 1500 lakott. A törökök csak Küsztendil városában voltak többségben, 1400 muszlim mellett 700 bolgár, 150 zsidó lakott itt Popov szerint. A mintegy 870 ezer dönüm földből 350 ezer volt bevetve, alig 40%, s ennek harmada mintegy 60-70 török nagybirtokos kezén volt. Egy török nagybirtokosra tehát 160 ha vetett föld jutott. A közeli dupnicai régióban 120 csiftlik volt 28 ezer dönüm nagyságban – ebből következik viszont az is, hogy ezek mérete igen kicsi: 25-25 ha. Nem szabad tehát egyenlőséget tenni a csiftlik és a nagybirtok

629 Cvijić, J. egyenesen azt írja, hogy a bolgároknál ismeretlen a zadruga fogalma, azaz a sop nyelvjárású lakosság nem is tekinthető bolgárnak. Lásd Cvijić, J.: A Balkán félsziget i. m. 204.

630 *Draganova, Szl.*: Kjusztendilszki region i. m. 10. 1870 után itt is megnő az állatállomány, aminek nem a konstantinápolyi piac közelsége az oka, s a rilai transzhumáló pásztorkodás hagyománya, illetve a szántók gyenge termőképessége is csak részben magyarázza e jelenséget (lásd később).

631 Éppen a termés ingadozása az, ami miatt a földművelésből befolyt tized jellegű adókkal óvatosan kell eljárni a termés és a gazdaságok jövedelmének megbecslése esetén: az egységárak mellett a földművelés éves jövedelemből való részesedése is ingadozott, így a földadó mennyisége is.

632 *Draganova, Szl.*: Kjusztendilszki region i. m. 18.

II. 67. táblázat.

A küsztendili kaza alapadatai, 1864–1874

Házak száma (1874)	10 280
Felnőtt férfiak száma (1874)	33 909
Régi vergisz adó*	636 000
Régi katonai adó	468 000
Régi adók (1864) tized nélkül	1 108 000
Tized (1864)	1 100 000
Bevetett és ugarolt földek nagysága (dönüm)	870 511
Temetuat – adó	156 000
Temetuat – foglalkozási jövedelemadó adóalapja (gros)	5 216 750
Emljak éves bevétele (gros)	393 675
Emljak adóalapja (gros)	160 812 000
Adóhátralék	555 000
Katonai adó (1874)	841 000
Összes ingatlanadó (gros)	643 000
Összes adó (1874) tized nélkül/egy házra/egy felnőtt férfira	1 660 000/160/47
Tized (1874)/egy házra/egy felnőtt férfira	1 700 000/170/50
Összes adó, 1874	3 360 000

* Plevennél láttuk, hogy ez a föld- és marhavagyon 10%-a, később a temetuat 3%-os. Egy házra 62 gros vergi jut.

A 67. és 68. táblázat közti különbség a vizsgálatba bevont (adattal bíró) falvak eltérő számából következik.

Draganova, Szl.: Kjusztendilszki region i. m. 9–10. alapján válogatva és átszámítva.

közé: a csiftlik egy gazdasági típus, volt köztük középbirtok is, a nagybirtokok pedig nem mind voltak török kézen.⁶³³ A goszpodarlik jellegű föld és a csiftlik között viszonylag kicsi a különbség, de az előbbit jobbra feltüntették a defterben.

Az mindenesetre látszik, hogy a goszpodarlik falvak lakosságárányukhoz képest kevesebb idzsart és emljakot fizettek, azaz ingatlanjaik értéke és az általuk előállított haszon alacsonyabb volt, mint a kaza átlaga (II. 67–68. táblázat). A temetuatot, tehát a munkából származó jövedelem adóját viszont ugyanúgy fizették. Az állatállomány 1871–1874 közötti növekedése szintén a szabad parasztság birtokán volt jelentősebb, de a goszpodarlikon élőkre jutó állatállomány átlaga 1874-ben nem különbözött a régió átlagától, azaz a szabad parasztság később vette észre az állatállományban rejlő lehetőségeket (élelem, textilipari alapanyag).

1864–1874 között a küsztendili kaza lakossága 11%-kal nőtt, a 20. század elejéig pedig 60%-kal. Ez rögtön felveti azt a kérdést, hogy vajon a földbirtokok nagysága követte-e a népességnövekedést, illetve az adóterhek egy főre jutó értéke emelkedett-e. Az ugyanis egyértelműnek tűnik a II. 67. táblázatból, hogy 1864–1874

633 Todorov G. szerint viszont 1879-ben a földek kétharmada bejek tulajdonában volt a dupnicai és küsztendili régióban, ami a fenti adatoknak ellentmond (illetve, mivel az összes földről van szó, így a legelők és erdők is beleértendőek, itt lehetséges az urasági földek felülreprezentáltsága). Mindenesetre 1829-ben még valóban Redzseb pasa fiai kezén volt Észak-Macedónia jelentős része. Todorov, G.: Urezsane na agrarnija i bezsanszkija vaprosz i. m. 25–32.

II. 68. táblázat.

A küszteni régió vagyona és adózási teljesítményének változása,
1864–1874

Változók	Teljes régió	Goszpodarlik falvak
Falvak száma	170	66
Házak	8 000	2 200
Lakosság, 1864	57 749	17 051
Lakosság, 1874	65 058	19 676
Lakosság, 1900	71 651	26 360
<i>Lakosság megoszlása (%)</i>	100	33
Növekedés, 1864–1900 (%)	60	63
Növekedés, 1864–1874 (%)	12	15
Egy falura jutó lakosság, 1900	421	399
Egy falura jutó lakosság, 1864	340	258
Föld (dönüm, 1874)	809 000	215 000
<i>Föld megoszlása (%)</i>	100	27
Egy gazdasági egységre jutó földnagyság (dönüm)	106	98
Átlagos emljak adóalap /egy házra (gros)	15 100	11 000
Összes emljak adóalap (gros)	132 508 000	26 829 000
<i>Emljak adóalap (%)</i>	100	20
Idzsar adóalap egy házra (gros)	57	33
Összes idzsar adóalap (gros)	501 000	63 000
<i>Idzsar adóalap megoszlása (%)</i>	100	12
Átlagos temetuat adóalap egy házra	545	552
Összes temetuat adóalap (gros)	4 618 000	1 443 000
<i>Temetuat adóalap (%)</i>	100	30
Állatállomány átlagos nagysága (db)	40	39
Állatállomány, 1871 (db)	234 000	100 000
Állatállomány, 1874 (db)	353 000	106 000
<i>Állatállomány növekedése 1871–1874 (%)</i>	50	6
Tized, 1865 (gros)	902 000	220 000
Tized, 1874 (gros)	1 333 000	359 000
<i>Tized növekedése, 1865–1874 (%)</i>	50	60
Tized egy főre, 1865/1874	16/20,5	13/19
Tized egy házra, 1874	130	163
Összes jövedelemadó egy főre + katonai adó egy főre	7,5 + 10*	
Összes jövedelemadó egy házra + katonai adó egy házra	60 + 85	

* A fő tényleges lakost jelent, nem keresőt, ezért kicsi például a hadiadó egy főre eső értéke.
Draganova, Szl.: Kjusztendilszki region i. m. alapján válogatva és átszámítva.

között jelentősen nőtt a tized mellőzésével számolt adó (mind a katonai adó, mind az új jövedelemadók révén). Mivel az adó növekedése 50%-os volt (1,1 milliőről 1,66 millió grosra), a lakosságé pedig csak 11%, ezért egyértelműen kijelenthető, hogy *a nem tized jellegű egy főre eső adóterhek ebben a periódusban az inflációt meghaladó módon növekedtek* [vö. II. 5. a) és b) ábra]. Az egy főre eső tized pedig 15-ről 20 grosra nőtt (egy háztartásra jut 133 gros, a vilajet átlaga 34 és 170 gros 1867-ben), szintén 50%-kal emelkedve. Mondhatnánk persze, hogy nem jelent problémát az egy főre jutó adóteher-növekedés, ha a földekről származó bevétel is nőtt: márpedig 1874 és 1893 között 400 ezer dekárral (100%) emelkedett a földek nagysága (a régió belül egy kisebb területen). Csakhogy ez a növekedés egyrészt nem az 1864–1874-es periódusra vonatkozik, hanem egy tágabb intervallumra, másrészt – noha a földterület növekedése meghaladta a lakosság növekedését – az előbbi összevetésben szereplő adók között nem szerepelt a tizedalapú (mezőgazdasági) adó –, tehát a terhek a tized értékétől eltekintve is emelkedtek. Harmadrészt e növekmény fele erdő volt, amit 1874-ben nem vett számba a török közigazgatás (s amit akkor legfeljebb legeltetésre, fakitermelésre használtak). Továbbá a tized értéke a török uralom alatt valójában nem 10% volt, hanem 1867 után akár 15% is,⁶³⁴ ha figyelembe vesszük az iltizám-adóbérlő rendszer sajátosságait. Mivel nőtt a földadó adókulcsa is, nem csak összértéke, emiatt a termés növekedése nem lehet ekvivalens az adóbevétel növekedésével. (A tized kulcsa megint csökkent 1878 után, de a terméseredmények, s így a bevételek is, amely problémáról már írtunk.)

Azt tehát leszögezhetjük, hogy 1864–1874 között nőttek az egy főre eső, *nem földjövedelem alapú adóterhek*, miközben a *nem földjövedelem alapú bevételek* nem követték ezt. Miért állíthatjuk, hogy a bevételek nem követték az adónövekedést? Egyrészt mert az ingatlanárak az évtizedben viszonylag stabilak voltak, s így az ingatlan után fizetett adó, az emljak sem nőhetett adózási egységenként, noha eltörlése vidéken a felszabadulás után 10–15 gros (2–3 frank) megtakarítást eredményezett adófizetőnként, ami nem elhanyagolható. Tény, hogy az emljak jelentős részét tette ki az új vagyon- és jövedelemadóknak, s problematikáját az jelentette, hogy mögötte tényleges termelés nem állt, azaz a paraszt jövedelmét arányaiban is csökkentette eme újfajta (vagyon- és nem jövedelem-) adó fizetése. 1878 után az átlagosan 1–3%-os adókulcs-csökkenés mellett ez azt is jelentette, hogy ezt a pénzt nem a mezőgazdaság vagy az iparüzés által előállított jövedelemből kell elvonni. (Ez azonban a lakosság munkakedvét nem növelte, így a mezőgazdaság jövedelmei estek 1878 után.) A temetuat – mely viszont a bevételt adóztatta, így mögötte valós termelés volt – ugyan nőhetett e periódusban, de értéke jóval kisebb volt, mint az emljaké, így az 1864–1874 közötti 50%-os regionális adónövekedés egyedi forrása a temetuat nem lehetett.

Az összes ingatlan- és jövedelemadó értéke 640 ezer gros körül volt, hasonlóképpen, mint a régi vergi adóé, tehát, ha nőttek volna is a bevételek, az adónövekedésért nem ezen új adók a felelősek. Valódi tehernövekedést eredményezett viszont a régióban az új, egységes fejadó, amely mögött megint nem állt termés(növekedés). A keresztényekre kivetett hadiadó egy főre jutó értéke az átlagos (de társadalmi rétegenként differenciált) 17-ről nőtt egységesen 27 grosra (körül-

634 *Draganova, Szl.*: Kjusztendilszki region i. m. 26.

II. 69. táblázat.

A mezőgazdasági termelés növelésének elvi szükséges mértéke 1874-re*

Év	Vagyons- és fejadók (millió gros)	Tized (millió gros)	Termés (állatok nélkül)	Adó a jövedelem %-ában
1864	1,1	0,9	9+5 munkajövedelem	2 millió gros = 14% (1874-re tartandó célérték)
1874	50%-os növekedés	50%-os növekedés, ebből 20% az adókulcs emelése miatt, 5% a föld és a népesség növekedése miatt, tehát a termelés nem nőtt 50%-kal csak 15-20%-kal***		
1874	1,65 v. 1,4**	1,33****	10,64***+5 munkajövedelem+ 2,8 mezőgazdasági növekedés (a 14%-os adóhoz)*****	16–18% a mezőgazdasági többletnövekedés nélkül

* 1864-hez képest (adatok millió piasterben) nulla tehernövekedést feltételezve (az egyéb jövedelmeket konstansnak feltételezve); ** Nem minden esetben azonos a vizsgálatba bevont falvak mennyisége (170, illetve 150 falu), a bérmunka munkajövedelmét az 1874-es alapján 1864-ben is azonosnak tekintettük; *** Részben termelésnövekedés, részben a 20–30%-kal megnövekedett adókulcs és a földek növekedése alapján számolva; **** Az adóbérlők által ténylegesen beszedett összeg termeléshez való viszonya nem ismert; ***** A mezőgazdaság tényleges termelésnövekedésének tehát 4,5 millió grosnak kellett lennie a 14%-os adóérték tartásához, de ebből csak 1,7 millió valósult meg, így a tényleges terhek nőttek. Ezt csak az állatállomány 50%-os növekedése egyensúlyozhatta ki (3 millió gros értéknövekedés vs. 0,3 millió gros adónövekedés).

belül 5 frank), ezt szintén eltörölték a felszabadulás után. Így összességében 40–60 grossal csökkent az egy keresőre jutó adó 1878 után, ami nem kevés, körülbelül 8-10%-a a korábbi értéknek. Még egy tényező bizonyítja, hogy a nem földből származó jövedelmek nem nőttek olyan ütemben, mint maga az adó – ez pedig az adóhátralék félmillió grost elérő összege.

Az természetesen egy másik kérdés, hogy a lakosság *összbevételei*hez képest mennyivel emelkedett az adó 1864 után, mert például – figyelembe véve a lakosság és a földterület növekedését – a mezőgazdaság terméseredményeinek 35–40%-os emelkedése esetén az előbbi kiszámolt 50%-os ingatlan-, fej- és jövedelemadó-növekedés eliminálódhat (az egyéb jövedelmeket konstansnak feltételezve, ami nem feltétlenül igaz). A tized értéke és megnövelt adókulcsa ismeretében 15%-os termelésnövekedés szinte bizonyos (II. 69. táblázat), de ahhoz, hogy az adó továbbra se haladjon meg a bevételek 14%-át, azaz ne beszéljünk tehernövekedésről a küszteni-dili kazában 1864–1874 között, további 2,8–3 millió grost kellett volna a mezőgazdaságnak produkálni (pl. állattartás).

A tényleges termelésnövekedés egy része a fajlagos terméseredmények javulásából származott, hiszen a szántóföldek kiterjedése 1864–1900 között sok helyütt elenyésző volt, ami utal a terület kihasználtságára is. Mivel az 1893-ban Küszteni-dil körzetében (pontosabban annak ma Bulgáriához tartozó részén) művelt 867 ezer dekár földből 408 ezer dekár (magán)erdő volt (ami az 1874-es összeírásban nem szerepelt, mert ott csak a vetett és ugarolt terület jelent meg), a 431 ezer dekárnyi növekedésből a szántóterület növekedése ténylegesen csupán 23 ezer dekár volt. A fenti érték Berov szerint vagy újonnan feltört terület, vagy egykori, az összeírásból kimaradt csiflik lehetett. A felszabadulás után valóban megfigyelhető a szántóterületek látszólagos kiterjedése azokon a területeken, melyek urasági birtokok voltak. A goszpodarlik alatt álló Cerovicában például 1874-ben alig 1780 dekár szántót írtak

össze, s egy férfirra 14 dekár jutott, ami a kazában átlagos, de országosan alacsony. 1893-ban viszont már 2200 dekár szántóról tudunk, igaz, a népszerűség növekedése miatt továbbra is alacsony volt az egy férfirra jutó érték (1,4 ha).⁶³⁵ A régió más települései más-más adottságokkal bírtak: a Cerovicához hasonlóan szintén goszpodarlik birtok Plocsa esetében az egy adófizetőre jutó föld már 6,8 ha, a szabad Cresnyovóban pedig 15 ha, igaz, az utóbbi jövedelmezősége igen alacsony volt, s ez be is határolta a lakosság megélhetési lehetőségeit, az egy adófizetőre jutó földjövdelem nem volt nagyobb a többi faluban mérténél (példáinkat szándékolatlan úgy válogattuk, hogy mind a jómódú, mind a szegény, mind a szabad és mind a goszpodarlik alatt lévő falvak típuspéldái, sajátosságai bemutatásra kerüljenek).

A felszabadulás utáni adatok számos további tanulságot szolgáltatnak: Cero-vica faluban például 1874–1900 között 26 év alatt 40–50 fővel nőtt a férfiak száma, míg korábban tíz év alatt tíz fővel. Érvényes ez a régió egészére is, ha a 12%-os növekedést vetjük össze a 60%-os növekedéssel 1864/1874 és 1874/1900 között. Azaz a felszabadulás után ez a bolgár vidék demográfiai robbanást élt át, ami az országos 32–40%-os növekményt is meghaladta. Sőt az 1866-os népességadatokból még messzemenőbb következtetéseket lehet levonni. Cresnyovóban, egy „szabad” faluban például éppenséggel 98-ról 86-ra csökkent az összeírt felnőtt férfiak száma 1864–1874 között. Mindeközben a házak száma nőtt, tehát megkezdődött a zadrugák felbomlása, az egy házra eső férfiak száma 8-ról 5-re csökkent. Ez a csökkenés folytatódott a felszabadulás után is, de ennek oka az lehetett, hogy itt igen alacsony volt a tized (0,6 gros/ha), és így a terméshozam is (6 gros, a berkovicai kilencede): emiatt a terület eltartóképessége határához érkezett, noha az egy adófizetőre jutó föld nagysága alapján vezette a régiós listát. A nagy földmennyiség, kis lélekszám és az alacsony terméshozam együttesen viszont azt eredményezték, hogy az egy adófizetőre jutó termelés lényegesen nem volt kisebb a Plocsában vagy Cerovicában tapasztalttól. Viszont Cresnyovóban nagy volt a föld adóalapja, annak ellenére, hogy gyenge terméshozamot mutatott (ebben a tekintetben sem volt progresszív az adórendszer). Nem kell tehát azt feltételezni, hogy a szabad falvak sokkal jobb körülményekkel bírtak, mint a goszpodarlik alatt lévők – legalábbis pusztán a mezőgazdasági jövedelmek alapján biztosan nem. Az 1866–1874 közötti lokális lakosságcsökkenésnek két oka lehetséges: *vagy az adóterhek nőttek meg, vagy a terület eltartóképessége határához érkezett.* A következőkben ezt is megvizsgáljuk.

A terület eleve nem rendelkezett jó mezőgazdasági adottságokkal, erre utal, hogy a rozs volt a vezető termény 104 ezer dekárral, a búza csak 32 ezer dekárt, a kukorica 22 ezer dekárt foglalt el. Ez nyilván korlátozta a piacozási lehetőségeket is, amit a földrajzi környezet (zárt hegyvidék, a terület fele erdő) sem segített elő, s a terméshozamok alapján sem feltételezhetünk nagy eltartóképességet. A búza hozama hektáronként 650 kg volt (1910-ben országosan 1 t felett), a kukoricáé 750 kg, a rozsó 600 kg.⁶³⁶ Tudván, hogy Északkelet-Bulgária ennél lényegesen jobb átlagokat produkált 1870 körül (még 1910-hez képest is), s a csiflikek is, leszögezhetjük, hogy a küszteendili régió nem bírt nagy eltartóképességgel. Emiatt lesz érdemes egy másik kazát, Berkovicát is górcső alá venni a későbbiekben.

635 *Draganova, Szl.*: Kjusztendilszki region i. m. 236. és 159. táblázata alapján számolva.

636 Uo. 37.

Már említettük, hogy az adónövekedés szintén nem elhanyagolható: a tizedet nem számítva a *II. 70. táblázat*ban példaként kiválasztott falvak esetében Midhat reformjai idején az ingatlanokat és bevételeket terhelő adók megduplázódtak, noha az nem mondható el, hogy fejlett iparral rendelkezett volna a térség. Ha figyelembe vesszük a mezőgazdasági tizedet is, akkor Plocsában az adó 10 500-ról 14 500 grosra emelkedett, azaz a tényleges adónövekedés 50% alatt maradt, de ez így is megrázó lehetett, hiszen ez nem volt összhangban sem a mezőgazdasági munkakerő lokális növekedésével (70-ről 90 fő, +30%), sem a mezőgazdaság (+15–20%) regionális terméshövelésével. Hasonló volt a helyzet Cresnyovóban, és Cerovicában is 25% körül volt az adóemelkedés, miközben a népesség száma lényegében nem nőtt. Mindez egy szegény, teljesítőképessége határán mozgó régióban történt, ahol a földművelésből származó adók még meghaladták az összes többi értékét, ami a ruralizáció jele. Ad absurdum, az is előfordulhatott, hogy az adó kifizetése után, akkor is, ha az a jövedelem viszonylag kis részét emésztette is fel, nem maradt elegendő élelem és vetőmag a család létfenntartásához, amely így adósságspirált eredményezett. A kérdés ugyanis nem az adó százalékos aránya, hanem az, hogy az adó és a vetőmag levonása után marad-e fejenként 250 kg gabona (búza), ami az éves szükségletet fedezi. Háztartásonként kilenc fővel (regionális átlag) számolva ez 2250 kg, ami átlagos terméshozamot nézve 3 ha föld termésével azonos. Ennél ugyan az általunk bemutatott települések háztartásaira Deirmen dere kivételével több föld jutott (az utóbbi faluban a család lélekszáma alacsony, öt fő volt, azaz 1250 kg gabona is elég egy háztartásnak, amit éppen elért a termés; viszont a település fejlett iparral rendelkezett), de Cerovicában így sem érte el a határértéket az egy háztartásra jutó gabonatermés. Vizsgált falvaink közül itt volt a legkisebb a népesség növekedése Cresnyovo után. Sőt regionálisan az 1874-es tizedből (1,7 millió piaszter, 12%-os adókulcs) számolt 13,6 millió piaszteres termés egy főre csak 160–220 kg-os búzamennyiséget ad (a tonnánkénti ár ingadozásától függően).⁶³⁷ Ha az iltizam sajátosságait is figyelembe vesszük és feltételezzük, hogy a tényleges termés valójában 17 millió piaszter, akkor is 200–250 kg-os átlagot kapunk.

Konkrétan: a goszpodarlik alatt lévő Plocsában viszont egy férfit 820 gros földjövedelem jutott, ami körülbelül 800–1200 kg búza ára. Az állami és földesúri adó (min. 20%) és a vetőmag levonása után marad 500–700 kg gabona, tehát jut a feleségnek is, azaz a helyzet itt jobb volt, mint Cerovicában. A szabad Cresnyovóban az adófizetőnkénti 720 piaszter 700–1000 kg gabonát jelentett. Az adó és a vetőmag levonása után maradt 550–700 kg, ami éppen elég a férjnek, feleségnek és legfeljebb 1 gyereknek. Deirmen derében egy adófizető férfit 600 gros jutott, ami 600–900 kg gabona, tehát itt az adók és a vetőmag levonása után körülbelül 400–650 kg egy férfi–nő párnak, ami a megélhetési minimum határát súrolja. Nem véletlenül pótolták a hiányt itt ipari tevékenységgel: a temetuat jelentősége így

637 Természetesen a búza ára ingadozott: tonnája Berkovicában éppen 1000 gros volt 1870 körül (1 kg = 1 gros). A fenti számítás bizonytalansági tényezője éppen az, hogy a térségben nem a búza dominált, a többi gabonanövény tonnánkénti ára alacsonyabb volt, viszont tápértéke is, ezért több kellett belőle 250 kg-nál. Mivel a gyermekek fogyasztása kisebb, ezért a fent kapott érték súrolja a megélhetési határát, természetesen ehhez jön még az állattartás adatok alapján nem számolható jövedelme, amely viszont ugyanúgy az ételmezési kosár része volt, viszont többlettermelés esetén kompenzálhatta az alacsony gabonafogyasztást.

válik érthetővé (hiszen a gyerekeket is etetni kellett – vagy stagnált a népesség-szám). Összefoglalva elmondható, hogy *az adók további emelése a lakosság megélhetését veszélyeztette volna ebben az alacsony termésátlagokkal jellemezhető régióban* – a termésátlagok további növelése valószínűleg az adott technológiai színvonalon (a földek rossz minősége mellett) csak az ugarolás felhagyásával, az állattartás háttérbe szorításával, a talajeró kizsákmányolásával lett volna lehetséges és csakis rövid távon. Ez viszont azt is jelenti, hogy *a regionális sajátosságokat negligáló oszmán gazdaságpolitika maga volt az instabilitás előidézője lokális szinten – elkerülendő a centrumban vagy makrogazdasági szinten jelentkező instabilitást.* Az 1875. évi rossz termés éppen ezekben a régiókban volt kritikus, hiszen az adó kifizetése után vagy vetőmag nem jutott, vagy kenyér a lakosságnak, mely hitelfelvételre kényszerült. *A regionális differenciák szerepe nem elhanyagolható* – Küsztendil olyan régió volt, ahol a bolgár állam által végrehajtott földosztás valódi változásokat eredményezett, nemcsak egy helyzetet legitimált.

A következő részfejezetben tárgyalva a megélhetés körülményeit, láthatjuk, hogy az alacsony presztízsű, föld nélküli rétegek jövedelmük akár 70%-át is élelmezésre fordíthatták, és akkor a lakhatással, ruházkodással és adóval nem is számoltunk, tehát gondolatmenetünk nem csak elvi veszélyt fogalmaz meg. 1912-ben Sztavri Nikolov, felesége és hét gyermeke 2560 kg (100 kile) búzát takarított be Trákiában, Kücsük Szejmen faluban: a 480 kg adó és a 300 kg vetőmag levonása után körülbelül 1700 kg búzája maradt. Feleségével együtt fogyasztottak legkevesebb 500 kg-ot, a hét gyerek 1400 kg-ot – még szerencse, hogy rozst és árpát is vetettek egy ugyanekkora földdarabon, különben éhen haltak volna. Mivel másfél dekár föld bevetéséhez körülbelül 1 konstantinápolyi kile gabona kellett, így a 11 kile vetett búza 1,6 ha-nak felelt meg – tehát még szerencsénk is volt az 1:9-es, igen jó maghozammal. A teljes birtok körülbelül 4,5 ha volt, és ebből csak 0,5 ha pihent – ez pedig bolgár viszonylatban igen kis ugarnak számított. Látható tehát, hogy egy 4 ha-os birtok is éppen hogy elég volt a megélhetéshez, és ehhez még kedvező körülmények is kellettek egy ilyen létszámú családnál.

Ne feledjük, hogy az eltérő fajlagos mutatók (ház, férfi kereső, fő) miatt nehéz időbeli összehasonlítást tenni. Mégis, próbáljuk meg kiszámítani egy kereső teljes (nemcsak mezőgazdasági) jövedelmét és az őt terhelő adót. Plocsában a tized alapján egy férfira 820 gros szántóföldi termelés jutott. Ehhez jön még a temetuat, mely a foglalkozások 3%-os jövedelemadója volt. Plocsában ez körülbelül 4 gros volt egy keresőre, azaz a teljes jövedelem 120 gros lehetett. Ez zömmel valamilyen foglalkozás üzéséből vagy bérmunkából származhatott. A termelő így rendelkezett körülbelül 1000 gros (200 frank) bevétellel – ebből a katonai adóval, tizeddel, vagyoadókkal együtt $90 + 64 + 27 + 4 = 185$ grost adózott le (16–18%) az állam felé, de a goszpodarlik falvak termelői a tizeden túl is kötelesek voltak szolgáltatást adni (minimum a huszadot), azaz jövedelmük körülbelül 20–22%-át voltak kénytelenek átadni (a leírt 40 frank tehát reális egy férfi adózóra).

Plocsa azért is jó példa, mert a goszpodarlik típusú falvak előszeretettel pótolták a mezőgazdaságból kieső bevételeket más módon, azaz a háziipar, kézműipar körükben kezdett koncentrálni. Ezzel szemben a szabad parasztok által lakott Cresnyovóban a temetuat egy főre eső értéke a 2 grost sem érte el. Itt a mezőgazdaság (földművelés) 720 grost jövedelmezett, az ipari-kereskedelmi tevékenység

II. 70. táblázat.

Szabad és goszpodarlik falvak bevételei, adói és fajlagos terméseredményei,
1864–1874 körül

Kategória	Plocsa		Cerovica		Cresnyovo		Deirmen dere
Típus	goszpodarlik (%)		goszpodarlik (%)		szabad (%)		szabad
Házak, 1864	13		20		12		126
Házak, 1874	18		26		19		170
Férfiak, 1864	71		122		104		289
Férfiak, 1874*	92		130		86		376
1 házra jutó adózó férfiak	5		5		5		2
<i>Népességnövekedés</i>	23		9		–20		30
Föld (dönüm, 1874)	6300		1786		12 874		4662
1 adófizetőre jutó föld (dönüm)	68		14		150		12
1 házra jutó föld (dönüm)	286		69		600		27
Összes tized (gros)	8900		7100		7300		29 500
Egy dönümrre jutó tized (gros)	1,5		4		0,6		6,3
1 ha termése (gros)	150		300		50		500
1 házra jutó termés (gros)	4200		2198		3252		1382
1 adófizetőre jutó termés (gros)	822		440		719		625
1 házra jutó emljak-adóalap	33 700		9860		52 795		13 595
1 házra jutó idzsar-adóalap	18		15		0		55
1 házra jutó temetuat-adóalap	545		404		250		472
Adók							
Emljak (1874)	2968	50	1026	21	4434	64	9244
Idzsar (1874)	16	0	16	0	0	0	374
Temetuat (1874)	360	6	315	6	157	2	2407
Katonai adó (1874)	2555	43	3612	73	2362	34	10444
Tized (1874)	8900	151	7100	143	7300	105	29 500
<i>Összes adó tized nélkül</i>	5900	100	4969	100	6953	100	22 469
Összes adó tized nélkül egy férfira	64		38		53		173
Összes adó tized nélkül egy házra	328		248		348		123
Összes adó tizeddel egy házra	820		461		747		305
Egy férfira jut	90+64		50+38		75+53		75+173
Régi adók							
Régi vergi (1865)	1217	75	1439	60	1539	65	6993
Régi katonai adó (1865)	415	25	1140	40	823	35	5866
<i>Régi összes adó tized nélkül</i>	1632	100	2579	100	2362	100	12859
Összes adó tized nélkül egy férfira	23		21		19		105
Összes adó tized nélkül egy házra	126		129		118		643
Fajlagos adók (tized nélkül) növekedése	3×		2×		2,5–3×		2×
Összes adó a tizeddel 1874	14 800		12 000		14 200		52 000
Összes adó tizeddel, 1864 (az 1864-es tized az 1874-es adatból változatlan értékkel)	10 532		9600		9600		34 000

* Mivel az adózókat írták össze, s elképzelhető, hogy serdülőkorú gyermekeken is bevasalták a hadiadót, így nem lehet pontosan tudni a felnőttek számát, és a népesség tényleges növekedését is csak becsülni lehet 1864-hez képest.

Draganova, Szl.: Kjusztendilszki region i. m. alapján.

60 gros lehetett, az adó 120 gros – azaz 15%. Egy kitérőt azonban kell még itt is tenni: a haszon nem azonos a bevétellel. Ha szélsőséges esetben mindenkinek volt mellékes jövedelme, akkor az azt jelenti, hogy az is igénybe vett szolgáltatást, aki maga is szolgáltató volt, így mindenkinek nemcsak bevétele, hanem kiadása is volt. Ez utóbbiról viszont nem tudunk semmit, mert ez az adóban a másik fél jövedelmeként jelentkezik csak, az igénybe vevőnél nem. Mindenesetre fontos tény, hogy Küsztendil körzetében a temetuat (ipar és szolgáltatási tevékenységek adója) adóalapja 5 millió gros felett volt, azaz a szántóföldi bevételek legalább 35%-át tette ki. (Ez egybevág a bolgár GDP-beccsléssel, mely szerint a szekunder és terciér szektor részesedése 33%.)

Az iparosság elterjedésére, de az átlagos bolgár falu bemutatására is kitűnő példát hoz Zahariev (Deirmen dere, ma: Szlokostica).⁶³⁸ Természetesen nem céhes keretek között működő iparról, hanem a földművelésből származó jövedelmeket kiegészítő háziiparról van szó. A faluban két bognár szorgoskodott, akik esetenként a kovács szerepét is ellátták, körülbelül tíz patkolókovács, akik természetesen főállásban földművesek voltak, s húszan értettek az asztalosmunkákhoz. A bőr kikészítésével ketten foglalkoztak, és nem is otthon dolgoztak, hanem kérésre házhoz mentek, akárcsak a szabók. Közülük négyen a városban dolgoztak, s csak este értek haza, tehát nem a falusi igényeket szolgálták ki, s emiatt a földeken is kevesebbet dolgozhattak. A felszabadulás előtt egy paszománykészítő műhely volt a faluban, 1900 körül már három. Ez alátámasztja azt a vélekedést, hogy a falusi kisipar szerepe az ipari forradalom idején sem volt elhanyagolható. Ennek a decentralizációs jelenségnek különösen a Török Birodalom kapcsán lesz még jelentősége. A megmunkálendő gyapjú először Szereszéből, majd a felszabadulás után Szamokovból érkezett (íme példa a kereskedelmi útvonalak mesterséges átrendeződésére). A faluban volt még 6 kocsmá, és 5 pékség vagy sütőde. Emellett 40 házban még kemencét használtak, ahol kenyeret lehetett sütni. Volt még három malom és a szomszéd faluban egy téglavető és fazekasműhely. Ez a falu 4200 dekárral megművelt földdel rendelkezett, ami 1893-ra 7550-re nőtt. Ez annak tudható be, hogy a faluban volt egy csiflik, melynek adatai nem kerültek a regiszterbe, a beszedett tized viszont megjelent a dokumentumban; ezért lett kiugróan magas a tized, s nem azért, mert a falu termelékenyebb volt a többinél. Miként az adattainkból, de Zahariev leírásából is kitűnik, nem tipikus faluról van szó, hanem egy nagyközségről, ahol egyértelműen nem a föld a megélhetési forrás, mivel alig 1,2 ha jutott egy felnőtt adózó férfira, ráadásul egy házban csak két felnőtt férfi lakott (a regionális átlag három volt) már 1864-ben is. Míg azonban Cresnyovóban a rossz termőképességű, de mégis nagy kiterjedésű földek miatt az emlíak adóalapja nagy volt, megnyomorítva a lakosságot (fejenként 50 gros), addig ebben a faluban csak 25 gros volt a fejenkénti értéke. Deirmen derében a nem földművelésből származó adók (beleértve a hadiadót) meghaladták a földművelés fajlagos adóját (75 vs. 170 gros). A temetuat adóalapja 80 ezer gros volt, az idzsaré 9300. Ez azt jelenti, hogy minden adófizető fejenként 240 gros többletbevétellel rendelkezett a mezőgazdaságból befolyó 650 gros mellett, s az idzsar alapján még fejenként 40 gros (8 frank) tiszta jövedelmet is elkönnyvelhettek. Ez tehát egy gyarapodó település

638 Zahariev, I.: Szelo Szlokostica. Szófia, 1929. 41–51.

II. 71. táblázat.

**A küszteni régió adózási teljesítménye
összevetve a goszpodarlik alatt álló falvak teljesítményével, 1874**

Kategória	Falvak száma	Emljak	Idzsar	Temetuat	Hadiadó	Összes (nem tized jellegű) adó	Tized
		ezer gros					
Régió	151	536	13,5	112	720	1385	+1334
Goszpodarlik falvak	58	107	2,3	40	230	381	+359
Egy falura jut (régio)		3,55	0,09	0,74	4,77	9,2	+9,2
Egy falura jut (goszp.)		1,84	0,04	0,7	4	6,5	+6,5
Goszpodarlik részesedése a régiós értékhez képest (%)	38	20	17	35	32	27,5 (100)	27
Adók megoszlása (régio) (tized nélkül, %)	100	38,7	1	8,09	52	100	+96

kategóriájába tartozott, annak ellenére, hogy az adók itt 50%-kal nőttek a tized figyelembevétel esetén, s közel duplájára a mezőgazdasági terményadók negligálása esetén – viszont emelkedett a felnőtt férfiak száma is legalább 35%-kal, így a fajlagos terhek növekedése az eddig említett településeknél (Cerovica, Plocsa) mégis kisebb volt. Egy házra itt összesen 300 gros adó jutott, míg az összevetésben szereplő településeken 400–800 gros volt ugyanez. (Egy férfira vetítve viszont Deirmen dere vezet, hiszen háztartásonként csak két adózó férfi lakta, szemben a másik három faluban jellemző átlag 5-tel.)

Az eseti példák után vizsgáljuk meg a regionális adatokból levonható következtetéseket. Mint írtuk, s mint a II. 71. táblázatból is látszik, a temetuat – pontosabban a mögötte meghúzódó munka – volt az, ami kitörési lehetőséget biztosított a goszpodarlikon élőknek. Az idzsar szerepe kisebb volt, zömmel ingatlanbérletből származó haszonadóként jelentőségre csak ott tudott szert tenni, ahol központi funkciók voltak: így például Kraiste járás központja, Izvor kiemelkedő idzsar adót fizetett (egy házra 2000 gros adóalap jutott), valószínűleg azért, mert egy fogadó is működött itt. A temetuat jelentőségét sem szabad túlbecsülni. A falvak többsége nem Deirmen deréhez hasonlított, hanem inkább Cerovicához. Az állattartás jelentőségét támasztja alá, hogy a mintegy 350 ezer juh és kecske értéke a régióban majdnem 16 millió gros volt (mint az éves gabonatermés), azaz a temetuat adóalap értékének háromszorosa (kb. 1,2 milliós adóértékkel). A temetuat adóalapja az ingatlanvagyon után fizetett emljak adóalapjának 3%-át sem érte el, így a temetuat adóként az emljak harmada-fele volt. Ez is utal arra, hogy a *birodalom a vagyonadókat preferálta a jövedelemadókkal szemben*. Általánosságban leszögezhetjük, hogy az iparűzés, szolgáltatások inkább az idzsarban jelentkeznek, a temetuat mögött sokszor a mezőgazdasági bérmunka rejlik. A már említett Deirmen dere temetuat szerint csak 96. helyen állt a térség falvai között, az idzsar alapján viszont már a 24. helyen. A goszpodarlik falvak és szabad falvak vagyoni állapota közötti különbség leginkább az egy házra jutó (hán, háne) emljak alapján szembetűnő: a szabad falvak átlagosan

30%-kal nagyobb ingatlanvagyonnal rendelkeztek részben a saját tulajdonú föld miatt (15 ezer gros vs. 11,5 ezer gros).

Szót érdemel az a tény is, hogy a régióban 1871–1874 között 50%-kal emelkedett az összeírt állatállomány, elsősorban Kjusztendil szabad falvai körében.⁶³⁹ A növekvő földadóterhek miatt a földművelés korlátait és a textilipari nekilendülést egyaránt jelző változás a goszpodarlikon kevésbé jelentkezett: az urasági falvak részesedése az állatállományból a lakosság részesedésével megegyező 33%-ról 25%-ra zuhant. 1893-ra egy újabb változás tanúi lehetünk: a juh- és kecskeállomány ekkorra 40 ezer egyeddel, 25%-kal zuhant,⁶⁴⁰ ami a hazai alapanyagra épülő háziipar hanyatlását vetíti elő.

Az 1871–1874 közötti érték bár irreálisnak tűnik, az oszmán gazdasági gyakorlat nem zárja ki az állatállomány ilyen nagy növekedését (az összeírás hibái mellett) a gabonakonjunktúra ellenére sem. Brophy és St. Clair tudósít arról, hogy Várna közelében megszokott volt az állami erdők kisajátítása a parasztság részéről. Az erdők legelővé alakítására a törvény is lehetőséget adott, például ha az állat elkószált az állami erdőben, s a fakitermelés és a rideg állattartás együtt jóval többet jövedelmezett, mint a szántóföldi művelés.⁶⁴¹ Hegyvidéki területen a szántók kiterjesztésének egyébként is objektív akadályai vannak. *Az állattartás kiút lehetett az elszegényedésből*, a gabonahiányos térségekben ráadásul a fajlagos (területegységre jutó) adóterhelés is kisebb volt. *Téves az a nézet, hogy minden esetben az ipar nyersanyagigénye áll a legelők kiterjesztésének háttérében.*

Ha egy férfira vetítjük az adó nagyságát a régióban, akkor a 34 ezer férfi 815 ezer gros temetuat, emlak és idzsar jellegű adót fizetett, ami fejenként 24 gros. Ehhez jött még a hadiadó, így összesen 52 gros az egy adózóra jutó nem földjövédlem jellegű adó (10 frank) – bemutatott példáinkban ettől lényegesen csak Deirmen dere község tért el. Az 1865-ös régi vergi adóhoz képest a három új adó értéke a 146 (adattal bíró) faluban 139 ezer grossal nőtt, egészen 658 ezer grosig, ami 25%-os növekedés, a lélekszám eközben 12%-kal emelkedett, *tehát a fajlagos adóterhelés kissé mértékben nőtt.* A régi és új hadiadó összevetése 300 ezer gros növekedést mutatott 146 faluban: 410 ezerről 707 ezerre. Ez viszont már 66%-os emelkedés, miközben a lakosság csak 12%-kal nőtt. Mindez egy főre vetítve a hadiadó 17-ről 27 grosra történő növekedését jelentette.⁶⁴² Ráadásul abszolút értékben is közelítette a vagyonadókat nagyságát, a tizeddel együtt számolt adóérték több mint negyedét kiteve.

Azaz egyértelműsíthető, hogy a török kormányzat elleni ellenszenv növekedése nem annyira a „polgári adók” növekedésének tudható be, mint a rendszeressé váló hadiadónak. A növekvő adóterhek és a szűkös földrajzi tér pedig a földéhséget növelte, ami

639 Az állatállomány eloszlása sem volt egyenletes: a régió átlaga 40 állat/ház volt (120 gros adó/ház, 40/ffi), s ebben nem volt különbség urasági és szabad falvak között, viszont kiemelkedett Dikili Tas, a háztartásonkénti 112 fős állatállományával, a járásközpont Izvor viszont csak 23 állattal rendelkezett háztartásonként.

640 80 falu alapján. *Draganova, Szl.:* Kjusztendiliszki region i. m. 67.

641 2000 dönüm (*miri*) erdő „kisajátításához” – pontosabban művelési ági besorolásának módosításához elegendő, hogy a parasztok állatai egyszer behajtsanak az erdőbe; ekkor 100 juh után (azért ilyen kevés, mert erdőről van szó, egy nyílt legelő természetesen többet eltart, viszont több is utána az adó) évi 400 piasztert fizetve, már az első évben 3000 piasztér értékű tűzfát termelhetett ki az erdőből az új birtokos. *St. Clair, S. G. T.–Brophy, Ch.:* Residence in Bulgaria i. m. 150.

642 *Draganova, Szl.:* Kjusztendiliszki region i. m. 74–75. alapján.

nyilvánvalóvá tette, hogy egyes társadalmi rétegek között kiéleződően van a konfliktus. Ugyanebben a periódusban, 1865–1874 között a többi adó összegével megegyező nagyságú tized a 150, adattal bíró faluban (körülbelül 27 ezer férfi) 902 ezer grosról 1,33 millió grosra nőtt. A növekedés meghaladta az 50%-ot, s ez a goszpodarlik esetében is érvényes volt, noha az ott fizetett tized részesedése az összértékből alulreprezentált (25%) a lélekszámhoz képest. A tized jelentősége nem meglepő: a dunai vilajet jövedelmeinek 40%-át tette ki a földadó ezekben az időkben, az állatokra kirótt adóval együtt pedig elérte a 66%-ot. Egy adófizetőre vetítve a tized regionálisan 35-ről 50 grosra nőtt – de ebben nincs benne az adóbérlők haszna.⁶⁴³ Végeredményben egy adózó, 15 éven felüli férfira 1864-ben vergi + dzsizje + tized + beglik = 21 + 17 + 35 + 30 = 103 gros adóteher jutott átlagosan, 1874-ben pedig legalább 25 + 27 + 50 + 44 = 146 gros (20 frank), ami *legkevesebb 40%-os emelkedés.*

Draganova szerint a küsztendili régió 33 ezer felnőtt férfijára a következő – általunk számítottnál nagyobb – terhek neheztedek: 3,1 millió gros tized (!) – ez az 1873-as évre kalkulált összeg, és ebben már benne foglaltatik az adóbérlők (változó) haszna is, mellyel eddig nem számoltunk. Ez férfiúnként 93 gros, tehát az általunk becsült „10%-os tized” körülbelül duplája. A 353 ezer juh és kecske után a tized állatonként átlagosan 4 gros, ami egy férfira 45 gros. Ez körülbelül 140 gros. A 156 ezer grost érő temetuat fejenkénti értéke 5 gros. A hadiadó 27 gros/férfi. Az emljakkal együtt (20 gros/férfi) ez 190 gros (egy ház lakosaira vetítve harmad- negyedannyi). Ehhez jön még a goszpodarlik falvakban a termés 5%-a (adózónként 50–60 gros). Ez megint csak azt támasztja alá, hogy az egy adózóra jutó adó igen nagy volt. Ha elfogadjuk Draganova adatait, akkor viszont a szegény térségekben *az iltizám, illetve a 10%-os helyett 15%-os tized volt az a jelenség, mely a parasztságot a társadalmi változást igénylő rétegek közé sodorta, hiszen e két tényező a földet illető adók duplázását jelentette összefüggésben azzal a ténnyel, hogy a török kormányzat költségvetési problémáinak és az iparosodásnak a megoldódását a mezőgazdasági bevételektől remélte az agrárkonjunktúrát meglovagolva.*

Az mindenesetre tény, hogy az oszmán uralom alatt maradt területeken az adó aránya a jövedelemből magasabb volt, mint a felszabadult területeken (a II. 68. táblázat példái szerint az állatállomány jövedelme és adója nélkül 20%). A 4–6 hektáros átlagbirtok termelékenységére ezüstben kifejezve 1840–1912 között nem sokat javult, viszont Bulgáriában az ekkora birtokon élő családtagok száma csökkent (ez az 1878 utáni földfoglalás hozadéka volt), így az egy főre jutó jövedelem némileg nőtt 1840-hez képest (II. 72. táblázat).

Nemcsak a parasztság terheinek időbeli változása kardinális kérdés a bolgár függetlenségi törekvések megértése szempontjából, de az etnikai különbségek esetleges manifesztálódása a vagyoni helyzetben szintén az elégedetlenség forrása lehetett. Láthattuk a küsztendili régió példáján, hogy a csiftlik-rendszer és a goszpodarlik a társadalmi különbségek mellett az etnikai szembenállást is erősítette. Ez azonban nem volt szükségszerű – azokon a területeken, ahol jelentős létszámú török népesség élt, s nem a csiftlik volt a domináns birtokforma, a helyzet más volt. Például Berkovica térségében a bolgárok összességében nemcsak

643 Mivel nem tudni, hogy ez milyen mértékben tudható be adókulcsemelésnek, az adóbérlő díjnövekedésének vagy a termelésnövekedésnek, a tizedet külön kezeltük a többi adótól.

II. 72. táblázat.

A jövedelmek és adók (gros) regionális és időbeli változása átlagos (átlagolt) birtokokon (folyó áron)

Kategória	Tized (+ beglik)	Katonai, vagyon- és jövedelem- adó	Adó- bevétel	Jövedelem/ háztartás	Adó/éves jövedelem (%)
	egy háztartásra				
<i>Dunai vilajet, 1867 tartományi adatok alapján</i>	170+70	100–150	350–400		
<i>Dunai vilajet, 1864 tartományi adatok alapján</i>	100+40	120	260	3000–3500	10–12
<i>Plovdivi szandzsák, 1875 tartományi adatok alapján</i>	310	250	500–550		
<i>Plovdivi szandzsák, 1874 tartományi adatok alapján</i>	200–230	200	360–440*		
<i>Kelet–Rumélia, 1885</i>	250	18	270'''		
<i>Szófia (200 háztartás) Keremetli városrész</i>	100+20	25+60**	200	1500– 1700+300	10
<i>Küsztenil (10 000 háztartás) átlag 10 ha-os birtok</i>	130–300	85+60**	300–700	2000–4500	16
<i>Berkovica (8 falu) átlag 8–9 ha, ebből 5 ha vetett 1870 körül Kötes falu, 1870 körül</i>	400–450	60+150	600	4500–5000*** vagyon: 8000+3000 5500+3500	12–13
<i>Pleven, 1840, 385 háztartás, átlag 3,5 ha, ennek fele ugarolt</i>	25–50 +200–300 beglikkel	200+30	450–580	1500–1800 vagyon egy háztartásra: 2500+3000	25
<i>Kücsük Szejmen, 1912 4,5-ha-os gazdaság, ebből 4 ha bevetett, Trákia, 1 férfi, 7 gyerek, 6 ha, muhtár birtoka, ebből 3 ha bevetett, Trákia</i>	400–500	?	400–500''	2500–3000''	16'''

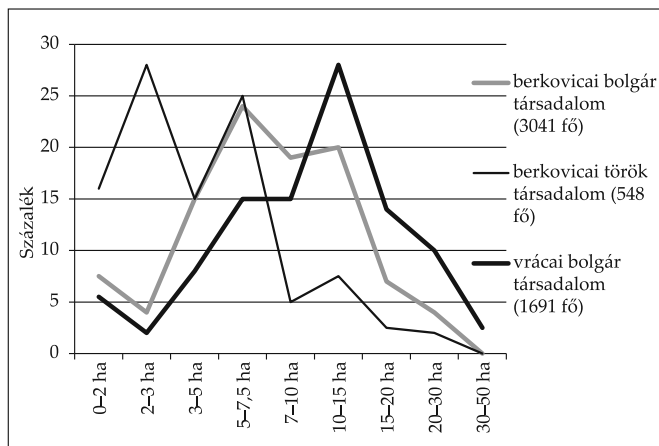
* Font-piaszter átváltástól függően; ** 1856 után háztartásonként egy helyett 2 adózó férfival számolva (hadiadó): vö. régi gazdagok adója, és Kaljandzsi tudósítása, hogy a gyerekek után is beszedik 1860 után; *** Visszaosztva 5 fővel közelíti Palairet 200 frankos kritizált értékét, csak hogy az egy főre számított és háztartásra számított tized alapján jóval 5 fő feletti a létszám: ez alapján Küsztenilben egy háztartásra jut 330 frank, de egy főre csak 40); ' Beglik külön feltüntetve, ahol ismert; '' A vilajetekben az egy főre kapott értékek 5 fős háztartásokkal számolva (2 mó és 0,8 mó fő); ''' Állatokból származó jövedelem nélkül.

Razbojnikov, Draganova és Berov adatai alapján saját számítás.

több földet birtokoltak, de a 3600 adózó háztartás vizsgálatával kapott átlagos birtoknagyság is nagyobb volt, 87 dekár, míg a törököké és cserkeszeké együttesen csak 50 dekár. A földbirtokok mérete alapján felvázolt társadalomstruktúra is a bolgároknál volt kiegyenlítettebb: mind a módusz, mind a medián, mind az átlag és az interkvartilis félterjedelem is magasabb értéket mutatott, mint a berkovicai törökök esetében (II. 18. ábra). A vrácai bolgár társadalom a földbirtoknagyság alapján még gazdagabb volt, természetesen nem feledve, hogy a

II. 18. ábra.

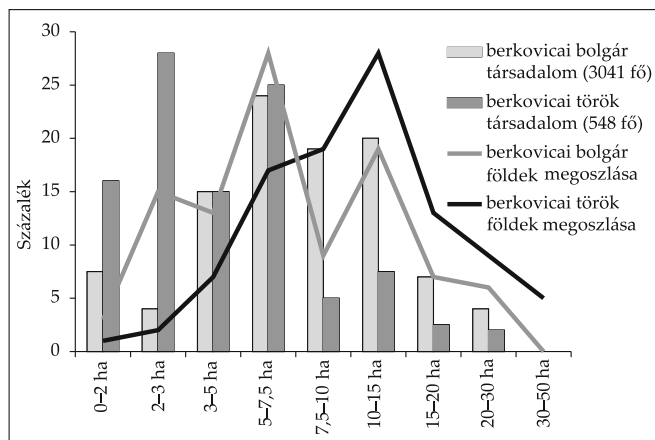
A berkovicai bolgár és török, valamint a vrácai bolgár földműves társadalom tagozódásának különbségei a birtoknagyság alapján, 1870 körül

Draganova, Szl.: Razpredelenie na pozemnata szobsztvenoszt i. m. 166. alapján.

II. 19. ábra.

A lokális társadalmak belső egyenlőtlenségei a földbirtokok számának és összterületének eloszlása alapján

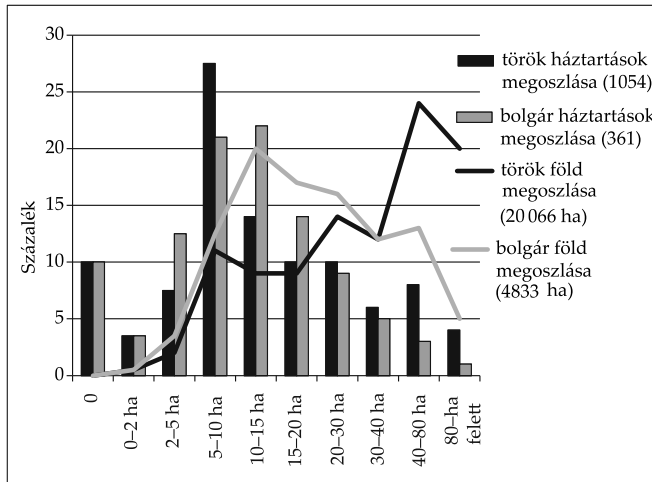

Draganova, Szl.: Razpredelenie na pozemnata szobsztvenoszt i. m.

földbirtoknagyság a fent említett kutatások alapján nem feltétlenül tükrözi a valós vagyoni-társadalmi helyzetet. Ha elfogadjuk Draganova fentebb már vázolt (Dimitrovra visszamenő) osztályzását, akkor a berkovicai kazában a 3 ha alatti birtokok (szegények) esetében a török gazdák (40%, míg a bolgárok 15%-ot tettek

II. 20. ábra.

A dobricsi kaza adózó török (tatárok nélkül) és bolgár társadalmának belső differenciálódása földbirtoknagyság szerint

Dimitrov, Sztr.: Za klaszovoto razszloenie i. m. 228 alapján. A II. 21. ábrával szemben jelentősebb különbségek mérhetőek a bolgár és török földműves társadalom szerkezetében.

ki a saját társadalmukon belül), a 10 ha feletti (gazdagok) esetében a bolgárok felülreprezentáltak (30%, míg a törökök 15%).

A berkovicai török társadalom differenciáltsága abból is látszik, hogy a birtokok darabszám szerint és összes földterület alapján bemutatott eloszlásában nagy százalékos különbségek mérhetőek, míg a bolgár társadalom jóval kiegyenlítettebb volt. A vrácai, 10–15 ha közötti bolgár gazdaságok az összes birtok 28%-át s a földek 29%-át tömörítették, míg a berkovicai törökök esetében ugyanez 7 és 18% (II. 19. ábra), azaz kevésbé harmonikus eloszlást mutat.

De van ellenpélda is. A dobricsi kazában a törökök, akik a lakosság felét tették ki, a földek közel 70%-át birtokolták. A babadagi körzetben egy török birtoka átlagosan 19–26 ha volt, egy keresztényé 13–16 ha nagyságú, a tatároké 6–10 ha.⁶⁴⁴ A dobricsi kazára is igaz, hogy a muszlim társadalom jobban tagolt volt, kifejezetten a nagybirtokosoknak köszönhetően. A török birtokok esetében a kiugró módusz az 5–10 ha-os birtokokra esik, a bolgárok esetében a módusz szélesebb, 5–15 ha között volt (II. 20. ábra). A föld és a gazdaságok számának eloszlása a bolgárok esetében harmonizált inkább.

Ha regionális szinten vizsgálódunk, akkor öt kaza figyelembevétel alapján Északkelet-Bulgáriában a három keletiben a török birtoknagyság nagyobb volt (II. 73. táblázat), de ebbe nem számítottuk bele a cserkeszek és tatárok földjeit, mely a muszlim átlagot lefelé módosítja, viszont benne van a nagybirtok, ami például a dobricsi kazában zömmel török birtokot jelent. De a bolgár nagybirtok sem egyedi

644 Tonev, V.: Balgarszkoto csernomorie i. m. 76.

II. 73. táblázat.

Az átlagos birtoknagyság különbségei és a török lakosság földből való részesedése öt bulgáriai kaza esetében (dönüm)

Kategória	Dobricsi kaza	Szilisztriai kaza	Babadagi kaza	Sumeni kaza	Provádijai kaza
Egy török háztartásra jutó föld	190	187	260	58	59
Egy bolgár háztartásra jutó föld	130	151	160	59	67
Egy tatár háztartásra jutó föld	81	68	125	44	43
Teljes átlag	140	150	140	55	58
Török lakosság (% (%, tatárok nélkül)	54	56	12	43	51
Török kézen lévő föld (%)	68	69	24	48	51
Török földvagyon felülreprezentált	igen	igen	igen	nem	nem

Dimitrov, Sztr.: Za klaszovoto razszloenie i. m. alapján.

jelenség: például a sumeni kazában a bolgár nagybirtokosból (itt: 20 ha felett) volt több (28 bolgár és 10 török).

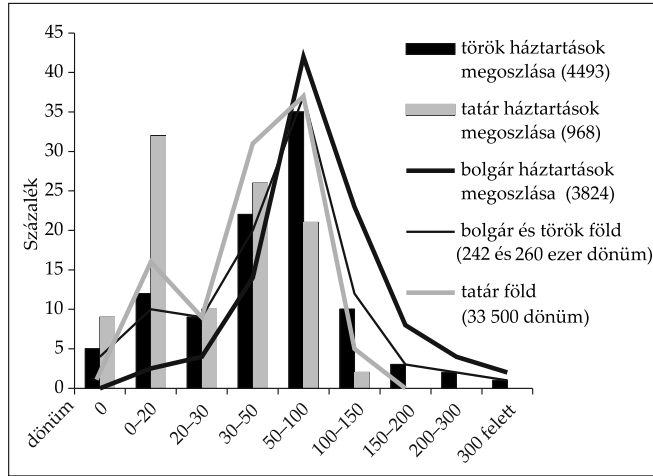
9000 háztartás alapján alig volt ugyanakkor különbség a bolgár és török társadalom belső differenciáltsága között a háztartások birtoknagyság szerinti megoszlása tekintetében, és a földbirtokok eloszlása az egyes rétegek között is kiegyensúlyozott volt (II. 21. ábra). Csupán a letelepített cserkeszek és tatárok számítottak szegényebbnek, s bár intenzív kultúrákat honosítottak meg, a bolgár lakosság rokonszenvét „betolakodóként” mégsem nyerhették el, részben a nekik ingyen jutott 35 ezer dekár föld miatt. A török és hasonlóképpen a bolgár lakosság fele az öt kazában 5 ha alatti földet birtokolt, ami a birtokállománynak csak ötödét tette ki. Ugyanakkor a földek 36%-a a lakosság 15%-át kitevő 10 ha feletti birtokosok kezén volt. Ez alapján Dimitrov eléggé differenciáltnak tartotta a helyi társadalmakat: a háztartások mintegy egyötödét tekintette kizsákmányoltnak. A lakosság felehattizede volt önellátó (3–10 ha), noha jó részük (e réteg fele) az önellátás határát alulról súrolta.

A sumeni kaza adatai alapján megbecsülhető a munkaerő kihasználtsága is. A föld nélküli háztartásokban átlagosan csak 2,2 férfi (és 14 év alatti fiúgyermek) lakott, a 100–200 dekár közötti birtokokon több, 3,5, de nem arányosan több.⁶⁴⁵ A fenti számok értelmében a 100–200 dekár közötti paraszti birtokok esetében egy férfitra 3–4 ha jutott, ami munkaerőegységre vetítve közel optimális, a 20–50 dekár közötti birtokoknál pedig egy férfitra körülbelül 1–2 ha jutott. (Ha a 14 év alattiakat kivesszük a statisztikából, e számok megduplázódnak.) Ez magyarázza a kisbirtok termelékenységének korlátait (már 1878 előtt is megvolt ez tehát), amennyiben nem intenzív művelést igénylő (és magas munkaintenzitású) kul-

⁶⁴⁵ Dimitrov, Sztr.: Za klaszovoto razszloenie i. m. 244.

II. 21. ábra.

Északkelet-Bulgária adózó társadalmának megoszlása földbirtoknagyság szerint
(több mint 9 ezer háztartás)

Dimitrov, Sztr.: Za klaszovoto razszloenie i. m. alapján.

túrákkal vetik be a földet, és a törpebirtokok munkaerő-többletét, melyet a nagybirtok foglalkoztatott.⁶⁴⁶

Ha azt feltételezzük, hogy a sumeni kazában a 3 ha alatti birtokosok mind kiegészítő keresetre kényszerültek (ráadásul volt felesleges munkaerejük és idejük is), akkor erre az körülbelül 550 × 2 főre fejenként 9 ha csiftlik jutott. Ennyit nyilvánvalóan nem tudott megművelni egy-egy ember. Ha hozzávesszük ehhez a létszámhoz a 200 dekár fölötti birtokokon élők egy részét (38 háztartás), akikről azt feltételezzük, hogy nem tulajdonosok voltak, hanem a nagybirtok művelésében vettek részt, akkor további 75 embert kapunk, de az egy főre jutó művelendő területnagyság még így is 8 ha feletti. Világos, hogy a 3–5 ha közötti földekkel rendelkezők (600 gazdaság, körülbelül 1200 férfi és fiúgyermek) kisebb része is szükséges volt legalább az idénymunkához. És éppen ez a réteg az, mely már csaknem képes önellátásra, ugyanakkor munkaerejére még szükség lehet a nagybirtokon. És ez a konfliktus, amely éppen konjunktúra idején éleződik ki (hiszen a csiftlikbirtokos ekkor tud nagy hasznot szerezni), amikor a kisparaszt egyébként is meg tudna élni saját földje jövedelméből, ekkor válik tűrhetetlenné (a föld nélküli szegényparasztnak ugyanis nincs más választása, de e réteg előtt, konjunktúra esetén van alternatíva). E réteg tehát természetesen nyugtalan lesz, amikor egzisztenciája a billenőpont közelébe kerül. A konjunktúra vége (1873–1878) nagy

646 Viszonylag magas, 70–100 kg/dekár termésátlaggal számolva 3 ha 2100–3000 kg gabonát jövedelmezett, amiből az adó (250–350 kg) és a vetőmag (400–600 kg) levonása után marad 1500–2100 kg. 3 felnőttel és 3 gyerekkel számolva a fogyasztás legkevesebb 1300 kg (2,6–2,9 férfi a statisztika szerint, ami ugyanannyi nőt feltételez). Tehát egy gyenge termésátlag itt is veszélybe sodorta a család egzisztenciáját.

II. 74. táblázat.

A gazdaságok szám szerinti és a földbirtokok nagyság szerinti megoszlása (%)

Terület	Egység	Kizsákmányolt (0–50 dk)**	Önellátó (50–200 dk)	Módos (200–300 dk)	Kizsákmányoló (300 dk felett)	Háztartás és 1000 dönüm
Dobricsi kaza*	Háztartás	22	58	8	12	1940
Dobricsi kaza	Föld	2	40	13	44	291
Szilisztriai kaza	Háztartás	23	52	13	11	1971
Szilisztriai kaza	Föld	3	40	21	35	300
Berkovici kaza	Háztartás	11	63	22	4	
Terület	Egység	Kizsákmányolt (0–30 dk)**	Önellátó (30–100 dk)	Módos (100–150 dk)	Kizsákmányoló (150 dk felett)	Háztartás és 1000 dönüm
Sumeni kaza	Háztartás	31	58	9	2,5	2900
<i>Sumeni kaza</i>	<i>Föld</i>	9	63	20	10	150
Provadijai kaza	Háztartás	30	52	12	5	2100
<i>Provadijai kaza</i>	<i>Föld</i>	5,5	55	24	16	
ÉK-Bulgária (bolgárok)	Háztartás	18	60	12	10	
ÉK-Bulgária (törökök)	Háztartás	23	62	10	6	
D-Bulgária (bolgárok)	Háztartás	60 (+11)	30 (–11)	7	4	
D-Bulgária (törökök)	Háztartás	70 (+10)	20 (–10)	7	3	
Jambol (bolgárok)	Háztartás	28 (+5)	30 (–5)	15	25	
Ihtimán (törökök)	Háztartás	71 (+12)	17 (–12)	7	5	

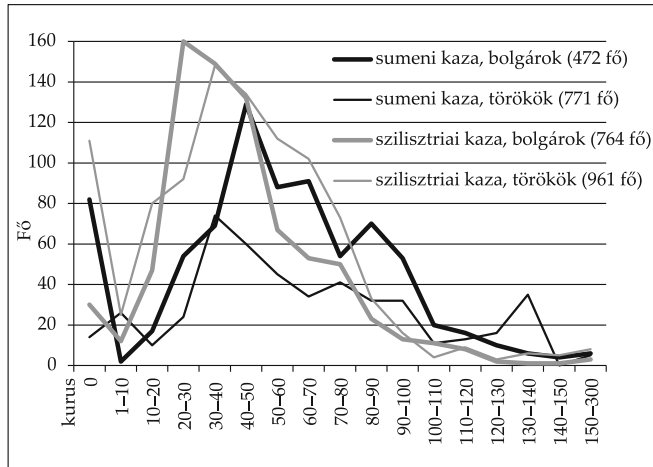
* A babadagi kazában például 3 ha-nál kisebb birtoka volt a gazdák 25%-ának, 40 ha feletti szintén a negyedének, 3–40 ha között volt a gazdák felének birtoka, így a kaza képe a szilisztriai társadalomszerkezetre hasonlított. Dimitrov, Sztr.: *Za klaszovoto razszloenie i. m.* 229–233.; ** Mivel a sumeni és provadijai kazában az átlagbirtok mérete harmada volt a dobricsinak (részben az állattartás miatt), ezért ott Dimitrov osztályozása is módosult (0–30, 30–100, 100–150, 150 dekár). Zárójelben a 3–5 ha közötti birtokok Dimitrov, Sztr.: *Za klaszovoto razszloenie i. m.*, Draganova, Szl.: *Berkovszkoto szelo i. m. és Berov, Lj.: Ikonomiceszskoto razvitie na Balgarija i. m.* 70. alapján gyűjtve. (Dél-Bulgáriában az átváltás: 20 uvrat = 30 dekár, 103 ezer háztartás, 694 település.)

csalódás nekik és persze a nagybirtokosoknak is, ráadásul ugyanazért a szűkülő piacért küzdöttek.

Az eddigi adatok a föld nagysága alapján differenciálták a társadalmat. Ezek pedig a termés mennyisége (jövedelem), a földminőség (tized, földvagyon), háziipari tevékenység és az egyéb terhek, például a hadiadó kalkulálása nélkül megtévesztők lehetnek. Az utóbbit például a muszlimok nem fizették, ellenben a hivatalok zömét ők viselték, ami bevételi forrást jelentett. A tized alapján a termés értéke még becsülhető, mennyisége már nehezebben, a hozzá tartozó föld (hozam) pedig még kevésbé. Ezért csak olyan kijelentések tehetők, hogy a török földműves társadalom három kazában (a II. 74. táblázatban említettek közül) több földet birtokolt, mint létszamarányából következne, de ezek sok esetben átlagértékekből kalkulált (tized vagy vetett gabona alapján számolt) számítások. Egy, az eltérő etnikumú népcsoport-

II. 22. ábra.

A szilisztriai és sumeni kaza nemzetiségeinek társadalmi megoszlása a vagyonadó (vergi) alapján

Adatok: Draganova, Sl.: De la production agricole i. m.

tok társadalmi tagozódását a földjövedelem, a föld értéke (vagyonadó bevezetése után), illetve más adófajták (jövedelemadók, mint a temetuat, vagy elődje, a vergi) alapján vizsgálat viszont segíthet eligazodni ebben a kérdésben (II. 22. ábra).

A szilisztriai kazában például egyértelmű, hogy a török földművesek voltak gazdagabbak, erre nemcsak a birtokok megoszlása utal (a bolgár gazdák fele 5 ha-nál kisebb birtokkal rendelkezett itt és a sumeni kazában is), hanem az is, hogy a törökök több gabonát termesztettek, mint a bolgárok, noha kevesebb gazdaságuk volt (II. 75–76. táblázat). Így a törökök esetében az egy gazdaságra eső termelés is magasabb volt. A bolgárok esetében a termés 33%-át adták a 100 kévénél nagyobb eredménnyel záró gazdaságok (15%), a törökök esetében a 100 kéve feletti eredményt mutató gazdák (50%) a termés háromnegyedét adták. Ha a nagybirtokokat (150 kéve gabona felett) leszámítjuk, a bolgárok akkor is szegényebbek voltak: 50 kéve alatti eredményt produkált a bolgár gazdaságok 50%-a (bolgár) termés 24%-át adva, a törökök esetében csak a gazdaságok 18%-a produkált 50 kévével kevesebbet (5% a termelt gabonából). A sumeni kazában viszont már a bolgárok voltak módosabbak, szintén annak köszönhetően, hogy nagybirtokosai voltak (800 kéve termés felett a gazdaságok 30%-a, míg a törököknél 8%). Őket leszámítva a földbirtok-struktúra megegyezett a két népcsoport esetében, de az egy gazdaságra jutó termelés nem: a 400 kévével kevesebbet adó gazdaságok aránya a bolgároknál körülbelül 45%, a törököknél 55%, ami a termés 12 és 26%-át tette ki.

Draganova sumeni és szilisztriai kazákra vonatkozó kutatásaiból az is egyértelműsíthető, hogy a bolgárok által fizetett egy főre eső vergi (vagyonadó) nem volt kisebb, mint a törököké az 1860-as években. Nemcsak az átlagos adóra volt ez érvényes, hanem a muszlimok és bolgárok társadalmi struktúrája is hasonlóan mu-

II. 75. táblázat.

A bolgár és török gazdák vagyoni különbségei a szilisztriai kazában
(kévében megadva)

Szilisztria (kévé gabona)	Bolgár gazdák (265)	Török gazdák (147)	Összes gabona		Termésből való részesedés		Egy bolgár gazdára jutó gabona	Egy török gazdára jutó gabona
	%		bolgár	török	bolgárok (%)	törökök (%)		
0–50	54	18	5 138	1 222	24	5	36	47
50–100	32	33	8 926	4 642	42	20	106	95
100–150	12	19	5 462	4 400	26	19	176	157
150 felett	3	30	1 792	13 000	8	56	224	295
Összesen	100	100	21 318	23 264	100	100	80	158

II. 76. táblázat.

A bolgár és török gazdák vagyoni különbségei a sumeni kazában földjövedelem
alapján, 1870 körül

Sumen (kévé gabona)	Bolgár gazdák (608)	Török gazdák (269)	Összes termés		Termésből való részesedés (%)		Egy gazdaságra	
	%		bolgár	török	bolgárok (493 500)	törökök (151 000)	bolgár	török
0–200	29	29	22 600	12 000	5	8	127	156
200–400	15	24	35 200	27 700	7	18	383	426
400–600	16	20	65 500	36 000	13	24	655	667
600–800	10	19	53 100	45 800	11	30	870	898
800–1000	7	4	46 700	12 500	9	8	1139	1136
1000–1500	12	3	111 400	13 000	23	9	1547	1444
1500–2000	6	1	68 600	4 000	14	3	1960	2000
2000 felett	5	0	90 400	0	18	0	3117	–
Összesen	100	100	493 500	151 000	100	100	812	561

Draganova, Sl.: De la production agricole i. m. alapján módosítva.

tatkozott. Mindkét csoportból 44% fizetett kevesebbet évi 50 kurusnál (10 frank) a sumeni kazában. A két kaza török lakosságának 10%-a nem fizetett vergit, tehát jövedelmet termelő vagyona aligha lehetett, a bolgároknál ez elenyésző volt, a középréteg ugyanakkor a sumeni kazában a törökök esetében erősebb. A sumeni és szilisztriai kazában az összlakosság 43%-a fizetett 40 grosnál kevesebb vergit, 50%-a 40–100 gros között, 100 gros felett 6%, ugyanakkor, ha csak a bolgárokat nézzük, ez utóbbi érték 16%.⁶⁴⁷ A bolgárok bevételei a Draganova által vizsgált kazákban felülmúlták a törököké az 1860-as években, s a bevételek tendenciózan kelet felé csökkentek.

A sumeni kaza adófizetőinek etnikum, korcsoport és foglalkozás szerinti vizsgálata alapján a következők szögezhetők le (II. 77. táblázat): az egy adófizetőre jutó

⁶⁴⁷ Draganova, Szl.: Imustesztvena i szocialna sztruktura i. m. 98–101.

II. 77. táblázat.

A sumeni kazában temetuat adót fizetők életkor és nemzetiség szerinti megoszlása

Életkor	Sumeni kaza, bolgár			Sumeni kaza, törökök		
	összes temetuat (piaszter)	temetuatot fizetők	egy adózóra jut	összes temetuat (piaszter)	temetuatot fizetők	egy adózóra jut
15–19	1083	65	16,66	1685	172	9,80
20–24	1169	73	16,01	2503	227	11,03
25–29	1129	68	16,60	1566	135	11,60
30–34	939	47	19,98	849	75	11,32
35–39	385	26	14,81	629	48	13,10
40–44	156	11	14,18	415	39	10,64
45–49	171	7	24,43	52	5	10,40
50–54	130	5	26,00	21	2	10,50
Összesen	5244	305	17,19	7857	716	10,97

temetuat (jövedelemadó) a bolgároknál és az idősebb bolgároknál általában véve magasabb. A törökök között nagyobb arányban voltak bérből és fizetésből élők, közöttük nem dívott a bérmunka, és a foglalkozások jövedelemadójának értéke is kisebb értéket ért el, mint a bolgároknál. Míg a bolgároknál a 19 év alatti keresők gyakran csak segéd munkások voltak, a törököknél önálló egzisztenciának számítottak.⁶⁴⁸

A sumeni kaza négy, részletesen megvizsgált falvának 289 gazdaságára 878 férfi jutott ugyan, de csak 419 volt 15-59 év közötti (adózó). Közülük is csak 220 önálló földműves, negyedük (108 fő) pedig mezőgazdasági bérmunkás volt. Azaz egy gazdaságra átlagosan egy felnőtt férfi is alig jutott, így munkaerőhiány alakult ki (a sok csiflik miatt sokan a nagybirtokokat művelték: a sumeni kazában 100 ezer dönüm csiflik volt a 150 ezer dönüm paraszti föld mellett). Nem is meglepő, hogy itt a földek zöme 10 ha alatt volt, hiszen egy munkáskez ennél többet megművelni nem tudott, másrészt volt lehetőség a mezőgazdasági bérmunkára. A munkaerőhiány és a mezőgazdasági bérmunka miatt persze az ipar vagy tercier szektor nyújtotta többletjövedelem is ritka volt. A háziipar és a tercier szektor csak kevés esetben biztosította az önálló megélhetést: a 419 férfi között 7 kovács, 6 kereskedő és iparos, 12 juhász és bojtár, 9 katona és 4 pap volt (összesen 10%).⁶⁴⁹ A papok és a katonák például mindannyian 3 ha feletti földdel rendelkeztek, még a kereskedőknek is jutott egy kis földdarab, egyedül a kovácsok zömének nem volt szüksége (vagy ideje) földművelésre.

648 A 16 gros adó 500 gros bevételt feltételez (vö. II. 79. táblázat). A szilisztriai kazában viszont a temetuat értéke korcsoporttól függően a 200 kurus/főt is elérte, ráadásul a törökök fizettek többet, igaz, a temetuatot fizetők aránya alig lépte túl a 10%-ot (417/3000), ami rurális társadalomra utal (6000 gros bevétel). Megfigyelhetők a regionális különbségek a foglalkozásszerkezetben is: az iparosok-vállalkozók újszerű jelenségnek számítottak a szilisztriai kazában, hiszen 35 éves kor felett elvéve fordultak elő, míg például a sumeni kazában 40–50 éves kor között heten is ezt a foglalkozást választották. Ez utóbbi jelenség vélhetően a piaci viszonyok közti különbséggel magyarázható, azzal, hogy a szilisztriai kazába csak ekkor kezdtek begyűrizni azok a jelenségek, melyek a fejlettebb és gazdagabb sumeni kazában megszokott jelenségnek számítottak.

649 *Dimitrov, Sztr.*: Za klaszovoto razszloenie i. m. 244.

II. 78. táblázat.

Regionális különbségek a terméseredményekben: egy adózóra jutó tized értéke, 1870 körül

Terület	Adózó	Tized (gros)	Egy adófizetőre jutó tized (gros)
Szófia kaza	23 666	2 185 000	92,33
Niš kaza	15 337	1 323 000	86,26
Vidin és Belogradcsik kaza	23 600	2 710 000	114,83
Orjahovo kaza	9 657	1 900 000	196,75
Szevlievo kaza	7 040	818 700	116,29
Lovecs kaza	16 476	1 326 000	80,48
Oszmanpazar kaza	1 595	415 600	260,56
Vráca kaza	11 051	1 062 000	96,10

Draganova, Szl.: Materiali za Dunavskija vilaet i. m. alapján saját számítás. A termés ennek kb. 8-szorosa.

Az egy adófizetőre eső tized alapján a kazánkénti regionális különbségek is kirajzolódnak, megbízhatóbban, mintha a földbirtoknagyság alapján vonnánk le következtetéseket: a szilisztriai kazában például a földek nagyobbak voltak, de a terméseredmények kisebbek (II. 78. táblázat), Niš szegényebb volt, mint Orjahovo.

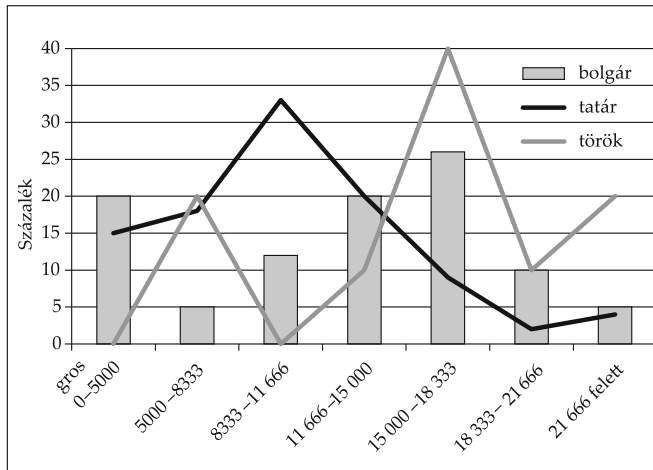
Még ennél kisebb vizsgálati szintet is választhatunk, egy kazán belül vizsgálva a falvak sajátosságait, vagy egy falusi környezetet választva az egyes egyének megélhetéséről is képet kapunk (II. 79. táblázat). A befizetett egyenes adókat tekintve a törökök–tatárok és bolgárok között látszólag nem volt nagy különbség: a vegyes lakosságú Kotes faluban (sumeni okrug) a körülbelül 40 bolgár háztartás átlagosan 52 gros ingatlan (föld és ház) és foglalkozási adót fizetett, míg a 80 muszlim család 45 grost. A két mintás t-próba eredménye szintén megerősítette a vélekedést $p = 0,05$ szignifikanciaszinten.⁶⁵⁰ Ugyanakkor ha a hadiadó értékét hozzátesszük a keresztények adózási kötelezettségeihez, akkor a különbség a két felekezet terhei között már jelentős a két mintás t-próba tanúsága szerint. Megvizsgálva a temetuat (jövedelemadó) gyakoriságát, szintén azt mondhatjuk, hogy mindkét felekezetenél gyakori bevételi forrás volt: a muszlimok (cigányok nélkül) 80%-a, a keresztények 90%-a élt ezzel a lehetőséggel. Jelentős különbségek nem voltak a népcsoportok között az adóalap nagyságát illetően – a törököké kicsit nagyobb, a tatároké kisebb volt a bolgárokénál.

Több helyütt is érvényes, hogy a muszlim földbirtokok átlagos nagysága nem haladta meg a bolgárokét. Kotesben is így volt. De az átlag nem minden

650 Más az eredmény, ha a muszlim közösséget összetevőire bontjuk. A két mintás t-próba során a 46 szabadsági fokkal rendelkező rendszerben a t értéke 1,3–1,4 között mozgott minden II. 79. táblázatban feltüntetett változónál bolgár–török viszonylatban, kivéve a temetuat adóalapját, ahol ez 33 szabadsági foknál 0,65 volt. Bolgár–tatár viszonylatban 108 szabadsági foknál a t értéke 2,3–2,5 volt, kivéve a föld nagyságát, ahol ez 1,8 és a temetuat adóalapját, ahol ez 71 szabadsági fokon 1,2-es értéket ért el. Bolgár–tatár viszonylatban $t = 1,98$ feletti értéknél már szignifikáns különbség volt mérhető a két csoport között, azaz $p = 0,05$ -nél 5% esély van arra, hogy a nullhipotézist (nincs különbség) úgy vetem el, hogy közben az igaz. Tehát a bolgárok szignifikánsan több földdel rendelkeztek, mint a tatárok és több temetuatot is fizettek.

II. 23. ábra.

Vagyonmegoszlás és vagyoni különbségek (föld és ház) nemzetiségek szerint
Kötes faluban, 1870 körül

Draganova, Szl.: Materiali za Dunavszkija vilает i. m. alapján.

esetben reprezentatív. S ha elkülönítjük a muszlimokon belül a tatárokat és a törököket, továbbá megvizsgáljuk a társadalmak belső rétegződését, akkor jelentős különbségek mutathatók ki lokálisan (II. 23–24. ábra) és regionálisan is (a törökök birtoka és birtokuk értéke szignifikánsan nagyobb volt, a tatároké kisebb a bolgárokénál) (II. 73. és 74. táblázat).

Északkelet-Bulgáriában a muszlimok és a bolgárok földbirtokainak nagyság szerinti megoszlása hasonló volt. Dél-Bulgária földbirtokviszonyai viszont jelentősen különböztek Északkelet-Bulgáriától, noha a bolgárok és törökök birtokmegoszlása között jelentős különbség nem volt. A muszlim lakosság 70%-a 3 ha-nál kisebb birtokkal rendelkezett, a bolgárok esetében ez „csak” 60% volt. (A földminőség és a művelési technika ismeretének hiányában viszont a jövedelmi különbségekről nem kaphatunk képet.) Ez a regionális kép is mutat lokális sajátosságokat, hiszen Jambol bolgárjai lényegesen nagyobb birtokkal és kevésbé osztályozott társadalm szerkezettel voltak jellemezhetőek, mint például Ihtimán muszlim lakossága (II. 74. táblázat).

Északkelet-Bulgáriával szemben Északnyugat-Bulgária homogénebb képet mutatott, s ez nemcsak az etnikai szerkezetre, de a földvagyonra is érvényes volt: az előbbi esetben a földek 66%-a, a berkovicai kazában viszont csak 25%-a volt muszlim kézen.⁶⁵¹ 1870 körül a berkovicai körzet viszonylag kis népsűrűségű, etnikailag

651 Draganova, Szl.: Berkovszkoto szelo i. m. 7. Némi felülreprezentáltság a muszlimok esetében megfigyelhető, mert a berkovicai muszlimok aránya a 20%-ot nem érte el. Viszont a berkovicai régióban a 42 ezer dönüm muszlim kézen lévő földből csak 17% volt nagybirtok (500 dönüm feletti), s ha ezeket leszámítjuk, akkor a muszlimok birtokai átlagméretüket tekintve kisebbek voltak, mint a bolgár birtokok (a régió átlaga 7,5 ha).

II. 79. táblázat.

163 háztartás vagyoni és adózási adatai Kötes faluból, 1870 körül

Nemzet		Összes vagyon	Összes ingatlanadó	Ház értéke	Föld (dönüm)	Föld értéke	1 dönüm értéke	Temetuat adóalapja
		gros				gros		
Bolgárok (38)	Átlag	13 064	52	7013	54	6053	126	402
	Szórás	5 982	24	2751	36	3552	38	184
Cigányok (3)	Átlag	7 833	31	4333	32	3500		1000
	Szórás	1 528	6	577	17	1732		0
Törökök (10)	Átlag	16 095	64	8270	72	7825	109	456
	Szórás	5 777	23	2528	33	3619	3	280
Tatárok (72)	Átlag	10 407	42	5785	43	4582	122	348
	Szórás	4 632	19	2301	28	2987	43	186
Összes (123)	Átlag	11 628	47	6331	48	5285	122	392
	Szórás	5 418	22	2565	32	3339	40	217
Muszlimok összesen (82)	Átlag	11 101	45	6088	46	4988	120	364
	Szórás	5 101	21	2453	30	3233	41	203

Draganova, Sz.: Materiali za Dunavszkija vilait i. m. 242–245. (Tablica 163.) háztartásonkénti adatai alapján saját számítás. Temetuat adóalapja = adóköteles jövedelem; a jövedelm 3%-a az adó.

bolgár túlsúllyal jellemezhető terület volt. 15 hegyi, 44 félig hegyi jellegű és csak 33 síkvidéki település alkotta, ami meghatározta a mezőgazdaság sajátosságait.

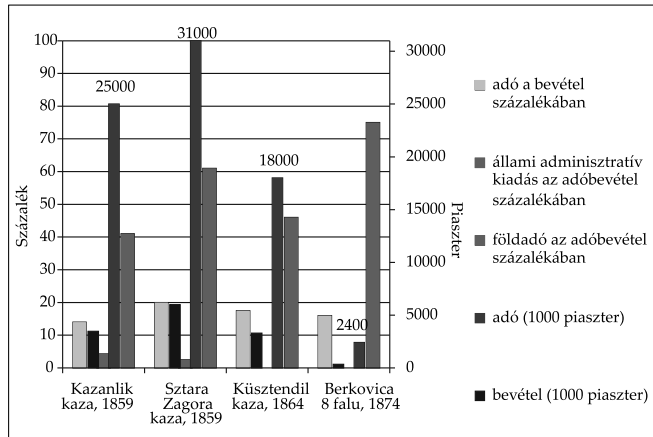
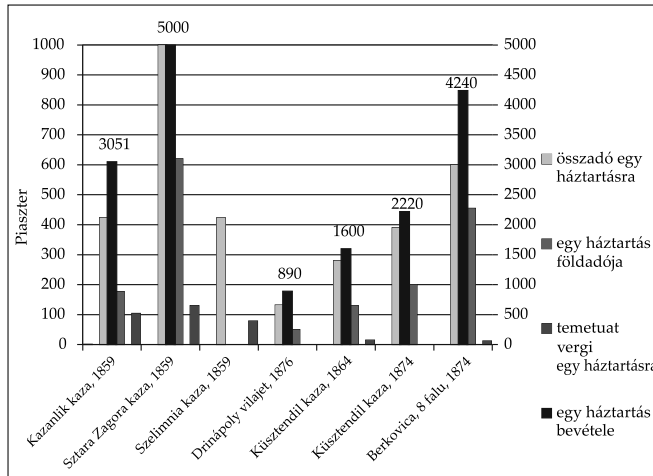
A berkovicai régió – társadalmának földbirtoknagyság alapján történő minősítése alapján – nem volt gazdag a többi északbolgár kazával összevetve (II. 18–20. ábra).⁶⁵² A bolgár és török földek területegységre jutó értéke (és így minősége) egyforma volt, körülbelül 90 gros/dönüm, a kis- és a nagybirtok dönümje volt valamivel drágább az átlagnál (közel 100 gros). Kiegyensúlyozottabb szerkezetet a bolgár társadalom mutatott, mert a földterület és a birtoknagyság százalékos megoszlása itt állt a legközelebb egymáshoz. *Nem meglepő módon a szántófölddel nem rendelkezők állatállománya igen nagy volt – ez azt is jelenti, hogy nem feltétlenül a legszegényebbek voltak, s igazából az 1–3 ha közötti birtokok rendelkeztek viszonylag kevés állattal.*⁶⁵³ Emiatt a földnélküliek és 1–3 ha közötti földbirtokkal rendelkezők között nagy vagyoni különbség nem tételezhető fel (a további statisztikákban tehát gyakran összevonva kerültek feltüntetésre ezek a rétegek). Az egy bolgár háztartásra jutó föld átlagértéke regionális összevetésben (a nagyobb átlagos birtokméret – az állattartás helyigénye miatt) viszonylag nagy volt (8000 vs. átlagos 4500 gros, vö. II. 79. táblázat). A 2 ha alatti birtokok átlagos értéke (állatok, ház, termény és eszköz-

652 Draganova a kategóriahatárokat 0–5 ha, 5–15 ha, 15–30 ha és 30 ha feletti értékeknél húzta meg, addig az összevetésben ábrázolt (II. 74. táblázat) többi kazában ezek a határok: 0–3 ha (szegény), 3–10 ha, 10–15 ha, 15 ha felett (gazdag), mivel számításai alapján itt a körülbelül feleakkora birtoknagyság éppen annyi jövedelmet termelt, mint a berkovicai kaza nagyobb birtoktestei (melyek pedig hektáronként 800 kg feletti termésátlaggal rendelkeztek, jobban, mint a küsztdendili).

653 Az 50–150 dekár közti földek, noha az állattartással foglalkozó gazdaságok 20%-át (449) tömörítették csak a berkovicai kazában, a juh- és kecskeállomány felével (35 ezer állat) rendelkeztek.

II. 24. a) és b) ábra.

Adóbevételek és jövedelmek regionális és egy háztartásra jut különbségei bolgár kazákban, 1859–1876

A felső ábrán az egy háztartás bevétele a jobb tengelyen ábrázolva, a többihez a bal oldali skála tartozik. Alul az adó és a bevétel a jobb oldali skálán mérendő.

Poyet, C. F.: Lettre du docteur Poyet à la Société de géographie contenant la description du district d'Isimnia. Bulletin de la Société de géographie. IVe série. Tome 18. Année 1859. Paris, 21–45.; Poyet, C. F.: IIIe lettre du docteur Poyet à la Société de géographie contenant la description de Quezanlik Turquie d'Europe (Thrace). Bulletin de la Société de géographie. IVe série. Tome 18. Année 1859. Paris, 179–200.; Poyet, C. F.: IIe lettre du docteur Poyet à la Société de géographie contenant la description du kaza de Eski-Zagra (Bulgarie). Bulletin de la Société de géographie. IVe série. Tome 18. Année 1859. Paris, 145–179.; A census of Adrianople. The Geographical Magazine. Vol. III. London, 1876. 310.; Mihov, N.: Naszelenieto na Turcija i Balgarija prez XVIII i XIX vek. II. Szófia, 1924. és Draganova adatai alapján saját számítás.

zök nélkül) csak a földet figyelembe véve 1200 gros, 2–3 ha között 2500 gros, 3–5 ha között 4000 gros volt, 5–7,5 ha között pedig 8000 gros (Plevenben ez 1840-ben a konjunktúra előtt rendre 130, 350, 400 és 600 piaszter volt). Az átlagosan 76 dekár méretű berkovicai gazdaság viszont nem volt jellemző az egész országra. Dél-Bul-

gáriában egészen kicsi átlagos birtoknagysággal találkozhatunk: Rupcsosz 13, a hegyvidéki Karlovó 15, Kotel 20, Csirpan 29 dekáros átlagos birtoknagysággal volt jellemezhető, Szliven már 49, Sztara Zagora 50, Burgasz 71, Jambol lakossága pedig háztartásonként 184 dekárt művelt.⁶⁵⁴ Ugyanakkor éppen Dél-Bulgáriára volt jellemző a nagybirtok koncentrációjának előrehaladott állapota és a társadalom differenciáltsága, osztályozottabb jellege. Berkovicában csak a földek 7%-a volt nagyobb, mint 300 dekár (Északkelet-Bulgáriában ez 10% volt), Délnyugat-Bulgáriában a bolgár tulajdonban lévő földek 13%-a, a muszlim kézen lévő birtokok 37%-a volt nagyobb, mint 200 uvrat (350 dönüm) 1870 körül. (Ez viszont még nem jelenti azt, hogy a nagybirtokosok zöme muszlim volt itt, csupán azt, hogy saját társadalmukon belül többen voltak gazdagabbak, mint a bolgárok.)

Ha a földbirtok nagysága szerint osztályozzuk a társadalmat, akkor Északnyugat-Bulgáriára a bolgár parasztság számára kedvezőbb kép jellemző. A muszlim-török társadalom igen differenciált volt, a *II. 20. ábra* 3 móduszt mutatott, míg a bolgár társadalm szerkezet jóval kiegyenlítettebb.

A berkovicai kazában a bolgárok házai átlagosan 3700 grost értek, a törököké ennek 60%-át, a cserkeszeké pedig csupán ötödét. Összevetve Todorov 4144 városi házának értékével (*II. 26. és II. 30. ábra*), vidéken a szegényes házak aránya kisebb volt – igaz, az igazán gazdag házaké is. A berkovicai kazában a házak 11%-a ért kevesebbet 1000 grosnál, a városokban viszont 15%, de más falvakban, így például Kötesben csak 1%. 2000–5000 gros közötti értékkel viszont vidéken 56% bírt, míg a városokban 38%.⁶⁵⁵ A házak átlagértéke Berkovicában 3500 gros volt, míg a sumeni kazában 5200 gros, a tatár–bolgár–török–cigány Kötes faluban 6300 gros, s a 4144 városi ház esetében is 5050 gros. A városokkal való vagyoni összevetésben ez még nem feltétlenül jelentett vagyoni hátrányt, hiszen vidéken az ingatlanvagyon jelentősebb része volt föld, mely kompenzálta az alacsonyabb (de kiegyensúlyozottabb) házárat, arról nem is beszélve, hogy ugyanaz a ház vidéken és városban más értékkel bírt. A berkovicai kazában a házak értéke a vagyonadó alapjának csak 31%-át tette ki, míg a ruszei és sumeni kazában (vidéken) ez 45–50% volt, s Kötesben is 6300 gros (ház) mellett az átlagos földérték 5500 gros volt. Az ingatlanvagyon alapján a berkovicai kaza nem tekinthető szegénynek (3500 + 8000 gros/háztartás), és a vagyon zömét a föld tette ki (*II. 80. táblázat*).

A vagyon értéke azonban csak egy tényező. Hogy a berkovicai kaza nem volt túl gazdag, azt inkább bizonyítja, hogy a dekáronkénti bevétel itt még 1923-ban is csak 231 leva, míg a sumeni kazában 413, a ruszeiben 424, a razgradiban 515 leva.⁶⁵⁶ 1870 körül Berkovica környékén 80 kg/dekár (dönüm) felett volt a gabona termésátalaga, ami szintén nem kiugró érték. Mindez viszont egy fontos módszertani problémaként hívja fel a figyelmet, ami áttételesen az 1878 után a bolgár gazdaság termelékenységéről és fejlődésének sebességéről szóló vitákhoz kapcsolódik. Palairet és Berov ellentétét, hogy 1 dekáron 50 vagy 100 kg volt-e az átlagos gabonatermés, és így 1878 után csökkenés vagy növekedés mérhető a bolgár mezőgazdaság teljesítményében, részben úgy lehet feloldani, hogy ez régiófüggő: a küsztendili kazában

654 *Berov Lj.*: Ikonomikata na balgarszkite zemi i. m.

655 *Draganova, Szl.*: Berkovszkoto szelo i. m. 35–37.

656 Uo. 73.

II. 80. táblázat.

Ingatlanok átlagértéke a berkovicai kazában, 1870

Berkovicai kaza	Darab	Érték	Átlagérték
Malom	218	1 285 000	5 894
Kunyhó	115	134 000	1 165
Hán (fogadó)	7	71 000	10 143
Kocsmá	21	105 000	5 000
Kávézó	2	4 500	2 250
Bolt	2	6 000	3 000
Összesen	612	1 929 000	3 152

II. 81. táblázat.

A területegységre jutó mezőgazdasági bevételek 1861-ben a nagy „ugrás” előtt három berkovicai faluban

Terület	Föld (dönüm)	Összes mezőgazdasági termelés értéke (1000 gros)			Bevétel egy dönüm földből (gros)		
		1861	1862	1863	1861	1862	1863
Szarbljan	2540	46	47	64,0	18	18,5	25,4
Bokilovci	4252	51	53	70,5	12	12,4	16,5
Dalgi dol	6000	36	42	43,0	6	7	7

Az adókulcs nem növekedett ekkor, az állatállomány utáni tized viszont pénzbelivé vált.

Draganova, Szl.: Berkovszkoto szelo i. m. 65.

még 1874-ben is 60 kg alatt maradt a dekáronkénti termés hozam, Szilisztra környékén viszont 100 kg felett volt, Pleven vidékén pedig már 1840 körül meghaladta az 50 kg-ot az éves gabonatermés. Ez nyilván jelentkezett a tized mennyiségében is, mely szintén regionális differenciákat mutatott, mint azt Draganova alapadataiból kiszámítottuk. Észak-Bulgáriában 1870 után 1 dekár föld jövedelme 54 gros volt, ebből 8 gros (14%) származott állati termékekből.⁶⁵⁷ Bulgária ezen része még a kétnyomásos (legeltetéses) földművelés fázisában volt, s – az ugar arányának csökkenése alapján – 1900 körül éri el a háromnyomásos földművelés elterjedését. Az ugar csökkenése viszont az állatállomány háttérbe szorulását is eredményezte. Végeredményben a Palairt által használt statisztika, mely 100 kg-os dekáronkénti termésátlaggal számol, országosan nem jelent nagy eltérést a tényleges értéktől, de a régiók közötti különbség mégis számos gazdasági folyamatot indukált (túlnépesedés hamarabb bekövetkezik, migráció, másodlagos foglalkozások).⁶⁵⁸

657 1840 körül Pleven környékén egy 5 ha-os birtok úgy termelt 1 t gabonát, hogy valójában a terület fele ugar volt. Ez tehát 2,5 ha-ra 1 tonna, azaz hektáronként 400 kg!

658 A helyi gabonaárak egy további problémára is rávilágítanak: 1872-ben Berkovica térségében a gabona kiléje (a berkovicai kile 20 oka volt) 23–27 gros volt, ugyanekkor Michoff szerint Várnában egy kile (itt 60 oka volt) 80–105 grosért kelt el. Ebből következően a berkovicai parasztok áron alul, 3–8 grossal olcsóbban voltak kénytelenek eladni gabonájukat (berkovicai) kiléként, mint

II. 82. táblázat.

A berkovicai falvak jövedelem- és adóviszonyai (gros, %)

Kategória	Szarbljan	Cerovene	8 falu
Ház	33	165	570
Föld, dönüm	2 933	15 000	47 484
Növénytermesztés és állattenyésztés bevétele	153 000	664 000	2 170 000
<i>Egy háztartásra jutó mezőgazdasági bevétel</i>	<i>4 640</i>	<i>4 020</i>	<i>3 800</i>
Egy dönümmre jut (zárójelben: állattartás)	52 (12)	44 (11)	45
Egy házra jutó dönüm	89	91	83
Temetuat jellegű jövedelem (adóalap)	6 000	104 000	225 000
E jövedelmek aránya a bevételből, %	4	14	9
<i>Egy háztartásra jutó temetuat jellegű bevétel</i>	<i>182</i>	<i>630</i>	<i>395 (9%)</i>
Bevételt termelő vagyon	2 400	1 350	24 500
Bruttó bevétel	161 500	770 000	2 420 000
<i>Egy háztartásra jutó bruttó összbevétel</i>	<i>4 894</i>	<i>4 667</i>	<i>4 246</i>
Egy dönümmre jutó bruttó bevétel	55	51	51
Egyenes adók összesen	23 800	105 000	342 000
Ebből tized	18 360	79 680	260 400
<i>Egy háztartásra jutó tized</i>	<i>545</i>	<i>482</i>	<i>455</i>
<i>Egy dönümmre jutó tized</i>	<i>6,1 (11%)</i>	<i>5,2</i>	<i>5,5</i>
Tized aránya az egyenes adókból, %	77	76	76
Egyenes adókból temetuat jellegű adóbevétel	180	3 120	6 750
Temetuat adó aránya, %	1	3	2
Egyenes adókból idzsar	96	54	980
Emljak (csak házak után, átlagos házárral számolva)	462	2 310	7 980
<i>Egy háztartásra jutó összes adó (katonai nélkül)</i>	<i>720</i>	<i>636</i>	<i>601</i>
Egyenes adók aránya (%) a bevételhez	14	13	14
Egy háztartás (8-9 ha) bevétele az adók után	4 170	4 030	3 650

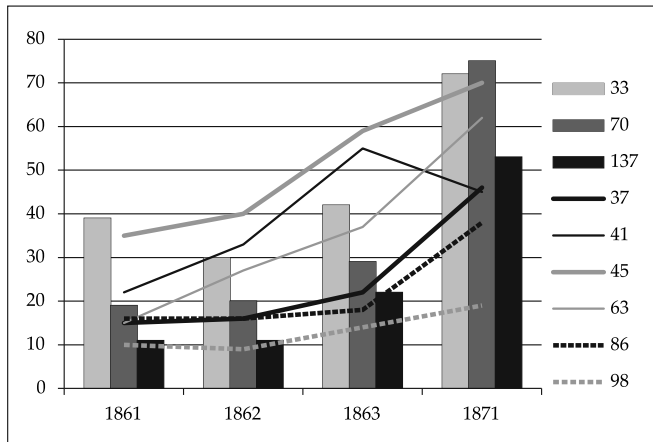
Draganova, Szl.: Berkovszkoto szelo i. m. 70–72. alapján saját gyűjtés.

Itt hívom fel a figyelmet egy másik jelenségre, mely a Midhat-éra velejárója. Az egy dekárra jutó mezőgazdasági bevételek Draganova szerint jelentősen növekedtek 1861–1871 között (II. 81. táblázat). *De egyáltalán nem biztos, hogy a fajlagos mezőgazdasági bevételek növekedése ténylegesen a terméseredmények javulását is jelentette.* Hogy ez valóban tényleges növekedés, ami a pasa modernizációs tevékeny-

a kereskedelmi központnak tekinthető Várnában (ahol pedig olcsóbb volt, mint külföldön). Az árat részben a szállítás is drágította. (100 kg gabona szállítása 100 km-re 13 gros, egy berkovicai kiléé tehát 4 gros, 200 km-re 8 gros.) Ez alapján a kereskedelmi centrumok haszna és kiterjedése is becslhető. 1866-ban Vidinben 617 ezer kile (20 okával) búza, 1,5 millió kile kukorica termett, ez alapján a kereskedők hasznát és a szállítási költségeket a búza esetében 1,8–4,8 millió piaszterre taksálhatjuk.

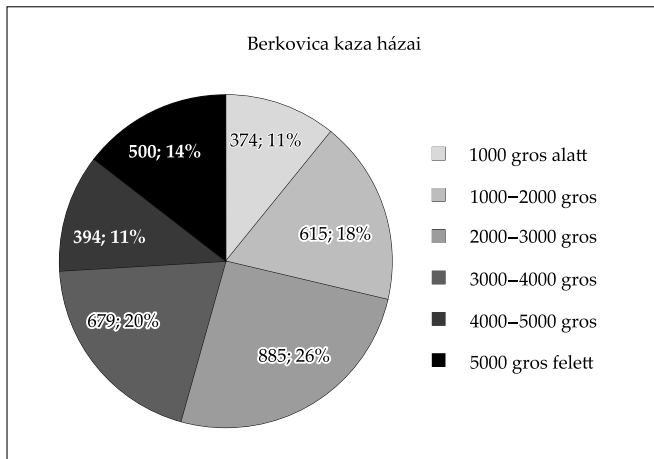
II. 25. ábra.

Az egy dönümmre jutó földbevételek (gros) növekedése a berkovicai kazában eltérő birtoknagyság (dönüm) esetén, 1861–1871

II. 26. ábra.

Házak érték szerinti megoszlása a berkovicai kazában, 1870 körül

ségének áttételes eredménye, vagy csupán az adóösszeírások váltak pontosabbá – török adószedők esetén a bolgárok el tudták titkolni a tényleges termelést, az adóbérléssel foglalkozó Arie klán például ezért igyekezett bolgárokat alkalmazni e feladat ellátására, akik a köznép utálatának tárgyai voltak –, az bizonytalan. Miként azt sem tudni, hogy a tizedként beszédett érték a termésnek mekkora része volt az iltizám miatt, márpedig a termés becslése a tized alapján történt. (Ha például az adókulcs 10-ről 15%-ra történő növekedését figyelembe vesszük, akkor ez 50%-os adóbevétel-növekedést eredményezett, és erre jött még az adóbérlő haszna.) Tény azonban, hogy 1861-ben 16–20 gros bevétel származott a térségben

egy dönüm földből, mint a mellékelt *II. 81. táblázat* mutatja, 1871-ben viszont a régiós átlag a fent említett 54 gros volt (*II. 82. táblázat*), ami meghaladta az iltizám és az adókulcsemelés okozta adónövekedést (vö. *II. 25. ábra*). A bevételnövekedés ráadásul nemcsak a termelés nagyságától, hanem a világpiaci áraktól is függött. A beszedett tized értéke például 1871–1872-ben annak ellenére nőtt, hogy Vidinben a termés 35–40%-kal csökkent (*II. 40. táblázat*).

A növekedés függött a birtokmérettől is (*II. 25. ábra*). Az 1861–1871 közötti tizedből származó bevételnövekedés a kisbirtokokon volt nagyobb: a hektáronkénti adóbevétel tíz év alatt akár meg is duplázódhatott. Ennek viszont több mint fele az adókulcs növekedéséből és az iltizámból származott. Küszködés esetén is láttuk, hogy *öt év alatt 15–20%-nál nagyobb hozamnövekedést nem sikerült produkálni*. A nagybirtokok jövedelemnövekedése volt kisebb és abszolút értékben sem ezek adták a legnagyobb hektáronkénti hozamot, ami (abból kiindulva, hogy a gabona-ár-változások egyformán érintették az eltérő nagyságú birtokokot) arra utal, hogy *a kisbirtok területegységre vetítve termelékenységét tekintve vesényképes volt (viszont munkaerőegységre vetítve már nem)*. Másrészt az adó emelése a termelés növekedése nélkül a termelőnél maradt gabona mennyiségét abszolút értelemben is csökkenti, ami kis gazdaság esetén a megélhetési minimum alá is eshet (lásd korábbi példáinkat), ezért *a kistermelő inkább rá volt kényszerítve a termelés növelésére*.

II. 3. 2. A bolgár társadalomszerkezet a 19. században – a városi társadalom

Ha a vidéki parasztság jövedelmi viszonyait más társadalmi rétegekhez képest szeretnénk ábrázolni, akkor talán a legjobb képet a *II. 83. táblázat* nyújtja, melyből egyértelműen kiderül, hogy az 5 ha alatti birtokos bevételeit tekintve jobb helyzetben volt, mint egy ipari bérmunkás (még az adók ellenére is, melyet az ipari dolgozó esetében a gyár sokszor átvállalt, vagy eleve mentességet kapott a dolgozó), de nem volt gazdagabb, mint egy részben iparból élő „kétlaki” városi mester, ezért célszerű annak a helyzetét is megvizsgálni. (A kiadásokat, a megélhetési index alakulását a következő részfejezetben részletezzük.)

Két francia utazó, Daux és Le Play a Balkán-félszigeten járva, 1855 előtt egy átlagos, 5 tagú szamokovi (ipari) munkáscsalád (37 éves férj, 32 éves feleség, 12, 10 és 4 éves gyerekek) életkörülményeit vizsgálva meglepődve tapasztalták, hogy egy átlagos munkás itt jobban élt, mint Nyugat-Európában, ugyanis lényegesen nagyobb volt a fizetése, míg a kiadások nem voltak túlzottan magasak. Ez annak fényében, amit korábban az ipari munka csekély bérezéséről írtunk a szabad paraszti jövedelmekkel való összevetésben, mindenképpen magyarázatra szorul. Először is: a családfő nem a textiliparban, nem gyári és nem is manufaktúrális keretek között dolgozott, hanem hat hónapig kovácsként működött, tehát kisiparos volt. Nyáron más munkával foglalkozott – a balkáni viszonyokra jellemző módon az ipari megélhetés még nem vált külön a mezőgazdaságtól, így jövedelemre mindkét ágazatból szert tudott tenni a család, ez is oka a különbségnek a nyugat-európai viszonyokhoz képest. A lakás 27–30 négyzetméter, de kétszintes volt, az alsó szinten az állatok éltek, és itt kapott helyet a hombár. Az emeleten volt a

II. 83. táblázat.

Jövedelmi viszonyok bolgár földön, 1878 körül*

Társadalmi réteg (egy adófizetőre jutó érték)	Éves jövedelem (gros), 1871
50 dönüm alatti birtok tulajdonosának éves jövedelme	600–700**
50–150 dönüm földbirtok tulajdonosának évi bevétele	600–1300**
150–300 dönüm föld tulajdonosának évi jövedelme	1300–2000**
Tanár	2000
Gyalogos csendőr (1878)	2500
Iparosmester	2500–3000
Bőrcserző, kávéfőző, cipész	1000
Napszámos*** / ipari bérmunkás (napi 5–6 gros)****	600 / 800–1300

* Vö. II. 31. táblázat; ** Egy adófizető férfira számítva – maga a gazdaság ennél többet termelt, vö. II. 72. táblázat, ahol 4500 gros szerepel 5 vetett ha esetében, Északnyugat-Bulgáriában dekáronként 54 kurust számolva az 5–10 ha-os gazdaság 2000 grost jövedelmezett, továbbá vegyük figyelembe, hogy 5 ha szántó esetén 40% ugart kell figyelembe venni, illetve hogy az itteni értékek a gabonából származó bevételeken alapulnak, amelyeket az állattartás további 20%-kal emel, s ebből levonandó számos adó (tized, vergi, katonai adó), amit viszont az ipari munkás nem fizetett (láthattuk: Kűsztendil körzetében ez egy férfira 200 gros is lehetett); *** Berov szerint a napszámosmunka napi 5 grost ért (ennek 40%-a természetbeni juttatás), de max. csak fél évre szólt; **** Egy iparosmester 13, egy tanonc 8–10 grost keresett naponta (1848).

Berov, Todorov és Draganova alapján saját gyűjtés.

konyha, egy hálószoba és még egy szoba. A két francia szerint a ház értéke mindössze 141 frank (700–800 gros, a vagyon 66%-a), a gyümölcsöskert további 40 frankot ér, a tehén 64 frankot, a 6 kakas és 3 pulyka 10 frankot (állatok összesen: 18%), a kerti munkaeszközök értéke 22 frank (5%). Mindent egybevetve a család ingatlanjainak értéke: 270 frank. A család pénzvagyona 68 frank értékű ezüstpénz volt (az asszony nyakába fűzve láncként), s további 68 frankot adtak kölcsön – kamatmentesen. Ez összesen 413 frank. Ugyanakkor a család a munkaadónak tartozott 104 frankkal (még a nősüléskor – tehát 13 éve – felvett 261 frank értékű kölcsön hátralékaként), és különböző kereskedőknek 35 frankkal.⁶⁵⁹

A férj 40 napot dolgozott a földeken egy évben, 170 napot fémmegmunkálással töltött. Otthon 44 napot dolgozott, felesége 315 napot, a gyerekek pedig 56 napot. Ennek köszönhetően a földtulajdonból befolyt éves jövedelem természetben 66 frank volt, pénzben ennek harmada, 25 frank. Munkájával a férj természetben 72, pénzben 193 frankot keresett, a család többi tagja természetben keresett 42 frankot. Ez összesen 193+72+42+66+25, azaz évi 400 frank bevétel (2000 gros), fejenként 400 gros, amelynek 22% származott az ingatlan vagyonból.⁶⁶⁰

Az éves kiadás a 2 felnőttre és 3 gyerekre a következőképpen állt össze: 925 kg gabona, 38 kg zsír, 351 kg tejtermék, 172 kg hal és hús, 450 kg zöldség, ami összesen 133 frank, melyből 100 frank jelentkezett tényleges pénzbeli kiadásként. Lakhatásra költöttek további 16, ruházkodásra 62, lelki és testi szükségletekre 32 frankot (2,2 frankot orvosra a munkaadó fizetett, 14 frankot a templomnak a családfele). További 5,5 frank volt az adó, az adósságtörlesztés 5%-os kamata 5 frank,

659 Todorov, N.: Balkanszkij grad i. m. 386–388.

660 Uo.

II. 84. táblázat.

A dunai vilajet adózó városi lakosságának foglalkozási szerkezete, 1870 körül

Kategória	Önálló	%	Alkalmazott	%	Összesen	%
Kézműves-iparos	2235	61	613	27	2848	49
Kereskedő	848	23	140	6	988	17
Mezőgazdaságból élő	455	12	706	31	1161	20
Hivatalnok	86	2	–	–	86	1,5
Munkás	–	–	754, ebből tanonc 465, szolga 188	34	754	13

Todorov, N.: The Balkan Town i. m. 41.

és egy újabb hitelfelvétel (20%-os kamatra) törlesztése 7 frank, valamint még 14 frank. A kiadások összege tehát 285 frank, melyből pénzkidadás 240 frank. És ez volt tulajdonképpen a család számára a legérzékenyebb pont: bevételük ugyan meghaladta a kiadást, de a pénzbeli bevétel csak 210 frank körül volt. Az élelmezési célú kiadások a bevételek 33%-át, a kiadások 45%-át tették ki, míg 70 évvel korábban ez – igaz, föld nélküli rétegek esetében – 60–70%-ot is elérhetett. A ruházkodás részesedése a kiadásokból 25%, a lelki és egészségi szükségleteké 13%, a lakhatásé csak 6% a saját ház miatt, a hiteltörlesztés aránya 7%.

Általában a városi lakosság vagyona sem volt sokkal nagyobb az átlag falusinál a 19. század első felében sem (az ipari és mezőgazdasági konjunktúra előtt): Szpiraki, Mihail fia Bitolában 14 ezer gros vagyont halmozott fel, zömmel vagyontárgyak formájában, igaz, emellé 11 gros adósságot is hagyott örökösére. A tárgyak között a kis értékűek domináltak: szőnyeg 46 gros, 2 franciakulcs 6 gros, tepsi 7 gros, 1 oka gyapot/pamut 20 gros, üvegtál 31 gros, háza 2500 grost ért, ökrei 150 grost. A különféle örökösödési illetékek és adók viszont 600 grost tettek ki, s végeredményben az örökös csak az üres házat örökölte tehermentesen.⁶⁶¹

Végül célszerű összehasonlítani a városi létforma és a vidéki létforma sajátosságait, foglalkozási és bevételi szerkezetét – mindezt térben és időben, a régiók közti differenciákat és a változás trendjeit kiemelve. Todorov a dunai vilajetben mintegy 6 ezer városi adózó társadalmi státuszát, nemzetiségét, foglalkozását vizsgálta meg (II. 84–85. táblázat). A vizsgált személyek fele kézműiparból élt, mintegy ötödük kereskedő volt (a vizsgálatban nem szereplő későbbi fővárosban, Szófiában ekkor 6% volt a kereskedők aránya, s a 20%-ot csak 1900 körül érte el egy dinamikus szerkezetváltás eredményeképpen). 1848-ban egy iparosmester napi bére 13 gros volt, egy tanonc-munkásé 8–10 gros. 1858-ban ez napi 3 grossal megnőtt, tehát 200–300 gros lehetett a mesteremberek havi keresete (évente 2500–3000 gros).

A dunai vilajetben a városokban lakó 455, mezőgazdaságból önállóan megélő kereső fele juhász volt 1860 körül, őket a kertészek követték, a szőlősgazdák a sor végén álltak (ez inkább főállású iparosok mellékfoglalkozása volt). A 754 munkás 60%-a iparostanonc, negyede szolgáló, a tényleges ipari bér munkások száma elenyésző (40 fő) volt. A hivatalnokok aránya 1,5% volt, ami – összevetve a kialakuló

661 Turszki dokumenti i. m. IV. No. 32.

II. 85. táblázat.

Foglalkozási szerkezet a dunai vilajet főbb városaiban, 1870 körül (fő és %)

Város	Iparos-kézműves	Kereskedő	Mezőgazdaságból élők	Alkalmazott	Hivatalnok	Összes ismert	Összes adófizető
Provádija	179	72	123	65	6	445	1318
Szilisztra	767	206	115	20	25	1133	3787
Constanța	166	116	52	122	8	464	1228
Várna	221	69	102	59	16	467	7537
Sumen	264	66	70	3	15	418	1060
Város	Iparos-kézműves (%)	Kereskedő (%)	Mezőgazdasági (%)	Alkalmazott (%)	Hivatalnok (%)	Összesen (%)	Ismert az adózók %-ában
Provádija	40	16	28	15	1	100	34
Szilisztra	66	18	10	2	2	100	30
Constanța	36	25	11	26	2	100	38
Várna	47	15	22	13	3	100	6
Sumen	63	16	17	1	4	100	39

II. 86. táblázat.

Az iparosréteg megoszlása a dunai vilajet főbb városaiban (fő és %)

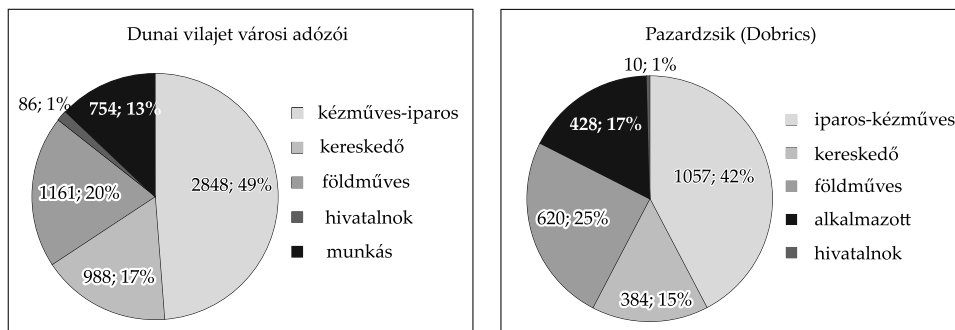
Kategória	H. Pazardzsik		Provádija		Szilisztra		Várna		Sumen	
		%		%		%		%		%
Ruházat és cipő	256	25	62	34	192	25	28	13	78	30
Élelmiszer	121	11	15	8	140	18	63	29	28	11
Építőanyag	114	11	20	11	48	6	49	22	25	10
Halászat	1	0	1	0	78	10	6	3	1	0
Fuvarozás	376	35	21	12	111	15	21	10	23	9
Vasáru	42	4	25	14	57	7	15	7	36	14
Egészségügy-higiéncia	52	5	11	8	72	10	8	4	19	7
Egyéb	76	7	20	5	49	6	17	8	52	20

Todorov, N.: Balkanszkij grad i. m. 365–367.

bolgár állam hivatalnokrétegével (1911-ben 74 ezer fő, a foglalkoztatottak 7,5%-a) –, kifejezetten kis létszámra utal, némilegi meglepő a Török Birodalomról élő bürokratizáltságot sugalló általános képünkhöz képest. A nem önálló keresők aránya 33% volt, harmaduk munkás, harmaduk mezőgazdasági munkaerő, harmaduk kereskedelmi vagy ipari alkalmazott. Mivel 4 önálló kézművesre jutott csak egy alkalmazott, ez egyértelműen céhes, kisüzemi keretekre utalt. A kereskedelemben is alárendelt volt az alkalmazottak aránya, ami az önálló kiskereskedők dominanciáját valószínűsíti.

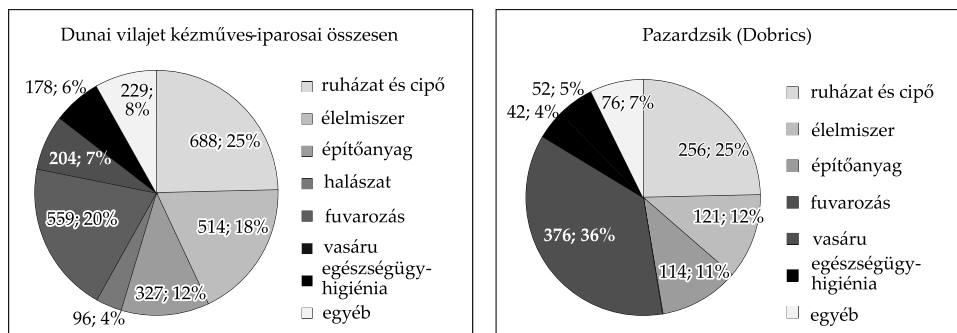
II. 27. a) és b) ábra.

Foglalkozási szerkezet a dunai vilajetben és Pazardzsikban, 1870 körül (fő és %)

II. 28. a) és b) ábra.

A kézművesek foglalkozás szerinti megoszlása a dunai vilajetben és Pazardziskban, 1870 (fő és %)

Todorov, N.: The Balkan Town i. m. 42.

Az iparosok zöme a textil- és ruházati iparban dolgozott (13–30%), ezt követték az élelmiszer-ipari dolgozók (8–29%) és az építőipari iparosok (6–29%). Helyenként kiemelkedett a fuvarozók és vasárkészítéssel foglalkozók aránya (Hadzsioglu Pazardzsik, ma: Dobrics, 35%) (II. 86. táblázat II. 28. ábra), itt a fuvarosok nagy száma összefüggésben volt a gabonatermelés helyi jelentőségével, a vasúti összeköttetés hiányával és a helyi exportkikötő, Várna közelségével. A városok között is voltak jelentős differenciák: Hadzsioglu Pazardzsik keresőinek 44%-a a földműveléssel állt kapcsolatban (még az alkalmazott munkaerő zöme is mezőgazdasági munkás volt), míg Szilisztra vagy Sumen esetében a kézművesek és kereskedők együttes aránya 64 + 16% volt. Miközben Szilisztrában a gyáripari üzemmforma lassan kiszorította a hagyományos posztósokat, H. Pazardzsikban egymás mellett élt a két forma.⁶⁶²

662 Todorov, N.: The Balkan Town i. m. 42.

II. 87. táblázat.

A kereskedők foglalkozás szerinti megoszlása a dunai vilajetben

Kategória	Önálló kereskedelmi tevékenységet űzők (a táblázat 80%-ukat tartalmazza)	%-os megoszlás	Kategória	Önálló kereskedelmi tevékenységet űzők (80%)
Szatócs-fűszeres	220	26	Ószeres	34
Boltos	82	10	Rövidáru	28
Kocsmáros	47	6	Piaci sátoros	27
Gyáros	104	12	Tojás és kakas	20
Dohánykereskedő	33	4	Egyéb	158
Lókereskedő	35	4	Összesen	848
Kereskedő	60	7		

Todorov, N.: Balkanszkijat grad i. m. 370.

II. 88. táblázat.

A városi adófizetők etnikai és foglalkozási megoszlása, 1860 körül

Adófizetők	Keresztény (%)	Muszlim (%)	Örmény (%)	Zsidó (%)	Össz. (fő)
Kézműves-iparos	38	57	3	2	2770 (= 100%)
Kereskedő	37	53	4	6	967 (= 100%)
Mezőgazdasági	44	55	1	1	1154 (= 100%)
Alkalmazott	54	43	1	1	81 (= 100%)
Hivatalnok	23	71	4	1	281 (= 100%)
Összesen	40	54	3	2	5998 (= 100%)
	Keresztény (%)	Muszlim (%)	Örmény (%)	Zsidó (%)	Összesen (%)
Kézműves-iparos	28	41	40	36	36
Kereskedő	11	14	22	41	14
Mezőgazdasági	12	5	0	0	8
Alkalmazott	44	32	22	17	36
Hivatalnok	1	2	2	1	1
Összesen	100	100	100	100	100

Todorov, N.: Balkanszkijat grad i. m. 377. alapján.

A kereskedők negyede szatócs volt, 12%-uk gyáros (II. 87. táblázat). A kereskedők nagy része több lábon állt, kereskedelmi tevékenységének eredményét pedig nemcsak a kereskedelembe forgatta vissza: Kamen kereskedő, Sztanó fia, földjéből 300 gros, 100 juhából 1000 gros, 6 dönüm szőlőjéből 90 gros, összesen 2000 gros bevétellel rendelkezett az 1860-as évek végén. Ceko, a szatócs 5 dönüm szőlőjéből 75 grost, legelőjéből 100 grost bevételezett, kereskedelmi tevékenysége viszont 1800 grost hozott. A híres textilipari mágnás, Gümüsgerdán vagyonának 20%-át tették ki a fogadók (500 ezer gros), 7%-át a házak (az ingatlanok részesedése összesen 60%), 11%-át a szántók, 6%-át a kertek. A mezőgazdasági vagyon összesen 25%-ot

II. 89. táblázat.

A pazardzsiki vásárbán megforduló árusok etnikai összetétele és áruinak értéke, 1870 körül

Kategória	Bolgár	Török	Örmény
Árus (és %)	72 (34%)	97 (46%)	29 (14%)
Áru értéke (1000 gros és %)	838 (42%)	773 (36%)	384 (18%)
Egy árusra jut (1000 gros)	12	8	13

Todorov, N.: Balkanszkijat grad i. m.

tett ki, a malmok értéke 12%-ot (viszont jövedelme 30%-át adták!), a maradék pénz volt. 4 fogadó, 10 ház (2 Isztambulban, átlagos értékük 15 ezer gros) volt a tulajdonában.⁶⁶³

A kereskedők részéről a század első felében még teljesen természetes volt, hogy a kölcsönzés mellett földbe, ingatlanba fektettek, ami biztosabb és gyorsabb megtérülést hozónak bizonyult, mint az ipar. Hadzsi Hriszto Racskov kereskedő gabrovói háza és két malma 36 ezer grost, 86 dönüm földje 510 grost ért. Racskov vagyonából 1827-ig 38 ezer grost adott hitelre, míg a földvásárlásai 10 ezer gros körül maradtak, noha legkevesebb 700 dekár földje volt.⁶⁶⁴

Ha megvizsgáljuk a dunai vilajetben a társadalom etnikai szerkezet szerinti rétegződését, megállapítható, hogy a muszlimok és örmények felülreprezentáltak a kézműves-iparos szakmákban, a zsidók a kereskedők között (a lakosság 2%-át kitevő népcsoport a kereskedők 6%-át adta), a városi adófizető lakosság 40%-át kitevő keresztények pedig az alkalmazottak és a mezőgazdaságból élők között. A muszlim és örmény lakosság 40%-a volt kézműves, míg a keresztényeknek csak 28%-a. Az adófizető keresztények 44%-a nem volt önálló kereső, a muszlimoknál ez csak 32% volt, az örményeknél 22%. A hivatalnokok zöme muszlim volt, akár csak Konstantinápolyban (II. 88. táblázat). A dunai vilajet városi társadalmának etnikai rétegződése a fővárosétól alapvetően nem különbözött (lásd 2. kötet),⁶⁶⁵ azaz a magasabb presztízsű szakmákban a nem keresztény, illetve nem bolgár alattvalók relatív – számarányukhoz és a társadalomstruktúrához egyaránt viszonyított – előfordulása gyakoribb volt, ami a birodalommal szemben a városokban is megnyilvánuló társadalmi elégedetlenség egyik, de nem kizárólagos oka lehetett.

Azért csak az egyik ok, mert például a vásárok regiszterei alapján a kereskedők közül nem a törökök voltak a leggazdagabbak. Hadzsioglu Pazardzsikban 1870-ben a bolgár kereskedők árujának értéke 888 ezer gros volt, a törököké 772 ezer, az örményeké 386 ezer. Az egy árusra jutó összeget nézve az örmény kereskedők voltak a leggazdagabbak, a törökök hozták a legkisebb értéket. Az árusok

663 Todorov, N.: Balkanszkijat grad i. m. 253.

664 Paskaleva, V.: A Contribution to the History of Trade in the Bulgarian Lands i. m. 27–48. Ekkoriban a föld hektárjának átlagára 150 gros volt közvetlenül a konjunktúra előtt – kb. 360 piasztér 1870-es áron, az akkori ár fele.

665 Mivel a fővárosra vonatkozó adataink a 19. század második feléből valók, ezért a kereskedelem-ben ott már megfigyelhető a bolgárok előretörése.

II. 90. táblázat.

Az önálló megélhetéssel bírók vagyoni és foglalkozás szerinti megoszlása a dunai vilajet adófizetői között, 1860 körül

Foglalkozás	500 gros alatt (%)	500–1000 gros között (%)	1000–2000 gros között (%)	2000 gros felett (%)	Összesen
Iparos-kézműves	39	45	13	1,3	2235
Kereskedő	25	38	25	10,0	848
Mezőgazdasági	57	34	5	0,4	455
Hivatalnok	53	33	12	1,2	86
Összesen	40	42	14	3,0	3911

Todorov, N.: Balkanszkijat grad i. m. 379.

34%-át kitevő bolgárok az árukészlet 42%-át adták, tehát áruik felülreprezentáltak voltak létszamarányukhoz képest (II. 89. táblázat).⁶⁶⁶

Ami az egyes foglalkozások jövedelmezőségét illeti, a bőrcserzők, kávéfőzők, cipészek 90%-a 1000 gros alatt keresett. Ugyanez az abadzsiknál 60%, a pékeknél 66%, a mészárosoknál 75%, a kovácsoknál-vasműveseknél 77% volt, ez utóbbiak tehát jobban jövedelmező foglalkozást jelentettek. Egyértelmű a kereskedők kiemelt vagyoni helyzete: 1870 körül 35%-uk keresett 1000 grosnál többet egy évben, míg az iparosoknál, hivatalnokoknál ez 15%, a földműveseknél 5% (II. 90. táblázat, II. 29. ábra). Az alkalmazottak és bérmunkások ennél szegényebbek voltak, körükben az 500 gros alatt keresők aránya 62–83% (az iparosok és a szakma nélküliek jelzik a két határt). A leggazdagabb 20 adófizető (4–60 ezer gros éves jövedelemmel) között 16 kereskedő volt (kettő gabonakereskedő), s csak egy gyáros (az is 4000 grossal). A vilajet 20 leggazdagabb lakosa közül 15 constantza-i volt, bolgár városokban öten laktak (Sumen, Várna, Szilisztra), közülük egynek szláv, egynek pedig görög neve volt. A leggazdagabb 20 ember közül csak 4 volt muszlim, viszont az első tízben 3 külföldi is akadt.⁶⁶⁷ A 2500–3000 gros közötti vagyonnal bírók (41 ember) között már csak 6 kereskedőt találunk, 3 manufaktúra-tulajdonos, gyáros is akad (további 7 gyáros bírt 3000 gros körüli jövedelemmel), de zömmel iparosok-kézművesek tartoztak ide (pék, juhász, fazekas, kovács, papucskészítő, bőrműves stb.), és voltak közöttük szép számmal olyanok is, aki nem voltak még mesteri rangban (3 *kalfa*). A mesteremberek esetében egyértelmű volt a magasabb bér és a migrációs hajlam közötti összefüggés, és volt is kereslet rájuk.⁶⁶⁸ Ez a kereskedőkre is igaz: a várnai

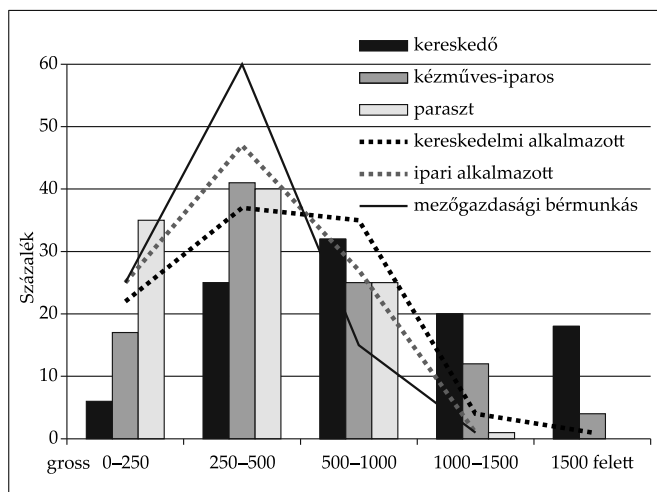
666 A pazardsziki vásárra az 1870-es évben 750 árus 2,1 millió gros értékű árut hozott, ennek 13%-át a papucsosok adták, negyedét a manufaktúrákban készült termékek, a késések és a dohánykereskedők, 150 ezer és 130 ezer gros értékben hoztak árut, a fűszeres-szatócscok az árukészlet 15%-át adták. 1000 gros alatti értékű árut az eladók hatoda hozott, 4000 gros feletti árukészlettel ugyanennyien rendelkeztek.

667 Todorov, N.: Balkanszkijat grad. i. m. 381.

668 Anasztasz pék, a janinai Jorgi fia Constantzában évi 1600 grost keresett, a Várnában dolgozó Jorgi, a piroti Sztatosz fia 2000 grost, a pazardsziki Ivancso, a drinápolyi Hriszto fia szintén 2000 grost. Ez érvényes volt a textilipari mesterekre is. A pazardsziki Doncso abadzsi, a koteli Borbán fia, évi 2000 gros bevétellel rendelkezett, a kazanliki Hrisztofor 3500 grost keresett, de Constantzában.

II. 29. ábra.

Az adófizető társadalom foglalkozás és kereset szerinti megoszlása a dunai vilajet városaiban

Beleértve a nem önálló keresőket is. Todorov alapján (361.) saját számítás.

kereskedelmi részvénytársaság 118 részvényese közül csak 15 volt várnai születésű. Constanța-ban az 1227 ismert foglalkozású adózó harmada jövevény volt már 1870 körül is, az 5000 fős Hadzsioglu Pazardzsikban (Dobrics) ez az arány 15% volt.⁶⁶⁹ Hadzsioglu Pazardzsik kazába 1868–1873 között 5500 kézműves-iparos mester és legény valamint mezőgazdasági bér munkás érkezett.⁶⁷⁰

A vagyoni állapotokról a jövedelmi viszonyokon túl a hagyatékok értéke és a lakások ára nyújthat tájékoztatást. A piaci viszonyok térhódítását jelzi, hogy a hagyatéki összeírásokban (*szidzsil*) a pénz részesedése az 1720-as 18%-ról 1800-ra 32%-ra nőtt.⁶⁷¹ Vidinben, Szófiában és Ruszében a lakosság 70%-ának kisebb volt a hagyatéki vagyona 1000 grosnál (50%-uknak 500 grosnál) a 18. század során, 15%-uk pedig 1000–2000 gros közötti vagyonnal bírt⁶⁷² (itt figyelembe veendő, hogy 1750–1800 között csökkent a piaszter értéke és így a grosé is az ezüsthöz képest) (II. 91. táblázat).

Vidin, Rusze és Szófia lakóépületeinek érték szerinti megoszlása 2700 ház alapján a következő volt a 18. század végén: 100 gros alatt 39%, 100–300 gros (500–1500 gramm ezüst) között 35%. A házak harmada rendelkezett 2 szobával, negyede 3 vagy annál több szobával a 18. század végi összesítés alapján. A három város összehasonlításából Vidin kerül ki győztesen: itt a 100 gros alatti házak részesedé-

669 Tonev, V.: Balgarszkoto csernomorie i. m. 43., 134.

670 Hrisztov, Hr.: Njakoi problemi na prehoda ot feodalizma i. m. 105.

671 Todorov, N.: Balkanszkijat grad i. m. 171. és 149. Az 1795-ben meghalt Szalih aga 5000 gros vagyont hagyott hátra, egy 1500 grost érő házat, 600 grosnyi értékű földet, mintegy 1000 gros értékű pénzt.

672 Isztorija na Balgarija i. m. Tom. 5. 66–67.

II. 91. táblázat.

Három város hagyatékainak megoszlása érték szerint, 1701–1800 (gros)

18. sz. (2079 eset)	Vidin, Szófia és Rusze vagyoni hagyatékai (%)	18. sz. (2079 eset)	Vidin, Szófia és Rusze vagyoni hagyatékai (%)
100 gros alatt	12	1000–2000	16
100–300	25	2000–3000	5
300–500	15	3000–4000	3
500–700	10	4000–5000	1
700–1000	9	5000 felett	4

Todorov, N.: Balkanszkijat grad i. m. 141–142.

se csak 20% volt, míg Ruszében 42%, Szófiában 50% felett, az 500 gros érték feletti házak aránya pedig Vidinben 27% volt, Ruszében 8%, Szófiában 15%.⁶⁷³

A 19. század elejéig csekély vagyoni gyarapodás volt mérhető: 1750-ig a házak háromnegyede ért kevesebbet 300 grosnál, 1750–1780 között viszont arányuk 55% alá esett.⁶⁷⁴ A vagyoni gyarapodás/az ingatlanok felértékelődése a 19. század második felében is folytatódott, noha az infláció miatt ekkor már korrekciók szükségessé váltak:⁶⁷⁵ 1878 körül a városi házak 33%-a volt 2000 gros érték alatt, míg 1800 előtt 66% volt 400 gros érték alatt (ez felel meg az 1870-es 2000 grosnak) (II. 30. ábra). 1000 gros feletti értékkel a házak 8%-a rendelkezett 1800-ban, 1870-ben pedig 15–28–40%. Ha azonban a házak ezüstben mért értékét a megélhetés költségeinek változásával vesszük össze, az említett gyarapodás helyett 1790–1870 között stagnálás figyelhető meg.

Falvak esetében ennél kedvezőbb mutatókkal is találkozunk 1870 táján – legalábbis a kifejezetten kis értékű házak aránya elenyésző. Berkovicában a házak közel fele 3000 gros feletti értékkel bírt 1870-ben, a városokban 1800 körül pedig 500 gros (2500 gramm ezüst) feletti értékkel alig a házak negyede rendelkezett. Elmondható, hogy a városi társadalom a házak értéke alapján osztályozottabb, mint a vidéki, mely inkább tekinthető kiegyensúlyozottnak. A falu egy gazdasági egységre jutó ingatlan vagyona esetenként lehetett magasabb, mint a városban, viszont az egy főre jutó éves jövedelem kisebb volt (3–4 ezer gros jövedelem 5–6 ezer gros értékű 5–6 ha-os földből egy háztartásra).

A ház értéke a vagyon változó hányadát tette ki. A vilajet 30 legnagyobb ingatlan vagyonával rendelkező lakosából 6 volt bolgár, 6 görög, a többi muszlim vagy zsidó. A várnai Aszker bej 675 grost kitevő vagyonából a két ház együttesen „csak” 90 ezer grost tett ki. A sumeni Velicsko szatócs 63 ezer grosnyi vagyonának viszont

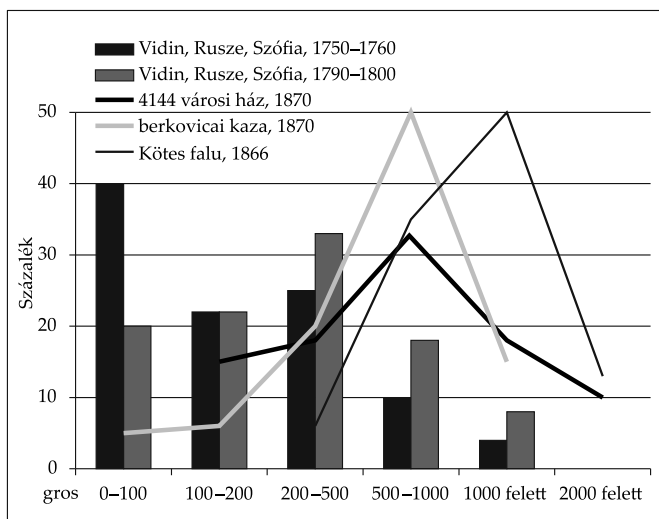
673 Todorov, N.: La différenciation de la population urbaine au XVIIIe siècle d'après des registres de cadis de Vidin, Sofia et Ruse. *Studia Balcanica* III. La ville Balkanique XVe–XIXe siècle. Szófia, 1970. 49.

674 Berov, Lj.: Ikonomiceskoto razvítie na Balgarija i. m. 160–161. és Sugar, P. F.: Southeastern Europe under Ottoman Rule i. m. 225.: 1740-ben 200 kurusig (4000 gramm ezüst) 85%, (204 ház), 200–500 kurus között 14%, 1780-ban 200 kurusig 55% (112 ház), 200–500 kurus között 29%, 1800-ban 200 kurus alatt 41% (185), 200–500 kurus között 34%. Ez utóbbi periódus valódi gazdagodást jelent, hiszen a kurus ezüsttartalma 1780–1800 között lényegesen nem változott.

675 A 18. század végén egy gros 4,8 gramm ezüsttel volt egyenértékű, 1840 körül viszont már csak 0,8 grammot, 1870-ben 1 grammot ért.

II. 30. ábra.

A házak érték és gyakoriság szerinti megoszlása városokban és falvakban, 1750–1870 között

Az árak 1780-as grosban értendőek, ez 1870-ben 5-szörös nominálértéket jelentett. Tehát 100 1780-as gros kb. 500 1870-es grosnak felel meg. 4144 városi ház, 20,8 millió gros értékben, átlag 5050 gros, Kötes falu házai (123, átlag 6300 gros), Berkovica körzet házai, átlag 3700 gros. Adatok: *Berov, Lj.: Razvitiето i. m. 161. Draganova, Szl.: Materiali za Dunavszkija vilaet i. m. alapján saját számítás, Todorov, N.: Balkanszkijat grad i. m. 410–414.*

II. 92. táblázat.

A városi házak értékének megoszlása nemzetiségek és foglalkozáscsoportok szerint, 1870 körül

Foglalkozás	Ház átlagértéke (gros)	Etnikum	Ház átlagértéke (gros)	4144 városi ház	Érték (%)
Iparos-kézműves	4800	Muszlim	4300	1000 gros alatt	2,5
Földműves	4200	Bolgár	6000	1000–2000	6,2
Kereskedő	9800	Görög	9300	2000–5000	27
Alkalmazott és munkás	3300	Örmény	8900	5000–10 000	27
Hivatalnok	4800	Zsidó	7600	10 000 gros felett	36

Draganova, Szl.: Materiali za Dunavszkija vilaet i. m. és Todorov, N.: Balkanszkijat grad i. m. 410–414. alapján számítva.

nagyobb részét tette ki a 2 ház (52 ezer gros). Mehmet efendi Lom városából 92 ezer grosnyi vagyonnal bírt, de két háza együttesen nem ért 6000 grost, miközben egy kemence sütődével 10 000 gros volt ekkor.⁶⁷⁶

⁶⁷⁶ *Todorov, N.: Balkanszkijat grad i. m. 413.*

II. 93. táblázat.

A városi ingatlan vagyon megoszlása funkció szerint, 1879 körül (%)

Ingatlan	Sumen	Várna	Szilisztra	H. Pazardzsik
Ház	71	29	53	46
Föld	8	8	10	8
Gazdasági épület	20	56	32	41

Todorov, N.: Balkanszkijat grad i. m. 409.

Az ingatlan vagyon alapján megint csak nem mondható el, hogy a muszlim lakosság általánosságban véve gazdagabb lett volna, sőt az egy házra jutó 4600 gros a régiós átlagot sem érte el, míg a bolgárok ingatlan vagyona azt meghaladta (II. 92. táblázat). Noha a házuk átlagosan a legkisebb értéket képviselte (4300 gros), a dunai vilajetben mégis a ház jellegű ingatlanvagyon 53%-a muszlim kézen volt, igaz, a keresőkből való részesedésük is 50% körüli volt. A görögök viszont csak a házak 3%-át lakták, de az ingatlan vagyonból így is 6%-kal részesedtek. Mivel az egy adófizetőre jutó ingatlan értéke és az egy adófizetőre jutó, ingatlanból származó bevételek között a korrelációs kapcsolat erőssége 0,7-es volt számításunk szerint, ez alapján tehát az, *aki nagyobb ingatlan vagyonnal rendelkezett, többet is keresett, s ez elsősorban a görögöket hozta előnybe.* A muszlim lakosság és a bolgárok között a különbség nem volt ilyen jelentős.

II. 94. táblázat.

Városok gazdagságának különbségei az egy főre jutó ingatlanok értéke és az ingatlan utáni (jövedelemből számított) járadék alapján, 1866

Város	Ingatlan értéke	Járadék	Egy adófizetőre jutó ingatlan értéke	Egy adófizetőre jutó járadék
	millió gros		gros	
Sumen	29,6	0,54	2945	54
Várna	45,0	1,40	5968	195
Szilisztra	14,8	0,20	3905	53
Pazardzsik	13,0	0,28	2300	49
Rusze	48,3	1,00	4676	97
Berkovica	3,3	0,05	1144	16
Küsztenkil	5,0	0,08	1500	24
Szófia	10,5	0,25	1550	37
Razgrad	17,0	0,13	3380	27
Szvistov	28,1	0,20	4645	35
Pleven	34,4	0,20	4420	26
Gabrovo	9,8	0,04	2964	12
Szamokov	9,9	0,14	1750	25
Összesen/átlagosan	431,0	7,10	3087	51

Todorov, N.: Balkanszkijat grad i. m. 407.

A foglalkozások szerinti minősítés szerint egyedül a kereskedők házai voltak lényegesebben értékesebbek az átlagnál, a hivatalnokok, iparosok, földművesek lakásai hasonló értéket képviseltek, egyedül az alkalmazottak és munkások lakóházai voltak szerényebbek. (Az általunk bemutatott munkáscsalád házának értéke meg sem közelítette a bolgár városi átlagot.)

Az ingatlanok jellegének gyakorisága alapján a kereskedelmi-ipari centrumok könnyen azonosíthatók: Várnában az épületek fele gazdasági jellegű volt, Sumenben viszont zömmel lakóépületekről volt szó (II. 93. táblázat). A kereskedelmi centrumokban a gazdasági épületek ára is magasabb volt: Várnában 3 bolt 190 ezer grost ért már az 1870-es években is, két további üzlet pedig 72 ezer grost. A kereskedelem koncentrációja a helyi iparostársadalom szélesedésében- vagyonosodásában is tükröződött: Várna csak 4-5-ször volt népesebb, mint Provádija, a céhek éves jövedelme mégis 10-szer annyi, 5,5 millió gros volt. A teljes vagyon pedig 13-szor több volt (3,3 millió gros vs. 45 millió gros), azaz az új összeírásban szereplő 7500 háztartásra egyenként 6000 gros jutott Várnában, Provádijában csak 2500 gros.⁶⁷⁷

Ekkoriban sem Szófia, sem a vizsgált Berkovica és Küsztendil nem tartozott a gazdag bolgár városok közé, miként az ipari centrum Gabrovo és Szamokov sem. A leggazdagabb térségnek egyértelműen a Duna mente (itt is a nagyobb városok) és Várna tűnt. Nem meglepően a mesterek, iparosok és kereskedők aránya itt és Anhialóban (48 és 31%) különösen nagy volt, ez magyarázza az ingatlanok magasabb értékét és a gazdasági jellegű épületek fölényét (II. 92–94. táblázat). (Ugyanitt a földművesek és állattartók aránya 19 és 15% volt 1878 előtt.) A dunai vilajetben a városi házak értéke 5000 gros felett volt, míg az országos átlagot mutató II. 94. táblázatban a városi ingatlanok értéke alig haladta meg a 3000 grost fejenként, ami jelentős regionális különbségekre utal. Például az ipari város, Szamokov alacsony értékű házakkal rendelkezett, ami Le Play leírása után nem is meglepő, Berkovica város házai kisebb értéket képviseltek, mint a kaza falvainak házai, s a bolgár városi átlag, 3100 gros, nem múlta felül a szegényebb berkovicai kaza vidéki házainak értékét sem.⁶⁷⁸

A főváros, Szófia lakhatási viszonyairól az átmenet és az újjászervezés időszakából igen sok értékes adat maradt fenn. 1878 augusztusából ismert a szófiai városi körzetek adóösszeírása, a lakosságsszámmal egyetemben (II. 95. táblázat). A város ekkor 6560 adófizető lakosa 87 ezer gros emljk, idzsar (ingatlanadó) és temetuat (tisztá jövedelem után fizetett adó) jellegű adót fizetett be.⁶⁷⁹ Ez aligha volt elég a szófiai önkormányzat igényeinek fedezésére, hiszen csak a tanács éves működése közel 70 ezer grost tett ki.⁶⁸⁰

Keremetli városrész adatai pontosan fennmaradtak: a kertek után 1877-ben 18 ezer grost (ráadásul ez 1873-ban még csak 6000 gros volt, tehát a kertészkedés

677 Todorov, N.: Szocialni-ikonomicseszki oblik i. m. 84.

678 Mivel a házak nagy része adóösszeírásokból vagy hagyatékokból került elő, az értékek (adóalap) tendenciózus felülbecslése nem kizárt, sőt ez még régiók közötti különbségek kialakulását is elősegítheti, de régión belüliét kevésbé: egy város lakosai ugyanúgy fizettek örökösödési illetéket és ingatlanadót, mint a falusiak 1878 előtt. A városi és falusi lakóingatlanok értékének különbségeihez vezet, hogy falu esetében a beltelek nagyobb, mint a városokban, és ez is beleszámított a házakba.

679 Szofijszkoto obstinszko upravlenie 1878–1879 i. m. Nr. 199., Nr. 200., Nr. 144. alapján számítva.

680 Uo. Nr. 6. 11.

II. 95. táblázat.

Szófia lakossága az átmeneti időkben, 1878 vége

Nemzetiség	Lakos	Ház	Bolt	Templom	Iskola	Egy házra jutó lakos	Egy iskolára jutó lakos	Egy boltra jutó lakos
Bolgár	6 560	1505	678	7	8	4,36	820	9,7
Zsidó	3 538	620	368	4	3	5,71	1179	9,6
Török	839	315	441	23	0	2,66	–	1,9
Cigány	757	159	0	0	0	4,76	–	–
Összesen	11 694	2599	1487	34	11	4,50	1063	7,9

Szofijszkoto obstinszko upravljenje 1878–1879 i. m.

gyorsan terjedt), a szénából 2400 grost adózott a 205 ház közel 700 lakója,⁶⁸¹ azaz egy főre 30 gros (6 frank), egy házra 102 gros (22 frank) adó jutott. Az állatok után fizetett beglik 5 évre 11 500 gros. Mivel azt is tudjuk, hogy Szófiában a 11 500 gros adó 2864 tehén után járt, így máris kirajzolódik előttünk egy kertészetből és kisebb részben szarvasmarhatartásból élő, cseppet sem városias, de jellegében bolgár településrészlet képe. Az biztos, hogy a gabonatermesztés alárendelt volt, mert a fejenkénti tized 1 gros volt 1877-ben. Így a mezőgazdaságból származó adó nagysága egy főre körülbelül 7 frank volt 1877-ben, hasonló, mint a felszabadulás után Kelet-Ruméliában 1885-ben (10 frank/fő volt)! Ez házanként 25 frank (125 gros).

Ha ezt összevetjük a Küsztendil környéki falvakra vonatkozó adatokkal, akkor az 1878-as szófia érték a küsztendili átlagot alulról közelíti (az itt felsorolt adókba a foglalkozások, ingatlanok után számolt adó nem értendő bele). Küsztendilben az összes adó felnőtt férfinként 100–200 gros, háztartásonként 300–700 gros, ebből a tized 50–100 gros/férfi és 130–400 gros/háztartás volt 1874-ben (II. 70. táblázat alapján). A 8 berkovicai falu háztartásonként viszont 600 grost adózott, ami 120 frank, ebből 400 gros volt a tized, s 1912-ben Kücsük Szejmen telepesei is 400–500 gros tizedet fizettek háztartásonként. A dunai vilajet egy háztartásra eső adóbevétele 350–400 gros körül volt 1867-ben, az egy háztartásra eső tized értéke 250 gros körül volt. A tized tehát jelentős szerepet játszott a városi és vidéki adózási teljesítmény differenciáiban. A szófia városi mezőgazdaság a szegényebb küsztendili kazáéval volt egyenrangú – legalábbis háborús körülmények között.

Lévén a fenti adók úgynevezett tizedjellegű adók, ezért megbecsülhető a szófia városi lakosság mezőgazdaságból származó jövedelme is, mely fejenként 300–340 gros (60–70 frank). Ez alatta marad a Palairret által 1878 előtt számított mezőgazdaság produkálta „vidéki” 200 franknak (annak harmada csupán),⁶⁸² de az 1879-es 160 franknak is, így valószínűleg más jövedelemforrások is álltak a városi

681 Uo. Nr. 199. Nr., 200. és Nr. 144. adataiból számítva.

682 Egy háztartás (Küosztendil) 4500–5000 gros mezőgazdasági jövedelmet termelt, ami egy férfira bontva 1000–1200 gros, azaz 200 frank. De ha a felnőtt nőket is a mezőgazdaságból élő népességhez vesszük, akkor ez az érték igen lecsökken, s nem éri el a fejenkénti 200 frankot, amit Palairret ír. Berkovicában 1874-ben egy 8-9 ha-os (ugarral) gazdaság 4500 grost termelt, ami 1 főre (nem egy férfira) vetítve 700 gros – 150 frank (700 g ezüst).

lakosság rendelkezésére. A temetuat, idzsar és emljak jellegű adókból 5000 gros folyt be, ami adózónként 7 grost jelentett (háztartásonként 25 gros, Küssztendilben 90, Berkovica 8 falvában 28). Ha figyelembe vesszük, hogy Bulgáriában a foglalkozások jövedelme és a bérmunka után fizetett temetuat 3%-os adókulccsal rendelkezett, az emljaké 0,5%, az idzsaré 4%, akkor a 3000 gros adóbevétel a temetuatból és 2000 az emljakból körülbelül 130 ezer gros lakossági jövedelmet feltételez, ami háztartásonként 650 gros, 130 frank, fejenként 35. Ez így összesen körülbelül 110 frank egy összeírt lakosra (2000 gros/háztartás) – még mindig nem éri el Palairt adatait. Az emljak alapján (0,5%-os adókulcs) egy ház értéke 2000 grosra (400 frank) taksálható. Ez nem számít soknak: Kötés (Kocsovo) faluban a 135 házból csak kettő ért ennél kevesebbet, az átlag 3000–4000 gros volt, de volt ház, mely 11 ezer grost ért.⁶⁸³ A háború tehát jelentősen csökkentette a jövedelmeket és a vagyon nagyságát is (illetve Keremetli nem Szófia legvagyonosabb része volt).

Ismert a legtöbb adót fizető szófiai lakosok névsora is: Georgi Trifunov hánja (fogadója) után 200 gros emljakot fizetett, ez alapján értéke 40 ezer gros, 8000 frank lehetett. Boltját 90 gros ingatlanadó megfizetésére kötelezték, összesen 517 gros jövedelemadót (100 frank, a szilisztrai duplája, a küsstendili tízszerese) adózott. Dimitrije Tahov hánja még értékesebb volt: 550 grost fizetett utána, boltja után pedig 75 grost. Janaki Tahov két hán és boltja után 590 grost adózott, Georgija Nicsov 370 grost.⁶⁸⁴ Ehhez képest a 8 berkovicai falu egy háztartásra jutó átlagos jövedelem- és vagyonadója 120 gros volt, Plocsában 180 (egy férfira 35), Cerovicában 60, Deirmen derében 70 (egy férfira 35), a háborús Szófiában egy 4 fős háztartásra 60 gros jutott (87 ezer gros 1500 háztartásra).

Ugyanakkor ne higgyük, hogy az iparos-kereskedő réteg kizárólag bolgár volt: 1878 végén Molla Ahmed bőrkikészítő (tabaknica) üzeme a várostól 721 kecskebőrt vett át kikészítésre, miután a helyi iparosok egy része elmenekült, s az iratban a további két kedvezményezett, Uzun Szulejmán és Alisa is muszlim. Hogy mekkora haszonnal dolgozhattak a bőriparban, arra rávilágít, hogy – noha 1878-ban a város éppen kényszerhelyzetben volt és mesteremberek híján maradt, ami befolyásolta az árakat és feltételeket – az 1400 bőr 13 ezer grosért kelt el, bár kikészítve már 52 ezer grost ért.⁶⁸⁵

A városi igazgatás feladata volt a rendfenntartás: ennek eszköze a csendőrség és a büntetések voltak. A rendőraltsztek (14 fő) Szófiában 1878-ban 333 grost kerestek havonta, a 126 gyalogos zsandár egyenként 208 grost, a 23 lovas rendőr szintén fejenként 333 grost kapott.⁶⁸⁶ Összesen ez körülbelül 50 ezer gros havi bért jelentett. Hogy előteremtése mekkora terhet rótt rá háborús időszakban, ezt az is mutatja, hogy Szófia beglikje (állatok után fizetett éves adója), a temetuat, emljak és idzsar adók is csak 100 ezer grost hoztak összesen.⁶⁸⁷

Büntetések (*stráfék*) szép számban fordultak elő az ideiglenes kormányzat alatt 1878-ban is: kirívó esetnek számít Ivan Ivanov, akit azért büntettek 24 gros-

683 *Draganova, Szl.*: Materiali za Dunavszkija vilaiet i. m. 242–244. Tabl. 163. Vidéken nagyobb beltelekkel.

684 Szofijiszko obstinszko upravlenie 1878–1879 i. m. Nr. 732. 477.

685 Uo. Nr. 506. 35 piaszter/db = 7 frank, 1850-ben 4 frank/kg.

686 Uo. Nr. 27–28. 18–20. Ez több mint a duplája az 1859-es Sztara Zagora-i értéknek.

687 Uo. Nr. 140. 90.

II. 96. táblázat.

Szófia város teljes kiadása, 1878 (frank)

Kiadás	Érték	%
Tanács és hivatalok	18 000	11,69
Világítás	50 000	32,47
Tűzvédelem	12 000	7,79
Tisztaság, közterületek, parkok, iskolák, hidak karbantartása	10 000	6,49
Kórház	26 400	17,14
Városi orvos	6000	3,90
Városi építész	3000	1,95

Szofijszkoto obstinszko upravlenie 1878–1879. Nr. 922. 601.

ra (5 frank), mert későn zárta be kocsmáját és illetlenül beszélt. Ez a békeidőben gyakoribb eset a háborús Szófiában kifejezetten ritka volt. Az 1878. februári szófiai büntetések zömét (7/22) azért szabták ki, mert a pékek (*furundzsik*) keletlen vagy sületlen kenyeret adtak el, s a büntetés mértéke is nagyobb volt, 50–100 gros között ingadozott. A lőfegyverrel való visszaélés e hónapban háromszor fordult elő. Az élelmezés kulcsprobléma lehetett, márciusban 10 zsidót azért büntettek meg összesen 590 grosra, mert állatorvosi engedély nélkül vágtak állatot (feketevágás). Ebben a hónapban is szabtak ki büntetést rossz kenyérért, de a járványveszély miatt sokkal komolyabban bírságolták a tisztaság hiányát: márciusban 25 embert (ebből 12 zsidót), majd újabb 26 embert bírságoltak meg 680 grosra. Augusztusban a 18 bírságból 12-t azért szabtak ki, mert a pékek nem sütöttek elég kenyeret, az élelmiszerhiány tehát továbbra is fenyegető volt.⁶⁸⁸ Noha elrettentő erejük lehetett, a büntetések valójában nem jelentettek komoly bevételt: az 1878 júliusáig ténylegesen befolyt 2900 gros elenyésző volt az összesen 261 ezer gros értékű bevételhez képest.

A károk javítása sem volt olcsó: 42 köbméter földmunka és 199 köbméter új falszakasz 838 frankba került: a földmunka köbmétere 1 frank, a falazásé 4 frank volt. Az iparosok jól jártak, ha volt, aki fizesse a rekonstrukciót. A Csernoj-mecset javítása 6400 frank volt: a földmunka köbmétere 1,5 frank, a kövezés-alapozás köbmétere 6 frankot tett ki.⁶⁸⁹ Egy ház átalakítása kórházzá 1530 frankba került, csak a 8 ablak 320 frankot tett ki.⁶⁹⁰ A 327 szófiai zsandár (egy 10–20 ezer fős városban ez nem kevés: a kazanliki kazában 1859-ben 88 fő volt létszámuk, a Sztara Zagora-iban szintén 8000 és 6000 háztartásra, 25–40 ezer emberre) felszerelése sem volt olcsó. A sapka darabja 4 frank volt (így összesen 1308 frank), a lovas rendőrök 1724 arsin posztót kaptak 2300 frankért: összességében a felszerelésük 14 ezer frank értékű volt.⁶⁹¹

688 Uo. Nr. 152. 96. alapján.

689 Uo. Nr. 284. és Nr. 286. 192.

690 Uo. 336. Nr. 595.

691 Uo. 468. Egy top posztó itt 20 frank, 100 gros, ami jelentős emelkedés Gümüsgerdán értékéhez képest. Egy zsandárra 5 arsin jutott, ami majdnem egy teljes ruha.

II. 97. táblázat.

Szófia tervezett és megvalósult bevételei és kiadásai, 1878. július 1-jéig

Bevétel (ezer gros)	Befolyt	Tervezett	Hatékonyság (%)	Kiadás (gros)	Elköltött	Július 1-ig tervezett
Ideiglenes kormányzattól átvett	52	–		Vámos fizetése	1 100	3 000
Büntetés	3	4	75	Zsandárok, márciusig: 140 gyalogos, 19 lovas, 14 altiszt	40 000	–
A kertészekről	6,4	11	58	Zsandárok, márciusban: 126 gyalogos, 20 lovas	33 960	–
A molnároktól	0	3	0	Zsandárok: április–június	66 000	–
Útjegyekből	5,7	8	71	Városi hivatalnokok fizetése	16 000	28 000
Városi vámbevétel április 11-ig	33	–	–	Utca és házak összeírása	2 000	6 000
A beglik kecskék és tehén után	1,6	1	160	Közvilágítás	4 500	12 000
Fürdő bevételei	12,7	22,2	57	Katonák elszállásolása	3 450	–
Kereskedelmi jogok eladásából	29	–	–	Szociális juttatások	3 000	6 000
Dohányeladási illeték	24,6	65	38	Városi kórház	0	60 000
Szeszilleték	19,5	35	56	3 főút lekövezése (28 ezer négyzetársin)	28 000	–
Összesen	261	376	69	Összesen	204 000	402 000

Szofijszkoto obstinszko upravljenje 1878–1879 i. m. Nr. 169. 112–114.

A menekültáradat kezelése sem lehetett egyszerű: 1878 végén Szófia térségében még mindig 6700 menekült tartózkodott (a városban így érthető a karhatalom fokozott jelenléte). A kiutalt 100 ezer oka gabona (liszt, kukorica- és búzakorpa) napi fél okás minimális fogyasztást feltételezve is csak egy hónapig volt elég – és 42 ezer grosba került (8000 frank).⁶⁹² A túzoltóság 3 db vízzel hajtott szivattyút kért, mert a meglévők nem működtek, de ehhez 3000 frankra lett volna szükség. 4 db négykerékű szekérre is szükség volt, de csak kettő állt rendelkezésre, ez továb-

⁶⁹² Uo. Nr. 492. 313. Ez tonnánként 350 gros, viszonylag olcsó!

bi 200 frank kiadást jelentett. És még sorolhatnánk, a helyreállítás és az államszervezés költségei a városi lakosságot nem kímélték. Az, hogy például a városvezetés elhatározta, hogy a tehének után 1,5 frank adót fognak beszedni ezután,⁶⁹³ noha 3000 frankra növelte a bevételt ebből a forrásból a korábbi 2200 helyett (11 ezer gros), nem mondható jelentős segítségnek, de a lakosság számára terhet jelentett. A bevételek közül a „sok kicsi sokra megy” alapon a vámbevételek, a kereskedelmi jogok eladásából származó bevételek, a közfürdők bevételei, a dohány- és a szeszilleték haladták meg az 5%-os részesedést.

Ezek után érdemes megvizsgálni a városi bevételek forrásait és felhasználását (II. 96–97. táblázat), és összevetni azt a tartományi szintű megoszlással. Az 1878-as 155 ezer frank értékű kiadások jelentős részét a közvilágítás kialakítása, a kórház megépítése és a tűzvédelem emésztette fel. A városi tanács működése nem számított jelentős tételnek, noha az elnök 18 ezer grost érő éves fizetése (1850-ben egy mufti vagy müdir is ennyit keresett) nem volt kicsi (1859-ben Sztara Zagora és Kazanlik kazában ez 40% volt). Az 1878. július 1-ig tervezett költségek mintegy 20%-át a rendvédelmi szervek kapták – ebben a kiadási oldal hasonlít az 1885-ös kelet-ruméliához, mely redukálta a fegyveres erők kiadásait a török uralom alattihoz képest (például az 1871-es dunai vagy janinai vilajetben mért 50–60%-hoz viszonyítva) –, további 10%-ot képviselt a kórház, 5%-ot a hivatalnokok fizetése.

II. 3. 3. A nem földből élő rétegek életminőségének változása

Mivel a földből és kétkezi munkájukból élők megélhetési körülményeit az előző részfejezetekben már elemeztük, itt a különböző, nem földből élő rétegek megélhetésének vizsgálatára kerül sor a nominálbér és fogyasztói árindex változása alapján, mely lehetővé teszi a reálbérindex alakulásának meghatározását. A fogyasztói árindex kalkulálásához az egyhavi élelmezés költségeit, a reálbérindexhez annak bérből való részesedését vettük figyelembe.

Berov szerint 1850 körül a táplálkozás napi 2,2 gramm ezüsttel egyenértékű grosba került (II. 98. táblázat), ezt azonban konstansnak tekintette az egész évszázad-

II. 98. táblázat.

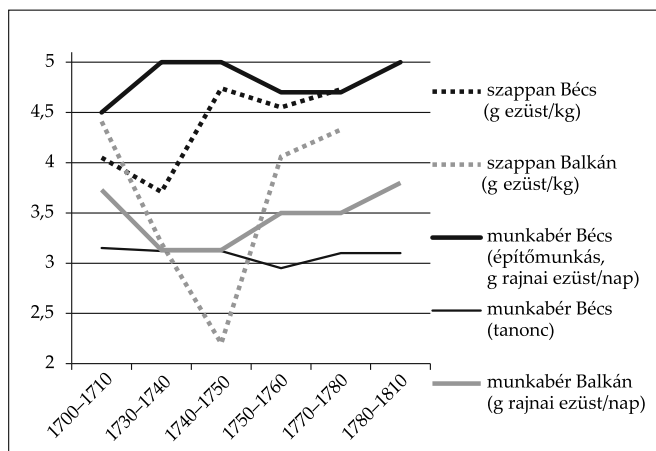
Egyhavi élelmezés költségei Bulgáriában, Berov szerint, 1850 körül

Élelmiszer	Egységár (kg)	Teljes ár
	gramm ezüst	
Kenyér (30 kg)	1,4	41,0
Hús (3 kg)	1,8	5,5
Sajt (1,5 kg)	2,6	4,0
Bab (3 kg)	0,9	2,8
Burgonya (6 kg)	0,3	1,6

693 Uo. Nr. 922. 601.

II. 31. ábra.

A munkabérek és egyes termékek egységárainak (g ezüst) változása Bécsben és a Balkánon 1700–1810 között

Berov, Lj.: Änderungen der Preisbedingungen i. m. alapján.

ban, s statisztikai kimutatásait is ez alapján alkotta (II. 100–101 táblázat, II. 35. ábra). Ez viszont téves eredményekre is vezethet, hiszen miképp a fizetések reálértéke is változott, úgy a megélhetés költségei sem voltak konstansak nemcsak piaszterben, hanem ezüstben kifejezve sem (van adatunk napi 3 gros étkezési költségről 1878-ban, a 3 gram ezüst). Ez a bér/fogyasztói ár hányados értékét is módosítja.

A 18. század közepihez képest a balkáni (bérből élő) keresők által vásárolható kenyér mennyisége 1810-re jelentősen csökkent, s ez a tendencia csak 1830 után fordult meg (így érthető a fejadó csökkenése is 1820–1830 között) (II. 5. táblázat). A napóleoni háborúk idején ugyanis nemcsak a külpiacokon volt mérhető a gabona árának emelkedése, hanem az oszmán piacon is, részben a piaszter elértéktele-

II. 99. táblázat.

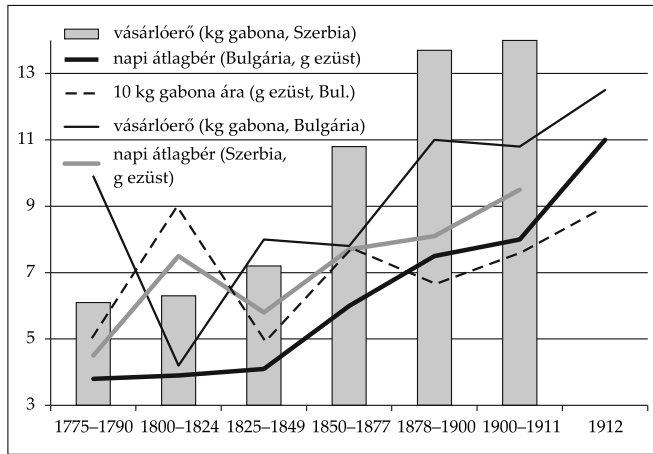
Egynapi munkabéren vásárolható fogyasztási cikkek mennyisége a Balkánon és Bécsben

Időszak	Hús, kg/nap		Szappan, kg/nap		Gabona, kg/nap		Bécs/Balkán napi bér
	Bécs (mester)	Balkán	Bécs	Balkán	Bécs	Balkán	
1700–1710	2,41	6,43	1,11	0,85	9,00	6,78	1,21
1730–1740	2,67	3,64	1,35	0,98	11,63	1,97	1,60
1740–1750			1,05	1,61	7,94	3,68	1,60
1750–1760			1,03	0,86	9,22	5,30	1,34
1770–1780	2,24	2,69	0,99	0,81	7,58	4,93	1,34
1800–1810	1,97	2,38			4,24	2,92	1,32

Az előző ábra adatai alapján.

II. 32. ábra.

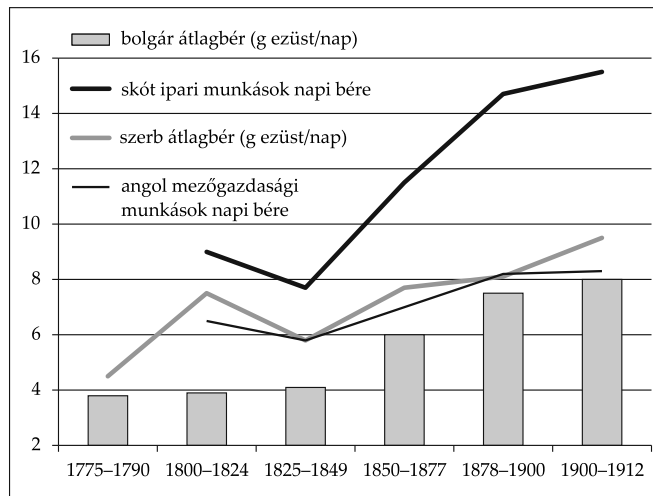
A szerb és a bolgár vásárlóerő változása, 1775–1912 között*

* Alacsony társadalmi presztízsű rétegek esetén, g ezüst és kg gabona. Berov, Lj.: Wages in the Balkan Lands during Manufacturing Capitalism and Industrial Revolution. Bulgarian Historical Review, 1979/4. alapján (Berov is különbséget tesz az iparfejlődés két balkáni szakasza között, mint ez a címből is látszik).

II. 33. ábra.

A balkáni és nyugat-európai bérek összevetése (gramm ezüst) Berov adatai alapján

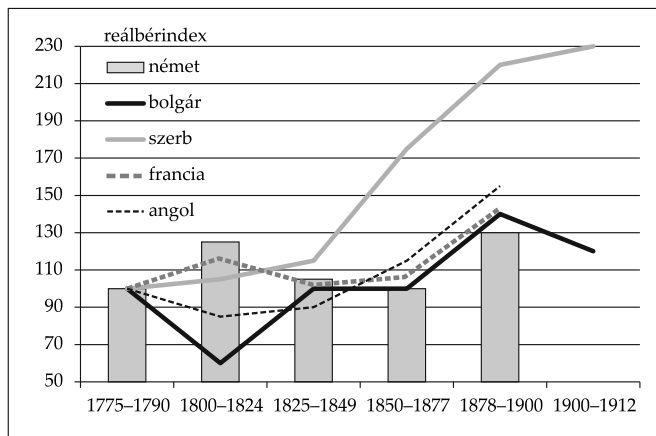
Berov, Lj.: Wages in the Balkan Lands i. m.

nedése, részben az exportkényszer eredményezte belső kínálatcsökkenés miatt. (1819–1834 között aztán, a megélhetés költségei csökkentek 33%-kal, II. 3. táblázat.)

Hasonlóképpen csökkent az egy napi munkabér alapján vásárolható hús mennyisége is a 18. század elején mért értékhez képest (II. 99. táblázat). Ugyanakkor ez a

II. 34. ábra.

Az ipari és mezőgazdasági reálbérindex alakulása Európában, 1775–1912*

* 1790 = 100.

Berov, Lj.: Wages in the Balkan Lands i. m. alapján.

tendencia Bécsben is érvényesült – ott gabonából többet, húsból viszont kevesebbet vásárolhatott egy mesterember, mint a Balkánon. A 18. század első felében a bécsi és balkáni lakos napi bére közti különbség nőtt, de 1800-ra visszaállt az 1700 körül jellemző érték –, de a bécsi érték végig magasabb volt (II. 31. ábra).

A társadalom föld nélküli, alacsony presztízsű, bérből vagy bérmunkából élő rétegeinek fizetése és a fogyasztói árindex alapján számított vásárlóerő változásainak regionális különbségei közül szembevetendő, hogy a bolgár vásárlóerő a szerb alatt maradt (aminek oka egyértelműen a magasabb szerb bérekben keresendő) a század első felében (II. 32–II. 33. ábra),⁶⁹⁴ s hogy 1770–1850 között a bérek alakulását illetően ellentétes tendenciákat lehetett megfigyelni a két országban. Bulgáriában 1800–1825 között, majd 1850 után emelkedett a vásárlóerő, Szerbiában 1825 előtt és 1850 után. Az ábra tanúsága szerint a gabonaárak emelkedését Bulgáriában 1870–1877-ig nem haladta meg a fizetések emelkedése (az 1850–1877 közötti emelkedő gabonaárakat éppencsak követte).

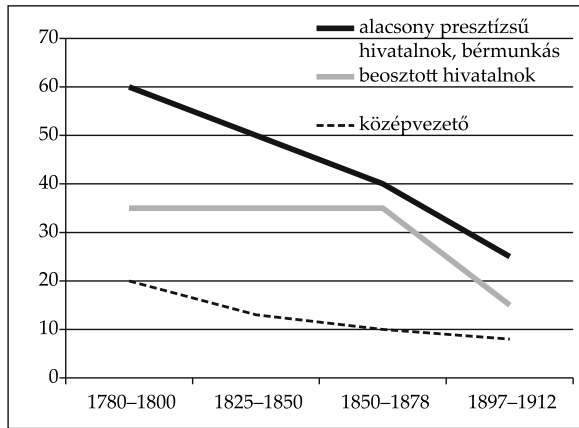
Érdekes módon a bolgár és szerb reálbérindex leginkább az angol futására hasonlít – ez megerősíti azt a korábban Macedóniánál kifejtett véleményünket, hogy a félsziget gazdaságát leginkább az angol gazdaság állapota határozta meg. 1878 után már nem volt különbség a bolgár és az európai reálbérindex alakulása között (ez a gazdasági, globalizációs folyamatok kiteljesedését jelzi, egybeesve a politikai változásokkal) (II. 34. ábra).

Az, hogy az angol mezőgazdasági munkások bére megegyezett a szerbiaival (II. 33. ábra), arra utal, hogy a mezőgazdaságban a világgazdasági integráció igen

694 A szerb béreket tekintve Vukmanović a képzetlen munkások esetében ennél kisebb vásárlóerőt mutatott ki. A kőművesek és bányászok 1862-ben 4,6 kg, 1871-ben 9,7 kg, 1898-ban pedig 5,24 kg kenyert vehettek napi bérukból.

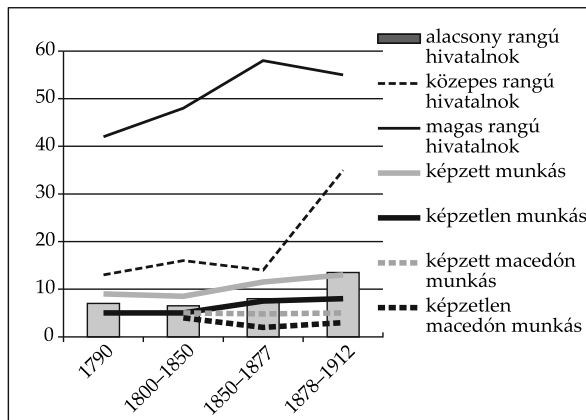
II. 35. a) ábra.

A munkások és hivatalnokok jövedelmének éllemezésre fordított része %-ban
(az életszínvonal változása)

b) ábra.

A (napi) bérek különbségeinek alakulása Bulgáriában gramm ezüstben kifejezve

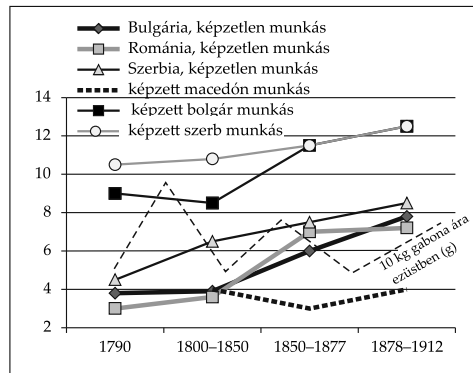
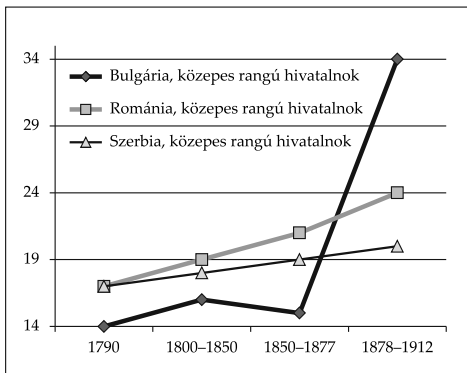
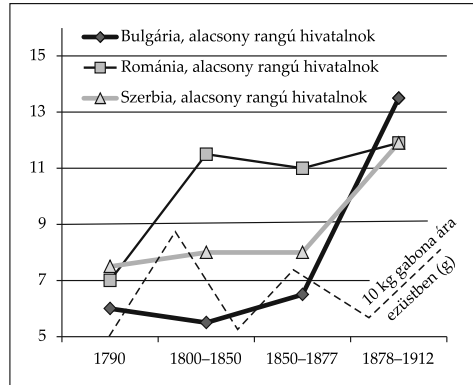
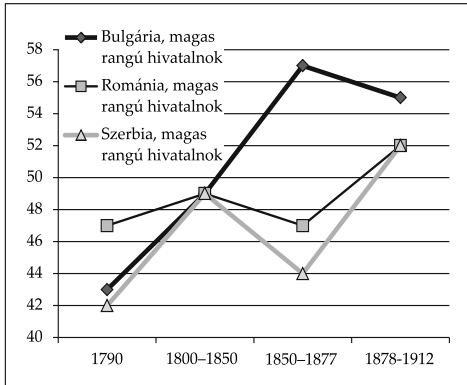

Berov, Lj.: Le salaire des ouvrières qualifiées dans les pays balkaniques au course de la periode de capitalisme manufacturière et de la revolution industrielle. Etudes Balkaniques, 1976/1. 30-54. adatai alapján saját szerkesztés a II. 100. és II. 101. táblázat alapján, az éllemezés költségeit konstansnak tekintve. (Az ipari munkások 1930 után 20%-ot fordítanak táplálkozásra.)

előrehaladott volt a 19. század közepére, hiszen a termelés és a haszon nagyságát ezek szerint nem a munkabérek különbségei alakították, így az utóbbi a kereskedelem volumenére nem is lehetett hatással. Berov szerint a szerb mezőgazdasági munkásnak az alacsonyabb helyi árak miatt viszont némileg magasabb volt az életszínvonala, mint az angolnak, legalábbis 1790-hez képest jobban emelkedett reálbérindexük (II. 34. ábra). Az angol és balkáni ipari munkások bérezése között viszont jelentős és növekvő különbség volt mérhető az előbbi javára (II. 33. ábra). Így lehetséges az, hogy az ipar nem jelentett vonzóerőt a Balkánon, itt az ipari

II. 36. a–d) ábra.

Az egyes hivatalnokrétegek fizetése balkáni összevetésben (g ezüst/nap)

Berov, Lj.: Le salaire des fonctionnaires d'état i. m. adatai alapján.

bérek csak 1910 után emelkedtek annyira, hogy az ipari bérmunka jövedelmezőbbé vált a független kisparaszti létnél. Angliában a bérelló kinyílt: 1900 után a skót ipari munkások kétszer annyit kerestek, mint a mezőgazdaságban dolgozó bérmunkások, míg 1800 körül bérük alig 33%-kal volt magasabb.⁶⁹⁵ Bulgáriában ugyancsak duplája volt az ipari munkások bére a napszámosokénak már 1870 körül, viszont nem volt nagyobb a jövedelmük, mint az 5 ha feletti birtokosoknak (II. 83. táblázat). 1878 után pedig éppen a mezőgazdasági bérmunka szorult ideiglenesen háttérbe a kisparaszti gazdálkodás megvalósulása miatt. Emiatt viszont az ipari munkabér ekkor nem volt versenyképes a szabad paraszti életformából származó jövedelemmel szemben, így ez a berendezkedés kihatott az

695 A bérelló kinyílását megerősíti, hogy Angliában 1800–1850 között egy 5 fős család eltartásához (csak a fogyasztói kosarat nézve) 320-ról 380-ra emelkedett a szükséges munkanapok száma a mezőgazdasági munkások esetében, azaz riasztó jelenségként családonként egy fő kereset már nem volt elég. Ugyanez a városi (ipari) lakosságnál 200 munkanap körül állandósult. Allen, R. C.–Weisdorf, J.: Was There an Industrious Revolution i. m. 718–719. A női munkaerő fokozott igénybevétele Bulgáriában is elterjedt már 1890 után.

II. 100. táblázat.

A bolgár tisztviselők fizetése, 1790–1912 (nominál- és reálértéken)

Időszak	Tisztviselő	Bér	Pénznem (folyó áron)	Napi bér (g ezüst)	Élelmezés költségei a bér %-ában (2 g ezüst napi költséggel számolva)
Alacsony rangú tisztviselők					
1776	városi hivatalnok	évi 144	piaszter	6,2	35,5
1862	rendőr-ügynök	havi 400–600	piaszter	9	33
1888–1903	vasúti altiszt	évi 744–866	leva	10 és 12	20,0
1899	Írnok	évi 900–1400	leva	13–19	14,7
1906	IX. oszt. hivatalnok	évi 1200	leva	16,5	13,3
Közepes rangú hivatalnokok					
1744	medresze oktatója	0,5	piaszter/nap	11	20,0
1792	szpáhi (minimum jövedelem)	évi 500–1500	piaszter	7 és 20	10–30
1843	állami gyár felügyelője	évi 9000	piaszter	30	7,3
1843	Titkár	évi 4800	piaszter	16	13,8
1848	textilgyári technikus	évi 2640	piaszter	11,3	19,5
1888	banki pénztáros	évi 4200–6000	leva	60–80	3,1
1899	állomásfőnök	évi 2200–2600	leva	30–36	6,7
Magas rangú hivatalnokok					
1776	szerdár (kerületi rendőrfőnök)	havi 1100– 1200	piaszter	37	5,9
1844	kajmakám	évi 30000	piaszter	100	2,2
1846	kapitány	évi 9600	piaszter	32	6,9
1850	líceumi tanár	9000–12000	piaszter	30–40	6,3
1856–1868	líceumi tanár	18000	piaszter	60	4
1860	műdir	évi 6000	piaszter	20	11,0
1859	kajmakám	évi 7000	frank	87	2,5
1893	körzeti kormányzó	évi 3200–3600	leva	44–50	4,9
1912	rendőrfőnök	évi 3000	leva	40	5,5
1912	líceumi tanár	évi 4000	leva	60	3,7
1912	hadnagy	évi 2900	leva	40	5,5

Berov, Lj.: Le salaire des fonctionnaires d'état i. m. alapján.

iparosítás sebességére is. Így alig fordulhatott elő, hogy gyáralapítások az olcsó bolgár munkaerőn alapulnak, mivel a lakosság inkább a földeken dolgozott, míg tehette (Macedóniában fordítva volt).

Az 1878-as bolgár függetlenség végeredményben háttérbe szorított egy kevésbé jövedelmező életformát, a mezőgazdasági bér munkát (noha láthattuk, hogy

1870 után a csiftlikeken emelkedtek a munkabérek), s ezt követően az ipari átrétegződés lehetősége is elvesztette vonzerejét. A világgpiaci tendenciák 1870 után a gabona áresését eredményezték, ami a nagybirtokon profitszőkkenést eredményezett. Ez ellen a munkabérek csökkentésével lehetett volna védekezni, ami ellen 1878 előtt menekülési alternatívát kínált volna az ipari átrétegződés, 1878 után pedig a saját tulajdonú föld megművelése – a csiftlik-tulajdonosok tehát kénytelenek voltak helyenként a világgpiaci árak tendenciái ellenére profitjuk rovására bért növelni, s végeredményben a bérversenyt nem bírván tönkrementek. A földosztás miatt előállt relatív munkaerőhiány az ipar esetében – a visszarétegződést elkerülendő – először béremelkedést, majd gépesítést indukált.

Összhangban a vásárlóerő javulásával az étkezés költségeinek aránya Bulgáriában az 1776-os 50-60%-ról 1878 után 25-30%-ra esett le az alacsony presztízsű (nem földből élő) rétegeket tekintve (II. 101. táblázat, II. 35. ábra). A midhati éraban nem mutatható ki a dolgozók és alacsony beosztású hivatalnokok jelentősebb életszínvonal-javulása (ellentétben a magas beosztású hivatalnokréteggel – lásd II. 36. ábra), így lojalitásuk a birodalom iránt nem javult. Kisebb csökkenés az élelmezési költségek/bér arányban ugyan tapasztalható, de ez korábban és később is megfigyelhető volt.

E rétegek számára a reformfolyamat tehát nagy pozitív változást nem jelentett az életminőség szempontjából. Így Draganova – aki a parasztságnál növekvő terheket mutatott ki – és Berov – aki a megélhetés költségeinek csökkenését bizonyította – álláspontja akkor békíthető össze, ha a termelésnövekedés melletti tehernövekedésről beszélünk, illetve a tehernövekedés ellenére némi életszínvonal-emelkedést tételezünk fel. De nemcsak a mezőgazdasági és ipari munkásság életszínvonala érdemel figyelmet, mert noha a társadalom döntő részét alkották, s így elégedettségük-elégedetlenségük jelentős hatással lehetett a rendszer működésére, az államot és társadalmat működtető hivatalnokréteg életszínvonalának vizsgálata is kulcsfontosságú lojalitásuk változásának megértése szempontjából. Nem meglepő módon az alakuló kisállamokban az alacsonyabb beosztású hivatalnokrétegek fizetése is megemelkedett, s a vezetők és beosztottak juttatásainak különbsége is csökkent az oszmán éraban tapasztalthoz képest.

Berov kísérletet tett a szerb, a román és a bolgár hivatalnokok fizetésében megmutatkozó különbségek hosszú távú (1780-1912) vizsgálatára, mind az országok közötti viszonyok változását, mind az egyes hivatalnokrétegek közötti különbségek csökkenését-növekedését illetően.⁶⁹⁶ Mivel a nemzeti valuták folyó áron történő rögzítése e vizsgálat szempontjából az infláció jelensége miatt nem adna helyes eredményt, a fizetéseket gramm ezüstben adta meg. Mellékeljük Bulgária esetében a képzett és képzetlen munkásrétegek fizetését is, a társadalmi olló ki nyílásának folyamatát vizsgálandó. Az egyes összevont fizetési-társadalmi kategóriák tartalmának érzékeltetésére mellékelünk néhány válogatott román, görög és bolgár adatot.

696 Berov, Lj.: Le salaire des fonctionnaires d'état et communales dans les pays balkaniques au course de la periode de capitalisme manufacturiere et de la revolution industrielle. Etudes balkaniques 1980/1. 58-87.

II. 101. táblázat.

A föld nélküli alacsony presztízsű bolgár társadalmi rétegek fizetése, 1776–1913

Év	Hely	Foglalkozás	Bér	Napi bér (g ezüst)	Az étkezés költségének aránya a keresethez képest (konstans, 2 gramm ezüst/nap fogyasztással számolva)
1776	Konstantinápoly	napszámos	napi 60 akcse	3,9	0,56
1775	Konstantinápoly	napszámos	napi 0,5 gros	2,4	0,92
1777	Vidin	fegyveres őr	4 gros/hó + élelem, szállás	1,25+2,5	0,59
1784	Konstantinápoly	munkás	napi 0,5 gros	4,5–5	0,47
1797	Rumélia	rendőr	havi 10 gros + ruha, élelem	2,1+2,5	0,48
1797	Gabrovó	munkás	napi 0,5 gros	3	0,73
1800	Bitola	rendőr	havi 3 gros, étel, szállás	0,7+2,5	0,69
1803	Bitola	fuvaros	havi 10 gros és étel	2,34+2,2	0,48
1809	Gabrovo	munkás	napi 1 gros	4,5	0,49
1813	Bitola	juhász	7,5 gros/hó + étel	1,34+2,2	0,62
1839	Dobrudzsa	arató (szezónális!)	1,5 gros/nap	4,8	0,46
1839	Bitola	fuvaros	30 gros/hó étellel	1,85+2,2	0,55
1839	Etropole	munkás	0,5–1 gros/nap	0,65+2,2	0,76
1840	Szamokov	munkás	3 gros/nap + étel	2,13+2,2	0,53
1843	Razgrad	munkás	80 gros/hó + étel	3,2+2,2	0,41
1845	Plovdiv	fuvaros	300–500 gros/év	1,3–2,2 + 2,2	0,55
1847	Plovdiv	kertész (szezónális)	500 gros/szezon	2,5+2,2	0,47
1847	Plovdiv	mezőgazdasági napszámos	2,5–3 gros/nap	2,75+2,2	0,44
1847	Konstantinápoly	munkás	5–8 gros/nap	5 és 8	0,34
1848	Konstantinápoly	őr	7 gros/nap	7	0,31
1869	Rusze	városi hivatalsegéd	150 gros/hó	6	0,37
1871	Plovdiv	testőr	93 gros/hó	3,73+2,2	0,37
1871	Plovdiv	11 hivatalnok	120 gros/hó	4,8+2,2	0,37
1865	Kliszura	házi fonók	5–6 gros/nap	5+2,2	0,31
1860	Sztara Zagora	arató	1,5 gros/nap	1,5+2,2	0,59
1863	Plovdiv	hordár	3 gros/nap	3+2,2	0,42

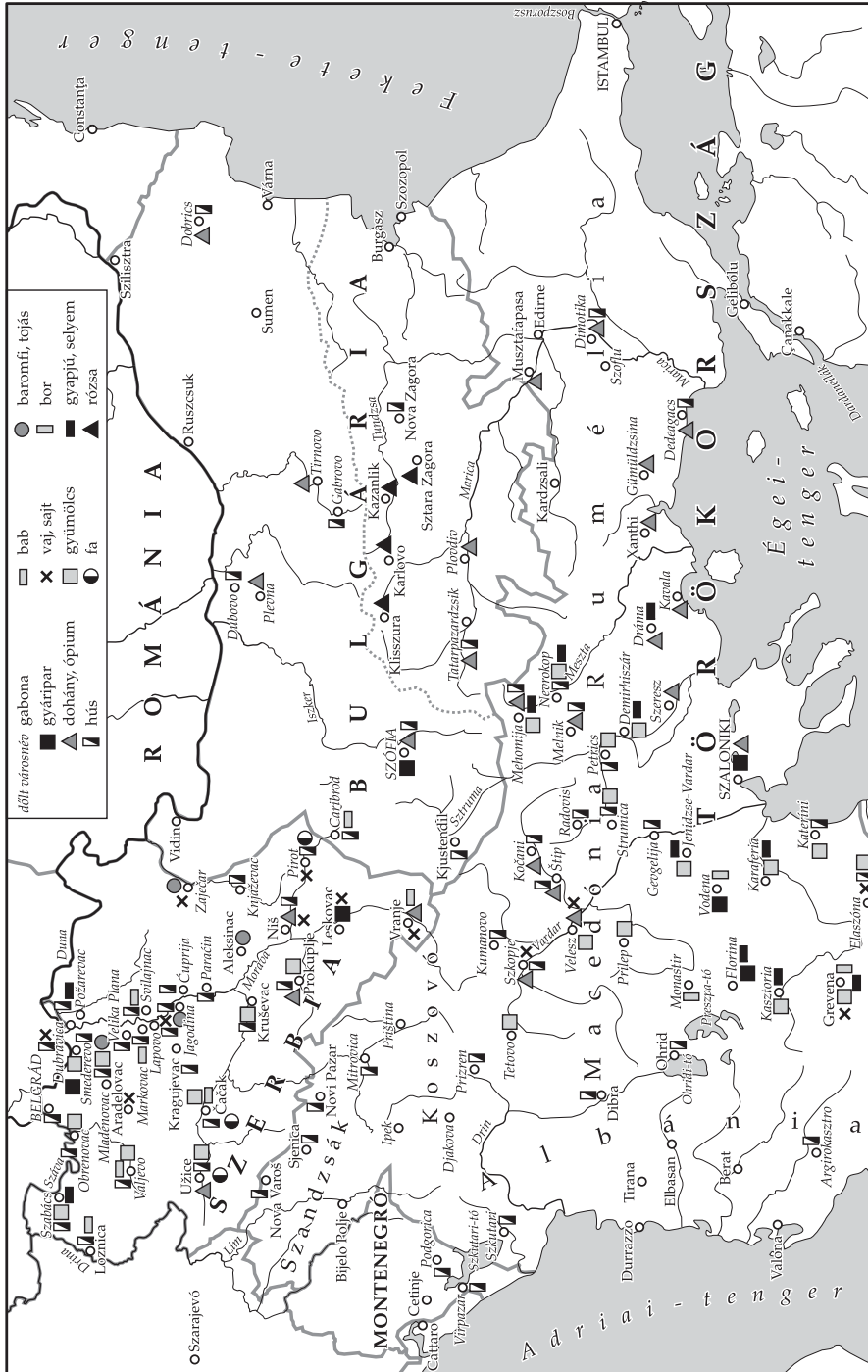
II. A BOLGÁR GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM A FÜGGETLENSÉG KIVÍVÁSA ELŐTT

Év	Hely	Foglalkozás	Bér	Napi bér (g ezüst)	Az étkezés költségének aránya a keresethez képest (konstans, 2 gramm ezüst/nap fogyasztással számolva)
1858	Konstantinápoly	munkás	8–10 gros/nap	8 és 10	0,24
1855	Gabrovo	munkás	8 gros/nap	8	0,28
1862	Anhialo	munkás	12 gros/nap	12	0,18
1870	Szamokov	fémfeldolgozó	6–7 piaszter/nap	6–7	0,30
1863	Plovdiv	munkás	3–5 gros/nap	3 és 5	0,55
1879	Pazardzsik	rizsülttényező dolgozója	6–10 gros/nap	8+2,2	0,22
1885	Észak-Bulgária	arató (idénymunka)	10–12 gros/nap	12	0,18
1889	Bulgária	vasúti őr	46–60 leva/hó	8,2	0,27
1880–1890	Bulgária	ipari munkás	1,8 leva/nap	8	0,28
1888–1898	Bulgária	hivatalsegéd	50–60 leva/hó	9	0,24
1900–1912	Bulgária	hivatalsegéd	61 leva/hó	9,8	0,22
1900–1913	Bulgária	munkás	1,7 leva/nap	8	0,28

A bolgár fizetések a periódusban reálértéken emelkedtek (bár a megélhetési költségek ismerete nélkül további kijelentések nem tehetők), a távolság a vezető és alacsony beosztású hivatalnokok között eleinte nőtt, majd csökkent, a közepes beosztású és alacsony rangú alkalmazottak között viszont csökkent, majd 1878 után nőtt. Ugyanígy a hivatalnokok fizetése a függetlenség után lépett el a munkásokétól.⁶⁹⁷ A szakképzett bolgár munkás ugyanis eleinte többet keresett, mint a legalacsonyabb rangú hivatalnokok. Jól látható a különbség a macedón munkások és a bolgár munkások bérei között – Macedónia iparosodása az olcsó munkaerő miatt volt előrehaladott, de az ipari munka a csiftlik mellett így is reális alternatívát jelentett – mint láttuk, a mezőgazdasági bérek még alacsonyabbak voltak, s a bolgár értéket alulmúlták. A társadalmi rétegek bérkülönbségeinek szekuláris változását illetően még a következők mondhatók el (II. 35–II. 36. ábra): 1790–1912 között a bérek közötti különbség alapvetően csökkent, kivéve a macedón munkások bére és a többiek közti különbséget, valamint az alacsony ran-

697 Romániában az alacsony rangú hivatalnok és a képzett munkás bére együtt mozgott 1850 után. Ez egyedi jelenség volt, mert a többi vizsgált országban a hivatalnok bére egy kicsivel magasabb volt a szakképzett ipari munkásénál. A magas rangú hivatalnokok és közepes beosztásúak között a különbség lényegesen nem változott, az alacsony és közepes rangúak között 1850 után viszont nőtt.

A Balkán gazdasága 1910 körül

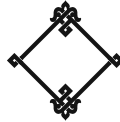

Földrajzi zsebkönyv, 1912 alapján.

gú hivatalnokok és a képzetlen munkások bére közti különbséget, mely viszont nőtt. Mivel Berov azt is kimutatta, hogy az ipari munkásság jövedelme 1918 után már nagyobb volt a parasztságénál, így egyértelmű, hogy az alacsony rangú hivatalnokok bérezésük változásai alapján az állam támaszai közé sorolandók.

Mint az a balkáni országok hivatalnokainak fizetését ábrázoló összehasonlító diagramok alapján látható (II. 36. ábra), a felszabadulás után megérte bolgár hivatalnoknak lenni: míg korábban fizetések a Balkánon az utolsók közé tartoztak (a hivatalnokok között), s ezért az 1850–1877 közötti periódus tehető felelőssé, 1878 után balkáni viszonylatban a legjobban fizetett alkalmazottak közé kerültek. A képzett bolgár munkás 1850 után annyit keresett, mint a szerb, a képzetlen fizetése viszont még 1912-ben sem érte el a szerbét, noha a különbség csökkent. (Láthattuk, hogy a gyári munkások bére is jelentősen emelkedett 1850–1892 között.)

Az életszínvonal változásának becslését lehetővé teszi a napi megélhetési költségek bérekhez viszonyított arányának változása. A bolgár tisztviselők fizetésének élelmezésre fordított hányada csökkenő tendenciát mutatott (II. 100. táblázat): az alacsony beosztású hivatalnokok esetében az 1780-as és 1840-es évek 35%-áról 1900-ra 15% alá csökkent az étkezés aránya a jövedelemből (napi 2,2 gramm ezüst költséggel számolva), a közepes rangú hivatalnokok esetében az 1780–1850 között stagnáló 20%-os érték 10% alá esett. 1850 után tehát jelentős életszínvonal-javulás állt be a hivatalnokréteg megélhetésében. Az is igaz, hogy az élelmezési költségek bérekhez viszonyított arányát illetően csökkent a különbség az egyes rétegek között 1780–1920 között.

III. BOLGÁR GAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOM- TÖRTÉNET (1878–1944)

III. 1. A BOLGÁR ÁLLAM ALKOTMÁNYOS PROBLÉMÁI ÉS POLITIKAI ÉLETE

A modern bolgár állam az 1877–1878. évi orosz–török háborúban kivívott orosz győzelemnek köszönhette létét, de határait az európai nagyhatalmak érdekeit figyelembe véve húzták meg. Így a török uralomtól megszabadult bolgárok az 1878-as berlini kongresszus után három államalakulatban találták magukat: a Bolgár Fejedelemségben, a töröktől függő autonóm Kelet-Ruméliában és az Oszmán Birodalomban, s ez meghatározta a politikai elit jellegét, öntudatát, viselkedését és céljait.¹

A felszabadító háborúban részt vevő önkéntesekből alakult meg az állam biztonságát szavatoló hadsereg – összesen 21 ezer fő, orosz tisztek parancsnoksága alatt. Az orosz csapatok által felszabadított területeken az ideiglenes orosz kormányzat kezdte meg a helyi polgári igazgatási szervek létrehozását. Janko Szakazov szerint a bolgár adminisztráció 1879-re 2120 embert számlált, akik közül csak 150 volt orosz, mellettük 770 kinevezett és 1300 választott bolgár tisztviselő tevékenykedett.² Az adminisztrátorok sorainak feltöltését segítette a 90 ezer bolgár bevándorló, akik között nagy számban voltak kvalifikáltak is. Az ideiglenes kormányzat hivatalaival ellentétben a helyi községi és városi igazgatási szervek széles körű önkormányzati jog alapján választások útján jöttek létre, és részben a helyi közösség tartotta fenn e hivatalokat. Az állam 6 körzetre (okrug) és 28 járásra (okolie) tagolódott, mindegyik élén prefektussal és választott tanáccsal (*III. 1. táblázat*).

III. 1. táblázat.

A közigazgatási egységek és vezető tisztviselőik régi és új elnevezése, 1878

Régi elnevezés	Új elnevezés	Vezető régi neve	Vezető új neve
szandzsák	gubernija	mutesarif	gubernátor
kaaza	okrug	kajmakám	okruzszen nacsalnik
nahie	okolie	müdir	okolen nacsalnik
falu, obstina		mukhtár	kmet

Szofijszkoto obstinszko upravlenie 1878–1879 i. m. Nr. 20. 20.

1 *Bur M.*: Rumen Daszkalov: A bolgár társadalom története 1878–1939. Klió, 2007/3. 39–55.

2 *Petrov, M.*: Szazdavane na balgarszka adminisztracija (1877–1879). Isztoricseszki Pregled, 1972/5. 51.

A városok élén a városi tanács által választott *kmet* állt,³ feladatkörébe a települési vagyonnal való gazdálkodás, adószedés és a pénzügyek ellenőrzése, intézmények fenntartása (iskola) tartozott, s egy ideig a helyi közösség fizette a tanárokat is.⁴ E testületekben már a kézművesek, kereskedők és értelmiségiek voltak többségben, a hajdani török közigazgatással együttműködő, tehetős konzervatív elemek a választások során vereséget szenvedtek, de hatalmuk gazdasági alapjának átmentése sikerült és többen magasabb szintre helyezték politikai ténykedésüket. A falusi *kmet* a régi „vének tanácsa” mintájára alakult meg.

A bolgár alkotmány orosz tervek alapján, az 1866-os román, az 1864-es görög és az 1869-es szerb alkotmány mintájára született, s leginkább az akkor haladónak számító belga alkotmány szellemiségét tükrözte (az általános választójog és az egykamarás országgyűlés átvétele miatt). (Az orosz reformerek előszeretettel kísérleteztek ezzel a birodalmi perifériákon tapasztalatszerzés céljából.) A rendes országgyűlés, az *obiknovenno szobranje* annyi képviselőből állt, ahányszor 20 ezer ember élt az országban. A rendkívüli, *veliko szobranje* kétszer ekkora volt. Az 1879. évi tirnovói alkotmány értelmében a rendes (obiknovenno) szobranjének 150 tagja volt, akiket közvetlenül a nép választott öt évre. A nagy (veliko) szobranje 300 főből állt. Az utóbbit az ország területeinek átengedésekor vagy alkotmánymódosításkor kellett összehívnia az uralkodónak, s ugyanez volt az eljárás új uralkodó megválasztásakor is. Az első esetben szótöbbség is elég volt, a második és harmadik esetben viszont kétharmados többség kellett. Összehívása például elmaradt Szilisztra átadásakor 1913-ban, és a szándékos késlekedés a románokat Bulgária ellen hangolta.⁵

Választójoggal bírt minden 21 éven felüli büntetlen előéletű férfi állampolgár, választható volt minden 30 éven felüli, de a választhatóságot kezdetben vagyoni cenzushoz kötötték. A Burmov-kormány (1879) idején a legalacsonyabb állami fizetés havi 20 leva volt, amely után évi 25 leva adót kellett fizetni (10%).⁶ Ez be is határolta a választhatóság feltételeit és társadalmi körét, bár később a cenzust eltörölték. A választás listás volt, egy körzetben annyi emberre lehetett szavazni, ahány ember az adott körzetből bekerülhetett a parlamentbe (tehát nem csak egyre).

A törvényhozó hatalom fő letéteményesének, a szobranjének javaslatételi és interpellációs joga volt, döntött a költségvetés, adóztatás, kölcsönfelvétel kérdésében. A fejedelem hatásköre mindhárom hatalmi ágból tartalmazott elemeket: javaslatételi joggal rendelkezett, feloszlathatta az országgyűlést és új választásokat írhatott ki, kegyelmet gyakorolhatott, ő volt a hadsereg főparancsnoka.

A végrehajtó hatalom letéteményese, a minisztertanács a fejedelemnek és a szobranjének egyaránt felelős volt, tanácskozási joggal bírt (ezen olykor a vezérkari főnök is megjelent). Törvényerejű rendeleteket hozhatott rendkívüli helyzet esetén a szobranje utólagos jóváhagyásával, s 1 millió frank erejéig hitelt vehetett fel a szobranje beleegyezése nélkül. Ez utóbbi eszköz segítségével gyakran koz-

3 Nem azonos a fogalom szerbiai és boszniai tartalmával.

4 *Daszkalov, R.*: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. II. 35–36.

5 Lásd: *Demeter G.*: Kisállami törekvések és nagyhatalmi érdekek a Balkán-háborúk idején. Bp., Hungarovox, 2007. 4. és 6. fejezet.

6 *Petrov, M.*–*Sztojanov, I.*: Politikata na parvoto balgarszko pravitelstvo szled oszvobozsdenieto (Juli–Noemvri, 1879). Isztoriczeszki Pregled, 1980/2. 29.

metikázták a költségvetést. A fejedelmet 1908-ig elvileg a szultánnak is meg kellett erősítenie hatalmában, ezért volt államjogi szempontból jelentős lépés Ferdinánd trónra lépte, mert esetében (még fejedelemként) az aktus csak utólag történt meg. Az 1911. évi alkotmánymódosítás a királyi hatalmat erősítette a szobranjéval szemben a 17. cikkely módosításának elfogadtatása után. A régi 17. cikkely szerint csak a nemzetgyűlés hozzájárulásával lehetett olyan megállapodást kötni, mely az ország integritását vagy igazgatását befolyásolja, ettől kezdve elég volt az országgyűlés utólagos megerősítése. Cserébe a király vállalta, hogy fiait ortodox vallásban neveli fel. A kormány által tárgyalt szerződések csak akkor léptek érvénybe, ha a király is ratifikálta, és fordítva, a király rendelkezései csak akkor emelkedtek törvényerőre, ha egy szakminiszter is ellenjegyezte. A szerződéseket a miniszterek csak akkor mutatták be a nemzetgyűlésnek, ha az ország érdeke és biztonsága azt megkívánta. A törvényeket a nemzetgyűlésnek kellett először megtárgyalnia, az életbe léptetés viszont az uralkodó joga/feladata volt.

A tirnovói alkotmány elfogadását komoly vita előzte meg. Vajon alkalmazható-e egy felettébb demokratikus alkotmány egy olyan társadalomban, amely csak most kezdte meg szabad életét és még nem szokott hozzá jogainak gyakorlásához, s ahol gyenge a civil társadalom? Az alkotmány életbe lépése után pedig annak értelmezése képezte további vita tárgyát. A nézetkülönbségek a hatalom funkcióinak szétválasztásával, a törvényhozó és a végrehajtó hatalom, valamint az uralkodó jogosítványainak pontosításával, a hatalmi központok és ágak egymáshoz való viszonyának szabályozásával kapcsolatban kerültek felszínre.⁸

Szlavejkov az egykamarás törvényhozó hatalom mellett érvelt, a konzervatív Ikonov a kétkamarást támogatta, mely szerinte korporatív jellegével a kisbirtokosok, kereskedők, iparosok, az egyetemet végzett értelmiség érdekképviselését is ellátta volna. A felsőház a parlament és az általános választójogon alapuló választói akarat ellenőrző szerve lett volna magas vagyoni vagy kvalifikációs cenzus alapján. Az orosz Kadet Párt vezetője, Pavel Miljukov is úgy vélte, hogy a bolgár társadalom még nem érett a demokráciára, ezért az egykamarás országgyűlés nem a legjobb megoldás.⁹ Az általános választójogon alapuló választási rendszert és a lakosság öntudatát úgy jellemezték, hogy „angol szellemű alkotmány, orosz szellemiségű választópolgárokkal”.¹⁰ A kamarák számáról folytatott vitában kristályosodott ki a konzervatív és liberális álláspont, törésvonalat generálva a bolgár közéletben, mely rögtön külpolitikai vonásokat is örökölt, mivel a liberálisok jelentős része ekkor oroszbarát volt (később itt is szakadás állt be), ami a konzervatívokat kevésbé jellemezte. Marxista felfogás szerint az utóbbiak inkább a korábbi csorbadzsi elitre, még a liberálisok a kispolgárságra (új csorbadzsi, nemzetiek) támaszkodtak.

7 *Daszkalov, R.*: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. I. 32.

8 15 egyházi személy alanyi joggal, a 105 bíró, az orosz komisszár meghívására 21 tanár, orvos és egyéb értelmiségi, kolostorokból 5 fő, választás alapján 87 fő, összesen 231 fő vett részt az alkotmányozó nemzetgyűlésen. *Topalov, T.*: Borba na Balgarszkija narod za demokratsno usztroitelstvo i nezavisimoszt na Balgarija (1878–1894). Isztoriczeszki Pregled, 1945–46/4–5. 446. A konzervatívok vezetői: Marko Balabanov, Konsztantin Sztoilov, Grigor Nacsovics, T. Ikonov. A liberálisok vezetői: Petko Karavelov, Petko Szlavejkov, Dragan Cankov.

9 *Daszkalov, R.*: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. I. 30–35.

10 Lásd: *Hermenegild, W.*: With the Victorious Bulgarians. London, Constable, 1913.

A képviselők társadalmi státusza viszonylag jól körülírható volt (III. 1. ábra). A szélesebb tömegeket érintő 1911-es Veliko Narodno Szobranie (nagy nemzetgyűlés) összetételét vizsgálva feltűnő, hogy 1911-ben a kormánypárti küldöttek (Nemzeti Párt és Progresszív Liberális Párt, Gesov–Danev-kabinet, 342 fő) harmada kereskedő, negyede ügyvéd és csak ötöde földműves, az ellenzék esetében viszont a 72 képviselőből 44 földműves volt, miközben e réteg a társadalom 80%-át alkotta.¹¹ Fennmaradt a választók társadalmi összetétele is több esetben, igaz, az általunk idézendő szófiai példa az egyik leginkább polgárosodott térséget reprezentálja. 1882-ben a 2770 szófiai választó (ebből 660 zsidó, akik hat városrészben alkottak többséget, hat városrészben pedig keveredtek a bolgár lakossággal) 9%-a (231 fő) a fuvarozásban tevékenykedett, a hivatalnokok száma 173 (6%), a húsiparban dolgozók száma 87, kereskedőké 168 fő (a fele zsidó) (6%) volt. Őket 169 fuvaros (6%), 137 szatócs (5%) és 136 munkás (5%), 93 kocsmáros (3,5%) egészítette ki, a választók csaknem felét adva.¹² Az 1887–1894 között (Sztambolov-korszak) megválasztott 535 képviselőből harmada kereskedő volt, a nagytőke alig képviseltette magát (két gyáros és két bankár). Kifejezetten a pártelitből jött a képviselők 10%-a, a városi és falusi tisztviselőkkel együtt e réteg (állami hivatalnokok) közel a mandátumok 25%-át adta, a szabadfoglalkozásúak (zömmel ügyvédek, de ekkor még az állami iskolák tanárai is idetartoznak) aránya összesítve szintén 25% volt, míg a parasztságot 15% képviselte.¹³ 1887/1894–1911 között feltűnő a praktizáló ügyvédek előretörése. 1878–1915 között a 107 bolgár miniszter közül 44 kereskedő- vagy iparoscsaládból származott, 38-an jogot végeztek, s csak 22%-uk nem rendelkezett egyetemi diplomával. Foglalkozásuk szerint harmaduk ügyvéd volt, 14 tiszt (tehát ők a képzettségüknek megfelelő hivatalt vállaltak), 16 állami főtisztviselő, 15 pedig tanár vagy professzor: a miniszterek közel 80%-a rendelkezett tehát állami szolgálati tapasztalattal. A miniszterek közül 14 a Monarchiában tanult, ez magasabb arány, mint például Románia esetében (3,5%).¹⁴

A parasztság alulreprezentáltsága mellett a másik probléma az volt, hogy az alkotmány gyakorlati alkalmazása nagyon távol esett az „európai” értelemben vett törvényességtől. 1932-ben Sztefan Balamezov az alkotmány normáinak betartása szempontjából értékelte a törvényhozók munkáját. Perzisztens instabilitásra utal, hogy a felszabadulástól 1932-ig eltelt mindössze 60 év alatt 44 kabinet váltotta egymást az ország élén (miközben egy ciklus 3–4 éves volt). A kabinetek leváltását (vagy átalakítását) kiváltó okok sorában abnormálisan nagy százalék esett a parlamenten kívül kibontakozó válságokra: 44 esetből 32.¹⁵ Négy kabinet (Racso Petrov 1901-ben, Kliment exarcha 1880-ban, Teodorov 1919-ben, Ljapcsev 1931-ben) választási vereség miatt bukott meg, 12 esetben választási kudarc és a szobranje ellenállása, bizal-

11 Geseva, J.: Szocialnopoliticeszka karakterisztika na izbiratelite i deputatite v V. Veliko Narodno Szobranie (1911g). Isztoriceszki Pregled, 1991/8. 41.

12 Kocev, Cv.–Carev, G.: Etnoszocialen szaszstav na izbiratelite v Szófia prez 1882 g. Isztoriceszki Pregled, 1991/4. 18–38.

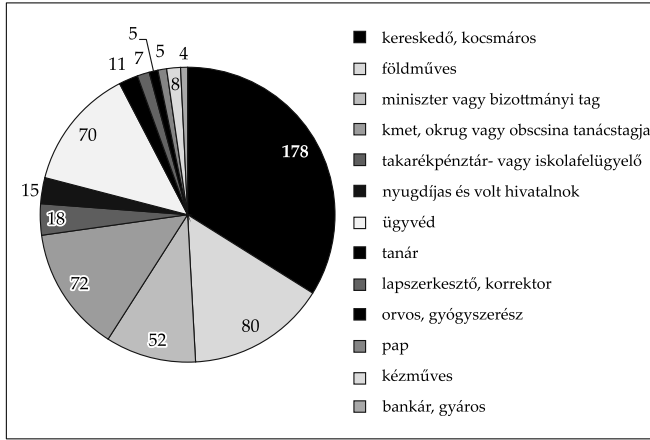
13 Palangurszki, M.: Izbori po sztambolovisztki (1887–1894g.). Universzitetszko Izdatelsztvo „Szv. Kiril i Metodij”, Veliko Tarnovo, 2008. 256–257.

14 Paruscheva, D.: Die moderne politische Elite Bulgariens und Österreich–Ungarn: das Beispiel Gligor Natschowitsch. In: Österreich, Österreich–Ungarn und die Entwicklung der bulgarischen Eliten, 1815–1915. Hrsg. von: Lalkov, M.–Heppner, H.–Preschlenova, R. Szófia, Marin Drinov, 1999. 42–43.

15 Daszkalov, R.: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. I. 47.

III. 1. ábra.

Országgyűlési képviselők társadalmi megoszlása, 1887–1894 (fő)

Palangurszki, M.: Izbori po sztambolovisztki i. m. 256–257.

matlansága és a sorozatos botrányok miatt mondott le kabinet, hat esetben pedig parlamenti vizsgálóbizottság (*parlamentarna izpitatelna komisziya*) indított eljárást a korábbi kormány tevékenységének kivizsgálására törvényességi aggályok miatt (Ikonov ellen 1884-ben, Sztambolov ellen 1894-ben, az Ivancsov–Toncsev–Radoszlavov-kormány tevékenysége miatt 1901-ben, Petrov ellen 1910-ben, Petkov ellen 1914-ben, a russzofil Gesov–Danev-kormány 1912–1913-as háborús felelőssége miatt, Malinov és Koszturkov világháborús „burzsoá” kormánya ellen pedig 1922-ben Sztambolijiszki nyomására indult eljárás).

A parlamenti vizsgálóbizottság egyébként kitűnő példa volt a bírói és végrehajtó hatalom közötti összefonódásra a törvényhozó hatalom rovására, mivel 1904–1908 között a minisztereket csak kifejezetten az alkotmány megsértése miatt lehetett megidézni a szobranje bizottsága elé, miniszteri tevékenységük eredménye miatt nem. Csak három kabinetet marasztaltak el, háborús bűnök miatt: Radoszlavovét, a Gesov–Danev-kabinetet és a Malinov–Koszturkov-kormányt (zömmel bukásuk után, politikai ellenfeleik nyomására).¹⁶

A gyakori kormányváltásokat részben az uralkodó és a minisztertanács közötti konfliktusok idézték elő, amelyeknek az állt a háttérben, hogy az uralkodó a központi hatalmat kívánta erősíteni a túlzottan liberális szellemű alkotmánnyal szemben. Az alkotmány liberalizmusát viszont az oroszbarát erők igyekeztek kihasználni. Az alkotmány eleinte lehetetlenné tette az uralkodó hatalmának megerősödését, s ez a pártpolitikának kedvezett, mindaddig, míg Ferdinánd fejedelem „szalámitaktikája” és (külpolitikában is megjelenő) „hintapolitikája” szét nem forgácsolta erőiket Crampton értékelése szerint. Az alkotmányhoz való viszonyulás kezdetben valóban döntően meghatározta a pártok identitását (de az értékeken alapuló politizálást hamar felváltotta a külpolitikai helyzet alakulása által szított

¹⁶ Uo. 48–50.

opportunizmus). Mind az alkotmányt támadó Konzervatív Nemzeti Párt, mind az alkotmányt védő Liberális Párt élete az alkotmány módosításával vette kezdetét, de az utóbbi végül több frakcióra szakadt a külpolitikai orientációtól (a nagyhatalmi támogatótól) függően (III. 2–III. 3. táblázat).¹⁷

A politikai életet két további tényező befolyásolta: a közvélemény – és ebben a kérdésben a kormányzat széles körű és nacionalista oktatáspolitikája miatt a parasztság is ideértendő – Macedónia felszabadítását várta, így támogatásra csak az a kabinet számíthatott, mely ezt felvállalta, ami aktív külpolitikát igényelt. Ennek oka pedig az a – bolgár politikára akkor és történetírásra mindmáig jellemző – nézet, hogy mivel a tirnovói alkotmány megfogalmazásakor és elfogadásakor a trákiai és macedóniai küldöttek is jelen voltak, ezzel bolgár felfogás szerint az államtesten kívül maradt területek implicite elfogadták az új állam fennhatóságát (mint ha ma a magyar alkotmányozás folyamatában Erdély vagy Szlovákia képviselői is ott lennének), s kifejezték csatlakozási szándékukat az új társadalmi-gazdasági organizmushoz. Az aktív külpolitika ugyan segített externalizálni a belső problémákat, de a bonyolult nemzetközi diplomáciai viszonyok miatt a külpolitika nagy hozzáértést igényelt a rövid távú sikerek reménye nélkül: az előbbi hiányzott, az utóbbi viszont belpolitikai válságokat generált.

Másik probléma volt a demokratikus deficit: a bolgár állam és berendezkedése a széles választójog ellenére a felszabadításban tevékenyen részt vevők viszonylag szűk társadalmi bázisán (és kapcsolatrendszerén) nyugodott. Sztambolov például Botev zászlótartója volt, az 1907-ben meggyilkolt Petkov miniszterelnök fél karját vesztette el a Sipka-szorosnál, I. E. Gesov miniszterelnök (1911–1912) Kelet-Rumélia pénzügyi felügyelője volt 1885 előtt, 1877-ben a török atrocitásokról írt tudósításai miatt halálra ítélték. A műveletlen széles tömegek politikai öntudat nélküliek, így befolyásolhatók vagy indifferensek voltak, vagy nyomás hatására szabadon formál-

III. 2. táblázat.

A bolgár pártrendszer átalakulása, 1883-ban, 1887 körül, 1900 körül

1883-ban	1887 körül	1900 körül
Liberális Párt	Ruszofilok (demokraták) (Cankov, Karavelov)	Progresszív Párt (Danev, „cankovisták”)
		Demokrata Párt (Karavelov, Malinov)
	Liberális Párt (Radoszlavov)	Liberális Párt (Radoszlavov)
Konzervatív Nemzeti Párt (Sztoilov, Grekov, Nacsovcics, Kliment exarcha)	Konzervatív Nemzeti Párt (Sztoilov, Grekov, Nacsovcics)	Nemzeti Liberális Párt (Sztambolov, Petkov, Genadiev)
		Ifjú Liberális Párt (Toncsev)
		Konzervatív Nemzeti Párt (Sztoilov, Nacsovcics, Gesov, Teodorov)
Nem a felszabadítás korának elitjéből kialakult párt:		Bolgár Népi Földműves Szövetség (Sztambolijszki)

Hermenegild, W.: With the Victorious Bulgarians i. m. 22–66. alapján.

17 Hermenegild, W.: With the Victorious Bulgarians i. m. 44–45.

hatók (oktatás). A választói akarat megnyilvánulásának torzulásait a sztambolovi érában jól mutatta az 1887. évi választás, ahol eleve csak a szavazásra jogosultak 22%-a (134 ezer fő) adta le voksát valamelyik jelöltre, míg 1913-ban már a választók 54%-a (550 ezer fő).¹⁸ (A helyhatósági választásokon is hasonlóképpen változott a lakosság mobilizálhatósága.) 1892-ben a csirpani körzet ötezer választójából csak ötszáz adta le szavazatát, de még a szófiai körzetben is csak 1500 a 13 ezerből, s minden helyen a kormány jelöltje győzött. A neofita, etnikailag még képlékeny, „görögös műveltségű”,¹⁹ viszonylag zárt és 1945-ig leváltásra nem kerülő társadalmi elit nélkül az államgépezet működtetése nem lehetett zökkenőmentes, de ez az elit nem apolitikus-értéksemleges és nem is azonos értékek mentén kikristályosodó társadalmi réteget jelentett az alkotmányvita óta. A különbségeket a külföldi iskolai neveltetés és a gazdasági kapcsolatok szintén befolyásolták. Eleinte szakértelmük és kapcsolatrendszerük, később pedig a demokratikus rendszer saját javukra történő kihasználása, pozícióik, státuszuk stabilizálódása miatt nem voltak felválthatók bürokratákkal. Az egykori harcostársak a hatalomért vívott harc során ellenfelekké váltak, és eltérő közegetől, különböző nagyhatalmi támogatóktól várták az egyébként közös külpolitikai cél, Nagy-Bulgária megvalósítását. Az eliten belüli (részben éppen a külpolitikai módszerek ütközéséből adódó) ellentét a hadsereg és az állami intézmények átpolitizálódásához vezetett. Ezért a bolgár társadalom pilléreinek számító társadalmi rétegek kialakulásának, státuszának vizsgálata is megér néhány gondolatot egy további fejezetben, itt most a korábban említett problémakör ideológiai hátterével és lélektani értelmezésével foglalkozunk.

A bolgár belpolitika gyakori kormányváltásaival instabilitást mutatott, amelynek a leírtak éppúgy okai, mint egyben következményei is voltak. Megvizsgálva a kormányon lévő pártok parlamenti támogatottságát, azt tapasztaljuk, hogy míg 1908 elején a 175 képviselőből 150, tehát elsöprő többség sztambolovista volt, a következő, demokraták dominálta parlamentben már keresve sem találunk sztambolovistát. 1911-ben, mikor I. E. Gesov és Szt. Danev kerültek hatalomra, csak egy konzervatív és három cankovista képviselő ült a szobranjében, a választások után 79 cankovista és 80 nemzeti konzervatív mellett viszont mindössze négy demokrata képviselő kapott helyet.²⁰ Hogyan lehetséges ilyen gyors változás, miközben semmilyen társadalmi-gazdasági kataklizma nem játszódott le (mint például az 1897–1901-es, 1929-es vagy 2008–2012-es világválság)?

18 A pazardzsiki választókörzet több mint 9000 választójából csak 3000 szavazott, Kotelben a 4500-ból alig 400, így már 250 szavazattal is be lehetett kerülni a szobraniéba, akárcsak Plevénben, ahol a 10 ezer választóból csak 1100 járult az urnákhoz. *Hrisztov, Hr.*: Kam karakterisztikata na Sztambolovija Rezsim. *Isztoricseszki Pregled*, 1951–52/1. 37–38.

19 Ivan E. Gesov apjának neve Evsztratiev (Eusztratioosz), az egyébként magát macedónnak tartó vlah Genadiev nevéből viszonylag könnyű a Gennadioszt előállítani. Cankov aromun volt. De érvényes ez a többi államra is: a szerb miniszterelnököt, Pašićot a szerb katonák megvetően Pasonak nevezték utalva arra, hogy bolgár nyelvjárást beszélt, Cincar-Marković neve is aromun őseire utal, a Rosetti család olasz eredetű, Venizelosz pedig török alattvalóként kezdte politikai pályafutását izraelita ősökkel. A bolgár felvilágosodás alakjai gyakran és olykor szebben írtak görögül, mint bolgárul: *Alekszieva, A.*: Knizsovno naszledszto na balgari na gracki ezik prez 19. vek. Gutenberg, Szófia, 2010. Láttuk, hogy az egyházi bejegyzésekben is hogyan szaporodtak el a görögös elnevezések.

20 *Trockij, L.*: The Balkan Wars i. m. 78.

A válasz abban keresendő, hogy a liberális alkotmány ellenére a csekély társadalmi bázissal bíró pártok (klikkek) nem alulról építkeztek. Az uralkodó kifejezte óhaját, hogy szerinte melyik párt lenne alkalmas kormányalakításra (a kormány az uralkodónak is felelős volt), ez pedig gyakran kisebbségben volt. A párt kisebbségi kormányt alakított, amely képtelen volt a parlamentben támogatást szerezni. Erre az uralkodó az összehívott, új miniszterekből álló minisztertanács döntése értelmében feloszlatta az országgyűlést, új választást írtak ki, amelyen az „öntudatos” választók részvétele miatt „meglepő módon” az új kormány pártja győzedelmeskedett – egyébként kezdődhetne az eljárás előlről –, és végül elsöpör többséget szerezve megkezdte működését a már felállított kormánnyal az élén. A parlament így mindig támogatta a kormányt, a kormány pedig az uralkodó politikáját, hiszen ő nevezte ki a kormányfőt; így sikerült látszólagos stabilitást teremteni. A választáson legtöbb szavazatot kapott párt automatikusan abszolút többséghez jutott, s mindaddig, míg bírta az uralkodó bizalmát, kormányzott. Ferdinánd tehát megtalálta a módját, hogy kijátssza az igen liberális szellemű alkotmányt.

Miért volt erre a rendszerre szükség? Trockij szerint Bulgáriának hidakra, vasutakra, fegyverre és seregre lett volna szüksége – akár a nemzeti idea érdekében, akár modernizációs célokból. Ehhez viszont tőke kell.²¹ Tőkét csak külföldi kölcsönökből tudtak szerezni, mert a térség államai tőkeszegények voltak. Kölcsönt viszont akkor kaphattak, ha betartották a Nyugat-Európa által megkívánt parlamentáris játékszabályokat. A politikai pártok közötti váltógazdaság így Ferdinánd szemszögéből annak függvényévé vált, hogy Ausztria vagy az oroszok támogatják-e inkább Bulgáriát, a franciáktól vagy a németektől lehet-e kedvezőbb feltételekkel kölcsönt felvenni. Mivel a támogatók különböző okok miatt gyakran változtak, Trockij szerint a bolgár politika teljesen kiszolgáltatottá vált a különböző külföldi érdekcsoportoknak. Az elképzelhetetlen volt, hogy bár a franciák kedvező feltételekkel kölcsönt adnának, de nincs politikai erő, mely ezt elfogadná, mert az uralkodó párt épp franciaellenes. Ilyenkor az uralkodó keresett egy pártot, mely kellően franciabarát volt, és lecseréltette a kormányt és a parlamentet.²² Mivel a bolgár parlamentarizmusnak nem voltak tradíciói, a hatalomgyakorlás mindennapi technikájához viszont az elit korábbi oszmán tapasztalatai révén jól értett, ezért a külföldi támogatás megszerzése érdekében utánzott nyugati mintákhoz való alkalmazkodás, a látszat fenntartása és az alakoskodás nem esett nehezeére.

Mivel a bolgár uralkodó a bel- és külpolitikában egyaránt a „politique d'oscillation” elvét követve mindig ahhoz a hatalomhoz fordult, amelytől lehetőség volt némi kölcsönhöz jutni, ez viszont rengeteg kormányváltással járt, így a korábban különböző értékpreferenciájú pártok a századfordulóra elvesztették eredeti ideológiájukat: az, hogy egy párt konzervatív vagy liberális, tartalmilag kiüresedett, a sajtóban is inkább külföldi támogatójuk, és háború- vagy békepártiságuk után nevezték el őket (III. 3. táblázat).²³

21 A kötetben megvizsgáljuk, hogy más forrásból (adók, kereskedelmi többlet, expanzió, társadalmi átstrukturálódás) fedezhető lett volna-e a modernizáció.

22 Trockij, L.: The Balkan Wars i. m. 80–82.

23 A problémák externalizálása és az expanzió szintén a modernizáció lehetőségét hordozta magában: például az oroszbarátság nemcsak szentimentális érzelem volt, mely az oszvobozsdenie má-

III. 3. táblázat.

A bolgár pártok politikai orientációja, 1912

Párt neve és vezetőik 1912-ben	Sajtóvisszhang	Orientáció
Progresszív Párt (Danev)	Békepárt	Oroszbarát
Demokrata Párt (Malinov)	Nemzetiek (háborús párt)	Mérsékeltlen osztrák- és oroszbarát
Liberális Párt (Radoszlavov, Toncsev)	Nemzetiek (háborús párt)	Német- és osztrákbarát
Nemzeti Liberális Párt (Genadiev)	Nemzetiek (háborús párt)	Osztrákbarát, korábban törökbarát
Konzervatív Nemzeti Párt (Gesov, Nacsovics)	Békepárt	Mérsékeltlen orosz- és törökbarát

Saját szerkesztés a *Pesti Napló* és a *Mir* bolgár napilap cikkei alapján.

Nem minden esetben vált kizárólagossá azonban az uralkodó szerepe a pártpolitikai viszonyok alakításában. A marxista történészek egy része (például Topalov) nem osztja Trockij elképzelését, szerinte az uralkodó befolyása jóval kisebb volt (főleg 1908 előtt), noha a háttérben álló folyamatokat hasonlóképpen értelmezi. A bolgár politikai palettára jellemző attitűd bemutatására példaként az 1899-es válságot hozza fel. A bolgár állam nem tudott megegyezni az Oriental Railway Company vezetőivel, mely a bolgár vasutak szállítási árai alá ment, így az állam egy rivális vasútvonal kiépítésére szánta el magát. Ebben az évben viszont egyszerre 34 millió, s néhány éven belül további 30 millió leva hitel járt volna le, ezért újabb hitelekre volt szükség. Ez viszont a bolgár állam és az Oriental Railway Company megegyezésének függvénye volt a nemzetközi hitelpiacon (a vasúttársaság mögött ugyanis nagy bankok álltak) – azaz a bolgár félnek le kellett volna mondania a rivális parallel (állami) vasút megépítéséről.²⁴ Oroszország ekkor elzárkózott egy kölcsön nyújtásától, így más külföldi forrás nem állt rendelkezésre. Ráadásul mezőgazdasági válság is sújtotta a parasztságot, ezért adóbevételekből nem lehetett finanszírozni a hiányt. Az uralkodó ezért szeretett volna egy egységkormányt létrehozni, így Sztoilov lemondása után a pártonkívüli Grekovot bízta meg kormányalakítással, aki zömmel a liberálisokra (radoszlavovisták) támaszkodott. Mivel az egységkormány megalakítása kudarcba fulladt, a konzervatív nemzetiek (narodnyakok) ugyanis nem ültek tárgyalóasztalhoz, ezért a radoszlavovisták szövetségeseiket kerestek, és egyesültek a Petkov vezette sztambolovistákkal. A kormány terveihez – újabb konszolidációs hitel felvétele – stabil többségre volt szükség, ezért feloszlatták az országgyűlést. A kielezett hangulatban 50%-kal nőtt a választóurnákhoz járulók száma, így a győzelem érdekében a párt – mely messze a legjobb vidéki szervezettel bírt – mindent megtett, a csalásoktól sem visszariadva. Így 60%-os többséghez jutottak. Ekkor váratlan fordulattal 18 körzet eredményét megsemmisítették – csalásra hivatkozva, zömmel ott, ahol az ellenzék győzött. Mielőtt bárki azt hinné, hogy a radoszlavo-

morát idézte, de pragmatikus magatartás is, mely szerint az expanzió politikai háttérét csak az oroszok képesek biztosítani.

²⁴ Crampton, R. J.: Historical Foundations. In: Südosteuropa Handbuch. Band VI. Bulgarien. Hrsg.: Klaus-Detlev Grothusen. Vandenhoeck and Ruprecht, Göttingen, 1990. 37.

visták ilyen drasztikus módszerekkel kívánták megsemmisíteni politikai ellenfeleiket, le kell szögezni, hogy az ellenzék eddig is jelentős kisebbségbe szorult, nem tudta volna akadályozni a két szövetséges párt törekvéseit. Valójában a választások érvénytelenítésére e körzetekben azért volt szükség, hogy a radoszlavovisták saját szövetségeseik, a sztambolovisták súlyát csökkentsék. Az érvénytelenítések eredményeként – bár a sztambolovisták száma nem csökkent, és arányuk nőtt is – a radoszlavovisták 51%-os többségbe kerültek a sztambolovisták támogatása nélkül is.²⁵ Ez a manipuláció, majd a kifogásolt körzetekben rendezett pótválasztásokon a radoszlavovisták elsöprő győzelme kiábrándította saját szövetségeseit: ki is léptek a koalícióból. Az így is 50% fölötti parlamenti támogatással bíró kormány viszont megbukott, mert Grekovnak elege lett a machinációkból és lemondott.²⁶

Az állam szerepének növekedését, hatalmának túlsúlyra jutását a közéleti személyiségek több tényezőre vezették vissza: a helyi közösségek és hagyományos intézményeik nem rendelkeztek megfelelő anyagi és szellemi tartalékkal, hiányzott innen a jómódú, művelt, öntudatos réteg, amely korlátokat szabhatott volna az állam túlzott igényeinek (e réteg éppen az államot irányította). A helyi választások alkalmával kiemelt tisztségviselők szakképzettség híján nem mindig tudták teljesíteni a felsőbb szervek által kijelölt feladatokat, így szükségessé vált a fontosabb posztokra felülről kinevezett embereket helyezni. Éppen emiatt viszont a lokális költségvetés felügyelete is egyre inkább átkerült az állami szervekhez. Ráadásul a megnyert választások után hatalomra került kormányok egészen az 1934-es puccsig – amikor ezt megtiltották –, saját híveiknek juttatták a vidéki hivatalokat, akárcsak Szerbiában (*spoil system*). Sok esetben a megbízható párttagok, vagy elismert tudósok funkcionáltak diplomataként az ehhez szükséges képzettség nélkül, ami rontotta a bolgár állam nemzetközi teljesítőképességét.²⁷ Gyakran a politikai ellenfeleket távolították el a közéletből úgy, hogy követi vagy konzuli kinevezéssel „jutalmazták” őket, amely szintén rontotta az államapparátus hatékonyságát, miközben létszáma felduzzadt.

Így, bár az ideiglenes orosz önkormányzat idején elismerték a helyi szervek viszonylag széles körű jogait, s a tirnovói alkotmány szintén proklamálta a helyi önkormányzatok részére ugyanezt, de e jogok nem realizálódtak, mert a civil társadalom gyengesége miatt a *centralizált kormányzati modellt* vitték át a gyakorlatba. A helyi önkormányzatok pozíciói pedig egyre jobban gyengültek, elsősorban a forrásaik és feladatkörük fokozatos megnyirbálása miatt, a *látszólagos liberalizmus* ellenére is. Szerbiához hasonlóan Bulgáriában a 17 okrug élén egy-egy, *kormányzat által kinevezett upravitel* állt, mellette kilenctagú választott, de a fejedelem által jóváhagyott tanács ténykedett. Az 56 járás élén egy-egy alprefektus és titkár állt. A községek ugyan választott elöljáróik (*kmet*) által intézték az ügyeket, de ők a prefektusok joghatósága alatt álltak. A községek ügyeit 6–18 fős tanácsok vitték, feladatuk a kórház, a helyi utak és az iskola fenntartása volt, de a költségvetést jóváhagyásra a prefektushoz

25 Topalov, V.: The Home Policy of Dimitar Grekov's Government. Etudes Historiques, XIII. 1985. 113–133.

26 Végül az 1902. évi újabb hitelfelvétel jelentett (?) kiutat.

27 Nem mintha a fiatal állam sok diplomatával rendelkezett volna, a fanarióták hagyományain nevelkedett Románia nem véletlenül volt a legjobb diplomáciai teljesítményt nyújtó állam (gazdasági-politikai jelentősége miatt – olaj, a Balkánra vezető út elzárása – mindkét nagyhatalmi csoportosulás számára felértékelődött).

kellert felterjeszteniük. (A városokban némileg más volt a helyzet, az uralkodó polgármestert csak a fővárosba nevezett ki, a többit a helyi közösség választotta.)

Az egyesülés előtti Kelet-Ruméliára viszont többen úgy tekintettek, mint egy, a fejedelemségtől eltérő struktúra megvalósítására tett kísérletre, mely szellemiségében sokkal *konzervatívabb*, ugyanakkor *decentralizáltabb* is volt, mint a *liberális, de központosított* Bulgária. Kelet-Ruméliában a végrehajtó hatalom a 36 tagú *kerületi* gyűlések kezében volt, melynek tíz tagját a fő kormányzó nevezte ki. A kerületi gyűlés egy tíztagú állandó bizottságot választott magából három póttaggal, mely a fő kormányzó tanácsadó testületként is működött.²⁸

A következőkben megvizsgáljuk, hogy kik és mi módon működtették vagy támogatták a rendszert.

III. 2. AZ ÁLLAM TÁMASZAI: A BÜROKRATIKUS, KATONAI ÉS ÜZLETI ELIT

III. 2. 1. A bürokratikus elit és a tisztikar szerepe

Az alábbi oldalakon a megalakuló állam támaszainak tekintett hivatali-bürokratikus és katonai elit funkcióját és társadalmi presztízsét vizsgáljuk meg. Mivel Bulgária és Kelet-Rumélia egyesülésével és Ferdinánd trónra kerülésével a centralizált berendezkedésre való törekvés győzött, a központosítás előtérbe kerülésével nagy gondot fordítottak az államapparátus kiépítésére. A *csinovnyikok*²⁹ számának alakulása jól alátámasztja a bürokratikus elit növekvő szerepét. 1879-ben 2 ezer bolgár származású hivatalnok működött az ideiglenes orosz közigazgatás alatt nyolc kormányzóság 56 járásában, 1896-ban dinamikus növekedés után 20500 hivatalnok állt az állam szolgálatában (a választott obstina-hivatalnokok nélkül), 1904-re számuk már 28 900, 1908-ra 35 900, 1911-ben pedig 51 ezer fő volt. Ehhez járult még 23 ezer választott községi hivatalnok. A hivatalnokok száma nagyobb ütemben gyarapodott, mint az ország lakossága. Ennek ellenére az államgép igencsak döcögött, a pénz pedig elfolyt: például 1884-ben tized begyűjtésekor 1,25 millió leva, akár 10%-os költség is keletkezhetett, emellett ekkorra a tized hátraléka meghaladta a 6 millió levát.³⁰ A 19. század végén a Földművelésügyi és Kereskedelmi Minisztérium működtetése 200 ezer levát vitt el, míg a földműveseknek kiosztott állami segély 40 ezer levát. Tekintve, hogy a bürokraták nem termelnek, lényegében a parasztság –160 ezer levával zárt.³¹

A növekedés az első világháború után is folytatódott, 1924-ben 64 ezer, 1935-ben 70 ezer, 1939-ben 72 ezer hivatalnok szolgált az államot, s ehhez jött még 30

28 *Daszkalov, R.*: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. I. 35–37.

29 A kissé pejoratív szóhasználat nem véletlen, s bár a bolgár nyelv ezt is használja a *nacsalnik* mellett (mely a mai nyelvben hivatalvezetőt is jelent), valójában a kifejezéssel a hivatali elit jellegére, függőségére is utalni kívánunk.

30 *Koszev, D.*: Szelszkoto dvizsenie v Balgarija i. m. 557.

31 *Pencsev, P.*: Kak sze nalivaha osznovite i. m. 44.

ezer obstina-hivatalnok, a vasútnál dolgozó 15 ezer ember, illetve a posta- és táv-íróállomások alkalmazásában lévő 5 ezer fő. Mindent összevetve 1939-re az államapparátust és az állami szolgáltató szektort 145 ezer ember képviselte.³² Noha a világháború után a növekedés lelassult, immár nem meghaladva a lélekszám emelkedésének ütemét, 1924-ben Bulgáriában már így is 17 hivatalnok jutott ezer főre (83 500/4 900 000), míg a dunai vilajet városaiban a felszabadulás előtt csak 15 hivatalnok jutott ezer városi adófizetőre. Ugyanez az érték a világháború után az erősen centralizált Franciaországban 3,81, a fiatal, de a kisebbségek léte okozta feszültség miatt hatékony elnyomó hivatali apparátust működtető „pszeudo-demokráciában”, Csehszlovákiában 2,91, a később Bulgáriához hasonlóan (1926, illetve 1934 után) autoriter vonásokat mutató, szintén agrár jellegű Lengyelországban pedig 2,59 volt. 1899-ben még a bolgár érték is csak 12/1000 fő volt, de ekkor Németországban 5, Ausztria-Magyarországon 1,5, Romániában is csak 4,5 fő volt.³³ Azaz, amilyen kicsi volt az iparban foglalkoztatottak száma (Romániában is csak 45 ezer fő), olyan nagy volt a bürokrácia. Bulgáriában 1910 körül a 47 ezer állami alkalmazott fizetése (katonák nélkül) 78 millió levába került, a költségvetés több mint harmadába. Ez nem egyedi jelenség: Romániában a 87 ezer állami alkalmazottnak 121 millió levát fizettek ki a költségvetésből, annak pontosan negyedét. Szerbiában 25 ezer, Görögországban 50 ezer állami alkalmazott volt. Ez minden esetben meghaladta az alkalmazottak 5%-át, amennyi a túlbürokratizáltnak tekintett Franciaországban volt.

Bulgáriában 1931-ben egy csinovnyikra 69 ember jutott, ezzel Bulgária vált a legbürokratikusabb állammá, még akkor is, ha a hivatalnokok egyharmada tanár volt, így szorosan véve nem tartoztak az államapparátus működtetői közé.³⁴ 1934-ben, a katonai puccs után kísérletet tettek a csinovnyikok számának csökkentésére, de ez kudarcot vallott, mindössze a helyi demokrácia bázisainak számító obstina-hivatalnokok számát sikerült 36 ezerről 28 ezerre redukálni, akik amúgy sem állami fizetést kaptak, hanem a közösségi adókból finanszírozták tevékenységüket, s kifejezetten a bolgár berendezkedés demokratikusabb és szakszerűtlenebb vonásait képviselték. A pártok 1934-ig lecserélték a helyi elitet a választások után, ezt követően viszont már nem ültethettek az obstinákba pártkatonákat.

1904-ben a hivatalnokok fele öt évnél kevesebb szolgálati idővel rendelkezett, ami a gyors ütemű duzzasztásra vagy a pályaelhagyások gyakoriságára utalt. 1911-ben a 49 ezer közigazgatási alkalmazottból csak 830 rendelkezett 30 éves szolgálati idővel, az átlagos szolgálati idő 7,5 év volt, ami részben a fluktuációnak, cserélődésnek is köszönhető. Nem feltétlenül volt ugyanis gondtalan a csinovnyikok élete: 1910–1925 között a fizetésük ugyan tízszeresére nőtt, az árak viszont 44-szeresükre, tehát vásárlóerejük gyengült. Ezzel szemben az ipari munkások fizetése 32-szeresére emelkedett.³⁵ (Ebből következően a két réteg közötti különbség – és életszínvonaluk is – a vizsgált periódusban csökkent.)

Bár létszámhiánnyal nem kellett küzdeni, a szakképzettség viszont gyakran hiányzott: Jireček idejében az igazságügyi minisztériumban csak egyetlen jogász volt: maga a miniszter. Az állam születésekor a 600 felsőfokú végzettséggel rendel-

32 *Daszkalov, R.*: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. I. 69.

33 *Pencsev, P.*: Kak sze nalivaha osznovite i. m. 45.

34 *Daszkalov, R.*: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. I. 74–79.

35 Uo. 70–75.

III. 4. táblázat.

A közalkalmazottak (állami és helyi közigazgatás) és minisztériumi tisztviselők létszáma és éves fizetése, 1887–1909

Év	Közalkalmazott (fő)	Fizetés (millió leva)	Egy főre	Havi bér (leva, átlag)
1887	35 947	49	1360	113
1897	60 858	103	1700	142
1904	74 435	111	1500	125
1909	87 330	186	2130*	180*
	Ebből minisztériumban (fő)	Fizetés (millió leva)	Egy főre	Létszámarány és fizetésarány a teljes csoporthoz képest
1896	20 743	32	1550	33%–33%
1904	28 940	44	1520	40%–40%

* 1885–1911 között a leva 30%-ot veszített értékéből, ami évi 1%-os inflációt jelentett. Isztorija na Bálgarite v dokumenti i. m. I. 266–267. alapján saját számítás.

III. 5. táblázat.

Az ipari munkásság havi fizetése Bulgáriában, 1890 körül (leva)

Körzet	Munkás havi jövedelme	Munkásvezetők, mérnökök	Iparág
Burgaszi körzet	10–60	150–250	dohány, alkohol
Vidini körzet	30–60	90–150	sör, nyomda, bútór
Plovdivi körzet	30	200	malomipar, kallómalom
Szliveni körzet	50	100	nyomda, dohány, alkohol, gyapjú
Szófiai körzet	50	350	sör, alkohol, litográfia, nyomdaipar
Tirnovói körzet	50–100	200–500	liszt, alkohol
Haszkovói körzet	30–70		dohány

Szvedenija po ikonomsiceszkoto szosztojanie na Balgarija. Minisztersztvo na narodoto proszvesztenie. Szófia, 1888. 84–93. alapján.

kezőből csak 51 volt jogász,³⁶ viszont később éppen ez a csoport játszotta a legfontosabb szerepet az állam irányításában, ami arra utal, hogy a pártelit igen szűk körből toborzódott, s az egyetemi-szellemi elitnek (tudniillik a jogászok szellemi központja a jogi kar volt Szófiában) a bürokratikus hivatali elit ellenében volt némi befolyása a politikai életre. Erről a sajátosságról egy későbbi részfejezetben még szólnunk.

A születő bolgár államban az igazságügy megszervezése évtizedeket vett igénybe. A bírák és az ügyvédek szerepét írni-olvasni tudó kereskedők és kézművesek, jobb esetben tanítók is betölthették. Az európai jogszabályok érvényesítése különösen az örökösödés és a családjog területén a társadalom ellenállását váltotta ki. 1904-ig törvényesen működhettek a háromtagú, úgynevezett „falusi

36 Uo. 79.

bíróságok”, amelyek ítéleteiket kisebb jelentőségű ügyekben a szokásjog alapján hozták meg. Az 1000 frankig terjedő peres ügyek 60 békebíróságon dőltek el, amelyek határozatai 100 frank értékig megfellebbezhetetlenek voltak.³⁷ A kereskedelmi törvény a magyar jogszabályok, az 1896-ban elfogadott büntető törvénykönyv az orosz és a magyar büntetőjog alapján készült.

A szakszerűség mellett a feddhetetlenség sem volt sajátja a helyi bolgár elitnek: 1887–1898 között 1140 kmet (falubíró) ellen folyt bírósági eljárás, 1898–1901 között pedig 2140 helyi közigazgatási szereplőt pereltek be sikkasztás, vesztegetés, okirat-hamisítás és katonai szolgálat alóli felmentések indokolatlan kiadása miatt.³⁸ A kortársak negatív képet festettek a bolgárok törvényességhez való viszonyáról. A néplélektan kutatói egyetértettek abban, hogy nem fejlődött ki bennük a jogrend iránti érzék és a törvénytisztelet. Kiegészítve Jireček magyarázatát, e jelenség hátterét a következőkben láthatjuk: a keresztény Keleten a törvényesség és a jog gyakorlati alkalmazásában nincs történeti folytonosság. Ez két dolgot jelentett. Egyrészt a török időkben az ítéleteket sokszor nem a törvények alapján hozták meg, hanem pénzért eladták, azaz nem igazság-, hanem jogszolgáltatás folyt. Másrészt a felszabadulás utáni jogszabályok nem évszázados fejlődés eredményei, hanem import „árúk”, amelyeknek megszegése a közfelfogás szerint nem volt szégyenletes dolog.

Az új bolgár állam egyik fő támasza tehát a jól fizetett hivatásos bürokrata-réteg volt. 1896–1908 között 10 év alatt 25 ezer fővel, 40%-kal nőtt a közalkalmazottak száma,³⁹ miközben átlagos havi bérük is 60%-kal emelkedett, az inflációt meghaladóan (III. 4. táblázat). Figyelembe véve, hogy az 1910. évi állami bevételek a 172 millió levát is alig érték el, e réteg eltartása igen nagy terhet jelentett – mint az értékekből kiderül, nemcsak az államnak, hanem a helyi költségvetésnek is. A minisztériumi tisztviselők – a közalkalmazottak 33%-a – fizetése ugyanis az állami költségvetés 25–33%-át is elérte 1912 előtt, a többi tisztviselőt pedig a helyi költségvetés finanszírozta (1897-ben a 60 ezer közalkalmazott és köztisztviselő bére 103 millió leva volt, a költségvetéssel egyenértékű!).

Az állami bürokrácia vonzerejét támasztja alá, hogy az állami földművelés-kola 1900-ig végzett 760 hallgatója közül csak 36 maradt a földművelésnél. A minisztériumi bürokrataréteg létszáma az ipari (gyáripari) alkalmazottak számát (15 ezer fő) jelentősen meghaladta, de havi bérük is 3–5-szöröse volt egy ipari munkásénak (III. 4–III. 5. táblázat).⁴⁰ Ugyanakkor a bolgár katonatiszteknel rosszabbul kerestek. A bolgár minisztériumi alkalmazottak átlagfizetése évi 1700–2000 frank volt. Egy IX. osztályba sorolt (alacsony rangú) bolgár hivatalnok fizetése 1906-ban évi 1200 leva volt, amelyből szűkösen már megélt egy négyfős család (a Monarchiában ugyanehhez a rangosztályhoz 2000–2400 frank tartozott 1907 előtt). A megélhetés és a presztízs differenciáit mutatja, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiában a hadnagyok-főhadnagyok évi keresete volt ehhez hasonló, de ők az évi 1200–1500 koronás alapjövedelmükből nem tudtak családot fenntartani, míg nem 1907-ben 1700–2000 koronára emelték fizetésüket. Az Oszmán Birodalomban

37 Keleti K.: A Balkán-félsziget i. m. alapján.

38 Daszkalov, R.: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. I. 66.

39 Isztorija na Balgarija v dokumenti i. m. I. 266–267. Az „altisztii réteg” körülbelül 50 ezer embert jelentett.

40 Szvedenia po ikonomiczeszkoto szosztovanie na Balgarija i. m. 84–93. Nem volt jelentős különbség a minisztériumi és obstina által fizetett hivatalnokok átlagbére között.

az 1860-as évek reformjai előtt egy kádi, mufti vagy müdir 300 frankot keresett havonta, ez évi 3600 frank, annyi mint egy bolgár kerületi megbízott jövedelme 1893-ban. Ugyan a 19. század közepén az élelmiszerárak 50%-kal alacsonyabbak voltak (a megélhetés költségei összességében ennél kisebb mértékben változtak oszmán területen 1850–1910 között, viszont Isztambul az árfelszabadítások után drágább volt, mint Szófia, így vásárlóerejükben nem volt különbség). A helyi hivatalnoknak számító írrok és a kaza közpénztárnoka csak havi 50 frankot kapott 1860-ban: vásárlóerő-paritáson mérve ez 1905 körül kevesebb, mint havi 100 vagy évi 1200 frank, ami egy IX. (alacsony) rangosztályú bolgár hivatalnok fizetésével ekvivalens. 1900 körül 1500 aranykurus volt a havi átlagbér az oszmán minisztériumokban (a medián pedig 1000), ez évi 2500–3500 frank, ami a bolgár átlagot jócskán meghaladta. Egy oszmán birodalmi miniszter fizetése a folyamatos csökkenés ellenére 1911-ben még mindig évi 60 ezer frank volt, míg egy bolgáré 15 ezer leva alatt maradt. Az oszmán hivatalnokok bére nagyobb szórást is mutatott, mint a bolgár. Nem lévén független egzisztenciák, a bürokraták középosztálybeli vagy értelmiségen belüli magas aránya a társadalom polgárosodottságának hiányosságaira is utal (lásd következő fejezet).

A bolgár állam éppoly *centralizált* és *bürokratizált* volt, mint Franciaország és Belgium. Sundhaussen szerint ennek oka az erőltetett modernizáció (s nem a belga alapokon nyugvó alkotmány), valamint az erőforrások mobilizálása volt a nemzeti célok érdekében. Talán ezzel a ténnyel van összefüggésben, hogy a fiatal Bulgária volt Európa egyik legmilitarizáltabb országa: egymillió főre itt kilenc ezred jutott, míg Szerbiában nyolc ezred, Romániában öt, Törökországban 3,5. A „Balkán poroszainak” kötelékében 2900 tiszt, 4200 tartalékos tiszt és 5000 altiszt szolgált.⁴¹ A hadsereg túldimenzionálására jellemző volt, hogy a bolgár vezérkar költségvetése egymillió leva (frank) volt 1912-ben, míg a 12-szer nagyobb hadsereggel jellemezhető Németorszáé mindössze 2,5 millió.⁴²

A hivatalnokok mellett a bolgár állam egyik legfontosabb támasza a hadsereg volt, melynek tiszti rétege egy jól fizetett, ambíciózus és új, a régi középrétegekből átrétegződő, de viszonylag szűk társadalmi elitet képezett. A hadseregfejlesztés költségeit belső erőforrásokból és külföldi kölcsönökből fedezték: a költségvetés 20–25%-ával gazdálkodó hadsereg a társadalom és az ország politikai életének fontos szereplőjévé vált. A hadsereg funkcióját jelzi, hogy 1900-ban Durankulaknál a kisbirtokos parasztság megfélemlítésével, 1923-ban Sztambolijszki miniszterelnök ellen fellépve, majd az 1934. évi puccsal újfent beleszólt az állami berendezkedésbe. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy végeredményben a hadsereg nem tudta betölteni hivatását: a belső társadalmi rend fenntartására ugyan képes volt, de a bolgár expanzionista politika kudarcba fulladt.

Bulgáriában 1903–1911 között a 600 millió leva értékű katonai kiadások mindössze fele származott a költségvetésből, 33%-át a külső kölcsönök, 20%-át a belső hitelek finanszírozták. Az 1912–1913-as sikertelen háborúk hasonló kiadási oldalal rendelkeztek.⁴³ Végeredményben 1200 millió levát dobtak ki a bolgárok az ablakon majdnem feleslegesen Nagy-Bulgária megvalósításáért.

41 Isztorija na Balgarite v dokumenti i. m. I. 308.

42 Todorov, P.: Bűdzsetat za 1912 g. Demokratseszkzi Pregled, 10. 1912/1. 1–19.

43 Vacskov, D.: Balgarszkata ikonomika i vojnite na XX vek. Razum, 2005/3–4. 182.

Az újonnan szervezett bolgár államban a katonatisztek helyzete – a hivatalnokokhoz és szabadfoglalkozásúakhoz képest is magas fizetésüknek, az irántuk megnyilvánuló kivételező bánásmódnak köszönhetően – kedvező volt. Daszkalov szerint a tisztí állományúak kivételes státusa rövid idő alatt egy katonatiszti kaszt kialakulásához vezetett, amely a civil társadalomtól elkülönülve saját értékrendje szerint élt. Létérdekük volt a fiatal állam berendezkedésének fenntartása. Egy hadnagy fizetése 1911-ben évi 3 ezer leva volt (havi 250 leva), ami még a minisztériumi alkalmazottak fizetését is meghaladta (egy egyetemi adjunktuséval vetekedett). Egy őrnagy 5400 levát, egy ezredes 8–9 ezer levát keresett. A Monarchia hadseregében egy hadnagy még az 1907-es fizetésemelés után is csak 1700–2000 koronás alapfizetéssel rendelkezett, előtte pedig csak 1200 frankot keresett. Ez az önálló középosztályi egzisztencia határértékét meg sem közelítette, nemhogy egy egyetemi adjunktusét (a megélhetési költségekben nem volt jelentős különbség). Az Oszmán Birodalomban az 1868-as reform után szintén 1200 frank körül volt egy hadnagy évi járandósága. A magasabb rendfokozatok esetében már nem volt ekkora különbség: 1907 után egy k.u.k. őrnagy évi 4400–4800 korona fizetést kapott, egy ezredes 7200–8800 koronát (igaz korábban ez csak 3400 és 6000 korona volt), egy oszmán őrnagy pedig 4500, az ezredes 10 800 frankot. Azaz a bolgár tiszt nemcsak jól fizetett volt, de a tisztikaron belüli differenciák is kisebbek voltak (a bolgár hadnagy az ezredes fizetésének harmadát kapta, a k.u.k. hadnagy a 22%-át, a török pedig 10%-át).⁴⁴

Ebből következően a tisztikar nagy terhet jelentett a költségvetésnek, amit úgy ellensúlyoztak, hogy e réteg létszáma jóval kisebb volt, mint a minisztériumi tisztviselőké: tábornokból 23 volt, ezredesből 117, alezredesből 164. A 2900 tiszt összes bérkerete meghaladta a 11 millió levát, azaz a hadseregre szánt költségvetés 25%-át a tisztí fizetés emésztette fel. A hadsereg ütőképességének javítása céljából 1901–1909 között eszközölt összesen 480 millió leva kölcsön jelentős része improduktív volt. Elégedetlenek persze akadtak: a Battenberg Sándor herceg megbuktatásában részt vevő oroszbarát tiszték hazatérte miatt (Sztambolov bukása után) sokak előtt bezárult a gyors felemelkedés lehetősége,⁴⁵ s emiatt egyre többen politizáltak (a szobranje tagja aktív katona nem lehetett, de kormánytag igen), illetve korrupciós eszközökhöz nyúltak.

Ami a két elitréteg, a hivatali-bürokratikus és katonai elit viszonyát illeti, 1903-ban 433 hadügyminisztériumi alkalmazott keresett évente 5 ezer levánál többet, háromszor annyian, mint az összes többi minisztériumban együttvéve.⁴⁶ (Ebből következően a 20 ezer minisztériumi alkalmazott 3%-a, körülbelül 600 fő esett ebbe a magas fizetési kategóriába.) Más analógiát is hozhatunk a tiszték kivételezett helyzetére. Egy bíró 14 évig tanult és szolgált, mire évi 3200 levás álláshoz jutott (a Monarchiában ez a IX–VIII. rangosztálynak felel meg), és fizetése maximum 8100 leva lehetett (VI–V. rangosztály, ezredes, vezérőrnagy), annak ellenére,

44 *Daszkalov, R.*: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. I. 130. Eközben 1850 körül egy osztrák hadnagy éves fizetése 500 forint, azaz 1000 leva volt, az ezredesé viszont egy bolgár ezredeshez hasonlóan havi 400, évi 5000 forint. Adatok: *Hajdu T.*: Tisztikar és középosztály. Ferenc József magyar tisztjei. MTA TTI, Bp., 1999. 12–13. és 240., valamint *St. Clair, S. G. T.–Brophy, Ch.*: Residence in Bulgaria i. m. 422.

45 *Crampton, R. J.*: Bulgaria. Oxford University Press, New York, 2007.

46 *Daszkalov, R.*: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. I. 72.

hogy jogi végzettségű emberekből hiány volt. Egy orvos 13 és fél évig tanult, hogy 2400–2600 levás éves fizetése legyen (ez a Monarchiában 1400, majd 1907 után 2800 korona volt, polgári szolgálatban a X. fizetési osztály, katonaként főhadnagy rang). Ezzel szemben egy alhadnagy már kilenc év után 2700 levát keresett évente, és a fizetési plafon a hadseregben 11 000–14 300 leva volt.⁴⁷ *A katonák tehát minden más elitrétegnél hamarabb juthattak életpályát megalapozó fizetéshez.*

A bolgár katonai elit kialakulásának folyamata figyelmet érdemel. Amint látuk, a törvényhozás, az igazságügy problémáinak jelentős része a megfelelő képzettséggel rendelkező emberek hiányából adódott. A felszabadulás után a katonatisztek többsége is, ahogyan a jogászok, orvosok is, a patriarchális család normái szerint élő falusi kézművesekből, kereskedőkből álló városi társadalmi közegből indult, a többgenerációs vagy paraszti eredetű katonacsaládok ritkák voltak.⁴⁸ A tisztek 85%-a városi családból származott, 15% faluból, 8% pedig Macedóniából, Trákiából vagy Dobrudzsából: a felszabadítandó területek lakossága igen nagy befolyással bírt a hadseregben. A falusiak aránya a tisztikarban nem haladta meg a középiskolai arányukat (25%), a katonaság tehát nem volt számukra kitörési lehetőség. A 875 századosból 191 született falun, 86 Macedóniában, 14 Dobrudzsában. A 90 ezredesből 18 született vidéken, további nyolc Macedóniában, ami a határon túliak nagy szerepére utal. A húsz tábornok közül csak egy volt vidéki, egy macedón és egy dobrudzsai származású.⁴⁹ 1905-ben, Szófiában a katonatisztek létszáma 748 fő volt (az összes tiszt negyede itt élt), ezért a szerény méretű fővárosban mindenütt őket lehetett látni. Kitűntek választékos öltözetükkel, öntelt és büszke magatartásukkal – és mellesleg „közel voltak a tűzhöz”. A tisztek a Katonai Akadémia elvégzése után váltak ki végleg eredeti társadalmi környezetükből.

A tartalékosok (körülbelül 400 tiszt) esetében még árnyaltabb kép nyerhető. 75%-uk városi, 10%-uk falusi volt, de közülük is csak 15 volt gazdálkodó, a többi falusi tanár vagy hivatalnok. A tartalékos tisztek között 38% volt a nyugdíjas, 90%-ukat a vezérkarba osztották be. Az értelmiség aránya 42%, a tőkések pedig 20%-ot tettek ki, közülük a legtöbb kereskedő volt (12%).⁵⁰ Az altisztek száma 6900 fő, a tisztiiskolásoké, tisztjelölteké 520.⁵¹ Tábornok egyáltalán nem származott faluról, ezredes hat az ötvenből, de még az alhadnagyok esetében is a városiak voltak többségben. Csak a tisztek tizede származott vidékről.

47 Isztorija na Balgarite v dokumenti i. m. I. 308.

48 Szemben a paraszti eredetű sorozott erőekkel, a tiszti réteg a korábbi társadalmi elitrétegekből verbuválódott. A második Balkán-háború előtt 50–60 ezer embert engedtek el aratni, biztosítandó az állam önellátását, ami bizonyította, hogy a totális mozgósításon alapuló bolgár tömeghadsereg tagjai elsősorban gazdálkodók, s csak másodsorban hazafiak.

49 *Stoilov, P.*: The Bulgarian Army in the Balkan Wars. Boulder, Co. Columbia University Press, 1987. 42–44. 1908-ban a Veliko Tírnovó-i katonaiskolában a leendő tisztek a hadtudományok mellett mechanikát, közztant, német, orosz, francia és török nyelvet is tanultak (az „ismerd meg az ellenségedet” elv szellemében).

50 Uo. 45.

51 Isztorija na Balgarite v dokumenti i. m. I., 208. és 440. A katonai elit szűk jellegét mutatja, hogy a tisztek száma a sorkötelesek számához képest alacsony volt: 1912-ben a 4200 reaktívált nyugalmazott tiszttel együtt is csak 7 ezer tiszttel rendelkezett a bolgár haderő, a besorozott állományhoz szükséges 11 ezer helyett. *Stoilov, P.*: The Bulgarian Army in the Balkan Wars i. m. 40.

A Balkán-háborúk idején nemcsak a társadalom felbuzdulására, de a foglalkozások presztízsére is következtethetünk, ha elemezzük, hogy az egyes polgári foglalkozást űzők milyen rangot kaptak bevonulásuk után. A hadtörténész Sztoilov szerint a 22 ügyvéd közül két-két fő ezredes, alezredes és őrnagy volt, alhadnagy csak három. A tanárok zöme viszont hadnagy vagy kapitány lett. A 46 kereskedőből csak 14 volt alhadnagy, négy ezredes, három alezredes. A hét bankár között is volt egy ezredes, egy alezredes, miként a gyártulajdonosok esetében is, s nem kell feltételezni, hogy katonai előképzetségük miatt kapták e rangokat (rangjuk inkább általános képzettségüknek és kapcsolatrendszerüknek köszönhető). A paraszti származásúak között csak egy ezredes volt, de tíz alhadnagy.⁵²

Az alacsony beosztású hivatásos tisztek mindössze négy év szolgálati idővel, a századosok és törzstisztek 10–11 éves szolgálattal, az ezredesek és tábornokok 15 éves szolgálattal rendelkeztek, ami mindent egybevetve igen fiatal hadseregre és „karrierista” tisztikarra utal. Nagy részük rendelkezett katonai képzettséggel: katonai középiskolába járt, vagy egyéves kiképzésen vettek részt az 1906-tól működő tiszthelyettesi iskolában. A 14, katonai akadémiát végzett tiszt közül tíz tábornok, egy pedig ezredes volt a Balkán-háború kitörésekor, tehát a legmagasabbban kvalifikált tisztek álltak a sereg élén. A 207, katonaiskolát végző tiszt közül 180 a vezérkarokba került, míg a katonaiskolát nem végzettek száma itt csak 60 volt: a gyalogezredekben viszont fordítva, 25:120 volt ez az arány (a képzettséget viszont a lelkesedés sem pótolhatta). Az utóbbi esetekben, a gyalogezredeknel a tanári képesítéssel bírók aránya megegyezett a katonaiskolát végzők arányával, tehát összességében az értelmiség a tisztek között szintén felülreprezentált volt.

A katonai és hivatalnoki elit, a vezetőréteg életstílusáról – beleértve a vagyonosodást, a szinte megszokott korrupciót – jó képet kapunk, ha elemezzük Teodorov pénzügyminiszter 1911. évi vizsgálatát, melyben 9 millió leva sorsa után nyomoztak,⁵³ ami az éves költségvetés 5%-ával volt egyenértékű (persze nem egy

III. 6. táblázat.

A bolgár állam bevételi forrásai, 1888–1897

1897	Egy főre jutó érték (leva)	Összeg (millió leva)	1888	Egy főre jutó érték (leva)	Összeg (millió leva)
Bevétel	25,00	75,0	Bevétel	20,00	61,0
Egyenes adók	10,21	33,7	Egyenes adó	10,00	31,6
Vám és közvetett adó	9,64	31,8	Vámok	2,80	8,7
Illetékek, posta, vasút	1,64	5,4	Közlekedés	0,67	2,0
			Illeték	1,00	3,0
Egyéb	2,42	8,0	Tőkebevétel	2,77	8,3
			Deficit kiegyenlítése adóhátralékból	2,67	8,0

Isztorija na Balgarite v dokumenti i. m. I. 508.

52 *Stoilov, P.*: The Bulgarian Army in the Balkan Wars i. m. 56–58.

53 Centralen Darzsaven (Isztoriczeszki) Arhiv (IŁĽA), ф. 159. оп. 5. а.е. 4. л. 20.

év alatt tűnt el a pénz), és mindezt hat korábbi miniszteren kérték számon (III. 6. táblázat). Vajon mekkora lehetett akkor az alsóbb hivatali szinteken elfolyt összeg, hiszen tudjuk, hogy 1900-ban csak a tized összeírásával, beszédésével megbízott 2150 tisztviselő fejenként 580 levára taksálta kiadásait⁵⁴ (egy gyári munkás vagy kezdő tanító éves bérénel alig kevesebb), amelyek így 1,25 millió levára rúgtak, jó képet festve a bolgár bürokratizmusról!

Az említett vizsgálat egyébként szintén jó képet ad az ingatlanok értékéről és annak regionális különbségeiről. A Racso Petrov tábornok (korábban sztambolovista kormányfő) vagyonosodását vizsgáló bizottság szerint a birtokában lévő öt és fél hektár föld és egy 100 m²-es vidéki ház 3300 levát ért (egy közepes rangú tiszt egyéves, egy mérnök 1–2 éves, egy tanár 3–4 éves, egy ipari munkás 5–7 éves fizetése). A volt miniszterelnök-tábornok 191 m²-es villája 2600 m² beépítetlen területtel együtt 10 ezer levába került, a villát ellátó személyzet lakása, konyhája és fürdője további 2 ezer levát ért, összességében a tatarpazardsziki körzetben lévő beljövői birtok értékét 28 ezer levára taksálták, amelybe nem számolták bele a 140 dekar (14 ha) földet.⁵⁵ A tábornoknak volt még Szófiában is egy tucat ingatlana, amit a III. 7. táblázat szemléltet, nyilván nem lakhatás céljából, ugyanis egész tömböt vett meg, melyek értéke 440 ezer levára rúgott, sőt az albérleti díjából és a fényképészet bérleti díjából legális és rendszeres jövedelemhez jutott. Ebben az időben a legmagasabb katonatiszti fizetés évi 13–14 ezer leva volt, tehát csak a szófiái vagyona felért 30 éves fizetésével, miközben nem szolgált ennyi ideje tisztként. Nem csoda, hogy vagyonosodási vizsgálatot indítottak ellene.

Egy másik tábornok, Mihail Szavov, Ferdinandovo kerületben egy nyolcszobás, háromemeletes, 110 m²-es házat birtokolt, valamint egy 40 m²-es egyszintes cselédlakot, 1,5 ha földet és negyedhektár kertet, mindösszesen 15 ezer leva értékben.⁵⁶ Szavové volt emellett 3 telek Szófiában (összesen 2000 m² 11500 leváért)⁵⁷ 5 leva, 10 leva és 6 leva négyzetméteráron, ami gyanúsán alacsony, főleg hogy az első telek ugyanabban a Sipka utcában volt, ahol Petrov telke 18 leva/m²-t ért. Ivan Halapcsev volt miniszter Tirnovóban három szomszédos házat birtokolt 36 ezer leváért. Nem valószínű, hogy valamennyit lakta, hiszen Szófiában élt, sokkal valószínűbb, hogy jó áron kiadta őket, vagy a rendezési terv ismeretében spekulálni óhajtott velük.⁵⁸ Szófiában 1887–1912 között ugyanis a telekár négyzetmétere 13 leváról 77-ra ugrott, Várnában 5 leváról 33 levára, Ruszében 5-ről 14-re, Plovdivban 5-ről 10-re, miközben az infláció 25–30%-nál nem volt több (e mutató differenciált változásai egyébként a városok fejlettségének és vonzerejének mérőszámaként is használhatók).

A III. 7. táblázatból további következtetések is levonhatók a szociális helyzetre és életminőségre vonatkozóan: egy lakás négyzetméterének ára megközelítőleg 40–60 leva volt, ezalól csak az egyszobás, konyha nélküli garzonok voltak kivételek, ott az ár 5–10 leva alá szorult. A városi telekár négyzetmétere 20–60 leva között ingadozott, tehát az épületártól nem különbözött nagyságrendileg. Egy szerény,

54 Doklad na parlamentarnata izpitatelna komisziya do XI OHC. 266.

55 ЦДА, ф. 159. оп. 5. а.е. 4. л. 34–37. Bjala városában volt egy további 25 ezer leva értékű ingatlana és egy 43 ezer levás hombár. Ez utóbbi egyértelműen a gazdasági „több lábbon állásra” jó példa.

56 ЦДА, ф. 159. оп. 5. а.е. 4. л. 51.

57 ЦДА, ф. 159. оп. 5. а.е. 4. л. 27.

58 ЦДА, ф. 159. оп. 5. а.е. 4. л. 23.

III. 7. táblázat.

Kimutatás Raco Petrov volt miniszterelnök szófiai ingatlanvagyonáról

Típus	Beépített (m ²)	Beépítetlen (m ²)	Telekár (leva)	Épület ára (leva)	Összesen (leva)	1 m ² telek ára (leva)	1 m ² épület ára (leva)
Ház	450	1836	33 000	27 000	60 000	18	60
Ház	150	1514	20 000	10 000	36 000	13	66
Konyha	10			200			20
Lakás	14			560			40
Lakás	86			5 000			58
Konyha	20			100			5
Lakás	30			150			5
Telek	0			996			22 000
Ház	38	296	5 010	380	5 390	17	10
Telek	0	294	17 660	0	17 660	60	
2 ház	120	200	16 000	3 000	19 000	80	25
Ház	50	58	6 000	1 000	7 000	103	20
Fényképezet	60	135	13 600	1 200	15 000	101	20
Telek	0	1205	72 300	0	72 300	60	
Háztömb	450	0	0	180 000	180 000		400

ЦДИА, ф. 159. оп. 5. а.е. 4. л. 28.

40 m²-es, 6000 levát érő szófiai ház 300 m²-es kerttel egy kezdő tanító tízéves fizetésével volt egyenértékű, azaz ha enni vagy ruházkodni is akart, és fizetése legalább felét megspórolta, akkor is 15 évig kellett gyűjtenie (úgy, hogy beleszámoltuk az előléptetéseit). Hasonló helyzetben volt egy ipari élmunkás, akinek éves jövedelme szintén 600–1000 leva körül volt. Egy hadnagy viszont három, illetve hat év alatt vásárolhatott egy ilyen házat hasonló feltételek mellett.

Egy szófiai lakrészt/garzon, konyha nélkül viszont 500 levából már kijött (pontosabban: Petrovnak ennyiért adták el, vélhetőleg jóval a piaci ár alatt jutott hozzá), ami a gyári munkás és a tanító éves fizetése alatt maradt, tehát három év alatt lehetett megtakarítani ennyit a nadrágszij összehúzásával. A föld dekárjának (1 dekár = 10 ár = 0,1 ha) értékét 100 levában határozták meg Petrov vagyonvizsgálatában, ez meghaladta az országos átlagot (jelentős volt a növekedés az 1878-as 4–10, vagy az 1870 előtti 13–20 levához képest), egyben megfelelt egy ipari munkás vagy tanár egy-két havi bérének. Az életképes birtok minimumának tekintett 50 dekár (5 ha) ára tehát (házzal) 3500–5000 leva volt, egy tanár 6–8 évi bére (ha eközben nem adózik, ruházkodik és eszik).⁵⁹ Egy ekkora föld megvétele tehát a kispénzű, s nem földművelésből élő rétegek számára nagy anyagi terhet jelentett, nem meglepő módon

⁵⁹ Magyarországon ma egy átlag értelmiségi 4-5 év alatt vehet egy vidéki házat, ha eltekint a létfenntartástól, az öt ha szántóföldhöz ugyanannyi ideig kell takarékoskodnia. Garzont viszont nem lehet annyiért venni ma, mint valamikor Petrov tette.

nem is találkozunk gyakran a foglalkozási visszarétegződés jelenségével. Egy tanár/iparos fiából nagyobb valószínűséggel lett ipari munkás vagy zsellér, mint életképes birtokon gazdálkodó földműves. Egy hektár föld – feltételezve, hogy egy tonna gabona volt a hozama – értéke ugyanis 8–10 év alatt térült meg (1000 frank/ha, míg a termés 1 ha = 1 t = 130 frank). Megjegyzendő, hogy az elit ekkor már nem földbe fektette vagyonát: vagy nem volt elég jövedelmező a földbirtok és rajta a bérmunka, vagy a telekspekuláció hamar kivívta volna a választópolgárok (akik zömmel parasztok voltak) nemtetszését. A városi ingatlanok sokkal jobb üzletet jelentettek, hiszen Szófia lakossága 1878–1912 között megnégyszereződött, azaz kínálatkorlátossá vált a piac, ami felhajtotta az árakat: egy szófiai ház átlagosan háromszor drágább volt, mint egy hasonló méretű vidéki lakhely (kert nélkül).

A fiatal állam a kis létszámú elittel a patriarchális szerkezeteket nem tudta levétközni azonnal. Koszta Panica őrnagy vidéki villáját a helyiekkel őriztette a várnai kerületben a 19. század végén. Ha hivatalnok kopogott valaki ajtaján, hogy különmunkát adjon neki, köteles volt őt kávéval megkínálni – a fizetetlen munka, az *angarija* tehát fennmaradt. Maga Sztambolov az 1877–1878-as háborúban áron felül adta el az előre felvásárolt állatállományt az orosz felszabadítóknak (ez ugyan nem volt korrupció, de világosan megmutatta, hogy az elit nem félt a zavarosban halászni). A drinápolyi Andon Dimitrovról, aki pedig hatalmas vendégséggel fogadta a városba érkező oroszokat, kiderült, hogy fiktív számlákat mutatott be a városházán nem létező személyektől, a lakoma kiadásait fedezendő. A korrupció elleni harc és a politikai kultúra hiánya ráadásul komoly áldozatokkal járt. Vaszil Kancsov oktatási minisztert, bolgár iskolafelügyelőt, a macedóniai etnikai térképek szakértőjét 1902-ben a parlamentben lőtte le egy elutasított kérelmező. Ugyanígy járt 1907-ben Petkov miniszterelnök. De ez nem meglepő egy olyan országban, ahol Iliev Sztara Zagora-i kerületi prefektus szerint a körzetében lévő 316 falubíró közül 144 egyenesen írástudatlan volt 1884-ben – de azért a pártharcokból kivették részüket (a pártok ugyanis elitzervezetek voltak, a helyi ügynöki teendőket a kmetek látták el).

A korrupciót maga Ferdinánd cár is támogatta, hiszen így kezében tarthatta a politikusokat – nem mellesleg jó példát mutatva sikerült elérnie, hogy az alkotmányban évi járandóságaként rögzített 600 ezer leva 2,3 millió fölé emelkedjék. Mikor a 20. század elején a második sztambolovista kormány öt millió levát szavazott meg a vérszegény bolgár tengeri flotta felszerelésére, a megbízott Ferdinánd cárnak is vett egy jachtot az összegből.

Voltak persze – mindig is voltak – pitiáner csalók is. Várnai kiskereskedők, mikor a tartozásukat bíróság akarta behajtatni, megszüntették a cégüket és újat hoztak létre – természetesen ezt már nem terhelte adósság. A Monarchiával kereskedők általában két számlát kértek – egyet a valódi árról és egyet feleakkora összegről. A minisztériumban az utóbbit mutatták be, így mentesültek a vámfizetés alól. A berkovicai kerületi bíróság vezetője, Ivan Vazov, 90 levás havi fizetést adott beosztottjainak – papíron, mert kézhez azok csak 45 levát kaptak, a többi az élelmes főbíróval gazdagította. Az állami korrupció azonban nagyobb tételben működött. Mikor Ivan Hadzsienov közös céget alapított egy franciával, az alaptőke (250 ezer frank) negyedéből lefizette a minisztériumot, hogy engedélyezze a gyáralapítást (ez az oszmán időkből örökölt *rusvet* – kenőpénz). A gazdaság fellendítését gyakran Sztefan Sztambolov nevéhez kötik a történészek: való igaz, hogy 1887–1894 között

29 iparvállalat kapott 270 ezer levás kamatmentes kölcsönt, de azt már kevesebben tudják, hogy 1901-ig ebből csak 150 ezer leva érkezett vissza a kormányzathoz. Ugyanó a miniszterei fizetését 12 ezer leváról 18 ezerre emelte, mindeközben 1800 ha földet szerzett öccsével, és megfenyegetett egy oroszbarátság vádjával börtönben lévő csiftlik-birtokost, hogy kivégeztesse, ha nem adja át 300 ha-os burgaszi birtokát. Megint Sztambolov a szófiai polgármesterrel karöltve felvásárolta a városban az olcsó ingatlanokat, majd olyan rendezési tervet fogadtattak el, mely ezen ingatlanok értékét többszörösére emelte, vagy állami kisajátítás alá kerültek, természetesen busás kárpótlás ellenében. Ez szimplán ingatlanspekuláció. De ennél cifrább esetek is voltak: a szófiai katonai akadémia építése azért került százezer levával több pénzbe az előirányzottnál, mert nem volt tender, így a kivitelező felemelhette az árakat. De ha volt is, azt is ki lehetett játszani: még e periódusban a bolgár kormányzat 146 ezer Mannlicher-karabélyt vásárolt Ausztriától, de a győztes jóval a piaci ár fölött nyerte el a tendert, miként az államnak 2 millió leva kárt okozó lőszerbeszerzést is a legnagyobb árajánlatot tevő cég nyerte. Világos, hogy a piaci ár és a tényleges ár közötti különbség a pályázatokat elbíráló személy megvesztegetését jelentette, aki nem volt más, mint az általunk már jól ismert Hadzsienov. A Krupp cégtől szerzett srapsnek és gránátok további 1 millió leva többletkiadást jelentettek. Ezek után másképp kell nézni a hadsereg extrém magas részesedését a költségvetésből, mivel az itt feltüntetett összeg nem feltétlenül a hadsereg modernizálását szolgálta csak, hanem az eredeti tőkefelhalmozás egy sajátos eseteként az egyéni ambíciókat is. Az sem meglepő, hogy zömmel osztrák és német cégek nyertek a Sztambolov-éra tendereiben. Nikola Sztránszki – a sztambolovista miniszter testvére – egyenként 50 ezer levával vesztegette meg a lovak beszerzéséért felelős Tantilov és Petrov vezérkari őrnagyokat, hogy Magyarországról hozzanak lovakat. Ugyanó a szófiai hatóságok által az infrastruktúra modernizációjára felvett tízmillió levás hitelt a nemzeti bank konszolidálására, külföldi hiteltartozásainak kiegyenlítésére használta fel. A politikai vetélytársaktól is így lehetett a legkönnyebben megszabadulni: 1888-ban Sztambolov katonai ellenzékének letörése érdekében Popov ezredest négy év börtönre ítélték korrupció vádjával.

Máskor is akadtak furcsaságok: rögtön Sztambolov bukása után a szabadabbá váló választási légkörben Vidinben Sztefanov gyógyszeráró 5000 levával kívánta előmozdítani saját megválasztását. Sztoilov kormányfő 1899-ben, mikor bizonyossá vált, hogy hamarosan le kell mondania, 144 ezer levát vett fel a költségvetés rendkívüli alapjából. Egyébként Sztoilov megbuktatásában Ferdinánd cár is tevékenyen közreműködött: 1898-ban a bolgár kormányzat a Lenderbanktól egy 260 millió levás hitelt akart felvenni a régi adósságok átütetése, valamint a keleti vasutak átvétele miatt, csakhogy a bolgár társadalom nem volt egyöntetű a hitel felvételének szükségességét illetően, ezért Ferdinánd elterjesztette, hogy a pénzügyminiszternek, Teodorovnak 1,5%-os részesedést ajánlott a bank, ha aláírják a szerződést. Ez esetben a korrupció nem bizonyított, de pusztán a vád elég volt, hogy az 1896 óta tartó gazdasági válság okozta felfokozott hangulat miatt Sztoilov lemondjon. A hatalomra került Ivancsov-kormány mögött álló Radoszlavov aztán intézményesítette a szavazatvásárlást, hogy biztos parlamenti többséggel bírva megkezdhesse a hiteltárgyalásokat. Bölcsen nem a képviselőjelöltekre, hanem a kampányfőnökökre bízta az akció kivitelezését. Nem kevés esetben fennmaradtak

a számlák is a szavazatvásárlásból, melyet a kampányfőnökök abban a reményben adtak ki, hogy befektetésük megtérül, az ominózus esetekben azonban a képviselők megválasztásuk után nem fizettek, így a kampányfőnök bepanaszolta őket Radoszlavovnál (ezért maradtak fenn a számlák személyes archívumában). Az egyik kampányfőnök például 25 levát adott Ilija Donevnek, hogy leitassa a szavazókat, s további 20 levát a kocsmai agitáció megszervezésére. Egy egész korrupciós piramis volt tehát kialakulóban.

1911 végén a várnai kikötőt bővítő társaság tulajdonjogát – a munka végeztével – felvásárolta az állam, és 650 ezer levát különített el e célra, noha több képviselő jelezte, hogy az inventár szerint csak 250 ezer leva a cég értéke. Nikola Musanov miniszter a Szimeonov testvérek cégének szerzett 500 ezer levás munkát, cserébe azok 50 ezer levát vissza is utaltak számlájára. Hauser, a Monarchia katonai köreinek képviselője három alkalommal összesen 100 ezer levát adott Szavov tábornoknak, hogy az általa képviselt cég nyerjen. Pajakov pénzügyminiszter 1907-ben viszont olyan titkos hitelegyezményt kötött a francia Banque de Paris et Pays Bas bankkal, hogy 25 millió frank hitelt kap – a szintén francia Schneider fegyvergyár hadieszközeinek megvásárlására.⁶⁰ Ez a bolgár államra nézve kedvezőtlen volt, hiszen a pénz felhasználását erősen korlátozta: a pénz (kamatokkal) lényegében a hitelt adó franciákhoz folyt vissza.

Éppen az erős patriarchális hagyományok miatt a nepotizmus sem volt elítélendő a helyiek szemében: a kelet-ruméliai I. E. Gesov (1911-ben miniszterelnök), M. Madzsarov (1912-től londoni követ) és Szt. Bobcsev (1912-ben pétervári követ) rokonsága köztudott volt az elit berkein belül. Az utóbbi ráadásul az említett vagyonosodási vizsgálatot indító Teodor Teodorov pénzügyminiszter veje volt, aki pedig Gubidelnik nagytőkés rokona és üzlettársa volt. Ugyanekkor Madzsarov a könyvben már említett, 1878 után hatalmukat átmentett Gruevek (koprivsticai konzul) rokona volt, akinek viszont Gerdzsikov volt a rokona (a szliveni körzeti főnök), aki pedig a haszkovói körzet vezetőjével (Mincsev) állt rokonságban. I. E. Gesov rokona, I. Sz. Gesov (később berlini követ) pedig Konsztantin Velickovval állt rokonságban. 1894-ben aztán ez a – vidéken is befolyással bíró – személyi kapcsolatokra épülő hálózat vette fel a Nemzeti Párt nevet és jutott hatalomra 1911-ben. A fentiek fényében nem is meglepő, hogy Teodorov a sztambolovisták vagyonosodásának vizsgálatát a felszínen tartotta. Jordan Jonov és Dobri Petkov sztambolovisták közös céget alapítottak 1910-ben – esetükben viszont az üzlet volt az összekötő kapocs, nem a rokonság, miként Sztojan Danev későbbi párt- és miniszterelnök is az 1880-as évek végén a gazdag kereskedő, Evlogi Georgiev cégének bulgáriai megbízottja volt.⁶¹ És ezzel el is jutottunk a bolgár társadalmi élet egyik fontos alkotóeleméhez, a politikai és gazdasági elit közötti összefonódásokhoz, illetve ahhoz a tényhez, hogy a politikai elit prominens személyei 1894–1934 között szinte ugyanazok voltak némi váltógazdálkodással és elpártolással fűszerezve.

60 Példák mind *Pencsev, P.*: Kak sze nalivaha osznovite i. m. alapján.

61 *Pencsev, P.*: Kak sze nalivaha osznovite i. m. 32–55.

III. 2. 2. Az üzleti és multipozicionális elit

Az állam harmadik – burkolt, csak közvetve jelen lévő – támogatója az üzleti elit volt, melynek belső, szűk köre valódi multipozicionális elit volt. A felszabadulás nyertesei, a bolgár politikai élet későbbi meghatározói között számos mozgalmár múlttal rendelkezőt találunk. Mi több, ez a réteg erős összefonódásokat mutatott, s kapcsolatrendszerük már 1878 előtt is működött. A karlovói Teofan Rajnov (forradalmárcsalád) és a plovdivi Gesov család (Kelet-Rumélia kormányának tisztviselői) egyik közös vállalatuk működtetéséhez Evlogi Georgiev-től (a bukaresti bolgár emigráns központ egyik finanszírozója, a szófiai egyetem alapítója) vettek fel kölcsönt. A Nacsovicsek (Grigorij miniszter és diplomata lett) kereskedők voltak, szoros kapcsolatban a Georgiev testvérekkel és az isztambuli Topcsilestovval. A Radoszlavov család az osztrákokkal kereskedett,⁶² majd 1913-ban osztrákbarát kabinetet alakított.

Az összefonódó (*interlocking*) üzletágak és vállalatok jelenléte Bulgáriában is jelentős volt, mi több, az üzleti elit politikaformáló erővé lépett elő. Az üzleti elit „belső köréhez” tartozó tíz legnagyobb vállalat a GDP 17%-ával egyenértékű tőkét képviselt már 1911-ben (*III. 8. táblázat*), s 1939-re ez 27%-ra nőtt, miközben a következő 115 cég tőkéje összesen a GDP 21, illetve 13%-át tette ki. Láthatlanban is igaz tehát, hogy az üzleti elit kezében jelentős gazdasági hatalom összpontosult, és érdekei veszélyeztetése esetén rendelkezett a megfelelő politikai csatornákkal a döntéshozók befolyásolása érdekében.

A kliometrikus bolgár történetírás egyik prominens személye, Ivanov, a fontosabb korszakhatárokat jelölő 1911-ben, 1929-ben, majd 1939-ben és 1946-ban megvizsgálta a multipozicionális elit jellegét és szerepét 125 cég és 2937 vezető adatainak felhasználásával (*III. 9. táblázat*).⁶³ A bolgár üzleti elit nem meglepő módon számos balkáni vonással rendelkezett a nyugat-európai elithez képest.

Az tény, hogy a multipozicionális elit létezett, s összefonódásokat mutatott a politikai elitel: a 137 személy közül, aki ötnél több vállalatban bírt érdekességgel, 20% politikai szerepet is játszott miniszterként vagy parlamenti képviselőként. Ez az elit klub tehát a vizsgált minta 5%-a, s ezek ötöde volt a politikai elit élén (1%). További 19 fő társadalmi szervezetek prominens személyisége volt, s 20% pedig menedzser. E belső kör öt pénzügyminisztert és 12 bankelnököt is magában foglalt 1878–1946 között.

III. 8. táblázat.

A legnagyobb bolgár cégek vagyona, 1911–1946 (a GDP %-ában)

Kategória	1911/1915	1929	1939	1946
125 vezető cég	39,38	36,49	41,69	42,50
50 vezető cég	25,95	33,56	37,57	39,57
Top 10	17,29	23,64	27,47	33,41

Ivanov, M.: Bulgarian Business Elite, 1910s–1940s i. m. és Ivanov, M.–Ganev, G.: Biznesz elite in Balgarija i. m. 57.

62 Paszkaleva, V.: Ikonomiceszko to pronikvane i. m. 150–160.

63 Ivanov, M.: Bulgarian Business Elite, 1910s–1940s i. m.

III. 9. táblázat.

A bolgár üzleti elit eredete, 1911–1946

Kategória	1911/1915	1929	1939	1946
<i>1. Rangok és címek</i>				
Építész	4	3	4	7
Orvos	33	75	88	53
Mérnök	23	41	53	47
Tudós	1	3	3	2
Tábornok, ezredes, kapitány	3	7	10	12
Professzor	3	5	6	6
<i>Összesen</i>	67	134	164	127
<i>2. Külföldiek és nemzeti kisebbségek</i>				
Örmények	8	12	9	2
Csehek, szlovákok	9	7	12	15
Angolok, amerikaiak	4	9	13	9
Franciaajkúak	46	61	33	10
Németajkúak	44	80	77	14
Görögök	14	1	1	0
Magyar	9	1	4	0
Olasz	3	18	28	10
Zsidó	50	147	112	49
Román	2	4	2	1
Szerb	1	0	1	0
<i>Összesen</i>	191	344	298	110
<i>3. Családtagok</i>				
	1911/1915	1929	1939	1946
Apák, apa és fia, fiak, lányok, unokák,	27	26	36	39
Testvérek	27	41	48	24
Testvér és unokaöcs	4	10	10	7
Unokatestvér	6	11	7	5
Unokatestvér és testvér	2	8	7	6
<i>Összesen</i>	68	101	110	81
<i>Összesítés: csoportarány %-ban</i>				
	1911/1915	1929	1939	1946
Kvalifikáltak	8,3	14	17,3	14
Idegenek és kisebbségek	23,8	35,8	31,5	12
Családtagok	8,5	10,5	11,6	8,9

Ivanov, M.: Bulgarian Business Elite, 1910s–1940s i. m. és Ivanov, M.–Ganev, G.: Biznesz elite na Balgarija i. m. 22–23.

III. 10. táblázat.

A bolgár politikai és üzleti elit, 1878–1944

Egy személy előfordulása a mintában	Üzleti elit		Politikai elit	
	fő	%	fő	%
1	2088	71,01	2563	65,75
2–5	763	25,89	1190	30,52
6–10	63	2,15	109	2,79
11–20	22	0,75	27	0,71
20+	1	0,03	10	0,27

Ivanov, M.–Ganev, G.: *Biznesz elite na Balgarija* i. m. 28.

Ugyanakkor tény, hogy az idő haladtával a szakképzettség is egyre nagyobb szerepet játszott, mert a teljes mintában a kvalifikáltak részesedése 8%-ról 17%-ra nőtt. A külföldiek és a kisebbségek szerepe 1929-ig volt jelentős: a vállalati vezetés egyharmadát tették ki. S végül nem szabad megfeledkezni azokról, akiket vérségi kötelék tartott össze, ez Ivanov adatsorában meghaladta a 10%-ot. A rokoni kapcsolatok a belső kör tagjai között is fontosak voltak: az adatsorba négy Burov, három Gubidelnikov és két Gesov is bekerült. A nepotizmus és mutyizás már a kortársaknak is feltűnt, Zaharij Sztojanov 1885-ben is említi. Ivanov azonban racionális magyarázatot ad az urambátyám-rendszer életképességére, amely Magyarország szempontjából is tanulságos. *Az alacsony bizalmi tőkével és biztonságérzettel jellemezhető társadalmakban a rokoni viszonylatok jelentősen csökkentik a család és illojális viselkedés kockázatát. Törvényes rend és biztos állami szabályozók hiányában ez a legegyszerűbb mód a tranzakciók és az üzleti kockázat csökkentésére, így a piaci alapon működő rendszerbe bekerül a kölcsönös segítség és moralitás tradícióját megtestesítő (nem piaci alapú) család.*

Nem meglepő módon a zsidóság pozícióit végig megtartotta, míg a görögök elvesztették. A szomszédos balkáni országok állampolgárai egyébként is hiányoztak a vállalati vezetésből, ami rámutat arra, hogy *a cégek kapcsolatai közül a balkáni kötődések jelentéktelenek voltak.* A tisztek szerepe egyre erősödött, noha az orvosok és mérnökök még népesebb tábora tartozott bele az üzleti elitbe.

A politikai és üzleti elithez tartozók 70%-a csak egyszer fordult elő a mintában, ötnél többször csak 3-3%-uk tűnt fel (III. 10. táblázat). Ha a mintából kivesszük a külföldieket és csak a belső körre fókuszálunk, akkor 20%-os átfedést találunk a politikusok és üzletemberek csoportja között, azaz az üzleti elit tagjai jelentős politikai összeköttetésekkel rendelkeztek. Sztojan Danev például 9 cégben volt érdekelt, miközben a szobranje elnöke, majd miniszterelnök volt 1913-ban.⁶⁴

A bolgár ipar alacsony fejlettsége miatt azt lehetnének, hogy az üzleti elit szerepe és kapcsolatrendszere elhanyagolható – de ennek ellentmond, hogy 1878–1945 között az üzleti integráció (helyesebben az összefonódás) jóval magasabb fokú volt (5,2–7,5 között váltakozott), mint 1989 után, mikor a 0,1-et sohasem múlta felül Ivanov és Ganev szerint (III. 12. táblázat).

64 Ivanov, M.–Ganev, G.: *Biznesz elite na Balgarija* i. m. 29.

III. 11. táblázat.

Az üzleti elit klaszterekbe sorolása, 1911–1946

Klaszterek száma	1911/1915	1929	1939	1946
		5	7	8
1. Klaszter-alaptulajdonságok				
	1911/1915	1929	1939	1946
Tagok átlagos száma	9,2	8,0	8,8	8,2
Tagok száma a legnagyobb klaszterben	13,0	16,0	18,0	13,0
Kapcsolatok száma	9,0	9,8	9,9	7,9
Integráltság foka	1,0	1,2	1,1	1,0
2. Klaszter típusa				
	1911/1915	1929	1939	1946
Pénzügyi	4	5	5 + 2	4
Földrajzi	0	0	0	0
Külföldi cég	1	0	0	0
Menedzseri	0	1	2	1
A belső kör érdekeltségén kívül eső	0	2	1	1

Ivanov, M.: Bulgarian Business Elite, 1910s–1940s i. m. és Ivanov, M.–Ganev, G.: Biznesz elitite na Balgarija i. m. 44.

III. 12. táblázat.

Gazdasági vállalatok hálózatsűrűsége, 1944 előtt

Ország	1900	1920	1930	1940
Bulgária	5,21 (1911)	7,45 (1929)	7,48 (1939)	5,94 (1945)
Svédország	2,70 (1903)	5,60 (1924)	5,00 (1939)	n. a.
Egyesült Királyság	1,30 (1904)	n. a.	1,90 (1938)	n. a.
USA	7,20 (1912)	7,60 (1919)	5,60 (1935)	n. a.

Ivanov, M.–Ganev, G.: Biznesz elitite na Balgarija i. m. 51.

Ezek után felmerülhet a kérdés, ha a bolgár burzsoá üzleti elit az integráció (és vele együtt az érdekérvényesítés) ilyen magas fokára juthatott, akkor ezen üzleti körök miért nem voltak képesek mozdítóerőt, tőkét szolgáltatni az iparnak. Az integrációnak számos oka lehet: a kérdésre az egyik válasz például a piacfelosztás (a szűkös [állami] erőforrások megszerzésének optimalizálása érdekében), ebben az esetben a tőkehiányon ugyan nem lesz úrrá az üzleti szféra, viszont minimalizálja a versenyt, és így a veszteséget is az érdekkörök elhatárolásával. A gazdasági és a politikai elit összefonódása tehát végeredményben a szabadpiaci verseny korlátozását célozza a gazdaság működését befolyásoló állami szabályzók kontrolljával. Ez a sajátosan köztes-európai megoldás ma is érvényes, a politikai pártok és a mögöttük álló gazdasági érdekkörök harca már nem annyira ideológiai, mint inkább az állami erőforrások újrafelosztásáért folytatott küzdelem lenyomata: a pártszerveződés

alapja nem az eszmei különbözőség, a különbség a gazdasági motivációkban keresendő, melyek kifejeződése (elkendőzése) eszmei síkon is megtörténik.

Ivanov megállapítása szerint 1911-ben 17, 1929-ben 22, 1939-ben 20 szociális „klikk” volt jelen Bulgáriában. A klikkek klaszterekbe szerveződtek (Ivanov azokat a klikkeket vonta össze, ahol a tagok egyharmada azonos volt), melyek közül meglepő módon *a földrajzi adottságoknak volt a legkisebb jelentősége, s döntően a pénzügyi érdekeltségek hívták létre a klasztereket.* Az is egyértelmű, hogy az összefonódásokkal teli, magasabb érdekérvényesítő képességgel rendelkező klaszterek zöme a „belső kör” érdekeltségeihez tartozott. A bolgár állam kis méretéből és tőkeszegénységéből következően a klaszterek száma jelentősen nem változott – a világgazdasági válság utáni fellendülés és központilag irányított gazdaság csak egy újabb érdekcsoportot tudott kitermelni. Az elit belső fragmentáltsága tehát igen stabilnak tekinthető, akár csak az erőforrások felosztása. A klikkek, klaszterek merev formációknak tekinthetők magas integráltsági fokkal – s szinte minden klikk egy pénzügyi intézmény köré szerveződött, s a klaszterekhez kötődő cégek negyede-harmada pénzügyi szolgáltatásokat nyújtott. Ezek aránya a tőkehiány és a hitelhez jutás nehézségei mellett a több lábbon állás igényére is utal. Csupán 1929-ben élénkültek fel a klaszterek közötti kapcsolatok – az olyan klaszter, amelynek öt másikkal lett volna kapcsolata (közös érdekeltségű cégeken keresztül) kifejezetten ritka volt. Nemcsak a számuk, hanem maguk a klaszterek is stabilak, nagy részük a vizsgált időpontok közül 3-4 esetben is létezett (a bolgár–francia pénzügyi érdekkörbe eső Bolgár Kereskedelmi Bank, az olasz Commerciale, az osztrák–francia érdekeltségű Balkán Bank, mely 1930-ban fuzionált az Általános Bankkal) (III. 11. és III. 13. táblázat).

Az ipari protekcionizmus bukása az 1930-as években, a szélsőbalos és szélsőjobbos tendenciák megjelenése, a központositott állami irányítás az elit egységesüléséhez vezetett – az összes nagyvállalat együttműködött egymással, *a bolgár vállalatok kooperativitása a legfejlettebb országokéval vetekedett* (III. 12. táblázat). A kapcsolat nélküli vállalatok száma a vezető 125 közül 24%-ról 14%-ra esett 1911–1946 között, ami jobb, mint a brit érték (III. 14. táblázat). Különösen jól megfigyelhető a különbség a 10 feletti kapcsolatok száma esetén: a brit vállalatok elenyésző része mutatott csak ekkora kooperativitást – tény persze az is, hogy Nagy-Britanniát nem a nepotizmus és az összefonódások vagy a túlzott üzleti kockázatok hazájaként szokták emlegetni (a kapcsolatok nagy száma ez utóbbit is csökkenti a Balkánon). Ezek mind arra utalnak, hogy a bolgár politikai elit féltékenyen őrizte hatalmát – noha ez nem annyira személyekben, hanem *személyek feletti és személyes érdekeket túlélő üzleti körökben és kapcsolatrendszerükben nyilvánult meg* –, s veszélyt látott már az 1920-as évek agrármozgalmaiban is. A klikkek konszolidációja ugyanis ide vezethető vissza. 1921-ben a Sztambolijszki-ellenes erők (például külföldi tőkések és hitelezők, akik ellenezték az inflációs politikát, mellyel Bulgária az adósságcsapdából menekülni kívánt, vagy a régi nacionalista-expansionista polgári kormányzat hívei, hazai tőkések, akiket sértett Sztambolijszki egalitárius politikája) megalakították a Gazdasági Fejlesztés Társaságát, mely a politikai ellenzék fedőszervévé nőtte ki magát, mind ideológiai, mind finansziális szempontból.

Az üzleti elit ilyen nagy koherenciája számos tényezővel magyarázható. Az egyik a regionális és társadalmi összefonódás, mely üzleti összefonódássá változhat, a másik eshetőség a kisvállalatok alapvető gyengesége és a felettük való kontroll könnyű megszerzése, privilegizált hozzáférés a forrásokhoz az összefonódások

III. 13. táblázat.

Az üzleti klaszterek, hálózatuk és tulajdonságaik, 1911–1939

Klaszter	Klaszter-tagok száma	Központi vállalat száma	Rejtett mag (ha nem ő van a kapcsolatok centrumában)	Kapcsolatok átlagos száma	Integráltság foka	Pénzügyi cég a klaszterben	Pénzügyi cég a tagok %-ában	Kapcsolat más klaszterekkel
1911/1915								
1. <i>Külföldi tőke</i>	5	0		4,0	0,8	0	0,0	0
2. Balkan Bank	13	1		15,8	1,2	3	23,1	2
3. General Bank	11	1	i	11,1	1,0	6	54,5	1
4. <i>Girdap</i> Bank	5	1		4,0	0,8	2	40,0	2
5. Bolg. Keresk. Bank	12	2		10,3	0,9	5	41,7	1
Átlag	9,2	1,0		9,0	1,0	3,2	31,9	1,2
1929								
1. Bolg. Keresk. Bank	16	1	i	22,7	1,4	6	37,5	3
2. Balkan Bank	12	2		12,8	1,1	5	41,7	2
3. Menedzseri (Todor Mihajlov)	5	0		4,0	0,8	0	0,0	2
4. General Bank	6	1		8,3	1,4	1	16,7	5
5. <i>Commerciale</i> (olasz)	5	1	i	7,6	1,5	2	40,0	3
6. Szavov & Petrovics	5	0		6,6	1,3	0	0,0	1
7. Ivanov testvérek	7	1		6,9	1,0	2	28,6	0
Átlag	8,0	0,9		9,8	1,2	2,3	23,5	2,3
1939								
1. Menedzseri (Georgi Georgiev)	5	0		5,2	1,0	2	40,0	3
2. <i>Granitoid</i> & Hitel Bank	5	2		6,0	1,2	1	20,0	3
3. Francia–Bolgár Bank	18	1		13,0	0,7	5	27,8	4
4. <i>Commerciale</i> (olasz)	6	1	i	10,7	1,8	3	50,0	2
5. Bolg. Keresk. Bank	17	1	i	18,6	1,1	9	52,9	5
6. Balkan Ins. & Credit Bank	6	3		9,7	1,6	3	50,0	4
7. Menedzseri (Mihajlov, Papadopov–Klein)	6	0		5,7	1,0	0	0,0	2
8. Balkan Ins. & Szavov	7	3	i	10,0	1,4	3	42,9	5
Átlag	8,8	1,4		9,9	1,1	3,3	35,4	3,5

Ivanov, M.–Ganev, G.: Biznesz elite na Balgarija i. m. 46–50.

III. 14. táblázat.

Az üzleti kapcsolatok száma, 1911–1946 (a cégek %-ában)

Kapcsolatok száma	Bulgária				Nagy-Britannia	
	1911/1915	1929	1939	1946	1904	1938
0	24,0	11,2	15,2	14,4	21,2	19,6
1–5	38,4	36,0	31,2	40,8	59,2	46,4
6–10	14,4	21,6	19,2	17,6	15,6	25,2
11–15	8,8	12,8	17,6	11,2	3,2	4,8
16–20	4,8	4,0	8,8	3,2	0,8	1,6
> 20	9,6	14,4	8,0	12,8	0,0	2,4

Ivanov, M.–Ganev, G.: *Biznesz elite na Balgarija* i. m. és Scott, J.–Griff, C.: *Directors and Industry: The British Corporate Network 1904–1976*. Poly Press, Cambridge, 1984. 82.

és a multipozicionális elit révén. Szintén érdekes, hogy az összefonódás vajon növelte-e a hatékonyságot, a tőkeintenzív nehéziparban jelen volt-e az összefonódás, az öreg és stabil, vagy a fiatal vállalatok hajlottak-e inkább az együttműködésre, a centralizáció tönkretette-e a regionális kötelekeket a vállalatok között stb.? Ennek vizsgálatához Ivanov regresszióanalízist használt számos változó felhasználásával. A regresszióanalízis eredményeként sem a pénzügyi, sem a földrajzi összefonódás, sem a hozam növekedése vagy a hatékonyság fokozása nem magyarázhatta a bolgár üzleti elit szoros kapcsolatait. Viszont az alkalmatlan és korrump bürokrácia s a társadalmi bizalmatlanság miatt inkább az üzleti környezet „domesztikációját” választotta az elit.⁶⁵

III. 3. A BOLGÁR TÁRSADALOM SZERKEZETE

Az állam támaszát jelentő elit rétegek bemutatása után a bolgár társadalom tagolódását, jövedelmi viszonyait elemezzük, elsősorban az állam működtetéséhez való hozzájárulásuk jelentősége és az állami ráfordítások felhasználása szempontjából. Egy további fejezetben a szegényebb társadalmi rétegek megélhetésének lehetőségeit, valamint a társadalmi felépítménnyel és a megélhetés-gazdálkodás színvonalával szoros összefüggésben lévő állami modernizáció kérdéskörét vizsgáljuk a bolgár ipar és mezőgazdaság fejlődésének bemutatásán keresztül, s válaszolunk a megélhetési módok determinálta makroszociális stratégiákat, melyek visszahatottak a termelés hatékonyságára.

⁶⁵ A Bolgár Kereskedelmi Bankot például az mentette meg a csődtől az 1890-es évek rossz termései után, hogy a tőke/kihelyezett hitel aránya itt sohasem esett 0,5 alá, ami hatalmas túlbiztosítás volt. Az 1899-es bolgár agrárválság után viszont a külföldi bankokkal is meg kellett küzdenie a cégnek, ami lehetetlenné tette a túlbiztosítás fenntartását. Új stratégiájának lényege a potenciális partnerek családi érdekeltségbe vonása volt rokoni kapcsolatok kiépítése révén, s a Konzervatív Nemzeti Párthoz kapcsolódó szálak is erősödtek, amelyek segítettek a bank összefonódását az ipari érdekeltségekkel.

III. 3. 1. A társadalom kvantitatív vizsgálata: foglalkozási szerkezet (1878–1946)

A társadalom rétegződése több szempont alapján vizsgálható. Először *foglalkozás szerint* mutatjuk be a bolgár társadalom szerkezetét, ezt követően *kereset és jövedelem-szint*, illetve a *társadalmi presztízs* alapján (részben összhangban a progresszív jövedelemadózási kategóriákkal), majd lakóhelyi megoszlás (*városi és vidéki társadalom*) szerint vázoljuk a társadalom rétegződését 1878–1946 között két-három időmetszetben.

Az 1905. évi összeírás szerint a mezőgazdaságból élő lakosság aránya az aktív, munkaképes korú lakosság 82%-a volt (egyben megegyezett a falusi lakosság arányával), s ehhez 1,7 millió eltartott járult még, így összesen 3 millió fő tartozott e csoportba. Ez azt jelenti, hogy a dolgozók és eltartottak aránya körülbelül 3:4 volt ebben a foglalkoztatási kategóriában, amely nem túl jó a hatékonyság (az egy keresőre jutó eltartottak) szempontjából, másfelől viszont felfogható úgy, hogy a mezőgazdaság fel tudta szívni a lakosság zömét, munkát adva a társadalom jelentős részének. Az eltartottak csekély száma nem jelenti azt, hogy a parasztcsalád kis létszámú lett volna, hanem azt, hogy egy családon belül több férfi vagy asszony is dolgozott. A *bolgár társadalom differenciálatlan állapotát* jellemzi, hogy Nagy-Britanniában ugyanekkor az aktív, munkaképes korú lakosság 12%-a, az USA-ban 36%-a, Franciaországban, Dániában 42–48%-a, az agrár-ipari Magyarországon 70%-a dolgozott a mezőgazdaságban (vö. a Balkán adataival: *III. 15. táblázat*).

A gyáriparban és a kisiparban ekkor összesen 147 ezer ember dolgozott, az aktív népesség csupán 7–10%-a, miközben Nagy-Britanniában 67%, az USA-ban 40%, Németországban 50%, Dániában 40%, Ausztriában 30%, Magyarországon 18%.⁶⁶ Ennek fele, körülbelül 70 ezer ember mesterember volt, a többi ipari munkás, kisegítő munkaerő, tanonc stb. Hozzájuk 210 ezer eltartott tartozott, ami azt jelenti, hogy a kereső/eltartott arány 2:3 volt, azaz eltartóképeség szempontjából egyértelmű az ipar hatékonysága a mezőgazdasággal összevetve. Ha kivonjuk a gyáriparban dolgozók és eltartottaik számát (15 + 15 ezer), akkor a kisiparból összességében ekkor 330 ezer ember élt meg, beleértve hozzátartozóikat.⁶⁷

További 60 ezer ember dolgozott a kereskedelemben, pénzügyi szektorban (3%), s 110 ezer eltartott tartozott hozzájuk. A kereső/eltartott arány itt még jobb, mint az iparban (körülbelül 1:2). A szállításban 20 ezer embert foglalkoztattak.

Az állami hivatalokban 32 ezer ember dolgozott, további 17 ezer a helyi közigazgatásban. Úgynevezett szabadfoglalkozású (orvos, mérnök, ügyvéd, lapkiadó, író, festő, színész, lakástulajdonos stb.) volt 25 ezer fő (1%), ami viszonylag fejletlen társadalomra utal a független értelmiségi egzisztenciák kis száma alapján. Végül 25 ezer ember (1%) állt házi alkalmazásban, szintén a tercier szektort erősítve, de presztízsből jelentősen elmaradva az előző csoportokhoz képest.⁶⁸ Az ipar és a mezőgazdaság részesevé a foglalkoztatottak létszámából 1941-re nem változott lényegesen.

66 *Daszkalov, R.*: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. II. 227.

67 *Popov, K.*: Sztopanszka Balgarija i. m. 40–41.

68 *Daszkalov, R.*: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. II. 227.

III. 15. táblázat.

A keresők megoszlása a Balkán országokban, 1900 körül

Családfők	Románia, 1885	%	Bosznia, 1885	%	Szerbia, 1900	%	Bulgária, 1905	%
Tisztviselő	35 000	3,5	4 500	1,2	12 000	2,9	50 000 + 20 000 magánzó	3,5–5
Pap	15 000	1,5	2 500	0,7	1 000	0,2	2000	0,2
Kisiparos, tanonc, kereskedő	100 000	10,0	22 000	5,8	35 000 + 22 000 tanonc	11,2	55 000 + 75 000 tanonc + 60 000 kereskedő	14
Parasztgazda	700 000	70,0	310 000	82,9	370 000	88,1	850 000*	80
Munkás + bányász	150 000	15,0	34 000	8,9	10 000 + 5000 bányász	3,6	15 000	1,5
Összesen	1 000 000	20,0	380 000	16	420 000	16,0	1 000 000	25

* Csak birtokosok, a kisegítő személyzet (például felnőtt gyermekek, 1 millió fő) nem számolva. Asbóth, Daszkalov, Keleti, Németh, Roucek adatai alapján.

Noha az aktív lakosság aránya az 1900. évi 40%-ról s az 1926-os 50%-ról 1939-re 55%-ra emelkedett, ami az állami bevételek szempontjából kedvező jelenség, ez sajnos nem jelentette a gazdasági szerkezet modernebbé válását, sokkal inkább a falusi munkaerőtöbblet további halmozódását⁶⁹ és az egy főre eső termelékenység stagnálását. Az aktív népesség növekedése ugyanis 1,8 millió fő volt 1905–1945 között, ebből viszont 1,5 millió továbbra is a mezőgazdaságban realizálódott. Noha 1926–1945 között már az agrárius réteg létszámának növekedése volt százalékosan kifejezve szektorálisan a legkisebb (III. 16. táblázat), szemben a korábbi, 1905–1926 közötti periódussal, a mezőgazdasági foglalkoztatottak számának növekedése 1925 után arányaiban a jugoszláv értékkel azonos nagyságú volt, s e 20–25%-os növekedés azt jelentette, hogy az új munkahelyek 70%-a még mindig a mezőgazdaságban keletkezett. Bár a mezőgazdaságban dolgozók számának bővülése 1941-re a foglalkoztatottak számának növekedési aránya alatt maradt, a népességnövekedéssel még mindig lépést tartott (III. 16. táblázat). A mezőgazdaság teljesítménye sem nőtt úgy, mint a szektorban foglalkoztatottak száma, de mivel a mezőgazdaságból élők (eltartottakkal együtt) összlétszáma csak 76%-kal nőtt, így végeredményben az egy főre eső agrárjövedelem stagnált.

Az állami gazdaságirányítás periódusát vizsgálva, 1935–1939 között a „munkások” létszáma 150 ezerről 233 ezerre, azaz 50%-kal nőtt (arányuk 5–7%), ami ugyan dinamikus, de az össznövekedésnek csak 8–10%-át tette ki. Az iparban közülük 70 ezer munkás dolgozott 1926-ban és 126 ezer 1939-ben (ez 132 ezerre nőtt 1941-ben, +80%), a többi munkás a háziiparban, kisiparban, közlekedésben és kereskedelemben tevékenykedett. A gyáriparban dolgozók száma a duplájára, 45 ezerről 93 ezerre nőtt 1924–1939 között, ami szintúgy felülmúlta a népességyarapodás

69 Palotás E.: Kelet-Európa története a 20. század első felében. Osiris, Bp., 2003. 436.

III. 16. táblázat.

A lakosság foglalkozás szerinti rétegződése, 1905–1941 (fő és %)

Szektor	Kereső (fő és %) 1905	Eltartott	Kereső (fő és %) 1926	Növekedés (%) 1905–1926	Részesedés a növekedésből (%)	Kereső (fő és %) 1941	Növekedés (%) 1926–1941	Részesedés a növekedésből (%)
Mezőgazdaság	1 300 000 (80%)	1 700 000	2 360 000* (85%)	82	95	2 855 000* (82%)	21	68
<i>Kisipar (mester)</i>	60 000 (4,2%)	210 000	70 000 (2,5%)	16	3	80 000 (2,3%)	14	1
<i>Kisipar (kisegítő)</i>	70 000 (4,3%)		70 000 (2,5%)	0	0	70 000 (2%)	0	0
<i>Gyáripar</i>	15 000 (1%)	15 000	45 000 (1,5%)	200	3	90 000 (2,6%)	100	6
Ipar (összesen)	140 000 (8,6%)	220 000	180 000 (7%)	28	5	240 000 (7%)	33	8
<i>Kereskedelem</i>	60 000 (3,7%)	110 000	60 000 (2,2%)	0	0	97 000 + 18 000 (3,5%)	60–90	8
<i>Szállítás (vasút, posta)</i>	20 000 (1,2%)		50 000 (2%)	150	3	60 000 (1,7%)	20	1
<i>Állami hivatal</i>	32 000 (2%)		40 000 (1,5%)	25	1	100 000 (3%)	150	8
<i>Helyi igazgatás</i>	17 000 (1%)		28 000 (1%)	65	1	36 000 (1,3%)	29	1
<i>Szabad- foglalkozású</i>	25 000 (1,5%)		nincs adat			14 000 + 13 000 (1%)		
<i>Családi alkalmazott</i>	25 000 (1,5%)		nincs adat			13 000		
Tercier (összesen)	180 000 (11%)	110 000	180 000 (7%)	0	0	340 000 (10%)	89	22
Foglalkoztatott összesen	1 620 000 (40%)*	2 100 000	2 720 000** (50%)	69	100	3 450 000** (55%)	27	100
<i>Lakosság</i>	4 035 000		5 528 000	37		6 500 000	18	

* Eltartott: 1 760 000, 2 488 000, ** Eltartott: 2 750 000 és 3 100 000, *dőlttel a foglalkoztatottak összlétszámának bővülési arányát meghaladó szektorális növekedést jeleztük.* *** Popov, K. szerint (Sztopanszka Balgarija i. m. 3–6.): aktív lakosság 1905-ben 2 millió fő: önálló, önmagát foglalkoztató 580 ezer, segédmunkás 1,2 millió, munkás 300 ezer.

ütemét. A kisiparban (ideértve a kisegítő személyzetet, tanoncokat is) mintegy 160 ezer embert dolgozott, ebből az önálló mesteremberek száma 80 ezer volt.⁷⁰ Az ipari foglalkoztatottak számának növekedése 1926-ig összességében nem haladta meg a népességyarapodást (28 és 38%), 1941-re viszont felülmúlta azt (33 és 18%). Az ipar

70 Popov, K.: Sztopanszka Balgarija i. m. 122.

teljesítményének több mint kétszeres növekedése 1911–1939 között meghaladta a foglalkoztatottak számának bővülését, azaz termelékenysége nőtt – az eltartottak figyelembevétele esetén is.⁷¹

Az önálló kereskedők száma az 1924-es 60 ezerről 1941-re 97 ezerre nőtt (50%-os növekedés), meghaladva a lakosság szám százalékos gyarapodását (1905-höz mérve viszont nem haladta meg azt). A kereskedelmi alkalmazottak, munkások száma 18 ezer volt. A szállításban 50–60 ezer ember dolgozott, a szabadfoglalkozásúak száma (beleértve néhány alacsonyabb presztízsű szakmát is, amely e csoport létszámának felét tette ki) nem változott lényegesen.

Az állami hivatalnokok száma 1934-ben 118 ezer főt tett ki, létszámuk 1941-ben majdnem a duplája, 225 ezer volt (+100%, részesedésük a növekedésből 15%). Közülük a híradásban, vasútnál stb. dolgozók száma 60–70 ezer fő volt, a helyi közigazgatásban pedig 28–36 ezer fő tevékenykedett.⁷² Mivel ez immár a sokadik adat, mely az 1930-as évek után is növekedést mutat, leszögezhető, hogy a központi állami gazdaságirányítás idején növekedett a foglalkoztatottság és a magasabb termelékenységű ágazatok létszámnövekedése is felgyorsult. (A jövedelmet kisajtoló apparátus létszáma és hatékonysága mellett a termelés értéke is nőtt.)

Elemelve a társadalom foglalkozás szerinti rétegződését és a foglalkozás bővülését két, nagyjából egyforma hosszú, egyaránt egy-egy megrázkódtatást (világháború, világválság) tartalmazó periódusra bontó *III. 16. táblázat*ot, az alábbi megfigyelések tehetők. A társadalmi rétegek közül 1905–1941 között *legjobban az improduktív hivatali bürokrácia (bürokratikus elit) és a mezőgazdasági foglalkoztatottak létszáma gyarapodott*, meghaladva a népességnövekedés és a foglalkoztatottak gyarapodásának százalékos arányát, ami *a társadalmi szerkezetváltás elmaradását bizonyítja*. A bürokrácia létszámnövekedése a második periódusban jelentősebb, a mezőgazdaságé az elsőben. Jellemző módon az iparosok és kereskedők létszámnövekedésének aránya épphogy lépést tartott a lélekszám növekedésével 1905–1941 között. Sőt 1905–1926 között visszaesés mutatkozott az (össz)ipari és a kereskedelmi szektor munkaerőből való részesedésében, amit a következő periódus csak részben kompenzált. Figyelemre méltó viszont, hogy a gyáripari keresők számbeli gyarapodásának üteme meghaladta a kisiparosok számának növekedését, mely 1926 után alig mutatott növekedést (16% és 15%), igaz, a gazdasági válság a gyáriparban foglalkoztatottak számának bővülését is visszavetette a két, nagyjából egyforma periódusban (+200% vs. +100%). A gyáriparban dolgozók létszáma ennek ellenére csak 1941-re haladta meg a kisiparosokét (akkor is a kisegítők nélkül). Az első világháborús kataklizma kevésbé nyomta rá bélyegét az összfoglalkoztatotti létszám bővülésére, mint a gazdasági világválság, sőt az utóbbi a bővülés szerkezetét is befolyásolta, mint ezt a kisipar háttérbe szorulását bizonyító adatok is alátámasztják.

Összességében a növekedés ellenére a foglalkoztatási szerkezet nem mutatott jelentős változást, *így a foglalkozási átrétegződésből fedezni a modernizációs költségeket nem lehetett*: a magasabb adóköteles jövedelemmel rendelkezők aránya nem nőtt,

71 A mezőgazdasággal ellentétben azonban a gyáripari munkások által megtermelt termék csak egy része lett a termelőé (munkabér formájában), így az ipari termelés és az ipari foglalkoztatottak és eltartottak számának változása alapján kalkulált egy főre eső termelési érték nem azonos a munkaerő jövedelmével.

72 *Popov, K.*: Sztópanzska Balgarija i. m. 122.

csak létszámuk. Az igazgatásban dolgozók 1905-höz képest jelentősen növelték részesedésüket (3–5%), de *a szabadfoglalkozásúak aránya nem növekedett, ami a társadalom alacsony önszerveződésére, a hivatali elit függőségére és az állam túlbürokratizáltságára utalt.* Az önmagukat foglalkoztató kiskereskedők, mesteremberek a foglalkoztatottak 6–7%-át tették ki. Érdekes jelenség, hogy a mezőgazdaságban az eltartottak száma nőtt, de arányuk mégis csökkent (3:4, majd 7:6). Ez magyarázható a demográfiai átmenet jelenségével, a gyerekszám csökkenésével, a birtokaprózódással és az önálló birtokot szerezni képtelen, gazdaságban maradó felnőtt segéderővel egyaránt. A birtokaprózódás (lásd erről később) viszont a mezőgazdaságból befolyt adójövedelmeket is hátrányosan érintette. Nem meglepő, hogy 1905–1934 között a szegényebb, kisebb társadalmi presztízsű néprétegek (kisbirtokosok, ipari munkásság) százalékos aránya növekedett, a középrétegeké némileg csökkent (III. 17. táblázat).

III. 3. 2. Társadalmi rétegződés, életminőség

A bolgár társadalmat *osztályszempontból* Sztambolijiszkai baloldali és földműves kormányzata idején, 1919–1923 között mérték fel alaposan. A társadalom osztályok szerinti tagolásánál külön vizsgáltuk a városi és falusi, tradicionális és modern társadalmat, illetve az egyes foglalkozások presztízsét.

Történelmi sajátosságként a nagybirtokos arisztokrácia Bulgáriában nem létezett, így nem is lehetett a feltörekvő rétegek utánzásának vagy ellenérzéseinek tárgya. A középosztály tagolásánál az egyik komponens a kapitalisták/üzletemberek rétege volt (kereskedők, bankárok, gyárosok), a másik csoportot az állami és helyi hivatalnokok képezték, a harmadik kategóriába az intellektuális elit tagjait soroltuk be Hugh Seton-Watson kategorizálása alapján.

A bolgár burzsoázia viszonylag kisszámú és gazdaságilag gyenge, összetételére nézve pedig kiegyensúlyozatlan volt. Soraiban túlsúlyban voltak a főhivatalnokok, a főtisztek, a professzionális szabadfoglalkozásúak, míg a vállalkozók – gyárosok, nagykereskedők, bankárok – csoportja kisebbséget alkotott. Nagybirtokosok alig voltak az országban a világháború után is. A jómódúak széles köre hivatali beosztása és életmódja, nem pedig a birtokában lévő tőke vagy a piacorientált vállalkozói tevékenység alapján vallotta magát a burzsoázia tagjának (bürokratikus, hivatali-politikai burzsoázia). Magát a vállalkozói nagyburzsoáziát pedig szoros szálak fűzték az államhatalom képviselőihez, az általuk biztosított gazdasági lehetőségek miatt. A nagy- és középpolgárság közötti határ elmosódott.⁷³

A *nagypolgárságot* mindösszesen 100–120 ember képviselte az országban, akik több mint 500 ezer inflációs leva jövedelem után fizettek adót.⁷⁴ A *középpolgárságot* 23 ezer ember alkotta (valamint 46 ezer fő családtag, a foglalkoztatott/eltartott arány 1:2), közülük 7700 a kereskedelemben tevékenykedett (33%), 6400 ingatlantulajdonos-főbérllő, 4400 nagybirtokos (20%) és csupán 2300 gyáros volt

⁷³ *Daszkalov, R.*: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. II. 233.

⁷⁴ Míg az első világháború előtt a leva és a frank közel azonos értéket képviselt, a háború után felgyorsult az infláció. E szóhasználatnál kívánunk különbséget tenni az aranyleva és a tényleges fizetőeszköz között. A továbbiakban a deflált levára az aranyleva kifejezést alkalmazzuk, ez nagyjából megegyezik a háború előtti levával.

III. 17. táblázat.

A bolgár társadalmi rétegek létszámának és arányának változása, 1905–1941

Csoport	1905 (1000 fő)	%	1934 (1000 fő)	%	Növekedés 1905–1934 között (%)	Részesedés a növekedésből 1924–1941 (%)	
Mezőgazdasági termelők 10 ha alatt	790	(1300)*	49,4	2310	73	100	70
Mezőgazdasági termelők 10–25 ha között	95		5,9	312	9,5		
Mezőgazdasági termelők 25 ha felett	25		1,6	32	1		
Bérmunkások (gyáripari, kisipar, + mezőgazdaság)	85 + 200	18,1	103 + 140	7,7	0	8	
Tőkés vállalkozók	nincs adat	nincs adat	12	0,4	–		
Kisiparosok (tanoncok nélkül)	70	4,4	75	2,3	10		
Kiskereskedők	60	3,8	65 (97)**	2	10	4	
Közalkalmazottak	50	3,1	130	3	140	15	
Szabadfoglalkozásúak	25	1,6	26	1	0	3	
Foglalkoztatott összesen	1620	100,0	3176	100	90	100; a népesség növekedése 66–70	
Mezőgazdaság	900 (1300)	56 (85)	2800	85	100	70	
Ipar	130	8,1	200	6	50	8	
Tercier	180	11,3	200 (330)**	6 (11)	10 (80)	18	
Alsó osztályok	1100 (1500)	68,8	2500	78,1	+10 (+130)***	nincs adat	
Középrétegek	400	21,9	500	15,6	–5 (+25)***	nincs adat	
Felső osztályok	60	3,8	90	2,8	–1 (+50)***	nincs adat	

* Segéderővel összesen (a segéderő gyakran a felnőtt fiút jelenti a kisbirtok esetében, s csak ritkán mezőgazdasági bérmunkást). ** 1941-ben. *** Az első adat a százalékos arány változását, a második a létszám százalékos változását jelenti. Daszkalov és Palotás adatai után saját számítás.

(10%), akik 60 ezer inflációs leva jövedelem után fizettek adót (3000 aranyleva feletti éves jövedelem). Kiszélesítve a csoportot, idetartozott 370 üzemtulajdonos, akik több mint tíz munkást foglalkoztattak, valamint 44 ezer befolyásos vidéki nagybirtokos (15 ha felett, tehát a középpolgári réteg 66%-a mezőgazdaságból élt, ami a magyarországi mezővárosi viszonyokkal mutatott némi hasonlóságot). A középpolgársághoz családtagok nélkül 66 ezer, eltartottakkal 130 ezer ember tartozott.

A kispolgárság – kisiparos, kiskereskedő, kistisztviselő stb. – alkotta, a parasztságot nem számítva, a legnépesebb társadalmi réteget. A városi kispolgársághoz tartozónak soroltak be 115 ezer embert 245 ezer hozzátartozóval (1:2,2), továbbá a

kisegítő személyzet 50 ezer fős rétegét. Így a kispolgárságot tágan értelmezve 420 ezer ember tartozott ide.⁷⁵

A kispolgárság másik rétegét a *vidéki kispolgárság* képviselte, melybe a 2–15 ha nagyságú földdel rendelkező birtokosok tartoztak, ez 580 ezer embert tömörített, családjukkal összesen 3,4 milliót (a kereső/eltartott arány 1:5),⁷⁶ így a kispolgárság – idesorolva a polgári/városi középosztály 420 ezer tagját is – az akkor 5 milliós lakosság 75%-át tette ki. Adózási szempontból megfogalmazva: a kispolgárság a 60 ezer levánál kevesebb jövedelem után adózó 700–800 ezer adófizetőt jelentette. A két csoport (adócsoport, foglalkozási réteg) között ugyanis jelentős átfedés mutatkozott. Nagy részük földműves és kézműves volt, csak kevés munkás, iparos, illetve hivatalnok tartozott ide (30–50 ezer fő).

A társadalom rétegződését 1946-ban vizsgálták ismét. Ekkor a városi nagyburzsoázia létszámát 15 ezer főre tették, s további 15 ezer nagybirtokost vettek számba, összesen tehát 30 ezer ember alkotta a társadalmi elitet. A kispolgárság 1,25 millió főt tett ki, közülük 300 ezer nem mezőgazdasági jövedelemből élt, a kispolgárság fele, 150 ezer ember, városban lakott. Hozzájuk kétmillió főnyi eltartott, kisegítő személyzet, háznép, stb. tartozott. E két réteg együtt a foglalkoztatottak 80%-át, a teljes lakosság háromnegyedét tette ki. A bolgár intelligencia létszáma mintegy 65 ezer fő lehetett, hozzájuk kapcsolódott az alacsony beosztású csinovnyikok 30 ezer fős csapata. A két, hasonló struktúrájú felmérés alapján leszögezhető, hogy az egyes rétegek létszáma közötti arányszámok 1946-ig nem változtak, s a kispolgárként összeírtak zöme szabad paraszt volt,⁷⁷ így Bulgáriát aligha lehet polgári, még kevésbé kétharmados társadalomként értékelni.

*

A Bulgária lakosságának abszolút többségét kitevő *parasztságról* szólva mindig felmerül a kérdés, hogy életképes volt-e a domináns birtokforma, a (monokultúrás) paraszti kisbirtok. Ez a probléma már a 20. század elején vita tárgyát képezte, s a következő két fejezetben részletesen olvashatunk a problémaköréről, illetve a birtokstruktúra sajátosságainak gazdasági-társadalmi következményeiről. A szociáldemokraták szerint a kisbirtok sorsa megpecsételődött, s elkerülhetetlenül a hitelezők kezében összpontosul majd. Az ellenkező álláspont hívei úgy látták, hogy a nagybirtokok kialakulásának nincsenek meg az előfeltételei (tőke, konjunkturális igény), ugyanakkor követelték a parasztbirtok állami támogatását, a mezőgazdaság modernizációját. A parasztbirtok támogatásának hívei az anyagilag független, életképes parasztságban látták a demokratikus rend letéteményesét, amely semlegesíteni tudja a szocialisták és a városi burzsoázia befolyását. Így a Bolgár Népi Földműves Szövetség (BZNSZ, БЗНС, agrárszocialisták) 1901-ben elfogadott programja szerint a parasztság jólétének záloga a virágzó, jól jövedelmező kisbirtok, amelyet a parasztcsalád maga művel meg és tart fenn. A parasztbirtok felvirágoztatását nagyban elősegítené a szövetkezetekbe tömörülő parasztok kö-

75 Jocov, J.: Szocialno-ikonomiceszkijat oblik na Balgarija, 1919–1923. Izvesztija na Insztituta za Isztorija, 1968/20. 5–31. és 38–47.

76 A III. 16. táblázattal való ellentmondás úgy oldható fel, hogy egy paraszti gazdaságban egynél több kereső volt hivatalosan – s a statisztika ezt tüntette fel.

77 Ludzsev, D.: Drebnata burzsoazija v Balgarija 1944–1958. Nauka i Izkusztvo, Szófia, 1985. 10–11. 60.

III. 18. táblázat.

A különböző társadalmi rétegek pártpreferenciái
az 1923. évi választásokon (ezer fő és %)

Réteg	Földművespárt (1000 fő)	Kommunisták	Polgári pártok	Összesen (1000 fő)	Földművespárt (%)	Kommunisták (%)	Polgári pártok (%)	Földművespárt (%)	Kommunisták (%)	Polgári pártok
4 ha alatti kisgazda	207	89	1	297	41,6	62,7	0,5	69,7	30,0	0,3
4 ha feletti gazda	212	5	77	294	42,6	3,5	39,3	72,1	1,7	26,2
Nem falusi munkás, szolgálo, kishivatalnok	2	25	40	67	0,4	17,6	20,4	3,0	37,3	59,7
Önálló iparos	25	1	12	38	5,0	0,7	6,1	65,8	2,6	31,6
Önálló kereskedő és ügyvéd	1	0	14	15	0,2	0,0	7,1	6,7	0,0	93,3
Egyéb	51	22	52	125	10,2	15,5	26,5	40,8	17,6	41,6
Összesen	498	142	196	836	100,0	100,0	100,0	59,6	17,0	23,4

Berov, Lj.: Szocialna osnova i. m.

zös, céltudatos munkája. Az 1900-as parasztmegmozdulások (Durankulak) eredményeként megalakult BZNSZ hatását is leginkább a hitelszövetkezeteken keresztül fejtette ki – 1904-ben még csak 68 ilyen intézmény működött, 1911-re 1400.⁷⁸ A Földműves Szövetség által sugallt gondolatvilág része volt a városellenesség, a nagybirtok mint gazdálkodási forma tagadása, a bolgár paraszti életmód idealizálása. A BZNSZ mindazonáltal mégsem iparellenes, hanem antimilitarista és a városi elit politikaformáló hatását megtörni kívánó tényező volt. A kérdés tulajdonképpen a régi dilemmára megy vissza: az kormányozzon, aki több adót fizet, vagy azok, akik a társadalom nagyobb részét képviselik (esetleg az, aki ért is hozzá). Az agrárszocialisták politikailag lényegében a „harmadik út” bolgár megtestesítőinek tekinthetők, ezért sok tekintetben szembekerültek a szociáldemokraták elképzeléseivel.⁷⁹

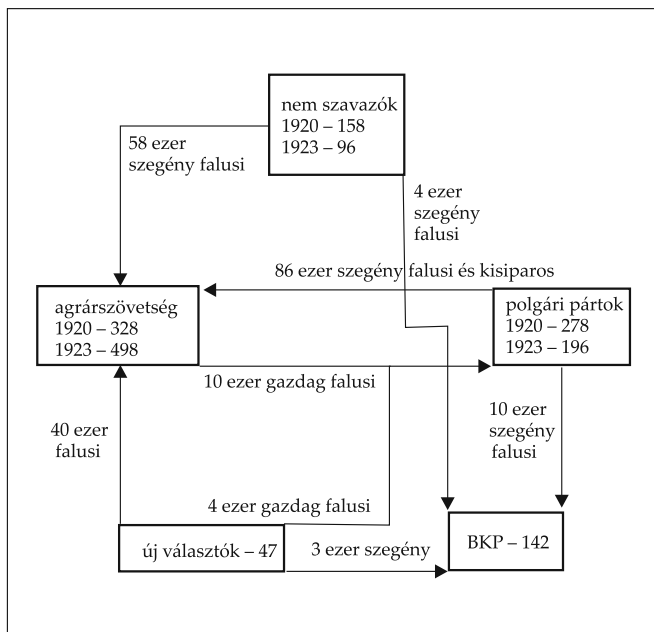
A szociáldemokraták álláspontját erősítette viszont a malthusiánus statisztika, hiszen az ország lakossága 1944-re már 7 millió fő lett, miközben az ország területe nem nőtt, és a foglalkozási átrétegződés sem ment végbe (III. 16. és III. 17. táblázat). Mind a szociáldemokraták, mind a BZNSZ azzal érveltek, hogy a bolgár kisbirtok „az éhenhaláshoz sok, a megélhetéshez kevés”, az utóbbi ezért is

78 Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: Balkan Economic History, 1550–1950 i. m. 199.

79 Holec, R.: Agrárna demokracia ako pokus o tretiu cestu srednoeurópskej transformácie. Historický časopis, 59. 2011/1. 3–33.

III. 2. ábra.

A bolgár választók pártpreferenciájának változásai, 1920–1923 (ezer fő)

Berov, Lj.: Szocialna osnova i. m. 55. A BKP és az agrárszövetség között az átszavazók száma minimális (vagy közel egyenlő).

preferálta a szövetkezeti formát, az előbbi pedig a birtokkoncentrációt. De mivel a tagosítási viszonyok elmaradottsága nem tette lehetővé a nagytáblás művelést és gépesítést, s emiatt a banktőke sem mutatott nagy kedvet a birtokkoncentráció kialakítására, inkább a kisbirtokok permanens, de fizetőképes szinten történő eladósítása maradt a bankok által képviselt stratégia.

Az agrármozgalom nehéz kezdetét világosan jelzik korai politikai kudarcai: a párt első 23 országgyűlési képviselője közül 1901-ben 16 más pártokhoz csatlakozott. Miután önálló képvisellete lett, a hagyományos elit pedig katasztrófát eredményező politikát folytatott (1912–1918), a parasztság lassan elfordult a hagyományos polgári pártoktól. Míg a földművespárt 1914-ben csak a szavazatok 22%-át gyűjtötte be falun, 1919-ben ez 58%-ra nőtt (a városokban pedig 2-ről 32%-ra).⁸⁰ A földművespárt szavazóinak fele 1923-ban 4 ha alatti birtokos volt, 40%-a viszont 4 ha feletti. A 4 ha alatti és feletti birtokosok egyaránt 70%-a adta szavazatát az agrárszocialistákra, viszont az agrárproletariátus harmada a kommunistákra szavazott, ezzel annak szavazói körében 62%-ot érve el. Ez világosan jelzi a szegényparasztság dilemmáját, ami az agrárkérdés két eltérő (szociáldemokrata és földművespárti) megközelítésének ellentétére megy vissza. Ugyanakkor a kommunisták

⁸⁰ Berov, Lj.: Szocialna osnova na rezsima na B3HC prez 1918–1923g. Isztoriceszki Pregled, 1972/4. 46.

új szavazatokat 1920–1923 között már nem tudtak a parasztságtól szerezni, míg a polgári pártokból 86 ezer ember szavazott át az agrárszocialistákhoz, a korábban nem szavazók közül pedig 58 ezer (III. 2. ábra, III. 18. táblázat).

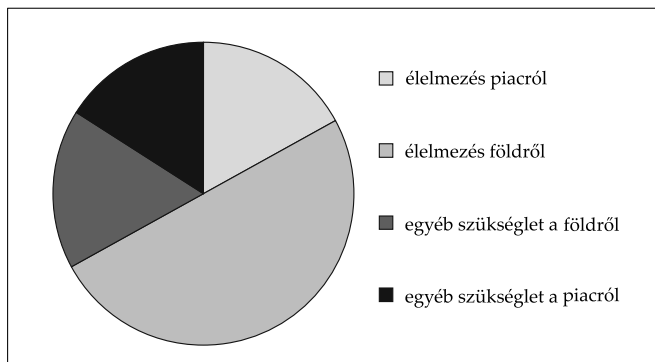
A politikai ideák világába tartozó elképzelések után érdemes megnézni, hogy egy objektívebb – 1935–1936-ban 199 bolgár faluban 939 háztartás bevonásával készült – felmérés milyen életminőséget állapított meg a kisbirtokon. A vizsgálatba bevont háztartások létszáma átlagosan 6,1 fő volt. Az életszükségletek kielégítésére szolgáló javak – élelem, ruházat, fűtés, gyógykezelés, művelődés, személyes szükségletek stb. – 70%-át a parasztgazdaság állította elő, tehát az elfogyasztott javak mindössze körülbelül 30%-át szerezték be a piacon. Ugyanakkor e családok rendkívül szerény körülmények között éltek. A vizsgált háztartásoknak csak 44%-a rendelkezett külön konyhával, a háztartások 11%-ának tagjai a padlón háltak, az udvarokban sehol sem volt kút, sok helyen (17%) az illemhely is hiányzott.

Az élelmezés sem volt kiegyensúlyozott: meglepő talán, de a kvázi önellátó bolgár paraszt számára a „nemzeti étel” a ruszei okrugban 1900 táján a kenyér, hagyma és fokhagyma volt, télen egy kis disznóhússal. A kiadások 50–60%-át élelmezésre költötte egy átlagos család még 1939-ben is, amint azt egy 314 falusi gazdaságot érintő felmérés bizonyította (a városi ipari munkások és hivatalnokok esetében ez a világháború után 20–40% volt – ott a lakbér jelentett többletterhet), ráadásul úgy, hogy e szükséglete 80%-át megtermelte, s csak az élelem 20%-át kellett a piacon beszereznie (vö. III. 3. ábra). A fogyasztói társadalom kialakulásának tehát vidéken nyoma sem volt. E vizsgálat 161 falura, átlagosan 6 ha nagyságú birtokra terjedt ki, családonként 5,7-es átlagos létszámmal, azaz egy főre körülbelül 1 ha jutott, mint Szerbiában ugyanebben az időben.⁸¹

Noha a bolgár társadalom vagyonosodása kézzel fogható, mert a postai takarékpénztárakba befizetett összeg és a magánbetétesek száma is növekedett, de míg a betétesek 16%-a iparos volt, csak 18%-át tették ki a parasztgazdák, azaz a lakosság arányához mérten e réteg alulreprezentált volt. Míg 1897-ben a betétek

III. 3. ábra.

A parasztság szükségleteinek kielégítését szolgáló cikkek származási helye (%)

81 *Mocseva, Hr.:* Hranata na Balgarszkata szeljanin. Szófia, 1946. 137–139.

értéke 3,3 millió leva volt 53 ezer betétesre (62 leva/fő), 1911-re az egy főre jutó betétek értéke megduplázódott, összértéke 35 millió levát ért el, sőt a betétesek száma is megötszöröződött (262 ezer fő, a nők aránya pedig 32%-ra nőtt). Koszev ugyan felhossa egy 3800 lelkes, 58 ezer dekár művelt földdel rendelkező, kedvező helyzetben lévő falu (az átlagos birtoknagyság bolgár viszonylatban nem kicsi: 7,5 ha/család), Trasztenik esetét, ahol a szövetkezeti pénztár és magánszemélyek 300 ezer leva betéttel és megtakarított készpénzzel rendelkeztek (dekáronként 5 leva, családonként 400 leva, miközben a gabonated 70–80 leva volt), de ez inkább a kivétel volt. Noha a felszabadulás sok esetben annullálta a tartozásokat, a valóságban az agrártársadalom széles tömegei voltak eladósodottak továbbra is, hiszen a rövid távú agrárhitelek esetében a magánszemélyek (uzsorások) által nyújtott havi 3–5%-os hitel évi 36–60%-ot jelentett. Gabrovóban 55 adós 14 ezer leva felvett hitel mellett 22 ezer levát törlesztett, és tartozásuk még mindig 22 ezer leva volt.⁸²

Ezen a helyzeten kívántak javítani az intézményes keretek lefektetésével, a szabályozás egységesítésével, a hitelezés ellenőrizhetőségével a már említett paraszti hitelszövetkezetek (tevékenységükről részletesen esik szó a mezőgazdaság tárgyalásánál), de ha összevetjük a parasztság 1939-es rétegződését az 1905-össel nem látunk lényeges javulást. A 10 ha alatti kisbirtokosok aránya 70% fölé nőtt a keresők között, míg korábban a keresők 50%-át tették ki (III. 17. táblázat). (Ha a segéderőt is számítjuk, akkor 1905-ben ez fél millióval több embert jelent, s ekkor 65% fölötti a 10 ha-on aluli keresők részesedése a bolgár társadalomból.) Hiába növekedett 25%-kal a középréteg létszáma és 50%-kal a felsőosztályé, valójában a bolgár társadalom egésze az egyveretűség, elszegényedés felé tendált, mert az alsóbb osztályok létszáma 1905–1934 között a keresőket tekintve 130%-kal, az eltartottak számát is figyelembe véve 80%-kal nőtt (így viszont az egy keresőre jutó eltartottak száma csökkent) (III. 17. táblázat). Árnyaltabb a kép, ha jövedelmet is mellékelünk a társadalmi hierarchia mellé (lásd később a III. 27. és III. 28. táblázatokat, III. 5. ábra).

*

A munkásosztályhoz 1934-ben a lakosság 8%-a, 400 ezer kereső tartozott, közülük 144 ezer nő volt. A munkások közül 150 ezer városi volt mintegy 300 ezer hozzátartozóval (1:2 arány). A gyáripárban 55 ezer ember, a mezőgazdaságban 30 ezer ember, a kézműipárban 13 ezer ember tartozott ide. További 250 ezer ember (hozzátartozóikkal még 340 ezer, így a kereső/eltartott arány itt volt a legrosszabb: 3:4) lakott falun, akik közül 20 ezer földműveléssel foglalkozott (cseléd, napszámos).⁸³ A falusi agrárproletárokkal együtt tehát körülbelül 800 ezer ember volt proletárnak tekinthető. A bérmunkások között két ellentétes irányú folyamat zajlott: a mezőgazdaságban számuk az 1920-as 223 ezerről 1934-re 140 ezerre csökkent, az ipari proletárok száma viszont megduplázódott és 1939-re 103 ezer főt ért el. A mezőgazdasági bérmunkásokra nem volt jellemző, hogy földtulajdonosokká váltak, sokkal gyakoribb volt, hogy az ipar szívta fel őket.⁸⁴

82 Isztorija na balgarite v dokumenti i. m. I/1. 314.; *Strausz, A.*: Grossbulgarien. Posen–Leipzig–Warschau–Budapest, 1917. 227.; *Koszev, D.*: Szelszkoto dvizsenie v Balgarija i. m. 561.

83 *Mocseva, Hr.*: Hranata na Balgarszkata szeljanin i. m. 137–139.

84 *Palotás E.*: Kelet-Európa története i. m. 435–437.

A bolgár viszonyokra (is) jellemző, hogy 1902-ben a banja–koszteneci gyufagyár 230 munkásából csak 20 volt felnőtt, 30 fő 15–18 éves, 180 pedig 12 év alatti. Hasonlóképpen a haszkovói dohánygyár 796 munkása közül 625 gyerek volt, a gabrovói gyár 753 dolgozójából pedig 170 nő, 380 gyerek. Miután Bulgáriában 1892-ben becslések szerint is 50 ezer gyerek dolgozott, pusztán abból a tényből kiindulva, hogy a kocsmárosok, vendéglátók száma 10 ezer fő, a háziiparban dolgozók, kiskereskedők száma 22 ezer fő, a tényleges ipari munkásság pedig 15 ezer fő volt, így aki otthon dolgozott az iparban, az saját családtagjait is bevonta a munkába.⁸⁵ A gyerekek és nők fizetése fele sem volt a felnőtt férfiakénak. A haszkovói dohányüzemben a gyerekek napi 40 sztotinkáért dolgoztak, míg a felnőttek 1,75 levát kerestek. Panagüristében 1900-ban 400, 10–14 év közötti munkás kapott 10–50 sztotinkát napi bérként.⁸⁶

A munkások számának gyarapodása ellenére *a munkásság nem volt képes ön maga reprodukciójára*: 100 munkásra még 100 eltartott sem jutott (részben azért, mert párok esetében a nők is dolgoztak), az utánpótlást tehát a parasztság szolgáltatta. Ez alátámasztja Berov meglátását, hogy a munka- és életkörülmények nem javultak 1900–1940 között. 1906-ban Gabrovóban a 21, munkások számára fenntartott szoba közül hétben sem ágy, sem szalmazsák nem volt. Egy emberre 1,7 m² jutott. A perniki szénbányákban egy munkásra átlag 2 m² szállásterület jutott – az új betonblokkot az 1930-as években ugyanis az adminisztratív személyzetnek építették.⁸⁷ 1940-ben a dohányiparban végzett felmérés szerint a munkások 25%-a családjával együtt egy szobában lakott konyha nélkül, 65%-uk pedig egyszoba-konyhas lakásban élt. 1903-ban a panagüristei szőnyeggyárban a városi orvos szerint a 39 megvizsgált, ott dolgozó gyerek közül csak kettő volt egészséges. 1901–1904 között itt 25 munkás halt meg tuberkulózisban.⁸⁸ A rossz körülmények miatt a lakosság és a dolgozók is tiltakoztak, mire a gyárat megbüntették – 25 levára (egy munkás egyhavi bérénel is kevesebb volt ez ekkor).

Kutincsev felmérése szerint⁸⁹ 1914-ben az 1018 vizsgált nyomdai munkás közül csak 138-nak volt saját tulajdonú lakása, 174 a szüleivel vagy rokonaival lakott, 661 albérletben, 45 bordélyban vagy kocsmákban, hogy ne kelljen a szállásért fizetnie. Csak 107 munkás lakott egyedül a szobájában, 375 két–három emberrel osztotta meg a helyiséget, 289 négy–öt emberrel, 212 hat, vagy ennél több emberrel. Várnában 1000 fémmunkásra 19 ágy jutott 1940-ben. A tuberkulózis a fémmunkások között az 1904-es 0,6–1,6%-os gyakoriságról 1923-ra 4% fölé emelkedett, s ez 1934-ig nem is javult.⁹⁰ Az élelmezés terén is történtek visszaélések. A Rila–Szófia-vízvezeték építésekor 1931-ben a munkásoknak 10–16 leváért adták a kenyér kilóját, miközben a fővárosban az 8 leva volt. A Masztanli–Rakovszki-vonal építésekor 1930-ban a munkások 1 kg babot 20 leváért vehettek, noha az Kirdzsali városában

85 Rabotnicseszko to dvizsenie v Balgarija 1878–1944. Szófia, 1954. 260–269.

86 Berov, Lj.: Polozsenieto na rabotnicseszkata klasza i. m. 34.

87 Uo. 119–120.

88 Janulov, Il.: Kilimenata indusztrija v Panagüriste i nejnite uszlovija na truda. Szpiszanie na Balgarszko to ikonomszszko druzszesztvo. 9. 1905. Nr. 7. 433–442.

89 Kutincsev, Sz.: Uszlovijata i zasztitata na truda v Balgarija. Inszpekicii i anketi. Szofija, 1919. 71. c. munkáját hivatkozva Berov, Lj.: Polozsenieto na rabotnicseszkata klasza i. m. 121.

90 Berov, Lj.: Polozsenieto na rabotnicseszkata klasza i. m. 200–203.

III. 19. táblázat.

A táplálkozásra fordított összeg keresőnként, 1860 és 1929 (a jövedelem %-ában)

1860	mezőgazdaság: 33–40%,* mezőgazdasági és ipari munkás: 40%	gazdasági fellendülés eleje
1929	mezőgazdaság: 40–50% ipari munkás: 20–25%	gazdasági mélypont

* Egy fő 300 kg gabonát fogyaszt, ami 33–50 leva, valamint egyéb ételek.

Az 1929-es adat Todorov, G. művei alapján.

16 leva volt, a burgonya pedig 4 helyett 8 levába került a szállítási nehézségek és a nyereszkeskedő vállalkozók miatt.⁹¹

Az életminőség hatott a lakosság egészségi állapotára, ez pedig visszahatott termelőképességére, így keresettségére is. 1911-ben a Szófiában *tuberkulózisban megbetegedettek* társadalmi megoszlásának vizsgálata kimutatta, hogy a 375 betegből 270 a legszegényebb Ücsbunar és Konyovica körzetekből került ki, 44%-uk munkás és mesterember (kézműves, iparos), 27%-uk diák és tanár, 16%-uk háziúr, 10%-uk csinovnyik volt, 3%-uk kereskedő vagy kocsmáros. Az egészség és a jólét kapcsolatára utal, hogy noha ez utóbbiak is sokat érintkeztek emberekkel, a betegek nagy része nem közülük került ki, társadalmi arányukhoz képest nem felülreprezentáltak. A megbetegedettek csak 8%-a lakott saját szobában, a többiek megosztották szobájukat és ágyukat mással. 1904–1909 között a szófia körzetben *tuberkulózisban meghalt* emberek 33%-a (433) gazdálkodó volt, 400 (30%) munkás és kézműves-iparos, 25%-uk diák, 8%-uk nacsalnik, 4%-uk kocsmáros és kereskedő.⁹² (Prágában az értelmiség soraiban a tuberkulózis a halálokok 10%-áért volt felelős, a munkások körében viszont 25%-ot mértek a két világháború között.)

Tulajdonképpen nem is meglepő lakosság rossz egészségügyi állapota, ha megnézzük a háttérben meghúzódó népegészségügyi-higiéniai viszonyokat. 1939-ig elsősorban a vízellátás fejlődött, míg a városi csatornahálózat kiépítése terén szinte semmi sem történt, főleg annak költséges volta miatt. 1939 végéig a 97 városból csak 57 rendelkezett vezetékes vízzel (60%), a csatornahálózat kiépítése azonban csak Szófiában történt meg. Így a közműöllő kinyílt, a városi talajvíz (mely a felszíni vízfolyásokkal is összeköttetésben állt) elszennyeződött. A 4300 faluból pedig 380-ban (9%) teljesen, 600-ban részlegesen (15%) vezették be a vizet.⁹³ Bár 1937-ig már 331 településen indult meg az áramszolgáltatás, ugyanakkor 1888-ban a Timok és Szvisztov között még 213 faluban írtak össze földbe, vagy sziklába vajt lakásokat, összesen 19530-at, ahol 238 ezer ember élt: egy ilyen putriban átlagosan 12 ember lakott.⁹⁴

Ugyanakkor tény, hogy 1910-re az ipari munkásnak jövedelme egyre kisebb részét kellett táplálkozásra költeni 1860-hoz képest (III. 19. táblázat) – de látni fogjuk a későbbi fejezetekben, hogy ez nem feltétlenül jelenti a megélhetési körülmények javulását. Egy átlagos munkás- vagy parasztcsalád táplálkozásában a legnagyobb részt a liszt (33%) tette ki, második helyen (14%) állt a hús, ezt követték a tejtermé-

91 Berov, Lj.: Polozsenieto na rabotnicseskata klasza i. m. 254.

92 Bogdanov, Al.: Tuberkolozata v Sofija i merki protiv neja. Demokratseszki Pregled, 1912/10. 593.

93 Daszkalov, R.: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. II. 106.

94 Uo. 120.

III. 20. táblázat.

Az egy főre jutó élelmiszer-fogyasztás Bulgáriában és Szerbiában
a két világháború között (egy főre, kg)

Élelmiszer	Szerbia	Bulgária	Élelmiszer	Szerbia	Bulgária
Búza	100	286	Cukor	4,8	3,0
Kukorica	148		Zsír, olaj	4,2	6,6
Burgonya	66	15	Hús	17,2	17,0
Zöldség	50	92	Tej	78,6	50,0
Gyümölcs	23	19			

Tomasevich, J.: Peasants, Politics i. m. és Daszkalov, R.: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. alapján saját válogatás.

kek (11%) és a gyümölcs (6%). Az egy főre jutó éves fogyasztást illetően első helyen állt a kenyér(gabona) 286 kg-mal (III. 20. táblázat). A húsfogyasztás 17 kg volt, a tejé 45 liter, ezt egészítette ki 120 tojás és mindössze 3 kg cukor a vámok-illetékek nagysága miatt. 1935-ben egy hivatalnok napi kalóriabevitele 2880 kalória volt (a munka jellegéhez képest sok), s egy fizikai munkásé sem kevesebb, átlag 2850, viszont a munkással ellentétben városi lakosság húsfogyasztása a második világháború előtt még a 35 kg-ot is elérte fejenként. Végeredményben a bolgár munkás és paraszt minőségi éhezőnek számított, hiszen energiabevitele 70%-át szénhidrátokból fedezte.⁹⁵ Ez nem meglepő: monokultúrás kisparaszti birtokok zöme gabonát termelt. Zsíros ételeket csak a diákok 33%-a evett, 33%-ának pedig egyáltalán nem jutott hús a mindennapokban 1908 körül. 1906–1909 között Panagüriste városában az 1060 diák fele csak kenyeret és sőt evett reggelire, s 36%-uk ebédre is! A diákok kétharmada a földön, csergén aludt otthon, 93%-uk szüleiivel egy szobában. Téli ruházata csak minden hetediknek volt.⁹⁶

Az ipari és kereskedelmi alkalmazottak jogállása terén említhető néhány szociális vívmány. 1905 után 12 éven aluli gyermeket tilos volt ipari vállalatnál alkalmazni, egészségtelen és veszélyes üzemű munka esetében ez a korhatár 18 év volt. Az éjjeli és bányamunka az asszonyok, lányok és 15 éven aluli gyermekek számára tilos volt, igaz, az 50–500 levás büntetés nem volt túl elrettentő. A 12–15 éves gyerekek maximális munkaideje 8 óra, az asszonyoké 10 óra volt. Minden öt óra munka után legalább egy óra szünet járt. Az asszonyok és a 15 éven aluli gyerekek hetente egy szabadnapot kaptak (egyes iparágakban a foglalkoztatottak túlnyomó része nem a férfiak közül került ki, így például a textiliparban az alkalmazottak 58%-a nő volt; az államilag tá-

95 Zagaroff, Sl.–Vegh, J.–Bilimovich, A.: The Agricultural Economy of the Danubian Countries 1935–1945. Stanford, CA: Stanford University Press, 1955. 407. és 324. Az energiabevitel 66%-át tették ki a gabonafélék, 4%-át a hal és húsfélék, 13%-át zsírok és olajok, 10%-át tejtermékek, 2-3%-ot a gyümölcsök (kalóriatartalom alapján). 2%-nál nagyobb eltérés a fogyasztásban a két csoport (munkások és városi hivatalnokok) esetében nem volt. Összehasonlításképpen: az átlagos fogyasztás 3200 kalória volt Jugoszláviában, de zöme, 75%-a ott is gabonafélékből állt össze. A városi kézművesek (Zágráb) táplálkozása kevésbé volt egyoldalú, de csak 2500 kalóriát ért el, igaz, ennek csak 42%-a származott gabonából, 4% burgonyából. A bolgár városiakok éves húsfogyasztása 1941 után esett csak 20 kg alá (vö. munkások két világháború közötti 17 kg-jával).

96 Daszkalov, R.: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. II. 367–368.

III. 21. táblázat.

Sztrájkhajlam Bulgáriában 1911-ben (iparáganként)

Iparág	Sztrájkolók száma	Összes dolgozó	Arány
Bányászat	1150	475	2,42
Nyomdaipar	480	194	2,47
Bőr- és cipőipar	456	421	1,08
Fémipar	334	2314	0,14
Textilipar	218	4267	0,05
Faipar	228	1265	0,18
Egyéb (fő)	szállítómunkások 2160	kereskedelmi alkalmazottak 10	dohányipar 70

Isztorija na balgarite v dokumenti I. i. m. 325. és 496. alapján számítva.

mogatott gyáripari vállalatok 15 ezer munkása közül 3 ezer volt nő).⁹⁷ Ehhez képest a protokapitalista Bulgáriában 1878 előtt Kanitz szerint reggel 4-től este 8-ig dolgoztak a szliveni gyárban, mindössze fél óra szünettel,⁹⁸ míg 1911-ben az állami támogatást kapó gyárak közül 153-ban (fele) a napi munkaidő 10–12 óra volt. A munkavállalók egyesülési jogát az 1910. évi törvény ismerte el, ekkor hoztak létre békéltetőbíróságokat is.⁹⁹ 1919-ben vezették be a nyolcórás munkanapot és a 14 éven aluliak foglalkoztatásának tilalmát.¹⁰⁰ Mivel a napi átlagbér 1906 után a legtöbb üzemben 1–2 leva volt, a céhes legények pedig a koszt és kvártély mellett csak évi 20–40 leva fizetést kaptak, miközben 1906–1912 között 40%-kal nőtt az alapcikkek ára, a szociális biztonság javítása elengedhetetlen volt (a kivándorlás is erősödött: Amerikába 1906-ban 2300, egy év múlva viszont már 17 350 ember ment ki). A bányászok számára létrehozott önkéntes egészségügyi alap 1906–1911 között 1,5 millió leva bevételt hozott, de a bányászok javára csak 75 ezer leva kiadást könyveltek el belőle. Az állam szintén gondoskodott a munkások baleset- és egészségbiztosításáról az 1906. évi törvénnyel. Ha valaki önhibáján kívül lett munkaképtelen, évi 240–1800 leva nyugdíjra volt jogosult, oly módon, hogy a végkielégítés az utolsó évi kereset 75%-a és további 300 leva volt, ha ápolásra szorult, 50%-a, ha nem szorult ápolásra és 33%, ha csak részlegesen vált munkaképtelenné. Az özvegy a végkielégítés felére volt jogosult férje halála után, ha gyermektelen volt, egy gyermek után 70%, kettő után 85% járt. Betegség esetén az állami munkavállaló 3 hónapig jogosult volt a teljes munkabérére (amennyiben ennek a munka volt az oka; más okok miatti megbetegedés esetén csak fizetése felét kapta, ami az iparban a megélhetésre nem volt elég, ezért igyekeztek gyorsan munkába állni). Ha a munkavállaló három hónapon belül nem gyógyult meg, nyugdíjazták. Jelentős különbség volt az egyes foglalkozások között: a kereskedelmi minisztérium 1907–1911 között 565 betegnek mindössze 6600 levát fizetett ki, ami fejenként 10 levánál alig több. Ezzel szemben a hadügy 72 esetben összesen 5800 levát fizetett betegség miatt.

97 Isztorija na balgarite v dokumenti i. m. I. 335. és *Strausz, A.*: Grossbulgarien. Posen–Leipzig–Warschau–Budapest, 1917. 109.

98 *Kanitz, E.*: Donau-Bulgarien und der Balkan i. m. III. 22–24.

99 *Meszlény A.*: Bulgária kereskedelmi és váltójoga. In: Bulgária és Törökország gazdasági és jogi viszonyai. Pesti Könyvnyomda, Bp., 1916. 115–116. és *Strausz, A.*: Grossbulgarien i. m. 109.

100 *Crampton, R. J.*: Bulgaria i. m. 300.

III. 22. táblázat.

Sztrájkok, résztvevők száma és időtartama a világ országaiban, 1914 előtt

Ország	Év	Sztrájk (db)	Munkás (1000)	Nap (1000)	Munkás/sztrájk	Munkanap/sztrájk	Nap/munkás
Ausztrália	1913	208	50	624	240	3 000	12
Kanada	1910	94	22	731	234	7 777	33
	1913	143	40	1 036	280	7 245	26
Franciaország	1895	405	46	617	114	1 523	13
	1910	1502	281	4 830	187	3 216	17
Németország	1899	1311	265	3 381	202	2 579	13
	1910	3228	681	17 848	211	5 529	26
	1913	2464	655	11 760	266	4 773	18
Svédország	1903	142	25	642	176	4 521	26
	1909	138	304	11 800	2 203	85 507	39
	1913	119	10	303	84	2 546	30
<i>Bulgária</i>	1911	113	5,4 (33%)	47,6 (1,5%)	47	415	9

One Hundred Years of Economic Statistics, 1900–1983. New York, 1989; Isztorija na balgarite v dokumenti i. m. I. 325.

A szociális törvényekkel kapcsolatban a legnagyobb gondot azok gyakorlati alkalmazása okozta, így az első világháború után a munkásmozgalom és a szakszervezeti mozgalom a kommunista párt befolyásának erősödésével radikalizálódott. A szakszervezeti mozgalom kezdeteit Bulgáriában 1883-tól, a szófiái „Nyomdász Egylet” alapításától számíthatjuk. 1879–1904 között 200 munkabeszüntetésre került sor; 1908–1912 között már 816 sztrájkot tartottak számon.

A kapitalizmus alulfejlettségét bizonyítja a bolgár munkásság szervezetlensége. Összevetve az iparosodottabb európai országokkal, Bulgáriában nemcsak a sztrájkok, sztrájkolók száma volt alacsony, hanem a fajlagos mutatók is: egy munkás átlag 9 napig sztrájkolt, míg Franciaországban és Németországban 13–26 napig. Egy sztrájk átlag 420 munkanap kiesést eredményezett, nyugaton ez ezres nagyságrendű érték volt. Bulgáriában egy sztrájkban átlagosan 47-en vettek részt, míg Franciaországban 1500–3000-en. Az évi 3 millió munkanap csak 1,5%-a esett ki sztrájk miatt. Kiszámítható az iparágakon belüli sztrájkhajlam is, ismervén az egyes iparágakban dolgozók és a sztrájkolók számát (III. 21–III. 22. táblázat). Nem meglepő módon magas volt a sztrájkolók aránya a bányászatban, a nyomdaiparban és a bőriparban, továbbá a szállítómunkások körében. Itt a sztrájkolók száma meghaladta az adott iparágban dolgozók számát, míg országosan csak 33% volt. Alacsony sztrájkhajlammal találkozunk a fémfeldolgozásban, textiliparban és faiparban 1911-ben.

*

A *kispolgárság* egy eredetét és foglalkozásszerkezetét illetően igen komplex, társadalmi presztízsét tekintve az ipari munkáságnál és kisparasztságnál elismertebb réteg volt, noha ez jövedelmi viszonyaikban nem mindig tükröződött. A kispol-

gárság a kisüzemi formákhoz kapcsolódott, s Bulgáriában a kisüzemi forma foglalkoztatta a lakosság 70%-át és állította elő a termelés 70%-át. Azt hihetnénk tehát, hogy a kispolgárság politikaformáló erővé vált. A fenti értékbe azonban a paraszti gazdaságok is beleértendőek. Nélkülük viszont a kispolgárság az ország lakosságának mindössze 8%-át, a városi lakosság körülbelül egyharmadát tette ki 1944 körül,¹⁰¹ míg a városi lakosság 16%-a még 1944-ben is az agráriumból élt.

A kispolgárság jelentős hányadát az önálló mesteremberek tették ki. Ők jelentős részben városokban éltek. Szófia, Plovdiv, Várna és Rusze tömörítette a kisiparos üzemek 33%-át (körülbelül 21 ezer üzem), a 14 legnagyobb város az üzemek 55%-át. Szófiában tömörült az ország kisiparos-üzemeinek 22%-a (s a járás iparosainak 78%-a). 1946-ban a városi mesterek 70%-a a tercier szektorhoz tartozott és csak 18% dolgozott az iparban, falun viszont 45–45% volt az arányuk. Országosan a szolgáltató szektorban dolgozó iparosmesterek 60%-a a városokban élt.¹⁰² A mesteremberek száma 1900-ban 81 ezer fő volt, a textilipar gyáripari konkurenciája miatt viszont 1910-re 68 ezer főre esett számuk, s csak 1939 után emelkedett ismét dinamikusán, 113 ezer főre.¹⁰³ (Az 1900–1910 közötti hanyatlás Ta Van Long elemzésére visszatekintve érthető meg.) A kisvállalkozások zöme még 1940-es években is textil- és ruházati iparban tevékenykedett: a cégek és a munkaerő 35%-a ide összpontosult.¹⁰⁴

A felszabadulás után jelentősen nőtt a mesterségek száma: 24-ről 1944-re 102-re. A foglalkozások diverzifikálódása az első világháború után is töretlen volt, 1926 után több mint 50 új foglalkozást jegyeztek be.¹⁰⁵ A fafeldolgozással foglalkozó kisiparosok száma gyorsan bővült: 1936–1944 között 2800-ról 6000 fölé emelkedett az ezzel foglalkozók száma. A bútorasztalosok száma az 1933-as 233-ról 1946-ra közel 1500 fölé nőtt. A kisiparosok 9%-a a fémiparban, 8%-a az élelmiszer- és dohányiparban tevékenykedett, szállítással 5% foglalkozott a városi mesterek közül. A cipészek és szabók a városi mesterek 13 és 17%-át tették ki, a fodrászok aránya 6%-ot, a pékeké 5%-ot ért el. 1946-ban Burgaszban az 1411 vizsgázó mesterjelöltből 16% szabó volt, 7,5% cipész, 6,6% fazekas-bádogos-bognár.¹⁰⁶

Az adatokból következik, hogy a mesteremberek többsége egy főt foglalkoztató üzemben dolgozott (tehát saját magát foglalkoztatta). Ez már csak azért is igaz, mert 1940 körül jövedelmeik nem is tették lehetővé segéd alkalmazását. A második világháború során a mesterek jövedelme ugyan megnégyszereződött, viszont a megélhetési költségek meghatszorozódtak: 1939-hez képest 1945-re az élelmiszerárak közel hatszorosra, a ruházati cikkeké 4-szeresre nőttek.¹⁰⁷ Csakalov szerint az iparosmesterek évi átlagos jövedelme 1944-ben 155 ezer inflációs leva volt, míg a csinovnyikok és munkások megélhetési minimumát 160-180 ezer levára tették ugyanakkor. Kérdés, hogy ha a kispolgárok nagy része a megélhetési minimum alatt keresett, akkor hogyan tudták fenntartani egzisztenciájukat? A mesteremberek társadalma ugyanis kevésbé volt differenciált (III. 23. táblázat): csak kevesen engedhették meg

101 *Ludzsev, D.*: Drebnata burzsoazija i. m. 125.

102 Uo. 139.

103 Uo. 128.

104 Uo. 135.

105 Uo. 128.

106 Uo. 136–137.

107 Uo. 130.

III. 23. táblázat.

A kispolgárság vagyoni helyzete éves bevételei alapján, 1944 körül (leva)

Réteg	Iparosmesterek évi átlagos jövedelme (1944-es árfolyamon)	Arány (%)	Kiskereskedők évi átlagos jövedelme	Arány (%)
Nagyon szegény	65 000	19	47 000	9
Szegény	125 000	61	85 000	48
Módos	230 000	17	160 000	34
Gazdag	400 000	3	300 000	9

Ludzsev, D.: Drebnata burzsoazija i. m. 144. alapján.

maguknak, hogy segédet fogadjanak (hiszen ez további 150 ezer leva bevételt feltételezett). 1944-ben mindössze 229 kisipari vállalkozás realizált 1 millió inflációs leva feletti évi bevételt és további 233 vállalkozás zárt 500 ezer leva feletti tiszta bevétellel, miközben csak a városokban több mint 50 ezer kisüzem létezett.¹⁰⁸ A kispolgárságra jellemző viszont, hogy nemcsak tényleges foglalkozása adta e réteg megélhetését. Sokan rendelkeztek mellékjövedelemmel is. Utalva átrétegződésükre, a kispolgárok kétharmadának 1934-ben is volt legalább 10 dekár földje, ezek 90%-ának pedig akár 3 ha is, akár iparban, akár kereskedelemben, akár a szállításban dolgoztak.¹⁰⁹

1946-ban a 60 ezer kisipari üzemből 36 ezer egyetlen főt foglalkoztatott (60%), csak 2600 három főnél többet (5%). Az üzemek 95%-ának egy tulajdonosa volt. A városokban a kisipari üzemek 40%-a alkalmazott segéderőt, a fővárosban az üzletek 50%-a egynél több alkalmazottat is tartott. A foglalkoztatottak 52%-a önálló mester volt, 8% mesterlegény (*kalfa*), 21% inas (*csiraci*), nem önálló mester 2%, bérmunkás 6%. 1936–1944 között a segéderő száma 66 ezerről 99 ezerre nőtt, ezzel arányuk 47%-ra emelkedett a kisiparban foglalkoztatottak között. A segéderő 36%-a a textiliparban, 12%-a a fafeldolgozás területén koncentrált.

A kisiparosok mellett a kispolgársághoz tartoztak a kiskereskedők is. 1945-ben Bulgáriában 93 ezer kereskedő élt, ebből 71 ezer számított a kispolgársághoz – azok, akik nem forgalmuk után adóztak, hanem megváltották éves tevékenységüket. Városban közülük 33 ezren éltek. Átlagos jövedelmük 140 ezer leva volt, s a leggazdagabbak 300–400 ezer levánál nem kerestek többet egy évben. A forgalom után adózó kereskedők már a nagyburzsoázia soraiba tartoztak, átlagos évi jövedelmük minimum 600 ezer leva volt, de a 2,3 milliót is elérhette 1943-ban. A kereskedelmi vállalkozások 90%-a, 82 ezer üzem, egy tulajdonossal rendelkezett. 32 ezer kereskedelmi vállalkozás a városokban működött, ebből 20 ezer letelepedett, a házaló kereskedők száma országosan 16 ezer főt tett ki. Ez volt a legszegényebb réteg. Szófiában 2000-en, Plovdivban 1300-an éltek közülük. Egyes kereskedelmi ágazatokban a kiskereskedések voltak felülreprezentáltak: ilyen volt a *bakal* (szatócs), itt az üzletek 92%-a kiskereskedés volt, a ruhakereskedelemben ez az érték 75%, az élelmiszer-kereskedésben 87% volt.¹¹⁰

108 Uo. 131.

109 Uo. 171.

110 Uo. 152–156.

A kispolgársághoz tartoztak a fuvarozásban foglalkoztatottak is. Bulgáriában 1940 körül 1400 személyszállításban használt autó és 800 autóbusz volt. A sofőrök 120–130 ezer levát kerestek évente. A városokban 12 500 lakástulajdonos lakott, akik ingatlanaik bérbeadásából éltek: éves jövedelmük 130–150 ezer leva volt 1944 körül.¹¹¹

*

A bolgár (társadalmi, nem politikai) elit sajátos részhalmaza volt az *értelmiség*, melybe változatos végzettségű és társadalmi presztízssú rétegek tartoztak. A magasan kvalifikált bolgár értelmiség létszámát Berov 1868–1873 között mindössze 104 főben adta meg, 1888-ra ez 1634-re nőtt, 1900-ra 3700-ra, 1910-ra 5300-ra.¹¹² Megélhetési problémáik nyilvánvalóan nem voltak. Az orvos a 18. század végén napi 13 g ezüstnek megfelelő bért kapott, a a 19. század elején 27 g-ot, a század végén 47 g ezüstöt, míg egy bitolai rendőr a 1800-as években 3,5 g ezüstöt, egy szamokovi munkás 1843-ban 4,4 g ezüst értékű pénz- és természetbeni juttatást kapott egy napra.¹¹³ De az értelmiségbe nemcsak magasan képzett, vagy jól kereső, vagy szabad foglalkozást űzők tartoztak. Szélesebben értelmezve, egy 1878-as becslés szerint a bolgár értelmiség létszáma nem haladhatta meg a 10 ezer főt, 1912-ben pedig a 40 ezret, beleértve a macedóniai és trákiai elit létszámát is. Számszerűleg a legjelentősebb a tanárok rétege volt, létszámukat 1912-ben 15 ezer főre becsülték (az értelmiség 40%-a), további 2 ezer fő külföldön végezte munkáját. Nagy részük, 10–11 ezer fő általános iskolákban tanított. Második helyen álltak a városi hivatalnokok, számuk 1800 fő lehetett 1880-ban és 10 ezer 1911-ben. Ideszámíthatjuk a katonatiszteket, számuk körülbelül 2500–2900 volt 1912-ben, ezzel a hivatalnokok részaránya az értelmiségből 33%-ra tehető. Az értelmiség maradék része az úgynevezett szabadfoglalkozásúak körébe tartozott, számuk 7000 fő alatt lehetett (nem számítva alacsony társadalmi presztízssú részüket, például a szállásadókat, kávézótulajdonosokat stb.), s idesorolandó a mintegy 2 ezer pap is.

Az értelmiség összetétele maga után vonta, hogy képzettségükben jelentős eltérések voltak tapasztalhatók: 1888-ban a tanárok 90%-ának nem volt középfokú végzettsége sem, 1909-ben viszont már 70%-uk rendelkezett pedagógiai képesítéssel vagy gimnáziumi érettségivel. A csinovnyikok 50%-a 1896-ban középfokú vagy felsőfokú képzettséggel bírt, 1910-ben az utóbbi 70%-ra növekedett. A 2 ezer papnak

III. 24. táblázat.

A felsőfokú technikai vagy mérnöki végzettséget szerzők létszáma, 1878–1939

Periódus	Felsőfokú/mérnöki végzettséget szerzett
1878–1890	16
1891–1912	396
1912–1920	281
1920–1928	940
1929–1939	1138

111 Uo. 170.

112 Berov, Lj.: The Material Status i. m. 11.

113 Berov, Lj.: Wages in the Balkan Lands i. m. és Berov, Lj.: The Material Status i. m. 13.

csak 10%-a végzett szemináriumot. A teljes értelmiség körében a felsőfokú végzettséggel bírók száma 7 ezer fő volt (20%), 27 ezer fő pedig középfokú végzettséget szerzett (75%).¹¹⁴

Az elit részeként tekinthetünk a magasan képzett technikai segéderőkre is. 1939-ig mintegy 6 ezer fő szerzett középfokú végzettséget (vasutasok, távirászkok, földmérők tartoztak ide), s 2700 felsőfokút. Az optimális erőforrás-kihasználás azonban sohasem volt jellemző a bolgár gazdaságra. 1934-ben 875 felsőfokú végzettségű mérnök volt az országban, de csak 250 dolgozott az iparban a kapacitáshiány és az alacsony fizetés miatt (III. 24. táblázat).¹¹⁵

A bolgár értelmiség 1941–1945 közötti állapotára és létszámára vonatkozóan szintén van becslés. Az adminisztratív-bürokratikus elittel (18 ezer fő) mintegy 70–80 ezer fő tartozott az értelmiség soraiba (a katonatisztek nélkül, de a technikusokat ideszámítva). A tanárok száma 32 ezer volt, továbbra is az értelmiség 40%-át alkotva. Ideszámították ekkor a 12 ezer középfokú végzettséggel rendelkező technikust (15%), a szabadfoglalkozásúak közül a jogászok alkották a legnagyobb létszámú csoportot (6500 fő, 8%). A tisztekkel együtt a lakosság 2–3%-a tartozott az értelmiséghez 1944-ben (1933-ban 65 ezer fő, 2%).¹¹⁶ Ugyanekkor az USA-ban a lakosság 24%-a, Svájcban 29%-a, Németországban 20%-a, Olaszországban 15%-a, Csehszlovákiában 7–8%-a tartozott ide 1940 körül, ami rávilágít a bolgár társadalom fejletlenségére. Ha – marxista terminológiát alkalmazva – a tercier szektor nem termelő tevékenységet folytató lakosságának (osztályellenség) arányát definiáljuk „értelmiségként”, akkor Bulgáriában ez az érték a foglalkoztatottak 5%-a volt 1926-ban és 6% 1939-ben. 1928-ban ez Görögországban Bulgáriához hasonlóan 6%, Finnországban 5,5% volt, Csehszlovákiában viszont 10%, miként Magyarország is 12% (1930-ban).¹¹⁷

Nemcsak az értelmiség kis részaránya utal a bolgár társadalom fejletlenségére, differenciálatlanságára, de az is, hogy a bolgár értelmiség (nem azonos a hivatali-bürokratikus elittel) alacsony fizetése miatt nem rendelkezett önálló megélhetéssel, következésképpen kiszolgált a fizetést biztosító intézmény érdekeit.¹¹⁸ Nem véletlenül került az obstináktól az állam kezébe a tanárok bérének fizetése is, ezzel az „értelmiség” 40%-a felett nyert kontrollt a mindenkori hatalom. A tipikus bolgár hivatalnok félt a munkaadóját, nem mert kritikát megfogalmazni, önálló véleményét, érdekeit hangoztatni – nem véletlenül használjuk a csinovnyik kifejezést a bürokrácia alkalmazottaira. *A szellemileg és anyagilag független bolgár értelmiség hiányában az állam bürokratikus-centralizált, a társadalom alacsony önszerveződési képességgel rendelkező organizmus maradt.* A bolgár értelmiség állapotára jellemző, hogy 1934-ben az önálló egzisztenciák az értelmiség

114 Kolev, J.: Formirane i razvitie na balgarszkata inteligencija. In: Problemi na novata i naj-novata politiceszka isztorija na Balgarija. Ed.: Mitev, T. Szofija, 1991. 153–181. és Kolev, J.: Balgarszkata inteligencija, 1878–1912. Universzitetszko Izdatelsztvo „Szveti Kliment Ohridszki”, Szofija, 1992. 289–304.

115 Palotás E.: Kelet-Európa története i. m. 436.

116 Berov, Lj.: Materialno polozsenie na inteligencija v Balgarija mezdsu dvete szvetovni vojni. Isztoriceszki Pregled, 44. 1988. 2–21.

117 Nikiforov, V.: Vazproizvodstvoto i szaotnosienieto mezdsu proizvodstvvenata i neproizvodstvvenata v Balgarija. Szofija, 1962. 64–65.

118 Daszkalov, R.: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. II. 439–440.

III. 25. táblázat.

A bolgár értelmiség belső tagolódása, 1939

Csoport	Önálló	Alkalmazott	Önálló aránya (%)	Foglalkozás aránya az értelmiségben belül (%)
<i>Felsőfokú végzettséghez kötött szakmák</i>				
Mérnökök	650	1 743	27	4
Orvos, gyógyszerész, fogorvos	2373	2 575	48	8
Írók, fordítók	122	0	100	0
Színészek	54	386	12	1
Zenészek	387	1 555	20	3
Ügyvédek	2642	100	96	4
Festők	387	45	90	1
Bírók	0	945	0	1
Tisztek	0	2 201	0	3
<i>Összesen</i>	<i>6614</i>	<i>9 544</i>	<i>41</i>	<i>25</i>
<i>Felső- vagy középfokú végzettséghez kötött szakmák</i>				
Tanárok, egyetemi tanárok	251	29 400	1	46
Miniszterek, főhivatalnokok	0	2 300	0	4
Egyéb	0	3 800		
<i>Összesen</i>	<i>251</i>	<i>36 500</i>	<i>0</i>	<i>56</i>
<i>Speciális középfokú végzettséget igénylő pályák</i>				
Földmérő, technikus, pilóta	141	515	21	1
Állatorvos, felcser	767	1 403	35	3
Könyvelő	66	3 184	2	5
Nővér	0	490	0	1
<i>Összesen</i>	<i>1000</i>	<i>5 600</i>	<i>15</i>	<i>10</i>
<i>Egyéb, végzettséghez nem kötött értelmiségi pályák</i>				
Könyvtáros, muzeológus	5	53	9	0
Újságíró, szerkesztő	229	341	40	1
Színházi segítők	50	167	23	0
Direktorok		1 711	0	3
<i>Összesen</i>	<i>300</i>	<i>2 280</i>	<i>12</i>	<i>4</i>
Mindösszesen	9280	55 500	14	100

Berov, Lj.: Materialnoto polozseniena inteligencija i. m. 5.

14–15%-át tették ki, a felsőfokú végzettséggel rendelkezők között volt csak arányuk 40% felett. A felsőfokú végzettséggel rendelkezők az értelmiség negyedét adták, a speciális középfokú végzettséggel rendelkezők aránya 10% volt. Az alacsonyabb rangú hivatalnokokat maga Berov már nem sorolta az értelmiség sorai közé (III. 25. táblázat).

III. 3. 3. A jövedelmi különbségek és a megélhetés költségeinek változása

A két világháború közötti *jövedelmi viszonyok* áttekintésével lehetőség nyílik a társadalmi különbségek felvázolására: a jövedelemkülönbségek alakulásán keresztül lehetővé válik a társadalmi egyenlőtlenségek változásának vizsgálata, a jövedelemszint és a megélhetési költségek változása alapján pedig az életszínvonal alakulásáról kapunk képet.

Szerbia és Bulgária első világháború előtti foglalkozáscsoportonkénti jövedelmei között nem volt jelentős különbség (III. 26. táblázat). 1910 körül a legkisebb (interkvartilis fél)terjedelemmel az állami hivatalnokok és a munkások fizetése volt jellemezhető, jobban ingadozott a helyi közigazgatásban dolgozók és a gazdálkodók jövedelme (III. 27. táblázat). Az utóbbi, miként a szabad foglalkozásúaknál mutatkozó nagy differencia is a csoport heterogén összetételéből ered. A korábbiak fényében nem meglepő a kiskereskedők viszonylag magas jövedelemszintje, ők az állami hivatalnokokhoz képest is nagy jövedelemmel rendelkeztek, ez volt az egyik oka, hogy 1945 után osztályellenségévé lettek. A munkások a kezdő tanárok bérszintjének kétharmadát keresték 1910 táján. Egy munkás fizetése havi 50–70 leva volt, körülbelül a fele volt az állami hivatalnokénak, és harmada a szabadfoglalkozásúakénak és kiskereskedőkénak. A társadalmi olló a világháború után nem nyílt ki, sőt egy kissé még csökkentek is az átlagos társadalmi különbségek az 1914 előttihez képest (bár az egyes foglalkozási csoportokon belüli differenciákat táblázatunk nem tartalmazza). Az állami hivatalnokok legfelső rétegének fizetése ugyanis nominálértéken kisebb mértékben növekedett (6×), mint a helyi szinten dolgozóké és szabadfoglalkozásúaké (10×), s még jelentősebb volt a munkások béreinek növekedése (20–25×) 1912–1939 között (III. 27. táblázat), mely így lépést tartott a leva elértéktelenedésével.

A különbségek csökkenése még markánsabb, ha az 1920–1940 közötti periódust az 1860–1914 közötti időszakkal vetjük össze: a 19. században ugyanis egy csinovnyik fizetése a csifcsija jövedelmének háromszorosa, a kisparaszt jövedelmének másfélszerese volt (1910-ben akár 2–3-szorosa), s a magas rangú hivatalnok jövedelmének harmadát érte el (1910-ben felét), azaz 1860–1914 között nem csökkent a rétegek közötti különbség (III. 27–III. 28. táblázat). Sőt a parasztság folyó áron számolt jövedelemnövekedése kisebb volt, mint az ipari munkásságé és a hivatalnokrétegé.

Összességében 1940-re a nagyobb jövedelemmel bírók és az alacsonyabb társadalmi osztályba tartozók közötti jövedelmi különbség csökkent: míg egy paraszt éves jövedelme 1860-ban a kajmakám (1910-ben egy miniszter) fizetésének 3–5%-a volt, addig ez 1940-re 12–25%-ra emelkedett. A munkásoknál ez az érték 4–5%-ról 25–40%-ra nőtt (III. 28. táblázat), de a parasztság és a vezető rétegek jövedelemkülönbségének csökkenése ellenére a különbség a parasztság és az ipari munkások között nőtt, ami felveti az előbbi megélhetési forma rentabilitásának kérdését.

További részletes vizsgálatok nélkül (lásd III. 4. és III. 6. fejezet) azonban nem jelenthetjük ki, hogy a szegényebb társadalmi rétegek életszínvonala javult: a

III. 26. táblázat.

Jövedelmi viszonyok Bulgáriában
és Szerbiában, 1910 körül

Bulgária 1910	Jövedelem (leva = frank)	Szerbia 1878–1912	Jövedelem (frank)
Földműves	600–650*	Földműves, napszámos	400–500
Munkás	450–900	Kőműves, bányász	750–1100 600–900
Állami hivatalnok alsó szint (átlag)	1500–2700	Helyi hivatalnok	1000–3000
Állami hivatalnok, felső szint	5000–7000	Megyei hivatalnok	4000–7000**
Orvos Mérnök Kisiparos	2400–2600 3000–4000 3000	Orvos	2200–5000**
Tanár Pap Bíró Hadnagy-őrnagy Adjunktus-professzor	600–1000** 720–1050 3200–8000** 3000–5500 3000–7000	Tanító Pap Bíró	800–3000 700–1000 2500–3000
Minisztérium felső vezetése	7000–12000	Minisztérium felső vezetése	7000–12000

* Földadóból becstülve: átlagosan 20–25 leva/ha adóval számolva, mely a pénzbeli jövedelem 10%-a, amely 66%-a a teljes jövedelemnek, illetve hektáronkénti 1 t = 120 leva terméssel számolva, valamint 1,3 millió kereső és a Palairret által megadott érték hányadosa alapján – ez csak a pénzbeli jövedelem: a tényleges paraszti bevétel ennél 30%-kal magasabb; ** A hierarchiában eltöltött évek és pozíció alapján megadott maximális felső érték; az alsó a leggyakoribb érték (1897).

Saját szerkesztés.

jövedelem ugyanis csak a megélhetés költségeivel összevetve nyújt képet az élet-színvonalról. Amennyiben például e társadalmi rétegek jövedelemnövekedését a megélhetés költségeinek emelkedése meghaladta, úgy az életminőség 1910 után romlott, még akkor is, ha mindeközben a jövedelmi különbségek a szegényebb és gazdagabb rétegek között csökkentek. Ráadásul a legszegényebb rétegek lemaradását célszerű nem a legnagyobb jövedelemmel rendelkezőkhöz képest megadni, hanem az átrétegződés lehetséges irányait figyelembe véve érdemes meghatározni a kontrollcsoportokat, illetve érdemes a mindenkori létminimum szintjéhez viszonyítani. (Egy földműves gyermekéből kisebb valószínűséggel lesz miniszter vagy docens, mint munkás, írnok vagy tanár, és így hiába csökken a parasztság és az elit közötti különbség, ha a parasztság és a munkásság, vagy a munkásság és az alacsony kvalifikáltságú hivatalnokok között nő a differencia.)

A következőkben ezért összevetettük az egyes társadalmi rétegek jövedelmi viszonyainak változását a megélhetési költségekhez képest az idő függvényében.

III. 27. táblázat.

A bolgár társadalom éves jövedelmi viszonyai, 1878 előtt és 1926 után (folyó áron)

Bulgária 1860 ¹	Jövedelem (leva = frank)	Bulgária 1910	Jövedelem (leva = frank)	Bulgária 1934 ⁴	Jövedelem (leva ²)	Növekedés 1860/1910	Növekedés ³ 1910/1934
Földműves (csifcsija és gazda)	120–200–400	Kisbirtokos földműves	550–650 ⁴	Kisbirtokos földműves (körülbelül 5 ha)	5000 ³ –13 000	2–3×	12–20×
Ipari munkás	200–300	Munkás	500–800 ⁶	Munkás	12 000 ³ –19 000	2–3×	20–25×
Csinovnyik	350	Állami hivatalnok alsó szint (átlag)	1500–2700	Helyi közigazgatásban dolgozók	15 000 ³ –25 000	4–6×	10×
Titkár	1000	Állami hivatalnok, felső szint	5000–7000	Államigazgatás hivatalnokai	30 000–36 000	5–6×	6×
Kisiparos és mester	200–500	Orvos Mérnök Kisiparos	2400–2600 3000–4000 3000	Kiskereskedők, iparosok, szabadfoglalkozásúak	28 000–50 000	6–12×	8–12×
Tanár Csendőőr	400 500	Tanár Pap Bíró Hadnagy-őrmagy Adjunktus- professzor	600–1000 ⁵ 720–1050 3200–8000 3000–5500 3000–7000	Tanár	25 000	1,5–3×	25×
Kajmakám	5000	Minisztérium felső vezetése	7000–12 000	Menedzser, miniszter	41 000–50 000	2×	5–6×

¹ Popov, K.: Sztopanszka Balgarija i. m. 124–127., Todorov, N.: Za naemnijia trud v bulgarskite zemni i. m., továbbá Berov és Draganova adatai alapján; ² Inflációs leva (az aranyleva körülbelül huszada, a 25–30-szoros nominálbér-növekedés tehát a reálbér enyhé emelkedését jelentette); ³ Az alacsony érték a világgazdasági válság idejére utal; ⁴ Földadóból becslülve: átlagosan 20–25 leva/ha adóval számolva, mely a pénzbeli jövedelem 7–10%-a, amely 66%-a a teljes jövedelemnek, illetve hektáronkénti 1 t = 120 leva termékkel számolva, valamint 1,3 millió kereső és a Palairer által megadott érték hányadosa alapján – ez csak a pénzbeli jövedelem; a tényleges paraszti bevétel ennél 30%-kal magasabb; ⁵ A hierarchiában eltöltött évek és pozíció alapján megadott maximális felső érték; az alsó a leggyakoribb érték (1897); ⁶ A III. 5. táblázat adataiból számolva; ⁷ A megélhetés költségei 20-szorosra növekedtek ugyanekkor.

Saját szerkesztés.

III. 28. táblázat.
A rétegek közötti különbség változása a legnagyobb jövedelmű csoport jövedelmének arányában (%)

Bulgária 1850–1860	Jövedelem (leva = frank)	%	Bulgária 1910	Jövedelem (leva = frank)	%	Bulgária 1934	Jövedelem (leva ¹)	%
Földműves (csifcsija és gazda)	120–200–400	2–8	Földműves	550–650–1000 ³	5–8	Földműves	5000 ² –13 000	12–25
Munkás	200–300	4–6	Munkás	600–800 ⁵	5–7	Munkás	12 000 ² –19 000	25–40
Csinovnyik	350	7–8	Állami hivatalnok alsó szint (átlag)	1500–2700	20–30	Helyi közigazgatásban dolgozók	15 000 ² –25 000	35–50
Titkár	1000	20	Állami hivatalnok, felső szint	5000–7000	50–70	Államigazgatás hivatalnokai	30 000–36 000	70–75
Kisiparos és mester	200–500	4–10	Orvos Mérnök Kisiparos	2400–2600 3000–4000 3000	30–40	Kiskereskedők, iparosok, szabad-foglalkozásúak	28 000–50 000	66–100
Tanár Csendőr	400 500	8 10	Tanár Bíró Hadnagy-őrnagy Adjunktus-professzor	600–1000 ⁴ 3200–8000 ⁴ 3000–5500 3000–7000	10–15 45–66 40–50 40–60	Tanár	20 000–25 000	40–50
Kajmakám	5000	100	Minisztérium felső vezetése	7000–12 000	100	Menedzser, miniszter	41 000–50 000	100

¹ Inflációs leva (az aranyleva körülbelül huszada, a 25–30-szoros nominálbértövekedés tehát a valóságban enyhén emelkedést jelentette); ² Az alacsony érték a világgazdasági válság idejére utal; ³ Földadóból becsülve: átlagosan 20–25 leva/ha adóval számolva, mely a pénzbeli jövedelem 10%-a, amely 66%-a a teljes jövedelemnek, illetve hektáronkénti 1 t = 120 leva termékkel számolva, valamint 1,3 millió kereső és a Palairt által megadott érték hányadosa alapján – ez csak a pénzbeli jövedelem; a tényleges paraszti bevétel ennél 30%-kal magasabb; ⁴ A hierarchiában eltöltött évek és pozíció alapján megadott maximális felső érték; az also a leggyakoribb érték (1897); ⁵ A III. 5. táblázat adataiból számolva. Saját szerkesztés.

A bérek alakulásából lesűrhető (III. 29–III. 30. táblázat), hogy 1912–1934 között leginkább az ipari munkásság bére emelkedett (körülbelül 17-szeresére), hozzá hasonló tendenciát mutatott az alacsony képzettségű hivatalnokok és állatorvosok bérezése. A többi – a táblázatban zömmel értelmiségi – szakma bérnövekedése folyó áron 14-szeres volt, a vezető katonatiszteké csak hétszeres – ebből is látszik, hogy a hadsereg szerepe a társadalomban (látszólag) csökkent a vesztes háborúk hatására (mint célját beteljesíteni képtelen, pozícióját legitimálni nem képes elitréteg).

A bérek növekedése azonban nem volt töretlen-monoton, a gazdasági változások határozták meg alakulását. Mivel az infláció alacsony volt 1878–1912 között, mindössze körülbelül 25–30%-os, a hivatalnokok fizetését a világháború előtt csak az 1896–1901-es gazdasági krízis csökkentette néhány évre reál- és nominálértéken egyaránt. De más volt a helyzet 1920 után. Az orvosok fizetése az 1920-as évek erős zuhanása után 1933-ban nem érte el az 1912. évi jövedelem vásárlóerejét (1934–1939 között viszont javulás állt be jövedelmi viszonyaikban). A bírák esetében az 1939-ben mért jövedelmi szint reálértéken nem érte el a háborúk előtti értéket, az 1920-as években itt is jelentős visszaesés következett be. Ugyanez érvényes a vezető hivatalnokokra. Láttuk, hogy a gyáriparban a függetlenség után bérnövekedés, majd a gépesítés beindulása után 1895–1910 között bércsökkenés zajlott: ekkor a munkások jövedelme 25–50%-kal esett. E csökkenés részben az infláció számlájára írható, részben a nominálbérek tényleges csökkenésének köszönhető. A világháború alatt azonban a munkásság bére nőtt a legjobban, a munkások jobban kerestek, mint például az írások, s fizetésük emelkedésének üteme nagyobb volt, mint a legtöbb értelmiségi foglalkozásé (III. 30. táblázat). Egyértelmű ugyanakkor az is, hogy 1929 után leginkább a munkások és alkalmazottak (reál)bére csökkent 1934-ig (folyó áron 30%-ot meghaladó módon) – a már említett katonatisztek mellett. Az 1910–1934 közötti 17-szeres jövedelemnövekedés mögött tehát ez állt.

57 foglalkozás összevetése után Ljuben Berov arra következtetésre jutott, hogy a világháború után 1923-ig jelentősen csökkent a reáljövedelem, majd 1929-ig növekedett. A világválság egy újabb visszaesést produkált, majd 1935–1939 között, az állami gazdaságirányítás idején a reálbér újra növekedett, és végeredményben 1939-re az 1912-es reáljövedelem-szint állt helyre.¹¹⁹ Az életszínvonal alakulásának vizsgálatához azonban ezt a bérnövekedést össze kell vetni a megélhetési költségek változásával.

Noha a világháború végén (1919) a munkásság bérei jobban nőttek mint a többi társadalmi rétegé, a megélhetés költségeinek alakulása (III. 31. táblázat) azonban eliminálta e növekedést: a kenyér ára ugyanis a világháborúban először tízszeresére nőtt, majd utána csaknem megháromszorozódott, végül az 1912-es ár hússzorosánál állapodott meg. A tojás ára egyenesen megharmincszorozódott. Az élelmezési cikkek ára jobban nőtt 1912–1934 között (20–30×), mint általában a fizetéseké (7–20×),¹²⁰ tehát a világháború után a megélhetés drágult, a legtöbb társadalmi réteg helyzete romlott 1912-höz képest (III. 29. táblázat). Ez nem egyedi jelenség, a két világháború közötti Prágában is csak az 1920-as évek közepén haladta meg az életszínvonal az 1914 előtti. Az életszínvonal esése különösen a háború utáni első

119 Uo.

120 Berov, Lj.: Polozsenieto na rabotniceszkata klasza i. m. 274.

III. 29. táblázat.

Az egyes foglalkozások havi béreinek alakulása, 1912–1934 (leva, folyó áron)

Csoport/Termék	1912	1919	1928–1929	1934	Növekedés 1912–1934 között
Fizikai (ipari) munkás	59	692	1 539	984	16×
Eladó	110	750	1 950	1 500	14×
Írnok	100	480	2 000	1 730	16×
Gyógyszerész	250	870	4 000	3 580	14×
Állatorvos	150	2500	4 300	4 150	25×
Bányamérnök	320	870	4 500	4 500	14×
Körzeti főbíró	400	1200	7 460	6 050	14×
Miniszter	1500	2500	21 100	20 500	14×
Ezredes	975	1500	10 000	7 000	7×
Docens	400	1080	7 440	5 330	12×
Nyomdai korrektor	160	805	3 500	2 270	14×
<i>Kenyér (1 kg)</i>	<i>0,3</i>	<i>3,5</i>	<i>9,3</i>	<i>5,8</i>	<i>20×</i>
<i>Disznóhús (1 kg)</i>	<i>1,1</i>	<i>26,1</i>	<i>40,4</i>	<i>28,0</i>	<i>25×</i>
<i>Tojás (10 db)</i>	<i>0,5</i>	<i>8,8</i>	<i>4,5</i>	<i>15,5</i>	<i>33×</i>
<i>Cukor (kg)</i>	<i>1,1</i>	<i>15,8</i>	<i>30,5</i>	<i>25,0</i>	<i>23×</i>
<i>Túró (kg)</i>	<i>1,1</i>	<i>12,4</i>	<i>39,0</i>	<i>25,8</i>	<i>23×</i>
<i>Szén</i>	<i>47,3</i>	<i>75,0</i>	<i>785,0</i>	<i>661,2</i>	<i>14×</i>
Létfenntartáshoz szükséges összeg egy négyfős családra (leva)	103	1303	3 013	2 010	20×

Berov, Lj.: Materialnoto polozsenie na inteligencija i. m. 9–15. és Berov, Lj.: Ikonomiczeszkoto razvitie na Balgarija i. m. 102. alapján saját számítás.

III. 30. táblázat.

**Az értelmiségen belüli foglalkozáscsoportok jövedelmi átlagainak változásai
1912-höz képest (1912 = 100)**

Év	Hivatalnokok	Katonatisztek	Jogászok	Egészségügyi dolgozók	Tanárok	Mérműkök	Munkások és alacsony beosztású hivatalnokok
1919	276	238	280	256	361	256	256
1924	972	948	1455	1062	1062	900	1062
1928	1456	1580	1920	1760	1562	1400	1760
1934	1400	1250	1500	1670	1368	1250	2060
1939	1737	1590	1700	2000	1550	1500	2060

Berov, Lj.: Materialnoto polozsenie na inteligencija i. m. alapján.

évekre volt igaz: 1919-ben a legtöbb társadalmi réteg vásárlóereje nagyot zuhant, miközben a munkásságé tartotta értékét. 1920 után viszont 1934-ig folyamatosan csökkent a munkásság vásárlóereje – megintcsak egyedüli társadalmi réteggént (III. 4. ábra), miközben nominálbére a nagy infláció mellett továbbra is nőtt. A munkásság fizetése 1919–1929 között 2,2-szeresére nőtt (a megélhetés költségei hasonlóképp), de más rétegek esetében négyszeres növekedés volt mérhető (III. 29. táblázat). A megélhetési költségek 1929–1934 közötti 33%-os csökkenése pedig, bár ellensúlyozta a munkásfizetések 1929 utáni (deflációs eredetű) csökkenését, nem jelentette a vásárlóerő jelentős javulását. Összességében az ipari munkások, vasutasok, banki alkalmazottak, sofőrök fizetése reálértéken 25–30%-kal csökkent 1921 után,¹²¹ az erdőmunkások bére 20%-kal, a mezőgazdasági munkások reálbére pedig 7–15%-kal esett. 1910-hez képest (1910 = 100) a kereskedelmi és terciér szektorban alkalmazott munkások reálbéreindexe 1927-ben 67, 1938-ban 69 volt. 1938–1940 között ugyan jelentősen közeledtek az árak és a bérek, de 1940 után a béreindex újra az árindex alig felét érte el például a ruházati iparban (III. 7. ábra).

A megélhetés költségeinek növekedése ráadásul nemcsak a bérnövekedést eliminálta, de további problémákat is indukált: egy négyfős család megélhetéséhez eleve nem volt elég az alacsonyabb presztízsű rétegek keresete már 1912-ben sem, tehát vagy kisebb családban éltek, vagy több felnőtt is dolgozni kényszerült, vagy a család nyomorgott és a gyerekek is dolgoztak. A munkásosztálynál 1912-ben a megélhetéshez szükséges havi 103 levát a feleség fizetésével sem lehetett előteremteni. Noha férfi/nő bérarány folyamatosan javult, (1904-ben 100/42 volt, 1922-ben 100/66, s 1939-ben elérte a 100/75-öt),¹²² viszont ezt ellensúlyozta, hogy míg 1900 előtt egy munkás fizetése a megélhetési költségek 85%-át is fedezte, 1912-ben ez 60%-ra csökkent, 1929 után pedig 50% alá esett. Ebből következően a munkáscsalád kicsi volt, a munkaerő reprodukciójára alkalmatlan: 1910-ben 100 munkásra (a dolgozó nőket is beleértve) csak 58 gyerek jutott, 1934-re is csak 76.¹²³ Eközben a két világháború közötti Prágában egy munkáscsaládra 2,8 gyerek jutott. Mivel az eltartottak száma így is nőtt, s ennek növekedését nem követte a vásárlóerő növekedése, ezért az életszínvonal romlott. A munkáscsaládban tehát a nőnek is dolgoznia kellett, már 1945 előtt is, s a munkásság utánpótlását a kis átrétegződési hajlandóságot mutató parasztság jelentette.

A megélhetési minimum alá süllyedés más társadalmi rétegeket is fenyegetett, s ez megkérdőjelezte az egykeresős családmodell életképességét. A világháború idején a docens, a bányamérnök és a gyógyszerész sem volt képes élelmezni egy négyfős családot egyedül (ha nem sorozták be a gyerekeiket), bár a többi periódusban ez nem volt gond számukra, az egykeresős családmodell tehát az értelmiség esetében működőképes volt. (Éppen ezért a válás is a középosztályban volt gyakoribb, a munkáscsalád széthullása az utódok létfenntartását fenyegette volna.) Családját 1912-ben még az írnok és a bolti eladó is el tudta tartani, utána viszont már nem (1919-ben a havi bér a megélhetéshez szükséges érték felét tette ki, s 1939-re is csak 75–85%-ra javult); ilyen szempontból szociális helyzete e ré-

121 Uo. 283.

122 Uo. 34.

123 Uo. 123.

III. 31. táblázat.

A nominál- és reálbérek változása társadalmi rétegenként Bulgáriában,
1919–1939 (1912 = 100)

Kategória	1919	1924	1929	1934	1939
Megélhetési költségei	1259	2480	2912	1815	1943
Nominálbér: munkások és alacsony beosztású hivatalnokok	256	1062	1760	2060	2060
Reálbér: munkások és alacsony beosztású hivatalnokok	20	42	60	114	106
Nominálbér: értelmiség	262	1044	1600	1380	1380
Reálbér: értelmiség	21	42	55	94	88

Berov, Lj.: Materialnoto polozsenie na inteligencija i. m. alapján.

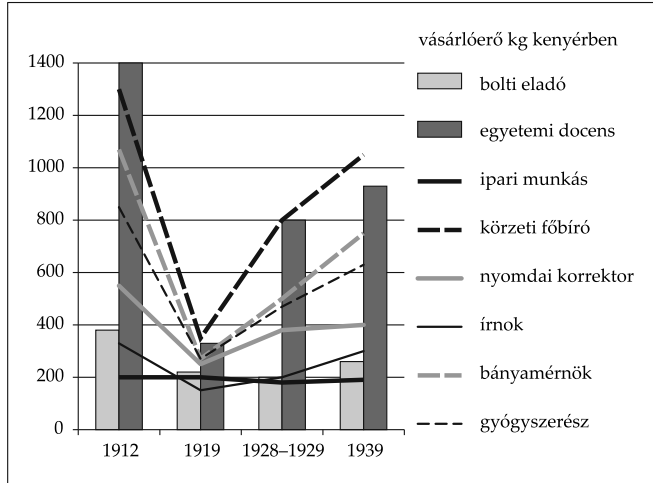
tegeknek is romlott a munkásokéhoz hasonlóan. Kivételek persze akadtak az alacsony és közepes presztízsű csoportoknál is: egy kereskedelmi ügynök 1909-ben 95 levát keresett havonta, 1921-ben 1775 levát, a titkár 166 és 2100, a könyvelő 150 és 2000 levát. A jövedelem esetükben átlagosan 13–18-szorosára nőtt, miközben a megélhetési minimum 103 és 1303 leva volt, így e rétegek (családok) nemcsak hogy nem sülyedtek a megélhetési nivó alá (egy kereső esetén), de reálkeresetük sem romlott. Ugyanígy a szén árának emelkedése is a leva inflációja alatt maradt (ekkor Bobovdol és Pernik még biztosította a hazai szükségletet), szemben az élelmiszerekkel.

Ha eltekintünk az egyes rétegek közötti eredendő jövedelmi különbségektől, és az 1912-es nominálbért, a megélhetési költséget és így a reálbért is kiindulásként egyaránt 100-nak tekintjük, akkor az a kép rajzolódik ki előttünk, hogy 1919-re a reálbérek az ötödükre zuhantak, s bár 1924-ig megduplázódtak, az 1912-es érték felét még így sem érték el. Ezt követően az alacsony beosztású hivatalnokok (például írások) reálbére gyorsabban nőtt, mint az értelmiségé, mely háború előtti keresetének reálértékét többé nem érte el, a hivatalnokoké, munkásoké viszont igen.¹²⁴ A nivellálódás miatt 1919-ben volt a legkisebb a különbség az egyes rétegek között a vásárlóerőt tekintve (137 és 343 kg kenyér), de ez a fentiek miatt pozitívnak aligha tekinthető, a különbség 1929-ig nőtt, majd stagnált, de az 1912-es állapotot többé sem a vásárlóerő, igaz, a vásárlóerők közti különbség sem érte el (170 és 1040 kg) (III. 4–5. ábra). Ez, a különbségek csökkenését bizonyító számsor mit sem ér, ha tudjuk, hogy a bér több csoport esetében még 1939-ben is elmaradt

124 A III. 29. és III. 31. táblázat munkások életszínvonalának változásaira vonatkozó adataiban rejlik kisebb ellentmondások vélhetően nemcsak az átlagszámítási módszerek különbözőségének, de Berov 1970-es és 1980-as évekbeli felfogásában bekövetkező változásaira vezethetők vissza. A Polozsenieto na rabotniceszkata klasza i. m. burkolt törekvései, hogy a munkásosztály helyzetét kedvezőtlenebb színekben tüntesse fel, ellenkezik a későbbi Materialnoto polozsenie na inteligencija i. m. szemléletével, ahol a különbség az értelmiség és a munkásság között csökken (III. 30. táblázat). Így korrekcióra szorul az a nézet is, hogy egy munkás vagy egy írók 1912-ben a vásárlóerőparitáson mért bért tekintve 12–16%-kal keresett többet, mint 1939-ben, a bányamérnök, a korrektor és a gyógyszerész 35%-kal, a docens 45%-kal.

III. 4. ábra.

A vásárlóerő alakulása a különböző társadalmi rétegeknél, 1912–1939

A havi fizetésből vásárolható kenyér mennyisége kg-ban.
Berov adataiból (III. 29. táblázat) saját számítás.

attól az összegtől, amit Berov egy négyfős család megélhetési költségeként feltételezett (III. 31. táblázat). Végeredményben a bérolló bezáródása csak a legszegényebb és leggazdagabb rétegek közötti szituációra igaz – a közties társadalmi rétegek esetében a vásárlóerő-paritáson mért reálbérek közötti különbség 1939-re alig tért el az 1912-es helyzettől, „helycsere” a fizetéseken alapuló erőssorrendben nem történt (kivéve talán az írnok – bolti eladó relációt).

Az egyes társadalmi rétegeken, de szakmán belül is jelentős különbség volt bérezés terén. 1908-ban az építőiparban a mesterek napi 3 levát, a legények és tanoncok 1–1,5 levát kerestek Haszkovóban. Szófiában 1922-ben egy festőmester 150 levát kapott, a tanonc és segédmunkás harmadannyit – a köztük lévő különbség nem nőtt, viszont bérük növekedése meghaladta az inflációt (20×). 1939-ben Ruzséban az építőmunkások napi 35–40, a festők 60–80, az ácsok, fafaragók 70–90, a kőművesek 90–100, a mozaikkészítők 100–120 levát kerestek, megadva ezzel a sorrenddel a szakmunkák presztízsét is.¹²⁵ Ráadásul régióként is voltak különbségek: Trojanban például az ácsok 60–70 levát kerestek, Vidinben 80–100 levát naponta.

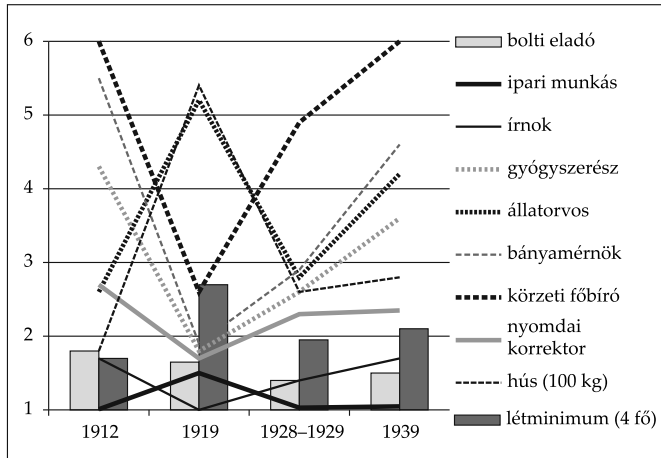
1900 körül egy, a ruházati iparban dolgozó munkás napi bére 1,5 leva, 1925-ben 31, 1929-ben 42, 1940-ben 34 leva volt. Ez egyrészt kisebb bérnövekedést jelentett, mint az építőiparban mért, másrészt (ha az eltartottak számának változását is számításba vesszük a megélhetési költségek változása mellett) a reálbérendex rendre csak 100, 51, 62 és 70 volt (az 1900–1904 közötti átlag = 100).¹²⁶ 1939-ben a szőnyegszövők napi bérként 18 levát kaptak, a konzerviparban vi-

125 Berov, Lj.: Polozsenieto na rabotniceszskata klasza i. m. 247.

126 Uo. 250–260.

III. 5. ábra.

A bérek közötti különbség változása a mindenkor legalacsonyabb bérezésű réteghez (= 1) és a megélhetés költségeihez képest

Berov adataiból (III. 29. táblázat) saját számítás.

szont 34 leva, a pamutgyártásban 44–47 leva volt a napi bér,¹²⁷ a cementiparban, cukoriparban 64–66 leva, a képzett munkaerőt igénylő fémfeldolgozásban 73, az elektronikában 93 leva. Míg egy fizikai munkás 1889–1895 között folyó áron átlag 44 levát keresett havonta, 1910-ben pedig 50 levát (körülbelül 25%-os infláció mellett), ugyanakkor egy fűtő és egy masiniszta 165 és 300, illetve 140 és 250 levát keresett.¹²⁸ 1940-ben, mikor egy munkás havi keresete 1100 levára nőtt, a fűtő és a masiniszta 3000 és 3600 levát keresett, míg a sofőr 1800 levát: csökkent bár a négy foglalkozás bére közötti különbség, de a vasúti dolgozó még mindig „arisztokratának” számított a munkások között.¹²⁹ A vasutasoknál ugyanakkor 1888-ban 100 dolgozóra 65, 1910-ben 220 eltartott jutott, jóval nagyobb volt tehát az átlagos családméret, mint az ipari dolgozóknál (nyilván a jobb életkörülményekkel összefüggésben).¹³⁰

Hiába nőtt maga a munkabér, ha az egy keresőre jutó eltartottak száma is növekedett. 1888-ban 100 ipari munkásra átlagosan 47 eltartott jutott, 1910-ben 70, 1946-ban 90 (vö. gyerekek száma feljebb).¹³¹ Az eltartottakat is figyelembe véve az 1901-es bérhoz (= 100) viszonyítva 1921-ben és 1939-ben a munkások bérének tényleges értéke 50 körül mozgott Berov szerint. A munkabér növekedése a tőkesze-

127 Uo. 31.

128 Rávilágít a közlekedésben dolgozók közötti különbségekre, hogy 1912-ben egy buszvezető havi 120, egy jegyellenőr 90, egy garázsban dolgozó szervizelő 60 levát keresett.

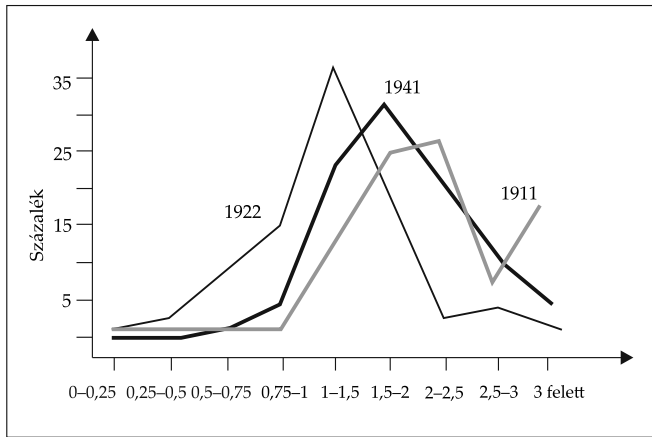
129 Berov, *Lj.*: Polozsenieto na rabotnicneszkata klasza i. m. 156. és 230. A traktorosok napi bére ugyanakkor 60 leva volt (havi 1500), a mezőgazdasági munkásoké (férfi) 53, a nőké 31 leva 1927-ben.

130 Uo. 145.

131 Uo. 78.

III. 6. ábra.

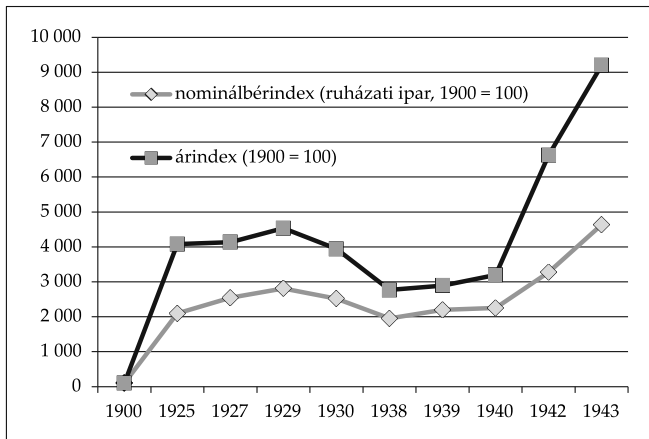
A munkások fizetési kategóriák közötti megoszlása, 1911–1941
(aranylevában és %-ban)

1922-ig általános bércsökkenés, majd 1941-ig bérnövekedés figyelhető meg. Berov adatai alapján saját számítás.

III. 7. ábra.

Az árindex és a ruházati iparban dolgozók bérének változása
1900-hoz (= 100) képest

Berov adatai alapján saját számítás.

gény bolgár ipar dilemmáját jelzi: a tőke fordítható új ipari üzemek létrehozására, de ekkor az alacsony bérek miatt nem lesz elegendő munkaerő, vagy a bérek növelésére, a munkaerő megtartása céljából, de ekkor a profitráta és az iparosítás folyamatába visszaforgatható tőke nagysága csökken.

Nemzetközi összevetésben vizsgálva a munkásság vásárlóerejét, az USA-ban a vásárlóerő 1937-ben a bolgár 4,8-szorosa volt. Dél-Afrikában a fehér munkások vásárlóereje a bolgár négyszerese volt, még a feketéké is 1,33-szorosa, Svájcban, Franciaországban, Norvégiában és Hollandiában kétszerese.¹³² Bulgáriában 1909-hez képest 1922-re az ipari bérek módusza (aranylevában kifejezve) a kisebb napi bér irányába tolódott (2–2,5-ről 1–1,5-re), majd 1941-ra állt helyre nagyjából az 1909-es állapot (1,5–2 aranyleva között mozgott a módusz) (III. 6. ábra).¹³³ Hasonló jelenséget láthatunk 1912–1934 között, ha a (kereső) társadalom egészét vizsgáljuk (lásd később a III. 11. ábrát).

Az önálló keresők egy része – különösen ami a felsőfokú végzettséget igénylő szakmákat illeti – természetesen a fent kalkulált átlagoknál nagyobb jövedelemmel bírt (még az ezredesek jövedelmét is meghaladta). A Fadenhecht és az Ognjanov típusú nagykereskedők havi jövedelme a 40 ezer levát is elérhette. A nevesebb ügyvédek elmentek cégekhez jogtanácsosnak a vállalati haszon 2%-áért, körülbelül 10–20 ezer leváért. A magánpraxist folytató orvosok is jól jártak: a röntgenfelvétel 60, egy injekció 15–40 leva (az utóbbi egy munkás majdnem egy napi bére!), egy vizit 40–100 leva volt (az utóbbi akkor, ha házhoz kellett menni), ehhez képest egy operáció a 300–2500 levás tarifájával nem is tekinthető olyan soknak.¹³⁴

III. 3. 4. A lakóhely szerinti jövedelemkülönbségek alakulása és a társadalom horizontális mobilitása

Bár Daszkalov mind a városi, mind a vidéki társadalom vagyon és létszám szerinti tagozódását bemutatja művében, s az egyes foglalkozások jövedelmezőségét is elemzi, mégsem tesz kísérletet a városi és vidéki társadalom egy családra jutó jövedelmének összevetésére (III. 32. táblázat), noha ez az előbbiekből kombinációjával megoldható. Az egy családra jutó jövedelem pedig jelentős differenciákat mutatott, hiszen az egyes rétegek kereső-eltartott viszonyai között is jelentős különbség volt, de ugyanez érvényes a városi és vidéki társadalmat illetően egyazon rétegen belül is, ráadásul még az élelmiszerárak is különböztek a városi és vidéki piacon. Így például a világháború után (1923) a vidéki kisparasztság (alsó középosztály, 15 ha föld alatt!) keresőire jutott a legtöbb eltartott (5:1), így viszont egy gazdasági egységen belül az *egy főre* eső jövedelem messze alacsonyabb (3–5 ezer leva), mint a kisebb átlagos létszámú városi család (gyakran családalapítás előtt álló hivatalnok, vagy jövedelméből családot fenntartani képtelen munkás) egy főre eső jövedelme (8–15 ezer leva). (Ugyanakkor, ha a vidéki gazdaságra 1 keresőt, 2 segéderőt és 2 nem kereső családtagot számolunk, akkor az arány 3:2 – de ettől a birtok még nem jövedelmez többet). Így az azonos társadalmi státuszú, de eltérő társadalmi földrajzi közösségben élő rétegek egy főre jutó jövedelme között az eltérő családstruktúra miatt akár 3-szoros különbség is lehetséges (III. 32. táblázat), például a városi proletariátus *jövedelmi szintje alapján* egy középosztálybeli parasztcsaládnak

132 Berov, Lj.: Ikonomiczeszkoto razvitie na Balgarija i. m. 141.

133 Berov, Lj.: Polozsenieto na rabotniczeszkata klasza i. m. 34.

134 Berov, Lj.: Materialnoto polozsenie i. m. 17–18.

III. 32. táblázat.

A városi és falusi társadalmi rétegek jövedelmi viszonyai, 1923 körül (1000 fő)

Csoport	Városi kereső	Városi eltartott	Kereső/eltartott	Egy főre jutó évi jövedelem (leva)*	Falusi kereső	Falusi eltartott	Kereső/eltartott	Egy főre jutó évi jöv. (leva)
Felső rétegek	0	0	1 vs. 1	100 ezer felett	0	0	1 vs. 1	20 ezer felett
Felső középosztály	20	40	1 vs. 2	15–25 ezer	40	80	1 vs. 2	10–15 ezer
Alsó középosztály	160	240	1 vs. 1,5	10–15 ezer	580	2810	1 vs. 5**	3–7 ezer**
Proletariátus	150	300	1 vs. 2	5–10 ezer	240	400	1 vs. 1,66	2–3 ezer
<i>Összesen</i>	<i>330</i>	<i>580</i>	<i>1 vs. 1,7</i>		<i>860</i>	<i>3290</i>	<i>1 vs. 4</i>	

Csoport	Összes városi	Összes vidéki	Városi/vidéki arány	Összes kereső	Összes eltartott	Kereső/eltartott	Összes lakos
Felső rétegek	0	0	1 vs. 1	0	0	1 vs. 1	1
Felső középosztály	60	120	1 vs. 2	60	120	1 vs. 2	170
Alsó középosztály	410	3390	1 vs. 8	740	3050	1 vs. 4	3800
Proletariátus	450	640	1 vs. 1,4	390	700	1 vs. 2	1090
<i>Összesen</i>	<i>910</i>	<i>4150</i>	<i>1 vs. 4,5</i>	<i>1190</i>	<i>3870</i>	<i>1 vs. 3,25</i>	<i>5061</i>

* 1934-es árakon (1911-hez képest legalább 20-szoros nominálérték: vö. III. 28–III. 29. táblázat adatai, és a városiak 1911-es keresetére vonatkozó számítások a következő fejezetben) – nem kereső családtagokkal egyetemben; ** Valójában az őstermelők mellett átlag legalább 1 segéderő és 2 családtag volt. Ha a segéderő is keresett, akkor akár 2×13 ezer leván osztozkodtak öten. Ha a segéderőt az őstermelő fizette, akkor 13 ezer leván osztozkodtak öten. Ha azt feltételezzük, hogy a segéderő nem volt teljes értékű kereső, hanem az őstermelő jövedelmének felét kapta, akkor 20 ezer levát osztunk ötfelé.

Daszkalov és Berov adatai alapján saját szerkesztés.

felett meg. Ebből persze még nem következik az, hogy az ipari munkásság életkilátásai az első világháború után sokkal jobbak voltak, hiszen a városban vásárolt élelmiszer ára közel duplája volt a vidéki áraknak, továbbá parasztsághoz mért többletjövedelmük egy részét lakhatásra költötték. A városi középrétegek átlagosan nagyobb jövedelemmel rendelkeztek, de ezt kompenzálta drágább megélhetésük, viszont egyértelműen kevesebb eltartottról kellett gondoskodniuk.

A keresők szintjén a városi társadalom jobban differenciált, többmódusú, míg a rurális kiegyenlítettebbnek értékelhető: az utóbbi esetben az alsó középosztály szélesebb, a proletariátus szűkebb volt. A felső középosztály és a proletariátus a városokban, az alsó középosztály vidéken volt felülreprezentált a keresők között

III. 33. táblázat.

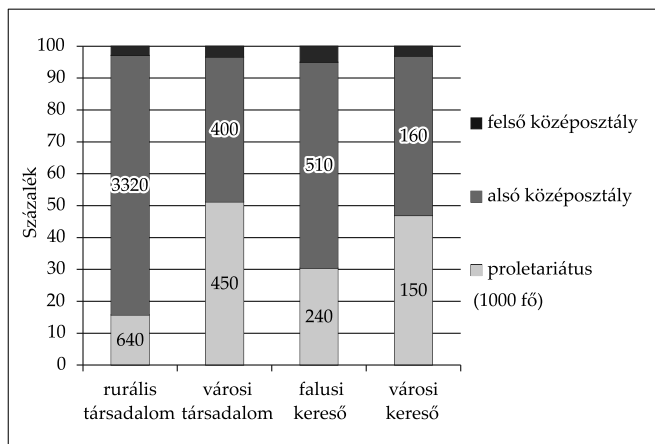
A városi és falusi társadalom rétegződése, 1923 (keresők és eltartottak 1000 főben és az összlakosság %-ában)

Csoport	Falusi összesen	Falusi eltartott	Falusi kereső	Városi kereső	Városi eltartott	Városi összesen
Proletariátus	640 (12,8)	400 (8)	240 (4,8)	150 (3)	300 (6)	450 (9)
Alsó középosztály	3320 (66,4)	2810 (56,2)	510 (10,2)	160 (3,2)	240 (4,8)	400 (8)
Felső középosztály	120 (2,4)	80 (1,6)	40 (0,8)	10 (0,2)	20 (0,4)	30 (0,6)
Összesen	4080 (81,6)	3290 (65,8)	790 (15,8)	320 (6,4)	560 (11,2)	880 (17,6)

Daszkalov és Berov adatai alapján saját szerkesztés.

III. 8. ábra.

A bolgár társadalom rétegződése a városokban és vidéken, 1923 (1000 fő)

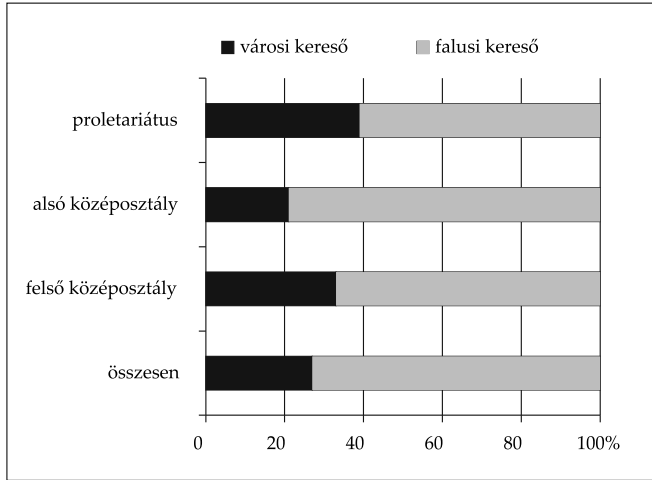
Az előző táblázatok alapján. Az osztályzás nem tükrözi a tényleges jövedelmi viszonyokat. Az összehasonlítást megnehezíti, hogy a városi proletariátus jövedelmi szintjét tekintve egy középosztálybeli parasztszaládnak felel meg, ugyanakkor a városi élelmiszerár a vidéki duplája.

(III. 8–III. 9. ábra): a városi társadalmakban a proletariátus tette ki a keresők felét, noha a proletárok 40%-a élt csak városban (III. 33. táblázat).

Bár az első részfejezetben bemutatott adatokból egyértelmű, hogy a foglalkozási átrétegződés Bulgáriában 1944-ig nem volt előrehaladott, a foglalkoztatásnak más, térbeli aspektusai is voltak. A társadalmi különbségek mellett fontos annak térbeli vetületéről, a centrum–periféria viszonyokról, a társadalom vertikális tagolódása mellett a horizontális mobilitásáról is szót ejteni.

III. 9. ábra.

A bolgár társadalom keresőinek megoszlása lakóhely szerint, 1923

Az előző táblázatok alapján.

A felszabadulás után átrendeződött Bulgária térszerkezete, részben a határ-megvonás okozta kereskedelemgátló és -teremtő hatás, részben új adminisztratív centrumok kialakulása, részben az iparosítás és a közlekedéstervezés hatásai miatt. Ez a migrációs vonások megváltozását, a társadalom térbeli átrendeződését és adaptációját eredményezte. Tipikusan hanyatló település volt Koprivstica, ennek okát Madzsarov abban látta, hogy a városban nem volt orosz helyőrség, így a kereskedők nem tudtak helyben jövedelmet realizálni, tehát inkább elköltöztek. Hiábavaló erőfeszítést ölt a város a Szófia–Plovdiv-útvonal kiépítésébe, a dél–észak irányú népmozgalom vált inkább meghatározóvá. A felszabadulás után Karlovo és Kalofer is hanyatlásnak indult.¹³⁵ a török helyőrség kivonulása után a textilipar lehanyaglott, a város értelmisége elvándorolt jobb állások reményében az új adminisztrációs központokba, így a helyi közigazgatás élére kézművesek, mesteremberek, iparosok, munkafelügyelők kerültek. Szamokov és Pirdop nem kapott (gyár) ipart, piacot veszített a külföldi ércekkel szemben, így agrarizálódott, annak rosszabb eltartóképessége miatt viszont a munkaerő-fölöslege elvándorolt.¹³⁶ A vándorlás hatása viszont pozitív is lehetett, Szófia is így szerezte elitjét, de ez a regionális különbségek növekedéséhez vezetett. Az „arisztokratikus” Plovdiv – ahogy Jireček jellemezte – háttérbe szorult a „demokratikus” Szófia mögött. Etropole a vasútvonal hiánya miatt hanyatlott le. Az új határok a kereskedelem eltérüléséhez

135 *Madzsarov, M.*: Szpomeni na M. Iv. Madzsarov okolo epohata 1854–1878. Khr. G. Danov, 1942. 380–381. E települések 1878 előtti kulturális jelentőségére utal, hogy Kotelhez kötődött Georgi Rakovszki, a bolgár légiók vezére, Aleko Bogoridi pasa és Gavril Khrusztevic, a két ruméliai kormányzó, Szofronij érsek, Petar Beron, a bolgár felvilágosodás atyja. Koprivsticából származott a filológus Najden Gerov, Petko és Ljuben Karavelov; a két forradalmár, Georgi Benkovszki és Todor Kableskov, Kaloferből pedig Hriszto Botev és Joszif exarcha.

136 *Daszkalov, R.*: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. II. 138.

vezettek: az elzárt hegyvidéki falvak hagyományos központi vásárhelyei megváltoztak, így Siroka Luka átvette Rupcsosz szerepét, ugyanez történt Dövlén (Devics) és Csepelare (Csapalar) esetében. Üdülőhelyek, mint a szófiai elit által látogatott Bankja és Csamkorija, Hiszarja (Plovdiv), Velingrad (Pazardzsik és Pestera) felemelkedtek. Rusze annak köszönheti viszonylag kései hanyatlását-stagnálását, hogy Midhat pasa itt kísérletezte ki reformjai zömét, a gabonaszállítások és a városban lévő kereskedőtöke hosszú ideig ellen tudott állni a központilag irányított gazdaság- bank- és befektetési politikának, mely vidékre nem szívesen helyezett ki hitelt (a banktöke Ferdinánd cár idejében központi nyomásra előnyben részesítette a fővárost). A dunai kereskedelmi útvonal jelentőségét azonban beárnyékolta a két tengerparti kikötő, Burgasz és Várna növekvő szerepe. Hiába próbálta a dunai lobbí a vasúti fővonalat Szvistov felé terelni Szamovit helyett, ez sem segített a Duna-völgyön, Vidin kivételével stagnált a térség.¹³⁷

Szófia központi jelentőségű helyé emelkedése (ez egyetlen szavazaton múlt 1879-ben) is társadalmi változásokkal járt együtt. A felszabadulás után Szófiában minden évben 275 új ház épült. A 2–3 helyiséges, 40 m² alatti ücsbunari házak jelezték a szegénység meglétét. 1880-ban a város lakosságának 55%-a született helyben (mint Sátoraljaújhelyen 1869-ben, a zárt közösségű Egerben pedig 75% 1880 körül), 1900-ra ez 38%-ra esett, ami azt jelenti, hogy a főváros lakossága gyors ütemben cserélődött a migráció révén (a már idézett magyar példa, Sátoraljaújhely esetében 1910-ben még 45% volt ez az arány). A vonzóerőt minősíti, hogy 1905-ben Szófia 80 ezer lakosából 11 ezer macedóniai születésű volt, 22 ezer más bolgár körzetből származott (30 ezer helyi születésű volt, 13 ezer a szófiai körzetből érkezett).¹³⁸ 1920-ra a helyi születésűek aránya 34% volt, ami már a folyamat lassulását jelzi. Szófia dinamikus kiépülése 1900-ra lényegében befejeződött,¹³⁹ a városban 1899-ben 112 vendéglő és hotel, 63 kávéház, 596 kocsmá, 97 mézárszék, 255 szatócsbolt, 121 pékség üzemelt.¹⁴⁰ 11 nyomda, 6 gyógyszertár, 3 kórház és 5 kaszárnya működött a városban 1891-ben, 27 orvos, 48 ügyvéd praktizált, az egyetem elődjén évi 34 fő végzett. Egy szeszgyár, szappangyár, 3 serfőzde, egy edénygyár és vasúti javítóműhely működött a városban. Ugyanakkor az elektromosság ekkor még ismeretlen: az utcákat 2000 gázlámpa világítja meg (Ruszében Midhat 1864 után 150-et állított be), az ivóvizet 120 vaskút biztosította, a vízvezeték-hálózat ugyanis ekkor még csupán 70 középületet látott el. A villamossíneket 1900-ra lefektették, de kocsik még sokáig nem érkeztek, omnibusz szállította az utasokat.¹⁴¹

A funkciók szaporodásának köszönhetően 1880–1900 között a szófiai kereskedők létszáma megnyolcszorozódott, az adminisztratív személyzeté megötszörözött, arányuk 7-ről 17, illetve 6-ról 8%-ra emelkedett (III. 34. táblázat). Különösen a kereskedők számának dinamikus növekedése utal arra, hogy Szófia nemcsak adminisztratív, de gazdasági funkciókat is betöltött. A kereskedelmi szerepkör erősödését jelzi továbbá, hogy míg 1886-ban Szófiába 490 ezer leva értékű áru érkezett,

137 Uo. 139.

138 Isztorija na Balgarite v dokumenti i. m. Tom. I/1. 149.

139 Goranov, P.: Ikonomiczeszko razvitie na Szofija (1878–1918). In: Mateev, B.–Georgiev, G. (eds.): Szofija prez vekovete. Tom. II. Szofija, Izdatelstvo na BAN, 1991. 9.

140 Isztorija na Balgarite v dokumenti i. m. Tom. I/1. 176.

141 Nagy K.: Hej Balkán! I. m. 193.

III. 34. táblázat.

Szófia foglalkozási szerkezetének változása, 1880–1920 (fő és %)

Foglalkozás	1880 (fő)	%	1900 (fő)	%	1920 (fő)	%
Kereskedő	1 404	7	11 736	17	29 752	19
Közlekedés, hírközlés	378	2	5 326	8	12 855	8
Adminisztráció	1 134	6	5 178	8	13 786	9
Összlakosság	20 501	100	67 800	100	154 000	100

Goranov, P.: Ikonomicseszko razvitie na Szofija i. m. alapján.

Várnába pedig 14 millió leva, addig 1906-ra ez 19 és 35 millióra, majd 1912-re 43 és 58 millió levára módosult. 1924-ben pedig már Szófiába érkezett több áru (1500 millió leva és 1300 millió).¹⁴² 1921-ben a városban 5000 mester, 3600 legény és 2700 tanonc dolgozott 22 iparágban, ami a kisipar továbbélését támasztja alá.¹⁴³ 1934-re az önálló iparúzóik száma 6200-ra nőtt az 1910-es 2860-ról. Legjobban a cipészek és a ruházati iparban dolgozók száma emelkedett – megduplázódott (1900 fő), miként az építőiparból élők is (1000 fő), míg az élelmiszeriparból élők száma alig változott (700 fő).

Noha az ország lakosságának csak 4,7%-a lakott a fővárosban 1934-ben, itt összpontosult a kereskedelem és ipar adóbevételeinek 30%-a (57 millió leva), a leggazdagabb iparúzóik 13%-a, a legszegényebb iparúzóik 3,5%-a (főben megadva, az adókatégoriák alapján), a hitelek, kölcsönök és osztalékok értékének 44%-a, a legnagyobb értékű hagyatékok 24%-a. Ebből következően a nagypolgárság zöme is a fővárosban lakott: 1921-ben a 80 ezer leva feletti adót fizető 6966 emberből 1308 (19%) itt élt, 1934-re ez 54%-ra nőtt (3100 fő), ami jelentős koncentrációt jelez. 1934-re a hivatalnokok száma 10-ről 25 ezerre nőtt, de emellett a szűken vett független szabadfoglalkozásúak kétharmada (6000 fő) is e városban lakott, s az ipari munkások 15%-a is itt összpontosult, míg 1910-ben ez országos viszonylatban még csak 7% volt (a város aktív keresőinek körülbelül fele számított munkásnak).¹⁴⁴ A munkáscsaládok itt is kis létszámúak voltak: 1910-ben 100 keresőre 66, 1934-ben 88 eltartott jutott (1910-ben: 25 és 16 ezer fő, 1934-ben: 62 és 55 ezer fő). A katonák és a hivatalnokok aránya viszont 1905–1934 között jelentősen lecsökkent a neuillyi békeszerződés és a bürokratikus reformkísérlet hatására. (III. 35. táblázat)

Ugyanakkor a fejlődés láthatóan nem a belső adottságoknak volt köszönhető, hanem a kormányzat döntéseinek. Szófia és körzetének gyárai az ipari munkaerő harmadát hasznosították (mivel a gyárak egyharmada is itt volt, ez azt jelenti, hogy az átlagos üzemméret nem volt nagyobb a vidékinél), de csak a termelés negyedét adták. Hasznuk viszont 1902-ben csak a tőkeérték 4%-át tette ki, míg az országos átlag 8% volt. A szófiai iparvállalatok ugyanis úgy értek el 8%-os hasznot, hogy abból 4%-ot az állami támogatás tett ki.

142 Goranov, P.: Ikonomicseszko razvitie na Szofija i. m. 25–26.

143 Uo. 12.

144 Berov, Lj.: Ikonomikata na Szofija mezsdu dvete szvetovni vojni. 43–46. In: Szofija prez vekovete i. m. Tom. II.

III. 35. táblázat.

Szófia iparosodása és foglalkozási szerkezete, 1905 és 1934 (%)

Iparág	1905	1934	Szektor	1905	1934
Ruházati- és cipőipar	30	22	Mezőgazdaság	4	1,5
Féművesség	14	16	Ipar	29	30,5
Építőipar	14	16	Közlekedés, szállítás	6	6
Élelmiszeripar	18	10	Házimunka	10,5	15
Textilipar	3	8	Kereskedelem és banki szektor	12	15,5
Összesen (fő)	10 000	40 600	Katona, hivatalnok	18	10,5
			Szabadfoglalkozású	9,5	9

Georgiev, G.: Naszelenieto na Szofija (1878–1944) i. m. 52.

A megélhetési körülmények nehézségeire utal egy 1922-es jelentés, mely szerint a főváros lakosságának háromnegyede szegénynek tekinthető (Belgrádban is 80%). 1920–1926 között a város lakossága 150 ezer főről 213 ezerre nőtt (nem a várostervezés terveivel összhangban), szaporodtak a hevenyészett, egy nap alatt kalákában épült házak, melyek kihasználták azt a törvényes kikaput, hogy cseréppel fedett épületet elbontani nem lehetett a városi hatóságoknak.¹⁴⁵ 1936-ban a szófiai szegények számát 70 ezerre becsülik (a lakosság negyede), ebből 20 ezer embernek alig jut ki a napi betevő falat, s 1938-ban 23 800 munkanélkülit tartottak nyilván – azaz az iparban helyben alkalmazott munkaerő harmadát. Az aktív keresők fele 1905-ben és 1934-ben is munkás volt a fővárosban, az önálló keresők aránya 25–30% között mozgott, a segédeké (és tercier szektorban foglalkoztatott szolgálóké) 20% körül, miközben létszámuk 35 ezerről 135 ezerre nőtt 30 év alatt.¹⁴⁶ Az önálló keresők 21%-a dolgozott a banki és kereskedelmi szektorban, 30%-a az iparban és kézműiparban.

III. 4. ÁLLAMI BEVÉTELEK ÉS KIADÁSOK: A TÁRSADALOM TERHEI

III. 4. 1. Állami bevételek – adótípusok

A berlini szerződés VIII. cikkelye Bulgáriában sokáig lehetetlenné tette az önálló vámterület kialakítását, és így a vámbevételek feletti szabad rendelkezést, ami eleve zömmel az *adó*kra korlátozta az új állam bevételi forrásait. Ugyanakkor a korábbi kiváltságok, a nagyhatalmak kapitulációi (Törökországgal szemben) ér-

¹⁴⁵ Nagy K.: Hej Balkán! I. m. 204.

¹⁴⁶ Georgiev, G.: Naszelenieto na Szofija (1878–1944). 53–55. In: Szófia prez vekovete i. m.

vényben maradtak de facto 1905–1908-ig,¹⁴⁷ eddig az időpontig tehát ugyanazok a feltételek és kedvezmények voltak érvényben a hatalmak számára Bulgária területén, mint a Török Birodalomban, ami szűkítette a rendelkezésre álló eszköztárat egy hatékony és modern gazdaság és gazdaságpolitika megteremtéséhez. Ez eleve kiszolgáltatottá tette az államot a külföldi gazdasági érdekcsoportoknak. Szintén problémát jelentett a török és bolgár gazdasági tér szétválásának elmaradása 1894-ig (és utána meg egy agrárválság jött). Nem véletlen, hogy Bulgáriában (is) a kölcsönök felvétele, illetve az adóztatás kerültek előtérbe alternatívaként az állami jövedelmek növelése érdekében. Bár később lehetővé vált a kereskedelem fejlesztése és más források (közvetett adók, fogyasztási adók, vámok) bevonása, ekkorra az ország már az eladósodás rögös útját járta.

A fejedelemség államadosságának kezdeti forrása az oroszoknak 13 év alatt visszafizetendő 26 milliós költség volt, mely az orosz hadak 1877–1878-as bulgáriai kiadásait volt hivatott fedezni. Ehhez jött még a török államadosságból ráeső rész és a Ruszcsuk–Várna-vasút kiépítéséhez kapcsolódva a Porta által Bulgáriára hárított 3,5 milliós kamatbiztosítás. Ennek következtében a bolgár állam már 1880–1885 között 10 milliós hiányt halmozott fel,¹⁴⁸ mely elérte az éves költségvetés 20%-át, a GDP 1,6–2%-át. A továbbiakban ez korlátozta modernizációs lehetőségeit, noha tény, hogy a függetlenséggel Görögország még rosszabbul járt, hiszen az 1830-ig felvett 8,5 millió frank és 2 millió font értékű hitel meghaladta az 1828-as költségvetés értékét (e tény a bolgár politikai elit számára is ismert lehetett).¹⁴⁹ A modernizációhoz a tőketöbbletet a kölcsönfelvétel mellett a társadalmi átstrukturálódás (erről láttuk, hogy nem valósult meg), az adók növelése, a kereskedelemről befolyt többletjövedelem és a területi expanzió fedezhette volna.

Már az 1885-ös balkáni összevetésből látható (III. 36. táblázat), s 1911-re még hangsúlyosabbá vált (lásd a bevezetőben az 1. táblázatot), hogy Románia bevételei messze meghaladták a többi országét, s noha a fajlagos értékek nem voltak lényegesen magasabbak, a bevételek összetétele mégis kedvezőbb volt, s jobban támaszkodott a közvetett adókra, akárcsak Görögország (III. 37. táblázat). Az utóbbinak azonban az volt az oka, hogy a görög bérlőparasztság nem rendelkezett elegendő földdel a gabonatermelésen alapuló önellátáshoz, specifikus termékeit (például mazsola) pedig kénytelen volt piacra dobni, exportálni. Így ott értelemszerűen megnőtt a közvetett adók, vámok szerepe. Szerbia és Bulgária igen hasonló bevételi struktúrát mutatott, de Bosznia még náluk is kedvezőtlenebb mutatókkal rendelkezett, Görögország pedig már 1877-ben is a legnagyobb egy főre jutó adóterhekkel sújtott állam volt a térségben növekvő államadossága miatt.

E fejezetben az adók mint bevételi források részesedését, változását, a társadalomra és gazdaságra gyakorolt hatását vizsgáljuk meg. Bulgáriában az *egyenes adók* a költségvetés jelentős tételét képviselték, de az állam modernizációjával fokozatosan egyre csökkenő mértékben járultak hozzá a bevételekhez. Míg a függetlenség elnyerése után, 1879-ben és a rá következő dekonjunkcióra, illetve a parasztságnak kedvező *laissez faire* állami adópolitika végén, 1887-ben a költségvetés egyaránt

147 Szende Gy.: Bulgária gazdasági viszonyai. In: Bulgária és Törökország i. m.

148 Keleti K.: A Balkán-félsziget i. m.

149 Babanászis, Sz.: A görög ipar kialakulása i. m. 411.

III. 36. táblázat.

Görögország, Szerbia, Bulgária, Románia és Kelet-Rumélia bevételeinek megoszlása, 1885 (millió frank)

Kategoriók	Szerbia, 1885		Kis-Bulgária, 1885		Románia, 1885		Rumélia, 1885		Görögország, 1877	
	millió frank	%	millió frank	%	millió frank	%	millió frank	%	millió frank	%
BEVÉTELEK	37,6	100	35	100	130	100	15,5	100	47,8	100
Egyenes adók	11,3	31,4	17,5	50,0	25	19,2	8	55	11,6	30
Fejadó, vagyonadó	11,2	31,1	10 millió földadó (tized), 3 millió emlajak, 3,3 millió juhadó (beglik), 45%, egy főre 8 leva	8,8	9 millió földadó, 4,6 millió úttadó, 17,5%, egy főre 4,3 lej	4,7	5,5 millió földadó, 2,2 millió juhadó, 51%, egy főre 9,3 leva	10	28	6,8
Jövedelemadó	0,2	0,6	1,5 millió úttadó	0,1	2,2	1,7	0,53	3,5	0,65	
Vámok, illetékek	7,2	20,0	6,5	15	26	20,0	0,5	3	0,6	
Vám	5,3	14,7	5,3	15,1	18,1	13,9	0,26	1,6	0,3	
Ileték	1,9	5,3	1,2	3,4	7,9	6,1	0,24	1,5	0,3	
Monopóliumok (dohány, só, cukor, kávé)	2	5,6	3,4	9,7	23,3	17,9	3,4	22	4,2	
Közvetett adók (monopólium és illeték + hírközlés)	9,2	25,6	10,6	30,3	belügy 4,8 millió, hadügy 7,7 millió, pénzügy 2,2 millió, közszemély, 9,6 millió	4,4	18,1	46	10,6	
Adósságrendezési különadó	2,7	7,5								
Hírközlés	0,7	1,9	0,8	2,3	4,2	3,2				
Állami vagyon jövedelme és elidegenítése	1,2	3,3	1,3	3,7	20	15,4	1,2	8	2	18
Oktatás	1,1	3,1			0,1	0,1				
Egészségügy	1	2,8								

III. BOLGÁR GAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNET (1878–1944)

Kategoriák	Szerbia, 1885		Kis-Bulgária, 1885		Románia, 1885		Rumélia, 1885		Görögország, 1877	
	millió frank	%	millió frank	egy főre	millió frank	%	millió frank	%	millió frank	%
KIADÁSOK	37,6	104,4	20	20	17,8	100,0	24,5	100	48	100
Uralkodói civilista és török adó	1,2	3,3	0,7	0,3	0,3	0,9	0,2	28	1,1	3
Országgyűlés	0,3	0,8	0,2	0,2	0,2	0,7	0,2	2,1	0,5	1
Kölcsön törlesztése	8,3	23,1	4,6			38,5	9,4		8,5	21
Nyugdíj	0,7	1,9	0,4						3,8	9,3
Ipar, földművelés- ügy						4	0,8	11,9		
Igazságügy	2	5,6	1,1	1,0	0,9	3,6	0,9	7,2	1,84	2,3
Vallás- és közok- tatás	2,7	7,5	1,5	1,1	1,1	9,8	2,4	6,2	1,12	1,4
Kültügy	0,7	1,9	0,4			1,5	0,3		0,96	1,2
Beltügy	3,1	8,6	1,7	3,4	1,7	7,5	1,8	6,2	0,96	1,2
Pénzügy	1	2,8	0,6	6,3	3,2	10	1,9	14,5	2,24	2,8
Hadügy	13	36,1	7,2	11	5,5	30,5	5,8	25,8	4	5
Beruházások	1,5	4,2	0,8							
Közmunka	2	5,6	1,1	5,8	2,9	4,4	0,8			
Posta, közlekedés				4	2,0			0	0	0

Asbóth, Palaiwet, Sunchausen, Szende adatai alapján saját számítás. Az üres mező jelentése 0 vagy nincs adat

70%-át tették ki az egyenes adókból származó bevételek, addig 1900-ra részesedésük 50% alá esett. *Az állami bevételek ugrásszerű emelkedése is akkor indult meg, mikor a közvetlen adók háttérbe szorultak és a közvetett adók szerepe megnőtt.* A háborúk után az egyenes adók részesedése tovább csökkent: 1922-ben már csak 14% volt, míg a közvetett adók már 47%-ban járultak hozzá az állami bevételekhez,¹⁵⁰ az államvasutak, távírók és posta bevételei pedig a költségvetési bevételek 1,5%-áról 1900-ra 11%-ra, 1911-re 17%-ra emelkedtek.

Az egyenes adók legjelentősebb hányadát kezdetben a tized (*deszjata*) képviselte, amelyet eleinte természetben szedtek be. 1879-ben ez az egyenes adók 45%-át, 1887-ben 57%-át, 1892-ben már 63%-át tette ki. 1894-ben aztán megreformáltak 3 egyenesadó-típust: az épületadót, a tizedet és a *zanyatot* (foglalkozási jövedelemadó), s eztán mindegyiket pénzben szedték be. Ugyanekkor a behozatali vámot is megemelték 8%-ról (birodalmi átlag) 10–14%-ra. Ennek hatására az állami monopóliumokból, vámokból, közvetett adókból (*kaszvenite danaci*) származó költségvetési bevétel részesedése az 1879/1887-es 16–17%-ról 1900-ra 28, 1905-re pedig 35%-ra nőtt,¹⁵¹ és nőni kezdett az egyenes adók közül a jövedelemadó részesedése is, míg a tizedé esett (1930-ra az egyenes adókból való részesedése 10–15% közé csökkent). Bulgária 1910–1911-ben csatlakozott a nyugati országok struktúrájához az állami adóbevételek megoszlását illetően: ekkor 42%-ot ért el a közvetett adók részesedése a költségvetésből, míg a közvetlen adók 20% körüli értékre estek vissza. Az utóbbiak mintegy felét ekkorra a *zanyat* (jövedelemadó) tette ki.

A bevételi források közül kiemelkedő jövedelemadó a török *temetuat-vergi* utóda volt, 1885-ben 3%-ban állapították meg értékét. 1905 után az állami jövedelmet élvezők jövedelmét is érintette ez az adóforma (csinovnyikok). 1925-től minden jogi és természetes személy, továbbá a társaságok is fizették, kivéve a földműveseket, állattenyésztőket, nyugdíjasokat és a legszegényebbeket, akik mentesek voltak ez alól. Az állami szolgálatot teljesítők jövedelmük 4%-át adózták.¹⁵² Azaz, körülbelül 100 ezer fős hivatalnokréteggel számolva és 50%-os foglalkoztatottsággal, az 5 milliós lakosság 4%-a adta a költségvetés 8%-át, ami nem rossz arány, viszont eközben a költségvetés 25–30%-át fordították rájuk! Ezen adófajta jelentőségét az adta, hogy a befolyt jövedelem háromnegyedét nem földművelők (tehát az adóköteles lakosság 20%-a) fizették be.¹⁵³ Levonva azonban a csinovnyikok és tanárok, tiszték által fizetett adót (19–22 millió leva 1910-ben), akik mögött tényleges termelés nem állt, a termelő szektor mindössze 8 milliót produkált eme adónemből. Míg az „átlagos” adófizető jövedelme 3,5%-át fizette ilyen adó formájában 1932–1933 között, 1935-ben pedig 1,8%-át, addig a szabadfoglalkozásúak 8%-ot fizettek, 9% volt a kereskedelemből élők adókulcsa, míg 10% terhelte az iparból (munkás, tulajdonos egyaránt), kisiparból (mesterek) származó jövedelmeket 1933 előtt, amikor minden csoport progresszív adózás alá került 40 ezer inflációs leva éves jövedelem alatt. Nyilvánvaló, hogy a fent számított bevétel a költségvetés számára kis összeg volt, ugyanakkor az állami adópolitika 1933 előtt elbátortalanító

150 *Daszkalov, R.*: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. I. 409.

151 Uo.

152 Uo. I. 417.

153 1897-ben az egyenes adók összértékének felét, 1911-ben a költségvetés adóbevételeinek 16%-át érte el részesedése.

volt az iparosok számára, hiszen éppen a nem termelő rétegek foglalkozási és jövedelemadójának volt a legkisebb az adókulcsa (igaz, arányukhoz mérten összességében többet fizettek).

Ez az adó 1928–1936 között már az adók 40–60%-át tette ki, a társasági adó részesedése pedig 3%-ról nőtt 10%-ra. A *társasági adó* ipari és bányászati létesítményekre a tiszta haszon 15–25%-a volt, földművelési szövetkezetekre 6–16% a tiszta jövedelem (*csiszta pecsalba*: adózás előtti, de már a munkabérrel, nyersanyagok beszerzési árával csökkentett jövedelem) méretétől függően, míg 10 ezer leva alatt nem kellett adózni.

A vagyonadó jellegű ingatlan- és épületadó (török őse az *emljak* és az *idzsar*) átlagosan 0,5%-os volt évente, csak 1920 után vált progresszív jellegűvé. A 2000 leva alatti ingatlanok 1%-ot, a 10 millió felettiek már 70%-ot adóztak. 1887–1896 között értéke (a korábban említett 1878–1885 közötti csökkenés után) a mentességek megszűnésével évi 4,5 millió leva volt, de az újabb reform (csak beépített telek után szedték be, üres telek után nem) hatására az ebből származó bevétel megfeleződött. Noha az adóköteles ingatlanok száma az 1895-ös 800 ezerről csak 900 ezerre nőtt 1911-ig, az adóalapként szolgáló érték 475 millió leváról 1200 millió levára ugrott (600 leva/épületről – ez a már korábban is említett 3000 grossal ekvivalens – 1300 levára). Az általános áremelkedés (Szófiában az építési telek négyzetmétere az 1887-es 13 leváról 1900-ra 25 levára, majd 1912-ben 77 levára ugrott), nemcsak az ingatlanspekulációknak adott tág teret (mint láthattuk Raco Petrov vagyonosodásának vizsgálatánál), hanem az állam számára is adójövedelmet termelt, hiszen csak Szófiában 137 millió leváról 816 millió levára nőtt a beépített ingatlanok értéke a vizsgált periódusban (Várnában 15-ről 96 millióra).¹⁵⁴ Az ingatlanok összértéke (a földet és a felépítményt is számítva) 600-ról 2600 millió levára nőtt 1912-re.

A *harmadik egyenes adó* a földadó és az állatállomány után fizetett adó volt. A török korban ezt *ösür* néven természetben, tizedként (*deszjatak*) szedték. A felszabadulás utáni első években ez adta az egyenes adók értékének 40–50%-át, és a rendszeres állami bevételek 30–35%-át. Jelentősége miatt sokáig nem mertek áttérni a pénzübeni adószedésre, mert a tapasztalat azt mutatta, hogy akkor romlana a kincstár bevételei.¹⁵⁵ Mivel a bolgár állam a parasztság pénzübeni (piacolásból eredő) jövedelmét tudta csak megbecsülni (ez pedig csak a tényleges jövedelem 35%-a volt, míg Németországban 80%-ot is elért), ezért a direkt állami bevételek csökkentek miután áttértek a pénzübeni tizedszedésre, mert a termést rendszerint alábecsülték. A pénzüben szedett adó így 1890/92 és 1895/96 között az adóbevételek jelentős csökkenését eredményezte – átlagosan 30 millió leváról 18 millió levára.¹⁵⁶ A pénzübeni tized nagy hátránya volt, hogy sok parasztnak kezdetben nem volt

154 *Strausz, A.*: Grossbulgarien i. m. 219. és *Daszkalov, R.*: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. I. 420. A mentességet élvező ingatlanok értékének változása alapján éppen ezért nem lehet következtetni például az ipar fejlődésére: 1900-ban 30 millió leva értékű ipari telek és 25 millió leva értékű oktatási ingatlan élvezett adómentességet, 1912-ben 83 és 53 millió leva, de ez a fent említett ingatlanár-emelkedés miatt nem párhuzamosítható az üzemek számának, vagy ipar termelésének bővülésével.

155 *Daszkalov, R.*: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. I. 418.

156 *Koszev, D.*: Szelszkoto dvizsenie v Balgarija i. m. 561.

pénze, hiszen önellátó gazdálkodást folytatott, ezért eleinte ellenkezést váltott ki. (A kortárs Blagoev szerint 10 ha alatt gyakorlatilag nem volt haszon, Palairt viszont 5 ha-ra teszi a limitet.)¹⁵⁷ A paraszti terhek csökkenését az agrárválság törte meg: 1900 körül ugyan csak szintén 19 millió leva volt a beszedett tized értéke Strausz szerint, de ez az átlagosan 20%-kal csökkenő paraszti bevételek mellett az adókulcs burkolt növelését jelentette. Az állam rájött, hogy a természetben szedett adójövedelem bevételnövekedést eredményez a hiánnyal küzdő büdzsé számára, de így a pénzbeli és terménybeli adózás variálásának eredményeképpen előálló 20–25%-os adókulcs-növekedés a tizedet nyolcaddá tette, ami gyakorlatilag az oszmán érat idézte vissza. A természetbeni adózás visszatérése 1900–1901-ben így vidéken megmozdulásokat váltott ki Durankulaknál (egybeesve a nagy vasúti hitelválsággal és a mezőgazdasági válsággal),¹⁵⁸ amely a hadsereg beavatkozása miatt több mint 100 halottat eredményezett.

Végül az állam a pénzbeli adózás mellett döntött, s eltörölte a terménytizedet. Ezt az adófajtát a lakosság 80%-a fizette, így jelentőségét elsősorban nem fajlagos értéke, hanem az adófizetők nagy száma adta. Popov szerint az 1879–1883-as periódus adóbevételeit 100-nak véve 1889–1892-re értéke ugyan 154-re nőtt (ekkor még természetben szedték, a növekedés jóval meghaladta az inflációt), viszont a pénzbeli adózásra való áttérés után 1900-ban 86, 1905-ben 50, 1911-ben 30 egység volt már csupán értéke.¹⁵⁹ A piacolási kényszer (a gabona pénzzé tétele érdekében) viszont az állam számára burkoltan többletjövedelmet is jelentett, hiszen a forgalmat is megadóztatta a jövedelem mellett. A tized jelentősége folyamatosan csökkent: míg 1879–1905 között az egyenes adók 42–56%-a e forrásból érkezett, s 1911-ben ez 40% volt, 1920–1930 között 10–15%, ezt követően 5–7% volt,¹⁶⁰ tehát nemcsak értéke, de részesedése is zuhant a népességnövekedés ellenére is.

Az állatállományra kirótt adó (törökül *beglik*) jelentősége másodlagos volt a tized mögött, az egyenes adók 15–20%-át adta ki, ráadásul először 1890 táján 35%-kal, majd 1935-ben a válság hatására még 25%-kal mérsékeltek is értékét. Egy juh után értéke 0,6 leva (3 piaszter) majd 0,4 leva volt, egy kecske után 1 leva, majd 0,6 leva. 1910-ben 9 millió juh és 1,5 millió kecske volt az országban, ami 4,5 millió leva évi adót jelentett: ezt viszont az állam teljes egészében átengedte az obstinálnak, azok működésének finanszírozását elősegítendő.

A direkt adók közül említendő még az útdó, mely a robotot váltotta fel, s értéke 1-ről 4 millió levára nőtt 1887–1910 között, a direkt adóbevételek 10%-át adva. Jellegzetes bolgár adó volt az iskolaadó, melyből az oktatást, beleértve a tanárok fizetését próbálták finanszírozni. A kötelező jellegű adó részesedése az egyenes adókból 5%-ról (1,5–2 millió leva) 10%-ra nőtt 1891–1911 között (3–4 millió leva, ez 4000 tanár fizetésével ekvivalens, ami az összes tanár 30%-ával egyenlő) (III. 37. táblázat).

157 Uo. 560–561.

158 Crampton, R. J.: Historical Foundations i. m. 37.; Strausz, A.: Grossbulgarien i. m. 218.

159 Popov, K.: Sztopanszka Balgarija i. m. 428.

160 Daszkalov, R.: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. I. 419.

III. 37. táblázat.

A bevételi és kiadási oldal egy főre vetített értékei frankban, 1897

Tételek	Bulgária	Görögország*	Románia	Szerbia	Magyarország
Bevételek	25	40	37	27	60
Egyenes adók	10,21	8,33	5,79	8,87	11,29
Vám és közvetett adó	9,64	13,83	10,55	2,13	21,12
<i>Adók összesen a költségvetés %-ában</i>	75	55	40	40	55
Monopólium	n.a.	4,58	8,66	7,25	
Állami birtok	n.a.	1,54	4,38	1,49	
Monopólium és állami birtok a költségvetés %-ában	n.a.	12	33	22	
Illetékek, posta, vasút	1,64	7,79	2,90	2,43	
Egyéb	2,42	3,33	4,83	4,26	
Kiadások	25	40	37	27	60
Államadósság	5,52	9,04	13,66	7,57	15,12
<i>Államadósság törlesztése a költségvetés %-ában</i>	20	25	30	25	25
Hadsereg	6,67	9,71	7,67	6,02	1,88**
<i>Hadsereg a költségvetés %-ában</i>	25	25	20	22	***
Közoktatás	2,79	2,33	4,66	2,05	1,53
<i>Közoktatás a költségvetés %-ában</i>	10	6	12	6,5	2,5
Civillista	0,2–0,5	0,54	1,05	0,51	0,76
Nyugdíj	n. a.	n. a.	n. a.	0,96	1,00
Igazságügy	1,58	2,21	1,14	0,69	1,94
Külügy	n. a.	0,93	0,28	0,52	
Belügy	2,55	8,21	3,19	1,18	2,00
Pénzügy	1,52	0,63	4,36	3,50	26,41
Közmunka, közigazgatás	2,12	3,75	0,97	1,68	3,24
Földművelésügy	n. a.	n. a.	n. a.	1,28	2,18
Államadósság	51,5	344	213,8	174	256
<i>Államadósság a bevételek %-ában</i>	210	860	570	640	425
PéNZ (forgalomban)	0,82	36,67	n. a.	8,53	n. a.
Kereskedelmi forgalom/fő	12 USD	20 USD	34 USD	n. a.	25 USD
GDP/fő	263 USD	322 USD	292 USD	284 USD	350 USD

* Drakhmában körülbelül kétszer annyi minden érték az infláció miatt; ** Csak a honvédségre számított költség, a k.u.k. hadseregé nincs benne; *** A porosz és a francia érték is 20–25%-ot mutatott 1860 körül, a balkáni érték tehát nem is meglepő. Az OMM hadseregére fordított költségvetése a büdzsé 40%-áról esett 30%-ra 1860–1870 között.

Szende Gy. és Pounds, N. J. G. adatai alapján. Vö. III. 36., III. 46., III. 6. táblázatok.

Az adózási rendszer változásait meghatározta, hogy mennyire volt termelékeny a kisparaszti életmód. Ha ugyanis ez a létforma a dekonjunkció végével sem mutatott emelkedő termelékenységet, akkor a közvetlen adókat növelni nem lehetett, hiszen ez feszültségeket indukált volna. A parasztságnak nem volt hová átrétegződni, az adócsökkentés pedig éppen a társadalmi struktúrát konzerválta.

Végezzünk egy rövid számítást: tételezzük fel, hogy az állam abszurd módon megduplázza a csinovnyik és szabad foglalkozású réteg által fizetendő jövedelemadót, azaz annak (tehát csak a jövedelemadónak) a részesedése a munkavállaló jövedelméből 15–20%-os. 1897-ben – azért ekkor, s nem később, mikor jóval nagyobb az állami bevétel, mert minél később kezdődik az állami modernizáció, annál nagyobb a hátrány és az adóvesztés, s ekkor az államadósság is relatíve alacsony volt – az egyenes adók összege körülbelül 35 millió frank volt (a bevételek 40–50%-a), s ennek megközelítőleg fele a tizedből, fele a jövedelemadóból származott (körülbelül 17 millió). Ez utóbbinak háromnegyedét fizették (13 millió) a nem mezőgazdaságból élők, azaz az adókulcs megduplázása további 13–15 millió frank éves bevételt eredményezett volna. Ez az éves adóbevétel (75 millió 1897-ben) bő 20%-a ugyan, de tőkebefektetésnek elenyésző (például a vasúti tőkebefektetések éves átlaga 10 millió leva felett volt 50 év során, a vasúti kiadások pedig 15 millió levát tettek ki 1910-ben), viszont garantáltan elidegeníti szakmájuktól az állam az iparosokat, kézműveseket, így hosszú távon a bevételeit kockáztatja.

Egy hasonlóan brutális adóemelés a tizedet illetően a lakosság 80%-át kitevő parasztság esetében egyenesen felkelést robbantott volna ki, (Durankulaknál 1900-ban lényegesen kevesebb is elég volt hozzá), miközben az állami bevételek csak 15 millióval nőnek. Az egyenes adók növelése a parasztság kontójára nem volt járható út. A fejenkénti adó így is megduplázódott 1885–1912 között, meghaladva az infláció mértékét.¹⁶¹ Egy ilyen adóemelés azt is jelentette volna, hogy az országosan egy főre (nem egy keresőre) jutó 10 levás egyenes adó 13 levára nő.

Kérdés viszont, hogy akkor városi rétegek adóemelése hozhat-e egyáltalán jelentős reálbevétel-növekedést az állam számára? A *III. 38. táblázat* adatai alapján ugyanis – a hitelfelvelek összegét éves bontásban megadva – a hitel éves átlaga (illetve az alaptőke éves törlesztési kötelezettsége) 1914 előtt (az 1892–1902 közötti időszakot leszámítva) a fent számított összeget meghaladta! Az 1892–1902 közötti évi átlagnak tekintett 10 millió leva (a valóságban az államcsőd elkerülése érdekében 1902-ben vettek fel a bolgárok 106 millió levát, s azt osztottuk vissza az előző hitelfelvétel időpontjáig eltelt évek számával) a többihez képest egész kicsi érték. Másképpen fogalmazva, *a bolgár állam kölcsönök nélküli működéséhez szükség lett volna az előbb kiszámított 15 milliós többletbevételre* (még akkor is, ha az új kölcsönök gyakran a korábbiak törlesztőrészelei voltak).

Hasonló számítást egy későbbi időpontra is végezhetünk. 1911-ben a zanyat a költségvetési bevétel 16%-át adta. A költségvetés ekkor körülbelül 200 millió leva volt,¹⁶² tehát a jövedelemadó részesedése maximum 30 millió leva. Ennek háromnegyedét fizették a nem mezőgazdaságból élők (22 millió). Így a fent említett kétszeres adónövekedés körülbelül 20 millió levát (a költségvetés 10%-a) tett volna ki a

161 *Spulber, N.*: Changes in the Economic structures i. m. 348.

162 A bevétel-növekedés nagysága imponáló lehet, de egy része mögött a felvett hitel állt!

III. 38. táblázat.

Bulgária hitelei, 1878–1912 (millió leva)

Év	Elvi összeg	Tényleges folyó- sítási érték (%)	Visszabontva „éves átlagban”	Adósság egy főre jutó értéke (leva)
1888	47	100	4,7	27
1889	30	85	30	
1892	142	85	47	48
1902	106	81	11	
1904	100	82	50	80
1907	145	85	75	99
1907	82	100		
1909	100	85	50	115
Összesen	752	85 (640)	34	141 (1911)

Istozirija na Balgarite v dokumenti i. m. I. 512. alapján saját számítás.

városiak túladóztatása által.¹⁶³ A parasztság tizeden alapuló adófizetése ekkor 60–65 millió leva volt, azaz terheiket 33%-kal kellett volna növelni, ugyanakkora jövedelem-többlet előállításához, ami a tized adókulcsának „mindössze” 3%-os emelését irányozta volna elő. De vajon elviseli-e ezt a bolgár parasztság? Szerbiai analógiák alapján ugyanis a Bulgáriában is átlagosnak számító 5 ha-os parasztbirtok éppenhogy nem volt veszteséges, egy 33%-os tehernövekedéssel járó adóemelés viszont már azzá tehetné. Mivel egy 5 ha-os szerbiai birtok bevétele a terményekből átlag 300 dinár volt, így a gazdasági egységre jutó tized 30 dinárra tehető, melynek 33%-os emelése 10 dinár többletet jelentett – csakhogy az éves haszon ezt az esetek zömében nem érte el Palairt számításai szerint.¹⁶⁴ 10 ha-os birtok esetén ez már 16 dinár (500 dináros bevétel, 48 dináros tized mellett), ami az éves haszon (51 dinár) harmada.

Az egyenes adók növelése tehát bizonyos társadalmi csoportok esetében nem kizárt, de kérdéses, hogy hosszú távon megtérül-e, nem vezet-e elvándorláshoz az adott szektorból? Hogyan viszonyul az adó(növekedés) összege a minimális megélhetés költségeihez, mennyit törlesztenek az adóból államadósságként (és mennyit fordítanak tényleges fejlesztésre kihasználva annak multiplikátor hatását)? Ez ugyanis jelentős korlátozó tényező (lásd a következő fejezetekben). Van-e esetleg más adófajta, melynek bevezetésével nagyobb jövedelem érhető el? Például fogyasztásra/exportra ösztönző törvények, melyek a hazai ipar fejlesztése szempontjából is hasznosak – amennyiben nem külföldről importálják a készterméket –, és az ezt terhelő indirekt fogyasztási adók (külföldi cikkek esetében adók és vámok).

Az egyéb jövedelemforrások közé tartoztak az indirekt adók, illetve az állami vállalatok (posta, vasút) bevételei. Költségvetésből való részesedésük 8–10% volt az 1880-as években. A közvetett adók közül kiemelkedett a vám, mely nyersanyagok esetében megmaradt 8–10%-osnak, ahogy 1894 előtt is volt, de a késztermékekre

163 Másképp számolva: 1910-ben a közvetlen adók értéke 45 millió leva, ennek a fele a zanyatból származott, ez 22 millió, ennek háromnegyedét a városiak fizették, ez 15–17 millió. Így terheik növekedése 15 millió többletet jelentett volna.

164 *Palairt, M.*: Fiscal Pressure and Peasant Impoverishment in Serbia i. m. 724.

– a bolgár ipar gyámolítása érdekében – 14–18%-os vámot vetettek ki. Mivel azonban a bolgár ipar képtelen volt fedezni saját szükségletét a hazai alapanyagokból (az alapanyagok negyede külföldről származott, a késztermékek esetében ez még nagyobb arány volt), a lakossági és ipari fogyasztás pedig nőtt, így a vámköteles és vámmentes termékek behozatala egyaránt tovább emelkedett.¹⁶⁵ Az 1922 után alkalmazott protekcionista gazdaságpolitika miatt a vámok gyakran az áru értékének 50–150%-át tették ki: olyan termékeknek, mint a cukor, melyek Bulgáriában is előállíthatók voltak, vámtarifája 122%, a (kész) bőrárúké 154% volt. Ugyanakkor a bolgár ipar működéséhez szükséges alapanyagok vámtarifája csak az érték 3%-a volt. Ennek köszönhetően 1929-ben az átlagos vámérték 17%-os, 1934-ben, a túltermelési válság következtében alkalmazott piacvédelem miatt már 28%-os volt. 1935-ben a vámok leépítése miatt – hogy a bolgár ipar egyáltalán működni tudjon – ez 21%-ra esett vissza. A gazdasági világválság hatására a behozatali érték 40%-át vámmentes cikkek tették ki 1929–1935 között. 1914 előtt a vám a behozott áru értékét 18%-kal növelte meg, 1922-ben 30–40%-kal.¹⁶⁶ Minél radikálisabban elkötelezte magát az állam a protekcionizmus mellett, annál inkább fiskális problémákkal kellett szembenéznie, ugyanis a nagy vámtartalmú, belföldön is előállítható cikkek behozatala öngerjesztő folyamatként lecsökkent, redukálva a költségvetésben kalkulált vámbevételt, amit az esetleges iparfejlődés eredményezte adónövekedésből kellett volna kompenzálni (ami gátolta az ipari haszon teljes visszaforgatását).

Sajátos közvetett adóforrást jelentettek az állami monopóliumok. 1895-től 30%-os állami adó (illeték, *akciz*) volt a cukron (ez felment 60%-ra is 1936-ban), noha a behozatalt csak 1923–1924-re tudták 7–9% alá szorítani – addig a fogyasztás jórészt a városiakra korlátozódott (akik meg tudták fizetni). Bulgária cukorfogyasztása a görög és a jugoszláv egyharmadát érte el, miközben adótartalma a nemzetközi átlagérték 13-szorosa volt. A petróleumon 44%-os, a benzinen 60%-os állami adó volt már 1935-ben.¹⁶⁷

Végül a bányák, bankok, állami lottó, vasutak, kikötők mind hozzájárultak az állami bevételekhez: 1900-ban csak az állami bevételek 10%-át tették ki, 1928-ban már 21%-ot. A gazdasági világválság hatására viszont 6–9%-os visszaesés következett be. Ebből is látszik, hogy az infrastruktúra kiaknázatlansága, a pénzügyi szféra pangása mekkora kieséseket tud generálni. Az állami vagyon által produkált jövedelem részesedése a bevételekből az 1900-as 16%-ról a háború után 25%-ra nőtt, majd a válság hatására az 1930-as évekre 12–19%-ra esett vissza, a többit a privát szféra állította elő.

A községi költségek fedezését Bulgáriában a következő adókból oldották meg: vámilletékek a dohány, alkohol után (10%-os akciz) az 5000 fő feletti településeken, 5%-os lakbéradó, 25%-os pótdadó az állami szabadalomadóra, 25% a kamatadóra, vágóhídi adó, marhánként 1 frank, mérlegadó, gabonakiviteli illeték, városi vám beglik.¹⁶⁸

165 *Strausz, A.*: Grossbulgarien i. m. 221. és *Daszkalov, R.*: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. I. 423. A vámköteles áruk értéke az 1897-es 40 milliőről 127 millióra emelkedett 1910-ig, míg a vámmentes áruké 5 milliőről 50 millióra nőtt, a vámbevételeké pedig 15-ről 25 millió levára.

166 *Daszkalov, R.*: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. I. 424.

167 Uo. I. 426–427.

168 *Keleti K.*: A Balkán-félsziget i. m. A neuillyi békeszerződés után a sorkatonaságot eltörölték, emiatt viszont Bulgáriában bevezették a katonai adót (az önkéntesen határszolgálatra jelentkezők kivételével).

III. 4. 2. A társadalmi terhek – az adók megoszlása az egyes társadalmi rétegek között, a GDP szektorok közti megoszlása és az állami modernizáció lehetőségei

Az állam bevételi forrásai tehát ismertek, de vizsgálendő az is, hogy ez az összjövedelemhez viszonyítva mekkora terhet jelentett a lakosság számára, időben ez hogyan változott, továbbá az egyes társadalmi rétegek között milyen teherkülönbségek voltak mérhetőek. Előző példánkban a jövedelemadó rátájának megduplázása *látszólag* nem eredményezett abszurd terheket a városiak számára, ugyanakkor szemmel láthatólag növelte az állami bevételeket. Kérdés viszont, hogy lehetséges-e egy ilyen emelés, másképpen fogalmazva, az összadóterhek a lakosság jövedelmének hány %-át teszik ki? Ehhez egyrészt a fennmaradó jövedelmet össze kell vetni a megélhetés minimális költségével (elvi korlát), másrészt vizsgálni azt, hogy az elvont összeg, mint tőke, nagyobb kiesést kumulál-e az egyik oldalon, mint amennyi hasznot hoz a másikon. (Gyakorlati korlát: ha a kereskedő/gyáros/paraszt gazdálkodásának nagyobb a multiplikátor-hatása vagy megtérülési rátája, mint az állami beruházásoknak, akkor az utóbbiak érdekében eszközölt elvonásokat fenntartásokkal kell kezelni – bár bizonyos infrastrukturális beruházások ez esetben is elkerülhetetlenek és hosszú távon megtérülők, például iskola, vasút.) Vizsgálendő, hogy az adót az állam használta-e fel, ezen belül hányad része szolgált gazdasági-termelési célokat és került közvetlen vagy közvetett módon redistribúcióra különböző rétegek között (társadalmi cél), avagy külső szereplőket gazdagít például az államadósság törlesztőrészleteként.

Bulgáriában 1911-ben összesen 150 millió leva volt az adózási eredmény, míg a teljes nemzeti jövedelem az évben 1500 millió leva volt (a költségvetés ennek 13%-a, 200 millió), tehát az adóbevétel a nemzeti jövedelem 10%-át (a költségvetés 75%-át) tette ki. 1924–1939 között az állami és községi (!) adók a lakosság pénzbeli (!) jövedelmének 16%-át tették ki 14–19% között ingadozva éves szinten, ami a nem pénzbeli jövedelmet is beszámítva azt jelenti, hogy az adó kissé növekedett ebben a periódusban a korábbihoz képest, körülbelül 12–13% volt.¹⁶⁹ (Ez egyben azt is jelenti, hogy a teljes lakosság jövedelmének átlagosan maximum egyharmada származott nem pénzbeli jövedelemből 1924–1939 között). Hasonló volt a helyzet Görögországban is, ahol a nemzeti jövedelem 14%-án állapodott meg a költségvetés értéke.

Az *egy főre jutó* (összemosva a vidéki és városi rétegeket) átlagos adóteher értéke nőtt: 1864-ben, 1879-ben és 1887-ben is csak 13–15 leva volt,¹⁷⁰ 1900-ban 18 leva (Popov szerint 22 leva, a mi 1897-es adataink szerint 20 leva), azaz nem mutatott jelentős különbséget Szerbiával összevetve, ahol a parasztság (a városi lakosság nélkül) átlagos adóterhe 7–15 dinár (frank) volt ez időben. 1911-re ez Bulgáriában 31 levára nőtt, és ez már a terhek növekedését jelentette az infláció mellett is, majd az egy főre jutó adó értéke stagnált 1929-ig, ezt követően a válság okozta fizetéképtelenség és a munkanélküliség növekedése miatt 1930–1931-ben először 26

169 *Daszkalov, R.*: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. I. 413.

170 A területi különbségek is jelentősek voltak a bolgár vidéken: a sumeni adófizetők fejénként 15 levát, a preszláviak 12 levát, az oszmanpazáriak csak 10 levát fizettek. *Isztorija na balgarite v dokumenti i. m. I/1. 170.*

aranylevára esett, majd 21 aranylevára 1933–1935 között, s ezután kezdett csak el emelkedni (1936-ban már 24 leva).¹⁷¹

Kérdés, hogy a jövedelemhez hogyan viszonyul ez az érték. A *II. 5. a) és b) ábra* alapján például az 1911-es és 1934-es terhek az 1874-esnél még mindig kisebbek voltak, de emelkedő tendenciát mutattak (az 1929-es 20% kiugró érték egyedi): az adók részesedése a jövedelemből 9–10%-ról 12–14%-ra nőtt. Az adó jövedelemből való részesedése mellett a jövedelem abszolút változása (kellő nagyságú jövedelemnövekedés eliminálja az adókulcs emelkedésének hatását) és annak felhasználása is kulcskérdés. Bulgáriában 1898-ban az egy főre jutó államadósság értéke mindössze 50 leva volt¹⁷² (ugyanekkor Szerbiában 180 leva), aktuális törlesztése pedig 5 leva/fő (ami megegyezett az egy főre jutó, Balkánra irányuló bolgár kivitel értékével 1905 körül). Tehát minden negyedik-ötödik bolgár adóleva már ekkor az államadósság törlesztésére fordítódott (volna, ha ezt nem újabb hitelekkel fedezték volna), s tudjuk, hogy a bolgár állam 1900–1901-ben csaknem becsődölt, s a szituáció megoldása az adósságállomány hirtelen megugrása volt. Így az adóemelés egyszerre volt szükséges, de az állam modernizációjához mégsem járult hozzá, mert a pénz máshol került felhasználásra. Az 1897-es és 1911-es példánkban kiszámított 15 és 20 millió leva jövelemadóból származó adó többletből rögtön ki kellene vonnunk 7 illetve 10 millió levát. Az átlagos adóteher elvileg növelhető volt (noha túlzott emelkedése megkérdőjelezte a függetlenség egyéni szintű gazdasági megtérülését), de ez függött a gazdaság aktuális teljesítményétől is: a legnagyobb adófizetők – 80 ezer leva adó felett – száma például 1921-ben 6966, 1933-ban 7125, 1935-ben viszont csak 5700 fő volt, tehát a világgazdasági válság 20%-kal csökkentette számukat, noha elvben ők kevésbé voltak kiszolgáltatottak a gazdasági helyzet változásainak.¹⁷³

Az előbbi extrém példából kiindulva vizsgáljuk meg – immár különbséget téve a társadalmi rétegek között – a vidéki és városi lakosság adóterheit (illetve növelésének lehetőségeit). Marxista toposz szerint a falvakat jobban terhelte az adózás, mint a városiakat, tehát elvben ez nem zárta ki a városiak adóterheinek növelését, de Daszkalov szerint e nézet nem tartható. Szerinte, míg 1878–1886 között csökkentek, 1886–1895 között valóban nőttek a vidéki lakosság egy főre eső adóterhei, de ezt követően újfent csökkentek az egy főre eső egyenes adók (hasonló adópolitikai megfontolások miatt, mint amiket elővezettünk, illetve Durankulak hatásaként), a közvetett adókat pedig főként a városiak fizették. 1885 és 1898 között a *III. 36–III. 37. táblázatok* alapján csökkenő részesedés mellett 5–7 millió levával nőtt az egyenes adók összege (egy főre jutó értéke 8,5-ről 10 levára). A tényleges tehernövekedést mérsékelte a foglalkoztatottak számának bővülése (a népesség növekedése ellenére a családok létszáma nem nőtt, így az egy családra jutó terhek sem) és az infláció.¹⁷⁴

171 *Popov, K.*: Sztopanszka Balgarija. i. m. 422–423. 1910-es értéken számolt adóterhek.

172 Továbbá egy ipari munkás egyhavi bérével volt azonos – összehasonlítva a mai fejenkénti magyar államadóssággal, mely egy egyetemi adjunktus évi bruttó fizetésével volt egyenlő 2010-ben, nem túl nagy, ez utóbbiak fizetése ugyanis Bulgáriában 1910 körül 2400–3000 leva volt.

173 *Nedkov, B.*: Razvítie na bulgarszkata finanszova szisztema prez poszednoto desetiletie. Trudove na sztopanszkijat insztitut za socialna porucsvanija pri Szofijszkija darzsaven universzitet 3 (1937) 69.

174 Módszertani szempontból egyaránt fontos megemlíteni, hogy a vidék szinte teljes egészében megfelel a parasztságnak, a városi létforma viszont sok csoportot magában foglal a 40–50%-nyi „munkás” mellett.

A jövedelem és adó társadalmi rétegek közötti megoszlásának itt következő bemutatásánál a Daszkalov által alkalmazottnál jóval finomabb beosztásra is kísérletet teszünk e fejezetben. Az itt vázolandó egyszerűsített felosztásra azért van szükség, mert (1) azt is vizsgálni kívánjuk, hogy a marxista szerzők által hangoztatott – mezőgazdaságból élőket érintő – túladóztatás jelenségének van-e alapja, (2) saját, az adóból származó jövedelem növelésének lehetőségét bemutató számításainkban fontos e rétegek megkülönböztetése, (3) finomabb társadalmi felbontást csak 1911-re tudunk adni adathiány miatt.

Egy 1931-es becslés szerint a mezőgazdaságból élők, azaz a lakosság 80%-a viselte az adóterhek 30–45%-át, a fennmaradó 20% (a városiak) az adóterhek 55–70%-át (a becslés nehézségét az jelenti, hogy a parasztság jövedelmeinek csak 30–35%-át realizálta pénzben, szemben például a német parasztság esetében érvényes 80%-kal). Másképpen fogalmazva a városiak egy főre eső *adóterhei* a vidékiek 6–8-szorosa voltak, akárcsak Szerbiában. A városi lakosság átlagos jövedelmének jelentős részét, fejenként 18–34%-át adózta le, a falusi csak 7–16%-át. A városiak nagyobb teherviselése szembetűnő akkor is, ha az előállított nemzeti össztermékből való részesedést nézzük: a mezőgazdaság a nemzeti jövedelem 50–70%-át állította elő 1880–1940 között, viszont csak az adó 35–45%-át termelte,¹⁷⁵ így a városiak terhei arányaiban e számítási mód mellett is legalább kétszer-négyszer nagyobbak voltak a teljes periódusban. A fenti, városiakra vonatkozó adókulcs viszont lehetetlenné tette a városi réteg egyenes adójának további növelését az 1930-as évekre, míg 1910-ben ez még nem lett volna kivihetetlen (mint ahogy éltek is vele, hiszen a fentiek alapján 1930-ig a városiak adóból való részesedése és adókulcsa jobban nőtt, mint a parasztságé). A városiakat sújtó adó jövedelemhez viszonyított növekedésnek oka az, hogy 1910 után egyre nagyobb súlyt képviseltek az indirekt adók, amelyek 1910-ben még alacsonyak voltak. A Bevezetés 15. ábrája és 16. táblázata alapján a direkt adók nagysága összefüggött az államadósság nagyságával, viszont az egy főre jutó államadósság-törlesztőrészlet nagysága az indirekt adók fajlagos nagyságával mutatott erős kapcsolatot, ami mutatja az utóbbi hatékonyságát (és szükségességét).

Az iménti adatok alapján megbecsülhetjük a városiak és vidékiek *bevételeit* is 1931-ből. Ha a városiak által adózott 34% (egy főre vetítve) 6–8-szorosa a falusi 16%-nak, akkor a városiak jövedelme átlagosan háromszor nagyobb a vidéki lakosságénál. Húsz évvel korábról is ekkora értéket kapunk, ha a mezőgazdaság (zömmel vidék) nemzeti jövedelemből való részesedését (1911-ben 60% körül) osztjuk a mezőgazdaságból élő keresők és eltartottak számával (III. 39–III. 40. táblázatok). A táblázat adataiból az is világosan látszik, hogy a mezőgazdasági termelés negligálásával (de beleértve a közvetlenül nem termelő tercier szektort) számolt GDP egy főre jutó értéke nem volt lényegesen alacsonyabb az arányaiiban jóval több iparossal rendelkező nyugati országokban tapasztaltnál. A GDP/fő átlagát tehát a mezőgazdaságból élők nagy száma rontotta le, a (gyár)ipar a két

175 *Daszkalov, R.*: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. I. 421. Megvizsgálva a 20 évvel korábbi adóarányt, 1911-ben a mezőgazdaság a nemzeti jövedelem körülbelül 55–60%-át állította elő, miközben az adó bő harmadát fizette, a nem mezőgazdaság által előállított érték (a GNP harmada) után viszont az adóbevételek kétharmada folyt be, ami közel négyszeres különbség fajlagos adataira bontva. Húsz év alatt jelentős változás nem következett be e téren.

világháború között hasonló termelékenységgel bírt a Balkánon is, mint Nyugaton. A III. 40. táblázatból egyértelművé válik az a többször megemlékezett megállapítás, hogy a mezőgazdaság (és a vidék) termelékenysége kicsi volt, az 1911-es és 1931-es adat összevetéséből pedig az, hogy ez döntően 20 év alatt sem változott: a különbség a város és falu egy főre eső jövedelmei között nem csökkent. Ezért már csak gazdasági szempontból sem lett volna értelme a mezőgazdaságból élők adójának emelésére. (Hacsak nem a lakosság kényszerű ipari átrétegződése és így a fajlagos termelés növelése a cél – az iparhoz viszont a tőke hiányzott.)

A fentihez hasonló értékeket kapunk az állami adók figyelembevételével a világválság vége felé, 1934-ből is. Ekkor a vidéki lakosság (80%) fizette az adók 40%-át, a városi (20%) a 60%-át, azaz a különbség a fejenkénti adóértékben körülbelül hatszoros. S valóban: Nedkov számításai szerint 1930–1931-ben így egy földművelő 360–430 (inflációs) leva adót fizetett, míg egy városi 1600–1800 levát, 1934-ben folyó áron ez 230–290, illetve 1400–1550 levát jelentett.¹⁷⁶ A földművesek jövedelmük 10–12%-át fizették be állami adóként (könnyen kiszámítható, hogy a községi/obstina adó maximum 4%-át tette ki jövedelmüknek), míg a városiak adókulcsa kétszer akkora volt, 16–26%. Ez ugyan csökkenés az 1931-es 18–34%-os értékeihez képest, de *végeredményben 1930-ig a városiak fajlagos adókulcsa megduplázódott* – azaz az állam a közvetett adók révén érte el mindazt, amit közvetlen adók (jövedelemadó) esetében nem mert megtenni.

Más szavakkal: *1931-ben a falusi lakosság fejenkénti adóterhei értékben negyedét, 1934-ben ötödét tették ki a városiak adóterheinek.*¹⁷⁷ Más kérdés, hogy néha (főleg jövedelemcsökkenés esetén) az abszolút értékben kisebb adózás utáni maradék nem volt elég a létszükségleti cikkek beszerzéséhez – elegendő utalni az 5 ha-os birtok korlátaira. E szempont szerint pedig a marxistáknak van igazuk.¹⁷⁸

Megvizsgálható továbbá az is, hogy a gazdasági világválság hogyan befolyásolta e két réteg *jövedelmi viszonyait*, hiszen 1931-ből és 1934-ből is van adatunk. Az egy főre (nem keresőre) jutó városi jövedelem a minimális, illetve maximális adóösszeg és adóarányok (%) figyelembevételén évi 5000–9000 leva, a vidéki jövedelem 2100–5600 leva határok között ingadozott 1931-ben, 1934-ben pedig a falusiak 2000–4200, a városiak 6000–8400 leva jövedelemmel rendelkeztek. Egyértelmű, hogy az 1931–1934 közötti válságévek a falusiak jövedelmét csökkentették jobban, 10–30%-kal, míg a városiaknál a csökkenés folyó áron csak 10%-os volt.¹⁷⁹ Ez nem meglepő,

176 Nedkov, B.: Razvitiето na Balgarszkata finanszova szisztema i. m. 77. Mivel a leva értéke a frank 1911-es értékéhez képest jelentősen változott ebben az időszakban is (1934-ben éppen javult), így a reálértéken mért csökkenés jóval kisebb, mint a folyó áron számolt értékekből következne.

177 Daszkalov, R.: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. I. 422.

178 Abban azonban nincs igaza a Berend–Ránki szerzőpárosnak, hogy az adó 1929-et megelőzően a jövedelem 20–25%-át jelentette volna (csak akkor lenne igaz, ha azt a földjövedelemhez viszonyítanánk): ennél jóval kisebb volt az átlagos paraszti teher. A fenti érték a közvetett adókkal együtt jöhet csak ki – például 1910 körül egy lakosra körülbelül 150 leva *mezőgazdasági jövedelem* esett Palairet adatai alapján (II. 37. táblázat), de az *egy főre jutó adó* 30 leva volt. Ez persze csúsztatás. A parasztság ennél az átlagos értéknél kevesebbet fizetett. (Palairet így hozza ki Szerbiában egy mezőgazdasági főre a 25 dinárt 5 ha-os gazdaság esetén.)

179 Intervallumok helyett átlagos adóértékekkel és átlagos adókulccsal számolva a falusi jövedelem 4000 leva és a városi 6700 volt 1931-ben, míg 1934-ben 3000 leva és 7000 leva ugyanott. Hasonló tendenciát figyelhetünk meg itt is a falusi lakosság terheit illetően.

III. 39. táblázat.

**Becslés a jövedelmek vidék és város közötti megoszlására
a nemzeti jövedelemből való részesedés alapján, 1911**

Kategória	Falu (mezőgazdaság)	Város (ipar és terciér)
GDP	650–750 millió leva* (a GDP 55%-a)	600 millió leva (a GDP 45%-a)
Lakosság	3,1 millió fő	0,8 millió fő
Kereső (kisegítők nélkül**)	1,3 millió fő	0,3 millió fő
GDP/fő	230 leva (beleértve a 33% pénzben nem kifejezhető jövedelmet)	750 leva
GDP/kereső	550–660 leva	2100 leva
Adózás után (fő)	200–210 leva (–25 leva, 10%-kal számolva)	600 leva (–100 v. –150 leva)
Adózás után (kereső)	600 leva	1800 leva
Összes adó	65–75 millió	80 millió

* A 750 millió a GDP-nek csak akkor 60%-a, ha leszámítjuk az immateriális termelést, redistribúciót (lásd következő táblázat); ** Egy parasztszalad átlagosan 5 fős, de egy keresőre segéderő is jutott.

hiszen a hazai mezőgazdasági árak is estek a világpiacon lejátszódó túltermelési válság miatt, ami a termelő számára hátrányos volt. Az ipar hanyatlása a városiak vásárlóerejét apasztotta, de a gyárakban vagy elbocsátásokat eszközöltek – s ekkor a munkanélküliek kiesnek a jövedelemstatisztikákból – vagy csökkentik a fizetést, melyet viszont az élelmiszerárak csökkenése ellensúlyozott. Így végeredményben nem különös, hogy a városiak jövedelme kevésbé csökkent. (A parasztság adójának 1931–1934 közötti nagyobb mértékű csökkenése részben a jövedelem csökkenésével, részben az állami szubvenciókkal, adóelengedésekkel magyarázható.) Az 1911-hez képest mért egy főre eső reáljövedelem nem nőtt egyik réteg esetében sem 1934-re [a III. 39. táblázat adatait tizenöt-hússzal szorozva 2700–4800 illetve 11–15 000 inflációs levát kapnánk, vö. II. 5. a) és b) ábra].

A fentiekhez hasonló módszerrel megbecsülhetjük a lakosság e két társadalmi csoportjának jövedelmét 1911-ben is. Ekkor a teljes adóösszeg 150 millió volt, és ha ennek valamivel több, mint felét, 80 millió levát fizette be a városi lakosság (szerbiai analógián alapuló arány, részleteket lásd: III. 40. táblázat), akkor az fejenként 100 leva adó, ami 10%-os¹⁸⁰ adókulccsal 1000 leva évi átlagos jövedelmet ad (fejenként, nem keresőnként!). Ugyanekkor a parasztság 70 millió levát adózott, mely fejenként 22 leva volt, azaz 10%-os adóval számolva 200 levás éves jövedelmet eredményez fejenként. (Számításainkat alátámasztja, hogy 1930-ra a leva elértéktelenedése miatt a jövedelmek a háború előtti jövedelemhez képest nominálisan 15-ször akkoraak voltak.) Mivel a vidéki lakosság (zömmel parasztság)

180 Ti. a nemzeti jövedelem átlagosan 10%-át jelentette az adó, jöllehet a városi lakoságnál a közvetett adókkal ez akár 20%-os is lehetett, mint a III. 18. táblázatban megadtuk (más rétegek viszont 4% egyenes adót fizettek). Ugyanígy a parasztságnál számolt 10% zömmel a földadó, hiszen jövedelemadót nem fizettek.

jövedelmének jelentős részét nem pénzben realizálta, míg a városban ez 10% alatt maradt, korrigálva a jövedelmeket egy parasztcsalád körülbelül 1000 leva értékű jövedelemmel gazdálkodott évente (lévén átlagban 5-6 fős), egy átlagos városi család viszont nagyjából 2000-3000 levával gazdálkodhatott (átlagosan 3 fő).¹⁸¹ (Az adó értékéből és arányából így sikeres becslést tettünk a teljes jövedelemre a társadalom egészére vonatkozóan – vö. III. 25. táblázat.)

A következőkben megvizsgáljuk (1) az egyes gazdasági szektorok/társadalmi rétegek abszolút és fajlagos jövedelem-termelő képességét, továbbá ehhez viszonyítva adóterhet; (2) a jövedelemnek a termelők és tulajdonosok közötti eloszlását egy szektoron belül (ipar); (3) a jövedelem eloszlásának időbeli változását 1910–1934 között; (4) a GDP materiális és immateriális részének arányait, a redisztribúció jelenségét az államapparátust működtető rétegek eltartásában; (5) az ipari szektor adóztatásából finanszírozott modernizációs lehetőség korlátait.

Saját becslésünk mellett Palairt és Ivanov szemléletében és eredményeiben mind egymástól, mind saját becslésünktől eltérő rekonstrukciós kísérletét is bemutatjuk. Következő, III. 40. táblázatunkban az eddigi adatok alapján összegyűjtöttük az egyes rétegek létszámát és jövedelmét az 1910-es évek elején, és becslést tettünk a rétegek adóerejére a nemzeti jövedelem, a költségvetési adójövedelmek, valamint az adókulcsok nagysága alapján. A létszámok pontosnak tekinthetők, „átlagfizetésként” a jövedelmek harmadik kvartilisével számoltunk, viszont ennél pontosabb jövedelmi adatok, továbbá részletesebb társadalmi megoszlás híján pontosabb számításokat nem végezhattünk. Így a jövedelemre vonatkozó becslésünk mintegy 10%-kal eltér a Kiril Popov által megadott körülbelül 1600 millió levás nemzeti összterméktől.¹⁸²

A GDP körülbelül 60%-a származott tényleges mezőgazdasági termelésből, s további 350 millió levát tett ki a városi jellegű ipar és kisipar, ebből 150 millió fizetésként került kiosztásra. Az ipar volumenére vonatkozó becslést arra alapoztuk, hogy 1911-ben a gyáripár termelése 115 millió aranylevát ért el, a teljes ipari termelés viszont a gyáripári háromszorosa volt 1924-ben. Analógia alapján tehát 1910-ben is 300–350 millió leva lehetett az ipar összes termelése.¹⁸³ Ez azt is jelentette, hogy a gyáripárban dolgozó 15 ezer ember összjövedelme (10 millió leva) körülbelül tizedannyi volt, mint a mintegy 300 gyártulajdonosé, akik az így kiszámított fejenkénti¹⁸⁴ 333 ezer levás összegből természetesen a termeléshez szükséges gépek,

181 Ez persze nem azt jelentette, hogy a gyermek és a feleség is 1000–1000 levát keresett, hanem a családfenntartó keresett 3000 levát, így kapjuk meg a keresők tényleges bérét.

182 A külkereskedelmi tevékenységből származó magánjövedelemre például nincs adatunk, úgyszintén a posta és a közlekedés GDP-ből való részesedését sem becsültük, vélhetőleg ez áll az eltérés hátterében. Az adó egyes társadalmi rétegekre lebontott nagysága ezzel szemben már ennél nagyobb mértékben haladja meg a tényleges értéket (aminek az átlagos adókulcs bizonytalansága és a társadalmi rétegen belüli differenciák az okai: például a tanárok és hivatalnokok esetében egy 5%-os adókulcsemelés rögtön 10 millió leva adó többletet eredményez). A közvetett adók szintén csak becsülhetők, bár ebben a korszakban még alárendelt szerepet töltenek be, de igyekeztünk feltüntetni őket. Ahol bizonytalan volt az adókulcs, az országos átlaggal (10%) számoltunk.

183 Ezen a peremfeltételen áll vagy bukik becslésünk relevanciája. Ivanov ugyanis később részletesebb kutatásaiban az ipar és kézműipar termelését ennek harmadára tette, Popov szintén. Tény, hogy a háziipar termelését becsülni nehéz, de kevésbé hihető, hogy szerepe 1911-ben lényegesen kisebb, mint 1924-ben.

184 Az egyszerűség kedvéért tételezzük fel, hogy minden üzemnek csak egy tulajdonosa van, noha a tőkés száma ennél jóval több volt.

alapanyagok beszerzését is elvégezték. Éves hasznuk átlagosan a befektetett tőke 10%-a volt (Lampe egyedi példák alapján 8%-ot számol), azaz az 1909-ig befektetett 66 millió levából évi 6–7 millió, ami fejenként átlag évi 20 ezer levás hasznot predesztinált egy gyárosnak. Mindez a 15–25%-os társasági adó (üzemenként átlag 5000 leva, összesen körülbelül 1,5 millió) alapján becsülhető meg. Alacsony haszonkulcsából és haszon túladóztatásából következően a nagyipar nem lehetett motorja a gazdasági fejlődésnek 1910-ig. A kis haszonkulcs mellett fellépő nagy adóelvonás nem lehetett ösztönző tényező – más kérdés, hogy az államnak sok más lehetősége nem volt, hogy saját tőkére tegyen szert.

A maradék körülbelül 200–250 millió leván a kisüzemek osztoztak, amelyek 60 millió levát, a termelés értékének egynegyedét a segédek bérezésére fordították s emellé jött a mesterek fizetése, azaz a termelt érték fele bérre, megélhetésre ment el. Mivel a bér/termelés aránya a gyáripárban nem 1:2, hanem 1:10 volt, világos, hogy melyik üzemi forma termelt fajlagosan több jövedelmet.

Összevetve a fejenkénti termelés és az átlagbér oszlopának adatait, megállapítható, hogy az ipar volt az az ágazat, mely jelentős többletjövedelmet termelt a kifizetett bérhez képest. Becslésünk pontosságát bizonyítja, hogy az egész iparon belül az összmunakabér és a termelt érték aránya átlagosan 1:3, ami egyezik a szerbiaival. A kisipar kevésbé volt termelékeny, mint a gyáripár. A keresőnkénti materiális termelés közel egyforma volt, ha nem számítjuk a kisegítőket, de velük a kisiparban az egy foglalkoztatottra jutó termelés csak 2300 leva, és éppen emiatt maradt le a kisipar a gyáripár mögött. A gyári gép viszont nem kért bért, egyszeri beruházása 10 év alatt megtérült 10%-os haszonkulcs mellett (más kérdés, hogy el is avult, értéke elméletileg az amortizáció miatt nullára esett. A nyersanyag költségét itt sem vontuk le, mindenesetre a termelékenységre a II. 32. táblázatban kifejtettekhez képest némileg javult.)

E számítás rávilágít arra, hogy a nagyipar – noha termelékenyebb volt más ágazatoknál – összességében a tőkehiány és az alacsony haszonkulcs miatt nem volt húzóerő. De a haszonkulcs növelése sem megoldás ugyanakkor, ha maga a termelés nem nő (a nagyobb tételt jelentő jövedelemadó alacsony marad, míg a haszonadó nő). Ha az országban minden gyárban nőtt volna a befektetések megtérülése és ez eléri a *befektetési érték évi 20%-át* (miként ez 1912-re megvalósult: 26 millió levás haszon 119 millió leva összes befektetésre),¹⁸⁵ akkor a nagyiparból az elvonás maximalizálásával közvetlenül, társasági (haszon)adó formájában évi 5 millió leva költségvetési bevételt lehetett volna realizálni. Ez csak 3,5 millió leva többletet jelent a termelés növelése nélkül. Másképp megközelítve, ha a haszon a *termelés (bevétel) 5-6%-a* helyett 20%-a lett volna, mint volt 1870 körül több textilipari üzemben, azaz a *nettó haszon 6-7 millió* leva helyett 25 millió leva (120 millió termelés mellett), az ugyanúgy 5 millió leva bevételt jelentett volna az államnak a haszonadóból a 10 millió jövedelemadó mellett. A haszonkulcs növelése a termelés értékének és a beszerzési árak változatlansága mellett csak a gyári fizetések csökkentésével lett volna elérhető, aminek társadalmi kockázata volt. A jövedelemadó kulcsának megduplázása pedig magát a hasznót eliminálta volna.¹⁸⁶ Azaz

185 Egyes textilipari üzemekben 1900 előtt is előfordult akár 33–50%-os megtérülés.

186 1912-ben a 120 millió termelésből 11 millió volt a jövedelemadó, 5 millió a haszonadó 20–25 millió haszon mellett, 1909 előtt azonban a haszon csak 6–7 millió volt. A jövedelemadó megduplázása az alacsony haszonkulcs mellett tehát a hasznót felemészttve csődhelyzetet eredményezett volna.

a bolgár államnak, ha szeretett volna többletjövedelemhez jutni, akkor először a termelés ösztönzését kellett volna elérnie.

Mivel közvetlen termelést nem végeztek, a hivatali-bürokratikus elit fenntartása, az állami hivatalnokok, tanárok, tisztviselők és egyéb tercier szektorban dolgozók fizetése (a kereskedőket leszámítva) csak redisztribúcióval volt megoldható, ami adóból, illetékekből, szolgáltatási díjakból, továbbá az ipari termelés kereskedelemben értékesített részéből származhatott. A tercier szektor jövedelmét már csak azért is kénytelenek vagyunk immateriálisnak feltételezni, mert Bulgária a külgazdaságokkal szemben jelentős jövedelemtöbbletet nem realizált (negatív külkereskedelmi mérleg), tehát a belső piac tartotta el a bürokratikus elit nagy részét.

Végeredményben így a mezőgazdaság és az ipar materiális termelésének értéke 1,1 milliárd leva körül volt, a tercier szektoré pedig ebből következően körülbelül 300–400 millió, amelynek egy részét – az állami (és önkormányzati) rétegek 130 millió levás fizetését – a materiális jövedelem újraelosztásából „kellett” előteremteni. A termelő rétegek adójából összesen 90–100 millió levát lehetett előállítani, a hiányzó 30–40 millió leva (materiális javakat előállító) keresőnként 20–25 leva áthárítását jelentette, azaz a bürokraták ellátására ennyi terhet kellett a lakosságra róni (ha eltekintünk a külföldi hitelfelvételektől, melyek részben szintén ezt fedezték, a befelé irányuló szolgáltatásoktól, például lakbér, és a külkereskedelmi forgalomtól, stb.). Mivel az obstina képviselőinek fizetését nem a központi költségvetésből finanszírozták (de attól még elő kellett teremteni, ez helyi lakossági terhet jelentett), így az utóbbiban csak egy 100 milliós „lyuk” volt, amit a termelők adója éppenhogy fedezett. Hogy nem túlozzuk el a redisztribúció jelenségét, bizonyítja, hogy statisztikai adatok szerint 1904-ben és 1910-ben csak a központi állami végrehajtó funkciók ellátására 41–45 millió levát különítettek el, a termelő keresőktől befolyt adójövedelem 40%-át!¹⁸⁷

Az itt bemutatott számítások bizonytalanságával kapcsolatban mindenképpen megjegyzendő, hogy Ivanov egyik becslésében (*III. 42. táblázat*) az ipar termelését például csak 160 millió levára tette (konstans áron!), a teljes kereskedelmet 108 millióra, a mezőgazdaság jövedelmét 1000 millióra, a hivatalnokok fizetését viszont csak 78 millióra. (Ivanov adatai alapján egy mezőgazdasági termelő átlagos jövedelme 700–750 leva felett volt.)¹⁸⁸ Ebben az esetben a termelő szektorok adója 110 millió leva, mely bőven fedezi a hivatalnokok fizetését. Ha másik becslést nézzük, akkor körülbelül 70 milliós hivatalnoki fizetés áll szemben, körülbelül 70 milliós materiális termelői adóval – azaz adóbevételek zöme éppenhogy fedezte az államapparátus működtetését.

Így viszont a termelőrétegek adója mint modernizációs forrás így alig jöhetett szóba. Végeredményben a bolgár állam által gazdasági gyarapodásra fordítható pénzösszeg (az ipar említett strukturális problémáin és a közvetett adóval terhelhető csoportok kis létszámán túl) részben a túlfeljesztett bürokrácia miatt csökkent le. De a bürokraták közvetlen túladóztatásával sem lehetett volna jelentős megta-
karítást elérni (ugyanis ezzel a megélhetésük kerül veszélybe, nem pedig foglal-

187 Isztorija na Balgarite v dokumenti i. m. Tom. I. 266–267.

188 Ez utóbbi azért lehetséges, mert az obstina-hivatalnokokat nem állami keretből fizették, így a költségvetésben sem szerepel a tétel.

III. 40. táblázat.

Kísérlet az egyes kereső rétegek jövedelmének rekonstrukciójára, 1911

Réteg	Keresők létszáma 1905	Éves egy keresőre eső jövedelem (leva)		Összes jövedelem, bér (leva) 1911	Termelés értéke (leva)	Keresőkentí materialis termelés	Adózás utáni jövedelem (leva)	Becsült adókulcs*** (%)	Közvetlen és közvetett adó	Keresők megoszlása (%)	Adó megoszlása (%)	Jövedelem (bér) és termelés megoszlása zárójelben (%)
		1897 és 1911	1897 és 1911									
Mezőgazdaság (beleértve a kisérfítőket)	1 300 000*	500	600	650 000 000–750 000 000	650 000 000–750 000 000 ^b	500–600	585 000 000–675 000 000	10	65 000 000–75 000 000	80,7	30–40	55–60
Kisipar (mester)	40 000	1000	2000	80 000 000	230 000 000	5000	70 000 000	10+3	10 000 000	2,5	6	6 (20)
Kisipar (kisérfítő)	70 000	600	800	56 000 000	230 000 000	az előző sorral együtt: 2200	50 400 000	10	5 600 000	4,3	3	4
Gyáripar	15 000	500	750	9 750 000	115 000 000	7667	8 775 000	10, 20****	975 000+ 2 000 000+**** +10 000 000	0,9	7,5	0,7
Összes ipar	125 000	1200	1450	145 000 000**	350 000 000	3600	128 000 000**	20	28 500 000	7,8	16,7	10,7 (30)
Tanárr	14 500	800	1000	14 500 000	0	0	12 000 000	4+10	2 500 000	0,9	1,1	1
Hivataltok és közlekedési alkalmazottak	50 000	1000	1400	70 000 000	30 000 000 (+77 000 000 nem állami közlekedési bevételek)	400	62 000 000	4+10	8 000 000	3	5	5
Helyi hivatalnok ^a	20 000			30 000 000 ^a	0	0	27 000 000		3 000 000	1,5	1,7	2
Tiszt	2 500	3000	5000	12 500 000	0	0	10 000 000	4+15	2 500 000	0,2	1,4	0,9
Egyéb tertiér	90 000	2000	4000	360 000 000			288 000 000	15	54 000 000	5,6	31	26
Összes tertiér**	190 000		3000	500 000 000	100 000 000 ^c	526	390 000 000		70 000 000	11,8	41	36 (7,5)
Összesen*	1 610 000		900	1 350 000 000	1 200 000 000 ^b	750	1 100 000 000	12 ^d	170 000 000 ^d	100	100	100

* Az összes tertiér adó a kulcsok és az egyéb tertiér részletes megoszlásának hiánya miatt túlbecsült értéket ad, részben a termékek forgalmazásából eredő indirekt adókat is tartalmazza. A tertiér zöme nem termelt materialis értéket, így az itt eszközölt kifejezések máshonnan származnak. ** Csak a termelőretek jövedelme, ehhez jön még a tulajdonosoké, körülbelül 10 millió; *** Nem csak a föld- és jövedelemadó, hanem az indirekt adók is beleszámolva: lásd az 1931–1934-es analógiát; **** Társasági adó és a tulajdonosok jövedelem-, vagyon- és fogyasztási adója. Keresőkentí, s nem fejenkénti adatok!

^a A helyi hivatalnokok bére nem az állami költségvetésből került kifizetésre; ^b Az állami földek bevétele nincs beszámítva, így az az összesített bevételéknél sem szerepel; ^c A lakbér és egyéb ingatlanjövedelem további 100 millió; ^d Közvetlen és közvetett adó együtt 10% főle teszi az adó mértékét.

III. 41. táblázat.

Korabeli kísérletek a bolgár nemzeti jövedelem megbecslésére (1000 leva)

Kategória	Gesov, 1890	Manusev, 1889	Popov, 1892	Popov, 1912
Nemzeti jövedelem	825	900	1109	1648
Mezőgazdaságból	550	600	645	936
Ipar	–	–	50	200
Mezőgazdaságból (%)	66	66	58	57
Iparból (%)	–	–	4,5	12

Topalov, Vl.: Sztopanszka kriza v Balgarija prez 1897–1900 g. Izvesztija na Insztituta za Isztorija, 13. (1963). 65.

kozási átrétegződés következik be, hiszen arra alternatívát az állam nem kínált, viszont az adóemelés szükségszerűen a korrupció burjánzásához vezetett volna), egyszerűbb lépés lett volna a hivatalnokok számának csökkentése, és a közvetett adók szerepének növelése. Nem véletlenül vált tendenciává az első világháború után, hogy a hivatalnokok bére kisebb mértékben emelkedett, mint a többi rétegé (lásd korábban a III. 30. táblázatot), így a társadalmi olló bezárulása mellett az immateriális kiadásokat is csökkenteni lehetett (a fogyasztási adó növelése is fel-fogható a termelő tevékenységet nem űző hivatalnokréteg egyfajta burkolt jövedelemcsökkentésének), ha már maga a létszámcsökkentés kudarcot vallott (1934).

Becslésünk szerint (III. 40. táblázat) tehát 1911 körül a keresők 80%-át kitevő parasztság állította elő a GDP közel felét, és az adó 40%-át, míg a keresők 12%-át kitevő terciér szektor a jövedelem 40%-át és az adó felét. Mielőtt adózási potenciáljukat dicsérnénk, ne feledjük, ez utóbbi rétegnél a keresők közel fele, országosan mintegy 6%-a nem folytatott semmilyen közvetlen (rövidtávon hasznot hajtó) termelőtevékenységet, így a jövedelemből való 10%-os részesedésük valójában a megtermelt jövedelem újraelosztása. Másképpen fogalmazva: a Popov-féle 1500–1600 millió levás GDP-érték legalább 20%-kal csökkentendő. Az ipari keresők (8%) a termelés 30%-át, s az adó 15%-át adták, azaz (a bürokraták nélkül) az ipar termelékenysége a mezőgazdasági hétszerese volt, fajlagos adója pedig négyszeres. Ez munkaerőegységre vetítve igaz ugyan, de az input és output értékét összevetve szektorálisan már nem. Strausz adatai alapján például 1909-ben a 78 milliós gyáripari termeléssel szemben a 7,5 milliós munkabéren kívül további évi 50 milliós kiadás (nyersanyagbeszerzés és energiafelhasználás) állt, azaz a gyáripar tényleges hozzáadott értéke 18 millió leva volt (20%).¹⁸⁹ Ezzel szemben a mezőgazdaság, ha levonjuk a fogyasztást (250–300 kg gabona/fővel, azaz 40 levával számolva 160 millió leva az „embergépek” működési költsége), továbbá a vetőmagot (újabb 150 millió) és az állattartás költségeit, szintén tudott 20%-os hasznot produkálni. Ez is magyarázza az átrétegződés lassúságát (a bérkülönbség mellett). *Bulgária esetében tehát az állítás, hogy az ipar hozzáadott értéke nagyobb, korrekcióra szorul, csak fajlagosan igaz.* Ha ugyanis csak az adózás előtti hasznot osztjuk a szektor-

189 Gondoljuk meg a nemzeti jövedelemre vonatkozó statisztika sajátosságát: a III. 40. táblázatban egyszerre szerepel például a termelt gabona értéke a mezőgazdaságnál, de a kenyér értéke is az iparnál, noha a pék csak a kenyér és gabona árának különbségét teszi hozzá a nemzeti jövedelemhez.

ban foglalkoztatottak számával (vagy akár hozzáteve az eltartottakat is) akkor már előtűnik az ipar fölénye: 1333 (vagy 444) leva áll szemben 250 (100) levával.

Ráadásul maguk a számadatok sem tekinthetők egzaktoknak. Popov adatai alapján az ipar igen alárendelt szerepet játszott – nála a háziipar termelése a gyáriparéval azonos, összesen 200 millió frank (Ivanovnál pedig összesen 160 millió az ipar és kézművesség által előállított termelés 1911-ben). Ebben az esetben a háziipar a mesterek és segédek bértömegén kívül semmilyen többletet nem tudott megtermelni (a nyersanyagok beszerzése még le is jön az éves bevételből), a mezőgazdaságban pedig némileg magasabb az egy keresőre jutó termelés – igaz, a mezőgazdaság termelését 30%-kal többre tette, mint Palairet.

A bizonytalanság a bolgár nemzeti jövedelem megbecslése körül tehát igen nagy. Popov, Gesov és Manusev (III. 41. táblázat) után Ivanov és Tooze is megkísérelték megbecsülni Bulgária GNP-jét két időpontban 1892-ben és 1924-ben. 1892-ben Popov folyó áron 1109 millió levára tette a bolgár GNP-t, 1911-ben pedig folyó áron 1647 millióra, így nála 50%-os növekedés volt mérhető 20 év alatt. A népesség növekedése miatt az egy főre eső GDP már csak 15%-os növekedést mutat: 336 leváról 386 levára nőtt. Popov értékei azonban az inflációval nem korrigáltak. Palairet szerint az inflációval korrigált fejenkénti éves átlagjövedelem 470 leva lett volna konstans reálértéken (III. 42. táblázat). Ő ugyanebben a periódusban 40%-os inflációval és 30%-os népességnövekedéssel számolt, ami eliminálta a növekedést, sőt ez a fejenkénti GNP reálértékének 20%-os csökkenéséhez vezetett 1892–1911 között. Az 1891–1900-as árakat 100-nak véve Bulgáriában 1911-re 98 árucikk alapján a városi fogyasztói árindex 143-ra nőtt, míg a napszám, napi bér csak 130-ra. Ha ehhez hozzátesszük, hogy korábban, 1878–1892 között már egyébként is 10%-kal csökkent a nemzeti jövedelem egy főre eső értéke (melynek jó része a mezőgazdaságból származott), akkor szerinte megállapítható, hogy a megélhetés körülményei nem javultak.¹⁹⁰ A török nagybirtokok felosztásával, a kisbirtok előtérbe kerülésével tehát nem javult a mezőgazdaság teljesítménye, jöllehet a társadalmi

III. 42. táblázat.

GNP/fő becslések, 1892 és 1911

Kategória	1892	1911
Lakosság	3,3 millió fő	4,3 millió fő
GNP	1109 millió leva folyó áron	1647 millió leva folyó áron
Egy főre jutó érték	336 leva/fő	386 leva/fő
GNP/fő Palairet szerint	336 leva/fő	Ez 470 leva/fő lenne konstans reálértéken Palairet szerint 25%-os csökkenés
GNP/fő Ivanov szerint	336 leva/fő	386 leva Ivanov szerint (15%-os inflációval számolva)

Saját szerkesztés.

190 Palairet M.: The Balkan Economies 1800–1914 i. m. 201–202., 187., 323–326., 339–341., 366–367.

feszültségek enyhültek, s a minimális megélhetés biztosított volt; ennek a versenyképtelenség és a mobilitáscsökkenés volt az ára.

Ivanovék szerint viszont nem volt ekkora az infláció, így Popov adatai reálértéken nem hanyatlást, hanem stagnálást jelentenek, Palairet hipotézise pedig hibás: a városi árak emelkedéséből téves következtetéseket vont le a rurális társadalmat illetően. A módszertani-statisztikai kritikákban kulminálódó konfrontáció mögött valójában a bolgár fejlődés jellegéről-üteméről vallott – ideológiai töltettől korántsem mentes – nézetek állnak a háttérben, mégpedig egyrészt az, hogy a GDP-növekedés az 1860–1878 közötti időszakra teendő vagy későbbre datálható, azaz a függetlenség hanyatlást hozott-e vagy sem (ennek jelentőségét a bolgár történelmi és politikai gondolkodásban pedig már ecseteltük). Ráadásul módszertani megfontolások miatt Popov 1892/1911-es adatai nem vethetők össze a későbbi vizsgálatok eredményével, mert számításai az 1924-től alkalmazott módszerektől eltérnek. A világháborút követő recesszió és infláció miatt Ivanovék nem is az árfolyamok vagy a fogyasztói árindex deflálásával kísérleteztek, hanem inkább Aszen Csakalov 1924-es megbízható és modern módszertanát vitték át a korábbi évek GNP-jének meghatározására.¹⁹¹ A kereskedelmi árak deflálása ugyanis szerintük nem járható módszer egy olyan országban, ahol lakosság nagy része önellátó, viszont a városi megélhetési index az ipari protekcionizmus miatt magasabb volt (és így az árak is). Ez ugyanis azt jelentené, hogy a közszférában, kereskedelemben és szolgáltatásban dolgozók jövedelme és megélhetési költsége alapján (a lakosság 14%-a, tehát nem reprezentatív halmaz) becsülnénk meg a GNP változását az egész országban. Ivanov a kereskedelmi árak helyett (az állami szolgáltató szektorban dolgozók kivételével) a termelői árak figyelembevételével csak 15–20%-os növekedést mutatott ki az árindexben a Palairet számolta 41% helyett. Ez viszont azt jelenti, hogy az egy főre jutó reáljövedelem lényegében stagnált 1892–1911 között, szemben Palairet véleményével. Bairoch korábbi kutatásai szerint az egy főre eső GNP éppenséggel 25%-kal nőtt 1860–1910 között, ami szintén ellentétes Palairet véleményével.¹⁹² Az is igaz ugyanakkor, hogy akármekkora növekedést is jószolt Foreman-Peck és Lains vagy Good és Ma 1860–1910 között, a növekedés korszakának pontosabb meghatározása problematikus. Mivel 1878–1900 között az ország lényegében recesszióban volt, mert az 1885 utáni fellendülést az 1896 utáni válságperiódus megszakította, amikor is a parasztság fajlagos jövedelmei 30%-kal estek, így Palairetnek abban akár igaza is lehet, hogy 1860–1878 között a bolgár gazdaság fellendülést mutatott, amely akár az 1900-as egy főre jutó értéket is felülmúlhatta. (Viszont azt is láthattuk Draganova és Berov kutatásai alapján, hogy a földjövedelmek korántsem voltak mindenütt akkorák, mint azt Palairet feltételezte.) Csakhogy 1900–1910 között a GNP szintén növekedett, így növekedési periódusként nemcsak az 1878 előtti időszak azonosítható.

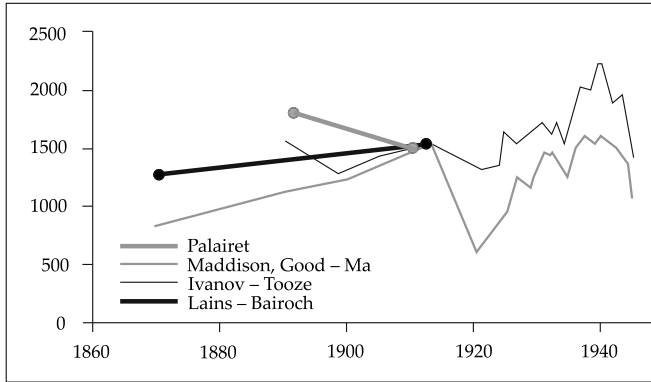
Sajnos további problémát jelent, hogy – bár arányaiban az egyes termelői szektorok részesedése nem változott –, maga Ivanov is revidálta saját számadatait a konstans árakon számolt GNP-t illetően (III. 43. táblázat), azaz több becsléssel is rendelkezünk, akár csak Szerbia esetében, és e GNP-becslések 1911-ben például 30%-os eltérést mutatnak összértékben, de a mezőgazdaság teljesítményén belül is! Azaz a legkevésbé sem tekinthetők megbízhatónak.

191 *Ivanov, M.–Tooze, A.: Convergence or Decline i. m. 680–682.*

192 Uo. 678.

III. 10. ábra.

A bolgár GNP/fő alakulása különböző szerzők szerint, 1870–1950

Maddison adatai 1990-es USA-dollárból számolva, Popov és Ivanov–Tooze értékei konstans, 1911-es árakon. Ivanov, M.–Tooze, A.: Convergence or Decline i. m. 683.

E rekonstrukciós kísérletek szerint a földművelés jövedelme csak a GNP 30%-át tette ki – ebből levonták a vetőmagot és az állatok takarmányát (az utóbbit az állattartás jövedelmének kalkulálásakor használták fel). Az állattartás további 16%-ot hozott (a tehének tejhozama 1924-ben 1000 liter volt, 1892-ben 900 liter). A háziipar hozzájárulását 8,5%-ra tették, a házbér viszont 10%-ot ért el, míg a nagyipar és a bányászat csak 3%-ot tett ki, még a magánépítkezések is meghaladták ezt 6%-os részesedésükkel. A szállítás 2%-ot tett hozzá a GNP-hez, a pénzügyi szektor 4%-ot, a kereskedelem hozzájárulása, pedig az alacsony belső piaci igények miatt csak 6,5%-ot tett ki. Ehhez további immateriális termelésként járult az állami alkalmazottak fizetése (a GNP 4,5%-a 1911-ben). Ivanov és Tooze módszerének erőssége, hogy a GNP csak 6,6%-a becsült, a többi alapadatokból számolt vagy átlagolt, vagy közvetlenül mérhető (50%). Módszerük alig 1-2%-os különbséget eredményezett a kortársak által számíthatóhoz képest, ugyanakkor számításaik szerint az immateriális GNP elérte a teljes GNP 25-30%-át!

A világháború hatása a bolgár nemzeti jövedelem alakulására szintén vitatott (III. 10. ábra). Maddison szerint a világháború az egy főre jutó GDP-t 40%-kal, az össz-GDP-t 30%-kal vetette vissza 1913–1924 (Csakalov felmérésének időpontja) között, hiszen ő Good és Ma optimista szcenárióját használta az 1913-as jövedelem (túl)becsléséhez. Ivanov és Tooze viszont azon a véleményen vannak, hogy az össz-GDP a világháború miatt/idején is nőtt, s a háború utáni menekültáradat volt az, ami csökkentette a fejenkénti értéket, de nem 40%-kal, csak 12%-kal.¹⁹³ Akárhogy is, más országokkal való összevetésben, míg a nemzeti jövedelem egy főre

193 Uo. 692. Maddison Clark 1957-es adataihoz nyúl vissza, aki 23%-os csökkenést számított, ő volt az, aki a világháborút úgy állította be, hogy eredendően GDP-csökkenést hozott, tehát nemcsak a jóvátételek nyomorították meg a vesztes országokat. Clark Gini-re hivatkozik, de nála a citált irodalomban nem szerepel Bulgária. Clark, C.: The Conditions of Economic Progress. Macmillan & Co., London, 1957.

III. 43. táblázat.

**Becslések a bolgár nemzeti jövedelmet illetően 1892–1939 között
konstans (millió leva és %)**

Kategória	1892	1911	1921	1924 Aszen Csakalov	1929	1939
Szántóföldi	462 (35%)	509 (30%)	357 (35%)	433 (40%)	642 (37%)	1118 (31%)
Állattartás	182 (14%)	270 (16%)	283 (28%)	331 (28%)	403 (25%)	466 (13%)
Erdészet, vadászat, halászat	48 (4%)	58 (3%)	126	89	231	230 (10%)
Egyéb	222	283	281	267	339	399
Összes mezőgazdasági jövedelem	901 (69%)	1107 (66%)	1042	1110	1612	2209 (62%)
Mezőgazdasági jövedelem 2	758 (65%)	668 (60%)	853		956	937 (61%)
Ipar és kézművesség	120 (10%)	158 (10%)	177	172	212	340 (10%)
Ipar és kézművesség 2	120 (10%)	124 (11%)	118		158	177 (12%)
Szállítás és hírközlés	14	35	50	71	69	104 (3%)
Szállítás és hírközlés 2	13	13	20		35	50
Pénzügyek, biztosítás	10	67	35	41	62	118 (3%)
Pénzügyek, biztosítás 2	10	27	43		67	35
Turizmus, vendéglátás	35	34	39	43	44	91
Szabadfoglalkozásúak	35	41	32		34	39
Lakbér, lakásjövedelmek	105 (8%)	111 (6,6%)	135	150	88	112 (3%)
Lakbér, lakásjövedelmek 2	105 (9%)	115 (10%)	131		110	135 (9%)
Közzszolgálat	56 (4%)	75 (5%)	56	121	172	279 (8%)
Közzszolgálat 2	56 (5%)	72 (6,6%)	72		75	56 (3,7%)
GNP	1301	1668	1598	1763	2534	3553
GNP 2	1162	1122	1344		1544	1523

Adatok 1911-es levában.

Ivanov, M.: Long-Run Bulgarian Economic Development 1892–1945 i. m. 187–196. és Ivanov, M.–Tooze, A.: Convergence or Decline i. m. 685..

eső értéke Bulgáriában 1910-ben 385 leva volt, addig Németországban 1911-ben 685 aranyleva, Franciaországban 1908-ban 635 leva, Angliában 1000 leva.

Ezt követően kísérletet tettünk a társadalom 1910-es és 1934-es helyzetének összevetésére és a nemzeti jövedelem szektorális megoszlásának becslésére a foglalkoztatottak létszámának, a társadalom rétegződésének és jövedelmi viszonyainak, illetve a nemzeti jövedelemnek a változása alapján (III. 44–III. 45. táblázat). 1934 választása azért is célszerű, mert Ivanovék a világgazdasági válság utolsó éveiből nem közöltek statisztikát, csupán az irányított gazdaság 1939-es adatait publikálták.

III. 44. táblázat.

Az egyes társadalmi rétegek keresőinek összkeresete. Kísérlet a GDP becslésére, 1930-as évek közepe

Csoport	Keresők, (1000 fő)	Százalék	Éves jövedelem egy keresőre (becsült)	GDP (1000 leva)	Jövedelem (%)	1934-es jövedelem 1910-es arányában kifejezve egy keresőre (= körülbelül 15–17 leva, 1934-ben)
Mezőgazdasági termelők 10 ha alatt	2310	73	8500–10 000*	20 000 000	41	560–660
Mezőgazdasági termelők 10-25 ha között	312	9,5	15 000	4 700 000	10	1000
Mezőgazdasági termelők 25 ha felett	32	1	35 000	1 120 000	2	2333
Ipari és bémunkások	244	7,7	15 000**	3 700 000	9	900–1000
Tőkés vállalkozók	12	0,4	450 000	5 000 000	10	30 000
Kisiparosok	75	2,3	35 000	2 625 000	5	2333
Kiskereskedők	65	2	35 000	2 275 000	5	2333
Közalkalmazottak	100	3	40 000	4 000 000	8	2667
Szabad foglalkozásúak	26	1	50 000	1 300 000	3	3333
Összesen***	3176	100	15 000	45 000 000	100	1000***

* A mezőgazdasági kistermelők jövedelme Berov, Lj. (ed.): Protekcionizam i konkurencija na Balkanite i. m. alapján a 4 ha-nál kisebb birtokok átlagjövedelméből számolva körülbelül 8500 aranyleva (1939-ben az infláció 1910-hez képest 27-szeres, 1934-ben 15-szörös). A világválság előtt a gabonaár akár 60%-kal is magasabb volt az 1912-esnél, és az 1934-esnek is a duplája volt reálértéken, így 1926 körül a jövedelmek jóval magasabbak voltak, egy 5 ha-os birtokon akár (4 ha szántóval számolva) akár 25 ezer inflációs leva (akkor viszont 30 volt a váltószám, így 1911-es levában ez 800–900 leva); ** 45–50 levás napi átlagbérrel és 270–300 munkanappal számolva. Az ipari termelés a tőkés, munkások és kisiparosok között oszlik a fizetések és munkaerő létszámának arányában (jobb híján). A tőkés jövedelméből levonandó a beszerzések értéke. A raszterek a társadalmi hierarchiában betöltött szerepre utalnak; *** Egy főre vetítve lásd még Vaszilev, V.: Polozsenieto na trudestite i. m., itt 250–280 aranylevával számolnak egy főre 1928–1929-ben, ami 7500–8500 leva. A foglalkoztatottak a lakosság körülbelül 50-55%-át tették ki, így az összesített eredmény helyesnek vehető.

Számításaink szerint 1934-re az állam GDP-je 1912-höz képest reálértéken közel duplájára nőtt (3000 millió leva 1910-es árfolyamon), ez illeszkedik Ivanov 1929-es és 1939-es adatainak trendjébe, de a GDP növekedése a népességnövekedés miatt az egy főre jutó értékekben alig tükröződött. A háború előtt az átlagos keresőnkénti jövedelem 900 leva volt, 15-szörös inflációval számolva ez 1934-re körülbelül 2-10%-os reáljövedelem-növekedést jelentett (III. 44. táblázat), ami egybevág Berov korábban bemutatott elemzésével, miszerint a vezető rétegek reáljövedelme nem nöhetett, az

III. 45. táblázat.

A jövedelem (termelés) szektorok és társadalmi rétegek (keresők) közötti megoszlása, 1910-es és 1930-as évek (becslés)

Szektor, 1934	Keresők (1000 fő)	%	Éves jövedelem (termelés) ^a egy keresőre (és a növekedés 1910-hez képest)	Összes jövedelem (1000 leva) (és a növekedés 1910-hez képest)	Jövedelem megoszlása (%)
Mezőgazdaság	2800	88,2	10 000 (16-18x)	25 000 000* (27x)	55–60
Ipar	200	6,3	62 500 (17x)	12 500 000 (27x)	25
Tercier	200	6,3	35 000 (16x)	7 000 000** (18x)	17
Szektor, 1910	Keresők (1000 fő)	%	Éves átlagjövedelem egy keresőre	Összes jövedelem (1000 leva)	Jövedelem megoszlása (%)
Mezőgazdaság	1300***	80	560–660***	650 000–900 000****	55
Ipar	125	7,8	2500 ^b	310 000 ^b	21
Tercier	190	11,8	2200	400 000**	25*
Csoport, 1934 (III. 39. táblázat alapján)	Keresők (1000 fő)	%	Éves jövedelem egy keresőre (leva és 1910-es aranyleva)	Összes jövedelem (1000 leva)	Jövedelem megoszlása (%)
Alsó osztályok	2500	78,1	10 000 (660)	25 000 000	54
Középrétegek	500	15,6	26 000 (1700)	13 000 000	28
Felső osztályok	90	2,8	85 000 (5500)	7 500 000	17
Csoport, 1905–1910 (III. 17. és III. 26–III. 28. táblázat alapján)	Keresők 1000 fő	%	Éves átlagjövedelem egy keresőre	Összes jövedelem (1000 leva)	Jövedelem megoszlása (%)
Alsó osztályok	1100	68	650–700	725 000	52
Középrétegek*****	300	22	1500–1700	410 000	29

* Ez mintegy 1800 millió aranyleva, ami közelíti Ivanov optimista becslését 1929–1939 között (III. 39. táblázat); ** Részen immateriális termelés értéke; *** A segéderők nélkül; **** A III. 40. táblázat alapján, valamint Ivanov optimista és pesszimista becslése alapján, illetve a pénzben nem kifejezhető jövedelmeket is hozzászámítva; ***** Az elit nélkül.

^a A jövedelem az iparban is a szektor teljes termelését közelíti, ugyanis annak zöme a magánkézen lévő ipar tőkéseinek jövedelmét gazdagította, akiket szintén tartalmaz e csoport; ^b A különböző becslések (250–350 millió leva össztermelés) középértéke (III. 40. és III. 43. táblázat).

alacsonyabb presztízsű rétegeké viszont igen. Ezt erősíti meg a táblázat utolsó – jövedelmet 1910-es értéken bemutató – oszlopa is: összevetve a III. 26–III. 28. táblázat adataival, ott lényegi emelkedést a munkásosztály reáljövedelme mutatott csak.

Az alsó osztályok, bár 1934-ben a foglalkoztatott társadalom 75%-át tették ki, a GDP-nek csak 60%-át állították elő (a nem termelő tercier szektorban dolgozókat is figyelembe véve) (III. 45. táblázat). A keresőképes lakosság 15%-át adó középré-

tegek a nemzeti jövedelem 30%-a felett diszponáltak, míg a magas presztízsű és jövedelmű rétegek az összjövedelem körülbelül 15%-ával rendelkeztek, miközben csak a keresők 2,8%-át tették ki. Így 1910-hez képest a jövedelemeloszlásban jelentős változás nem történt, viszont nőtt a kis presztízsű társadalmi kategóriákba besoroltak aránya.

A szektorális megoszlást elemezve: a mezőgazdaság még mindig a nemzeti jövedelem 55%-át adta, mint 1910 körül (III. 40. táblázat). A GDP növekedésének 50%-a a mezőgazdaságból származott, a kisebb, de termelékenyebb ipar 40%-ot tett hozzá a termelésnövekedéséhez (15-szörös inflációval számolva).

Míg tehát a jövedelem szektorok közötti százalékos megoszlása nem változott egy generáció alatt (III. 45. táblázat), addig nominálértéken az egyes szektorokban dolgozók fejenkénti átlagtermelésének értéke 16–20-szorosára nőtt – értve ezalatt az iparban a megtermelt és nem pedig a bérként kifizetett jövedelmet (azaz nem a munkások keresetét), a tercierben pedig az immateriális értéket. Ennél persze jóval nagyobb volt a szektorok összes termelési értékének növekedése, mely az infláció nagyságát is meghaladhatta (ipar: 27×),¹⁹⁴ a foglalkoztatottak számának növekedése (a lakosság 4 millióról 7 millióra emelkedett) azonban csökkentette a fajlagos növekedést, mely így alig haladta meg az infláció értékét. A népesség növekedése 75%-os volt, míg az agrárszektor és az ipar 70%-os, a tercier viszont elenyésző jövedelemnövekedést produkált. (A foglalkoztatottak számának növekedése közel 100% volt.) *Mivel a világgazdasági válság vége felé (1934) Bulgáriában a fajlagos jövedelem és termelési adatok lényegében nem múlták felül az 1910-est, így az irányított gazdaság bevezetéséig a gazdaság növekedése teljes egészében a népességnövekedésen alapult, társadalom- és gazdaság szerkezeti változás nem játszódott le.*

1911-ben az egy főre jutó átlagjövedelem 60 dollár volt (adók után 52), míg a létminimum 50 USA-dollárt ért el, ami azt jelenti, széles tömegek éltek a szegénység peremén egyensúlyozva. Említettük, hogy a népességnövekedés jelentős része foglalkozási átrétegződés nélkül a telített mezőgazdaságban csapódott le, emiatt a pauperizálódás veszélye nem volt negligálható (lásd korábban a III. 17. táblázatot). Kérdés, hogy az 1930-as évekre a helyzet hogyan módosult. Az előző fejezetben bemutatott jellegzetes foglalkozások kereseteinek¹⁹⁵ összevetése is azt mutatja (III. 26–III. 28. táblázat), hogy nominálértéken a parasztság és a munkásság jövedelemnövekedése meghaladta az elitét, a különbség közöttük csökkent, a többi társadalmi réteghez képest viszont nem. Ha a társadalmi presztízs és foglalkozásszerkezet helyett az egyes jövedelmi kategóriába tartozó keresők arányát vizsgáljuk,¹⁹⁶ akkor is azt mondhatjuk, hogy az eloszlás a III. 11. ábra tanulsága szerint 25 év alatt kiegyenlítettebbé vált (bár a kategóriák párhuzamosítása 1910 és 1934 esetében nem zökkenőmentes). Ezt a felzárkózási folyamatot hátráltatta a világgazdasági válság, mely a városlakók és vidékiek közötti különbségek csökkenését lassította le (lásd korábban).

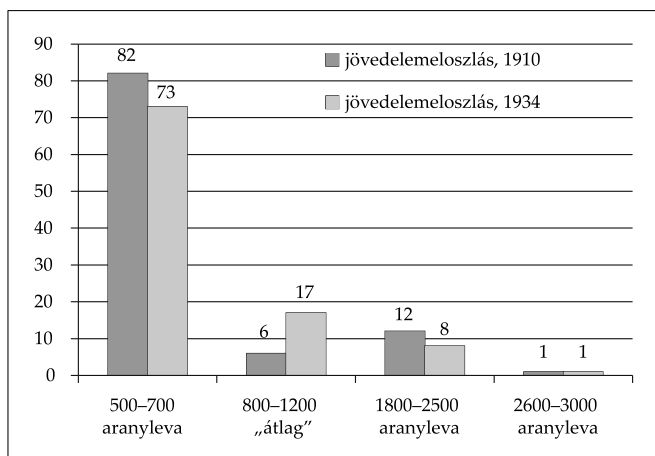
194 1 leva (1910-es áron) 1939-re ért folyó áron 27 levát, 1934-ben ez még csak 15 leva volt.

195 Nem keverendő össze a szektorális jövedelemmel, melybe például a tőkés hasznát gyarapító megtermelt érték is beletartozik, nem csak a munkavállalók fizetése/ másrészt kevésbé differenciált, mint a III. 26–III. 28. táblázat adatai.

196 A III. 11. ábra nem egyének szintjén, hanem a teljes minta alapján mutatja be a jövedelemből való részesedést. A III. 26–III. 28. táblázat ezzel szemben nem tartalmazza az adott kategóriákba esők számát-arányát, csak a jövedelem legnagyobb jövedelmi szinthez képest mért értékét.

III. 11. ábra.

A jövedelem eloszlásának változása az egyes fizetési kategóriák szerint, 1910 és 1934 (százalék és aranyleva)

1910-es árakon a III. 26–28. és a III. 44. táblázatban szereplő társadalmi kategóriák párhuzamosítása és az árfolyam átszámítása után. Vö. III. 17. táblázat. A különbségek oka, hogy ott foglalkozás szerinti csoportképzés történt.

1934-re a továbbra is alacsony jövedelmet mutató (noha részesedésében csökkenő) módusz és az „átlagbér” ugyan nem közeledett egymáshoz, de az 500–700 (arany)leva körül keresők aránya kissé csökkent – viszont létszámuk a népességnövekedés miatt sajnos nem. Némi növekedést az átlaghoz hasonló jövedelemmel rendelkezők aránya mutatott.

Összevetve a jövedelmet a megélhetés költségeinek változásával, az 1930-as évek előtt a helyzet még kedvezőtlenebb volt: egy munkás házaspár 1922–1928 között még csak a megélhetési költségek 66%-át tudta fedezni fizetéséből, 1934-re már 90%-át (lásd később a III. 97. táblázatot). A munkásság jövedelme reálértéken 14%-kal nőtt 1934-re. Az 1939-re elszabaduló infláció azonban rontott a helyzeten. A parasztságot tekintve pedig (a 10 ha alatti birtokosok esetében) a jövedelem reálértéken kevésbé nőtt, mint a munkásoké.

III. 4. 3. A költségvetés kiadásai és az államadósság

Az adók összetételének változása és a költségvetés növekedése alapján lehetséges periodizálni a bolgár gazdaság fejlődésének szakaszait. 1879–1887 között a primitív gazdálkodás jellemezte a bolgár államot, sok nemzetközi korlátozással, alacsony jövedelemmel (a kis terület miatt is), gyenge iparral, rossz szerkezetű mezőgazdasággal, költségvetéssel és adóstruktúrával. 1887–1896-ra a nekilendülés (take off) jellemző, átmeneti vonásokkal, amit válság akaszt meg. A nagy mezőgazdasági és hitelválság után, 1900–1909/1912 között javult az adószerkezet

(a közvetett adók előtérbe kerülése a fogyasztás növekedésére utal), megugrott a költségvetés, megszűntek a korlátozások, nőtt az egy főre jutó bevétel, így az adóösszeg is, ugyanakkor nőtték a hitelfelvételek is. A költségvetés szerkezete javult, az oktatás és egészségügy részesedése nőtt, a hadseregé csökkent. Ezt a fejlődést szakította meg az 1912–1920-as szakasz, amit a hadigazdaság jellemezett. 1920–1924 között a rekonstrukció, 1924–1929 között az újabb nekilendülés, 1929–1935 között a megtorpanás, 1936 után pedig a központosított gazdaságirányítással a kilábalás periódusa következett be, ami ugyanúgy egy hadigazdaságba való átmenetet eredményezett, mint a korábbi fellendülés 1909–1912 között.

A bolgár állam költségvetése gyorsan nőtt: 1887-ben folyó áron 48–50 millió leva volt a költségvetés összege, 1900-ban 110 millió, 1911-ben 203 millió – azaz bő 10 évente megduplázódott. Ezt követően a növekedés lelassult, 1931-ben a költségvetés 250 millió leva volt, 1939-ben pedig 375 millió leva. (Az utóbbi két év a háború előtti, inflációval nem terhelt áron számolva, azaz az 1939-es költségvetést 27-tel el kell osztani, hogy a nominálérték helyett az itt közölt reálértéket kapjuk.)¹⁹⁷ Míg azonban 1887–1910 között az egy főre jutó költségvetési bevétel megduplázódott, 1911 és 1939 között már nem találunk jelentős különbségeket (50 leva/fő), azaz a fajlagos adóterhek nem nőtték tovább, a költségvetés növekedésének forrása (az infláció mellett) a népességnövekedés volt. Az obstinák költségvetése 1887-ben 14 millió (az állami költségvetéshez képest 30%), 1900-ban 26 millió (20%) leva volt. Ez 1911-re falun 26,5 millió levára (9 leva/fő), a városokban 45 millió levára (45 leva/fő) nőtt (a költségvetés 30%-a), miután az egyenes adók 10%-át az állam átirányította. A közösségi bevételek 1931-ben újfent 70 millió levát értek el (30% alatt) volt, majd arányuk a költségvetéshez képest 20% alá esett.¹⁹⁸

1910-ben a bolgár állami bevételekből 45 millió leva (25%) közvetlen, 58 millió leva közvetett adókból (33%) származott: a modernizálódásra utal, hogy az indirekt adók részesedése meghaladta a direkt adókét. A kiadásokból 1910-ben az állami fizetések 40 millió levával (22%), a hadügyminisztériumi költségek szintén 40 millió levával (ennek több mint negyedét a tisztek békkerete tette ki), a kereskedelem és földművelésügy 9,3 millió levával részesedtek (5,5%), a vasút 15 milliót kapott (9%). A pénzügyminisztérium 8,6 millió levát (5%) vitt el.¹⁹⁹

1888-hoz képest az állami alkalmazottak bértömege megötszöröződött, ennek részesedése a költségvetésből 13%-ról 24%-ra nőtt, a hadügy költségei pedig a 16 millió levás növekedés ellenére arányaiban csökkentek. 1879-ben még a kiadások 41%-át fordították hadügyi kiadásokra, 1887-ben 33%-át, 1897–1911 között „csak” 22%-át. Ez volt a két legjelentősebb tétel, még az államadósság törlesztését is meghaladta, mely 1897-ben 20%-ot ért el. Az állami hivatalnokok fizetése később még nagyobb terhet jelentett: 1928–1935 között a rendes állami bevételek 35–44%-át emésztette fel. A bürokrácia túlméretezettségét mi sem bizonyítja jobban, hogy az állami bevételekhez közvetlenül csak 8%-kal járult hozzá (adó), de a kiadások 25–

197 *Daszkalov, R.*: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. I. 377. Tehát 1933–1939 között a bolgár valuta értéke újra feleződött. *Strausz, A.*: Grossbulgarien i. m. 270.

198 A háború után az önkormányzati költségvetés 1929-re 570 millió levára nőtt, 1931-re 1 milliárd leva volt, 1935-ben már 1,6 milliárd leva (inflationált leva: 27-tel osztva 60 millió háború előtti aranyleva).

199 *Isztorija na Balgarite v dokumenti* i. m. Tom. I. 508.

35%-át vitte el (ideértve a pedagógusokat és tiszteket is).²⁰⁰ Az 1934-es puccs után a hivatalnokok száma 4000-rel ugyan csökkent, de létszámuk 1936-ra ismét helyreállt. Ekkorra a hadügyi kiadások már a második helyre szorultak 12–20%-os részesedésükkel (1929, illetve 1924); a hadügy részesedése a büdzséből csak 1936 után kezdett újra növekedni (29%) a hadigazdaságra történő átállás során. A közművelődésre fordított összeg is meghatszorosozódott 1888–1910 között, részesedése mégis csak duplájára nőtt (13%). Fontos szerepet játszott ebben a tanárok fizetése, melyet az állam átvállalt a közösségektől, az oktatásra fordított összeg ezért növekedett ilyen mértékben (s nem valami kultúroffenzíva eredményeként). A tanárok fizetése a költségvetés 11–14%-át jelentette 1930 előtt, 10%-át 1939-ben: a harmadik helyen álltak a művelődési kiadások.²⁰¹ Az egészségügy viszont csak 2–4%-kal részesedett a költségvetési kiadásokból 1910 előtt (ennek eredményeit láttuk is a tuberkulózis, higiénias viszonyok és az alultápláltság kapcsán). A törököktől megörökölt problémák is jelentős tételt tettek ki: a Rusze–Várna-vasútvonal bolgár felségterületre kerülése egyben a kötelezettségek átvállalását is jelentette (3,5 millió frank/év).²⁰²

Az obstinák belső adóssága nagy volt: a falvakra ugyan csak átlagosan 1,5 leva/fő jutott (hiszen ott kevesebb infrastrukturális beruházást eszközöltek), de a városokban már 105 leva/fő, Szófiában pedig 507 leva esett egy főre (itt 50 millió leva, a többi városban 35 millió leva, míg a falvakban összesen 5 millió leva volt a belső államadósság). Ez jócskán meghaladta az egy főre jutó városi közösségi bevételek értékét. A városi és falusi életszínvonal előző fejezetben kifejtett különbségének részben ez volt az ára. (Ugyanakkor a falusi lakosság eladósodottsága pedig magánszemélyként volt igen jelentős a bankok felé, ez az érem másik oldala – lásd később.) Így az obstinák kiadásai közül kiemelkedett az adósságtörlesztés, mely falvakban a költségvetés 10, városokban a 25%-át tette ki, az oktatási költségek (32 és 19%), a személyi kiadások (46 és 30%), míg az infrastruktúra fenntartására csak 4 és 6% jutott.

A büdzsé fent említett növekedése bár impozánsnak tekinthető, de figyelembe kell venni, hogy a költségvetési bevétel növekedése egyben a kiadások növekedését is maga után vonta, sőt a valóságban azzal alig tartott lépést. Létezett ugyanis egy „nem hivatalos” költségvetés, melynek számai ellenőrizhetetlenek voltak, s köszönőviszonyban sem voltak a ténylegesen megadott értékekkel. Kezdetben, a miniszterek kérésére ugyanis a szobranje többször beleegyezett a költségvetés évközi módosításába, oly módon, hogy az hivatalosan nem jelent meg a számokban. A hadügyminisztérium szükségleteit 100 bekezdésben részletezték, jóllehet egyes tételek nyilvánvalóan nem szolgáltak katonai célokat, míg például az igazságszolgáltatásról csak 27 költségvetési sor rendelkezett. A költségvetési sorok között sehol nem szerepelt a kölcsönök összege, illetve törlesztésük,²⁰³ holott a 19. század végére a költségvetést már csak hitelekkel lehetett egyensúlyba hozni (vö. III. 38. táblázat).

200 *Daszkalov, R.*: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. I. 389–390.

201 *Nedkov, B.*: Razvitie na balgarszkata i. m. 33., 42.

202 *Petrov, M.–Sztobjanov, I.*: Politikata na parvoto balgarszko pravitelstvo i. m. 36.

203 *Danailov, G.*: Nasata finanszova politika. Szpiszanie na Balgarszkoto Ikonomiczeszko Druzsesztvo, 1. (1896) Nr. 5. 313–338., Nr. 6. 377–406.

III. 46. táblázat.

A bolgár költségvetés kiadási oldala, 1887–1910 (millió leva)

Kiadás	1888	1910***	1910/1888	Egy főre leva, 1888	Egy főre leva, 1910	1888 (%)	1910 (%)
Központi állami végrehajtó	7,90	41,50	5,25	2,47	10,38	12,95	24,13
Külföld	1,48	6,30	4,26	0,46	1,58	2,43	3,66
Telegráf- és postaszolgálat	2,63	6,00	2,28	0,82	1,50	4,31	3,49
Belügyi	7,90	9,65	1,22	2,47	2,41	12,95	5,61
Pénzügyi	5,70	8,60	1,51	1,78	2,15	9,34	5,00
Építésügyi	5,10	8,70	1,71	1,59	2,18	8,36	5,06
Igazságszolgáltatás	3,90	5,50	1,41	1,22	1,38	6,39	3,20
Hadügyi	23,20	39,70	1,71	7,25	9,93	38,03	23,08
Művelődés*	3,70	21,70	5,86	1,16	5,43	6,07	12,62
Kereskedelem, földművelés		9,20			2,30		5,35
Vasút		15,20			3,80		8,84
Állami kiadás	61,00	172,00	2,82	19,06	43,00	100,00	100,00
Költségvetés egyenlege**	15,00	-25,00****		4,91	-5,79	25,00	-13,00****
Kereskedelem egyenlege**	-8,00	-15,00****		-2,54	-3,41		

* 1904 után a tanárok fizetése az obstináktól a központi költségvetéshez került, részben ez a növekedés oka; ** 5 éves átlagok; *** 1897–1904 között nem volt jelentős változás; **** 1910 helyett 1911-es adatok.

Isztorija na Balgarite v dokumenti i. m. Tom. I. 508. alapján saját szerkesztés.

Míg a kumulatív államadósság 1887-ben mindössze 26 millió frankot tett ki (igaz, ez 50%-a volt az éves költségvetésnek), azaz fejenként 9 levát jelentett,²⁰⁴ 1900-ban 205 milliót, az éves költségvetés dupláját, fejenként 50 levát ért el. 1911-re a fent említett problémák miatt az államadósság (és a felvett hitelek értéke) közel 700 millió levára halmozódott, ami az éves költségvetés több mint négyszerese volt, miközben például Németországban az államadósság még csak a költségvetés 80%-át érte el 1913-ban.²⁰⁵ A fejenkénti tartozás 150 levára nőtt 1911-re, ami egy átlagos munkás éves jövedelmének 25%-a volt (ez a mai egy főre eső magyar államadóssághoz képest még mindig nem sok) (III. 38. táblázat).

Másképpen, a 700 milliós államadósság azt jelenti, hogy az 1878–1911 között eltelt 33 év összesen 3,5 milliárd levás kiadásainak 25%-a a bevételekből nem volt fedezhető! Hasonló volt a helyzet az obstináknál: itt a kiadás 880 millió leva volt, amely

204 Mittelmann N.: Bulgária valutaviszonyai és bankjai. In: Bulgária és Törökország i. m. 87.

205 Todorova, Cv.: Diplomaticeszka isztorija na vansnite zaemi na Balgarija 1888–1912. Szófia, 1971. 467–468. Más adatok szerint 1912-re ez 633 millió frankra emelkedett, ami „csak” háromszorosa volt az ekkor már 200 milliót megközelítő éves büdzsének. De a költségvetés értéke akkor sem az adóbevételek növekedése miatt nőtt meg 200 millióra, hanem az újabb hitelfelvételnek köszönhetően (az ország készült a Balkán-háborúkra), így a vonatkoztatási szám is hamis.

a bevételt 166 millió levával túllépte. Ezekből a hitelekből ténylegesen csak 175 milliót fordítottak a vasutakra (25%, noha elvileg ennél többet kaptak erre), amely ráadásul nem is (csak) bolgár érdekeket szolgált. A bolgárok a kölcsönök 40%-át az államháztartási hiány fedezésére és fegyverkezésre költötték. Így nem csoda, hogy az 1897–1900-as válság, illetve a nemzetközi bankokkal való szembeszegülés eredményeképpen az állam 1901-re kimerült.

Részben a belső források elégtelenségének, részben a vasútkérdésnek, részben az agrárválságnak köszönhetően Bulgáriában, Görögországhoz hasonlóan, 1897–1901 között pénzügyi krízis állt elő, amibe több kormány is belebukott.²⁰⁶ A válságból csak az 1902-es 105 millió frank értékű orosz kölcsön húzta ki Bulgáriát. A bolgár költségvetés egyensúlyba kerülése ettől kezdve a kölcsönöktől függött (mivel a korábbiakat is törleszteni kellett), és immár tételesen megjelentek a büdzsé soraiban. A kölcsön felvételekor „éppen” ruszofil kormány volt hatalmon Sztojan Danev vezetésével, s a kölcsön feltétele egy románellenes orosz–bolgár katonai konvenció megkötése mellett a macedóniai agitáció leállítására volt. A bolgár kormányok rendszerint azzal a dilemmával néztek szembe, hogy ha pénzre van szükségük (például a nemzeti célok megvalósításához), akkor azt éppen nemzeti céljaik feladása-korlátozása árán kapják meg, miközben az ország elköteleződése a mozgástér szűküléséhez vezet.

A hitelfelvétel tehát a külpolitikai elköteleződés (szövetségi rendszerbe való betagozódás) így az önkorlátozás veszélyét hordozta magában a századfordulón. Ezt Bulgária igyekezett elkerülni: az 1884–1914 között felvett 9 kölcsönből 1-1-et folyósított London, Pétervár és Berlin, 3–3-at pedig Párizs és Bécs. A hitelpiacon 1902–1907 között francia dominancia jellemezte az országot, ez 1907–1912 között osztrák-angol hegemoniára váltott át.²⁰⁷ A tartós külpolitikai elköteleződés elkerülése viszont belpolitikai válságokat generált, s a kiszámíthatatlan politika a pártok feldarabolódásához, az ideológiák inflálódásához, elértéktelenedéséhez vezetett. Mindezek ellenére a nagyhatalmak pénzügyi felügyeletét, így az állami monopóliumok és a kereskedelem kontrollját sikerült elkerülni, így az ország szerencsésebbnek mondhatta magát, mint Törökország vagy Görögország.

A külpolitikai következményeken túl a hitelek gazdasági következményei sem voltak elhanyagolhatók. Bulgária – az 1889-es hitelt és az 1909-es orosz kölcsönt leszámítva, mely az orosz–bolgár közeledés mellett a szerb–bolgár viszonyra is jó hatással volt – igen kedvezőtlen feltételek között vett fel kölcsönöket. Tipikus példa erre Sztambolov 1892-es 142 millió levás kölcsöne, melyből végül is az osztrák Lenderbank 81–100 milliót folyósított, miközben Bulgária 330 milliót volt köteles visszafizetni a hitelkamat és a különböző folyósítási manipulációk miatt.²⁰⁸

A századfordulótól a konszolidációs hitelek feltétele az állami jövedelmek részleges lefoglalása volt. Az 1899-es agrárválság, majd a vasúti hitelek lejárta, a Grekov-kormány bukása például először arra kényszerítette a bolgár kormányzatot, hogy állami adót vessen ki a dohányra, majd a hitelt nyújtó Paribas Bank kezére adja dohányjövedelmeit a hitel fedezeteként – a parasztság tiltakozása ellenére. Ehhez

206 A politikai krízisről a *III. 1. fejezetben*, a gazdasági vonatkozásokról a *III. 5. fejezetben* szólunk.

207 *Berend T. I.–Ránki Gy.*: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése i. m. 606–607.

208 *Todorov, Cv.*: Diplomaticseszka isztorija i. m. 140–146.

persze az akkori, osztrákrbarát kormányt félre kellett állítani. Az 1901-es választások során viszont először az ország történetében, de végereményben nem meglepő módon 21 parasztpárti és 8 szocialista-marxista képviselő is bekerült a szobranjéba, amely kétszer is visszautasította a hitelt, félve attól, hogy az ország Görögország sorsára jut, mire Ferdinánd feloszlatta ezt az országgyűlést is. A külföldi pénzügyi nyomásgyakorlásra jó példa, hogy a francia Paribas ügyvivője rendszeresen beleszólt a bolgár pénzügyekbe, ráadásul hétszer annyi volt a havi fizetése, mint egy bolgár miniszternek, de még a francia követnél is két és félszer többet tett zsebre (nyilvánvaló, hogy ezt politikai és gazdasági befolyásának megszilárdítására használta).²⁰⁹

Az 1903–1908 között hatalmon lévő második sztambolovista rezsim (Racso Petrov) feladata volt a pénzügyi stabilitás megteremtése. A nekilendülést jelzi, hogy 1906-ban a földművelés jövedelme 500 millió, 1911-ben legkevesebb 670–700 millió leva volt, a támogatott gyáriparé 50-ról 120 millió levára nőtt, a kereskedelem értéke 200-ról 400 millió levára, azaz a többi ágazat gyorsabban növekedett, mint a mezőgazdasági termelés vagy a lélekszám.²¹⁰ De ennek ára az 1904-es 330 milliós hitelfelvétel volt.

Kiril Popov még 1911-ben felmérte a bolgár állam tartozásait (*darzsavni dalgove*): az állami és községi igényeket figyelembe véve Bulgária 720 millió leva hitelt vett fel reálértéken, amiből 560 milliót fordított a korábbi államadósság rendezésére (tehát nem modernizációs célokra), de Leonidov szerint 1912-ben még mindig 600 millióval tartozott.²¹¹ (A felvett, illetve kézhez kapott hitel értéke és az aktuális államadósság – a hitelkamatok miatt – nem azonos fogalmak, az adósság mértékét a törlesztési képesség is befolyásolta.) Berend és Ránki véleményét módosítva, nemcsak a hitelfelvétel összege vagy felhasználása volt a problémás,²¹² aggasztóbb volt, hogy Bulgária a fiskális szempontból instabil országok közé soroltatott a nemzetközi hitelpiacon, ezért eleve kedvezőtlen kamatokra kapott hitelt (talán éppen politikai instabilitása miatt, melyet viszont a pénzhiány és az ezzel szorosan összefonódó macedón-kérdés indukált).²¹³ Míg Eichengreen szerint ennek a besorolásnak az volt az oka, hogy a nemzetközi pénzügyi rendszer céljai és a balkáni államok berendezkedése, (kül)politikája között alapvető ellentét volt, addig Flandreau és szerzőtársai nem láttak ilyen problémát – igaz, vizsgálatuk szerint minél demokratikusabb volt egy politikai berendezkedés, annál nagyobb eséllyel kapott hitelt.²¹⁴

1887-ben a bolgár államadósság törlesztése még csak a költségvetés 4,5%-a volt, 1900-ban már a büdzsé 22%-át tette ki, 1912-ben pedig elérte az évi 40 milliót (25%).²¹⁵ Gondoljuk el, hogy évi 5%-os kamatot számolva csak a hitelek kamattörlesztése évente 30 millió leva többletkiadást tett ki, ez fejenként 8 leva volt: ez az egy főre jutó költségvetés (45–50 leva) ötöde. Világos, hogy így az alaptőke törlesztésére alig maradt erőforrás, hiszen az egy főre jutó adósságtörlesztés értéke kons-

209 *Daszkalov, R.*: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. I. 396.

210 *Vacs kov, D.*: Balgarszkata ikonomika i. m. 181.

211 *Leonidov, A.*: Csuzsdite kreditori i Balgarija szled parvata szvetovna vojna. Isztoricseszki Pregled, 1969/4. 18.

212 *Todorova, Cv.*: Diplomaticseszka isztorija i. m. 467–468.

213 *Tooze, A.–Ivanov, M.*: Disciplining the ‘Black Sheep of the Balkans’: financial supervision and sovereignty in Bulgaria 1902–1938. *The Economic History Review*, 64 2011/1. 31.

214 Lásd fentebb az orosz kölcsön „árát”. A kifejtett nézeteket illetően lásd: *Flandreau, M.–Zumer, F.*: *The Making of Global Finance 1880–1913*. Paris, 2004.

215 *Leonidov, A.*: Csuzsdite kreditori i. m. 17.

tans 20–25%-os költségvetési részesedés esetén 9–11 leva volt. Hitelfelvétel vagy a törlesztés költségvetésből való részesedésének növelése nélkül a 30 milliós kamaton túl tehát évi 10 millió leva alaptőkéet tudott volna a bolgár állam visszafizetni. Ez egy igen szigorú gazdaságpolitikát feltételezve is 2 generáció, több mint 60 év – amely kumulálódó lemaradást jelent a világ vezető térségeihez képest, hiszen ezt az évi 40–45 millió levát nem fejlesztésre fordítják. (1897-ben a felvett hitelek összege 200 millió frank körüli összeget tett ki, s adósságtörlesztésre fejenként 5 leva, azaz évi 20 millió jutott. 5%-os kamattal számolva az alaptőke törlesztése szintén évi 10 millió leva, ami viszont azt jelenti, hogy 20 év alatt törleszthető lett volna az alapösszeg – ha nem járt volna le éppen akkor egyszerre több hitel visszafizetésének határideje, mely újabb hitelfelvételt tett szükségessé.)

Az adósságtörlesztési kényszer egyik velejárója volt, hogy Bulgáriában 1879–1911 között az egy lakosra jutó *adóteher* 14 leváról 34 levára emelkedett, azaz 2,5-szeresére nőtt, s az összes adó értéke ugyanebben a periódusban megötszöröződött.²¹⁶ Míg az egy főre jutó közvetlen adók értéke 9 leva maradt a 25 év alatt, addig 1879–1911 között a közvetett adók egy főre eső értéke 2,3 leváról 19,1 levára emelkedett. (A közvetett adók és állami monopóliumok bevétele 1887–1911 között 9 millióról 83 millióra nőtt.)²¹⁷

A modernizáció árát végső soron a hitelfelvétellel ugyanúgy a társadalomra hárították, mint az adóztatással (a hitel előnye az volt, hogy gyorsan felhasználható volt, míg a lakosság adóztatásával ugyanez az összeg lassabban teremthető elő), a politikai elitet viszont felelősség terheli a kölcsönök helytelen felhasználása miatt. Milyen következményei voltak mindennek akár makrogazdasági szempontból (a nyers számok tükrében), akár a gazdaság- és társadalompolitika útjait illetően? Miközben az egy főre jutó adóbevételek megduplázódtak, addig az egy főre jutó mezőgazdasági bevétel nem nőtt (150 leva körül). Az adók növekedéséért a közvetett adók voltak a felelősek. Amennyiben tehát a parasztság növelte fogyasztását, terhei is nőttek a közvetett adók növekedése miatt. Ha nem növelte fogyasztását, úgy a közvetlen adók stagnáló értéke miatt nem nőttek terhei. Ez viszont a nemzetgazdaság számára azért volt hátrányos, mert a lakosság 80%-ától így többletbevétel a hiteltörlesztéshez nem folyhatott be. Eképpen a fogyasztásnövekedés a városi rétegekre hárult, így a tehernövekedés is. E réteg viszont szűk volt ahhoz, hogy összességében ne termeljen annyit, mely az adósságcsapdából kiutat jelentett volna, közvetlen adókkal történő túlterhelése viszont magát a termelést, és így a jövedelmét és fogyasztását is csökkentette volna. Egy kapitalista gazdaság működése szempontjából kedvezőbb, ha a fogyasztást ösztönzik és azt adóztatják meg, mint ha a termelés adóztatása lenne a fő bevételi forrás. Csakhogy az ország lakosságának 80%-a szinte nem fogyasztott semmit, amit ne maga termelt volna meg. A parasztság fogyasztási szokásainak megváltoztatása, a fogyasztás ösztönzése viszont ezen önellátó réteg elszegényedését eredményezi termelésnövekedés híján (márpedig fajlagos termelésnövekedés sem Bulgáriában, sem Szerbiában nem zajlott le). Ezért hiba, hogy a hiteleket nem termelő beruházásokra költötték, hiszen a törlesztéshez vagy fogyasztás-, vagy termelésnövekedés kell.

216 Popov, K.: Sztopanszka Balgarija i. m. 423.

217 Leonidov, A.: Csuzsdite kreditori i. m. 17.

Az utóbbi híján viszont a fogyasztás növelése is csak külső forrásokból (eladósdás), vagy extenzív módon – népességnövekedés – történhet. Mivel enni és ruházkodni a mindenkinek kell – és a bolgár állam körülbelül ennyit tudott biztosítani saját gazdaságából –, ezért a népesség növekedése maga is növeli a termelést és a fogyasztást, de csak addig, amíg az egy főre eső jövedelemértékek nem kezdenek esni. Ez egy igen ingatag, korlátos növekedési pályát jelent – a termelés modernizációja nélkül ugyanis a terület eltartóképessége nem nő, a termelés modernizációjához pedig nemcsak összességében kell jövedelemnövekedés, hanem egy főre vetítve is, ezt viszont éppen maga a népességnövekedés hátráltatja. A bolgár népességpolitikának éppen ez, az extenzivitás korlátossága volt a hátulütője. Egy túlnépesedő agrárország képes önellátásra és elkerülni a hitelfelvételt (versenyképessége rovására alacsony életszínvonalat biztosítva), de nem képes kikerülni az adósságspirálból, ha már belekerült, és a hiteleket nem termelő beruházásra fordította (iniciális infrastrukturális beruházások is okozhatnak kárt, mert ha nincs termelés, nincs mit szállítani, akkor a vasút kihasználatlan marad). Ehhez egy termelékenyebb szektor és egy nagyobb fogyasztással rendelkező réteg kialakítása volt szükséges. Az ipar problémája éppen az volt, hogy piaci körülmények között a mezőgazdasággal ellentétben exportra képtelen volt és támogatások nélkül a hazai piacokat sem tudta megtartani. Ehhez viszont tőke kellett volna, amely viszont nem jöhetett a kereskedelemből, mert az sokáig deficités volt és nem szolgáltatta a mezőgazdaság sem (mint az Oszmán Birodalomban), mert az túlnépesedéssel küzdött és elmaradt a modernizációja. Egyszerre fizetni az iparosítás és a hiteltörlesztés költségeit viszont sokkal nehezebb, mint ha a hitelt eleve iparosításra vagy mezőgazdasági modernizációra veszik fel. A bolgár iparosítás tulajdonképpen kényszerű szükséggé vált, nem belső fejlődés eredménye.

Összevetve a szomszédaival, bár arányaiban Bulgária növelte leginkább a bevételeit 1898–1912 között (+ 80%), sajnos az egy főre eső adósságállomány is itt nőtt, a legjobban arányaiban (250%-kal). Az összes adósságállomány Szerbiában megnyolcszorozódott, Romániában meghatszorosodott, miközben Bulgáriában hétszeresére nőtt 15 év alatt (a népességnövekedésnek köszönhetően az egy főre eső érték növekedése nem volt ekkora). Bár Bulgáriában az egy főre jutó adósságállomány még mindig kisebb volt 1912-ben (170 leva), mint Szerbiában és Romániában (200 leva felett), jelzésértékű, hogy az utóbbiakban a költségvetés fajlagos növekedése meghaladta az egy főre jutó adósságállomány növekedését, míg Bulgáriában nem. Nem meglepő ezek után, hogy *Romániában a fajlagos költségvetés és adósságállomány aránya 1:5-ről 1:3-ra javult a vizsgált periódusban, míg Bulgáriáé 1:2-ről 1:4-re esett* (akár csak Oroszországé), ami nagyban befolyásolta a törlesztési lehetőségeket is. A bolgár gazdaságpolitikáról fent elmondottak tehát ebben az adatban tükröződnek leginkább. Az 1897-ben katasztrofális helyzetben lévő Görögország szintén stabilizálta helyzetét: az egy főre jutó adósság és költségvetési érték arányszáma 17:1-ről 5,6:1-re javult (III. 47. táblázat). Szerbiában volt a legnagyobb az államadósság (összesen 950 millió frank), viszont ott volt a legkisebb a lakossági teher a balkáni régióban.²¹⁸ Ugyanakkor a balkáni helyzet nem volt különleges, a nagyhatalmak esetében sem volt jobb a helyzet: Franciaország, Anglia, Olaszország szintén költségvetésük több

218 Németh J.: Szerbia egyetemes leírása. Bp., 1919. 475.

III. 47. táblázat.

A balkáni államok és Oroszország összehasonlítása az egy főre eső államadósságot és növekedésének ütemét illetően, 1898 és 1910 (frank)

Államok	Egy főre jutó államadósság (1898)	Egy főre jutó költségvetési bevétel/kiadás	Egy főre jutó államadósság (1910)	Egy főre jutó költségvetési bevétel/kiadás	A fajlagos adósság növekedése (%)	A költségvetési bevétel növekedése (%)	Fajlagos államadósság/költségvetés (1898)	Fajlagos államadósság/költségvetés (1910)
Oroszország	142	57	211	60	50	3	2,5	3,5
Románia	193	37	210	65	10	66	5,2	3,2
Bulgária	51*	25	170	44	250	80	2	3,8
Görögország	300	17	330	53	10	300	17	5,6
Szerbia	177	27	233	40	33	50	6,5	5,8

* 1887-ben még csak 9 leva/fő.

Saját számítás Szende, Pounds és Daszkalov adatai alapján.

III. 48. táblázat.

Az államadósság törlesztése az adókból befolyt költségvetés arányában, 1897

Kategória	Bulgária	Görögország	Románia	Szerbia	Magyarország
Törlesztőrészlet (millió frank)	5,5	9 (22)	13,6	7,5	15
Adókból befolyt költségvetés %-ában	20–25	25 (40)	30	25	25

mint negyedét adósságállományuk törlesztésére fordították (csak hogy ott magasabb volt a vásárlóerő) (III. 48. táblázat). Így érdekeltek voltak abban, hogy adósaik rendszeresen és pontosan fizessenek, ha nem akarták a problémát saját állampolgáraikra hárítani. 1910-re a körbetartozások miatt a világgazdasági rendszer egyre komplikáltabbá vált, az országok kölcsönösen egymástól függetek, ami feszült diplomáciai helyzetet eredményezett (miként 1873–1878-ban is).²¹⁹

A Bulgária esetében leírtak az általános európai gyakorlat részei voltak. Még olyan, stabil exportszerkezettel bíró ország, mint Románia is csak hasonló feltételekkel kapott hitelt. Szerbia is, mely inkább hasonlítható Bulgáriához lehetőségeit illetően, csak azzal a feltétellel jutott hitelhez, hogy dohánymonopóliumát átadja a bécsi bankároknak. A jövedelmek elzalogosítása, vagy a névleges és tényleges hitelességek közti különbség (mint Görögország esetében) csak az első lépés volt: ext-

219 Ellenvetésként érkezik, hogy a Paribas, melynek például a bolgárok tartoztak, noha részben francia tulajdonú volt, de egyáltalán nem „nemzeti elkötelezettségű”: miért járt volna jól a törlesztéssel Franciaország? Azért, mert a bankok tőkéje mögött is betétesek (ez esetben sok francia) álltak, akik valamely országban termelő beruházásra fordíthatták a visszafizetett hitelt és ezáltal az adott ország adóbevételeit növelhették. Az angolok viszont már ekkor is máshogy álltak a kérdéshez.

III. 49. táblázat.

A hitelek fedezetül lefoglalt jövedelmek, 1929–1931
(millió inflációs leva, folyó áron)

Kölcsön éve és kamatláb	Fedezetül szolgáló jövedelem	1929	1930	1931
5%, 1902	dohányilleték	595	694	682
5%, 1904	bélyegilleték	310	390	336
4,5%, 1907	dohány- és bélyegilleték			
7%, 1926	alkohol illetéke	52	48	42
	só illetéke	275	333	329
	gyufailleték	89	105	94
7,5%, 1928	importvámok	1080	774	870
	exportvámok	55	16	5,1
	3%-os adó az exporton	4	0,5	0,1
Összesen		2542	2432	2416

Tooze, A.–Ivanov, M.: Disciplining the 'Black Sheep of the Balkans' i. m. 35.

rém esetekben a hitelezők a teljes pénzügyi felügyelet megszerezték, mint történt ez a Török Birodalomban és Kínában. Ha ez esetleg nemzeti ellenállást váltott ki, mint Egyiptomban, akkor következett az „ágyúnaszád-diplomácia”, melynek Perzsia, Marokkó és Egyiptom is áldozatául esett és protektorátusi sorba süllyedt.²²⁰

Bulgária hamarosan újabb jövedelmeket kötött le hitelekért cserébe, így 1929-ben már a költségvetés 37%-a volt elzálogosítva, 1931-re pedig ez 45%-ra nőtt (III. 49. táblázat).²²¹ 1926-ra a helyzet odáig fajult, hogy Bulgária az 1892-es kölcsön értékének már kétszeresét fizette vissza, az 1902-esnek és 1904-esnek szintén, az 1907-esnek pedig a felét törlesztette, de még így is másfélszeresét ki kellett fizetni. Ugyanígy az 1909-es kölcsön értékét, bár másfélszeresen visszafizette, de mégis ugyanannyit kellett még törlesztenie a kamatok miatt. Cveta Todorova adatai szerint a bolgár állam az első világháború előtt már 1300 millió levával tartozott a két Balkán-háborúnak köszönhetően, ami gyakorlatilag az éves nemzeti össztermékkel azonos nagyságrendet képviselt!

Az 1912–1913-as két Balkán-háború szinte az államcsőd szélére sodorta Bulgáriát. A franciák csak akkor adtak volna újabb hitelt, ha az ország nyíltan elkötelezi magát a francia–oros szövetség oldalán. Mivel Bulgária vonakodott ezt megtenni, végül az oroszok adtak egy 100 millió frankos személyi kölcsönt Ferdinánd cárnak, aki erre rögtön felfüggesztette a vonakodó parlament működését. A területi revíziót azonban az oroszok nem támogatták, a Monarchia viszont igen, és az új, Radoszlavov-kormány számára ez volt a fontos. Csakhogy Ausztria nem rendelkezett kellő

220 Tooze, A.–Ivanov, M.: Disciplining the 'Black Sheep of the Balkans' i. m. 32.

221 Uo. 35.

tőkeerővel a hitelfolyósításhoz, így a „német” Diskontogesellschaft azzal a feltétellel adott volna 120 millió frank hitelt, ha kezébe kerül a dohánymonopólium. Ezt azonban bolgár parasztság sérelmezte; az agrárlobbi győzött, s a németek végül az ipar felügyeletét kapták meg. A hitel elfogadtatása nem ment probléma nélkül: a szobranjében igazi balkáni (?) botrány tört ki, a miniszterelnököt fejbe vágta egy könyvvel, és a nagy zűrzavarban a titkár nem tudta összeszámolni a szavazatokat, így az is kérdéses, hogy megvolt-e a hitelfelvételhez szükséges többség, noha Radoszslavov később ezt állította. (Tisza a hírhedt zsebkendő szavazással legalább határozottságból példát mutatott.) Az antant válaszul azzal kísérletezett, eltérítendő a bolgárokat a központi hatalmaktól, hogy felvásárolja a teljes 1915-ös termést. A belpolitikai reakció érthető volt: míg korábban a miniszterelnököt vádolták azzal, hogy németbérenc, most a Sztambolijszki-féle agrárpártot támadták azzal, hogy a franciák zsebre tették őket. A bolgár politikai kultúra gyakorlatilag összeomlott.

Németország a Diskontogesellschafton keresztül 500 millió levát ígért, ha Bulgária az ő oldalán lép be a háborúba, bár a hadba lépés után sem fizette ki teljesen az összeget. Biztosítékul a vámok lefoglalását kérte (évi 28 millió leva). Ha a hitelfelvétel megvalósul, az Bulgária teljes gazdasági alávetését jelentette volna: a németek ugyanis biztosítékul, fedezetként zálogba követelték a Porto Lagoszba építendő vasútvonal koncesszióját, a perniki és bobovdoli bányák feltételek nélküli kiaknázásának jogát. Igaz, így a vasútvonal kiépítése és a bányák beígért modernizációja sem valósult meg.²²²

Az első világháborúban Csolakov szerint Bulgária a szövetségeseitől 1200 millió leva értékű hitelt vett fel, ugyanakkor Németország és a Monarchia „elfelejtett” fizetni a bolgár élelmiszer-szállításokért, így a bolgár államnak további 1500 millió leva hiánya keletkezett, melyet a világháború után nem követelhetett senkin. A neuillyi béke újabb megpróbáltatást jelentett: az adósságállomány már 2,25 milliárd aranylevára nőtt a háború utáni jóvátétel miatt, melynek részesedése az összes adósságállományból 70%-ot ért el. Ez a teljes bolgár nemzeti vagyton (tehát nem az éves GDP!) 25%-a volt!²²³ Bulgáriának ezt 37 év alatt kellett volna visszafizetnie 5%-os kamatra. A törlesztések a mindenkori költségvetés felét emésztették volna fel, ezért a Sztambolijszki-kormány egyszerűen megtagadta a kifizetéseket, amivel tárgyalásztalhoz kényszerítette a hitelezőket. A 2250 millió levát sikerült 550 millió levára mérsékelni: a megállapodás alapján évente 11 millió levát kellett volna fizetni 36 évig (+ a kamat, mely 5,5% volt), illetve a maradék 1700 milliót kamatmentesen 30 év alatt kellett volna kifizetni (az inflációerjesztéssel próbálkozó bolgár államot elriasztandó, ezt az aranyfrank árfolyamán számították). Fedezetként lefoglalták az ország vámjöveteleit (azaz megszűnt egy újabb modernizációs forrás).²²⁴ A válság miatt a törlesztés ideiglenesen szünetelt, de a franciák ragaszkodtak a részükhöz, így az adósságelengedés nem lehetett teljes körű.²²⁵

222 Parvanova, R.: Otnosenijata mezsdu Balgarija, Diskontogezezschaft i mezsdu szajuznicseszkatka komisziya (1919–1929). Isztoricseszki Pregled, 1999/1–2. 23–46.

223 Csolakov, Szt.: Politicseszki dalgove i. m. 30., 104–106., 118.

224 Palotás E.: Kelet-Európa története i. m. 439.

225 Leonidov, A.: Csuzsdite kreditori i Balgarija i. m. 36. 1929-es áron számolva Bulgária évi 390 millió levát fizetett 1926–1928 között, 1929–1931 között ez 790 millió levára nőtt (a leva inflálódott

III. 50. táblázat.

A bolgár állam eladósodottsága (%)

Mutatók/Év	1892	1911	1921	1925	1929	1933	1935	1939
Nettó adósság/GNP	9,5	32,9	213,2	76,6	62,6	53,5	56,2	19,8
Adósságtörlesztés/export	11,9	19,8	30,7	25	21	33,5	9,4	4,5
Ebből kamattörlesztés/ export	6,1	16,2	22,2	15,8	17,7	30,1	4,3	3,8

Tooze, A.–Ivanov, M.: Disciplining the 'Black Sheep of the Balkans' i. m. 37.

Az eladósodottság mérőszámai (az adósság a GNP arányában, törlesztés az export értékéhez képest stb., lásd III. 50. táblázat) az 1930-as évek közepéig nőttek, s azt követően kezdtek csak csökkenni. 1942-ben az adósságrendezés a következőképpen állt: a háború előtti kölcsönökből (!) 1942-ig kifizettek 810 millió levát, de még 300 millió hátra volt a kamatok miatt. A háború utáni kölcsönöknek éppen a felét, 130 millió levát fizették vissza. Az államadósság továbbra is 800 millió aranyfrank körül volt (1900 millió leva hitel és 1100 millió leva visszafizetett összeg). Az adósságszapsdából nem volt kiút – s a hitelezők érdeke is az volt, hogy a bolgár állam ne jelenthessen államcsődöt (a közelmúltban ezt a fegyvert alkalmazták a görögök is).

III. 5. MEZŐGAZDASÁG ÉS PARASZTSÁG

III. 5. 1. A mezőgazdaság dilemmája
és az 1897-es agrárválság

A mezőgazdasággal érdemes külön foglalkozni, mert noha termelékenysége az iparhoz képest alacsony volt, sokszor így is húzóerőt jelent(ett),²²⁶ a mezőgazdaságot érő válságok a társadalom legkevesebb 80%-át érintették, és hatása többi gazdasági szektorba is begyűrűzött. Bulgária gyakorlatilag megalapításától kezdve agrárállam volt, s mint ilyen, az egyszerű vidéki állampolgár jövedelmet általában évente egy szűkebb periódusban realizált, miközben kiadásai folyamatosak voltak. (Ez önmagában is kockázati tényező.) A parasztság által fizetett adó nem volt elhanyagolható. Az állami bevételek 60%-át adóbevételek jelentették még 1915-ben is (162 millió leva a 275 millióból), s 1897-ben az adóbevétel felét, így az állami jövedelmek 40%-át, 1911-ben pedig 35%-át a parasztság fizette be. A lakosság 80%-át kitevő parasztság a GDP 55%-át állította elő. Ez utal az agrárium alacsony termelékenységére a többi réteghez képest, amit részletesen elemeztünk az előző fejezetben.

a frankhoz képest és ez az összeg megterhelte a büdzsét, melynek reálértéke nem nőtt), majd a könnyítések után 1932–1939 között 350 milliót évente.

226 2011-ben Magyarország GDP növekedése szinte kizárólag a mezőgazdasági cikkek kereskedelméből származott.

Az is tény, hogy egy rossz év, mely 50%-os termés-csökkenést okoz, egyben (a magánszektor károsodása mellett) például 30 millió leva adókiesést is eredményez, ami megegyezik az államadósság éves kamataival 1911-ben. 1868-ban a Csernavoda–Constanța-vasútvonalon 1,6 millió hl gabonát szállítottak, 1870-ben, a száraz nyár miatt 1,2 milliót, azaz az aszály akár 25%-kal is csökkenthette az export mennyiségét.²²⁷ Noha azt vélhetnénk, hogy a kínálat csökkenése automatikusan az (export)árak emelkedéséhez vezet, ez nem mindig törvényszerű, hiszen 1878 után számítani kellett az olcsó tengerentúli gabona árleszorító hatásával is. (A törvényszerűség csak globális klimatikus hatások esetén érvényes.) Az ilyen típusú, egy lábón álló (ezen nemcsak az iparosítás hiányát értve, hanem az agrárszféra szűk termék- és exportstruktúrája okozta rugalmatlanságot is) államok voltak leginkább kitéve nemcsak az időjárás, de ebből fakadóan az olykor fizetésképtelenséget eredményező jövedelemcsökkenés következményeinek is, amely a társadalom, és makroszinten az államháztartás sebezhetőségét jelentették.

E kiszolgáltatottságra, valamint a mezőgazdasági válság továbbgyűrűzésére más szektorok felé tipikus példa az 1897–1900-as válság, mely nemcsak hitelválság volt, hanem sajnálatos módon egybeesett egy ettől független agrárválsággal is, amelynek háttérében történészek szerint egy, az El Niño hatására bekövetkező globális időjárás-változás állt (miként szerepe volt az 1876–1878-as, de az 1789–1793-as évek termés-csökkenésében is; a klimatológusok viszont cáfolják, hogy a jelenség Európára hatást gyakorolt volna).²²⁸ Mindenesetre 1897-ben a rossz időjárás miatt Bulgáriában csak 2,1 millió tonna gabona termett, az is gyenge minőségű. 1898-ban már jó minőségű gabonát arattak, 2,57 millió tonna mennyiségben, de 1899-ben újfent rossz volt a termés: mindössze 1,5 millió tonna. Ez az eddig jelentős bevételt adó exportot és részben az önellátást is veszélyeztette, hiszen 2 millió felnőttel és 2 millió gyermekkel számolva ez körülbelül 1 millió tonna élelmezési célú fogyasztást jelentett (miközben a vetőmag félmillió tonna, és a tizedet még nem is számoltuk). A búza- és rozshiány miatt sokan az állati takarmánynak szánt kukoricát használták kenyérsütéshez.²²⁹ Az állattartás számára gondot jelentett ez is, s az is, hogy 1899-ben csak 1,9 millió tonna széna és szalma termett, míg 1897-ben még 3,5 millió tonna.²³⁰ Mivel állataikat etetni nem tudták, a parasztok tömegével kényszerültek áron alul eladni őket. Egy ökör 1896-ban 75 levát ért, 1899-ben 67 levát. A bivaly 1897-ben még 98 levát ért, 1899-ben 80 levát. A ló ára az 1896-os 127 leváról esett 1900-ra 91 levára. Az áresés itt volt a legjelentősebb, hiszen a lovat fuvarozásra és nem szántásra használták a tehénnel, ökörrrel szemben, így ettől váltak meg a leghamarabb. (A kecske – hiszen az igénytelen mindenevő – ára viszont nem változott.) A rossz termésátlagok miatt sokan megtakarításukat jobb-rosszabb termelőeszközbe fektették, remélve a következő évi jobb termést: 1897–1900 között a ralo és plug jellegű

227 *Tonev, V.*: Balgarszkoto csernomorie i. m. 125.

228 *Davis, M.*: Late Victorian Holocaust: El Niño Famines and the Making of the Third World. Verso, London, 2001. *Grove, R., H.*: The Great El Niño of 1789–1793 and Its Global Consequences: Reconstructing an Extreme Climate Event in World Environmental History, *Medieval History Journal* 10. 2007/1–2. 75–98.

229 *Izlozsenie za szasztojanieto na Ruszenszkija okrug prez 1896–1897.* Rusze, 1897. 34.

230 *Topalov, V.*: Sztopanszka kriza v Balgarija prez 1897–1900 g. *Izvesztija na Insztituta za Isztorija*, 13. (1963). 50.

ekék száma 365 ezerről 436 ezerre nőtt. Sajnos a modernebb eszközök megvételéhez továbbra sem volt elég pénz. A haszkovói körzetben például csak a lakosság 20%-a nem kényszerült kölcsön felvételére, hogy éves adóját kifizethesse (ez is emlékeztetett az 1875–1876-os időszakra).²³¹ A nagyobb katasztrófa elkerülését csak az tette lehetővé, hogy még 1896-ban igen jelentős tartalékokat halmoztak fel a hombárokban.

A válság továbbgyűrűzött az élelmiszereken alapuló iparágakba is, márpedig a bolgár ipar zömét ez tette ki. 1899–1900 között a sörtermelés a kiemelkedő 5,88 millió literről 4 millió literre csökkent. Az iparba fektetett tőke is visszaesett: míg 1897-ben 3,3 millió leva volt értéke, addig 1899–1901 között összesen nem volt ennyi.²³² Ez egyben mutatja, hogy a bolgár ipar mennyire függött a mezőgazdaság teljesítményétől: mihelyst a mezőgazdasági termelésen alapuló iparágak áruhiányossá és veszteségesé váltak, elmaradtak a befektetések.

A válság, mely 1897–1899 között a gabonatermést átlag 20%-kal, a gabona-exportot 30%-kal vetette vissza, továbbgyűrűzött a kereskedelembe is: 1896–1897 folyamán a kivitel 50 millió levával csökkent (ebből a gabona 387 ezer tonna/47 millió leva kiesést könyvelhetett el – itt látható, hogy a hiány ellenére sem nőtt a gabona exportára lényegesen, 120 leva/tonna körül állt meg). Ezáltal a kereskedelmi mérleg igen deficitessé vált, hiszen a behozatal még nőtt is 7,5 millió levával (ebből 5 millió leva értékű textil, 0,7 millió leva értékű fém és 1,7 millió leva értékű gép mutatja a bolgár ipar fő szükségleteit).²³³ 1896-hoz képest 1900-ra az export összesen 54 millió levával csökkent, az import 30 millióval, azaz a mérleg csak úgy maradhatott pozitív,²³⁴ ha leállt az iparosodáshoz szükséges gépek és alapanyagok behozatala. Az egy főre eső bolgár export értéke 23-ról 19 frankra esett.

A kereskedelem leépülése (a forgalomcsökkenés) a szállítások leépülését is magával hozta. A vasút kilométerenkénti bevétele már 1897-ben 8300-ról 6800 levára esett (–20%), s mivel ekkora tiszta haszon nem volt a fuvarozáson, ez már a dolgozók bérét is érintette. A tengeri áru fuvarozás volumene összesen 400 ezer tonnával csökkent két év alatt, 1899–1900 során.²³⁵ Ez a folyamat visszahatott a helyi fuvarosokra is, hiszen ha nem volt mit és hova szállítani, fölöslegessé váltak a lovak, nem csoda, hogy ilyen alacsony áron voltak kénytelenek eladni őket.

Mivel a kereskedelmi mérleg 1897–1899 között 37 millió levás hiányt mutatott, amely pénzre a bolgár gazdaságnak égetően szüksége volt (például hivatalnokai és tartozásai kifizetése érdekében), ezért a nemzeti bank ezt aranytartalékából fedezte. Ráadásul az esedékessé vált hiteltartozások kiegyenlítése miatt (mivel kölcsönt az állam nem tudott szerezni) az aranytartalék teljesen elfogyott, így a levának immár csak ezüstoffedezete volt, ami gyengítette árfolyamát. Így viszont a lakossági megtakarítások és eladások után befolyt összeg is kevesebbet ért (igaz, a kiadások

231 Godisni raportni za zemedelcseszkite nadziratelni za 1897 godina. Szófia, 1899. 179–180.

232 *Topalov, V.*: Sztopanszka kriza v Balgarija prez 1897–1900 g. i. m. 55.

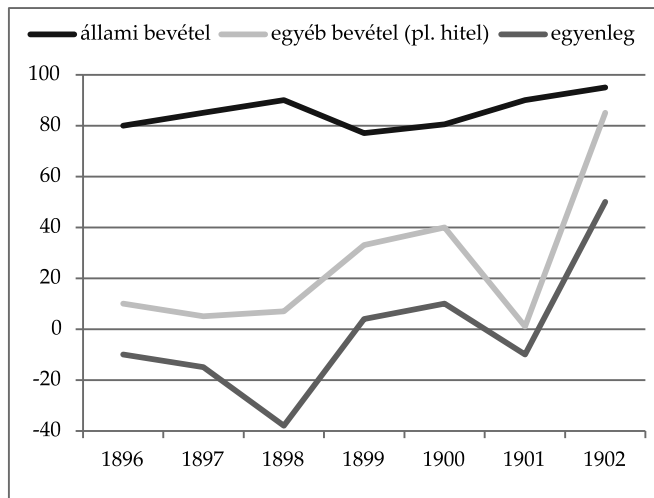
233 Uo. 57.

234 Uo. 58. Míg 1896-ban a bolgár állam 32 millió leva aktívumot mutatott kereskedelmében, egy évre rá ez 26 millió passzívumba fordult át. Ráadásul a következő évben a jobb termés miatt hiába nőtt a kivitel 7 millió levával, nőtt a behozatal is 11 millióval a textilipar alapanyagigénye miatt. 1899-ben pedig hiába csökkent a behozatal is, a passzívum még így is 7 millió leva volt. 1900-ban a behozatal további 12 millió levával csökkent, de ez elsősorban a textil és gépipport leépítését jelentette, ami károsan hatott a bolgár iparfejlődésre.

235 Uo. 58–60.

III. 12. ábra. a)

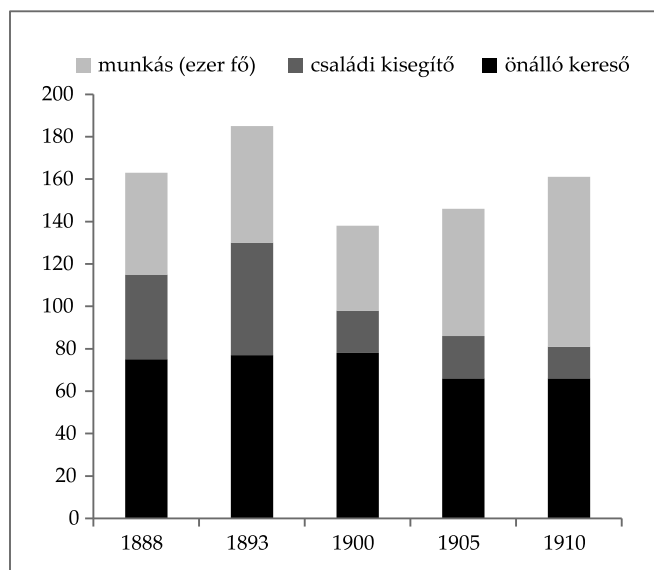
A bolgár költségvetés alakulása 1896–1900 között
(millió leva)

Topalov, Vl.: Sztopanszka kriza v Balgarija i. m. adatai alapján
Az egyéb bevétel zömmel a hiteleket jelenti.

III. 12. ábra. b)

A válság hatása a bér munkából élő foglalkoztatottak számára,
1897–1901 (ezer fő)

Ta van Long: Razvitie na naemnija trud i. m. 66. alapján.

is). A rossz termés miatt a mezőgazdasági bérek is leestek: 1896-os 1,7 levás nap-számbér 1900-ban már csak 1,45 leva volt (III. 51. táblázat), ráadásul az ázsió elmozdulása miatt ez is inflálódott, tehát az értékcsökkenés meghaladta a 15%-ot.²³⁶ A piacon több termék esetében szintén volt áresés, de Popov szerint ez összességében csak 5%-os volt. Így a megélhetés drágult 1896-hoz képest.²³⁷ A gabona például drágult: belpiaci ára a tonnánkénti 108-ról 163 levára ugrott 1894–1899 között.²³⁸ ez ugyan a parasztságnak jó volt, de a termésmennyiség csökkenését az ár növekedése éppencsak ellensúlyozta, tehát többletjövedelmet semmiképpen sem realizáltak. Főként az 5 ha alatti kisbirtokos parasztság nem, hiszen esetükben az átlag 25%-os terméscsökkenés a megélhetést veszélyeztette, piacosítható felesleggel ekkor aligha rendelkeztek (ugyanis normál évben a kisbirtok a termelt gabona körülbelül 25%-át juttatta ki a piacra). Az ipari munkások számára az árszínvonal emelkedése valóságos csapás volt, hiszen nőttek a megélhetési költségek.

A válság tehát egyaránt jelentkezett az árak, bérek, a kereskedelmi forgalom és részlegesen az ipari termelés esésében. Végső soron a bolgár költségvetés 1896–1901 között 60 millió leva hiányt halmozott fel, és ezen az 1902-es 52 millió többlet segített csak – ez viszont már a 80 millió levás hitelnek volt köszönhető.²³⁹ A III. 12. a) és b) ábrán is látható, hogy a bolgár állam büdzséjének egyenlegét egyre inkább a hitelek határozták meg, így az agrárkrízis (a vasúti hitelválsággal egyetemben) az ország eladósodásának mélyülését, az adósságspirál beindulását eredményezte. Ebben áll eme „elfeledett” válság jelentősége.

A társadalmi reakció mondhatni tipikus volt: a válság idején a bérmunkások száma leesett, az önálló keresők aránya nőtt, a bérből élők családi kiegészítők száma szintén csökkent [III. 12. a) és b) ábra]. Az állam reakciói is tipikusnak mondhatók. A válság vége felé a kormányzat elhatározta, hogy a tizedet újra terményben szedi, hogy így többletbevételhez jusson. A pénzbeli tizedszedésre való 1892-es áttérés ugyanis évi 12 millió leva kiesést jelentett, hiszen a paraszti gazdaságokból piacra nem került jelentős mennyiségű termény értékét a kormányzat csak megbecsülni tudta (míg a török éraban az adószedő a lábon álló gabona megvizsgálása után határozta meg a természetben szedett tized értékét) és így rendszerint alábecsülte.²⁴⁰ Ez a burkolt tehernövelés Durankulaknál tömegmegmozdulásokat eredményezett, hiszen a parasztság bevételei a válság miatt 20%-kal estek, míg a befolyt adó értéke stagnált. (Az okok között említendő, hogy az általános pénzhiány miatt a bolgár paraszt a hitelkamatokat is terményben fizette ki.) Végül a kormányzat letett törekvéseiről, és maradt a pénzbeli adóztatás, de ez több mint 100 ember életébe került. Ezzel zárul az 1897–1900-as válság szerteágazó krónikája, de a kisbirtokosság problémái továbbra is fennmaradtak.

236 A válság más szférákra is kihatott. Az ipari munkások bérei is jobban csökkentek: a ruszei nyomdában 25%-kal, a szófiai nyomdában 10-20%-kal. Karaivanov szevlevioi cipőüzeméből 25 embert el kellett bocsátani a 40-ből. Szófiában a munkanélküliek száma 203-ról 513-ra nőtt egy év alatt. Uo. 69–70.

237 Uo. 67–68.

238 Popov, K.: Sztopanszka Balgarija. i. m. 163.

239 Topalov, Vl.: Sztopanszka kriza v Balgarija prez 1897–1900 g. i. m. 62.

240 A piacolásból származó közvetett adóbevételek viszont többletként jelentkeztek és némileg kompenzálták a kiesést. Az állam így könnyebben jutott bevételhez, hiszen a felesleg értékesítésének feladatát áthárította a termelőre.

III. 51. táblázat.

A gazdasági válság hatása a mezőgazdasági munkabérekre (leva)

Kategória	1888	1893	1900	1905	1910
Kaszás napi bére	2,4	2,76	2,1	2,8	3,2
Egyszerű béres	1,8	1,92	1,45	1,76	2,18

Ta Van Long: Razvitie na naemnija trud i. m. 67.

*

A berlini szerződés meghatározta a bolgár alkotmányos és gazdasági-társadalmi fejlődés lehetséges útjait. Ennek IX. pontja kimondta, hogy az állam hűbért fizet a Török Birodalomnak, egyben köteles volt átvállalni a török államadósság egy részét, ami többletterheket jelentett, s kezdetektől fogva nehéz helyzetbe hozta a bolgár államháztartást. Erre válaszul a bolgár kormány 1885-ben legalizálta az agrárforradalmat, azaz a föld a megművelő kezébe ment át a tulajdonos kezéből, jóllehet elvileg a berlini szerződés XII. cikkelye szerint a határon kívül lakó törökök ingatlanjaikat megtarthatták, oly módon, hogy azokat bérbe adták. Tulajdonképpen ennek vetettek véget 1885-ben. Az a török birtokos, aki elmenekült vagy eleve nem tartózkodott az országban, az elvesztette földjét. Akik maradtak (Kelet-Ruméliában például a 150 ezer menekültből 1878 után 80 ezer visszatért), azok is elvesztették a nagybirtokokat, igaz, legalább 800 ezer leva kárpótlást kaptak, amit a parasztok 10 év alatt törlesztettek.²⁴¹ E folyamat kezdeteiről a *II. fejezetben* már beszámoltunk. A muszlimok ingatlanai a bolgárok kezébe kerültek, akik kisméretű birtokaikon önellátásra rendezkedtek be. Eltűntek a nagy nyájak és csordák tulajdonosai is. Mindez csökkentette a piacon értékesíthető termékek mennyiségét, csökkent a kivitel és a (textil)ipari alapanyagok mennyisége, minőségük pedig romlott. Az iparban felhasznált gyapjú mennyisége 1883-ban Kelet-Ruméliában a felére, körülbelül 1400 tonnára esett (1878 előtt egész Bulgáriában 4900 tonnára becsülték), ami nem magyarázható a gyapjú árának emelkedésével, hiszen az import engedélyezése miatt az áremelkedés megállt, sokkal inkább köszönhető a tényleges kínálatcsökkenésnek, a legelők feltörésének.

Így a felszabadulás utáni első évtizedet a gazdasági stagnálás jellemezte. Az elmaradott, kevésbé tőke- és munkaintenzív monokultúras gabonatermelés mellett a racionálisabb, intenzív vagy specifikáltabb gazdálkodás megléte is kimutatható volt; ilyen a takarmánynövények termesztése, a Tirnovo körzetében elterjedt kerteszkedés, a Karlovo környékén hagyományossá vált rózsaoaj-készítés, a dohány, a mák, a rizs, az ánizs stb. termesztése. Ezek ugyanakkor munka- és tőkeigényes termékek voltak, speciális klimatikus adottságokat vagy berendezéseket (üvegház) igényeltek, így nem terjedhettek el. Részben éppen a „gépesítés” okozta nagyobb jövedelmezőségüket, részben az, hogy feldolgozott terméket is előállítottak belőle, például rózsaoaj, rózsalekvár, amelynek munkaidő- és tömegarányosan egyaránt nagyobb volt a hozzáadott értéke, mint a gabonának.

241 *Berinkev D.*: Bulgária jogi állapotja. In: Bulgária és Törökország i. m. 98–99.

Popov szerint a kialakult monokultúrás bolgár kisbirtokosság intézménye a századfordulóra kilátástalanná vált: olyan struktúra, ahol a termelőnek nincs mit eladnia, s nincs mit (és miért) vásárolnia. A tőke nem érdeklődik a föld iránt, mivel az ritkán eladó, ugyanis a megélhetéshez éppen elegendő, s nem zajlik le földbirtok-koncentráció, a kisparaszt helyzete nem javul és nem is romlik.²⁴² Foglalkozási átrétegződés sem játszódik le, mely magasabb termelékenységre és nagyobb állami bevételekhez vezetne, így a további modernizációt finanszírozhatná. Popov szerint a kisbirtok a kapitalista viszonyok kibontakozásának, az industrializációnak a gátja, stagnálásra kényszeríti az országot és a társadalmat, amit találóan *szerbizáció*nak neveztek el a szomszédban korábban végbemenő (és így figyelmeztető jelként szolgáló) folyamat analógiájára (lásd részletesen a készülő 2. kötetet).

Lampe a következő tényezőkben látta a bolgár mezőgazdaság korlátait: a főként gabonaexportra specializálódott bolgár paraszt túlságosan ki volt téve a gabonaár-ingadozásnak és a klímának Északkelet-Bulgáriában (például 1880, 1897, 1907), ellenben a szerb paraszt, mely a szilvából és az állatokból is produkálhatott agrárbevételt, kevésbé. Bulgáriában nem volt nagybirtok sem, mint Romániában, így a bérmunka sem szolgáltatott többletjövedelmet. A bolgár paraszt mellékfoglalkozásként profitábilis kézművességet sem űzhetett, a török piac bezárulása és a gyáripari verseny kizorító hatása miatt. A bolgár paraszt előtt bezárultak a lehetőségek, túlspecializált létforma várt rá. Jövedelmező kiutat csak kevesen találtak: bolgár nagybirtok híján 50 ezer bolgár és macedón járt Romániába a helyi nagybirtokokat megművelni,²⁴³ de erre aligha lehetett önálló egzisztenciát alapozni, miképp a Szerbiában Pirot környékén dívó *pecsalbarsztvo*, a mezőgazdasági bérmunka és a szakképzett munkaerő beáramlása (bolgár építőipar) is a túlnépesedett vidékek törpebirtokosainak kényszermigrációját jelentette. A Magyarországra Veliko Tirnovo térségéből érkező intenzív kultúrák meghonosításában úttörő bolgárkertészek (10 ezer fő) 1912-ben 22 millió frankot küldtek haza,²⁴⁴ ami egy főre vetítve 2000 leva. Ez jóval nagyobb volt, mint az 5 ha-os gabonatermelő kisparaszti birtok jövedelme, de mindössze 15–30 ezer embert érintett közvetlenül. Az alternatív gazdasági formák egyébként nem voltak elterjedtek. Bulgáriában a zöldségtermelő terület nagysága mindössze 60 ezer hektár volt 1909-ben, igaz, 1887-ben a termőterület ennek még csak harmadát érte el. A gyümölcsstermelés (10 ezer ha) évi 55–65 ezer tonna volt, azaz fejenként 15 kg, ami az exportnak nem sok esélyt adott.

Strausz, elemezve az alternatív és kiegészítő kultúrák potenciálját, rámutatott, hogy vagy piaci, vagy klimatikus okok, vagy tőkehiány miatt ezek sorra kiestek. A filoxéra miatt a szőlő terméseredményei igen hektikusak voltak: 1897-ben egy dekáron 119 kg volt a termés, míg 1897 előtt ez 350–700 kg között ingadozott. Mivel egy kg szőlő 0,1 leva volt az exportadatok alapján (4 ezer tonna export = 420 ezer leva),

242 Popov, K.: Pogled varhu ikonomiczeszkoto razvitie na Balgarija i. m. 219.

243 Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: Balkan Economic History, 1550–1950 i. m. 198–199.

244 A bolgárkertészekről monográfiát írt: Pejkovszka, P.: Balgarszkite obstnoszti v Ungarija prez XIX–XX vek. Migracii i isztoriko-demografszka harakterisztika. Szófia, 2011. A bolgárkertészek ősei 1720-ban az oszmán hadsereg hadtáposai voltak, majd szabad energiájukat lekötendő beléptek a görögökből és karamániaiakból álló konstantinápolyi kertészcéhbe. A szakma fortélyainak elsajátítását követően önállósodtak és Brassó felé vették az útirányt. Lásd: Strausz, A.: Grossbulgarien i. m. 29., 33–35., 126. és 42.

így a 816 ezer dekáron (1897) osztozó 390 ezer kisbirtokos átlag 2 dekár szőlővel bírt, ami 1897 előtt 80–140 leva átlagjövedelmet, a válság és a filoxeravész idején viszont gazdálkodónként csak 25 leva bevételt jelentett. Míg az előbbi hozam és bevétel magyarázza a törpebirtok dominálta mediterrán Görögországban e munkaigényes kultúra nagy népszerűségét, az utóbbi érték már nyilvánvalóan nincs összhangban a ráfordított munkával, hiszen 120 kg/dekár termésátlagot a gabona is mutatott és a dekáronkénti bevétele (13 leva) is hasonló volt. Így aztán nem meglepő, hogy 1897–1908 között a szőlő termésterülete csökkent (lásd később a *III. 66. táblázatot*), s egyébként is csak kiegészítő, illetve városi kultúra volt, hiszen 1 ha feletti szőlőterülettel csak 10 ezer birtokos rendelkezett (2,5%). A bolgár borimport 1886–1910 között 8 millió leva volt, az export csupán 1,4 millió, de szőlőből is importtöbbletet mutatott az ország.

A termékstruktúra-váltás elmaradt, vagy sokszor a tradicionális ágazatok hanyatlását eredményezte: a gyapot-, a len- és a kendertermesztésnek annyira nem volt helyi hagyománya, hogy Bulgária gyapotból 25 millió piaszteres behozatalra szorult (Szerbiával ellentétben). Mikor egy külföldi a hanyatló, korábban selyemhernyó-tenyésztésétől híres Harmanliban kibérelt egy területet 10 frank/dekár áron, hogy lent és kendert termessen textilipari alapanyagként, hatalmas haszonnal zárt, hiszen az utóbbi dekáronkénti bevétele 55 leva volt (az éves bérleti díjat úgy határozták meg, hogy nagyjából a búza árbevételével legyen egyenlő). Az olajos magvak közül a szezám azért nem mutatott áttörést, mert dekáronkénti 11,5 levás éves bevétele nem volt nagyobb a gabonából származónál. (A dohány és a mák szintén elérte az 50 leva/dekár hozamot, de klímaigénye miatt zömmel Macedóniában dívott.) A selyem alapanyagául szolgáló eperfa-ültetvények szintén válságot éltek át: 1878 előtt 50 ezer háztartás (Észak-Bulgária egytizede) foglalkozott selyemtermeléssel, de részben a muszlim kivándorlás, részben a nyugati verseny (nagyüzemi keretek) hanyatlást eredményezett. 1880 körül az eperfaültetvények 15 éves adómentességet kaptak a kultúra megújulását elősegítendő, a selymet előállító termelők két év adómentességét.

Topalov három tényezőt említ, mely a kisbirtokosság tönkremeneteléhez vezetett. Az első a – birodalmi időkből megörökölt – magas uzsorakamat, mely a földművesek jövedelmét elvitte. Az uzsora évi 50–100%-os kamatot is jelentett 1887 körül.²⁴⁵ Ivan E. Gesov szerint 1900 körül a bolgár parasztság tartozása már 90 millió leva volt, annak ellenére, hogy az 1878-as impériumváltással a hitelek fele ellenőrizhetetlenségük miatt annullálódott.²⁴⁶ 420 ezer önálló gazdával számolva ez gazdálkodónként több, mint 200 leva, egy 5 ha-os birtok évi bevételeinek 20–33%-a! Egy lista szerint az uzsora 303 települést teljesen tönkretett, további 465-öt jelentősen, 405-öt részben károsított: a tömeges eladósodás a települések 30%-át érintette.²⁴⁷ A második az állami adópolitika, mely a kísérletezés stádiumában volt (lásd korábban). A harmadik a szabad kereskedelem. Szófiában 1877-ben még 50 szűcsnek volt üzlete, 1888-ban már csak 10–12 bolt működött. Az iparosokat tönkretette a hanyatló élelmiszer-termelés, a gyári üzemforma terjedése, majd 1900

245 *Hrisztov, Hr.*: Kam karakterisztikata i. m. 29.

246 *Gesov, I. E.*: Dumi i dela. Szofija, 1899. és Sztopanszka isztorija i. m. 225.

247 *Szvedenija po zadalzenijata na zemledelcitate kam lihvarite*. Izd. na Centralno Upravlenie na Zemledelszkite Kaszi., Szofija, 1901. Adatok: 1905-ös népszámlálás, Sztatisticheszki Godisnik na Balgarszkoto Carsztvo, SGBC 3/1911. Szófia, 1914. 4.

III. 52. táblázat.

A földadó növekedése és részesezése a költségvetésből a Sztambolov-éra idején

Év	Állami bevétel	Kiadás	Ebből földadó	Földadó aránya (%)
1887	55	39	16	29
1890	70	64	23	32
1894	98	95	24	24

Hrisztov, Hr.: Kam karakterisztikata i. m. 30.

után a növekvő gabonaár.²⁴⁸ A kézművesek gyakran a gyáriparba rétegződhettek át, ami életszínvonal-csökkenést eredményezett. Ez Dragan Cankov pártjának (az egykori új, nemzeti csorbadzsik utódának) kiüresedéséhez vezetett, amely elfogadta az alkotmány konzervatívok által javasolt módosítását, és 1883-ban a hiteltörvény elfogadásával a konzervatív oldalra került. (Cankov 1884-ben lemondott, helyét a liberális Karavelov vette át, s e tömörülésből szakadt ki később Radosz-lavov és Sztambolov pártja is.)

De Topalov állításai módosításra szorulnak. Az uzsora lehetett azért is magas, mert a parasztság eleve fizetéképtelen volt, nagy volt tehát a kockázata a hitelnek, így legalább a tőkeösszeget vissza akarta kapni a hitelező. A pénzbeli tizedszedés csökkenő terhet eredményezett, viszont növelte a piacozási kényszert. E két tényező tehát egymás ellen hatott. A tized okozta problémákról már írtunk, de arról is, hogy a bolgár állami adópolitika kedvezőbb volt 1890-ig, mint a korábbi oszmán, de ennek mégsem mutatkozott eredménye a termelékenységben. A negyedik tényező a terhek növekedése. Ez is relatív: 1887–1894 között a földadóból származó bevétel 50%-kal nőtt (III. 52. táblázat), ami jócskán meghaladta a népességnövekedést, de nem érte el a teljes bevétel vagy a kiadások növekedési ütemét. A tehernövekedés ellenére tehát az állam egyre kevésbé támaszkodott az agrárszféra jövedelmeire.

Bár Topalov csak 1878–1894 között vizsgálódott, érdemes megemlíteni, hogy a gabona ára 1873–1900 között éppenséggel csökkent, s inkább ez jelentett problémát a kisparasztságnak. Topalov nem említi tehát sem a világgazdasági dekonjunkciót, sem a népességnövekedést, s az 1897–1900 közötti rossz termésű évek, melyek általános hanyatlással társultak, szintén nem tartoznak vizsgálati körébe.

Felmerülhet egy korábbi fejezetben már boncolgatott kérdés: ha a szerbiai birtokaprózódási folyamat ekkorra már előrehaladott fázisban volt, és következményei nyilvánvalóak, akkor Bulgária miért ezt az utat választotta? Az 1885-ös, csiflikiek felosztását szentesítő földtörvény szövege egyértelmű: az elvett birtokokat kis parcellákban kellett szétosztani, egy főre 8–15 dönüm földet és 2–6 dönüm legelőt számítva.²⁴⁹ Senki nem látta ennek következményeit a politikai elit berkein belül? Vagy éppen a társadalmi mobilitás csökkentése volt a cél, hogy a hatalmi elit bebiztosítsa pozícióját? Vagy egy utópisztikus, a szlávsággal gyakran azonosított, egyenlőségen alapuló társadalom képe lebegett a történelemcsinálók sze-

248 Topalov, T.: Borba na Balgarszkija narod i. m. 456.

249 Isztorija na Balgarite v dokumenti i. m. Tom. I/1. 441.

me előtt? Mindegyik elképzelésnek akadnak támogatói. Egy dolgot ne felejtünk azonban: a gépek nélküli nagybirtok éppen a bolgár állam születésének idején vált egyre kevésbé versenyképessé a világgazdasági változások miatt, a csiftlikken alapuló rendszer tehát valószínűleg erőszakos beavatkozás nélkül is elbukott volna. A kisparaszti termelésnek valóban voltak gyökerei Bulgáriában, éppen a Tanzimat rendelkezéseinek köszönhetően – az üzemforma fellendülése egybeesett a világ növekvő gabonaigényével és a török földbirtokos társadalom válságával, annak mintegy járulékos következményeként. A minta tehát adott volt, csak 30 év alatt, mire a bolgár paraszt a föld tulajdonosa lett, megszűntek azok a kedvező világgazdasági tendenciák, melyek 1845–1856-ban még rentábilissá teheték a kisparaszti árutermelést (is). Az 1842-től jelentőssé váló, Angliába irányuló gabonakivitel 1870-re megszűnt, Anglia más térségek felé fordult.²⁵⁰ A várnai brit import 1867 és 1874 között a negyedére esett, s a sulinai import fele volt csupán. A bolgár állam csak akkor tudott függetlenné válni, amikor a régi oszmán struktúrák már fella-zultak, ez pedig eleve nem történhetett globális konjunktúra idején, hiszen az a centrum pozícióinak megszilárdulását és az életminőség javulását egyaránt magával hozta a Tanzimat idején. (Természetesen ez utóbbi nem feltétlenül jelentette a társadalmi ellentétek enyhülését, különösen ha a többletjövedelem nem maradt helyben.) Egy defenzívába szoruló, belső megújulásra igyekvő birodalom periferiáján a központi hatalom rekonstrukciója lassabban zajlik le, ezáltal lehetővé téve a helyi (új) erők önállóságának megnövekedését, különösen akkor, ha a korábban az állam támaszainak tekintett rétegek (szpáhik, adóbérlők), illetve a hatalom korábbi helyi kisajátítói (ajánok) a visszarendeződési kísérlet során pozíciót vesztek. A bolgár nemzeti ébredéssel karöltve járt a hatalom válasza: Midhat tevékenysége éppen azt szimbolizálta, hogy lehetséges a térség rekonstrukciója a birodalmi kereteken belül is, igaz, ezt a perspektívát leginkább a gazdasági fellendülés kihasználása (mint az utolsó érdekközösség) táplálta, mely viszont a helyi (ellenzéki) elitnek is öntudatot adott. *Egy tartós konjunktúra esetén egyáltalán nem biztos, hogy Bulgária ki tudott és ki akart volna szakadni a birodalomból: mindaddig, míg a gazdaság működött, működött az összetartó erőt egyre inkább nélkülöző birodalom is. Az 1873–1876 közötti válságperiódus ezt az inkább érdekeken, mint érzelmeken alapuló birodalmi érdekközösség illúzióját zúzta össze.*

A kis mobilitású vidéki társadalom és a (függetlenség után) politikailag indifferens tömeg fennmaradása mellett a szerbizáció további következménye volt az önellátásra törekvés, ami viszont gyenge belső piacot eredményezett. Mint az előző fejezetben írtuk, *a háziipar hanyatlása nem feltétlenül a külföldi behozatal növekedésének volt betudható, legalább annyira a belső piac beszűkülésének és a nyersanyaghiánynak.*²⁵¹ A nyersanyagok, mint például a már említett gyapjú hiánya pedig nemcsak a megnövekedett önellátásnak, hanem az állatállomány csökkenésének is a következménye volt, ez utóbbi pedig a gazdaságilag hanyatló nagybirtok és legelők parcellázásával magyarázható – ez volt az ára a korábbi bérmunkások földhöz jutásának. Gazdasági (ipari) szempontból a földosztás retrográd tendenciát jelentett.

250 Tonev, V.: Balgarszkoto csernomorie i. m. 107.

251 Daszkalov, R.: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. I. 308.

Ezek után nem csoda, hogy – akárcsak a dualizmus kori Magyarországon – Bulgáriában is megvolt nemcsak a kisbirtok–nagybirtok (mint üzemforma) szembenállása, de az ipar és a mezőgazdaság rivalizálása is. A földművelés és állattenyésztés rivalizálása már kevésbé érvényesült, mivel prosperáló állattenyésztéshez nagybirtokra lett volna szükség, ennek feltételei 1878 után értelemszerűen nem voltak adottak. Úgy is fogalmazhatunk, hogy 1878 értelmezhető nemcsak a török elit, hanem a megélhetési és üzemformát tekintve az állattenyésztés (és nagybirtok) vereségként is (csak itt nem a lobbitevékenység és a „puha” módszerek eredményeként, mint Szerbiában). Az állattenyésztés csak 1910 körül kezd majd talpra állni.

Végső soron a társadalmi stabilitás és gazdasági stagnálás kontra állami jövedelmek, azaz a versenyképesség növelése csaptak össze a szemben álló felek érvelésében. Az első esetben a demográfiai nyomás növekedése, utóbbi esetben pedig a társadalmi mobilitás jelentett veszélyt a belpolitikai stabilitásra. A mezőgazdasági berendezkedés fenntartandósága mellett érvelők azt állították – jogosan – hogy a tőkehiány miatt a bolgár ipar nem fog fejlődni és nem képes felszívni a fölöslegben jelentkező mezőgazdasági munkaerőt, így az embereknek nem lesz más megélhetése a földön kívül. Ez igaz, de a választott keretek között ez stagnálást jelentett. Vagy a mezőgazdaság szerkezetét kell a birtokstruktúrához igazítani (ez kisbirtok esetén zöldség- és gyümölcsstermesztést jelent), vagy a birtokstruktúrát a mezőgazdasági szerkezethez (gabonatermesztés esetén a nagyparcellás művelés a kifizetődő). 1878–1912 között a bolgár állam a kettő szerencsétlen kombinációját, a kisbirtokot és a gabonatermesztést választotta, s nemcsak azért, mert az utóbbi fellendülésében reménykedtek (1878 csak ideiglenes háborús konjunktúrát hozott a gabonárakban), hanem azért is, mert az ország hamarosan olyan kényszerpályára került a népességnövekedés miatt, mint Szerbia, és már nem lehetett a reformot újracsinálni egy versenyképesebb mezőgazdaságot létrehozva. A gabonatermelés a lakosság életben tartásához vált egyre fontosabbá – míg korábban még feleslegben jelentkező exportcikk volt. Mindezt tetézte a krónikus tőkehiány (az, hogy az állam olcsón adta át a földeket a kisparaszti bérlőknek, azt is jelentette, hogy a kincstárba sem folyt be annyi jövedelem, amiből az agrárium modernizációját fedezni lehetett volna), és ez lehetetlenné tette az áttérést egyes rentábilis kultúrákra.

Speciális példája a megtérülő kis- vagy nagybirtokos gabonatermesztésnek az öntözéses-árasztásos rizstermelés Macedóniában. Kocsána és Kratovó térségében egy dönüm rizsföldön a kétszeri szántás (10 gros), a vetőmag (9 gros), az aratás (10 gros), a szállítás (15 gros), a tized (30 gros) összesen 100 gros kiadással járt, miközben 240 oka rizst termett (okánként 30 parával számolva ez dönümonként 180 gros). A haszon tehát 80 gros volt (a bevétel 40%-a!), mindamelllett, hogy maga a művelés jellege és a befektetett (természetátalakító) munkálatok miatt a föld értéke is megszázszorozódott! Így a rizstermesztésre szakosodott területeken 1 dönüm föld 15–20 török lírát is ért (1500–2000 gros), míg a gabonatermesztésre használt föld értéke csak 0,5–2 líra volt dönümonként (50–200 gros, 10–40 leva), a legelő pedig 3–6 lírát ért. A rizsföldekkel szemben 1 dönüm szántón a kiadás ugyan csak 63 gros volt, viszont a termett 120 oka (150 kg) gabona 30 parával számolva csak 90 gros bevételt hozott, azaz a haszon abszolút értékben is kisebb (27 gros), s a bevételhez mérten is (33%). A monokultúras gabonatermesztés tehát megtérülését tekintve más monokultúras művelési formáknál is gyengébb volt. Értelemszerűen

a rizstermesztésre való átálláshoz szükséges tőke előteremtése is nehezebb volt így, a rizsföld drágasága és a művelés költségigénye miatt. Elterjedésének szintén ellentmondott, hogy Plovdiv térségében a több évszázados múltra visszatekintő árasztásos rizstermesztés mocsarasodáshoz és a malária megjelenéséhez vezetett, ezért egészségügyi okokra hivatkozva 1878 után betiltották, noha a csatornázás és a városi vízellátás javításával ez kiküszöbölhető lett volna.

Az állattartás és a gabonatermesztés rivalizálásához egy adalék: 1 kg súlygyarapodáshoz (sertés esetében) körülbelül 5 kg gabonára volt szükség, a további járulékos költség 25% volt, a vágási veszteség egyharmad. Így 1 kg gyarapodáshoz végeredményben 8 kg takarmányra volt szükség. Egy kg hús ára éppen nyolcszorosra volt a gabonáénak 1900 körül. Egy 100 kg-os vágósúlyú sertés előállításához tehát 800 kg termény kellett, ami 0,8 ha, nem kis terület. 1 kg hús ugyanakkor legfeljebb 4 napra elegendő ételmet biztosít, míg 5–8 kg gabona egy hétre is elég. Túlnépesedés esetén tehát az utóbbira esett a választás.²⁵²

A mezőgazdaság ellen érvelők pedig azt állították – szintén nem alaptalanul –, hogy a jelenlegi mezőgazdasági és társadalmi struktúrák, továbbá az ebből befolyó állami jövedelmek nem teszik lehetővé az iparosítást, emiatt Bulgária lemarad a nyugati államokhoz képest, és nem tudja teljesíteni „történelmi küldetését”, a bolgár földek egyesítését a szomszédokkal szemben összeszedett hátrány miatt. Ráadásul a folyamatos népességnövekedés – a szerbizáció következő fokaként – az extenzív gazdálkodás fizikai korlátai miatt így is a kisbirtok elaprózódásával fenyegetett. Arról nem is beszélve, hogy e változás veszteségeinek, a törpebirtokosoknak mindegy, hogy ipari munkásként, vagy mezőgazdasági bér munkásként zsákmányolják ki őket, mivel a profitból úgysem részesülnek, ezért az államérdek szempontjából célszerűbb a nagyobb hozzáadott értéket előállító ágazatot választani, a munkás szempontjából pedig a nagyobb fizetést biztosító munkalehetőséget (az ipart). (Ezzel szemben ellenérvként jelentkezett a paraszti szabadság életerése, a saját vagyontudata.)

252 A rizsföldek hozamát illetően lásd: ИЛД, ф. 321, он. 1. а.е. 1616. з. 2–13. A rizstermelés betiltására lásd: Strausz, A.: Grossbulgarien i. m. 22. Szintén az állattartás és földművelés konfliktusát világíthatja meg a következő példa: Bitolában 1 dönüm búzaföld megművelése (22–30 oka mag, szántás 50 gros, aratás 20 gros) körülbelül 100 grosba került 1910-ben, míg egy dönüm kukoricaföld (8 oka mag, szántás 60 gros, kétszeri kapálás 30–30 gros, szedés 30 gros) megművelése 170 grosba került. Az utóbbihoz kellett a több tőke, de nagyobb hasznot is hozott. 1 dönüm föld ugyanis 300–600 oka kukoricát termelt (itt 1 kile = 84 oka, 1 kile = 100–125 gros), ami 500–800 gros jövedelmet biztosított, míg a 150–300 oka búza 450–650 gros jövedelmezett 12-szeres (!) maghozammal (ennyi volt 1908-ban a bitolai átlag) és kilénkénti 145 grossal számolva. Isztorija na balgarite v dokumenti i. m. Tom. I/2. 97.

Az állattartás háttérbe szorulására utal, hogy Bulgáriában 1897–1907 között például az állatállomány a legelőkön úgy nőtt 10%-kal, hogy ezek területe 6%-kal csökkent, miközben a lakosságszám 22%-kal emelkedett. (1892–1905 között a sertések száma 5%-kal, a juhoké 18%-kal, a kecskéké 10%-kal nőtt, a szarvasmarháké 18%-kal nőtt, de a lakosságé 22%-kal, így az egy főre eső állomány nem lett több.) Ez az egy állatra eső termés mennyiségét, így az állat elősúlyát is befolyásolta. Az állattartásból kivont legelők egy részét szántóföldi művelésbe vonva először takarmánytermesztésre állították át, mert az nagyobb hozamot biztosított egységnyi területen, mint a legelő (lásd a kukoricára vonatkozó fenti példát), de a népességnövekedés az emberi élelmeyzt szolgáló gabonaféléket helyezte előtérbe.

A gond nemcsak az, hogy mindkét félnek igaza volt, hanem hogy az érvelés egyfajta ördögi kört eredményezett: két dolog ugyanis biztosan hiányzott mind az iparosításhoz mind a (gépesített) nagyparcellás műveléshez: a tőke és a kedvező világgazdasági tendenciák. A Pamuk–Williamson-hipotézis szerint ugyanis a világgazdaság a térséget mezőgazdasági exportőrként tartotta számon a nemzetközi munkamegosztásban, a kereskedelmi cserearányok módosulása a Balkánon eleve dezindusztrializációt indukált. Az iparosodást a mezőgazdaságból fedezni pedig nem lehet, ezt a Török Birodalom példája is illusztrálja (lásd: 2. kötet), a versenyképes nagybirtok kialakításához pedig tőke kellett. Az emberi munkaerő olcsóságán alapuló nagybirtoknak már nem volt jövője (a múltja pedig ellenérzéseket szült – ideológiailag nyilván vállalhatatlan, hogy a földosztást és felszabadítást hirdető bolgár állam újra bevezesse azt a nagybirtokos szisztémát, ami ellen éppen küzdött, még akkor is ha gazdaságilag racionális lett volna). Továbbá biztosítani kellett volna annak a 700 ezer embernek az átrétegződését és megélhetését, akiket Jegorov szerint a kisbirtok ugyan élelemmel ellátott, de munkaerejük feleslegesnek minősült ott.

Sanders szerint ráadásul e balkáni társadalom elutasította az individualizmust, a vállalkozó szellemet, az egyformaság volt a bátorított társadalmi norma. A család volt a gazdaság egysége, mely önellátó naturálgazdálkodást folytatott, s nem szorult rá a piaci viszonyok által gyárakban és boltokban termelt javakra.²⁵³ (A beszűkült piac fő fogyasztóinak a városi társadalom volt tekinthető a szolgáltatások zöme esetében, s emiatt a tercier tevékenységek megtérülése bizonytalan, eltartóképessége is kicsi volt.) A balkáni paraszt mentalitására az volt jellemző Calic szerint, hogy a konjunktúrákat jó érzékkel kihasználja, de egyébként az innováció, a tőke visszaforgatása távol állt tőle mind recesszió, mind fellendülés idején. Nyugat–Európa 1840 után fokozódó gabonaéhsége és ezzel párhuzamosan az exporttevékenység megélénkülése lehetővé tette a naturálgazdálkodás és cserekereskedelem háttérbe szorulását, miként az állam modernizációs (és a bürokratikus elit megszervezésére irányuló) törekvései miatt előtérbe kerülő, pénzben fizetett adók elterjedése is a piacozást erősítette,²⁵⁴ azonban a hajtóerő megszűntével eltűnt a rurális társadalom változások iránti fogékonysága is. Az új értékek internalizálása nem történt meg, miközben a társadalmi és jogrend gazdasági folyamatokhoz igazítása fellazította a tradicionális kereteket. A konjunktúra lehanyaglásával párhuzamosan a bürokrácia kiépítése, a római–germán jog bevezetése ellenszenvet szült, az oktatási rendszer jellege megtörte a hagyományos társadalmi struktúrákat, így kialakult a Nyugat-barát és nemzeti-konzervatív-populista irányzatok tábora.²⁵⁵ Mindez a városi életforma és a vidék gazdasági-társadalmi dichotómiáját és politikai szembenállását erősítette.²⁵⁶ Láthattuk, hogy a megélhetés és jövedelemtermelés szempontjából az átlagos városi és vidéki között minőségi különbség volt. (Hangsúlyozandó a városi átlag: nem a számbeli kisebbségben lévő gyáripari munkásság és a kisbirtokosság összevetéséről van szó.) A parasztság összetartó erejét bizonyítja, hogy felismerte, minél többet enged a kívülről érkező kihívásoknak, annál hamarabb felmorzsolódik tradicionális struktúrája. 1937-ben Dragalev-

253 Sanders, I.: *The Balkan Village*. Lexington, 1942. 142.

254 Sundhaussen, H.: *Historische Statistik Serbiens, 1834–1914*. Oldenbourg, München, 1989. 22.

255 Uo.

256 Uo. 29.

ciben sok pásztor ellenállt annak a központilag támogatott elképzelésnek, mely a juhtartásról a szarvasmarha-tenyésztésre történő átállást szorgalmazta,²⁵⁷ noha az utóbbi hosszú távon kifizetődőbb lett volna (hiszen a főváros szomjazta a tej- és primőr termékeket), csak éppen nagy volt az induló tőkeigénye, valamint a már létező, napi rutinná váló, az iparnak rossz minőségű nyersanyagot előállító struktúra jóval kevésbé volt kockázatos.

Mivel az élelmiszer-termelés nem nőtt jobban mint a népességszám, ez el is döntötte a belső erőforrásokra támaszkodó ipari forradalom és modernizáció realizálását, hiszen az iparba átvándorló (magasabb jövedelme ellenére) még annyira sem tudta megtermelni saját élelmiszer-szükségletét, a mezőgazdaság pedig nem tudott számára felesleget átcsoportosítani, a mezőgazdasági termékek importja pedig az agrárérdekeknek mondott volna ellen,²⁵⁸ hiszen leszorította volna az árakat, miközben az iparnak import gépekre lett volna szüksége. Inkább megérte tehát a mezőgazdaság keretein belül maradni s egy minimális szinten megélni. *Foglalkozási átrétegződés az ipar irányába nem képes lezajlani olyan közegben, ahol az iparosítás még a mezőgazdaság termelékenységén sem tud javítani (III. 13. ábra), mely két tényező pedig az ipari forradalom továbbgyűrűzésének feltétele Black szerint.*²⁵⁹

A makrogazdaság nyelvére lefordítva pedig az agrárium fő problémája abban rejlett, hogy *az ipari termelésből származó fajlagos jövedelem nagyobb volt, mint a mezőgazdaságé.* Láttuk, hogy pusztán az ágazati haszonkulcs esetében nem volt igaz: a mezőgazdaság kisebb ráfordításai és kisebb üzemegységenkénti jövedelme mellett tudott az iparhoz hasonló haszonkulcsot produkálni (Szerbiában Palairt szerint az 5 ha feletti birtok már képes volt évi 20% körüli hasznot termelni). De az agrárszféra indulótőke-igénye – bár az ipari vállalkozásokhoz mért értéke még mindig kicsi volt – lassú megtérülést biztosított csak: évi 100 leva haszon és 650 leva bevétel 6000 leva indulótőkére (1910-ben 5 hektár földdel, házzal, eszközökkel igakerővel számolva) az 60 év. A gazdaságtörténészek ezért mérik a befektetett tőkéhez (is) a hasznot, s nem kizárólag a bevételhez. De míg 1878 után az agráriumban mindenki számára adott volt ez az indulótőke (s ez könnyebbséget jelentett mindaddig, míg a népességnövekedés nem okozott demográfiai nyomást), az iparban nem. A nagyobb indulótőke-igényű ipar problémája éppen az volt, hogy honnan szerezzen tőkét, hiszen egyes cégek, mint Szarivanov és Kantardzsiev textilipari vállalkozásai (százezres nagyságrendű beruházások) képesek voltak a befektetés

257 Sanders, I.: The Balkan Village i. m. 145.

258 Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 27. Ha 10 mezőgazdasági termelő 10 egység élelmet termelt, akkor, ha közülük egy átrétegződött, 10 emberre 9 egység élelem jutott. A gyáripari foglalkoztatott fizetése nem volt magasabb az átlagos mezőgazdasági jövedelemnél 1918 előtt, ráadásul a relatív élelmiszerhiány árnövelő hatású volt a városban. A megtermelt iparcikkek eladásából származó bevételből (amennyiben az ipar maga nem tudott hozzátenni a mezőgazdasági termelés színvonalához) lehetett volna finanszírozni az agrárimportot, hiszen ezt tették az angolok is 50 évvel korábban, de ez az agrártermelők tönkremeneteléhez vezetett. Ott az ipar és az iparcikkek iránti külföldi kereslet felszívta őket, amire viszont tőke és piac híján a nagy nemzetközi versenyben a bolgár ipar nem volt képes. A mezőgazdasági export visszafogása megint nem volt megoldás, makrogazdasági szempontból előnytelen lett volna. Ha volt is többletermés, azt exportálni igyekeztek, mindaddig, míg a külföldi ár magasabb volt, mint a hazai.

259 Black, C., E.: The Process of Modernisation. The Bulgarian Case. In: Bulgaria, Past and Present. Columbus, Ohio, 1976. 111.

értékéhez mérten a mezőgazdaságnál nagyobb haszonkulcsot produkálni. A bevételhez képest mért haszonban ugyan nem volt különbség, de mivel az iparban a bevétel közelítette a befektetés értékét (Szarivanovnál például 70 ezer/230 ezer/230 ezer leva), ez gyorsabb megtérülési rátát biztosított még az ipart sújtó nagyobb adók figyelembevételére is (8 év). (A bányászatnál és a közlekedésnél nem ez lesz a helyzet: az előbbiben a haszon befektetéshez mért értéke nem alacsony, de a kezdőtőke értéke nagy, viszont nehézipari forradalom nincs bányászat nélkül; a közlekedés esetében a fajlagos [km] és a bevételhez mért haszon értéke ugyan nagy volt [33–40%], de arányában a befektetés hatalmas értékéhez képest kicsi, tehát lassan térül meg, viszont növeli az agrárpiaci termékek versenyképességét.)

III. 5. 2. A bolgár mezőgazdaság elmaradottsága és alternatívái

A lakosság zömének (1910-ben a városi lakosság 18%-a, 145 ezer fő, és a falusi lakosság 90%-a, 3 millió fő) megélhetést nyújtó mezőgazdaság tehát ugyanezen lakosság lehetőségeit egyben be is határolta. A mezőgazdasági hitelek hiánya, az ugar magas aránya, a primitív agrotechnika, a monokultúras kisbirtok dominanciája, a nagy népszaporulat, a kisméretű táblák, az ingadozó terméseredmények mind okai voltak az alacsony termelékenységnek és csekély versenyképességnek, mely viszonylag kis jövedelmeket eredményezett. A következőkben részleteiben megvizsgáljuk, hogy ezen tényezők miként befolyásolták a jövedelmi viszonyokat.

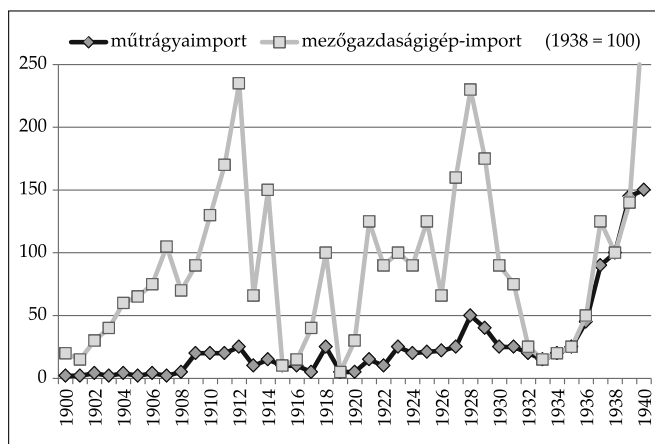
A mezőgazdaság 1924–1928 között még mindig a nemzeti jövedelem 60%-át adta, 1929–1933 között 54%-át, 1934–1943 között pedig 51%-át.²⁶⁰ A csökkenés oka elsősorban a nagyobb fajlagos teljesítményt nyújtó ipar felfutása volt, s nem a mezőgazdasági terméseredmények romlása: az állattartásból befolyt jövedelmek például 20%-kal nőttek 1910–1939 között. Igaz, eközben 42%-kal nőtt a lakosság. Noha a GDP növekedésének döntő része még így is a mezőgazdaságból származott, az ipar részesedése a növekedésből 1934-re már 40%-ra nőtt, meghaladva a szektor nemzeti jövedelemből való részesedését (ekkor körülbelül 25–30%). A GDP-növekedés forrása tehát hosszú távon az ipar volt, nagyobb hozzáadott értéke miatt. A bolgár gyáripárban 1910-ben az egy főre (beleértve a 15 ezer eltartottat is) eső termelés értéke 4000 leva felett volt, ami a 170–200 levás fajlagos mezőgazdasági termelést jócskán meghaladta.

Mégsem mondhatjuk azt, hogy az ipar visszahatott volna a mezőgazdaság modernizációjára (a mezőgazdaság inkább hatott az iparra: lásd az élelmiszeripar jelentős szerepét), igazolva Black téziséét. Annak ellenére, hogy 1906–1911 között a mezőgazdasági gépek behozatalának volumene 2500 tonna, míg 1888–1899 között alig 500–600 tonna volt, éppen ez a növekedés mutat rá a gyáripari kapacitás korlátaira, mely még a mezőgazdaság igényeit sem volt képes kiszolgálni. A gépipart további felfutását eleve megakadályozta a világháború és a világválság, így annak 1912-ben és 1929-ben értéke azonos volt (III. 13. ábra). A kisbirtokok gépesí-

260 *Daszkalov, R.*: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. I. 249. Más statisztikák szerint 69%-ról esett 60%-ra a GNP-ből való részesedése.

III. 13. ábra.

Mezőgazdasági gépek és a műtrágya importjának alakulása (1938 = 100)

Ivanov, M.–Tooze, A.: Convergence or Decline i. m. 696.

tése problémákba ütközött: sem a tőkeerő, sem az igények, sem a birtokszerkezet nem tették lehetővé a gépesítés rentabilitását, így a mezőgazdasági problémákat sem oldhatta meg. (1945 után erre kívántak választ adni a termelészövetkezetek).

Bulgáriában a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya még 1934-ben is 77% volt, miként 1880–1910 között is, miközben Nagy-Britanniában 32%, Hollandiában és Belgiumban 40% körül alakult ez az érték már 1910 körül is.²⁶¹ Mivel a bolgár mezőgazdaság nemzeti jövedelemből való részesedése úgy esett, hogy közben az output lényegesen nőtt, de az agráriumból élők aránya nem csökkent, ez azt jelenti, hogy a mezőgazdaság egy főre eső termelékenysége a világháború után sem javult a többi szektorhoz, de igazából önmagához képest sem. A mezőgazdaság teljesítménye az 1892-es 530 millióról 1939-re 1,1 milliárd levára nőtt 1911-es konstans áron, de eközben a lakosság is megduplázódott.²⁶² Azaz a GDP növekedését a lakosságszám növekedése eliminálta, ezért fajlagos növekedés híján a mezőgazdaság *extenzív* növekedéséről beszélhetünk. Adott technikai színvonalon a létező struktúra nem volt képes a termelékenység további növelésére: így a művelt terület kiterjedése és az ugar csökkenése, valamint a lélekszám és a gazdaságok számának növekedése határozta meg a mezőgazdaság fajlagos termelési mutatóit (egy hektárra, egy főre, egy gazdaságra jutó termelés, egy hektárra és egy gazdaságra jutó lakosság). A mezőgazdaságból élő lakosság 46%-kal nőtt, míg a szántóterület csak 20%-kal. Az egy főre jutó termőföld így bő 20%-kal zsugorodott (III. 53. táblázat). Mivel a bolgárok aránylag rövid idő alatt közelítették meg az európai országokra jellemző családmódellet, s míg 1900-ban egy háztartásra/gazdaságra átlag 5,65, 1920-ban 5,28;

261 Uo.

262 1892–1911 között Bulgáriában a lakosság 33%-kal nőtt, miközben a GDP 50%-kal, az árindex pedig 15–27%-kal. Az egy főre eső nemzeti jövedelem így arányában körülbelül annyival maradt a Palairret által várt 480 inflációs levás érték alatt, mint amennyivel a lakosság ugyanezen periódusban nőtt. Tehát, ha nem lett volna népességnövekedés, akkor a fejenkénti érték elérte volna a 480 levát.

III. 53. táblázat.

A bolgár mezőgazdaság teljesítményének változása a két világháború között

Kategória	1907–1911 és 1911	1938–1939
Mezőgazdaság termelése folyó és 1911-es áron (millió leva)	544 és 650	21270 (760)
Aktív mezőgazdasági lakosság (millió fő)	3,2 és 3,5	4,6 (+ 46%)
Szántó (millió dekár)	2,9 és 3,6	3,45 (+ 20%)
Mezőgazdasági lakosság egy főre (nem keresőre) jutó bevétele (leva)	170 és 200	4630
Árindex	100	2840
Reálbevétel egy mezőgazdasági lakosra (aranyleva)	170 és 200	165–171
Birtoknagyság egy főre (ha)	0,9 és 1	0,75 (–20%)
1 hektárra jutó bevétel (aranyleva)	188* és 220	220

* Lényegében alig változott az 1885-ös adathoz képest – vö. II. 54. táblázat.) A teljes agrárbevétel/szántóterület mutató kissé torzítja a valóságot.

Az adatok nem egy keresőre/gazdaságra (1910 = 1,3 millió fő) számított adatok, ezért térnek el a korábbiaktól (III. 40. táblázat). Berov adatai 50 millió levával kisebbek, mint amit Palareit megad 1906–1910-re (II. 29. táblázat).

Berov, Lj.: Ikonomiceszskoto razvitie na Balgarija i. m. 120. alapján.

1934-ben már csak 4,7 fő esett, így az átlagos birtokméret tényleges csökkenését (a termőterület növekedése miatt ez a gazdaságok számának gyarapodását jelentette) némileg ellensúlyozta a rajta élők számának csökkenése, így a fejenkénti jövedelmek kisebb mértékben változtak. A termelés egy főre eső értéke lényegében nem nőtt, noha a területegységre jutó jövedelem körülbelül 20–25%-kal emelkedett 20 év alatt (III. 53. táblázat), de azt a népességnövekedés felemésztette. Technológiai váltás vagy népességszabályozás nélkül az egy főre eső agrártermelés nem volt tovább növelhető (a növekedés egy része az ugar felszámolásából ered), s az egy mezőgazdasági keresőre jutó termelés is csak a rejtett munkanélküliség felszámolásával mutatható javuló értékeket. A következőkben tehát megvizsgáljuk a technológia színvonalát és a mezőgazdaság előtt álló alternatívákat.

Bulgáriában a gabona részesedése a parasztság jövedelméből legkevesebb 40–50%-ot tett ki.²⁶³ Ez kiszámolható abból, hogy az 1890-es évek rossz termései miatt 1899-re a parasztság fejenkénti gabonából befolyó jövedelme 30–40%-kal esett 1892-höz képest, ami a parasztság bevételeinek 15–20%-os csökkenését eredményezte (és a földárak is estek), de a II. 29. táblázat alapján is reális ez az érték. Van Zanden szerint a tengerentúli gabona beáramlása miatt a parasztság számára Európában csak a diverzifikálás jelentett kiutat: a tej, vaj és disznóhús szerepe megnőtt.²⁶⁴ De nem így Bulgáriában és Szerbiában, ahol az állattenyésztés éppen háttérbe szorult. A piacra juttatott (növényi) termény a mezőgazdasági termelés 15%-át adta átlagosan, a feldolgozott állati termékek részesedése sem haladta meg a 15–16%-ot 1910-re (II. 29. táblázat). A bolgár rózsaoilaj és dohány, a szerb szilva termelése ekkoriban kezdett fellendülni, de az utóbbival ellentétben az előzőek

263 Ivanov M.–Tooze, A.: Convergence or Decline i. m. 685.

264 Zanden, J. L. van: First Green Revolution: The Growth of Production and Productivity in European Agriculture, 1870–1914. *Economic History Review* 44. 1991/2. 215–239.

nem a kisparaszti termelők számára jelentettek kiutat. Bulgáriában dohánytermesztésből 1905-ben még csak 225-en éltek, egy gazdaság átlag 200–300 dekáros nagyságú volt. A rózsatermesztésben 35 ezer parcella vett részt átlag 1–2 dekáros méretben 1897-ben, és 8 év alatt a parcellák száma 9 ezerrel, a földterület 30 ezer dekárral nőtt, de 1905-ben csupán 131 tulajdonos, 80 segédmunkás és 300 családtag élt a jól jövedelmező ágazatból.²⁶⁵ 1910-ben az 1,6 millió bolgár tehénből csak 25%-ot tartottak tejéért és gyenge, 1000 literes éves hozamot mutattak, miközben Nyugaton ez a 3000–4000 litert is elérte. A fejenkénti sertésállomány pedig az európai átlag egyharmada volt, ami részben oszmán örökség, részben az élelmiszer hiányára és a relatív túlnépesedésre vezethető vissza, mely azt eredményezte, hogy a sertések táplálékaul szolgáló kukoricát inkább emberi fogyasztásra használták fel. A Monarchia agrárius köreinek érdekei egyébként sem tették volna lehetővé a sertésexport felfuttatását, míg a bolgár búzára a pesti malomiparnak kifejezetten volt is kapacitása. A makkoltató sertéstartás pedig nem eredményezett magas minőséget. Bulgáriában a mezőgazdasági eredetű GDP-növekedés Görögországgal ellentétben nem származhatott például a szőlőtermesztésből, mivel a filoxerajárvány miatt annak részesedése a rurális jövedelemből 10%-ról 2%-ra esett.

Bulgária számára tehát sem a görög (szőlő, mazsola, olajbogyó), sem az atlanti (tej, vaj, tojás), sem a korai és kései szerb modell (sertés, majd szilva) nem volt alkalmazható, de nem bizonyult annak az olasz modell sem. Olaszország az 1890-es évektől átállt a munkaintenzív, nagy értékű gyümölcsök és zöldségek termesztésére, ami megnövekedett műtrágya-felhasználást eredményezett és vegyipari fejlesztéseket igényelt. Bulgária ezt a szerkezetváltást csak az 1930-as évek elején tette meg. Noha a bolgárkertészet korábban is híres és produktív volt, magas hozzáadott-értékkel (ugyanakkor nagy munkaerő-ráfordítással), a hazai alapélelmiszeri problémákat zöldséggel nem lehetett megoldani, s a relatív földhiány miatt a zöldségek exportból való részesedése is alacsony volt, továbbá a tőkeszegény bolgár vegyipar állapota is hagyott kívánnivalót maga után. Maradt tehát a gabona, úgy, hogy az 1930-as évekig az ekék fele faeke volt, pedig a száraz bolgár nyár kifejezetten igényelte a mély szántást, ha ősszel nagy terméshozamot szerettek volna.

A *terméshozamok* ilyen körülmények közepette nem javultak jelentősen a világháború előtt, ez tehát nem lehetett a mezőgazdasági növekedés forrása. Viszont Popov szerint 1889–1911 között 157%-kal nőtt a gabonával bevetett terület nagysága, azaz a növekedés (már ekkor is) a mezőgazdaság extenzivitásából fakadt. Ennek eredményeként az egy családra jutó földterület 2,5 ha-ról (0,4 ha/fő) 5 ha-ra (0,8 ha/fő) nőtt e periódusban. Ez a jelenség Szerbiában is hasonló okok miatt következett be szinte ugyanekkor. Ez az extenzivitás azonban nem volt a végtelenségig tartható: Zagoroff szerint²⁶⁶ Bulgária a két világháború között egyike volt a legnagyobb agrár-túlnépesedéssel jellemezhető régióknak. A túlnépesedésre, illetve a kisbirtokos életforma feladására, a nagyparcellás művelés keretében hasznosított dohány- és rózsatermesztés fellendülésére utal, hogy 1900-ban csak 59 ezer mezőgazdasági bérmunkás volt, 1910-ben már 161 ezer.²⁶⁷ Számuk növekedése jócskán meghaladta a népességyarapodás

265 Isztorija na balgarite v dokumenti i. m. Tom. I/1. 458.

266 Zagoroff, Sl.–Vegh, J.–Bilimovich, A.: The Agricultural Economy i. m. 99. (táblázat) és 369–448.

267 1905-ben az önálló gazdák száma 430 ezer fő volt. A béreseket, zselléreket száma 170 ezer főre tehető ugyanekkor. A napszámosság nem volt elterjedt: a bérmunkára kényszerülők aránya az 1870-es

III. 54. táblázat.

Az átlagos bolgár parasztcsalád ingó és ingatlan vagyonának értéke
(levában folyó áron)

Vagyon	1871 Kötes (5 ha, leva zárójelben)	1885** (5 ha-os birtok, 6 fő)	1885 (2 ha-os birtok)	1912 (5 ha, 5 fő)
Ház	6300 gros (1200–1500)	300–500	300–500	3300–5000
Föld	5500 gros (1100–1400)	3300	1200	
Állatok	nincs adat	100	100	200
Éves bruttó jövedelem*	4600 (1000)	1000–1200	1000	800–1000
Összes érték	4000	5800–6000	2500–3000	4200–6000

* A fogyasztás és vetőmag is beleszámítva az állati termékekkel együtt, vö. Szerbia, a készülő 2. kötetben (nettó jövedelem) a gabonatermés körülbelül a jövedelem 50%-át adta; ** A III. 40. táblázat alapján, ahol a teljes mezőgazdasági jövedelem és a vetett szántó, valamint a lakosság száma adott. Az egy családra jutó szántó duplája a teljes földterület. Saját szerkesztés Keleti, Daszkalov és Palairt adatai alapján.

ütemét, de Szerbiával, vagy még inkább Görögországgal és Romániával összevetve arányuk kifejezetten alacsony volt, ami Szerbiában a birtokaprózódás előrehaladottságát, az utóbbiak esetében pedig egy eltérő struktúra sajátosságait jelzi.

Mivel a modernizáció és a demográfiai problémák extenzív és expanzív (háborús) megoldása is kudarcba fulladt, szükségszerű volt a mezőgazdaság átstrukturálása és intenzív szakaszának beindítása. A népelesség növekedés ugyanis 1920-ban is évi 2% volt! Kutatók máig keresik a magyarázatot erre a nagy szaporulatra, a bolgár néplelek (Volkgeist) kutatói szerint a lélek felszabadulása az oszmán rab-ság alól, Nagy-Bulgária beteljesítésének lehetősége, továbbá a török házassági adó eltörlése egyaránt motiváló tényezők lehettek. Az agrár-túlnépesedés oka viszont Lampe szerint az agrárkonjunktúra meglovagolása volt, amelyhez az anakronisztikus módon fiziokrata gazdaságpolitikát követő oszmán állam biztosította a kereteket (kétségtelenül olcsóbb volt az újraelosztás, mint az iparosítás), csak éppen a konjunktúra vége után sem csökkent a népszaporulat, így a népelesség növekedésnek nem maradt fedezete.

Ez persze felvet egy másik kérdést is, fonákára fordítva a problémát: mondható-e, hogy hanyatlott a gazdaság és az életszínvonal, ha ilyen nagy volt a népszaporulat? Hanyatló, lassan fejlődő gazdaság esetén a nagy népszaporulat (relatív túlnépesedés) jelentős kivándorlást feltételez. Európát 1880–1914 között 14 millió olasz hagyta ott, 1870–1930 között 430 ezer görög vándorolt ki, ugyanakkor Szerbiából, Macedóniából, Bulgáriából csak 150 ezren – s a tengertől való izoláltság ugyan lehet erre magyarázat, de nem kielégítő, hiszen a Monarchia kontinentális

évekbeli 30%-hoz (ebben a zsellérek és a 3 ha-nál kisebb birtokkal rendelkezők is benne foglaltanak) képest nem nőtt 1910-re. Egy zsellérré átlagosan 16 ha művelendő föld jutott (a valóságban természetesen ennél jóval kevesebbet művelt meg, hiszen a tulajdonos is dolgozott a földjén). 1926-ban a mezőgazdaságban foglalkoztatott munkaerőnek már csak 2,3%-a volt bérmunkás és a megművelt föld csak 5,7%-a volt a bérlők kezén.

területein is jelentős volt a kivándorlás. A népességnövekedés oka lehet az a stratégia is – mely ugyanúgy a szegénységgel függ össze –, mely a gyerekre munka- és termelőerőként, illetve a kollektív szociális háló hiányát pótló tényezőként tekint, azaz minél több gyerek van, annál könnyebb a szülőknek öreg korukban. (Jellemző módon az mezőgazdasági bér munkából élő családokban az átlagos gyerekszám 3,8 volt Csehszlovákiában, míg az ipari munkásoknál 2,8, a középosztályban 2 a két világháború között.) De még a hasonló stratégiát alkalmazó, szintén többgenerációs családokban élő, és nagy szaporulattal jellemezhető albánok is, ha teheték, kivándoroltak Olaszországba, vagy etnikai területüket szélesítették (a szlávok rovására). A bolgárok számára 1912 után az utóbbira már nem nyílt lehetőség, de a népszaporulat még 1920 után is nagy volt. Az egy főre jutó mezőgazdasági és összjövedelem Palairt hangoztatta 20%-os hanyatlása (helyesebben stagnálása) és egyidejűleg a népességrobbanás Szerbiában és Bulgáriában kirí a 19. századi Európa történelméből, ahol a népességnövekedés az agrárforradalommal együtt zajlott a klasszikus értelmezés szerint, így a Balkán (ahol az agrárszféra forradalma redistribúció s nem a termelés forradalmasítását jelentette) e vonatkozásban inkább a harmadik világhoz volt hasonlatos gazdasági alap nélküli növekedésével.

Milyen is volt tehát a bolgár birtokstruktúra ezek fényében? 1912 előtt az összes földterület (10 millió ha, tehát nem csak a művelés alatt álló földek) 35%-a állami, közösségi vagy egyházi birtok volt, a többi magánbirtok volt 555 000 birtokos (háztartás) kezében. Míg azonban Szerbiában kezdetben az állami földek kiterjedése is nagy volt, ami további parcellázások forrása lehetett az extenzív mezőgazdaság korszakában, Bulgáriában részesedésük 1897-re elenyészővé vált: a közösségi földek 24%-ot tettek ki a 10 millió ha földterületből, az állami földek részesedése 10% körül volt.²⁶⁸ A zsellérekkel együtt a gazdasági egységek száma 900 ezer körül volt Bulgáriában. Velük is számolva 1908-ban a gazdaságok 66%-a kisebb volt, mint 5 ha. A 100 ha-nál nagyobb üzemegységek száma 5%-ot tett ki (vö. III. 55. táblázat, az adatok a gazdaságok számában értendőek).

Nagybirtok tehát gyakorlatilag nem létezett. Az országban ráadásul mintegy 7 millió parcella volt, azaz egy 5 ha-nál kisebb birtok is átlagosan 8–10, egymással nem szomszédos tagból állt. Ennek következtében a földművelési módszerek modernizációja, a nagyüzemi gazdálkodás eszközeinek alkalmazása lehetetlen volt.²⁶⁹ Traktor 1920-ban összesen 20 volt, ez 1927-re 767-re, 1933-ra 1503-ra nőtt

268 Az egyházi és iskolához tartozó földek aránya 1% alatt volt. Sztatisztika na zemledelszkata szobsztvenoszt na 1908. Szófia, 1914. 4. alapján saját számítás. Elgondolkodtató, hogy az obstina tradíciója a kollektivizálást is könnyebbé tette, mert az egyenlőségen alapuló kisparaszti társadalom 70 éve alatt sem tűnt el a közösségi tulajdon, mely Magyarországon például alig volt meg. Ilyen szempontból a kollektivizálás a keleti és déli szlávok számára nem jelentett akkora traumát, mint a nyugati szlávok és magyarok számára.

269 Megjegyzendő, hogy a sokparcellás gazdálkodásnak önálló gazdaság esetén megvan az az előnye, hogy – amennyiben a parcellák eltérő mikroklímátikus adottságú területen fekszenek, illetve nem monokultúrás gazdálkodást folytatnak rajtuk – az éves terméseredmények szórása kisebb, mint az egy tagban fekvő földek esetén. Ez utóbbi esetben az átlagtermés nagyobb, de az egyes évek terméseredményeinek szórása is, így előfordulhat, hogy 5-6 jó év után beköszönt egy rossz, s ez összeomlással fenyegeti az önálló gazdaságot. Ezzel szemben a sokparcellás művelés esetén mindig terem annyi (ha 1-2 parcella vetése tönkre is megy), hogy a család ne haljon éhen. Ezek után világos, hogy a szórtparcellás művelés az önállókat, a tagosított gazdaság az áruterme-

(a háztartások 0,2%-a).²⁷⁰ A *birtokállomány szórtságából* adódó hátrányokat tagosítással próbálták kiküszöbölni. A tagosítás előfeltétele az ingatlanok telekkönyvezése volt, ami Bulgáriában elég vontatottan haladt. Az első falu ingatlanainak telekkönyvezését 1928-ban fejezték be, s 1945-ig csak 193 faluval készültek el. 1930–1940 között mindössze 47 falu földbirtokállományát tagosították, elmaradva a telekkönyvezés ütemétől, s a legoptimistább becslések szerint is csak 400 000 ha, a művelt terület 10%-a rendelkezett közel optimális táblaviszonyokkal. 1908-ban egy gazdaság 12,5, 1926-ban 15,2 parcellából állt, ami szintén a népességnövekedés okozta aprózódást bizonyítja, míg 1934-re ez, a tagosítások megindultának köszönhetően ez újra 13-ra csökkent.²⁷¹

Ami a *gazdálkodás színvonalát* illeti, a földművelés és az állattenyésztés mind a termelési módszereket, mind a munkaeszközöket tekintve elmaradott volt, melyet a megyefőnökök 1880–1890-es években készült jelentései is alátámasztanak. Az általánosan használt faeke, a rideg állattartás következményeként a trágyázás hiánya meghatározta az alacsony terméseredményeket. A helyzet később sem sokat változott: a mezőgazdaságról egy 1930-ban kiadott, az elemi iskolák harmadik osztálya számára írt természettan tankönyv a következőket írja: „...A mi földműveseink elsősorban faekével szántanak. Ez a legrégebb szántásra szolgáló eszköz. Sekélyen szánt, nem képes jól megforgatni a talajt... Az új, szántásra való szerszám a vaseke. Ez egészében vasból készült... Ma már minden jó gazda faekéjét vasekével cseréli fel... Sok parasztgazdának nincs fogas boronája, hanem maga csinál ilyet tüskés ágakból, és deszkából, amelyre nehéz követ rak... Földműveseink többsége kézzel veti el a magot...”²⁷²

1933–1934-ben még kétnyomásos művelés alatt volt a földek 70%-a, azaz az ugar aránya továbbra is nagy volt. 1911-ben csak a mezőgazdasági háztartások 20%-a rendelkezett vasekével,²⁷³ 1933-ban a háztartások 55%-a még mindig faekét használt, szelelőrostával pedig csak körülbelül 18%-uk rendelkezett. 1910 körül a modern vaseké száma csupán 100 ezer volt, míg a faekék számát 400 ezerre becsülték.²⁷⁴ Ennek köszönhetően 100 gazdaságra mindössze 108 eke jutott, 1 ekére pedig csaknem 7 ha megművelt föld esett. Szerbiában még rosszabb volt a helyzet: 100 gazdaságra alig 60 eke jutott még 1925-ben is, egy ekére pedig 10 ha föld.²⁷⁵ A mezőgazdaság modernizációjára tett kísérletek rendre kudarcba fulladtak: a Rusze és Plovdiv mellett alapított állami mezőgazdasági iskolákban 1896-ban 217-en végeztek, de közülük csak nyolcan választották a tényleges földművelést, a többiek tanárok és állami hivatalnokok lettek, felemelkedési, kitörési lehetőségként értékelve az oktatást. Így a modern mezőgazdasági ismeretek átadása is lassan haladt. Ezt elősegítő 1888-ban 5, 1898-ban 109, 1910-ben már 1070 vándortanár működött az országban, de az oktatásban részesülők száma 1898-ban csak négy-

lő gazdálkodás számára kedvezőbb (ahol amúgy az előző évi fölösleg értékesítéséből befolyt bevétel vagy a raktározás segíthet átvészelni a rossz évet). A természeti népek az utóbbi üzemmódot ezért nem választják. Részletesen lásd: *Diamond, J.: A világ tegnapig. Bp., 2012. 250–252.*

270 *Daszkalov, R.: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. I. 264–265.*

271 *Roucek, J. S.: The Economic Geography of Bulgaria. Economic Geography, Vol. 11., No. 3. (Jul., 1935) 309.*

272 *Docsev, G.–Szpaszovszki, Hr.: Esztesztvoznanie za treto otdelenie. Szófia, 1930. 13–17.*

273 *Crampton, R. J.: Bulgaria i. m. 290.*

274 *Szende Gy.: Bulgária gazdasági viszonyai. In: Bulgária és Törökország i. m. 14–15.*

275 *Tomasevich, J.: Peasants, Politics i. m. 440–442. alapján számított érték.*

ezer, 1910-ben 60 ezer volt (az önálló gazdaságok alig 10–15%-a). A mezőgazdasági iskolákban 1911-ig érettségizett 2760 diák közül csak 1057 (40%) hasznosította tudását a mezőgazdaságban, 60 állatorvos lett, 148 kereskedő, 315 állami hivatalnok, 374 pedig tanár. Az agrároktatásra 1887–1892 között évi 250 ezer, 1907–1912 között évi félmillió levát fordítottak,²⁷⁶ ami rendre 7 és 3 % a művelődésre fordított költségekből, mely sem az agrárnépesség összlakosságából való részesedésével, sem az általa előállított GDP-vel nem állt arányban.

Mindemellett a demográfiai nyomás eredményeképp fellépő *birtokaprózódást* 1897–1908 között még állami beavatkozás nélkül sikerült Bulgáriában elkerülni, hiszen míg a gazdaságok száma 133 ezerrel nőtt, a szántók nagysága 7 millió dekárral (700 ezer ha), nagyjából lépést tartva a gazdaságok számának elég magas növekedési ütemével (20–25% 10 év alatt). Ez gazdaságonként 5,25 hektáros átlagot jelentett,²⁷⁷ ami az életképes birtok alsó határának tekinthető (a zselléreket is beszámítva). Az 5 ha alatti gazdaságok aránya nem változott, 21–22% körül volt, az 5–10 ha közöttieké sem módosult (25%).²⁷⁸ A fenti arányok alapján kapott látszólag kedvező képet ellensúlyozza, hogy az összes művelt magánbirtokot tekintve 1897–1908 között az 5 ha-nál kisebb üzemegységek száma 80–90 ezerrel nőtt (s ennek nagy része, 36 ezer gazdaság 1 ha-nál kisebb volt), míg az ennél nagyobb, átlagos méret feletti gazdaságoké csak 35 ezer egységgel emelkedett, s ezek viszont akkorák voltak, hogy felhúzták az átlagot 5 ha-ra (lásd később a III. 66. táblázatot). Az újonnan létesült birtokok jelentős része valóban 5 ha-os volt (az 5–10 ha közötti kategóriában 25 ezer új egység jött létre 1908-ig), de a telkek aprózódása a népességnövekedés

III. 55. táblázat.

A bolgár és szerb földbirtokviszonyok összevetése, 1897–1910

Méret	Bulgária, 1897		Bulgária, 1908		Szerbia, 1897		Szerbia, 1910		
	1000 birtok	%	1000 birtok	%	1000 birtok	%	1000 birtok	%	átlagos méret
1 ha alatt*	257	32	293	31	54	17	99	26	1
1–2 ha*	106	13	131	14	31	10			
2–5 ha*	185	23	212	23	93	30	141	38	3,3
5–10 ha	149	19	174	19	118	38	88	23	7
10–20 ha	77	10	93	10			32	9	13,4
20–50 ha	21	3	26	3	10	3	7,7	2	29
50 ha felett	3	0	3	0	1	0	1,1	0	110
Összesen	800	100	933	100	308	100	370	100	5,3

* Tömöríti egyfelől a zselléreket, potenciális napszámosokat, másrészt a mezőgazdaságon kívüli megélhetéssel rendelkező kispolgárságot is.

Sztatisztika na zemledelszkata szobsztvenoszt na 1908. Szófia, 1914. 4. és Tomasevich alapján.

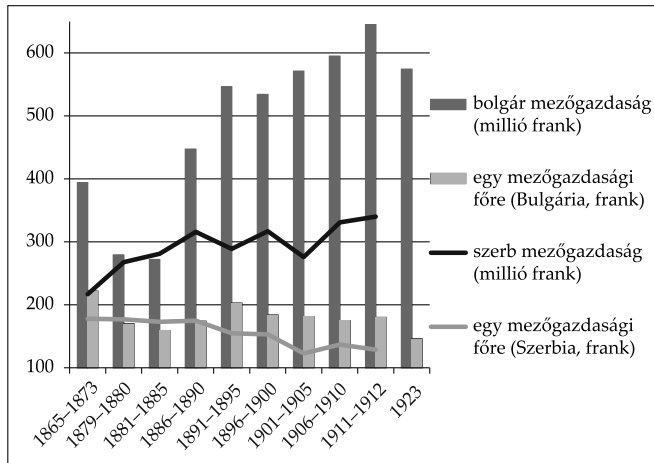
276 *Daszkalov, R.*: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. I. 267. és *Strausz, A.*: Grossbulgarien i. m. 26.

277 Sztatisztika na zemledelszkata szobsztvenoszt na 1908. Szófia, 1914. 3.

278 *Popoff, K.*: La Bulgarie economie, 1879–1911 i. m. 87–97.

III. 14. ábra.

A bolgár és a szerb mezőgazdasági termelés összes és egy főre eső értékének változása, 1865–1912

miatt felgyorsult, ráadásul a periódusban létesült gazdaságok nem kis része (különösen fele a III. 55. táblázat adataiból számolva) az átlag alatt maradt.

Az egyes művelési ágakra jellemző üzemméret megoszlását vizsgálva kitűnik, hogy a szántó átlagmérete 5 ha körül volt, de csökkenő tendenciát mutatott. Szintén csökkent a rétek átlagmérete, az új kialakításúak egészen kicsik voltak. A rétek száma ui. 1897–1908 között 30%-kal, míg összterületük csak 13%-kal (III. 66. táblázat). (Hasonló jelenség volt érvényes Jugoszláviára 1918 után.) Csökkent a legelő összterülete, miközben az egységek száma 65%-kal nőtt. Némileg csökkent az erdőterület, e csökkenés oka részben a szántóföldi művelés terjedése volt. Összességében a *művelés alá vont terület* csak 8%-kal nőtt (tehát a szántók 25%-os növekedésének jelentős része a többi területhasználati mód rovására történt), míg az üzemegek száma 25%-kal, miközben a lakosság legalább 15%-os szaporulatot mutatott 1897–1910 között. Az agrártúlnépesedés azonban valóban csak az első világháború után válik akuttá, mikor a művelésbe vonható földek elfogynak, felnőtt viszont a következő generáció.

Összevetve Szerbiával, az 5 ha alatti birtokok részesedése Bulgáriában és Szerbiában egyaránt 65% volt 1908-ban. 1910 előtt azonban az 1 ha alatti földek jóval gyakoribbak voltak Bulgáriában (15%-kal nagyobb részesedéssel), a birtokaprózódás előrehaladottabb állapotban volt, viszont 1897–1908 között legalább az arányok nem romlottak. A nagyobb területű gazdaságok gyakorisága sem haladta meg a szerbiait, s míg Szerbiában az átlagos birtokméret 1910-ben 5,3 ha volt, Bulgáriában ez 5 ha-t ért el (beleszámítva mindkét értéke a zselléreket).

A bolgár mezőgazdaság elmaradottsága relatív – környezetéhez képest nem volt kirívó. Mint az látszik a III. 14. ábrán, egy főre jutó termelési értéke 1890 után jelentős mértékben felülmúlta a szerbet, elsősorban a rohamosan növekedő, földművelésből származó bevételek miatt. (Bulgáriában 1900–1910 körül 3,9–4,6 millió

III. 56. táblázat.

Az egy főre jutó gabonaexport értékének változása (millió frank)

Periódus	Román gabonaexport konstans (1906–1911-es áron)	Ugyanez egy főre (frank)
1886–1890	265	51
1891–1895	344	62
1896–1900	265	45
1901–1905	328	54
1906–1910	399	59

ha-on műveltek földet, ami több mint duplája volt a szerb értéknek, ezért a bolgár termelés volumene összességében is nagyobb volt.) Hasonlóképpen a vágóhídra szánt állatok tartásából és állati eredetű termékekből származó jövedelem is csak 1886 után előzte meg a szerbet, annak ellenére, hogy Szerbia jóval kisebb területtel rendelkezett, mint Bulgária (az állattartás részesedése a mezőgazdasági jövedelmekből a fejlettség egyfajta fokmérője). Egy szerb gazdaságra (370 ezer) hasonló mezőgazdasági jövedelem jutott (900 leva), mint Bulgáriában (550 ezer gazdaság, zsellérek nélkül), igaz többen is éltek rajta, így az egy mezőgazdaságból élő lakosra (foglalkoztatottra és eltartottra) jutó agrárjövedelem Bulgáriában volt magasabb. *A reálértéken befolyó fajlagos jövedelem stagnálása* világosan rámutat egyfelől a mezőgazdaságban eszközölt állami és magánfejlesztések, illetve közvetlen állami jövedelemszerzési lehetőségek zsákutcás jellegére: sem a hektáronkénti adó, sem a fejenkénti adó nem nőtt (lásd korábban a II. 43. táblázatot), a mezőgazdaságból származó jövedelem 10%-a körül állt be (III. 54. táblázat).

A balkáni állami *gazdaságpolitika* eleinte kifejezetten ösztönözte a földművelést (nem az állattartást) és a népességnövekedést is (lásd Szerbia betelepítési politikája), de a termékeny földek benépesítése után az egy főre jutó termésátlag és az export elért irányszámai tarthatatlanná váltak. Romániában és Szerbiában az egy főre jutó gabonahozam 1900 után nem nőtt, az egy (mezőgazdasági) termelőre jutó vetésterület csökkent, a gabonaexporté pedig Romániában 1895 után esett (III. 56–III. 58. táblázat)!

A III. 57. táblázatból is kiolvasható, hogy Bulgária még jobb helyzetben volt, mint Szerbia, de ez nem a hektáronkénti termésátlagnak volt köszönhető, hanem annak, hogy Szerbia – hamarabb lépve a monokultúras kisparaszti árutermelés útjára – hamarabb mutatta a mezőgazdasági túlnépesedés jelenségét. Bulgáriával szemben Szerbia részben ezért is tért át a kukoricatermesztésre: nemcsak állati takarmánynak jöhetett szóba, de magasabb is volt termésátlaga a búzáénál (III. 59. táblázat).

Mivel a balkáni országokban az exportcikkek 70%-át egy-két mezőgazdasági termék (zömmel gabona) tette ki, ezért az egy főre jutó gabonaexport hanyatlása a túlnépesedés következtében különösen problémás volt (III. 56. táblázat) a gazdaság modernizációja és az állam működtetése szempontjából.²⁷⁹ A monokultúras bolgár

279 Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: Balkan Economic History, 1550–1950 i. m. 164.

III. 57. táblázat.

Az egy (mezőgazdaságból élő) főre jutó és összes gabonatermés (éves átlag)

Periódus	Románia		Bulgária		Szerbia	
	az öt fő gabona-növény termése (1000 t)	Egy mezőgazd. lakosra (t)	az öt fő gabona-növény (1000 t)	Egy mezőgazd. lakosra (t)	az öt fő gabona-növény (1000 t)	1 mezőgazd. lakosra (t)
1896–1900	3800	0,80	1579	0,54	1171	0,56
1901–1905	4950	0,98		0,68	888	0,39
1906–1910	5350	0,96	2057	0,62	1185	0,50
1911–1915	6000	0,98	2637	0,75	1307	0,54

Mollov, J.–Totev, Ju.: Ceni na zemedelszkite produkti u nasz 1881–1934. Szófia, 1935.

III. 58. táblázat.

Az egy (mezőgazdaságból élő) lakosra jutó és összes vetésterület változása (éves átlag)

Periódus	Románia		Bulgária		Szerbia	
	gabona vetésterülete (1000 ha)	egy mezőgazdasági foglalkoztatottra jut (ha)	gabona vetésterülete (1000 ha)	egy mezőgazdasági foglalkoztatottra jut (ha)	gabona vetésterülete (1000 ha)	egy mezőgazdasági foglalkoztatottra jut (ha)
1891–1895	4180	0,92				
1896–1900	4649	1	1763	0,60	1107	0,57
1901–1905	4822	0,94	1962	0,62	1043	0,5
1906–1910	4809	0,87	2216	0,66	1117	0,5
1911–1915	4987	0,82	2428	0,68*	1202	0,5

* A III. 53. táblázatban megadott érték az egy főre jutó teljes szántóterületet mutatja, míg itt az egy főre jutó gabona vetésterületét látjuk (ebből következően az átlag gazdaság több mint 60%-át a gabona foglalta el).

Mollov, J.–Totev, Ju.: Ceni na zemedelszkite produkti i. m. Szófia, 1935.

gazdaságban a 2,1–2,3 millió tonnás gabonatermés²⁸⁰ az egy felnőttre főre jutó, megélhetéshez szükséges 300 kg-ot viszont meghaladta (500–600 kg/fő), azaz egyértelmű volt a piacolási és *exportkényszer*. A *kevés exportképes termék* (Bulgária) gazdasági kockázata mellett az *egy piactól való függés* is gondot jelentett (Szerbia). Ráadásul ulgáriában a terméseredmények igen ingadozók voltak (az 1907-es bolgár búzatermés az 1904-esnek alig fele volt: III. 59. táblázat), ami nemcsak az exportjövendelmeket

280 Isztorija na Balgarite v dokumenti i. m. Tom. I/1. 462.

III. 59. táblázat.

A fő mezőgazdasági növények termésátlaga (kg/ha)

Növény	1897	1898	1899	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909
Búza*	896	1182	713	1198	1256	971	1054	656	1013	839
Rozs	964	984	799	1162	1131	1028	1025	541	819	870
Kukorica	1991	1939	1163	1189	666	975	1390	718	922	856

* 1899-ben a búzatermés 1,16 millió tonna volt, 1904-ben 2,4 millió, 1906-ban 2,2 millió, 1909-ben 1,8 millió tonna.

Istoriija na Balgarite v dokumenti i. m. Tom. I/1. 464. és Strausz, A.: Grossbulgarien i. m. 22. 40.

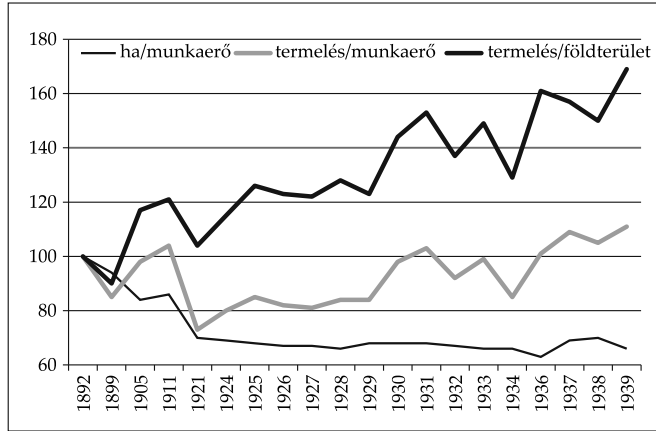
tette instabillá, hanem a lakosság tömegeinek alapvető létfeltételeit is fenyegette. Ezek után világos, hogy mekkora kárt jelenthetett az 1897–1900-as agrárválság, mely a gabonatermést 20, a gabonaexportot is 30%-kal vetette vissza. Az exportkényszer ugyanis azt jelentette, hogy a tartalékolt gabona mennyisége csökkent, így nemcsak az eladási árra gyakorolt befolyás gyengült, hanem a *vis maior* esetek kockázata is nőtt. Bulgária esetében az export visszaesése gazdaságonként 400 kg, azaz 50 frank volt. A hektáronkénti búzatermelés 400 kg-mal csökkent 1898–1899 között, ami 4 ha vetett területen 200 leva értékű gabona kiesése (egy ötfős család éves adója 1897-ben 5 × 20 leva volt). Láttuk Szaloniki kereskedelmének vizsgálata során, hogy egy 20%-os többlet mekkora biztonságot jelentett, egy hasonló hiány pedig ugyanekkora instabilitási tényező volt (lásd az I. 1. 3. fejezetet). A túlnépese-dés gyakorlatilag az 1897-es helyzet állandósulását jelentette volna annak minden, már említett gazdasági-társadalmi következményével együtt.

III. 5. 3. A bolgár mezőgazdaság az első világháború után – jövendelműködés és hatékonyság

A háború után a legmélyebb válság a mezőgazdaságot érte. Dobrudzsa 1912-es elvesztése miatt a termőterület 20%-kal, 3,6 millió hektárra zsugorodott, ez önma-gában is súlyos veszteség volt. Míg a fő gabonaterményekből 1911–1912-ben 2,8 millió tonnát takarítottak be, addig a gabonatermés az utolsó háborús évben már csak 1 millió tonna volt, ez 4 millió ember ellátásához csak úgy volt elég fejenként 250 kg-ot számolva, ha a következő évre nem marad vetőmag. Az osztrákok és a németek világháborús gabona-feketekereskedelme miatt Bulgária korábbi tartalékait elveszítette, így az éhínség szélén állt, ezen a gabonaimport sem segített. A macedóniai, nyugat-trákiai és dobudzsai menekültek által felduzzasztott lé-lekszám miatt élelmiszerhiány alakult ki, a kenyér ára tízszeresére nőtt. A világ-háború után Bulgáriának ugyanúgy 300 ezer menekültet kellett befogadnia, mint Magyarországnak, csak ezek nem a középosztályhoz tartozó államapparátusban, közigazgatásban dolgozó személyek voltak, akik számára például a zsidóság kiszorításával kellett teret biztosítani (Bulgáriában az izraelitáknak amúgy sem volt jelentős a számuk), hanem parasztok, akiknek nem virtuális társadalmi térre, „ökológiai fülkére”, hanem földre volt szükségük. A termelési volumen 1922-ben is

III. 15. ábra.

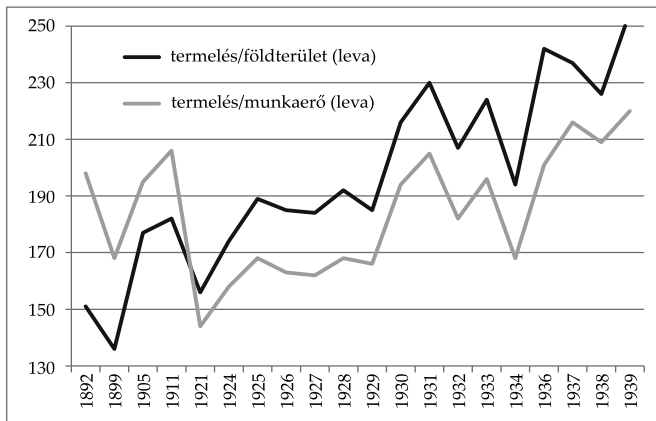
A bolgár mezőgazdaság hatékonyságának indexe 1892–1939 között munkaerőegységre és területegységre vetítve, valamint az egy főre jutó művelt terület változása (1892 = 100)

Ivanov, M.–Tooze, A.: Convergence or Decline i. m. 694. alapján.

III. 16. ábra.

A bolgár mezőgazdaság hatékonyságának indexe 1892–1939 között munkaerőegységre és területegységre vetítve konstans, 1911-es áron (leva)

Ivanov, M.–Tooze, A.: Convergence or Decline i. m. 694. alapján.

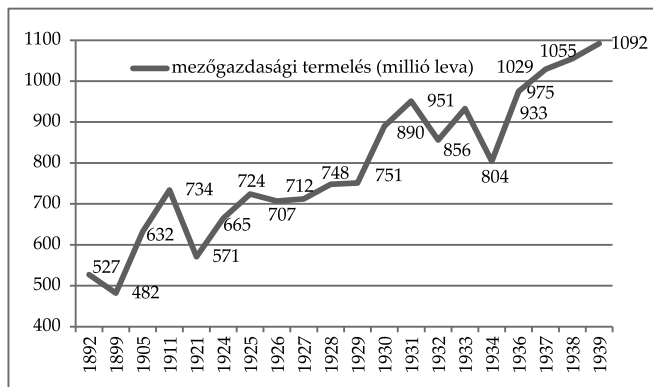
csak 79, 1924-ben 82%-on állt 1908–1912-höz képest,²⁸¹ s a háború előtti szintet csak 1924–1926-ra sikerült elérni, s az inflációt is csak ekkor sikerült megfékezni.

A Sztambolijszki-éra alatt levezényelt agrárreform tehát e létező problémákat kívánta kezelni, amellet, hogy egyúttal kísérletet tettek a középtávon fenyegető

281 Palotás E.: Kelet-Európa története i. m. 439.

III. 17. ábra.

A mezőgazdasági termelés értékének alakulása Bulgáriában, 1892–1939 (1911-es áron)

Ivanov, M.–Tooze, A.: Convergence or Decline i. m. 694. alapján.

agrártúlnépesedés megoldására is a kedvezőtlen birtokstruktúra átalakításával. Ennek azonban voltak objektív korlátai: Bulgáriában 1923-ban csak 82 ezer ha cserélt gazdát: egyszerűen nem volt már szétosztható föld.²⁸² A bérmunka továbbra sem volt elterjedt. 1926-ban a parasztok 80%-a saját földjén dolgozott, 13%-uk saját és bérelt földön (esetükben a bérelt föld meghaladta az általuk művelt terület 50%-át), tisztán bérmunkásnak csak 6% minősült.²⁸³

A művelésbe vonható földek megfogyatkozása és a folytatódó népességnövekedés (évi 2% körül) miatt az intenzifikációra való törekvés vált elsődlegessé: négyéves átlagok alapján 1936–1939 között a hektáronkénti termésátlag már 33%-kal volt magasabb, mint 1911-ben, mely egyébként jó évnek számított. Ennek ellenére a mezőgazdaság teljesítményének javulása nem jelentkezett azonnal az életszínvonalban. Noha földegységre vetítve 1940-re a hatékonyság 65%-kal haladta meg az 1892-est (1920-hoz képest szintén, de 1910-hez képest a növekedés csak 33%-os), viszont munkaerőegységben mérve a növekedés 1892-höz képest csak 5–10% volt, 1910-hez képest pedig nem nőtt (igaz, 1920-hoz képest megduplázódott) (III. 15. ábra)! Az 1 ha-ra jutó mezőgazdasági bevétel értéke 150 leváról 250 levára nőtt, de az egy mezőgazdasági lakosra eső érték 170–200 leváról csak 210 levára emelkedett Ivanov és Tooze szerint (III. 16–17. ábra vö. Berov adataival: III. 53. táblázat), miközben az 1 ha-ra jutó mezőgazdasági népesség nőtt.

Így a bolgár mezőgazdaság valójában továbbra sem volt intenzívnek tekinthető: a ténylegesen megvalósuló termelésnövekedést a népességnövekedés a világháború után is eltüntette. Bár az átstrukturálódó agrárszektorban immár megjelent a dohány, mint jelentős kiviteli cikk, mely 1923-ban tízszer nagyobb termést mutatott, mint 1913-ban (pedig a trákiai területszerzések miatt az is kiugró év volt

282 Crampton, R. J.: Historical Foundations i. m. 43. és Bell, J. D.: Peasants in Power. Princeton, 1977. 22–54.

283 Roucek, J. S.: The Economic Geography of Bulgaria i. m. 309. Bulgáriában a birtokkoncentráció is kezdeti fázist mutatott, mert a legnagyobb birtoktestek átlagos nagysága 50%-kal nőtt 20 év alatt, viszont összterületből való részesedésük (és számuk is) csökkent.

a korábbiakhoz képest), és megduplázódott az egy főre jutó sertésállomány is, a gabona uralma csak 1930-ra ért véget Bulgáriában. A hangsúly a mezőgazdasági termelésben csak a dohány világgpiaci árának 1930-as összeomlása után helyeződött át végérvényesen a zöldségekre és gyümölcsökre. Ezzel Bulgária 50 év késéssel elkezdte alkalmazni a görög és olasz modellt. A hatékonyság ekkor haladta meg igazából az 1892-es értéket.

A háborúk után a bolgár birtokstruktúra továbbra is a kisebb birtokok dominanciája felé tolódott, amit a birtokok számának növekedése (a demográfiai nyomás, a foglalkozási átrétegződés hiánya) okozott. 750 ezerről ugyanis 1 millióra nőtt a birtokok száma (értve ezen az 1 ha feletti birtoktesteket), miközben a művelésbe vont terület csak ennél jóval kisebb mértékben, 42 millió dekárról 44 millió dekárra nőtt 1926–1946 között.²⁸⁴ Arányaiban ez a növekedés 33%-ot, illetve 5%-ot tett ki, miközben a népesség 70%-kal nőtt. Ráadásul az 5 ha alatti birtokok számának növekedése is 66%-os volt, ami a telekaprozódás előrehaladottságára utal. Így az átlagos birtokméret 5,3 ha-ról 4,3 ha-ra csökkent (III. 60. táblázat).²⁸⁵ A bolgár birtokméret-csökkenést némileg mérsékelte, hogy az ugar aránya 20%-ról 12%-ra esett 1911–1934 között,²⁸⁶ tehát intenzívebbé vált a hasznosítás, ami maga is a földhiányra, illetve a korábbi alacsony hatékonyságú extenzív gazdálkodás átalakításának igényére utalt. Ennek ellenére az egy lakosra eső művelt terület 1946-ra kritikusan alacsony értékre esett, nemcsak 1911-hez képest, hanem abszolút értékben is (III. 15. ábra). A népességnövekedés és a szántóterület gyarapodási ütemének szétválása 1926 után (III. 60. táblázat) világossá tette az átrétegződés, illetve az alternatív megoldások szükségességét a mezőgazdaságon belül.

Az átlagos birtokméret 1926–1946 közötti csökkenését egyértelműen az 5 ha alatti gazdaságok kiterjedése okozta: nemcsak számuk, de területük is 66%-kal nőtt, 9,9 millió dekárról 16 millióra, nagyságrendileg lépést tartva a népesség növekedésével. Mindeközben a 10–20 ha közötti földek kiterjedése 66%-kal, 4 millió dekárral csökkent (III. 61. táblázat): ez egyértelműen jelzi a tendenciákat, a birtokszerkezet eltolódását a kisbirtok dominanciája felé (tehát nem a kisbirtok osztódott tovább).

Bulgáriában 1926-ban az 50 dekár (5 ha) alatti gazdaságok csak a földterület 25%-át tették ki a gazdaságok 57%-át tömörítve. Ez utóbbi – köszönhetően a Sztambolijszki-féle kormányzat földreformjának – 10%-os csökkenést jelentett 1910-hez képest. 1946-ra viszont már újra a földek 37%-a, a gazdaságok 70%-a esett ebbe a kategóriába, tehát az újabb agrárreformmal a válságot csak elodázni sikerült (III. 61. táblázat). A helyzet a kisbirtokok (5 ha alatt) gyakoriságát tekintve Sztambolijszki reformjai után némileg kedvezőbb volt, mint az 1931-es Jugoszláviában (III. 62. táblázat).²⁸⁷ Annak ellenére, hogy Szerbiában a művelt földek kiterjedése 1931-ig dinamikusan nőtt, ez nem haladta meg a gazdaságok számának növekedését, így ott is az 5 ha alatti birtoktestek növekedése volt meghatározó.

284 *Daszkalov, R.*: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. I. 261.

285 A föld nélküli zsellérek figyelembevétele nélkül számított adat. *Crampton, R. J.*: Historical Foundations i. m. 53.

286 *Daszkalov, R.*: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. I. 259., 264.

287 Az 5 ha alatti gazdasági egységek átlagos birtokmérete 1926–1946 között végig 2,3 ha volt, ami megegyezett az 1910-es szerb értékkel (575 ezer ha 240 ezer birtokra).

III. 60. táblázat.

A bolgár és szerb mezőgazdaság változásának alapmutatói

Bulgária	1926–1946	Szerbia*	1910–1931
Gazdaságok száma	+25%	Gazdaságok száma	+80%
Kisgazdaságok száma	+66%	Kisgazdaságok száma	+90%
Művelt terület nagysága	+5%	Művelt terület nagysága*	+80%
Lakosság	+70%	Lakosság	+30%
Átlagos birtokméret	-15%	Átlagos birtokméret	0%
5 ha alatti összirtokméret	+66%	5 ha alatti összirtokméret	+70%
5 ha feletti összirtokméret	-15%	5 ha feletti összirtokméret	+70%

* Szerbia területére visszaszámolva az 1931-es Tomasevich-féle Jugoszláviára vonatkozó adatok. Saját számítás Bíró, Daszkalov és Tomasevich adatainak felhasználásával.

III. 61. táblázat.

Földbirtokviszonyok Bulgáriában, 1926–1946

Birtokméret	Birtokok száma szerint (1000 birtok)			Birtokok száma szerint (%)			Művelt föld nagysága szerint (1000 ha)			Művelt föld nagysága szerint (%)			Átlagos birtokméret (ha)		
	1926	1934	1946	1926	1934	1946	1926	1934	1946	1926	1934	1946	1926	1934	1946
50 dekár alatt	428	559	712	57	63	69	991	1290	1650	23,6	30	37,5	2,3	2,3	2,3
50–100 dekár	210	232	254	28	26	25	1449	1591	1729	34,5	37	39,3	6,9	6,9	6,8
100–200 dekár	94	81	64	13	9	6	1230	1045	818	29,3	24,3	18,6	13,1	12,9	12,8
200–500 dekár	17	12	6	2	1	1	445	309	171	10,6	7,2	3,9	26,2	25,8	28,6
500 dekár felett	0,8	0,5	0,2	0	0	0	84	69	31	2	1,6	0,7	105,0	137,6	154,0
Összesen	750	884	1036	100	100	100	4200	4300	4400	100	100	100	5,6	4,9	4,3

Daszkalov adataiból (dől) számolva (10 dekár = 1 hektár).

Az, hogy Bulgária relatív túlnépesedéssel küszködött a mezőgazdaság eltartó-képességéhez viszonyítva, a következő adatok is alátámasztják: 1930–1934 között az 1 négyzetkilométerre jutó mezőgazdasági lakosok száma 116 fő volt Bulgáriában, míg Jugoszláviában 114, Romániában 97, Magyarországon 72, Lengyelországban 91, Olaszországban 90, Németországban 52, Franciaországban 48, Angliában 30, az Egyesült Államokban 17, Kanadában 11 fő.²⁸⁸ Moore adatai is alátámasztják ezt a megállapítást: Szerbiában és Bulgáriában a földművelésből élő lakosság 28–29%-a 5 ha-nál kisebb földeken élt, míg a klimatikus, továbbá társadalom- és gazdaság szerkezeti szempontokból hasonló Olaszországban, illetve Magyarországon, Lengyelországban ez 15–18% volt. A módusz Bulgáriában a lakosság számát tekintve 5–10

288 Totev, At.: Szasztójanieto na zemedelszka prenaszelenoszt i.m. 353–384.

ha-os birtokméret között volt, Csehszlovákiában 10–50 ha, Magyarországon 50 ha felett (ez utóbbin lévő lakosság természetesen nem tulajdonost, hanem bérmunkást jelentett) (III. 63. táblázat). Totev és Jegorov szerint Bulgáriában 1930–1934-ben közel 650 ezer kihasználatlan munkaerőegység volt, az összes munkaerőegység közel egyharmada, Janaki Mollov pedig 1929–1932 válságos éveiben becsülte úgy, hogy a bolgár mezőgazdaság kapacitásának csak 60%-át használja ki,²⁸⁹ akárcsak Szerbia.²⁹⁰

A kisbirtok jövedelmezőségének kérdése nemcsak bolgár specifikum, hanem a térség egészének egyik fő dilemmája (vö. Magyarország a két világháború között). Popov – fejezet elején kifejtett – véleménye ellenére sem teljesen egyértelmű ugyanis a kisbirtok hátránya a termelés jövedelmezősége terén: Mollov szerint az 50 dekárnál kisebb földek átlagosan 25%-kal több terméket állítottak elő terület egységre vetítve, mint a nagyobb gazdaságok. (Ez a függetlenség előtti Bulgáriára is igaz volt a kis- és középbirtokok összevetésében, de nem a gabonatermesztő nagybirtokkal szemben.) Mivel azonban több kéz kellett (vagy nem kellett, hanem egyszerűen ennyi volt az eltartott) a megművelésükhöz, az egy munkanapra és férfi munkaerőegységre eső jövedelem alacsonyabb volt a kisbirtokon.²⁹¹ Még egy adat, ami nemcsak a kisbirtokra, de a teljes bolgár mezőgazdaság állapotára jellemző: míg az USA-ban 1 acre kukoricaföld megmunkálása 28 munkaórát vett igénybe, Bulgáriában ez 305 óra volt 1940-ben.²⁹² Igaz, ez a gépesítésnek köszönhető, s ennek, illetve a mutatók megválasztásának számos árnyoldala van: módszertanilag helyesebb a ráfordítás és a kihozatal értékarányának számolása. Iowa államban a kukorica hektáronkénti hozama hatszorosa volt az indiainak, de az előbbi tőkeráfordításainak nagysága miatt a tényleges hozam csak duplája volt.²⁹³ A gépesítés és a nagybirtok előnye szintén nem egyértelmű a kisbirtokkal szemben, ha a ráfordított munka energiataralmát (és nem idejét) nézzük.²⁹⁴

289 *Mollov, J.*: Problemi na balgarszkoto zemedelie. Szófia, 1935. 24. Igaz, vizsgálatát a világgazdasági válság idején végezte, ami befolyásolhatta a végeredményt is. Bár a mezőgazdasági export csökkenése és az áresés nem feltétlenül jelenti a munkakedv azonnali esését, hiszen az áresés miatt kieső jövedelmeket eleinte éppen túltermeléssel kívánták kompenzálni.

290 *Maister, H.*: The Employment of Peasant Population. In: *Maister, H.–Uratnik, F.* (eds.): Socialni problemi slovenske vasi. II. Ljubljana, 1938. 91–116.

291 *Mollov, J.*: Organizacionna sztruktura na balgarszkoto zemedelszko sztopansztvo. Godisnik na Szofijszckija Univerzitet, Agronomicseszki Fakultet, T. 14. kn. 1. 1935–1936. 391–432. A kedvező érték annak is betudható, hogy az intenzív kisparcellás gazdálkodást folytató üzemegek viszont magasabb hozzáadott értékkel rendelkeztek, mint a gabonatermesztésre berendezkedett kisbirtok, az intenzív kultúrák nagyparcellás művelése pedig nem mindig volt lehetséges (például zöldségek). A szocialista kísérlet erről az oldalról is bírálható tehát, hiszen bizonyos feltételek között a kollektívizálni kívánt kisbirtok is élet- és versenyképes lett volna. A kollektívizálás szükségzerűen a hagyományos családok szétverését jelentette, hiszen az 5 ha-os birtokról átlagosan 2 embert kellett eltávolítani s máshol foglalkoztatni ahhoz, hogy rentábilis legyen a termelés.

292 *Clark, C.*: The Conditions of Economic Progress i. m. 223. és *Crampton, R. J.*: Historical Foundations i. m. 53.

293 *Endrei W.*: A textilipari technikák i. m. 11.

294 Az USA területén például 1945–1970 között 2,5-szeresére növekedett a kukoricatermelés, miközben a munkaórák száma 40%-ra esett, csakhogy a valóságban ez azt jelentette, hogy 1 kcal ráfordítás 1945-ben még 3,7 kcal eredményt hozott, addig 1970-re már csak 2,8 kcal volt az 1 kcal befektetésre jutó termelés, azaz valójában energiapazarlás játszódott le. Ez is azt mutatja, hogy a termelékenység mérése igen nehéz, buktatókkal teli. Uo.

III. 62. táblázat.

A bolgár és jugoszláv földbirtokviszonyok jellemzői, 1926–1931

Birtoknagyság	Bulgária, 1926				Jugoszlávia, 1931			
	birtokosok száma (1000 fő)	%	terület (1000 ha)	%	birtokosok száma (1000 fő)	%	terület (1000 ha)	%
10 dekár alatt	86	12	42,9	1	330	17	178	2
10–20 dekár	90	12	132,6	4	337	17	514	5
20–30 dekár	88	12	216,6	5	676	34	2 287	21
30–40 dekár	81	11	280,8	5				
40–50 dekár	72	10	321,1	7				
50 dekár alatt	428	57	1000,0	22	1343	67	2 979	28
50–100 dekár	206	28	1456,1	32	407	21	2 873	27
100–150 dekár	68	9	826,0	18	174	9	2 380	22
150–200 dekár	23	3	297,0	10				
200–300 dekár	13	2	303,5	7	57	3	2 408	22
300 felett	5	1	492,4	11				
Összesen	734	100	4470,0	100	2000	100	10 645	100

Daszkalov és Tomasevich adatai alapján.

Romániában viszont a nagybirtok 20%-kal magasabb fajlagos hozamot biztosított a kisbirtokkal szemben.²⁹⁵ A jövedelmezőség kérdését ezért többször is körüljárták. Egy felmérés szerint 1929–1930-ban (tehát már a válság idején) a 44 megvizsgált különféle méretű (de a tanulmányban nem differenciált) birtok közül 40-nek volt tiszta jövedelme (*csiszta pecsalba*: az adó, a vetőmag és a szükségletek levonása után maradó összeg), s csak négy volt veszteséges. Ha azonban az abszolút tiszta jövedelmet nézzük (a maradék hasznot, azaz levonjuk a korábban felvett hitelek törlesztőrészeit), akkor már csak a gazdaságok 33%-a volt kedvező helyzetben. Hasonlóképpen az 1931–1932 során megvizsgált 66 gazdaság közül 86% realizált tiszta jövedelmet: a 100 dekár fölötti birtokok 92%-a, az 50–100 dekár közti birtokok 89%-a, az 5 ha alatti birtokok 43%-a: a kisbirtok tehát bizonyíthatóan versenyhátrányban volt. Ha az abszolút tiszta hasznot nézzük, akkor 23%-ra esik az arányszám, s közöttük egyetlen 5 ha-nál kisebb birtok sincs. A jövedelem mértékét vizsgálva pedig megállapítható, hogy a legnagyobb dekáronkénti tiszta jövedelem a 10 ha feletti birtokon volt kimutatható, a legalacsonyabb az 5 ha alatti földeken. Egy harmadik vizsgálat 77 gazdaságot elemzett: itt tiszta haszon jelentkezett a gazdaságok 85%-ánál, de abszolút tiszta hasznot csak 7%-uk realizált.²⁹⁶ Csakhogy a vizsgálat eredményét

295 Romániában a 100 ha feletti gazdaságok (0,6%) a földek 46%-át tették ki (Bulgáriában 1% alatt!), s a búza hektáronkénti termésátlaga 1900 után végig magasabb volt a bolgár értéknél.

296 *Mollov, J.–Kondov, N.*: Dohodnosztta na 44 zemedelszki sztopansztva v Balgarija za 1929–1930 godina. Szófia, 1932. 20–21 50–55. *Mollov, J.–Kondov, N.*: Dohodnosztta na 66 zemedelszki sztopansztva v Balgarija za 1931–1932 sztopanszka godina. Szófia, 1936. 156–158. *Mollov, J.–Kondov, N.*: Dohodnosztta na 73 zemedelszki sztopansztva v Balgarija za 1930–1931 godina. Szófia, 1934. 55.

III. 63. táblázat.

Agrártúlnépesedés az európai országokban, 1930

Ország	1 km ² szántóra jutó mezőgazdasági népesség	A lakosság aránya (%)			
		1–5 ha közötti birtokon	5–10 ha közötti birtokon	10–50 ha közötti birtokon	50 ha feletti birtokon
Bulgária	95	29	37	32	2
Csehszlovákia	69	20	19,5	39	21
Görögország	87	17	12	21,5	50
Magyarország	63	14,5	12	22	51
Olaszország	53	17,5	13,5	26	42
Lengyelország	87	15	17	21	47
Románia	80	28	20	20	32
Spanyolország	34	19	7	15	59
Jugoszlávia	100	28	28	35	10

Moore, W. E.: Economic Demography, Appendix, 2. táblázat. A számok a földből élő lakosság arányát jelentik, ami nem azonos a tulajdonviszonyokkal (lásd 50 ha feletti lakosság aránya Görögországban).

torzítja, hogy a válság idején a bolgár állam ártámogatásban részesítette (a piaci ár felett vásárolta fel) az exportálandó gabonát, mely a nagyobb birtokok számára produkált jelentősebb bevételt, hiszen ott volt nagyobb a felesleg aránya a szükséglethez képest. De a világválság után 57 gazdaságon elvégzett hasonló vizsgálat is azt adta eredményül, hogy bár tiszta haszon jelentkezett a birtokok 82%-ánál (de ezek 71%-a nagyobb volt 50 dekárnál), abszolút haszon viszont csak 5%-nál (mind 50 dekár felett). A dekáronkénti jövedelem nagyság megint szorosan korrelált a birtoknagysággal.²⁹⁷ Hasonló következtetésre jutott Palairt is Szerbiát illetően.

A bolgár törpegazdaságok jövedelmezősége sem nagyon változott 1870–1945 között, hiszen az 1910-es 5 hektáros átlagra számított értéket 1944-ben sem haladta meg az aranylevára átszámított érték (III. 65. táblázat): itt is igaz, hogy a területegységre jutó termelékenység ugyan nőtt, de gazdasági és munkaerőegységre vetítve ez alig jelentkezett 1910-hez viszonyítva (III. 15. ábra). Az alapvető probléma a kisbirtok és nagybirtok által piacosiható termények mennyiségének és az adott területről megélők számának különbségében rejlett, nem pedig a két üzemforma technológiai különbségeiből (III. 64. táblázat), ez okozta a nagybirtok nagyobb részesedését az exportjövedelmekből.²⁹⁸

297 *Daszkalov, R.*: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. I. 285–286.

298 Ha összevetjük az exportgabona arányát az adott üzemméret földterületből való részesedésével, akkor jelentős különbség a hektáronkénti termésátlagot illetően a kisbirtok és nagybirtok között nincs. A 4–6 ha közötti gazdaságok a gabonaexport 5–7%-át adták, a 10 ha feletti 50–70%-át, míg 4–5 ha-os birtokkal a gazdák 10%-a rendelkezett, ami a föld 7%-át tette ki, míg 10 ha felett a gazdák 15% bírta a föld 45%-át. (Az exportból való részesedést a fogyasztáson és vetőmagon túli fölösleg mértéke határozta meg, ez pedig 5 ha alatt abszolút értékben alacsonyabb volt.) Azaz Mollovnak van igaza: a kisbirtok Bulgáriában azért nem életképes, mert sok rajta a felesleges

III. 64. táblázat.

A bolgár földbirtokviszonyok jövedelemtermelési különbségei, 1930 körül

Birtokméret	Gazdák aránya (%)	Föld aránya (%)	Exportból való részese- dés (%)*	Földegységre jutó export (aránypár)	Gazdára jutó export bevétel (aránypár)
4–6 ha	10–12	7–8	5–7	0,8–1	0,5–0,7
7–8 ha	15	20	20	1	1,3
10 ha felett	10	45	50–70**	1,1–1,5	5–7**

* A fölösleget és a pénzjövedelmet reprezentálandó. Természetesen az exporton felül a belpiacra is jutott áru, hiszen az adót pénzben kellett megfizetni; ** Rossz termésű évben a kisbirtokosnak nem marad fölöslege, ezért a nagybirtok exportaránya megnő.

Adatok: Berov, Lj.: Sztopanszka politika na Narodnija Blok. Isztoricceszki Pregled, 1953/3. és Daszkalov, R.: Balgarszko obstesztvo 1878–1939.

III. 65. táblázat.

A 4 ha-nál kisebb birtokok éves bevételei Bulgáriában, 1870 és 1944

Gazdaság mérete (ha)	Jövedelem alsó határa, 1944	Jövedelem felső határa jó termés esetén, 1944	Birtok értéke 1870 körül	Birtok jövedelme 1870 körül
	(leva és zárójelben aranyleva)			
0–1	3 900 (200)	6 000 (300)	1200 gros = 240 frank	<i>vetett hektáronként 1 t gabonával számolva 1000–4000 gros, azaz 200–800 frank + 20–30% az állattartásból Hegyvidéken, Szlokosztica, 4 ha: 1700 gros (350 frank) állatok nélkül</i>
1–2	7 400	10 100		
2–3	8 100	13 200	2500 gros = 480 frank	
3–4	9 800 (500)	15 200 (750) 20 000 (670)*	4000 gros = 800 frank	

* 1929 előtt magas gabonaárakon 3 ha vetett, 1 ha ugarolt területen, 6700 leva/t áron, ami 1911-es áron 220 leva/t. 1944-es adatok: Berov, Lj. (ed.): Protekcionizam i konkurencija na Balkanite i. m. alapján.

Mivel a domináns birtokforma jövedelmezősége igencsak kérdéses volt, a termelés modernizációja viszont az agrártúlnépesedés és a foglalkozási átrétegződés lassúsága, illetve a spontán birtokkoncentráció hiánya miatt (ami mind szorosan összefüggött a tőkehiánnyal) szükségessé vált, a bolgár kormányzat a földreform előtt először az agrárhitel problémájának rendezését tűzte ki célul még az első világháború előtt.

A hitelintézetek hiánya miatt korábban gyakori volt, hogy a mezőgazdasági kölcsön éves kamata elérte a 75–85%-ot,²⁹⁹ amellet hogy – mint Törökországban is

munkaerő (kvázi-eltartott), azaz a termelés nem hatékony, nem pedig azért, mert a nagybirtok például gépesített és emiatt lényegesen nagyobb az egy ha-ra eső termésátlaga (hiszen nem volt gépesített). Az egy főre (s nem 1 ha-ra) eső termést illetően volt igazi különbség.

299 A rövid távú hitelek esetében a havi 3–5%-os hitel évi 36–60%-ot jelentett. Vidin térségében például 46 adós kölcsönének értéke 12 800 leva volt, visszafizetett összeg 43 ezer leva, hátralévő tartozás 20 ezer leva. Isztorija na balgarite v dokumenti i. m. I/1. 314.

III. 66. táblázat.

A művelési ágak megoszlása és a művelt terület növekedése, 1897–1908

Művelési ág	1897			1908			Egységben		Dekárban		Új egységek átlagmértete
	millió parcella	millió dekár	egységek átlagmértete	millió parcella	millió dekár	egységek átlagmértete	növekedés	százalék	növekedés	százalék	
Szántó	5,50	29,70	5,40	6,90	36,20	5,25	1,40	26,00	6,50	22,00	4,64
Rét	0,90	3,50	3,89	1,20	4,00	3,33	0,27	30,00	0,47	13,00	1,67
Gyümölcs	0,04	0,05	1,25	0,07	0,09	1,29	0,03	82,00	0,04	84,00	1,33
Szőlő	0,75	1,10	1,47	0,63	0,95	1,51	-0,13	-17,00	-0,20	-17,00	1,25
Erdő	0,68	28,60	42,06	0,90	28,30	31,44	0,23	34,00	-0,33	-1,50	-
Legelő	0,06	9,70	161,67	0,10	9,10	91,00	0,04	65,00	-0,50	-6,00	-
Összesen	8,00	74,00	9,25	9,96	79,00	7,95	1,90	24,00	5,68	7,70	2,55

Sztatisztika na zemledelszkata szobsztvenoszt i. m. 3. és Strausz, A.: Grossbulgarien i. m. 20.

– a hitelező áron alul vásárolta fel a terméket a hitelnyújtásért cserébe.³⁰⁰ A földműves-szövetkezetek, agrárbankok elődei a felszabadulás előtt is kimutathatók (az oszmán uralom alatt maradt ruméliai tartományokban eme intézmény fennmaradt és kötelező pótagból működtették): tőkeállományuk a partvidéken 1865–1867 között félmillió grosról 11 millióra nőtt, de nagy része nem jutott el a parasztsághoz, hanem az oszmán tisztviselők zsebében landolt.³⁰¹ A kistermelők összefogásának bolgár hívei a szervezőmunka során a német szövetkezeti mozgalom, pontosabban a Schulze–Delitzsch és még gyakrabban az F. W. Raiffeisen nevével fémjelzett irányzatok példáját tartották szem előtt. Az 1920-as évek elején hatalmon lévő Bolgár Földműves Szövetség (БЗНС, agrárszocialisták) kiemelten favorizálta a szövetkezeteket és elterjedésüktől egy jobb, a kapitalizmus és a szocializmus között helyet foglaló társadalom, a „harmadik út társadalmának” megvalósítását várta. A kezdeményezések fő célja az önkéntes társuláson alapuló hitelszövetkezetek alapítása volt, hogy a kistermelőket kiragadják az uzsorások karmaiból. Az első hitelszövetkezet (Raiffeisen-típusú) 1890-ben Mirkovo faluban kezdte meg működését.³⁰² Az alapítók egy tanfelügyelő és a helyi iskola tanítója voltak.

Az állami politika a szövetkezetek létrehozását 1903-tól felkarolta, de már a szövetkezeti mozgalom kezdeteinél kitapinthatókká váltak a bolgár sajátosságok. Az állami kézben lévő Bolgár Agrárbank lett a szövetkezetek létrehozásának fő

300 *Mittelmann N.*: Bulgária valutaviszonyai és bankjai i. m. 87. Ráadásul az arany, mint fizetőeszköz kettős árfolyamot biztosított az ilyen ügyletek esetén. Ha az adós az 1000 levás tartozását papírpénzben akarta megadni, azt a hitelező a törvény értelmében köteles volt elfogadni. Megtehetette viszont azt, hogy aranyban való fizetés esetén csupán 980 levát kérjen vissza. Ha az adós ezt a 980 aranylevát 990 papírléváért vásárolta meg valakitől, akkor ő is nyert 10 levát, viszont a papírpénz és az aranypénz értéke szétvált (aranyázió).

301 *Tonev, V.*: Balgarszkoto csernomorie i. m. 76.

302 *Crampton, R. J.*: Bulgaria i. m. 290.

eszköze, és ennek következtében a magánkezdeményezés háttérbe szorult. A gyakorlatban a rászoruló igénylők rendelkezésére bocsátott hitelösszeget nem a szövetkezeti társulás tagjai által felhalmozott közös tőkéből, hanem az Agrárbanktól felvett kölcsönből utalták ki. Így a szövetkezetek megalakulását – a német mintától eltérően – a legtöbb esetben a bank által nyújtott kedvezményes kölcsön felvételének törvényi lehetősége motiválta (amelynek visszafizetését a szövetkezeti tagok kollektíven garantálták), nem pedig a közös egymásrautaltság felismerése (például termelési és értékesítési szövetkezetek alakítása). 1903-ig csak 37 hitel-szövetkezet alakult (főleg Szófia és Rusze megyében), de az agrárbank beavatkozása után, 1910 végéig a 10–20 tagot számláló, értelmiségiek által irányított falusi hitelszövetkezetek száma 721-re emelkedett. Az egyéb feladatokat felvállaló szövetkezetekkel együtt a kistermelők társulásainak száma 900 volt. 1926-ban a szövetkezeti társulások tagjainak száma – országos viszonylatban – megközelítette a 218 ezer főt.

További sajátosság volt, hogy Raiffeisen-típusú pénztárak a személyi hitel dolgában nem feleltek meg a bolgár parasztek igényeinek, mert túlságosan nehéz feltételek mellett és körülményes ügyintézésel adtak hitelt az egyének. 1000 frank hitel alatt ugyan megszűnt a kezesség intézménye és a kamatlábat is alább szállították, s tekintettel arra, hogy a bolgár parasztság zöme kigazda volt és az adható összeg így is meghaladta éves bevételét (1914 előtt) avagy gazdasága értékének 20%-át is elérte (5 ha-ral számolva), ez a lépés pozitívnak minősíthető. Viszont a *tőkehiány* és a *helytelen felhasználási mód* nem segített felszámolni a bolgár mezőgazdaság rákfenejét, melyet éppen az elaprózott, nem gépesített birtokok jelentettek. Ehhez a pénzösszeg nem volt elegendő (törvényben korlátozták a felvehető kölcsön összegét), a kisbirtok pedig eleve nem volt gépesíthető (illetve drágán), s a felvett összeget gyakran nem modernizációra fordították.³⁰³

A Bolgár Agrárbank zárójelentései alapján megállapítható, hogy a bankhitelek túlnyomó részét ingatlanokra (birtokvásárlás, építkezés) vagy improduktív célokra (adófizetés, kölcsönök kezelése és különböző fogyasztási eszközök vásárlása) fordították. Produktív befektetésekre (igásállat, tenyészállat, vetőmag, mezőgazdasági felszerelés stb.) a hitelezett összegek nagyon kis hányada jutott – 1907-ben például a kölcsönök alig 13%-a.³⁰⁴ Így az első világháború kitöréséig a hitelszövetkezetek nem voltak képesek a mezőgazdaság racionalizálását megfelelően elősegíteni. A bankkölcsönök elsősorban az eladósodott kisbirtokos helyzetét könnyítették meg, s kevésbé szolgálták gazdaságának korszerűsítését. Még 1936-ban sem a produktivitást ösztönző beruházások szerepe volt elsődleges: koráb-

303 A bomlófélben lévő zadrugák, mint közösségek viszont ilyen szempontból előnyt élveztek. A zadruqa, ez az archaikus, de mind a 19. században, mind a tárgyalt korszakban tovább élő családmódel az apa és nős fiainak, valamint azok utódainak, illetve a testvérek együttélését jelenti. A zadruqa tagjai a családfő vezetésével, munkamegosztás szerint együtt művelték a felosztatlan birtokot. A rendszer Bulgária délnyugati részében és a Duna mentén működött, 1910-ben 1216, egyenként 20–30 lelket számláló nagycsaládról volt tudomása a bolgár történészeknek, s a gyors bomlás ellenére még 1920-ban is 990 zadrugáról történik említés. A zadruqa kialakulásának okairól, osztatlan gazdálkodásáról, ennek gazdasági következményeiről, bomlásáról a Szerbiáról szóló részben olvashatunk, mivel szerepe ott jelentősebb volt.

304 *Daszkalov, R.: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. I. 296.*

bi hitelek visszafizetésére, megélhetésre, létszükségleti cikkekre vették igénybe a nyújtott hitelek 50%-át, ingóságok, haszonállatok céljára 25%-ot.³⁰⁵

Ekkorra a szövetkezetek száma elérte a 2000-et, tőkeállományuk meghaladta a 2 milliárd inflációs levát. A szövetkezeti tulajdonú iparvállalatok az ország ipari termelésének 5-6%-át adták. A szövetkezeti szektornak 1 millió tagja volt, s a parasztság 60%-át valamilyen formában érintette a szövetkezeti mozgalom. Ugyanakkor a parasztok 1930-ra 9 milliárd levával tartoztak a hitelbankoknak, ami a 735 ezer gazdaságot tekintve gazdaságonként 12 ezer leva, fejenként 2000 leva volt, ami komoly összeg (5 ha-os birtok esetén az éves jövedelem bő háromnegyede), az 1900-as érték (gazdaságonként 200 aranyleva) több mint duplája. A jugoszláv érték, 14 ezer–19 ezer dinár/eladósodott háztartás (átlag 10 ezer dinár, 200 USD) volt, ami az összes háztartásra visszabontva 3500 dinár adósság. *Végeredményben a hitelszövetkezeti mozgalom nem enyhített a parasztság eladósodottságán, s termelékenységén sem sokat javított.*

III. 5. 4. A bolgár mezőgazdaság intenzifikálódásának kezdetei

1912-ben Bulgária területének 75%-a volt termőterület, ennek 50%-a szántó, 40%-a erdő volt;³⁰⁶ a rét és legelő és a kert, illetve a gyümölcsös osztozott a maradék 10%-on. A művelt területek (erdők nélkül) 70%-án szántóföldi művelés folyt, a rétek részesedése 17% volt.³⁰⁷ A művelés alatt álló területből 15% búzával, 5% rozssal, árpával, zabbal 3-3%, kukoricával 8% volt bevetve. A gabonatermés felét a búza adta, szerepe a kukoricához képest egyre erősödött.

Ez a helyzet jelentősen megváltozott 1939-re. Bulgáriában az első világháború után a legnehezebb feladatok közé tartozott az elcsatolt területekről menekülő bolgár lakosság elhelyezése, földhöz juttatása, majd a gazdasági világválság következményeinek enyhítése. Ebben az időszakban vált érezhetővé a földhiány is, amelyet „belső kolonizációval” – mocsarak lecsapolása, községi és állami földek felszántása – igyekeztek enyhíteni. A 10 ha feletti birtok a megművelt föld egyharmadára szorult vissza. 1926-ban a 734 ezer birtokosból csak 200 ezer birtokolt 50–100 dekár földet. Az életképtelen, 10 dekár alatti és 10–20 dekáros parcellák a birtokállomány 5%-át tették ki, viszont a gazdák negyede idetartozott.³⁰⁸

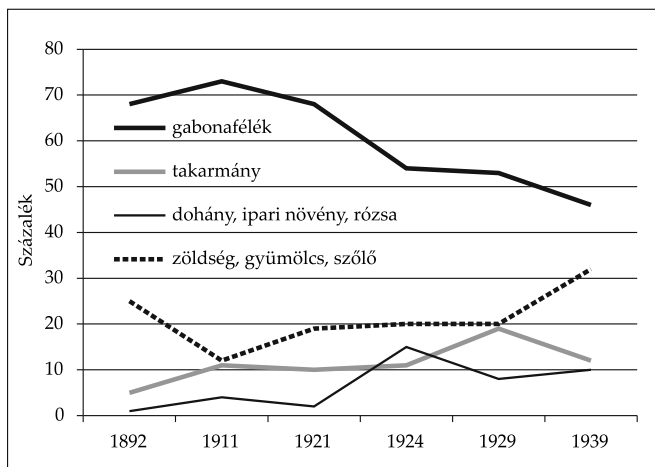
305 Uo. I. 395.

306 A bolgár erdőállománynak Popov szerint csak 22%-a volt állami kézben, Szerbiában viszont ez 50% ez felett volt. Mivel a magántulajdonú erdőekben a fajlagos hozam 3 m³/ha volt, az államiban 0,4 m³/ha, így Bulgária, kedvezőbb tulajdonosi struktúrájának köszönhetően majdnem háromszor akkora fahozammal bírt, mint Szerbia. A puhafa-erdők évi gyarapodása (20 éves vágásérettség) 2,5 m³ volt, a keményfáké (100 év) 3 m³, így egyrészt az eredeti erdők kitermelése után megindult az erdőállomány cseréje, másrészt a magántulajdonosok fel is éltek az éves gyarapodást, így megindult az erdőterületek zsugorodása is. 1900 körül Bulgáriában az erdők az összterület 27%-át tették ki (akárcsak Németországban) míg Törökországban 14, Francia- és Görögországban ez 16, Romániában és Olaszországban 22% volt, Svájcban 34, a Monarchiában 32%. *Strausz, A.: Grossbulgarien i. m. 73.* Állami erdész viszont csak 550 volt (5000 ha/fő), évi 800–1200 leva fizetéssel, magánerdész 1000–2000 (500–1000 ha/fő) 480 leva éves fizetésért.

307 *Daszkalov, R.: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. I. 269.*

308 *Roucek, J. S.: The Economic Geography of Bulgaria. i. m. 309.*

III. 18. ábra.

A mezőgazdasági termények részesedése a szántóföldi termelésből
(1911-es konstans áron)

Ivanov, M.–Tooze A.: Convergence or Decline i. m. 697.

az ország hasonló problémákkal szembesült, mint Jugoszlávia: ezek a gazdaságok küszködtek a megélhetéssel, piacosítható terménnyel nem rendelkeztek. A Bulgáriára jellemző kisbirtokosság egyébként is alkalmatlan volt a profitábilis gabonatermelésre, ahhoz jóval nagyobb átlagos birtokméretre lett volna szükség, így csak a zöldség- és gyümölcsstermesztéssel foglalkozók könnyelhetek el nyereséget 1930 után, nem véletlenül ezen ágazatok növelték részesedésüket a vetett területből, a jövedelemből és az exportból (III. 18. ábra). 1924 és 1943 között az extenzív kultúrák (gabona, burgonya stb.) részesedése a szántóföldi jövedelemből – ötévenkénti bontásban – folyamatosan csökkent, 64–58–57–41%-ra, az intenzív kultúrák, ipari növények, zöldség, gyümölcs, dohány, rózsa stb. – részesedése pedig növekedett.³⁰⁹ Az olajos növények részesedése az 1897-es 0,36%-ról 1928-ra 4%-ra nőtt, majd 1935-re 7,5%-ot ért el, a dohány termőterülete elérte a 60 ezer hektárt.³¹⁰

A nagy munkaigényű, de nagyobb hozzáadott-értékkel bíró növények termőterületének és agrárjövödelmekből való részesedésének növekedésével (az ipari növények és olajos növények vetésterülete az 1930-as évek elején megduplázódott, miközben termésük meghatszorozódott)³¹¹ elkezdődött egy lassú struktúraváltás (III. 67. táblázat), ami az élesedő piaci versenynek (a szomszédok fő terménye is a gabona volt), a szándékos diverzifikálásának, az agrármunkaerő-túlkínálatnak, valamint az olcsó argentin és amerikai gabona Európába áramlásának következményeként éppúgy felfogható, mint a világgazdasági vál-

309 Uo. 313.

310 A szőlőterület részaránya az 1896-os 4,7%-ról 1938-ra 2,3%-ra esett, megfelelődött.

311 Roucek, J. S.: The Economic Geography of Bulgaria i. m. 311.

III. 67. táblázat.

A fő termények részesedése a földművelés jövedelméből
1923 után (%)

Kultúra	1924–1928	1929–1933	1934–1938	1939–1943
Gabonánövények	64,5	59,0	57,5	41,0
Ipari növények	13,8	15,7	15,0	18,0
Szőlő	8,7	10,3	10,7	10,0
Gyümölcs	4,3	5,9	5,3	12,0
Zöldség	1,2	1,7	1,9	2,8
Burgonya	0,5	0,9	1,3	3,1

ság okozta árcsökkenésnek a tradicionális termékek esetében. A szerkezetváltás lassú volt, hiszen noha Bulgáriában 1930–1936 között 207 ezer hektárral nőtt a vetett terület, s az ugaré 39 ezerrel csökkent, de e növekedés zömét így is a gabonaföldek tették ki (+196 ezer ha) – az erdők és a legelők rovására.³¹² A kertészek, borászok, erdőbirtokosok száma ugyan a népességnövekedés ütemét meghaladóan nőtt, de így is csak a gazdák 18%-át tették ki (1905-ben 3%).³¹³

Az intenzív szántóföldi művelés és kertészet terjedése mellett az állattartás szerepe is egyre erősödött: a nemzeti jövedelem 15–28%-át, a mezőgazdaság termelte jövedelem 40–50%-át adta 1924–1944 között.³¹⁴ Ez az első világháború előtti évek 25–30%-ához képest jelentős növekedés. Az állattartásból származó jövedelmek 20%-kal nőttek 1923–1939 között konstans áron. Különösen 1924–1929 között volt fontos az állattartás szerepe. A csift (egy pár ökör) csak a gazdaságok 1–2%-ánál volt meg, mert gyakran tehenet tartottak szántás/igaerő céljából. 1905-ben a félmillió tehén 70%-át még tejéért tartották, 1925-ben viszont már (az 550 ezer tehén) 60%-át igaereje miatt. A váltás oka a kisbirtok dominanciájában rejlik: egy többcélú állat hasznosítása jelentős anyagi megtakarítást jelentett, hiszen kevesebbet evett, tejet és húst egyaránt adott. Jóllehet a tehenek elterjedése miatt javult a gyermekek egészségi állapota, valójában tejelőképességük igen alacsony, 1000–2000 l/év volt, miközben Nyugat-Európában a fríz fajta átlagosan 3500–4000 liter tejet adott a századelőn, s 4500 litert a háború után.³¹⁵

A változás az exportált mezőgazdasági cikkek esetén is szembeötlő volt. A mezőgazdasági eredetű kivitel a nemzeti jövedelem 30%-át tette ki 1903–1927

312 Zagoroff, Sl.–Vegh, J.–Bilimovich, A.: The Agricultural Economy i. m. 370.

313 Roucek (303.) még 1930 táján is arról számol be, hogy Bulgáriában 19 ezer borász, 22 ezer főállású kertész, 16 ezer erdősgazda élt, miközben 1905-ben 8 ezer kertész (tulajdonnal nem rendelkező munkásokkal és a családtagokkal együtt 39 ezer fő), 6 ezer erdőélő, 2 ezer főállású szőlősgazda volt (7 ezer munkás és 5 ezer családtag mellett). A 6 ezer erdőtulajdonos 630 ezer ha erdőterületet birtokolt, átlagosan 100 hektárt, ami csak évi 80 leva jövedelmet eredményezett (miközben az állomány éves gyarapodása 35 leva volt 1912-ben). A magánbirtokosok tehát felérték az éves növekményt, míg az 530 ezer ha nagyságú állami erdők hektáronkénti kivétele ugyanannyi volt, mint az éves gyarapodás (0,6 leva).

314 Daszkalov, R.: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. I. 275.

315 Uo. 274.

III. 68. táblázat.

Az állattartás jelentőségének változása Bulgária exportjában, 1900–1940 (%)

Év	Állati termékek részesedése az exportértékből összesen	Élőállat-export részesedése	Feldolgozott állati termékek
1896–1900	13,0	7,5	5,5
1907–1911	16,0	5,6	10,4
1921–1925	20,6	4,7	16,0
1935–1939	18,0	2,8	15,0

között (háborús években 4% körüli értékre esett). A mezőgazdasági eredetű kivitelből a gabonafélék részesedése 85% volt 1896–1900 között, 75% 1911–1915 között, ami 40%-ra esett 1921–1925 között (1916–1920 között pedig csak 23% volt), majd részesedése 1935–1939 között tovább zuhant 13%-ra, amikor már csak a 4. helyet foglalta el a fő mezőgazdasági exportcikkek, a dohány, zöldség-gyümölcs és állati termékek mögött.³¹⁶ Némely évben a teljes export értékének 38%-át a dohány tette ki, amely termelése megnégyszereződött a világháború után, és a bolgár állam bevételeinek 10%-át adta a dohányra kirótt fogyasztási adó (melyet adósságtörlesztésre fordítottak).³¹⁷ A 20. század 30-as éveire 120 ezer család jóléte függött a Balkánon termelt évi 30 ezer tonna dohánytól, melynek negyede Bulgáriából származott.³¹⁸ A belső fogyasztás az exporthoz képest jelentéktelen volt, mivel a cigaretta árának 80%-át az állami adók tették ki. A bolgár selyem viszont a gazdasági világválság során veszített jelentőségéből: Harmanli, Masztanli, Sztara Zagora és Szvilengrád térségében 50%-kal esett a termelés 1930–1932 között.³¹⁹

Ezzel párhuzamosan az állati eredetű termékek részesedése is nőtt az exportból (III. 68. táblázat), miként a magasabb hozzáadott értékkel bíró feldolgozott állati termékek aránya is az élőállat-kivitellel szemben. Mindez a mezőgazdaságra épülő feldolgozóipar fejlődését jelzi. A török uralom évszázadaiban oly nagyjelentőségű birkatartásra, a gyapjú nagybani termelésére azonban nem találunk adatokat. A parasztgazdaságokban rendszerint néhány tucat juhot tartottak, jöllehet a két világháború közötti időszakban az európai piacokon az állati termékek iránti kereslet növekedett. (Az országban 8,7 millió juhot, 1,2 millió kecskét, 1 millió sertést és 1,8 millió szarvasmarhát tartottak. A szárnyasok száma az 1900-as 4 millióról 10 millióra nőtt – követvén a lakosság gyarapodását.)

A szerkezetváltás és az új termékek megjelenése, az ugar visszaszorulása (1929-ben 15%) és az árolló kedvező alakulása hatással volt a vidék életkörülményeire is. Palotás szerint 1928-ra a falu átlagos jövedelme 23%-kal meghaladta az 1908–1912 közötti szintet reálértéken is, bár ezt a világválság később semmissé tet-

316 Uo. 276.

317 Roucek, J. S.: The Economic Geography of Bulgaria i. m. 310–311.

318 Daszkalov, R.: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. I. 281.

319 Roucek, J. S.: The Economic Geography of Bulgaria i. m. 313.

III. 69. táblázat.

A mezőgazdaságban és iparban dolgozók bérkülönbségének változása

Kereső	1870 (gros)	1910 (leva)	1934 (inflációs leva)
Napszámos	600	400–500	–
Kisparaszt 5 ha feletti gazda	700 700–3000	500 660–900	8000–9000 11 000–15 000
Ipari munkás Tanonc–iparosmester	500–800 1500–2500	500–700 800–2000	10 000–15 000 25 000–30 000
<i>Bérrány</i>			
Napszámos vs. ipari munkás	1:1,3	1:1,3	–
5 ha-os paraszt vs. ipari munkás*	1,5:1	1,2:1	1:1
5 ha-os paraszt vs. iparosmester	1:1,2	1:1,5–2	1:2

* A gazdára nagyobb család jutott, az ipari munkás viszont drágább, városi áron jutott a termékekhez.

A korábbi táblázatok és a szövegek adatai alapján saját szerkesztés (1929/1934 esetében a mesteremberekre és segédmunkásokra vonatkozó adatok több szakma alapján). Az arányok a szövegben előforduló adatok összesítése alapján (Küsztenil, Berkovica, Pleven, Lom, Provádija stb.) számítva.

te,³²⁰ s 1934-re a világháború előtti jövedelmi helyzet állt vissza Roucek szerint. Az évtized közepére a napszámosok bére jelentősen elmaradt az ipari munkásokéval szemben, s immár az 5–10 ha-ral rendelkező paraszt sem keresett többet az egyszerű ipari munkásnál, s az iparosmesterek és az 5–10 ha-os parasztok közötti különbség is növekedett (III. 69. táblázat). A paraszt átlagos jövedelmi szintje 30%-kal a munkásé alatt maradt, akinek a jövedelme ugyanakkor egy csinovnyik jövedelmének felét sem érte el, az utóbbi pedig egy kiskereskedő jövedelmének 50%-át kapta béréként.³²¹ De vidéken 1924–1939 között a pénz jellegű bevétel csak a jövedelem 40%-át tette ki (a piacra vitt áru értéke), míg egy városiak jövedelmének 90%-át realizálta pénz formájában ugyanakkor. Míg tehát a falusiak egy főre jutó pénzbeli jövedelme a városiakok hasonló jövedelmének hatoda-hetede volt (a világgazdasági válság idején a különbség némileg mérséklődött, s elérte az egyötödöt),³²² a fenti korrekcióval ez azt jelentette, hogy a városi átlagjövedelem 1931-ben „csak” a falusi háromszorosa volt (lásd III. 4. 2. fejezet). Igaz, a vidéki parasztság vásárlóereje a korábbi, gabonahiányból eredő árfelhajtás után a gazdasági világválság hatására 30%-kal zuhant, miközben a terméseredmények egyre javultak, de a világpiacon áruk estek. Az életszínvonal esése annak ellenére is érezhető volt, hogy a bolgár gazdaságok jövedelmük 35–40%-át vitték piacra, alig többet, mint 100 évvel korábban (25–35%), vagy Szerbiában, míg az USA-ban ez 70%, Németországban 80%, Dániában és Svájcban 85–90% volt.³²³ A természetbeni fogyasztás országosan a nemzeti jövedelem 30%-át tette ki (beleértve az ipar és a kereskedelem termelte jövedelmet is) 1924–1939 között, ezt követően 25% alá csökkent.

320 Palotás E.: Kelet-Európa története i. m. 439. Amennyiben hihetünk az adatnak, ez nagyobb növekedés, mint az ipari munkásságé, vö. III. 4. 2. fejezetben Nedkov becslését 1931–1934-re és a III. 3. 3. fejezetet.

321 Daszkalov, R.: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. I. 287.

322 Csakalov, A.: Nacionalnijat dohod i. m. 59.

323 Tosev, A.: Szasztोजना na zemedelszka i. m. 30.

A világgazdasági válság idején az árzuhanásból eredő jövedelemkiesést a parasztság eleinte a termés növelésével kívánták ellensúlyozni, ami szokatlan lépés volt, hiszen a túltermelés árcsökkentő hatású, de érthető, hiszen a parasztság számára nem volt más út a kiesés pótlására. Így a növénytermelés indexe az 1908–1912 közötti időszakot bázisévnek tekintve 1930-ban 130%, 1931-ben 150% volt. Az árak csökkenése nem egyformán érintette a mezőgazdaság minden ágazatát, ez elősegítette a gazdasági szerkezetváltást, így a takarmány- és ipari növények mellett a rózsa és a hüvelyesek törtek előre.³²⁴

Palotás szerint a válság után tovább folytatódott a mezőgazdasági termelés növekedése, mely 1940-re elérte a 171%-ot a háború előtti periódushoz képest. Igaz, ha a lélekszám változásával vetjük össze, akkor elenyésző volt e növekedés, s nem feltétlenül a technológia fejlődésének volt köszönhető, hanem az ugar részaránya 8% alá szorulásának és a termőterület 4,3 millió ha-ra történő bővülésének, amely az 1920-as 3,6 millióhoz képest 20%-os növekedést jelentett.³²⁵ 1912-höz képest azonban a termőterület nem növekedett (az 1920-as érték háborús visszaesést mutat), így a hektáronkénti termésátlagok javulása vitathatatlan a világháború előtti időszakhoz képest. És mivel 1929–1939 között a növénytermesztés végeredményben *fejenként* 40%-os *tömegnövekedést* is produkált, így a népességnövekedés nem eliminálta teljesen a termőterület növekedéséből és az intenzív kultúrák előtérbe kerüléséből származó javulást.³²⁶ Ez a III. 16. ábrának ellentmondó tény csak úgy értelmezhető, ha a termények nagy része esetében egy árszínvonal-csökkenés hatásával kalkulálunk (1929). S valóban, a társadalom 1934-es helyzete kapcsán bemutatott III. 44. táblázatban a keresőnkénti mezőgazdasági jövedelem nem változott döntően (reálértéken) az 1912-eshez képest az áresés és a termelés növekedésének egyenlegéent.

III. 6. IPAR ÉS MUNKÁSSÁG – A FINANSZÍROZÁS KUDARCÁTÓL A SZOCIÁLIS KRÍZISIG

III. 6. 1. A bolgár iparosítás az első világháború előtt

Míg a mezőgazdasággal azért foglalkoztunk kitekintően, mert a lakosság zömének megélhetését adta, az ipar jelentőségét – előző fejezetekben már taglalt – nagyobb termelékenységére, magasabb hozzáadott értéke, így modernizációban betöltött szerepe adja, valamint az a tény, hogy bérei (igaz, a megélhetési költség is) az első világháború után magasabbak voltak az átlag paraszti gazdaság által biztosított jövedelmeknél, így potenciálisan vonzerőt jelenthetett az átrétegződő lakosság számára.

324 Palotás E.: Kelet-Európa története i. m. 439.

325 A Palotás által közölt hektáronkénti termésátlagok egyébként már 1912-ben is alacsonynak számítottak, annál mintegy 30–50%-kal magasabb volt a tényleges érték.

326 Palotás E.: Kelet-Európa története i. m. 440.

Az iparosodás több hullámban ment végbe: a 19. század első felében a bolgár textilipar fellendüléséről lehetett beszélni: 1834-ben Szlivenben megnyílt az első gépekkel felszerelt textilgyár, amely 1842-ben évenként legalább 50 ezer róf posztót gyártott. A felszabadulás utáni években viszont a kézműipar, s a még gyermekcipőben járó gyáripar is gyorsan hanyatlott. Míg 1870 körül Plovdiv körzetében 2000 házban tartottak fonógépet vagy rokkát, a felszabadulás után csak 600 ilyen háztartást írtak össze. Gabrovóban 1870 körül még 800 *csarka* működött, 1883-ban csak 240 orsó. A nagyobb városokban a műhelyek száma a tizedére esett vissza, s a céhek jogosítványainak nagy része az obstinákhoz került 1879-ben.³²⁷ Szliven textiltermelése 250 ezer m²-re zuhant 450–600 ezerről (lásd melléklet). Palairét adatai alapján Kelet-Rumélia összes (nem csak gyáripari) textiltermelésének értéke 5,4 millió levára esett a felszabadulás előtti 12 millió leváról (a hozzáadott érték is a felére csökkent, az előállított érték kb. 40%-a a későbbi fázisok során felhasznált gyapjú volt mindkét időpontban). Mivel a gyári munkabérek az 1850 előttihez képest megduplázódtak, az aba és a daróc piaci ára viszont 1883-ban csak 7 és 13 leva/kg volt (1870-ben 8 és 12 leva), eleinte a haszonkulcs is csökkent, illetve a gyáripari termelés is esett (81-ről 54 tonnára).

A külföldi árucikkek gyakran olcsóbbak voltak: egy pár külföldi cipő 10–14 frank volt, míg a hazai 19–25, s a bolgár lakosság inkább az olcsóbb árut vette meg, még akkor is, ha a hazai volt jobb minőségű. Más esetekben a drágaság még csak minőséget sem eredményezett: a több mint 30 szamokovi hutából 1910 körül már csak 1-2 működött a külföldi termékek jobb minősége és olcsóbb előállíthatósága miatt, s az sem bolgár kézben volt. A hanyatlás, az elszegényedés okai tehát összetettek: az olcsó európai gyáripari termékek beáramlása, a nagy kiterjedésű birodalmi piac elvesztése, és a belső piac beszűkülése ugyanúgy hozzájárultak (a lakosság túlnyomó többségét kitevő kisparaszti gazdaságok önellátásra rendezkedtek be), mint az agrárszféra dekonjunktuurája (a juhtartás és az ipari növények, például az eperfa esetében). Míg 1870 körül csak Karagözov tirnovói gyára 500 ezer oka gubót használt fel évente, 1887-re a selyemgubó-termelés 279 ezer kg-ra esett, ami az 1907-es 1,9 millió kg-hoz (4,8 millió leva) képest jelzi a mélypontot. Maga a selyemtermelés 1880-ban csak 0,45–0,55 millió leva értéket ért el, s az adókedvezmények ellenére 1896-ban is csak 1 millió leva volt, s 1905 után emelkedett évi 4 millió leva fölé. A céhek és iparosok állami támogatása nem hozta meg a várt eredményt: hiába tették kötelezővé, a török hadsereg kivonulása okozta keresletcsökkenést ellensúlyozandó, 1881-ben és 1883-ban az állami hivatalnokoknak, rendőröknek és katonáknak, hogy hazai alapanyagból készült ruházatot kell hordaniuk, az úrt a gyáripar töltötte be: Gabrovóban az 1883-ig létező hét kallómalom mellé 1893-ig 10 új bőrfeldolgozó települt, az 1883-ban működő 240 orsó helyett 1911-ben 6400 működött, melyet 92 szövőszék hajtott.³²⁸

A felszabadulás után létrehozott „gyárak” (a gabrovói példa alapján) inkább nagyméretű iparoműhelyekhez hasonlítottak. Az ipar itt is – akárcsak Törökországban – a kézmű- és háziiparból nőtte ki magát. 1878 előtt a bolgár nagyipart néhány gyár képviselte: négy posztógyár, egy-egy selyem- és üvegyár, két papír-

327 Crampton, R. J.: Bulgaria i. m. 299–300. Strausz, A.: Grossbulgarien i. m. 126.

328 Crampton, R. J.: Bulgaria i. m. és Strausz, A.: Grossbulgarien i. m. uo.

gyár, néhány malom és szeszfőzde: 1894-ben összesen 500 ipari műhely és üzem működött (mindössze 5700 munkással, 10 fős átlagos üzemmérettel), s ezekből csak 72 volt nagyüzemnek tekinthető 3000 munkással (40 fős átlagos üzemmérettel). A posztó-, a malom-, sör- és szesziparon kívül (92 serfőzde jött létre a felszabadulás után, korábban egy sem volt) a többi iparág kisipari szinten állt. A szliveni textilipari üzemek 30–50 főt foglalkoztattak, de termékeik háromnegyedét még 1892-ben is a Török Birodalom vette fel (azaz sem a belpiacot nem uralták, sem a nyugati piacokra nem tudtak betörni). 1912-re a 370 nagyüzem 15 ezer embert foglalkoztatott gyáripari keretek között.

Az újjászületett bolgár államban a kezdetleges közállapotok, a tőke- és a szakemberhiány miatt a politikai elitnek komoly szerepet kellett (volna) vállalnia a gazdasági élet fejlesztésében. Nagyjából 1903-ig éles viták folytak a gazdaságfejlesztés irányáról és feladatairól. Kialakult az „iparpártiak” és az „agrarpártiak” tábora. Mint azt korábban kifejtettük, a mezőgazdaság további megadóztatása az állami bevételek emelése érdekében nem tűnt kivitelezhető megoldásnak az alacsony mezőgazdasági jövedelmek miatt, ezért az iparfejlesztésre és annak megadóztatására, illetve a közvetett adókra (fogyasztási adó) esett a választás. A kisállamok egyébként is előszeretettel törekedtek önellátásra és teljes vertikum kiépítésére, az importpótló iparpolitika csírái egyben az ország gazdasági és politikai függetlenségét is szimbolizálták. Katonai szempontból a posztógyárak, cipőgyárak létesítése szintén indokolt volt. Emellett általános gazdasági okok, mint az exportszerkezet javítása, a külkereskedelmi mérleg egyensúlyának kialakítása, a mezőgazdasági munkaerőtöbblet foglalkoztatása, a kivándorlás csökkentése is indokolták a nagyobb hozzáadott értékkel rendelkező termékek előállítását. A vezető politikusok közül az aktív állami iparpolitika szószólói közé tartozott I. E. Gesov, G. Danailov (konzervatívok) és Alexandar Cankov. Jellemző, hogy Gesov, bár a liberális Angliában tanult, a protekcionizmus hívévé szegődött, s inkább a német modellt pártfogolta. Bulgáriából egy második Belgiumot szeretett volna kreálni a szénre alapozva, de Friedrich List tanai alapján ehhez először a mezőgazdasági termékeken alapuló ipar kiépítése volt szükséges. Blagoev, a szocialisták vezére azért pártolta az iparfejlesztést, mert ennek kiépítése nélkül nincs szocialista forradalom sem. Andrej Ljapcsev mezőgazdasági miniszterként a gabonanövények helyett más – ipari alapanyagként is szolgáló – növények elterjesztését szorgalmazta (macedón származású révén támaszkodhatott a hazai tapasztalatokra). De az agrarpártiak, akik részben liberálisok s a társadalmi egyenlőség szószólói voltak (hiszen politikai hatalmuk innen származott) politikailag erősnek bizonyultak és bármiféle ipartörvénynek csak akkor volt esélye sikerre, ha a mezőgazdaságra épülő iparágak fejlesztése állt a központban.

Felmerülhet a kérdés, hogy miért kellett 1945-ig várni a társadalmi és gazdasági átstrukturálódásra, ha a fennálló berendezkedés problémái már Popov és kortársai számára nyilvánvalóak lehettek. Miért nem játszódott le ipari fellendülés a Török Birodalom alatt tapasztalt nekilendülés után? A sok – részben már a birodalmi érához kötődő fellendülésnél is említett – tényező közül hármat emelünk ki; kettőt ebből az első világháború utáni időszakból. A két világháború közötti periódus modernizációs kudarca viszont nem volt szükségszerű, csak a külső körülmények tették azzá.

Az ipari modernizáció egyik korlátozó tényezője a két világháború között a *neuilly békediktátum* volt; ennek rendelkezései szerint Bulgáriának például az 1927–

1928-as költségvetési évben 2175 millió levát kellett volna jóvátételként kifizetnie, ami az akkori költségvetés 38%-át érte el.³²⁹ Ez érték az 1928–1929-as ipari célú tőkeberuházásoknak a 170%-a volt! Gondoljunk bele, hogy az államcsődöt jelentő Görögország már 1900 körül a GDP-je 5–6%-át, azaz az állami bevételek 35%-át fordította törlesztésre!³³⁰ 1921–1929 között 4800 millió inflációs leva áramlott ki Bulgáriából ilyen célra, ami mind hiányzott az iparból, azaz a bruttó termelés egyharmada.³³¹ Ez közel 250 millió aranyleva, ami majdnem két év költségvetésével egyenlő 1910 előtt. Ekkora összeg elvonása nyilvánvalóan kizárta a felzárkózás és az átstrukturálódás bármiféle lehetőségét. Ezzel a korláttal a győztes országoknak éppúgy nem kellett szembesülniük, mint azoknak, melyek már a 19. században jelentős előrehaladást értek el az iparosítás terén.

A másik korlátozó tényező maga a világgazdasági válság volt, amely viszont a többi országot is hasonlóan érintette. E fejezetben ezért a válság gazdaságra és társadalomra gyakorolt hatását részletesen is megvizsgáljuk. A harmadik tényező mélyebb gyökerekre nyúlik vissza: a balkáni sajátosságok nem is tették lehetővé, hogy az iparosítás ugyanolyan utat járjon be, mint a klasszikus mintaként felhozott országokban.³³² Lampe az első világháború előtt a kereslet hiányát és a kis haszonkulcs miatt a bankok érdektelenségét, az ipari finanszírozás elégtelenségét, az iparosításhoz szükséges hosszú lejáratú hitelek háttérbe szorulását emeli ki (tehát, amikor azt írják, hogy a bolgár állam a hiteleket nem termelő beruházásokra fordította, azért nemcsak az állam gazdaságpolitikája tehető felelőssé, hanem az elérhető hitelek összetétele is rossz volt). Palairt szerint viszont a bolgár állam eleve nem fogadta szívesen az idegen tőkét (részben a kedvezőtlen vasúti tapasztalatok miatt). A bolgár szerzők, mint Vaszilev, általában az előző két tényezőre vezetik vissza az iparosítás kudarcát, míg Gerschenkron az utóbbiakra. Mindezt negyedik tényezőként tetézte a hosszú időszakon át jellemző (1879–1896, 1907–1930) külkereskedelmi passzívum, mely megint hátráltatta a modernizációt.

Egészen más véleményen van Cveta Todorova, aki Popov adataihoz visszanyúlva azt bizonygatja, hogy a bolgár ipari fejlődés beindult, s azt az 1912–1918-as háborús periódus törte meg (noha a termelés 1917-ig akkor is nőtt), részben az összeomlás, részben az eladósodás-tőkeéhség miatt. Azzal érvel, hogy a gyáripari tevékenységek rentábilisak voltak: a gyáripari jellegű textiliparban 1911-ben közel 22%, a vegyiparban 33%, az elektronikában 37% volt a haszon, a fémiparban 42% az éves termelés mértékéhez viszonyítva. Az összes gyáripari termelés 122 millió leva volt 1911-ben, a tiszta haszon 26,6 millió leva, 25%. Ez kétségtelenül magas érték, jóval a Lampe által számolt 8%-os átlag felett.³³³ De nem magasabb, mint

329 Vaszilev, At.: Kam vaprosza za promislennata kriza v Balgarija ot 1929 do 1934 g. i za otrazsenieto i varhu polozsenieto na rabotniceszkata klasza. Isztoriceszki Pregled, 1957/2. 10.

330 Babanásizsz, Szt.: A görög ipar kialakulása i. m. 413.

331 Vaszilev, V.: Polozsenieto na trudestite sze v Balgarija v nacsalnija period na ikonomiczeszkata kriza ot 1929–1933. Izvesztija na Insztituta za Isztorija, 1960/8. 9.

332 Gerschenkron, A.: A bulgáriai iparosítás néhány vonása (1878–1939). In: Berend T. I.–Ránki Gy.: A gazdasági elmaradottság történeti távlatból i. m. 269.

333 Todorova, Cv.: Indusztrializacija i sztrukturmi promeni v Balgarija predi parvata szvetovna vojna. Isztoriceszki Pregled, 1991/5. 28–29. 1910-ból Strausz Adolf is hasonló adatsort idéz: a támogatott gyáripar által felhasznált szén 2,5 millió levát tett ki, a megmunkált nyersanyag 50 millió levát (64%, ennek negyede volt az import nyersanyag), a bér 7 millió leva (10%), a termelés 78 millió

III. 70. táblázat.

A balkáni országok összes és egy főre jutó termelésének szektorok közötti megoszlása a különböző ágazatokban

Ágazat	Millió frank összesen			Egy főre jutó (frank)		
	Románia (1912– 1913)	Bulgária* (1911)	Szerbia** (1911– 1913)	Románia (1912– 1913)	Bulgária (1911)	Szerbia (1911– 1913)
Magánkézben lévő nagyipar***	519	112	95	71	26	33
Magánkézen lévő kisipar	185	88*	46 ^a (116)	25	20	15
Növénytermesztés	1501	611	340 ^b (490)	206	142	130 (163)
Erdészet	206	97	95	28	22	32
Állattenyésztés	292	213*	273 ^c	40	48	91
Bányászat és olaj	106	1	16	15	0,3	5
<i>Egyéb, nem termelő</i>	493	310	206	68	71	69
Összesen	2809 és 3302	1120 és 1426	1220	511*	335*	393*

* Palairet adataitól Lampe jelentősen eltér: szerinte az összes mezőgazdasági termelés volt 611 millió leva az állattenyésztéssel; ** A közel 870 milliós mezőgazdasági termelés Palairet adatainak több mint duplája; *** 20 alkalmazott vagy 20 000 frank tőke felett.

^a Lampe 1975-ös tanulmányában még 116; ^b Palairet szerint csak 340; ^c Palairet szerint a szerb állattartás értéke 120 millió frank és beleértendő a növénytermesztésnél írt 340 millióba.

Lampe, J. R.: Varieties of Unsuccessful Industrialization: The Balkan States Before 1914. The Journal of Economic History, Vol. 35. 1975/1. alapján.

számos 1878 előtti gyári és kézműipari tevékenység haszonkulcsa. Ugyanekkor a kézmű- és háziipar termelése 200 millió leva volt, a tiszta éves bevétel 60 millió (30%).³³⁴ Azaz Todorova példája éppen azt bizonyítja, amit cáfolni igyekszik: adatai alapján a gyáripar nem produkált nagyobb haszonkulcsot, mint a kisipar (hiába volt nagyobb az előbbi egy főre eső termelése, ha a nyersanyaghoz hozzáadott érték nem volt magasabb), sőt a haszon megtérülése alig volt gyorsabb a nagybirtokokénál! Hiába citálja sorra, hogy az egyes iparágak termelése hányszorosára nőtt, ha a kiindulási érték alacsony volt. Ráadásul az állami szubvenciók nélkül a haszonkulcs Lampe szerint az említettnél jóval alacsonyabb volt.³³⁵ A magas haszonkulcs egyébként is a külföldi tőkéből működő vállalatokra volt jellemző (20–30%),

leva volt, így a haszon mindössze 18 millió leva (23%), de az is (a termelés és a tőke 4%-át elérő) állami szubvenciókkal. Ez az adat jelentősen eltér a nyugati szakirodalomban megjelenőnél. Lampe ugyan a tőkéhez mérte a megtérülést, de a 8% így is alacsony: a támogatott gyáriparban 78 millió leva termelés állt szemben 66 millió leva befektetett tőkével szemben 1910-ben, ami 18%-os megtérülés. 1912-ben viszont az éves termelés nagyjából az összes befektetett tőke értékével volt egyenlő az utóbbi dinamikus növekedése miatt.

334 Uo. Ez is különbözik a nyugati szakirodalomban megjelenőtől.

335 Probléma továbbá, hogy a háziipar termelését a bolgár szerzők 200 millió leva fölé taksálják, míg Lampe például 100 millióról ír. Ta Van Long is 200 millióra teszi a hazai eredetű iparcikkek fogyasztását, s mivel a nagyipari termelés 110–120 millió leva, a bolgár iparcikkexport pedig elenyésző, így a kisipari termelés minimum 100 millió leva.

amelyek persze a tőkekivonásban inkább jeleskedtek, mint a visszaforgatásban, a hazai tulajdonú iparágak pedig 15% feletti hasznot nem tudtak produkálni.

Míg az iparfejlődés Todorova adatait átértelmezve legalábbis megkérdőjelezhető, nem vitatható a mezőgazdaság nekilendülése. Az egy főre jutó búzaexportot tekintve Bulgária az 1. helyre került Európában, a termés közel negyede került exportra, miközben emellett a belső piacon is 450 kg gabona jutott egy főre (1911-ben). A sajt és túró szintén negyede került a külföldre. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem 350–380 leva körül volt (a francia 60%-a), ennek 57%-a származott a mezőgazdaságból. 1892–1895-höz képest a mezőgazdaságból származó állami bevételek 50%-kal nőttek, miközben a nemzeti vagyont 72%-kal növelt ugyanezen időszakban.³³⁶

Todorova 1878 után két ipari nekilendülési hullámot is elkülönít: egyet 1900–1909, egy még dinamikusabbat 1909–1912 között (Lampe-féle „*mini spurts*”). Sorra idézi az egyes ágazatok növekedési mutatóit, de ezekkel az a probléma, hogy az adatok interpretációja túlonatlagos. Mert valóban igaz, hogy az iparba fektetett tőke az 1900-as évekhez képest megötszöröződött és 25 millióról 119 millió frankra nőtt, de ő maga citálja, hogy az egy támogatott (!) üzemre eső átlagos tőkeérték még duplájára sem nőtt 1900–1912 között (195 ezer és 265 ezer leva), ráadásul a forgalmi tőke is csak 35%-kal nőtt (400 ezerről 550 ezer levára). A növekedés tehát extenzív jellegű volt. Igaz, hogy csak 1912-ben az 1910-ig befektetett tőke 65%-ával egyenértékű tőke érkezett az iparba, 1914-ben pedig a kisipar 40 millió levájával együtt 200 millióra nőtt a befektetett ipari tőke, de ez a háborús felkészülés jegyében, irányított gazdaságban, újabb hitelfelvételek után történt, tehát nem belső erőforrások eredménye. A gépi erő nagysága csakugyan 3,6-szorosára nőtt 1904–1912 között, de a munkások száma is, tehát a munkások gépekkel való helyettesítésének fordí szakszát még nem érte el Bulgária.³³⁷ Az iparcikkek behozatala az import 30%-át tette ki, kivitele az export 2–8%-a volt csupán. A marxista bolgár történetírás zavarát jelzi a tény, hogy a földbirtokmegosztás módosulása a „kapitalista iparosodás” részét képezi – erről ugyanis többet lehetett írni. Todorova büszkén jegyzi meg, hogy az egy dekárról befolyt jövedelem 1901–1911 között 24%-kal nőtt, míg 1881–1900 között 8%-kal csökkent. Ez utóbbi adat azonban részben a kedvezőtlen külföldi viszonyoknak, részben a rossz termésű évek válságainak a következménye, s nem a belső fejlődésé, hiszen a gabona termésátlaga 1897–1910 között ingadozó volt (lásd korábban a III. 59. táblázatot): végeredményben a bolgár földek bevétele 1881–1911 között alig 15%-kal nőtt, így a népességnövekedéssel még az utolsó periódus megugrása mellett sem tudott lépést tartani. A mezőgazdaság iparosításáról annyit, hogy 1911-ben a gazdaságok 80%-a nem rendelkezett vaskével.³³⁸

Lampe máshogy közelít az iparosítás problematikájához. Számára az a kérdés, hogy a mélyebbről induló román ipar 1900-ban miért állt magasabb színvonalon, mint a bolgár vagy szerb. Az egy főre jutó román ipari termelés ugyanis a bolgár és szerb duplája volt (III. 70. táblázat), noha az utolsó évtizedben a román növekedés üteme csak feleakkora volt. A bolgár ipar, a midhati érásban mutatott

336 Todorova, Cv.: *Indusztrializacija i sztrukturni promeni v Balgarija* i. m. 33.

337 Todorova, Cv.: *Kapitaliceszkata indusztrializacija na Balgarija do balkanszkitе vojni (1912–1913)*. In: Hrisztov, Hr. (ed.): *Iz isztorijata na sztopanszkija i szocialnija zsvivot v balgarszkitе zemi*. Izvesztija na Insztituta za Isztorija, XXVII, BAN, 1984. 182–183.

338 Uo. 189.

relatív előnye ellenére miért nem tudta felvenni a versenyt a románnal?³³⁹ Szerinte az első válasz a kereslet hiánya. A balkáni országokban a kereslet főleg a fővárosokban összpontosult, s az 1910-ben 350 ezer fős Bukarest helyzeti előnyt adott Romániának, hiszen akkora volt, mint az összes többi balkáni főváros együttvéve. A balkáni ipar ugyanis nem tudott betörni a külpiacokra, sokszor a törököt is elvesztette a politikai ellentétek miatt, a belső piacon pedig meg kellett küzdeni a nyugat-európai termékekkel. A bolgár textilipar számára hatalmas kárt jelentett az egy főre jutó érték alapján ugyan alacsony, de összességében jelentős textillexport hanyatlása és a török garnizonok megszűnése.

Továbbá: a bolgár ipari cégek egyharmada Szófiában összpontosult. De ennek oka nem a városi fogyasztópiac nagysága volt, hiszen Szófia csak 1910-re érte el a 100 ezer fős lélekszámot, 1879-ben még csak 20 ezren lakták. Szófia gazdasági szempontból nem is volt ideális választás: Rusze vagy Plovdiv sokkal nagyobb gazdasági jelentőséggel bírt. Szófia választását a San Stefanó-i Bulgária indokolta, hiszen Macedónia megszerzése esetén a főváros az ország közepén helyezkedett volna el, jó kapcsolatokkal Szaloniki felé.³⁴⁰ Vonzáskörzetének kiterjedésére utal, hogy a lakosság 15%-a macedóniai születésű volt 1905-ben. Macedónia török kézen maradása miatt azonban elmaradtak a vasútfejlesztések is Szófia és Szaloniki között. *A város így a hagyományos központok rovására vált gazdasági és kereskedelmi központtá.* Gyáriai az ipari munkaerő harmadát hasznosították, de csak a termelés negyedét adták. Hasznuk 1902-ben csak a tőkeérték 4%-át érte el, míg az országos átlag 8% volt. (A szófia-i cégek úgy értek el 8%-os hasznot, hogy annak felét az állami támogatás tette ki.) A román ipari szektor hozzáadott értéke 40% volt, a bolgáré 30% sem.³⁴¹ Ezt részben a bolgár üzemek kisebb gépesítettsége, üzemanyag-felhasználása is alátámasztja. Igaz ugyan, hogy az egy munkásra jutó gépi erő csak 15%-kal volt alacsonyabb a román értéknél, de az egy üzemre jutó munkások száma és tőke értéke csak a román fele volt. A 472 legnagyobb román cég átlagos haszonkulcsa a 8%-os bolgár (1904) kétszerese volt (1910).³⁴² Ez azt jelenti, hogy ott az ipari tevékenység megtérülési ideje azonos volt a banki-pénzpiaci ügyletekével, míg a többi balkáni államban az alacsony haszonkulcs miatt lassabb volt a megtérülési ráta.

Ráadásul az ipari munkabérek a Balkánon az általános drágulással párhuzamosan 1905 után újra emelkedni kezdtek, ami megint csökkentette az ipari profitot. Görögországban 1903–1907 között 30%-kal nőtt a munkabér a jelentős kivándorlás miatt. Bulgáriából a kivándorlás nem volt jelentős, de ugyanígy bérnövekedés játszódott le. A gabonaárak 19. század végi újbóli emelkedése ugyanis drágábbá tette a munkások számára a megélhetést. Lampe szerint, ha nincs a világháború, a bolgár ipari üzemek az emelkedő élelmiszerárak generálta növekvő munkabérek miatt egyenesen csődközeli helyzetbe kerültek volna. Az áremelkedés (kenyér, sertés, bab) ugyanis 1900–1912 között a belpiacokon is elérte a 30%-ot. Azaz a bolgár ipar nem is tudott volna több embert az iparba vonzani a haszonkulcs kurtítása nélkül – azok maradtak volna a megélhetést biztosító mezőgazdaságnál, míg a konjunktúra tart és míg nem végzetes az agrártúlnépesedés. Az ipar tőkeszegény-

339 Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: *Balkan Economic History, 1550–1950* i. m. 238.

340 Uo. 240.

341 Uo. 241.

342 Uo.

sége és a profitvédelem miatt Bulgáriában a munkabérek nem tartottak lépést az élelmiszerárak emelkedésével 1909-ig, s csak ezt követően történt némi javulás. Szerbiában pedig a helyzet éppen 1908 körül romlott.

Fontos hátráltató tényezőnek tartja Lampe az elégtelen finanszírozást. A bolgár állami és magánbankok az iparosításhoz nem rendelkeztek megfelelő tőkével. A bolgár nemzeti bank még annyi függetlenséget sem élvezett, mint a szerb. Az igazgatókat az uralkodó gyakran cserélgette. Bulgária vette legkevésbé igénybe a nemzeti bank szolgáltatásait 1900 előtt: az állam 45 millió frankos tartozása a bank betéteinek mindössze ötödét tette ki. A bank csak 1911-re jutott el az alaptőke megduplázásáig. Ugyanebben a törvényben viszont azt is leszögezték, hogy a nemzeti bank által az államnak nyújtott hitel nem haladhatja meg a 40 millió frankot. Azaz a bolgár gazdaság továbbra is külföldi hitelezőkre volt utalva a belpiac pénzügyi fejletlensége miatt. Az iparfejlesztést különösen kellemetlenül érintette, hogy a bank kölcsönei közül egyre inkább a rövid lejáratúak kerültek előtérbe, a hosszú lejáratú hitelek aránya az 1891-es 41%-ról 1905-re 20%-ra esett.³⁴³ Ugyanakkor, noha központi bankként gyenge volt a balkáni terepen, a Bolgár Nemzeti Banknak ahhoz mégis volt ereje, hogy megbénítsa a magánbankok aktivitását. Szófiában 1906-ig nem is alakult más bank a nemzeti bankon kívül, ami létrejött, az is külföldi (német) támogatással, és funkciója inkább diplomáciai volt, mint pénzügyi. Ferdinánd szalmipolitikája, mellyel szétforgácsolta a bolgár politikai elitet, s így ahelyett, hogy két-három erős párt alakult volna, számos kis párt versengett a politikai hatalomért, megakadályozta azt is, hogy politikai pártok háttérben azok gazdasági-politikai elképzeléseit támogató bankok alakuljanak ki, mint az Szerbiában történt.

A később részletezendő egyéb hazai ösztönzők mellett a külföldi tőke is – mely ekkoriban elsősorban a nyersanyagkincset és textilipart célozta meg a térségben – az iparosítás egyik forrása lehetett volna. 1909-ig azonban a bolgár iparba fektetett 66 millió levából csak 14 millió leva volt külföldi eredetű. A szakképzett munkaerő hiánya, a piac korlátozottsága, az alapanyaggyártás egyoldalúsága, minőségi problémái (textilipar) miatt a feldolgozott termékek gyártása eleve korlátokba ütközött, az ipari forradalom kibontakozását elősegítő kohászat és energiaipar pedig az ásványi vagyon megkutatottságának hiányosságai miatt nem jelentett perspektívát. Azért is különösen fájó a balkáni országok tőkehiánya, mert a *befektetések 1%-os növelése az outputot 1,7%-kal növelte a 19. századi Török Birodalomban*, így ez a jelenség az állami bevételek (indirekt adók által) és a GDP növelésének elsődleges forrása lehetett volna (már persze, ha a külföldi tőke kivétel nem haladja meg a behozatalt). Hogy ez mennyire nem valósult meg, arról az egy főre eső termelést bemutató 1937-es adatsor tanúskodik (US dollárban megadva): USA 470, Anglia 400, Franciaország 210, Japán 100, Lengyelország 69, Görögország 41, Jugoszlávia 30, Bulgária 28, Románia 27, Mexikó 23, Törökország 15, Albánia 8, India 5 dollár.³⁴⁴

Másik tőkeforrás lehetett volna a kereskedelmi többlet. Bár például Szerbia esetében az Osztrák–Magyar Monarchia nem volt ideális kereskedelmi partner a magyar agrártermelők ellenállása miatt, a kereskedelem így is jelentős bevételt produkált a Balkánnak, csak a kiszámíthatatlanság (egyes agrártermékek klíma-

343 Uo. 219–221.

344 Adatok: *Berov, Lj.*: Ikonomiceskoto razvitie na Balgarija i. m.

és piacfüggő áringadozása) és viszonylag kicsi többlete miatt a hiányzó tőkét nem tudta pótolni, így az ipar nem pörgött fel. Mivel az import növekedése lépést tartott az export értékének emelkedésével, világos, hogy a kereskedelem helyett más bevételi forrásra kellett szert tenni.

Ha nincs elegendő tőkés, akkor a befektetési klíma javításával lehetett volna eredményt elérni, miként ez Boszniában is történt. Egybevág ezzel a kisállamok által gyakran alkalmazott ösztönző politikával a marxista szemléletű történészek vádja: az állam nem termelő beruházásokat támogat (oktatás, infrastruktúra), s így a kapitalizmus szálláscsinálója: *a vasúthálózat kiépítése az iparcikkek árának eséséhez vezet, így tönkreteszi a hazai kisiparosokat, a mezőgazdasági export növelése pedig a piaci integráció miatt bekövetkező mezőgazdasági árszínvonal-emelkedés ellenére sem tudja kiegyenlíteni a növekvő fogyasztás miatt jelentkező kereskedelmi hiányt.* Így a Balkánon mindennapos korrupció, a bizonytalan közállapotok a marxista irodalomban a kapitalizmus terjedése ellen fellépő „ellenállás” szimbólumává válhattak, miként a xenofóbiát is a nemzetgazdaság tudatos védelmezéseként értelmezték (ami legalábbis furcsa egy internacionalista ideológia eszköztárában). Részben okkal, hiszen a török és görög példa arra intett, hogy a külföldi tőke jelenléte nem hatott annyira ösztönzően a nemzetgazdaságra, mint remélték (a külföldi ipari tőke a közlekedésen kívül az említett országokban is jelentéktelen volt), viszont kiszolgáltatottá tette azt a nagyhatalmi beavatkozásnak. Mindkét országban jelentős volt a profittranszfer, a külföldi cégek befolyása az iparpolitikára, s pénzügyei nemzetközi felügyelet alá kerültek. Bulgária és Szerbia más utat választottak, noha Bulgária esetében az elzárkózás nem volt cél.

Ízelítőül négy bolgár példa: a Borisz hercegről elnevezett szénbánya megalapításához a Paribas cég maga a herceg védnökségét volt kénytelen megszerezni 1897-ben, hogy egyáltalán szóba álljon a külföldiekkel a bolgár törvényhozás, Daszkalov szerint egyébként joggal.³⁴⁵ A külföldi cégek vasútépítését Bulgáriában a korábbi rossz tapasztalatok miatt nem engedélyezték, így a cég a szenet székéren volt kénytelen elszállítani. Emiatt a költségek olyan nagyra emelkedtek, hogy a bánya veszteséggé vált és 1902-ben bezárt. Az eset nemcsak az bizonyítja ismételtelen, hogy a közlekedés fejlesztése milyen jelentős hatással bírt az árakra, hanem a külföldiek reakcióira is jó példa. Válaszul Auguste de Sarre, a Paribas képviselője 1905-ben kijelentette, hogy nem fognak több hitelt adni a bolgár államnak, hacsak nem kapják meg a vasútvonal koncesszióját. Erre az állam megépítette a vasutat saját költségén Paribas hitelből.

Egy várnai kallómalom angol tulajdonosa egy 18 éves bolgár nővel, alkalmazottjával fenntartott viszonya miatt került bajba. A bolgár sajtó az esetet erőszaként tálalta, a közvélemény az angol távozását követelte. Az üzemben sztrájk tört ki, a rendőrség az angolt a tettlegességtől csak jókora kenőpénz kifizetése után volt hajlandó megvédeni. A jamboli kallómalom koncessziójának kiadásáért az il-

345 A jelenkori bolgár történetírásban (Daszkalov) is megfigyelhető az a mozzanat, hogy a külföldi tőke jelenlétét egyértelműen károsnak tekinti, s a nemzet kirablásának, s nem modernizációjának előkészítőit véli benne felfedezni. A nyugati szerzők (Palairret, Lampe) viszont a balkáni államok burkolt protekcionizmusát, szabadverseny- és piaccellenességét kritizálták, mely szerintük gazdasági növekedésük korlátozódásához vezetett, ugyanakkor a jelenségnek eltérő értelmezést adva, elfeledkezve a görög és török példák tanúságáról.

letékes bolgár miniszter 12 ezer angol font értékű levát követelt. A Crompton cég pedig elvesztette összes megbízását, mert nem fizetett le egy potens hadügyminiszteriumi tisztviselőt.³⁴⁶ A balkáni viselkedés eme hármassága (*xenofóbia, nemzeti piacok védelme, korrupció*) később is rányomta bélyegét az iparosításra, és végeredményben a tőkeszegénység egyik oka lett.

De nemcsak a külföldi tőke elutasítása volt a probléma, hanem a külföldi tőke érdeklődésének módosulása is. Hilferding szerint az európai befektetési bankok a hazai ipar koncentrációjával és a kormány külpolitikai irányvonalának befolyásolásával jelentősen hozzájárultak a térség destabilizálásához. Lampe szerint ez nem ennyire egyértelmű: a Balkánon például a brit pénzügyi jelenlét elenyésző volt, noha az ország jelentős politikai szerepet vállalt a félszigeten, a franciáké pedig meglepően nagy, viszont az ő befolyásuk a briteknél lényegesen kisebb volt. Igaz, a francia Credit Mobilier kifejezetten a külügyminisztérium kérésére adott hitelt, s inkább Franciaország számára jelentett ez diplomáciai sikert, mint a bank számára profitot. A bolgár hitelek 45%-a, a szerb hitelek 80%-a az 1867–1912 közötti időből francia forrásból származott. 1902 után az első világháború előtti 461 milliónyi bolgár hitel kétharmadát és a 312 millió szerb hitel csaknem egészét ők jegyezték. (Nem meglepő, hogy az első világháborúban a franciákkal szemben álló oldalhoz pártolt Bulgárián ezt be is akarták vasalni.) A szófiai Generalna Banka első igazgatója például az adósságszolgálat felügyeletével megbízott francia hivatalnok volt. A görögországi brit bankok és a Bukarest–Giurgiu-vasútvonal megépítésére alapított román bank a későbbiekben viszont semmilyen szerepet nem kaptak (a görög hitelállomány fele így is brit volt).³⁴⁷ De legalább nem zártak be, mint a Banque Imperiale Ottomane bolgár fiókjai. Ennek plovdivi és ruszei fiókja bonyolította a bolgár gabonaexport jelentős részét. 1895-ben a bank egy szófiai fiókot is nyitott, majd egy évre rá meglepetésszerűen bezárta az összes bolgár fiókot – ennek pedig az volt az oka, hogy jelentős veszteséget volt kénytelen elkönyvelni a dél-afrikai aranyspekulációban. Így viszont az 1897-es bolgár agrárválság export- és bankválsággá is terebélyesedett.

A német bankok eleinte szintén nem folytattak agresszív imperialista politikát – a Berlin–Bagdad-vasút építésének lassúsága nem a bank tőkeszegénysége, hanem a Foreign Office folyamatos nyomása volt. A Deutsche Bank Bulgáriában sem akart beépülni a gazdaságba, nem adott hosszú lejáratú hitelt, hanem rövid távú hasznát nézte, amikor az Oriental Railway Companyt arra használta, hogy a bolgár államvasút szállítási árai alá menjen. Az, hogy a Diskontogesellschaft Szófiát választotta fiókja székhelyéül, nem pedig a gazdaságilag jelentősebb Plovdivot vagy Ruszét, arra utal, hogy politikai célok fontosabbak voltak, mint a gazdasági haszon. E bankfiók 1915 előtt még arra is képtelen volt, hogy a bolgár kormánynak német fegyverek vásárlására nyújtson hitelt – tőkeállománya fele volt a ruszei illetékességű Targovszka Banka állományának.³⁴⁸

Sokszor a rövid távú haszon érdekében feláldozták a hosszú távú érdekeket. A szófiai Generalna Banka francia vezetősége az adósságtörlesztés miatt abban volt érdekelt, hogy a dohánymonopóliummal rendelkező állam 40–50%-kal felemelje az

346 Palairot, M.: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 336–338.

347 Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: Balkan Economic History, 1550–1950 i. m. 226.

348 Uo. 227–228.

árakat (ugyanis a dohányból származó bevételek szolgálták a hitelek fedezetéül), ami viszont hosszú távon ellehetetlenítette az exportot.³⁴⁹ A nagy nyugat-európai bankok a századfordulón eleve nem voltak már nyitottak az ipari vállalkozásokra, mint a 19. század közepén Németországban. A Paribas egyértelműen a rövid távú profitot részesítette előnyben és nem vállalta a lassú megtérülésű ipari befektetések kockázatát (melyhez hosszú lejáratú hitelekre lett volna szükség). A rövid lejáratú hitel viszont drága volt, s ez nem kedvezett a szegény balkáni államoknak. Míg a Szerb Nemzeti Bank iparhoz kötődő hitelállománya 10-ről 20%-ra nőtt, a bolgár ugyanezen periódusban 20-ról 10%-ra csökkent. A szerb növekedés is a külpiazi körülmények megváltozásának, a vámháborúnak tudható be – a korábbi behozatal zömét kitevő osztrák–magyar import leállításával az állam kénytelen volt importpótló iparpolitikát folytatni (az új importőrök, illetve exportpiacok keresése mellett), s az ehhez szükséges tőkét a nemzeti banktól megszerezni. Mivel a bolgár protekcionizmus nem volt ilyen erős, értelemszerűen a hazai iparfejlesztés is lassabban haladt. Bulgáriában a hitelek 90%-át szófiai cégek kapták, amelyek viszont alacsonyabb profitrátát produkáltak a kormányzat által nem preferált vidéki cégeknél. Végül – mivel nem volt jövedelmező – a Nemzeti Bank leállította ez irányú tevékenységét, s inkább a Szófiában megnyíló európai bankfiókokkal bonyolódott üzleti ügyekbe, továbbra is mellőzve a gabrovói és ruszei vállalatok hiteligenlyéseit.

A fentiek miatt az ipar számára szükséges hosszú lejáratú hitel sem az európai bankoktól, sem a nemzeti bankoktól nem érkezhettek, ezt tehát a tőkeszegény hazai bankoknak kellett biztosítani. 1895-ben a három bolgár magánbankból kettő Ruszében székel, de a Bolgár Nemzeti Bank vidéki fiókhálózata éppen azt a célt szolgálta, hogy ezen magánbankokat háttérbe szorítsa. Sem a Girdap, sem a Targovszka Banka nem volt képes számottevő ipari befektetéshez tőkét biztosítani, betétállományukból 10-ről 5%-ra esett vissza az ilyen tevékenységek részesedése.³⁵⁰

A külföldi tőke jelenlétének elutasítása és a befektetési környezet kedvezőtlenége miatt a bolgár kormányok az ipari protekcionizmus leggyakrabban használt eszközeit alkalmazták: az iparpártoló törvényeket és a védővámokat. 1895 és 1936 között öt ipartámogató törvény lépett életbe, amelyek különböző kedvezményekkel – adócsökkentés, vámmentes nyersanyagimport, alacsony vasúti szállítási tarifa stb. – ösztönözték az ipar fejlődését.

Az 1895-ös iparfejlesztési törvény kedvezményeket biztosított minden legalább 20 munkást foglalkoztató, vagy 25 ezer frank tőkével vagy 5 lóerővel rendelkező üzem számára. Ez 15 év adómentességet (!), illetékmentességet, a feldolgozáshoz szükséges nyersáruk és gépek kedvezményes vasúti szállítását (35% költségcsökkentést), a telkek és a vízierő biztosítását, állami megrendelések esetén a hazai beszállító/kivitelező preferenciáját jelentette – akkor is, ha a külföldi cég (maximum) 15%-kal többet ajánl a tenderért, vagy ennyivel olcsóbban dolgozik.³⁵¹

Az ipartámogatás gyakran visszás eredményekhez vezetett. Bulgáriában például 5 cukorgyár épült, kivédendő a jelentős importot, mely rontotta Bulgária ke-

349 Uo. 260.

350 Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: *Balkan Economic History, 1550–1950* i. m. 254–255.

351 Szende Gy.: Bulgária gazdasági viszonyai. In: *Bulgária és Törökország* i. m. 22–23. Az 1895-ös bolgár iparpártoló törvény mintájául az 1887-es román törvény szolgált, ami pedig a magyarra ment vissza. Spulber, N.: *Changes in the Economic structures* i. m. 348.

reskedelmi mérlegét. A külföldi cukrot pedig védővámokkal igyekeztek kizárni az országból. E gazdasági klíma hatására az 1920-as évek végére a cukor ára a világgpiaci 10-szerese volt Bulgáriában³⁵² (növelendő az állami bevételeket, illetve a gyárak felépítését finanszírozandó, a cukorra nagy illetéket vetettek ki a belpiacon is és a vám is magas volt), de a cukorfogyasztás csak az európai ötöde-tizede volt. Hiába készültek el tehát a gyárak, az állam az áremelkedés eredményezte kereslet-csökkenés miatt többletjövedelemre nem tudott szert tenni.

Az 1895-ös rendelkezések azonban nem bizonyultak elegendőnek. Mivel a tőkeszegény kisüzemek voltak dominánsak, ezért az ipar fellendítése érdekében 1905-ben újabb törvényt hoztak, ahol a minimumfeltételt 15 munkásra csökkentették vagy 5 lóerőben szabták meg, a teljes vagyont pedig 20 ezer frankban. Ideértettek minden termelészövetkezetet is, ahol legalább 20 ember dolgozott – ez az agrárius köröknek tett engedmény volt, emiatt több mezőgazdasági üzem tulajdonképpen az ipartörvény hatálya alá esve az iparstatisztikát bővítette. Kötelezték viszont a munkáltatót baleset-biztosításra és arra, hogy bolgár alattvalókat alkalmazzanak.³⁵³ Az 1909-es újabb törvény szerint 20 ezer leva tőkebefektetés, 10 fő vagy 10 lóerő (az ipari üzem kritériumai) részesülhetett kedvezményben.³⁵⁴ E csökkentés a foglalkoztatott munkaerő létszámában statisztikai szempontból tovább növelte a potenciális „gyárak” számát. 1909-ben így 266 vállalat részesült a törvények által biztosított kedvezményekben (s tekinthető egyben gyáripari tevékenységet űzőnek), 1935-re ezek száma körülbelül négyszeresére emelkedett. A kedvezmények a bányászat, kohászat, kerámiagyártás, vegyipar, élelmiszeripar, textilipar, fafeldolgozás, bőripar, papírgyártás, villamosenergia-szektorra vonatkoztak.³⁵⁵

Részben ennek az adminisztratív bűvészkedésnek az eredményeként 166 új üzem „létesült” az országban 1914-ig, igaz zömük, 65 továbbra is az élelmiszeriparban, 23 viszont a fémiparban, 19 a vegyiparban, 17 a textil-, 13 a kerámiaiparban. Ezt követően a támogatásoknak köszönhetően évtizedenként mintegy 100 új üzem létesült. Ennél nagyobb ütemű fejlődést a félszigeten csak Horvátország és Szlovénia, illetve a Vajdaság tudhatott magáénak. Lakosságárányosan Szerbia is hasonló ütemű fejlesztést produkált gyáriparában, de csak 1890-től, s a kezdeti hátrányt nem tudta behozni 1914-ig. Gyáripari üzemének száma alapján Bulgária megelőzte Görögországot, Szerbiát és a Török Birodalmat, a kijelentés azonban nem vonatkozik az előállított érték nagyságára.

Az iparágak területi koncentrációja ekkor nem volt jelentős, a telepek 1911 előtt az egész ország területét lefedték. Ez alól csak Szliven és Gabrovo a kivétel, mely a textilipar, Devna pedig a malomipar központja volt.³⁵⁶ A helyzet csak a világháború után változott, mikor az ipar területileg koncentrálttá vált: az okliék

352 Ára 1930-ban kilogrammonként 26–28 leva volt, ebből az akciz 9 leva. A külföldi cukor viszont csak 3–4 leva volt 1932-ben. *Daszkalov, R.*: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. I. 320.

353 *Szende Gy.*: Bulgária gazdasági viszonyai. In: Bulgária és Törökország i. m. 24–25.

354 *Daszkalov, R.*: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. I. 317.

355 Uo. I. 322.

356 Regionális különbségeket vizsgálva 1912-ben a vidini és a vráci körzet volt a legkevésbé iparosított, míg a szófiai, tirnovói, plovdivi és várnai voltak az élenjárók. Megvizsgálva a körzeteken belüli ipari struktúrát, megállapítható, hogy Burgasz körzetében a textilipar, Varna térségében az élelmiszeripar volt a legjelentősebb. Sumen, Vidin, Plevna, Szófia, Sztara Zagora, Plovdiv és Küstendil körzetében az élelmiszeripar dominált, Tirnovóban a textilipar. A fémipar központja

III. 71. táblázat.

A bolgár ipar növekedési üteme, 1909–1937

Nettó ipari termelés 1909-es árakon (államilag támogatott vállalatok)	1909	1929	1937
	100	335	460
Ipari növekedés évi átlagos üteme 1909-es árakon (%)	1909–1929	1929–1937	1909–1937
	6,23	4,05	5,6

Gerschenkron, A.: A bulgáriai iparosítás néhány vonása (1878–1939) i. m. 246.

háromnegyede 1%-nál kevesebbet adott az ipari termelésből. Az ipari export jelentéktelen volt és zömmel Törökország felé irányult. A bolgár ipari termelés a hazai igényeket (gyakran azt sem) tudta kielégíteni.³⁵⁷ Minden ipartámogatás ellenére a kisüzemi forma maradt domináns Bulgáriában.

A bolgár iparosítás problémakörét Gerschenkron már körüljárta, s Lampe mellett mindeddig ez az egyetlen átfogó szintéziskísérlet a bolgár iparosodás lényegét illetően.³⁵⁸ Kutatásainak egyik fő hipotézise az volt, hogy létezett bolgár iparfejlődés, sőt létezett bolgár iparpolitika is, de az – szándékosan – féloldalas volt. Másrészt a balkáni sajátosságok nem is tették lehetővé, hogy az iparosítás ugyanolyan utat járjon be, mint a mintaként felhozott országokban. Gerschenkron azonban a bolgár tőkehiányt a térség sajátos „adottságaként” értékeli, s nem foglalkozik a békediktátum szerepével, míg a bolgár szerzők szerint ez olyan kényszerpályát szült, amit az országra kívülről kényszerítettek rá, s enélkül az iparosítás nagyobb sikerrel járt volna.

Tény, hogy a bolgár ipar nem elhanyagolható növekedést mutatott 1909–1937 között, hiszen az ipari termelés éves bővülése meghaladta a népesség gyarapodásának évi 1,4%-os ütemét,³⁵⁹ ami a húzóágazattá válás egyik feltétele, s az 1886–1890 közötti termelés volumene 1906–1910 között kétszeresére nőtt. Ugyanakkor hozzá kell tenni, hogy olyan mélyről indult a bolgár ipar, hogy az 1937-ig mért négyszeres bővülés és a 4–6%-os éves növekedés (III. 71. táblázat)³⁶⁰ sem jelentett kiugró abszolút számokat (miközben 1929–1939 között az évi ipari növekedés

Vidin és Szófia voltak, a vegyiparé Plovdiv környéke. A faipar a szófiai és plovdivi körzetben volt húzóágazat, a bőripar a tirnovóiiban.

357 Szende Gy.: Bulgária gazdasági viszonyai. In: Bulgária és Törökország i. m. 24–25.

358 Lampe munkája szisztematikus, de inkább analízis, mint szintézis. Spulber lényegében komparatív, műve inkább a Balkán-félsziget általános fejlődését illetően hasznos (Lampe kimondott célja Spulber meghaladása volt), Daszkalov nagyszámú adattal dolgozik, de nem szisztematikus és következtetéseiben nem lép túl elődein, Crampton pedig inkább politikátörténeti kontextusba ágyazza a gazdasági eseményeket. Zsak Natan dogmatikus marxista, Palairat adatai köszönőviszonyban sincsenek a Lampe által közölt adatokkal. Szemléletmódot ezért nem, csak adatokat vettünk át tőlük. Lásd: Lampe, J. R.: The Bulgarian Economy in the Twentieth century. Croom Helm, London, 1986 és Balkan Economic History i. m., Crampton, R. J.: Historical Foundations i. m. Natan, Zs.: Ikonomikata na Balgarija. i. m., Spulber, N.: Changes in the Economic Structures i. m.

359 Gerschenkron, A.: A bulgáriai iparosítás néhány vonása (1878–1939) i. m. 245.

360 Uo. 244. A termelés értékének meghatározásakor a nyersanyag és üzemanyagköltséget, továbbá a felhasznált energia költségét is levonta. Kedvezőbb eredményeket kapunk, ha a növekedést munkaórára vetítjük, mert a munkaidő napi 10–12 órától 8–10 órára csökkent.

III. 72. táblázat.

A bolgár ipar hatékonysága: egy munkásra és egy munkaóra eső teljesítmény, 1904–1941

Év	Ipari termelés értéke 1939-es áron (milliárd leva)	Ipari foglalkoztatottak száma (ezer fő)	Egy munkásra jutó termelés (1000 leva)	Egy munkásra jutó átlagos napi munkaóra	Munka teljesítménye napi 8 órás munkaidő mellett (index)	Összes munkabér 1911-es áron (leva) és egy főre jutó bér (zárójelben)
1904	1,5	6,0	173	10,6	100	2 887 000 (500)
1909	2,6	13,0	155	10,7	88	7 141 000 (550)**
1912*	3,6	15,5	165	10,7	94	10 445 000 (680)**
1921	5,3	45,6	118	8,5	84	
1937	14,6	90,0	184	9,1	123	
1941	18,1	104,2	180	8,8	125	

* Támogatott iparágak;** A termelés a bér körülbelül tízszerese.

Adatok: Berov, Lj.: Polozsenieto na rabotniceszkata klasza i. m. alapján.

Európában csak 1,1% volt).³⁶¹ A nagy áttörés tehát elmaradt, hiszen a bolgár gazdaság növekedése nem haladta meg a Monarchiáét, noha az lényegesen magasabb kiindulási értékekkel rendelkezett, s láthattuk, hogy a gyarapodást mutató számok mögött gyakran adminisztratív rendelkezések álltak: a modern ágazatok csak a GDP/fő 5-6%-át termelték meg.³⁶²

1911-ben az egy főre eső bolgár ipari termelés 27 aranyfrank volt, miközben az Egyesült Államokban 1120–1300 frank, Angliában 1050 frank, Németországban 820 frank, Franciaországban 550 frank, és még Oroszországban is 150 frank volt. Az egy főre jutó orosz ipari termelés bolgárhoz mért meglepő nagysága annak köszönhető, hogy 1911-ben Bulgáriában a nagyiparban dolgozó munkások aránya a foglalkoztatottak csak 0,4%-át adta, Oroszországban 2,5%-át, az USA-ban pedig 8,8%-át.³⁶³ Ha egyenlőnek feltételezzük a termelés ipari dolgozónkénti mennyiségét, akkor Oroszország egy lakosra jutó termelése a bolgár hatszorosa kellett hogy legyen, és ez körülbelül meg is felel a két fenti érték (27 vs. 150) arányának. Az USA-ban viszont a nagyipari foglalkoztatottak aránya a bolgár 22-szerese volt, de ez csak 600 frank (27 × 22) körüli egy főre jutó termelést adna, míg az USA-ban ez 1120–1300 frank körül volt, így leszögezhető, hogy ott egy ipari munkás teljesítménye is a bolgár kétszerese volt. És valóban: az USA-ban 1911-ben az egy ipari munkásra jutó termelés 16 600 frank volt, Bulgáriában 7670 leva, Oroszországban 4900 leva. Azaz, finomítva Gerschenkron kiindulópontját, a bolgár ipar elmaradottsága részben a tőkehiánynak (kevés üzem, kevés foglalkoztatott), részben az alacsony egy főre jutó termelékenységnek köszönhető Berov szerint.³⁶⁴ Mindenesetre a bolgár neki-

361 Lampe, J. R.: The Bulgarian economy i. m. 94–96.

362 Uo.

363 Berov, Lj.: Ikonomiczeszkoto razvitie na Balgarija i. m. 92.

364 Uo.

III. 73. táblázat.

A bolgár ipar fejlődésének tendenciái, 1909–1937 (leva és %)

Iparág	Egy munkásra jutó nettó ipari termelés 1909-es árakon 1909-ben	Egy munkásra jutó nettó ipari termelés 1909-es árakon 1937-ben	Egy munkásra jutó termelés 1937-ben 1909-hez képest (1909 = 100 %)	Részesedés az ipari termelésből 1909-ben (%); zárójelben a munkások aránya 1910-ben (%)	Részesedés a termelésből 1937-ben (%)	Munkások számának növekedése 1909–1937 (%)	Egy vállalatra jutó termelés volumenének változása 1909-hez képest (1909 = 100 %)
Fémipar	1 378	1 069	77	6 (13)	5,2	80	62
Kerámiaipar	1 130	3 392	300	6,4 (8)	13,6	37	112
Vegyári áruk	1 954	2 432	125	4,1 (4)	6,7	158	196
Gabona- malmok	7 172	5 805	81	23 (10)	8,9	87	70
Egyéb élelmiszeripar	4 334	2 408	55	19 (10)	9,4	130	72
Textilipar	1 275	1 366	107	25,3 (27)	35,2	185	198
Fafeldolgozás	963	867	90	5,3 (8)	1	40	35
Bőrpar	2 788	4 005	143	5,4 (2,6)	3,66	104	149
Papírpar	1 490	2 131	143	1,1 (1,2)	2,2	480	686
Energia	47 372	277 290	585	4,15	14,1	161	65
Összesen	–	–	–	100	100	126	131

Gerschenkron, A.: A bulgáriai iparosítás néhány vonása (1878–1939) i. m. 248–255. alapján.

lendülést jelzi, hogy az egy főre eső ipari termelés különbségei mérséklődtek: míg az USA és Bulgária esetében az eredetileg 40:1 arány 16:1-re csökkent, Angliához viszonyítva a 35:1 arány 14:1-re módosult, Franciaországhoz képest 20:1-ről 7,5:1-re változott az aránypár 1911–1937 között. Kérdés, hogy a növekedés mennyire intenzív (az iparban foglalkoztatottak számának gyarapodásából vagy termelékenységük javulásából fakad).

A Gerschenkron által a III. 71. táblázatban közölt, látszólag biztató növekedési mutatók ellenére a bolgár ipar egy munkásra és egy munkaóra jutó termelékenysége 1941-re csak 25%-ot nőtt 1904-hez képest (III. 72. táblázat), noha a termelés értéke megtízszereződött. A növekedés tehát extenzív jellegű volt, mint a mezőgazdaságban. Az iparfejlesztés féloldalasságát támasztja alá, hogy a textilipar és a kerámiaipar (a gabonára alapuló iparágak részesedésének hanyatlásával párhuzamosan) 1909–1937 között növelte részesedését a termelésből, azaz az ipari forradalom 1. szakasza zajlott tulajdonképpen még a második világháború előtti években is. Ugyanakkor e bővülés nem jelentett fokozódó hatékonyságot, hiszen a textiliparban (a kerámiával ellentétben) az egy munkásra jutó nettó termelési érték alig növekedett. A mezőgazdasági termékek felhasználásán alapuló iparágak dominanciáját jelzi, hogy 1909–1937 között, az energiaipart nem számítva, a gabona-

feldolgozás volt a legtermelékenyebb iparág az egy munkásra eső termelési értéket tekintve, noha a malomipar részesedése az ipari termelésből jelentősen csökkent (23%-ról 9%-ra). Az egy munkásra jutó termelés változása alapján a fémiparban sem nőtt a hatékonyság, ami alátámasztja az ipari forradalom második szakaszának késését, mely késztermékimportra kényszerítette az országot. Így aztán nem meglepő, hogy a külföldi beruházások 70%-a (az energiatermelést nem számítva) még az első világháború után is az élelmiszeriparban realizálódott. (Viszont a fémipar az egy munkásra jutó alacsony nettó termelés ellenére kis tőkeigénye miatt gyorsan megtérülő befektetés volt: lásd később a *III. 78. táblázatot*.)

1937-re jelentősen nőtt a bőriparban is az egy munkásra jutó nettó termelés, de nem szabad elfelejteni, hogy a bolgár bőripar import alapanyagokon alapult, ráadásul részesedése az össztermelésből jelentéktelenné vált. Növelte viszont részesedését és egy munkásra jutó termelési értékét a kerámia- és az energiaipar. Az előbbi megháromszorozta, az utóbbi meghatszorozta azt, viszont az előbbinél a munkások száma annyira lecsökkent, hogy végeredményben a termelés volumene alig nőtt. A hatékonyság növekedése tehát itt meg termelésbővüléssel nem járt, szemben a századfordulós textiliparral. Az üzemegységre jutó munkások száma és az egy vállalatra jutó termelés szintén a textiliparban emelkedett leginkább a papíripar és az energiaszektor mellett (*III. 73. táblázat*)!

Országos szinten meglepő képet kapunk: mivel az üzemegységre jutó munkások száma és a vállalatonkénti termelés értéke is egyaránt 25–30%-kal nőtt, a termelés hatékonysága viszont így szinte semmit, ami egyértelműen a fémipar és az élelmiszeripar stagnálásának eredménye. A legtöbb – nem élelmezési – iparág egy főre eső nettó (munkabérek és alapanyagok árának levonása utáni) termelése alig volt a munkabér kétszerese 1909-ben (*III. 78. táblázat*). 1909-ben a fémfeldolgozásban dolgozó államilag támogatott üzem munkása átlag 800 levát keresett egy évben, a nettó termelés 1370 leva volt, miközben a szliveni textilipari cégeknél már 1892-ben is hasonló volt az arány (70 ezer leva haszon 50 ezer leva összbérré, vagy 1333 leva haszon 900 leva munkabérré).³⁶⁵ Ugyanígy, ha az egyes iparágak termelésből és foglalkoztatottakból való részesedését nézzük, azt mondhatjuk, hogy az élelmiszeripar hatékonysága (a termelés 50%-a, a foglalkoztatottak 25%-ával szemben) messze jobb volt (680 levás fizetésre 4000–7000 leva termelés), mint például a fémfeldolgozásé vagy a fafeldolgozásé, kerámiaiparé, ahol az ipari termelésből való részesedés aránya/foglalkoztatottakból való részesedés aránya 1 alatt maradt.

Mivel a bolgár ipar már 1909-ben a mezőgazdaságon alapult, melynek szerepe (és termelékenysége) 1937-re lecsökkent, és nem volt semmi, ami pótolja ezt, így értelemszerűen bővülésről beszélni is csak általánosságban lehet. Az üzemegységre jutó munkások számának csekély növekedése arra utal, hogy a foglalkozási átrétegződés is lassú volt, és az üzemméret sem növekedett jelentősen (a népességnövekedés 70%-os volt, míg a fémipar és a gabonaipar foglalkoztatotti létszámának emelkedése alig 80–90%-os, s a fémipar és élelmiszer-ipari üzemek termelésének bővülése sem haladta meg a népesség növekedését).

³⁶⁵ Doklad za szasztोजनाето на округа i hoda na raznite v nego dosti szluzsbi za vremeto ot 31 avg. 1891 do 31 avg. 1892. Szliven, 1892. 32–35.

Egyértelmű az ipari fejlettségben mutatkozó különbség akkor is, ha az 1934-es Bulgáriát a 10 évvel korábbi Németország teljesítményével vetjük össze (III. 74. *táblázat*). Németországban a gépiparban dolgozók száma már 1925-ben meghaladta a textilipari munkások számát, Bulgáriában annak csak 40%-a volt. A német kohászat gépereje kétszeresen túlta felül a textiliparét 1925-ben, Bulgáriában a negyedét sem érte el, csak a kerámiaipar és az élelmiszeripar közelítette azt meg, illetve az energia-szektoré túlta felül.

1909-ig a támogatott iparágakba befektetett 66 millió levát kitevő tőke 40%-a a legnagyobb egy munkásra eső termelékenységet mutató élelmiszeriparban, 19%-a a textiliparban, tehát a szakképzettséget nem igénylő könnyűiparban, míg 8–9%-a az villamosenergia-termelésben, elektronikában, 9%-a a kerámiaiparban és a dohányiparban került felhasználásra. Az üzemegységre jutó befektetett tőke 1909-ben az elektronikában volt a legnagyobb, a bőriparban a legkisebb. Mindössze 12 üzem rendelkezett 1 millió levánál nagyobb befektetett összeggel,³⁶⁶ egy átlagos szliveni textilipari üzem 80–300 ezer leva tőkével bírt.

A gyáripari munkások száma ekkor körülbelül 13–15 ezer volt, egy üzemre átlagosan 42 fő jutott. Néhány iparágban az egy üzemre jutó létszám nagyobb volt, így például a bányászatban 675 fő volt az átlag. Csak 28 üzem rendelkezett 100-nál több munkással, és mindössze három 500-nál többel (nélkülük az átlagos üzemméret 33%-kal csökken). Az ipari munkások számának alárendeltségét mutatja, hogy a mesterek és tanoncok – akik többé-kevésbé a régi, prekapitalista termelési módot és világnézetet képviselték – száma 1905-ben 60 ezer fő volt, négyszerese a nagyiparban dolgozók számának.³⁶⁷

A termelés a támogatott iparágakban 1909-ben 78 millió leva értéket ért el, amelynek 54%-át az élelmiszeripar adta, 25%-át a textilipar, 6%-át a kis tőkeigényű bőripar.³⁶⁸ A nehézipar és a szakképzettséget igénylő iparágak a termelés elenyésző részét produkálták. Mivel az ipari termékek jelentős hányada a mezőgazdaságra támaszkodó élelmiszer-ipari üzemekből (malomipar, sör-, cukor-, szeszgyártás stb.) került ki, a helyi nyersanyag felhasználásának aránya az egész bolgár ipart figyelembe véve, 1909-ben igen magas, 73,4% volt. Ez a körülmény a mezőgazdaságot pozitív, a (nehéz)ipart viszont negatív irányba befolyásolta. Ugyanakkor az import-

366 Isztorija na Balgarite v dokumenti i. m. Tom. I. 496. Az üzemegységre jutó legnagyobb befektetés a dohányiparban volt megfigyelhető, az átlag 10-szeresét érte el, az állami bányászat és fémipar is tőkeigényesebb/tőkeérősebb volt, mint a privat szféra. A vegyipar, bőripar és a privat fémipar tőkeszegénynek bizonyult (ebből és a fenti rossz mutatókból következően a privat fémipar kisüzemi keretek között működő bádogosműhelyhez hasonló üzem lehetett). A nagyüzemi forma elsősorban az állami bányászatra, állami fémiparra volt jellemző, emellett a privat bányászat és a dohányipar rendelkezett jelentősebb üzemmérettel. Kifejezetten kisüzemi jellegű volt a vegyipar, élelmiszeripar, a magánkézen lévő fémipar és a bőripar. Az egy foglalkoztatottra jutó tőke az élelmiszer-, papír- és dohányiparban volt a legnagyobb, ami alátámasztja az ipar agrárjellegét. Alacsony volt az egy foglalkoztatottra jutó tőke az állami bányászatban és fémiparban a foglalkoztatottak nagy száma miatt.

367 *Daszkalov, R.*: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. I. 322.

368 Uo. A legtöbb *vállalat* (40%) élelmiszer-ipari termékeket állított elő, ezt követte a textilipar (20%). A fémipari, vegyipari és a bőripari üzemek a gyárak 7–8%-át tették ki. Ezek alapján az üzemi termelékenység (összevetve az üzemek számából való részesedést és a termelt értékből való részesedést) e két könnyűipari kulcságazatnál közel egyforma volt (54/45 és 25/20), a bőripar némileg elmaradt ettől.

III. 74. táblázat.

A bolgár (1934) és német ipar (1925) összevetése (50 főnél nagyobb üzemekben)

Iparág	Foglalkoztatott munkás a textilipari munkások %-ában, Bulgária (1934)	Foglalkoztatott munkás a textilipari munkások %-ában, Németország (1925)	Lőerő a textilipari lőerő %-ában, Bulgária (1934)	Lőerő a textilipari lőerő %-ában, Németország (1925)	Termelés a textilipari termelés %-ában, Bulgária (1912)
Fémipar	21	70	25	198	15
Gépipar	40	109	31	113	
Precíziós eszközök	1	45	0	42	
Kerámiaipar	8		55		18
Faipar	6	29	4	23	5,7
Textilipar	100	100	100	100	100
Bőrpar	1	8	2	9	27,4
Gumigyártás	5	7	13	8	
Élelmiszeripar, ital, dohányáru	53	44	62	49	cukor 14, sör 24 gabona 215
Ruházati ipar	4	32	1	7	
Vegyipar	5	27	6	73	15,1
Papírpar	14	42	24	69	3,2
Építőanyag-ipar	39	65	1	27	
Energiaipar	1	11	133	25	6

Gerschenkron, A.: A bulgáriai iparosítás néhány vonása (1878–1939) i. m. 257. alapján módosítva.

anyagok értéke 1934-ben az egész bolgár ipar által feldolgozott *nyersanyagok* értékének már 40%-át tette ki a fokozódó protekcionizmus ellenére is, ami iparszerkezeti és minőségi problémák meglétére enged utalni (III. 75. táblázat) – ilyen volt például a mezőgazdasági termékeken alapuló iparágak relatív súlyának csökkenése (a termelés 42%-áról 20%-a alá esett részesedése 1909–1937 között); fejlődést a többi iparág pedig csak az alapanyagimport növelésével volt képes elérni.

A fogyasztási cikket gyártó ágazatok viszont meglepően kis mértékben támaszkodtak a hazai alapanyagokra már 1909-ben is. A malomipar ugyan zömmel hazai anyagokat használt, de éppen az élelmiszeripar volt az, melynek munkatermelékenysége jelentősen visszaesett 1937-re, s növekedése csak évi 2% volt, míg a többi iparágé 5–6%.³⁶⁹ A textil- és bőrparban is magas volt az import nyersanya-

369 Gerschenkron, A.: A bulgáriai iparosítás néhány vonása (1878–1939) i. m. 260.

III. 75. táblázat.

A bolgár alapanyagimport aránya iparáganként (%)

Iparág	1909		1937	
	nyersanyag	fűtőanyag	nyersanyag	fűtőanyag
Fémipar	93	66	83	36
Kerámiaipar	41	38	38	6
Vegyzi áruk	76	18	50	5
Gabonamalmok	0	57	0	50
Egyéb élelmiszeripar	31	46	8	5
Textilipar	61	33	56	21
Fafeldolgozás	32	26	3	8
Bőrpar	67	46	75	17
Papírpar	86		79	4

Gerschenkron, A.: A bulgáriai iparosítás néhány vonása (1878–1939) i. m. 259.

gok aránya, mert a bolgár mezőgazdaság alacsony színvonala miatt a hazai bőr és gyapjú alkalmatlan volt feldolgozásra, így például a gyapjú fele külföldről érkezett 1937-ben. Egyedül a faipar volt képes a külföldi alapanyagokat visszaszorítani (ez jelentős változás a korábbi időkhöz képest, hiszen a jelentős erdőszűcsés ellenére Bulgária 1898–1902 között 30 millió kg, 1,2 millió leva értékű fát exportált, míg a hasonló tömegű import értéke 2 millió leva volt, ami rávilágít arra, hogy a bolgár faállománnyal minőségi problémák voltak). A fűtőanyag-behozatal csökkenése a szénbányászat előretörésének köszönhető.

Miért fulladt kudarcba a bolgár iparosítás? Gerschenkron szerint nem várható el ipari fejlődés egy olyan kisparaszti társadalomtól, mely távol van a nagy piacoktól, s a lakosság innovatív szellemének hiányát a 70%-os vidéki analfabetizmussal lehet a leginkább jellemezni, s ahol 1913-ban az ekék még mindig közel 80%-a faeke volt.³⁷⁰ Egy ilyen országban az ipar nem képes kibontakozni a mezőgazdaságból: a mezőgazdaságból építkező iparágak ugyan fejlődhetnek, de az ipari forradalom sajátossága éppen az, hogy mindig feltételez egy elszakadást a mezőgazdasági termeléstől.³⁷¹ Hiányoztak az iparosítás előfeltételei? Valóban hiányoztak, de hiba is lenne számon kérni a Nagy-Britanniára jellemző sajátosságokat és az ebből származó fejlődési ívet egy olyan országban, mely nem rendelkezett ezekkel az adottságokkal: így értelemszerűen az ipari fejlődés itt más utat jár be, hiszen más forrásokból kénytelen táplálkozni.

Milyen tényezőkre hivatkozunk, melyek gátjai voltak a bolgár iparosításnak? A kézműipar tönkremeneteléről ugyan szóltunk, de valójában nem az ipar tartós hanyatlása, hanem az iparúzők etnikai cseréje és az általuk megtermelt érték esése zajlott le, hiszen Bulgáriában még 1936-ban is 135 ezer ember dolgozott közel 70

370 Isztorija na Balgarija po dati. Balgarszkata hronika. Trud, Szófia, 2008. 205.

371 Gerschenkron, A.: A bulgáriai iparosítás néhány vonása (1878–1939) i. m. 262.

ezer kézműipari üzemben,³⁷² azaz számuk az oszmán érához képest még nőtt is a kezdeti esés után. Tény, hogy az Oszmán Birodalomból történt kiválás piacvesztést jelentett párhuzamosan a nyugati iparcikkek behatolásával.³⁷³ De ez utóbbitól a birodalmon belül sem lett volna védett a bolgár kézműipar, állítja Gerschenkron, hiszen 1905–1908-ig ugyanazon vámszabályok voltak érvényesek Bulgáriában, mint a Török Birodalomban. Ezen csak a függetlenség kikiáltása változtatható, amely tehát nem csupán politikai presztízs kérdés volt. Gerschenkron feltételezése nem teljesen igaz, mert a bolgár állam különleges mények révén 1897-re elérte a 14%-os vámot, míg a birodalomban ez 8% maradt a századfordulóig; igaz, 1910-re a vámmentesen behozott áruk értéke így is meghaladta az 50 millió levát, a behozatal harmadát. Így egyedüli hatótényező a piacvesztés maradna. A piacvesztést cáfolni látszik, hogy bár az Oszmán Birodalom részesedése a bolgár exportból az 1886–1890-es 42%-ról 27%-ra esett 1891–1896-ra, de értékben ez csak 4 millió levás csökkenést mutatott, miközben az export összértéke 20 millióval nőtt. Tehát a hagyományos piacok elvesztését más irányokban jócskán kompenzálta a bolgár gazdaság, s az export 30%-os bővülése meghaladta a lakosságszám növekedését is. E lendületet törte meg az 1897–1900 közötti válságperiódus, mely az évi 82 millió leváról újfent az 1886-os 60 millióra redukálta az export értékét. Másfelől nagyobb problémát jelentett, hogy az említett exportnövekedés zömmel az agrárszférából, s nem az iparból származott.

A 19. században általánosan elfogadott volt az a nézet, hogy a nemzeti önrendelkezésnek és a gazdasági haladásnak együtt kell megvalósulnia. Mikor felbomlott az Osztrák–Magyar Monarchia, a gazdasági következmények beláttatták a közgazdászokkal és politikusokkal, hogy ez több kárt eredményezett, mint hasznot. Szintén tudjuk, hogy a birodalmi piac elvesztése hogyan redukálta viharos gyorsasággal a bolgár iparosok számát a felszabadulás után. Angliában ez kedvező jelenség lett volna a létező textilipari tőke számára, hiszen ott a fejlődés úgy ment végbe, hogy az új struktúráknak le kellett törniük a kézműipar és kereskedők konkurenciáját (miközben a gyarmati piac biztosított volt). Bulgáriában viszont az eredendő tőkeszegénység mellett erre nem is volt lehetőség, másfelől egy fejletlen országban a tőke (és ez egybevágott az államrezonnal) olyan területeket is kereshetett volna, amelyet a kisipar nem sajátított ki, békés koegzisztenciára törekedve. A bolgár kézműipar piacvesztés általi meggyengülése eltérítette az ipart ettől a fejlődési pályától is. Az angol példa átvétele nagy kockázatot és kicsi hasznot jelentett volna: a nagy beruházási költségek nem voltak összhangban a piac méretével és a gyenge vásárlóerőt mutató lakosság fogyasztási szokásaival.

Az uzsora sem feltétlenül akadályozta volna a tőke felhalmozódását, hiszen legkésőbb az első világháború utáni infláció részben eliminálta az adósságokat. Még a világgazdasági válság után is csak az összes tartozás 10%-át tette ki a magánszemélyekkel szembeni tartozás, míg Jugoszláviában ez 45%-ot ért el.³⁷⁴ Az viszont igaz, hogy a szövetkezeti mozgalom áttörést nem hozott, s az egy főre/gazdálkodóra jutó adósság értéke nőtt a két világháború között. Még ha kárhozzátárnánk is az uzsorát, éppenséggel azt is felvethetjük, hogy az uzsora nem volt elég jelentős, hiszen nem

372 Uo. 269.

373 *Spulber, N.*: Changes in the Economic structures i. m. 348.

374 *Komadinić, M. J.*: Problem seljačkih dugova. Belgrad, 1934. 60–64.

produkált tömegével tönkrement parasztokat, akik az iparba átrétegződtek volna. És itt a következő probléma, Bulgáriában az időszakosan foglalkoztatott dohány-munkásokkal együtt sem volt 80 ezer ipari munkás. Ugyanakkor a munkaerőhiány elvileg nem lehetett korlátozó tényező, hiszen Pavel Jegorov tanulmánya kimutatta, hogy 1930–1934 között a ténylegesen a mezőgazdaság rendelkezésére álló, mezőgazdasági keresők száma alapján számolt 564 millió munkanapból csak 355 milliót hasznosítottak. Jegorov szerint 700 ezer embert át lehetett volna csoportosítani az iparba (főleg, hogy az ipari munkabérek a két világháború között már meghaladták a paraszti keresők jövedelmét) – ha lett volna hova.³⁷⁵ Hasonló szituációval találkozhatunk Jugoszlávia esetében is, ahol a munkaerő 35%-a maradt kihasználatlan.³⁷⁶ Bulgáriában az egy mezőgazdasági keresőre eső földterület 1900–1934 között 3 ha-ról 1,5 ha-ra csökkent, 1926-ban a területegységenkénti jövedelem nem volt sokkal magasabb, mint 1911-ben, ezért értelemszerűen a Sztambolijjszki-kormány sem (miként a többi sem) tehette meg (nem is akarta), hogy a parasztság terheit növelje az iparosítás elősegítése érdekében: az egész, egyenlőségen alapuló társadalmi értékrend állt szemben a nagyvállalkozásokkal. Nem véletlenül védték a kisbirtokot az uzsorával szemben: nem alakultak ki nagy birtoktestek és nem játszódtott le az *enclosure* (bekerítések) jelensége sem (éppen fordítva volt).

I. E. Gesovot heves támadások érték az első iparpártoló törvények idején, s a törvényeket megvédendő, kénytelen volt azzal érvelni, hogy a rendelkezések előnyeit a kézművesek is élvezhetik, illetve hogy a mezőgazdaság által előállított termékeket feldolgozó ipar fejlesztését kívánják. Ezzel a fürdővízzel együtt kiöntötték a gyereket is, mert így a bolgár iparosítás a kisüzemi dominancia, valamint az élelmiszer- és könnyűipar felé tolódtott el. A hitelstruktúra megint nem volt alkalmas az ipari fejlesztésekre. Strausz írja, hogy a 600 millió leva értékű bolgár hitelből 300 millió a vasúthoz, további 30 millió a gépparkhoz kötődött, 115 millió út- és hídépítésekhez, 26 millió a kikötők korszerűsítését célozta, tehát infrastrukturális beruházás volt (ezt egészítette ki a távíró- és telefonhálózat 4 millió levája és az állami épületek 82 milliója). A vasút ugyan nem volt veszteséges, de jól látszik, hogy a hitelek nem a termelést, hanem az áruelosztást ösztönözték. A hitelezőknek gyakran nem érte meg a lassú megtérülésű és nagy tőkeigényű iparágakba fektetni, kedvező kamatozású hitelt pedig hosszú lejáratra nehéz volt kapni, a bolgárok pedig a vasúti hitelek tapasztalatai alapján nem is bíztak az idegen tőkében.

Világos, hogy ezek után az állami támogatás szerepe sem lehetett nagy (*III. 76. táblázat*). Ráadásul a szabad vámpolitika kivívása után (1905–1908) sem törekedtek arra, hogy a gépgyártást védelmezzék, ellenkezőleg, az előző bekezdés tartalmából kiindulva az élelmiszer-, textil- és bőripar fokozódó protekcionizmusára került sor. A legtöbb kedvezményt arányaiban a textilipar kapta, meghaladva a befektetett tőkéből való részesedését is. A bőripar, vegyipar, textilipar 10%-os támogatásban részesült a tőke értékéhez mérten, a többi ágazat ennél jóval kevesebbet kapott. Összességében a befektetett tőke értékének alig 4%-a származott az államtól

375 Egoroff, P.: Die Arbeit in der Landwirtschaft. In: Die sozialökonomische Struktur der bulgarischen Wirtschaft. Hrsg.: Molloff, J. Weidmannische Buchhandlung, Berlin, 1936. 131–159., 151–153.

376 Avramović, M.: Naše seljačko gazdinstvo. Belgrad, 1928. 27–32.

III. 76. táblázat.

Az iparnak nyújtott állami támogatás 1912-ben a tőkéhez és a termeléshez mérten (1000 leva)

Iparág	Összes tőke	Adó-, vám- és fuvardíj-csökkenés (kedvezmény)	Tőke eloszlása (%)	Kedvezmény eloszlása (%)*	Támogatás a tőke %-ában*	Termelési érték 1912-ben	Támogatás a termelési érték %-ában*	Termelés eloszlása (%)	Termelés/tőke
Bányászat	2 600	68	3,0	1,8	2,6	1 666	4,1	1,6	0,6
Fémipar	3 260	201	3,8	5,4	6,2	3 400	5,9	3,2	1,0
Kerámiaiipar	7 600	191	8,9	5,1	2,5	4 139	4,6	3,9	0,5
Vegyipar	4 000	433	4,7	11,7	10,8	3 436	12,6	3,2	0,9
Cukorgyártás	5 900	317	6,9	8,5	5,4	3 149	10,1	3,0	0,5
Sörgyártás	9 000	133	10,5	3,6	1,5	5 429	2,7	5,1	0,6
Textilipar	16 000	1309	18,7	35,3	8,2	22 767	5,7	21,5	1,4
Fafeldolgozás	4 200	75	4,9	2,0	1,8	1 292	5,8	1,2	0,3
Bőripar	2 750	381	3,2	10,3	13,9	6 235	6,1	5,9	2,3
Papíripar						722	7,8	0,7	
Gabonamalmok	16 500	479	19,3	12,9	2,9	49 226	1	46,4	3,0
Egyéb élelmiszer	5 200	40	6,1	1,1	0,8	3 250	1,2	3,1	0,6
Energiaipar	6 500	28	7,6	0,8	0,4	1 377	2	1,3	0,2
<i>Összesen</i>	<i>85 610</i>	<i>3710</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>4,3</i>	<i>106 137</i>	<i>3,5</i>	<i>100,0</i>	<i>1,2</i>

* A textilipar és bőripar a termelésből való részesedéséhez mérten felül-, a gabonaipar alulreprezentált a támogatások összegéből, a vegyipar és cukoripar esetében a termelési és tőkeérték átlagon felüli hányadát tette ki a támogatás (enélkül valószínűleg nem lett volna rajta haszon).

Dimov, D. H.: Kakvo e poluscita mesztnata indusztrija prez 1912 g. ot darzsavata i obstesztvennite nerezsdenija? Szpiszanie na Balgarszkoto Ikonomiceszko Druzsesztvo, XVIII. 9–10. Szófia, 1914. 547. és Godisnik IV. Szófia, 1912. 197–199. után saját szerkesztés.

a támogatott ágazatokban, ami az éves termelés 4%-át sem érte el. S mégis, enélkül a bolgár ipar gyakorlatilag profitot is alig tudott volna termelni. Ugyanígy *a textil-, bőr- és élelmiszeripar voltak a leginkább tőkehatékony ágazatok* (összevetve a befektetett tőkéből való részesedést és a termelt értékből való részesedést), ez megmagyaráz-ná kiemelkedő támogatásukat és szerepüket a bolgár iparosításban.

Összegezve a fentieket, a bolgár iparosítás kudarca Gerschenkron nyomán így foglalható össze:

1. Az ország szegénysége, fejletlensége eleve lehetetlenné tette, hogy az iparosítás a fejlettebb országok mintáját kövesse.
2. Emiatt az eredeti tőkefelhalmozás szerepe is kisebb és folyamata is más-képp értelmezendő, az enclosure elmaradt.

3. A kézművesség hanyatlása a piacvesztés következtében nemhogy szabad-
dá tette volna az utat a gyáripár előtt, de el is térítette az ipari tevékenységet
a járható úttól.
4. Az önellátó kisparaszti életforma fenntartása miatt az ipar sem megfelelő
nyersanyag- és munkaerőbázist, sem belső fogyasztópiacot nem talált.
5. Így az államnak kellett felvállalnia az iparosítást és a termékek piaci elhe-
lyezését. Ez tőkét igényelt egy növekvő rivalizálással és kereskedelmi in-
tenzitással jellemezhető gazdasági közegben.
6. A tőke előállításához a beszedett adó elégtelen, ugyanakkor a lakosság kitörési
kísérleteinek anyagi fedezetét elvonja. A kereskedelem nem termel többletet,
mert a tőkehiány miatt vámmentesen behozott gépek deficitessé teszik azt.
7. Az állam külső forrásokhoz fordul. Ezeket rosszul használja fel, eladósodik.

Vizsgáljuk meg ezek után a munkásság szektorok közötti megoszlását, terme-
lékenységét és életminőségét. 1909-ben a munkások 20%-a az élelmiszeriparban,
25%-a a textiliparban, 9%-a az állami fémiparban és 9%-a az állami bányászatban
dolgozott 1909-ben, 8%-uk a fa- és bútóriparban (ez azonban egy év múlva, 1912-
ben a felére csökkent). Az élelmiszeripar jelentősége és termelékenysége a többi
iparárhoz képest nagy volt: a munkások 20%-a az érték 55%-át állította elő, míg

III. 77. táblázat.

**Az ipari munkásság fizetése a támogatott bolgár gyáriparban,
1909–1912**

Iparág	Fizetés értéke (1000 leva)			Munkaerő létszáma			Éves átlagbér (leva)*		
	1909	1912	1909-hez képest (%)	1909	1912	1909-hez képest (%)	1909	1912	1909 = 100
<i>Privát szektor</i>									
Fémipar	504	632	125	816	1 035	127	618	611	99
Kerámiaipar	350	884	253	593	1 703	287	590	519	88
Vegyipar	150	211	141	497	602	121	302	350	116
Élelmiszeripar	1 257	2 130	169	2 647	3 202	121	475	665	140
Textilipar	1 630	2 270	139	3 971	4 408	111	410	515	125
Faipar	550	310	56	939	657	70	586	472	81
Bányászat	388	431	111	675	436	65	575	989	172
<i>Állami szektor</i>									
Bányászat	963	1 210	126	1 350	1 577	117	713	767	108
Fémipar	883	1 784	202	786	1 165	148	1123	1531	136
Állami szektor összesen	1 800	3 000	167	2 136	2 742	128	843	1094	130
<i>Összesen</i>	<i>7 140</i>	<i>10 400</i>	<i>146</i>	<i>12 946</i>	<i>15 569</i>	<i>120</i>	<i>552</i>	<i>668</i>	<i>121</i>

* Eredetileg napi bérből átszámítva, mivel a ledolgozott munkanapok száma a bányászoknál 240–340 nap/fő körül ingadozott, míg a fakitermelésben 90–250 között.

Isztorija na Balgarite v dokumenti i. m. I. 326. alapján saját szerkesztés.

III. 78. táblázat.

Az egyes iparágak termelékenysége, 1909

Iparág	Egy munkásra jutó nettó ipari termelés 1909-es árakon (leva)	Támogatott ipari üzemekben dolgozó munkás évi fizetése (leva)	Munkaerő bére / nettó termelés értéke (%)	Egy munkásra jutó befektetett tőke (leva)	Megtérülési idő: éves nettó termelés a befektetett tőkéhez képest (%)
Fémipar (állami és magán átlaga)	1 378	1000	66	3 300	42
Kerámiaipar	1 130	590	52	5 020	20
Vegyipar	1 954	302	15,5	5 252	40
Gabonamalmok	7 172	500	7	11 600	50
Egyéb élelmiszeripar	4 334	500	11		
Textilipar*	1 275*	585	46	3 722	33
Fafeldolgozás	963	600	62	3 447	25
Állami szénbánya, Pernik (1911)	bruttó 2400, ebből 700 a bér		33–40	1 300	50 felett

* Az egy munkásra jutó termelés az összes üzem alapján kalkulált, az évi fizetés a támogatottakra vonatkozik – a textilipar teljes termelése 22 millió leva volt, ezt osztva a támogatott üzemekben dolgozók számával 5000 leva feletti fajlagos termelési érték jön ki, ebből következően a kisipari dolgozók nem elhanyagolhatók.

A szöveg és a fejezet táblázatai alapján összesítve és számolva. A kurzivált értékek a gazdaság szempontjából kedvező paramétereket mutatják. Optimális azon iparágak fejlesztése, ahol a lehető legtöbb mutató kedvező értéket vesz fel.

a textiliparban a munkások 25%-a csak az össztermelés 25%-át adta (a fizetésből való részesedésük egyaránt 20–20% körül volt). A tőkéből és a termelt értékből való részesedést vizsgálva némileg más eredményt kapunk. A tőke termelékenysége az élelmiszeriparban és a textiliparban egyaránt a legmagasabbak közé tartozott 1,5–1,6-os értékével: III. 76. és III. 81. táblázat.

A „mini-spurt” (hogy Lampe vitatott kifejezését használjuk) során jelentős bértömeg-növekedést mutatott a kerámiaipar, itt három év alatt megduplázódott a kifizetett bér, valamint nőtt a bér a vegy-, élelmiszer- és textiliparban is (+40%, +60%, +40%). Az utóbbi két iparágban azonban a munkások számának növekedése mellett az egy főre jutó bér is nőtt, míg a kerámiaipar esetében a létszámnövekedés az egy főre eső bér csökkenését eredményezte. A munkások keresete a fém- és élelmiszeriparban, valamint a bányászatban volt magasabb, meghaladta a havi 50 levát, a többi iparágban gyakran 40 leva alatt maradt.³⁷⁷ A munkások éves bére a legtöbb területen a kezdő tanárok fizetésének felét-kétharmadát érte el, fizetésük a tizedét tette ki a teljes ipari termelés értéknek. Az egy munkásra jutó éves termelés és az éves bér aránya különösen magas (15×) volt a gabonafeldolgozásnál, míg a kerámia- és fémiparban, fafeldolgozásban (és általában az alapanyag-gyártásban)

³⁷⁷ Isztorija na Balgarite v dokumenti i. m. I. 326. Az állami szektorban a fémfeldolgozás békerete jelentős növekedést mutatott a privát szférához képest.

alig duplája volt (III. 78. táblázat). Az állami üzemekben általában magasabb volt a bér, így alacsonyabb a haszonkulcs (III. 77. táblázat).

Hasonló a sajátosságokat mutatott a görög gyáripar is (III. 80. táblázat). A szintén mezőgazdaságra alapozó (a termelés 60%-a jött innen és a dohányiparból 1920-ban) görög ipar nem volt termelékenyebb a bolgárnál: a két ország között az egyes iparágak termelésből és munkások számából való százalékos részesedést tekintve, valamint a kettő hányadosaként előálló hatékonysági mutatót illetően sem volt jelentős különbség (III. 82. táblázat). Az ipari termelés munkabérhez viszonyított aránya sem különbözött a húzóágazatokban. A mezőgazdaságon alapuló ipar csak a dolgozók harmadát foglalkoztatta, így az egy munkaerőegységre vetített termelési érték magas (1,7) volt. Az egy főre jutó bér ebben az iparágban ugyanúgy a termelés 10%-a alatt maradt maradt, mint Bulgáriában. Görögországban a ruházati ipar a termelés 12%-át adta, miközben a munkaerő 8%-át foglalkoztatta, a munkabér pedig a termelés tizedét sem érte el, tehát szintén magas volt a termelékenység a kifizetett bérhez viszonyítva. Ezzel szemben a gépipar a termelés 2%-át sem adta, miközben az ipari foglalkoztatottak 8%-a dolgozott itt, és a bér a termelés értékének kétharmadát tette ki, tehát jövedelmezőnek egyáltalán nem volt nevezhető.

A fenti jelenség egyben rávilágít arra is, hogy a mezőgazdasági termékek feldolgozásán alapuló ipar felfutása annak köszönhető, hogy az egy főre jutó tőkebefektetés gyorsan megtérült, a munkások bére alacsony volt a termelés értékéhez viszonyítva (III. 79. táblázat). Ez jelentős természetes potenciállal ruházta fel eme iparágat (azaz a balkáni sajátosságoknak leginkább a mezőgazdaságon alapuló ipar fejlesztése felelt meg) szemben például a bányászattal, melyet nagy kezdőtőke-igény és kisebb egy főre eső nettó kizozatal jellemzett, vagy olyan iparágakkal (cukoripar), melyek rentabilitásukat jelentős mértékben az állami támogatásnak köszönhették. Az optimális iparág kiválasztása mindig több tényező függvénye: egyes iparágakban (vegyipar, textilipar, fémfeldolgozás) a megtérülés a befektetett tőkéhez képest ugyan gyors volt (mert itt az egy főre jutó tőke értéke is kisebb volt), de az egy főre jutó nettó termelés értéke alacsonyabb volt az élelmiszeriparénál (az üzemenkénti tőke értéke pedig hasonló).³⁷⁸ A perniki állami szénbánya egy főre eső nettó termelése szintén alacsonynak számított, és az egy főre jutó tőke értéke is kicsi (ez magyarázza az alacsony termelést), így összességében megtérülése nem volt rossz, csak kezdőtőke-igénye 1 millió leva felett állt, ami az átlagos bolgár üzemi tőke négyszerese volt, s ez állami beruházást tett szükségessé.³⁷⁹ Nyersanyag nélkül viszont nincs nehézipari

378 A fémiparban dolgozó 1400 ember bértömege 1909-ben 1,3 millió leva volt, az összes termelés 38%-a (a nettó termeléshez képest 66%). Így az egy főre jutó nettó 1378 leva termelés viszonylag kicsi volt, de a ráfordítások az egy főre jutó befektetett tőke kis értéke miatt így is gyorsan megtérültek: a mezőgazdaságon alapuló ipar azért nem mutatott a fémiparinnál lényegesen nagyobb megtérülési rátát, mert ott az egy főre jutó tőkeérték is nagy volt. A fémipar a foglalkoztatottak számának és egy főre eső fizetésük 1909–1912 közötti növekedése alapján prosperált.

379 A perniki szénbánya éves termelése 1911-ben 2,3 millió leva volt, és mivel több mint 1000 munkás dolgozott a bányában átlag 700 leva éves bérral (2,5–2,8 leva/nap 300–250 napon át), a bérköltség 0,7 millió levát tett ki (ami a bevétel 30%-a). Hiába volt viszonylag kicsi az egy főre jutó tőkebefektetés a bányászásban (és így gyors a megtérülés), éppen a tőkehiány lehetővé tette az oka az egy főre jutó kis termelésnek. Egy munkás napi 410 kg szenet hozott a felszínre (ez az első világháború után duplázódik csak meg), melynek tonnánkénti ára 24 frank volt. Így a munkás napi teljesítménye 9–10 leva volt (évi bruttó 2500), s ennél több iparág is jobban teljesített.

III. 79. táblázat.

Az ipari munkásság és a tőke megoszlása az iparágak között, 1909–1912

Iparág	Üzemegységek száma	Befektetés (millió leva)	Munkás	Befektetés/üzemegység	Munkás/üzemegység
Bányászat	4	2,52	475	629 000	119
Állami bányászat	2	1,88	1 387	940 000	694
Fémipar	23	3,25	911	141 304	40
Állami fémipar	6	3,86	1 403	643 333	234
Kerámiaipar	16	6,44	1 281	402 500	80
Vegyipar	27	3,44	655	127 407	24
Élelmiszeripar	146	36,56	3 126	250 411	21
Textilipar	72	15,88	4 267	220 555	59
Fa- és bútorigar	18	4,36	1 265	242 222	70
Bőrigen	24	2,75	421	114 583	18
Papírigen	4	1,57	194	392 500	49
Dohányipar	3	8,55	501	2 850 000	167
Összesen	345	91,00	15 886	263 768	46

Isztorija na Balgarite v dokumenti i. m. Tom. I. 496. alapján saját szerkesztés. A kurvált értékek a gazdaság szempontjából kedvezőtlen paramétereket mutatják.

III. 80. táblázat.

A görög ipar specifikus mérőszámai, 1920 (egy munkásra jutó termelés, bér/termelés)

Iparág	Termelési érték (millió inflációs drakhma)	Termelés %-os megoszlása	Összes ipari foglalkoztatottak aránya szektoronként (%)	Összes ipari foglalkoztatottak száma	Egy ipari munkásra jutó termelés (drakhma)	Termelés reálértéken (frank)	Bér/termelés (700 frankkal számolva, %)*
Bányászat	4,6	0,29	4,00	7 000	657	328	
Gépipar	27,3	1,70	8,00	12 320	2 215	1107	63,2
Élelmiszer- és dohányipar	979,0	61,03	35,00	53 900	18 163	9081	7,7
Fonó- és szövőipar	168,0	10,47	30,00	46 200	3 636	1818	38,5
Vegyipar	113,4	7,07	8,00	12 320	9 204	4602	15,2
Papír- és nyomdaipar	15,0	0,94	1,15	1 778	8 436	4218	16,6
Fafeldolgozás	15,0	0,94	5,80	8 933	1 679	839	83,4
Ruházati ipar	200,0	12,47	8,30	12 777	15 653	7826	8,9
Összesen	1604,0	100,00	100,00	154 000	10 415	5207	13,4

* A különbség a bolgár adatokkal összevetve abból ered, hogy az utóbbiak nettó termelést mutatnak.

III. 81. táblázat.

**Az egyes bulgáriai iparágak relatív súlya a termelt értékből, tőkéből,
munkások számából való részesedés alapján,
1910, 1921, 1929, 1937**

Iparág	Részesedés a termelt értékből (1910, %)	Részesedés a tőkéből (1910, %)	Részesedés a munkások számából (1910, %)	Részesedés az ipari egységek számából (1910, %)	Részesedés a termelt értékből (1921, %)	Részesedés a termelt értékből (1929, %)	Részesedés a termelt értékből (1937, %)
Bányászat	1,6	2,8	3,0	1,2	15,0	3,0	
Állami bányászat		2,1	8,7	0,6			
Fémipar	6,0	3,6	5,7	6,7	2,6	5,0	5,2
Állami fémipar		4,2	8,8	1,7			
Kerámiaipar	6,4	7,1	8,1	4,6			13,6
Vegyipar	4,1	3,8	4,1	7,8	1,7	4,6	6,7
Élelmiszeripar	54,0	40,2	19,7	42,3	50,0	25,0	20,0
Textilipar	25,0	17,5	26,9	20,9	7,0	20,0	35,2
Fa- és bútorigar	5,3	4,8	8,0	5,2			1,0
Bőrigenar	5,4	3,0	2,7	7,0			3,6
Papírigar	1,1	1,7	1,2	1,2			2,2
Dohányigenar		9,4	3,2	0,9	21,0	32,0	

Isztorija na Balgarite v dokumenti i. m. Tom. I. 496., Gerschenkron, A.: A bulgáriai iparosítás néhány vonása (1878–1939) i. m. és Palotás E.: Kelet-Európa története i. m. 441–442. alapján.

fejlődés (nem csökken a gépipari import, nem javul a kereskedelem egyenlege és nem indul be az ipari forradalom következő szakasza sem), és mivel import nyersanyagra sincs pénz, így marad az egyébként kedvező geológiai adottságokkal rendelkező hazai bányászat fejlesztése. Az élelmiszeripar egy főre eső nettó termelése azonban a felére esett 1937-ig, ami azt jelenti, hogy a feltételrendszer jelentős változásokon ment át.

Vitás kérdés, hogy gazdaságilag racionálisnak minősíthető-e az ipar ösztönzésének Bulgáriában alkalmazott politikája, az elért eredmények arányban voltak-e a meghozott áldozatokkal (az ipari protekcionizmus hasznáról egy külön fejezetben szólnunk). Gerschenkron szerint Bulgáriában az ipartámogatás mértéke nem volt elegendő az eredményes iparosításhoz, mivel az az éves termelési érték, s a befektetett tőke 4%-át is alig érte el. (A cukoriparban és a textiliparban, melyek szintén agrártermékeken alapultak ez ugyan nagyobb érték volt, de a gépipar hiánya nem tette lehetővé a terméshozamok növelését, az iparág önfenntartóvá válását.) Így az ipar sem volt képes strukturális változásokat előidézni a mezőgazdaságban (a vegyipar nagy támogatása ellenére a műtrágya-felhasználás jelentéktelen volt), ami viszont visszahatott az iparra is a rossz minőségű nyersanyag által, ami az állami szubvenciók fenntartását prolongálta. *A mezőgazdaság forradalma nélkül pedig nincs ipari*

III. 82. táblázat.

A bolgár és görög ipar termelékenysége ágazatonként

Iparág	Görögország, 1920			Bulgária, 1910		
	termelés (%)	foglalkoztatott (%)	termelékenység (termelés/foglalkoztatott)	termelés (%)	foglalkoztatott (%)	termelékenység (termelés/foglalkoztatott)
Mezőgazdasági ipar	61,0	61	1,00	54	21,0	2,56
Kitermelőipar, fémipar	5,0	16	0,31	6	14,5	0,41
Textilipar	12,0	15	0,80	25	26,9	0,93
Vegyipar	7,0	4	1,75	4	4,1	0,98
Gépipar	1,7	8	0,21			
Ruházati ipar	12,0	8	1,50			
Faipar	1,0	6	0,17	5	6,0	0,83

*forradalom, mert nincs sem eltartóképesség-növekedés, sem átrétegződés.*³⁸⁰ A nyersanyag pótlására behozott importtermékek a bolgár ipar bővülésével párhuzamosan növekvő pénzkiáramlást jelentettek. Berend és Ránki kétségbe vonták az iparosítás előfeltételeinek meglétét az országban. Daszkalov sem tartja megalapozottnak a bolgár iparfejlődés eredményeinek túlértékelését. 1892-ben az ipari tevékenységből származó jövedelem a nemzeti jövedelem 4,5%-át tette ki, 1911-ben a gyáripar nemzeti össztermelésből való részesedése 12,1% volt (ebből 110 milliót, 7–8%-ot a támogatott iparágak adtak). A kétségtelen növekedést beárnyékolja, hogy az első világháború után a gyáripar részesedése a nemzeti jövedelem megtermelésében mennyiségileg növekedett, de százalékos aránya csökkent; 1924-ben 5,5% volt. 1934-ben a gyáripar részesedése az nemzeti jövedelem előállításában 7,2%, 1939-ben pedig 8,6% volt.³⁸¹

A gyáripari termelés értéke Bulgáriában 1911-ben mindösszesen 115 millió frankot tett ki (az éves költségvetés 55%-át érte el), ugyanakkor az államilag támogatott vállalatokba fektetett állami (78%) és külföldi (22%, főként belga és francia) tőke 84 millió frankra rúgott. A feldolgozott nyersárak értéke 76 millió frank volt, ebből 27% külföldi eredetű. A termelés 20%-a került csak kivitelre, a többi a belföldi fogyasztást elégítette ki.³⁸² Ez tehát azt jelenti, hogy a nyersanyag és késztermék különbözeteiként számított gyáripari hozzáadott érték 40 millió leva körül volt, de ebből még leszámítandó 10 millió leva bér, azaz marad 25–30 millió leva haszon (a bevétel 25%-a, miként 1909-ben is). Így a befektetett tőke leghamarabb 3 év alatt térült meg. Ha átlagosan 10%-os állami jövedelemadóval számolunk, akkor az 12 millió leva, ehhez járul a haszonadó, 5–6 millió leva. Így viszont a befektetett tőke

380 Black, C., E.: The Process of Modernisation i. m. 111.

381 Daszkalov, R.: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. I. 334.

382 Szende Gy.: Bulgária gazdasági viszonyai. In: Bulgária és Törökország i. m. 27–28.

III. 83. táblázat.

A bolgár gyáripár fejlődése, 1904–1912

Év	Támogatott üzemek száma	Befektetett tőke (millió leva)	Munkások száma	Ipari termelés (1000 leva)	Teljesítmény lóerőben	Egy munkásra jutó termelés (leva)	Termelés a tőke %-ában	Termelés/ lóerő	Termelés/ fizetés	Átlagbér (leva)
1904	166	36	6 100	33 000	8 900	5410	92	3708		
1909	266	66	13 000	78 000	21 800	6000	118	3578	11:1	552
1911*	347	84	15 000	115 000	27 000	7666	140	4259	11:1	672

* Megváltozott a támogatási rendszer, így a növekmény körülbelül fele nem tényleges alapítás, hanem az alaphalmaz kiszélesítésének eredménye.

Todorova, Cv.: Probleme der kapitalischen Industrialisierung Bulgariens von Anfang des 20. Jahrhunderts bis zum ersten Weltkrieg. BHR, 1980/4. 7. és Strausz, A.: Grossbulgarien i. m. 105–107.

megetérülése már 8 évre nőtt, a bevételhez mért haszon pedig 10% alá esik (ennyi évre pedig a bankok nem szívesen adtak kedvező kamatozású hitelt). Az állami ipari szféra számára kiadásként jelentkezett a 20 millió leva értékű import alapanyag, hiszen az érte kifizetett pénzt nem az országban költötték el, bevételként a 20%-nyi export – a két érték viszont körülbelül semlegesítette egymást. Írtuk már, hogy az állami adó további növelése nem volt járható út, mert redukálja a hasznot. De a kedvezmények, például az adó teljes elengedése sem biztos, hogy évi 12 millió leva értékű tőkebefektetést (és ezáltal ennél valamivel nagyobb többlettermelést) hozott volna az iparba kompenzálva az állami bevétel kiesését, hiszen 1909–1911 között évi 9 milliós tőkebefektetés jelentkezett csak (66-ról 84 millió frankra). (1904–1909 között pedig évi 6 millió volt, ami a termeléshez viszonyítva ugyanúgy 8%.) Igaz, az állam sem fordított volna 9 milliónál többet iparfejlesztésre a 12 millióból, hiszen ott voltak még az adósságszolgálat és a bürokrácia redisztributív kiadásai. Az egységnyi tőkebefektetés 1909–1911 között ugyan kissé jobban növelte a termelés értékét, mint korábban (18 millió vs. 37 millió és 30 vs. 45 millió, III. 83. táblázat), de 1909–1911 között a támogatási feltételrendszer megváltozásának köszönhetően a 105 új üzemalapítás közül 50 olyan volt, mely korábban nem jogosult volna támogatásra, s ezeket levonva a növekedés már nem is olyan imponáló. *Azaz a befektetések multiplikátor hatása nem javult lényegesen* (a befektetés:termelés aránya az 1:1,5-ről nem mozdult el).

A balkáni iparfejlődés eklatáns példája a szliveni Napredak textilipari társaság megalapítása Kelet-Ruméliában. A társaság 600 ezer leva tőkével alakult meg (ebből 300 ezer volt a gépek értéke). Az itteni textilipar sajátossága, hogy a gyártó nem rendelkezett a gépek tulajdonával. A szliveni kallómalmokat a tulajdonosok adták bérbe, míg a társaság az egyenruhagyártás monopóliumával rendelkezett. A bérlő nem bérleti díjat fizetett, hanem a haszon 15%-át adta át az államnak (társasági adóként). Ennek levonása után a bérlők 1880–1884 között évi 280–380 ezer leva hasznot abszolvtak, azaz a befektetett tőke megtérülése akár 50–60%-os is volt.³⁸³ Másképpen fogalmazva, a befektetett tőke elméletileg már

383 Paláiret, M.: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 248.

két év alatt kifizetődött, ami jelentős előrelépés a század közepi 20–25%-hoz képest. A csiftlik mindössze 25–30%-os megtérülést tudott biztosítani, s ez az ipar versenyképességét támasztja alá (igaz az állami megrendeléseknek köszönhetően), noha az üzem a város textilipari termelésének csak hatodát-nyolcadát adta, így a kisipar jelentősége felülmúlta. 1888-ban azonban a gyár 1200 orsója leégett, s a társaság 1892-ben Balgarija néven alakult újjá évi 40–60 ezer m² szövetet produkálva. Végül a gyár dicstelen véget ért, csődbe ment és 1904-től börtönként üzemelt tovább.

Szliven városában nem ez volt az egyetlen ipari üzem (noha ipari társulásként sajátos volt): 1892-re már 12 kis textilüzem működött, átlagosan 35 munkással, 350 orsóval, 1904-re 65 ezer leva átlagvagyonnal. Termelésük a Balgarija produktumnak 6–7-szerese volt méterben kifejezve (azaz a Balgarija csak kétszer annyi szövetet gyártott, mint egy kisüzem). Mindezek mellett a termelés kézműipari szinten maradt: a szén drága volt, így vizet és emberi erőt használtak géperő helyett. A 17 gépi szövőszékből 1895-ben 10 állt, viszont 220 manuális szövőszék üzemelt. Mivel az állam egyre gyakrabban kifogásolta az egyenruhák minőségét és a monopólium felmondásával fenyegetőzött, némi előrelépés történt az ügyben: 1898 után áttértek a gépi szövésre, de még ekkor is 150 kézi és csak 43 gépesített szövőszék működött³⁸⁴ – zömmel a még mindig dívó bedolgozói rendszer miatt.

A következő példa rávilágít arra, hogy viszonylag prosperáló üzemek is milyen sebezhetőek voltak, hogy az eredendő tőkehiány, kis kezdőtőke mellett a bankok miatt vonakodtak hitelt adni, s hogy a tulajdonos, de az állam számára is miért nem érte meg a munkabérek emelése (még akkor sem, ha az élelmiszerárak emelkedése ezt tette volna szükségessé). Szarivanov szliveni textilüzeme 1892-ben 55 főt foglalkoztatott, a bérekre fordított kiadás átlagosan 55 ezer levát jelentett (1000 leva/fő, a bevétel negyede, a kiadás harmada). Az előállított 120 ezer méter 44 cm széles és a 10 ezer méter 1,4 m széles szövet 1,5 és 5 levás méterenkénti áron 230 ezer leva bevételt jelentett. Ez a Kantardzsiev-féle textilgyár analógiája alapján legalább 60–70 ezer kg mosatlan gyapjút igényelt kilogrammonként 1,5 leva, összesen 100 ezer leva áron (a hozzáadott érték tehát 2,2:1).³⁸⁵ A bevétel és a kiadás különbözete 70 ezer leva volt, azaz a bevételhez mért, adózás előtti haszonkulcs 30%-os, a tőkeértékhez mérten (ugyancsak 230 ezer leva) szintén 30%-os. Tehát az üzem létesítése három-négy év alatt megtérülne. Csakhogy az adók módosítják a helyzetet: a fogyasztási és jövedelemadó legkevesebb 20 ezer leva, a haszonadó 10 ezer leva (15%). Ha az alapítóknak nem volt elég indulótőkéje, akkor 100 ezer leva hitel 10 évre évi 10%-os kamattal évi 25 ezer leva törlesztőrészlet levonást jelent. Marad tehát 15 ezer leva tiszta haszon. Ez már nem is olyan sok. Ha pedig a termék ára külpiaci hatásokra 10%-ot esik, de a munkabér konstans, akkor a bevétel 200 ezer levára csökken, a kiadás marad 160 ezer leva. A haszon tehát 40 ezer leva, a bevételhez mért haszonkulcs 20% körüli. 1910 körül a jövedelem és haszonadó elvisz még 20+6 ezer levát, marad 15 ezer leva. Az állam tehát pusztán a késztermékek árának esése, illetve a nyersanyag 10%-os drágulása mellett 4000

384 Uo. 249.

385 Doklad za szasztोजनाето на округа i hoda na raznite v nego dosti szluzsbi za vremeto ot 31 avg. 1891 do 31 avg. 1892. Szliven, 1892. 32–35.

levát veszít adóban. A maradékból viszont nem fedezhető a törlesztőrészlet, tehát egy eredendően kis indulótőkével rendelkező vállalkozás már meg is bukott.³⁸⁶

De így az állam nemcsak az évi adókülönbözetet bukja el, ami a költségvetés számára amúgy is kis tétel, de elveszíti ezt hosszú távon is, 55 ember pedig a megélhetését. Világos, hogy ezek után – mivel a késztermék árát a nemzetközi verseny miatt befolyásolni nem lehet – mind az államnak, mind a tulajdonosnak az az érdeke, hogy a munkabér ne növekedjen, így a profit nagyobb legyen, ami (a haszonadó léte miatt) a bevételi kényszerrel küszködő államnak is érdeke, miközben ráhatása a gazdasági folyamatok egy részére nincsen!³⁸⁷

A Rozova dolina textilüzemet 1890-ben 260 ezer leva tőkével alapították Kazanlikban. E cég végig agonizált, mert a gépi szövés ellenére a gajtán (paszománykészítés) egyszerűen nem volt kifizetődő. 1908-ban aztán a Sztojnov testvérek 30 új gépet szereztek, de még így is a gajtányártás maradt a textilipar legkisebb profitot hozó ágazata 1909-ben.

A karlovói gypjűfeldolgozó malmot 1891-ben a bukaresti kereskedő, Evlogi Georgiev alapította 360 ezer leva tőkéből, és ajándékozta oda jótékonyaságból szülővárosának, azzal a szándékkal, hogy a profitból egy iskolát és egy kórházat működtessen a város. A 60 kézi szövőszék mellett 15 gépesített szövőszék folytatott termelést. Ennek előre nem tervezett következményeként a gyár teljesen felszámolta a karlovói háziipart, csődbe juttatva vagy a gyárba kényszerítve sok önálló kisiparost.³⁸⁸ Szamokovban 1885-ben nyílt meg a Badastnoszt, mely csendőregyenruhákat gyártott.

A bolgár textilipar (gyáripari forma) teljesítménye 1888–1911 között megöt-szöröződött, folyó áron 2 millió leváról 11,5 millió levára nőtt, miközben a bedolgozók által hozzáadott érték 310 ezer leváról 72 ezerre esett. Kiiktatva az infláció hatását, 1910-es árakon a termelés 2,2 millió leváról 9,4 millióra nőtt, miközben az export 1,5-ről csak 2,4 millióra emelkedett, a hazai piacon eladott áru értéke viszont 0,7 millióról 7 millióra ugrott. Ez jelentős javulás, igaz a 100–120 milliós hazai eredetű iparcikk-fogyasztásnak csak 7%-át tette ki (a 280 milliós összes iparcikk-fogyasztásnak csak 2,5%-a). A kész ruházat (nagyobb hozzáadott értékkel bíró textilipari termékek) aránya a textilipari export értékének 28%-áról 38%-ra

386 Azaz minimum 150 ezer leva kezdőtőke kell ehhez a vállalkozáshoz, ha el kívánja kerülni a csődöt a tulajdonos az eladási árak 10%-os depressziója esetén. 60 ezer levánál nagyobb hitel esetén e peremfeltételek mellett nem képes törleszteni a részleteket a vállalkozás. Mivel 1 kg gypjű nagyjából 2 m × 0,5 m széles szövetnek felel meg, így a nyersanyag és a késztermék ára 1:2.

387 Ugyanígy: Tanev és Kantardzsiev textilgyára Szlivenben 1891-ben alakult meg 80 ezer leva tőkéből. 30 munkást foglalkoztatott, akik körülbelül 25 ezer levát kaptak bérként. A gyár 50 ezer kg gypjűt dolgozott fel, amelynek beszerzési ára 1,5 leva/kg áron (7–8 piaszter) 75 ezer levát tett ki. Ebből 80 ezer m 44 cm széles és 18 ezer m 1,4 m széles szövetet állítottak elő. 1,5 és 5 levás méterenkénti árral számolva ez 210 ezer leva bevétel, míg a kiadás legkevesebb 100 ezer leva (a munkabér nélkül számított hozzáadott érték aránya 2:1). Az adózás előtti haszonkulcs tehát magas, 50% feletti (110 ezer leva) a bevételhez és 100% feletti az alapítási tőkéhez képest: a gyáralapítás már az első évben megtérült. Csakhogy e jövedelmet 1910-ben már 10%-os adó, a hasznót 25%-os adó terheli. Azaz a kiadás további 20+27 ezer leva, így a haszon máris csak 63 ezer leva. Ebből lejön még a hitel éves törlesztőrészele, amennyiben a gyárosnak nem volt elegendő kezdőtőkéje, és felvett 100 ezer leva hitelt. 10 évre 10%-os kamattal számolva ez évi 25 ezer leva, azaz marad 35 ezer leva. Ez már csak 16%-os tiszta haszon a bevételhez mérten és 40% az alaptőkéhez mérten.

388 *Palairret, M.*: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 250.

emelkedett, az iparág éves bővülési üteme 4,5%-os volt.³⁸⁹ Az export zömmel Szli-venből származott és Törökországba tartott, mivel a bolgár textilipar nem volt elég versenyképes, hogy Szerbiában és Boszniában pozícióit megtartsa. A hazai piac gyorsabban bővült, mint a külföldi, így ez az államnak nem jelentett többletbevétel (mint a külföldi kereskedelem), csupán a redisztribúciót segítette elő, valamint munkát adott. A ruhaimport az 1891–1895-ös évi 2,3 millió levárról 1901–1905-re évi 1 millió levára esett vissza, ami azt jelentette, hogy a hazai termelés ki tudta elégíteni a belföldi szükségletet. De a textilipari alapanyagok továbbra is a legfőbb importtételt jelentették (32%, szemben a gépek 23%-os és a fémtömegcikkék 11%-os részesedésével), s a bolgár textilipar 60%-ban külföldi alapanyagokon alapult, ami bizonyítja a bolgár iparosodás elmaradottságát és kiszolgáltatottságát.

*

1911-ben vasgyár volt Szamokovban, Szófiában, Gabrovóban, a szövőipar központjai Gabrovo, Plovdiv, Sztanimaka, Vráca, Trjavna és Szamokov voltak. Bőrgyárak működtek Rusze, Gabrovo és Szamokov településeken, bútorgyár Ruszében (magyar alapítású). A kerámiaipar központjai Várna, Trojan, Eszki-Dzsumaja és Lompalanka voltak. Cukorgyár Szófiában üzemelt, gyufagyár Belovóban és Banja-Koszteneben. A rózsaolajgyártás központja Kazanlik, Karlovo és Karnare voltak.³⁹⁰

Kőszentet bányásztak Pernik, Mosina és Kalkasz mellett Szófia közelében és Trjavna vidékén, a Sipka-szoros északi oldalán, vasat Szamokovban, az Iszker felső folyása mentén. Megemlítendő még Trjavna, Orel, Csukurova és a Rodope szénvagyona. Márványbánya volt Belovóban, ez exportra is termelt a többi üzemmel ellentétben, mely a hazai fogyasztást sem tudta kielégíteni. Aranyat, ezüstöt és ólmot Blagodat mellett, Kjusztendiltől északra bányásztak.³⁹¹

1914-ben két újabb cukorgyár épült Plovdivban és Kajaliban (Burgasz mellett), így ötre nőtt a cukorgyárak száma (Ruszcsuk, Szófia, Gorna Orjahovica). A sörgyárak száma az 1895-ös 26-ról 18-ra csökkent, viszont termelésük 35 ezer hl-ről 200 ezer hl-re nőtt. Az árpa árának és a sörre kirótt fogyasztási adó emelkedése (4 frankkal nőtt) ellenére a kereslet nőtt. A szeszipar központja a két vidini gyárban volt (a termelés 92%-a innen származott): a plovdivi és sztanimakai gyár alig 8%-át adta a termelésnek. A katunicai gyár csődbe ment, Várnában pedig lenolajgyártásra rendezkedtek be. A szesz eladási ára literenként 2,5 frank volt.

A textilipar Várna környékére összpontosult, 3 nagyobb textilteleppel. Az első fonodát 2 millió frank alaptőkével alapították 1899-ben, 300 munkással és 12 ezer orsóval dolgozott. A belső fogyasztás zömét kielégítette. A pamutgyár 200 szövőszéssel dolgozott 400 munkást foglalkoztatva, a jutagyár pedig 40 szövőszéssel és 50 munkással. Emellett a várnai kerületben volt egy nagyobb gőzüzemű és 12 kisebb kelmefestő üzem. Szófiában a 2 selyemszövőde évente 15 ezer kg selyemszövetet állított elő. A kalapgyárak szintén Várnában voltak, de a szalmahiány miatt a 4 üzemből 2 bezárt. A maradék 2 közül a nagyobbik 40 munkással dolgozott

389 Uo. 251–255. Mindössze két bolgár textilüzembe fektettek külföldi tőkét, az egyik Szófiában, a másik Kjusztendilben működött francia tőkéből.

390 Péter J.: Földrajz, közgazdasági alapokon i. m. 225.

391 Uo.

és 120 ezer nemez- és szalmakalapot állított elő. Szlivenben 8000 orsót forgatott 85 mechanikus és 121 kézi szövőszék, Gabrovóban 6400 orsót 92 gépi szövőszék.

A bőriparban kiemelkedett Szófia 3 üzeme és Várna 2 gyára. A nagyobbik várnai üzem 90 fővel dolgozott és évi 250 ezer kg készterméket állított elő indiai és egyiptomi import marhabőrből. Szófiában volt még 2 cipőgyár is. A bútorgyár szintén Várnába települt (mind a nyersanyag- és a késztermék export-importja, mind a hajóépítő ipar szempontjából ez volt előnyös). A legmodernebb téglagyár Burgaszban volt, évi 6 millió db téglát állított elő, amelyet 38 frank/1000 db-os áron adtak el. A cementipar alig tudta fedezni a hazai szükségletet. Az egyetlen üvegyár 60 munkással Gebedzsében, Várna mellett működött. A burgaszi szeggyár napi 4–5 ezer szegyet állított elő, 100 db 30 levába került. A fémipar többi központja inkább házi jellegű bádogosműhely volt. A nyomdaipar központja Szófia volt 40 műhellyel és 1000 alkalmazottal.³⁹²

A búzatermés 16 millió mázsa volt 1913-ban, a rozsé 4 millió, az árpáé 3,5 millió és a kukoricáé 10 millió mázsa. A burgonya inkább luxus, mint népelelmezési cikk volt. A bab dinamikus előretörését az 1912–1913-as háborúk eredményezték (800 ezer mázsa). A cukorrépa az 1889-ben alapított szófia cukorgyárban került feldolgozásra, 1914-ben a termés elérte a 3 millió mázsát, 14%-os cukortartalommal. A rizsföldek Plovdiv és Tatar-Pazardzsik térségében domináltak, 1914-ben 50 ezer mázsa termést produkálva. Xanthi megszerzésével a bolgár dohánytermesztés is fellendült, a xanthi dohányynak ugyanis 7 frank volt kilója, szemben a többi, 4 frankos török dohánnyal. A régi területek termelése 150 ezer mázsa volt 1914-ben, az újonnan szerzett területen pedig 60–70 ezer mázsa termett.

A máktermesztés Küsztendil és Sztrumica térségében dívott, a bor Várna és Szoflu térségében a peronoszpóra és a filoxéra miatt lehanyaglott, de Gümöldzsina térségében, Sztrumica, Vidin és Tatar-Pazardzsik környékén jelentős kultúrák maradtak épen. A rózsaoilj Kazanlik és Sztara Zagora térségében örvendett népszerűségnek, s az évi export elérte a 6–8 millió frankot is. Elsősorban Németország, Franciaország, Anglia, az USA, Egyiptom és Törökország a fő felvásárlók.

Az erdészetből (83% községi és állami tulajdonban volt) évi 2,5 millió frank bevétel származott.

1910-ben 480 ezer ló, 130 ezer szamár, 2 millió szarvasmarha, 8,6 millió juh, 1,5 millió kecske és 0,5 millió sertés alkotta az állatállományt. A tejjgazdaság és a lótenyésztés egyaránt stagnált, a 7 millió szárnyas is elmaradt a többi balkáni szárnyas mögött évi 50–60 tojásos átlagteljesítményével. A selyemhernyó-tenyésztés jelentősebb, a központja Szoflu volt. A halászat zömmel a frissen kifogott halra korlátozódott, a jéghiány és a füstöléshez szükséges anyagok hiánya miatt. A Porto Lagosz-i halászati jog ennek ellenére félmillió frankért kelt el.

A bányakincsek, akárcsak Törökországban, nem voltak kiaknázva. A szénbányák közül a legfontosabb a perniki bánya volt, mely 1908-ban még csak 133 ezer, 1914-ben már 300 ezer tonna szenet produkált. A szén termelése 1921–1924 között átlagosan 450–480 kg volt munkásonként, 1926–1939 között 700–930 kg. A perniki bánya kiaknázási joga német (Diskontogesellschaft) kézbe került, mivel ők adtak

392 Szende Gy.: Bulgária gazdasági viszonyai. In: Bulgária és Törökország i. m. 27–28.

kölcsönt a termelés megindításához és kötelezettséget vállaltak a felszerelés biztosítására.³⁹³

A burgaszi sóbányák 9000 tonna sót produkáltak, tonnája 30–70 frank között kelt el, a dedeagacsi sóstavak 5000 tonna sót adtak, de ennek kiaknázását és így jövedelmét is a kormány mindössze 100 ezer frankért bérbé adta. Anhialo 18 ezer tonna, Atanaszköj 4000 tonna sót adott.

III. 6. 2. Az ipar fejlődése a világháború után – a világgazdasági válság hatása az iparra és a megélhetésre

Az *expanziós politikának* mint modernizációs stratégiának komoly ára volt rövid és hosszú távon egyaránt. A két Balkán-háború a mezőgazdaságra kisebb hatással volt, mint az iparra. A gabonatermés még nőtt is, a 3 millió tonnát közelítette. Az iparban viszont 1913-ban csak 5 új, összesen 3 millió leva alaptőkével rendelkező cég kezdte meg működését, míg 1911-ben 29, 1912-ben 36 üzem létesült, összesen 46 millió leva tőkével. A piaci árindex az 1908–1912-es 100-as értékhez viszonyítva 1913-ra 120-ra nőtt, részben a háborúnak köszönhetően. A munkaerő bérezése sem javult, mert noha csökkent a munkaerő létszáma, ami elvileg bérfelhajtó hatású lett volna, de sok iparágban a termelés és így a haszon is esett, ami a bérnövekedés ellen hatott. Egy ipari munkás napi bére 1911-ben átlag 2,2 leva volt, 1914-ben 2,7, a téglavető mesteré 3,8 és 4,5, így a bérnövekedés nem haladta meg az árindex emelkedését.³⁹⁴ A bolgár gazdaság teljesítőképességének korlátait támasztja alá az a tény, hogy 1912-ben, a Balkán-háborúkra már tudatosan készülve, 35 ezer kabát, 95 ezer nadrág, 144 ezer csizma hiányzott a 600 ezer főt mozgósító bolgár hadsereg felszereléséből.³⁹⁵

Az első világháború is felemás hatással volt a bolgár gazdaságra: 1911–1918 között a gabonatermés az évi csaknem 3 millió tonnáról a felére esett vissza. A kenyér kilogrammjának ára 1911–1918 között 0,3-ról 1,3 levára nőtt, a sajté, túróé 1,5-ről 5 levára emelkedett, a sertéshúsé 1,5 leváról 8 levára ugrott, a megélhetés költségei tehát megnöttek. A jelenség egyértelműen e cikkek hiányára utalt, a leva (külföldi valutához mért) inflációja ugyanis csak 1918 után gyorsult fel (1911–1918 között 1 leva 1–1,5 frankot ért, 1920-ban 10-et, 1923-ban 25-öt). Ugyanakkor a háborús konjunktúra, Nagy-Bulgária ideiglenes megvalósulása az ipar számára tőkeinjekciót jelentett, az ipari vállalatok száma megháromszorozódott, 1500 fölé emelkedett. A háború után megugró infláció a paraszti hiteltartozások reálértékének csökkenését eredményezte (ez sem egyedi a térségben): Sztambolijiski kezdetben inflációs politikája a parasztságnak kedvezett, a bérből élő, nem termelő hivatalnokréteg számára viszont kedvezőtlen volt. (Később

393 Uo. 20–21.

394 *Berov, Lj.*: The Bulgarian Economy during the Balkan Wars. In: *Djordjevic, D.– Kiraly, B. K.* (eds.): East Central European Society i. m. 204–205. *Todorova, Cv.*: Problemi na indusztrializacija na Balgarija 1912–1915. Isztoriczeszki Pregled, 1982. 3–20. Ikonomikata na Balgarija do szocialiszticeszka kata revolucia. Szófia, 1969. 422–423. Sztopanszka isztorija na Balgarija 681–1981. Szófia, 1982. 287–294.

395 *Berov, Lj.*: The Bulgarian Economy during the Balkan Wars i. m. 198–199.

III. 84. táblázat.

A 375 legnagyobb, 1946-ban is működő vállalat megoszlása alapítási év szerint

Alapítási év	Alapítások száma	%
1880–1889	4	1,16
1890–1899	17	4,96
1900–1909	50	14,58
1910–1919	108	31,49
1920–1929	97	28,28
1930–1939	59	17,20
1940–1945	8	2,33

Ivanov, M.: Bulgarian Business Elite i. m. és Ivanov, M.–Ganev, G.: Biznesz elite na Balgarija i. m. alapján.

Sztambolijiszi is megfékezte az inflációt, a svájci frank-leva árfolyam 1:30-ról 1:23-ra javult.)³⁹⁶

1911/1929/1939/1946-ban Ivanov 375 nagyobb céget vizsgált meg, melyek közül 69 a pénzügyi szférában volt érdekelt. Meglepő módon a vállalatok csak kis hányada (3%) működött folyamatosan, 70%-uk a négy vizsgált időpontból csak egyszer fordult elő. A legtöbb működő vezető cégek fele a pénzügyi szférában tevékenykedett, nem az iparban; és ahhoz képest, hogy az összes cég 10%-át sem érte el arányuk, igen erősen felülreprezentáltak, perzisztensnek tekinthetők. Mivel egy 1940-ben alakult cég egynél többször nem is szerepelhetett a statisztikában (1946), ezért érdemes megnézni a 375 legnagyobb cég megalakulásának időbeli eloszlását. Az eredmény magáért beszél: a legtöbb 1946-ban is működő, jelentőségé váló cég a világháború idején kezdte meg működését (III. 84. táblázat), azaz *a háború a tőkéseknek eléggé rentábilis volt*. Látszik a világgazdasági válság hatása is a nagy cégek számának alakulásában – de az is igaz, hogy ez utóbbiaknak kevesebb idejük volt felnőni és bekerülni a mintába.

A világháború után a nyitott és kicsi bolgár gazdaság ugyanúgy nem tudta elkerülni a világgazdaság periodikus változásainak hatását, mint a többi balkáni állam. Jugoszláviával ellentétben azonban nem kellett számolnia az eltérő fejlettségű országrészek integrálásának problémakörével (és így annak előnyével sem, hogy mindig volt egy fejlettebb országrész, melynek jövedelméből a többi fejlődése finanszírozható), a világháború utáni átmenet (1920–1926) viszont jobban megviselte az országot. E periódust jobban megszenvedte a belső piac, mint a külkereskedelem. A legmélyebb válság a mezőgazdaságot érte, melynek termelése csak 1926 táján érte el a háború előtti szintet, s az inflációt is csak ekkor sikerült megfékezni.³⁹⁷ A bolgár és a görög mezőgazdaság egy főre eső termelése alig növekedett 1911–1929 között. A bolgár ipar 1911–1929 között ugyan évi átlag 8%-os növekedést produkált, de a mezőgazdaság rossz teljesítménye visszahúzta az éves össz- és egy főre eső nemzeti termék növekedését 4% alá.³⁹⁸

396 Vacskov, D.: Balgarszkata ikonomika i. m. 185–192.

397 Palotás E.: Kelet-Európa története i. m. 438.

398 Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: Balkan Economic History, 1550–1950 i. m. 341.

A kis teljesítőképességű ipar a háború, majd az átmenet éveiben is növekedett: a legalább 15 munkást foglalkoztató üzemek száma 1921-ben már 15%-kal haladta meg a tíz évvel korábbi állapotot, s míg 1911-ben csak 15–20 ezer munkás dolgozott e szektorban, 1921-ben már 55 ezer. Az ipari tőkebefektetések értéke 1923-ban már meghaladta az 1911-es szintet, majd 1929-ig megduplázódott. A külföldi tőke jelenléte azonban Bulgáriában továbbra is alacsony volt, 1921-ben 23%-ot ért el az iparban, s továbbra is az élelmiszeriparban és építőanyag-iparban volt szerepe jelentős. Élen a belgák (mint a háború előtt) és a csehek jártak,³⁹⁹ a nagyhatalmaktól immár távol tartották magukat a bolgárok – és fordítva is: a hatalmak tőkekihelyezése nem a kis profittal kecsegtető és egyébként is tartozásokkal terhes Bulgária irányába realizálódott. A munkáslétszám és a motorteljesítmény évi 11%-os növekedése meghaladta a jugoszláv és a román értéket is (ez utóbbit nem volt nehéz, mert jóval nagyobb abszolút számokkal rendelkezett, a különbség így végeredményben nem csökkent a két ország között). 1924-ben a gyáripár részesedése a nemzeti jövedelemből így is csak 5,5% volt (a kereskedelemé 7–8%), a támogatott nagyiparé mindössze 1,1%.

A bolgár gazdaság az alapvető tőkehiány mellett kénytelen volt megküzdeni a háborús jóvátétellel is, ami 1921–1927 között 4 milliárd leva kifizetését jelentette. Emellett kölcsönök törlesztéseként 3,4 milliárd leva hagyta el az országot 1924–1928 között, a tőke kivétel a kereskedelmi deficittel együtt pedig további 2,9 milliárd leva volt ugyanebben az időszakban (a gazdasági rekonstrukció nem támaszkodhatott sok önerőre).⁴⁰⁰ Mivel a kiáramlás zömmel aranyban és valutában történt, az ország 1924–1929 között Vaszilev szerint 6 milliárd leva deficitet halmozott fel (300 millió aranyleva) és ezt a rövid lejáratú gyors kölcsönök sem tudták teljesen eltüntetni, 1,6 milliárd leva hiány megmaradt. Így a deficit csökkentése érdekében Alexandar Cankov kormánya a fogyasztás visszafogását és/vagy a külföldi behozatal csökkentését tűzte ki célul már 1924-ben (folytatva Alexandar Malinov kormányának 1918-as rendelkezéssorozatát). Jóllehet Berov álláspontja szerint *a protekcionista gazdaságpolitika hosszú távon több bevételkiesést produkál, mint amennyi a hozadéka, a bolgár állam célja rövid távú volt: az azonnali államcsőd elkerülése*. Ennek hatására 1924–1929 között ugyan 31%-kal nőtt a hazai ipar termelésének reálértéke, de a behozott cikkeké alig csökkent. Berov szerint a 165 alapcikkből a hazai ipar által megtermelt és fogyasztott termékek aránya az 1909-es 30%-ról és az 1921-es 38%-ról 1929-re 61%-ra nőtt,⁴⁰¹ de az ipar a növekedés ellenére a hazai szükségletet még így sem tudta fedezni. A protekcionizmus ezért felemás maradt, az ipari félkész termékekre, alapanyagokra kisebb vámost állapítottak meg, miként a gépek, berendezések behozatala is vámentes volt.⁴⁰² Ráadásul a cégek 71%-a a már említett összefonódások, klaszterek miatt valamilyen módon külföldi tőkéhez kapcsolódott (noha a tőke részesedése az összértékből alacsony volt), így a protekcionizmus a külföldi tőke számára sem volt egyértelműen hátrányos, sőt a

399 A világháború előtt a serfőző Prošek testvérek, a Gorna Orjahovicában cukorgyárat létesítő Prágai Hitelbank, a biztosítással foglalkozó Fanta (Rusze), a textilgyáros Horinek és a menedzser František Novak voltak a fő cseh (akkor még osztrák–magyar) befektetők.

400 Vaszilev, V.: Za glavnite faktori na indusztrialnija podem prez perioda na vremennata i csaszticsna sztabilizacija na kapitalizma v Balgarija (1925–1929). Izvesztija na Insztituta za Isztorija, 1962/11. 91.

401 Vaszilev, V.: Za glavnite faktori i. m. 94. Vö. Bevezetés 3. táblázata.

402 Palotás E.: Kelet-Európa története i. m. 441.

protekciónizmusból befolyt vámjövödelmek szolgálták a nagy nehezen megkapott külföldi hitel fedezetét, ami rávilágít arra, milyen hiábavaló erőfeszítéseket tett a bolgár gazdaságirányítás a gazdaság felpörgetésére.

A helyzet önerőből történő rendezésének kudarcát támasztja alá (mint Magyarországon), hogy a menekültkérdés rendezésére, majd stabilizációs célokra Bulgária 1926-ban és 1928-ban két kölcsönt kapott (részben a Népszövetségtől), ami 5,6 milliárd leva bevételt jelentett a bolgár államnak. Ennek köszönhetően a Bolgár Nemzeti Bank betétállománya az 1923-as 463 millió leváról 1640 millió levára nőtt, az összes betét pedig megduplázódott, 11 milliárd levára nőtt, az iparba fektetett tőke pedig 1927–1929 között 1 milliárd levát ért el, ami már 75%-kal felülmúlta az 1921–1923-as értéket, s lehetővé tette a gazdaság rekonstrukcióját.⁴⁰³ Mindezen fejlemények ellenére – a fellendülést megtörő világválság hatására – 1930-ban már több tőke hagyta el Bulgáriát, mint amennyi beérkezett (1500 millió vs. 680 millió leva). A cégek többsége úgy igyekezett a haszonkulcsát megállapítani, hogy befektetése 3–4 év alatt megtérüljön, ami a kapitalizmus kezdeti fázisának jellegzetessége (lásd a szliveni textilgyárak esetét 1878 után).

1920-ban az élelmiszeripar adta a termelés értékének felét (6,5 milliárd leva 1929-es áron), a dohányipar 21%-ot tett ki, a textilipar 7%-ot. A bányászat részese-dése 15%, a fémfeldolgozása 2,6%, a vegyiparé 1,7% volt. A belső piac telítetlensége miatt átlag fölötti volt a textilipar és vegyipar növekedése (például műtrágyák). A periódus végén, 1929-ben az ipar által megtermelt 12,7 milliárd leva értékéből 32%-kal részesedett a dohány-, 25%-kal az egyéb élelmiszeripari termelés. A textilipar már az ipari össztermelés 20%-át adta, a vegyipar 4,6%-ot, a fémfeldolgozás 5%, a bányászat 3%, az energiatermelés pedig 2%-ot.⁴⁰⁴ A nehézipar tehát részese-dését nem tudta jelentősen növelni. Bulgária Európa ipari termelésének csupán 0,2%-át adta, miközben lakossága annak 1,5%-a volt, így az egy főre jutó ipari teljesítményt illetően Európa legvégén kullogott a sorban, még Románia és Magyarország is megelőzte.⁴⁰⁵

1925–1929 között a bolgár gazdaságban – miként a magyarban is – kisebb konjunktúra játszódott le. Bolgár történészek szerint ennek egyik jele, hogy a fogyasztás 1926-ban 21 ezer millió leva volt (3900 leva/fő, 7700 leva/kereső), 1928-ban pedig 26 ezer millió leva (5000 leva/fő vagy 9500 leva/kereső).⁴⁰⁶ 1929-re ugyan növekedés mérhető 1910-hez képest,⁴⁰⁷ de nagysága csalóka. 1923–1928 között ugyanis 20%-os volt az infláció.⁴⁰⁸ Nem véletlenül nevezik e periódust az *inflációs konjunktúra* (vagy ahogy a marxista Vaszilev nevezte, a kapitalizmus ideiglenes és

403 Vaszilev, V.: Za glavnite faktori i. m. 98.

404 Palotás E.: Kelet-Európa története i. m. 441.

405 Teichova, A.: Wirtschafts-geschichte der Tschechoslowakei 1918–1980 i. m. 130.

406 Csakalov, A.: Nacionalnijat dohod i. m. 129. és Vaszilev, At.: Sztzpanszkata konjunktura v Balgarija prez 1925–1929 g. Isztoricseszki Pregled, 1963/4. 84–90. Ez egy 5 ha-os birtokon gazdálkodó kereső évi jövedelmének 70–90%-ával, egy ipari munkásának 50–70%-ával volt egyenértékű, a családon belül egy főre lebontva ez feleződik.

407 1910-ben az iparcikkfogyasztás (beleértve a hazai gyáripart, kisipart, az importot és levonva az exportot) egy főre jutó értéke 90 leva, ehhez járul még fejenként 300 kg gabonafogyasztás, ami 45 leva. Ez 1929-es áron 4000 leva. *Ta Van Long*: Razvitie na naemnija trud i. m. 60. alapján.

408 1913-at 100-nak véve 1923-ban a leva árfolyama 2540, 1924-ben 2905, 1925-ben pedig 3100 volt. 1934 után 1700–2000 ez az érték, 1939-ben újra 2700. Csakalov, A.: Nacionalnijat dohod i. m. 129.

III. 85. táblázat.

Gépek behozatala Bulgáriába és a támogatott ipari üzemek a háború utáni rekonstrukció éveiben

Mutató	1909	1921	1922	1927
Gépek behozatala az ipar számára (t)	748	2897	5646	7392
Támogatott ipari vállalatok száma	345	323	390	476
Egy támogatott vállalatra jutó behozott gép (t)	2,1	9	14,5	15,5

Vaszilev, At.: Sztopanszkata konjunktura v Balgarija prez 1925–1929 g. Isztoriczeszki Pregled, 1963/4. 90. után saját számítás (a támogatott ipari üzemekre vonatkozó statisztikai adatok eltérőek).

részleges stabilizálása) időszakának. E korszak kezdetekor (Sztambolijiszki megbuktatása után), 1923–1926 között a külkereskedelmi hiány összesen 2 milliárd inflációs leva volt, ami jelentős tőkeáramlást eredményezett, miközben a Bolgár Nemzeti Bank valutatartalékai 1923–1925 között 919 millióról 250 millióra apadtak (ez a konszolidációs hitel felvétele után emelkedett csak), a büdzsé deficitje pedig 1924–1926 között 1676 millió levára nőtt, ami a költségvetési bevételek egynegyede volt!⁴⁰⁹ Mivel pedig 1929-ben az ipari termelés 35%-kal esett Vaszilev szerint, a konjunktúra időszaka a köztes periódusra szűkül le. Ekkor, a fentiek alapján az egy keresőre eső fogyasztás reálértéke ugyan az inflációt meghaladóan nőtt, de egy főre vetítve stagnálás mérhető (munkanélküliség).

A hazai fogyasztás viszonylag kis növekedése nem jelenti feltétlenül azt, hogy az iparcikkek iránt nem volt kereslet, különösen az exportképes iparágak esetében nem. 1926–1930 között az ipari termelés ötszörösére nőtt összevetve az 1912 előtti ötéves periódus átlagértékével. De ennek élén nem a nehézipar, hanem a dohányipar állt, mely meghatszorosozta termelését. A széntermelés ugyan szintén ötszörösére nőtt 1908–1912-höz képest, de a helyreállítási periódus (1920–1924) időszakának termelését már csak 33%-kal múlta felül. Az áramtermelés viszont hétszeresére nőtt. Ez mind az ipar kapacitásainak, mind a lakosság életszínvonalának emelkedésére utal. Ugyanakkor figyelmeztető jel volt, hogy a művelt földterület 1908–1912-höz képest már csak 5%-kal nőtt, ami elmaradt a népességnövekedés ütemétől. Igaz ugyan, hogy a mezőgazdasági termelés értéke 1926–1930 között 17%-kal emelkedett,⁴¹⁰ meghaladva a művelt terület növekedését, de területegységre vetítve ez csak 10%-os termelésnövekedést jelentett, ráadásul ennek is jelentős részét a dohány adta. (A növekedés arányait tekintve az ipari alatt maradt.) Ténylegesen a gabonafélék és élelmiszernövények, melyek a vetett terület 70%-át tették ki és a kisparaszti gazdálkodást jellemezték, csak 6%-os növekedést mutattak a népesség bő 20%-os emelkedése mellett. Ez nagyjából jelzi is a tényleges változások irányát: a mezőgazdaságból élő kistermelők vásárlóerejének 30%-os esését a világgazdasági válság előestéjén (az agrárkrízis 1929-et megelőzően elkezdődött Bulgáriában). A megélhetési költségek indexe (1910 = 100) 1925-re 3500-főlé nőtt, míg a munkabérek 3400-ra, majd 1929-re 2950-re csökkentek, azaz az ipari mun-

409 Vaszilev, At.: Sztopanszkata konjunktura v Balgarija i. m. 92.

410 Vaszilev, V.: Za glavnite faktori i. m. 86–88. 1925–1926 között a mezőgazdasági termelés 11%-kal csökkent (a művelt földterületé 3%-kal), ugyanis Bulgáriát az agrárválság már ekkor elérte.

kások bérének reálértéke is csökkent 15%-ot. Az állami hivatalnokok bére pedig Paszvolzski szerint 30%-kal csökkent 1929-re, a háború előtti helyzethez képest.⁴¹¹

Gazdaságélénkítésre utal, hogy 1928–1929 között, 2 év alatt hasonló mennyiségű gép érkezett az országba, mint 1919–1925 között összesen 7 év alatt (1928–1929-ben 16,5 millió kg tömegű gépet hoztak be Bulgáriába, 806 millió leva értékben, míg 1919–1925 között 28 millió kg gép érkezett 796 millió leva értékben, a behozatali vámok emelése a gépekre nem vonatkozott) (III. 13. ábra). Ráadásul az 1919–1925 közötti időszak maga is kiugró értékeket mutatott, hiszen a háború alatt tönkrement gépeket pótolni kellett. (Ezért ekkor a behozott gépek csak kisebb hányada jelentett valóban fejlesztést, egy része az ipari rekonstrukciót szolgálta.) Így az 1909-es egy támogatott vállalatra jutó behozott gépek mennyisége 2 tonnáról 14 tonnára nőtt 1922-re (III. 85. táblázat).⁴¹² Ehhez képest pedig az 1928–1929-es érték valóban nem elhanyagolható. (A gépek behozatala másik oldalról viszont tőkeáramlást jelentett a kereskedelmi deficit miatt.)

A gazdaság növekedését szintén alátámasztja, hogy a támogatott iparágak 1912-ben 389 üzemmel rendelkeztek, 1921-ben számuk 454, 1924-ben 552, 1929-ben pedig 1164 volt. A gazdaság növekedése 1924–1928 között (folyó áron) 64%-os, 1928–1929 között 25%-os volt.⁴¹³ Az iparba fektetett tőke értéke reálértéken is kétszer annyi volt 1925–1929 között, mint 1919–1923 között (2,4 milliárd vs. 810 millió inflált leva). 1928–1929 között pedig 1250 millió leva volt a gazdaságba fektetett tőke, két év alatt annyi, mint 1909–1912 között – a háborús felkészülés jegyében – 4 év alatt (ez 1939-es áron 1100 millió leva).⁴¹⁴ Igaz, később a tőke kivonás is jelentős volt.

Az inflációs konjunktúráról szóló eszme-futtatás elején írtuk, hogy az 1925–1928 közötti periódusban az iparcikkek fogyasztása 15–20%-kal nőtt; eközben viszont a hazai ipari termelés 50%-kal emelkedett.⁴¹⁵ A két érték nem feltétlenül mond ellent egymásnak, s nem jelenti azt sem, hogy a bolgár piac telített volt, így a termékek nagy része exportra került. Mivel a hazai fogyasztás eddig nagyobb mértékben nyugodott az importált termékeken (Bevezető 3. táblázata), így protekcionista politikával növelhető volt a hazai ipar teljesítménye és a fogyasztásból a hazai termékek aránya. Éppen ezt célozta a bolgár gazdaság: 1926–1927-re a szigorú vámpolitika miatt a külföldi fogyasztási cikkek behozatala 33–50%-kal csökkent (a gépeké nem, hiszen az iparosításhoz nélkülözhetetlenek voltak), így a belső piac is körülbelül 40%-kal bővült. 1928-ban a helyi ipar fejlesztésének támogatására törvényt fogadtak el, amelynek a gazdasági világválság ellenére voltak gyümölcsei: gazdasági szerkezetváltás azonban nem következett be, ugyanis az élelmiszer-, a textil- és a faipar bővült leginkább.

1929 előestéjén Bulgáriában két nagy csoportra lehetett osztani az iparágakat: a hazai piac igényeit kielégíteni képes és nem képes iparágak. Az előbbieknél is két csoportja volt: az igényeket a háború előtt is kielégítő iparágak, valamint a két

411 Paszvolzski, L.: Sztopanszka Balgarija szasz szpecialno izszledvane varhu reparacionnija vaprosz i deloto na ON. Ikonomiczeszki Insztitut Brookings, Washington, Szófia, 1932. 120.

412 Vaszilev, At.: Kam vaprosza za promislennata kriza i. m. 5.

413 Uo. 6.

414 Uo. 7.

415 Vaszilev, V.: Za glavnite faktori i. m. 90.

III. 86. táblázat.

Bulgária iparának fejlődése a behozatal tömegének (1000 kg) változása alapján a világválság előtt

Behozatal	1911	1929	Behozatal	1911	1929
Cukor	13 940	179	Bőr	135	19
Napraforgóolaj	904	0	Gyapjúposztó és fonal	620	620
Mosószippan	2 137	579	Pamutfonal	4500	5 250
Drót és szeg*	4 940	194	Ablaküveg	2940	4 510
Cement	16 137	83	Papír	8000	14 000

* Vö. az első világháború előtti periódussal, mikor a félkész vasáru még a Monarchia szállította, a készterméket, gépeket pedig Anglia (Bevezetés 4. táblázat). Az egy főre vetített import csak a papír esetében nőtt.

Vaszilev, At.: Kam vaprosza za promislennata kriza i. m. 8–9.

világháború között felfejlődött iparágak. Az első csoportba tartozott a malomipar, söripar, dohányipar, majd az első világháború után társult hozzájuk a cukoripar, bőripar, építőanyag-gyártás, kerámiaipar. A második csoportba tartozott a textilipar, fémipar, konzervgyártás, vegyipar- és műanyaggyártás.⁴¹⁶ Ezt bizonyítja a behozatal tömegének változását bemutató III. 86. táblázat.

Az iparágak közül a világháború után elsősorban a textilipar bővült, termelése az 1921–1929 között megkilencszereződött (9100 tonna). Az iparosításra jellemző, hogy például a textiliparban jelentős koncentráció zajlott le, a pamutipar kapta a fejlesztések 90%-át, s ez 2 várnai üzemre korlátozódott: a 25 ezer gépből 24 400 itt volt. Ennek ellenére, noha 1929-re a pamutipar hazai termelése 1500 tonnára nőtt, a behozatal még mindig 5000 tonna felett volt.⁴¹⁷ Ennek köszönhetően a gazdasági válság éppen a textilipart sújtotta a legkevésbé, mivel egyébként is csak a hazai piac 20%-át elégítette ki, így a külföldi cikkek protekcionista kizárásával piac- és termelésbővülést lehetett elérni.

Kétségtelenül volt előrelépés a fiskális politikában is, hiszen 1923–1929 között a közvetett és közvetlen adókból befolyt jövedelem 2,3 milliárd leváról 3,2 milliárdra nőtt (50% feletti részesedés a költségvetésből), ami meghaladta az inflációt (ez 40%-os növekedés a 22%-os ellenében, ráadásul az obstina bevételei is megdupláztak 470-ről 870 millió levára). Az adóbevételek növekedése viszont felvetette a legszegényebb rétegek életminőségének romlásának kérdéskörét (főként mivel sem fejlesztésre, sem szociális juttatásokra nem sok jutott az adósságtörlesztés miatt). A szociális helyzet ugyanis nem sokat javult a gazdaság élénkülése ellenére sem. A reáljövedelmek növekedése a munkások esetében 1924–1929 között ugyan elérte az 50%-ot, meghaladva az adóbevétel és az infláció növekedését, sőt hivatalosan 15%-kal nőtt az életszínvonal, de a háború előtti még mindig nem érte el

416 Vaszilev, At.: Kam vaprosza za promislennata kriza i. m. 8. Természetesen nem kizárólag hazai piaci helyzetük befolyásolta termelésük nagyságát és annak bővülését: a belpiacot ellátó ipar termelése éppúgy nőhetett (exportorientáció), mint csökkenhetett, s a belpiac igényeit kielégíteni nem képes iparágé az állami gazdaságpolitika és a külföldi verseny hatásának eredőjeként szintén.

417 Uo. 7. Egy főre ez 1–0,8 kg.

III. 87. táblázat.

A mezőgazdasági termékek áresése 1928–1930 között (nagykereskedelmi ár, leva)

Termék	Egység	1928	1930 (1933)	Ár csökkenése 1933-ra, az 1928-as ár %-ában
Búza	100 kg	686*	438 (234 – 1933)	36,2
Kukorica	100 kg	570	243	57,4
Bab	100 kg	1330	762 (187 – 1933)	42,7
Burgonya	1 kg	7,8	3,4	56,4
Sertés	1 db	2700	2200	18,5
Gyapjú	1 kg	74**	55	25,7

* 1912-ben egy tonna búza ára 130 leva volt, 1928-ban ez visszaszámolva 220 leva körüli értéket ad; ** A gyapjú kilogrammja 1 aranyleva volt 1860 körül, 1890 körül 1,5, 1930 körül 2–2,45.

Vaszilev, V.: Polozsenieto na trudeštite i. m. 12.

(annak 60%-a körül állt, lásd korábban a III. 31. táblázatot). A városi munkások lakbéré a 22%-os inflációt jócskán meghaladóan megnégyszereződött, az 1923-as havi 107 leváról 1925-re 214 levára, 1926-ra 413 levára emelkedett,⁴¹⁸ ennek következtében a munkások lakhatási kiadásai bérük egynegyedéről az egyharmadára nőttek. Ez az adóbevételek növekedésével együtt a fogyasztópiac szűkülését predesztinálta, ami visszahatott a mezőgazdaságból élőkre is. Ennek első jele már 1926-ban jelentkezett, csökkent ugyanis a művelt földterület 2,7%-kal (–330 ezer dekár), a mezőgazdaság produktuma pedig 91 millió aranylevával (11%).⁴¹⁹ A termeléseszkökenést ráadásul nem követte áremelkedés: 1926-ban az ipari növények egységára 6-ról 4 levára, a zöldségeké 9-ről 5-re esett. A dohányfelyvásárlók, hogy tartsák pozícióikat a külpiacokon, a termelt dohány átvételi árát negyedére-harmadára szállították, a cukorrépa tonnájának átvételi ára 800 leváról 620 levára esett. Igaz, az árcsökkenés is relatív volt, hiszen 1912-ben 1 tonna búza ára a 130–150 levát alig haladta meg, míg 1928-ban 1 tonna búza 6860 leva volt (III. 87. táblázat), azaz 230 aranyleva, tehát a háború előtti időhöz képest valójában az élelmiszerek ára az inflációt meghaladóan nőtt. Vaszihev adatait Berov III. 3. 3. fejezetben bemutatott táblázatai is megerősítik.

Lényegében az ipari munkásság 1924–1929 közötti életszínvonal-emelkedése mögött is e mezőgazdasági áresés állt: így a megélhetés költségeinek növekedése a lakberek emelkedése ellenére sem haladta meg a nominálbérek emelkedését. 1929 után az élelmiszerárak esése többé-kevésbé ellensúlyozni tudta a munkások növekvő munkaóráit és az iparcikkek áresése miatt lecsökkenő béreit, míg a parasztság iparcikket (melyek ára szintén esett) viszonylag keveset fogyasztott, esetükben

418 Vaszihev, At.: Sztopanszkata konjunktura v Balgarija i. m. 93. Mivel az adókulcs lényegesen nem változott, így a költségvetés tényleges növekményéért a foglalkoztatottság növekedése, az infláció és a növekvő reálbérekből származó növekvő adóbevétel együttesen tehető felelőssé.

419 Vaszihev, At.: Sztopanszkata konjunktura v Balgarija i. m. 94. Az átlagos földméret 4 ha alá esett, 5 ha alatt volt a birtokok 56%-a, de a föld csupán 22%-a. Ez gyakorlatilag azonos az Északkelet-Bulgáriára 1870-re kiszámolt értékkel. Vaszihev, V.: Polozsenieto na trudeštite i. m. 8.

tehát a jövedelemkiesést az áresés nem kompenzálta. A mezőgazdasági termékek áresése tehát az államot (a központi bevételek csökkenése miatt) és a parasztságot érintette hátrányosan leginkább.

Az agrárválságból kifejlődő tünetegyüttes egyik jellegzetessége, hogy eleve alacsony jövedelmi szinten élő lakosság volt kénytelen szembenézni következményeivel. 1926-ban az *egy főre* jutó átlagjövedelem 280 aranylevára csökkent (kisebb, mint 1911-ben!), 1929-re ez 250 aranylevára esett (8400 és 7500 leva folyó áron). Mivel az *egy főre* jutó költségvetési bevétel 47 aranyleva körül állandósult (ebből az adóterhek értéke 31 leva volt), így az elvonás 1929-ben elérte az *egy főre* jutó GDP 20%-át (szemben az 1910-es 10%-kal). Ez viszont csökkentette a vásárlóerőt, ami visszahatótt az iparra is (lásd a következő oldalakon).⁴²⁰ A parasztságot tekintve a válság előtt az *egy főre* jutó bevétel egy 5 ha-os átlagosnak mondható birtokon eleve az országos átlag alatt volt, körülbelül 200 aranyleva körül állt (a magas gabonaár ellenére), ez a válság során 160 levára esett (1911-es áron mérve). Igaz, a parasztság kevesebb adót fizetett (lásd Nedkov számításait).

Hogy kezelje az eladósodást, mely 10 milliárd leva volt, azaz a nemzeti jövedelem 25%-a, és csökkentse a parasztság jövedelemkiesését, a kormányzat a gabonaexport támogatására egy szervezetet (Hranoiznosz) hozott létre, mely a válság ideje alatt 1,2 millió eladósodottnak segített összesen 6,6 milliárd levával (5000 leva/termelő – egy parasztgazda éves jövedelmének fele–harmada, 166 aranyleva). Ennek eredménye viszont az lett, hogy az eddig autonóm szövetkezeti mozgalom immár végérvényesen az államhoz kötődött.⁴²¹ A gabonaexportot ártámogatással segítő szervezet sem volt gazdasági szempontból rentábilis, azonban az ország belső békéjének fenntartásában segített, noha korlátai egyértelműek voltak. A 4–6 ha-os birtokok ugyanis csak az exportgabona 5–7%-át

420 *Vaszilev, V.*: Polozsenieto na trudestite i. m. 21–23. Egy átlagos gazda 3–4 hektárnyi búzával vetett területről (+1 ha ugar) 1928-ban még 20–27 ezer leva bevételre számíthatott (1911-es áron 680–900 leva az állatállomány nélkül: ennek persze csak legfeljebb harmada volt pénzbeli bevétel a felesleg kis aránya miatt), ami 1911-es árfolyamon 233–300 leva, míg 1933-ban ez 8–10 ezer levára zsugorodott (1911-es áron csak 500–650 leva, a leva deflálódása miatt: ebből pénzbeli bevétel 150–200 leva). A kieső 80–100 aranyleva egy 4–5 ha-os 5 fős család iparcikkszükségletének 30–35%-a (*Palaret, M.*: Fiscal Pressure and Peasant Impoverishment i. m. 724.). Így, ha az iparcikkek áresése ennél kisebb, akkor a parasztság kevesebb terméket tud vásárolni a mezőgazdasági termelésből szerzett jövedelméből (és ez így volt, lásd *III. 92. táblázat*). Az adó jövedelemhez mért növekedése pedig az esetükben is csökkentette a vásárlóerőt, ami hatott az iparra (még akkor is, ha piaci fogyasztása a parasztságnak kicsi volt). Mivel 1911-ben a gyáripari textiltermelés 12 millió leva volt, amiből 3 millió exportra került, a nem gyáripari termelés 10 millió leva, az import pedig 26 millió leva, így a bolgár textilipari fogyasztás 45 millió levájából csak 10 millió származott a parasztságtól (25%). Ha a lakosság négyötödét kitevő parasztság fejenkénti textilipari fogyasztását a városi negyedére taksáljuk, a szükséglet akkor is 50–50%-ban oszlik meg a két csoport között, azaz a parasztság saját termelésén túl is fogyasztott iparcikket (a parasztság saját gyapjútermelése nem jutott el a bolgár iparba nyersanyagként).

A piac szűkülése áresést indukál, majd ez elvben az ipari termelés csökkenéséhez vezet, ami áremelkedést eredményez, s ez lassan helyreállítja a profitrátát. A gyakorlatban viszont az áresésre a termelő a termelés növelésével is válaszolhat, ami továbbra is árleszorító hatású. Az iparban ezt elkerülendő (illetve a profit érdekében) bércsökkenéssel, elbocsátással reagáltak, amit viszont a paraszt nem tehetett meg, számára csak az első út volt járható, s a vidéki többletmunkaerő sem tudott átrétegződni az iparba.

421 *Tooze, A.–Ivanov, M.*: Disciplining the 'Black Sheep of the Balkans' i. m. 46.

adták (alig a föld 8%-a volt e csoport kezén), a 7–8 ha közötti birtokok pedig a gabonaexport 20%-át (lásd korábban a *III. 64. táblázat*). A Hranoiznosz tevékenysége tehát a kisbirtokosokat érintette a legkevésbé.⁴²² Mivel a Hranoiznosz csak makrogazdasági szempontból jelentett megoldást, de a társadalom szélesebb rétegein segíteni nem tudott, más megoldásokra volt szükség. Ilyen volt, hogy az első 100 dekár föld után 1932-től nem kellett adót fizetni, ami 400 ezer kisgazda terhein enyhített. Segített persze a nagybirtokosnak is, hiszen míg egy 30 dekáros föld dekáronkénti 7 levával számolva 210 levával fizetett kevesebb adót, egy 100 dekár feletti birtok pedig 700 levával.⁴²³ Ugyanis a nagybirtokosokra nem vetettek ki progresszív többletadót, így ezzel sem a kisparasztság versenyképességén nem javítottak, sem az állami bevételek kiesését nem kompenzálták. Az adóelengedésre mégis szükség volt, mert a földadó egyharmadát már egyszerűen nem tudta befizetni a parasztság, így a hiányt „nagylelkűen” elengedték. Persze ez az államháztartásnak elmaradt bevételként jelentkezett, amit valahol pótolni kellett. Sőt, midőn az állam 2 év alatt 800 ezer t gabonát vásárolt fel a Hranoiznoszon keresztül, az a büdzsének további 1200 millió leva kiadást jelentett. A megoldás részben az volt, hogy a csinovnyikok bérének 10–30%-át visszatartották havi 2000 leva felett, ami három év alatt 500 millió leva megtakarítást jelentett a büdzsének,⁴²⁴ miközben a hivatalnok gyakran fél-egy évet várt fizetésére. Sztefanov pénzügyminiszter idő és kereslet hiányában nem a közvetett, hanem a közvetlen adóktól várta a helyzet megoldódását (a büdzsé 40–46%-a a válság idején adóbevételekből származott).

A gazdasági válság hatással volt mind a behozatalra, a fogyasztásra, a termelési árakra és a termelőerők életmódjára. Bulgáriában az agrárszérán túl a gazdasági világválság első jele volt, hogy a nem működő üzemek száma az 1929-es 106-ról 1930-ra 230-ra nőtt. A Baklovi testvérek cége 1929-ben ment csődbe, ennek jelentősége az volt, hogy e nagyvállalat több szálon kötődött a Bolgár Nemzeti Bankhoz. Ugyanakkor már 1925-ben 45 ezer munkanélküli keresett állást az iparban, 6000 a kereskedelemben, ami a szektorban foglalkoztatott munkaerő 40, illetve 20%-át jelentette.⁴²⁵ A bolgár ipar egyszerűen nem volt képes felszívni a munkaerőt. A megakadó fejlődést szintén jelzi, hogy a gépek, berendezések behozatala a válság miatt 1930-ra folyó áron is az 1928-as érték alá esett (215 millió leva),⁴²⁶ a mezőgazdasági gépeké pedig 2 év alatt megfeleződött (*III. 13. ábra*).

A fentiek alapján világos, hogy a gazdasági világválság Bulgáriában és a Balkánon egyaránt nem kizárólagosan túltermelési válság volt, s nem is feltétlenül járt az üzemek számának csökkenésével minden ágazatban (*III. 88. táblázat*). A dekonjunktúra a nyugati országok reakcióinak legalább annyira köszönhető, mint a belső piac megroppanásának. Mivel a jóvátétel és a hitelek folytatólagos törlesztése miatt az állami bevételek folyamatos növelésére volt szükség, ez növekvő terhet rótt a lakosságra, ami a vásárlóerő eséséhez vezetett. Ez visszahatott a bolgár állam hitel-

422 *Berov, Lj.*: Sztopanszka politika na Narodnija Blok i. m. 250.

423 *Uo.* 249. Megint egy 5 ha-os átlagos birtokot tekintve a 350 leva megtakarítás 1911-es áron 12 leva volt, a tized harmada.

424 *Uo.* 263.

425 *Vaszilev, At.*: Sztopanszkata konjunktura v Balgarija i. m. 99.

426 *Vaszilev, V.*: Polozsenieto na trudestite i. m. 8.

III. 88. táblázat.

Az ipari üzemek számának fejlődése, 1928–1930

Iparágak-üzemegységek	1928 vége	1929 vége	1930 vége
Fémfeldolgozás	126	137	139
Tégla- és kerámiaipar	82	102	108
Vegyipar	84	99	113
Élelmiszeripar	365	474	524
Textilipar	173	204	221
Fa- és bútóripár	18	47	59
Bőripar	49	54	56
Eletronika	36	41	40
<i>Összesen</i>	933	1158	1264

Roucek, J. S.: The Economic Geography of Bulgaria i. m. alapján.

képességére, törlesztéseire is. Láthattuk, hogy tőkeszegénysége miatt a bolgár állam nem lett volna képes önerőből egyszerre finanszírozni az iparosítást és teljesíteni fizetési kötelezettségeit, rászorult tehát a külföldi befektetőkre. A válság hatására azonban 1930-ban 1500–1600 millió leva tőkét vontak ki a külföldi tőkések, többet, mint amennyit befektettek az elmúlt két évben (1250 millió). Az állam valutatartalékai 1930 végére 50%-kal csökkentek és 3 milliárd leva alá estek, míg tartozásai újra 6 milliárd fölé nőttek.

Az agrárválság párosulva a nemzetközi kereskedelem összeomlásával, a tőke kimenekülésével és a hitelek törlesztésével ahhoz vezetett, hogy a Bolgár Nemzeti Bank 1931 őszére már csak aranytartaléka 33%-ával rendelkezett, ami veszélyeztette a leva aranyhoz kötött árfolyamának fenntartását. Keynes szellemében a britek azt javasolták, hogy anticiklikus gazdaságpolitikát folytatva Bulgária adja el maradék aranyát, hogy hiteleit törleszthesse és hagyja inflálódni a nemzeti valutát, ahogy a görögök is tették. Ez merész lépés lett volna, de nemcsak emiatt vetették el. A görögök adósságának 50%-a ugyanis London felé irányuló tartozás volt, a franciák részesedése csak 28%-ot ért el, Bulgária esetében azonban a francia hitelek a hitelállomány 45%-át tették ki (annak köszönhetően, hogy a Monarchia felé fennálló, a hitelállomány 39%-át kitevő tartozását annullálták). A francia kormány pedig szigorúan figyelt arra, hogy részvényesei ne károsodjanak, míg a brit kormányzat ezzel kevésbé foglalkozott. A görögök így az angolok liberális hozzáállásának és az inflációs politikának köszönhetően megmenekültek az államcsődtől, a bolgárok viszont a francia érdekek miatt kénytelenek voltak konzervatív, deflációs politikát folytatni. 1928-at bázisévként (100) tekintve a bolgár leva árfolyama 1936-ban 100 volt, Görögországban a drakhmáé viszont az inflációs politika miatt 140, Jugoszláviában a dinaré 145, a román lejé 110. *Az inflációs és deflációs politika tehát egyaránt kínált kiutat a válságból (III. 89. táblázat).*

Ezt követően Bulgária küzdött a talpon maradásért. 1933-ban a kormányzat már képtelen volt fizetni a törlesztőrészleteket, ezért a bolgár pénzügyeket felügyelő nemzetközi bizottság 150 millió levát zárolt a költségvetésben, így az állami al-

III. 89. táblázat.

Az eltérő jellegű görög és bolgár válságkezelés pénzügyi eredményei

Mutatók	Bulgária / Görögország
Összes megtakarítás (1931–1935, millió angol fontban)	3,45 / 10,9
Az 1931–1935-ös export %-ában	19,3 / 18,1
A kormányzati kiadások %-ában	11,1 / 11,0
Exportbevétel a teljes adósság értékéhez képest (1928–1930)	36,8 / 21,3

Mazower, M.: Greece and the Inter-War Economic Crisis. Clarendon Press, Oxford, 1991.

kalmazottak egy hónapig nem kaptak fizetést. Mindenesetre a bolgár állam elérte, hogy kifizetéseit 50%-kal mérsékeljék. Musanov kabinetje a pénzhiányon erőteljes adópolitikával kívánt úrrá lenni.⁴²⁷ Ennek hatására az államháztartási hiány az 1931-es 600 millió leváról 1933-ban 190 millió levára zsugorodott. A pénzbeli jövedelmek adótartalma viszont 1934-re 26-ról 34%-ra nőtt kompenzálendő a lakossági jövedelmek esése eredményezte adóbevétel-csökkenést (ez a városlakók számára 30%-os adónövekedést jelentett a teljes jövedelemhez mérten). A bolgár és görög megtakarítások aránya hasonló volt, a kormányzati kiadások 10%-a, de összegében a bolgár érték volt kisebb (III. 89. táblázat).

A vásárlóerő romlása (a bevételek csökkenése és az adók arányának növekedése a bevételekhez képest) az iparra is visszahatott. A támogatott iparágakban dolgozó munkások létszámcsökkenése 15%-os volt (számuk körülbelül 38 ezer főről esett 32 ezer főre egy év alatt), a válságot inkább termelés-csökkenés jellemezte (az árcsökkenést kompenzálendő a termelés visszaesése körülbelül 33%-os volt, az 1929-es 8000 millió leváról 1934-re 5345 millió levára), ami magával vonta a haszon csökkenését, és így a munkások bérének esését is. Az egy munkásra jutó munkanapok száma a válság idején némileg nőtt (az összes ledolgozott napé csökkent az elbocsátások miatt), a napi termelés kissé csökkent, a munkabér szintén (15–20%-ot 1 év alatt, III. 90. táblázat), viszont az egy munkásra jutó éves termelés nőtt. Nemcsak az előállított, hanem az eladott termékek értéke is csökkent 7730 millió leváról 5760 millió levára, de mivel az eladott áru értéke az esetek zömében meghaladta az előállítási értéket, a támogatott ipar termelése követte a kereslet alakulását (a mezőgazdaságban inkább volt eladatlan termék).⁴²⁸

A világválságot több iparág is megsínylette: elsősorban azok, amelyek piacát a védővámok miatt a bolgár gazdaság már teljesen birtokában tartotta, emiatt további terjeszkedési lehetősége megszűnt, míg azok az iparágak, melyek a hazai piacokért a külföldiekkel folytattak versenyt a kormányzat protekcionizmust szigorító intézkedései miatt (vámemelés, behozatali kvóták rendszere 1932-től) ki tudták szorítani vetélytársaikat.⁴²⁹ Így rosszul járt az élelmiszeripar, az építőanyag-gyártás, az üveg- és kerámiaipar. A második csoportba tartozó iparágak viszont nem reagáltak termelés-csökkenéssel a válságra a magas védővámoknak köszönhetően: a textilipar mellett ide tartozott a gumigyártás és a papíripar. 1930-ban ugyanis

427 Tooze, A.–Ivanov, M.: Disciplining the 'Black Sheep of the Balkans' i. m. 44.

428 Vaszilev, At.: Kam vaprosza za promislennata kriza i. m. 13.

429 Palotás E.: Kelet-Európa története i. m. 441.

III. 90. táblázat.

A bolgár munkásság számának, a munkanapok és a termelés változásai
a világválság első évében

Év	Munkás	Munkanap	Termelés (millió leva)	Egy munkásra juto munkanap	Egy munkásra juto napi termelés értéke (leva)	Egy munkás napi bére	Egy munkásra juto éves termelés	A munkabér aránya a napi termeléshez (%)
1929	38 251	10 000 000	7900	261	790	60–80 leva	207	7,5–10
1930	32 046	8 840 000	6800	275	770	50–60 leva	212	6,5–7,5
Változás (%)	-15	-12	-14	+5,3	-2,5	-16–25	+2,5	

átlag 33%-kal nőttek a vámok, de például a pamutszövetet 200%-os vám terhelte. A vámpolitikának köszönhetően, noha például az amerikai szövet előállítására 9,4 levába került, mégis 23,1 leváért hozták be méterét, a bolgár gyártók viszont a hazai szövetet 23 leváért adták el, ami egyfelől ugyan csökkentette a vásárlóerőt és így a keresletet, másfelől viszont megmaradtak a munkahelyek.⁴³⁰ A pamutáru behozatala az 1929-es 8,2 millió kg-ról 1931-re 4,3 millió kg-ra esett, árban ez az 1,5 milliárd levás import harmadolását jelentette. A nyersanyagok árának 40%-os csökkenése (1892-ben a szövet métere 1,5 leva volt folyó áron, 1929-ben kb. 1 leva 1892-es áron) ugyan a késztermékek árában is 20%-os csökkenést eredményezett, de a vásárlóerő (a bérek és a paraszti jövedelmek ehhez hasonló esése miatt) ettől még nem javult.⁴³¹ Így ezek az iparágak sem tudtak jelentős profitot realizálni. A papíripar például a hazai igények 20%-át elégítette ki a válság előtt (53 ezer leva/290 ezer leva), de 1932-ben is csak 40%-át (89 ezer leva/227 ezer leva).

A válság a nem támogatott iparágakban is jelentkezett (itt a ledolgozott napok száma 5,3 millió volt, fele a támogatott iparágakban ledolgozott napoknak): a termelés- és bércsökkenés mellett jelentős volt a munkaerő létszámának esése is. Például a dohánytermesztés 1929-es 5 millió kg értékű termése 1933-ra 3,4 millió kg-ra csökkent, az itt foglalkoztatottaké 20 600-ról 13 100-ra (1932), a bevetett területé pedig 37 800 hektárról 20 200-ra.⁴³² Mivel itt a hektáronkénti termésátlag nem romlott, így a változás egyértelműen a kereslet módosulására vezethető vissza.

Hogy a gazdasági világválság milyen problémákat jelentett az iparnak és az ipari munkásság életminősége hogyan változott, azt a textilipar példáján mutatjuk be. A bolgár textilipar egyike azon iparágaknak, amelyek fejlődése igazán 1920 után gyorsult fel. Míg 1911-ben 72 vállalkozás működött 16 millió leva befektetett tőkével 5000 lóerővel és 4200 munkással, addig 1929-re a gazdasági válság előestéjén 198 üzem működött 17 800 lóerővel, 16 ezer munkással, 50 millió aranyleva (háború előtti értékű) tőkével (folyó áron 1,3 milliárd leva). A növekedés az üzem-

430 *Vaszilev, At.*: Kam vaprosza za promislennata kriza i. m. 24.

431 *Vaszilev, At.*: Teksztilnata indusztrija u nasz i parvite godini na sztopanszka kriza ot 1929–1934 i sztacsnoto dvizsenie na tekshzilnitate rabotnici prez 1931 g. Isztoricseszki Pregled, 1958/5. 32.

432 *Vaszilev, At.*: Kam vaprosza za promislennata kriza i. m. 17–18.

III. 91. táblázat.

Ipari órabérek és termékárak a világválság idején, 1931

Órabér és termék	Egységár (inf. leva)	Termék	Egységár (inf. leva)
Textilipari órabér (ffi)	5,5	Tej (l)	8,6
Textilipari órabér (nő)	4–4,5	Túró (kg)	31
Napi bér	50–60 (2,2–2,8)	Sőr (l)	21
Só (kg)	5	Harisnya (ffi)	26
Kenyér (kg)	6,2 (0,3)	Harisnya (női)	44
Gáz	11	Öltöny (hazai)	1400
Disznóhús (kg)	35 (1,5)	Öltöny (külföldi)	2400
Tészta, rizs (kg)	25	Sonka (kg)	100
Szalonna (kg)	200	Szalámi (kg)	100
Halva (kg)	45	Olaj (kg)	44

Zárójelben az 1911-es ár, a váltószám az 1930-as értékhez 20–25.

Vaszilev, At.: Teksztilnata indusztrija u nasz i. m. és Vaszičev, V.: Polozsenieto na trudestite i. m. 40. alapján.

méretet is érintette: 1929-re egy üzemben 83 fő dolgozott a korábbi 60 helyett, s a gépi erő is nőtt: 70-ről 90 lóerőre 1911–1929 között. További – fejlődést bizonyító – tényezőként megemlítendő, hogy a finomszövetek behozatala az 1911-es 330 ezer kg-ról kétharmadára esett vissza.⁴³³ A textilipari termelés 1600 millió inflációs leva volt, ami 55 millió háború előtti aranylevának felel meg (a termelés értéke 18 év alatt megötszöröződött, miként 1888–1911 között is).

Még a textilipari cégek is, melyeket nem kifejezetten sújtott a válság, is választani kényyszerültek, hogy vagy a munkásokat küldik el, vagy csökkentik bérüket. A „Textil” gyár mind a 800 munkását az utcára tette, akárcsak a „Tundzsa” Jambolban, a „Len” Provadjában 130-at, a szliveni gyár pedig 300-at.⁴³⁴ 1931-ben Plovdivban 15 ezer regisztrált munkanélküli volt, Várnában 7000, Ruszében 1350, Haszkovóban 4000, Burgaszban 600.⁴³⁵ Összesen 100 ezer főre tették a bolgár munkanélküliséget a válság legmélyebb éveiben (az ipar 1941-ben is csak 240 ezer keresőt foglalkoztatott), az érintett családtagokkal együtt ez még több embert jelentett.

Az ipari munkások átlagos napi bére 50 leva volt (óránként 5 leva a textiliparban, napi átlag 10 óra munka), a bányászatban, fémiparban, gépgyártásban elérhette a 60 levát is 1930 körül (a mestereké több, 100 leva is lehetett).⁴³⁶ Egy kg hús ugyanakkor 30–40 leva volt (1911-ben 1,5 leva, ugyanennyi, csakhogy akkor a bérek is magasabbak voltak), a sajt kilója 60 leva, a vajé 80 leva (III. 91. táblázat). Ha figyelembe vesszük, hogy egy átlagos bolgár munkás élelmiszer-szükségletének 80%-át gabonából fedezte, ami 300 kg körül volt, akkor belátható, hogy éves keresete (heti 50 óra, évi 2200 óra, 12 ezer–14 ezer leva) 15%-át kenyérre, össze-

433 Vaszičev, At.: Teksztilnata indusztrija u nasz i. m. 28.

434 Vaszičev, At.: Kam vaprosza za promislennata kriza i. m. 32.

435 Uo.

436 Uo. 27.

sen 25%-át⁴³⁷ élelmezésre költötte (továbbá egy gyermeket számítva minden felnőtt ipari keresőre ez a bér körülbelül 40–45%-a). Ehhez járult még a fizetés ekkor már 33%-át kitevő lakbér. (Két kereső és két gyermek esetében tehát a fizetések 60–60%-a ment el e célokra.) A (bér)munkások a harmincas években világitásra és ruházkodásra költötték bérük további 20–30%-át.

Ugyanakkor a túltermelési válság miatt az élelmiszerárak sem voltak stabilak. A gabona egységára 1928–1930 között 35%-ot zuhant, vissza az 1910-es értékre (III. 87. táblázat). Egy kg liszt ára a krízis elején 8,7, a végén 4 leva volt (ez a munkásoknak volt kedvező, a parasztnak és az élelmiszeriparban dolgozóknak már kevésbé). 1911-hez képest ez csökkenést jelentett. (Az 1929-es ár körülbelül reálértéken az 1911-es árral volt egyenértékű.)

Kérdés, hogy a megélhetés költségei estek jobban vagy a bérek. A munkabérek átlagosan mintegy 35–40%-kal csökkentek a válságévek alatt, Szlivenben például a textilipari dolgozók bére 50%-kal. Míg 1925-ben az építőmunkások átlagos bére napi 76 leva volt, a világválság hatására 1938-ra ez 43 levára esett.⁴³⁸ Az biztos, hogy 1956-ban a ruházati cikkek ára fele-negyede volt az 1930-asnak, s a munkások a világválság alatt feleannyi cikket vásárolhattak bérükért, mint az 1950-es években. De ebből még nem következik, hogy az 1920-as évekhez képest romlott a helyzet, csak az, hogy a második világháború után javult. Vaszilev szerint a válság ideje alatt a munkásosztály *életszínvonala* is 33%-kal esett,⁴³⁹ de ez vitatható: Berov szerint ugyanis az élelmiszerárak jobban estek, mint az iparcikkárak, az utóbbiak áresése pedig a munkások bérével tartott lépést – a parasztsághoz képest legalábbis a munkásság helyzete javult (III. 28. és III. 92. táblázat). A fenti példában említett 40%-os bércsökkenés mellé körülbelül 50%-os árcsökkenés is járult, a munkások reálbére 1933 után inkább az 1911-es, magasabb értékhez hasonlított, mint az 1922-eshez. A bérindex a textilipari munkások esetében 1929–1939 között közelített az általános árindexhez (III. 6–III. 7. ábra): a válság idején a munkások bére a megélhetési minimumot jobban közelítette (78%), mint közvetlenül 1929 előtt (64%, III. 93. táblázat).

Megerősíti feltételezésünket az életszínvonallal kapcsolatban, hogy 1931-ben napi 10 munkaórával számolva (50 leva) 9 kg kenyert vehetett egy férfi munkás, míg 1910-ben Szerbiában egy kőműves 10 kg-ot, Bulgáriában egy ipari munkás 7–9 kg-ot,⁴⁴⁰ azaz a világháború előtti időszakhoz képest jelentős változás nem volt, legalábbis az élelmezési költségeket tekintve. Természetesen emellett egyéb tételek is szerepeltek a fogyasztói kosárban, hiszen a munkások zöme nem rendelkezett saját tulajdonú lakóingatlanl. A munkások 20%-ának volt csak más ingatlan (szántó föld) 1909-ben és 1921-ben egyaránt, amelynek jövedelme bérkiegészítésként szóba jöhetett, de ezek zöme is 1 ha körül volt.⁴⁴¹ (Ez a jelenség különben

437 A kereső éves élelmiszer-fogyasztása körülbelül 3700–4000 leva volt, ami 50–60 munkanapnak felelt meg.

438 Berov, Lj.: Polozsenieto na rabotniceszkata klasza i. m. 247.

439 Vaszilev, At.: Kam vaprosza za promislennata kriza i. m. 28.

440 A kenyér kilogrammjának ára 5 és 10 leva között mozgott, azaz nem lett drágább 1911-hez képest (0,3–0,5 leva), és 1918-hoz viszonyítva még olcsóbb is volt (1–1,5 leva), ha a több mint 20-szoros inflációval (és a bérek változásával) korrigáljuk.

441 Berov, Lj.: Polozsenieto na rabotniceszkata klasza i. m. 79.

III. 92. táblázat.

**Az iparcikkek és mezőgazdasági termékek árváltozása
(1929 = 100)**

Mutató	1933
Növényi élelmiszerek árindexe	40
Állati eredetű élelmiszerindex	48
Iparcikkek árindexe	69

Berov, Lj.: Sztopanszka politika na Narodnija Blok. i. m. 248.

III. 93. táblázat.

**A megélhetés átlagos havi költségei egy négytagú városi munkáscsalád esetén
(leva, folyó áron)**

Év	Élelem	Ruházkodás	Lakhatás, lakbér	Fűtés, higiénia	Összes kiadás családra	Egy munkás és felesége havi bére a megélhetési költségek %-ában
1887	40	6,7	14	8	69	
1890	40	6,6	13,6	8	68	
1893	43	7	15	8,3	73	
1896	41	7	14,5	8,5	71	
1898	45	7	14,4	8,3	75	
1900	40	6,6	13,6	7,7	68	41 + 18 = 60 (88%)
1903	39	7	14,5	8,1	69	32 + 15 = 48 (70%)
1905	43	8	17	10	78	
1908	53	9	18,4	10,6	91	
1910	52,2	9,5	19,6	11,6	93	50 + 21 = 71 (80%)
1911	53,8	10	20,6	12,3	96,6	55 + 25 = 80 (83%)
1912	57,3	10,7	22	13,4	103,4	57 + 27 = 85 (85%)
1915	76	14,5	24	16,7	131,4	
1920	1132	197	90	277	1705	
1923	1546	285	107	396	2334	774 + 520 = 1300 (57%)
1927	1681	309	456	421	2867	1080 + 700 = 1780 (64%)
1929	1843	330	484	498	3155	1183 + 750 = 1830 (58%)
1930	1523	294	494	427	2737	1282 + 840 = 2120 (78%)
1933	1001	225	394	301	1920	1070 + 700 = 1770 (92%)
1936	941	200	338	304	1782	960 + 700 = 1660 (93%)
1939	1111	206	359	334	2010	1010 + 770 = 1780 (88%)

Berov, Lj.: Polozsenieto na rabotniczeszkoto klasza i. m. 312. Az utolsó oszlop a 34. és a 318–319. alapján.

III. 94. táblázat.

A bányászok termelékenysége és bérezése közötti kapcsolat, 1909–1938

Év	Széntermelés (kg/fő/nap)	A munkaintenzi- tás indexe	Napi bér (leva)*	Bérindex	Teljesítményhez viszonyított bérindex
1909	407	100	2,4	100	100
1928*	917	225	98,0	130	60
1933	700	172	89,0	186	108
1938	795	195	87,5	181	93
1920–1939		178		148	84

* 1928-tól inflációs levában.

Berov, Lj.: Polozsenieto na rabotniceszkoto klasza i. m. alapján.

Szerbiában is érvényes volt, ahol szintén a családi gazdaság többletmunkaereje szakadt a városokba megélhetési problémák miatt.)

Ha 1887–1940 között trendjellegűen vizsgáljuk a munkásság megélhetési költségeit és annak összetevőit, akkor megállapítható, hogy a munkáscsaládok helyzete különösen 1920–1930 között romlott jelentősen, amikor a férj és a feleség havi bére a megélhetési költségek 60%-át is alig fedezte (lásd korábban a III. 86. táblázatot). 1929 után viszont Berov szerint javult a munkások helyzete a korábbi évekhez képest, tehát az árak jobban estek, mint a bérek. Megjegyzendő, hogy Berov ennél a számításnál elkövette azt a hibát, amit későbbi munkáiban már nem: konstansnak feltételezte a kiadások egyes összetevőinek arányát, noha tudjuk, hogy az élelmezés részesedése egy munkáscsalád esetében is csak a megélhetési költségek 25%-a volt a világválság idején, de Berov még az 1910 előtti 50% feletti értékkel számolt.

Ugyanakkor ne feledjük, hogy a béremelkedés vagy -csökkenés mértékét befolyásolja a munkásság termelékenysége is. Például a szénbányászatban 1909–1928 között megduplázódott a fejenkénti termelés, amit a bérek növekedése nem követett ekkora mértékben, azaz több munkáért nem kaptak arányosan több bért. 1933-ra viszont esett a fajlagos termelés, miközben a bérek kevésbé, így a bányászok termelésarányosan többet kerestek ekkor, mint 1908-ban vagy 1928-ban (III. 94. táblázat).

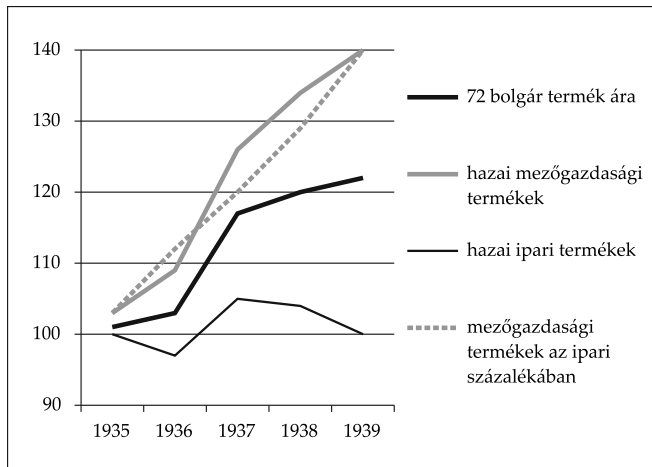
A válság az ipar koncentrációját eredményezte üzemi és területi szempontból egyaránt. Az 50-nél több embert dolgoztató üzemek száma 213-ról 262-re nőtt, míg a 10–20 embert foglalkoztató üzemek száma 1926–1934 között 1043-ról 827-re esett, a 20–50 fős üzemeké nagyjából stagnált.⁴⁴² A közepes és nagyüzemekben a foglalkoztatottak 60%-a dolgozott 1934-re, míg 1926-ban ez még csak 46% volt (az 1–5 főt foglalkoztató üzemek nélkül). A háziipar egyharmaddal zsugorodott.⁴⁴³ Kartellekbe tömörülni is megérte gazdasági szempontból: a kartellekben részt vevő cégek termékeinek árai ugyanis 12%-kal nőttek, a többieké 14%-kal estek 1929–1931

442 Berov, Lj.: Sztopanszka politika na Narodnija Blok i. m. 254–255.

443 Vasziljev, At.: Kam vaprosza za promislennata kriza i. m. 38.

III. 19. ábra.

Az ipari és mezőgazdasági termékek árindexének változása a központi állami beavatkozás periódusában (1935 = 100)

Zagoroff, Sl.–Vegh, J.–Bilimovich, A.: The Agricultural Economy i. m. 379. alapján.

között.⁴⁴⁴ A kézművesek nemzeti jövedelemből való részesedése 8-9%-on stagnált a válságévek alatt végig, a gyáriparé viszont az 1929-es 6%-ról 1933-ra 8%-ra emelkedett, tehát nem állítható, hogy a világgazdasági válság vesztese a nagyipar lett volna.⁴⁴⁵ *A válság az üzemformákat is szelektálta.*

Mivel a tulajdonosok kivártak a gazdaságélénkítő beruházásokkal, a válság 1936-ig eltartott. Ettől kezdve az ipari termelés indexe meredeken emelkedett (1929 = 100%), 1935-ben 112%, 1937-ben 139%, 1940-ben 170% volt (bár a mezőgazdaságét nem sokkal haladta meg). Az ipari termelés növekedése a válság idején évi 2,2% volt, a válság után 7%-os, azaz nem következett be a helyreállítási periódusokra jellemző kiugró növekedési ráta: a növekedés elérte az 1920-as évekre jellemző időszakét, de elmaradt az 1904–1911 közötti évi 10%-os növekedéstől (mely viszont abszolút számokat tekintve nem volt magasabb, mint az 1935–1940 közötti periódus). A GDP/fő 1940-re 30%-kal meghaladta az 1930-as értéket (III. 20. ábra).

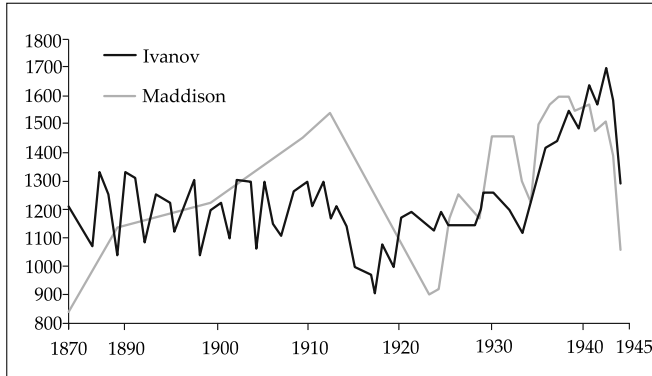
Az ipari munkásság gazdasági helyzete (vásárlóereje) az *állami gazdaságirányítás korszaka* alatt nem javult lényegesen a parasztságéval szemben: 1935–1939 között Bulgáriában 72 termék alapján az árszínvonal nőtt – az inflációval korrigálva is –, ez különösen a mezőgazdasági termékekre igaz a stagnáló árat mutató iparcikkekkel való összevetésben (III. 19. ábra). Pozitív tény viszont, hogy az ipar 70%-os bővülését tehát valóban a termelés (és nem az árak) növekedése adta, amit a mezőgazdasági termékek árának újbóli emelkedése révén részben a parasztság relatív vásárlóerő-növeke-

444 Berov, Lj.: Sztopanszka politika na Narodnja Blok i. m. 256.

445 1934–1939-ben az ipar részesedése a termelésből 7–8,5% között volt, a támogatott ipar részesedése ezen belül 3,2%-ot tett ki (megháromszorozódott 1924-hez képest); a kisiparé további 7%, a kereskedelemé 10%. Tosev, D.: Razvitie na edrata indusztrija i. m. 197–199. és Csakalov, A.: Nacionalnijat dohod i. m. 116.

III. 20. ábra.

Az egy főre jutó nemzeti jövedelem Bulgáriában 1990-es USA-dollárban

Ivanov, M.–Tooze, A.: *Convergence or Decline* i. m. alapján.

dése, azaz a belső piac bővülése, részben az export fellendülése indukált. A termelés növekedésének zöme továbbra is a foglalkoztatottak számának bővülésén keresztül realizálódott (1926–1940 között 45 ezerről 90 ezer fölé nőtt a gyáripari foglalkoztatottak száma), s nem a hatékonyság fokozódása révén (vö. III. 94. táblázat). (1940 után a mezőgazdasági és ipari árak emelkedése lépést tartott egymással.)

1939-re már 3355 olyan üzemet tartottak nyilván, mely legalább 10 munkást foglalkoztatott (a támogatott üzemek aránya azonban csak ezek egyharmadát tette ki), de csak 200-ban foglalkoztattak 100 főnél többet (1910-ben 28-ban). 1000 főt meghaladó munkaslétszámmal csak a perniki állami szénbánya bírt. Az állam szerepének erősödését jelezte a válság idején, hogy az állami vállalatok részesedése a termelés értékéből a 10%-ot is meghaladta.⁴⁴⁶ A termelés eloszlása is egyenetlen volt: Szófia maga rendelkezett a termelési érték negyedével (bár ez 1910-hez képest nem változott), Plovdiv követte 10%-kal. Az ország 83 körzetéből 40-ben nem volt jelentős ipari üzem, 24-ben az ipari termelés részesedése 1% alatt maradt (1910-ben 75%-uk volt ilyen). A vezető vállalatoknál nemcsak az üzemméretet, hanem a földrajzi elhelyezkedést tekintve is koncentráció játszódtott le a periódus végére. Az első világháború előtt a bolgár üzleti szféra zömmel vidéken koncentrálódott, 1911-ben szófiai székhellyel csak a 125 legnagyobb cég 39%-a rendelkezett, 1939-ben 71%-uk (III. 97–98. táblázat).

1935-re a támogatott üzemekben foglalkoztatott munkaerő száma 40 ezer fő volt, tehát megháromszorozódott, bár még mindig a foglalkoztatottak 1%-át tette csak ki. Az összes (gyár)ipari alkalmazott száma ekkor 66 ezer fő volt, egyharmaduk nő. 17 400 fő a textiliparban, 10 ezer a kőbányászatban, 4500–4500 pedig a dohányiparban, fémiparban és élelmiszeriparban dolgozott.⁴⁴⁷ A támogatott gyáripari üzemek az összes ipari üzem mindössze 2%-át tették ki, de az ipari munkásság 30%-át foglalkoztatták 1934-ben, s a motorerő több mint felét adták. A kisüzemek

446 Palotás E.: *Kelet-Európa története* i. m. 442.

447 Daszkalov, R.: *Balgarskoto obstesztvo 1878–1939* i. m. Tom. I. 323. Míg 1921-ben a támogatott iparágakban dolgozók bére valamelyest meghaladta az országos átlagot, 1934-re annak 80%-át is alig érte el. Berov, Lj.: *Polozsenieto na rabotnicseskata klasza* i. m. 136.

(kisipar és háziipar) nagy része nem volt több mint egy modernizálódó műhely átlagosan 1 alkalmazottal és kevesebb, mint 2 lóerő mechanikus energiával – ez alól csak a dohányipar és a bányászat volt kivétel – ugyanakkor még mindig az ipari termelés 50%-át adták 1930 körül.⁴⁴⁸ A bolgár ipar a második világháború előestéjén balkáni és kelet-európai összevetésben sem tartozott az élmezőnybe az egy főre jutó termelési értékek alapján (III. 95. táblázat).

A világgazdasági válság okozta változások ellenére a *strukturális merevség* is meglepő: 1946-ig ugyanazon iparágak voltak dominánsak a vezető bolgár vállalatok között; alacsony tőke- és kis technológiai igényű ágazatok voltak ezek, az *ipari forradalom második hullámához tartozó iparágak alárendeltek maradtak*. A támogatott üzemek 40%-a, a munkások 66%-a és a mechanikus erő csaknem fele az élelmiszeriparhoz tartozott 1934-ben is. A legkoncentráltabb a papíripar volt, itt mindössze 4 üzembe koncentráltódott a mechanikus motorerő. Az össztermelést (nem csak a támogatott üzemekét) tekintve az élelmiszeripar (a dohányipar nélkül) a textilipar mögé szorult 1937-re, a termelés negyedét adva, s a foglalkoztatottak száma is a textilipari fele volt. Az üzemegységre jutó átlagos munkáslétszám az iparban továbbra is alacsony volt, viszont a mechanikus motorerő össz nagysága kilencszeresére emelkedett, az üzemenkénti átlagos teljesítmény pedig 50-ról 90 lóerőre növekedett (a villamosipar teljesítménye nélkül), ami arra utal, hogy az *élőerő (relatív) hiányát immár gépekkel pótolták*, tehát minőségi ugrás indult meg a világháború után. Ugyanakkor nagyságát tekintve a motorerő döntően az energiaiparban került felhasználásra (nem meglepő módon).

A külföldi alapanyagok részesedése 25%-ról 40%-ra nőtt. Ez változásokat eredményezett az importszerkezetben: míg egyes késztermékek vámja hatalmas volt, a gyártáshoz szükséges ipari alapanyagok viszont jószerivel vám nélkül jutottak be az országba.⁴⁴⁹ A külföldi nyersanyagszükséglet növekedésének a bolgár gazdaság autarkája és a nyersanyag rossz minősége volt az oka: nem volt kommunikáció a mezőgazdaság és ipar között. A paraszt nem vásárolt jelentős értékben készterméket, s nem is adott el nyersanyagot – így a protekcionizmus nem is ösztönözte a hazai, falusi nyersanyag megjelenését az iparban. Például az évente megtermelt 12,5 millió leva értékű gyapjú 80–90%-a falvakban került kézzel feldolgozásra, s mindössze 1,5 millió leva értékű gyapjú került a piacra, s onnan a bolgár iparba, amely máshonnan fedezte szükségletét.⁴⁵⁰ Így persze az ország 80%-a nem volt potenciális fogyasztó, ami a bolgár ipar növekedését és a külfölddel való versenyképességét rontotta. Egyedül a gabonaféléknél sikerült az ipari feldolgozás arányát 18%-ról 40%-ra feltornászni 1931-ig.⁴⁵¹

Visszont egyes iparcikkek árai a belső piacon gyakran 2–3-szor magasabbak voltak, mint külföldön. Ennek oka részben az volt, hogy a bolgár ipar nem volt

448 *Daszkalov, R.*: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. I. 327.

449 Uo. I. 324.

450 *Sztajnov, G.*: Problemata na vólnata. In: 100 godini balgarszka indusztrija 1834–1937. Szófia, 1937. 63–65. Itt látszólag érdekes ellentmondás figyelhető meg Palairét és a bolgárok véleménye között: az előbbi szerint egy 5 ha-os szerb birtok 500 dináros kiadásából a ruházkodás 200 dinárt tett ki. De ennek egy része otthon előállított termék volt.

451 *Popov, K.*: Znacsienieto na pamucsната indusztrija za balgarszkoto narodno sztopansztvo. In: 100 godini balgarszka indusztrija 1834–1937. Szófia, 1937. 69–71.

III. 95. táblázat.

A bolgár ipar fajlagos termelékenysége Európa többi országához képest

Ország	Fémipar	Textilipar	Vegyipar	Villany- áram	Szén
	egy főre jutó USD (1939-es áron)	egy főre jutó USD (1939-es áron)	egy főre jutó USD (1939-es áron)	KWh (egy főre)	kg (egy főre)
Bulgária	2,2	11,0	5,6	42,3	438
Románia	2,1	8,0	5,5	38,0	
Lengyelország	5,0	13,5	7,6	130,0	1444
Magyarország	8,3	15,6	7,8	43,3	1140
Csehszlovákia	14,5	27,0	19,4	310,5	2600
Anglia	30,2	25,2	59,5	552,9	4921
Németország	42,3	45,0	47,0	648,3	4692

Sztopanszka isztorija na Balgarija 681–1981. i. m. 387.

III. 96. táblázat.

A bolgár iparosítás (támogatott üzemek) mennyiségi mutatói, 1894–1937

Év	1894	1900	1911	1921	1924	1937 (1938)
Üzemek száma	72	103	345	454	552	854 (1314)*
Munkás (1000 fő)	3	4,7	16	17	20,7	44,4 (103)
Üzemméret átlaga	42	46	46	37	38	52 (78)

* Roucek és Spulber szerint 1000 fölött volt az üzemek száma.

Natan, Zs.: Ikonomikata na Balgarija. i. m. 1. 372–486. és Lampe, J. R.: The Bulgarian Economy i. m. 69. alapján módosítva.

termelékeny, továbbá a fenti helyzet miatt nyersanyagszűkében volt, így annak jó részét külföldről kellett beszerezni, ami megrágította az iparcikkek helyben történő előállítását, ez pedig lerontotta a belső fogyasztást, a külföldi értékesítés pedig a másutt is alkalmazott protekcionizmus miatt ütközött nehézségekbe. A külföldi késztermék ugyan olcsóbb lett volna, ezt viszont az állam magas illetékekkel sújtotta, így azok is drágák voltak a hazai piacon. Emiatt a kereslet sem volt nagy, s a gazdaság nem pörgött fel. Bár a válság idején az iparcikkek ára csökkent, ez jelentősen nem növelte sem a vásárlókedvet (a jövedelem csökkenése miatt), s értelemszerűen a profitból visszaforgatott tőke arányát sem.

A késztermékek behozatala a nagy vámok ellenére is magas volt, a behozatal kétharmadát adva, míg a bolgár nagyipar késztermékeinek részesedése a kivitelből a válság éveit igen alacsony, 3–5%-os volt. Az ipar az urbanizációt sem segítette elő: az összes iparban foglalkoztatott (beleértve a háziipart) munkaező létszáma 230–240 ezer fő volt, a városi lakosság (1,3 millió fő) egyhatoda. Az állami támogatás eredménye mindössze az lett, hogy egy nem racionalizált iparszerkezet jött létre.

Bulgária 1936-tól irányított gazdaság volt erős állami beavatkozással, mint Kelet-Közép-Európa többi országa. Ezt mutatja az ipari üzemek számának di-

III. 97. táblázat.

A 375 legnagyobb bolgár vállalat földrajzi koncentrációja

Cégek száma városonként					Százalékos megoszlás				
város/év	1911–1915	1929	1939	1946	város/év	1911–1915	1929	1939	1946
Szófia	53	88	104	95	Szófia	39,8	62,4	71,2	68,8
Rusze	20	13	10	9	Rusze	15,0	9,2	6,8	6,5
Plovdiv	7	4	5	2	Plovdiv	5,3	2,8	3,4	1,4
Várna	4	9	5	6	Várna	3,0	6,4	3,4	4,3
Egyéb város	39	22	16	24	Egyéb város	29,3	15,6	11,0	17,4
Összesen	133	141	146	138					

Ivanov, M.–Ganev, G.: Biznesz elite na Balgarija i. m. 37–38.

namikus emelkedése is (III. 96. táblázat). Vitás viszont, hogy a bolgár ipar – az 1912-eshez képest jelentősebb – állami támogatása (a külföldi tőke továbbra is mérsékelt érdeklődése miatt) mennyire térült meg. 1930–1933-ban kísérletet tettek a támogatott ipar jövedelmezőségének megállapítására: 1930-ban a befektetett tőkeérték 17%-ával volt egyenlő a haszon, 1933-ban csak 11%-ával.⁴⁵² Ez nem túl magas, hiszen 1912-ben is 20% körüli volt ez az érték (bár az 1905 előtti 8–10%-ot meghaladta), miközben a bolgár bankok haszonkulcsa 11–20% volt.⁴⁵³ Azaz az ipar továbbra sem volt termelékenyebb a pénzügyi szektornál, ami megnehezítette az ipari beruházásokat. A külföldi tőke haszna a teljes haszon 13–16%-a volt (az osztlék 7–10%) 1925–1930 között. 1930 után csökkenés állt be mindkét értékben.⁴⁵⁴

A külföldi ipari tőke csekély (23%-os) országos aránya ellenére esetenként jelentős koncentrációt mutatott az egyes, stratégiaileg igen fontos iparágakban: négy külföldi tulajdonú üzem adta az energiatermelés 60%-át 1936-ban, külföldi tőkéből működött az egyetlen gyufagyár, kettő az öt papírgyárból, 11 textilgyár (a termelés 25%-át adva), a kialakult dohánykartell (a termelés kétharmadát adva).

Mindenesetre az iparfejlődés különösen 1934 után –1911-hez képest mérve is – nem elhanyagolható, ezt támasztja alá Ivanov és Maddison adatsora is (III. 20. ábra). Csakalov szerint a nemzeti jövedelem fejenkénti értéke állandó vásárlóerő-paritáson mérve a kétszeresére nőtt 1924–1939 között (56,7-ről 100-ra, 1939-et tekintve bázisévnek). Ugyanakkor az is tény, hogy 1926-ban Bulgária Románia mögött volt e tekintetben, s a magyarországi érték felét, a német és francia harmadát és az angol–amerikai érték hatodát érte el.⁴⁵⁵ Vacskov szerint a nemzeti jövedelem 1934–1939 között 50-ről 60 milliárd levára nőtt (1945-ben 40 milliárdra esett vissza), az export arányaiban ennél is jobban bővült, folyó áron 2 milliárdról

452 Csakalov, A.: Nacionalnijat dohod i. m. 73–118.

453 Ivanov, M.: Mrezoovijat kapitalizam. Balgarszka trgovszka banka i nejnite szrodni družsesztva. IK Gutenberg, Szófia, 2010.

454 Csakalov, A.: Nacionalnijat dohod i. m. 73–118.

455 Uo. 117., 143., 146.

III. 98. táblázat.

A 375 legnagyobb vállalat szektorális megoszlása

Szektor	1911–1915	1929	1939	1946
<i>Ágazat szerint</i>				
Mezőgazdasági cikketek feldolgozó iparágak	16	15	9	7
Papír- és nyomdaipar	9	9	9	9
Cukoripar	5	3	1	3
Dohányipar	4	3	1	2
Elektronika	2	4	8	5
Fémkohászat	2	5	6	2
Gépipar	2	2	2	3
Építőipar	12	5	13	4
Vegyipar	5	8	8	8
Textilipar	18	16	17	29
Bőr- és cipőipar	7	1	2	1
Szállítás	7	2	4	4
Kereskedelem	5	30	29	20
Bányászat	7	5	4	10
Pénzügyi szolgáltatások	18	25	15	15
Biztosítások	8	4	16	14
Összesen	133	141	146	138
<i>Iparosítási generációk szerint</i>				
Első generációs	92	93	96	89
Második generációs ('high-tech')	14	17	19	19
Pénzügyi	26	29	31	29

Ivanov, M.–Ganev, G.: Biznesz elite na Balgarija i. m. 39.

6 milliárd levára emelkedett és a kereskedelmi egyenleg a világválság idejétől a fokozódó állami beavatkozás korszakában egyaránt végre pozitív mérleget mutatott.⁴⁵⁶

A bolgár kapitalizmus Daszkalov szerint a kisvállalkozók kapitalizmusa volt, akiknek jelentős része alkalmazottat sem tudott tartani. E rétegnek üzleti tevékenysége folyamán számtalan nehézséggel kellett megküzdenie: szűk belső piac, a 20. század elején az olcsóbb nyugati áruk versenye, kedvezőtlen hitelfeltételek stb. Feltűnően szoros kapcsolat alakult ki a gazdaság és a politika között, amennyiben a gazdasági sikereket a politikai hatalomban való részvétel vagy a politika erős embereivel fenntartott kapcsolatok garantálták. Az önálló bolgár államban – legalábbis az első évtizedekben – a gazdaság a liberális gazdaságpolitika jegyében fejlődhetett. A 20. század elején, a háborús években, majd a két világháború közötti évtizedekben azonban az állam egyre nagyobb befolyásra tett szert és gyakrabban avatkozott

⁴⁵⁶ Vacskov, D.: Balgarszkata ikonomika i. m. 194.

bele a gazdaság ügyeibe, ellenőrizte a bankokat, befolyásolta a hitelügyleteket, döntőbíróként lépett fel a munkaadók és a munkavállalók közti vitákban. Daszkalov szerint az állam kiemelkedően nagy szerepe a bolgár gazdaságban és a társadalmi életben az állami intézmények és pénzügyek túlsúlyával magyarázható egy olyan, félig-meddig természetes gazdálkodást folytató kistulajdonosi társadalmi közegben, amelyből hiányzott a gazdaságilag erős, önálló burzsoázia.⁴⁵⁷

III. 6. 3. A protekcionizmus szerepe a bolgár gazdaság fejlődésében

A nagy gazdasági világválság idején az országok számára *három adaptációs stratégia* létezett: (1) fenntartani a fix átváltási rátát, kontrollálva a kereskedelmi forgalmat, (2) hagyni inflálódni a fizetőeszközöket, (3) vagy megmaradni a szabad kereskedelem mellett. Egyes országok (Magyarország, Olaszország, Németország, Argentína, Chile, Dánia) az import (és a kereskedelmi forgalom) 20–40%-os csökkenése mellett 20–40%-os GDP növekedést könyvelhettek el 1929–1934 között, tehát *a protekcionizmus a devalváció és szabad kereskedelem mellett életképes volt* (III. 21. ábra).⁴⁵⁸ Ezen országok jelentős része a GDP-növekedést aktív külkereskedelmi mérlegének köszönhette, azaz a világválság során az import értéke jobban esett, mint az exporté (vagy az export emelkedett) (III. 22. ábra). Példaként szolgáló balkáni ország a fenti felsorolásban nem szerepelt (és nem csak az adathiány miatt), s mivel tudjuk, hogy a balkáni országok is alkalmazták e stratégiát, leszögezhetjük, hogy *önmagában a protekcionizmus nem garantálta a sikert*. Bulgária külkereskedelmi mérlege ugyan aktív volt 1929–1933 között, de eközben a forgalom a felére esett.

Néhány gondolat erejéig tehát érdemes kitérni a protekcionizmus gazdasági hasznosságára, megtérülési körülményeire. A III. 99. táblázat alapján egyértelmű, hogy a félkésztermékek és késztermékek vámjai a Balkán-félszigeten folyamatosan emelkedtek, ez alól csak a gépek és nehézipari nyersanyagok voltak kivételek, mivel ezeket az érintett országok nem tudták maguk előállítani. A hazai ipar támogatásának ez volt az egyik módja (a másik az exportösztönző iparpolitika). Az ipartámogatás elvben lehetővé tette a foglalkozási átrétegződést, márpedig Berov megállapította, hogy az 1930-as évek Bulgáriájában egy ipari munkás átlagosan 50%-kal többet keresett, mint egy kisparaszt (de a megélhetés költségei is nagyobbak voltak). Kérdés azonban, hogy e protekcionista politikához kötődő társadalompolitika a társadalom egészének kifizetődő volt-e, szenvedett-e valaki kárt, illetve hogy a kialakuló munkásosztály magasabb bérezése valóban magasabb életminőséget eredményezett-e? A vámtarifák emelése ugyanis az árakat is felhajtotta (a lakosság szempontjából ez nem tette lehetővé az olcsóbb külföldi termék megvásárlását, de megőrizte a hazai munkahelyeket), s ha a belső erőforrásokra támaszkodó ipar képtelen volt a helyi fogyasztás kielégítésére, akkor a behozatal mennyisége nem csökkent, a kiadások viszont állami és lakossági szinten egyaránt nőttek. A protekcionizmus alkalmazása

457 Daszkalov, R.: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. I. 365.

458 Eichengreen, B.–Irwin, D. A.: The Slide to Protectionism in the Great Depression: Who Succumbed and Why? The Journal of Economic History, 70. 2010/4 871–898.

III. 99. táblázat.

Vámtarifák a Balkán egyes országaiban terméktípusonként (%)

Termék	Jugoszlávia (Szerbia)			Románia			Bulgária		
	1913	1927	1931	1913	1927	1931	1913	1927	1931
Félkész termékek	16	24	30	29	32	46	24	49	65
Közülük fémek	26	34	39	32	28	39	19	33	35
Vegyipari termékek	18	28	40	23	26	66	39	49	55
Késztermékek	18	28	32	25	48	55	26	54	90
Közülük textil	19	33	33	25	125	171	24	143	174
Papír	25	24	37	60	49	80	31	45	57
Gépek	5	11	12	7	10	9	4	7	6

Berov, Lj. (ed.): Protekcionizam i konkurencija na Balkanite i. m. 38–39. alapján. A textilipar magas vámtarifái arra utalnak, hogy kulcságazat volt a Balkánon.

III. 100. táblázat.

A vámtarifák átlaga a balkáni országokban (%)

Év	Bulgária	Görögország	Törökország	Jugoszlávia	Románia
1923	20,2	13,9	17,3	21,0	6,2
1928	16,4	16,3	14,0	20,0	19,3
1932	26,4	16,3	44,7	18,4	15,4
1937	18,6	12,1	47,0	19,0	6,5
1923–1939 közötti átlag	20,0	14,0	31,0	20,0	13,0

Berov, Lj. (ed.): Protekcionizam i konkurencija na Balkanite i. m. 40–45.

mekkora növekedést eredményezett az iparban? (Láttuk, hogy egyes, dinamikusan fejlődő iparágak még a protekcionista versenykorlátozással sem voltak képesek a hazai szükségletet kielégíteni.) A balkáni országok vámtarifa-politikáját (és eredményeit) illetően volt-e lényeges különbség?

Kezdjük az utóbbi kérdéssel: az átlagos vámtarifa (%) használata csalóka lehet, hiszen egyes cikkek csak 8%-os, mások 175%-os vámkulccsal bírtak az első világháború után, ahogy arra Berov is felhívta a figyelmet, ráadásul a cikkek értékét behozott tömegük arányában is súlyozni kell, ha az átlagos vámtarifára vagyunk kíváncsiak. Mégis, több ország idősoros összehasonlítására jobb módszert még nem találtak ki, ezért mi is ezt alkalmazzuk.

A III. 100. táblázatból látható, hogy a vámpolitikát illetően több típus elkülönítésére nyílik lehetőség. Románia csak a világválság éveiben alkalmazta a protekcionizmust, Jugoszlávia végig magas vámtarifákkal bírt, Törökország hasonlóképpen, de ott a világválság lecsengése sem eredményezte a vámtarifa zuhanását: nagy területű és (kiaknázatlan) nyersanyagokban gazdag ország lévén könnyebben kísérletezhetett az autarkiaival (birodalomként már korábban szembesült a szabad kereskedelem hatásaival), s fejezetünkben éppen azt vizsgáljuk, hogy ez gazdaságilag megérte-e. Bulgária és Görögország vámtarifája követte a világgazdaság változásait.

III. 101. táblázat.

A protekcionizmus összetevői és a balkáni országok sorrendje

Helyezés	Behozatali vámok	Iparkedvezmények	Állami vállalatok létesítése	Váluta protekcionizmus	Tarifánélküli korlátozások	Végso sorrend
1.	Törökország	Románia	Törökország	Bulgária	Bulgária	Törökország
2.	Jugoszlávia	Törökország	Románia	Románia	Románia	Bulgária
3.	Bulgária	Bulgária	Bulgária	Jugoszlávia	Görögország	Románia
4.	Görögország	Görögország	Jugoszlávia	Görögország		Jugoszlávia
5.	Románia	Jugoszlávia	Görögország	(a lista végén az inflációs politika preferenciája)		Görögország

Berov, Lj. (ed.): Protekcionizmus i konkurencija na Balkanite i. m. 64–65.

Berov azonban egy ennél szisztematikusabb minősítést választott, mely 5 tényező alapján állítja sorrendbe a vizsgált országokat, s a helyezési számok átlaga alapján állította fel a végso sorrendet (III. 101. táblázat), s ez alapján Törökország és Bulgária folytatta a leginkább protekcionista politikát és fejlődött a leggyorsabban (III. 102. táblázat).

A vámprotekcionizmus mellett egyéb ösztönző tényezők nagysága is vizsgálható. Tény, hogy az állami ipartámogatás nem érintette a balkáni ipar jelentős részét, s hogy az ipartámogatás országonként másképp jelentkezett. Romániában a vállalatok 12%-a tartozott a támogatottak körébe, melyek a termelés 30%-át adták. Jugoszláviában 1938-ban a támogatott iparágak az ország ipari tőkéjének csak 15%-át tömörítették, Törökországban az állami vállalatok az ország ipari termelésének 25%-át adták. Ráadásul Dimov számításából tudjuk, hogy például a bolgár állam által folyósított, különböző jogcímenek megvalósuló szubvenciók gyakran a vállalati tőke és a termelés 5%-át sem érték el. Ipartámogatásként Bulgáriában nem a Romániában szokásos 9–10%-os kedvező kamatozású hitel választották (ez a piaci kamatlábak fele volt, a románok fél milliárd lejt – 300 millió leva – indítványoztak iparfejlesztési célokra), hanem inkább 25%-kal csökkentették a vasúti szállítási felárat 1928-ban. Szintén tipikus protekcionista iparpártoló lépés volt, hogy Törökországban (miként Bulgáriában is) az állami hivatalnokok ruháját hazai anyagból kellett készíteni, noha az 10%-kal drágább volt a behozottnál. A 200 ezer líránál nagyobb tőkével rendelkező vállalatok vámmentesen importálták a gyártáshoz szükséges gépeket, fémeket. Görögországban az 5 millió drakhma tőke feletti, 5%-nál magasabb haszonnal dolgozó cégek kaptak szállítási kedvezményeket. Ugyanakkor Görögországot az iparfejlesztésen túl inkább a több százezer görög menekült elhelyezése és megélhetéshez juttatása érdekelte: így – nem véletlenül, Európában a periódusban egyedül – a mezőgazdasági termelés 1928–1938 között megkétszereződött.⁴⁵⁹

459 Berov, Lj. (ed.): Protekcionizmus i konkurencija na Balkanite i. m. 51–60.

III. 102. táblázat.

Az iparfejlődés üteme az első világháború után leggyorsabban fejlődő
2 balkáni országban (1921 = 100) az ipari termelés értéke alapján

Év	Érték	Év	Érték
Törökország		Bulgária	
1923	100	1904	28
1925	113	1911	67
1930	179	1921	100
1935	197	1931	203
1940	415	1937	275
		1941	339

Berov, Lj. (ed.): *Protekcionizam i konkurencija na Balkanite* i. m. 66–67.

Összevetve az iparkedvezményekkel a vámok értékét, az utóbbiak látatlanban is magasabbak lehettek. Kérdés, hogy a protekcionizmus valóban több bevételt produkált-e, mint a behozatali kedvezmények, és ha igen, mire fordították a többletet.

A protekcionista iparpolitika mellett Törökország 20 év alatt megnégyszerezte ipari termelését: 1926–1930 között évi 10%-os, majd a válság után 1936–1940 között évi 15%-os növekedést produkálva, igaz mélyről indult (III. 102. táblázat). Görögországban az ipari termelés 1923–1929 között megduplázódott, igaz eközben a megélhetés indexe 62%-kal emelkedett, így a tényleges növekedés csak 40% volt (évi 6%, mint a bolgár, vö. III. 71. táblázat). 1929–1938 között az ipari termelés értéke 90%-kal nőtt, az áraké 25%-kal, így a tényleges növekedés 55% volt (évi 5–6%). Jugoszláviában az ipari termelés 1923–1939 között 80%-kal nőtt, ami csak évi 4%-nak felel meg, ezzel utolsó a sorban. Románia 1919–1929 között 55%-os növekedést mutatott, majd ezt követően évi 3%-os növekedést produkálva 1929–1938 között további 30%-os termelésbővülést könyvelhetett el.⁴⁶⁰ Ez jóval alacsonyabb, mint az 1901–1915 közötti évi 8%-os termelésbővülés. Bulgária ipari termelésének növekedése viszont az évi 6%-ot is meghaladta 1931–1937 között. Ám 1921–1931 között a növekedés még ennél is nagyobb, 7%-os volt, pedig ekkor a vámok alacsonyabbak voltak. Azaz a kérdés jogos, valóban a protekcionizmus felel a gazdaság bővüléséért?

A növekedés ugyan nem elhanyagolható, de más a helyzet, ha az egy főre, vagy egy gyáripari alkalmazottra jutó, inflációtól mentes ipari termelést nézzük. Ekkor ugyanis az ipari munkásság létszámának növekedése tulajdonképpen lefontja az ipari termelés növekedését. Másképp fogalmazva, egy bolgár munkásra körülbelül 9–10 ezer aranyleva ipari termelés jutott 1938-ban, míg 1910-ben körülbelül 7300 a támogatott gyáripari ágazatokban. Minőségi ugrás tehát nem következett be, a termelésbővülés a foglalkoztatottak számának emelkedéséből következően extenzív volt! Sokkal izgalmasabb az az állítás, ami az 1930-as években egy bolgár gazdasági szaklap hasábjain fogalmazódott meg, mely szerint 1922–1924 között a protekcionista politika által okozott hiány 140 millióról 212 millió levára

460 Uo.

nőtt, 1929–1930 között pedig 529-ről 1029 millió levára.⁴⁶¹ Berov megvizsgálta ezt a kérdéskört, nevezetesen, hogy a protekcionista iparpolitika haszna meghaladta-e az általa okozott károkat, különböző időpontokban, minden balkáni államra.

Bulgáriában Berov szerint a veszteség a következő elemekből tevődött össze 1924–1930 között:

- (1) az állami büdzséből hiányzó összeg vámmentes behozatal (gépek) esetén, az ipar felszabadulása a közvetlen adók alól, ez 3,3 milliárd leva;
 - (2) a behozott áruk magas (átlagosan 17%) vámtartalmának áthárítása a fogyasztóra az importőr részéről, ez 5,3 milliárd leva;
 - (3) a fogyasztók vesztesége az olcsó import helyett megvásárolt hazai iparcikkek magasabb ára miatt, ez 5,9 milliárd leva, összesen 14,5 milliárd leva.
- Ez tehát a veszteségi oldal.⁴⁶²

A bevételi oldalon szerepel az ipari tőke 1924–1930 közötti növekménye, 3,85 milliárd leva (ennek 40%-a a kisiparban realizálódott). Az is világos, hogy az ipari tőke által folytatott termelésből társadalmi rétegek is profitáltak. A munkásság Berov szerint ezek közé tartozott. Míg a 40 dekár alatti paraszti birtokok éves bevétele folyó áron 9500 leva volt, addig (a zömmel ebből a rétegből származó) ipari keresők bére 50–54 levás napi bérrel, évi 260 dolgozott nappal számolva 13–14 ezer leva volt, azaz a haszon átrétegződés esetén fejenként 4500–5000 leva. Mivel a mezőgazdaságból átrétegződött) ipari munkások száma 1924–1930 között 50 ezer volt, ez 7 évre számítva 1,7 milliárd leva jövedelemkülönbséget tesz ki. Azaz 5,5 milliárd leva haszon áll szemben közel 15 milliárd leva veszteséggel, a protekcionizmus tehát 1:2,5 arányt eredményezett.⁴⁶³

Ez nem egyedi jelenség volt: Romániában Berov szerint az 1924–1929 között kiesett bevételek összértéke 100 milliárd lej volt. 1924–1929 között 18 milliárd lej volt a tőkebefektetés, az amortizáció és infláció miatt további 12 milliárddal kell ezt korrigálni, s a külföldi tőke 4 milliárd lejes beruházását levonva 27,4 milliárdot kapunk. A román paraszt és munkás bére közti különbség 6000 lej volt (körülbelül 4000 leva, mint Bulgáriában), 150 ezer ipari munkással számolva ez 6,5 milliárd lej jövedelemtöbblet a mezőgazdaságban realizálthoz képest. Azaz 34 milliárd lej haszon állt szemben 100 milliárdos veszteséggel.⁴⁶⁴

461 *Berov, Lj.* (ed.): *Protekcionizam i konkurencija na Balkanite* i. m. 77.

462 Tulajdonképpen egyik felsorolt eset sem szükségszerű, hiszen itt határérték-problémákról van szó: a vámmentes behozatal olcsó, így elvben ugyanannyi pénzért több cikket is be lehet hozni – ha van rá kereslet, vagy feldolgozókapacitás. A vám viszont az államkasszába kerül, privát cég esetében tehát ez az államnak kedvez. A kérdés, hogy mi a nagyobb – a vámbevétel, vagy a több behozott cikkből realizált magasabb bevétel, az utána fizetett közvetett (fogyasztási) adó, s hogy ez kinek a kezébe kerül. Berov abból a feltételezésből indult ki, hogy 100 egység pénzen vehetek 100 árucikket, amit darabonként egységnyi áron adva tovább nem lesz veszteség. Ha viszont vámot kell fizetni, akkor 100 egység pénzen vehetek 50 egység árucikket és 50 egység vámot fizetek. Ezt követően viszont az árucikket nem adhatom el 1 egység pénzért, mert privát cég esetében veszteségem lesz. Ha nem akarok veszteséget elkönyvelni, 2 egység pénzért kell adnom az árucikket, ez viszont a fogyasztó felé jelent többletterhet. Az állam persze visszajuttathatja az 50 egység vámot valamilyen támogatás formájában, ekkor vagy az ár esik le, vagy a behozatal növelhető, vagy a vállalat korszerűsödik, de akkora államadóssággal, amennyi a balkáni államoknak volt, ez a visszatérítés nem realizálódhatott.

463 *Berov, Lj.* (ed.): *Protekcionizam i konkurencija na Balkanite* i. m. 80–82.

464 Uo. 84–87.

III. 103. táblázat.

A bolgár protekcionista iparpolitika tendenciái – bevételei és elmaradt kiadásai – az első világháború előtt, a gazdasági világválság előtt és a válság után, 1905–1939

1905–1912 (millió aranyleva)		1924–1929 (milliárd leva)		1932–1939 (milliárd leva)	
Vámmentes behozatal okozta kiesés	3,2	Vámmentes behozatal okozta kiesés	3,3	Vámmentes behozatal okozta kiesés	0,1
Vasúti tarifák csökkenése miatt	1,25		?		?
Fogyasztási cikkek (élelmiszer) árnövekedése a vámok miatt	152	Fogyasztási cikkek árnövekedése a vámok miatt	5,3	Behozatali cikkek árnövekedése a vám miatt	4,8
Iparcikkek drágulása miatt a lakosságot ért kár	79	Iparcikkek drágulása miatt a lakosságot ért kár	5,9	Hazai gyáripari termelés drágulása	8,6
<i>Veszteség összesen</i>	255	<i>Veszteség összesen</i>	14,5	<i>Veszteség összesen</i>	13,5
Iparba fektetett tőke	50	Iparba fektetett tőke	3,9	Iparba fektetett tőke	5
Nem támogatott kisipar tőkebefektetései	10,3		?		?
A nemzeti jövedelem növekedése az iparban dolgozók nagyobb bére által	20	Ipari munkásság jövedelemtöbblete a parasztsággal szemben	1,66	Ipari munkásság jövedelemtöbblete a parasztsággal szemben	2,5
<i>Nyereség összesen</i>	79,7	<i>Nyereség összesen</i>	5,5	<i>Nyereség összesen</i>	7,5
Veszteség egy évre	20	Veszteség egy évre	1,8 (60 millió aranyleva)	Veszteség egy évre	0,9 (20 millió aranyleva)

Berov, Lj. (ed.): Protekcionizam i konkurencija na Balkanite i. m. 90–92.

Végignézve Berov és szerzőtársai számításait, feltűnhet, hogy a vámmentes behozatal (gépek) ugyanúgy veszteségként jelentkezik az államháztartás számára, mint a vámokkal terhelt behozatal a fogyasztó számára. Azaz nem volt választási lehetőség, mindkettő veszteségként jelentkezett, s csupán az volt a kérdés, melyik a nagyobb érték (illetve kinél csapódik le), s hosszú távon melyik produkál többletet. Sajnos azonban a hosszú távú megfontolások sem kaphattak mindig szerepet: a világháború után az államcsőd elkerülésére tett lépések egyértelműen azonnali jellegűek, csak rövid távon megtérülők voltak és másfélék nem is lehettek (nem véletlenül magas az elvesztett jövedelem éppen a világháború utáni rekonstrukciós periódusban: III. 103. táblázat). A balkáni államok esetében a vámmentes behozatal által okozott veszteség volt a kisebb (így állították be a gazdaságot), s csak Bulgária és Románia esetében volt a szerepe jelentősebb. Ha azt feltételezzük, hogy a vámmentes behozatal akkor is költségvetési veszteségként jelentkezik, ha teljesen exportösztönző vagy liberális, szabad kereskedelmi politikát folytat az ország, akkor számításainkból kivehetjük az első tételt. Azonban még ez sem eredményez olyan változást, ami a negatív mérleget megfordítaná: a protekcionizmus Berov adatai alapján minden korban veszteségesnek tűnik (III. 103–104. táblázat), különösen érvényes ez az egy évre vonatkozó adatok fényében az 1924–1929 közötti periódusra (viszonylag alacsony vámtarifa + infláció), míg 1932–1939 között (magas vám, sta-

III. 104. táblázat.

A védővámpolitika okozta veszteségek és nyereségek összehasonlítása
a Balkán-félsziget államai példáján

Tényező	Bulgária (1924–1929)	Törökország (1924–1932)	Románia (1924–1929)	Jugoszlávia (1924–1929)	Görögország (1924–1929)
Vámmentes behozatal okozta kiesés	3,3	22	28,0	1,8	3,2
Külföldi fogyasztási cikkek árnövekedése a vámok miatt	5,3	270	29,0	8,9	8,7
Tömeges hazai iparcikk-fogyasztásból eredő drágulás	5,9	117	46,0	13,6	3,9
<i>Veszteség összesen</i>	<i>14,5</i>	<i>409</i>	<i>103,0</i>	<i>24,3</i>	<i>15,8</i>
Iparba fektetett tőke	3,9	94	27,4	7,3	4,7
Ipari munkásság jövedelemtöbblete a paraszti árutermeléssel szemben	1,66	37	6,5	1,7	1,4
<i>Nyereség összesen</i>	<i>5,5</i>	<i>131</i>	<i>34,0</i>	<i>9,0</i>	<i>6,1</i>
<i>Pénznem</i>	<i>milliárd leva</i>	<i>millió líra</i>	<i>milliárd lej</i>	<i>milliárd dinár</i>	<i>milliárd drakhma</i>

bil valuta) ez csökkenni látszik, s az 1912 előtti (az előbbiekhöz képest viszonylag liberális kereskedelempolitikával jellemezhető) perióduséhoz hasonlít. 1932-re az átlagosan 17%-os vám Bulgáriában 21%-ra nőtt, így az utolsó periódusban a veszteség összértéke is jelentősebb volt, noha a bevétel/kiadás arány valamelyest javult, mert az állam minimalizálta a vámmentes behozatal okozta kiesést, s jelentős ipartámogató rendelkezéseket hozott (III. 103. táblázat).

A számításokkal kapcsolatban egyébként kritikaként megjegyezhető, hogy a protekcionizmus áttételes hasznát, például hogy növelte-e az exportbevételeket a hazai ipar fejlesztése, nem méri. (A módszer a hazai termelés protekcionizmus hatására történő növekedését sem méri, viszont a munkaerőnek kifizetett munkabért feltünteteti, noha az ország számára mindkettő egyszerre bevétel és kiadás, ha az országban költik el/vásárolják fel. Igazi többletet a határon kívüli eladások, az export növekedése jelent.) Az 1932-től erősödő protekcionista politikával párhuzamosan az export növekvő pályára állt, a kereskedelem pedig szufficitessé vált.

Az ipari protekcionizmus mellett meg kell emlékezni a mezőgazdasági protekcionizmus eszköztáráról és eredményeiről is. Ezzel elsősorban a gazdasági világválság okozta áresés és piacszűkülés hatásait kívánták kompenzálni. Romániában a mezőgazdasági tanács már 1926-ban összeült, s az áfa és vámok 30%-át ajánlották fel az exportált gabona árcsökkenésének kompenzációjára – de ez nem volt elegendő. A gabonaár itt is felére esett 1932-re (1928-hoz képest), a kukoricáé pedig negyedére. A gabonatermelőket védő törvény az export támogatásával csak annyit tudott elérni, hogy a gabona kilogrammonkénti ára a mélypontot jelentő 2-ről 3,3 lejre nőtt 1931–1932 között.

A gabonából egyébként sem önellátó Görögországot is érzékenyen érintette az agrárválság. Az 1928–1931-es évek termése ráadásul olyan rossz volt, hogy tartalék nem maradt, vetőmag is alig. Mivel a gabonabehozatal mennyisége jelentős hatással volt a külkereskedelmi egyenlegre is, a kormány határozott lépéseket tett a gazdasági önellátás felé. 1932–1938 között 606 ezerről 882 ezer hektárra nőtt a gabona vetésterülete, így 1830 után először játszódtott le ilyen folyamat. Ennek eredményeképpen 1940-re a gabona már a lakosság szükségleteinek 60%-át fedezte, szemben az 1931-es 30%-kal.⁴⁶⁵ Görögországban 1923 után megnégyszereződtek a sertésekre kirótt vámok. A behozott kukorica vámjá is 2–4 drakhmárról 5–6 drakhmára emelkedett. 1932-ben minden nem alapvető létszükségleti cikk vámjá 15-ről 20 drakhmára nőtt.

Bulgáriában a búza ára az 1928-as 6 leva/kg-ról 2 leva/kg-ra zuhant 1932-re, a rozsé 5-ről 1,5-re, a kukoricáé 3-ról 1-re, a dohányé 60-ról 17-re. A Hranoiznosz létrehozása után a búza felvásárlási árát 4 levában rögzítették, a rozsét 3 levában, de az ár 30%-át kincstári bónban kapták a termelők. Két év alatt 250 ezer és 500 ezer tonna gabonát vásárolt fel az állami vállalat, de a fenti rendelkezések ára az volt, hogy már az első év végén 345 millió leva hiányt halmozott a fel, a világpiacon és a hazai ár közötti különbség eredményeképpen. Ráadásul a támogatás zömmel a nagyobb birtokokon segített. A 100 ha feletti birtoktestek ugyanis csak a gazdaságok 10%-át tették ki, viszont a raktározásra, exportra kerülő (feleslegként jelentkező) gabonatermelés 50%-át adták, rossz termésű években pedig 70%-át.⁴⁶⁶ A hazai ipar támogatása érdekében viszont az ipari növények felvásárlási árát gyakran a világpiacon alatti határozták meg.

A rögzített árú állami felvásárlások és az exportmonopólium mellett a vámok szintén a mezőgazdasági protekcionizmus részeinek tekinthetők. Tipikus eset Bulgária, ahol a behozott gabona 100 kg-ját 6 arany- vagy 150 inflációs leva vám illette, így az ár csaknem fele a tulajdonképpeni vám volt. A szőlő esetében ugyanez 50 és 1350 leva volt 1937-ben.⁴⁶⁷ 1931-től a bolgár állam kilogrammonként fél levával jutalmazta azokat is, akik gabonát exportáltak, s ennek kifizetésére bizony hitelt kellett felvenni. Ugyanígy Görögország kilogrammonként 10 drakhmával jutalmazta a pamutexportőröket, Románia 1935 után 10 ezer lej pénzt adott minden vagon exportált liszt után, tehát az *exportösztönző iparpolitika* jegyei 1933 után erősödtek (tisztán protekcionista politika sehol sem létezett) – az utóbbi országban a kifizetett prémium értéke elérte a 2500 millió lejt 1935–1939 között.⁴⁶⁸ Románia és Bulgária továbbra is leszállította az export (vasúti) szállítási költségeit 35%-ról 25%-ra. Az exportösztönzés és a protekcionizmus együttes alkalmazása persze a kormányzat számára többletköltséget eredményezett.

A fent kifejtett támogatási struktúra nagyjából azt jelentette, hogy egységnyi tömegű gabona behozatala az országba $1 + 0,5 + 0,35 + 0,35$ pénzegységbe került, hiszen a vám és a belföldi és külföldi szállítási költség is terhelte, így tulajdonképpen a határon mérhető ár legalább duplájáért került a piacra. Ezzel szemben a kivitt gabona $1 + 0,25$ (vasúti szállítás) – $0,25$ (exporttámogatás) + külföldi behozatali vám + külföldi vasúthálózat szállítási tarifája áron kelt el, hiszen a vasúti szállítás bel-

465 Berov, Lj. (ed.): Protekcionizam i konkurencija na Balkanite i. m. 118–119. (Az idézett részt írta: V. Kacarkova és E. Damjanova.)

466 Uo. 139.

467 Uo. 146.

468 Uo. 154.

földön olcsóbb volt, illetve az exportgabona kilogrammja után jelentős szubvenció járt. Lényegében ez a támogatási rendszer azt jelentette, hogy az exportőrnek nem jelentkeztek többletkiadásai a határig. Amennyiben két egymással kereskedő ország közül az egyik a szabad kereskedelem, a másik a protekcionizmus híve volt, ugyanazon termék ára között kétszeres különbség is lehetett. Világos, hogy ez az egyenlőtlen feltételrendszer a szomszéd országot is a protekcionizmus irányába sodorta, mely viszont bevételkiesést okozott az államnak és a fogyasztóknak, ha a korábban kifejtetteket érvényesnek fogadjuk el.

Kétségeink viszont ezzel kapcsolatban mégis lehetnek: Berov ugyanis ezt a művét a bolgár rendszerváltás idején írta, s nézeteiben 1950 után folyamatos eltolódás figyelhető meg (hamarosan miniszterelnök lett): a korábbi semlegesebb témák helyett gyakrabban nyúlt olyanhoz, melynek aktuálpolitikai felhangjai és napi gazdasági következményei voltak. A piaci liberalizáció és az EU felé kacsingató bolgár politika, mint háttér, önmagában kérdésessé teszi a protekcionizmus megítélésének objektivitását (noha attól még az igaz lehet). Berovot mindenesetre egy tény igazolja, akár a protekcionizmus, akár a liberalizált piac lett volna hosszú távon rentábilis, 1919 után *Bulgáriának azonnali megoldás kellett és szükségszerűen rövid távon gondolkodott az államcsőd elkerülése érdekében.*

Kérdés tehát, hogy az ipari protekcionizmus bevezetésének mi volt a gazdasági és ideológiai alapja. Dinko Tosev szerint az iparpártoló társadalmi elit elsősorban saját hasznát nézte, a protekcionizmussal kívánta fenntartani társadalmi-politikai státuszát, s mivel a gazdasági és politikai elit összefonódott, erre lehetősége is nyílt. Egyes országokat más és más készítetett erre a politikára: Románia és Jugoszlávia esetében az is közrejátszott, hogy természeti kincsekben viszonylag gazdag, népességük alapján relatíve nagy piaccal rendelkező országok voltak (15 és 20 millió lakos), így az importpótló iparpolitikának több esélye volt a sikerre, mint a kisállami sorba süllyedő Bulgáriának, vagy Görögországnak (6 és 7 millió lakos). (Bár az egy főre jutó vásárlóerő egyik helyen sem különbözött jelentősen.) További gazdasági érvek voltak: az ipari termelésből származó fajlagos jövedelem nagyobb, mint a mezőgazdaságé. (Láttuk, hogy pusztán az ágazati haszonkulcs esetében nem igaz: a mezőgazdaság kisebb ráfordításai és kisebb üzemegekénti jövedelme mellett tudott az iparhoz hasonló haszonkulcsot produkálni.) A gazdasági teoretikusok egy része úgy vélte, hogy az ipari önállóság a gazdasági és politikai függetlenség előfeltétele (I. E. Gesov, D. Tosev, G. Danailov Bulgáriában, Manoilescu, Arkadian Romániában vagy M. Radovanović Jugoszláviában).⁴⁶⁹ A szocialisták az iparfejlesztést ekkor még elsősorban politikai szempontból tartották kívánatosnak: ugyanis a szocialista fejlődésnek az ipari munkásság az alapja, ipar nélkül a szocializmus fázisába sem lehet eljutni – azaz még nem a gazdasági versenyképesség szüksége vezette őket a két világháború között. Az agrárius körök egy része szintén nem ellenezte az ipar fejlesztését – amennyiben ez hazai mezőgazdasági cikket dolgoz fel, mert ettől várták a mezőgazdaság fellendülését és a társadalmi stabilitás és egyenlőség fennmaradását (J. Petrović Jugoszláviában, M. Genovszki Bulgáriában).⁴⁷⁰

469 *Blagojević, O.*: Ekonomska misao u Srbiji do drugog svetskog rata. Srpska Akademija Nauka i Umetnosti. Beograd, 1980. 437–449. és 717–723.

470 *Berov, Lj.* (ed.): Protekcionizam i konkurencija na Balkanite i. m. 170–175. (A hivatkozott részt Marija Todorova írta.)

III. 7. KERESKEDELEM

Általánosságban véve igaz, hogy a kereskedelemből a balkáni államok jelentős többletet profitálhattak (volna) a modernizációs célokat elősegítendő (sőt, talán az egyetlen valódi lehetőség volt a tőketöbblet előteremtésére), de ez sem volt elég az eredendő tőkehiány pótlására.⁴⁷¹ 25 év alatt, 1913-ig a kereskedelem volumene 150–166%-os növekedést ért el, de míg 1850 táján a Balkán szárazföldi területei még kereskedelmi aktívummal voltak jellemezhetőek, 1878 után Bulgária kereskedelmi mérlege a kereskedelmi kapcsolatok újabb, századfordulós megélénkülése előtt már átlagosan 3–4 millió leva passzívumot mutatott, s noha a következő évtizedben évente 10–12 milliós aktívumot ért el, 1906–1911 között megint 130 millió leva passzívummal zárt (III. 105. táblázat).⁴⁷² 1913-ban, a Balkán-háborúk miatt a behozatal már 96 millió frankkal felülmúlta a kivitelt. További problémát jelentett, hogy bár a bolgár kivitel volumene a behozatal volumenének duplája volt (1911-ben például 1 millió, illetve 500 ezer tonna), az értékük mégis közel megegyezett, ami azt jelenti, hogy a bolgár exportcikkek fajlagos hozzáadott értéke alacsonyabb volt, mint az importcikkeké.⁴⁷³

Az aktívum sajátosságainak vizsgálatára kitűnő példa az 1897-es év. Az ország ekkor 34 millió levás kereskedelmi többletet tudott felmutatni: a behozatal 76 millió leva volt, a kivitel 108 millió leva. A behozatali cikkek közül elsősorban a feldolgozott termékek és ipari alapanyagok emelhetők ki: a textiláruk (26 millió = 30%), a zsír és olaj (3,6 millió), fémáruk (8,8 millió), a bőr és a faáruk (4–4 millió leva). Ezek ékesen bizonyítják a bolgár ipar fejletlenségét, hiszen míg a hazai alapanyaggyártás és textilipar sem volt képes kielégíteni a belső piac igényeit, a fejlett európai államok ekkorra már túlléptek az ipari forradalom ezen szakaszán. A ki-

III. 105. táblázat.

Bulgária kereskedelmi egyenlege, 1881–1919 (millió aranyleva, évi átlagos érték)

Periódus	Import	Export	Évi egyenleg
1881–1885	49,0	38,0	-11,0
1886–1890	70,5	62,0	-8,5
1891–1895	83,5	77,5	-6,0
1896–1900	68,0	68,5	0,5
1901–1905	95,0	120,0	25,0
1906–1910	140,0	118,6	-21,4
1911–1919	183,0	139,6	-43,4

Damianov, S.: French Commerce with the Bulgarian Territories i. m. 26.

471 *Palairé, M.*: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 326.

472 *Zsogov, P. V.*: Diplomatyija Germanii i Avsztro-Vengrii i pervaja Balkanszkaja Vojna 1912–1913. Nauka, Moszkva, 1969. 16.

473 *Vacskov, D.*: Balgarszkata ikonomika i. m. 186–187.

III. 7. KERESKEDELEM

III. 106. táblázat.

A bolgár export és import irányainak átalakulása,
1886–1911 (1000 leva)

Ország	Behozatal			Kivitel			Egyenleg			Behozatal növekedése*		Kivitel növekedése*	
	1886	1906	1911	1886	1906	1911	1886	1906	1911	1906	1911	1906	1911
ÖU	17 056	27 802	48 216	2 452	8 200	10 567	-14 604	-19 602	-37 649	1,63	2,83	3,34	4,31
GBR	18 290	19 600	30 034	4 636	15 985	24 237	-13 654	-3 615	-5 797	1,07	1,64	3,45	5,23
GER	2 117	14 225	39 834	90	15 410	22 912	-2 027	1 185	-16 922	6,72	18,82	171,2	254,5
GRE	480	224	483	575	9 721	12 650	95	9 497	12 167	0,47	1,01	16,91	22,00
ITA	1 371	5 543	9 118	1 497	3 906	3 948	126	-1 637	-5 170	4,04	6,65	2,61	2,64
ROM	3 280	3 365	8 724	1 200	1 121	1 246	-2 080	-2 244	-7 478	1,03	2,66	0,93	1,04
RUS	3 596	4 649	6 975	266	306	336	-3 330	-4 343	-6 639	1,29	1,94	1,15	1,26
SRB	845	1 408	1 752	262	584	614	-583	-824	-1 138	1,67	2,07	2,23	2,34
TUR	11 220	18 052	15 986	29 235	21 699	29 210	18 015	3 647	13 224	1,61	1,42	0,74	1,00
FRA	3 784	3 373	24 927	9 624	8 977	11 119	5 840	5 604	-13 808	0,89	6,59	0,93	1,16
ÖSSZ.	64 285	108 474	200 000	50 404	114 578	184 643	-13 881	6 104	-15 357	1,69	3,11	2,27	3,66

* Az előző időponthoz (= 1) mérve.
Isztorija na Balgarite v dokumenti i. m. Tom. I. 530. alapján.

vitel túlnyomó részét a mezőgazdaság szolgáltatta: a gabona részesedése 94 millió leva volt (90%), az élőállat-kivitel 4,3 millió levát, a nyersanyag 2,6 milliót tett ki. Az ország exportképessége ekkor egyetlen terméktípus függvénye volt, amellyel ráadásul szomszédai, vagy a jóval nagyobb Oroszország is feleslegben rendelkeztek, így a piacon riválisként tűntek fel. Bulgáriát az egyoldalú exportszerkezet kiszolgáltatottá tette a piaci változásokkal szemben, s a behozott áruk magasabb hozzáadott értékkel bírtak.

Az ország fő kereskedelmi partnerei Anglia (54 millió), a Monarchia (25 millió), Törökország (32 millió leva), Németország (29 millió), Franciaország (17,5 millió leva), Belgium (10 millió), Oroszország (4,4 millió), Románia (2,72 millió) és Olaszország (4,5 millió) voltak. A többi balkáni állam kereskedelmi irányával összevetve Bulgária számára Törökország szerepe nem volt elhanyagolható (III. 107. táblázat). 1911-ben a 8,3 millió levás élőállat-exportból 6,7 millió leva az Oszmán Birodalomba ment, az állati termékek esetében ez 3,7/4,5 millió leva, a liszt esetében 9/13 millió leva, a kaskavál esetében 2,5/3,1 millió leva volt. A 13,6 millió tojásexport 80%-a Németországba irányult. Az esetenkénti *pozitív kereskedelmi mérleg is a Balkánnal* (Görögország, Törökország – mindkettő gabonaimportra szorult) *szemben fennálló aktívumnak köszönhető*, mert a franciák 1910-re megfordították a számukra kedvezőtlen trendet. A jelentősebb (nagyhatalmi) partnerek közül a kereskedelmi hiány egyedül az angolok felé csökkent, Oroszországgal, a Monarchiával és Németországgal (Mitteleuropa, Heartland) szemben hatalmasra nőtt (III. 106. táblázat).

Összehasonlítva az 1897-es adatsort egy későbbi, háborús évvel, 1913-ban a Monarchiából érkező behozatal 55 millió levára nőtt, míg a kivitel csak 14 millió leva volt. A sorban Németország következett (37/17), majd Oroszország (32/0,5),⁴⁷⁴ azaz világos, hogy a Balkán-háborúból mely országok profitáltak a leginkább – nem a háborúzó Bulgária. A kisállamok közül Románia tett szert nagy haszonra a kereskedelemről 1913-ban (9 millió az 1 millióval szemben), míg Olaszország ezzel nem tudott élni Bulgária viszonylatában (6,5 és 4 millió), részben a háború okozta közlekedési nehézségek miatt.⁴⁷⁵ 1913-ban a bolgár behozatal zömét ugyancsak textilárúk és textilipari alapanyagok tették ki 38 millió leva értékben, megelőzve a gépeket (27 millió), fémeket (13 millió), nyersbőröket (11 millió), olajat és gyantát (7 millió), az élő állatot, faárut és vegyi cikkeket (5–5–5 millió leva). Általánosságban tekintve a behozatal másfélszeresére emelkedett a háborús évben. A textil részesedése némely évben (1912) meghaladta a 30%-ot, nagyobb volt, mint a sorban utána következő gépeké és fémcikkeké együttesen (12% és 10%).

A kivitel viszont a 190 millió behozatallal szemben csak 93 millió levát tett ki (1911-ben még 180 millió leva volt). Az állati eredetű élelmezési cikkek exportja

474 Szende Gy.: Bulgária gazdasági viszonyai. In: Bulgária és Törökország i. m. 28–30.

475 Megjegyzendő, hogy az angol (17 millió vs. 8 millió) és francia (13 millió vs. 5 millió) aktívum, illetve kereskedelmi forgalom alacsony volta nemcsak ezen országok mértékletessége miatt volt ilyen volumenű, hanem azért is, mert a háború miatt a tengeri kereskedelem háttérbe szorult a Balkánon a kontinentálissal szemben. Így a háború legfőbb gazdasági haszonélvezői a Heartland államai voltak, nem véletlen, hogy a Rimland országai voltak a béke élharcosai (legalábbis így tekintettek magukra propagandájukban). Ugyanakkor gazdasági szempontból érthető a kontinentális hatalmak érvelése is, hiszen a háború után a Török Birodalom megcsönkítésével az osztrák kézen lévő balkáni vasúthálózat jelentős részét az utódállamok állami kezelésbe vették, s az eredeti kezelők jelentős veszteséget könyvelhettek el a fennhatóságváltással.

III. 107. táblázat.

A balkáni államok egymás közötti kereskedelme, 1910 (millió korona és %)

Kategória	Szerbia		Románia		Bulgária		Görögország	
Behozatal	75		375		177		137	
Görögországból	0,14	0,20%	1,40	0,36%	0,42	0,23%	X	
Bulgáriából	0,35	0,46%	0,83	0,22%	X		5,0	3,65%
Szerbiából	X		0,43	0,43%	2,20	1,20%	n.a.	
Romániából	1,62	2,16%	X		6,50	3,70%	1,7	1,20%
Törökországból	4,85	6,50%	12,00	3,20%	21,00	12,00%	11,7	8,50%
Összesen	6,96	9,26%	14,66	3,90%	30,10	17,13%	18,4	13,65%
Kivitel	95		470		129		101	
Görögországba	0,19	0,20%	0,66	0,14%	6,30	4,88%	X	
Bulgáriába	3,63	3,80%	4,40	0,90%	X		nincs adat	
Szerbiába	X		1,30	0,27%	0,41	0,32%		
Romániába	2,30	2,40%	X		0,86	0,67%	0,6	0,60%
Törökországba	22,00	23,00%	28,00	6,00%	44,20	34,00%	6,3	6,30%
Összesen:	8,32	29,40%	40,30	7,31%	45,50	40,00%	6,9	6,90%

Készült a Földrajzi Közlemények (1913) alapján.

9,5 millió leva volt, a rózsaolaj, mint luxuscikk, 7,7 milliót tett ki, a bőr 4,4 millió, a textil 3 millió leva értéket ért el. Élen továbbra is a gabona állt 54 millió levával, de az 1911-es utolsó békeévben ez még 130 millió levát ért el⁴⁷⁶ (s ez is másfélszeresére nőtt 1898-hoz képest keresőnként átlag 100, gazdaságonként 200 levát, a jövedelem harmadát adva). A háború vesztesei tehát a parasztgazdák voltak, akik amellet, hogy fejenként 50 levás exportkiesést voltak kénytelenek elkönyvelni, ráadásul még el is eshettek hazájuk védelmében. A bolgár gabonaexport 1912 után Dobrudzsa elvesztése miatt ugyancsak megcsappant.⁴⁷⁷

Az eddigiekben elmondottakon túl (kevés exportképes termék, világgazdasági változásokra érzékeny struktúra, mezőgazdasági nyersanyagok dominanciája alacsony hozzáadott értékkel, piacproblémák, gazdasági rivalizálás a szomszédokkal) még egy probléma jelentkezett az exportban: a fő exporttermékként (mind összértékét, mind társadalmi érintettségét tekintve) jelentkező gabona ára 1880–1900 között alig emelkedett, a szerbiaihoz hasonló áron kelt el. Az exportképes ipari növények tömege ugyan nőtt, de fajlagos árak csökkent, a főzélékfélék esetében viszont az exportált mennyiség és annak egységára is emelkedett (III. 109. táblázat), noha szerepük a népelelmezés szempontjából is jelentős lett volna (fehérjepótlás).

476 Szende Gy.: Bulgária gazdasági viszonyai. In: Bulgária és Törökország i. m. 28–30.

477 Berov, Lj.: The Bulgarian Economy during the Balkan Wars i. m. 203. Dobrics környékének évi 50 ezer tonnás gabonatermése, Szilisztria évi 5,1 millió levás, Balcsik 9 millió levás, Kavarna 1,7 millió levás (főként gabona)exportja, Tutra kan 40 ezer tonnás gabonatermésének jelentős része így Romániát gazdagította.

III. 108. táblázat.

Egy főre jutó exportérték 1886–1911 között (frank)

Periódus	Románia	Bulgária (folyó és 1905-ös áron)	Szerbia	Görögország*
1886–1890	51	20 (28)	20	47
1891–1895	54	23 (31)	21	37
1896–1900	43	19 (25)	25	36
1901–1905	57	31 (40)	26	34
1906–1910	77	31 (30)	32	46
1911	100	43	44	54

* A görög érték inflációval nem korrigált.
Lampe, J. R.: The Bulgarian Economy i. m.

Kis országok esetén a kereskedelem összvolumene nem megbízható mutató összehasonlító vizsgálatok esetén, az egy főre jutó forgalom (vagy az export a termelt érték arányában) viszont már árulkodó a tényleges teljesítményt illetően (III. 108. táblázat). A balkáni államok az egy főre jutó export 1890-es értékét 1911-ig azért nem tudták lényegesen meghaladni, mert *Európa 1873 után egyre erőteljesebben protekcionista politikát folytatott*. Németország vámot rótt ki a kelet-európai gabonára. A protekcionista gazdasági gyakorlatot a kisállamok is átvették. Az egy főre jutó kereskedelmi forgalom Romániában 34 dollár volt, míg Bulgáriában 12, Görögországban 20, a Monarchiában 25 dollár volt 1960-as árfolyamon.⁴⁷⁸ Figyelembe véve az alacsony fajlagos bolgár kereskedelmi értéket, mely ugyanakkor Bulgáriát a *Balkánon a legnagyobb fajlagos aktívummal rendelkező országgá* tette, megállapítható, hogy Bulgária számára a Balkán volt a legfontosabb piac, s másutt a teljesítménye rossz volt. Ez Romániáról nem mondható el: a románok más piacokon is versenyképesek voltak, számukra a Balkán másodlagos volt.

A legfontosabb gabona-exportkikötő Várna volt évi 180 ezer tonna gabonával. A kivitel Belgiumot, Angliát, Franciaországot célozta meg, kisebb mértékben Görögország, Törökország és Egyiptom jött szóba. A kukorica tonnája átlagosan 130 frank volt az első világháború előtt (110–150 frank között ingadozott), ez Várna kivitelének kétharmadát jelentette. (Észak-Bulgária volt az ország fő kukoricatermelő körzete). A búza ára 200 frank körül volt tonnánként (ez 1914-ben a háború kitörésével 320 frankra szökött, mert a termés minősége és mennyisége a korábbi éves átlag felére esett). Várna tehát kukoricából 15,5 millió, búzából 12 millió leva értékben exportált.⁴⁷⁹ A liszt nagy része Törökországba került: ennek átlagosan 350–380 frank volt tonnája 1913-ban, tehát magasabb hozzáadott értékkel bírt tömegesegre vetítve, mint a búza (1 kg búzából 0,7 kg lisztet lehetett előállítani).

478 *Pounds, N. J. G.*: Európa történeti földrajza. Osiris, Bp., 2003. 506. A külfölddel bonyolított áruforgalom Bulgáriában 1911-ben 88 aranyfrank/fő volt, Belgiumban 1708, Angliában 695, Franciaországban 427, Németországban 369, az USA-ban 204, Olaszországban 169, Romániában 175, Görögországban 119, Szerbiában 79, Oroszországban 59 frank.

479 A várnai búza 90%-a Belgiumba került, miképp a rozs 70%-a is (150 frank/tonna).

III. 109. táblázat.

A fő exporttermékek egységárának, exportált tömegének és összértékének változása, 1887–1903

Év	Gabona			Ipari növények			Főzelékfélék		
	1000 kg	1000 leva	egységár (1000 kg)	1000 kg	1000 leva	egységár (1000 kg)	1000 kg	1000 leva	egységár (1000 kg)
1887	228 805	25 092	110	786	371	470	2 250	358	160
1897	399 244	45 278	110	1 321	541	410	2 560	450	180
1903	732 297	94 537	130	36 000	8 713	240	10 015	2 432	240
Összes növekedés	3,2×	3,7×	1,2×	45×	23×	0,5×	4,5×	6,8×	1,5×

Isztorija na balgarite v dokumenti i. m. I. 528.

III. 110. táblázat.

Főbb kereskedelmi cégek Bulgáriában, 1885

Város	Kereskedelmi cégek	Ebből zsidó tulajdonú cég	Ebből külföldi cég
Szófia	6	3	0
Szamokov	1	0	0
Dupnica	1	0	0
Várna	7	0	7
Ruszcstuk	8	1	4
Vidin	8	2	2

Keleti K.: A Balkán-félsziget i. m. 274–275.

Az exportált áru értéke a fő mezőgazdasági cikkek esetén a termelt érték 20–25%-a között ingadozott 1910 előtt.⁴⁸⁰ A termelő elég ritkán jutott közvetlenül a piacra, nem lévén szállítóképessége, általában ügynökön keresztül adta el gabonáját a kiskereskedőnek, így a haszon is többen osztozott. A gabonauzora nemcsak Törökországban, de Bulgáriában is előfordult: a termelő sok esetben kénytelen volt kölcsönt kérni már az aratás előtt, cserébe viszont köteles volt a hitelezőnek nyomott áron eladni a terményt.

Bulgáriában még 1885-ből Keleti Károly közölt egy listát a kereskedelmi vállalatokról, azonban az egyéni kereskedőket nem tüntette fel, így a számadatok kisebbek, mint Szerbia esetében. A külföldi és zsidó jelenlét – mely a kereskedelem jellegére és intenzitására utal, illetve arra, hogy a bolgárok mennyire vettek részt e tevékenységi formákban – dominanciája volt megfigyelhető a nagyobb városokban,

480 A bolgár búzaexport 1908-ban 201 ezer t, 1909-ben 217 ezer t (25%), 1912-ben 268 ezer t volt, miközben a teljes termelés 2,5–2,8 millió tonna volt jobb években. *Berov, Lj.:* The Bulgarian Economy during the Balkan Wars i. m. 199.

III. 111. táblázat.

Piacozási lehetőségek Bulgáriában, 1911

Körzet	Hetivásár	Egyéb	Összesen	Körzet	Hetivásár	Egyéb	Összesen
Burgaszi	10	15	25	Küsztenlili	7	4	11
Várnai	10	8	18	Szófiai	20	47	67
Vidini	10	2	12	Tirnovói	42	29	71
Vrácai	12	4	16	Sztara Zagora-i	28	54	82
Plovdivi	29	13	42	Ruszei	24	6	30
Pleveni	18	27	45	Sumeni	20	6	26
				Összesen	230	215	445

Isztorija na balgarite v dokumenti i. m. I. 527.

Szófia, Várna, Vidin és Ruszcsuk esetében is (III. 110. táblázat). E cégek zömmel kikötőbe (folyami vagy tengeri) vagy a közigazgatási központba települtek. A külföldi érdekltség a tengerparton és az Al-Dunán volt jelentős. A belpiacokon a legélénkebb kereskedés a szófiai, tirnovói és Sztara Zagora-i körzetekben volt jellemző, a belső piac a legfejletlenebb a küsztenlili és vidini régiókban volt (III. 111. táblázat).

*

A köles Franciaországba, Törökországba és Görögországba került (az utóbbi két helyen népelelmzési cikként). Az aszalt szilvából főleg belföldi fogyasztásra szilvóriumot készítettek, az aszalt gyümölcs tonnánkénti ára 500 frank volt. A dohányexport 2600 tonnára rúgott, főleg Olaszországba, Németországba és a Monarchiába irányult (a hazai fogyasztás 400 grammról nőtt 1910-re 600 grammra, így a belső fogyasztás is 2600 tonna volt).

Az élőállat-kivitel értéke 8,5 millió frank volt 1911-ben. A báránybőröket Plevna, Vidin és Tirnovo, délen Plovdiv, Sztara Zagora és Szófia környéke szolgáltatta. Zömiük a Monarchiába és Németországba érkezett. Egy pár báránybőr ára 4 frank volt. A sajt és vaj egy része Törökországba, Görögországba és Egyiptomba került, kilója 1,15 frankot ért. A selymet Olaszország vásárolta fel. A tojásexport Svájcot (20%), Belgiumot (33%) és Németországot (40%) célozta meg: a ládánkénti ár (1440 tojás/láda) 100–150 frank között volt. Tekintettel arra, hogy Bulgáriában egy tyúk átlagosan mindössze 50 tojást tojt, itt is a kisparaszti árutermelés felvásárlása, a közvetítő kereskedelem dominált, s nem az egyéni termelői export.

A bolgár behozatal zömét a textil tette ki. A nyers pamut Angliából és Törökországból érkezett. Csak az egyik várnai fonóüzem 500 tonnát importált. A selymet Bécs és Franciaország, a gyapjút Németország és a Monarchia szállította. Kalapokat Anglia, szalmakalapokat Itália, fehérneműt a Monarchia, csipkéket Svájc, konfekciórüházatot a németek és a Monarchia hoztak be Bulgáriába.

A rúdvas Németországból érkezett 150 frank/tonna áron, a szög 220 frank/tonnás áron a Monarchiából, Németországból és Belgiumból származott. Összevetve a század közepi bolgár és angol árral (400 és 200 frank) látható, hogy erősödött a verseny: a hazai bolgár vasat az

angol, az osztrákot a német szorította ki alacsonyabb áraival. Kályhát, tűzhelyeket, zománcozott vasedényeket, kaszákat a magyar s osztrák cégek, bádogot az angolok és belgák, lakatokat a Monarchia és Németország szállítottak.

Ólmot a németek hozták be, ónt az angolok. Az ekék Németországból és a Monarchiából származtak, a vetőgépek szintén. Az arató- és kévekötő gépek terén a német és az amerikai verseny háttérbe szorította a Monarchiát. 1914-ben csak a ruszcsuki kerület 1700 ilyen gépet hozott be, s további 400 cséplőgépet igényelt. Az utóbbiak terén (a 9–11 lóerős kisgépeknél) a Monarchia megelőzte Angliát, Németországot és az USA-t. A gőzgépek és kazánok Németországból érkeztek, a benzinmotorok ritkák voltak, mert a benzin ára magas volt. Szivattyúkat Anglia és a Monarchia szállított, az olajmotorokat a németek. A varrógépeket Németország és az USA, autót főleg az USA (igen olcsó volt) exportált. A kerékpárokat helyben szerelték össze osztrák-magyar, német és angol alkatrészekből. A hangszerek is ugyaninnen származtak.⁴⁸¹

A sebészeti szereket a németek és a franciák hozták be, az órákat Svájc, a faliórákat Németország exportálta. A bőrbehozatal értéke elérte a 13 millió levát 1911-ben. A franciák, olaszok, németek és a Monarchia voltak a fő szállítók.

A macedón paprikát kiszorította a magyar, kávét London és Antwerpen szállított. A cukor ára 300 frank/tonna volt Lom térségében, de a Monarchiából származó behozatal jelentősen csökkent, miután a bolgár igény csak 250 ezer tonna volt, a helyi cukorgyárak kapacitása viszont meghaladta ezt 1914-re. A rizs zömét az olaszok hozták be, megelőzve Rangoont és Romániát. A napraforgó-olajat az oroszoktól, a növényi zsiradékot a franciáktól, olívaolajat a törököktől és görögöktől vásároltak. Narancsot Jaffa és Olaszország exportált, a datolya Bászrából érkezett, a szalámit Szerbia és a Monarchia adta, kakaó Hollandiából és Svájcban érkezett, a halkonzerv Portugáliából. A sörbehozatal nagy részét a pilseni, kőbányai, budweisi és müncheni sörök adták. A magasilletékek miatt a szeszbehozatal nem volt jelentős. Az ásványvizek zöme a Monarchiából érkezett.

Rézgálicot, timsót, szódabikarbónát az angolok hozták be. A gyógyszerészeti cikkek Németországból érkeztek, a paraffin Magyarországról, Romániából, a kátrány szintén Romániából. A petróleumbehozatalban erős román–oroszlenségek alakult ki (fél frank per liter). A faárúk zöme is román eredetű volt, a kőszén Cardiffból érkezett (36 frank/tonna), mert a perniki bánya (24 frank/tonna) nem volt képes a hazai szükségleteket fedezni, így az iparban krónikus szénhiány uralkodott. Jellemző tehát a bolgár iparra, hogy inkább megvette a drágább import szenet, mint hogy a hosszú távon megtérülő, de nagy kezdőtőke-igényű hazai szénbányák fejlesztésébe fogjon.

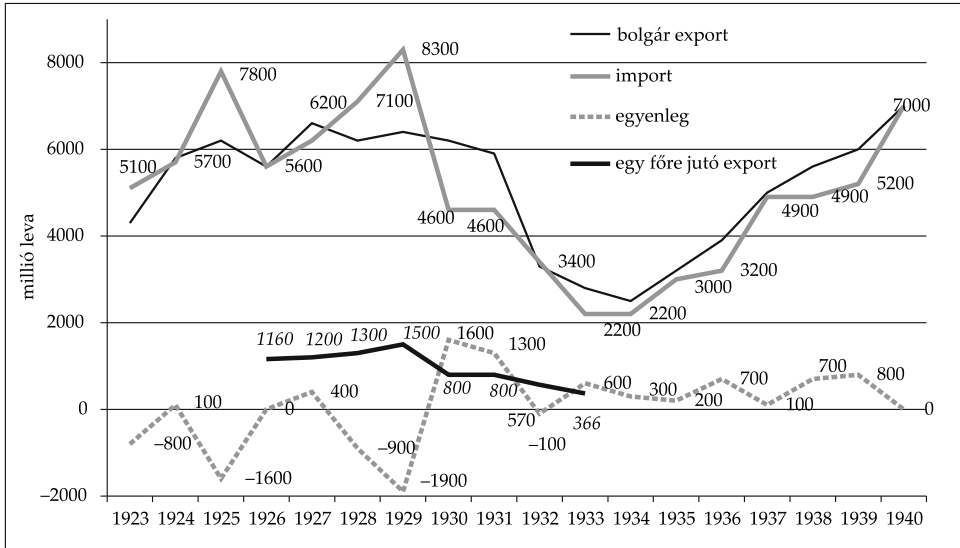
*

Az első világháború előtt az export bővülési üteme körülbelül azonos volt az állami jövedelmek évi 10%-os bővülésével, de az előbbi a mezőgazdasági termékek árának 1900 utáni felfutásán alapult, az ipar szerepe a kivitelen még elhanyagolható volt (az utóbbi pedig részben a kölcsönöknek és a törlesztőrészek miatt emelkedő adóbevételeknek köszönhetően ugrott meg). Az első világháború után a bolgár export 1906–1910-hez képest 47%-kal nőtt, az import csak 27%-kal, de még így is évi 1 mil-

481 Szende Gy.: Bulgária gazdasági viszonyai. In: Bulgária és Törökország i. m. 39–41.

III. 21. ábra.

Bulgária exportja és importja, 1923–1940

Zagoroff, Sl.–Vegh, J.–Bilimovich, A.: The Agricultural Economy i. m. 373. alapján.

lió frank deficit jelentkezett.⁴⁸² A kivitel 80%-a továbbra is élelmiszer volt, a behozatal háromnegyede pedig iparcikk. De átalakult a kivitel és ezen belül a mezőgazdasági export szerkezete: a gabona részesedése az exportból az 1907–1911 közötti 66%-ról 1936–1940 között 15%-ra esett, az élőállaté 5,6%-ról 2,6%-ra, a rózsaoalajé 4,5%-ról 1,5%-ra, a textilé 6%-ról 1%-ra. Ugyanekkor nőtt a dohány részesedése 1,5%-ról 35%-ra, a gyümölcs és zöldség 2%-ról 18%-ra, az állati termékek aránya 10%-ról 15%-ra.⁴⁸³ A behozatalban az 1920-as években a fogyasztási cikkek, ipari készáruk domináltak, majd részarányuk csökkent a protekcionizmus előtérbe kerülésével, a (vámmentes) gépeké viszont 10% fölé emelkedett. 1921–1936 között a nyersanyagok részesedése a behozatalból 38%-ról 66%-ra nőtt, míg a késztermékeké 60%-ról 33%-ra esett. Az egy főre jutó külkereskedelmi forgalom értéke 60%-kal nőtt ugyan a háború előttihez képest, de továbbra is jelentéktelen, 19 dollár volt, Olaszországban 13, az USA-ban 25, Angliában 55, Argentínában 58 dollár.⁴⁸⁴

Az árucseré értéke 1924–1929 között 11–15 milliárd leva volt, majd a válság-években lezuhant (1933 = 5 milliárd), és 1939-re újra 11 milliárdra emelkedett. Jugoszláviához hasonlóan és Magyarországgal ellentétben a válság itt a kereskedelmi forgalom lanygulását eredményezte. 1930-ban Bulgária a termelt javak 13%-át vitte külföldre (értékben) és 10%-ot tett ki a behozatal.⁴⁸⁵ A vám 1932-ben a vámost áru értékének 25%-át, 1934-ben 29%-át érte el, majd 1936 után 20%-ra esett vissza.

482 Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: Balcan Economic History i. m. 277. és 343.

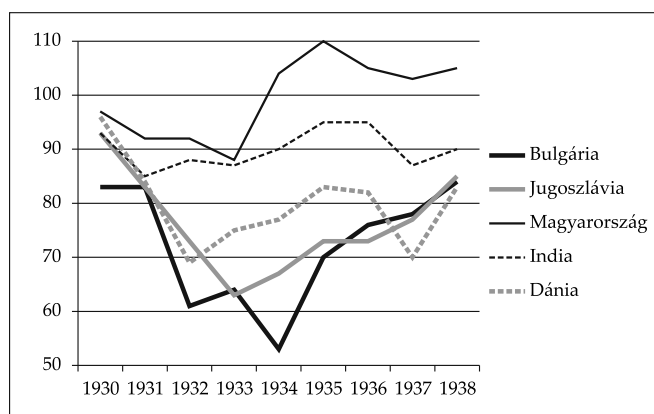
483 Berov, Lj.: Ikonomiceszskoto razvitie na Balgarija i. m. 135.

484 Uo.

485 Daszkalov, R.: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. I. 341.

III. 22. ábra.

Terms of trade – a behozatal és a kivitel alakulása a világgazdasági válság idején
(behozott áru = 100, 1929 = 100)

Berov, Lj.: Ikonomiczeszkoto razvitie na Balgarija i. m. alapján.

A kereskedelemre a nagy deficitek voltak a jellemzők az első világháború után, mint például 1925-ben, 1928-ban és 1929-ben, igaz később, 1929–1933 között az import radikálisan csökkent a gazdasági világválság miatt. Az export volumene 1930–1931 között a jó termésű éveknek köszönhetően jelentős értéket mutatott, de a gazdasági világválság miatt lezuhantak az árak, így csak a kiesés kompenzációja volt lehetséges. A válság idején, 1930-ban létrehozták az egyre erősebb állami beavatkozást is szimbolizáló Hranoiznosz kereskedelmi vállalatot, mely az exportnehézségekkel küzdő gabonatermelőkön volt hivatott segíteni, s a gabonát a világpiacon magasabban vásárolta fel, a különbözetet a költségvetésre, majd a belső fogyasztókra terhelve.⁴⁸⁶

A válság hatására 1932-ben a 6 fő külkereskedelmi partnerrel lebonyolított kereskedelem értéke 42%-kal esett. 1933-ban az import tovább zuhant 35%-ot, míg az export „csak” 16%-ot.⁴⁸⁷ Ennek köszönhetően 1930–1933 között a bolgár kereskedelmi mérleg aktívumot mutatott (III. 21–III. 22. ábra). A behozatalból a textilek részesedése 36% volt, a gépeké 13%, a fémeké 15% (nem sokat változott 1910-hez képest).

A külkereskedelmi mérleg tehát az 1930-as években pozitívvá vált, de a német klíring rendszer miatt ez nem jelentett reális bevételt. A fő kereskedelmi partner a válság idején, 1929–1931 között Németország volt, az import 22%-a innen érkezett, és az export 30%-a ide tartott. Sorban követte Olaszország 13, illetve 11%-kal, majd Anglia 9–13%-kal. Franciaország, Csehszlovákia, Ausztria szintén fontos partner volt a kétoldalú kapcsolatokban, Romániából viszont csak import érkezett (III. 23. ábra). Görögország, Törökország, Jugoszlávia, Magyarország, tehát a környező régió ekkor gyakorlatilag nem játszott szerepet Bulgária kereskedelmében, szemben az 1912 előtti időszakokkal.⁴⁸⁸ A világháború és a protekcionizmus együttes következményekép-

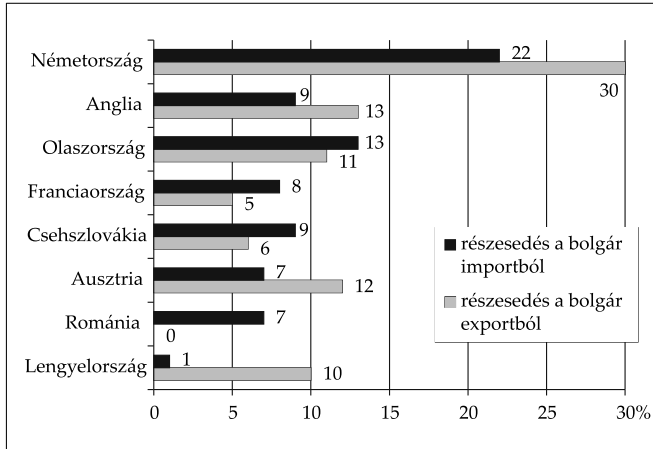
486 Palotás E.: Kelet-Európa története i. m. 442.

487 Roucek, J. S.: The Economic Geography of Bulgaria i. m. 321.

488 Uo. 322.

III. 23. ábra.

Bulgária főbb kereskedelmi partnerei a válság idején (%)

pen átrendeződött a térség kereskedelmi térképe. A kivitelből 1933 után is Németország részeseedés volt a legnagyobb, 40–50% között mozgott, míg a behozatalból 28%-ról 56%-ra (duplájára) nőtt aránya 1930–1937 között.⁴⁸⁹ A német klíring rendszer nemcsak a bolgár mezőgazdaság számára jelentett állandó piacot, de a cserébe kapott műtrágyák és mezőgazdasági eszközök a mezőgazdaság fejlődését is elősegítették, és a kapcsolat az egyenrangúság látszatán alapult: a két világháború között a franciákkal ellentétben a németek sohasem fenyegetőztek az adójövedelmek lefoglalásával (1915-ben a Diskontogesellschaft hitelénél igen).⁴⁹⁰

III. 8. KÖZLEKEDÉS, INFRASTRUKTÚRA

A vasút nemzetgazdaságban betöltött szerepéről sok mindent elmondanak a következő adatok: a vasúti közlekedés Szerbiában 1910-ben 9 millió, Bulgáriában 16 millió frank bevételt hozott az államnak, miközben a szekéren történő szállítás 34, illetve 77 millió frank jövedelmet termelt. Strausz szerint⁴⁹¹ 1888-ban a bolgár vasút-

489 A német földről érkező import 1921-ben még csak 17% volt, 1932-ben 26, 1933-ban 38, 1936-ban 61%. A Németországba irányuló export az 1921-es 10%-ról 1928-ra 28%-ra, 1936-ra 48%-ra emelkedett. Németország így szépen lassan visszanyerte ismét a gazdasági szupremáciát a térségben. Zagoroff, Sl.–Vegh, J.–Bilimovich, A.: *The Agricultural Economy* i. m. 373.

490 Tooze, A.–Ivanov, M.: *Disciplining the 'Black Sheep of the Balkans'* i. m. 47–49.

491 Strausz, A.: *Grossbulgarien* i. m. 176–177. A vasút szerepe a piaci szegmentáció megszüntetésében, a tőkeáramlás ösztönzésében és a kereskedelem előmozdításában kiemelkedő lehetett volna. Az angol Harry Slade 1877-ben vasútprojekttel jelentkezett Szerbiában, de az állam vezetői elutasították, mert nem akarták, hogy a vasút idegen kézben legyen, hogy piacakon versenyképes

vonalak gyakorlatilag nullszaldóságok voltak (900–900 ezer leva), 1900-ban a bevételek 6 millió millió leva volt, a kiadás 4 millió, 1911-re ez 27 és 17 millió levára nőtt. Jellemző módon a vasút tőkéhez mért éves haszna 1900-ig 1% alatt maradt, ami az ipar 8%-os, a gyáripár 20%-os (adózás előtti) éves hasznát jócskán alulmúlta, s csak 1910 után érte el a 3%-ot. Ennek kétségtelenül a befektetett tőke nagysága is oka volt: 1888-ban a 384 km vonal értéke 68 millió leva volt az 5 milliós gépparkkal együtt (177 ezer leva/km), 1910-ben az 1931 km 293 millió levát ért (36 milliós géppark, 132 ezer leva/km). Ez utóbbi érték egyben meg is egyezik az 1910-ig vasútépítésre felvett hitelek összegével. A vasúti hitelek visszafizetése a tőkéhez mért alacsony haszon miatt lassan haladt volna (nem is kizárólag ebből a forrásból finanszírozták). Ennek ellenére a vasút nem volt rossz üzlet: a 2 millió tonna mozgatott áru az alacsony, 3%-os haszonkulcs ellenére kilométerenként évi 5300 leva hasznot jelentett, ami viszont impozáns az 1900-as 2100 és 1888-as 243 levával összevetve, s a közúton történő szállítás fajlagos hozamát is meghaladta. A közúti szállítás által termelt jövedelem az alacsony vasútsűrűség miatt volt csak magasabb. (Nota bene: a közúti szállítás 77 millió levás bevétele a 115 milliós hitelhez képest jobb arányt mutatott, mint a vasút 27/300 milliós értéke.)

Noha kétségtelenül gyorsabbá tette az áru- és információáramlást, a vasút jelentősége a hazai iparosodás előmozdításában az elsődleges hatáson túl (megépítéséhez szükséges nyersanyagok és munkaerő, kapcsolt infrastruktúra) alárendelt maradt. A belpiacok integrálásában szerepe két ok miatt nem egyértelműen pozitív: az egyik a hagyományos kereskedelmi utak figyelmen kívül hagyása, mely a gazdaság térszerkezetének megváltozását eredményezte, a másik az önellátás magas aránya. A külpolitikában, külkereskedelemben, a külföldi gazdasági behatolás elősegítésében viszont annál nagyobb szerepe volt.

Az, hogy Bulgária gazdasága szorosabban a Nyugathoz, s nem Oroszországhoz kötődött, az 1878-as berlini rendezésnek köszönhető, mely kötelezte az államokat a Berlin–Bécs–Belgrád–Szkopje–Szaloniki-vasút megépítésére. Erre a vonalra akart rácsatlakozni Bulgária a Niš–Konstantinápoly-vonal részeként. Az orosz diplomácia mindent megtett, hogy ez a kapcsolat ne jöjjön létre, helyette a román Al-Duna és Szvistov/Rusze között Szófia és Küssztendil irányába kívánt vasúti összeköttetést létesíteni.⁴⁹² Ezzel mind Szaloniki, mind Konstantinápoly az orosz területekkel került volna vasúti összeköttetésbe. Jóllehet (Nagy-) Bulgária gazdasága, illetve az ország egységesítése szempontjából az orosz verzió lett volna ideális – így a Balkán-hegység északi előterében természetett bolgár gabona olcsó vízi úthoz jutott volna, illetve a Balkántól délre eső régió közvetlenül Szaloniki irányába szállíthatta volna mezőgazdasági termékeit, elkerülve a Dunát, Várnát és Burgaszt, valamint Konstantinápolyt, mely időnként a szorosok lezárásával fenyegetett – az angol és osztrák nyomás megakadályozta ennek a tervnek a megvalósítását.⁴⁹³ A vasútkérdés (is) diplomáciai elhidegüléshez vezetett Battenberg Sándor fejedelem és az orosz ve-

külföldiek hátrányba szorítsák a hazai termelőket, valamint, mert nem kaptak kenőpénzt. *Palairer*, M.: *The Balkan Economies, 1800–1914* i. m. 327.

492 *Topalov*, T.: *Borba na Balgarszkija narod* i. m. 448–449.

493 *Trozonji* F.: Bulgária közlekedési viszonyai. In: Bulgária és Törökország i. m. 67–69. és *Palotás* E.: Bécs–Budapest–Konstantinápoly. Az Orientvasút megépítésének történetéből. In: *Polgárosodás Közép-Európában*. Szerk.: *Somogyi É.* MTA TTI, Bp., 1991. 155–167.

zetés között. 1888-ra az eredeti terv szerint készült el a vonal, melyre Niš–Caribrod-nál Bulgária is rácsatlakozott, biztosítva a német, osztrák, magyar és angol termékek áramlását Konstantinápoly és az Égeikum felé (Orient Expressz).

Az európai hatalmak által szorgalmazott Belgrád–Niš–Pirót–Caribrod–Szófia–Vakarel-vasútról Skopje felé szerb földön, Vranja irányából tervezték a vasúti letérőt Macedóniába⁴⁹⁴ – noha a Török Birodalom biztonságpolitikai okok miatt sokáig ellenszegült a megvalósításnak. Geopolitikai tanulmányozásra érdemes a helyzet, hiszen Macedóniát végül Szerbia szerezte meg, az az ország, mely az oda vezető vasútvonalat kiépítette, ráadásul mindezt nagyhatalmi támogatással. Felmerülhet a kérdés: ha a nyugati hatalmak az orosz–bolgár verziót támogatták volna, akkor vajon Bulgáriáé lett volna Macedónia? Amennyiben igent válaszolunk, úgy burkoltan el kell ismerni, hogy a külföldi gazdasági elképzelések befolyásolhatták az országok sorsát, illetve, hogy a vasút a hatalmi törekvések (akár nagyhatalmi, akár kisállami szempontból) nyomjelzője. A törökök a bolgárok szorgalmazta Szófia–Velesz-szakasz megépítését azért utasították el, mert tartottak attól, hogy a bolgárok macedóniai jelenlétét szolgálja.

A függetlenség gazdasági ára nagy volt, s ez részben a közlekedést érintő infrastruktúrájának köszönhető: Szerbia 1881–1885 között 265 millió frank adósságot halmozott fel, zömmel az Orient Expressz vonalának berlini kongresszus által előírt megépítése miatt. A hiteltörlesztés 1887-ben a szerb költségvetés 33%-át tette ki, míg Bulgáriában ekkor ez még csak 4% volt. (1887–1898 között a szerb adósságállomány újra megduplázódott, de immár nem a vasútépítéseknek köszönhetően.) Bulgáriának tehát lehetett volna tapasztalata okulva a szerb előzményekből, de mégis, 1896-ban már itt is a költségvetés ötödét fordították adósságtörlesztésre, részben a nagyhatalmi igények miatt kötelezővé tett vasútprojektek okán, részben az ország igényeit szem előtt tartó vasutak megépítése (ez nem egyezett az előző halmazzal), részben a fegyverkezési verseny miatt.⁴⁹⁵ Bulgária 1896-ra már 200 millió frankot vett fel 6,6%-os kamatú hitelre zömmel az Orient Expressz vonalán.

A tény, hogy a szerb helyzet ismert volt a bolgár politikusok előtt, arra utal, hogy nem igazán tudtak más módot az előírt kötelezettségekhez (és a belső modernizációs igényekhez) szükséges tőke előteremtésére (amit a hatalmak készséggel ajánlottak fel, szemben például a balkáni ipar fejlesztéséhez szükséges bankhitelekkel, amelyek nem voltak olyan kecsesgetők). A vasúthálózat kiépülése nem mindig szolgálta a kisállamok érdekeit. Amikor a Deutsche Bank megszerezte az Oriental Railway Companyt és lenyomta a szállítási árakat, hogy kiszorítsa a Bolgár Államvasutakat, erre a bolgár állam megkísérelte felvásárolni az előbbit, csak ezt a török állam vétőjoga megakadályozta. Erre a bolgárok egy párhuzamos vonal kiépítését határozták el Burgaszig. A Deutsche Bank ekkor arra használta befolyását, hogy 1902-ig (az orosz kölcsönig) a franciákkal egyetértésben megakadályozza, hogy a bolgár kormányzat európai hitelhez jusson. Pedig a bolgár variáns, a Plovdiv–Burgasz-vasútvonal a bolgár gazdaság szempontjából fontosabb lett volna, mint a Szófia–Konstantinápoly útirány. Szerbiában a századforduló előtti évtizedben a vasút ugyan 66%-kal

494 *Daszkalov, R.*: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. II. 187.

495 *Lampe, J. R.–Jackson, M. R.*: Balkan Economic History, 1550–1950 i. m. 211. és *Berov, Lj.*: Iztocsnite zseleznici v Balgarija 1873–1908. Isztoricseszkzi Pregled, 1959/1. 80–104.

csökkentette a szállítás költségeit, de a szerb vasúthálózaton szállított árunak csak 40%-a volt gabona (illetve a gabona felét szállították vasúton), Bulgáriában pedig 50%-a 1908-ban. Szerbiában ugyanis az állam nem tette olcsóbbá a vasúti szállítást a szárazföldinél. Bulgáriában a vasúti szállítások 1885–1895 között csak 20–25%-kal bővültek, s a vasúthálózat sajátosságai miatt csak 1911 után nőtt 70% fölé a vasúton szállított (export)gabona aránya. A fő gabonatermő északi vidékeken ugyanis csak 1900 körül épültek meg a kelet–nyugati transzverzális vasútvonalak (mert a nagyhatalmi érdekek miatt prioritást élvező „kötelező” szakaszok megépítése emésztette fel a hiteleket), azok egy része is keskeny nyomtávú volt. Romániában viszont a vasút szállította az exportgabona 98%-át.⁴⁹⁶

A bolgár vasút 50%-kal volt olcsóbb a szerbnél, 60%-kal a románnál és 66%-kal a töröknél, ennek oka pedig az építés módja volt, mely koncesszionálisan valósult meg. A felszabadulás előtt Bulgáriában az angolok által 1866-ban kiépített Várna–Rusze-vasútvonal 223 kilométerét 45 millió leváért vásárolta meg a bolgár állam 1888-ban. Maurice Hirsch báró 1870–1873 között építtette ki a Konstantinápoly–Belovo-vasútvonalat. A Keleti Vasúttársaság (Oriental Railway Company) körülbelül 310 km vasútvonal felett rendelkezett, melyet még 1873–1875 között építettek ki a Szaranbej–Plovdiv–Harmanli-vonalon Konstantinápoly felé, leágazással Nova Zagora–Jambol felé. Ez a vonal azért volt fontos a fiatal állam számára (és így nagy hasznot hozott az építőnek is), mert Burgasz megszerzése és vasúthálózatra való kapcsolása előtt erre haladt Bulgária szívébe a Dedeagacsban behajózott áru – és viszont. Ezt 1908-ban államosította a bolgár állam a függetlenség kikiáltásával egy időben, egy – burkoltan államilag ösztökölt – szociáldemokraták által szervezett sztrájkot követően, melynek megtörésére a társaság a bolgár és török állam erőit kérte fel. A függetlenség kikiáltása után a bolgár állam viszonylag olcsón jutott a vasútvonalhoz.⁴⁹⁷

A vasút megérkezte egyben a kivitel és behozatal rohamos növekedését is maga után vonta, ez látható a *III. 105. táblázat* adataiból. Burgasz és Várna kikötőinek kiépítése (1903–1906) viszont a keleti vasút jelentőségének csökkenéséhez vezetett. A keleti kikötő rákapcsolásáért folytatott harc hosszú volt: 1892-ben egy kölcsönt szereztek e célra Bécsből, de az összeg egy részének kifizetését a bank megtagadta. A Csirpan–Nova Zagora-vonalat a török fél ellenkezése miatt csak azzal a feltétellel építtethette meg a bolgár állam, hogy 25 évig nem folytatja a munkát. (A Dedeagacs és Burgasz között húzódó szakaszt a törökök csak 1915-ben adták át, addig az újonnan szerzett területekkel nem volt vasúti összeköttetés.) A vitákat követően a Jambol–Burgasz–Várna-szakasz kiépítése következett, ezzel az eddig levegőben lógó Rusze–Várna-szakasz is csatlakozott a vasúthálózathoz. 1888-ra a bolgár állam 1175 km hosszú vasúthálózattal rendelkezett, ebből 269 km-t megvásárolt, a többi maga építtette. Az 1888–1900 közötti *első nagy építési szakaszban* rakták le a síneket a Szófia–Roman–Pleven–Gornja Orahovica–Popovo–Eszki Dzsumaja (Tirgoviste)–Sumen-szakaszon is, mely a dunai gabona szállítását kívánta meggyorsítani.

496 Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: *Balkan Economic History, 1550–1950* i. m. 191.

497 A bolgárok a függetlenségért (a vasút felvásárlása, az államadósság átvétele) 82 millió levát kínáltak, a törökök 650 milliót követeltek. Oroszország átvállalta Bulgária törökökkel szemben fennálló államadósságát (azaz ennyit törölnek az 1877–1878-as háború után fizetendő török hadisarcból), amennyiben Bulgária kifizeti a 82 millió frankot.

Több város, mely távol került a kereskedelmi utaktól és vasúttól, mint Pirdop, Kliszura, Szopot, Karlovo, Kalofer, Kazanlik és Szliven lehanyaglott, kedvezőtlennek minősítették ugyanis a terepet a Balkán-hegység alatt húzódó Szófia–Pirdop–Kliszura–Karlovo–Kazanlik–Szliven–Burgasz-szakaszon, ezért a vasút nem ott épült meg. Kalofer és Karlovo lakossága csak 5%-kal emelkedett 1912-ig, míg a vasúttal rendelkező Sztara Zagora 40%-os népességnövekedést mutatott. A bolgár kézműipar az olcsó nyugati termékek beáramlása miatt kezdett kiszorulni a belső piacról (lásd *Bevezetés*, 3. táblázat). Ez a folyamat az Oszmán Birodalomból való kiszakadás után elmélyült; egész sor jómódú piacközpont vesztette el jelentőségét, lakóik egy része az új adminisztratív központokba költözött, ahol az írástudók könnyen elhelyezkedtek. A kereskedelmi elit egy része bürokratikus elitté alakult át az új berendezkedés igényeinek megfelelően. A Szvistov–Szófia–Küsztenil–Vesz-zonal (egyben az égei–macedón–román–oroszcsonyosított) elvetésével és a Plevén–Szamovit-szakasz megépítésével Szvistov hanyatlott le. Az északi régió is egyre inkább a Fekete-tengerhez kötődött.⁴⁹⁸ A dunai városok, amelyek évszázadokon keresztül a Közép-Európa felé irányuló kereskedelem közvetítőiként játszottak fontos szerepet a dunai gőzhajózáshoz köszönhetően a fejlődés élvonalába kerültek, a vasúti teherforgalom és a tengeri hajózáshoz való verseny miatt veszítettek jelentőségükből. A 40%-os népességnövekedést mutató Rusze, noha a dunai export és import 42–55%-át adta, országosan csak az export-import 14–26%-át bonyolította (a centralizmus jegyében Szófia következetesen megakadályozta, hogy hitelképes önálló bankfiókok alakuljanak vidéken), s Várna megelőzte a kikötői modernizáció után a maga 20–23%-ával. A vasúti fővonalon fekvő Plovdiv pedig az import-export 32–42%-át adta. Másfelől olyan települések keltek életre, melyek eddig csak vegetáltak: ilyen volt a Lom–Szófia térség, vagy a Caribrod–Belovo-szakasz az Orient Expressz vonalán, továbbá Gorna Orjahovica és környéke.

A Caribrod–Szófia–Drinápoly-szakasz mellett tehát hamarosan kiépült a Szófia–Várna vonal a Fekete-tengerig, és a Szófia–Vraca–Lompalanka-vonal a Dunáig. Lompalankától 1916-ig a vasút Vidinig épült meg. Rusze, a Gyurgyevóval szemben fekvő nagy átrakódó központ Várnán, Burgasz Plovdivon keresztül kapcsolódott a bolgár vasúthálózatához. Szófiából dél felé is vezetett egy vasút, de ez nem csatlakozott rá a Vardar-völgyi fővonalra, mely Szalonikibe vezetett.

A bolgárok a magánvasutakat 1908-ban, a függetlenség kikiáltásakor államosították 80 millió leva kárpótlás ellenében. *A vasútépítés második szakaszának* (1904–1921) közepén, 1911-re a vasúthossz elérte az 1945 km-t. A vasútsűrűség 2 km/100 km² volt, míg Romániában ez az érték 2,4, Szerbiában 1,9 km/100 km². 1928-ra a 10 ezer lakosra jutó vonalhossz 4,7 km alatt maradt, míg Jugoszláviában 7,3 volt.⁴⁹⁹ Az áruforgalom 1890–1910 között 380 ezer tonnáról ötszörösére, 2 millió tonnára nőtt, az utasok száma több mint nyolcszorosára.⁵⁰⁰ míg 1888-ban 1000 emberre 90 vasúton utazó jutott, addig 1910-re ez 800 fölé emelkedett. 160 millió levára nőtt a szállított áru értéke, ennek harmada a Rusze–Várna-vonalon realizálódott, ezért

498 *Daszkalov, R.*: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. II. 191.

499 *Roucek, J. S.*: The Economic Geography of Bulgaria i. m. 320.

500 *Daszkalov, R.*: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. II. 193.

III. 112. táblázat.

A balkáni vasutak számszerű mutatói, 1897–1913

Ország	Vasút hossza, 1897 (km)	Vasútsűrűség, 1897 (km/1000 km ²)	Vasútsűrűség, 1913 (km/1000 km ²)	Növekedés (%)
Románia	2880 + 300 épül	22	27	25
Bulgária	963	10	24	140
Szerbia	570	12	33	180
Görögország	930 + 500 épül	14	24	70
Európai Törökország	2000 (összesen: 4500)	11		

is volt fontos rákötése a vasúthálózatra. Ehhez képest a másik tengeri kikötőbe vezető Jambol–Burgasz-szakasz a 12 millió levás forgalmával alárendelt maradt.

Bár a Dunán nem épült még a bolgár és román vasúthálózatot összekötő híd az első világháborúig, és Szerbiával is csak Caribrod felé volt vasúti kapcsolata Bulgáriának, így a vasúthálózat meglehetősen izolált és centrális maradt, Romániával mégis létesült vasúti kapcsolat, de nem Ruszcsuknál, ahol pedig indokolt lett volna, hanem Várnán és Dobricson keresztül. Az 1913 után román kézre került Dobricsot ugyanis a románok Medzsidián keresztül bekapcsolták a constantjai fővonalba. Az új vasút Dobrudzsa Romániához csatolását volt hivatott szolgálni, nem pedig a román–bolgár közeledést. Ezzel a Monarchia tervei, hogy szövetségesei kezén lévő, biztonságos úton jusson ki Szalonikihez Szerbia táborváltása után, a román vonakodással meghiúsult. A fent mondottak értelmében gazdasági szempontból a két Balkán-háború (1912–1913) félsikert hozott a bolgároknak (és a Monarchiának), nem történt meg az ország gazdasági függetlenítése a tengerszorosoktól, hiszen az égei-tengeri kijárat elég kis kapacitású volt.

A felvett hitelösszegek és a háborús szerzemények eredményeképpen 1913-ra a vasútsűrűség Bulgáriában és Görögországban 24 km/1000 km²-re, viszont Romániában 27-re, Szerbiában 33-ra nőtt (III. 112. táblázat). De Pounds szerint a vasút alapvetően kihasználatlan maradt: míg Romániában a vasút teljesítménye 1443 millió tonnakilométer volt, addig Bulgáriában csak 176, Görögországban 50 millió tonnakilométert mértek. Ez fajlagosan (tonnakilométer/vonalhossz indexet számítva) Románia esetében 0,4-et jelentett (a Monarchia indexe 0,75 volt), Bulgária és Szerbia esetében 0,08 és 0,03 volt csupán.⁵⁰¹ Ez rávilágít arra, hogy a vasutak nem szolgálták a helyi térségek fejlesztését.

A vasútépítés harmadik szakasza 1920 után indult, és ekkor 760 km-nyi szakasz készült el. Ekkor épült meg a Rakovszki–Haszkovo–Momcsilgrad-szakasz a Marica és az Arda partján és a Krumovo–Aszenovgrad-szakasz. 1939-re a vasútba fektetett tőke 524 millió aranylevára nőtt, ebből 290 millió levát külföldi hitelből fedeztek, 35 milliót belföldi kölcsönből, vasúti díjából és adókból 90–90 milliót biztosítottak. A Bolgár Államvasutak csak nyolc nem veszteséges évet zárt 50 év alatt, s ha minden koncessziót olyan feltételekkel kötöttek volna meg, mint amit Hirsch báróval (Keleti Vasúttársaság) vagy az oroszokkal (Ginszburg és Poljakov), akkor a 200 milliós

501 Pounds, N. J. G.: Európa történeti földrajza i. m. 503–504.

III. 113. táblázat.

A bolgár állam vasúti infrastruktúrájának fejlődése, 1888–1939

Év	Vasút (km)	Lokomotív	Vagon	Utások (1000 fő)	Vásárolt (km)	Épített (km)	Árutonna
1888	1175			90	269	904	383 ezer
1911	1945	196	4 490	800			2000 ezer
1921–1939	3050	596	12 390		316	800	

Daszkalov, R.: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. és az Isztorija na balgarite v dokumenti i. m. Tom. I/1. 542. adatai után.

helyett 700–800 milliós veszteséggel kellett volna számolni. (Ennek oka a hitelek törlesztése, amit a fejezet elején számolt kilométerenkénti haszon nem tüntet fel.) A Bolgár Államvasutak bevételei 50%-át fordította az alkalmazottak fizetésére (s ekkor 16 ezer alkalmazottja volt a vasutaknak, míg 1912-ben csak 4800, a létszámnövekedés idején pedig a vasúthossz már alig nőtt), míg Jugoszláviában ez az érték 57%, Görögországban és Németországban 70-70% volt. A vasút kihasználtságát mutató tonnakilóméter-értékek szerint Bulgária továbbra sem volt az élvonalban: 1937-ben az 1010 tonna/kilóméter érték felülmúlta a 244 t/km-es görög, a 650 t/km-es török és a 630 t/km dán értéket, de elmaradt a magyartól (2500), jugoszlávtól (3200), olasz (11 ezer) francia és brit (30–31 ezer t/km) átlagtól.⁵⁰²

Egyetérthetünk Daszkalovval, aki szerint a vasútépítést nem az ország gazdaságának szükségletei kényszerítették ki, mivel az túlságosan is elmaradott volt. Jellemző, hogy eleinte a fuvarosok a vasúti teherszállítás konkurensei lehettek.⁵⁰³ A bolgár politikusok erőfeszítései ellenére a vasútvonalak kiépítése során a külföldi vállalkozók nagyhatalmi és saját gazdasági prioritásaiktól hajtva figyelmen kívül hagyták az ország gazdasági és belpolitikai érdekeit. A balkáni vasúthálózat máig problémát okozó jellegzetessége, hogy politikai okok miatt az egyes országok vasútvonalait nem kötötték össze. Törökország nem volt hajlandó Macedóniát a bolgár vasúthálózatra rákapcsolni, nehogy a bolgár seregek és komitácik felvonulását elősegítse vele. Ugyanez igaz a román–bolgár vasúthálózat kapcsolatainak hiányosságaira is 1918 előtt. (Pedig a Monarchia igen pártolta Teodor Teodorov pénzügyminiszter elképzelését 1912–1913-ban, aki Kavala kikötőjére akarta rácsatolni Bulgáriát, és a dunai vasúti összeköttetés megépítésével Romániát, és ezen keresztül „szövetségesét”, a Monarchiát [III. 113. táblázat]. Ez utóbbi 1916-ban szorgalmazta a Küsszteni–Skopje- és a Monasztir–Alessio-vasútvonal kiépítését is, így a bolgárok Macedónián, a Monarchia Albánián keresztül rácsatlakozhatott volna Szalonikire. Ez azonban a németeknek nem volt érdeke.)

A vasúti forgalom 1929-ig növekedett, majd stagnálás következett. Az 1930-as évekre a gépkocsival történő személy- és teherszállítás már egyre növekvő konkurenciát jelentett a vasút számára. Bulgáriában 1930 körül 2600 személyszállításban használt autó, és 800 autóbusz és teherautó volt.⁵⁰⁴ Az autón utazók száma

502 Daszkalov, R.: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. II. 195–196.

503 Uo. II. 191–194.

504 Roucek, J. S.: The Economic Geography of Bulgaria i. m. 320.

III. 114. táblázat.

A bolgár állam közúti infrastruktúrájának fejlődése, 1888–1939

Év	Állami út (km)	Közösségi út (km)	Közösségi út (%)	Rossz minőségű út (km)	Rossz út (%)	Híd	1 km útra jutó terület (km ²)
1888	3 367	359	9,6	1530	41,1	5 100	29,0
1908	5 935	1635	20,0	2339	31,0	11 729	
1912	6 422	2454	27,6	2060	23,2	15 400	
1918	6 100	4050	39,9	1430	14,1		11,0
1939	19 500					8 300	5,2

Daszkalov, R.: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. és az Isztorija na balgarite v dokumenti i. m. Tom. I/1. 542. adatai után.

az 1936-os 1 millióról 1939-re 5,2 millióra nőtt. Ennek ellenére a gépkocsiparkot tekintve az európai mezőnyben Bulgária az utolsó előtti helyet foglalta el: Angliában és Franciaországban 18, Bulgáriában 1334 főre jutott egy gépkocsi.

A felszabaduláskor Bulgária 2100 km épített úttal rendelkezett, ebből 800 km Kelet-Ruméliában feküdt. 1887-ben már 3300 km fölé kúszott az érték, de ebből 1500 km kifejezetten rossz minőségű volt még bolgár mércével mérve is. Az 5100 hídból körülbelül 2000 fából készült. Boué szerint a rossz utak részben a mezőgazdaság 19. századi fellendülésének következményei: a bolgárok nagyon jók voltak az öntözéssel való gazdálkodás alkalmazásában, de éppen emiatt volt sok út járhatatlan, alámosott (a mocsarasodás következményeképpen fellépő váltólátról nem is beszélve).⁵⁰⁵ Az egyesülés után a büdzsé általában 1–1,5 millió levát fordított útépítésre és karbantartásra, a helyi közösségek további 300–380 ezer levát tudtak e célra költeni, ezzel szemben 1885 előtt Kelet-Ruméliában a 800 km fenntartása még 3,2 millió levát tett ki, a vasút pedig 10–15 millió levát kapott évente. A kiadások csökkenésének következtében a rossz minőségű utak aránya csak lassan esett. 1918-ra az útállomány hossza 10 ezer km volt, ennek 40%-a a helyi közösség kezelésében volt. Az utakba fektetett tőke értéke összesen 430 millió levára rúgott, az 1 km úthosszra jutó terület az 1879-es 47 km²-ről az úthálózat-fejlesztéseknek köszönhetően 1939-re 5 km²-re csökkent. A jónak minősíthető utak aránya 33% volt 1908-ban (2410 km), a rossz utak aránya az 1888-as 41%-ról 1918-ra 14%-ra csökkent, miközben a helyi közösségek kezelésében lévő utak aránya 10-ről 40%-ra nőtt, így vélhetően a terhek egy részét is rájuk hárította az állam (III. 114–III. 115. táblázat). Az utak fenntartására az 1904-es törvény fejenként 6 levát irányzott elő, ezzel háttérbe szorítva a korábbi 4 napos közmunkát, valamint 4%-os pótdadót vetettek ki minden egyenes adóra (kivéve a tizedet és a begliket, így a parasztságnak nem sok többletterhet okozott), ami 1909-ben 11%-ra emelkedett. Az utak állapotának javulása e forrásoknak köszönhető.

A bolgár kikötők az államvasutak kezelésében voltak, de jelentőségük a befektetett tőke értéke alapján elenyészőnek tűnhet. A bolgár hajózási társaság 20 év alatt mindössze 17 millió leványi bevételt és 2 millió levás nyereséget könyvel-

505 Boué, A.: Remarks on Scenery i. m. 121–131. és 237–251.

III. 115. táblázat.

Infrastrukturális beruházások és hitelek 1939-ig (millió leva)

Ágazat	Befektetett tőke, ebből hitel
Vasút	530 (330)
Közút	430 (115)
Kikötő	40 (26)

hetett el (évi 100 ezer leva) úgy, hogy az állami szubvenció évi 340 ezer leva volt. Állami támogatás nélkül tehát a bolgár vállalat nem tudott volna érvényesülni a nagy versenyben. Burgasz modernizációja 1894–1903 között zajlott, Várnáé pedig 1895–1906 között. Ezt követően az export-import értéke megugrott (III. 105–III. 106. táblázat), Burgasz a bolgár import és export 20%-át adta, miután rácsatlakozott a vasúthálózatra (1900). 1906-ig a burgaszi kikötő 16 millió levájába került az államnak, miközben évi 300–400 ezer levás bevételt könyvelt el.⁵⁰⁶

Ami a dunai hajózást illeti, ez sem maradhatott mentes a külföldi érdekek összecsapásától. Bulgária már 1880-ban nehezményezte, hogy nem vehet részt a dunai hajózást szorgalmazó európai bizottság ülésein. Végül Ausztria elfogadta Dragan Cankov bolgár jelöltjét, aki viszont minden kérdésben Oroszország mellett voksolt és elutasította a Rusze–Várna-vasútvonal osztrák felvásárlását, mely kulcsfontosságú volt a Monarchia számára az angolokkal folytatott kereskedelmi rivalizálásban a térnyerésért. (Ezt az angolok is kérték 1882-ben – akkor az osztrákok már a keletnyugati vonal mellett kardoskodtak, és akkor is kormányválságot okozott.) Cankov ezért lemondani kényszerült miniszterelnöki pozíciójáról Karavelov javára.⁵⁰⁷

Jelentősebb folyami kikötő a Duna mentén Vidinben (1908), Szvistovban (1913) és Lomban (1923) épült ki. A Duna a legforgalmasabb kereskedelmi útvonallá vált az orosz–bolgár viszony megromlásával 1886–1895 között, s részesedése a forgalomból ekkor elérte a 33%-ot (vö. Rusze 1912-es 14–26%-os értékével), majd Sztambolov bukásával az Osztrák–Magyar Monarchia a háttérbe került (ez is példa arra, hogy a külpolitikai viszonyok mekkora hatást tudnak gyakorolni a gazdaságfejlesztés irányaira). A Duna menti hajózás jelentőségének elhalványulását támasztja alá, hogy 1932-ig a fekete-tengeri kikötőkbe 32 millió levát fektettek, a dunaiakba csak 7 milliót. A tengeri kikötőkbe érkező áru 6,5%-a érkezett 1900-ban bolgár zászlók alatt, 1939-ben viszont már 33%-ra nőtt ez az érték. Ez utóbbi azonban nem a flotta növekedésének, hanem inkább a forgalom csökkenésének tudható be, a bolgár tengeri flotta ugyanis 8 hajóból állt, mely mindössze 10 ezer tonna úrtartalmat ért el.⁵⁰⁸ 1896-ban Várnában 795 hajó fordult meg 500 ezer tonna

506 Isztorija na balgarite v dokumenti i. m. Tom. I/1. 541.

507 Topalov, T.: Borba na Balgarszkija narod i. m. 449–450.

508 Ezzel ellentétben Görögország kereskedelmi hajórajja 1895-ben 107 gőzösből, 613 vitorlásból és 5600 kis hajóból állt, összesen 570 ezer tonna úrtartalommal, mely 1940-re 600 hajót jelentett 1,8 millió bruttó regisztertonna úrtartalommal. A román kereskedelmi hajóraj 300 hajóból állt (28 gőzös), 61 ezer tonna úrtartalommal. A Török Birodalom viszont 1911-ben is csak 120 gőzössel és 960 vitorlással rendelkezett (271 ezer tonna). Szende Gy.: Bulgária gazdasági viszonyai. In: Bulgária és Törökország i. m. 179.

III. 116. táblázat.

A bolgár tengeri flotta jelentősége összevetve a szomszédos országokéval, 1935

Ország	Hajó	Regisztertonna	Ország	Hajó	Regisztertonna
Bulgária	8	10 000	Törökország	185	225 000
Görögország	607	1 800 000	Románia	40	130 000
Jugoszlávia	190	415 000			

rakománnyal, Burgaszban 489 hajó 347 ezer tonna úrtartalommal.⁵⁰⁹ Összehasonlításként: a román kikötőkbe 28 232 hajó érkezett 7 500 000 tonna rakománnyal, s körülbelül ugyanannyi hagyta is el, a görög kikötőkbe pedig 5 444 hajó érkezett 2,6 millió tonna rakománnyal. A két bolgár kikötő tehát csak a saját országa kereskedelmére volt jelentős hatással, regionális szerepkörrel nem bírt.

A dunai bolgár kikötők forgalma 1910-ben 505 ezer tonna (mint Várnáé 1896-ban), 3,8 millió hajó regisztertonna, és 350 ezer utas volt. A legforgalmasabb Ruszcsuk volt (55 ezer tonna be – 50 ezer tonna ki), követte Lom (27 ezer, illetve 45 ezer t), Orjahovo (10 ezer, illetve 54 ezer t), Vidin (18, illetve 54 ezer t), Szvistov (31, illetve 23 ezer t), Szamovit (36, illetve 16 ezer t), Szilisztra (15, illetve 36 ezer t) (III. 116. táblázat). A Dunán a lobogók szerinti hajóforgalmat 1910-ben a Monarchia vezette 1,5 millió tonnával, következtek a román hajók 150 ezer, az oroszok 120 ezer, a görög, bolgár és török hajók 65 ezer, 35 ezer és 10 ezer tonna úrtartalommal. A Magyarországgal való kereskedelem 45%-a a Dunán, 45%-a vasúton, 10%-a a tengeren zajlott (Fiume–Trieszt).

Ugyanekkor a fekete-tengeri kikötők közül Várna, Burgasz, illetve az Égei-tengeren Dedeagacs kikötőiben 4400, 5200 és 2800 hajó fordult meg, a forgalmuk rendre 270 ezer, 230 ezer tonna volt, egyformán elosztva a behozatal és a kivitel között. A teljes bolgár fekete-tengeri forgalom 13 500 hajót, 4 millió regisztertonnát és 600 ezer tonna árut jelentett. A legtöbb hajó bolgár, török és görög zászló alatt hajózott, a legnagyobb össztérfogattal viszont a körülbelül 500 osztrák–magyar hajó (760 ezer tonna) rendelkezett.⁵¹⁰ Várna forgalma ekkor felülmúlta Galați-ét is, a kikötőt egy 1200 méter hosszú mesterséges hullámtörő védte. Burgasz elvileg jobb természetes kikötő volt, de a Balkán-hegység és a vasutak hiánya miatt Észak-Bulgária terményei csak a Dunán vagy Várnán keresztül hagyhatták el az országot, a forgalom Dedeagacs felé való elterelése nem volt lehetséges. Dedeagacs kikötője egyébként is sekély, Porto Lagosz meg a nemzetközi forgalom számára kiépítetlen volt (eredetileg egy 40 lakóházból álló falucska volt, s az első világháború idején, a Diskontogesellschaft-hitel részeként a németek vállalták a kiépítését).

A postaszolgálat kezdeteit is az oroszok honosították meg Bulgáriában: a fedelemségben 27, Kelet-Ruméliában 12 posta- és telegráf-állomás működött 1879-ben 1600 km-nyi távíróvonallal és 107 alkalmazottal. Egy Szófiából Ruszébe küldött levél 4 nap alatt érkezett meg rendeltetési helyére.⁵¹¹ 1939-ben már 806 posta-állomás volt, a küldemények száma megnegyvenszereződött, az egy főre jutó kül-

509 Uo. 208.

510 Trozonyi F.: Bulgária közlekedési viszonyai i. m. 191–195.

511 Daszkalov, R.: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. II. 209.

III. 117. táblázat.

A hírközlés mutatói Bulgáriában, 1880–1939

Év	Postaállomás	Küldemény (millió db)	Egy főre jutó küldemény	Újság (millió db)	Egy állomásra jutó küldemé- ny	100 000 főre jutó állomás	Távíróhossz (km)	Távíró- állomás
1880	39	4,5	1,5	0,2	115 385	1,3	1630	26
1900	100	17,8	4,8	5,2	178 000	2,7	5180	100
1912	225	73,0	16,7	24,0	324 444	5,2	6680	370
1931	575	140,0	23,3	77,0	243 478	9,6	2250	500
1939	806	192,0	29,0	84,0	238 213	12,2	560	800

Daszkalov adatai alapján saját számítás.

demények száma meghússzorozódott. Az egy állomásra jutó küldemények száma 1912-ig megháromszorozódott, majd lecsökkent, ezzel párhuzamosan tízszeresére nőtt az állomások elérhetősége. A távíróvonalak hossza csak 1912-ig emelkedett, az ezt követő csökkenés oka a telefon elterjedése. Míg Belgiumban és Hollandiában a telefonvonalak hossza már 1911-ben meghaladta a távíróhosszt, Bulgáriában ez csak a háború után következett be.

A telefon Bulgáriában 1886-ban jelent meg. Ekkor készültek el az első távbeszélő-vonalak, amelyek a fejedelmi rezidenciát és a legfőbb állami intézményeket kötötték össze: a 19 km vonalhossz mindössze 5 készüléket kötött össze. 1887-ben a városi vonalhossz csak 5 km volt, 1911-ben 162 km (III. 117. táblázat). Az első interurbán kapcsolat egy árumintavásárra való tekintettel Szófia és Plovdiv között jött létre, az interurbán vonalhossz 1895-ben már 514 km volt, 1911-ben 1852 km, a nyilvános telefonfülkék száma e két időpontban 3, illetve 39.⁵¹² Az első nemzetközi kapcsolat 1905-ben Rusze városán keresztül Romániával valósult meg. Az 1930-as évekre Bulgária 25 európai országgal és Észak-Amerikával tartott fenn távbeszélő-kapcsolatot. A magánszemélyek számára a telefon használata 1893-tól vált lehetővé. A századelőn a fővárosban volt a készülékek több mint 50%-a, de a telefonvonalak hossza 1900–1940 között megnyolcszorozódott. 1924-ben 3,4 telefonhívás jutott egy évben egy lakosra Bulgáriában, Romániában 4, Nagy-Britanniában 22, Németországban 30, Belgiumban 22.⁵¹³ Az interurbán beszélgetéseket számolva a növekedés több mint százszoros volt, a szolgálati beszélgetések 10-20%-ot értek el ebből. Az egy főre jutó interurbán beszélgetések száma is 75-szörösére emelkedett. Ha csak a bürokraták számával osztjuk a szolgálati hívásokat, akkor az egy főre jutó érték 5-6 interurbán hívás évente. Mivel a telefonhívásoknak megvolt az a hátránya, hogy megsértette a magánszférát és a magántitkokat, így a diplomaták továbbra is futárszolgálatot alkalmaztak a kódolt táviratok mellett (III. 118–III. 119. táblázat).

512 Isztorija na balgarite v dokumenti i. m. Tom. I/1. 543.

513 Daszkalov, R.: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. II. 214.

III. 118. táblázat.

A telefonvonalak és postai szolgáltatások Bulgáriában, 1900–1939

Év	Telefonvonal (km)	Készülék	Interurbán hívások	Szolgálati hívások száma	Szolgálati hívások (%)	1000 főre jutó hívások
1900	883	457	27 000	–	–	8
1912	2 440	2 972	191 000	–	–	48
1930	13 440	17 373	2 900 000	368 000	11	594
1939	21 255	29 088	3 200 000	675 000	17	596

Daszkalov adatai alapján saját számítás.

III. 119. táblázat.

Európai hírközlési mutatók

Ország	Egy főre jutó postai küldemények újságok nélkül	Egy főre jutó távbeszélgetések száma	Ország	Egy főre jutó postai küldemények újságok nélkül	Egy főre jutó távbeszélgetések száma
Szerbia	12,9	1,6	Franciaország	102,8	6,7
Bulgária	16,4	1,7	Spanyolország	19,4	
Románia	24,0	2,0	Olaszország	39,5	5,6
Oroszország	11,0	4,4	Németország	110,0	28,3
Svédország	44,8	61,3	Ausztria	75,0	10,4
Belgium	109,2	13,6	Magyarország	35,6	7,8
			Bosznia	18,5	0,4

Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 518–520.

A telefonközpontosok élete egyáltalán nem volt könnyű: egy 1898-as beszámoló szerint az 1300 alkalmazottból több mint 500 volt tartósan beteg. Mikor pedig visszadobták a törvényjavaslatot, hogy a telefonközpontosok 15–20 év szolgálat után nyugdíjba vonulhassanak, ezt azzal az érveléssel tették, hogy átlagosan 12–15 évet dolgoznak csak, olyan nagy körökben a fluktuáció.⁵¹⁴

Európai viszonylatban jelentéktelen volt a bolgár és szerbiai telefonforgalom és a postaforgalom is. Egyedül a telegramok egy főre jutó arányát illetően nem volt lényeges eltérés Európa országait illetően. 1881–1910 között – az újságokat és a külföldre küldött cikkeket is beleértve – a szerb postaforgalom 2,9 küldemény/főről 22,7-re nőtt, Bulgária azonban így is előtte volt.⁵¹⁵

514 Uo. II. 218.

515 Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 518.

Az 1920-as évek elején kezdett kibontakozni a rádióamatőrök mozgalma, amelyet a hatóságok – az éteren keresztül folytatott bolsevik propaganda miatt – nem néztek jó szemmel. A rendszeres rádióműsorok sugárzása az 1930-as években vette kezdetét. 1938-ban Bulgáriában ezer lakosra 7 rádiókészülék jutott. A balkáni szomszédok e tekintetben megelőzték az országot, Magyarországon például ekkor ezer lakosra 47 rádiókészülék esett.

Ugyanúgy, mint a vonalas infrastruktúra állapota, az életminőséget reprezentálja a szórakozás és a közművelődés is, s részben kapcsolódik az infrastruktúra fejlesztéséhez is. 1897-ben hallunk először a Szófia utcáin pöfögő gépkocsiról. Az első világháború után a fővárosiak már taxit is használhattak, de a konfliktusok még az 1950-es években sem tűntek el az utcákról. A szórakoztatóipar előfutára, a némafilm 1897-ben már Bulgáriában is megjelent, 1915-ben készült el az első bolgár némafilm, 1930-ban vetítették le az első hangos filmet. 1936-ban az országban 116 mozgóképszínház működött, 1939-ben 155 moziban 10 524 filmet vetítettek 13 millió nézőnek. Az átlag bolgár tehát évente kétszer ment moziba. Összehasonlításként: a szófiai Nemzeti Könyvtárban (1879) 1912-ben 68 ezer kötet volt csupán, a látogatók száma pedig 28 ezer fő volt. A másik nemzeti létesítmény, a plovdivi könyvtár napi 132 látogatót fogadott, állománya 37 ezer kötet volt. A Nemzeti Múzeumban (1879) többek között 900 antik márványszobrot, 12 400 antik érmét, 400 római és hellenisztikus bronzszobrot, 680 latin és ókeresztény iratot őriztek. A Néprajzi Múzeumot 1897-ben alapították. Az első bolgár színjátszó társulatot Vojnikov 1868-ban alapította Bräilában (de a török tiltakozás miatt nemzeti szellemű darabjainak bemutatását még abban az évben be is tiltotta a román kormány), bolgár földön az első társulat 1883-ban jött létre Plovdivban, majd Szófiában 1888-ban már 10 ezer leva állami szubvenciót kapott a népszerű csoport. A Nemzeti Színház csak 1907-ben épült fel, operatársulat egy évvel később jött létre. A gazdag mecénások által alapított civil kulturális alapok értéke 1912-ben már 17 millió levát tett ki.

III. 9. DEMOGRÁFIA, OKTATÁS, KULTÚRA, EGÉSZSÉGÜGY

III. 9. 1. Egészségügy

Az állam fejlettségi fokának mutatója – abból kiindulva, hogy az egészségügyi kiadások minden fiatal vagy költségvetési zavarral küszködőállamnál háttérbe szorulnak a hadügy, vonalas infrastruktúra, gazdaság stb. mögött – a lakosság egészségügyi állapotának változása is (III. 120. táblázat). Midhat pasa már 1865-ben létrehozott két kórházat Pleven és Rusze városában, egy-egy orvossal, s létezett egy kórház Dobricsban is. A várnai kórházat 1869-ben már bolgár filantróp kereskedők kezdeményezésére hozták létre, miként a rövid ideig működő tirnovóit is.

A felszabadulás után az oroszok 12 kórházat létesítettek, ezzel számuk 17-re nőtt. Orvostól elvileg nem volt hiány (nem úgy, mint ügyvédben), hiszen a felszabadulásig felsőfokú végzettséget szerzett 630 bolgár egynegyede, 151 fő or-

III. 120. táblázat.

Állami egészségügyi alkalmazottak és költségvetési ráfordítások,
1887 és 1907

Mutatók	1887	1907	Növekedés (arány)
Költségvetés (leva)	1 000 000	3 000 000	3
Kórház	24	58	2,4
Ágy	1 120	3 378	3
Orvos	77	179	2,3
Gyógyszerész	4	22	5,5
Felcser	124	366	3
Vizsgálat	32 000	420 000	13
Vizsgálat/orvos	416	2 346	5,6
Vizsgálat/kórház	1 333	7 241	5,4
Ágy/kórház	47	58	1,2
Költség/kórház	41 667	51 724	1,2
Részesezés a költségvetésből (%)	1,6	3,4	2,2

Istorijska na balgarite v dokumenti i. m. Tom. I. 339–342.

vosi végzettséggel rendelkezett (jogász csak 50 volt), gyakorlatilag viszont mégis probléma volt az orvosi ellátással, ugyanis csak 77 (alig a fele) gyakorolta a foglalkozását, s bolgár földön közülük is csak 32 tevékenykedett.⁵¹⁶ Emiatt kiemelkedő szerepet játszottak a felcserek, a bábaasszonyok, illetve okleveles szülésznők, hiszen reájuk várt a falusi tömegek egészségügyi ellátása. Az első felcsereket az orosz katonatorvosok képezték ki. A szülésznőket egy 1895-ben megnyitott iskolában képezték. A falusi bábaasszonyok működése rengeteg problémát okozott, de kiszorításukra, tanult szülésznőkkel való helyettesítésükre csak fokozatosan kerülhetett sor. A Szófia Egyetem orvosi fakultása ugyanis csak 1918-ban kezdte meg működését.

1903-ban az 560 orvosból (1879-ben még csak 70 volt, ebből 18 külföldi!) 300 állt állami szolgálatban, 200 magánpraxist folytatott. 70 orvos (körülbelül 20%) továbbra is külföldi volt, főleg görögök. A bolgár orvosok 40%-a (210 fő) Franciaországban szerezte végzettségét, 20%-uk (105 fő) Oroszországban, 10%-uk (60 fő) Görögországban tanult.⁵¹⁷ Átlagosan 7500 főre jutott egy orvos, a legjobb volt a helyzet Szófiában (660 ember jutott egy orvosra) a legrosszabb Eszki-dzsumájában (Tirgovistében) (itt 9000). 1909-ben további 550 felcser, 60 fogorvos, 233 gyógyszerész és 131 okleveles szülésznő dolgozott az országban. Az állami gyógyszertárak száma 140–150 volt, ehhez ugyanennyi magánkézen lévő gyógy-

516 *Daszkalov, R.*: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. II. 44. Állatorvos 1887-ben csak 10 volt, 1892-ben 24 és ugyanannyi felcser, 1911-ben már 130 állatorvos és 257 felcser.

517 Ausztriában 50 fő, Svájcban 46, Konstantinápolyban 40, míg Németországban 30-an szereztek diplomát. A gyógyszerészek zöme Zágrábban, Bécsben, Grazban, Münchenben, Bukarestben és Lausanne-ban szerezte végzettségét.

III. 121. táblázat.

A bolgár egészségügy fejlődését bemutató mutatók alakulása

Év	Egy orvosra jut (fő)	Orvos	Ebből magánpraxis	Felcser	Gyógyszerész	Fogorvos	Állami kórház	Magánkórház	Kórházi ágy	Szülésznő
1903	7450	560	200	570	210	27	56	5		101
1912	6000	670	190	440	247	170	71	5		230
1923	5400	1010	320	1570	300	204	85	6		
1934	2330	2600	1240	1030	682	786	63	74	8300	
1939	2100	3130	1220	1190	860	1200	61	94	9700	918

Daszkalov, R.: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. II. 70–76. alapján saját szerkesztés.

szertár társult. A bolgár lakosság körülbelül 20%-a részesülhetett ekkor közvetlen orvosi ellátásban (III. 121. táblázat).⁵¹⁸

Ugyanakkor a Balkán-háborúk komoly hiányosságokra hívták fel a figyelmet. A frontkatonák és foglyok visszatérével elterjedő kolerajárvány leküzdésére csak 1 millió leva állt rendelkezésre a szükséges 2 millió helyett, és 600 orvos jutott 600 ezer emberre. A kolerát 1913-ban 19 ezer ember kapta el, és felük, több mint 9000 fő belehalt.⁵¹⁹

A két világháború közötti évtizedekben a bolgár egészségügyben végbement minőségi változást a munkások és az alkalmazottak számára kötelező társadalombiztosítás jelentette (1926-ban). A vitathatatlan fejlődés ellenére a lakosság egészségi állapota komoly kívánnivalókat hagyott maga után. A legsúlyosabb *tífuszjárvány* (hastífusz) 1896-ban tört ki Szófiában, amikor a 60 ezres lakosságból 400 fő betegedett meg és 61 ember meghalt. Különösen Úcsbunar városrészben volt rossz az egészségügyi helyzet. A *kolera* is gyakran pusztított: 1893-ban Tutrakanból 19 esetben jelentették előfordulását, 1910-ben 5 esetben Várnában és Pazardzsikban. 1911-ben 29-en kapták el és a betegek fele meghalt. 1932–1936 között 7000 ember kapta el, letalitása ekkor 8–10%-os volt, ami a válság okozta rossz táplálkozás eredményezte legyengülésnek tudható be.

A *dizentéria* (vérhas) 1937-ben még 2000 embert betegített meg, letalitása 11–25%-os volt. A *diftéria* (torokgyík) és a *skarlát* 1936-ban volt a legsúlyosabb, amikor 10 ezer ember betegedett meg, letalitása 8–13%-os volt.

A *tbc* viszont rendszerint a halálozások hatodáért-hetedéért volt felelőssé tehető (Prágában ez 1914-ben 24/100 volt, de 1937-re 9/100-ra esett. Kazanlikban 1897–1907 között 3,8 ezrelék volt a *tbc*-s halálozások aránya a teljes populációt tekintve, Vidinben 1906–1910-ben 2,1–2,9 ezrelék, Veliko Timovóban 3,5 ezrelék 1908–1909-ben. Szófiában 2,5–3,5 ezrelék volt a *tbc*-s halálozások aránya, azaz minden hatodik-hetedik halott tuberkulózisban hunyt el. Ugyanekkor Bécsben 2,8, Lyonban 3,4, Bukarestben 3,6,

518 Isztorija na balgarite v dokumenti i. m. Tom. 339–342.

519 Daszkalov, R.: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. II. 77–78.

Budapesten 3,7, Párizsban 3,9 ezrelék volt a mortalitási arány, míg Birminghamban 1,2, Londonban 1,4, Hamburgban 1,5, Liverpoolban 1,6 ezrelék.⁵²⁰ Még 1934-ben is 1,7 ezrelékes volt a halálozás a városi lakosság körében (Magyarországon 1,5 ezrelék), míg a szívbetegségekben elhunytak aránya 1,6 ezrelék (Magyarországon ez 1,6-ról 2,5-re emelkedett az átlagéletkor növekedésével párhuzamosan).⁵²¹ Végeredményben azonban ez is 1–1,5 ezrelékes csökkenést jelentett az 1920-as évekhez képest.

Licsev doktor, Kutincsev egészségügyi főellenőr jobbkeze szerint a cukrászdákban gyakran találtak a lisztben egérürüléket. 1910-ben a Sztilian Kutincsev főinspektor által 22 városban megvizsgált 137 üzem és műhely közül csak 3 volt maradéktalanul kifogástalan, mint például az állami nyomda, 52 viszont elviselhetetlen körülmények között működött. Az 1911-ben megvizsgált 236 üzemből és műhelyből 103 jelentett veszélyt a dolgozók egészségére.⁵²²

A személyes higiénia is hagyott kívánnivalót maga után. Mihail Madzsarov beszámol arról emlékirataiban, hogy Koprivstica városában csak a 6 hónapnál kisebb csecsemőket mosdatták rendszeresen, 7 éves korig rendszeresen lábat, kezét és arcot mostak a gyerekek, de a felnőttek közül a nők csak hetente, a férfiak pedig csak havonta fürödtek. Közfürdő ugyan volt a városban az 1870-es években, de egy 6 ezer főnél népesebb település igényeinek kielégítésére tökéletesen alkalmatlan volt,⁵²³ hamar koszfészekké vált. Aki nagyon akart fürdeni, kerített egy hordó meleg vizet és otthon mosdott. A küszködési körzetben az a mondás járta, hogy „aki nem tetves, nem is ember”. Bár Bulgáriában volt körülbelül 70 török fürdő, ezeket a bolgárok ritkán használták. Rusze helyzete rávilágít a közösségi fürdők helyzetére: a 33 ezer fős városban 40 ezren látogatták meg a fürdőt 1905-ben, ami felnőttekre vetítve átlagosan alig több mint évente két alkalom! Otthon pedig csak Elena, Plovdiv és Szamokov városában volt fürdő(szoba).

III. 9. 2. Oktatás

A felszabadító háború idején a bolgárlakta területeken 2070 világi képzést nyújtó iskola működött, amelyeket a korlátozott önrendelkezési joggal rendelkező községek, egyházközségek, céhek, kolostorok tartottak fenn, s bőkezű mecénások, akik a kereskedők soraiból kerültek ki. E mecénások egy-egy kolostor felújításáért cserébe gyakran egyházi jövedelmeket rendeltek a világi iskolákhoz. A szűken vett Bulgáriában 1500 településen közel 1700 iskola volt, Észak-Dobrudzsában további 120, Macedóniában 250. Összesen 3200 tanárt írtak ekkor össze. Három gimnázium – Plovdiv, Gabrovo (1849-ben ez volt az első) és Besszarábiában Bolgrád – jelentette az oktatás csúcsát ekkoriban. Az alfabetizáció a lakosság mindössze 3%-át

520 Uo. II. 84–86.

521 Gyáni G.: Magánélet Horthy Miklós korában. Corvina, Bp., 2006. 54.

522 1912-ben a Sztara Zagora-i és plovdivi körzet 9 városában végzett vizsgálat alapján a 133 üzemből 50 bizonyult veszélyesnek és csak 12 higiénikusnak, 1914-ben pedig a ruszei, várnai és sumeni körzet 71 üzeméről/munkahelyéről állított ki negatív véleményt (a vizsgált üzemek 75%-ában). A vidini és vrácai körzet 190 üzemből 81 esett kifogás alá, hetet egyenesen bezárásra javasoltak. Kutincsev, Szt.: Uszlovijata i zastitata na truda i. m. 239–359.

523 Madzsarov, M.: Szpomeni i. m. 73–74.

III. 122. táblázat.

Bolgár iskolák fenntartási költségei és látogatottsága a felszabadulás előtt, 1877

Körzet	Bolgár családok	Iskolák	Diákok	Tanárok	Évi ráfordítás (piaszter)	Egy diákra jutó pénz (piaszter)	Egy iskolára jutó pénz	Egy iskolára jutó diák	Iskolások a bolgár népesség arányában (%)
Plovdiv	22 813	127	5 300	151	349 300	66	2 750	42	4,22
Kazanlik	5 299	30	1 905	33	78 950	41	2 631	63	6,54
Csirpan	5 397	31	1 050	32	56 000	53	1 806	34	3,54
Zagora	9 200	53	2 789	66	115 000	41	2 169	53	5,51
Összesen	62 963	345	14 664	393	792 000	54	2 295	43	4,23

125 piaszter = 1 font sterling. A felszabadulás előtt a bolgár gyerekek csak elenyésző száma járt iskolába.

Strangford, L.: Report on the Bulgarian Peasant Relief Fund. With a Statement of Distribution and Expenditure. London, 1877. 69. alapján saját szerkesztés.

III. 123. táblázat.

Az alfabetizáció különbségei a bolgár és török közösségen belül a Sztara Zagora-i kazában, 1859

Év	Iskola	Diák	Diáklány	Összesen	Sztara Zagora-i háztartások száma	Iskolásfiúk aránya	Iskolásányok aránya
Török	39 medresze, 9 világi iskola	650 fiú	712 lány	1162	2245	1:8	1:5
Bolgár	17 bolgár iskola	1100 fiú	135 lány	1235	3538	1:5	1:30

Poyet, C. F.: IIe lettre du docteur Poyet i. m. 145–179. alapján.

érintette.⁵²⁴ Az egyház mellett a finanszírozásban külföldi alapítványok is tevékeny részt vállaltak, mint ez Lady Strangford jelentéséből is kiderül. Egy ruméiai iskolára 2200, egy diákra 50 piaszter kiadás jutott a felszabadulás előtt (10 leva), ami még az 1910-es értéket is meghaladta. Igaz, jóval kevesebben is jártak iskolába. A bolgár lakosság alfabetizációja összevetve a török népességével (a Sztara Zagora-i kaza példáján 1859-ben) a népesség arányában és az iskolák számát tekintve is alacsonyabb volt, igaz, a muszlimok nagy része nem világi képzést nyújtó iskolában tanult (III. 122–III. 123. táblázat).

Az 1870-es évektől nagy rivalizálás indult meg Macedóniában a bolgár exarchista, a szerb és a görög patriarchátus iskolarendszere között, mely jelentősen be-

524 Daszkalov, R.: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. II. 345.

III. 124. táblázat.

A nemzeti propagandák eredményei Macedóniában, 1901

Nemzetiség	Iskola	Tanár	Diák	Diák/ iskola	Diák/ tanár	Tanár/ iskola
Bolgár	785	1 220	40 000	51	33	1,6
Szerb	178	321	7 200	40	22	1,8
Görög	924	1 400	57 500	62	41	1,5

Schurman, J. G.: The Balkan Wars: 1912–1913. www.gutenberg.org/etext/11676, 1914. alapján.

folyásolta az ott élő lakosság etnikai tudatát (III. 124. táblázat).⁵²⁵ A nemzeti ébredés idején a szolidaritás mértékére és a nagy távolságok összezsugorodására jellemző, hogy a szegények iskolájának támogatására Macedóniában még Tulceból is küldtek 3000 grost.⁵²⁶ Noha 1867-ben 1700 iskola működött 160 ezer diákkal bolgár területen (s 10 év alatt ez 1878-ig még 20%-kal nőtt!),⁵²⁷ az értelmiségi elit nem itt termelődött ki.

A szellemi elit újraformálódása az isztambuli Robert College megalapítása után kezdődött el. Ivan Ilcsev számításai szerint Paiszij Hilendarszki fellépése (1760-as évek) és 1878 között mindössze 600 „bulgáriai” részesült felsőfokú képzésben, s a már említett isztambuli központ mellett az odesszai Richelieu Líceum a ruszofil (ruszofilé váló) bolgárok kedvelt helye volt. 1865-ben 10, 1878-ban már 50 „bolgár” tanult a Robert College falai között: 1863–1878 között a bolgárjukak domináltak, 60 bolgár mellett 30 örmény és 10 görög kapott diplomát. Itt tanult számos, a politikai-gazdasági életben is jelentős szerepet betöltött család: a már említett Gesov miniszterelnök, a radoszlavonista Todor Ivancsov, későbbi miniszterelnök K. Kalcsov bankár, D. Brakalov kereskedő és csiflikbirtokos, A. Ljudszkanov miniszterelnök, M. Madzsarov miniszter, Peev-Placskov miniszter, K. Sztoilov konzervatív miniszterelnök, Topcsilestov nagykereskedő.⁵²⁸

A függetlenné vált bolgár állam természetesen a későbbiekben sem mondott le az európai hírv felsőoktatási intézmények nyújtotta lehetőségről, hiszen hazai egyetem sokáig nem volt. Az állami ösztöndíjak azonban csak évi 30 ember külföldi képzését támogatták, miközben 1881-ben 475 bolgár tanult külföldi felsőoktatási intézményekben. 1879–1892 között így összesen 300 ösztöndíjas bolgár tanult külföldi egyetemeken. Közülük 50 mérnöknek, 50 orvosnak, 25 állatorvosnak, 40 építésznek tanult, kevésbé praktikus tudományt választott 20 bölcész és ugyannyi természet-

525 A rivalizáló államokban persze az is tudatosult, hogy a lakosság helyett elegendő a szűk értelmiségi réteg (tanárok) kiirtása/lecserelése, s egy generáció alatt teljesen új nemzettudattal ruházható fel a közönség. Gyakori volt, hogy a nagyapa görög, a fia bolgár, annak fia pedig már szerb tudatú volt, attól függően, hogy faluja melyik (iskolafenntartó) egyházhoz tartozott. Az 1913 őszi albán felkelésben érintett macedón területekről a szerbek 10 kivételével az összes tanárt bebörtönözték (részben okkal). Isztorija na Makedonszkijot narod. Tom IV. Skopje, 2000.

526 *Ezekiev, Sz.*: Nasztojatelsztvo za bednite ucilista v Carigrad i balgarszka prosveta v Makedonija (1874–76). Isztoricsezki Pregled, 1990/2. 52–63.

527 *Pletnyov, G.*: Pavel Kaljandzsi i. m. 71–79.

528 *Ilcsev, I.*: Robert College i formirano na balgarszka inteligencija (1863–1878). Isztoricsezki Pregled, 1981/1. 50–62.

tudós, s bár az ország lakosságának 85%-át a mezőgazdaságból élők tették ki, mindössze 10 agronómus és a 25 állatorvos reprezentálta e szektort a felsőoktatásban (12%). Ez nemcsak arra vetít fényt, hogy a társadalom zömét kitevő kisparasztság mennyire alulreprezentált volt az egyetemen, hanem arra is, hogy a más társadalmi rétegből érkezők sem az agrártudományokat választották, ami az agrárszektor eltartóképességének korlátait, tőkeszegénységét és az igény hiányát egyaránt reprezentálhatta. A kedvelt célpontok a szláv egyetemek (Prága 34, Moszkva 27, Kijev 16, Zágráb 11, Odessza 13, összesen 33%), a nyugati nagy egyetemek (Párizs 15, Heidelberg 10, Genf 26, Zürich 18, Lipcse 16, Lyon 17) voltak, s emellett a közelség (Bécs 27, Prága, Zágráb, Odessza, összesen 30%) is szerepet kapott.

A felsőoktatás zömmel a gazdagabb rétegek (csorbadszik) kiváltsága volt: 1879–1885 között állami ösztöndíjas volt (s ez évi 600–3000 frankot jelentett!) például Petar Abrasev későbbi miniszter a Gesov–Danev kormányban (Nikolajev), Zaimov (Moszkva), Ikonov (Nikolajev, Odessza), a tudós Ljubomir Miletics (Zágráb), Vaszil Radoszlavov későbbi osztrák- és németbarát kormányfő (Heidelberg). Az iskola helyszíne gyakran a későbbi politikai beállítódást is meghatározta, illetve fordítva, az oktatás színhelyének megválasztása is részben a család hagyományos kapcsolataihoz köthető (a szakmai specifikáció mellett). Szintén megfigyelhető, hogy vezető bolgár politikusok és értelmiségiek rokonai is szép számban szerepelnek a 131 nevet tartalmazó listán (például Sztefan Bobcsev követ testvére). Az egyszerű juttatást kapók között is olyan nevekkal találkozhatunk, mint Kableskov (kereskedőcsalád), At. Sopov (későbbi etnográfus, macedóniai konzul), T. Teodorov (későbbi pénzügyminiszter) stb.⁵²⁹

Az oktatás centralizációja 1891-ben Georgi Zsivkov minisztersége alatt indult meg, s számos társadalmi következménye lett az írásbeliség terjedése mellett. Az egyház helyett sok esetben a helyi közösség vált iskolafenntartóvá, s a tanárokat is a lakosok fizették. Bevezették a tanfelügyeletet, egységesítették az oktatást, aminek az lett az eredménye, hogy a „nemzeti” jellegű tárgyak (bolgár irodalom, nyelvtan, történelem, földrajz) a tananyag 50%-át tették ki az általános iskolákban, jelentősen elősegítve a lakosság bolgár öntudatának megszilárdulását és homogenizációját (és a besorozott paraszti népesség lelkesedését a későbbi Balkán-háborúkban). A magániskolákban is kötelezővé vált a bolgár nyelv, a történelem és a földrajz bolgár nyelvű oktatása. Az általános iskolákban a heti 98 órából 43 foglalkozott a bolgár nyelvvvel 1894-ben, s 32 a 100-ból 1907-ben. A gimnáziumokban a hazafias tananyag 1910-ben az órák 27%-át tette ki. Zsivkov törvénye alapján bezáráthatták az államellenes tevékenységet folytató magániskolákat: ez utóbbiak közül sok kisebbségi vagy egyházi kézben volt, idetartozott például 15 gimnázium és 43 progimnázium 1912-ben. Az 1880-ban Bulgáriában összeírt 1650 iskolából 300 volt török, héber, görög, örmény vagy katolikus kézen, azaz a kisebbséghez tartozott.⁵³⁰

Az 1891-es oktatási reform tulajdonképpen ideológiai síkon tetőzte be az 1878-as forradalmat: célja a bolgárosítás (így az állam stabilizálása) volt. Tutra-
kanban például a gyerekek még a felszabadulás után is román iskolába jártak, és

529 *Tancsev, I.*: Balgarszkata darzsava i podgotvjaneto na szpecialishti sz evropejszko obrazovanie. *Isztoricseszki Pregled*, 1992/1–2. 99–113.; *Tancsev, I.*: Balgarszki sztudenti v universitetite na Francija (1878–1914). *Isztoricseszki Pregled*, 1992/7. 71–78.

530 *Daszkalov, R.*: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. II. 357., 393.

III. 125. táblázat.

Szilisztra lakosságának összetétele és változása 30 év alatt, 1878 és 1905

Nemzetiség	1878	1905
Bolgár	1 500	6 100
Román	2 500	300
Török, tatár	7 000	4 300
Zsidó, örmény, cigány	?	1 000
Összesen	11 000	12 000

Documents Diplomatiques. Les événements de la péninsule Balkanique. L'Action de la Roumanie (septembre 1912-aout 1913). Min. des Affaires Etrangères, Bucharest, 1913. Nr. 84. 1913. február 5/18. 62.

a közigazgatás nyelve is inkább román volt, mint bolgár, nem feltétlenül nemzetiségük miatt, inkább gazdasági szükségszerűségből, valamint a bolgár intézmények hiányából és rossz színvonalából fakadóan.⁵³¹ A gagauzok eredetileg görög iskolákba írták gyermekeiket (a bolgár–görög kultúrharc állomásairól már megemlékeztünk). A bolgár nemzettudat kialakítása célt ért, de a gazdasági alapokat igénylő rendelkezések már kevésbé voltak sikeresek. Szilisztra lakossága például, noha alig nőtt 30 év alatt, jelentősen elbolgárosodott (III. 125. táblázat). Igaz ugyan, hogy négy év alatt 2000-rel nőtt a tanárok száma, s az iskoláké is ezerrel, és minden 400 bolgár gyerekre jutott egy tanár (Romániában 1100, Oroszországban 1200, Szerbiában 1150, Angliában 376 volt ez az érték), de ne feledjük, a javuló mutatók mögött 1891-ben 8 millió levás költségvetési hiány állt.⁵³² Igaz ugyan, hogy az 5–15 éves bolgár gyerekek bő 50%-a járt iskolába, míg Belgiumban 55%, Olaszországban 33%, Görögországban 29%, Romániában 23%, Szerbiában 15%, de az egy diákra jutó kiadás Bulgáriában 15 leva volt (beleértve az építésügyet és az obstinák kiadásait), míg Angliában 51 (Spanyolországban, Magyarországon és Görögországban 18, Oroszországban 15).⁵³³

A centralizáció kivívta az iskolai oktatói tanács ellenzését, s 1894 után folyamatos volt a harc a helyi és központi bürokrácia szervei között. A harc részleges állomásaként Ivan Sismanov oktatási miniszter (1903–1907), aki maga is oktató volt az egyetemen, kiszélesítette az iskolai tanács hatáskörét a központ által kinevezett igazgató rovására. Ugyanakkor mentesítette a közösséget a terhek egy részétől: a tanári fizetések csak harmadát állta a helyi közösség, a többit átvállalta az állam. Később, 1905-től a teljes fizetést az állam adta, ami a centralizáció erősödését vonta maga után. Az állam így beleszólhatott a tanárok előléptetésébe, kinevezésébe. Ugyanakkor növekedett a pálya presztízse és a létbiztonság. (1890–1891-ben az állam részesedése 537 ezer leva volt az oktatási költségekből az obstinák adta 3,23 millió mellett, 1910–1911-re viszont 8,3 millió állt szemben 6 millió levával.) A központosítást némileg ellensúlyozta, hogy a minisztérium fennállásának első 33 éve során 36 miniszter váltotta egymást a bársonyszékben, így egységes központi

531 Parusev, J.: Parvata prosvetna reforma v Balgarija prez 1891 g. Isztoricseszki Pregled, 1987/6. 44

532 Uo. 47.

533 Uo. 44–48.

III. 126. táblázat.

Az oktatásügy helyzete a Balkánon a 19. század végén

Ország	Elemi iskola	Tanár	Diák	Tanár/diák	Tanár/iskola	Diák/iskola
Bulgária	3080	6500	265 000	43	2,0	85
Szerbia	914	1505	77 000	57	1,6	87
Románia	3600		221 000			61
Görögország	3040	3680	139 000	38	1,3	50

Szende Gy. Földrajz-statisztikai tabellák i. m. adatai alapján saját szerkesztés.

akaratról beszélni túlzás. Ráadásul csak kevesen voltak közülük egyszerre tanárok és adminisztrátorok is: Sismanov mellett Güzelev, Peev-Placskov és Velicskov nevét érdemes megemlíteni. Az utóbbi állította fel az oktatási tanácsot, mely végül is meghatározóbbnak bizonyult, mint a minisztérium és a helyi tanácsok, így az oktatáspolitikai irányvonalát nagyban e szervezet alakította. Marin Drinov erősen szorgalmazta a reáliskolák felállítását a gimnáziumok mellett, melyek gyakorlatiasabb tudást adtak (a latin és ógörög helyett).

1878-ban a Bolgár Fejedelemségben 1088 állami iskola volt (60 lányiskola) 1400 tanárral és 56 ezer diákkal. 1881-ben már 1350 iskola, 2 gimnázium (Gabrovo, Szófia), 3 reálgimnázium, 2 lánygimnázium (Tirnovo, Szófia) és 2 egyházi iskola működött.⁵³⁴ Az egyesülés után 2550 iskola volt az országban, immár 100 ezer diákkal (III. 129. táblázat). Összehasonlítva a török közoktatás szerény állapotával, mely mindössze 1780 iskolát jelentett, 1895-ben 3080 elemi iskola volt Bulgáriában 6500 tanítóval és 265 ezer tanulóval. Azonban csak az iskolakötelesek fele járt iskolába: a fiúk esetében ez 74%, a lányoknál 25% volt. 6 reál- és 2 gimnázium volt az országban majd egy egyetem, Szófiában. Összevetve a többi balkáni állammal (III. 126. táblázat), 1892-ben Görögországban 2745 elemi iskola és 295 középiskola volt összesen 3680 tanítóval és 139 ezer diákkal (közülük 22 ezer lány). Az egyetemen 3000 hallgató tanult. A lakosság 55%-a tudott olvasni és írni, 15%-a csak olvasni tudott. A szerb képzés inkább városi-elitista jellegű volt, mint a bolgár, mely a vidékre is fókuszált: 1909-ben a 3352 iskola csak 7%-a volt városi intézmény, tehát Bulgáriában a falvak iskolásítása előrehaladott állapotban járt. Szerbiában 1894-ben 914 elemi iskola működött 1505 tanítóval, 77 ezer tanulóval.⁵³⁵ Az analfabetizmus a 80%-ot meghaladta (Bulgáriában ekkor 70%, Görögországban 45%, miközben Olaszországban 100 emberből 70, Magyarországon 70, Ausztriában pedig 76 ember tudott írni-olvasni).⁵³⁶ A bolgár alapfokú oktatás a szerbnél jóval szélesebb tömeget érintett. Itt 1880-ban 2800 tanító/tanár (és tanítónő/tanárnő) volt, 1909-ben már 8200, azaz egy iskolára átlag 2,5 tanár jutott.⁵³⁷ A bolgár középiskolák számát viszont felülmúló 31 szerb középiskolában 424 tanár és 7100 tanuló tanult. A szerb egyetemen 44 tanár mindössze 480

534 *Daszkalov, R.*: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. II. 352–353. Kelet-Ruméliában Plovdivban és Szlivenben volt gimnázium, lánygimnázium Sztara Zagorában, pedagógiai iskola Kazanlikban (ez szolgált a tanárképzést akkoriban).

535 *Szende Gy.*: Földrajz-statisztikai tabellák i. m. 194.

536 *Daszkalov, R.*: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. II. 368–369.

537 *Izstorija na Balgarite v dokumenti i. m. Tom. I. 567.*

III. 127. táblázat.

A tanárok átlagfizetése, 1899

Tanárok (fő)	Átlagfizetés (leva)
1055	200
1035	200–400
1524	400–600
1000	600–800
600	800–1000
300	1000–1200
300	1200 felett

Isztorija na balgarite v dokumenti i. m. Tom. I. 567.

diákot tanított. *Romániában* 3600 elemi iskolába 221 ezer diák járt, a 60 középiskolába további 10 000 (Bulgáriában 16 középiskolába zsúfolódott be 6300 diák). Két egyetem működött (Bukarest, Iași) 110 tanárral és 1650 hallgatóval.⁵³⁸

1912-ben már 3500 bolgár iskola szolgálta a népnevelés ügyét, a tanárok száma is 9000 főre emelkedett. Gimnáziumba 1900-ban 3700 fiú és 2600 lány járt mindössze, de az általános iskolát elvégzők közül 30 ezren (11%) tanultak tovább magasabb iskolákban (például algimnáziumok). 1910-re a 7 évfolyamos gimnáziumokat 10 ezer fiú és 6 ezer lány látogatta, az általános iskola után továbbtanulók száma megduplázódott 10 év alatt, 60 ezerre nőtt.⁵³⁹

Az oktatáspolitikai elvei és az iskolázottság számszerű adatai mellett célszerű elemezni annak anyagi háttérét és társadalmi vonatkozásait is. A Tirnovói Alkotmány 78. cikkelye ugyan kötelezővé tette a közoktatást (négy évre, majd 1927-től immár hét éven át), de annak anyagi feltételeit és az esélyegyenlőséget ezzel még nem teremtette meg. Annak ellenére, hogy a bolgár kormányzat kimondott célja volt, hogy minden legalább 40 házzal rendelkező településen legyen iskola, 791 faluban, a falvak közel negyedében még így sem volt. (Ez persze jobb volt, mint az 1880-as 1500/4000-es arány.) Az iskolaépületek létesítése mellett a tanári állomány fejlesztése is szükséges volt: a első tanítóképzők Sumenben és Vrácában nyíltak meg egyéves kurzusként 1881-ben, Kelet-Ruméliában Kazanlikban volt pedagógusképző. 1919–1920-ban már tíz négyéves tanítóképző működött az országban, körülbelül 5200 hallgatóval. Az oktatás kezdeti színvonalára utal, hogy a tanárok csak 15%-a rendelkezett középfokú végzettséggel 1895-ben, igaz, három éven belül ez 50%-ra nőtt, s 1920-ra elérte a 90%-ot. A női tanítók (a 8200 fő fele) sokáig kötelesek voltak felhagyni foglalkozásukkal, ha férjhez mentek.⁵⁴⁰

A gimnázium mégis elérhetetlen maradt a vidéki lakosság számára: bár az ország népességének 80%-a falvakban lakott, a gimnáziumi hallgatók között mindössze 18% volt arányuk 1895-ben, s 25% 1911-ben (Szerbiában még rosszabb, 15%). Az algimnáziumok terén sem volt sokkal jobb a helyzet (31 és 42%), így a vidék

538 Szende Gy.: Földrajz-statisztikai tabellák i. m. 178.

539 Daszkalov, R.: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. II. 355.

540 Uo. 384–387.

III. 128. táblázat.

Az iskolalátogatás rendszeressége Bulgáriában (%)

Év	Az iskolát látogatók aránya a korosztályból	A nők aránya az iskolásokból
1887	40	21
1900	53	27
1912	70	40
1926	85	47

Daszkalov és Szende adatai alapján.

városi társadalommal szemben mutatott kulturális és osztályhátrányát nem tudta ledolgozni az oktatás segítségével. Nagy volt a kimaradók aránya is. 1895-ben csak az iskolaköteles korosztály fele látogatta az intézményt, ráadásul mire a negyedik osztályig eljutottak volna, addig az iskolába járók további kétharmada lemorzsolódott. 1910 körül az iskolát látogatók aránya az iskolaköteles korosztályból ugyan már 68% volt, de csak a felük jutott el a negyedik osztályig (III. 128. táblázat).⁵⁴¹ Az általános iskolából a lányok kétharmada kimaradt 1900-ban, és a fiúk kétszeresen, az egyetlen számban négyszeresen múlták felül a lányokat még 1939-ben is.

A falusi iskolák zöme egy tantermes, 1 tanárral rendelkező iskola volt. Több mint ezer (zömmel képesítés nélküli) tanító évi 200 leva alatt keresett (18%), ugyanennyi 200–400 leva között 1899-ben; összesen 60%-uk 600 leva alatt (III. 127. táblázat), miközben Szerbiában a (képesített) tanítók kezdő jövedelme 800 dinár volt és 30 éves szolgálat után érte el a 3000 dinárt.⁵⁴² Összevetésként: egy bolgár egyetemi adjunktus 3000 levát, egy professzor 7000 levát, egy hadnagy 2400, egy altábornagy 13 ezer levát keresett ekkoriban.

Az oktatás körülményei sem javultak azonnal: a bolgár állam török dzsámikban, hombárokban, kocsmákban, elhagyott török házakban rendezte be első iskoláit. Kelet-Ruméliában 1881-ben az 1400 iskolából 400 volt csak új épületben. A lomi kerületben 1908-ban a 24 iskolából csak 8 épült fel a terveknek megfelelően, a ruszei kerületben a 241 iskolából csak 136 volt megfelelő, az 540 osztályteremből pedig 300 volt alkalmas oktatásra.⁵⁴³ 1898-ban országosan a 3200 iskolaépület egyharmada nem volt alkalmas oktatásra, s csak 400 épült kőből vagy téglából. 1908–1909-ben az alapfokú iskolák 43%-a (1771/3900) még mindig a célra alkalmatlan épületekben volt kénytelen működni, annak ellenére, hogy 1900–1910 között 9 milliós állami hiteltől és 5 milliós közösségi hozzájárulásból 450 új épületet emeltek.

A vitathatatlan fejlődés ellenére a bolgár iskolarendszer viszonylag hosszú ideig komoly nehézségekkel küzdött. Az írástudók aránya a férfiak között már 1905-ben meghaladta az 50%-ot, a nők között viszont csak 1934-ben (az iskolaköteles korosztály nélkül a férfi alfabetizáció is csak 46%-on állt 1910-ben). A városiak között már 1900-ban 50%-os volt az írástudás, a falusiak között csak negyedszázzal később. 1946-ban még mindig 15%-os különbség volt a férfi és női írás-

541 Uo. 364–365. és *Strausz, A.*: Grossbulgarien i. m. 235.

542 *Németh J.*: Szerbia egyetemes leírása i. m. 219.

543 *Daszkalov, R.*: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. II. 361.

III. 129. táblázat.

Az iskolarendszer főbb mutatóinak változása, 1878–1939

Év	Iskola	Tanár (általános iskolai)	Összes tanár	Diák	Magán- iskola	Diák/tanár arány	Tanár/ iskola arány
1878*	1088	1 400		56 000	n. a.	40	1,3
1880	1350	2 880		100 000 (114 000 nem jár)	855	35	2,1
1885*	2555	5 000	10 000		1430		3,9
1900	2950	6 300	9 500	270 000	1600	28	3,2
1912	3525	9 000	14 500	380 000	1300	26	4,1
1926	4111	12 600	24 300		1710		6,0
1939	4740	16 000	31 500		730		6,6

* Az 1878-as adat csak Észak-Bulgáriára vonatkozik. Az 1885-ös növekedés oka az egyesülés. Daszkalov adatai alapján saját gyűjtés.

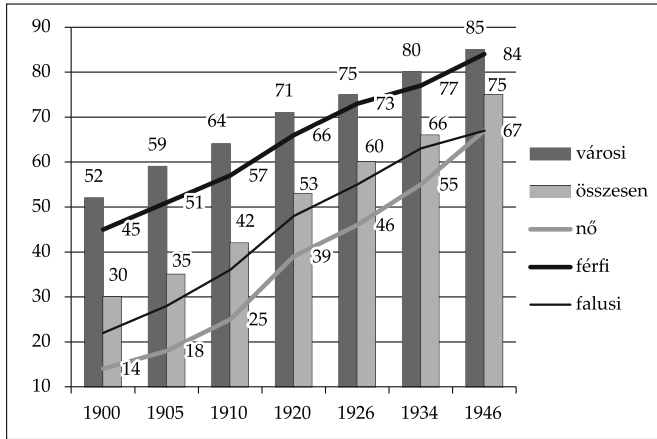
tudók aránya között (1900-ban ez 30% volt, tehát a különbség 50 év alatt a felére csökkent), és 13% a városi és falusi írástudók aránya között (1900-ban ez is 30% volt). A társadalmi különbségek tehát enyhültek, de a két hátrányos helyzetű réteg, a falusiak és a nők (különösen a vidéki nők) alfabetizációja lassan haladt. A falusi nők és férfiak alfabetizációjában 1910–1920 között történt jelentős előrelépés, a városiak esetében 1920–1926 között a növekedés megállt. Regionálisan a tirmovói kerület volt a legjobb helyzetben: 1905-ben 47%-os, a szófiaiban pedig 42%-os volt az alfabetizáció. Magában a fővárosban ekkor 75% volt az írni-olvasni tudók aránya a 7 éven felüli lakosság körében (III. 24. ábra).

A magasabb, illetve szakmát adó, szakképzett munkaerőt előállító iskolák közül kiemelkedik Midhat pasa mezőgazdasági iskola alapítására tett kísérlete Obrazcov csiflikén, a ruszei kerületben. Ezt a kezdeményezést folytatta Grigor Nacsovics földművelési miniszterként 1883-ban. Hasonló iskola működött Kelet-Ruméliában Szadovo településen a plovdivi körzetben. 1891-ben Plevénben borászati iskola kezdte meg működését. Támogatta az iparostanonc-iskolák létesítését I. E. Gesov és Andrej Ljapcsev is 1894–1909 között. 1883-ban nyílt meg az első ilyen iskola Knyezsevóban, ahol festő-mázolókat, takácsokat, fazekasokat, asztalosokat, erdészeket, kovácsokat képeztek. 1884-ben Szvistovban nyílt meg az első állami kereskedelmi iskola (egy magániskola 1873-tól már működött), 1879-ben nyitotta meg kapuit a katonai iskola, 1895-ben pedig egy kétéves felcser-ápolói képzés keretein belül beindult az egészségügyi képzés is. Festészeti iskola 1896-ban, zeneiskola 1904-ben nyílt Szófiában. Papi szeminárium 1878-tól működött Szamokovban, mely 1902-ben Szófiába került át.⁵⁴⁴ A Szent Szinódusnak is volt saját papnevelője, a belügyminisztériumnak volt saját rendőrképzője, a kegyesrendi nővérek és a Vöröskereszt szintén tartott fenn egészségügyi iskolákat. 1900-ban 30 ilyen speciális iskola működött 1800, s további 50 gazdasági-iparos iskola létezett 2300 tanulóval. 1911-re az iskolák száma 28 + 106-ra, a hallgatói létszám 7500 főre

544 Uo. 371.

III. 24. ábra.

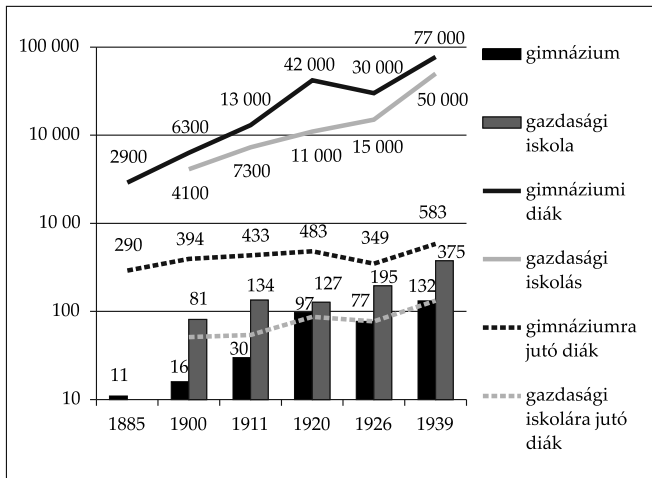
Az írni-olvasni tudók arányának változása különböző társadalmi rétegek esetében az iskolaköteles korosztály beszámításával, 1900–1946

Daszkalov adatai alapján saját szerkesztés.

III. 25. ábra.

A gimnáziumok és gazdasági-iparostanonc iskolák létszámviszonyainak alakulása

emelkedett. Ezzel megteremtődtek az alsó középosztály újratermelésének feltételei (III. 25. ábra).

1888-ban nyílt meg a mai Szófia Egyetem elődje. A felsőoktatásban ekkor 8 oktató segítségével 43 diák vett részt, számuk 1903-ra 40 előadóra és 578 diákra nőtt. Az első világháború előtt az egyetem hallgatóinak létszáma 2300 főre emelkedett. Ezzel megteremtődött a szellemi elit újratermelésének lehetősége. Azonban

a külföldön végzetek száma sem volt elhanyagolható az első világháborúig. Németországba elsősorban azok jártak egyetemre, akik filozófiát, történelmet, mérnöki tudományokat, pedagógiát tanultak, a Franciaországban végzetek orvoslást és jogot hallgattak, Ausztria a gyógyszerészet és az építészet szempontjából jött szóba, Oroszország pedig a teológia, orvostudomány és jog miatt volt keresett. 1898–1910 között 1600 külföldi diplomát honosítottak (ebből 450 orvos, 200 gyógyszerész, 340 jogász, 160 mérnök): ezt követően a szófiai képzés átvette a külföldi egyetemek szerepét.

Csakhamar mozgalom indult meg a női hallgatók felvétele érdekében. Erre csak 1901-ben kerülhetett sor. A bolgár nők csak 1937-ben estek át a „politikai tűzkeresztségen”, amikor is részt vehettek a helyi választásokban, ha megfeleltek a törvény által előírt követelményeknek (törvényes házasságban élő vagy elvált, illetve özvegy, gyermeket nevelő nő). Az 1938-as parlamenti választásokon már a nők is szavazhattak.

Az állampolgárok nevelésével kapcsolatos elgondolások a tárgyalt hat évtized folyamán változtak. Daszkalov szerint 1912-ig az oktatásügyet a (centralizált) liberalizmus jegyében született koncepció szerint irányították. Sajnálatos módon az első világháború előtti, az európaiságot oly magasra értékelő bolgár iskolapolitika nem volt hosszú életű. A két világháború közötti időszakban az oktatás szempontjai, az oktatás célja és sok tekintetben a feladatai is megváltoztak. A nemzet és az állam kultusza háttérbe szorította az egyént és annak érdekeit.

A háború után a reáliskolát 6 osztályosra bővítették az eddigi progimnáziumi 3 helyett. Ez még így sem adott középfokú végzettséget, így további 2 évet kellett még tanulni az érettségiért gimnáziumban vagy pedagógiai iskolában. Az egy iskolára jutó általános iskolai tanárok száma 1880-ra 2-re, 1920-ra 3-ra, 1940-re 4-re nőtt (vö. III. 129. táblázat). Az 5000 iskolaépület negyedének építőanyaga még mindig vályog, sár vagy fa volt. A gimnáziumok száma a tanárképzőkkel együtt elérte a 100-at, a tanulói létszám a 42 ezret, a tanároké a 2700-at. Az 1934-es puccs változásokat hozott, és a gimnáziumok száma 27-re csökkent le, ismét elitistává téve a képzést. Ezzel párhuzamosan a progimnáziumok száma az 1920-as 444-ről 1939-re 1900 fölé nőtt, az itteni tanárok száma 2600-ról 7400-ra. Az egy progimnáziumra jutó oktatók száma 4–6 között ingadozott, a diákok egynegyede, majd az 1920-as évek végétől egyharmada tanult ezen intézményekben.⁵⁴⁵ A felsőoktatásban ekkor a 6 intézményben 440 oktató irányítása mellett 6000 diák tanult.

A bolgárok a 19. század folyamán állíthatták vissza saját egyházukat, a Bolgár Exarchátust, amelyet mind a lakosság, mind a világi politikai elit a bolgár nemzeti egység zálogának tartott (1870). A felszabadító háború után az európai erőviszonyok nem tették lehetővé a bolgár nemzetállam eme „előképének” realizálását. A bolgár államnál területileg nagyobb kiterjedésű Bolgár Exarchátus sajátos helyzetbe került. Az exarcha Konstantinápolyból irányította az Oszmán Birodalom területén lévő egyházmegyék életét, Szófiában pedig a Szent Szinódus működött az exarcha helyettesének irányításával. 1883-ban az Exarchátus Alapszabályát megváltoztatták. Megszüntették a Szent Szinódus, valamint az alacsonyabb szintű egyházi vezető szervek mellett működő, világi személyekből álló tanácsadó testületeket, vagyis a

545 Uo. 378–379.

laikusokat kirekesztették az egyház vezetéséből. A modern állam intézményei az egyház korábbi funkcióit átvéve (oktatás, bírászkodás) ugyanis feleslegessé tették az egyházi személyek közreműködését az állampolgárok gazdasági tevékenységgel kapcsolatos problémáinak megoldásában (s fordítva is), amelyet az egyház még a török korban örökölt meg az államtól (kádi vagy mufti elé nem vihettek a keresztények közötti ellentétet, csak a muszlim-keresztény viszonylatban fennálló viszályokat). A családjog területén azonban az egyház megőrizte monopolhelyzetét.

A felszabadulás után részben az egyház rendezetlen anyagi helyzete, részben a megfelelően képzett lelkészek hiánya miatt parókiák százai álltak üresen. A Bolgár Fejedelemség területén a szervezett papi képzés Szamokovban (1870-es évek) 1910-től pedig a bacskovói kolostorban (Rila) folyt. Papi szeminárium nyílt 1915-ben Plovdivban is. A Szófia Egyetem Hittudományi Kara 1923-ban alakult meg, amelynek 1939-ig 3000 hallgatója volt, de közülük lelkészi szolgálatra csak kevesen vállalkoztak. A papok javadalmazásának rendezetlensége miatt a teológiát végzett hallgatók inkább tanítói állást vállaltak. A klérus teológiai felkészültségére jellemző, hogy 1905-ben az 1112 parókián szolgáló pap közül csak ketten rendelkeztek felsőfokú, 309-en pedig középfokú teológiai képzettséggel, a többiek világi középiskolát (294 fő) vagy alacsonyabb iskolát végeztek.⁵⁴⁶ Az 1930-as évek végén 2500 lelkész szolgált az országban, de közülük csak 114 fő részesült magas szintű teológiai képzésben.

Az államhoz való viszonyában az egyház alárendelt szerepet játszott, ami többek között az anyagi-pénzügyi függőségben is kifejeződött. Ezenkívül az egyes kormányok durván beavatkoztak az egyház belügyeibe. Ugyanakkor a klérus a képzettség és a szellemi tevékenység tekintetében nem felelt meg a kor követelményeinek, s ezért nem is volt képes befolyását növelni a társadalomban és a közoktatásra sem volt jelentős hatással.

III. 9. 3. A bolgár államhatalom és a szellemi elit viszonya (1878–1944)

Az államhatalom (a politikai elit) és a szellemi elit kapcsolatának vizsgálata a modern Bulgária történetének megértéséhez különösen fontos. Egyrészt mert kitűnő példát láthatunk a tradicionális elit háttérbe szorítására egy bürokratikus államparátus által, amely elitet részben a nemzeti öntudatot felébresztő, majd az exarchátuson keresztül pedig az állam csíráit – területiségében mindenképp – kiépítő egyház képviselt. Az egyház által ellátott állami funkciókat új apparátus vette át, másrészt a vallás szerepét is egyre jobban háttérbe szorította egy új paradigma elterjedése – ez volt a tudomány. A tudomány felszentelt papjai – a tudósok és a szellemi elit, és így maguk az oktatási intézmények – világnézetileg egyáltalán nem voltak értéksemlegesek, ez akkoriban nem volt kívánalom. Sőt a nemzeti ébredés periódusában aligha jutott akár politikai, akár tudományos szempontból vezető szerephez az az entellektüel, aki az állásfoglalást az államot és nemzetet érintő ügyekben elkerülte. Az értelmiség jellemzőihez öndefinícióként tartozott a

546 *Bur M.*: Rumen Daszkalov i. m. 39–55.

véleménynyilvánítás és a politikai aktivitás, és a korabeli tudósok is ezt a felfogást képviselték, amennyiben magukat nem technokrataként, hanem politikailag aktív értelmiségiként definiálták. Mi több, az egyház funkcióvesztése miatt e csoportot szakrális hatalommal, tekintéllyel rendelkező ideológusként kell értelmeznünk (s ők is ennek tekintették magukat), ha a szellemi és a bürokratikus elit, a tudomány és az államhatalom viszonyát vizsgáljuk a modern bolgár államban. Ebből következően a mindenkori államhatalom és a tudományos élet/elit viszonyát leginkább az ország vezető (sokáig egyetlen) és az államhatalomtól valamennyire független – bizonyos periódusokban több, máskor kevesebb autonómiával rendelkező – egyetem története, illetve viszony- és kapcsolatrendszerének vizsgálata tükrözi leginkább. Alapvetően jellemző volt, hogy amikor az egyetemről kikerült tudósok állami szerepet kaptak, akkor az egyetem tekintélye csökkent, de autonómiája kiszélesedett. Amikor viszont más társadalmi rétegek és hatalomgyakorlási technikák vették át a vezető szerepet (akár Sztambolov, akár Sztambolijcski kerül hatalomra), akkor az egyetem tekintélye, az ellenzékiesség megtestesítőjeként megnőtt, de represszióként autonómiája jelentősen csökkent.

Bár az itt leírtak valójában az első szófiaei egyetem történetével szorosan összefüggnek, mivel 1888 és 1930 között ez volt az egyetlen felsőoktatási intézmény, ráadásul 1945-ig, a szovjet típusú akadémiai rendszer átvételéig nemcsak az oktatás, hanem egyben a kutatások központja is, s az egyetem vezetői közül többen emelkedtek miniszteri bársonyszékbe, esetleg régensséggig, vagy ítélte őket halálra a népbíróság (ami mindenképpen figyelemre méltó), aligha túlzás azt állítani, hogy a bolgár szellemi elit képzésében betöltött és a belpolitikában játszott szerepe messze túlhaladta egy átlagos (vidéki magyar) egyetemét. Az egyetemi vezetők politikai aktivitása lényegében a „menedékjogot nyújtó” egyetemi autonómiának volt köszönhető, az autonómia kiteljesedése vagy korlátozása határozta meg az oktatók politikai szerepvállalását, de érdekérvényesítőképességét, valamint a politikai ellenzékkel, illetve a kormánnyal való kapcsolatát is. Nemcsak a mindennapi hatalomgyakorlási praktikák tárházát ismerhetjük meg, amely a központi ellenőrzés kiterjesztését kívánó kormányok és a politikailag agilis, de a tudósoktól a kormányzat által elvárt szerepet messze túllépő, látszólag az egyetemi autonómia és a liberalizmus köntösébe öltöző, de valójában magát közvélemény- és politikaformáló erővé kinövő egyetemi vezetés között zajlott, hanem az oktatók mellett az egyetemi ifjúság szerepvállalását, társadalmi összetételét, elhelyezkedési lehetőségeit és pártállását megismerve a kétpólusú rendszer három központúvá bővül.

A nagy igényre való tekintettel – éppen zajlott a középiskolai hálózat kialakítása és sok tanárra volt szükség – felmerült az ötlet, hogy a középiskola elvégzése után a leendő tanárok egy éves képzésben részesülnek iskolájukban, majd beállnak tanítani. A felvetést többen elleneztek, így végül 1888-ban Georgi Zsivkov és Teodor Sismanov igen szerény körülmények között, rövid jelentkezési határidővel, a kudarcától tartva megnyitották az első felsőoktatási intézményt Szófiában. Az első évfolyam mindössze 43 diákból és 7 oktatóból („a hét szent”) állt, s a tananyag leginkább az „általános bölcsész” diploma kereteihez alkalmazkodott – történelem, bolgár nyelv, filológia, nyelvtörténet és teológia alkották a tárgyak zömét.

A tanári kar összetétele kitűnően példázta a bolgár állam tudathasadásos állapotát: a bolgárok máig büszkék a Tirnovói Alkotmányra (nem azért, mert a

belga alkotmányon alapuló alaptörvény az egyik legliberálisabb volt Európában), ugyanis azt a választott macedón és trákiai küldöttek is megszavazták, akik aztán kívül rekedtek az új államon, de a bolgár történészek szerint ezzel kinyilvánították csatlakozási szándékukat az új bolgár államhoz, s elfogadták annak szerkezetét és szerepét, azonosultak céljaival, amely legitímálta Bulgária politikai és területi igényeit, illetve vezető szerepét a térségben. Az első 15 tanárból (1888–1890) 1 Pirotnban (Szerbia), 3 Macedóniában (Isztip és Velesz), 1 Edirnében (Törökország), 2 pedig Besszarábiában született. Emellett 1 ukrán és 3 cseh előadó is érkezett, akik oroszul tartottak órát. A rendelkezésre álló eszközök mindössze 25 padra, egy táblára, 2 szekrényre és 4 ruhafogasra szorítkoztak. A könyvtár 2000 kötete adományokból gyűlt össze. 1938-ban viszont már 300 oktató, 5200 diák volt az egyetemen, mely a gazdag kereskedő, Evlogi Georgiev 800 ezer levás adományának (arányaiban máig a legnagyobb magánadomány oktatási célokra, az állami költségvetés 1890 körül a 100 millió levát sem érte el) köszönhetően új épületet kapott és könyvtára 238 ezer kötetre duzzadt. A hallgatók ösztöndíja mindössze havi 60 leva volt (évi 720), annyi, mint egy ipari munkásnak. Ez a drága Szófiában alig volt elegendő a megélhetésre, tehát az elitista szemléletű egyetemet nem a vékony pénztárcájú rétegekre szabták.

Sismanov így foglalta össze az egyetemi képzés célját: „*nacionalista* (értsd: nemzeti szellemű) *nevelés – de sovinizsita jelleg nélkül ... továbbá minden humanista eszmény, ami a liberális nyugati értelmiséget és a társadalmat működteti... cél az állam támaszainak, a társadalmi és politikai elitnek a kitermelése...*” E célok megfogalmazása után válik világossá, hogy az egyetem miért kívánt beleszólni az állami politikába különösen akkor, amikor az állam akart beleavatkozni az egyetem irányításába.

Az első összeütközés Sztambolov uralma alatt történt. Ekkor a történész Arnaudov alkalmatlannak minősítette az oktatási minisztériumot az egyetem irányítására, és az öngazgatás elismerése mellett kardoskodott. Mivel a minisztérium munkatársainak nagy része nemcsak hogy nem tanított és kutatott az egyetemen, de hallgatóként sem látogatott ilyen intézményt (az alulképzettség, a szakemberhiány a fiatal bolgár állam egyik fő problémája volt), a kijelentésben volt is némi igazság, csak éppen Sztambolov rendszere nem arról volt híres, hogy lemondjon a központi kontrollról. Éppen ezért az autonómia csak bukása után, 1894-ben valósult meg.

Mindenesetre 1891-ben válaszul kizártak néhány diákot az egyetemről Sztambolov nyomására, mert belekeveredtek a macedón felszabadítási mozgalomba. Mivel a rektort akkor még a miniszterelnök nevezte ki, Sztambolov nyomást tudott gyakorolni az egyetemre. A rektor, bár engedelmeskedett, burkoltan a hatalomnak állított görbe tükröt. Az indoklásban hangsúlyozta, hogy a fiatalok ugyanazokat a hibákat követik el, *mint az állam vezetői*, korrupció gyanújába keverednek, utópiákat és kalandokat kergetnek, amit a meggondolatlan cselekedetek mellett Bulgária legkevésbé vonzó tulajdonságainak tartott.

1894-ben megtiltották, hogy a diákok politikai gyűléseken vegyenek részt vagy ilyen társaságok tagjai legyenek, miután két diák egy tárgyalás megfigyelőjeként botrányt csinált, „szabadgondolkodóknak” titulálva magukat. Az egyetemi vezetés politikai véleményformálás nélküli hallgatókat akart, de a diáktanács nem ítélte el a két hallgatót a rektor utasítása ellenére sem, s a tolerancia és a véleménynyilvánítási szabadság mellett tört lándzsát. Az 1896-os szabályzat ezért nem

engedélyezte hallgatói önkormányzat létrehozását, s ezután minden gyűléshez az egyetemi tanács engedélye kellett. Ezzel a hallgatók és oktatók közötti viszony megromlott. A tanárok az ókori Hellász és Róma hőseiről tartottak órákat, ugyanakkor passzivitást követeltek a diákoktól, ami némileg ellentmondásos volt.

A legsúlyosabb botrány 1897-ben tört ki, amikor egy merénylő lelőtte Aleko Konsztantinov bolgár publicistát, aki politikai satíráiról volt híres, s közreműködött Sztambolov megbuktatásában is, ráadásul éppen kinevezték docensnek a jogi karra. A főleg ellenzéki érzelmű diákok (narodnyakok, nacionalisták) személyükben is találva érezték magukat. Válaszul a diákok háromnapos sztrájkot hirdettek és nem jártak be az órákra. Az oktatói szenátus hasonló döntést hozott, de csak egy napra függesztette fel az oktatást. Ezzel viszont megszűnt az ellenzék egysége, aminek az lett a következménye, hogy a hatalom bezáratta az egyetemet, s az újranyitáskor törölték a hallgatói nyilvántartásból a sztrájkolókat. Mivel ez a 269 hallgatóból 203-at érintett volna, ezért a diákok követelték a hallgatói önkormányzat megalakítását, melynek beleszólási joga lett volna a szenátus döntéseibe. Végül a professzorok arattak pirruszi győzelmet: a jövőbeni állásukat féltő diákok meghátráltak és elfogadták a feltételeket. Az újságírók az esetből azt a következtetést vonták le, hogy miközben a professzorok látszólag a diákokat akarták megóvni tetteik következményeitől, valójában az egyetemi tanács a kormányzati nyomásgyakorlás eszközévé vált az ellenzéki diákokkal szemben, akik viszont karrierjük érdekében végül feladták elveiket. A tüntetők egyébként később a bolgár politikai szélsőbal és szélsőjobb vezéreivé váltak.

Az egyetem helyzetének megszilárdulását jelzi azonban, hogy nemcsak az események elszenvedőjeként hallatta hangját, de képes volt aktív, politikaformáló erővé válni és 1907-ben politikai válságot generálni. Ekkor a sztambolovista Nikola Petkov volt a miniszterelnök, egy képzetlen, de annál ravaszabb politikus, aki Sismanovot nevezte ki oktatási miniszternek, aki ekkoriban az egyetem legnépszerűbb oktatója volt. Népszerűségét jelzi, hogy előadásain nemcsak a diákok, de a szófiai társadalmi elit nagy része is folyamatosan jelen volt. Petkov diktatórikus módszerei miatt viszont többen is azzal kezdték vádolni Sismanovot, hogy egyetemi pozícióját politikai karrierjének építésére használta (s ebben még sokan követik majd), s mivel nem volt Petkov pártjának a tagja, kormányba kerülése éppen ezért sokak számára áruházzal ért fel. A kormányzatot nepotizmussal és korrupcióval vádolta az ellenzék. Az új színház megnyitóján az egyetemi hallgatók kevesellték a számukra fenntartott ülőhelyet (ebből is látszik, hogy a társadalmi elit részei voltak), s úgy vélvén, hogy parvenük és újjgazdagok kaptak csak meghívót, kifütyülték az uralkodót az ünnepi megnyitón, és a testőrséget hógolyókkal dobálták meg. Petkov dühösen reagált: mivel Sismanov nem volt hajlandó bezáratni az egyetemet és lemondott, ő maga záratta be az intézményt rendeleti úton hat hónapra, és kirúgta az összes oktatót: a politikai vezetés elhatározta, hogy felszámolja az egyetemi autonómiát, mert *„az túl sok szabad szellemiséget hirdető európai eszmei áramlatot engedett be az országba, megfertőzve az ifjúságot.”* Az egyetem jogászokból álló vezetősége viszont nem engedelmeskedett, mert szerintük az egyetemet törvénnyel alapították, így megszüntetni is csak törvénnyel lehet. Mivel az egyetem szembefordult a kormányzattal, a parlamenti ellenzék azonnal melléjük állt. Erre a kormányzat külföldi oktatókat hozatott és gimnáziumi tanárokkal kívánta biztosítani a felsőoktatás működését a régi gárda helyett, viszont ekkor már a hallgatók is bojkottálni kezdték az órákat.

A helyzetnek Petkov 1907-es meggyilkolása vetett véget. 1908-ban az ellenzék került hatalomra (A. Malinov), és visszavette a régi oktatókat, s elbocsátotta azokat, akiket a korábbi kormány vett fel. Az egyetem autonómiáját ekkor már csak A. Sztambolijcski támadta, a parasztság képviselőjeként.

Az egyetemnek 1911-ben 1880 hallgatója volt (461 nő), s további 240 ember hallgatta az előadásokat hallgatói jogviszony nélkül. Az első világháború előtti zavaros évek az egyetem működésére is hatással voltak. Nagy-Bulgária megvalósításának lehetősége miatt az 55 oktatóból 35 beállt a hadseregbe az 1912–1913-as Balkán-háborúk során, így a tanév meg sem kezdődött, jó képet nyújtva az oktatók politikai nézeteiről. Jellemző módon Bulgária első, két PhD-fokozattal is rendelkező egyetemi oktatójáról készült leghíresebb kép macedón komitácsiként ábrázolja a tudóst. 1913-ban pedig a nagypolitikába is beleszólt az egyetem vezetése: a görögöknek arra a vádjára, hogy a bolgárok kegyetlenkedtek a lakossággal a háborúban megszállt területen, a rektor, az első oktatók egyike, Ljubomir Miletics ellenpropagandával válaszolt, amit a Carnegie-Bizottság is felhasznált a Balkán-háborúk atrocitásairól szóló jelentésében.

1917-ben megalakult az orvostudományi kar, viszont 1919-ben, Koszturkov oktatási minisztersége idején megindult a felsőoktatás devalválódása. Az elértéktelenedést az okozta, hogy eltörölték a kötelező érettségit mint az egyetemre való bejutás előfeltételét, így egy év alatt 2000-ról 6000-re, majd 1919-re 7100-ra növekedett a hallgatói létszám. Ezt kiegyensúlyozandó, 1920-ban megnyílt Szvistovban az ország második felsőoktatási intézménye, majd limitálták a felvehető hallgatók számát, csökkentve a túlerheltséget. Ekkor már az agrárszocialisták, Sztambolijcski hívei voltak hatalmon, ennek megfelelően megalakult az agrártudományi kar. Sztambolijcski szerette volna elérni, hogy az egyetemen növekedjen a támogatóinak száma, ezért saját embereit szánta a vezetőségbe, de az egyetemi tanács másképp döntött. Válaszul az oktatási minisztérium megvétőzta Janaki Mollov kinevezését, s a harc ismét kitört az autonómia körül. Az agrárszocialisták a fakultásokra a saját embereiket akarták kinevezni a régi rendszer híveinek tekintett oktatói gárda helyett. A fizetéseket korlátozták, s olcsó orosz menekülteket alkalmaztak oktatóként (az országban 50 ezer orosz menekült tartózkodott a bolsevik forradalom következtében). Válaszul az egyetemi vezetés a diákok tandíját 80-ról 200 levára növelte, ezzel megnehezítve a parasztság képviselőinek egyetemre való bekerülését, s megnövelte a régi oktatók fizetését (ugyanis a tandíj egy részét az egyetemi oktatók kapták fizetésként, így függetlenségük az államtól részben biztosított volt).

Az új kormány nyíltan a burzsoázia ellenfelének tekintette magát és megkísérelte felszámolni annak társadalmi pozíciói fenntartására irányuló önvédelmi mechanizmusait és az azt szolgáló intézményi kereteket, melynek letéteményesei a hadsereg, a bürokrácia és az egyetem voltak.

A kormány az elitista jelleg oldása céljából létrehozta a Szófia Szabadegyetemet, hogy riválist teremtsen, és Sztefan Bobcsev volt pétervári követ vállalta el az egyik vezetői posztot. A kormány megreformálta az írást, és az eddigi 4 éves ingyenes, kötelező közoktatást 7 évesre terjesztette ki, ráadásul a középiskolákra támaszkodott a felsőoktatás helyett. Az oktatási minisztérium éppen a két fő sérelem mentén indított támadást: jobboldali elfogultsággal vádolta az egyetem vezetését, és szociális indíttatásból ellenezte a tandíjat. Az oktatási minisztérium

megtiltotta, hogy egyetemi oktatók és diákok politikai pártok vezető tisztségviselői és parlamenti képviselők legyenek, hiszen a baloldali pártok egyébként is alulreprezentáltak voltak az egyetemi tanácson belül, míg a nacionalista-irredenta körök a diákság körében is népszerűbbek voltak.

Az agrárszocialisták a régi ellenfélnek tekintett jogászokat paraszti békéltető-bíróóságok létrehozásával (ehhez nem kellett jogi diploma) kísérelték megfosztani jövedelmező állásaiktól, illetve felhígítani e réteg sorait saját támogatóikkal. Válaszul a prorektor a cár jelenlétében és a kormánytagok távollétében megvádolta a kormányt az egyetem elleni szisztematikus fellépéssel. Ez kiváltotta Omarksevszki oktatási miniszter dühét, s válaszul megbírságot Ljubomir Miletics rektort, mert a régi írást használta publikációiban, majd megszüntette az állam pénzügyi támogatását olyan publikációk esetében, amelyeket a régi ábécével írtak. Válaszul az egyetemi tanács illegitimnek bélyegezte a minisztérium tevékenységét és felmondta az engedelmességet. Erre Omarksevszki a törvény elé idéztette a rektort, és követelte a jogi kar 8 oktatójának lemondását, a reakció melegágyának tartván a kart, mert az oktatók egyben ellenzéki parlamenti képviselők is voltak. Az elbocsátás egyenlő lett volna a jogi kar bezárásával, mert a professzorokat senki nem tudta volna helyettesíteni. Erre az egyetem rendes tanárokból magántanárokká nevezte ki a nyolc oktatót, akikre így nem vonatkozott az összeférhetlenségi törvény. A harc tovább gyűrűzött, mert a minisztérium lecsökkentette a költségvetést, és a 8 oktatót docenssé minősítette vissza, akik viszont így nem tarthattak meg minden kurzust, ami megint a képzés összeomlását jelezte előre. Erre viszont már a diákok is felléptek a kormány ellen, de a rendőrség szétzavarta tüntetésüket. 1922-ben végül az egyetemi tanács felfüggesztette az oktatást, míg a miniszter vissza nem vonja rendeleteit.

Sztambolijiszki végül eltávolította Omarksevszkit, majd megegyezett az egyetemmel, s helyreállította a docensek státuszát. Ez a baloldal vereségét jelezte előre, s az 1923-as katonai puccs és Sztambolijiszki meggyilkolása után egy professzor, Alexandar Cankov került hatalomra miniszterelnökként és oktatási miniszterként a régi burzsoázia képviselőjeként. A fegyverek és a megfélemlítés szintúgy az eszköztárába tartoztak, mint a vesztegetés. Az oktatók fizetését felemelte, a diákok tandíját a negyedére csökkentette, a professzorok ismét viselhetek parlamenti mandátumot, a tanárokat az egyetemi polgárok választották. Az autonómia helyreállt, az egyetem feladta ellenzéki szerepét, különösen miután az agrárfakultás 50 millió, az orvosi kar 10 millió leva támogatást kapott, ami máig a legnagyobbnak tekinthető arányait tekintve. A két egyetem kibékült egymással és elismerték egymás képzéseit. 1926-ban Cankov bukását saját pártja belső ellenzéke és a hadsereg okozta, amely párttársát, a régi burzsoázia tagját, a macedón származású – revisionista – Andrej Ljapcsevet juttatta a miniszterelnöki bársonyszékbe.

1928-ban doktori iskola alakult, de ettől kezdve az állami beavatkozás ismét felerősödött. A diákcsoportok között mindennaposak voltak az összecsapások a bal- és jobboldali szervezetek agitációja miatt. 1930 után a gazdasági világválság miatt 10%-kal csökkentették a fizetéseket és az ösztöndíjakat. 1931-ben ismét baloldali pártokat tömörítő koalíció került hatalomra egy szintén régi politikus, Alexandar Malinov visszatéréseivel, s mivel az oktatás az agrárpárt kezébe került, ez ismét kiélezte a válságot: az állami költségvetés 7%-kal, az egyetemé viszont

17%-kal csökkent. Bogdan Filov rektor – 1945-ben a népbíróóság halálra ítélte mint miniszterelnököt, aki Bulgáriát a második világháborúba vezette és mint régens (1943-tól) – ekkor felfüggesztette az oktatást. Erre a kormány ismét meghátrált, eztán a költségvetést az oktatási minisztérium és az egyetem közös tárgyaláson határozták meg. A rektor államépítőnek nevezte egyetemét, mely ekkor évente 4000 diplomás embert adott a közsférának.

A koalíciónak 1934-ben egy újabb puccs vetett véget, Kimon Georgiev ezredes – mellesleg az egyetemen jogot végzett – rendeleti kormányzást vezetett be (nem véletlenül volt jogász), s a jobboldali Janaki Mollov (szintén egyetemi oktató) lett az oktatási miniszter. Az egyetemi autonómia éppen miattuk nem szenvedett csorbát, jöllehet az ország politikai berendezkedése ekkor inkább már egy diktatúrára emlékeztetett. A kormányzat „befagyasztotta” az értelmiség képzését, s olyan kvótákat szabott, melyek csupán a kiesők (nyugdíjasok, elhunytak) pótlását tették lehetővé.

Georgiev bukása után Borisz cár királydiktatúrát vezetett be, s egy régi (I. világháború előtti) diplomatát, Andrej Tosevet nevezett ki miniszterelnöknek. A pénz, a hallgatók és oktatók létszáma tovább csökkent, az egyetemi tanács ellenállásából csupán annyira tellett, hogy nem fogadott el egy rendeletet, mely minden vizsgázónak egy jeggyel jobbat irányzott elő, amikor megszületett a trónörökös (Szimeon Szakszkoburggotszki). Az összes alapítványi pénz a minisztérium rendelkezése alá került, részben azért, mert három professzor is a betiltott pártok vezetője volt korábban. 1937-ben ismét egy volt rektor lett az oktatási miniszter, ami a költségvetési összeg növekedését eredményezte.⁵⁴⁷

547 A fejezet a következő könyv alapján készült: University of Sofia St. Kliment Ohridski. The first 120 years. Ed.: Ilchev, I. St. Kliment Ohridski University Press, Sofia, 2008. 1888–1938 között 42 ezer diák járt az egyetemre (10 ezer nő), közülük 14 ezer kapott diplomát. A második világháború után a kommunista vezetés is megpróbálta felszámolni a régi kapcsolatrendszereket, de ezúttal jóval szisztematikusabban láttak hozzá az egyetemi autonómia felszámolásához a szovjet hadsereg támogatásával. A devalváció első lépéseként 1944-ben szabad utat kapott mindenki az egyetemre való bejutáshoz. Ennek következtében a jelentkezők száma 13 ezerre nőtt, s ekkora kapacitása az egyetemnek nem volt. Egy hallgatóra 20 cm² jutott. A következő lépés az egyetem szétdarabolása és a felsőoktatás decentralizációja volt. A kapacitáshiányra hivatkozva Várnába és Plovdivba telepítették az egyetem egyes fakultásait a rektor tiltakozása ellenére. Ezt követte az oktatók háborús szerepének felülvizsgálata. 25 akadémikust eltávolítottak az egyetemről, további 17-et eltiltottak legalább egy évre. Emellett 38 óraadót és alacsony beosztású oktatót is elbocsátottak. 1945-ben újabb 5 oktatót bocsátottak el és 16-ot felfüggesztettek. Világháborús szerepvállalása miatt Arnaudov professzort, aki a trónörökös tutora volt, életfogytiglani börtönre ítélték, s csak szovjet tudósok közbenjárására enyhítették az ítéletet házi őrizetre. Bogdan Filov volt rektort és politikust kivégezték, Sztanisev orvosprofesszort és volt belügyminisztert szintén. Cankovot szintén halálra ítélték, de ő sosem tért vissza Bulgáriába. Pánbulgarizmus és nemzeti szocializmus bűne miatt további két volt rektor és minisztert börtönöztek be, egyet távollétében halálra ítélték. 1948-ban a diákok bizottsága 188 „reakciós” diákot távolított el az egyetemről, amelynek ekkor már 32 ezer hallgatója volt, s az oktatás teljesen elértéktelenedett. Az egyetemi tanács kérésére 1948-ban helyreállították a felvételi intézményt, de az alacsony oktatói fizetések és a folyamatos tisztogatások miatt 154 oktatói helyet nem töltöttek be, így nem sikerült a képzés régi színvonalának visszaállítása. Cservenkov oktatási miniszter eltörölte az egyetem autonómiáját, Tuse Vlahov történész pedig megkezdte a sztálinista ideológia alkalmazását a történelemoktatásban és cenzúrázta kollégái írásait. A dialektikus materializmus órákat kötelezővé tették, de mivel az előadók száma csekély volt, s az órákat átlag 500 hallgató látogatta, elmélyült ismeretekre aligha tettek szert e tárgykörben. A kommunista vezetés célkitűzése az volt, hogy az egyetemi hallgatóság társadalmi összetételét is jelentősen átalakítsák, s 40%-ra emeljék a munkáscsaládból származók, 10%-ra a vidéki szegény középosztályból származók arányát.

III. 9. 4. Demográfia

A városiasodás a Balkánon 1897 körül általában véve nem volt előrehaladott. A Török Birodalom területén a városi lakosság Konstantinápolyal elérte a 25%-ot, nélküle a legnagyobb városi településeken csak a lakosság 10–11%-a élt. A 100 ezer fő feletti Athén és Bukarest leszámításával 1898-ban Romániában és Görögországban szintén csak a lakosság 10%-a élt városokban. 1900 körül Bulgária lakóinak csak 20%-a volt város lakó, s ez lényegileg 1944-re sem változott (ekkor 25% volt). 1878-ban 74 városi rangú település volt az országban, 1912-ben 80, 1934-ben 97, 1944-re 100-ra nőtt számuk. Emellett 1912-ben 3800 falu és 1100 tanya volt az országban. A városok kicsik voltak, 1887-ben 25 lélekszáma alakult 5–10 ezer között, s csak haté volt 20 ezer felett. Boszniában a legnépesebb Szarajevo lakossága sem érte el a 30 ezer főt, akárcsak Szerbiában Belgrád a háború előtt. Bulgáriában 1934-ben 30 ezren felüli lakossági létszámmal csak hét település dicsekedhetett (III. 130. táblázat).

Az 1926-os adatok szintén rámutatnak a településhálózat egyenetlenségeire: miközben 1910-hez képest nőtt a kisvárosok száma, a kisközépvárosoké csökkent: egy részük a legnépesebb kategóriába került át, viszont a kisvárosokból ekkor nem érkezett hozzájuk utánpótlás. A városi lakosság növekedésének éves üteme 1901–1905 között 2,1 ezrelék volt, 1911–1920 között 13 ezrelék, 1921–1926 között 16 ezrelék, ami az országos népességgyarapodás ütemét nem haladta meg. 1901–1905 között országos ezer város lakóra 2,3 fő bevándorló esett; a továbbiakban a városba költöző falusi lakosok száma jelentős ingadozást mutatott. 1921–1926-ban ezer város lakóra 16,3, 1927–1934-ben 10,5, 1935–1946-ban 12,6 fő falusi átköltöző esett.

A bolgár városfejlődés sajátosságát azért is érdemes vizsgálni, mert jól szemlélteti, hogy a központi funkciók felszaporodása mennyire jelentős hatással van a lélekszám növekedésére: Szófia, Plovdiv és Várna 1887-ben hasonló méretű volt, Plovdiv éppen elvesztette központi funkcióit, Várna még nem rendelkezett kedvező közlekedéssel, modern kikötővel. Kereskedelmi szempontból mindhárom település fontos útvonalon, csomópontokon feküdt, ennek ellenére Várna és Plovdiv növekedése meg sem közelítette Szófia növekedését. A főváros 30 ezer körüli lélekszámmal érte meg a felszabadulást, 1900-ban lakosainak száma 68 ezer volt, a százezres lélekszámot 1910-ben érte el, 1946-ban 367 ezer lakos lakta. Pedig a kezdet nem volt ilyen rózsás: Jireček beszámol arról, hogy a felszabadulás után egy diplomata titkáranak a fülét alvás közben megrágta egy patkány, s 1892-ben a városban kóborló kutya farkák három embert téptek szét. Farkasokkal pedig még a századfordulón is lehetett találkozni a Borisz-kertben. A legkisebb lélekszám-

III. 130. táblázat.

A városi rangú települések nagyságának változása Bulgáriában

Lélekszám	1887	1910	1926	1934
20 ezer felett	6	8	12	12
10–20 ezer	12	19	16	20
5–10 ezer	25	25	48	62

Daszkalov, R.: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. II. 11. után saját szerkesztés.

gyarapodást mutató Várna (25 és 77 ezer) központi funkciókkal nem, csak kereskedelmi funkcióval rendelkezett, míg Plovdiv (33 ezerről 127 ezerre) esetében a nagyobb gyarapodás a részleges központi szerepkörrel magyarázható.

Ugyanakkor hozzá kell tenni, hogy a városi lakosság alacsony létszáma a számos háborúval éppúgy magyarázható, mint a nemzetközi munkamegosztásban betöltött szereppel (a mezőgazdasági konjunktúra ruralizálódást eredményezhet). Amennyiben értesüléseik megbízhatók, az utazók ennél nagyobb városi lakosságról is beszámolnak: Szófia lakosságát Dearborn még 46 ezerre tette 1820-ban, Hochstetter 30–50 ezer közé 1869-ben. Thielen Plovdiv kapcsán 26 ezer házról ír, ami 100 ezer feletti lakosságot feltételez, míg 1832-ben már csak 30 ezer főt becsültek. Thielen Vidint 1828-ban 35 ezerre becsülte, 1832-ben, az orosz–török háború után már csak 25 ezerre. Sumen lakossága Walsh szerint (1828) 60 ezer, a háború után már csak 30 ezer. (A többi város kapcsán a források egyöntetűbbek.)⁵⁴⁸ A számadatok talán arra utalnak, hogy dezurbanizálódás részben az 1829–1830-as orosz–török háború pusztításainak köszönhető.

Bulgáriát 1878–1920 között a demográfiai átmenet első fázisa, 1920–1946 között a második fázisa jellemezte: az előbbi a magas születésszám és a halálozások számának csökkenése mellett a nagy természetes szaporulat, az utóbbi fázist a születések számának csökkenése és a halálozások számának alacsony szinten maradása mellett a csökkenő szaporulat jellemezte. Ezzel párhuzamosan átalakult a családszerkezet: míg 1900-ban egy háztartásban 5,6 fő élt, 1926-ban már csak 5, 1946-ban pedig 4. 1900–1910 között a leggyakoribb az 5 fős család volt, ezt követte a 6 fős családok gyakorisága, míg a 4 fős családtípus csak a harmadik helyen állt. Ráadásul a legtöbb ember a 6 fős családmodellben élt. 1926-ban viszont a leggyakoribb családtípussá a 4 fős család vált, megelőzve az 5 főt, 1946-ban pedig a 3 fős családtípus került a második helyre a 4 fős mögött.

A népességnövekedés dinamikájának lassulására és a demográfiai átmenetre utal, hogy 1887-ben a 0–15 éves korú lakosság a népesség 40%-át tette ki, 1946-ban már csak 26%-át. Viszont 1900-ban a lakosság átlagéletkora 26 év volt, 1946-ban pedig 29 év, ami még mindig fiatal társadalomra utal. Plevenben 1912-ben a lakosság 63%-a fiatalabb volt 35 évnél. A 60 év feletti korosztály részaránya 1934–1946 között 7,8%-ról csak 9,6%-ra nőtt, a halálozások aránya hasonló volt, mint a magyar (14–20 ezrelék).⁵⁴⁹ A természetes szaporulat 25 ezrelékről a felére csökkent 1900–1946 között, és az egy nőre jutó gyerekszám is leesett 7-ről 3-ra. A gyermekhalandóság (az egyéves kor alatt elhunyt gyerekek aránya 155-ről 130 ezrelékre csökkent 1921–1944 között) kétszerese volt az USA, Hollandia és Svájc értékeinek, hasonló Spanyolország és Olaszország értékeihez, de alacsonyabb, mint Magyarország (290 1920-ban és 170 1941-ben)⁵⁵⁰ és Románia esetében. (Csehországban

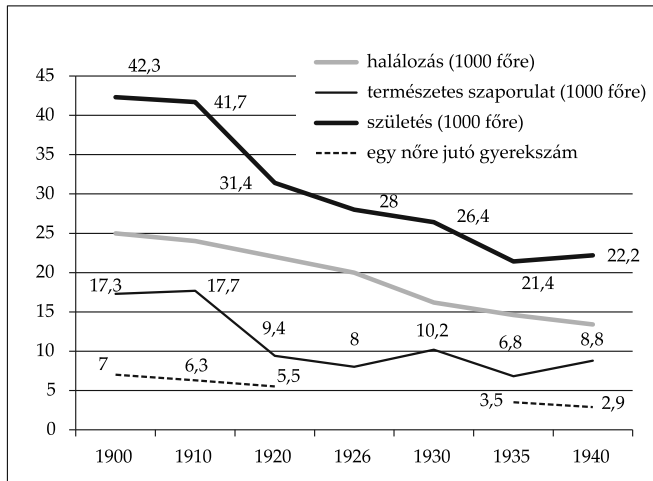
548 *Thielen, M. Fr.*: Die europäische Türkei. Ein Handwörterbuch für Zeitungsleser. Wien, Carl Gerold, 1828. *Walsh, R.*: Narrative of a Journey from Constantinople to England. London, Westley és Davis, 1828. *Dearborn, H. A. S.*: A Memoir on the Commerce and Navigation of the Black Sea, and the Trade and Maritime Geography of Turkey and Egypt. Boston, Wells and Lily. 1819. *Mihov, N.*: Naszelenieto na Turcija i Balgarija prez XVIII i XIX. v. Tom I. Szófia, 1924.

549 *Daszkalov, R.*: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. II. 12–13.

550 *Gyáni G.*: Magánélet Horthy Miklós korában i. m. 54.

III. 26. ábra.

Bulgária demográfiai jellemzői, 1900–1946

Daszkalov adatai alapján saját szerkesztés.

1920–1940 között 150-ről 90 ezrelék alá esett, de a prágai Prosek nyomornegyedben 1935-ben 230 ezrelék volt, míg az értelmiség körében 100 ezrelék alatti.)

A legnagyobb családlétszám a caribrodi, szamokovi, radomiri és trni körzetre volt jellemző, a legkisebb az iparosodott gabrovóira és a hegyvidéki Malko Tirnovó-i és trojani körzetekre. Meglepő talán, hogy az iparosodás kisebb méretű családmódellet eredményez, miközben éppen az iparosodás tette lehetővé több ember eltartását, de a társadalmi tagozódás vizsgálatánál is a tradicionális kisbirtokos földművelő családtípusra volt jellemző a nagyobb család.

Mint az a III. 26. ábrán is látható, a demográfiai átmenet második szakasza 1920 után kezdődött Bulgáriában. A születések aránya 1926-ban magas volt a panagüriszti, koteli, szamokovi és petricsi körzetben a továbbélő patriarchális hagyományok miatt, valamint az ajtoszi, omurtagi és rodopei járásban a mohamedán lakosság jelenléte miatt. Kifejezetten kis születésszám és kis halálozás, azaz a demográfiai átmenet második fázisa jellemezte a tirnovói, Gorna Orjahovica-i, gabrovói, drenovói, trojani járást modern ipari struktúrája és a sok külföldi jelenléte miatt. Szintén alacsony születésszám jellemezte a lovecsi és szvelievói járást. A halálozás különösen magas volt a muszlimok és a rossz egészségügyi körülmények között lévő elzárt vidékeken, mint Burgasz és Plovdiv hinterlandján és Pomorjében.⁵⁵¹

A vándorlási különbség a természetes szaporulat mellett szintén befolyásolta a lakosságszámot, így az ország gazdasági erejét és társadalmi szerkezetét is alakította. A felszabadulás idején keletkezett társadalmi átstrukturálódásról, a muszlim kereskedők és iparosok helyének átvételéről már szóltunk. A migráció mellett jelentős volt a háborús népességvesztés is, az 1878–1879-es orosz–török háború során 150 ezer helyi lakos halt meg, e szám nagyságát jelzi a tény, hogy az

551 Daszkalov, R.: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. II. 16–18.

III. 131. táblázat.

A bolgár állam kisebbségeinek bolgár alfabetizmusa (%)

Év	Törökök	Pomákok	Cigányok
1910	6	4	3,5
1934	14	8	9,0

5 további háború során, melyet 1880–1945 között vívtak, összesen 188 ezren haltak meg. A szerbek elleni háborúban 1000 fő, a két Balkán-háborúban 35–35 ezer fő, az első világháborúban 88 ezer ember esett el.

1880–1940 között 570 ezer török hagyta el az országot, közülük 350 ezer 1912 előtt, 116 ezer 1927–1940 között, a bolgár–török lakosságcsere eredményeképpen, további 120 ezer pedig 1940–1944 között. Elhagyta Bulgáriát 62 ezer görög is Meszembriából (Neszebar), Szozopol és Anhialo (Pomorje) városából, valamint Plovdivből és Sztanimakából (Aszenovgrád) az 1927-es *Mollov–Kafandarisz-egyezmény* alapján. Szintén elhagyta az országot 125 ezer bolgár, főleg gazdasági megfontolásból és 200 ezer egyéb nemzetiségű, amivel a kivándoroltak létszáma megközelítette az 1 milliót.

Ugyanekkor Bulgáriába 700 ezer bolgár érkezett, 200 ezer Nyugat- és Kelet-Trákiából, 300 ezer Égei-Macedóniából, 100 ezer Észak-Dobrudzsából, beleértve az 1940-es *craiovai megállapodás* után beköltöző 60 ezer bolgárt. Még 1930-ban is 50 ezer macedóniai születésű élt Bulgáriában. 15 ezer menekült el a nyugati határszélről annak elvesztése után, 44 ezer Romániából és a Bánátból települt át, 21 ezer Besszarábiából. Letelepedett ugyanekkor 29 ezer orosz is, főleg Vrangel seregéből és 20 ezer örmény menekült Törökországból. Így összesen 800 ezer ember települt be az államba 60 év alatt.

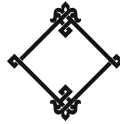
A Kis-Ázsiából és Kaukázusból elmenekült és kitelepített 1,2 millió görögből 640 ezer telepedett le Égei-Macedóniában. Ekkor még 310 ezer bolgár (a lakosság 35%-a) élt a területen 160 ezer görög és 160 ezer török mellett. Az 1920-as évek végére már csak 160 ezer bolgár volt Görög-Macedóniában. Trákiában Ljubomir Miletics szerint 1912-ben még 300 ezer bolgár volt, igaz, közülük 100 ezer pomák volt, továbbá 400 ezer török és 200 ezer görög. Az első világháború után elvesztett Nyugat-Trákiában 1920-ban 210 ezren laktak, 70 ezer bolgár, 12 ezer pomák, 73 ezer török és 52 ezer görög. Ekkorra már 40 ezer bolgár elmenekült innen. Érkezett viszont 180 ezer görög, közülük 140 ezer Kelet-Trákiából.⁵⁵² Besszarábiában 366 ezer bolgár élt, Észak-Dobrudzsában az 1940-ben kitelepített bolgárság a lakosság 14%-át tette ki (67 ezer fő, 280 ezer románnal szemben), míg Dél-Dobrudzsába 60–70 ezer román telepes érkezett 1940 előtt, akik Strausz adatai szerint 520 ezer ha földet kaptak. Zömük a craiovai megállapodás értelmében távozott 1940 után.

A 7 millió bolgárból tehát 2 millió idegen uralom alatt maradt 1919 után, ráadásul 500 ezret el is űztek hazájából. Csak Macedóniában 2000 bolgár iskolát

552 *Daszkalov, R.*: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939 i. m. Tom. II. 30–34.

zártak be, 2300 tanárt csaptak el és 100 ezer diákot helyeztek szerb/görög iskolába. Bezártak/elvettek a bolgároktól továbbá 1330 templomot és 73 kolostort.⁵⁵³

Míg 1880-ban Bulgáriában a lakosság bő kétharmada volt csak bolgár, addig ez 1946-ra 85%-ra növekedett. Mindemellett a muszlimok lélekszáma is nőtt, de kisebb mértékben, mint a bolgároké (a kivándorlás ellensúlyozta a magas természetes szaporulatot), így arányuk 25%-ról 10% alá esett. A törökök létszáma 1880-ban 520 ezer fő volt, 1920-ban 540 ezer, 1946-ban 675 ezer (a 940 ezer muszlimból). A rodopei és lovecsi mohamedán bolgárok, pomákok száma 20 ezer volt 1880–1912 között. Muszlimok alkották a többséget a provadijai, dobricsi, kurtbunar-terveli, razgradi, szilisztrai, tutrakani járásban (okolie) (ruszei okrug/körzet), az eszkidzsumajai (ma: Tirgoviste), oszmanpazári (ma: Omurtag), popovói, preszlavi, sumeni járásban (sumeni okrug), és az ajtosziban (burgaszi okrug), mely egyetlenként a Balkán-hegységtől délre helyezkedett el. A törökök többséget alkottak a várnai, burgaszi és ruszei okrugban, de 1910-re ez megváltozott: ekkor már csak a kurtbunari, razgradi, tutrakani, eszkidzsumajai, oszmanpazári és sumeni okoliében maradtak többségben. Az analfabetizmus hatalmas volt körükben (értve ezalatt az államnyelvet), ami társadalmi státuszukat is predesztinálta (III. 131. táblázat).

553 Uo. II. 34–35.

A BOLGÁR TÁRSADALOM ÉS GAZDASÁG KÉPEKEN
(1864–1931)

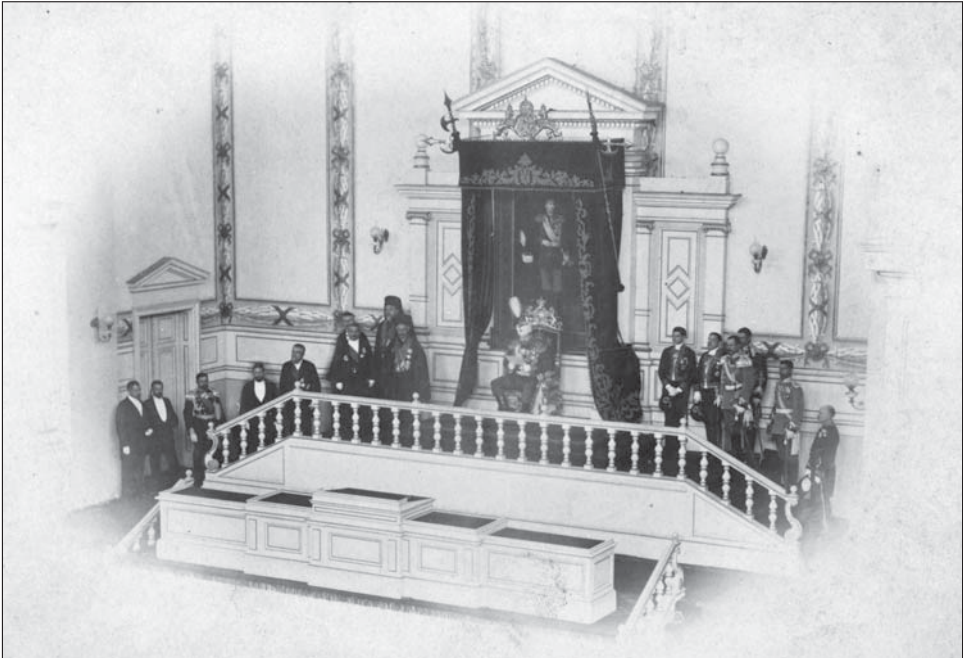
1. kép. Vasilovci falu. Felix Kanitz metszete, 1864

2. kép. Bolgár parasztházban meghúzódó orosz katonák az orosz–török háború (1877–1878) idején. Metszet, 19. század vége

3. kép. I. Ferdinánd cár (király) és felesége miniszterei, képviselők és orosz vendégei társaságában a plevnai csatában elesettek emléktáblájának avatásán, 1907. D. A. Karasztojanov felvétele

4. kép. I. Ferdinánd bolgár cár (király) beszéde a Sztojlov-kormány és a képviselők előtt, 1894. D. A. Karasztojanov felvétele

5. kép. D. C. Nikolajev tábornok és tisztjei. I. A. és D. A. Karasztojanov felvétele, 1919 körül

6. kép. Ifjú hölgyek stúdiófotója. Szófia, 1892. I. A. Karasztojanov felvétele

7. kép. Bolgár nagycsalád.

Todor Gencsov Vlajkov író, publicista, politikus és családja. Pirdop, 1900

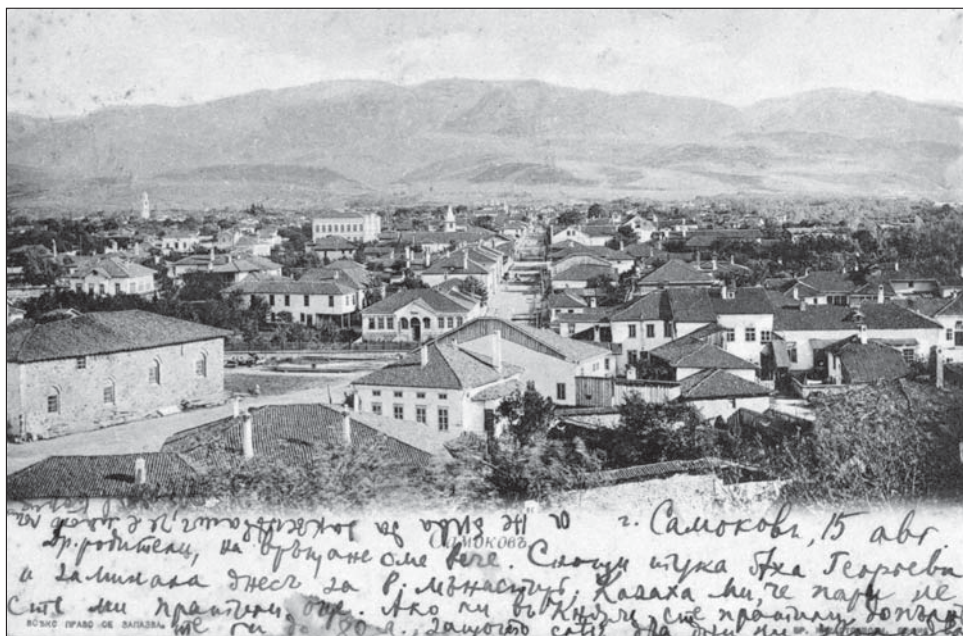

8. kép. Vidéki esküvői fotó. Adamovo, 1909. D. A. Karasztojanov felvétele

9. kép. Szent György-nap ünneplése Kokaliane közelében.

I. A. Karasztojanov felvétele, 1888 körül

10. kép. Szamokov látképe. I. A. Karasztojanov felvétele, 1905 után

11. kép. Zlatica város látképe, 1920 körül

12. kép. Megnyílt az I. E. Gesov kultúrház Plovdivban, 1906

13. kép. Szófiai kisiskolások csoportképe. D. A. Karasztojanov felvétele, 1892 és 1905 között

14. kép. Bolgár medvetáncoltató,
1900 körül

15. kép. Utcái piac Szófiában.
I. A. Karasztojanov felvétele, 1910 után

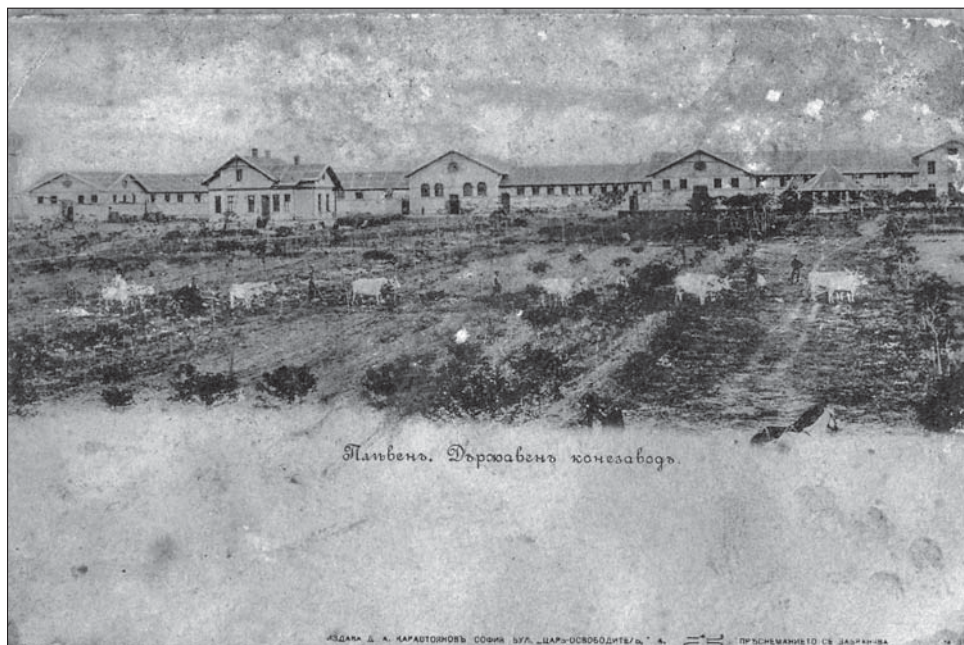
16. kép Edényvásár Szófia utcáin. I. A. Karasztojanov felvétele, 1888 körül

17. kép. Bolgár pásztor, 1900 körül

18. kép. Szántás az állami ménes területén. D. A. Karasztojanov felvétele, 1895 után

19. kép. Építőanyag rakodása a várnai kikötőben, 1910 körül

20. kép. Svájci alapítású karton- és csomagolópapír-gyár Koszteneceben, 1908.
D. A. Karasztojanov felvétele

21. kép. A szófiai Targovszka utca, 1890. Képeslap

22. kép. Szófiai utcakép, 1901. I. A. Karasztojanov felvétele

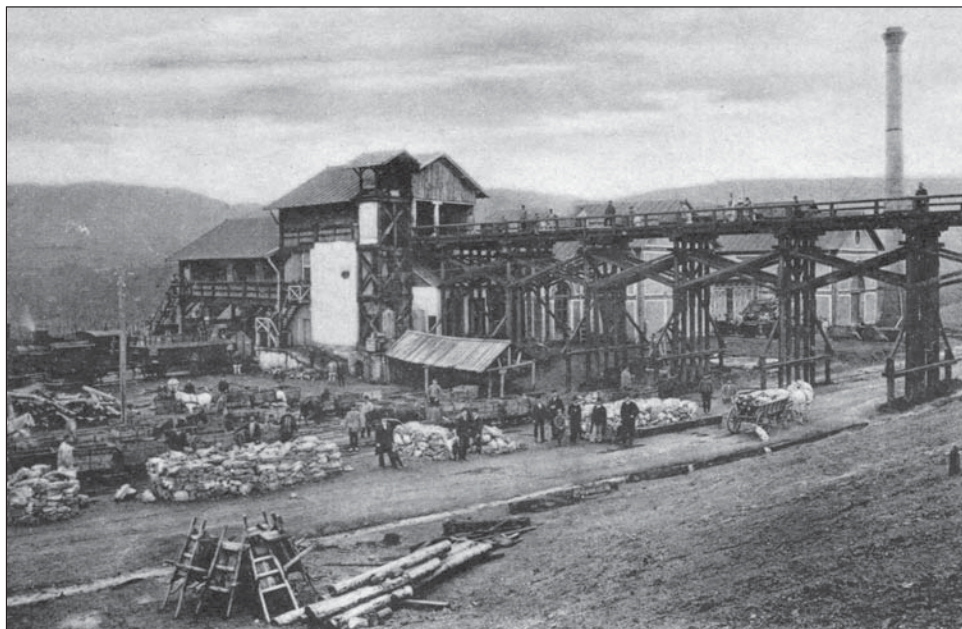

23. kép. H. G. Danov nyomdája Plovdivban, 1905

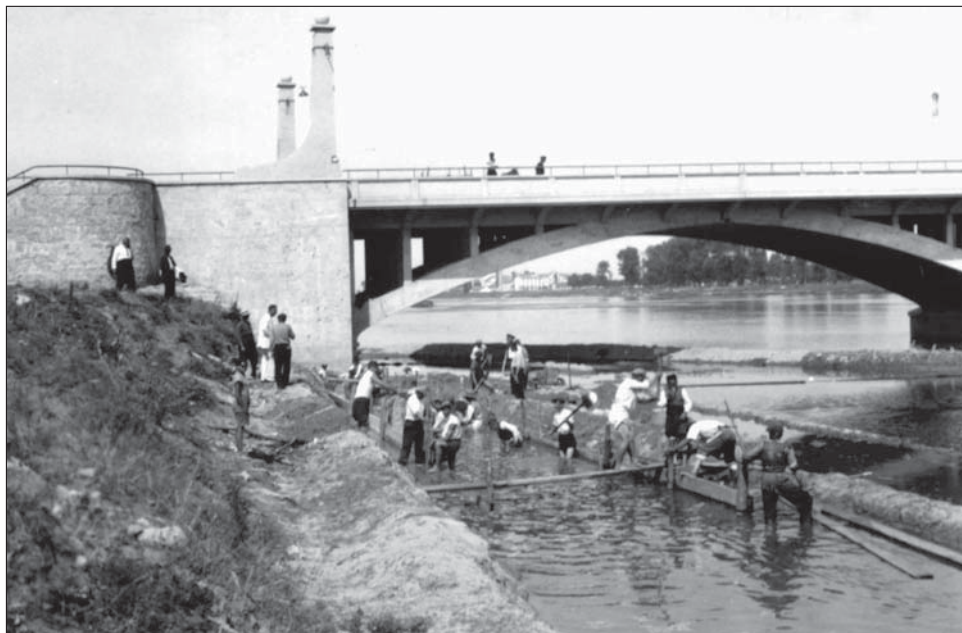
24. kép. A plovdivi népbank személyzete a bank épülete előtt, 1928

25. kép. Megnyílt Bulgária első állami bányája. Pernik, 1891.
D. A. Karasztojanov felvétele

26. kép. Gátépítés, támfalerősítés a Marica folyó mentén, 1937

27. kép. Sikátor Plovdiv óvárosában, 1931

28. kép. Az I. Sándor fejedelem utca Plovdivban az 1920-as években

29. kép. Szófia, 1935 körül

30. kép. Várna, Ganz gyártmányú, Árpád sorozatú (TAS) sínautóbusz, 1937

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

FORRÁSOK, FORRÁSKIADVÁNYOK, ADATTÁRAK

- ЦДА (Centralen Darzsaven Isztoricsezski Arhiv), ф. 321, ф. 335, ф. 159.
Dnevnici na IV. obiknoveno narodno sabranie. IV izvanredna szeszija. Szofija, Darzs. Pecsatnica.
- Documents Diplomatiques. Les événements de la péninsule Balkanique. L'Action de la Roumanie (septembre 1912–aôut 1913), Min. des Affaires Etrangères, Bucharest, 1913.
- Doklad do Ferdinand I. ot Miniszterszki Szavet. Szófia, 1907.
- Doklad na parlamentarnata izpitatelna komiszija do XI OHC. Szófia, é. n.
- Dokumenti za Balgarszkata Isztorija III.
- Dokumenti za balgarszkata isztorija iz germanszki arhivi 1829–1877. Balgarszka Akademija na Naukite, Szofija, 1963. 94–150.
- Isztorija na Bálgarite 1878–1944 v dokumenti. Tom. I–II. Eds.: *Trifonov, Sz.–Georgiev, V.* Proszveta, Szófia, 1996.
- Szofijszkoto obstinszko upravlenie 1878–1879. Arhivite govorjat. Tom. XI. Szofija, 2000.
- Turszki dokumenti za makedonszkata isztorija Tom. I. 1800–1803. Tom. 4. 1818–1827. Skopje, 1957.
- Turszki izvori za balgarszkata isztorija. Arhivite govorjat Tom. XIII. Ed.: *Grozdanova, El.* Szofija, 2001.

FELDOLGOZÁSOK

- 100 godini balgarszka indusztrija 1834–1937. Szófia, 1937.
- A census of Adrianople. The Geographical Magazine. Vol. III. London, 1876.
- Akarli, A.*: Growth and Retardation in Ott oman Macedonia 1880–1910. In: *Pamuk, Ş–Williamson, J. G.* (eds.): The Mediterranean Response to Globalisation before 1950. Routledge, 2000. 120–121.
- Alekszieva, A.*: Knizsovno naszledszto na balgari na gracki ezik prez 19. vek. Gutenberg, Szófia, 2010.
- Allen, R. C.–Weisdorf, J.*: Was there an industrious revolution before the industrial revolution? An empirical exercise for England c. 1300–1830. The Economic History Review, 2011/3. 715–729.
- Andrabi, T.–Kuehlwein, M.*: Railways and Price Convergence in British India. The Journal of Economic History, 70. 2010/2. 351–378.
- Asbóth J.*: Bosznia és Hercegovina. Budapest, 1887.

- Atanaszov, Hr.*: V oszmanskata periferija: obstesztvo i ikonomika vav Vidin i okolinoszttta prez XVIII vek. Szófia, 2008.
- Avramov, R.*: Sztopanszkijat dvadeszeti vek na Bulgaria. Centar za liberalni strategii, Szófia, 2001.
- Avramov, R.–Pamuk, Ş.* (eds.): Monetary and Fiscal Policies in South-East Europe. BNB, 2006.
- Avramović, M.*: Naše seljačko gazdinstvo. Belgrád, 1928.
- Babanászisz, Szt.*: A görög ipar kialakulása és fejlődése. In: *Berend T. I.–Ránki Gy.*: Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1979.
- Bacqué–Gramont, J.-L.–Dumont, P.* (eds.): Économies et sociétés dans l'Empire Ottoman (fin du XVIIIe–début du XXe siècle). Paris, 1983.
- Bailey, F. E.*: British Policy and the Turkish Reform Movement. A Study in Anglo–Turkish Relations 1826–1853. Harvard University Press–Oxford University Press, Cambridge–London, 1942.
- Bairoch, P.*: Europe's Gross National Product: 1800–1975. *Journal of European Economic History*, 5. 1976/2. 273–340.
- Bairoch, P.*: New Estimates on Agricultural Productivity and Yields of Developed Countries, 1800–1990. In: *Bhaduri, A.–Skarstein, R.* (eds.): Economic Development and Agricultural Productivity. Cheltenham, 1997. 45–64.
- Bakardzsieva, T.*: Balgarszkata obstnoszt v Rusze prez 60-te godini na XIX. vek. Szófia, 1996.
- Bakardzsieva, T.*: Na kracska prez vremeto. Darzsavnikat reformator Midhat pasa (1822–1884). Rusze, 2009.
- Balkanite mezsdu tradicija i modernizacija.* Gutenberg, Szófia, 2009.
- Balkanszkijat XIX vek.* Drugi pocseti. Riva, Szófia, 2006.
- Bartha M.*: Kazárföldön. Magyar Fórum Könyvek, H. n. 1996.
- Batakliev, I.*: Grad T. Pazardzsik. Isztoriko-geografszki pregled. Szofija, 1923.
- Baten, J.–Fertig, G.*: Did the Railway Increase Inequality? A Micro-regional Analysis of Heights in the Hinterland of the Booming Ruhr Area during the Late Nineteenth Century. *The Journal of European Economic History*, 2009/2. 263–301.
- Bell, John D.*: Peasants in Power: Alexander Stamboliski and the Bulgarian Agrarian National Union, 1899–1923. Princeton University Press, Princeton NJ, 1977.
- Benke J.*: Az arabok története. Alexandra, Pécs, 1984.
- Berend T. I.–Ránki Gy.* (szerk.): A gazdasági elmaradottság történeti távlatból. Budapest, 1984.
- Berend T. I.–Ránki Gy.*: Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1979.
- Berend T. I.–Ránki Gy.*: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1969.
- Berend, T. I.–Ránki Gy.*: Európa gazdasága a 19. században 1780–1914. Gondolat, Budapest, 1987.
- Berend, T. I.–Ranki, Gy.*: Economic Development in East Central Europe in the 19th and 20th Centuries. New York, 1974.
- Berend T. I.*: Viták a 19. századi Európa gazdaságtörténetéről. *Történelmi Szemle*, 2008/4. 453–461.
- Berinke D.*: Bulgária jogi állapota. In: *Bulgária és Törökország gazdasági és jogi viszonyai.* Pesti könyvnyomda, Budapest, 1916. 95–107.
- Berov, Lj.*: Sztopanszka politika na Narodnija Blok. *Isztoricseszki Pregled*, 1953/3. 245–273.
- Berov, Lj.*: Agrarnite otnosenija u nasz po vreme na Oszvobozsdenieto. *Trudove na Viszsija Ikonomiceszki Institut Karl Marx*, 2. Szofija, 1956. 67–148.
- Berov, Lj.*: Agrarnoto dvizsenie v Iztocsnata Rumelija po vreme oszvobozsdanieto. *Isztoricseszki Pregled*, 1956/1. 3–36.
- Berov, Lj.*: Iztocsnite zseleznici v Balgarija 1873–1908. *Isztoricseszki Pregled*, 1959/1. 80–104.

- Berov, Lj.*: Polozsenieto na rabotniceszkata klasza v Balgarija pri kapitalizma. Profizdat, Szófia, 1968.
- Berov, Lj.*: Szocialna osznova na rezsima na БЗНС през 1918–1923г. Isztoriceszki Pregled, 1972/4. 45–65.
- Berov, Lj.*: Ikonomicseszkoto razvitie na Balgarija prez vekovete. Profizdat, Szófia, 1974.
- Berov, Lj.*: Dvizsenieto na cenite na balkanite prez XVI–XIX v. i evropejszkata revolucija na cenite. Isztoriceszki Pregled, 1975/3. 92–102.
- Berov, Lj.*: Transport Costs and their Role in the Balkan Land in the 16–19th Centuries. Bul. Hist. Review, 1975/4. 74–99.
- Berov, Lj.*: Dvizsenieto na cenite na Balkanite prez XVI–XIX v. i Evropejszkata revolucija na cenite. Izdatelsztvo na Balgarszkata Akademia na Naukite, Szófia, 1976.
- Berov, Lj.*: Le salaire des ouvriers qualifiés dans les pays balkaniques au course de la periode de capitalisme manufacturière et de la revolution industrielle. Etudes Balkaniques, 1976/1. 30–54.
- Berov Lj.*: Ikonomikata na balgarszkite zemi prez godinite neposzredsztvenno predi oszvo-bozsdenieto. Ikonomicseszka Miszl, 1978/31.
- Berov, Lj.*: Parvite ciklicsni krizi na evropejszkija kapitalizma i sztopanszkata konjunktura v balgarszkite zemi prez XIX. v. Isztoriceszki Pregled, 1978/6. 22–36.
- Berov, Lj.*: Roljata na zadalsitelni darzsavni dosztavki vav vatresna i vansna targovija na balgarszkite zemi prez XVI–XIX vek. In: Iz isztorijata na targovijata v balgarszkite zemi v XV–XIX vek. Szofija, 1978. 107–152.
- Berov, Lj.*: Wages in the Balkan Lands during Manufacturing Capitalism and Industrial Revolution. Bulgarian Historical Review, 1979/4. 39–58.
- Berov, Lj.*: Ravniste na ikonomicseszko razvitie na balgarszkite zemi po vreme na oszvo-bozsdenieto. Trudovi na viszsija ikonomicseszki insztitut „Karl Marx”, I. 1979. 11–73.
- Berov, Lj.*: Zemedelieto v Balgarija prez 1878–1912 g. Upravlenie na szelszkoto sztopansztvo 25/8. 1980.
- Berov, Lj.*: Le salaire des fonctionnaires d'état et communales dans les pays balkaniques au course de la periode de capitalisme manufacturière et de la revolution industrielle. Etudes Balkaniques, 1980/1. 58–87.
- Berov, Lj.*: Änderungen der Preisbedingungen in Handel Österreichs mit den Balkanländern im 15–18. Jahrhundert. In: Österreichs Handel mit Südosteuropa und die wirtschaftliche Bedeutung der bulgarischen Länder bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich, IV/B/II. Wien, 1981. 13–35.
- Berov, Lj.*: Promeni v razpredeleneto na pozemnata szobsztvenoszt v Szeverna Balgarija prez parvite dve deszetiletija szled Oszvobozsdenieto. In: *Hrisztov, Hr.* (ed.): Iz isztorijata na sztopanszkija i szocialnija zsvot v balgarszkite zemi. Izvesztija na Insztituta za Isztorija, XXVII, BAN, 1984. 224–274.
- Berov, Lj.*: The Material Status of the Free-Lanced Professions in South-East Europe. Etudes Balkaniques, 1984/1. 3–27.
- Berov, Lj.*: The Bulgarian Economy during the Balkan Wars. In: *Djordjević, D.–Kiraly, B. K.* (eds.): East Central European Society and the Balkan Wars. Columbia University Press, New York, 1987. 197–213.
- Berov, Lj.*: Materialnoto polozsenie na inteligencija v Balgarija mezsdu dve szvetovni vojni. Isztoriceszki Pregled, 44. 1988.
- Berov, Lj.*: The West European Trade Cycle and Price Movement in the Salonica Economic Region during the Nineteenth and Early Twentieth Centuries. In: *Vacapoloulos, A. E.–Svolopoulos, C. D.–Kiraly, B. K.*: Southeast European Maritime Commerce and Naval Policies from the Mid Eighteenth Century to 1914. War and Society in East Central Europe. Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 1988. 281–301.

- Berov, Lj.*: Promeni v obstija obem i tempovete na narasztvane na szelszkosztopanszkata produkcija v Balgarija prez XIX. v do 1912. Szbornik v cseszt na akad. Hr. Hrisztov. Izsledvannija po szlucsaj 70 godini ot rozsdenieto mu. Szófia, 1988. 102–119.
- Berov, Lj.* (ed.): Protekcionizam i konkurencija na Balkanite prez XX. vek. Izdatelsztvo na Balgarszkata Akademija na Naukite, Szófia, 1989.
- Berov, Lj.*: Ikonmikata na Szófia mezdsu dvete szvetovni vojni. In: *Mateev, B.–Georgiev, G.* (eds.): Szófia prez vekovete. Tom II. Izdatelsztvo na BAN, Szófia, 1991.
- Bhaduri, A.*: A Study in Agricultural Backwardness under Semi-Feudalism. *Economic Journal*, Vol. 73. (1973) no. 329.
- Bhaduri, A.–Skarstein, R.* (eds.): *Economic Development and Agricultural Productivity*. Cheltenham, 1997.
- Bíró L.*: A jugoszláv állam 1918–1939. *História Könyvtár, Monográfiák*. MTA TTI, Budapest, 2011.
- Black, C., E.*: The Process of Modernisation. The Bulgarian Case. In: *Bulgaria, Past and Present*. Columbus, Ohio, 1976.
- Blagojević, O.*: *Ekonomska misao u Srbiji do drugog svetskog rata*. Srpska Akademija Nauka i Umetnosti. Beograd, 1980.
- Blaisdell, D. C.*: *European Financial Control in the Ottoman Empire*. Columbia University Press, New York, 1929.
- Blattman, Ch.–Hwang, J.–Williamson, J. G.*: The Terms of Trade and Economic Growth in the Periphery 1870–1938. 2003. www.nber.org/papers/w9940.
- Bobcsev, Sz.*: *Elena i elenszko prez vreme na oszmanszkoto vladicseszto*. Szófia, 1937.
- Bodnár E.*: Oroszország déli törekvései és a fekete-tengeri szorosok problémája (1700–1774). In: *Háda Béla–Majoros István–Maruzsa Zoltán–Petneházi Margit* (szerk.): *Két világ kutatója*. Urbán Aladár 80 éves. ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2009. 35–46.
- Bodnár E.*: Oroszország déli törekvései és a fekete-tengeri szorosok problémája (1774–1806). In: *Ferwagner Péter Ákos–Kalmár Zoltán* (szerk.): *Távolabbra tekintve*. Tanulmányok J. Nagy László 65. születésnapjára. Universitas Szeged Kiadó, Szeged, 2010. 237–252.
- Bogdanov, Al.*: Tuberkolozata v Szófia i merki protiv neja. *Demokratseszki Pregled*, 10. 1912. 593–607.
- Bojkov, G.*: *Tatar Pazardzsik*. Amicitia, Szófia, 2008.
- Boldizzoni, Fr.*: *The Poverty of Clío: Resurrecting Economic History*. Princeton University Press, Princeton, 2011.
- Boué, A.*: Remarks on Scenery, Antiquities, Population, Agriculture and Commerce of the Central European Turkey. *The Edinburgh New Philosophical Journal*, Vol. XXIV. 1838. 121–131. és 237–251.
- Boujour, F.*: *A View of the Commerce of Greece 1787–1797*. London, 1800.
- Bourguignon, F.–Morrisson, Ch.*: Inequality Among World Citizens: 1820–1992. *American Economic Review*, 92. 2002/4. 727–744.
- Braga de Macedo, J.–Colm, F. Oman, Ch.* (eds.): *Development is back*. OECD Publishing, 2002.
- Bulgária és Törökország gazdasági és jogi viszonyai*. Pesti könyvnyomda, Budapest, 1916.
- Bulgária gazdasági fejlődése és közgazdasága. A magyar–bosnyák és keleti gazdasági központ kiadványai*, 6. szám. Pallas, Budapest, 1917. (Alexandar Cankov és Georgi Danailov tanulmányai).
- Bulgaria, Past and Present*. Columbus, Ohio, 1976.
- Bur M.*: Rumén Daszkalov: A bolgár társadalom története 1878–1939. *Klió*, 2007/3. 39–55.
- Burmov, T.*: *Dnevnik*. Szpomenite mi. Avtobiografija. Szófia, 1994.
- Calic, M.-J.*: *Sozialgeschichte Serbiens 1815–1941*. Oldenbourg, München, 1994.

- Cao, Sh.–Li, Y.–Yang, B.: Mt. Tambora, Climatic Changes, and China's Decline in the Nineteenth Century. *Journal of World History*, Vol. 23. No. 3. (September 2012) 587–607.
- Chase-Dunn, Ch.–Carlson, A.–Schmitt, Ch.–Lio, Sh.: Trade and Flag: Integration and Conflict in 19th and Early 20th Century Deglobalization. Institute for Research on World Systems. University of California-Riverside. Annual Meeting of the American Sociological Association, 2006.
- Clark, C.: *The Conditions of Economic Progress*. Macmillan & Co., London, 1957.
- Clark, E. C.: *The Ottoman Industrial Revolution*. *International Journal of Middle East Studies*, 1974/5.
- Clogg, R. (ed.): *Balkan Society in the Age of Greek Revolution*. Barnes and Noble, London, 1981.
- Collas, B. C.: *La Turquie en 1861*. Jouaust, Paris, 1861.
- Crompton, R.: *Bulgarian Society in the Early Nineteenth Century*. In: Clogg, R. (ed.): *Balkan Society in the Age of Greek Revolution*. Barnes and Noble, London, 1981.
- Crompton, R. J.: *Historical Foundations*. In: *Grothusen, Klaus-Detlev* (Hrsg.): *Südosteuropa Handbuch*. Band VI. Bulgarien. Vandenhoeck and Ruprecht, Göttingen, 1990.
- Crompton, R. J.: *Bulgaria*. Oxford University Press, New York, 2007.
- Crawford, R. A.: *An Inquiry into Wheat Prices and Wheat Supply*. *Journal of the Royal Statistical Society*, 58/1. 1895.
- Cvetkova, B.: *Izvanredni danaci i darzsavni povinnoshti v balgarszkite zemi pod turszka vlaszt*. Szófia, 1958.
- Cvijić, J.: *A Balkán-félsziget és a délszláv országok. Az emberföldrajz alapjai*. Szabadka–Újvidék, 2009.
- Csakalov, A.: *Nacionalnijat dohod i razhod na Bulgaria*. Knipegraph, Szofija, 1946.
- Csaplár-Degovics K.: *Az albán nemzeté válás kezdetei (1878–1913). A Rilindja és az államalapítás korszaka*. ELTE, Budapest, 2010.
- Csilingirov, Szt.: *Midhat pasa i zemedelszkite kaszi*. Szófia, 1942.
- Csolakov, Szt.: *Finanszova politika. Dalgovete na Balgarija*. Vojnikov, Várna, 1939.
- Damianov, S.: *French Commerce with the Bulgarian Territories from the Eighteenth Century to 1914*. In: *Vacalopoulos, A. E.–Svolopoulos, C. D.–Kiraly, B. K.*: *Southeast European Maritime Commerce and Naval Policies from the Mid Eighteenth Century to 1914. War and Society in East Central Europe*. Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 1988. 13–35.
- Damianov, Sz.: *Francija i balgarszkata nacionalna revolucija*. Szofija, 1968.
- Danailov, G.: *Nasata finanszova politika. Szpizsanie na balgarszkoto ikonomiceszko družeszstvo*, 1. (1896) Nr. 5.
- Darnton, R.: *Lúdanyó meséi és más tanulmányok*. General Press, Budapest, é. n.
- Daszkalov, A.: *Zemedelszkijat kredit v Balgarija ot 1864 do 1913*. Szofija, 1912.
- Daszkalov, R.: *Balgarszkoto obsteszto 1878–1939*. Tom. I. Drzsava. Politika. Ikonomika. 470. Tom. II. Naszelenie. Obsteszto. Kultura. Izdatelszka Kasta „Gutenberg”, Szófia, 2005.
- Davis, M.: *Late Victorian Holocaust: El Niño Famines and the Making of the Third World*. Verso, London, 2001.
- Dearborn, H. A. S.: *A Memoir on the Commerce and Navigation of the Black Sea, and the Trade and Maritime Geography of Turkey and Egypt*. Wells and Lily, Boston, 1819.
- Demeter G.: *Kisállami törekvések és nagyhatalmi érdekek a Balkán-háborúk idején*. Hungarovox, Budapest, 2007.
- Demeter G.–Radics Zs. (szerk.): *Kompországok – ahol a part szakad*. Fejezetek Köztes-Európa integrációs törekvéseiből (1980–2008). Didakt Kiadó, Debrecen, 2010.
- Demeter, G.: *The Early Effects of the Industrial Revolution and of the Economic Crisis of 1846–1847 on the Balkan Peninsula Based on the Commercial Registers of Saloniki*. *Bulgarian Historical Review*, 2010/1–2. 151–171.

- Diamond, J.*: A világ tegnapig. Typotex, Budapest, 2012.
- Diculescu, Vl.–Iancovici, S.–Danielopolu, C.–Popa, M. N.*: Relațiile comerciale ale țării Românești cu Peninsula Balcanică (1829–1858). Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bukarest, 1970.
- Die Bulgarischen Gebiete und die Bulgaren in den Sammlungen des Kriegsarchivs Wien. (Ausstellung), 1986. Hrsg.: *Güzelev, V.*
- Dimitrov, Sztr.*: Csifliskoto sztopansztvo prez 50-60-te godini na XIX. vek. Isztoricseszki Pregled, 1955/2. 3–35.
- Dimitrov, Sztr.*: Kam vaprosza za otmenjavaneto na szpahijszkata szisztema v nasite zemi. Isztoricseszki Pregled, 1956/6. 27–59.
- Dimitrov, Sztr.*: Za klaszovoto razszloenie szred szeljanite v Szeveroiztočna Balgarija prez 70-te godini na XIX. v. Iszvesztija na Insztituta za Isztorija, 1960/8. 225–269.
- Dimitrov, Sztr.–Sztajkov, R.*: Szocialnata diferenciacija szred szeljacsesztvoto v Trnovszko kam kraja na XVII i nacsaloto na XVIII v. Iszvesztija na Insztituta za Isztorija, 1964. 183–195.
- Dimitrov, Sztr.*: Politikata na upravljavasta varhuska v Turcija prez XVIII v. Isztoricseszki Pregled, 1962/5. 32–60.
- Dimitrov, Sztr.*: Vasztanieto ot 1850 godina v Balgarija. Izdatelsztvo na BAN, Szófia, 1972.
- Dimitrov, Sztr.*: Isztorijata na edin ajanin. Szbornik v cseszt na akad. Dimitar Koszev. Szófia, 1974.
- Dimitrov, Sztr.*: Oszmanszki izvori za isztorijata na Dobrudzsa i Szeveroiztočna Balgarija. Szófia, 1981.
- Dimov, D. H.*: Kakvo e polucsila mesztnata indusztrija prez 1912 g. ot darzsavata i obstesztvennite nerezsdenija? Szpizsanie na Balgarszkoto Ikonomiczeszko Druzsesztvo, XVIII. 9–10. Szófia, 1914.
- Djordjević, D.–Király, B. K.* (eds.): East Central European Society and the Balkan Wars. Columbia University Press, New York, 1987.
- Docsev, G.–Szpaszovszki, Hr.*: Esztesztvoznanie za treto otdelenie. Szófia, 1930.
- Doklad na sztarozagorszkij prefekt za szasztojanieto na okruga i hodat na raznite v nego obsti szluzsbi. Sztara Zagora, 1884
- Doklad za szasztojanieto na okruga i hoda na raznite v nego dosti szluzsbi za vremeto ot 31 avg. 1891 do 31 avg. 1892. Szliven, 1892.
- Doncseva, Sz.*: Ikonomiczeszkata i politikata otgovornoszt na esznafite prez XVIII–XIX. vek. In: Balkanite mezdsu tradicija i modernizacija. Gutenberg, Szófia, 2009.
- Draganova, S.*: De la production agricole, l'imposition fiscale et la differentiation sociale de la population paysanne en Bulgarie Nord-Est durant les années 60 et 70 du XIXe siècle. Bulgarian Historical Review, 1977/8. 68–93.
- Draganova, S.*: Différentiation de la fortune dans les villages de la Bulgarie du nord-est durant les années 60 et 70 du XIXe siècle. Bulgarian Historical Review, 1980/2. 68–86.
- Draganova, S.*: Les Dépenses du vilayet de Janina et du Danube pour L'Année Budgetaire 1870–1871. In: Relations et influences Réciproques entre Grecs et bulgares XVIIIe–XXe siècle. Institute for Balkan Studies, 1991. 151–163.
- Draganova, Sl.*: Documents of the 1840's on the Economic Position of the Villages in Central North Bulgaria. Bulgarian Historical Review, 1988/2. 87–100.
- Draganova, Szl.*: Imustesztvena i szocialna sztruktura na naszelenieto v Ruszenszka, Sumenszka i Szilisztremszka kaza predi Oszvobozsdenieto. Isztoricseszki Pregled, 1977/3. 98–101.
- Draganova, Szl.*: Materiali za Dunavszkija vilает: Ruszenszka, Szilisztremszka, Sumenszka i Tutrakanszka kaza, prez 50-te-70-te godini na XIX v. Szofija, Izdatelsztvo na Balgarszkata Akademija na Naukite, 1980.

- Draganova, Szl.:* Razpredelenie na pozemnata szobsztvencszozt v szeverozapadna Balgarija v navecserieto na osvovozsdanieto. *Studia Balcanica*, XVII. 1983. 163–173.
- Draganova, Szl.:* Berkovszkoto szelo v navecserieto na Osvovozsdanieto: sztatzicseszko izszledvane szpored oszmanszkite danucsní regisztri. Izdatelsztvo na Balgarszkata Akademia na Naukite, Szofija, 1985.
- Draganova, Szl.:* Kolicsesztvencszozt analiz na ovcevodsztvoto v balgarszkite zemi pod oszmanszka vlaszti ot szredata na XIX. vek do osvovozsdanieto. Izdatelsztvo na Balgarszkata Akademia na Naukite, Szofia, 1993.
- Draganova, Szl.:* Kjusztendilszki region 1864–1919: Etnodemografiszko i szocialno-ikonomiceszko izszledvane. Marin Drinov, Szofia, 1996.
- Draganova, Szl.:* Szelszkoto naszelenie na Dunavszki vilaet. Szofia, 2005.
- Džambazovski, K.:* Snabdevanje Carigradske pijacije srednom XIX veka sitnom stokom iz Knjezevije Srbije. *Istorijski časopis*, 29–30. (1982–1983) 315–325.
- Dzsumaliev, G.:* Proteszt na sumenszkite esznafi szrestu izbora na njakoi csorbadzsii v szasztava na cerkovno-grazsdanszkata obstina. zvesztija na Balgarszkoto Isztoricseszko Druzsesztvo, Szofia, 1967. 181–187.
- Egoroff, P.:* Die Arbeit in der Landwirtschaft. In: *Molloff, J.* (Hrsg.): Die sozialökonomische Struktur der bulgarischen Wirtschaft. Berlin, Weidmannische Buchhandlung, 1936.
- Eichengreen, B.–Irwin, D. A.:* The Slide to Protectionism in the Great Depression: Who Succumbed and Why? *The Journal of Economic History*, 70. 2010/4. 871–898.
- Eldem, E.–Petzemas, S. D.* (eds.): The Economic Development of Southeastern Europe in the 19th Century. Alpha Bank, Historical Archives, Athen, 2011.
- Endrei W.:* Patyolat és posztó. Magvető Kiadó, Budapest, 1989.
- Endrei W.:* A textilipari technikák termelékenységeinek története. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993.
- Eskenazi, E.:* Za nacsina na szabiraneto njakoi danci v zapadna Balgarija prez XIX v. do osvovozsdanieto. Izvesztija na Insztituta za Isztorija, 16–17. (1967) 333–345.
- Ezekiev, Sz.:* Nasztojatelsztvo za bednite ucsilista v Carigrad i balgarszkata proszveta v Makedonija (1874–76). *Isztoricseszki Pregled*, 1990/2. 52–63.
- Fairlie, S.:* The Nineteenth-Century Corn Law Reconsidered. *The Economic History Review*, New Series, Vol. 18. 1965/3. 562–575.
- Fairlie, S.:* The Corn Laws and British Wheat Production, 1829–76. *The Economic History Review*, New Series, Vol. 22. 1969/1. 88–116.
- Farley, J. L.:* Modern Turkey. Hurst–Blackett, London, 1872.
- Fényes E.:* A Török Birodalom leírása történeti, statisztikai és geographiai tekintetben. Pest, 1854.
- Ferwagner P. Á.–Kalmár Z.* (szerk.): Távolabbra tekintve. Tanulmányok J. Nagy László 65. születésnapjára. Universitas Szeged Kiadó, Szeged, 2010.
- Findley, C. V.:* Economic Bases of Revolution and Repression in Late Ottoman Empire. *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 28. 1986/1.
- Fischer-Galati, S.:* Maritime Commerce and the Balkans Before the French Revolutions. In: *Vacalopoulos, A. E.–Svolopoulos, C. D.–Király, B. K.:* Southeast European Maritime Commerce and Naval Policies from the Mid Eighteenth Century to 1914. War and Society in East Central Europe. Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 1988. 3–13.
- Flandreau, M.–Zumer, F.:* The Making of Global Finance 1880–1913. Paris, 2004.
- Foreman-Peck, J.–Lains, P.:* Economic Growth in the European Periphery 1870–1914. ASSA Papers, eh.net.
- Foreman-Peck, J.–Lains, P.:* European Economic Development. The Core and the Southern Periphery, 1870–1910. In: *Pamuk, Ş.–Williamson, J. G.* (eds.): The Mediterranean Response to Globalisation before 1950. Routledge, 2000. 76–107.

- Foreman-Peck, J.–Lains, P.*: The Core and the Southern Periphery, 1870–1910. ASSA Papers, eh.net.
- Földrajzi zsebkönyv, 1912.
- Galabov, G.*: Za osznovnite nacsala na pozemelnata szobsztvenoszt v Oszmanszkata Imperija i szpecialnio v Bulgarija pod turszko vladicsesztvo. Godisnik na Szofijszkija Univerzitet, 1947.
- Galpin, W. F.*: The Grain Supply of England During the Napoleonic Period. Macmillan, New York, 1925.
- Gandev, Hr.*: Zarazsdane na kapitalicseszko otnosenija v csifliskite sztopansztva na szeve-rozapadna Bulgarija prez XVIII vek. Szófia, 1962.
- Gencsev, N.*: Vazrozdsenszkijat Plovdiv. Prinosz v balgarszkoto duhovno vazrozdsenie. Iz-tok Zapad, Szofija, 2007.
- Georgiev, G.*: Naszelenieto na Szófia (1878–1944). In: *Mateev, B.–Georgiev, G.* (eds.): Szófia prez vekovete. Tom. II. Izdatelsztvo na BAN, Szófia, 1991. 48–57.
- Georgiev, J.–Acskov, B.*: Uzundzsovszkijat panair v szvetlinata na novoizdireni dokumenti. Izvesztija na Insztituta za Isztorija, 17. (1967) 167–191.
- Georgieva, Cv.–Gencsev, N.*: Isztorija na Bulgarija, XV–XIX. vek. Tom. II. Anubisz, Szófia, 1999.
- Georgieva, Zv.*: Neue Elemente in der bulgarischen sozialen Struktur im 18. Jahrhundert. In: Zusammenstoss Mitteleuropas mit der Türkei und die Kämpfe der Balkanvölker gegen die Osmanenherrschaft, 15–18. Jh. Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich, Wien, 1979. II/B/I. 99–105.
- Gerschenkron, A.*: A bulgáriai iparosítás néhány vonása (1878–1939). In: *Berend T. I.–Ránki Gy.* (szerk.): A gazdasági elmaradottság történeti távlatból. Budapest, 1984.
- Geseva, J.*: Szocialnopoliticseszkha karakterisztika na izbiratelite i deputatite v V. Veliko Narodno Szobranie (1911g). Isztoricseszki Pregled, 1991/8. 22–44.
- Glass, D. V.–Eversley, D. E. C.* (eds.): Population in History. Aldine Publishing Company, 1965. 101–143.
- Gluskov, Hr.*: Targovijata na Anglija sz Bulgarszkite zemi ot 30-te godini na XIX. v. do Oszvo-bozsdenieto. Szófia, Trudove na Velikotarnovszkija Univerzitet Kirill i Metodij, 1973.
- Gluskov, Hr.*: Targovijata na kazanliskata firma „Bratja Papazoglu” sz rozovo maszlo do Oszvobozsdenieto. Isztoricseszki Pregled, 1972/6. 44–54.
- Godisni raporti za zemedelcseszkitenadzirateli za 1897 godina. Szófia, 1899.
- Godisnik II. Szófia, 1910.
- Godisnik IV. Szófia, 1912.
- Good, D.–Ma, T.*: The Economic Growth of Central and Eastern Europe, 1870–1989. European Review of Economic History, 3. 1999/3. 103–138.
- Goranov, P.*: Ikonomicseszko razvitie na Szófia (1878–1918). In: *Mateev, B.–Georgiev, G.* (eds.): Szófia prez vekovete. Tom. 2. Izdatelsztvo na BAN, Szófia, 1991. 9–32.
- Göjünc, N.*: Aile Deyimi Hakkinda. Tarih Dergisi, 32. 1979.
- Grancsarov, M.*: Kam vaprosza za csorbadzsijsztvoto prez XVIII i parvata csetvart na XIX vek. Isztoricseszki Pregled, 1992/7. 7–71.
- Grancsarov, M.*: Csorbadzsijsztvoto i balgarszkoto obstesztvo prez vazrazsdanieto. Szófia, 1999.
- Griffiths, I.*: An Atlas of African Affairs. Methuen, London, 1985.
- Grigg, D. B.*: Population Growth and Agrarian Change. A Historical Perspective. Cambridge, 1980.
- Grothusen, K.–D.* (Hrsg.): Südosteuropa Handbuch. Band VI. Bulgarien. Vandenhoeck and Ruprecht, Göttingen, 1990.

- Grove, R., H.: The Great El Niño of 1789–1793 and Its Global Consequences: Reconstructing an Extreme Climate Event in World Environmental History. *Medieval History Journal*, 10. 2007/1–2. 75–98.
- Grozdanova, E.: Szabiraneto na danaka dzszizie v Balgarszkite zemi. *Isztoricseszki Pregled*, 1970/5. 75–90.
- Grozdanova, E.–Andrejev, Szt.: Dzselepkesanite v balgarszkite i szaszedite im zemi prez XVI–XVIII vek. Nacionalna Biblioteka Kiril i Metodij, Szofija, 1998.
- Grozdanova, El.: Naszelenieto na Razgradszko, Sumenszko i Targovisko prez XVII v. *Isztoricseszki Pregled*, 1987/2. 62–83.
- Gruev, J.: Moite szpomeni. Plovdiv, 1906.
- Guadalupi, G.: Kína felfedezése. Alexandra, Pécs, 2007.
- Güran, T.: Structure économique et sociale d'une région de campagne dans l'Empire ottoman vers le milieu du XIXe siècle. Sofia, 1980.
- Gyáni G.: Magánélet Horthy Miklós korában. Corvina, Budapest, 2006.
- Háda B.–Majoros I.–Maruzsa Z.–Petneházi M. (szerk.): Két világ kutatója. Urbán Aladár 80 éves. ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2009.
- Hadžibegić, H.: Dzizja ili Harac. Prilozi 5. Oriental Institute, Sarajevo, 1954–1955.
- Hahn, J. G. von: Reise von Belgrad nach Saloniki. Tom. II. Wien, 1868.
- Hajnal, H.: The Danube. The Hague, 1920.
- Hajnal, J.: European Marriage Patterns in Perspective. In: *Glass, D. V.–Eversley, D. E. C. (eds.): Population in History*. Aldine Publishing Company, 1965. 101–143.
- Hajdu T.: Tisztikar és középosztály. Ferenc József magyar tisztjei. Bp., MTA TTI, 1999. 12–13. és 240.
- Helpman, E.: The Mystery of Economic Growth. Mass. Belknap Press, Cambridge, 2004.
- Hermenegild, W.: With the Victorious Bulgarians. Constable, London, 1913.
- Heuschling, X.: L'Empire de Turquie. Territoire. Population. Gouvernement. Finances. Industrie agricole, manufacturière et commerciale. Voies de communication. Armée. Culte... H. Tartier, Bruxelles, 1860.
- Hilberg, A.: Nach Eski-Djumaia. Reise Skizzen aus Bulgarien. Im Anhang: Bericht über die Messe von Eski-Djumaia im Mai 1876 von Graf Edmund Zichy. Alfred Hölder, Wien, 1876.
- Historia Popullit Shqiptar. Tom. II. Tirana, 2002.
- Hochstetter, F.: Reise durch Rumelien im Sommer 1869. Mitteilungen der kaiserl. und königl. geographischen Gesellschaft in Wien. Band XIII–XV. 1871–1873.
- Holec, R.: Agrárna demokracia ako pokus o tretiu cestu srednoeurópskej transformácie. *Historický časopis*, 59. 2011/1. 3–33.
- Hrisztov, Hr.: Kam charakterizirkata na Sztambolovija Rezsím. *Isztoricseszki Pregled*, 1951–52/1. 19–50.
- Hrisztov, Hr.: Njakoi problemi na prehoda ot feodalizma kam kapitalizma v isztorijata na Balgarija. *Isztoricseszki Pregled*, 17. 1961/3. 83–107.
- Hrisztov, Hr.: Kam vaprosza za zagrabvaneto na szelszkite zemi i szazdavaneto na csiftlici i goszpodarlici v Evropejszka Turcija prez XVIII–XIX v. *Izvesztija na Insztituta za Isztorija*, 1964.
- Hrisztov, Hr.: Kam vaprosza za klaszite i klaszovite otosenija v balgarszkoto obstesztvo prez vazrazsdaneto (proizhod, socialna prinadlezsoszt i rolja na csorbadszite). *Izvesztija na Insztituta za Isztorija*, 21. (1970) 51–87.
- Hrisztov, Hr.: Agrarnite otosenija v Makedonija prez XIX. v. iz nacsaloto XX. Szófia, 1964.
- Hrisztov, Hr.: Agrarnijat vaprosz v Balgarszkata nacionalna revolucija. Szófia, 1976.
- Hrisztov, Hr. (ed.): Iz isztorijata na sztópanszkija i szocialnija zsvot v balgarszkite zemi. *Izvesztija na Insztituta za Isztorija*, XXVII, Balgarszkata Akademija na Naukite, Szófia, 1984.

- Hrisztov, Hr.:* Isztorija na Balgarija. Vol. 4. Szofija, 1987.
- Ikonomika na Balgarija do szocialiszticeszkata revolucia. Szófia, 1969.
- Ilceev, I.:* Robert College i formiraneto na balgarszka inteligencija (1863–1878). Isztoriceszki Pregled, 1981/1. 50–62.
- Iliev, At.:* Sztarozagorszkij okrug v narodno-ikonomiceszko otnosenie. Sztara Zagora, 1885.
- İnalçık, H.:* The Emergence of Big Farms, „ciftlicks”. State, Landlords and Tenants. Turcica, 1983.
- İnalçık, H.–Quataert, D. (eds.):* An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914. Cambridge University Press, Cambridge, 1994.
- Irecsek, K.:* Balgarszki dnevnik. Tom. I. 1879–1881.
- Irecsek, K.:* Putovanie po Balgarija. Szófia, 1974.
- Irecsek, K.–Szarafov, B. P. (eds.):* Raport na komisziya izpratena v Küssztendilszki okrug da izucsi polozsenieto na bezzemlenite szeljani. Szófia, 1880.
- Isztorija na Balgarija po dati. Balgarszkata hronika. Trud, Szófia, 2008.
- Isztorija na Balgarija. Tom. V–VI. Izdatelstvo na Balgarszkata Akademija, Szófia, 1985, 1987.
- Isztorija na Makedonszkijot narod. Tom. IV. Skopje, 2000.
- Ivanov, M.:* Bulgarian Business Elite, 1910s–1940s: Are Interlocking Directorates Good for Growth? Manuscript.
- Ivanov, M.:* Kakvo bi sztanalo, ako... Konztruirane na hipotezata „razvitie bez Oszvobozsdenie”. In: Balkanszkiját XIX vek. Drugi pocseti. Riva, Szófia, 2006. 182–201.
- Ivanov, M.:* Long-Run Bulgarian Economic Development 1892–1945: GNP Estimates, Methods and Data Sources. In: *Avramov, R.–Pamuk, Ş. (eds.):* Monetary and Fiscal Policies in South-East Europe. BNB, 2006. 187–196.
- Ivanov, M.:* Understanding Economic and Social Developments in the Periphery: Bulgarian National Income 1892–1924. East Central Europe, (24) Vol. 35. 2007–2008/1–2. 221–244.
- Ivanov, M.–Ganev, G.:* Biznesz elite na Balgarija, 1912–1947, 1989–2005. East–West, Sofia, 2009.
- Ivanov, M.:* Mrezsovijat kapitalizam. Balgarszka targovszka banka i nejnite szrodni druzsesztva. IK Gutenberg, Szófia, 2010.
- Ivanov, M.–Tooze, A.:* Convergence or Decline on Europe’s Southeastern Periphery? Agriculture, Population and GNP in Bulgaria, 1892–1945. The Journal of Economic History, 67. 2007/3. 672–704.
- Izlozsenie za szasztojanieto na Ruszenszkija okrug prez 1896–1897. Rusze, 1897.
- Jakšić, V.:* Stanje zemljiornje u Srbiji. GSUD, XLI. Beograd, 1875.
- Janeva, Szv.:* Balgarija–otkupvacsi na danci vav fizskalnata szisztéma na Oszmanszkija Imperija. Kam isztorijata na balgarszki delovi i szocialen elit prez XIX. v. Nov Balgarszki Univerzitet, Szófia, 2011.
- Janulov, Il.:* Kilimenata indusztriya v Panagüriste i nejnite uszlovija na truda. Szpisanie na Balgarszkoto ikonomiceszko druzsesztvo. 9. 1905/7.
- Jelavich, B. I.:* A Balkán története. I–II. Osiris Kiadó, Budapest, 1996.
- Jelavich, B.–Jelavich, Ch. (eds.):* The Balkans in Transition. University of California Press, Berkeley–Los Angeles, 1963.
- Jirecek, K. J.:* Cesty po Bulharska. Prága, 1888.
- Jocov, J.:* Szocialno-ikonomiceszkiját oblik na Balgarija, 1919–1923. Izvesztija na Insztituta za isztorija. Tom. XX. 1968.
- Kanitz, F.:* Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch-geographisch-etnographische Reise-studien aus den Jahren 1860–1879. Renger’sche Buchhandlung Gebhardt und Willich, Leipzig, 1882. (La Bulgarie danubienne et le Balkan. Paris, 1862.)
- Karaman, K.–Pamuk, Ş.:* Ottoman State finances in European Perspective, 1500–1914. The Journal of Economic History, 2010/3. 593–630.

- Karpat, K.*: Ottoman Population 1830–1914. Demographic and Social Characteristics. The University of Wisconsin Press, Madison, WI, 1985.
- Kejé, E.*: V Balgarija i Rumelija. Polisz, Szófia, 2006.
- Keleti K.*: A Balkán-félsziget némely országai- és tartományainak közgazdasági viszonyai. Budapest, 1885.
- Keren, C.*: Evrejszkoto obstesztvo v Ruszcuk ot osznovaneto na Dunavszi vilajet do vojna-ta mezsdu Ruszija i Oszmanszkata Imperija (1864–1878). In: Godishnik na Szofijszkija Univerzitet „Szv. Kliment Ohridszki”. Isztoriceszki Fakultet. Tom. 98–99. 2007. 69–119.
- Keszjakov, H.*: Valko i Sztojan Todorovi Csalakovi. Pomeklo zsvot i dejnoszt. Plovdiv, 1935.
- Keyder, Ç.*: The Definition of a Peripheral Economy: Turkey 1923–1929. Cambridge University Press, Cambridge–London–New York, 1981.
- Kirschbaum, S. J.* (ed.): East European History. Columbia, 1988.
- Kocev, Cv.–Carev, G.*: Etnoszocialen szasztav na izbiratelite v Szófia prez 1882 g. Isztoriceszki Pregled, 1991/4. 18–38.
- Koen, D.*: Bankerszkata dejnoszt na kastata „Evlogi i Hriszto Georgievi” v balgarszkite zemi do Oszvobozsdenieto. Isztoriceszki Pregled, 1975/6. 63–75.
- Kolev, J.*: Formirane i razvitie na balgarszkata inteligencija. In: *Mitev, T.* (ed.): Problemi na novata i naj-novata politicseszka isztorija na Balgarija. Szófia, 1991. 153–181.
- Kolev, J.*: Balgarszkata inteligencija, 1878–1912. Univerzitetzsko Izdatelstvo „Szveti Kliment Ohridszki”, Szófia, 1992.
- Komadinić, M. J.*: Problem seljačkih dugova. Belgrad, 1934.
- Koszev, D.*: Proszvetnoto dvizsenie v Balgarija prez parvata polovina na XIX vek. Isztoriceszki Pregled, 1945–1946/2. 172–192.
- Koszev, D.*: Otrazsenieto na krimszkata vojna (1853–1856) v Balgarija. Isztoriceszki Pregled, 1946–1947/2. 183–201.
- Koszev, D.*: Polozsenieto na balgarszkija narod predi aprilszkoto vasztanie. Isztoriceszki Pregled, 1948/2. 145–154.
- Koszev, D.*: Szelszkoto dvizsenie v Balgarija v kraja na XIX v. Isztoriceszki Pregled, 1948–1949/5. 549–587.
- Koszev, D.*: Kam izjasznjavane na njakoi problemi ot isztorijata na Balgarja prez XVIII i nacsaloto na XIX. Isztoriceszki Pregled, 1956/3. 26–63.
- Koszev, D.*: Vasztanieto na szeljanite v Szeverozapadna Balgarija prez 1850 i negovite pricsini, Isztoriceszki Pregled, 1949–1950/6. 474–493.
- Koszev, K. D.*: Za kapitaliceszskoto razvitie na balgarszkoto zemi. Izdatelstvo Balgarszkata Akademia na Naukite, Szófia, 1968.
- Koszev, K.*: Precski za razvitie na kapitaliszticeszki odnosennija v balgarszkoto gradszko sztopansztvo prez 60-te i 70-te godini na XIX v. Isztoriceszki Pregled, 1964/5. 34–58.
- Kutincsev, Szt.*: Uszlovijata i zastitata na truda v Balgarija. Inszpekcii i anketii. Szófia, 1919.
- Kuzmanov, P.*: Za szabitija szled vasztanieto ot 1850 g. v Balgarija. Isztoriceszki Pregled, 1987/2. 48–62.
- Labrousse, C. E.*: La mouvement ouvrier et les ideés sociales en France de 1815 a la fin du XIXe siècle. Paris, Centre de Documentation Universitaires, 1948. 30–31.
- Lains, P.*: Southern European Economic Backwardness Revisited: The Role of Open Economy Forces in Portugal and the Balkans, 1870–1913. Instituto de Ciencias Sociais, Universidade de Lisboa, 2002.
- Lalkov, M.–Heppner, H.–Preslenova, R.* (Hrsg.): Österreich, Österreich-Ungarn und die Entwicklung der bulgarischen Eliten, 1815–1915. Marin Drinov, Szófia, 1999.
- Lamb, H. H.*: Volcanic Dust in the Atmosphere: with a Chronology and an Assessment of its Meteorological Significance. Philosophical Transactions of the Royal Society, Ser. A, CCLXVI. (1970), 425–533.

- Lampe, J. R.*: Bulgarian Economic History in the Twentieth Century. Palgrave–Macmillan, London, 1986.
- Lampe, J. R.*: Bulgarian Economy in the Twentieth Century. Croom Helm, London, 1986.
- Lampe, J. R.*: Varieties of Unsuccessful Industrialization: The Balkan States before 1914. *The Journal of Economic History*, Vol. 35. 1975/1. 56–86.
- Lampe, J. R.–Jackson, M. R.*: Balkan Economic History, 1550–1950. From Imperial Borderlands to Developing Nations. Indiana University Press, Bloomington, 1982.
- Landes D.*: The Statistical Study of French Crises. *Journal of Economic History*, 1950/Nov. 196–201
- Lemonidi, A.*: Du commerce de la Turquie. Konstantinápoly, 1849.
- Leonidov, A.*: Csuzsdite kreditori i Balgarija szled parvata szvetovna vojna. *Isztoricseszki Pregled*, 1969/4. 15–38.
- Levintov, N. G.*: Agrarnij perevorot v Bolgarii v 1878–1879gg. In: *Oszvobozsgyenyije Bolgarii ot tureckogo iga*. Moszkva, 1953.
- Llach, J.–Roldán, F.*: Globalization and International Inequalities: Gaps and Poverty in Historical Perspective. http://www.aep.org.ar/anales/works/works2002/llach_rolan.pdf.
- Ludzsev, D.*: Szocialna karakterisztika na gradskite drebnoburzsoazni szloeve v Balgarija prez prehodnija period. In: *Hrisztov, Hr.* (ed.): *Iz isztorijata na sztopanszkija i szocialnija zsvot v balgarszkite zemi*. Izvesztija na Insztituta za Isztorija, XXVII, Balgarszkata Akademija na Naukite, 1984.
- Ludzsev, D.*: Drebnata burzsoazija v Balgarija 1944–1958. Nauka i Izkusztvo, Szófia, 1985.
- Lyberatos, A.*: From Imperial to National Lands: Bulgarian Agriculture from the Russian–Ottoman (1877–78) to the Balkan Wars (1912–13). In: *Eldem, E.–Petzemas, S. D.* (eds.): *The Economic Development of Southeastern Europe in the 19th century*. Athen, 2011. 137–172.
- Lyberatos, A.*: Men of the Sultan: The Beglik Sheep Tax Collection System and the Rise of the Bulgarian National Bourgeoisie in Nineteenth-century Plovdiv. *Turkish Historical Review*, 1. 2010/1. 55–85.
- MacGregor, J.*: Commercial Statistics, a Digest of the Productive Resources. Commercial legislation ... of All the Nations. 5 Vols. London, 1850.
- Maddison, A.*: Monitoring the World Economy 1820–1992. OECD, Paris, 2000.
- Maddison, A.*: The World Economy. A Millennial Perspective, OECD, Paris, 2001.
- Maddison, A.*: The West and the Rest in the International Economic Order. In: *Braga de Macedo, J.–Colm, F.–Oman, Ch.* (eds.): *Development is back*. OECD Publishing, 2002. 31–47.
- Maddison, A.*: Contours of World Economy, 1–2030 AD. *Essays in Macro-Economic History*. Oxford University Press, Oxford, 2007.
- Madzsarov, M.*: Szpomeni na M. Iv. Madzsarov okolo epohata 1854–1878. *Khr. G. Danov*, 1942.
- Maister, H.*: The Employment of Peasant Population. In: *Maister, H.–Uratnik, F.* (eds.): *Socialni problemi slovenske vasi*. II. Ljubljana, 1938.
- Maister, H.–Uratnik, F.* (eds.): *Socialni problemi slovenske vasi*. II. Ljubljana, 1938.
- Manolova-Nikolova, N.*: Csumavite vremena (1700–1850). *Imir – 94*. Szófia, 2004.
- Mardin, S.*: Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire. *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 11. 1969/3. 258–281.
- Marinov, P. A.*: Edin neofbeljazan v isztorijata bunt v Rodopite 1865 g. *Isztoricseszki Pregled*, 1951–1952/4–5. 463–471.
- Mateev, B.–Georgiev, G.* (eds.): Szófia prez vekovete. Tom. 2. Izdatelsztvo na Balgarszkata Akademija, Szófia, 1991.
- Matsuyama, K.*: Agricultural Productivity, Comparative Advantage, and Economic Growth. *Journal of Economic Theory*, 58. (1992 December) 317–34.
- Matyeriali dlja izucszenie Bolgarii. Vol. II/3. Bukarest, 1877.

- Mazower, M.*: Greece and the Inter-War Economic Crisis. Clarendon Press, Oxford, 1991.
- Mazower, M.*: The Balkans. Phoenix Press, 2001.
- McCarthy, J.*: Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821–1922. Darwin Press, Princeton N. J., 1996.
- McGowan, B.*: Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and Struggle for Land, 1600–1800. Cambridge, 1981.
- Meidinger, H.*: Die deutschen Ströme in ihren Verkehrs- und Handelsverhältnissen mit statistischen Übersichten. Die Donau, B. VI. Frankfurt am Main, 1861.
- Meininger, T.*: The Formation of a Nationalist Bulgarian Intelligentsia, 1835–1878. Unpublished PhD thesis, University of Wisconsin, Madison, 1974.
- Meszlény A.*: Bulgária kereskedelmi és váltójoga. In: Bulgária és Törökország gazdasági és jogi viszonyai. Pesti könyvnyomda, Budapest, 1916. 107–124.
- Metz, R.*: Do Kondratieff Waves Exist? How Time Series Techniques Can Help to Solve the Problem. Cliometrica, Journal of Historical Economics and Econometric History, 3. 2011/5. 205–238.
- Michoff, N.*: Beiträge zur Handelsgeschichte Bulgariens. II. Szófia, 1953.
- Michoff, N.*: Contribution a l’Histoire du Commerce Bulgare. I. Rapports Consulaires Belges. Odeon, Szófia, 1941.
- Michoff, N.*: Contribution de l’histoire du commerce de la Turquie et de la Bulgarie. Vol. IV. Sofia, 1953.
- Mihov, N.*: Naszelenieto na Turcija i Balgarija prez XVIII i XIX. v. Tom 1. Szófia, 1924.
- Mihov, N.*: Prinosz kam isztorijata na targovijata na Turcija i Balgarija. Tom. VI. Szófia, 1971.
- Milkova, F.*: Razvitie na naszledsztenite prava varhu mirijszkite zemi. Isztoricseszki Pregled, 1961/3. 71–82.
- Milkova, F.*: Razvitie na oszmanszkoto pozemleno zakonodatelsztvo ot 1839 do 1878. Isztoricseszki Pregled, 1965/5. 31–56.
- Miller, A. F.*: A keleti országok története II. Szerk.: *Rejsznyer, I. M.–Rubcov, B. K.* Művelt Nép, Budapest, 1954.
- Minkov, A.*: Mernata edinica za povarhnoszt „dönüm” v adminisztrativo-finanszovata praktika na oszmanszkata imperija (XV–XX. v.). Isztoricseszki Pregled, 1991/12. 47–54.
- Mitchell, B. R.–Deane, P.*: Abstract of British Historical Statistics. Cambridge University Press, Cambridge, 1953.
- Mitchel, B. R.*: European Historical Statistics, 1750–1975. Sijthoff és Noordhoff, Macmillan, New York, 1980.
- Mitev, T.* (szerk.): Problemi na novata i naj-novata politicseszka isztorija na Balgarija. Szófia, 1991.
- Mittelmann N.*: Bulgária valutaviszonyai és bankjai. In: Bulgária és Törökország gazdasági és jogi viszonyai. Pesti könyvnyomda, Budapest, 1916. 81–95.
- Moceva, Hr.*: Hranata na Balgarszkata szeljanin. Szófia, 1946.
- Mollov, J.–Kondov, N.*: Dohodnosztta na 44 zemedelszki sztopansztva v Balgarija za 1929–1930 godina. Szófia, 1932.
- Mollov, J.–Kondov, N.*: Dohodnosztta na 73 zemedelszki sztopansztva v Balgarija za 1930–1931 godina. Szófia, 1934.
- Mollov, J.*: Problemi na balgarszkoto zemedelie. Szófia, 1935.
- Mollov, J.–Totev, Ju.*: Ceni na zemedelszkite proizvedenija u nasz prez poszlednite 54 godini 1881–1934. Szófia, 1935. 90.
- Mollov, J.*: Organizacionna sztruktura na balgarszkoto zemedelszko sztopansztvo. Godisnik na Szofijszkija Univerzitet, Agronomicseszki Fakultet, T. 14. kh. 1. 1935–1936.
- Molloff, J.* (Hrsg.): Die Sozialökonomische Struktur der Bulgarischen Wirtschaft. Weidmannsche Buchhandlung, Berlin, 1936.

- Molloff, J.*: Die Sozialökonomische Struktur der bulgarischen Landwirtschaft. Duncker, Berlin, 1936.
- Mollov, J.–Kondov, N.*: Dohodnosztta na 66 zemedelszki sztopansztva v Balgarija za 1931–1932 sztopanszka godina. Szófia, 1936.
- Moore, W. E.*: Economic Demography of Eastern and Southern Europe. League of Nations, Geneva, 1945.
- More, R. J.*: Under the Balkans. Notes on the Visit to the District of Philippopolis in 1876. Henry S. King, London, 1877.
- Morrisson, C.–Murtin, F.*: The World Distribution of Human Capital, Life Expectancy and Income: a Multi-dimensional Approach. 2005. <http://federation.ens.fr/ydepot/semin/texte0506/MUR2005WOR.pdf>.
- Morys, M.*: South-Eastern European Growth, Experience in European Perspective, 19th and 20th Centuries. In: *Avramov, R.–Pamuk, Ş.* (eds.): Monetary and Fiscal Policies in South-East Europe. BNB, 2006.
- Mosnyin, A. N.*: Pri-dunaszkaja Bolgarija. Szlavjanszka szbirka. Szt. Petyerszburg, 1877.
- Nagy K.*: Hej, Balkán! Gondolat, Budapest, 1979.
- Natan, Zs.*: Klaszi i klaszovi odnosenija v epohata na balgarszkoto vazrazsdane. Isztoricseszki Pregled, 1945/1. 34–49.
- Natan, Zs.*: Ikonomicseszko i szocialno razvitie na Balgarija kato rezultat ot oszvobozsdenieto. (1877–1878). Isztoricseszki Pregled, 1948/4–5. 439.
- Natan, Zs.*: Ikonomikata na Balgarija. Tom. I. Szófia, 1969.
- Nationality and society in Habsburg and Ottoman Europe. Collected Studies. Aldershot (Hampshire), Variorum, 1997.
- Nedkov, B.*: Razvitie na bulgarszkata finanszova szisztéma prez poszlednoto deszetiletie. Trudove na sztopanskijat insztitut za szocialna porucsvanija pri Szofiiskja darzsaven universzitet 3. (1937) 1–212.
- Németh J.*: Szerbia egyetemes leírása. Budapest, 1919.
- Nikiforov, V.*: Vazproizvodsztvoto i szaotnosenieto mezszdu proizvodsztvenata i neproizvodsztvenata v Balgarija. Szófia, 1962.
- Nikolić, I.*: Tefter crkvene opštine u Pirotu 1834–1872. Istorijiski časopis, XII–XIII. (1963) 271–284.
- O'Rourke, K. H.–Williamson, J. G.*: Globalization and History. Mass., MIT Press, Cambridge, 2009.
- Okyar, O.–İnalçık, H.* (eds.): Türkiye'nin sosyal ve ekonomik tarihi (1071–1920)... Ankara 1980.
- One Hundred Years of Economic Statistics. 1900–1983. Liesner, Th. comp. Facts on file, New York, 1989.
- Oppenheimer, C.*: Climatic, Environmental and Human Consequences of the Largest Known Historic Eruption: Tambora volcano (Indonesia) 1815. Progress in Physical Geography, 27/2. (2003) 230–259.
- Ortayli, I.*: Az Oszmán Birodalom leghosszabb évszázada. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2004.
- Oszvobozsgyenyije Bolgarii ot tureckogo iga. Moszkva, 1953.
- Ovcsevadsztvoto v Rodopite, pricsini za otpadaka mu i szredsztvo za povdiganeto mu. Szofija, 1902.
- Österreichs Handel mit Südosteuropa und die wirtschaftliche Bedeutung der bulgarischen Länder bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich. IV/B/II. Wien, 1981.
- Özmucur, S.–Pamuk, Ş.*: Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489–1914. The Journal of Economic History, Vol. 62. 2002/2. 293–321.

- Palairret, M.*: Fiscal Pressure and Peasant Impoverishment in Serbia before World War I. *The Journal of Economic History*, Vol. 39. 1979/3. 719–740.
- Palairret, M.*: Farm Productivity under Ottoman Rule and Self-Government in Bulgaria, c. 1860–1890'. In: *Kirschbaum, S. J.* (ed.): *East European History*. Columbia, 1988. 89–124.
- Palairret, M.*: *The Balkan Economies, 1800–1914. Evolution without Development, 1800–1914*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997.
- Palairret, M.*: The Decline of the Old Balkan Woollen Industries, 1870–1914. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 70. 1983/3. 331–362.
- Palangurszki, M.*: Izbóri po sztambolovisztki (1887–1894g.). Veliko Tarnovo, Universzitetstvo Izdatelstvo „Szv. Kiril i Metodij“, 2008.
- Palaré, M.*: *Balkanszките ikonomiki 1800–1914. Evolucija bez razvitieta*. Izd. Aposztrofi, Szófia, 2005.
- Palotás E.*: Bécs–Budapest–Konstantinápoly. Az Orientvasút megépítésének történetéből. In: *Somogyi É.* (szerk.): *Polgárosodás Közép-Európában*. MTA TTI, Budapest, 1991. 155–167.
- Palotás E.*: *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Osiris, Budapest, 2003.
- Pamuk, Ş.*: *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820–1913: Trade, Investment and Production*. Cambridge University Press, Cambridge, 1987.
- Pamuk, Ş.*: From Debasement to External Borrowing. Changing forms of Deficit Finance in the Ottoman Empire. In: *Avramov, R.–Pamuk, Ş.* (eds.): *Monetary and Fiscal Policies in South-East Europe*. BNB, 2006. 7–22.
- Pamuk, Ş.–Williamson, J. G.*: Ottoman De-Industrialisation 1800–1913: Assessing the Shock, its Impact and the Response. NBER publications. 43. (2009). <http://www.nber.org/papers/w14763>.
- Pamuk, Ş.–Williamson, J. G.* (eds.): *The Mediterranean Response to Globalisation before 1950*. Routledge, 2000.
- Paruscheva, D.*: Die moderne politisce Elite Bulgariens und Österreich-Ungarn: das Beispiel Grigor Natschowitsch. In: *Lalkov, M.–Heppner, H.–Preslenova, R.* (Hrsg.): *Österreich, Österreich-Ungarn und die Entwicklung der bulgarischen Eliten, 1815–1915*. Marin Drinov, Szófia, 1999. 42–50.
- Parusev, J.*: Parvata proszvetna reforma v Balgarija prez 1891 g. *Isztoriceszki Pregled*, 1987/6. 39–50.
- Parvanova, R.*: Otnosenijata mezsdu Balgarija, Diszkontogezelsaft i mezsduuszajuznicseszka-ta komisziya (1919–1929). *Isztoriceszki Pregled*, 1999/1–2. 23–46.
- Parveva, S.*: *Village, Town and People in the Ottoman Balkans, 16th – mid – 19th century*. *Analecta Isisiana*, CVIII. Isis Press, Istanbul, 2009.
- Parveva, S.*: Zemljata i horata prez XVII – parvite deszetiletija na XVIII vek. Ak. Izd. Marin Drinov, Szófia, 2011.
- Pasev, G.*: *Ot Carigrad do Belovo*. Szófia, 1965.
- Paszkaeva, V.*: Ikonomiceszka pronikvane na Avsztrija u nasz ot 30-te godini na XIX. vek do krimszkata vojna. *Isztoriceszki Pregled*, 1956/2. 23–49.
- Paszkaeva, V.*: Ikonomiceszka pronikvane na Avsztrija v balgarszките zemi prez perioda ot krimszkata vojna do oszvozobzdenieta. *Izvesztija na Insztituta za Isztorija*, 1957/7. 113–163.
- Paszkaeva, V.*: Avsztro-balgarszki targovszki vrazki v kraja na XVIII. i nacsaloto na XIX. vek. *Isztoriceszki Pregled*, 1958/5. 83–92.
- Paszkaeva, V.*: Za ikonomiceszkaot vlijanije na Avsztro-Ungarija v Balgarszките zemi po vreme na Ruszko-turszka vojna, 1877–1878. *Izvesztija na Insztituta za Isztorija*, 1960/8. 209–225.

- Paszkaeva, V.*: Za targovszkite vrazki mezsdu Francija i balgarszkite zemi ot nacsaloto na XIX. veka do osvobozenieneto. *Isztoriceszki Pregled*, 1960/5. 53–85.
- Paszkaeva, V.*: Kam isztorijata na targovszkite vrazki na Makedonija szasz Szredna Evropa prez XIX v. *Izvesztija na Insztituta za Isztorija*, 11. (1962) 51–83.
- Paskaleva, V.*: Le mer Noire et son littoral a l'Epoque de la domination Ottomane sur les terres bulgares. *Bulgarian Historical Review*, 1975/3. 73–94.
- Paskaleva, V.*: A Contribution to the History of Trade in the Bulgarian Lands during the 1st half of the 19th Century. *Bulgarian Historical Review*, 1980/2. 27–48.
- Paskaleva, V.*: Shipping and Trade on the Lower Danube in the Eighteenth and Nineteenth-Century. In: *Vacalopoulos, A. E.–Svolopoulos, C. D.–Kiraly, B. K.*: Southeast European Maritime Commerce and Naval Policies from the Mid Eighteenth century to 1914. War and Society in East Central Europe. Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 1988. 131–153.
- Paszkaeva, V.*: Szredna Evropa i zemite po Dolnija Dunav prez XVIII–XIX. v. *Izdatelsztvo na Balgarszka Akademija na Naukite*, Szófia, 1986.
- Paszvolszki, L.*: Sztopanszka Balgarija szasz szpecialno izszledvane varhu reparacionnija vaprosz i deloto na ON. *Ikonomicszki Insztitut Brookings*, Washington, Szófia, 1932.
- Pejkovszka, P.*: Balgarszkite obstnoszti v Ungarija prez XIX–XX vek. Migracii i isztoriko-demografszka harakterisztika. Szófia, 2011.
- Pencsev, P.*: Kak sze nalivaha osznovite. Kam rannata isztorija na balgarszkata korupcija (1879–1912). *Izd. Riva*, Szófia, 2011.
- Péter J.*: Földrajz közgazdasági alapokon. Budapest, 1911.
- Petrov, M.*: Szazdavane na balgarszka adminisztracija (1877–1879). *Isztoriceszki Pregled*, 1972/5. 45–56.
- Petrov, M.–Sztobjanov, I.*: Politikata na parvoto balgarszko pravitelstvoto szled osvobozenieneto (Juli–Noemvri, 1879). *Isztoriceszki Pregled*, 1980/2. 22–42.
- Pinson, M.*: Ottoman Colonisation of the Circassians in Rumili after the Crimean War. *Etudes Balkaniques*, 1972/3. 71–85.
- Pletnyov, G.*: Szocialna prinadlezsnoszt na elenszkite csorbadszii prez vazrazsdaneto. *Isztoriceszki Pregled*, 1975/2. 69–75.
- Pletnyov, G.*: Pavel Kaljandzsi za polozsenieto na balgarite szled hattihumajúna. *Isztoriceszki Pregled*, 1980/1. 71–79.
- Pletnyov, G.*: Csorbadsziite i balgarszkata nacionalna revolucija. Veliko Tarnovo, 1986.
- Pletnyov, G.*: Midhat pasa i upravlenieto na Dunavszkija vilaet. Veliko Tarnovo, 1994.
- Popoff, K.*: La Bulgarie Économique. *Etudes Statistique*, 1879–1911. BAN, Sofia, 1920.
- Popov, K.*: Pogled varhu ikonomicszskoto razvitie na Balgarija. Szpizsanie na Balgarszkoto Ikonomicsesko Druzsesztvo, 11. 1907/4–5. 209–245.
- Popov, K.*: Sztopanszka Balgarija. Szbornik na Balgarszkata Akademija na Naukite. Tom. VIII. Szófia, 1915 és 1916.
- Popov, K.*: Znacszenieto na pamucsната indusztrija za balgarszkoto narodno sztopansztvo. In: 100 godini balgarszka indusztrija 1834–1937. Szófia, 1937.
- Post, J. D.*: A Study in Meteorological and Trade Cycle History: The Economic Crisis Following the Napoleonic Wars. *The Journal of Economic History*, Vol. 34. 1974/2. 315–349.
- Post, J. D.*: The Last Great Subsistence Crisis in the Western World. *The Johns Hopkins University Press*, Baltimore MD, 1977. 240.
- Poujade, E.*: Chrétiens et Turcs. Scènes et souvenirs de la vie politique, militaire et religieuse en Orient. Paris, 1859.
- Pounds, N. J. G.*: Európa történeti földrajza. Osiris, Budapest, 2003.
- Poyet, C. F.*: IIe lettre du docteur Poyet à la Société de géographie contenant la description du kaza de Eski-Zagra (Bulgarie). *Bulletin de la Société de géographie*. IVe série. Tome 18. Année 1859. Paris, 145–179.

- Poyet, C. F.*: IIIe lettre du docteur Poyet à la Société de géographie contenant la description de Quezanlik Turquie d'Europe (Thrace). Bulletin de la Société de géographie. IVe série. Tome 18. Année 1859. Paris, 179–200.
- Poyet, C. F.*: Lettre du docteur Poyet à la Société de géographie contenant la description du district d'Islimnia. Bulletin de la Société de géographie. IVe série. Tome 18. Année 1859. Paris, 21–45.
- Quataert, D.* (eds.): *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey 1500–1950*. University of New York Press, Albany, 1994.
- Quataert, D.*: „The Age of Reforms, 1812–1914.” In: *İnalçık, H.–Quataert, D.* (eds.): *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914*. Cambridge University Press, Cambridge, 1994.
- Rabotniceszkoto dvizsenie v Bulgarija 1878–1944. Szófia, 1954.
- Radev, I.*: *Isztorija na Veliko Tarnovo XVIII–XIX vek*. Szlovo, Veliko Tarnovo, 2000. 85–97.
- Razbojnikov, A.*: Csiftlici i csiftligari v Trakija predi i szled 1878 g. Izvesztija na Insztituta za Isztorija, 9. (1960) 143–187.
- Reden, Fr. W. von*: *Die Türkei und Griechenland in Ihrer Entwicklungs-Fähigkeit*. Theodor Völckler, Frankfurt am Main, 1856.
- Relations et influences Réciproques entre Grecs et bulgares XVIIIe–XXe siècle. Institute for Balkan Studies, 1991.
- Rockstroh, E.*: Bericht über einer Reise von Samakov nach Melnik. XI. Jahresbericht des Vereins für Erdkunde zu Dresden. Redaktor: *Meinecke, C.* Dresden, 1874.
- Roucek, J. S.*: *The Economic Geography of Bulgaria*. Economic Geography, Vol. 11. 1935/3.
- Sahara, T.*: *An Eastern Orthodox Community during the Tanzimat*. Documents from a Register of the Bulgarian Society in Ruse (1860–1872). Tokyo, 1997.
- Sanders, I.*: *The Balkan Village*. Lexington, 1942.
- Sapkarev, K.*: *Za vazrazsdanieto na balgarstinata v Makedonija*. Szófia, 1984.
- Sarova, K.*: Midhat pasa i balgarszkoto revolucionno dvizsenie prez 1872. *Isztoriceszki Pregled*, 1991/6. 3–19.
- Sax, C.*: *Tuerkei: Bericht verfasst von Carl Sax, Kaiserlicher und koeniglicher Consul*. Vienna, 1873.
- Schurman, J. G.*: *The Balkan Wars: 1912–1913*. www.gutenberg.org/etext/11676, 1914.
- Scott, J.–Griff, C.*: *Directors and Industry: The British Corporate Network 1904–1976*. Poly Press, Cambridge, 1984.
- Sharp, P.*: *Pushing Wheat: Why Supply Mattered for the American Grain Invasion of Britain in the Nineteenth Century*. Discussion Papers Department of Economics, University of Copenhagen, No. 08. (2008).
- Somogyi É.* (szerk.): *Polgárosodás Közép-Európában*. MTA TTI, Budapest, 1991.
- Spulber, N.*: Changes in the Economic structures. In: *Jelavich, B.–Jelavich, Ch.* (eds.): *The Balkans in Transition*. Berkeley–Los Angeles, University of California Press, 1963. 346–376.
- St. Clair, S. G. T.–Brophy, Ch.*: *Residence in Bulgaria. Twelve Year Study of the Eastern Question in Bulgaria*. Chapman and Hall, London, 1877.
- Statistische Mitteilungen über Bulgarien. (Aus der Zeitung von Odessa.) – *Das Ausland*. 5 Jahrg. Bd. 1. Nr. 30–41. München, 1832.
- Sterionov, St.*: *Juzsnoto csernomorie prez vazrazsdaneto*. Tomel, Szófia, 1999.
- Stoilov, P.*: *The Bulgarian Army in the Balkan Wars*. In: *Djordjević, D.–Király, B. K.* (eds.): *East Central European Society and the Balkan Wars*. Columbia University Press, New York, 1987. 35–63.
- Stojančević, Vl.*: *Društvenni položaj seljaštva u Niškom i Sofijskom sandzaku 1877–1878 godine*. *Istorijski časopis*, 1974. 165–185.

- Strangford, L.*: Report on the Bulgarian Peasant Relief Fund. With a Statement of Distribution and Expenditure. London, 1877.
- Sugar, P. F.*: Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354–1804. University of Washington Press, Seattle–Washington, 1977.
- Sugar, P. F.*: Economic Considerations for Political Decisions in Romania, 1878–1883. In: Nationality and society in Habsburg and Ottoman Europe. Collected Studies. Variorum, Aldershot (Hampshire), 1997.
- Sundhaussen, H.*: Historische Statistik Serbiens, 1834–1914. Oldenbourg, München, 1989.
- Svoronos, N.*: Le commerce de Salonique en XVIIe siècle. Paris, 1956.
- Szbornik v cseszt na akad. Hr. Hrisztov. Izsledvannija po szlucsaj 70 godini ot rozsdenieto mu. Szófia, 1988.
- Szende Gy.*: Földrajz-statisztikai tabellák a Föld összes államairól. H. n., 1898.
- Szende Gy.*: Bulgária gazdasági viszonyai. In: Bulgária és Törökország gazdasági és jogi viszonyai. Budapest, Pesti könyvnyomda, 1916. 13–51.
- Szilágyi Zs.*: Felelőtlen Napóleon? – avagy az 1812-es tél. Adsumus II. Tanulmányok a IV. Eötvös-konferencia anyagából. Budapest, 2004. 43–50.
- Sznegarov, I.*: Prinosz kam biografija na Neofit Rilski (gracki pizma do nego). BAN, Szofija, 1951.
- Sztajnov, G.*: Problematika na völnata. In: 100 godini balgarszka indusztrija 1834–1937. Szófia, 1937.
- Sztatiszticeszki Godisnik na Balgarszkoto Carsztvo 4/1912. Szofija, 1915.
- Sztatiszticeszki Godisnik na Balgarszkoto Carsztvo, SGBC 3/1911. Szofija, 1914.
- Sztatisztika na zemledelszkata szobsztvenoszt na 1908. Szófia, 1914.
- Sztefanova, M.*: Kniga za balgarszkite csorbadszii. University Izdatelsztvo „Sveti Kliment Ohridski”, Szofija, 1998.
- Szto godini balgarszka ikonika. Szofija, 1978.
- Sztojanov, I.*: Targovszki vrazki mezdu Balgarija i Ruszija v parvite godini szled Oszvo-bozsdenieto. Isztoriceszki Pregled, 1990/7. 27–41.
- Sztopanszka isztorija na Balgarija 681–1981. Szofija, 1982.
- Szvedenija po ikonicseszko szosztovanie na Balgarija. Minisztersztvo na narodnoto proszvestenie, Szófia, 1888.
- Szvedenija po zadalzszenijata na zemledelcitate kam lihvarite. Izd. na Centralno Upravlenie na Zemledelszkite Kaszi, Szofija, 1901.
- Ta Van Long*: Evolucija na propadastite zanajati v Balgarija (ot kraja na XIX v. do 1910 g.) Isztoriceszki Pregled, 1990/5. 33–44.
- Ta Van Long*: Razvitie na naemnija trud v zanajatcsijsztvoto v Balgarija (1888–1910). Isztoriceszki Pregled, 1991/12. 54–69.
- Tafrova, M.*: Tanzimat, vilaetszkata reforma i balgarite. Adminisztracijata na Dunavszkija vilaet (1864–76). IK Gutenberg, Szofija, 2010.
- Tancsev, I.*: Balgarszkata darzsava i podgotvjaneto na szpecialishti sz evropejszko obrazovanie. Isztoriceszki Pregled, 1992/1–2. 99–113.
- Tancsev, I.*: Balgarszki sztudenti v universzitetite na Francija (1878–1914). Isztoriceszki Pregled, 1992/7. 71–78.
- Teichova, A.*: Wirtschaftsgeschichte der Tschechoslowakei 1918–1980. Böhlau, Wien–Köln–Graz, 1988.
- Teplöv, Vl.*: Matyeriali dlja sztatisztikii Bolgarii, Fhrakii i Makedonii. St. Petersburg, 1877.
- Thielen, M. Fr.*: Die europaeische Tuerkey. Ein Handwörterbuch für Zeitungsleser. Carl Gerold, Wien, 1828.
- Todorov, G.*: Deinosztta na vremenoto ruszko upravlenie po uezsdane na agrarnija i bezsanzskija vaprosz prez 1877–1879 gg. Isztoriceszki Pregled, 11. 1955/6. 27–59.

- Todorov, G.*: Politikata na balgarszkite burzsoazni pravitelstvta po agrarnija i bezsanzskija vaprosz szled darzsavnija prevrat ot 1881 g. (1881–1886). *Isztoriceszki Pregled*, 1961/2. 3–33.
- Todorov, G.*: Urezsdane na agrarnija i bezsanzskija vaprosz v Knjazsesztvo Balgarija v parvite godini szled Oszvobozsdenieto (1879–1881). *Isztoriceszki Pregled*, 1961/1. 25–53.
- Todorov, J.*: *Kliometria. Paradigma*. Szófia, 2000.
- Todorov, N.*: Novi danni za agrarnite odnosenia u nasz ot 60-te godini na XIX. vek. *Isztoriceszki Pregled*, 1958/5. 102–113.
- Todorov, N.*: Za njakoi problemi v haraktera na cehovata organizacija u nasz prez parvata polovina na XIX. vek. *Isztoriceszki Pregled*, 1958/4. 44–77.
- Todorov, N.*: Za naemnija trud v balgarszkite zemi kam szredata na XIX. vek. *Isztoriceszki Pregled*, 1959/2. 3–36.
- Todorov, N.*: La genèse du capitalisme dans les provinces bulgares de l'Empire Ottoman au cours de la première moitié du XIXe siècle. *Etudes historiques*, Szófia, 1960.
- Todorov, N.*: Po njakoi vaproszi na balkanszkija grad prez XV–XVII. v. *Isztoriceszki Pregled*, 1962/1. 32–59.
- Todorov, N.*: Szocialni-ikonomiczeszki oblik na Provadija. *Isztoriceszki Pregled*, 1963/2. 68–85.
- Todorov, N.*: Iz demografijata na gr. Anhialo (Pomorie). *Izvesztija na Balgarszkoto Isztoriceszko Druzsesztvo*, Szófia, 1967. 159–181.
- Todorov, N.*: The Balkan Town in the Second Half of the 19th Century. *Etudes Balkaniques*, 1969/2. 31–50.
- Todorov, N.*: La differentiation de la population urbaine au XVIIIe siècle d'après des registers de cadis de Vidin, Sofia et Ruse. *Studia Balcanica III. La ville Balkanique XVe–XIXe siècle*. Szófia, 1970.
- Todorov, N.*: The First Factories in the Balkan Provinces of the Ottoman Empire. *ODTÜ, Gelisme Dergisi Sayi*, 1971/2. 315–358.
- Todorov, N.*: *Balkanszkijat grad XV–XIX veka*. Szófia, 1972.
- Todorov, N.*: *The Balkan City 1400–1900*. University of Washington Press, Seattle, 1983. 313.
- Todorov, P.*: Búdzseta zs 1912g. *Demokratszeszki Pregled*, 10. 1912/1. 1–19.
- Todorova, Cv.*: *Diplomaticzeszka isztorija na vansnite zaemi na Bulgarija 1888–1912*. Szófia, 1971.
- Todorova, Cv.*: *Probleme der kapitalischen Industrialisierung Bulgariens von Anfang des 20. Jahrhunderts bis zum ersten Weltkrieg*. BHR, 1980/4.
- Todorova, Cv.*: *Problemi na indusztrializacija na Balgarija 1912–1915*. *Isztoriceszki Pregled*. 1982. 3–20.
- Torodova, Cv.*: *Kapitaliceszskata indusztrializacija na Balgarija do balkanszkite vojni (1912–1913)*. In: *Hrisztov, Hr.* (ed.): *Iz isztorijata na sztopanszkija i szocialnija zsvot v balgarszkite zemi*. *Izvesztija na Insztituta za Isztorija*, XXVII, BAN, 1984.
- Todorova, Cv.*: *Indusztrializacija i sztrukturni promeni v Balgarija predi parvata szvetovna vojna*. *Isztoriceszki Pregled*, 1991/5. 22–44.
- Todorova, M.*: „Obstopolezite kaszi“ na Midhat pasa. *Isztoriceszki Pregled*, 1972/5. 56–77.
- Todorova, M.*: *Anglija i Oszmanszkata Imperija prez 30-te 50-te godini na XIX vek*. *Isztoriceszki Pregled*, 1978/2. 24–44.
- Todorova, M.*: *Sztruktura na naszelenieto, bracsnoszt, szemejsztvo i domakinsztvo na Balkanite*. *Isztoriceszki Pregled*, 1983/4. 85–100.
- Todorova, O.*: *Zsenite ot centralnite Balkani prez oszmanszkata epoha (XV–XVII. v.)*. *IK Gutenberg*, Szófia, 2004.
- Tomasevich, J.*: *Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia*. Stanford University Press, Palo Alto, CA, 1955.
- Tonev, V.*: *Balgarszkoto csernomorie prez vazrazsdaneto*. Ak. Izd. Marin Drinov, Szófia, 1995.

- Tooze, A.–Ivanov, M.: Disciplining the 'Black Sheep of the Balkans': financial supervision and sovereignty in Bulgaria 1902–1938. *The Economic History Review*, 64. 2011/1. 30–51.
- Topalov, T.: Borba na Balgarszkija narod za demokratsno usztroitelstvo i nezavisimoszt na Balgarija (1878–1894). *Isztoricsezkai Pregled*, 1945–1946/4–5. 435–481.
- Topalov, Vl.: Sztopanszka kriza v Balgarija prez 1897–1900 g. *Izvesztija na Insztituta za Isztorija*, 13. (1963) 45–75.
- Topalov, V.: The Home Policy of Dimitar Grekov's Government. *Etudes Historiques*, XIII. 1985.
- Tortella, G.: Patterns of Economic Retardation and Recovery in South-Western Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries. *Economic History Review*, 47. 1994/1. 1–21.
- Tosev, D.: Prinosz za izucsvane indusztrialnata politika na Balgarija. Szófia, 1941.
- Tosev, D.: Razvitie na edrata indusztrija v Balgarija pri szisztematata na protekcionizma. Szófia, é. n.
- Totev, At.: Szasztojaniето na zemedelszka prenaszelenoszt na Balgaria. Szpisanie na Balgarszkoto Ikonomicsezkoto Druzsesztvo, 39. 1940/6. 353–384.
- Totev, At.: Cenen dokument za isztoricsezkata etnicsezkata demografija na Balkanszkija poluosztrov. *Isztoricsezkai Pregled*, 1982/5. 105–113.
- Trockij, L.: The Balkan Wars 1912–13. *The War Correspondence of Leon Trockij*. Pathfinder, New York, 2001.
- Trozonyi F.: Bulgária közlekedési viszonyai. In: Bulgária és Törökország gazdasági és jogi viszonyai. Pesti könyvnyomda, Budapest, 1916. 67–81.
- Trozonyi F.: Törökország közlekedési viszonyai. In: Bulgária és Törökország gazdasági és jogi viszonyai. Pesti könyvnyomda, Budapest, 1916. 177–197.
- Tsiovaridou, Th.: The Commercial Development and Economic Importance of the Port of Thessaloniki, from the End of the Eighteenth Century to the End of World War I. In: *Vacapoulos, A. E.–Svolopoulos, C. D.–Kiraly, B. K.: Southeast European Maritime Commerce and Naval Policies from the Mid Eighteenth Century to 1914. War and Society in East Central Europe*. Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 1988. 283–281.
- Tyeplov, Vl.: Materiali dlja sztatistikii Bolgarii, Trakii, Makedonii. Szentpétervár, 1877.
- Ubicini, A.: La Turquie actuelle. Hachette, Paris, 1855.
- Ubicini, A.: Letters on Turkey. London, 1856.
- Ungewitter, F. H.: Die Türkei in Gegenwart, Zukunft und Vergangenheit, oder ausführliche geographisch-, ethnographisch-, statistisch-historische Darstellung der Türkischen Reiches... Palm und Enke, Erlangen, 1854.
- University of Sofija, St. Kliment Ohridski: The first 120 years. Ed.: *Ilchev, I.* St. Kliment Ohridski Press, Sofija, 2008.
- Urquhart, D.: Turkey and Its Resources. Its Municipal Organisation and Free Trade. London, 1833.
- Vacalopoulos, C. A.: Commercial Development and Economic Importance of the Port of Thessaloniki from the Late Eighteenth Century to 1856. In: *Vacapoulos, A. E.–Svolopoulos, C. D.–Kiraly, B. K.: Southeast European Maritime Commerce and Naval Policies from the Mid Eighteenth Century to 1914. War and Society in East Central Europe*. Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 1988. 301–311.
- Vacalopoulos, A. E.–Svolopoulos, C. D.–Kiraly, B. K.: Southeast European Maritime Commerce and Naval Policies from the Mid Eighteenth Century to 1914. *War and Society in East Central Europe*. Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 1988.
- Vacskov, D.: Balgarszkata ikonomika i vojnite na XX vek. *Razum*, 2005/3–4. 179–201.
- Vaszilev, At.: Kam vaprosza za promiseniata kriza v Balgarija ot 1929 do 1934 g. i za otrazseniето i varhu polozseniето na rabotnicsezkoto klasza. *Isztoricsezkai Pregled*, 1957/2. 3–40.

- Vaszilev, At.*: Sztopanszkata konjunktura v Bulgarija prez 1925–1929 g. Isztoriceszki Pregled, 1963/4. 83–108.
- Vaszilev, At.*: Teksztilnata indusztrija u nasz i parvite godini na sztopanszka kriza ot 1929–1934 i sztacsnoto dvizsenie na teksztilnite rabotnici prez 1931 g. Isztoriceszki Pregled, 1958/5. 27–63.
- Vaszilev, V.*: Polozsenieto na trudestitute sze v Bulgarija v nacsalnija period na ikonomiczeszka-ta kriza ot 1929–1933. Izvesztija na Insztituta za Isztorija, 1960/8. 3–73.
- Vaszilev, V.*: Za glavnite faktori na indusztrialnija podem prez perioda na vremennata i csaszticsna sztabilizacija na kapitalizma v Bulgarija (1925–1929). Izvesztija na Insztituta za Isztorija, 1962/11. 83–103.
- Velikov, Szt.*: Targosviste prez vazrazsdanieto. Isztoriceszki Pregled, 1976/3. 93–106.
- Velikov, Szt.*: Eszki-Dzsumajszkijat (Targovszkijat) panair. Isztoriceszki Pregled, 1989/10. 53–61.
- Vinaver, V.*: Ceni i nadnici u Dubrovniku u XVIII veku. Istorijski časopis, 1958. 315–332.
- Vinski, I.*: Klasna podjela stanovništva i nacionalnog dohotka Jugoslavije u 1938 godini. Zagreb, 1970.
- Viquesnel, A.*: Voyage dans le Turquie d'Europe. Description physique et géologique de la Thrace. Bertrand, Paris, 1868.
- Vitosanszka, M.*: Midhat pasa i bulgarite. Mitove i realnoszt. Tangra, Szófia, 2012.
- Vladigerov, T.*: Csuzsdesztranni izvori za sztopanszkata isztorija na Bulgarija. Isztoriceszki Pregled, 1953/3. 311–332.
- Wallerstein, I.*: The Ottoman Empire and the Capitalist World Economy: Some Questions for Research. In: *Okyar, O.–İnalçik, H.* (eds.): Türkiye'nin sosyal ve ekonomik tarihi (1071–1920)... Ankara 1980. 117–122.
- Wallerstein, I.–Kasaba, R.*: Incorporation into the World-Economy: Change in the Structure of the Ottoman Empire, 1750–1839. In: *Bacqué–Gramont, J.-L.–Dumont, P.* (eds.): Économies et sociétés dans l'Empire Ottoman (fin du XVIIIe–debut du XXe siècle). Paris, 1983. 335–354.
- Walsh, R.*: Narrative of a Journey from Constantinople to England. Westley és Davis, London, 1828.
- Walsh, R.*: Residence at Constantinople, during the Period of Commencement. Progress and Termination of Greek and Turkish Revolution. Westley, Davis, London, 1836.
- Wege des Handels. Literary Gazette. Das Ausland. II. Jahrg. Nr. 41. Muenchen, 1829.
- Wekov, M.*: Historische Metrologie Bulgariens XV–XIX. Jh. Szófia, 2010.
- Williamson, J. G.*: Globalization and the Great Divergence: Terms of Trade Booms and Volatility in the Poor Periphery 1782–1913. European Review of Economic History, 2008/12. 355–391.
- Zagoroff, Sl.–Vegh, J.–Bilimovich, A.*: The Agricultural Economy of the Danubian Countries 1935–1945. Stanford University Press, Palo Alto, CA, 1955.
- Zahariev, J.*: Kjusztendilszko Kraiste. Szbornik na BAN. Tom. XXXII., 1918.
- Zahariev, J.*: Szelo Szlokostica. Szófia, 1929.
- Zahariev, J.*: Kamenica. SZBNU. Tom. XL. 1935.
- Zanden, J. L., van*: First Green Revolution: The Growth of Production and Productivity in European Agriculture, 1870–1914. Economic History Review, 44. 1991/2. 215–239.
- Zusammenstoss Mitteleuropas mit der Türkei und die Kämpfe der Balkanvölker gegen die Osmanenherrschaft, 15–18. Jh. Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich, Wien, 1979. II/B/I.
- Zsivkov, G.*: Kratko izlozsenie po zemledelieto i zanajatite v Bulgarija. Szofia, 1889.
- Zsogov, P. V.*: Diplomatyija Germanii i Avsztro-Vengrii i pervaja Balkanszkaja Vojna 1912–1913. Nauka, Moszkva, 1969.

TÁBLÁZATOK ÉS ÁBRÁK JEGYZÉKE

TÁBLÁZATOK

Előszó

1. táblázat. A bolgár történetírás dilemmája az integrációs kísérletekkel szemben – 21. p.

Bevezetés

1. táblázat. Az egy főre jutó államháztartási kiadások megoszlása, 1911 (frank és zárójelben %-ban) – 37. p.
2. táblázat. Szerbiai exportcikkek egységárai, 1885 és 1910 – 52. p.
3. táblázat. A külföldi iparcikkek beáramlásának hatása a lakosság egy főre jutó és össz-fogyasztására és a tőkekiáramlás volumenére Bulgáriában, 1896, 1901 és 1911 – 52. p.
4. táblázat. Importcikkek árai Romániában, 1885 – 53. p.
5. táblázat. Az ipar jelentősége Európában a két világháború között – 55. p.
6. táblázat. A GDP/fő éves változása különböző periódusokban, 1870–2001 (%) – 65. p.
7. táblázat. Az Anglia és a dél-európai országok közti fejlettségben mutatkozó különbségek okai és az egyes tényezők szerepe, 1870 és 1910 (%) – 70. p.
8. táblázat. A periféria textiliparának összeomlása globális kitekintésben, 1800–1910 (%) – 76. p.
9. táblázat. A bolgár, a szerb és a török fejlődés dinamizmusának különbségei, 1870–1913 (%) – 79. p.
10. táblázat. A egyes kereskedelmi típusokba sorolható európai államok politikai magatartása – 81. p.
11. táblázat. A Balkán-félsziget 19. századi fejlődésével kapcsolatos nézetek – 82. p.
12. táblázat. Európa államainak egy főre jutó GDP-je 1913-ban különböző szerzők szerint, illetve a GDP növekedés üteme (%), 1980-as US-dollárban) – 84. p.
13. táblázat. A Balkán GDP-je különböző szerzők szerint – 86. p.
14. táblázat. A bolgár gazdaság jellege, 1860–1910 – 86. p.
15. táblázat. A bolgár GNP éves növekedési üteme az eltérő álláspontot valló szerzők szerint (%) – 86. p.
16. táblázat. Részlet az 1898-as fajlagos változók (24 db) korrelációs táblázatából – 89. p.
17. a) táblázat. A fajlagos változók főkomponens-analízisének eredménye a független változócsoportok meghatározása céljából, 1898 – 95. p.

17. b) táblázat. A fajlagos változók főkomponens-analízisének eredménye a független változó-csoportok meghatározása céljából, 1910 – 96. p.
18. táblázat. Az európai országok fejlettsége és fejlődésük dinamikája fajlagos változók faktorértékei és abszolút mérőszámok alapján, 1898–1910 – 97. p.
19. táblázat. Az adott országhoz gazdasági fejlettség alapján legközelebb álló államok, 1910 – 102. p.

I. fejezet

- I. 1. táblázat. A piaszter ezüsttartalmának változása, 1790–1839 – 106. p.
- I. 2. táblázat. A főbb termékek egységárai (oka) Macedóniában és Bulgáriában, 1870 körül (gramm ezüst) – 109. p.
- I. 3. táblázat. Szaloniki és más kikötők részesedése a törökországi kereskedelemről, 1833–1837 – 110. p.
- I. 4. táblázat. A francia kereskedelem értéke Szalonikival és a Levantéval, 1740–1798 – 111. p.
- I. 5. táblázat. Az angol kereskedelem szerepe a Török Birodalomban lejátszódó pénzkiáramlásban, 1825–1852 (millió font) – 112. p.
- I. 6. táblázat. A főbb török kikötőkbe érkezett angol áru értéke és részesedése a törökországi angol exportból és importból, 1840 előtt – 112. p.
- I. 7. táblázat. Szaloniki szerepe Anglia törökországi kereskedelmében, 1845–1851 – 114. p.
- I. 8. táblázat. Az egyes nemzetek részvétele a szaloniki kereskedelemben, 1846 és 1851 – 118. p.
- I. 9. táblázat. Az egyes hajók rakományának tonnánkénti átlagos értéke, 1846–1851 – 121. p.
- I. 10. táblázat. A Szalonikit elhagyó gabona értéke és részesedése a rakomány súlyából, illetve a hajók útiránya, 1847 és 1845 (piaszter és %) – 124. p.
- I. 11. táblázat. Anglia és Wales importfüggőségének és egy főre eső fogyasztásának változása, 1830–1920 – 133. p.
- I. 12. táblázat. Sulina be- és kimenő forgalma együttesen, 1847, 1850 és 1853 – 148. p.
- I. 13. táblázat. Sulina (1856) és Szaloniki (1851) forgalmának összehasonlítása – a háborús konjunktúra hatása a kereskedelmi forgalom bővülésére – 149. p.
- I. 14. táblázat. Moldva gabonaexportjának részesedése az összexportból és a gabonaár változásai, 1837–1863 – 150. p.
- I. 15. táblázat. Rusze kereskedelmi forgalma Ausztriával, 1842–1851 – 152. p.
- I. 16. táblázat. A bolgár földek és Isztambul évi átlagos kereskedelme Európával és Franciaországgal, 1856–1876 (millió frank) – 155. p.
- I. 17. táblázat. A dunai kikötők forgalma, 1843 és 1845 (1000 forint) és a fekete-tengeri kikötők gabonaexportja, 1847 (1000 t) – 156. p.
- I. 18. táblázat. A gabonaszállítás költségeinek változása és részesedése a gabona piaci árából, 1787, 1816–1827, 1843–1876 – 157. p.
- I. 19. táblázat. A szárazföldi gabonaszállítás költségeinek változása bolgár területeken összevetve a vízi szállítás (dólt) és más árufajták költségeivel, 1787–1866 – 159. p.
- I. 20. táblázat. Megélenkülő szárazföldi kereskedelem a Balkán déli részén, 1844 és 1846 (ezer forint) – 160. p.
- I. 21. táblázat. Gabonaexport, gabonatermelés a Balkán-félszigeten a gabonakonjunktúra előtt és után, 1845–1870 – 164. p.
- I. 22. táblázat. Egy „magas termésátlaggal bíró” csiftlik-nagybirtok jövedelmezősége és annak megoszlása, 1850 (1 ha) – 169. p.
- I. 23. táblázat. Havasalföld bevételei és kiadásai – 173. p.

II. fejezet

- II. 1. táblázat. A munkabér, iparcikkek, gabonaárak és megélhetési költségek trendjellegű változása bolgár földön, 1762–1900 – 183. p.
- II. 2. táblázat. Agrár- és ipari konjunkturális ciklusok Ruméliában és az iparból élők élet-színvonala, 1785–1910 – 184. p.
- II. 3. táblázat. Az „ipari” munkásság jövedelmi és megélhetési viszonyai Szaloniki környékén, 1819–1883 – 185. p.
- II. 4. táblázat. A keresztényeket sújtó fejadó ezüstben kifejezett értékének változása – 187. p.
- II. 5. táblázat. A keresztényeket sújtó fejadó és a napi bér (isztambuli képzetlen munkás) aránya, 1640–1839 – 187. p.
- II. 6. táblázat. A kereskedelmi intenzitás növekedése a Török Birodalomban, 1831–1855 (millió frank) – 191. p.
- II. 7. táblázat. Várna export- és importszerkezetének összetétele, 1857–1859 (millió frank) – 193. p.
- II. 8. táblázat. Kereskedelmi viszonyok a Balkánon, 1850–1853 (millió frank, éves átlag) – 194. p.
- II. 9. táblázat. Az 1715-ben Erzurumban működésképtelenség miatt elkobzott–felszámolt (2114 db) és az 1792-ben még működőképes szpáhibirtokok (48 db) jövedelem nagyság szerinti eloszlása – 205. p.
- II. 10. táblázat. 90 szpáhibirtok jövedelmezősége Bulgáriában a 19. század elején Radoviste térségében (gros), 1792-ben Ruméliában (48 birtok), illetve 41, bolgár földön élő szpáhi nyugdíja 1869-ben – 208. p.
- II. 11. táblázat. Csiftlik-birtokok Bulgáriában, 1878 – 216. p.
- II. 12. táblázat. Egy 600 dönüm bevetett szántóval rendelkező csiftlik jövedelmezősége optimális (1870–1880) és legrosszabb (1880–1890) esetben – 219. p.
- II. 13. táblázat. A jövedelmezőség peremfeltételei Brakalov csiftlikjein különböző árak mellett – 219. p.
- II. 14. táblázat. A különböző mezőgazdasági művelési ágak termelésbővülése Görögországban, 1835–1909 – 226. p.
- II. 15. táblázat. A különböző művelési formák költsége és megtérülése Görögországban, 1835 – 227. p.
- II. 16. táblázat. A földesúri bevétel növekedés peremfeltételei adónövelés és az allodiális birtokok felosztásának hatására – 229. p.
- II. 17. táblázat. A termelékenységre és az árak növekedésének hatása a paraszti ártermelésre – 229. p.
- II. 18. táblázat. A dunai vilajet összes bevételeinek növekedése, 1864–1866 (millió piaszter) – 230. p.
- II. 19. táblázat. Bulgária adóbevételei, kiadásai, 1878 előtt – 236. p.
- II. 20. táblázat. A janinai és dunai vilajetek költségvetésének összehasonlítása, 1870–1871 – 237. p.
- II. 21. táblázat. A balkáni területek exportjának és költségvetésének nagysága – 238. p.
- II. 22. táblázat. A balkáni területek fejlettsége fajlagos teljesítményük és terhelésük alapján – 239. p.
- II. 23. táblázat. A plovdivi szandzsák exportja és importja török fontban Gesov szerint, 1876 – 240. p.
- II. 24. táblázat. Görögország ipari bevételei és nemzeti jövedelme, 1867–1921 – 241. p.
- II. 25. táblázat. A bolgár gazdaság fejlődésének periódusai a 19. században – 243. p.
- II. 26. táblázat. A balkáni textilipari termelés és export jelentősége egy családra vetítve, 1845–1870 – 245. p.

- II. 27. táblázat. Várna céhes iparának teljesítménye, 1878 körül – 253. p.
- II. 28. táblázat. Gazdasági tevékenységi formák és éves haszonkulcsuk bolgár földön az ipari forradalom előtt – 261. p.
- II. 29. táblázat. Megélhetési formák és produktivitásuk bolgár földön az ipari forradalom előtt – 263. p.
- II. 30. a) táblázat. A bolgár szövőipar termelékenysége nemzetközi kitekintésben, 1850–1892 – 266. p.
- II. 30. b) táblázat. A bolgár és orosz szövőipar termelékenysége, 1892 – 267. p.
- II. 31. táblázat. Jövedelmi különbségek a keresők között bolgár földön, 1860 körül – 271. p.
- II. 32. táblázat. A bolgár önkormányzati (obstina) vezetés fizetése, 1878 – 272. p.
- II. 33. táblázat. Fogyasztási cikkek árai 1860 körül bolgár földön 1860, 1878 (gros) – 273. p.
- II. 34. táblázat. Egy tízfős ebéd és vacsora minimális költsége a szófiai önkormányzat szerint, 1879 elején – 273. p.
- II. 35. táblázat. Az állatállomány növekedése Bulgáriában, 1848–1870 – 276. p.
- II. 36. táblázat. Földművesek bevétele és adóterhei Kücsük Szejmen faluban (Szilivri okolie), 1912 – 278.
- II. 37. táblázat. A bolgár mezőgazdaság termelésének megoszlása, 1865–1923 (1910-es áron, millió leva, a fajlagos érték levában) – 279. p.
- II. 38. táblázat. A búza termésátlaga a balkáni országokban, 1915 előtt – 281. p.
- II. 39. táblázat. A szerb mezőgazdaság jövedelmének szektorális megoszlása és a fejenkénti jövedelmek változása, 1860–1875 (millió dinárban és fajlagos értéke dinárban) – 284. p.
- II. 40. táblázat. Összefüggés a gabonatermés és -export, illetve az adójövedelmek és a felkelelések időpontjai között Bulgáriában, 1862–1875 – 287. p.
- II. 41. táblázat. Az adófizető lakosság átlagos éves agrárbevételeinek különbsége kazánként és etnikum szerint, 1860 után (kurus) – 301. p.
- II. 42. táblázat. A bolgár és török parasztság birtokméretének összevetése 4 kazában, 1870 körül (dönüm) – 302. p.
- II. 43. táblázat. Az adófizető lakosság átlagos éves jövedelemadóinak (és így jövedelmének) különbsége kazánként és etnikum szerint, 1860-as évek (kurus, illetve %) – 303. p.
- II. 44. táblázat. Tuna vilajet lakossága, 1868 – 314. p.
- II. 45. táblázat. Bolgár városok etnikai viszonyai az 1866. évi oszmán teszkere alapján (%) – 315. p.
- II. 46. táblázat. A „törökök” létszáma és aránya Ruméliában, 1876 – 316. p.
- II. 47. táblázat. A „törökök” aránya Ruméliában, 1870 körül (vilajetenként) – 316. p.
- II. 48. táblázat. Kelet-Rumélia lakossága, 1875 és 1878 – 317. p.
- II. 49. táblázat. A földosztás eredménye Moravica faluban, 1874, 1897 (db) – 328. p.
- II. 50. táblázat. A bolgár birtokmegoszlás átalakulása az 1878 utáni földreformnak köszönhetően (%) – 328. p.
- II. 51. táblázat. Bosznia és Kelet-Rumélia adójának összevetése, 1885 és 1886 – 336. p.
- II. 52. táblázat. Kelet-Rumélia kiadásai, 1885 (800 ezer fő) – 337. p.
- II. 53. táblázat. A gabonatermelés produktivitása Bulgáriában, 1889–1911 (mázsa) – 341. p.
- II. 54. táblázat. A balkáni államok mezőgazdasági viszonyainak mérőszámai, 1885 – 342. p.
- II. 55. táblázat. Árak Bulgáriában és Kelet-Ruméliában, 1885 – 344. p.
- II. 56. táblázat. A gyapjúruházat piaci ára és a feldolgozás során hozzáadott érték (árnövekedés) módosulása, 1852–1902 – 346. p.
- II. 57. táblázat. A háziipari és gyáripari textiltermelés volumene Bulgáriában, 1870–1903 – 346. p.
- II. 58. táblázat. A görög iparosodás alapmutatói, 1815–1909 – 347. p.
- II. 59. táblázat. A bolgár munkabérek alakulása a gépesítés fellendülése után, 1890–1903 (leva) – 348. p.
- II. 60. táblázat. Árak és bérek Bulgáriában, 1887–1911 (leva, folyó áron) – 349. p.

- II. 61. táblázat. A fejadó értékének változása társadalmi rétegenként, 1696–1834 – 353. p.
- II. 62. táblázat. A társadalom megoszlása az egyes vagyoni kategóriák között és a korábbi adózók aránya 1831-hez viszonyítva az egyes körzetekben – 354. p.
- II. 63. táblázat. A társadalom megoszlása Lom városában, 1845 – 356. p.
- II. 64. táblázat. Anhalio (Pomorje) társadalmi szerkezete, 1870 körül – 357. p.
- II. 65. táblázat. Provadija társadalmi szerkezete, 1870 körül – 359. p.
- II. 66. a–c) táblázat. Gazdaságok jövedelmezőségi adatai, 1840 körül (13 Pleven környéki faluban) – 362. p.
- II. 67. táblázat. A küsztendili kaza alapadatai, 1864–1874 – 369. p.
- II. 68. táblázat. A küsztendili régió vagyona és adózási teljesítményének változása, 1864–1874 – 370. p.
- II. 69. táblázat. A mezőgazdasági termelés növelésének elvi szükséges mértéke 1874-re – 372. p.
- II. 70. táblázat. Szabad és goszpodarlik falvak bevételei, adói és fajlagos terméseredményei, 1864–1874 körül – 376. p.
- II. 71. táblázat. A küsztendili régió adózási teljesítménye összevetve a goszpodarlik alatt álló falvak teljesítményével, 1874 – 378. p.
- II. 72. táblázat. A jövedelmek és adók (gros) regionális és időbeli változása átlagos (átlagolt) birtokokon (folyó áron) – 381. p.
- II. 73. táblázat. Az átlagos birtoknagyság különbségei és a török lakosság földből való részese-
sedése öt bulgáriai kaza esetében (dönüm) – 384. p.
- II. 74. táblázat. A gazdaságok szám szerinti és a földbirtokok nagyság szerinti megoszlása
(%) – 386. p.
- II. 75. táblázat. A bolgár és török gazdák vagyoni különbségei a szilisztriai kazában (kévé-
ben megadva) – 388. p.
- II. 76. táblázat. A bolgár és török gazdák vagyoni különbségei a sumeni kazában földjöve-
delem alapján, 1870 körül – 388. p.
- II. 77. táblázat. A sumeni kazában temetuat adót fizetők életkor és nemzetiség szerinti me-
goszlása – 389. p.
- II. 78. táblázat. Regionális különbségek a terméseredményekben: egy adózóra jutó tized
értéke, 1870 körül – 390. p.
- II. 79. táblázat. 163 háztartás vagyoni és adózási adatai Kötes faluból, 1870 körül – 392. p.
- II. 80. táblázat. Ingatlanok átlagértéke a berkovicai kazában, 1870 – 395. p.
- II. 81. táblázat. A területegységre jutó mezőgazdasági bevételek 1861-ben a nagy „ugrás”
előtt három berkovicai faluban – 395. p.
- II. 82. táblázat. A berkovicai falvak jövedelem- és adóviszonyai (gros, %) – 396. p.
- II. 83. táblázat. Jövedelmi viszonyok bolgár földön, 1878 körül – 399. p.
- II. 84. táblázat. A dunai vilajet adózó városi lakosságának foglalkozási szerkezete, 1870 körül
– 400. p.
- II. 85. táblázat. Foglalkozási szerkezet a dunai vilajet főbb városaiban, 1870 körül (fő és %) –
– 401. p.
- II. 86. táblázat. Az iparosréteg megoszlása a dunai vilajet főbb városaiban (fő és %) – 401. p.
- II. 87. táblázat. A kereskedők foglalkozás szerinti megoszlása a dunai vilajetben – 403. p.
- II. 88. táblázat. A városi adófizetők etnikai és foglalkozási megoszlása, 1860 körül (%) – 403. p.
- II. 89. táblázat. A pazardzsiki vásárban megforduló árusok etnikai összetétele és áruinak
értéke, 1870 körül – 404. p.
- II. 90. táblázat. Az önálló megélhetéssel bírók vagyoni és foglalkozás szerinti megoszlása a
dunai vilajet adófizetői között, 1860 körül – 405. p.
- II. 91. táblázat. Három város hagyatékainak megoszlása érték szerint, 1701–1800 (gros) –
407. p.

- II. 92. táblázat. A városi házak értékének megoszlása nemzetiségek és foglalkozáscsoportok szerint, 1870 körül – 408. p.
- II. 93. táblázat. A városi ingatlan vagyon megoszlása funkció szerint, 1879 körül – 415. p.
- II. 94. táblázat. Városok gazdagságának különbségei az egy főre jutó ingatlanok értéke és az ingatlan utáni (jövedelemből számított) járadék alapján, 1866 – 409. p.
- II. 95. táblázat. Szófia lakossága az átmeneti időkben, 1878 vége – 411. p.
- II. 96. táblázat. Szófia város teljes kiadása, 1878 (frank) – 413. p.
- II. 97. táblázat. Szófia tervezett és megvalósult bevételei és kiadásai, 1878. július 1-jéig – 414. p.
- II. 98. táblázat. Egyhavi élelmezés költségei Bulgáriában, Berov szerint, 1850 körül – 415. p.
- II. 99. táblázat. Egynapi munkabéren vásárolható fogyasztási cikkek mennyisége a Balkánon és Bécsben – 416. p.
- II. 100. táblázat. A bolgár tisztviselők fizetése 1790–1912 között nominál- és reálértéken – 421. p.
- II. 101. táblázat. A föld nélküli alacsony presztízsű bolgár társadalmi rétegek fizetése, 1776–1913 – 423. p.

III. fejezet

- III. 1. táblázat. A közigazgatási egységek és vezető tisztviselőik régi és új elnevezése, 1878 – 427. p.
- III. 2. táblázat. A bolgár pártrendszer átalakulása, 1883-ban, 1887 körül, 1900 körül – 432. p.
- III. 3. táblázat. A bolgár pártok politikai orientációja, 1912 – 435. p.
- III. 4. táblázat. A közalkalmazottak (állami és helyi közigazgatás) és minisztériumi tisztviselők létszáma és éves fizetése, 1887–1909 – 439. p.
- III. 5. táblázat. Az ipari munkásság havi fizetése Bulgáriában, 1890 körül (leva) – 439. p.
- III. 6. táblázat. A bolgár állam bevételi forrásai, 1888–1897 – 444. p.
- III. 7. táblázat. Kimutatás Racso Petrov volt miniszterelnök szófiai ingatlanvagyonáról – 446. p.
- III. 8. táblázat. A legnagyobb bolgár cégek vagyona, 1911–1946 (a GDP %-ában) – 450. p.
- III. 9. táblázat. A bolgár üzleti elit eredete, 1911–1946 – 451. p.
- III. 10. táblázat. A bolgár politikai és üzleti elit, 1878–1944 – 452. p.
- III. 11. táblázat. Az üzleti elit klaszterekbe sorolása, 1911–1946 – 453. p.
- III. 12. táblázat. Gazdasági vállalatok hálózatsűrűsége, 1944 előtt – 453. p.
- III. 13. táblázat. Az üzleti klaszterek, hálózatuk és tulajdonságaik, 1911–1939 – 455. p.
- III. 14. táblázat. Az üzleti kapcsolatok száma, 1911–1946 (a cégek %-ában) – 456. p.
- III. 15. táblázat. A keresők megoszlása a Balkán országaiban, 1900 körül – 458. p.
- III. 16. táblázat. A lakosság foglalkozás szerinti rétegződése, 1905–1941 (fő és %) – 459. p.
- III. 17. táblázat. A bolgár társadalmi rétegek létszámának és arányának változása, 1905–1941 – 462. p.
- III. 18. táblázat. A különböző társadalmi rétegek pártpreferenciái az 1923. évi választásokon (ezer fő és %) – 464. p.
- III. 19. táblázat. A táplálkozásra fordított összeg keresőnként, 1860 és 1929 (a jövedelem %-ában) – 469. p.
- III. 20. táblázat. Az egy főre jutó élelmiszer-fogyasztás Bulgáriában és Szerbiában a két világháború között (egy főre, kg) – 470. p.
- III. 21. táblázat. Sztrájkhajlam Bulgáriában 1911-ben iparáganként – 471. p.
- III. 22. táblázat. Sztrájkok, résztvevőik száma és időtartama a világ országaiban, 1914 előtt – 472. p.

- III. 23. táblázat. A kispolgárság vagyoni helyzete éves bevételei alapján, 1944 körül (leva) – 474. p.
- III. 24. táblázat. A felsőfokú technikai vagy mérnöki végzettséget szerzők létszáma, 1878–1939 – 475. p.
- III. 25. táblázat. A bolgár értelmiség belső tagolódása, 1939 – 477. p.
- III. 26. táblázat. Jövedelmi viszonyok Bulgáriában és Szerbiában, 1910 körül – 479. p.
- III. 27. táblázat. A bolgár társadalom éves jövedelmi viszonyai, 1878 előtt és 1926 után (folyó áron) – 480. p.
- III. 28. táblázat. A rétegek közötti különbség változása a legnagyobb jövedelmű csoport jövedelmének arányában (%) – 481. p.
- III. 29. táblázat. Az egyes foglalkozások havi béreinek alakulása, 1912–1934 (leva, folyó áron) – 483. p.
- III. 30. táblázat. Az értelmiségen belüli foglalkozáscsoportok jövedelmi átlagainak változásai 1912-höz képest (1912 = 100) – 483. p.
- III. 31. táblázat. A nominál- és reálbérek változása társadalmi rétegenként Bulgáriában, 1919–1939 (1912 = 100) – 485. p.
- III. 32. táblázat. A városi és falusi társadalmi rétegek jövedelmi viszonyai, 1923 körül (1000 főben) – 490. p.
- III. 33. táblázat. A városi és falusi társadalom rétegződése, 1923 (keresők és eltartottak 1000 főben és az összlakosság %-ában) – 491. p.
- III. 34. táblázat. Szófia foglalkozási szerkezetének változása, 1880–1920 (fő és %) – 494. p.
- III. 35. táblázat. Szófia iparosodása és foglalkozási szerkezete, 1905 és 1934 (%) – 495. p.
- III. 36. táblázat. Görögország, Szerbia, Bulgária, Románia és Kelet-Rumélia bevételeinek megoszlása, 1885 (millió frank) – 497. p.
- III. 37. táblázat. A bevételi és kiadási oldal *egy főre* vetített értékei frankban, 1897 – 502. p.
- III. 38. táblázat. Bulgária hitelei, 1878–1912 (millió leva) – 504. p.
- III. 39. táblázat. Becslés a jövedelmek vidék és város közötti megoszlására a nemzeti jövedelemből való részesedés alapján, 1911 – 510. p.
- III. 40. táblázat. Kísérlet az egyes kereső rétegek jövedelmének rekonstrukciójára, 1911 – 514. p.
- III. 41. táblázat. Korabeli kísérletek a bolgár nemzeti jövedelem megbecslésére (1000 leva) – 515. p.
- III. 42. táblázat. GNP/fő becslések, 1892 és 1911 – 516. p.
- III. 43. táblázat. Becslések a bolgár nemzeti jövedelmet illetően 1892–1939 között konstans (millió leva és %) – 519. p.
- III. 44. táblázat. Az egyes társadalmi rétegek keresőinek összeresete. Kísérlet a GDP becslésére, 1930-as évek közepe – 520. p.
- III. 45. táblázat. A jövedelem (termelés) szektorok és társadalmi rétegek (keresők) közötti megoszlása, 1910-es és 1930-as évek (becslés) – 521. p.
- III. 46. táblázat. A bolgár költségvetés kiadási oldala, 1887–1910 (millió leva) – 526. p.
- III. 47. táblázat. A balkáni államok és Oroszország összehasonlítása az egy főre eső államadósságot és növekedésének ütemét illetően, 1898 és 1910 (frank) – 531. p.
- III. 48. táblázat. Az államadósság törlesztése az adókból befolyt költségvetés arányában, 1897 – 531. p.
- III. 49. táblázat. A hitelek fedezetéül lefoglalt jövedelmek, 1929–1931 (millió inflációs leva, folyó áron) – 532. p.
- III. 50. táblázat. A bolgár állam eladósodottsága (%) – 534. p.
- III. 51. táblázat. A gazdasági válság hatása a mezőgazdasági munkabérekre (leva) – 539. p.
- III. 52. táblázat. A földadó növekedése és részesedése a költségvetésből a Sztambolov-éra idején – 542. p.

- III. 53. táblázat. A bolgár mezőgazdaság teljesítményének változása a két világháború között – 550. p.
- III. 54. táblázat. Az átlagos bolgár parasztcsalád ingó és ingatlan vagyonának értéke (levában folyó áron) – 552. p.
- III. 55. táblázat. A bolgár és szerb földbirtokviszonyok összevetése, 1897–1910 – 555. p.
- III. 56. táblázat. Az egy főre jutó gabonaexport értékének változása (millió frank) – 557. p.
- III. 57. táblázat. Az egy (mezőgazdaságból élő) főre jutó és összes gabonatermés (éves átlag) – 558. p.
- III. 58. táblázat. Az egy mezőgazdaságból élő lakosra jutó és összes vetésterület változása (éves átlag) – 558. p.
- III. 59. táblázat. A fő mezőgazdasági növények termésátlaga (kg/ha) – 559. p.
- III. 60. táblázat. A bolgár és szerb mezőgazdaság változásának alapmutatói – 563. p.
- III. 61. táblázat. Földbirtokviszonyok Bulgáriában, 1926–1946 – 563. p.
- III. 62. táblázat. A bolgár és jugoszláv földbirtokviszonyok jellemzői, 1926–1931 – 565. p.
- III. 63. táblázat. Agrártúlnépesedés az európai országokban, 1930 – 566. p.
- III. 64. táblázat. A bolgár földbirtokviszonyok jövedelemtermelési különbségei, 1930 körül – 567. p.
- III. 65. táblázat. A 4 ha-nál kisebb birtokok éves bevételei Bulgáriában, 1870 és 1944 – 567. p.
- III. 66. táblázat. A művelési ágak megoszlása és a művelt terület növekedése, 1897–1908 – 568. p.
- III. 67. táblázat. A fő termények részesedése a földművelés jövedelméből 1923 után (%) – 572. p.
- III. 68. táblázat. Az állattartás jelentőségének változása Bulgária exportjában, 1900–1940 (%) – 573. p.
- III. 69. táblázat. A mezőgazdaságban és iparban dolgozók bérkülönbségének változása – 574. p.
- III. 70. táblázat. A balkáni országok összes és egy főre jutó termelésének szektorok közötti megoszlása a különböző ágazatokban – 579. p.
- III. 71. táblázat. A bolgár ipar növekedési üteme, 1909–1937 – 587. p.
- III. 72. táblázat. A bolgár ipar hatékonysága: egy munkásra és egy munkóraóra eső teljesítmény, 1904–1941 – 588. p.
- III. 73. táblázat. A bolgár ipar fejlődésének tendenciái, 1909–1937 (leva és %) – 589. p.
- III. 74. táblázat. A bolgár (1934) és német ipar (1925) összevetése (50 főnél nagyobb üzemekben) – 592. p.
- III. 75. táblázat. A bolgár alapanyagimport aránya iparáganként (%) – 593. p.
- III. 76. táblázat. Az iparnak nyújtott állami támogatás 1912-ben a tőkéhez és a termeléshez mérten (1000 leva) – 596. p.
- III. 77. táblázat. Az ipari munkásság fizetése a támogatott bolgár gyáriparban, 1909–1912 – 567. p.
- III. 78. táblázat. Az egyes iparágak termelékenysége, 1909 – 598. p.
- III. 79. táblázat. Az ipari munkásság és a tőke megoszlása az iparágak között, 1909–1912 – 600. p.
- III. 80. táblázat. A görög ipar specifikus mérőszámai, 1920 (egy munkásra jutó termelés, bér/termelés) – 600. p.
- III. 81. táblázat. Az egyes bulgáriai iparágak relatív súlya a termelt értékből, tőkéből, munkások számából való részesedés alapján, 1910, 1921, 1929, 1937 – 601. p.
- III. 82. táblázat. A bolgár és görög ipar termelékenysége ágazatonként – 602. p.
- III. 83. táblázat. A bolgár gyáripar fejlődése, 1904–1912 – 603. p.
- III. 84. táblázat. A 375 legnagyobb, 1946-ban is működő vállalat megoszlása alapítási év szerint – 609. p.

- III. 85. táblázat. Gépek behozatala Bulgáriába és a támogatott ipari üzemek a háború utáni rekonstrukció éveiben – 612. p.
- III. 86. táblázat. Bulgária iparának fejlődése a behozatal tömegének (1000 kg) változása alapján a világválság előtt – 614. p.
- III. 87. táblázat. A mezőgazdasági termékek áresése 1928–1930 között (nagykereskedelmi ár, leva) – 625. p.
- III. 88. táblázat. Az ipari üzemek számának fejlődése, 1928–1930 – 618. p.
- III. 89. táblázat. Az eltérő jellegű görög és bolgár válságkezelés pénzügyi eredményei – 619. p.
- III. 90. táblázat. A bolgár munkásság számának, a munkanapoknak és a termelésnek a változásai a világválság első évében – 620. p.
- III. 91. táblázat. Ipari órabérek és termékárak a világválság idején, 1931 – 621. p.
- III. 92. táblázat. Az iparcikkek és mezőgazdasági termékek árváltozása (1929 = 100) – 623. p.
- III. 93. táblázat. A megélhetés átlagos havi költségei egy négytagú városi munkáscsalád esetén (leva, folyó áron) – 623. p.
- III. 94. táblázat. A bányászok termelékenysége és bérezése közötti kapcsolat, 1909–1938 – 624. p.
- III. 95. táblázat. A bolgár ipar fajlagos termelékenysége Európa többi országához képest – 628. p.
- III. 96. táblázat. A bolgár iparosítás (támogatott üzemek) mennyiségi mutatói, 1894–1937 – 628. p.
- III. 97. táblázat. A 375 legnagyobb bolgár vállalat földrajzi koncentrációja – 629. p.
- III. 98. táblázat. A 375 legnagyobb vállalat szektorális megoszlása – 630. p.
- III. 99. táblázat. Vámtarifák a Balkán egyes országaiban terméktípusonként (%) – 632. p.
- III. 100. táblázat. A vámtarifák átlaga a balkáni országokban (%) – 632. p.
- III. 101. táblázat. A protekcionizmus összetevői és a balkáni országok sorrendje – 633. p.
- III. 102. táblázat. Az iparfejlődés üteme az első világháború után leggyorsabban fejlődő 2 balkáni országban (1921 = 100) az ipari termelés értéke alapján – 634. p.
- III. 103. táblázat. A bolgár protekcionista iparpolitika tendenciái – bevételei és elmaradt kiadásai – az első világháború előtt, a gazdasági világválság előtt és a válság után, 1905–1939 – 636. p.
- III. 104. táblázat. A védővampolitika okozta veszteségek és nyereségek összehasonlítása a Balkán-félsziget államai példáján – 637. p.
- III. 105. táblázat. Bulgária kereskedelmi egyenlege, 1881–1919 (millió aranyleva, évi átlagos érték) – 640. p.
- III. 106. táblázat. A bolgár export és import irányainak átalakulása, 1886–1911 (1000 leva) – 641. p.
- III. 107. táblázat. A balkáni államok egymás közötti kereskedelme, 1910 (millió korona és %) – 643. p.
- III. 108. táblázat. Egy főre jutó exportérték 1886–1911 között (frank) – 644. p.
- III. 109. táblázat. A fő exporttermékek egységárának, exportált tömegének és összértékének változása, 1887–1903 – 645. p.
- III. 110. táblázat. Főbb kereskedelmi cégek Bulgáriában, 1885 – 645. p.
- III. 111. táblázat. Piacozási lehetőségek Bulgáriában, 1911 – 646. p.
- III. 112. táblázat. A balkáni vasutak számszerű mutatói, 1897–1913 – 655. p.
- III. 113. táblázat. A bolgár állam vasúti infrastruktúrájának fejlődése, 1888–1939 – 656. p.
- III. 114. táblázat. A bolgár állam közúti infrastruktúrájának fejlődése, 1888–1939 – 657. p.
- III. 115. táblázat. Infrastrukturális beruházások és hitelek 1939-ig (millió leva) – 658. p.

- III. 116. táblázat. A bolgár tengeri flotta jelentősége összevetve a szomszédos országokéval, 1935 – 659.
- III. 117. táblázat. A hírközlés mutatói Bulgáriában, 1880–1939 – 660. p.
- III. 118. táblázat. A telefonvonalak és postai szolgáltatások Bulgáriában, 1880–1939 – 661. p.
- III. 119. táblázat. Európai hírközlési mutatók – 661. p.
- III. 120. táblázat. Állami egészségügyi alkalmazottak és költségvetési ráfordítások, 1887–1907 – 663. p.
- III. 121. táblázat. A bolgár egészségügy fejlődését bemutató mutatók alakulása – 664. p.
- III. 122. táblázat. Bolgár iskolák fenntartási költségei és látogatottsága a felszabadulás előtt, 1877 – 666. p.
- III. 123. táblázat. Az alfabetizáció különbségei a bolgár és török közösségen belül a Sztara Zagora-i kazában, 1859 – 666. p.
- III. 124. táblázat. A nemzeti propagandák eredményei Macedóniában, 1901 – 667. p.
- III. 125. táblázat. Szilisztra lakosságának összetétele és változása 30 év alatt, 1878 és 1905 – 669. p.
- III. 126. táblázat. Az oktatásügy helyzete a Balkánon a 19. század végén – 670. p.
- III. 127. táblázat. A tanárok átlagfizetése, 1899 – 671. p.
- III. 128. táblázat. Az iskolalátogatás rendszeressége Bulgáriában (%) – 672. p.
- III. 129. táblázat. Az iskolarendszer főbb mutatóinak változása, 1878–1939 – 673. p.
- III. 130. táblázat. A városi rangú települések nagyságának változása Bulgáriában – 683. p.
- III. 131. táblázat. A bolgár állam kisebbségeinek bolgár alfabetizmusa (%) – 686. p.

ÁBRÁK

Bevezetés

1. ábra. Az egy főre jutó GDP (USD) változása az egyes régiókban az egységes világgazdaság születése idején és Nyugat-Európa GDP-értékéhez (= 100) viszonyítva – 32. p.
2. ábra. A román fejedelemségek exportja és importja, 1832–1900 (millió lej, 1867 utáni áron) – 38. p.
3. ábra. Az atlanti centrum hatásainak gazdasági következményei a Balkánon (mint mediterrán periférián) – 45. p.
4. ábra. A Török Birodalom gazdasági megroppanásának mechanizmusa – 46. p.
5. ábra. Az agrárkonjunktúra ösztönző hatása (1840 után) a Tanzimat során végbemenő társadalmi és gazdasági átstrukturálódásra; és a dekonjunktúra hatása (1873–1878 után) az extenzív mezőgazdaság formáira (a csiflikék hanyatlása) – 47. p.
6. ábra. A népességnomás gazdasági következményei az agrárszférában – 59. p.
7. ábra. A népességnomás levezetésének szektoron belüli és szektoron kívüli lehetőségei – 60. p.
8. ábra. Az interregionális és intraregionális területi egyenlőtlenségeket bemutató indexek értékeinek változása, 1820–1992 – 63. p.
9. a) ábra. A HDI változása az egyes régiókban (1860–2000) – 64. p.
9. b) ábra. A GDP/fő éves növekedése (1870–1913 között, %) és 1870-es kiinduló értéke közötti összefüggés – 64. p.
10. ábra. A balkáni államok GDP/fő értékei (%) az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Németország súlyozatlan átlagához képest – 67. p.

11. ábra. A gazdasági fejlődés egyszerűsített hatásmechanizmusa (az ipari forradalom modellje) – 67. p.
12. a) ábra. A „terms of trade” szekuláris ciklusainak és trendjeinek regionális különbségei, illetve az exportcikkek áringadozásának (szórás alapján) negatív (és közepes erősségű) kapcsolatát mutató adatok országonként – 72. p.
12. b) ábra. A fajlagos GDP növekedésének (%/év) negatív (és közepes erősségű) kapcsolatát mutató adatok országonként – 72. p.
13. ábra. A kereskedelmi hálózat fejlődésének jövedelemkiegyenlítő szerepe, 1880–1914 (%) – 80. p.
14. ábra. A kereskedelem nyitottsága, globalizáltsága a posztnapóleoni dekonjunktúra után és kapcsolata a Kondratyev-ciklusokkal – 81. p.
15. ábra. Kétváltozós diagramok a változók közötti kapcsolatok erősségének és az országok fejlettségének bemutatására – 91. p.
16. ábra. Európa fejlettségi különbségeken alapuló földrajzi régiói az első faktorba tartozó *fajlagos* változók eredményezte faktorértékek felhasználásával, 1898–1910 – 98. p.
17. ábra. Európa országai fejlettségük és dinamikájuk szerint az első faktorba került *abszolút* (területet és lakosságszámot is tekintetbe vevő) és *fajlagos* mérőszámok alapján együttesen, 1898–1910 – 99. p.
18. ábra. Az országok hasonlósága (gazdasági fejlettségi régiók) az összes fajlagos mutató (beleértve a nem függetleneket is) alapján, 1898 – 100. p.
19. ábra. Az országok hasonlósága a faktorértékek alapján, 1910 – 101. p.
20. ábra. A diszkriminancia-analízis eredménye: országcsoportok elhelyezkedése a fiktív térben a kiválasztott (faktoronként 2), normáleloszlást mutató 11 változó 1910-es fajlagos értékei alapján – 102. p.

I. fejezet

- I. 1. ábra. Szaloniki kikötőjének exportja, importja és a rakomány súlya, 1845–1851 (ezer tonna és millió piaszter) – 116. p.
- I. 2. ábra. A Szalonikibe érkező és a kikötőt elhagyó áru tonnánkénti átlagos értéke, 1845–1851 (piaszter) – 117. p.
- I. 3. a) és b) ábra. A Szalonikibe érkező árucikkek megoszlása, 1845–1851 (millió piaszter és %) – 119. p.
- I. 4. a) és b) ábra. A Szalonikit elhagyó árucikkek megoszlása, 1845–1851 (millió piaszter és %) – 119. p.
- I. 5. ábra. A Szalonikibe érkező és a kikötőt elhagyó legjelentősebb árucikkek tonnánkénti ára, 1845–1851 (piaszter) – 122. p.
- I. 6. ábra. A Szalonikiből exportált gabona kalkulált mennyisége, 1845–1851 (tonna) – 123. p.
- I. 7. a) és b) ábra. Egyes termékek árának változása a Balkánon és Bécsben, 18–19. század (gramm ezüst/kg) – 127. p.
- I. 8. a) és b) ábra. A fő élelmiszernövények egy főre jutó és összes termelésének változása Angliában, 1884–1912 – 131. p.
- I. 9. ábra. A brit búzafogyasztás (termés + import, 1000 quarter) és a lakosságszám (1000 fő) alakulása, 1830–1910/1929 – 132. p.
- I. 10. ábra. Az angol import mennyiségének és a gabonaár alakulásának összefüggése, 1839–1861 – 134. p.
- I. 11. a) és b) ábra. A brit búzaimport nagyságának és a kereskedelmi partnerek szerepének változása (1000 quarterben, 1 quarter = 290,8 l = 218 kg) – 135. p.
- I. 12. a) ábra. Az 1768–1819 közötti átlagtól Fahrenheitben mért évi közepes eltérés – 136. p.

- I. 12. b) ábra. A gabonaárak regionális változása 1815–1820-hoz képest – 136. p.
- I. 13. ábra. A búza árának változása a főbb európai piacokon, 1815–1861 (shilling/quarter – Rómában* líra/hl) – 139. p.
- I. 14. a) és b) ábra. A francia gabona és burgonya termésátlagainak és gyapotfogyasztásának trendjei, 1815–1911 [a] össztermés; b) fajlagos értékek] – 140. p.
- I. 15. ábra. A bérek és a gabonaárak változása Angliában (1900 = 100), 1800–1912 – 141. p.
- I. 16. ábra. A gabonakereskedelem megélénkülésének tendenciái és fluktuációja Burgasz kikötőjén példázva, 1800–1862 – 144. p.
- I. 17. ábra. Moldva exportirányának változása, 1843–1868 – 151. p.
- I. 18. a) és b) ábra. A Török Birodalom európai része kereskedelmi egyenlegének változása – 152. p.
- I. 19. ábra. Gabonaexport Brăila és Galați kikötőjéből, 1843–1850 – 153. p.
- I. 20. ábra. Az észak-balkáni városok gabonaexportja, 1847 (ezer forint) – 154. p.
- I. 21. ábra. A nagybirtokon dolgozó parasztság kötelezettségeinek változása – 168. p.
- I. 22. ábra. A gabonatermelés birtoktípusok szerinti megoszlása és piacra jutása Macedóniában és Bulgáriában – 170. p.

II. fejezet

- II. 1. ábra. 26 termék alapján számolt macedón árindex 5 éves mozgóátlagolással, 1789–1910 (1888 = 100) – 178. p.
- II. 2. ábra. 26 termék alapján számolt macedón (export) árindex éves szinten és 5 éves mozgóátlagolással (1888 = 100, sötét), valamint a bolgár földek árindexének változása (1800 = 100, folyó áron, világos) éves szinten és 5 éves mozgóátlagolással – 180. p.
- II. 3. ábra. A nominális (a házáruk kivételével folyó áron számolt) árindex változása a Balkánon, 1730–1880 között – 182. p.
- II. 4. a) és b) ábra. A szpáhik és városiak vagyoni különbségeinek alakulása, 1840–1870 – 206. p.
- II. 5. a) ábra. Az adók változása (oszlopok folyó áron, vonaldiagram gramm ezüstre átszámítva) – 234. p.
- II. 5. b) ábra. A terhek változása a bolgár földeken a jövedelemhez viszonyítva (oszlop: adó a bevétel %-ában, vonal: bevétel, ezüst kg) egy háztartásra (1897 után az 1 főre jutó GDP-t 5 fős háztartásokkal átszámolva), társadalmi differenciák nélkül – 234. p.
- II. 6. a) és b) ábra. A bolgár földárak (bal) és az árindex (jobb) ciklikus és párhuzamos változása a 19. században (gramm ezüst; és 1800 = 100) – 288. p.
- II. 7. a) ábra. A vegyes lakosságú novopazári kaza (13 falu) földbirtokviszonyainak módosulása, 1874–1897 – 323. p.
- II. 7. b) ábra. A török többségű dobricsi és sumeni kaza birtokmegoszlásának módosulása, 1874–1897 – 323. p.
- II. 8. ábra. A gazdaságok nagyság szerinti megoszlásának változása Észak-Bulgáriában, 1876–1897 (dönüm és %) – 329. p.
- II. 9. a) és b) ábra. A földbirtokok nagyság szerinti megoszlásának változása járasonként, 1876–1897 (dekár és %) – 330. p.
- II. 10. ábra. A nagy birtoktestek arányának növekedése a Rusze–Várna-vasútvonal mentén, 1874–1984 (%) – 331. p.
- II. 11. a) és b) ábra. A gazdaságok számának és a művelt területnek, illetve az átlagos birtoknagyságnak a változása járasonként, 1874–1897 – 332. p.
- II. 12. ábra. A földosztás eltérő hatásai a földből élők számának alakulására, 1878–1897 – 333. p.

- II. 13. a) és b) ábra. A bolgár (bal) és szerb (jobb) ipari munkabérek és az alapélelmiszerek árának alakulása, 1901–1911 (1891–1901 = 100) – 350. p.
- II. 14. a) és b) ábra. Bolgár kazák keresztény lakosságának társadalmi megoszlása a dzsizje (fejadó – hadiadó) értéke alapján, 1841 (% és fő) – 355. p.
- II. 15. a–d) ábra. Anhialo (fent) és Provadij a (lent) lakosságának jövedelmi és foglalkozás szerinti összetétele, 1870 körül – 358. p.
- II. 16. ábra. A háztartások birtoknagysága és részesedésük a vagyontól, termelésből és vergi (jövedelem-) adóból Pleven környékén, 1840-es évek – 361. p.
- II. 17. a) és b) ábra. A régi katonai adó (fejadó, dzsizje) alapján meghatározott társadalmi rétegek földvagyonra (db és %) – 364. p.
- II. 18. ábra. A berkovicai bolgár és török, valamint a vrácai bolgár földműves társadalom tagozódásának különbségei a birtoknagyság alapján, 1870 körül (%) – 382. p.
- II. 19. ábra. A lokális társadalmak belső egyenlőtlenségei a földbirtokok számának és összterületének eloszlása alapján – 382. p.
- II. 20. ábra. A dobricsi kaza adózó török (tatárok nélkül) és bolgár társadalmának belső differenciálódása földbirtoknagyság szerint – 383. p.
- II. 21. ábra. Északkelet-Bulgária adózó társadalmának megoszlása földbirtoknagyság szerint (több mint 9 ezer háztartás) – 385. p.
- II. 22. ábra. A szilisztriai és sumeni kaza nemzetiségeinek társadalmi megoszlása a vagyoadó (vergi) alapján – 387. p.
- II. 23. ábra. Vagyonmegoszlás és vagyoni különbségek (föld és ház) nemzetiségek szerint Kötes faluban, 1870 körül (% , gros) – 391. p.
- II. 24. a) és b) ábra. Adóbevételek és jövedelmek regionális és egy háztartásra jut különbségei bolgár kazákban, 1859–1876 – 393. p.
- II. 25. ábra. Az egy dönümmre jutó földbevételek (gros) növekedése eltérő birtoknagyság (dönüm) esetén 1861–1871 – 397. p.
- II. 26. ábra. Házak érték szerinti megoszlása a berkovicai kazában, 1870 körül – 397. p.
- II. 27. a) és b) ábra. Foglalkozási szerkezet a dunai vilajetben és Pazardziskban, 1870 körül (fő és %) – 402. p.
- II. 28. a) és b) ábra. A kézművesek foglalkozás szerinti megoszlása a dunai vilajetben és Pazardziskban, 1870 (fő és %) – 402. p.
- II. 29. ábra. Az *adófizető társadalom* foglalkozás és kereset szerinti megoszlása a dunai vilajet városaiban – 406. p.
- II. 30. ábra. A házak érték és gyakoriság szerinti megoszlása városokban és falvakban, 1750–1870 között – 408. p.
- II. 31. ábra. A munkabérek és egyes termékek egységárainak (g ezüst) változása Bécsben és a Balkánon 1700–1810 között – 416. p.
- II. 32. ábra. A szerb és a bolgár vásárlóerő változása, 1775–1912 között – 417. p.
- II. 33. ábra. A balkáni és nyugat-európai bérek összevetése (gramm ezüst) Berov adatai alapján – 417. p.
- II. 34. ábra. Az ipari és mezőgazdasági reálbérindex alakulása Európában, 1775–1912 – 418. p.
- II. 35. a) ábra. A munkások és hivatalnokok jövedelmének élelmezésre fordított része %-ban (az életszínvonal változása) – 419. p.
- II. 35. b) ábra. A (napi) bérek különbségeinek alakulása Bulgáriában gramm ezüstben kifejezve – 419. p.
- II. 36. a–d) ábra. Az egyes hivatalnokrétegek fizetése balkáni összevetésben (g ezüst/nap) – 420. p.

III. fejezet

- III. 1. ábra. Országgyűlési képviselők társadalmi megoszlása, 1887–1894 (fő) – 431. p.
- III. 2. ábra. A bolgár választók pártpreferenciájának változásai, 1920–1923 (ezer fő) – 465. p.
- III. 3. ábra. A parasztság szükségleteinek kielégítését szolgáló cikkek származási helye (%) – 466. p.
- III. 4. ábra. A vásárlóerő alakulása a különböző társadalmi rétegeknél, 1912–1939 – 486. p.
- III. 5. ábra. A bérek közötti különbség változása a mindenkori legalacsonyabb bérezésű réteghez (= 1) és a megélhetés költségeihez képest – 487. p.
- III. 6. ábra. A munkások fizetési kategóriák közötti megoszlása, 1911–1941 (aranylevában és %-ban) 488. p.
- III. 7. ábra. Az árindex és a ruházati iparban dolgozók bérének változása 1900-hoz (= 100) képest – 488. p.
- III. 8. ábra. A bolgár társadalom rétegződése a városokban és vidéken, 1923 (1000 fő) – 491. p.
- III. 9. ábra. A bolgár társadalom keresőinek megoszlása lakóhely szerint, 1923 – 492. p.
- III. 10. ábra. A bolgár GNP/fő alakulása különböző szerzők szerint, 1870–1950 – 518. p.
- III. 11. ábra. A jövedelem eloszlásának változása az egyes fizetési kategóriák szerint, 1910 és 1934 (százalék és aranyleva) – 523. p.
- III. 12. a) ábra. A bolgár költségvetés alakulása 1896–1900 között (millió leva) – 537. p.
- III. 12. b) ábra. A válság hatása a bérmunkából élő foglalkoztatottak számára, 1897–1901 (ezer fő) – 537. p.
- III. 13. ábra. Mezőgazdasági gépek és a műtrágya importjának alakulása (1938 = 100) – 549. p.
- III. 14. ábra. A bolgár és a szerb mezőgazdasági termelés összes és egy főre eső értékének változása, 1865–1912 – 556. p.
- III. 15. ábra. A bolgár mezőgazdaság hatékonyságának indexe 1892–1939 között munkaerőegységre és területegységre vetítve, valamint az egy főre jutó művelt terület változása (1892 = 100) – 560. p.
- III. 16. ábra. A bolgár mezőgazdaság hatékonyságának indexe 1892–1939 között munkaerőegységre és területegységre vetítve konstans, 1911-es áron (leva) – 560. p.
- III. 17. ábra. A mezőgazdasági termelés értékének alakulása Bulgáriában, 1892–1939 (1911-es áron) – 561. p.
- III. 18. ábra. A mezőgazdasági termények részesedése a szántóföldi termelésből (1911-es konstans áron) – 571. p.
- III. 19. ábra. Az ipari és mezőgazdasági termékek árindexének változása a központi állami beavatkozás periódusában (1935 = 100) – 625. p.
- III. 20. ábra. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem Bulgáriában 1990-es USA-dollárban – 626. p.
- III. 21. ábra. Bulgária exportja és importja, 1923–1940 – 648. p.
- III. 22. ábra. Terms of trade – a behozatal és a kivitel alakulása a világgazdasági válság idején (behozott áru = 100, 1929 = 100) – 649. p.
- III. 23. ábra. Bulgária főbb kereskedelmi partnerei a válság idején (%) – 650. p.
- III. 24. ábra. Az írni-olvasni tudók arányának változása különböző társadalmi rétegek esetében az iskolaköteles korosztály beszámításával, 1900–1946 – 674. p.
- III. 25. ábra. A gimnáziumok és gazdasági-iparostanonc iskolák létszámviszonyainak alakulása – 674. p.
- III. 26. ábra. Bulgária demográfiai jellemzői, 1900–1946 – 685. p.

KÉPEK JEGYZÉKE

1. kép. Forrás: http://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Vasilovtsi_Felix_Kanitz.jpg
2. kép. Forrás: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Russian_soldiers_making_themselves_at_home_in_a_Bulgarian_cottage.jpg?uselang=de
3. kép. Eredetije: Plovdivi Állami Levéltár Digitális Archívuma. Permalink: <http://gams.uni-graz.at/o:vase.49> (Visual Archive Southeastern Europe, University of Graz)
4. kép. Eredetije: Plovdivi Állami Levéltár Digitális Archívuma. Permalink: <http://gams.uni-graz.at/o:vase.60> (Visual Archive Southeastern Europe, University of Graz)
5. kép. Eredetije: Nemzeti Hadtörténeti Múzeum, Szófia. Permalink: <http://gams.uni-graz.at/o:vase.194> (Visual Archive Southeastern Europe, University of Graz)
6. kép. Eredetije: A. A. Kasszabova, Inv. No.: AK_024 Permalink: <http://gams.uni-graz.at/o:vase.881> (Visual Archive Southeastern Europe, University of Graz)
7. kép. Eredetije: Szófia Egyetem Digitális Könyvtára. Permalink: <http://lib.sudigital.org/record/18468?ln=en>
8. kép. Eredetije: Néprajzi Múzeum, Szófia. Permalink: <http://gams.uni-graz.at/o:vase.776> (Visual Archive Southeastern Europe, University of Graz)
9. kép. Eredetije: Szent Cirill és Metód Nemzeti Könyvtár. Permalink: <http://gams.uni-graz.at/o:vase.618> (Visual Archive Southeastern Europe, University of Graz)
10. kép. Eredetije: Szent Cirill és Metód Nemzeti Könyvtár. Permalink: <http://gams.uni-graz.at/o:vase.605> (Visual Archive Southeastern Europe, University of Graz)
11. kép. Eredetije: Szófia Egyetem Digitális Könyvtára. Permalink: <http://lib.sudigital.org/record/18470?ln=en>
12. kép. Eredetije: Plovdivi Állami Levéltár Digitális Archívuma. Permalink: http://194.141.96.213/logos/caess/index_bg.htm
13. kép. Eredetije a Nemzeti Politechnikai Múzeumban. Permalink: <http://gams.uni-graz.at/o:vase.24> (Visual Archive Southeastern Europe, University of Graz)
14. kép. Permalink: http://www.gstatic.com/hostedimg/e0f5797143224d5e_large
15. kép. Eredetije: Szent Cirill és Metód Nemzeti Könyvtár. Permalink: <http://gams.uni-graz.at/o:vase.440> (Visual Archive Southeastern Europe, University of Graz)
16. kép. Eredetije: Szent Cirill és Metód Nemzeti Könyvtár. Permalink: <http://gams.uni-graz.at/o:vase.436> (Visual Archive Southeastern Europe, University of Graz)
17. kép. Permalink: http://www.gstatic.com/hostedimg/86b590441ceb9508_large
18. kép. Eredetije: Plovdivi Állami Levéltár Digitális Archívuma. Permalink: <http://gams.uni-graz.at/o:vase.4> (Visual Archive Southeastern Europe, University of Graz)
19. kép. Szófia Egyetem Digitális Könyvtára. Permalink: <http://lib.sudigital.org/record/18598/files/SUDGTL-PICTURE-2011-036.jpg>
20. kép. Eredetije: Szent Cirill és Metód Nemzeti Könyvtár, Permalink: <http://gams.uni-graz.at/o:vase.608> (Visual Archive Southeastern Europe, University of Graz)

21. kép. Eredetije: Plovdivi Állami Levéltár Digitális Archívuma. Permalink: <http://gams.uni-graz.at/o:vase.5> (Visual Archive Southeastern Europe, University of Graz)
22. kép. Eredetije: Szent Cirill és Metód Nemzeti Könyvtár. Permalink: <http://gams.uni-graz.at/o:vase.600> (Visual Archive Southeastern Europe, University of Graz)
23. kép. Eredetije: Állami Levéltár, Plovdiv. Permalink: http://194.141.96.213/logos/caess/npd_bazadanni/Images/DA_017.jpg
24. kép. Eredetije: Plovdivi Állami Levéltár Digitális Archívuma. Permalink: http://194.141.96.213/logos/caess/npd_bazadanni/Images/DA_074.jpg
25. kép. Eredetije: Szent Cirill és Metód Nemzeti Könyvtár. Permalink: <http://gams.uni-graz.at/o:vase.603> (Visual Archive Southeastern Europe, University of Graz)
26. kép. Eredeti: Plovdivi Állami Levéltár Digitális Archívuma. Permalink: http://194.141.96.213/logos/caess/npd_bazadanni/Images/DA_069.jpg
27. kép. Eredetije: Plovdivi Állami Levéltár Digitális Archívuma. Permalink: http://194.141.96.213/logos/caess/npd_bazadanni/Images/DA_040.jpg
28. kép. Eredetije: Plovdivi Állami Levéltár Digitális Archívuma. Permalink: http://194.141.96.213/logos/caess/npd_bazadanni/Images/DA_068.jpg
29. kép. Forrás: Fortepan. Permalink: <http://www.fortepan.hu/?view=query&lang=hu&q=Bulg%C3%A1ria&x=13&y=10>
30. kép. Forrás: Fortepan. Permalink: http://www.fortepan.hu/_photo/download/fortepan_32443.jpg

FÖLDRAJZINÉV-MUTATÓ

A, Á

Afrika 73
Ajtosz 333, 685, 687
Ajvalik 304
Akdere 304
Albánia 60, 66, 237, 274–275, 582, 656
Al-Duna (lásd még: Duna) 125, 150, 152
Alessio 656
Alexandretta 109–112
Amszterdam 161
Anatólia 216, 147, 163–165, 242, 247–248,
254, 299, 312, 341, 344
Anglia (lásd még: Nagy-Britannia, Egyesült
Királyság) 9, 42, 58, 69, 111–115, 120,
124, 126, 129–131, 133, 135, 139, 141,
149–150, 154, 160–161, 179, 182, 190,
192–197, 214, 220–221, 240, 244, 250–
251, 260–261, 265–269, 340, 420, 423,
530–531, 563–564, 582, 588, 594, 607–
608, 614, 642, 644, 646–649, 657, 669
Anhialo (lásd még: Pomorje) 205, 247, 357–
358, 360, 686
Antivari 194
Antwerpen 146, 647
Arbanaszi 186
Arda 655
Argentína 55, 57, 631, 648
Aszenovgrád (lásd még: Sztanimaka) 273,
655, 686
Aszenovo 253
Ausztria (lásd még: Osztrák–Magyar Mo-
narchia, Monarchia) 53, 96, 115, 151–
152, 158, 160, 190, 192–193, 195–197,
261, 434, 438, 448, 532, 649, 658–659,
663, 670, 672, 675
Avrethiszár 354
Ázsia 73, 115

B

Baden 56
Babadag 383, 388
Bacskovói kolostor 293, 295, 676
Balcsik 313, 643
Balkán-hegység 651, 654, 659
Balta-Limán 77, 106, 112, 116, 180, 190
Bánát 686
Banja-Koszteneec 606
Bankja 493
Bászra 647
Bazovica 213
Bécs 109, 127, 129, 136, 146, 198, 255, 275,
277, 416, 418, 422, 646, 651, 653, 663–
664, 668
Bejrút 109–110, 112
Belgium 37, 96–97, 340, 343, 441, 549, 577,
642, 644, 646, 660–661, 669
Belgrád 197, 495, 594–595, 651–652, 683
Belogradcsik 202, 211–212, 303, 390
Belovo 108, 273, 298, 445, 606, 653, 654
Benelux-államok 90
Berkovica 160, 217–218, 222, 232–235, 276,
280, 282, 301–302, 327, 331, 353–354,
360, 367, 373–374, 380–383, 391–398,
407, 409–412, 447
Berlin 584, 651
Besszarábia 665, 678, 686
Birmingham 665
Bitola (lásd még: Manasztir, Monasztir),
165, 201, 312, 400, 423
Blagodat 606
Bobovdol 485, 533
Bolgrád 665
Bordeaux 161
Boszilegrád 203, 324
Bosznia 8, 169, 198, 238, 239, 242, 274–275,
316, 335–336, 342, 346, 458, 496, 583,
606, 661, 683

- Brassó 275, 312
 Brazília 33
 Bregovo 214
 Bresz 365
 Brussza 113, 195
 Brăila 145, 148, 151, 153, 156, 158–159, 162, 166, 662
 Budapest 665
 Budweis 647
 Bukarest 581, 584, 663–665, 671
 Burgasz 43, 125, 144–145, 153, 155–156, 162, 164, 173, 191, 213, 217, 219–220, 250, 255, 324, 333, 394, 398, 473, 586–587, 606, 621, 651–655, 658–659, 685
 Bursa 242
 Büyük Kalucslı (lásd még: Kücsük Szejmen) 220, 223
- C**
 Cardiff 647
 Caribrod 652, 654–655, 685
 Cerovica 306, 372–374, 376, 378, 412
 Chemnitz 270
 Chile 631
 Constanța 255, 401, 405–406, 410, 535
 Cosesguina 128
 Cresnyovó 373–375, 377
- Cs**
 Csamkorija 493
 Csehország 684
 Csehszlovákia 438, 476, 553, 564, 566, 649, 651
 Csepelare (Csapalar) 273, 338, 340, 493
 Csernavoda 195, 255, 535
 Csirpan 317, 394, 433, 653, 666
 Csirpanlı 322
 Csucsuligovo 222
 Csukurova 606
- D**
 Dánia 58, 90, 96, 101, 457, 574, 631
 Dedeagacs 155, 653, 659
 Deirmen dere (Szlokostica) 374, 376–379
 Dél-Afrika 489
 Dél-Albánia 238–239, 242
 Dél-Európa 62
 Demirhiszar 313
 Dervis mogila 203
 Devna 161, 586
- Diyarbakır 242
 Dobri Zseljazkov 257
 Dobrics (lásd még: Hadzsioglu Pazardzsik) 144, 214–215, 253, 323, 327, 331, 368, 383, 402, 406, 643, 655, 662, 687
 Dobrudzsa 144, 155, 248, 423, 443, 559, 561, 643, 655, 686
 Donidzse 354
 Dövlén (Devics) 493
 Dragalevci 365, 546
 Drenkova 156
 Drenovo 685
 Drina 11
 Drinápoly 43, 48, 107, 155, 162–164, 191–192, 195–196, 218, 249–250, 252, 254, 654–655
 drinápolyi vilajet 191, 215, 217, 221, 234
 Dubrovnik 159
 Duna (lásd még: Al-Duna) 143, 153, 155, 159, 165–166, 173–174, 195–196, 198, 287, 303, 308, 312, 353, 366, 410, 493, 569, 646, 651, 654–655, 658–659
 dunai vilajet 38, 43, 58, 151, 172–173, 215, 230–233, 235–237, 239, 274, 280, 325, 335, 358, 380, 400–406, 409–411
 Dupnica 108, 205, 274, 314–315, 321
 Durankulak 441, 464, 501, 503, 538, 539
 Durazzo 108, 194
- E, É**
 Edime 336, 338, 678
 Egalnica 204
 Égei-Macedónia 686
 Égei-tenger 109, 155, 655, 659
 Eger 493
 Egyesült Államok (lásd még: USA) 33, 563, 588
 Egyesült Királyság (lásd még: Anglia) 58
 Egyiptom 126–127, 136, 190, 288, 532, 607, 644, 646
 Elena 186, 218, 251, 292, 297, 665
 Enosz 155, 162–164, 250–251
 Epirosz (lásd még: Dél-Albánia) 163
 Erdély 275
 Erzurum (vilajet) 201, 205–206
 Észak-Európa 62
 Eszkidzsumaja (lásd még: Tirgoviste) 197, 215, 276, 366, 606, 653, 663, 665
 Észtország 267
 Etropole 423, 492

F

Fekete-tenger 148, 314
 Ferdinandovo 445
 Finnország 476
 Firenze 267, 268
 Fiume 659
 Földközi-tenger 43, 112, 148
 Franciaország 111–112, 114–115, 127, 136–137, 140, 155, 190, 192–194, 197–198, 227, 240, 247–248, 250, 267, 280, 299, 338, 438, 441, 457, 472, 489, 519, 530–531, 563, 570, 582, 584, 588, 607, 642, 644, 646, 649, 657, 663, 665, 675

G

Gabrovo 159, 186, 192, 195, 220, 240, 248, 250–252, 254, 261, 289, 291–292, 294–295, 305, 308, 586, 343, 345–346, 359, 404, 409–410, 423–424, 467–468, 576, 587, 606, 665, 670–671, 685
 Galați 150–151, 153, 156, 162, 192–193, 209, 659–660
 Galícia 123, 138
 Gebedze 607
 Genf 668
 Genua 150
 Giurgiu (lásd még: Gyurgyevo) 584
 Gladosztznica 156
 Gorna Cerovina 222, 324
 Gorna Orjahovica 186, 606, 653, 654, 685
 Görögország (lásd még: Hellász) 12, 30, 39, 65, 69, 85, 93, 97, 99, 101 115–116, 192, 225–227, 235, 239–241, 259, 343, 438, 476, 496–498, 502, 506, 527, 530–532, 541, 551–552, 566, 570–571, 581–582, 586–587, 599, 602, 618–619, 632–635, 637–639, 642–644, 646, 649, 655, 656, 658–659, 663, 669–670, 683
 Gradec 349
 Gümüldzsina 607

Gy

Gyurgyevo (lásd még Giurgiu) 156, 654

H

Hadzsioglu Pazardszik (lásd még: Dobrics) 215
 Hamburg 665
 Harmanli 541, 573, 653
 Haszköy 354

Haszkovo (város és körzet) 214, 449, 468, 486, 621, 655
 Havasalföld 143, 173
 Heidelberg 668
 Hellász (lásd még: Görögország) 163, 347
 Hiszarja (Plovdiv mellett) 493
 Hollandia 88, 96, 489, 549, 647, 660, 684
 Horvátország 586

I

Iași 671
 Ihtimán 386, 391
 India 50, 265, 268, 270, 564, 582
 Ión-szigetek 224
 Iowa 283, 564
 Írország 227
 Iskodra 316
 Iszker 606
 Iszmailbunár 303
 Isztambul (lásd még: Konstantinápoly) 43, 49, 109, 127, 146–147, 149, 155, 158–159, 186–188, 191, 199, 207, 217, 249, 256, 274–275, 288, 303, 316, 404, 441
 Isztib (Štip) 678
 Izmir (lásd még Szmirna) 298

J

Jaffa 647
 Jambol 193, 249, 386, 391, 394, 583, 621, 653, 655
 Janina (lásd még: Yanya) 194, 195, 237
 Japán 33, 62
 Jekatyerinoszlav 258
 Jihlava 267
 Jugoszlávia 40, 470, 562–563, 565–566, 571, 582, 594–595, 618, 632–634, 637, 639, 649, 654, 656–657

K

Kajadzsik 301
 Kajali 606
 Kalofer 248, 250, 343, 345, 492, 654
 Kanada 57, 563
 Karamanica 203
 Karaszu 195
 Karlovo 108, 248, 250, 252–254, 269, 274, 312, 343, 394, 492, 539, 605–606, 654
 Karnare 606
 Katunica 606
 Kaukázus 300, 686

- Kavala 155, 194
 Kavarna 643
 Kazanlik 159, 164, 197, 209, 230, 234, 252,
 274, 302, 605–607, 654, 664, 670–671
 Kelet-Rumélia 213, 231–235, 237–239, 241,
 276, 302, 317, 320–322, 326, 334–337,
 339, 342–344, 411, 427, 432, 437, 449–
 450, 497, 539, 576, 603, 657, 659, 670–673
 Keremetli (Skopje mellett) 410, 412–413
 Kijev 668
 Kína 44, 532
 Kis-Ázsia 115, 240, 246, 686
 Kjusztendil 108, 606
 Kladovo 156
 Kliszura 251, 348, 423, 654
 Knjazsevo (Knyezsevo) 250, 253, 673
 Kocsána (Kočani) 544
 Konstantinápoly (lásd még: Isztambul) 43,
 46, 108–109, 143–147, 151, 155, 157–158,
 160–161, 165, 193–196, 217–218, 223,
 274–275, 298, 304–305, 338, 348, 359–
 360, 404, 423–424, 651–654
 Konyovica 469
 Koprivstica 193, 249–250, 274, 293, 294, 301,
 316, 345, 348, 492, 665
 Koszovo 238, 239
 Kosztur 156
 Kotel 248, 251, 253–254, 261, 274, 292, 297,
 345, 348–349, 359, 394, 405, 685–686
 Kozloduj 303
 Kőbánya 647
 Köprülü (lásd még: Velesz) 310, 354
 Kötes 381, 390–392, 394, 412, 415
 Kraiste 204, 378
 Kratovo 544
 Kréta 240, 294
 Krím 180, 182, 190, 195–196, 209–210, 257,
 261, 291–292, 300, 305, 313
 Krumovo 655
 Krusevica 303
 Krusevo 295
 Kulszki 214
 Kumanicsevo 222
 Kumanovo 167, 222
 Kurtbunar (Tervel) 687
 Kücsük-Kajnardzsa 48
 Kücsük-Szejmen (lásd még: Büyük Kalucslí)
 232, 234–235, 261, 278, 280, 375, 411, 415
 Küsztendil 212, 217, 232, 235, 256, 274, 276,
 280, 282–283, 296, 306, 321, 324, 334,
 360, 365–370, 372–373, 375, 377–381,
 392, 394, 398–399, 409–412, 574, 586,
 607, 646, 651, 654, 656, 665
- L**
 Lancashire 244, 266, 268
 Larisza 292
 Latin-Amerika 73, 77
 Lengyelország 133, 138, 160, 438, 563, 566,
 582, 628
 leszkováci kaza 202
 Levante 112, 195
 Libanon 174, 300
 Lipcse 298, 668
 Liverpool 665
 Livorno 149, 150
 Ljaszkovec 209, 222, 292
 Lom 192, 195, 202, 303, 310, 315, 324, 328–
 331, 334, 356–359, 408, 647, 654, 659,
 672–673
 Lompalanka 606, 654
 London 106, 110–111, 146, 160, 165, 160,
 518–519, 527, 535, 618, 647, 648, 666, 684
 Lovecs 252, 336, 359, 390, 685, 686, 687
 Lyon 664, 668
- M**
 Macedónia 10, 14, 51, 104, 108–109, 113,
 147–148, 162–165, 167, 169–172, 174–
 175, 179, 184–185, 187, 195, 198, 200,
 210, 213–214, 220–224, 236, 243, 245,
 270, 280, 282, 304, 312, 316, 320, 345,
 353, 360, 365, 369, 418, 421, 424, 432,
 443, 447, 475, 493, 544, 552–553, 559,
 561, 581, 652, 656, 665–669, 686–687
 Magyarország 8, 96, 100–101, 198, 227, 242,
 359, 438, 446, 448, 452, 457, 476, 502,
 531, 534, 544, 553, 563–564, 566, 611,
 628, 631, 647–649, 659, 662–663, 665,
 669–670, 684
 Malko Tirnovo 685
 Manasztir (lásd még: Monasztir, Bitola) 316
 mangaliai kaza 313
 Marica 163, 655
 Marokkó 532
 Marseille 128, 150, 159, 191–193, 244, 250–251
 Massachusetts 135
 Masztanli (lásd még: Momcsilgrad) 468, 573
 Mavrovo 221
 Mediterráneum 71, 100, 133

- Medzsidia 313, 655
 Meszébria (lásd még: Neszebar) 313, 686
 Metohija 213
 Mexikó 77, 582
 Mirkovo 568
 Mlado Nagoricsano 222
 Moldva 125, 148, 150–151, 153, 163–166, 173
 Momcsilgrad (lásd még: Masztanli) 655
 Monarchia (lásd még: Ausztria Magyarország, Osztrák–Magyar Monarchia) 108, 114, 159, 196–198, 240, 346
 Monasztir (lásd még: Bitola, Manasztir) 156, 167, 194, 244, 656
 Montenegró 338
 Morava 197, 360
 Moravica 303, 328
 Moszkopolisz 295
 Moszkva 134, 213, 218, 267, 640, 668
 München 647
- N**
- Nagy-Britannia (lásd még: Anglia, Egyesült Királyság) 37, 39, 69, 88, 96, 101, 227, 457, 549, 660
 Németország 43, 57–58, 90, 96–97, 240, 266, 268, 299, 438, 441, 457, 472, 476, 500, 519, 526, 533, 563, 570, 574, 575, 588, 589, 591–592, 607–608, 631, 642, 644, 646–650, 656, 660–661, 663, 675
 Neszebar (lásd még: Meszébria) 686
 Nevrokop 108, 160, 171, 195, 222–223
 Nikápoly (Nikopol) 198, 353
 Nikolajev 668
 Niš (és niši vilajet, Nissza) 43, 159, 194, 202, 212, 250, 256, 275, 299, 312, 314, 339, 343, 345, 353, 390, 651–652
 Norvégia 90, 96, 489
 Nova Zagora (Jenizagra) 214, 653
 Novopazar 329–331, 334
 Novo Szelo (Štip mellett) 222
- Ny**
- Nyugat-Európa 15, 32, 37, 42–43, 57, 60, 65, 82, 102
 Nyugat-Mediterráneum 36, 90, 96, 100–102
 Nyugat-Trákia 104, 559
- O**
- Obrazcov (csiftlik) 673
 Odessza 138, 148, 153, 159, 668, 669
 Olaszország 85, 88, 90, 101, 476, 530, 551, 553, 563, 566, 570, 631, 642, 644, 646–649, 669–670, 684
 Omurtag 685, 687
 Orel 606
 Orjahovo (lásd még: Gorna Orjahovo, Orjahovica) 186, 303, 390, 659–660
 Oroszország 11, 34, 42, 90, 95–96, 98, 100, 115, 133, 135, 138, 253, 435, 530–531, 588, 642, 644, 653, 658, 663–664, 669, 675
 Orsova 150, 156
 Orszoja 325
 Oszmán Birodalom (lásd még: Török Birodalom, Törökország) 15, 21, 150, 172, 244, 427, 440, 442, 530, 594, 642, 675–676
 Oszmanpazar 327, 390, 687
 Osztrák–Magyar Monarchia (lásd még: Ausztria–Magyarország, Monarchia) 39, 42, 78, 81, 96–97, 101, 108, 114, 159, 196–198, 240, 260, 346, 430, 440, 442–443, 447, 449, 532–533, 551–552, 570, 582, 588, 594, 614, 618, 642, 644, 646–647, 655–656, 658–659
- P**
- Pades (Dupnica közelében) 205
 Pali-lüle 324
 Panagüriste 248, 250, 253, 273–274, 293, 316, 338, 349–350, 685–686
 Párizs 192, 527, 665, 668
 Parvanec 250, 254, 273
 Pazardzsik 159, 248–249, 319, 401–402, 404, 406, 409, 424, 664–665
 Peloponnészosz 224
 Pernik 108, 468, 485, 533, 598–599, 606, 607, 626, 647
 Perustica 293
 Perzsia 532
 Pest 275, 551
 Pestera 493
 Pétervár 267
 Petrics 685
 Petrov 446
 Pilsen 647
 Pirdop 248, 250, 254, 273, 341, 345, 349, 492, 654
 Pirot (lásd még: Sarköj) 195, 240, 250, 253, 308, 405, 540, 652, 678
 Plevna (Plevna) 164, 166, 197, 234–236, 314, 356, 358–361, 366–367, 371, 393, 395,

- 398, 409, 586, 646, 653–654, 662–673, 675, 684–685
- Plocsa 373–376, 378, 412
- Plovdiv (Filibe) 43, 107, 155, 161, 163, 165–166, 173, 191–193, 196, 201, 216–218, 220, 232–235, 237–240, 245–249, 253–254, 257–258, 261–262, 266, 273–274, 279, 290, 292–295, 304, 313, 316, 319, 322, 324, 327, 335, 337, 343, 356, 359, 381, 423–424, 445, 450, 473–474, 492, 545, 554–555, 584, 586–587, 606–607, 621–622, 626–627, 646, 652–654, 660, 662–663, 665, 670, 673, 676, 682–686
- Pomorje (lásd még Anhialo) 247, 357–358, 685–686
- Popovo 203, 653, 687
- Poroszország 133, 135
- Porto Lagosz 533, 607, 659
- Portugália 65, 68–69, 86, 88, 90, 99, 647
- Prága 469, 482, 484, 664, 668
- Preszlav 329, 687
- Prilep 108, 195, 197, 252, 354
- Provádija 205, 208, 253, 330–331, 334, 356, 358–359, 384, 386, 401, 410, 412, 687
- Puszta-Bresznica 223
- R**
- Rades 204
- Radomir 204, 354, 685
- Radoviste 204–205, 208, 354
- Raguza 11, 159–161, 108
- Rahovo 198
- Rakovszki 468, 492, 655
- Rangoon 647
- Razgrad 262, 264, 270, 310, 317, 324, 394, 423–424, 687
- Rila 293, 368, 468, 676
- Rodope 51, 174, 246, 248, 275, 359, 606, 685, 687
- Rodoszto 145, 250
- Roman 653
- Románia 12, 36–37, 39, 42, 53, 63, 69, 96–97, 99, 101, 220, 227, 281, 326, 424, 430, 436, 438, 441, 458, 496–498, 502, 530–532, 540, 552, 557, 559, 563, 565–566, 570–571, 582–583, 611, 628–629, 631–640, 642–644, 647, 649, 651, 653–657, 659–660, 662, 669, 671, 683–684, 686
- Ruhr-vidék 56
- Rumélia 114, 147, 162, 166–167, 184, 208, 213, 231–233, 235, 250, 252, 276, 316, 321–322, 339, 353, 411, 423
- Rupcsosz 394, 493
- Rusze (Ruszcsuk) 43, 151–152, 156, 158–159, 161–162, 192, 194–198, 209, 215, 247, 255–256, 301, 308, 310, 314–315, 330–331, 394, 399, 406–407, 409, 423, 445, 466, 473, 486, 493, 535–536, 554, 555, 569, 581, 584–585, 606–607, 621–622, 629, 646–647, 651, 653–656, 658–660, 662, 665, 672–673, 687
- S**
- San Stefano 41
- Sarköj (Piot) 195
- Sátoraljaújhely 493
- Szelanik (lásd még: Szaloniki, Thesszalóniki) 165, 316
- Sipka-szoros 432, 606
- Siroka Luka 493
- Skandinávia 36
- Skopje 167, 651–652, 656
- Spanyolország 58, 86, 227, 566, 684–685
- Sulina 104, 109, 147–149, 153, 156, 166
- Sumen (Sumla) 151, 161, 197, 246–247, 252, 276, 291, 297, 301–303, 309, 315–317, 323, 327, 331, 333, 354, 360, 384–390, 394, 401–402, 405–407, 409–411, 586, 653, 671, 684, 687
- Svájc 90, 96, 240, 266, 269, 476, 489, 570, 574, 646–647, 663, 684
- Svédország 96, 453, 472, 661
- Sz**
- Szadovo 673
- Szalóniki (Thesszalóniki; lásd még.: Szelanik) 28, 43, 68, 81, 104, 107–125, 128–129, 143–144, 146–151, 153–158, 160–166, 169, 171, 174–175, 179–180, 185, 191, 194, 197–198, 209, 243–245, 250–251, 269–270, 559, 581, 651, 654–657
- Szamokov 108, 113, 145, 240, 242, 248, 250, 252–254, 260–261, 263, 266, 275, 277, 343, 377, 398, 410, 412, 423, 475, 492, 576, 605–606, 645, 665, 673, 685–686
- Szamovit 493, 654, 659
- Szaranbej 653
- Szászország 160

- Szejmen 232, 234–235, 261, 278, 280, 317, 381, 411
- Szerbia 8–10, 12, 15, 16, 24, 35–36, 39–40, 42, 50, 53, 58–59, 73, 78, 82, 85, 93, 97, 99, 101, 158, 166, 200–201, 209, 215, 217, 224–225, 233, 238–242, 258, 272, 280–281, 285, 299, 308–309, 339, 342–343, 346, 359–360, 366, 418, 436, 438, 441, 458, 466, 470, 478–479, 496–498, 502, 506–509, 517, 529–531, 540–541, 544, 547, 550–558, 562–564, 566, 570, 574, 579, 582–583, 586, 606, 622, 624, 632, 643–645, 647, 650, 652–656, 669–672, 678, 683
- Szeresz 43, 51, 108, 160, 162, 164, 171, 194–195, 222–223, 244, 377, 379
- Szevlievo 390, 538, 685
- Szilisztra (Szilisztria) 43, 194, 198, 213, 280, 301–303, 310, 315, 319, 339, 368, 384, 386–391, 395, 401–402, 405, 409, 428, 643–644, 659, 669, 687
- szilisztriai kaza 319, 368, 387–390
- Szkalica (Szliven körzet) 301
- Szkutari (lásd még: Iskodra) 43, 60, 194, 238
- Szliven (Szelimnia, Szlivno) 107, 145, 179, 193, 216, 242, 248–249, 253–254, 256–258, 260, 262, 265–266, 269, 275, 291, 297, 301, 337, 346, 394, 449, 471, 576–577, 586, 590–591, 603–607, 611, 621–622, 654, 670
- Szlovénia 586
- Szmardan 324
- Szmirna (lásd még: Izmir) 104, 107, 109–113, 147
- Szófia 107, 151, 160, 164, 186, 188, 190, 192, 196–197, 201, 203, 212–213, 216, 220, 235, 247–248, 250–251, 253–255, 258, 272, 274–275, 290–291, 297, 299, 305, 308, 310, 312–316, 320, 324, 327, 339, 353, 357, 365, 377, 381, 390, 393, 400, 406–407, 409–414, 430, 433, 439, 441, 443, 445–448, 450, 469, 472–474, 486, 492–494, 500, 525, 538, 541, 581, 584–587, 606–608, 626, 646, 651–654, 659–660, 662–664, 670, 673, 675, 677–679, 683
- Szoflu 607
- Szopot 248, 250, 345, 654
- Szovjetunió 33, 34
- Szozopol 686
- Szredna Gora 250, 254, 345
- Szredogriv 303
- Sztanimaka (lásd még: Aszenovgrád) 606, 686
- Sztara Planina 108
- Sztara Zagora (Eszkizagra) 164, 197, 217, 220, 230, 251, 280–281, 298, 301, 305, 320–322, 325–327, 339, 343, 345, 394, 423, 447, 573, 586, 607, 646, 654, 665–666
- Sztołnik 203
- Sztrelec (Sztara Zagora körzet) 301
- Sztrumica 274, 607
- Szvilengrád (Musztafapasa) 573
- Szvistov 156, 159, 162, 164, 173, 194–195, 198, 209, 335, 353, 357, 409, 469, 651, 654, 658–659, 673, 680–681
- T**
- Talaszmanli 301
- Tambora 125, 128, 130, 134
- Tatarpazardszik 211, 273, 319, 349, 445, 607
- Tetovo 221
- Thesszália 48, 104, 113, 148, 163, 224, 245
- Tikves 354
- Timok 469
- Tirgoviste (lásd még: Eszkidzsumaja) 195, 197, 653, 663, 665
- Tirnovo (lásd még: Veliko Tirnovo) 186, 195, 198, 204, 216, 246, 251–252, 294, 296–297, 304, 309, 314, 320, 322, 329, 331, 335, 359, 428–429, 432, 436, 445, 539–540, 586, 646, 670, 673, 685
- Tisza 533
- Török Birodalom (lásd még: Oszmán Birodalom, Törökország) 11–13, 19–20, 31, 33–34, 38, 41–42, 44–46, 49, 53, 59, 74, 76, 79, 105–107, 111–112, 114–115, 134–135, 150–151, 154, 156, 158, 171–173, 185–186, 190, 198–199, 210, 231, 241–242, 249–250, 286, 288, 310, 316–317, 351–352, 377, 401, 496, 532, 546, 577, 582, 586, 594, 642, 652, 658, 683
- Törökország (lásd még: Oszmán Birodalom, Török Birodalom) 39, 99, 107–108, 112–116, 120–121, 126, 191–192, 239–240, 280, 365, 441, 471, 495–496, 567, 570, 576–577, 582, 587, 602, 607–608, 632–634, 642–646, 649, 651, 655–656, 658–659, 678–679, 686–687

- Trákia 108, 162, 165, 209, 220, 231, 245, 250,
292, 316, 375, 381, 443, 686
- Traszenik 467
- Trebizond (Trapezunt) 110–112, 195
- Trieszt 149, 150, 659
- Trjavna 186, 292, 606
- Trn 685
- Trojan 486, 606, 685
- Trojanovo 217
- Tulcea 43, 159, 194, 314, 667
- Tuna (vilajet, tunai vilajet) 312, 314, 316
- Turszko szelo 365
- Tutranken 643–664, 668, 687
- U, Ü**
- USA (lásd még Egyesült Államok) 77, 90,
95, 130, 133, 135, 138, 266, 453, 457, 476,
489, 518, 522, 564, 571, 574, 582, 588–
589, 607, 620, 626, 629, 644, 647–648, 684
- Usi 213
- Uzundzsovo 160, 195–196, 254
- Uzunhaszan 322
- Ücsbunar 469, 664–665
- V**
- Vajdaság 586
- Vakarel 652
- Vardar 108, 197, 213, 236
- Várna 43, 115, 125, 147, 151, 153–162, 165,
174, 192–197, 209–210, 230, 247–248,
253, 255–257, 259, 264–265, 287, 308–
309, 313–318, 330–331, 335, 338, 379,
395–396, 399, 401–402, 405–407, 409–
410, 412, 445, 447, 449, 468, 473, 493–
494, 496, 500, 583, 586–587, 606–607,
614–615, 621–622, 629, 644–646, 651,
653–655, 658–660, 662, 664–665, 682–
684, 687
- Várnai-tó 255
- Velence 53, 149
- Velesz (lásd még: Köprülü) 156, 652, 654,
678
- Veliko Tirnovo (lásd még: Tirnovo) 251, 664
- Velingrad 493
- Vendée 127
- Vidin 43, 151, 156, 169, 174, 192–196, 202,
215, 276–277, 286–287, 291, 302, 309,
314–315, 343, 360, 367, 390, 396, 398,
406–407, 423, 448, 486, 567, 586–587,
607–608, 646, 654, 658–659, 664–665,
684
- Vladaja 253
- Vodica 314
- Volosz 43, 162–164, 194
- Vraca 198, 251, 276, 303–304, 328–329, 331,
334, 336, 381–383, 386, 654, 671–672
- Vranja 240, 652
- W**
- Wales 133
- X**
- Xanthi (Szkecsa, Iszkecse) 607
- Y**
- Yanya (lásd még: Janina, vilajet) 316
- Ypern 267
- Z**
- Zágráb 470, 668
- Zürich 668

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

A

Abbott-kereskedőház (Szaloniki) 259
Abdul Medzsid (szultán) 255
Abrasev, Petar (miniszter) 668
Akarli, Ahmet 223
Aleko pasa (Alexandar Bogoridi/Vogoridesz) 335, 492
Allatini (cég) 259
Andreev, Sztefan 290
Aprilov, Vaszil 289
Arie család 113, 250, 255, 260, 275, 397
Arnaudov, Mihail 350, 678, 682
Asbóth János 27
Atanaszov, Hrisztijan 22
Avramov, Rumen 83
Avramović, Mihajlo 27

B

Bailey, F. E. 106, 110, 147
Bairoch, Paul 63, 86
Baklovi testvérek 617
Balabanov, Marko 429
Balamezov, Sztefan 430
Baten, J. 56
Berend T. Iván 27, 83, 166, 509, 527–528, 602
Beron, Petar 294
Berov, Ljuben 7, 18–20, 22–23, 25–27, 83, 146, 156, 158, 176, 179, 188, 189, 208, 210, 213, 277, 279–281, 283, 301–302, 304, 309, 319, 322–323, 327, 331, 334, 345, 372, 415, 419, 422, 426, 477, 482, 487, 561, 588, 610, 615, 622, 624, 632–633, 635–636, 639
Bizantiosz, Neofit 304
Bjanov és Sztancsov (cégtulajdonosok) 254
Black, Cyril 547, 548
Blagoev, Dimitar 501, 577
Blaisdell, D. C. 200
Blattman, Ch. 61, 71

Blunt, Charles (konzul) 106
Bobcsev, Sztefan (követ, miniszter) 449, 668, 680
Boldizzoni, Francesco 8
Bonat (francia gyáros) 251
Borisz, III. bolgár cár 583, 682
Botev, Hriszto 432, 492
Boué, Ami 657
Bourguignon, F. 62, 64
Bozveli, Neofit 304
Brakalov, D. 200, 217, 667
Brophy, Ch. (és St. Clair) 232, 305, 325
Burmov, Todor (kormányfő) 428
Burov család 452

C

Calic, Marie-Janine 8, 53, 59, 83, 546
Cankov, Alexandar 209, 577, 610, 681–682
Cankov, Dragan 151, 324, 333, 429, 432–433, 542, 658
Chase-Dunn, Ch. 27, 35, 61, 80–81, 111
Clark, Colin 84, 86, 518
Comte, Auguste 9
Crampton, Richard, J. 7, 320, 431, 435, 442, 471, 501, 561–562, 564, 568, 576, 587
Crompton, Samuel 270
Cunningham (brit konzul) 153
Cvetkova, Bisztra 21, 289
Cvijić, Jovan 27, 368

Cs

Csakalov, Aszen 27, 473, 517–518, 629
Csalakov család 290–293, 295
Csalakov, Georgi 293, 296
Csalakov, Sztojan 297
Csalakov Valko 203
Cservenkov, Valko 682
Csolakov, Atanasz 296
Csolakov, Szt. 533

Csomakov klán 290
 Csomakov, Szalcso 293

D

Dadian klán 257
 Damianov, Sz. 117
 Danailov, Georgi 208, 338, 577, 639
 Danev, Sztojan 430–433, 449, 452, 527, 668–669
 Daszkalov, Rumen 14, 23, 27, 283, 343, 442, 489, 507–508, 583, 587, 602, 630–631, 656, 675
 Daux (és Le Play) 398
 Da Vinci, Leonardo 267
 Dearborn, H. A. S. 684
 Dibics-Zabalkanskij, Ivan (orosz tábornok) (Diebitsch) 301
 Dimitrov, Sztrasimir 19, 21, 27, 186, 214, 319, 327, 384
 Dimov, D. H. 633
 Disraeli, Benjamin 129, 316
 Doncsev, Kajcso (gyáros) 254
 Dorotej vrácai (püspök) 304
 Draganova, Szlavka 22–23, 26–27, 160, 186, 232, 236, 274, 277, 280, 283, 284, 301–302, 304, 319, 327–328, 334, 354–355, 359–360, 367–368, 380, 387–388, 395–396, 422
 Drinov, Marin 430, 670
 Dzsamdzsijeta, Atanaszov 297

E

Eichengreen, B. 528, 631
 Enisz (efendi) 203
 Eskenazi, Eli 113

F

Fairlie, Susan 133
 Farley, J. L. 162
 Ferdinánd, I. (bolgár cár) 431, 434, 437, 447–448, 493, 528, 532, 582
 Fernandez (kereskedőcég) 259
 Fertig, G. 56
 Filov, Bogdan 682
 Flandreau, M. 528
 Foreman-Peck, J. 8, 27, 57, 61, 65–66, 77, 82–83, 87, 94, 517
 Fotinov, Konsztantin 298

G

Galabov, G. 202
 Galijas, Armina 8

Gandev, Hriszto 19, 154
 Ganev, G. 452
 Genadiev, G. (miniszter) 432, 433, 435
 Gencsev, Nikolaj 298, 294
 Genovics, Nikola 305
 Genovszki, Mihail 639
 Georgiev, Cvjatko Hadzsi 274
 Georgiev, Evlogi 260, 449–450, 455, 493, 495, 605–606, 678, 682
 Georgiev, Hriszto 260
 Georgiev testvérek (Hriszto és Evlogi) 154, 201, 256, 260–261
 Gerov, Najden 201, 293, 294
 Gerschenkron, Alexander 10, 25–26, 35, 82–83, 578, 587–589, 593–594, 601
 Gesooglu (Gesov) család 293
 Gesov, Ivan, E. 22, 27, 430–433, 435, 449–450, 452, 515–516, 541, 577, 639–640, 667–668, 673
 Gini, Corrado 85, 518
 Gladstone, William 316
 Good, D. (és Ma) 24, 26, 61, 63, 82, 85–86, 517–518
 Göyünc, Neyat 312
 Grancsarov, M. 290, 296
 Grekov, Dimitar (kormányfő) 435–436, 527
 Grigg, D. B. 58–59
 Grozdanova, Elena 21, 186, 290, 310
 Grozev, Ivan 250, 253, 261
 Gruiev klán 449
 Gruiev, Joakim 292, 295
 Grujoglu (Gruev), Sztojancso 297
 Gubidelnikov család 297, 449, 452
 Gubidelnik, Tino 297
 Gümüsgerdán, Atanasz 192, 246–247, 249–251, 254–259, 261–266, 272, 293, 345, 403, 413
 Gümüsgerdán, Mihail (Mihalaki) 51, 249
 Gümüsgerdánok 290, 295
 Güran, Tevfik 143, 319, 356
 Güzelev, V. 670
 Gyakovai Ali 202–203

H

Hadžibegić, H. 353
 Hadzsienov, Ivan 447–448
 Hadzsikalcev (Kalcsev) család 324
 Hadzsi, Mano 201
 Hadzsisztojanov, Atanasz 293
 Hajnal, Henry 58, 148

- Halapcsev, Ivan (miniszter) 445
 Helle von Samo, A. 312
 Heuschling, Xaver. 162
 Hilendarszki, Paiszjij 667
 Hilferding, Rudolf 584
 Hirsch, Maurice (báró) 655
 Hitov, Panajot 297
 Hochstetter, F. 162, 684
 Hrisztantosz (metropolita) 289
 Hrisztov, Hriszto 19, 200, 202, 204, 208, 296, 319, 327
- I**
 Ibis (aga) 145, 207
 Ikonomov, Georgi 298,
 Ikonomov, Todor 429, 431, 668
 Ilarion (tirnovói érsek) 294
 Ilcsev, Ivan 667
 Ínalçık, Halil 59
 Ioan (pópa) 309
 Isiç, Momçilo 8
 Ivancsov, Todor (kormányfő) 431, 448, 667
 Ivanov, Martin 8, 13, 20, 24, 26, 33, 57, 61, 78, 83, 85, 189, 277, 284, 285, 450, 452, 511, 513, 516–520, 561, 609, 629
 Ivanov, Sztancso (céhmester) 246
 Izzed Mehmed (pasa) 203
- J**
 Jakšić, V. 27, 280, 312
 Jakub (pasa) 305
 Janeva, Szvetla 21, 293
 Janinai (Tepeleni) Ali 48, 145
 Jegorov (Egoroff), Pavel 23, 27, 546, 564, 595
 Jireček, (Irecsek) Konsztantin 27, 248, 317, 320, 334, 365, 438, 440, 492, 683
- K**
 Kableskov, Todor 298
 Kafandarisz, Georgiosz (görög miniszter) 686
 Kalcsov, K. 667
 Kaliandzsi, Pavel 305–306
 Kalpazanov, Ivan 254, 261
 Kancsov, Vaszil 447
 Kanitz, Felix 162, 257
 Kantardzsiev 151, 265–268, 547, 604, 605
 Karagözov (selyemgyáros) 211, 251, 576
 Karaman, K. 188
 Karamikov, Hriszto 293
 Karavelov, Ljuben 492
 Karavelov, Petko 324, 333, 429, 432, 492, 542, 658, 659
 Karpat, Kemal 186, 312, 313, 316
 Kaszabov, Ivan 151
 Keleti Károly 27, 220, 237, 315, 343, 645
 Keren, C. 314
 Keszjakov, H. 291
 Keyder, Çağlar 39
 Keynes, J. M. 618
 Kharisszisz, Theagenisz 259
 Khrusztevics, Gavril (pasa) 335, 492
 Kondratyev, Nyikolaj, D. 66, 81, 87, 316
 Konsztantinov, Aleko 309, 679
 Koszev, Dimitar 19, 26, 185, 204, 208, 302, 304, 310, 322, 467
 Koszturkov, Sztojan 431, 680
 Kreissing (chemnitzi gyáros) 270
 Kúnos Ignác 27
 Kutincsev, Sztilijan 665
 Kutschera (osztrák konzul) 195, 312
- L**
 Lains, Pedro 8, 27, 61, 65–66, 77, 82–83, 85, 87, 94, 517
 Lamb, H. H. 128
 Lampe, John R. 7, 18, 20, 22, 24–27, 31, 37–38, 82, 86, 114, 155, 157, 199, 209–210, 280, 285–286, 306–307, 316, 318, 512, 552–553, 578, 579, 580–584, 598
 Landes, David S. 35
 Leonidov, A. 528
 Le Play, Pierre, G. F. 251, 398
 Levintov, N. G. 199, 213
 Levszki, Vaszil 316, 319
 Ljapcsev, Andrej (miniszter, kormányfő) 430, 577, 673, 681
 Ljudszkanov, Alexandar 667
 Llach, J. 32, 33
 Lyberatos, Andreas 279–281, 294
- M**
 Mackinder, Halford 10, 11, 42
 Maddison, Angus 8, 20, 24, 27, 57, 61–64, 74, 83, 518, 629
 Madzsarov, Mihail 292, 350, 449, 492, 665, 667
 Mahmúd, II. 146
 Mahmúd Nedim nagyvezír 305
 Malinov, Alexandar 431–432, 610–611, 680–681

Malthus, Thomas, R. 58, 129
 Mamarcsev, Georgi 297–298, 301
 Mano, Hadzsi 297
 Manoilescu, Mihail 639
 Manolov (gyáros) 253
 Manolova-Nikolova, N. 21
 Manusev, Anton (miniszter) 515–516
 Matheosz, Argiri 259
 Mazower, Mark 58
 McCarthy, Justin 316
 McGowan, Bruce 143, 163, 172, 235
 Mehmed, II. 290
 Meidinger, H. 150
 Meininger, T. 298
 Menon, Kiriak 246
 Míchoff (Mihov), Nikola 160
 Midhat pasa 13, 19, 39, 151, 161, 196, 200,
 211, 215, 256, 299, 301, 306–307, 312,
 314, 325, 352, 366, 396, 493, 543, 662, 673
 Miletics, Ljubomir 668, 680–681, 686
 Miljukov, Pavel 429
 Mincsev (körzeti főnök) 449
 Mincsoğlu (Mincsov) 154, 264, 296
 Modiano (kereskedőház) 259
 Mohamed Ali (Kavalali) 138, 288
 Molloy, Janaki 23, 27, 217, 338, 564, 680, 682,
 686
 Moore, W. E. 563
 Morrisson, Ch. 62, 64
 Morys, M. 63, 64
 Mosnyin, A. N. 281, 307
 Musanov, Nikola (kormányfő) 449, 619
 Mutafcsieva, Vera 21

N

Nacsovics, Dimitar 309
 Nacsovics, Grigor 429, 432, 673, 675
 Nacsovics család 154, 450
 Natan, Zsak 22, 587
 Naumov, Dimitar 326
 Nedkov, B. 221, 509, 616
 Németh József 27
 Nikifor érsek 294

O

Ognjanov (nagykereskedő) 489
 Omarcsevszki, Sztojan (miniszter) 681
 O'Rourke, K. H. 8, 178
 Ortaylı, İlber 26, 312

P

Pajakov, Lazar (miniszter) 449
 Palairer, Michael 7, 13, 18, 20, 22, 24–27, 57,
 82–83, 87, 96, 171, 189–190, 217, 224,
 255, 277–283, 285, 288, 319, 337, 344,
 359, 394, 395, 501, 511, 516–517, 547,
 566, 576, 578–579, 583, 587, 627
 Palotás Emil 462, 573, 575
 Pamuk, Şevket 8, 20, 26–27, 61, 74, 77, 82, 94,
 113, 155, 181, 184, 188, 190, 278, 546
 Panica, Koszta 447
 Papazoglu (Papazov) 154, 259, 305
 Parveva, Sztefka 21
 Paszkaleva, Virzsinija 22, 151, 192, 208
 Paszvolcski, Leo 613
 Pazvandoglu, Oszman 48, 201, 203
 Peev-Placskov, Ivan 667, 670
 Pencsev, P. 22, 290
 Petkov, Nikola (kormányfő) 431– 432, 435,
 447, 679, 680
 Petrović, J. 639
 Petrov, Racso (kormányfő) 427–428, 430–
 431, 445–446, 448, 500, 525, 528
 Popov, Kiril 27, 277–278, 340, 360, 368, 501,
 506, 511, 516–517, 538, 540, 551, 564,
 577–578
 Post, J. D. 137
 Pounds, Norman J. G. 655
 Poyet, C. F. 156, 162
 Prebisch, Raul 71

Q

Quataert, Donald 22, 26, 200, 204, 353
 Queillé, E. 320, 327

R

Racsokov, Hadzsi Hriszto 192, 259
 Radoszlavov, Cvjatko 209, 252
 Radoszlavov, Vaszil 22, 431–432, 435, 448,
 532–533, 542, 668–669
 Radoszlavov család 293, 450
 Radovanović, M. 639
 Radusev, Evgeni 21
 Raiffeisen, Friedrich, W. 568
 Rajnov, Teofan 450
 Rakovszki, Georgi 292–293, 492
 Ránki György 27, 83, 166, 509, 527–528, 602
 Rappaport, Alfred 195
 Razbojnikov, A. 171, 223, 280
 Reed, Robert 315

- Ricardo, David 61
 Rilszki, Neofit 294–296
 Robev testvérek 154, 201
 Robovszki, Andrej 297
 Roldán, F. 32–33
 Romer, David 36
 Rostow, W. W. 26, 35
 Roucek, J. S. 574
 Rozenec család 156, 209, 315–316
- S**
- Sanders, I. 546
 Sándor, Battenberg fejedelem 442, 651
 Sarre, Auguste de 583
 Schulze-Delitzsch, Franz H. 568
 Seton-Watson, Hugh 461
 Singer, Hans 71, 74
 Sismanov, Ivan (miniszter) 669–670, 677–679
 Sopov, Atanasz 668
 Spencer, Herbert 9
 Spulber, N. 22, 587
 Spykman, Nicholas J. 11, 42
 Stavrianos, Leften 190
 St. Clair, S. G. T. 232, 305, 325
 Stojanović, Traian 59
 Stoney, W. L. 312
 Strangford (Lady) 666
 Strausz, Adolf 27, 501, 515, 540, 578, 595, 650
 Sugar, Peter F. 148
 Sundhaussen, Holm 22, 26, 82–83, 96, 359, 441, 498, 661
 Synvet, A. 312
- Sz**
- Szabri (pasa) 309
 Szakazov, Janko 427
 Szakszkoburggotszki, Szimeon 682
 Szapunov-Milarov, Szvetoszlav 305
 Szarafov, Borisz P. 365
 Szarivanov (gyáros) 253, 262–263, 265, 268, 547, 604
 Szavov, Mihail (tábornok) 445, 449, 455
 Széchenyi István 160
 Szende Gyula 27, 82
 Sziámi pasa 202
 Szlavejkov, Petko 429
 Sztambolijszki, Alexandar 326, 431–432, 441, 454, 461, 533, 560, 562, 595, 608, 612, 677–678, 680–681
- Sztambolov, Sztefan 298, 336, 430–432, 442, 447–448, 527, 542, 658–659, 677–679
 Sztancsov (és Bjanov) (cég) 254
 Sztanisev, Alexander (miniszter) 682
 Sztefanov, Sztefan (pénzügyminiszter) 617
 Sztoilov Petar (hadtörténész) 444
 Sztoilov, Konsztantin (kormányfő) 429, 432, 435, 448, 667–668
 Sztोजанов, Zaharij 298, 428, 452, 525
 Sztránszki, Nikola 448
- T**
- Tafrova, Milena 19
 Ta Van Long 349, 473, 579, 580, 611
 Teodorov, Teodor (kormányfő) 430, 432, 444, 449, 656, 658, 668
 Thielen, M. Fr. 684
 Todorov, Juri 20, 22, 27, 32
 Todorov, G. 333, 336, 369
 Todorov, Nikolaj 155, 247, 258, 262–263, 270, 353, 355–356, 394, 400
 Todorova, Cveta 22, 26, 86, 526, 528, 532, 578–580, 603
 Todorova, Marija 10, 19, 307
 Todorova, Olga 21
 Toncsev, Dimitar (miniszter) 431–432, 435
 Tonev, V. 313
 Tooze, A. 83, 85, 277, 516, 518, 561
 Topalov, T. 429, 435–436, 515, 535–536, 538, 541–543, 658
 Topcsilestov, Hriszto 154, 217, 259–260, 264, 293, 296–297, 450, 667
 Tortella, G. 83
 Tosev, Andrej 682
 Tosev, Dinko 639
 Totev, Atanasz 314, 564
 Totju, Filip 297
 Toynbee, Arnold 10, 16
 Trockij, Lev 434–435
 Tyeplov, Vl. 312, 314
- U**
- Ubicini, A. J-H. 162, 312
 Urquhart, David 312
- V**
- Vacskov, Daniel 629
 Van Zanden, L. J. 82, 550
 Vaszilev, At. V. 7, 22–23, 578, 610–612, 615, 622

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

Vaszilov, April 294

Vazov, Ivan 447

Velickov, Konsztantin 449, 670

Venelin, Jurij (Georgij Huca) 289

Viquesnel, A. 162

Vitosanszka, Marija 19

Vlahov, Tuse 682

Vojnikov, Dobri 662

Vracsanszki, Szofronij 304

Vrangel (tábornok) 686

W

Wallerstein, Immanuel 10, 179

Walsh, R. 684

Williamson, Jeffrey, G. 8, 20, 27, 36, 61, 71–
74, 77, 82, 94, 113, 155, 178, 181, 184, 546

Z

Zafiropul (bej) 220

Zagorov (Zagoroff), Szlavcso 551

Zahariev, J. 203, 377

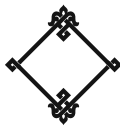
Zaimov, Sztojan 309, 668

Zograf, Zahari 294, 295

Zseljazkov, Dobri 248, 251, 256, 259–260

Zsivkov, Georgi 278, 668, 677

MELLÉKLET

1. MELLÉKLET A BEVEZETŐ FEJEZETHEZ

A bevezető fejezet végén bemutatott számítások esetében joggal merül fel a kérdés, hogy az 1898-ból és 1911-ből származó mutatók különbözősége miatt mennyire helytállóak a kapott eredmények. Komparatív vizsgálatoknál módszertani szempontból korrektebb a közös változók használata. Éppen ezért Európa regionális fejlettségi differenciáinak 1898–1911 közötti változását a közös indikátorok felhasználásával létrejött első faktor értékei alapján is bemutatjuk. Ezen túlmenően a GDP alkalmazásának elkerülése érdekében az 1898-as és 1911-es, közös fajlagos változók felhasználásával egy, az egy főre jutó költségvetést, az egy főre jutó kivitelt, a kivitel behozatalhoz mért nagyságát (a kereskedelem súlyozott szerepet kap a modellben) és a vasútsűrűséget (infrastruktúrát) tartalmazó képlet segítségével megvizsgáltuk az országok fejlettségének változását a vizsgált periódusban:

$$(kivitel/fő + költségvetés/fő) \times (kivitel/behozatal) \times vasútsűrűség \times (kivitel/költségvetés) = fejlettségi\ index,$$

ahol a kivitel/költségvetés a kivitel relatív nagyságát, a kivitel/behozatal a külkereskedelmi egyenleget reprezentálja. Az egyenlet logaritmizálásával az egyes komponensek relatív (%-os) súlya is mérhetővé válik.

Mint az a táblázatból is látszik, a balkáni államoknak nem sikerült javítani pozícióikon egy évtized alatt, Görögország és Románia értékei ugyan közelítettek a mediánhoz, mert ezek az országok mutatták a legnagyobb ütemű növekedést, de például Románia és az élen álló Belgium közötti különbség így is alig csökkent.

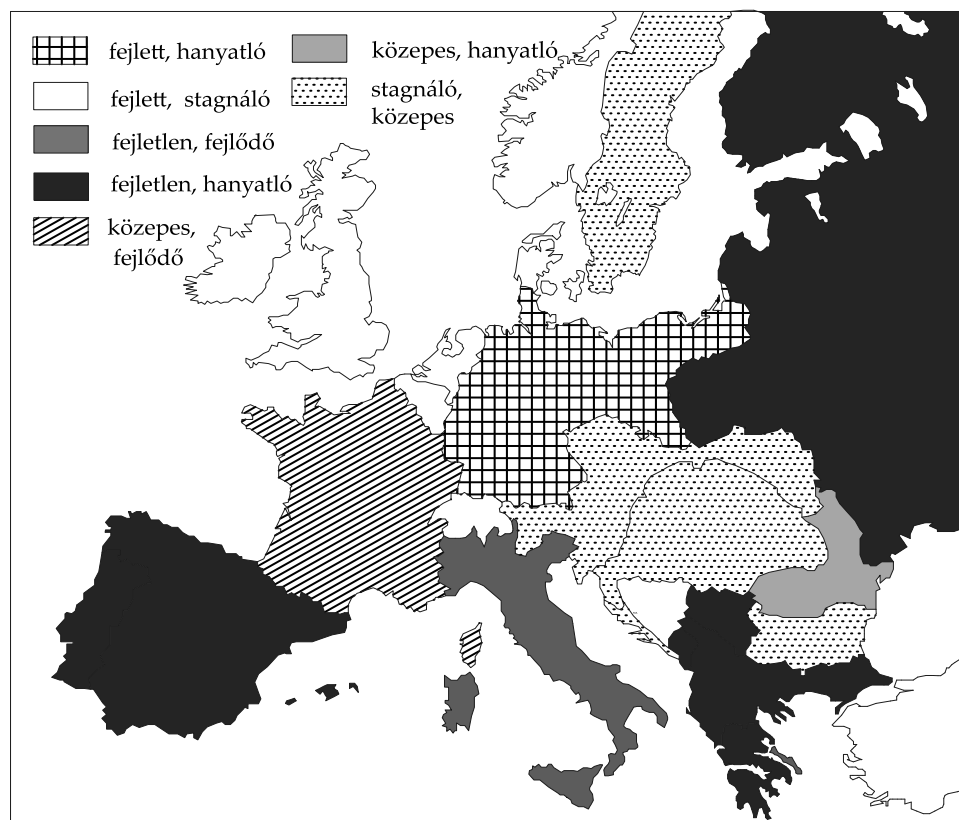
Az európai országok fejlettségének változása a képletben felhasznált változók alapján, 1898–1911

Ország	Érték, 1898	Érték, 1911	Helyezés, 1898	Helyezés, 1911	Növekedés, 1898=1	Növekedési rangsor	Állapot	Dinamika	Mediántól való eltérés 1898 (m=1)	Mediántól való eltérés 1911 (m=1)
Belgium	139,40	389,64	1	1	2,80	8	fejlett	nő	30,11	40,09
Svájc	83,97	252,22	2	2	3,00	5	fejlett	nő	18,14	25,95
Nagy-Britannia	52,43	140,64	3	3	2,68	9	fejlett	nő	11,32	14,47
Dánia	38,54	115,70	4	4	3,00	6	fejlett	nő	8,32	11,90
Németország	24,19	60,00	5	5	2,48	10	fejlett	nő	5,22	6,17
Franciaország	17,69	39,65	6	6	2,24	11	fejlett	nő	3,82	4,08
Ausztria	6,96	10,20	7	9	1,47	14	közepes	stagnál	1,50	1,05
Osztrák-Magyar Monarchia	5,80	11,13	8	8	1,92	13	közepes	stagnál	1,25	1,15
Svédország	5,63	16,22	9	7	2,88	7	közepes	nő	1,22	1,67
Olaszország	3,62	5,01	10	12	1,38	16	közepes	stagnál	0,78	0,52

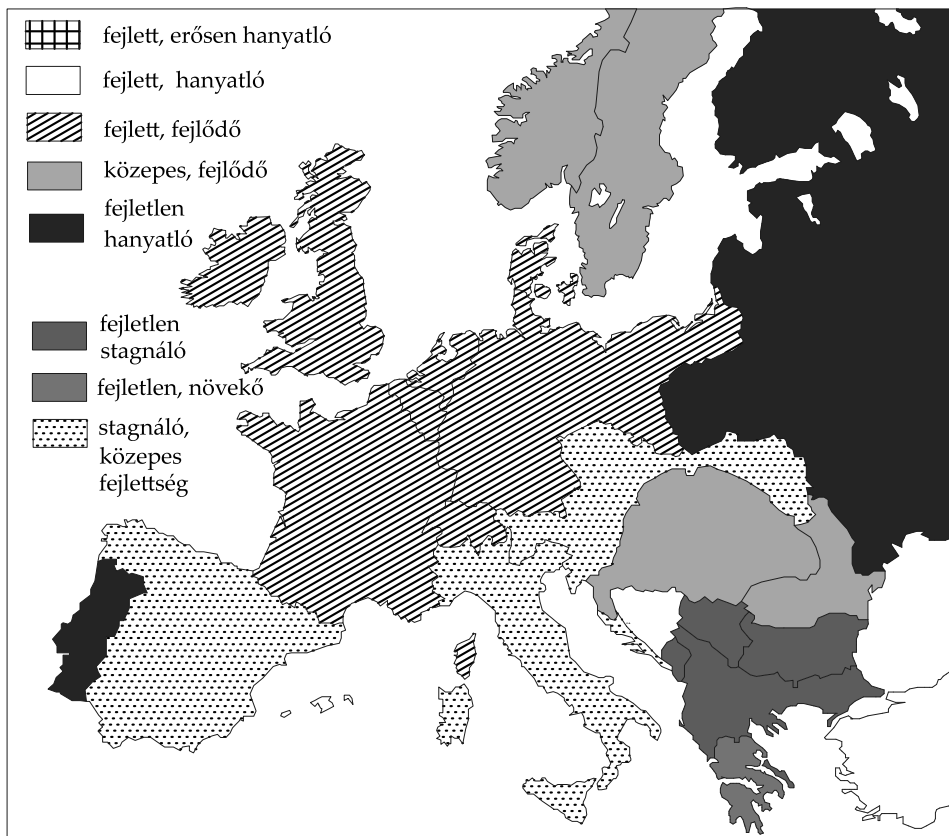
MELLÉKLET

Ország	Érték, 1898	Érték, 1911	Helyezés, 1898	Helyezés, 1911	Növekedés, 1898 = 1	Növekedési rangsor	Állapot	Dinamika	Mediántól való eltérés 1898 (m = 1)	Mediántól való eltérés 1911 (m = 1)
Románia	2,71	8,28	11	11	3,06	3	közepes	nő	0,59	0,85
Spanyolország	2,51	2,94	12	14	1,17	17	közepes	stagnál	0,54	0,30
Magyarország	2,28	9,25	13	10	4,06	2	közepes	nő	0,49	0,95
Norvégia	1,43	4,32	14	13	3,02	4	közepes	nő	0,31	0,44
Bulgária	1,07	1,56	15	16	1,46	15	fejletlen	stagnál	0,23	0,16
Portugália	1,02	0,65	16	18	0,64	19	fejletlen	hanyatló	0,22	0,07
Szerbia	0,68	1,44	17	17	2,12	12	fejletlen	stagnál	0,15	0,15
Oroszország	0,46	0,39	18	19	0,85	18	fejletlen	hanyatló	0,10	0,04
Görögország	0,31	2,48	19	15	8,00	1	fejletlen	nő	0,07	0,26

Európa regionális fejlettségi differenciáinak változása 1898–1911 között, a közös indikátorokból alkotott első faktor értékei alapján

**Európa regionális fejlettségi differenciáinak változása 1898–1911 között,
a képlet alapján számolt értékek szerint**

2. MELLÉKLET AZ I. FEJEZETHEZ

A mezőgazdasági és textilipari árak változása, illetve kapcsolata a bérekkel: a vásárlóerő változása bolgár földön

Mutató	1845	1847	1860–1870	1900 k.
Gabona ára (piaszter/t)	400	800	600–900	600–700
Gabona ára (gramm ezüst)	400	800	600–900	600–700
Gyapotszövet ára (frank/kg)	24	10	8–10	
Selyemszövet ára (frank/kg)	110	150	105–115	
Posztó ára (frank/kg)	26	24	17–22	16**
Napszámber, (gramm ezüst)	2	4*	10	12,5–14
Ipari napi bér (gramm ezüst)	4	5	14	10–12
Vásárolható gyapotszövet/napszámber (index)	1	4	10–15	
Vásárolható selyem/napszámber (index)	1	1,4	4–5	
Vásárolható posztó/napszámber (index)	1	2	5,8–7,5	10
Vásárolható gabona/napszámber (index)	1	1	2,2–3,3	3,4–4
Vásárolható gyapotszövet/ipari bér (index)	1	3,1	7–9	
Vásárolható selyem/ipari bér (index)	1	0,85	3–3,2	
Vásárolható posztó/ipari bér (index)	1	1,35	3,8–5	5
Vásárolható gabona/ipari bér (index)	1	0,6	1,7–2,3	1,7–2

*1860 k.; **Szarivanov üzemében 1892-ben. Bérek Ta Van Long és a szövegben előforduló adatok alapján, gabonaárak a Dokumenti i. m. és Michoff alapján. Az ipari termékek árai az alábbi műből válogatva és számolva: Michoff, N.: Contribution à l'histoire du commerce de la Turquie et de la Bulgarie III. Rapports consulaires français. Svich-tov, 1950.

A bolgár mezőgazdasági és ipari munkaerő, valamint a konstantinápolyi ipari munkások bérkülönbségének változása (napi bér gramm ezüstben)

Év	Arató, napszám,	Bolgár ipari napi bér	A kettő aránya	Konstantinápolyi képzetlen munkás napi bére	Konstantinápolyi képzett munkás napi bére
1840	2	4	2	5,9	10,1
1850	4	5 és 7	1,2	7,8-8	13,3
1870	10	10 és 14	1,2	7,8	16,6
1883	15	8 és 10	0,5	7,9	17,2
1900/1905	12,5–14	10 és 14	1	8,9	17,9

Ta Van Long és Özmucur-Pamuk adatai alapján.

A világgazdasági integráció és a birodalom fiskális problémáinak következményeképpen a gabonaárak ezüstben kifejezett emelkedése nem volt ekvivalens az ipari bérek emelkedésével. 1780–1840 között a gabona ára megduplázódott. Az 1780–1850 közötti árkonjunktúra miatt (például a gabona tonnánkénti ára 200 gramm ezüstről 400, majd 800 grammra nőtt) egy 250 gramm ezüst adót előállító javadalombirtok 1850 körül egy 500 grammot előállító birtokkal volt egyenértékű. Ezt a bérek növekedése viszont nem követte, így egysejnyi gabona megvásárlásához többet kellett dolgozni. Ugyanakkor a gyapotszövet ára jelentősen esett, s 1846–1851 között háromszorosra nőtt a textilipari termékre jutó vásárlóerő (a selyem esetében az áremelkedés párhuzamos volt a bérek emelkedésével). Megvizsgálva az oszmán exportként szóba jöhető ipari alapanyagok és a belőlük készíthető importált késztermékek értékarányát, a hozzáadott értékarány a legkisebb a selyem esetében volt, a gyapjú- és gyapottermékek esetében pedig a differencia gyorsan esett. 1846–1856 között a textilipari alapanyagok közül egyik eladási árának növekedése sem volt szignifikánsan nagyobb az isztambuli képzetlen munkás átlagos napi munkabérének emelkedésénél, tehát a félkész termékek árnövekedése nem szolgálhatott a munkás számára jövedelem- vagy a tőkés számára profítképző eszközként, ami hátráltatta az iparosodást.

A nyersanyag és a késztermék arányainak (hozzáadott érték) változása

Év	Gyapjuszövet egységára (frank/kg)	Fonal egységára (frank/kg)	A kettő aránya	Gyapotszövet ára (frank/kg)	Gyapótfonal egységára (frank/kg)	A kettő aránya	Selyem egységára (frank/kg)	Nyersselyem és gubó egységára	Arány
1846	26	1,33	19,55	24,5	1,2	20,42	110	38–40*	2,89
1851	24	1,1	21,82	10,1	1,37	7,37	140–150**	33–36**	4,15
1856	26	1,8	14,44	9,7	1,45	6,69	166	48	3,46
1860–1870	17–22		10	8–10			105–115	30–35	3–3,5

*1845–1848; **1851–1855. Az ipari termékek árai az alábbi műből válogatva és számolva: Michoff, N.: Contribution à l'histoire du commerce de la Turquie et de la Bulgarie III. Rapports consulaires français. Svichtov, 1950. A nyersanyag és a késztermék közötti árkülönbség esése figyelhető meg a nyersanyagok árának lassú emelkedése miatt (ez pedig a bérek emelkedésének következménye), melyet a késztermékek ára alig követ.

A nyersanyagok és a munkabérek abszolút és relatív (egymáshoz viszonyított) aránya

Év	Fonal (frank/kg)	Gyapot-fonal (frank/kg)	Nyers-selyem (frank/kg)	Napi munkabér (gros)	Fonal ára (index)	Gyapot-fonal ára (index)	Nyers-selyem ára (index)	Napi munkabér (index)
1846	1,33	1,20	38	4	1,00	1,00	1,00	1,00
1851	1,1	1,37	33	5	0,83	1,14	0,90	1,25
1856	1,8	1,45	48	6–7	1,35	1,21	1,26	1,5–1,75

Az ipari termékek árai az alábbi műből válogatva és számolva: Michoff, N.: Contribution à l'histoire du commerce de la Turquie et de la Bulgarie III. Rapports consulaires français. Svichtov, 1950. A munkabérek növekedése nem haladja meg jelentősen a nyersanyagok áremelkedését.

3. MELLÉKLET A II. FEJEZETHEZ

Bolgár textilipari technikák termelékenységi mutatói I.

Mutató	1839, Bulgária, állami üzem, garantált felvásárlási ár (gros)	1839, Bulgária, állami üzem, garantált felvásárlási ár (gros)	1839, Bulgária, helyi piaci ár (gros)	1839, isztambuli piaci ár (gros)	Gümüsgerdán gyára, 1851	Gümüsgerdán gyára, 1853	Szarivanov gyára, 1892	Kantardzsiev gyára, 1892
Alapanyag ára (3 oka gyapjú)	12	15	15	15	24	27	32 gros, 4 kg gyapjú, kg-ja 1,5 leva	32 gros (1,5 leva)
Munkabér/top (gros)	4	4	4	4 + 1 (szállítás)	10	6	15 (kb. napi 3 leva)	14
Késztermék piaci ára (gros)	19	19	24	28	34	40	3,2 leva/kg, 13 leva/4kg = 65 gros/4 kg	4,2 leva/kg, 20 leva/4kg, = 100 gros/4 kg
Haszonkulcs/bevétel (%)	16	0	21	30	0	20	33	50
Alapanyag/bevétel (%)	63	75	62	53	66	66	45	38
Munkabér/bevétel (%)	21	25	17	14	30	15	22	12

A szövegben található adatok összesítéséből. 1 top aba = 10 m / 4,5 kg / 5 m² / 2 ruha anyaga. Az 1892-es adatok: Doklad za szasztojanieto na okrug a i hoda na raznite v nego dosti szluzsbi za vremeto ot 31 avg. 1891 do 31 avg. 1892. Szliven, 1892, 32–35. 1851–1853 közötti adatok: Todorov, N.: Za naemnija trud v balgarszkitze zemi i. m.

Bolgár textilipari technikák termelékenységi mutatói II.

Szövetgyártás	Gümüsgerdán gyára, 1851	Gümüsgerdán gyára, 1853	Gümüsgerdán, Verlag, 1839	Mértékegység	Szarivanov, 1892	Kantardzsiev, 1892
Kiadás (gros, nyersanyag)	48 800	81 000	150 000	leva	105 000	75 000
Kiadás (gros, bér)	20 000	20 000	40 000	leva	50 000	25 000
Gyapjú nyersanyag (oka)	8 800	6 100	30 000	kg	60 000–70 000	50 000
Késztermék (top)	3 000	2 000	10 000			
Munkás (fő)	40	40	300		55	30
Egy munkásra (oka)	220	152	100	kg	1400	1666
Egy munkásra (top)	75	50	33			

3. MELLÉKLET A II. FEJEZETHEZ

Szövetgyártás	Gümmüsgerdán gyára, 1851	Gümmüsgerdán gyára, 1853	Gümmüsgerdán, Verlag, 1839	Mértékegység	Szarivanov, 1892	Kantardzsiev, 1892
Egy munkásra (bér, gros)	500	500	132	leva	1000	900
Bevétel (késztermék, gros)	68 800	122 000	240 000	leva	230 000	210 000
Bevétel egy munkásra (gros)	1 720	3 050	800	leva	4 200	7 000
Adózás előtti haszon (bevétel %-ában)	0	22	21		33	50
Egy munkásra jutó ha- szon (gros)	0	625	166	leva	1300	3000

A kiemelt adat forrásból, a többi számított, a szövegben található adatok összesítéséből. Az 1892-es adatok: Doklad za szasztojanieto na okruga i. m. 32–35. 1851–1853: Todorov, N.: Za naemnija trud v balgarszkite zemi i. m.

Bolgár textilipari technikák termelékenység mutatói III.

Ruházati ipar	Gümmüsgerdán, 1806	Gümmüsgerdán, 1809	Gümmüsgerdán, 1815	Várna, egy üzem, 1878	Várna, 1878 20 kisüzem, 80 fő
Alapanyag (top aba, kb. 2 ruha)	365	963	380	400	8 000
Alapanyag összes ára (piaszter)*	6 570	19 250	6 840	16 000– 32 000	320 000– 640 000
Alapanyag egységára (piaszter)*	18	20	18	40–80	40–80
Munkaerő (egy mester 1 legénnyel évi 250 nap, max. 500 ruha)	4	10	4	4	80
Ruha (db)	720	2 000	720	800	16 000
Ruha ára (piaszter)	15 000– 30 000*	40 000– 80 000	15 000– 30 000*	100 000**	2 000 000
Munkabér (a mester/tulajdonos nélkül)	5 000	5 000	8 000	13 000	250 000
Munkabér és élelem (napi, gros)	5	5	8		10–13 (évi 2 500)
Haszon (piaszter)	min. 3 000	min. 15 000	0–15 000*		1 000 000
Haszonkulcs a bevételhez mérve (%)	20–50	40	50	55	50

* 1839-es árfolyamon (ez jóval kisebb ezüsttartalmat jelent, mint 1810 előtt). Ruha egységára 20 és 40 inflált piaszterrel számolva; ** Ruha egységára 1878 után Keleti K. adatai alapján 25 frank/db, ez 125 inflált piaszter.

A kiemelt adat forrásból, a többi számított. 1878-as adatok: Tonev, V.: Balgarszkoto csernomorie i. m. 1800 körül: Todorov, N.: Balkanszkijat grad i. m.

**Bolgár textilipari technikák termelékenységi mutatói IV.
Kelet-Rumélia textiliparának összeomlása 1878 után**

Kelet-Rumélia textilipara	1883			1870		
	aba	daróc (sajak)	gyáripari szövet	aba	daróc	gyáripari
Szlivén (1000 m ²)	97	133	?	184,5	250	170
Plovdiv (1000 m ²)	29 + 25	28	?	450	500	?
Összesen (1000 m ²)	150	160	?	600	750	170
Összesen (1000 kg)	121	70	54	500	300	80
Termelt érték (1000 leva)	860	960	560	4000	3700	
Termelt érték egységára (leva/kg)	7,11	13,71	10,37	8	11	9,1
Nyersanyag egységára (leva/kg)	1,6	1,6	1,6	1,5	1,5	1,5

Palairet, M.: The Balkan Economies i. m. adatai alapján saját válogatás.

4. A KÖTETBEN HASZNÁLT PÉNZ- ÉS MÉRTÉKEGYSÉGEK

- 1 piaszter = 40 para = 120 aszper/akcse (1773) = 1 forint (1848 után 1 forint = 10–11 piaszter vagy 2 frank). A piaszter elsősorban elszámolási egység: a birodalomban egyszerre két tucat pénzféle volt forgalomban. A gros, kurus és piaszter ekvivalens fogalmak
- 1 raguzai dinár = 60 para = 1,5 piaszter (gros, 1773)
- 1 rubel = 1,2 gramm arany = 18 gramm ezüst, s mivel 1 frank = 4,5 gramm ezüst, azaz kb. 4 frank = 1 rubel (ez 1895 táján felére csökken)
- 4,25 piaszter = 1 frank (1848: 4,5 gramm ezüst)
- 1 gulden = 1 piaszter (1773), 1,5 piaszter (1796)
- 1 Kaiserthaler = 2 piaszter
- 1 magyar dukát = 260 piaszter (1802)
- 1 font sterling = 8 piaszter (1780), 17 piaszter (1812), 30 piaszter (1816), 110 piaszter (1853, Ubicini és 1848), 118–120 piaszter (1911)
- 1 török líra = 108 piaszter (1911)
- 1 Mária Terézia-tallér = 3 piaszter (1800), 6 piaszter (1819)
- 1 osztrák tallér = 5 frank = 21 piaszter
- 1 livre = 1 frank = 4,5 gramm ezüst
- 1 velencei, osztrák vagy holland dukát = 51 piaszter (1853)
- 1 oka, okka, ocque = 2,5 font = 1,25 kg
- 1 kantar = kb. 1 kvintál = 1 centner = 45 oka = 125 font (kb. 50–55 kg, a török centner viszont gyakran csak 45 kg)
- 1 kvintál = 112 font = 50,6 kg
- 1 bála = 7 ballot (vagy 8–10 piéce) = 42 köteg (30–35 × 8–10 rőf)
- 1 chargé = 110–120 kg
- 1 quarter = 290 hl, vagy 220 kg
- 1 feddán = 1 acre = 0,4 hektár
- 1 bála gyapot = 112 oka
- 1 tengeri tonna = 20 kvintál = 1015 kg
- 1 várnai, balcsiki kile = 3–4 konstantinápolyi kile = 100 kg (60–100 kg)
- 1 burgaszi, meszémvriai kile = 2–3 konstantinápolyi kile
- 1 sumeni és razgradi kile = 8 konstantinápolyi kile
- 1 ruszei és szilisztrai kile = 6 konstantinápolyi kile
- 1 konstantinápolyi kile = 15–20 oka, 35 liter vagy 19–25 kg
- 3 konstantinápolyi kile = 2 szmirnai kile

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Felelős kiadó: Fodor Pál
A könyvsorozat logóját Szakács Imre festőművész készítette
Nyomdai előkészítés:
MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport
Vezető: Kovács Éva
Borító: Böhm Gergely
Képszerkesztő: Kocsis Gabriella
Tördelés: Palovicsné Tihanyi Éva
Nyomdai munka:
Felelős vezető: